

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**MÜTEKADDİMÜN İLEL ESERLERİNDE TEDLİS
-YAHYÂ B. MAÎN, AHMED B. HANBEL, TİRMİZÎ ve İBN EBÎ HÂTİM
ÖZELİNDE-**

DOKTORA TEZİ

HATİCE KARADENİZ

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

**YALOVA
TEMMUZ 2024**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

MÜTEKADDİMÜN İLEL ESERLERİNDE TEDLİS
-YAHYÂ B. MAÎN, AHMED B. HANBEL, TİRMİZÎ ve İBN EBÎ HÂTİM
ÖZELİNDE-

DOKTORA TEZİ

HATİCE KARADENİZ
177273001

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

YALOVA
TEMMUZ 2024

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez/Proje Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “**Mütekaddimûn İlel Eserlerinde Tedlîs -Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve İbn Ebî Hâtim Özelinde-**” başlıklı bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Hatice KARADENİZ

ÖNSÖZ

Hadis ilminin alt dallarından biri olan hadis usûlü ilmi, hadislerin sahihinin sakiminden ayrılmasını temin etmektedir. Hadis usûlü çerçevesinde hadisler sıhhat bakımından tasnif edilmiş, bu tasnif de kendi içinde kategorilere ayrılarak detaylandırılmıştır. Nitekim hadis türlerinden zayıf hadis, kendi içinde râviden ya da isnaddaki inkıtâdan kaynaklı zayıf hadis şeklinde ikiye ayrılmıştır. Tedlîs, anılan tasnifte isnadında gizli bir kopukluk bulunan zayıf hadis başlığı altında değerlendirilmektedir.

Bilindiği üzere kavramlar belli bir süreç geçirdikten sonra terime dönüşmekte, terimin istikrar bularak ait olduğu ilimde genel-geçer bir anlam ifade etmesi de tedricen gerçekleşmektedir. Hadis terimlerinden tedlîsin de yerleşik anlamını kazanması uzun bir süreç almış, bu süreçte tedlîsin mânasına dair pek çok tartışma yapılmıştır. Tezde tedlîs teriminin nasıl bir ıstılahlaşma süreci geçirdiği, neticede istikrar bularak yerleşik hâle gelen terim anlamının bu kavramın mütekaddimûn döneminde ifade ettiği anlamı doğru biçimde yansıtıp yansıtmadığı incelenmektedir.

Bir giriş ve üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde tedlîsin bir terim olarak gelişim süreci ve hadis usûlü eserlerinde nasıl ele alındığı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde mütekaddim münekkitlerden o dönemde hâkim görüşü yansıtan temsil gücü yüksek dört muhaddisin illel eseri seçilerek bu eserlerde tedlîse dair örnekler incelenmiş, söz konusu örneklerden hareketle mütekaddimûnun tedlîsi hangi anlamlarda kullandığı belirlenmiştir. Üçüncü bölümde ise münekkitlerin gerek rivayetler gerekse râviler hakkındaki tenkitlerinin o dönemde telif edilen sahih hadis eserlerinde ne derece dikkate alındığını tespit etmek üzere Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'indeki müdellis rivayetleri değerlendirilmiştir.

Çalışmamın vücuda gelmesinde emeği ve katkısı bulunan bazı kişi ve kurumlara teşekkür etmeliyim. Öncelikle, tez çalışmam esnasında ihtiyaç duyduğum her konuda desteğini ve rehberliğini esirgemeyen, isnad değerlendirmeleri içermesi bakımından okuması zor bir metne sahip tezimi satır satır okuyarak tashih eden, tezimin en nihayetinde kendisinin elinden geçecek olması nedeniyle mutmain ve güvende hissettiğim, saygı duyduğum kadar çok muhabbet beslediğim kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Fatma KIZIL'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca tez izleme komitemde bulunan ve doktora sürecim boyunca tez izlemelerde tezim hakkındaki kanaatlerini bildirerek çok değerli katkılarıyla benim için yol gösterici olan hocalarım Doç. Dr. Emine TAŞÇI YILDIRIM ile aynı zamanda ulaşamadığım kaynakların temininde de büyük destek olan Prof. Dr. Ebubekir SİFİL'e bilhassa şükranlarımı sunarım. Tez savunma jürimde yer alarak çok kıymetli katkılarıyla önümde yeni ufuklar açan ve tezimin daha mükemmel hâle gelmesini sağlayan Prof. Dr. Ahmet YÜCEL ve Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR ile çalışmanın kaynaklarını belirlerken illel literatürünü tespit aşamasında değerli görüşleriyle katkıda bulunan Öğr. Gör. Dr. Mehmet Fatih KAYA hocalarıma çok teşekkür ederim. Tezimin büyük bölümünü okuyarak tashih eden değerli büyüğüm Arş. Gör. Dr. Ayşe Nur YAMANUS'a da minnettarım. Doktora eğitimim esnasında 2211-E Yurt İçi Doğrudan Doktora Burs Programı kapsamında beni destekleyen TÜBİTAK'a da teşekkür ederim.

Son olarak, bugünlere gelmemde en büyük emeğe sahip sevgili anne ve babam ile her zaman beni destekleyen kardeşlerime ne kadar teşekkür etsem azdır. Gerek çalışmam boyunca gerekse hayat yolumda her daim arkamda olduğunu bildiğim ve varlığından

büyük güç aldığım kıymetli eşime, çekirdek ailemin mutluluk kaynağı ve en büyük şükür sebebim çok sevgili oğluma; varlıkları, hayatımda ve yanımda oldukları için sonsuz teşekkürler.

Temmuz – 2024

Hatice KARADENİZ

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	ix
TABLOLAR LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
ÖZET.....	xiii
ABSTRACT	xiv
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu, Amacı Ve Önemi	1
1.2. Çalışmanın Yöntemi, Sınırlandırılması Ve Kaynakları	2
2. HADİS USÛLÜNDE TEDLÎS KAVRAMI, İSTİLAHLAŞMA SÜRECİ VE ÇEŞİTLERİ.....	8
2.1. TEDLÎS KAVRAMI.....	8
2.1.1. Sözlük anlamı	8
2.1.2. Terim anlamı ve ıstılahlaşma süreci	9
2.1.3. Tedlîsle irtibatlı kavramlar	29
2.1.3.1. İrsâl ve irsâl-i hafî.....	29
2.1.3.2. Sahâbe mürseli/Sahâbe tedlîsi	34
2.1.3.3. İnkıta‘	37
2.1.3.4. İllet.....	37
2.2. TEDLÎS ÇEŞİTLERİ	38
2.2.1. Senedde gerçekleşen tedlîs	38
2.2.1.1. İsnad tedlîsi.....	40
2.2.1.1.1. İsnad tedlîsi için gerekli şartlar ve buna dayalı görüşler	41
2.2.1.1.2. İsnad tedlîsinin türleri	44
2.2.1.1.2.1. Tesviye tedlîsi	44
2.2.1.1.2.2. Kat‘/Sükût tedlîsi	49
2.2.1.1.2.3. Hazf tedlîsi	51
2.2.1.1.2.4. Atf tedlîsi	52
2.2.1.1.2.5. Sıyağ tedlîsi	53
2.2.1.1.2.6. Diğer tedlîs türleri.....	60

2.2.1.2. Şüyûh tedlîsi	61
2.2.1.2.1. Bilâd tedlîsi	64
2.2.2. Metinde gerçekleşen tedlîs/Metin tedlîsi.....	64
2.3. TEDLÎSLE İLGİLİ MESELELER	67
2.3.1. Bölgelere göre tedlîs.....	67
2.3.2. Tedlîs yapma sebepleri.....	68
2.3.3. Tedlîsin hükmü.....	72
2.3.4. Rivayetlerinin değeri açısından müdellis râviler.....	77
2.3.4.1. Müdellis râvilerin mertebeleri	77
2.3.5. Tedlîs konusunda literatür	80
3. MÜTEKADDİMÛN İLEL ESERLERİNDE TEDLÎS.....	86
3.1. YAHYÂ B. MAÎN'DE TEDLÎS	87
3.1.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-isnâd).....	87
3.1.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	88
3.1.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	95
3.1.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	108
3.1.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	108
3.1.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	113
3.1.3. Şüyûh tedlîsi.....	119
3.1.3.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek (Hüşeym'in tedlîsi).....	119
3.1.3.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	120
3.1.4. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)	128
3.1.4.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek (Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Zeyd b. Sellâm'dan tedlîsi)	128
3.1.4.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnek (Süfyân es-Sevrî'nin tedlîsi).....	131
3.1.5. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler	132
3.1.5.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	132
3.1.5.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	138
3.1.6. Kaynaklarda müdellis olarak nitelenmeyen râvilerin tedlîse benzer fiilleri	175
3.1.7. Değerlendirme	177
3.2. AHMED B. HANBEL'DE TEDLÎS.....	179

3.2.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-isnâd).....	179
3.2.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	179
3.2.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler.....	191
3.2.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	235
3.2.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	236
3.2.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler.....	239
3.2.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)	245
3.2.4. Şüyûh tedlîsi.....	250
3.2.4.1. Râvinin tanınmadığı bir isim, künye veya nisbeyle zikredilmesi suretiyle yapılan şüyûh tedlîsi	250
3.2.4.2. Râvinin müphem bırakılmasıyla yapılan şüyûh tedlîsi	253
3.2.5. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)	263
3.2.6. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler	267
3.2.6.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	267
3.2.6.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler.....	275
3.2.7. Tedlîsin kötü bir fiil olduğuna dair ifadelerin yer aldığı örnekler.....	300
3.2.8. Kaynaklarda müdellis olarak nitelenmeyen râvilerin tedlîse benzer fiilleri	301
3.2.9. Değerlendirme	302
3.3. TİRMİZÎ'DE TEDLÎS	304
3.3.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-isnâd).....	305
3.3.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	305
3.3.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler.....	310
3.3.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	325
3.3.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	325
3.3.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler.....	327
3.3.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)	340
3.3.3.1. İbn Aclân'ın tesviye tedlîsi.....	340
3.3.4. Sıyağ tedlîsi	340
3.3.4.1. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs	340
3.3.4.2. Gizli tedlîs	341
3.3.5. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler	341

3.3.6. Değerlendirme	342
3.4. İBN EBÎ HÂTİM'DE TEDLÎS	342
3.4.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-isnâd).....	343
3.4.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	343
3.4.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	371
3.4.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	427
3.4.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek	428
3.4.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	430
3.4.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)	441
3.4.4. Şüyûh tedlîsi	457
3.4.4.1. Râvinin tanınmadığı bir isim, künye veya nisbeyle zikredilmesi suretiyle yapılan şüyûh tedlîsi	457
3.4.4.2. Râvinin müphem bırakılmasıyla yapılan şüyûh tedlîsi	465
3.4.5. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)	470
3.4.6. Metinde tedlîs (İdrâc)	480
3.4.7. Metinleri karıştırmak anlamındaki kelime mânasıyla tedlîs	486
3.4.8. Kaynaklarda müdellis olarak nitelenmeyen râvilerin tedlîse benzer fiilleri	490
3.4.8.1. Tedlîs lafzı ve türevlerinin kullanıldığı örnek	490
3.4.8.2. Tedlîs lafzı ve türevlerinin kullanılmadığı örnekler	492
3.4.9. Değerlendirme	502
3.5. GENEL DEĞERLENDİRME.....	504
4. MÜDELLİSLERİN BUHÂRÎ'NİN SAHÎH'İNDEKİ RİVAYETLERİ.....	510
4.1. Müttekaddimûn İlel Eserlerinde Müdellis Olarak Nitelenen Râviler	510
4.2. Müdellislerin <i>Sahîhayn</i> 'daki An'aneli Rivayetleri	523
4.3. Müdellislerin <i>Sahîh-i Buhârî</i> 'deki Rivayetleri.....	528
4.3.1. Birinci ve ikinci mertebe müdellisler	531
4.3.2. Üçüncü mertebe müdellisler.....	532
4.3.2.1. Katâde b. Diâme	533
4.3.2.2. Ebû İshâk es-Sebîl	545
4.3.2.3. Humeyd et-Tavîl.....	556
4.3.2.6. Mübârek b. Fedâle	576
4.3.2.7. Hüseyim b. Beşîr	577
4.3.2.8. Abdurrahman el-Muhâribî.....	582

4.3.2.9. Üçüncü mertebede yer alıp <i>Sahîh</i> 'te rivayeti bulunmayan müdellisler ve değerlendirme	583
4.3.3. Dördüncü mertebeye müdellisler	583
4.3.3.1. İbn İshâk	584
4.3.3.2. Abbâd b. Mansûr	585
4.3.4.3. Ömer b. Ali el-Mukaddemî	586
4.3.3.4. Velîd b. Müslim	588
4.3.3.5. Bakıyye b. Velîd	591
4.3.3.6. Dördüncü mertebede yer alıp <i>Sahîh</i> 'te rivayeti bulunmayan müdellisler ve değerlendirme	592
4.3.4. Beşinci mertebeye müdellisler	593
4.3.5. Bir mertebede yer almayan müdellisler	593
4.4. Değerlendirme	595
5. SONUÇ	597
KAYNAKLAR	602
EKLER	628
Ek.1 – İkinci Bölümde Tedlîs Bağlamında Adları Geçen Râviler ve İsimlerinin Zikredildiği Bağlamlar	628
Ek.2 – Ayrıntılı Fihrist	637
ÖZGEÇMİŞ	653

KISALTMALAR

a.mlf	: Aynı müellif
a.s.	: Aleyhi's-selâm
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
cc.	: Celle celâluhû
çev.	: Çeviren
dn.	: Dipnot
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
krş.	: Karşılaştırınız
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm/Vefat Tarihi
s.a.v	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkikini Yapan
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve diğerleri
yy.	: Yayın Yeri Yok

TABLolar LİSTESİ

Tablo 2.1. Muhaddislerin Tedlîs Tanımlarında İleri Sürdükleri Şartlar	43
Tablo 2.2. Öne Sürdükleri Tedlîs Şartlarına Göre Muhaddislerin Tasnifi.....	44
Tablo 4.1. Müdellislerin Şehir ve Bölgelere Dağılımı.....	511
Tablo 4.2. Müdellislerin Güvenilirlik Durumları.....	513
Tablo 4.3. Müdellislerin Mertebelere ve Güvenilirliklerine Göre Dağılımı.....	514
Tablo 4.4. Müdellislerin Yıllara ve Mertebelere Göre Dağılımı	516
Tablo 4.5. Tedlîs Yaptığı Kesin Olarak Belirlenen ve Üçüncü Bölümde Rivayetleri Değerlendirilecek Müdellisler	521
Tablo 4.6. Katâde'nin <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	533
Tablo 4.7. Katâde'nin <i>Sahîh</i> 'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı	535
Tablo 4.8. Katâde'nin <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	535
Tablo 4.9. Ebû İshâk'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	546
Tablo 4.10. Ebû İshâk'ın <i>Sahîh</i> 'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı ..	549
Tablo 4.11. Ebû İshâk'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri.....	550
Tablo 4.12. Humeyd'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti.....	556
Tablo 4.13. Humeyd'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	558
Tablo 4.14. Hişâm'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	562
Tablo 4.15. Hişâm'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	563
Tablo 4.16. İbn Cüreyc'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti.....	564
Tablo 4.17. İbn Cüreyc'in <i>Sahîh</i> 'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı	565
Tablo 4.18. İbn Cüreyc'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	568
Tablo 4.19. Mübârek'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	577
Tablo 4.20. Hüseyim'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	577
Tablo 4.21. Hüseyim'in <i>Sahîh</i> 'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı	579
Tablo 4.22. Hüseyim'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	580
Tablo 4.23. Muhâribî'nin <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti.....	582
Tablo 4.24. Hüseyim'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	583
Tablo 4.25. İbn İshâk'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	584
Tablo 4.26. İbn İshâk'ın <i>Sahîh</i> 'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı ...	584
Tablo 4.27. İbn İshâk'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri.....	585
Tablo 4.28. Abbâd'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti.....	586
Tablo 4.29. Abbâd'ın <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	586

Tablo 4.30. Ömer el-Mukaddemî'nin <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti.....	587
Tablo 4.31. Ömer el-Mukaddemî'nin <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	587
Tablo 4.32. Velîd b. Müslim'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	588
Tablo 4.33. Velîd b. Müslim'in <i>Sahîh</i> 'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı	589
Tablo 4.34. Velîd b. Müslim'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetleri	590
Tablo 4.35. Bakıyye b. Velîd'in <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	592
Tablo 4.36. Müdellislerin <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti	595

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 4.1. Müdellislerin Bölgelere Göre Dağılımı	512
Şekil 4.2. Müdellislerin Mertebelere Göre Dağılım Oranları	514
Şekil 4.3. Müdellislerin Yıllara ve Mertebelere Göre Dağılımı.....	517
Şekil 4.4. Müdellislerin <i>Sahîh</i> 'teki Rivayetlerinin Semâ Durumuna Göre Dağılımı.....	596

**MÜTEKADDİMÛN İLEL ESERLERİNDE TEDLÎS -YAHYÂ B. MAÎN,
AHMED B. HANBEL, TİRMİZÎ VE İBN EBÎ HÂTİM ÖZELİNDE-**

ÖZET

Bu tezde tedlîs teriminin yerleşik anlamının, kavramın erken dönemde ifade ettiği anlamı ne derece yansıttığı araştırılmıştır. Bir illet çeşidi olan tedlîse dair çok sayıda örnek içerecekleri öngörüldüğünden, tedlîsin erken dönemdeki kullanımları, seçilen mütekaddimûnun ilel eserleri incelenerek tespit edilmiştir. Tedlîsin mütekaddimûn dönemindeki anlamına ilişkin tespitler, örneklerden hareketle sonuca ulaşmayı hedefleyen bir yöntemle, zikredilen eserlerde yer alan tedlîs örneklerinin değerlendirilmesi neticesinde yapılmıştır. Sonuç olarak, tedlîsin terim anlamı konusunda günümüzde bile ortak bir karara varılmadığı, yine de tedlîsin yerleşik terim anlamı olarak “bir râvinin normalde hadis işittiği bir hocadan dinlemediği hadisi, işitmiş izlenimi verecek şekilde nakletmesi” anlamının daha ziyade kabul edildiği anlaşılmıştır. Belirtilen yerleşik anlamın tedlîsin erken dönemde kullanıldığı mânaları bütünüyle yansıtmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca münekkitlerin tedlîs bağlamındaki izah ve tenkitlerinin o dönemin musannifleri tarafından dikkate alındığı, böylece hadis ilminin muhtelif dallarının birbirini desteklemesinin somut örneğinin tedlîs bağlamında görülebildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis usûlü, Tedlîs, İlel, İlet, Mütekaddimûn

***TADLĪS* IN THE WORKS OF THE *MUTAQADDIMŪN* -WITH SPECIAL
REFERENCE TO YAHYĀ B. MA‘ĪN, AHMAD B. ḤANBAL, TĪRMĪZĪ AND
IBN ABĪ ḤĀTĪM-**

ABSTRACT

This thesis investigates the extent to which the established meaning of the term “*tadlīs*” reflects its original meaning in the early period. Since it is foreseen that they will contain many examples of *tadlīs* as a type of hidden defects (‘*illa*) in *aḥādīth*, the early usage of *tadlīs* was determined by analyzing the selected works of al-‘*ilal* of the *mutaqaddimūn*. The determinations regarding the meaning of *tadlīs* in the period of the *mutaqaddimūn* were made by evaluating the examples of *tadlīs* in the aforementioned works with a method that aims to reach conclusions based on examples. As a result, it has been observed that, even today, there is no consensus on the exact terminological meaning of *tadlīs*, though the widely accepted meaning is: “a narrator transmitting a ḥadīth from a teacher, whom he normally receives narrations from, but without actually hearing it from him, thereby giving the false impression of direct transmission.” It has been determined that this common meaning does not entirely capture the various meanings that *tadlīs* carried in the early period. Moreover, it was concluded that the explanations and criticisms by ḥadīth critics (*muḥaddithūn*) regarding *tadlīs* were considered by the early compilers, showing how the various branches of ḥadīth science supported one another, especially in the context of *tadlīs*.

Keywords: Ḥadīth methodology, *Tadlīs*, ‘*Ilal*, ‘*Illa*, *al-Mutaqaddimūn*

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Hadis usûlü terimlerinin yerleşik anlamları kimi zaman bu terimlerin erken dönemde kullanıldıkları mânalar bütününe tam olarak yansıtamamaktadır. Sözü edilen terimlerden biri de tedlîstir. Çalışmanın esas konusunu, tedlîs teriminin mütekaddimûn döneminde tam olarak hangi mâna ya da mânalarda kullanıldığının tespiti teşkil etmektedir.

Tedlîsin bir râvinin bir hadisi aslında işitmediği bir hocadan, dinlemiş izlenimi verecek şekilde nakletmesi anlamına geldiği konusunda günümüzde genel bir fikir birliği bulunduğu söylenebilir. Bu noktada râvinin bahsedilen hocadan normalde hadis işittiği halde ilgili hadisi işitmemesi, hoca ile karşılaşmış (mülâkî) olduğu halde ondan hiç hadis işitmemiş olması, hoca ile aynı asırda yaşadığı halde onunla hiç karşılaşmamış olması ya da hocanın vefatından sonra dünyaya gelerek hocanın dönemine yetişmemiş olması durumlarından herhangi biri söz konusu olabilir. Tezin açıklığa kavuşturmayı amaçladığı en önemli mesele, mütekaddimûn döneminde zikredilen durumların hangisi ya da hangilerinin tedlîs olarak kabul edildiğinin belirlenmesidir. Ayrıca terimin ıstılâhlaşma süreci ve bu süreç sonunda kazandığı yerleşik anlam ile bu anlamın erken dönemdeki tedlîs manasını karşılayıp karşılamadığı sorularının cevabını bulmak da tezin amaçları arasındadır.

Bir terimin efrâdını câmî ağyârını mâni bir tanımını yaparak yerleşik bir anlam kazanmasını sağlama çabasının önemi açıktır. Nitekim hadis usûlü müellifleri bu konuda büyük bir gayret göstermiş, bu çaba günümüze kadar da devam etmiştir. Ancak söz konusu çabalar sonucunda ittifak edilen tanımlar kimi zaman terimin erken dönemdeki kullanımını tam olarak yansıtmayabilir. Bu ise erken döneme ait bir metinde geçen terimin günümüzdeki yerleşik anlamıyla düşünülmesi hâlinde çeşitli karışıklık ve problemlere mahal verebilir. Bir başka açıdan ise tanım çabalarının genel bir fikir birliği ile sonuçlanmaması da söz konusu olabilir. Mesela tedlîste, müdellisin hocasından normalde hadis işittiği halde o hadisi işitmediğinin mi yoksa hoca ile mülâkî olmasına rağmen ondan hiç hadis işitmemiş olmasının mı esas alınacağı konusunda kesin bir ittifak bulunmadığı gözlenmiştir. Bu nedenle tezde bir taraftan tedlîsin erken dönemdeki kullanımlarının tespiti için çalışılırken, bir taraftan da

tedlîsin aslında zikredilen durumlardan hangisine tekabül ettiği belirlenmeye gayret edilmiştir.

Tedlîs konusunda günümüzde yapılan ve birinci bölümdeki literatür kısmında sıralanacak çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte, bu çalışmalarda konu genellikle hadis usûlü eserleri üzerinden işlenmiştir. Ayrıca Türkiye’de tedlîs konusunda yapılan çalışmalar genellikle yüksek lisans düzeyinde olup, doktora düzeyinde bu konu çalışılmamıştır. Diğer taraftan Abdullah b. Abdurrahmân es-Sa’d’ın kaleme aldığı *Menhecü’l-mütekaddimîn fi’t-tedlîs* adlı eseri tez konusu ile kısmen kesişmekteyse de es-Sa’d bu eserinde tedlîs lafzının açıkça kullanıldığı sınırlı sayıda örnekten yararlanmış ve İbn Hibbân (ö. 354/965), Dârekutnî (ö. 385/995), Hâkim (ö. 405/1014) gibi muhaddislerin görüşlerini de ele alması itibariyle dördüncü asrı da değerlendirmesine dâhil etmiştir. Bu tezde ise ilk üç asır sınırlamasının yanı sıra münekkit ve eser sınırlaması da yapılmıştır. Böylece ilgili münekkitlerin görüşlerine daha derinlemesine nüfuz etmek amaçlanmış ve tedlîs lafzı kullanılmadığı halde tedlîs yapıldığı belirlenen örneklerin de değerlendirmeye alınmasıyla çok sayıda örnek üzerinde, daha detaylı biçimde çalışılmıştır. Ayrıca ilk bölümde tedlîsin usûl eserlerinde ne şekilde tanımlandığına dair bir çerçeve çizilmiş ve üçüncü bölümde de ikinci bölümdeki bulguların bir bakıma sağlaması yapılarak tedlîsle ilgili tenkitlerin uygulamada musannifler tarafından ne derecede dikkate alındığının tespiti yapılmıştır.

1.2. Çalışmanın Yöntemi, Sınırlandırılması ve Kaynakları

Mütekaddimûn döneminde tedlîsin hangi anlamda kullanıldığını ortaya koymayı hedefleyen bu tezde nitel bir araştırma tekniği kullanılmıştır. Konu ile ilgili kaynak taramaları yapıp ilgili veriler toplandıktan sonra elde edilen bilgiler genellikle tasvirî, yeri geldikçe de eleştirel bir metotla sunulmuştur. Ayrıca özellikle ikinci bölümde, tümevarım yöntemiyle örnekler üzerinden bir sonuca ulaşma amacı güdülmüştür.

Tezin başlığından da anlaşıldığı üzere çalışmada tedlîs teriminin mütekaddimûn döneminde kullanımı araştırılmıştır. Bu noktada öncelikle *mütekaddimûn* ile kastedilenin kimler olduğu ve bu devrin tam olarak hangi döneme tekabül ettiğinin belirlenmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere hadis ilminde mütekaddimûn dönemi denildiğinde genellikle hicrî ilk üç asır kastedilmektedir. Tezde de mütekaddimûn dönemi ile kastedilen, bu zaman dilimidir. Bununla birlikte mütekaddimûn döneminin Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve muasırları ile sona erdiği yönünde de bir görüş

bulunmaktadır.¹ Burada müteahhirûn dönemine geçişin de birdenbire olmadığı ifade edilmelidir. Nitekim bazı âlimler Dârekutnî (ö. 385/995) ve Beyhakî'yi (ö. 458/1066) de mütekaddimûn arasında zikretmiştir.² Bu da hadiste müteahhirûn döneminin IV. (X.) yüzyıl boyunca süren ve hatta V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar varan uzun bir geçiş devrinden sonra başladığını göstermektedir.³

Mütekaddimûn denilince genellikle Şu'be, Yahyâ el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a gibi münekkitler kastedilmektedir. Günümüz araştırmacılarından Hamza el-Melîbârî de mütekaddimûn ile kastedilenin hadis münekkitleri olduğunu belirterek İbn Huzeyme, İbn Hibbân, Hâkim gibi hadisleri tashihte teşâhülleri ile bilinen isimlerin bundan hariç tutulduğunu ifade etmiştir.⁴ Adları sayılan bu ilk üç asır münekkitlerinin tedlîs hakkındaki görüşleri, bu kavramın erken dönemde hangi mânalarda kullanıldığının tespiti için büyük önem arz etmektedir. Bu noktada söz konusu muhaddislerin tedlîse dair görüşlerinin en fazla yer alması beklenen eser türü, illel eserleridir. Dolayısıyla bir kaynak sınırlamasına gidilerek tedlîsin mütekaddimûn dönemi illel eserleri çerçevesinde araştırılmasında karar kılınmıştır.

Mütekaddimûn döneminde telif edilen ve günümüze ulaşan illel eserleri arasında; Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) *et-Târîh ve'l-illel*'i, Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/848), *İllel'ü'l-hadîs ve ma'rîfetü'r-ricâl*'i, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-İllel ve ma'rîfetü'r-ricâl*'i, Müslim'in (ö. 261/874) *et-Temyîz*'i, Ya'kub b. Şeybe'nin (ö. 262/875) sadece Ömer b. el-Hattâb kısmı mevcut bulunan *el-Müsnedü'l-kebîr*'i-

¹ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2009), 230. Hadis ilminde mütekaddimûn-müteahhirûn ayrımı hakkında detaylı bilgi için bk. Hamza Abdullah el-Melîbârî, *el-Müvâzene beyne'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fî tashihi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001), 31-68.

² Dârekutnî'nin mütekaddimûn arasında sayıldığı eserler için örneğin bk. Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nûreddin İtr (Dımaşk: Matbaatü's-Sabbâh, 1421/2000), 1/70; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfîyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, thk. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr - Muhammed b. Abdullah b. Füheyd (Riyad: Dâru'l-Minhâc, 1426/2005), 2/102; Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd*, thk. Abdurrahman Muhammed Osmân (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968), 11/396. Beyhakî'nin mütekaddimûn arasında sayıldığı eserler için örneğin bk. Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 2/102; Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî* (Dâru'l-Fikr, ts.), 2/95.

³ Mürteza Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/187.

⁴ Melîbârî, *el-Müvâzene*, 36.

mu'allel'i, Ebû Zûr'a er-Râzî'nin (ö. 264/878) talebesi Berzeî'nin sorularına cevap verdiği *el-Ecvîbe*'si, Ebû Bekr el-Esrem'in (ö. 273/886) Ahmed b. Hanbel'e sorduğu soruların cevaplarını içeren *Sûâlât*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/389) *el-Mesâil* ile *İhtilâfu'l-hadîs* adlı eserleri, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-İlelü's-sağîr* ile *el-İlelü'l-kebîr*'i, Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Bahru'z-Zehhâr* adıyla da bilinen *Müsned*'i ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Kitâbü'l-İlel ve beyânu mâ vaka'a mine'l-hata' ve'l-halel fi ba'zı turuki'l-ehâdîsi'l-merviyye fi's-sünneti'n-nebeviyye* adlı eseri yer almaktadır.⁵ İbn Ebî Hâtim'in eseri, üçüncü asır münekkitleri Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a'nın görüşlerini içermesi sebebiyle listeye dâhil edilmiştir.

Zikredilen bütün mütekaddimûn ile eserlerinde tedlîsin araştırılması bir doktora tezi hacmini aşacağı için bu eserler arasında da bir sınırlama yapılması gerekmiştir. Söz konusu sınırlama tez çalışması esnasında belli bir aşama kaydedildikten sonra yapılmıştır. Başlangıçta, *el-Mektebetü's-Şâmile* (sürüm 3.65) programı kullanılarak, anılan eserlerin tamamında tedlîs kelimesi ve türevleri taratılmış ve tarama sonucu çıkan örnek sayısı doğrultusunda bütün eserlerin tez kapsamında değerlendirilebileceği düşünülmüştür. Ancak eserlerin teker teker okunmaya başlanması neticesinde tedlîs ifadesi kullanılmasa da tedlîs gerçekleştiği anlaşılan çok sayıda örneğin bulunduğu anlaşılmıştır. Örnek sayısının artması mütekaddimûn döneminde tedlîsin mânasını ortaya çıkarmayı sağlamada temsil gücü en yüksek dört müellif ve eserinin belirlenmesini gerektirmiştir. Bu eserler, Yahyâ b. Maîn'in *et-Târîh ve'l-ilel*'i, Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i, Tirmizî'nin *el-İlelü's-sağîr* ile *el-İlelü'l-kebîr*'i ve son olarak İbn Ebî Hâtim'in *Kitâbü'l-İlel*'idir.

Tezin birinci bölümünde tedlîs kavramının ıstılâhlaşma süreci ve usûl eserlerinde ne şekilde tanımlandığı üzerinde durulmuştur. Bu bölümde öncelikli olarak tedlîs teriminin erken dönemde kullanımından başlayarak son döneme kadar nasıl bir anlam değişimine uğradığının takibi yapılmıştır. Aslında tedlîsin erken dönemde kullanıldığı

⁵ İlel literatürüne dair kapsamlı liste veren çalışmalar için bk. Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet Asrında İlel -Bezzâr Örneği-* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 100-115; Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İlel ve Şâz-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 29-38; Rahile Kızılkaya Yılmaz, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin "İlelü'l-hadîs" Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 31-34; Halit Boz, *İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-hadîs Adlı Eseri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 7-12; Kudret Karaçam, *İlel Edebiyatı ve Kuralları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 15-31; Mâhir Yâsin el-Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel ve'l-fevâid* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431), 1/51-69; Ebû Süfyân Mustafa Bâhû, *el-İlle ve ecnâsühâ inde'l-muhaddisîn* (Tantâ: Mektebetü'z-Ziyâ', 1426/2005), 258-271.

anlamaların tespiti esas olarak ikinci bölümün konusudur. Ancak birinci bölüm başlangıcında ıstıhlâhlaşma süreci işlenirken kısmen tedlîsin erken dönemdeki kullanımlarına da değinilmiştir. Bununla birlikte birinci bölümde tedlîsin daha ziyade hadis usûlü eserleri çerçevesinde ne şekilde tanımlandığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece bir yandan usûl eserlerindeki tedlîs tanımlarının, mütekaddim münekkitlerin ikinci bölümde tespit edilecek kullanımlarını ne derece doğru yansıttığının, bir yandan da tedlîs tanımlarının usûl eserlerinin kendi içindeki değişim ya da gelişim sürecinin izlenmesi mümkün olmaktadır. Bu bölümde ayrıca genel bir kavram olarak değil de türleri baz alınarak, her bir tedlîs türünün ıstıhlâh gelişim süreci de kendi başlıkları altında müstakil olarak incelenmiştir. Bunların dışında tedlîsin çeşitli kavramlarla irtibatı ve tedlîsle ilgili çeşitli meseleler de tasvirî bir yöntemle ele alınmıştır. Tedlîse dair genel bir çerçeve çizmeyi amaçlayan bu bölümde, esas olarak tedlîsin usûl eserlerinde nasıl anlaşıldığına yoğunlaşıldığından, ağırlıklı olarak hadis usûlü eserleri kullanılmıştır.

İkinci bölüm, tezin ana omurgasını teşkil etmektedir. Bu bölümde tedlîsin mütekaddimûn döneminde hangi anlamları ifade ettiği, yukarıda zikredilen eserler çerçevesinde elde edilen çok sayıda örneğin değerlendirilmesi neticesinde tümevarım yöntemiyle ortaya çıkarılmıştır. Öncelikle münekkitlerin tedlîsi kullandıkları anlamlar örnekler üzerinden tespit edilmiş, ardından bu anlamlar her bir münekkidin kendi bölümünde müstakil başlıklar haline getirilmiştir. İlgili başlıklar altında da münekkitlerin tedlîs lafzı ya da türevlerini kullandıkları örnekler ile açıkça tedlîs lafzını kullanmasalar da tedlîs yapıldığı anlaşılan veya tedlîse dair bir sonuç çıkarılabilen örnekler ayrı alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. Böylece tedlîsin mütekaddimûn döneminde hangi münekkit tarafından ne anlamda kullanıldığı doğrudan ikinci bölüm başlıklarına bakılarak anlaşılabilecek, ayrıca ilgili başlıklar altında yer alan örnek sayıları, tedlîsin hangi anlamlarının daha fazla kullanıldığına ve hangi tedlîs türlerinin daha fazla yapıldığına dair bir veri teşkil edecektir. Her biri kendi içinde değerlendirilecek örnekler, yerleştirildikleri başlıklar itibarıyla aynı zamanda tedlîsin ilgili anlamda kullanıldığına kanıtlarını oluşturmaktadır. Tezin örnekler üzerinden sonuca ulaşmayı hedefleyen yapısı, örneklerin her birinin müstakil olarak değerlendirilmesini gerektirdiğinden, bazı meselelerin ilgili örnek gerektirdikçe, birbirinden bağımsız olarak işlenmesi gerekmiştir. Bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirme ise önce her münekkide ait başlığın sonunda, ardından da ikinci

bölümün nihayetinde yapılmıştır. İkinci bölümde örnekler üzerinden ulaşılan sonuçların yorumlandığı asıl yerler bu değerlendirme kısımlarıdır.

Tezin üçüncü bölümünde, ikinci bölümde kullanıldığı anlamlar belirlenen tedlîsle ilgili değerlendirmelerin, uygulamada ne kadar dikkate alındığının tespiti amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, münekkitlerin ikinci bölümde müdellis olduklarına dair bilgi verdikleri râvilerin rivayetlerinin, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'inde yer alıp almadığı, eğer rivayetleri bulunuyorsa bunların hangi sıklıkta ya da hangi kriterlere göre esere alındığı araştırılmıştır. Bölüm girişinde, ikinci bölümde örneklerde adları geçtikçe müdellis olduklarına dair bilgi verilen, dolayısıyla isimleri metinde dağınık olarak geçen müdellislerin toplu bir genel değerlendirmesi yapılmıştır. Bu bölümde tedlîs bağlamında, Buhârî ile aynı asırda yaşayan ve bir kısmı Buhârî'nin akranları olan münekkitlerin râvilere ve rivayetlerine dair tenkitlerinin, eserine aldığı hadislerde titiz sıhhat kriterlerine sahip olduğu bilinen Buhârî nezdinde bir karşılığının olup olmadığı sorusunun cevabı aranmıştır.

Tezde, hadislerin tahrîci yapılırken çok sayıda rivayet eseri, râvi değerlendirmelerinde ise çeşitli ricâl ve cerh-ta'dîl eserlerinden faydalanılmıştır. İlel eseri olmaları nedeniyle incelenen kaynaklarda geçen bazı hadislerin, hadis külliyatında yer almadığı ya da çok az sayıda kaynaktan kaydedildiği görülmüştür. Bu kaynaklar incelenen hadisin dipnotunda verilmiştir. İncelenen bir hadisin çok fazla tarihinin olması ve bunların tedlîsle bir ilgisi bulunmaması durumunda hadisin tahrîci sadece *kütüb-i tis'a* üzerinden yapılmıştır. Tezde bir râvinin, bir başkasının hocası ya da talebesi olduğuna dair bilgiler tez metnini uzatmamak adına bir kayıt belirtilmeden kullanılmıştır. Ancak söz konusu ifadenin geçtiği hemen her yerde bu bilginin Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'inde verildiği kaydının göz önünde bulundurulması gerektiği en baştan ifade edilmelidir. Eğer hoca-talebe ilişkisine dair bilgi *Tehzîbü'l-Kemâl*'de yer almaması nedeniyle başka bir eserden alındıysa bu, dipnotta belirtilmiş, Mizzî'nin kanaatinden başka bir görüş tercih edilmişse bu duruma da metinde temas edilmiştir. Diğer taraftan *Tehzîb*'de bir râvinin zikredilen bir hocasından hadis işitmemiş olabileceği gibi bilgiler de verilmektedir. Ayrıca râvinin bir hocadan hadis işitip işitmediği bilgisini tezde görüşleri işlenen münekkitler de ilgili metinde verebilmektedir. Bunun dışında râvi güvenilirlikleri araştırılırken taranan çeşitli eserlerde de bu konuda bir görüşe

rastlanabilmiştir. Mizzî'nin iki râvi arasında hoca-talebe ilişkisi bulunduğu görüşüne itiraz edildiği durumlarda buna mutlaka işaret edilmiştir.

Tezde adı geçen muhaddis ya da müelliflerin vefat tarihleri ilk geçtiği yerde hicrî ve milâdî olarak verilmiştir. Ancak tezin konusu gereği râvilerin birbiriyle karşılaşp karşılaşmadıkları ve birbirlerinden hadis dinlemiş olma imkânlarının bulunup bulunmadığı araştırıldığından, bazı râvilerin vefat tarihleri gerek görüldükçe birden fazla kez tekrar edilmiştir. Vefat tarihi bilinmeyen râvilerin birbirleriyle görüşüp görüşmediklerinin belli olmadığı durumlarda râvi tabakalarına bakılmış, burada da İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb*'indeki tabakalandırma sistemi esas alınmıştır. Tezde geçen râvi, âlim, eser ismi gibi kelimelerin yazımında *TDV İslam Ansiklopedisi* imlası esas alınmıştır. Ancak Arapça isimlerde örneğin "İbn Ebû Hâtim" şeklinde isim tamlamasının yansıtılmaması kuralı uygulanmamış ve bu tarz özel isimlerde "İbn Ebî Hâtim" örneğindeki gibi bir kullanım tercih edilmiştir.

2. HADİS USÛLÜNDE TEDLÎS KAVRAMI, ISTİLAHLAŞMA SÜRECİ VE ÇEŞİTLERİ

2.1. Tedlîs Kavramı

Bilindiği üzere “kavram” bir nesnenin, bir duygunun ya da düşüncenin zihindeki soyut ve genel anlamı için kullanılan bir kelimedir. Belirli fiiller başlangıçta kişi ya da toplulukların zihninde bir kavram olarak bulunmakla birlikte, bu kavramı ifade eden kelime ya da kelimeler zamanla önce çeşitli şekillerde kullanılır, ardından belli bir süre sonunda yerleşik anlam kazanarak söz konusu kavramı ifade edecek terim anlamına kavuşur. Erken dönemden itibaren bilindiği anlaşılmakla birlikte tedlîs de yerleşik terim anlamını aşağıda izah edilecek süreçte kazanmıştır.

2.1.1. Sözlük anlamı

Tedlîs kelimesi karanlık,⁶ karanlığın koyulaşması,⁷ örtme/gizleme,⁸ yaz sonunda dökülen bitki⁹ gibi anlamlara gelen “deles (دلس)” kökünden türemiştir. Bu kökten türeyen kelimeler hile yapmak, aldatmak gibi anlamlara gelmektedir. D-l-s kökünün tef’îl babından mastarı olan tedlîs; malın ayıbını müşteriden gizlemek olarak açıklanmıştır.¹⁰ Bu anlam satıcının malı müşteriye karanlıkta getirmiş gibi olması bakımından “karanlık” anlamıyla uyumludur.¹¹ Hadiste tedlîsin de malın kusurunu müşteriden gizleme anlamından geldiği söylenmiştir.¹²

Hadis âlimleri de tedlîsin türediği kök hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Çoğu hadis âlimi tıpkı lügat müellifleri gibi tedlîsin karanlık anlamındaki “deles”

⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Ma'rife, ts.), “dls”, 15/1408.

⁷ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc vd. (Küveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Küveyt, 1385-1421/1965-2001), “dls”, 13/84; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi* (İstanbul: Bahriyye Matbaası & Cemal Efendi Matbaası, 1304), “dls”, 2/921.

⁸ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga* (Dâru'l-Fikr, 1399/1979), “dls”, 2/296.

⁹ Ebü't-Tâhir Meccüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, 1398-1400/1978-1980), “dls”, 2/614; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “dls”, 13/84.

¹⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “dls”, 2/614; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “dls”, 15/1408; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “dls”, 13/84; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, “dls”, 2/921.

¹¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*, “dls”, 2/296.

¹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “dls”, 2/614; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “dls”, 15/1408; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “dls”, 13/84; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, “dls”, 2/921.

kökünden türediğini dile getirmiştir.¹³ Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) aktardığı kelime mânası tanımına göre tedlîs; zahiri çirkin fakat bâtını hafif, mânası kolay olan ağır bir isimdir.¹⁴ İbn Hacer (ö. 852/1449) tedlîsi sözlük anlamı bakımından eşyaların gözden gizlenmesine neden olan karanlığın bastırması olarak açıklamıştır.¹⁵ Bikâî'nin (ö. 885/1480) aktardığına göre alışverişte tedlîs de bu anlamdadır. “Falanca falancaya tedlîs yaptı.” denildiğinde sanki durumu müşteriye karartmış anlamında “Malındaki ayıbı ondan gizledi.” ifadesi kastedilir.¹⁶

Müdelles kelimesi d-l-s kökünün tef'îl bâbından ismi mef'ûlûdür. Nitekim Tîbî (ö. 743/1343) “müdelles”i “ayıbı gizlenen şey” şeklinde açıklamıştır.¹⁷ Tedlîs yapılarak kusuru gizlenen hadise “müdelles” denir. Tedlîs kökünün ismi fâili olan “müdelles” ise bu fiili yaparak hadisteki kusuru gizleyen kişi için kullanılır.

2.1.2. Terim anlamı ve ıstılahlaşma süreci

Tedlîsin terim anlamı, sözlük anlamı ile yakından ilişkilidir. Tedlîsin “râvinin normalde hadis dinlediği bir hocadan işitmediği bir hadisi işitmiş izlenimi uyandıracak şekilde nakletmesi” şeklindeki yerleşik terim anlamı, hadiste gizlenmeye çalışılan bir durum olduğunu ifade etmekte, bu da tedlîsin sözlük anlamıyla uyum arz etmektedir. Ancak tedlîs kelimesi zikredilen yerleşik terim anlamını kazanıncaya dek belli bir süreç geçirmiş ve bu süreç neticesinde tedlîsin başlangıçta kullanıldığı, çeşitli fiilleri ihtiva eden anlamı daralmaya uğramıştır.

Tedlîs kelimesinin ilk kullanıldığı dönemden itibaren nasıl bir süreçten geçerek yerleşik anlamını kazandığının bilinmesi, terimin mânasının daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir. Tedlîs ile kastedilen çoğunlukla isnad tedlîsi olduğundan aşağıda isnad tedlîsinin ıstılâhî gelişim süreci ele alınacaktır. Öte yandan diğer tedlîs

¹³ Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidin b. Muhammed Bellâ Füreyç (Riyad: Edvâü's-selef, 1419/1998), 2/67; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye*, thk. Mâhir Yâsin Fahl (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1428/2007), 1/432; Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr (Riyad: Dâru'r-Râye, 1415/1994), 2/614; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/313.

¹⁴ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/67.

¹⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/614. Ayrıca bk. Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/432; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/313; Ebü İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl Emîr es-San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.), 1/346-347.

¹⁶ Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/432.

¹⁷ Ebü Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *el-Hülâsa fî usûli'l-hadîs*, thk. Subhî es-Sâmarrâî (Âlemü'l-kütüb, 1405/1985), 71.

türlerinin nasıl tanımlandığı ve terim anlamlarını kazanma süreçleri de ihmal edilmeyecek ve ileride kendi başlıkları altında işlenecektir.

Tedlîs kavramının erken dönemden itibaren muhaddisler tarafından bilinen bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Züheyr b. Muâviye¹⁸ (ö. 173/789), Abdullah b. Mübârek¹⁹ (ö. 181/797), Ubeydullah b. Ömer el-Kavârî²⁰ (ö. 235/850), Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî²¹ (ö. 277/890) gibi âlimlerin çeşitli râvilerin tedlîs yaptıklarından söz etmeleri, tedlîs kavramının zihinlerde bulunduğunu ve bir terim olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Hicrî ilk üç asır münekkitleri, tedlîs lafzını çok defa kullanmalarına rağmen bu kelimenin kendileri nezdinde hangi anlama geldiğine dair sarih açıklamalar yapmamışlardır. Ancak onların bu konudaki fikirlerini tedlîs kelimesini kullandıkları bağlamlardan çıkarmak mümkündür. Tezin ikinci bölümünde görüşleri ayrıntılı olarak incelenecek Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) kullanımları da tedlîsin bir ıstılah olarak tedâvülde olduğunu kanıtlamaktadır.²² Bu âlimler tedlîse dair bir tanımlama yapmasalar da bu lafzı kullandıkları fiiller incelendiğinde tedlîsi hangi anlamda kullandıkları ortaya çıkarılabilmektedir. Nitekim tezin ikinci bölümü bu meseleye tahsis edilmiştir.

Diğer taraftan erken dönemden itibaren çeşitli âlimlerin tedlîs kelimesini bir hüküm olarak kullanmaksızın, tedlîsin mahiyetine ilişkin açıklamalar yaptıkları da bilinmektedir. Daha ziyade tedlîsin son derece kötü bir fiil olduğunu ortaya koyma sadedindeki bu açıklamalar her ne kadar tedlîs tanımı olarak kabul edilemese de tedlîsin artık bir ıstılah olarak kullanılmaya başlandığını göstermesi açısından önemlidir. Bu konuda açıklama yapan ilk kişinin “Tedlîs yalandır.” diyen Avf b. Ebî

¹⁸ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *İlelû't-Tirmizî el-kebîr*, thk. Subhî es-Sâmârî vd. (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1989), 130.

¹⁹ Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 388.

²⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rîfetü'r-ricâl (Rivâyetü Abdullah)*, thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 2/261.

²¹ Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rîfe ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990), 2/633.

²² Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avnî erken dönem münekkitlerinin tedlîsi örtmek/gizlemek ve karanlık şeklindeki sözlük anlamına dayanarak râvinin hadis işitmediği, tezin ilerleyen sayfalarında ifade edilecek durumlar için kullandıkları kanaatindedir (Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatihû bi't-tedlîs - Dirâse nazariyye ve tatbikiyye ale merviyâtî'l-Hasan el-Basrî* [Riyad: Dâru'l-Hicre, 1418/1997], 1/62). Münekkitlerin tedlîs kelimesini lügat anlamından yola çıkarak ancak aynı zamanda belli fiillere özel olarak kullanmaları tedlîs kelimesinin ıstılâhlaşma sürecinin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Cemîle (146/763) olduğu söylenmiştir.²³ Mis‘ar b. Kidâm (ö. 155/772) da “Tedlîs ahlâkın düşüklüğünden kaynaklanır.”²⁴ sözüyle tedlîsin kötü bir fiil olduğuna işaret etmiştir.

Tedlîs konusunda son derece müteşeddîd bir tavır takındığı bilinen Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776) tedlîs hakkında “Tedlîs yalanın kardeşidir.”, “Gökten düşmeyi tedlîs yapmaya tercih ederim.”, “Zina yapmayı tedlîs yapmaya tercih ederim.” ve “Hadiste tedlîs zinadan daha şiddetli (kötü)dür.” gibi sert ifadeler kullanmıştır.²⁵ Onun bu ifadeleri daha sonra pek çok usûl eserinde tedlîs bağlamında iktibas edilmiştir. Tedlîs karşısındaki mevzubahis müteşeddîd tutumu nedeniyle Şu‘be’nin nakilde bulunduğu râvilerden gelen ve semâ tasrihi içermeyen rivayetlerin semâ yoluyla alındığı kabul edilmektedir.

Şu‘be ile aynı dönemde yaşayan Cerîr b. Hâzim’in (ö. 170/786) “Tedlîsin en kötüsü kişinin insanlara iştmediği bir şeyi iştmiş gibi göstermesidir.”²⁶ şeklindeki ifadesi tedlîsin tanımına dair bir fikir vermesi açısından bu dönemde tedlîs hakkında söylenen diğer sözlerden ayrı bir yerde durmaktadır. Anlaşıldığı üzere Cerîr, iştilmeyen bir hadisi iştmiş gibi aktarmayı tedlîs olarak tarif etmektedir. Diğer taraftan Cerîr’in bunu tedlîsin en kötüsü olarak nitelemesinden hareketle tedlîsin başka türlerinin bulunduğu fikrine sahip olduğu sonucunu da çıkarmak mümkündür. Tedlîsin kötülüğüne ya da haram olduğuna dair diğer açıklamalar Hammâd b. Zeyd’in (ö. 179/795) “Tedlîs yalandır.”,²⁷ Abdullah b. Mübârek’in (ö. 181/797) “Gökten yere çakılmayı tek bir hadiste tedlîs yapmaya tercih ederim.”,²⁸ Vekî‘ b. el-Cerrâh’ın (ö. 197/812) “Elbise (alışverişin)de tedlîsi helâl saymıyoruz, hadiste nasıl sayalım?”²⁹ ve Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme’nin (ö. 201/816-17) “Allah müdellislerin evlerini harap etsin. Bana göre onlar yalnız yalancılarıdır.”³⁰ sözlerinde de net olarak görülmektedir.

²³ Veysel Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2014), 15. Ayrıca bk. Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr - Yahyâ Muhtâr Gazzâvî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1408/1988), 1/33.

²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/33.

²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/33; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye* (Haydarâbâd: Cem‘iyyetü dâireti’l-me‘ârifî’l-Osmâniyye, 1357/1938), 356-357.

²⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 356.

²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/33.

²⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 356.

²⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, 356-357.

³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/33.

Bir yanda tedlîs hakkında bu kadar sert ifadeler kullanılmasına rağmen diğer yanda tedlîs yapmakta bir beis olmadığını düşünen âlimler de bulunmaktadır. Mesela aynı zamanda müdellis tabakalarının üçüncü mertebesinde zikredilen bir müdellis olan Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), İbnü'l-Mübârek'in "(Çok hadis) işittiğin halde ne diye tedlîs yapıyorsun?" sorusu üzerine A'meş ve Sevrî'yi zikrederek "İki büyüğünüz de tedlîs yapardı." demiştir.³¹ Bir başka sefer de Hüseyim'e neden tedlîs yaptığı sorulduğunda tedlîs yapmayı sevdiği cevabını vermiştir.³² Gerek Hüseyim'in ifadeleri gerekse bu dönemde tedlîs yaptığı bilinen meşhur sika râvilerin bu fiili yapmış olmaları, bahsedilen dönemde tedlîsi çok kötü bir fiil olarak görmek ile tedlîs yapmakta bir sakınca görmemek arasında değişen iki farklı yaklaşımın bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla tedlîse olumsuz bakan âlimler bu konudaki görüşlerini sesli olarak dile getirirken, tedlîs yapan ve bunu bir sorun addetmeyen âlimler neden tedlîs yaptıklarını veya tedlîsi niçin bir problem olarak telakki etmediklerini açıklayan ifadeler kullanmamışlar, ancak bu konudaki düşüncelerini tedlîs yapmaya devam etmekle göstermişlerdir.

Bahsedilen süreçte tedlîse karşı gösterilen sert tepkilere mukabil tedlîs yapmakta bir sorun görmeyenlerin varlığı, isnad sisteminin bu dönemde henüz yeterince gelişmemesi ile açıklanabilir. Tezin ikinci bölümünde tedlîsin anlamına dair ulaşılan sonuçlar ve üçüncü bölümde müdellislere ilişkin yapılan açıklamalar bir arada değerlendirildiğinde de görüleceği üzere, tedlîsin anlamında meydana gelen değişiklikler ve yapıma sıklığı isnadın gelişim süreciyle paralel ilerlemiştir. Bilindiği üzere isnadın kullanılmaya başlanmasından sonra sistemli şekilde isnad talep edilmesi birden gerçekleşmemiş, bir süreç dâhilinde isnad kullanımı yaygınlaşmıştır.³³ Hicrî II. (VIII.) asırda âlimlerin isnad talep etmeye ve kullanmaya başlaması, ilerleyen süreçte bu uygulamanın yaygınlık kazanması bir vakıa olmakla birlikte, bu dönemde irsâl yaparak hadis nakletme de bir süre daha devam etmiştir. Yani hadisler için isnad talep etme ilk dönemde aynı zamanda muttasıl isnad talep etmeyi gerektirmemiştir.³⁴ Bu

³¹ Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 388.

³² Hatîb, *el-Kifâye*, 361.

³³ İsnadın başlangıcı ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* (Ankara: TDV Yayınları, 1985), 28-45; Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 11-40; Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 331-353; Ebubekir Sifil, *Çağdaş Dünyada İslamî Duruş* (İstanbul: Rihle Kitap, 2010), 98-102.

³⁴ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları* (İstanbul: İFAV, 2017), 195-196.

dönemde irsâl yapanların isnaddaki kusuru gizleme gibi bir amaçları bulunmamakta, bu kişiler isnad sisteminin yeterince gelişmediği bir ortamda hayatın doğal akışında bu fiili gerçekleştirmektedir. Ancak söz konusu fiilin kötü niyetle yapılmaya başlanması ve art niyetin yaygınlaşması, tedlîse karşı yukarıda aktarılan tepkilere neden olmuştur. Tezin üçüncü bölümünde temas edileceği üzere bu tepkilerin tedlîsin azalmasında bir faydası olmuş gözükmemektedir. Öte yandan muttasıl isnadın talep edileceği III. (IX.) asrın başlarına kadar söz konusu fiili kötü niyet gütmeden, irsâl anlamında yapanlar ya da isnaddan râvi düşürmekte bir sakınca görmeyenler de bulunmaya devam etmiştir. Tedlîsin irsâl kapsamından ayrılma süreci de daha ziyade kötü niyetle yapılmaya başlanması neticesinde aldığı sert tepkilerle başlamıştır. İrsâl ile tedlîsin bir arada yapılmaya devam ettiği bu süreçten sonra ise özellikle Şâfiî'nin (ö. 204/820) etkisiyle isnadlarda ittisâl özelliği aranır olmuş, neticede hicrî II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren dillendirilmeye başlanan muttasıl isnad vurgusu,³⁵ III. (IX.) asır itibariyle muttasıl isnadın sistemli şekilde talep edilmeye başlanması sonucunu doğurmuştur.³⁶

Hicrî III. (IX.) asır, tedlîsin kötü bir fiil olduğunu belirtmekten öte, yavaş yavaş söz konusu terimin anlamının belirlenmeye çalışıldığı bir dönemdir. Bu dönemde tedlîs hakkında menfî kanaate sahip âlimlerden biri de İmam Şâfiî'dir (ö. 204/820). Şâfiî

³⁵ Bu dönemdeki muttasıl isnad vurgusu İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) "Muttasıl isnadı talep etmek dindendir." sözünde net olarak görülmektedir (bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 392).

³⁶ Muhammed Enes Topgöl, *İsnadın Satır Araları* (İstanbul: İFAV, 2018), 106, 116; Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 57; Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, 335-336. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 380-443. Muttasıl isnadın sistemli olarak talep edilmesi, başlangıcına tedlîsin de etki ettiği bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. İlk dönemlerde hadislerin isnadı zikredilse bile bunların mürsel olmasında bir sorun görülmemektedir. İrsâl ile tedlîsin aynı anlamda kullanıldığı bu dönem büyük oranda tâbiûn dönemine tekabül etmektedir. Tâbiûn -özellikle büyük tâbiûn- döneminde tedlîs, kusuru gizleme maksadıyla değil de güven ortamı ya da rivayetin maruf olması nedeniyle râvinin adını zikretme gereği duymama şeklinde gerçekleşiyordu. Aynı zamanda irsâl olarak da ifade edilen bu fiilin yapılması ise muttasıl isnad kullanımının sistemleşmemesinin bir yansımasıydı. Ancak tedlîse menfî bir anlam yüklenmesi ve orta tâbiûndan itibaren tedlîs şüphesinin artması isnadların araştırılması sonucunu doğurdu. Nitekim Şu'be'nin hadisin sadece isnadını işitmekle yetinmeyip bu isnadın muttasıl olup olmadığını tespit etmek ve tedlîs şüphesini kaldırmak üzere yaptığı sorgulamalar meşhurdur. Mustafa Tatlı bu bağlamda isnad araştırmalarının iki aşamasının bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre isnadı sorgulama aşamasında, muttasıl görünümündeki isnadı nakleden râviye tedlîsi giderme amacıyla soru yöneltilmiştir. Söz konusu râvinin isnaddan düşürdüğü bir isim vermesinin muttasıl isnada ulaşmada yeterli gelmediği durumlarda ise isnadı soruşturma aşamasına geçilerek sorgulama derinleştirilmiştir. İsnad sorgulamaları hem müdellis râvilerin ne sıklıkta tedlîs yaptıklarının hem de müdellis olduğu bilinen râvilerin hoca-talebe ilişkilerinde ne düzeyde semâ gerçekleştirdiğinin tespit edilmesini sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 413-443. İlk olarak isnad talebi ve ardından isnad araştırması şeklinde ilerleyen bütün bu süreçlerin akabinde küçük tâbiûn döneminden sonra hicrî II. (VIII.) asrın sonu ve III. (IX.) asrın başı ile birlikte muttasıl isnadın sistemli kullanımı yerleşik hâle gelmiştir.

erken dönemde tedlîsin hangi anlama geldiğini açıkça söylemesi ve bir bakıma tedlîse dair bir tanımlama çabasında bulunması ile dikkati çekmektedir.³⁷ O, tedlîs hakkındaki görüşünü sahih hadis bağlamında, yukarıda sözü edilen ittisâl şartı çerçevesinde dile getirmektedir. Sahîh hadisin râvisinin “mülâkî olduğu kişiden işitmediği hadisi nakleden bir müdellis olmaktan uzak olması gerektiği” şeklindeki ifadelerinden anlaşıldığı üzere Şâfiî’ye göre tedlîs, râvinin mülâkî olduğu hocadan işitmediği hadisi nakletmesidir.³⁸ Şâfiî bir kez tedlîs yapan kişinin bütün mu‘anan rivayetlerine temkinli yaklaşmaktadır. Onun bu konudaki ifadeleri aşağıdaki gibidir:³⁹

Bir kez tedlîs yaptığını bildiğimiz kişinin rivayetindeki kusuru (artık) bizim için ortaya çıkmıştır. Bu kusur yalan değil ki bu kusur sebebiyle hadisini reddedelim. (Ama aynı zamanda) doğruluk konusunda samimiyet de değil ki doğruluk konusunda samimiyet ehlinin (hadislerini) kabul ettiğimiz gibi bunu da kabul edelim. O zaman biz deriz ki: Bir müdellisin hadisini ‘haddesenî’ ya da ‘semî‘tü’ demedikçe kabul etmeyiz.

Şâfiî’nin tedlîs konusundaki ifadelerine hemen her hadis usûlü eserinde atıf yapılmıştır. Bu da onun, tedlîsin terim anlamını kazanma sürecinde belirgin bir rol oynadığını göstermektedir. Aynı şekilde Şâfiî’nin tedlîsle bağlantılı biçimde bir sıhhat şartı olarak ittisâle vurgu yapması da kısa sürede muhaddisler tarafından benimsenmiştir.

Tedlîse olumsuz bakan âlimlerden bir diğeri olan Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), “Avf’tan naklettiğim tek bir hadis hariç hiçbir hadiste tedlîs yapmadım. Bu (tedlîs yaptığım) hadiste de bir bereket elde edemedim.”⁴⁰ demiştir. Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/828) ise “Bana göre müdellisin en hafif hâli ‘Verilmeyen bir şeyle (tok/zengin olmadığı halde) tokluk taslayan kimse, yalandan iki elbise giyen kimse gibidir.’

³⁷ Tedlîsin ilk defa İmam Şâfiî tarafından terim anlamıyla kullanıldığı görüşü için bk. Mustafa Tanrıverdi, *Müdelles Hadis ve Müdellis Râviler* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019), 55.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘ilmiyye, ts.), 371 (Paragraf no. 1001). Şerif Hâtîm b. Ârif el-Avnî’ye göre Şâfiî’nin tedlîste şartı sadece likâ değil, aynı zamanda semâdır. O, bu sonuca Şâfiî’nin nakledilen ifadelerinin siyâkını inceleyerek ulaşmıştır. Buna göre Şâfiî sahih hadisin râvisinin müdellis olmaması şartını senedde inkıta’ bulunmadığından emin olunması gerektiği bağlamında dile getirmiştir. Hadis işitilen hocadan işitilmeyen hadisi rivayet etmeme bu bağlama daha uyumludur (Avnî, *el-Mürselü’l-hafî ve alâkatühû bi’t-tedlîs*, 1/75-79). Şâfiî’nin semâi kastettiği görüşü için ayrıca bk. Sâlih b. Saîd Avmâr el-Cezâirî, *et-Tedlîs ve ahkâmühû ve âsârühû’n-nakdiyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2002), 39-40.

³⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 379-380 (Paragraf no. 1033-1035).

⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/33.

hadisinin kapsamına girer.”⁴¹ ifadesini kullanmıştır. Zikredilen hadiste zengin olmayan bir kişinin kendini zenginmiş gibi göstererek sahtekarlık yapmasına işaret edilmekte, tedlîs de bu anlamda semâ bulunmadığı halde semâ izlenimi verilmesi bakımından aynı sahtekarlık kapsamına girmektedir. Bütün bu ifadelerden tedlîse karşı menfî bakışın o dönemde yaygın şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Tedlîs hakkında fikir beyan eden bir başka âlim olan Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875) ise tedlîs konusunda “Selef imamları eğer râvî hadiste tedlîs ile bilinen ve bununla meşhur olan bir kimse ise, o zaman bu râvinin rivayetinde hadisi naklettiği kişiden semâ durumunu araştırırlar.”⁴² açıklamasını yapmıştır. Onun bu ifadelerinden tedlîsi, hadisi işitmeden nakletmek şeklinde düşündüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu, çok genel bir durumu ifade etmekte ve müdellis ile hadisi naklettiği hoca arasında muâsarat, semâ ya da likâ bulunup bulunmaması gerektiği hakkında bir fikir vermemektedir.

Müslim’in çağdaşı Ya’kûb b. Şeybe (ö. 262/875) tedlîsi râvinin hem hadis işittiği hocadan hem de işitmediği hocadan nakli için kullanmıştır. İbn Şeybe’ye göre sadece sikalardan yapıldığında tedlîs kabul edilmektedir. Ancak eğer tedlîs sika olmayan râviden ve hadis işitilmeyen hocadan yapılırsa bu, ruhsat verilen tedlîs sınırını aşan bir fiil olur.⁴³ Bu ifadelerden İbn Şeybe’nin tedlîs için en genel olarak râvinin hadisi işitmediği hocadan nakli anlamında kullandığı ve bu bağlamda tedlîs için sadece muâsarat şartını aradığı söylenebilir. Çünkü muâsarat bulunmadığında artık tedlîs değil irsâl-i zâhir söz konusudur.

Tedlîse dair ilk açık tanım Bezzâr (ö. 292/905) tarafından yapılmıştır. Bezzâr’ın “hadisleri terk ya da kabul edilenleri bilmek” adlı cüz’ünde tedlîsi, râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi nakletmesi olarak tarif ettiği aktarılmıştır.⁴⁴ Bu tanımdan Bezzâr’ın tedlîs için müdellis ile hadis naklettiği hoca arasında semâ bulunması gerektiği şartını koştugu anlaşılmaktadır.

⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/34.

⁴² Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1433/2013), “Mukaddime” s. 26.

⁴³ Hatîb, *el-Kifâye*, 362.

⁴⁴ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/69; Ebû İshak Burhâneddin İbrâhim b. Mûsâ b. Eyyûb el-Ebnâsî, *eş-Şeze’l-feyyâh*, thk. Salâh Fethi Helel (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1418/1998), 175; Ebü’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân el-İrâkî, *Şerhu’t-Tefsîr ve’t-tezkira*, thk. Abdüllâtîf el-Hemîm - Mâhir Yâsin Fahl (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1423/2002), 1/235; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/615.

Görüldüğü üzere hadis usûlü eserleri telif edilmeye başlamadan önce tedlîse dair bazı tarifler yapılmışsa da daha ziyade anlamına dair bir açıklama yapılmadan kelime yaygın olarak kullanılmış, bazen de tedlîsin kötü bir fiil olduğunu gösteren ifadeler dile getirilmiştir. Bu dönemde özellikle Şâfiî ile Bezzâr'ın açıklamaları ön plana çıkmaktadır. Zira iki âlimin ifadelerine sonraki usûl eserlerinde tedlîs bağlamında sıklıkla başvurulmuştur. Bütün bunlar erken dönemden itibaren tedlîs kavramının bilindiğini ve en azından hicrî II. (VIII.) asrın ortalarından itibaren terim olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Öte yandan usûl eserlerinin telif edilmeye başlandığı hicrî IV. (X.) asırdan itibaren tedlîs hakkında efrâdını câmi ağıyârını mânî bir tanım yapma çabası daha net olarak görülmektedir. Hadis usûlü eserlerinde tedlîs tanımları yapılırken çoğu kez yukarıda görüşleri verilen âlimlerin konu hakkındaki ifadelerinden yararlanılmıştır. Öte yandan tedlîsin yapılışı ve âlimlerin bunu tespit etme yöntemlerine dair uygulama örnekleri de tanımlama çabalarına katkı sağlamıştır. Böylece usûl âlimlerinin tedlîsi tanımlarken kendilerinden önceki âlimlerin görüşleri ile uygulamada tedlîsin kullanıldığı fiilleri bir arada değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.

Tedlîse dair tanım çabaları hadis usûlü alanında eser telif eden muhaddislerin tedlîs konusunu işledikleri bahislerde izlenebilmektedir. Söz konusu eserler kronolojik olarak incelendiğinde tedlîs kavramının ıstılâhlaşma ve yerleşik terim anlamını kazanma süreci açıkça görülebilmektedir. Bu bağlamda aşağıda usûl âlimlerinin görüşleri kronolojik olarak ele alınacaktır. Burada öncelikle aşağıda verilecek tedlîs tanımlarının genelinde ortak unsurun “semâ izlenimi uyandırma” olduğu ifade edilmelidir. Tedlîsi özellikle irsâlden ayıran husus müdellisin hadisi işitmediği halde işittiği izlenimi uyandırma amacı taşımasıdır. Meseleyi daha girift hale getirmemek için aşağıda verilecek tanımlarda bu ortak noktaya tekrar tekrar temas edilmemiştir.

Günümüze ulaşan ilk müstakil hadis usûlü eseri müellifi Râmeihürmüzî (ö. 360/971) eserinde tedlîse özel başlık açmamıştır. Ancak hadisleri alınmaya layık kimseler konusunu işlerken râvinin müdellis olmaması gerektiğini belirtmiş ve bunu “mülâkî olduğu kişiden işitmediği hadisi nakletme” olarak açıklamıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere aslında bu ifadeler Şâfiî'nin konu hakkındaki görüşünün bir tekrarıdır. Bir kere tedlîs yaptığı tespit edilen kişinin diğer hadislerine de ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğine işaret eden Râmeihürmüzî; tedlîs, yalan olmadığı için bu râvinin

hadislerinin reddedilmeyeceğini, ancak semâ izhar edene kadar da kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁵

Tedlîs konusuna müstakil başlık açarak meseleyi derinlemesine inceleyen Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) tedlîse dair net bir tanım yapmamış, tedlîsi kısımlarından yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır. Hâkim, tedlîsi altı kısımda incelemektedir. Bu kısımlar (a) muhaddis seviyesinde veya bunun biraz altında ya da üstünde bir mertebede yer alan sika râvileri isnaddan düşürmek suretiyle tedlîs yapan ve hadisleri bu sebeple reddedilmeyen râviler, (b) “kâle fülân” diyerek naklettikleri hadis araştırılıp kendilerine gerçekten işitip işitmediği sorulduğunda işitmediklerini açıklayan râviler, (c) kimlikleri ve memleketleri bilinmeyen meçhul râvilerden tedlîs yapanlar, (d) cerh edilmiş râvilerden nakilde bulunurken tanınmamaları için isimlerini ya da künyelerini değiştirenler, (e) çok fazla hadis işitip az miktarda bir hadisi kaçırdıkları hocalardan (bu işitmedikleri hadisleri) tedlîs yapanlar, (f) hiç hadis işitmedikleri hocalardan semâa hamledilecek şekilde nakilde bulunarak tedlîs yapanlar şeklindedir.⁴⁶ Bu maddelerden özellikle son ikisinden hareketle Hâkim’in tedlîsi; râvinin hem mülâkî olup hadis işittiği hocadan hem de hadis işitmediği hocadan rivayeti için kullandığı anlaşılmaktadır. İkinci durumda Hâkim likâyâ dair bir ifade kullanmadığından, bu tanımın kapsamına râvinin hem muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hocadan hem de muâsır ve mülâkî olduğu halde hadis işitmediği hocadan rivayetleri girebilmektedir. Bu kısımda verdiği örneklerden hareketle Hâkim’in tedlîsi sadece muâsır râviler arasında gerçekleşebilecek bir fiil olarak kabul ettiği ortaya çıkmaktadır. Neticede Hâkim’in tedlîs tanımının muâsarâtı ön plana çıkaran son derece geniş kapsamlı bir tanım olduğu anlaşılmaktadır.

Mütekaddim ulemâdan bir diğeri olan İbn Abdilber (ö. 463/1071) ise Hâkim’den farklı olarak tedlîs için net bir tanım yapmıştır. Ona göre tedlîs, râvinin mülâkî olduğu ve hadis işittiği hocadan, işitmediği hadisi aktarmasıdır.⁴⁷ İbn Abdilber tedlîs için semâ şartını öne süren, Bezzâr’dan sonraki ikinci âlim olarak dikkati çekmektedir. Tedlîs tanımında “semâ izlenimi uyandırma”dan hiç bahsetmeyen İbn Abdilber’in tarifi her

⁴⁵ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân er-Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1771), 404-405.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 339-351.

⁴⁷ Tedlîs için aynı tanım pek çok müellif tarafından Bezzâr’dan (ö. 292/905) da aktarılmıştır (bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/69; Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 175; Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkira*, 1/235; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/615; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/314).

ne kadar günümüzdeki tedlîs tanımına oldukça yakınsa da söz konusu tarifi, yapıldığı dönemde genel kabul görmediği anlaşılmaktadır. Çünkü gerek kendisinin döneminde gerekse daha sonraları tedlîs için onunkinden farklı tanımlar yapılmaya devam etmiştir.

İbn Abdilber ile aynı dönemde yaşayan Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), tedlîs için İbn Abdilber'den farklı bir tanım yapmıştır. Ona göre tedlîs, (a) râvinin muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hocadan rivayeti ve (b) mülâkî olduğu hocadan işitmediği hadisi rivayeti şeklinde iki farklı durumu ifade eder.⁴⁸ Bu durumlardan birincisi diğer âlimlerin tarifine göre irsâl-i hafîdir. İkinci durumda ise Hatîb'in, râvinin mülâkî olduğu hocadan başka hadisleri işitip işitmediğine değinmediği, yani semâi tedlîs için şart koşmadığı anlaşılmaktadır. İki durum bir arada değerlendirildiğinde ise Hatîb'in tedlîsteki şartı muâsarât olarak ortaya çıkmaktadır. Hatîb'in yaptığı bu tanım aslında pek çok âlimin yaptığı tedlîs tanımı gibi tedlîsin en yaygın türü olan isnad tedlîsinin tanımıdır. Onun tanımı kendisinden sonra aşağıda zikredilecek pek çok muhaddis tarafından benimsenmiştir. Hatîb'in aynı yerde şüüh tedlîsine de işaret etmesi onun tedlîsi ikiye ayırdığını göstermektedir. Nitekim tedlîs konusunu müstakil olarak işlediği bölümde de bunu açıkça ifade etmektedir.⁴⁹

Hatîb'in tedlîste “semâ izlenimi uyandırma” şartı dışında bir de “semâ durumunu açıklamayı kabul etmeme” şartını aradığı dikkati çekmektedir. Ona göre bu şart tedlîs ile irsâlin ayırım noktasını teşkil etmektedir. Zira râvi isnaddan düşürdüğü kişiyi açıklarsa hadis artık müdelles değil mürsel olmaktadır.⁵⁰ Burada müdellisin hadisi işitip işitmediğini açıklamak istememesi onun niyetini ortaya koymaktadır. Hatîb'e göre de önemli olan niyettir. Nitekim Hatîb çeşitli hadis tahammül lafızlarından bahsederken “haddesenâ” ve “nebbe'enâ” kelimelerinin tedlîs şüphesini kaldırma noktasında “ahberanâ”dan daha uygun oldukları yönünde bir görüş aktardıktan sonra bu konuda esas belirleyici faktörün niyet olduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Aslında benzer bir bakış açısı Hâkim'de de mevcuttur. Hâkim, tâbiûndan tedlîs yapanların hadis rivayet etme amacı gütmemeleri nedeniyle onları zikretmeye gerek görmediğini

⁴⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 24.

⁴⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, 357-365. Hatîb'in tedlîs için muâsarât değil de likâyı şart koştuğu da anlaşılabilmektedir. Bunun ayrıntısı için tedlîsin irsâl ile irtibatından söz edilen “İrsâl ve irsâl-i hafî” başlığında Hatîb'in görüşlerinin tartışıldığı bölüm incelenebilir.

⁵⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, 357.

⁵¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 287.

söylemektedir. Öte yandan etbâ neslinden tedlîs yapanların çok farklı amaçlar taşıyabileceklerini ifade eden Hâkim, bunların çeşitli örneklerini taksim ettiği tedlîs türleri bağlamında serdetmiş,⁵² böylece tedlîs yapan kişinin niyetine önem verdiğini göstermiştir.

Hâkim ve Hatîb'den sonra İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) tedlîs konusunda bu iki âlimin görüşlerini mezcetmiştir. İbnü'l-Esîr tedlîsi; “râvinin, mülâkî olup olmaması fark etmeksizin muâsır olduğu ama hadis işitmediği hocadan nakli” şeklinde tanımlayarak Hatîb'in tarifine katılmıştır. Hatîb'den farklı olarak ise râvinin tedlîs yaptığı hocadan semâının bulunmaması dışında bir de icâzet veya diğer rivayet yollarından biriyle hadis edinmiş olmaması şartını dile getirmiştir.⁵³ Râvinin hadisi icâzet veya diğer tahammül yollarından biriyle almamış olma şartına başka âlimlerin açıklamalarında rastlanmamış, diğer âlimlerin daha ziyade semâ üzerinde durduğu görülmüştür. İbnü'l-Esîr'in bu ifadelerinden onun icâzeti caiz görmesi nedeniyle icazetle alınan hadislerde de tedlîs yapılabileceğini varsaydığı anlaşılmaktadır. Nitekim tezde bunun örnekleri ikinci bölümde verilecektir. Tedlîsin türlerini aynen Hâkim'den aldığı görülen İbnü'l-Esîr, Hâkim'in altılı tedlîs taksimini özetleyerek nakletmiştir. Burada tedlîsin beşinci türü olan çokça hadis işittikleri hocadan işitmedikleri az sayıda hadiste tedlîsten söz ederken Hâkim'in görüşüne ek olarak “kendilerine sorulduğunda hadis aldıkları yolu açıklamamaları” şartını dile getirdiği dikkati çekmektedir.⁵⁴ Daha önce ifade edildiği üzere bu şart ilk olarak Hatîb tarafından ortaya konmuştur.

İbnü'l-Kattân el-Mağribî (ö. 628/1231) tedlîs konusunda İbn Abdilber ile aynı kanaati paylaşmakta ve bu görüşüyle Hatîb'den ayrılmaktadır. Ona göre tedlîs râvinin normalde hadis işittiği hocadan dinlemediği hadisi naklidir.⁵⁵ Bu tanımla İbnü'l-Kattân tedlîste semâ şartını koşan üçüncü kişi olmaktadır. İbnü'l-Kattân aynı zamanda ileride detaylı olarak açıklanacağı üzere tesviye tedlîsine bu adı veren ilk kişidir. İbnü'l-Kattân da yaptığı tarifle Bezzâr ve İbn Abdilber'e destek olmasına rağmen bu

⁵² Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 340.

⁵³ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdisi'r-rasûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût (Mektebetü'l-Halvânî & Matbaatü'l-Melâh & Mektebetü Dâru'l-beyân, 1389-1392/1969-1972), 1/167.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/170.

⁵⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkıyn fî kitâbi'l-ahkâm*, thk. el-Hüseyn Âyet Saîd (Riyad: Dâru Taybe, 1418/1997), 5/493.

görüş o dönemde yaygınlık kazanmamıştır. Nitekim aynı dönemde farklı tedlîs tanımları yapılmaya devam etmiştir.

İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) da tedlîs konusunda Hatîb'in görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İbnü's-Salâh tedlîsi ikiye ayırarak hem tedlîs tanımları hem de tedlîsin hükmü konusunda Hatîb'in görüşlerini özetlemiş ve daha derli toplu aktarmıştır. Hatîb gibi İbnü's-Salâh'a göre de tedlîs, râvinin mülâkî olduğu ya da muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hocadan işitmediği hadisleri işitmiş izlenimi uyandıracak şekilde nakletmesidir.⁵⁶ Yani İbnü's-Salâh da tedlîste sadece muâsarata bakmakta, likâ şartı aramamaktadır. Burada dikkati çeken husus İbnü's-Salâh'ın tedlîs türleri için “isnad tedlîsi” ve “şüyûh tedlîsi” isimlerini kullanmasıdır. Onan önce bu tedlîs türlerine herhangi bir isim verildiği tespit edilememiştir.⁵⁷

İbnü's-Salâh'ın tedlîs türleri için verdiği isimler kendisinden sonra da kabul görmüştür. Bu isimleri kullanarak tedlîsi ikiye ayıran muhaddislerden biri olan Nevevî (ö. 676/1277), isnad tedlîsini râvinin muâsır olduğu hocadan işitmediği hadisi nakletmesi olarak tanımlamaktadır. Onun da Hatîb, İbnü'l-Esîr ve İbnü's-Salâh gibi tedlîste likâ şartı aramadığı, yalnızca muâsarata şart koştuğu görülmektedir. Aynı görüşü benimseyerek tedlîste likâ şartı aramayan ve muâsarata tedlîs için yeterli görerek hem râvinin muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hem de semâ durumu fark etmeksizin mülâkî olduğu hocadan rivayetini tedlîs sayan âlimler arasında İbn Cemâa⁵⁸ (ö. 733/1333), Tîbî⁵⁹ (ö. 743/1343), İbnü't-Türkmânî⁶⁰ (ö. 750/1349), İbn Kesîr⁶¹ (ö. 774/1373) ve İbnü'l-Mülakkın⁶² (ö. 804/1401) sayılabilir. Özellikle İbn Cemâa ve İbn Kesîr, İbnü's-Salâh'ın ifadelerini eksiksiz aktararak aynı görüşü benimsediklerini izhar etmişlerdir.

⁵⁶ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nûreddîn İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 73.

⁵⁷ İbnü's-Salâh'ın tedlîs konusundaki görüşleri ve bunların kendisinden önceki ve sonraki görüşlerle irtibatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fatih Gümüş, *Hadis Usulünün Gelişimi -İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'si Özelinde-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 109-120.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari Ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 72-73.

⁵⁹ Tîbî, *el-Hülâsa fî usûli'l-hadîs*, 71-72.

⁶⁰ Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardîni İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Avvâd el-Halef (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008), 60.

⁶¹ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisârî ulûmi'l-hadîs*, thk. Nâsirüddîn Albânî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1417/1996), 172-178.

⁶² Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî' (el-Ahsâ: Dâru Fevvâz, 1413/1992), 1/154.

Kendisinden önceki daha net tanımlara rağmen İbn Dakikūl'îd'in (ö. 702/1302) tedlîsi daha kapalı ya da daha geniş kapsamlı şekilde tanımladığı görülmektedir. Ona göre tedlîs, râvinin hadisi işitmediği bir râviden nakletmesidir. Bu tanımdan hareketle İbn Dakikūl'îd'in tedlîs için râviler arasında muâsarat, likâ ya da semâ şartlarından herhangi birini gerekli görmediği, sadece nakledilen hadisin işitilmemiş olması gerektiğini düşündüğü anlaşılmaktadır. İbn Dakikūl'îd'in tedlîs bağlamında yaptığı açıklamalarda dikkat çeken nokta onun tedlîsi yaygın olarak yapıldığı gibi ikiye ayırmaması ve daha önceki âlimlerin değinmediği tedlîs türlerini de eserinde işlemesidir. Söz gelimi şüyûh tedlîsinde isim, künye ve nisbe değişikliği dışında şehir değiştirmeye de işaret etmiş, rivayet sîgalarının anlamını değiştirmek mânasına gelen *teevvül* fiilini tedlîs kabul etmiştir.⁶³

Eserinde tedlîs bağlamında büyük ölçüde İbn Dakikūl'îd'in ifadelerini alıntıladığı anlaşılan Zehebî (ö. 748/1348), tedlîs için İbn Dakikūl'îd'den biraz daha açık bir tanım yapmıştır. Ona göre tedlîs, râvinin bir başka râviden işitmediği hadisi nakletmesi ya da yetişmediği (muhtemelen mülâkî olmadığı) râviden rivayeti anlamına gelmektedir. Anlaşılan Zehebî tedlîs için semâ ya da likâ şartı aramamakta, muâsaratı yeterli görmektedir. Bu da onun Hatîb ve İbnü's-Salâh ile aynı görüşü benimsediğini göstermektedir. Zehebî de tedlîsi ikiye ayırmamış; şüyûh tedlîsinde İbn Dakikūl'îd'in şehir değiştirme izafesine bir de meslek değiştirmeyi ekleyerek katkıda bulunmuş, *teevvül* fiilini tedlîs kabul etmiş, icâzetle alınan hadisi tahdîs sîgası ile aktarmaya tedlîs demiştir.⁶⁴ Sayılanlar dışında da onun bahsettiği tedlîs türleri bulunmaktadır ki bunlar ileride ele alınacaktır.

Müdelîs râvileri tabakalara ayırması ile dikkat çeken Alâî (ö. 761/1359) tedlîs için semâî şart koşmaktadır. Tedlîste aslında bir gizleme bulunması gerektiğini belirten Alâî, bunun sadece râvinin hadis işittiği hocadan naklinde mümkün olduğunu, muâsır ya da mülâkî olunmayan hocadan nakillerde bir “ittisâl izlenimi uyandırma” söz konusu olmayacağından bu tür nakillerin tedlîs sayılmayacağını belirtmiştir.⁶⁵ Alâî'nin bu ifadelerinde râvinin mülâkî olduğu halde hadis işitmediği hocadan rivayeti

⁶³ Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî İbn Dakikūl'îd, *el-İktirâh fî beyâni 'l-istilâh*, thk. Kahtân Abdurrahman ed-Dûrî (Amman: Dâru'l-Ulûm, 1428/2007), 287-288.

⁶⁴ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Mûkîza fî ilmi mustalahi 'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebü Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1405), 47-49, 56.

⁶⁵ Ebü Saîd Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl fî ahkâmi 'r-merâsîl*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1986), 97.

yer almamaktadır. Ancak ifade edilen durumun gizleme unsuru barındıran ilk tarifi karşıladığı görüldüğünden Alâî'nin başka âlimlerin de yaptığı gibi likâ durumunu semâ ile eşdeğer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Müteahhirûndan bir diğeri olan Zerkeşî (ö. 794/1392) İbnü's-Salâh'ın tedlîs tanımını açıklarken tedlîsin şartını müdellisin hadisi naklettiği hocaya mülâkî olması gerektiği şeklinde belirlemiştir.⁶⁶ Oysa yukarıda açıklandığı gibi İbnü's-Salâh tedlîs için muâsarâtı yeterli görmekte ve râvinin mülâkî olduğu veya muâsır olup hiç mülâkî olmadığı hocadan nakillerine tedlîs demektedir. Ancak anlaşılan Zerkeşî bu konuda ona katılmamakta ve tedlîs için likâyı gerekli görmektedir. Zerkeşî bağlamında dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise onun İbnü's-Salâh'ı bütün tedlîs türlerini vermemesi bakımından eleştirerek tesviye tedlîsi, bilâd tedlîsi, müzakere esnasında tedlîs ve gizli tedlîs şeklinde dört tedlîs türü daha sayması, ayrıca bir de metinde tedlîsten söz etmesidir.⁶⁷ Bunların ayrıntısı ileride verilecektir.

Tedlîs konusunda geniş açıklamalarda bulunan bir diğer müellif İbn Receb'dir (ö. 795/1393). İbn Receb'e göre tedlîs, râvinin gördüğü kişiden işitmediği hadisi nakletmesidir.⁶⁸ Bu tanım İbn Receb'in tedlîs için muâsarât ve likâyı gerekli gördüğünü ancak semâyı şart koşmadığını göstermektedir. Öte yandan her ne kadar tedlîs konusunun başlangıcında bu tanımı yapsa da daha sonra kullandığı bazı ifadelerden İbn Receb'in tedlîs kapsamını genişlettiği anlaşılmaktadır. İbn Receb “görmediği kimseden” tedlîsin hükmünün mürselin hükmü ile aynı olduğunu belirtirken aslında mülâkî olunmayan hocadan nakli de tedlîs saydığını izhar etmektedir.⁶⁹ Bu durumda onun en nihayetinde tedlîs için sadece muâsır olmayı gerekli gördüğü, râvinin muâsır olduğu ancak mülâkî olup olmadığı fark etmeyen râviden işitmediği hadisi nakletmesine tedlîs dediği anlaşılmaktadır.

Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404) tedlîsi müdellisin muâsır ve mülâkî olduğu ama hadis işitmediği hocadan nakli ve normalde hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi nakletmesi olarak tarif etmektedir. Bu ifadelerden ilk bakışta onun tedlîs için likâyı şart koştığı anlaşılmaktadır. Ancak tedlîs için şart olarak “ittisâl izlenimi

⁶⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/78.

⁶⁷ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/101-113.

⁶⁸ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, thk. Nüreddin Itr (Dımaşk: Dâru'l-Mellâh, 1398/1978), 1/353.

⁶⁹ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 1/356.

uyandırma”yı koşması ve bunun ancak muâsarat durumunda mümkün olabileceğini söylemesi, râvinin muâsır olduğu halde mülâkî olmağı hocadan naklini de tedlîs kapsamında değerlendirdiğini göstermektedir.⁷⁰ Nitekim İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1436) de bunu böyle anlamıştır.⁷¹ Irâkî aynı zamanda çok sayıda âlimin tedlîsi, râvinin hadis işittiğı hocadan işitmediğı hadisi nakletmesi olarak tanımladığını belirterek bu tanıımı da ihmal etmemiş ve ilk olarak Bezzâr'a nispet ettiğı bu tanıımı İbnü'l-Kattân ve başka âlimlerin de yaptığını belirtmiştir.⁷² Yine de onun tercih ettiğı tanımın İbnü's-Salâh'ın tanıımı olduğu anlaşılmaktadır.

Irâkî'nin öğrencisi olan İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) tedlîs bağlamında yaptığı geniş açıklamalarla bu terimin yerleşik anlamını kazanmasında büyük rol oynamıştır. İbn Hacer'in tedlîs konusunda İbnü'l-Kattân'ın görüşlerini dayanak aldığı belirtilmektedir.⁷³ İbnü's-Salâh'ın tedlîs tanımını eleştiren İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın muâsır ama mülâkî olunmayan hocadan rivayeti tedlîs kapsamına almasını doğru bulmayarak, bunun irsâl-i hafî olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer'e göre tedlîs; râvinin mülâkî olduğu hocadan işitmediğı hadisi nakletmesidir.⁷⁴ Görüldüğü üzere bu kapsama râvinin hocasından hem hadis işitmesi hem de işitmemesi durumları girmektedir. Nitekim tedlîs özelinde yazdığı eserinde İbn Hacer, tedlîsi râvinin mülâkî olduğu hocadan rivayeti olarak tanımlamış ve aynı mecliste uzun zaman geçirmeden sadece görmeyi de bu kapsama dâhil etmiştir.⁷⁵ Öte yandan İbn Hacer'in tedlîs için semâi mı yoksa likâyı mı şart koştuğı konusunda çelişkili ifadeleri bulunmaktadır. Bir yerde tedlîsin likâyı has olduğunu söyleyen İbn Hacer, bunu desteklemek üzere muhadramların Hz. Peygamber'den nakillerinin irsâl sayıldığına işaret etmektedir.⁷⁶ Diğer taraftan başka bir yerde ise tedlîsin irsâl-i hafiden farklı olarak hadis işitilen hocadan rivayete mahsus olduğunu belirterek tedlîs için semâi şart koştuğunu

⁷⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkira*, 1/235.

⁷¹ Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *Tenkîku'l-enzâr fi ma'rifeti ulûmi'l-âsâr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk - Âmir Hüseyin (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999), 141.

⁷² Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkira*, 1/235; Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdürrahmân el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh* (Dâru'l-Hadîs, ts.), 80.

⁷³ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühü bi't-tedlîs*, 1/125.

⁷⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/614-615. Ayrıca bk. Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Şerhu Nüzheti'n-nazar*, thk. Târik b. Avazullah (Riyad: Dâru'l-Me'sûr, 1432/2011), 93.

⁷⁵ Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfü ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs (Tabakâtü'l-müdekkisîn)*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî (Riyad, 1414/1993), 71.

⁷⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/623; a.mlf, *Nüzheti'n-nazar*, 86. İbn Hacer'in ifade edilen görüşüne muhadramları delil getirmesine yöneltilen tenkitler için bk. Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühü bi't-tedlîs*, 191-212.

göstermiştir.⁷⁷ İbn Hacer'in bu açıklamalarını bir arada değerlendiren sonraki bazı müellifler, onun likâ ile kastının semâ olduğu sonucunu çıkarmışlardır.⁷⁸ Muhtemelen İbn Hacer'in son görüşü tedlîste şartın semâ olduğu yönündedir. Nitekim İbn Hacer'in tedlîs için likâyı şart koşanlara örnek olarak Şâfiî ve Bezzâr'ı zikretmesi bunu desteklemektedir.⁷⁹ Çünkü daha önce ifade edildiği üzere Bezzâr tedlîs için açıkça semâ şart koşturmuştur. Şâfiî ise tedlîsin şartı olarak likâyı telaffuz etse de Avnî siyak sibaktan hareketle Şâfiî'nin bundan semâ kastettiğini belirtmiştir. Bu iki âlimin tedlîs bağlamında kullandıkları ibareler birinin açıkça likâyı diğerinin ise açıkça semâ şart koştuğunu göstermesine rağmen İbn Hacer'in bunları aynı gibi değerlendirmesi, likâ ile semâ arasında bir fark gözetmediği anlamına gelmektedir. Ancak onun gerçekten likâyı kastettiğini düşünenler de bulunmaktadır.⁸⁰

İbn Hacer'den sonra görüşleri değerlendirilmesi gereken Sehâvî'ye (ö. 902/1497) göre ise tedlîs, râvinin normalde hadis dinlediği hocadan işitmediği hadisi aktarmasıdır.⁸¹ Bu tanımdan Sehâvî'nin tedlîs için semâ şart koştuğu anlaşılmaktadır. Sehâvî ayrıca İbn Hacer'in likâdan kastının semâ olduğunu belirterek hocasından farklı düşünmediğini vurgulamıştır.⁸² Bunun dışında Sehâvî çeşitli tedlîs türleri bağlamında İbn Hacer'e ileride zikredilecek tenkitlerde bulunmuştur.

Buraya kadar aktarılan bilgilerden de anlaşıldığı üzere hadis usûlü eserlerinin telif edildiği ilk dönemlerde tedlîs için genellikle muâsarât şartı öne sürülmüştür. Sonraki usûlü eserlerinde tedlîse dair yapılan tanımlarda ise daha ziyade likâ ve kimi zaman buna ek olarak semâ şartının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Özellikle son dönemde likâdan kastın semâ olduğu söylenmiştir.⁸³ Nitekim genellikle beklenen, likâ söz konusu olduğunda semânın da gerçekleşmesidir. Mülâkî olunan hocadan hadis

⁷⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/615.

⁷⁸ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/314; Abdülhay el-Leknevî, *Zaferü'l-emânî bi-şerhi Muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416), 377; Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Mevsû'âtü ulûmî'l-hadîs ve fûnûnihî* (Dimaşk & Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007), 1/447; a.mlf, *et-Tedlîs ve 'l-müdelîsîn* (Dimaşk & Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1430/2009), 11; Beşîr Ali Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed fî 'lâlî'l-ehâdîs* (Riyad: Vakfû's-selâmi'l-hayrî, 1525/2005), 2/726; Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühü bi't-tedlîs*, 1/231.

⁷⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 86.

⁸⁰ bk. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr, *Tahkîkû'r-rağbe fî tavzîhi'n-Nuhbe* (Riyad: Dâru'l-Minhâc, 1426), 94; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 78-79.

⁸¹ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/313.

⁸² Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/314.

⁸³ İbn Hacer'in likâdan kastının semâ olduğunu belirten âlimler dışında mesela Sâlih el-Cezâirî tedlîs hakkında iki görüş zikretmiş, bunlardan birincisinde semâ, ikincisinde ise muâsarât şartının koşulduğu tanımı vererek likâ şartından söz edilen tarifleri birinci kısımda değerlendirdiğini ortaya koymuştur (bk. Cezâirî, *et-Tedlîs*, 39-48).

işitmeme durumu nispeten daha az gerçekleşmektedir. Bu bağlamda ilk dönemlerde İslâm coğrafyasının yeterince geniş olmaması nedeniyle muâsır râvilerin aynı zamanda mülâkî de oldukları belirtilmiştir. İlk hadis usûlcüleri de bu arka planla tedlîs tariflerinde muâsarattan söz etmişlerdir. Ancak ilerleyen zamanlarda İslâm coğrafyasının sınırları genişleyince muâsır bütün râvilerin mülâkî olmaları imkânı ortadan kalkmıştır.⁸⁴ Bu nedenle sonraki tanımlarda daha ziyade likâ veya semâ şartı koşulmuştur. İbn Hacer'den sonra genellikle onun tanımları benimsenmekle birlikte tedlîs tanımında likâ ve semâ şartlarından birinin üzerinde ittifak edilmediği görülmektedir. Bunun nedeni muhtemelen İbn Hacer'in tedlîsi tanımladığı ibarede likâdan söz etmesi, ancak açıklamalarının semâi gerektirmesidir. Bazı âlimler İbn Hacer'in sarîh lafzı olan likâyı esas alırken, bazıları onun görüşlerinin genel değerlendirmesi sonucunda hasıl olan semâi şart koşturmuştur.

Tedlîste likâ şartını koşanlar arasında müteahhirûndan Bikâî⁸⁵ (ö. 885/1480), Ali el-Kârî⁸⁶ (ö. 1014/1605), Abdürraûf el-Münâvî⁸⁷ (ö. 1031/1622); son dönem araştırmacılarından Tâhir el-Cezâîrî⁸⁸ (1852-1920), Zafer Ahmed Tehânevî⁸⁹ (1892-1974), Nureddin İtr⁹⁰ (1937-2020), Abdülkerîm b. Abdullah el-Hudayr,⁹¹ Târik b. Avazullah,⁹² Mâhir Yâsin el-Fahl⁹³ ve Mustafa Saîd el-Hîn ile Bedîuşşehîd el-Lehhâm⁹⁴ sayılabilir.⁹⁵ Bu âlimlerden bazıları likâ ile gerçekten likâyı kastetmiş, bazıları ise İbn Hacer gibi likâyı semâ anlamında kullanmıştır. Ali el-Kârî, Münâvî, Cezâîrî, Tehânevî, Hudayr, İbn Avazullah ve İtr irsâli hafînin muâsır ama mülâkî olunmayan hocadan rivayet olduğunu; tedlîsin ise râvinin hem mülâkî olduğu ama

⁸⁴ Tanrıverdi, *Müdelles Hadis ve Müdellis Râviler*, 59.

⁸⁵ Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/433.

⁸⁶ Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 418.

⁸⁷ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *el-Yevâkît ve'd-dürer*, thk. Abdullah Rebî' b. Muhammed es-Suûdî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 1/355.

⁸⁸ Tâhir el-Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebû'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.), 2/566.

⁸⁹ Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1404/1984), 41.

⁹⁰ Nûreddin İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmil'l-hadîs* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 381.

⁹¹ Hudayr, *Tahkikü'r-rağbe fî tavzihi'n-Nuhbe*, 92-93.

⁹² Târik b. Avazullah, *ed-Dibâce fî ilmi'l-hadîs* (Kahire: Dâru'l-Kevser, ts.), 49; Târik b. Avazullah, *Şerhu lügati'l-muhaddis* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1422/2002), 220.

⁹³ Fahl, *el-Câmi' fî'l-ilel ve'l-fevâid*, 1/204.

⁹⁴ Mustafa Saîd el-Hîn - Bedîuşşehîd el-Lehhâm, *el-Îzâh fî ulûmi'l-hadîs ve'l-istulâh* (Dımaşk & Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-tayyib, 1425/2004), 155.

⁹⁵ Tedlîste likâ şartını koşan İbnü'l-Mibred'in (ö. 909/1503) konu hakkındaki görüşü için bk. Rıdvan Kalaç - Hayrullah Engin, "Mürsel ve Müdelles Rivâyetler -İbnü'l-Mibred el-Makdisî Özelinde-", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 53-72.

hadis işitmediği hem de mülâkî olup hadis işittiği hocadan naklini kapsadığını özellikle belirtmişlerdir. Mustafa Saîd el-Hin ile Bedûşşehîd el-Lehhâm ise mürsel-i hafînin, (a) râvinin muâsırı ama mülâkî olmadığı ve (b) mülâkî olduğu halde hadis işitmediği durumlarının ikisini de kapsadığını ifade etmişlerdir.

Tedlîste açıkça semâ şartını koşanlar arasında ise müteahhirûndan Zekerîyyâ el-Ensârî ⁹⁶ (ö. 926/1520) ve İbnü'l-Hanbelî ⁹⁷ (ö. 971/1563); son dönem araştırmacılarından ise Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', ⁹⁸ Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, ⁹⁹ Sâlih b. Saîd Avmâr el-Cezâirî ¹⁰⁰ ve Şerîf Hâtîm el-Avnî'nin ¹⁰¹ adları zikredilebilir. Leknevî tedlîste likâ şartını koşmakla birlikte likâdan kastın semâ olduğunu belirtmektedir. ¹⁰²

Her ne kadar tedlîs hakkında son dönemde tedlîs için likâ/semâ şartının koşulması gerekliliğini savunanların görüşü hâkim olsa da muâsarât şartını ön plana çıkaran görüş de hiçbir zaman etkinliğini tam olarak yitirmemiş ve günümüze kadar her dönemde çeşitli ilim adamları tarafından benimsenmiştir. Tedlîste muâsarât şartının aranması gerektiği kanaati, uygulamadan hareketle oluşmuş gözükmektedir. Zira tedlîs erken dönemde ikinci bölümde ortaya konulacak çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Bu anlamlar râvinin muâsır olduğu hocadan işitmediği hadisi nakletmesini içeren farklı fiilleri ihtiva etmektedir. Râvinin (a) hadis işittiği hocadan rivayeti, (b) karşılaştığı halde hadis işitmediği hocadan rivayeti, (c) muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hocadan rivayeti ya da (d) sayılan üç durumda da hocanın kitabından rivayet etmesi gibi fiiller muâsarât ortak noktasında birleşmektedir. Böylece muâsarâtı ön plana çıkaran görüşün, özellikle erken dönemde uygulamada kullanılan bütün tedlîs manalarını yansıtmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Öte yandan semâ şart koşan görüş temsilcileri ise bahsi geçen her bir fiile farklı bir isim vererek usûl bakımından daha teknik ve ayırt edici bir tanım yapmaya çalışmıştır. Tedlîste

⁹⁶ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî bi-şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî*, thk. Abdüllâtîf el-Hemîm - Mâhir Yâsin Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002), 1/225.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Radyüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî el-Hanefî İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1408), 71.

⁹⁸ Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1424/2003), 2/952.

⁹⁹ Gavrî, *Mevsû'âtü ulûmi'l-hadîs ve fûnûnihî*, 1/451.

¹⁰⁰ Cezâirî, *et-Tedlîs*, 48.

¹⁰¹ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/38.

¹⁰² Leknevî, *Zaferü'l-emânî*, 377.

muâsarat şartının bulunması gerektiğini savunan görüşün temsilcileri müteahhirûn ve son dönem âlimleri arasında da bulunmaktadır. İbnü's-Salâh'ın görüşünü benimsedikleri anlaşılan bu âlimler arasında Süyûtî¹⁰³ (ö. 911/1505), Cemâleddin el-Kâsımî¹⁰⁴ (1866-1914), Subhî es-Sâlih¹⁰⁵ (1926-1986) ve Abdülazîz el-Gumârî¹⁰⁶ sayılabilir.

Özellikle Türkiye'de yapılan çalışmalarda tedlîsin genellikle muâsarat şartı öne sürülerek anlaşıldığı görülmüştür. Mücteba Uğur, Ali Yardım, Ahmet Yücel, İsmail Lütfi Çakan, Nevzat Tartı gibi isimler tedlîste muâsaratı yeterli görmektedir.¹⁰⁷ Babanzâde Ahmet Naîm, Talât Koçyiğit, Salahattin Polat tedlîs için likâyı şart koşan tanımlar yapmışlardır.¹⁰⁸ Abdullah Aydınli ise tedlîsi râvinin hem hadis işittiği hocadan hem de mülâkî olduğu halde hadis işitmediği hocadan rivayeti olarak tanımlamıştır. Bu ifadeden onun tedlîste likâyı şart koştuğu sonucu çıkmaktadır. Öte yandan mürsel-i hafîyi tanımlarken, râvinin kendisinden hadis almış olduğu yani likâsının bulunduğu yahut sadece çağdaşı olduğu bilinen ama hadis işitip işitmediği bilinmeyen hocadan rivayeti ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁹ Böylece bir yandan Aydınli'nın likâdan kastının semâ olduğu diğer taraftan da tedlîs ile irsâl-i hafî arasında -aslında vakıya da uygun biçimde- net bir ayrım yapmadığı anlaşılmaktadır.

¹⁰³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, thk. Târik b. Avazullah (Riyad: Dâru'l-Asâme, 1424/2004), 1/352-353.

¹⁰⁴ Cemâleddin el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004), 216.

¹⁰⁵ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. Yaşar Kandemir (İstanbul: İFAV, 2009), 136.

¹⁰⁶ Seyyid Abdülazîz b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fi ehli't-tedlîs* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.), 7.

¹⁰⁷ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 395; İbrahim Canan, *Hadis Usûlü ve Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 560; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2017), 193; Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)* (İstanbul: İFAV, 1996), 167; Ahmet Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 236-237; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2010), 118; Nevzat Tartı, *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usûlü* (Ankara: Otto, 2017), 82; Ayşe Esra Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 177-178. Bu araştırmacılara göre tedlîs, râvinin muâsır olduğu halde görüşmediği veya görüşüp de hadis almadığı kimseden rivayettir. Söz konusu yazarlar ilk duruma yani muâsır olduğu halde görüşmediği hocadan rivayete mürsel-i hafî de denildiğini ayrıca belirtmişlerdir.

¹⁰⁸ Babanzâde Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi* (İstanbul, 1346/1928), 159-161; Talat Koçyiğit, *Hadis İstilahları* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1980), 432-433; Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, 57-58. Aynı görüş için ayrıca bk. Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2015), 108.

¹⁰⁹ Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 215, 313. Bir başka yerde ise irsâl-i hafîyi çağdaşı ama karşılaşmadığı ya da karşılaşsa bile hadis işitmediği hocadan rivayetini kapsar şekilde tarif etmiştir (Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 138). Diğer bir yerde de tedlîsi kusur gizleme yönü bakımından ele alan Aydınli, isnad tedlîsini müdellisin asıl hocasını veya kaynak kitabını ya da isnaddaki zayıf râviyi gizlemek istemesi, şühûh tedlîsini ise hocasının meşhurluğu ya da zayıflığını gizlemek istemesi olarak açıklamaktadır (Abdullah Aydınli, *Hadis Tespit Yöntemi* [İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015], 102-103).

Bütün bu mülâhazaların sonunda, netice itibariyle tedlîs teriminin tanımı üzerinde hâlâ kesin bir fikir birliğine varılmadığı görülmektedir. Ancak tedlîsin mânâsının, müdellisin hadis işittiği hocadan, işitmediği hadisi dinlemiş izlenimi uyandıracak “an” ve “kâle” gibi lafzılar kullanarak nakletmesi şeklinde yerleştiği ifade edilmiştir.¹¹⁰ Bu tezde de tedlîsin yerleşik anlamı olarak bu mânâ tercih edilmiş ve ikinci bölümün başlıklandırılmaları buna göre yapılmıştır. Söz konusu tercihin nedeni ikinci bölümde incelenen örnek sayılarında da görüleceği üzere erken dönemde tedlîsin, râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi nakli anlamındaki kullanımının diğer kullanımlara nazaran bariz şekilde öne çıkmasıdır. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi tedlîste muâsarât şartını koşmak her ne kadar tedlîsin kullanıldığı bütün fiilleri ihtiva etmesi bakımından daha doğru gözükse de, bu fiillerin her birinin kendisine özgü isimlere sahip olması ve böylelikle kolayca birbirlerinden ayırt edilebilmeleri usûl açısından daha uygun ve teknik bir yaklaşım olacaktır.

Tedlîs için bir tanım yapılarak kavrama yerleşik bir anlam kazandırma çabaları özellikle usûl ilminin sistemleşme çabası açısından son derece önemlidir. Bununla birlikte erken dönem âlimlerinin ifadelerinin son dönemde yerleşik tedlîs tanımına göre değerlendirilmemesi gerektiği unutulmamalıdır. Zira erken dönem münekkitlerinin terimin anlamı yerleşmeden önce çok farklı durumları ifade etmek üzere kullandıkları tedlîs, tek bir mânâya indirgenerek değerlendirilirse söz konusu âlimlerin görüşleri doğru şekilde anlaşılamayacaktır.¹¹¹ Nitekim usûl âlimlerinin tedlîsi farklı şekillerde tanımlamalarının ve belli bir tanımda birleşmemelerinin nedeni de söz konusu farklı kullanımlardır. Aslında hatırlatılan bu husus sadece erken dönem münekkitleri ile ilgili değil bütün hadis âlimleri hakkında geçerli sayılabilir. Bir başka ifadeyle hangi dönemde olursa olsun bir âlimin tedlîsten söz ettiği her hadis ya da konuda o âlimin tedlîs tanımını göz önünde bulundurmak isabetli olacaktır. Yine de özellikle hadisler hakkındaki hükümleri sonraki âlimler tarafından da çoğunlukla kabul edilen ve görüşleri üzerine usûl kaideleri bina edilen erken dönem münekkitlerinin ifadelerinin, tek bir tedlîs tanımına göre değerlendirilmemesi çok

¹¹⁰ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/38-39.

¹¹¹ Söz konusu durum birçok terim için de geçerlidir. Mesela münker terimi bağlamında bk. Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*, 170; Ahmet Yücel, “Cerh Lafızlarından ‘Münkerü'l-Hadis’ ve Farklı Kullanımları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1995-1997), 200-202; Hatice Karadeniz, “İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı”, *Hadis ve Sıyer Araştırmaları (Dergi)* III/2 (2017), 57-92; Hatice Karadeniz, *Hadis İlminde Münker Hadis Kavramı* (Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

daha önemlidir. Bununla birlikte hiçbir âlimin tedlîs tanımını hatalı görmemek gerekmektedir. Aksine yapılan bütün tedlîs tanımlarının erken dönem âlimlerinin kullanımlarında bir karşılığı vardır ve bütün bu tanım çabaları ıstılahın yerleşik anlamını kazanma sürecinde büyük rol oynamıştır. Erken dönem münekkitlerinin tedlîsi kullandıkları ve burada kısaca temas edilen çeşitli mânalar, ikinci bölümde örnekler üzerinden ayrıntılı olarak ortaya konulacaktır.

2.1.3. Tedlîsle irtibatlı kavramlar

2.1.3.1. İrsâl ve irsâl-i hafî

Bilindiği üzere irsâl, yerleşik terim anlamıyla tâbiî râvinin doğrudan Hz. Peygamber'den (s.a.v.) hadis rivayet etmesidir. Ancak irsâl kelimesi erken dönemden itibaren seneddeki kopukluğu ifade eden inkıtâ anlamında da yaygın olarak kullanılmıştır. İrsâl-i hafî ise yerleşik terim anlamıyla râvinin muâsırı ama mülâkî olmadığı ya da mülâkî olsa bile hadis işitmediği hocadan rivayeti anlamında kullanılmaktadır. Ancak erken dönemde bu fiil çoğu kez irsâl kelimesi kullanılarak da ifade edilmiştir. İkinci bölümde ayrıntılı olarak işleneceği üzere irsâl ve tedlîs terimleri ilk asırlarda pek çok kez aynı fiiller için kullanılmış, kimi zaman bir âlimin irsâl dediği fiili bir başkası tedlîs olarak nitelemiştir. Bu dönemdeki irsâl kullanımları irsâl-i hafîyi de ihtiva eder. Bu üç kelimenin kimi durumlarda birbiri yerine kullanıldığını fark eden usûl âlimleri söz konusu kavramları birbirinden kesin sınırlarla ayırmayı sağlayacak tanımlar yapma çabasına girmişlerdir. Nitekim tedlîs tanımının ulaştığı ve istikrar bulduğu son noktada diğer iki terimden kesin olarak ayrıldığı ortadadır. Ancak bu ayırım birdenbire değil, tedricen gerçekleşmiştir. Önceleri daha ziyade birbiri yerine sıklıkla kullanılan tedlîs ile irsâlin farkından söz edilmiş, ilerleyen süreçte irsâl-i hafînin de irsâlden ayrışması ile çoğunlukla irsâl-i hafî ve tedlîsin farkına işaret edilmiştir. Bu durum ikinci bölümde de görüleceği üzere irsâlin başlangıçta diğer iki terimi de kapsayacak şekilde kullanıldığını, tedlîs ile irsâl-i hafînin daha özel durumları ifade etmek üzere irsâlden ayrılmasının zamanla gerçekleştiğini, bir başka açıdan da tedlîs kelimesinin kimi zaman irsâl anlamında da kullanılabildiğini

göstermektedir. Aşağıda âlimlerin söz konusu ayrımı yapma çabalarından söz edilecektir.¹¹²

Daha önce de ifade edildiği gibi tedlîsi râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi nakletmesi olarak tanımlayan İbn Abdilber'e göre râvi mülâkî olmadığı hocadan rivayette bulunursa bu, irsâldir. İbn Abdilber'in bunu açıklarken örnek verdiği Mâlik ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ve Sevrî ↔ İbrâhim en-Nehaî isnadları, onun irsâl için aynı zamanda muâsır olmamayı da gerekli gördüğünü göstermektedir. Bu durumda İbn Abdilber'e göre irsâl, râvinin muâsır olmadığı hocadan rivayetidir. İbn Abdilber buna tedlîs diyenlerin de bulunduğunu belirtmiş ve şayet bu fiil tedlîs kabul edilirse Şu'be ve Yahyâ el-Kattân dışında tedlîs ile itham edilmeyen kimse kalmayacağını öne sürerek muâsır olunmayan hocadan rivayetin tedlîs sayılmasına karşı çıkmıştır.¹¹³ İbn Abdilber ile aynı kanaati paylaşan İbnü'l-Esîr de tedlîs ile irsâlin farkını muâsırdan rivayet olarak takdim etmektedir. Buna göre eğer râvi muâsır olmadığı hocadan nakilde bulunursa bu, tedlîs değil, irsâl kapsamına girer.¹¹⁴

Hatîb tedlîs ile irsâli birbirinden ayırırken daha farklı bir noktaya dikkat çekmiştir. O, tedlîsi tanımlarken müdellisin hadisi işitmediğini açıklamaktan imtina ettiğine işaret etmiştir. Hatîb'e göre râvinin hadisi kendisinden tedlîs yaptığı hocadan işitmediğini açıklaması durumunda tedlîs değil, irsâl söz konusudur. Burada irsâl ile tedlîsi birbirinden ayıran temel nokta "semâ/likâ izlenimi uyandırma" durumudur.¹¹⁵ Öte yandan tedlîs, irsâli de içerirken, irsâl tedlîsi kapsamamaktadır.¹¹⁶ Bir diğer ifadeyle her tedlîs irsâl olmasına rağmen her irsâl tedlîs değildir. İkinci bölümde görüleceği üzere Hatîb'in bu açıklaması erken dönem münekkitlerinin bu kelimeleri kullanımlarını doğru olarak yansıtmaktadır.

Hatîb'in tedlîs ve irsâl tanımları bir arada değerlendirildiğinde birtakım örtüşmeler görülmektedir. Şöyle ki, daha önce ifade edildiği üzere Hatîb'e göre tedlîs, râvinin muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hocadan rivayeti ya da mülâkî olduğu hocadan

¹¹² Tedlîsin ıstılâhî gelişim süreci incelenirken adları geçen bütün âlimlerin tedlîs, irsâl ve bunların birbiriyle irtibatı hakkındaki görüşlerini detaylı şekilde görmek için bk. Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/75-216.

¹¹³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, nşr. Saîd Ahmed A'râb vd. (Rabat, 1387-1412/1967-1992), 1/15-16.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/169.

¹¹⁵ İbnü'l-Kattân da aynı kanaattedir (İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 5/493).

¹¹⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 357.

işitmediği hadisi rivayetidir. Diğer taraftan yine Hatîb, müdelles kapsamına girmeyen irsâli râvinin muâsırından ya da mülâkî olmadığı hocadan rivayette bulunması şeklinde tanımlamaktadır.¹¹⁷ İbn Hacer’in de belirttiği gibi bu ikinci tanım Hatîb’in muâsarat bulunan ama likâ sabit olmayan hocadan rivayeti müdelles değil de mürsel saydığını göstermektedir. İbn Hacer buradan hareketle irsâl, irsâl-i hafî ve tedlîsi kesin sınırlarla birbirinden ayırmıştır.¹¹⁸ Hâlbuki Hatîb, tedlîs tanımına râvinin muâsır olduğu ancak mülâkî olmadığı hocadan rivayetini de dâhil etmektedir. Bu durumda Hatîb hem tedlîs için hem de tedlîs olmadığını özellikle belirttiği irsâl için muâsır ancak mülâkî olunmayan hocadan rivayeti öne sürmüş olmaktadır. Nitekim kendisi de tedlîs bahsindeki açıklamalarının bir kısmının irsâl kapsamına da girdiğini söylemiştir.¹¹⁹ Kısacası Hatîb, bu iki terimi benzer uygulamalar için kullanabilmektedir. Bu durumda söz konusu benzer iki uygulamayı ayırmak için “semâ izlenimi uyandırma” niyeti bulunup bulunmadığına bakılmalıdır.

Tedlîs ve irsâlin ayrılması konusunda başka bir noktaya dikkat çeken İbnü’l-Kattân’a göre tedlîs ile irsâlin farkı semâ durumunda ortaya çıkar. İrsâl, râvinin hadis işitmediği kişiden rivâyeti iken; tedlîs, hadis işittiği hocadan semâ etmediği hadisi naklidir.¹²⁰ İbnü’l-Kattân ile aynı kanaati paylaşan Irâkî’nin de bu iki terimi birbirinden ayırırken esas aldığı şart semâdır. Irâkî’ye göre irsâl, hadis işitilmeyen hocadan rivayet anlamına gelir ve bu nedenle bir râvinin hadis işittiği hocadan nakli irsâl değil de tedlîstir.¹²¹ Bu durumda râvinin muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı ve mülâkî olduğu halde hadis işitmediği hocadan nakli irsâl sayılmaktadır. Ancak Irâkî’nin bu ikinci durumu tedlîs tanımı içinde de zikrettiği yukarıda belirtilmişti. Öte yandan o, irsâl-i hafîyi de (a) râvinin hadis işittiği hocadan veya (b) mülâkî olduğu ama hadis işitmediği hocadan ya da (c) muâsır ama mülâkî olmadığı hocadan işitmediği hadisi nakletmesi olarak tarif etmektedir.¹²² Kısacası irsâl-i hafî Irâkî nezdinde likâ ya da semâ durumu fark etmeksizin râvinin muâsırından işitmediği hadisi nakli anlamındadır. Görüldüğü üzere Irâkî her ne kadar irsâl ve tedlîs ayırımına işaret etmeye çalışsa da son kertede bu üç terimi birbirinden net ayıran tanımlar yapamamıştır.

¹¹⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, 384.

¹¹⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/623.

¹¹⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, 357.

¹²⁰ İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü ’l-vehm ve ’l-ihâm*, 5/493.

¹²¹ Irâkî, *Şerhu ’t-Tebşira ve ’t-tezkira*, 1/205. Irâkî bu görüşü İbnü’l-Kattân’a izafe etmektedir.

¹²² Irâkî, *Şerhu ’t-Tebşira ve ’t-tezkira*, 2/114.

İbnü's-Salâh mürsel-i hafîden bahsederken bunun semâ veya likâ olmaması ile anlaşılacağını belirterek irsâl-i hafîyi bir bakıma râvinin mülâkî olsa bile hadis işitmediği ya da muâsır ama mülâkî olmadığı hocadan nakli olarak kabul ettiğini izhar etmektedir.¹²³ Bu ise yine kendisinin tedlîs tanımı ile örtüşmektedir. Böylece İbnü's-Salâh'ın tedlîs ile irsâl-i hafîyi net sınırlarla birbirinden ayırmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik o, bu ayrımın yapılmasını sağlayacak bir yol da önermemiştir. İbnü's-Salâh'ın ifadelerini açıklamaya çalışan Ebnâsî, onun irsâl-i hafî tanımını daha da genişleterek râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisleri nakletmesini de irsâl-i hafî kapsamında değerlendirmiştir.¹²⁴ Aynı açıklamayı irsâl-i hafî tanımı içerisinde bu durumu da zikreden Irâkî de yapmaktadır. Anlaşıldığı üzere bu âlimler, râvilerin muâsır olmasını esas almış ve bu şartı sağlayacak bütün durumları irsâl-i hafî saymışlardır. Dolayısıyla bu âlimler nezdinde irsâl-i hafî ile tedlîsin birbirine denk olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hacer tedlîs, irsâl ve irsâl-i hafîyi daha önce görülmemiş bir kesinlikte birbirinden ayırmıştır. İbn Hacer'e göre tedlîs mülâkî olunan hocadan, irsâl-i hafî muâsır olunan ama mülâkî olunmayan hocadan, mutlak irsâl ise muâsır olunmayan hocadan rivayeti ifade eder.¹²⁵ Muhadramların Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakillerinin müdelles değil mürsel sayıldığını belirten İbn Hacer, mülâkî olunmayan hocadan nakli irsâl adıyla tedlîsten ayırırken bunu temel almıştır.¹²⁶ Sehâvî ise İbn Hacer'den farklı olarak irsâl-i hafînin kapsamına hem muâsır ama mülâkî olunmayan hocadan hem de mülâkî olunduğu halde hadis işitilmeyen hocadan rivayeti dâhil etmiştir.¹²⁷ Bu durumda tedlîs yalnızca hadis işitilen hocadan işitilmeyen hadisi nakletme durumudur. Sehâvî'yi bu kanaate götüren muhtemelen İbn Hacer'in tedlîs için likâyı şart koşarken aslında semâı kastettiği düşüncesidir.

İrsâl-i hafî ile tedlîsin ayrımı noktasında İbn Hacer ve Sehâvî'den sonraki âlimlerin genellikle bu iki âlimden birinin kanaatini tercih ettikleri görülmektedir. Mesela Sehâvî ile aynı görüşte olan İbnü'l-Hanbelî'ye göre de tedlîs, hadis işitilen hocadan rivayet iken irsâl-i hafî, muâsır ama hadis işitilmeyen hocadan rivayettir.¹²⁸ Bu

¹²³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 289.

¹²⁴ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 480.

¹²⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/623.

¹²⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/623; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 86.

¹²⁷ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/313, 3/477.

¹²⁸ İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 72-73.

durumda irsâl-i hafînin kapsamına hem muâsır ama mülâkî olunmayan hem de mülâkî olunduğu halde hadis işitilmeyen hocadan rivayet girmektedir. Ali el-Kârî'ye göre ise tedlîs, mülâkî olduğu bilinen hocadan rivayet, irsâli hafî ise muâsır ama mülâkî olunmayan hocadan rivayettir.¹²⁹

Nûreddin Itr (1937-2020), mürsel-i hafî ile müdelles arasında iki farktan söz etmektedir. Buna göre öncelikle tedlîste müdellisin mülâkî olduğu veya hadis işittiği hocadan rivayeti, irsâlde ise mürsilin mülâkî olmadığı ve hadis işitmediği, sadece muâsır olduğu hocadan rivayeti söz konusudur. İkinci fark ise tedlîste işitilmeyen hadis için “semâ ile alındığı izlenimi uyandırma” niyeti bulunması, ancak irsâlde böyle bir amaç güdülmemesidir.¹³⁰ Nitekim Itr'a göre müdellis hadisi tedlîs yaptığı kişiden işitmediğini açıklarsa bu hadis artık müdelles değil, mürseldir. Ayrıca bir râviden nakilde bulunan kişinin o râviden hadis işitmediği ya da belli bazı hadisleri işittiği herkesçe biliniyorsa ve râvi semâ izlenimi uyandırma amacı gütmese, bu durumda da rivayeti müdelles değil, mürsel-i hafî olur.¹³¹

Mürsel-i hafî ile tedlîsin irtibatı konusunda kapsamlı bir çalışma ortaya koyan Şerif Hâtim b. Ârif el-Avnî, netice olarak tedlîsin, râvinin muâsır ama mülâkî olmadığı hocadan rivayetlerini de kapsadığı sonucuna ulaşmıştır. Böylece tedlîs, irsâl-i hafîyi de içermektedir. Avnî'ye göre ifade edilen fiilin tedlîs olmadığını iddia etmek bir hatadır.¹³²

¹²⁹ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, 424-425.

¹³⁰ Aynı görüş için bk. Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî, *et-Tenkil bimâ fi Te'nîbi'l-Kevseri mine'l-ebâtîl*, nşr. Muhammed Nâsuriddîn el-Albânî vd. (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986), 2/917; Cezâirî, *et-Tedlîs*, 31-33. Cezâirî, sadece semâ izlenimi vermenin değil; ittisâl, şeyhinin sika olduğu, şeyhinin başka bir şeyh olduğu, isnadın âlî olduğu zannı uyandırmak gibi durumların da tedlîs sayıldığını belirterek, tedlîste önemli olanın “izlenim verme”, “olmayan bir şeyin var olduğu zannı uyandırma” olduğunu vurgulamaktadır.

¹³¹ Itr, *Menhecü'n-nakd*, 387-388. Tedlîsin semâ izlenimi uyandırmak için yapıldığı malumdur. Bu durumda irsâlin hangi sebeplerle yapıldığı sorusu akla gelmektedir. İrsâl, hadis rivayet ederken bıktırmaktan kaçınmak maksadıyla senedi kısaltma, rivayet edilen hadisin isnadının zaten herkesçe biliniyor olması, insanların birbirlerine güven duydukları bir dönemde yaşamaları nedeniyle tam isnad zikretmeye gerek görmemeleri, şöhret bulmuş ve râvi sayısı çok fazla olan hadislerin râvilerini teker teker saymanın zor olması gibi sebeplerle yapılabilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, 63-67. Polat burada irsâl sebeplerini sıralarken çok hadis rivayetiyle iftihar etme, meşhur râvilerden rivayette bulunma, hadisi aldığı kişinin yaşının küçük olması gibi sebeplerle hadis alınan râvinin gizlenebildiğini ve bunların mazur görülemeyecek sebepler olduğunu belirtmektedir. Ancak sayılan bu sebeplerle yapılan fiil çoğunlukla irsâl değil, tedlîs olarak adlandırılmıştır. Polat'ın ifadeleri ise erken dönemde irsâl ile tedlîsin aynı manayı ifade etmesi ile açıklanabilir. Nitekim münekkiterin mürsel olduğunu söyledikleri çeşitli rivayetlerde râvinin amacı gerçekten sayılanlardan biri olabilmektedir. Ancak onların bununla kastı aslında tedlîstir ve istilâhın manası yerleştikten sonra anılan fiiller için yaygın biçimde tedlîs terimi kullanılmıştır.

¹³² Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/216.

Sonuç olarak, irsâl-i hafî ile tedlîs arasındaki farkın bu iki terim için yapılan tanımlara göre değişiklik arz ettiği görülmektedir. Tedlîsi râvinin mülâkî olduğu hocadan nakli olarak tanımlayanlara göre irsâl-i hafî, râvinin muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hocadan rivayetini ifade eder. Diğer taraftan tedlîsi hadis işitilen hocadan semâ yoluyla alınmayan hadisi nakil anlamında kullananlar, irsâl-i hafîyi râvinin hem muâsırı ama mülâkî olmadığı hem de mülâkî olduğu halde hadis işitmediği hocadan rivayet için kullanmışlardır. Bu son kullanım irsâl-i hafî teriminin yerleşik anlamı hâline gelmiştir. Ancak burada, ikinci bölümde ayrıntılı olarak gösterileceği üzere tedlîsin erken dönemde çoğu kez irsâl-i hafî anlamında kullanıldığı belirtilmelidir.

2.1.3.2. Sahâbe mürseli/Sahâbe tedlîsi

Tedlîs ile irtibatlı bir diğer kavram da sahâbe mürselidir. Sahâbînin hadisi işittiği râviyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber’den (s.a.v.) nakilde bulunması anlamına gelen sahâbe mürseli, bu tanımla aslında râvinin normalde hadis işittiği hocadan işitmediği hadisleri aktarması fiilini ifade etmektedir.¹³³ Böylece öznelere arasında asır farkı bulunmakla birlikte tedlîs ile sahâbe mürseli aslında aynı fiili ifade etmektedir. Bununla birlikte sahâbe mürselinin tedlîs sayılmayacağı, tedlîsin tâbiûn döneminden itibaren görülmeye başlandığı yaygın bir kanaattir.

Sahâbe mürseli ve bunun tedlîs sayılıp sayılmayacağı konusunda en dikkat çeken açıklama Şu‘be tarafından yapılmıştır. Şu‘be’nin “Ebû Hüreyre tedlîs yapardı.” sözü¹³⁴ sonraki âlimler tarafından tartışılmıştır.¹³⁵ Söz gelimi Zerkeşî, İbnü’s-Salâh’ın yaptığı tedlîs tanımının sahâbe mürselini de kapsadığını belirterek Şu‘be’nin bu sözünü aktarmıştır. Zerkeşî’ye göre Şu‘be’nin burada kastı Ebû Hüreyre’nin kendisi ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasındaki râviyi kimi zaman düşürmesidir. Zerkeşî tedlîs kelimesinin sahâbe hakkında kullanılmasını doğru bulmamakta ve bunun “irsâl”

¹³³ Sahâbe mürseli hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Turan, *Sahabe Mürseli* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

¹³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/68.

¹³⁵ Şu‘be’nin bu sözünü nakleden Ebû Reyre, buna ek olarak Ebû Hüreyre’nin naklettiği “cünüb olarak sabahlayan kişinin orucunun makbul olmadığı” hadisi sorgulandığında Ebû Hüreyre’nin bunu Hz. Peygamber’den (s.a.v.) değil de başkasından işittiğini söylemesini de delil olarak kullanmış ve Ebû Hüreyre’nin tedlîs yapmasını onun rivayetlerinin reddedilmesi için öne sürdüğü gerekçelere dâhil etmiştir (bk. Mahmûd Ebû Reyre, *Edvâ’ ale’s-sünne* [Kahire: Dâru’l-Me’ârif, ts.], 175-176). Bu görüşün tenkidi için bk. Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânâtühâ fî teşrîi’l-İslâmî* (el-Mektebü’l-İslâmî & Dâru’l-Varrâk, ts.), 384. Ebû Reyre’nin tenkitleri ile birlikte Ebû Hüreyre’ye yöneltilen başka tenkitler ve bunların eleştirisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (İstanbul: İFAV, 2019), 147-233.

olduğunu söylemektedir.¹³⁶ Benzer şekilde İbn Hacer mürsel tarifinin sahâbenin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) işitmeden yaptıkları rivayetler için de geçerli olduğunu ve âlimlerin bu fiil için edeben “tedlîs” ismini kullanmadıklarını belirtmiştir. Öte yandan Şu‘be’nin Ebû Hüreyre hakkındaki sözünü de aktaran İbn Hacer, sahâbe için bu kelimeyi kullanmamanın uygun olduğunu belirtmiştir.¹³⁷

Aslında Şu‘be’nin burada “tedlîs” kelimesini tercih etmesi, o dönemde irsâl ile tedlîsin sıklıkla birbiri yerine kullanılması ile açıklanabilir. Ne var ki Şu‘be’nin bizzat kendisinin tedlîs konusunda çok sert ifadeler kullandığı bilinmektedir. Bu nedenle tedlîs fiilini son derece kötü ve menfur bir fiil olarak kabul eden Şu‘be’nin bir sahâbîyi bu şekilde nitelemesini, sadece iki kelimenin dönem itibarıyla birbiri yerine kullanılabilmesi ile açıklamak yeterli olmayacaktır. Bu durumda Şu‘be’nin bir hadisi işitmediği kişiden nakletme fiiline karşı tavizsiz bir tavır benimsemesi nedeniyle fiili yapanın bir sahâbî olmasının tedlîs ifadesini kullanmasını engellemediği düşünülebilir. Yine de Şu‘be’nin sahâbe tarafından yapıldığında bu fiili diğer râvilerin tedlîsi gibi görmediği anlaşılmaktadır. Mesela Ali Toksarı, Şu‘be’nin en çok Berâ b. Âzib’den (ö. 71/690 [?]) gelen hadisleri naklettiğine, hâlbuki Berâ’nın rivayet ettiği hadislerin tamamını bizzat Hz. Peygamber’den (s.a.v.) duymadığına işaret eder. Dolayısıyla, Şu‘be aslında tedlîs olan bu fiilin sahâbe tarafından yapılmasını kötü görmemiş olmalıdır ki Berâ’dan hadis rivayet etmiştir. Toksarı bu görüşünü daha da kuvvetlendirmek üzere Şu‘be’nin bizzat tedlîs isnat ettiği Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) hem semâ lafızlı hem an‘aneli hadisler nakletmesini özellikle vurgulamaktadır. Toksarı’ya göre bütün bunlardan Şu‘be’nin sahâbe hakkındaki tedlîsten kastının irsâl olduğu ya da Şu‘be’nin sahâbenin tedlîsini kötü görmediği sonucu çıkmaktadır.¹³⁸ Aynı konuyu ele alan Veysel Özdemir ise Ebû Hüreyre’ye yöneltilen tedlîs isnadının irsâle hamledilmesi gerektiği kanaatine ulaşmıştır.¹³⁹

Pek çok âlim bu fiilin sahâbe asrı ile daha sonraki asırlarda yapılmasını birbirinden ayrı tutmuştur. Zira sahâbe asrında yapılan fiil teknik anlamda bir tedlîs faaliyeti değil, hadis rivayet sürecinin başlangıcında doğal gelişen ve o dönem için normal sayılan bir

¹³⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/69-70.

¹³⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/623-624.

¹³⁸ Ali Toksarı, “Müdelles Hadis ve Sahabeye Tedlîs İsnadı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1988), 234-235.

¹³⁹ Veysel Özdemir, “Ebû Hüreyre’ye Yöneltilen Tedlîs İsnadı Bağlamında Sahâbe Zamanında Tedlîsin İmkân ya da İmkânsızlığı” (İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-II, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 318.

durumdur. Nitekim irsâl de başlangıçta olağan karşılanırken sonradan bilhassa Şâfiî'nin irsâle karşı menfî tutumuyla başlayan süreçte olumsuz hâle gelmiş ve zamanla da bir hadisin kabul edilebilmesi için ittisal şartı aranmıştır.¹⁴⁰ Sahâbe mürselinin ittifakla makbul kabul edilmesi söz konusu aşamalar dikkate alındığında anlamlı hâle gelmektedir. Sahâbe mürselinin makbul oluşunu açıklamak üzere sahâbenin rivayetlerinin ekseriyetinin bir başka sahâbîden alındığı ve sahâbenin de tamamının âdil olduğu, nadiren de olsa bir tâbiîden nakilde bulunduğu sahâbînin bunu açıkladığı, ayrıca sahâbenin tâbiûndan naklettiği hadislerin çoğunluğunun *isrâiliyyât*, hikâye ya da mevkûf haber kabilinden olduğu ifade edilmiştir.¹⁴¹ Kısacası sahâbe mürselinin kabul edilmesinin en temel gerekçesi isnaddan düşen kişinin tamamı âdil olan ashâbdan bir başkası olmasıdır. Tedlîste ise isnaddan düşen kişi sahâbî değildir. Nitekim tedlîsin tenkit edilmesinin en önemli sebeplerinden biri de isnaddan düşen kişinin güvenilirliğinin bilinmemesidir. Bu nedenle hadisi işittiği asıl kişiyi isnaddan düşürerek bir üstteki hocadan doğrudan nakletme fiilinin tedlîs olarak görülmeye başlanması tâbiûn dönemi ve sonrasına tekabül etmektedir.¹⁴² Bu bağlamda

¹⁴⁰ Muttasıl isnadın sistemli olarak talep edilmesi, başlangıcına tedlîsin de etki ettiği bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. İlk dönemlerde hadislerin isnadı zikredilse bile bunların mürsel olmasında bir sorun görülmemekteydi. İrsâl ile tedlîsin aynı anlamda kullanıldığı bu dönem büyük oranda tâbiûn dönemine tekabül etmektedir. Tâbiûn -özellikle büyük tâbiûn- döneminde tedlîs, kusuru gizleme maksadıyla değil de güven ortamı ya da rivayetin maruf olması nedeniyle râvinin adını zikretme gereği duymama şeklinde gerçekleşiyordu. Aynı zamanda irsâl olarak da ifade edilen bu fiilin yapılması ise muttasıl isnad kullanımının sistemleşmemesinin bir yansımasıydı. Ancak tedlîse menfî bir anlam yüklenmesi ve orta tâbiûndan itibaren tedlîs şüphesinin artması isnadların araştırılması sonucunu doğurdu. Nitekim Şu'be'nin hadisin sadece isnadını işitmekle yetinmeyip bu isnadın muttasıl olup olmadığını tespit etmek ve tedlîs şüphesini kaldırmak üzere yaptığı sorgulamalar meşhurdur. Mustafa Tatlı bu bağlamda isnad araştırmalarının iki aşamasının bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre isnadı sorgulama aşamasında, muttasıl görünümündeki isnadı nakleden râviye tedlîsi giderme amacıyla soru yöneltilmiştir. Söz konusu râvinin isnaddan düşürdüğü bir isim vermesinin muttasıl isnada ulaşmada yeterli gelmediği durumlarda ise isnadı soruşturma aşamasına geçilerek sorgulama derinleştirilmiştir. Isnad sorgulamaları hem müdellis râvilerin ne sıklıkta tedlîs yaptıklarının hem de müdellis olduğu bilinen râvilerin hoca-talebe ilişkilerinde ne düzeyde semâ gerçekleştiğinin tespit edilmesini sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 413-443. İlk olarak isnad talebi ve ardından isnad araştırması şeklinde ilerleyen bütün bu süreçlerin akabinde küçük tâbiûn döneminden sonra hicrî ikinci asrın sonu ile üçüncü asrıyla birlikte muttasıl isnadın sistemli kullanımı yerleşik hâle gelmiştir. Bu konuda ayrıca bk. Fatma Kızıl, "Râvi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türkan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 246.

¹⁴¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/316. Sahâbenin tâbiûndan rivayeti hakkında bk. Ayşe Esra Şahyar, "Sahâbenin Tabiundan Hadis Rivayeti", *Hadis Tetkikleri Dergisi* VIII/1 (2010), 125-144.

¹⁴² Tedlîsin tâbiûn döneminde yapılmaya başlanmasının ve sonrasına yaygınlaşmasının hadis rivayet lafızlarının gelişimi üzerinde de etkileri bulunmaktadır. Tâbiûn devrinde nakledilen isnadlarda tâbiî ve sahâbî bölümünde rivayet lafzı genellikle "an"dır. Ancak küçük tâbiûn devrinde tedlîs şüphesi arttığı için semâ tasrihi içeren lafızlar talep edilmeye başlanmıştır. Böylece tâbiûn döneminin başlangıcında o kadar da önemsenmeyen rivayet lafızlarına hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren daha özen gösterilmiş ve bu dönemden itibaren "haddesenâ", "ahberanâ" gibi lafızlar sistemli olarak kullanılmaya başlanmıştır (bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 327; Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis*

Veysel Özdemir tedlîsin sahâbeden sonra başladığı görüşünü, tedlîsin kötü bir fiil olduğuna dair açıklama yapan ilk kişinin Avf b. Ebî Cemîle (ö. 146/763) olması ve tedlîsle itham edilen ilk râvinin büyük tâbiûn tabakasından Cübeyr b. Nüfeyr (ö. 80/699'dan sonra) olmasıyla delillendirmiştir.¹⁴³

Son olarak, tedlîs bahislerinde genellikle sadece sikalardan tedlîs yapanların muan'an rivayetleri sahâbe mürseline benzetilerek makbul sayılmıştır. Bu benzetmeye itiraz eden Iraklı âlim Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', sahâbînin meçhul olmasının bütün sahâbîlerin adalet sahibi olmaları nedeniyle rivayete bir zarar vermediğini, ancak sahâbî dışında başka bir râvinin bilinmemesinin böyle olmadığını dile getirmektedir.¹⁴⁴

2.1.3.3. İnkıta'

Bilindiği üzere inkıta', seneddeki kopukluğu ifade etmektedir. Senedde kopukluk açık ya da gizli iki şekilde gerçekleşebilmektedir. Bir râvinin muâsır olmadığı hocadan rivayeti açık/zâhir inkıta'dır. Râvi ile hadis rivayet ettiği hoca aynı asırda yaşıyorsa, ikisi arasında semâ bulunmadan biri diğerinden hadis rivayet ettiğinde ittisâlin tespiti daha zordur ve bu, gizli inkıta' olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁵ Bu bağlamda gerek tedlîs gerekse irsâl-i hafî aynı zamanda birer gizli inkıta' türüdür.¹⁴⁶

2.1.3.4. İllet

İllet; hadisteki gizli kusur anlamında kullanılan bir terimdir. Pek çok hadis usûlü eserinde illet/muallel ile tedlîs/müdelles kavramları ayrı başlıklar altında işlenmiş ve tedlîsin bir illet türü olduğundan ayrıca söz edilmemiştir. Hatta İbn Cemâa isnad ve metin olarak ikiye ayırdığı usûl konuları içinde muallel hadisi metinle ilgili kısımda zikrederken müdellesi isnadla ilişkilendirerek bu iki kavramı birbirinden tamamen ayırtmış gözükmektedir.¹⁴⁷

Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali [İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014], 113).

¹⁴³ Özdemir, "Ebû Hüreyre'ye Yöneltilen Tedlîs İsnâdı Bağlamında Sahâbe Zamanında Tedlîsin İmkân ya da İmkânsızlığı", 317.

¹⁴⁴ Cüdey', *Tahrîru ulûmi 'l-hadîs*, 2/977.

¹⁴⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü 'l-hadîs*, 56-59; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/572-574; a.mlf, *Nüzhetü 'n-nazar*, 84-85; Süyûtî, *Tedribü 'r-râvî*, 3/140-143.

¹⁴⁶ bk. Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, 177-188.

¹⁴⁷ İbn Cemâa, *el-Menhelü 'r-revî*, 22, 52, 63, 72.

Diğer taraftan tezin ikinci bölümünde de görüleceği üzere illel eserlerinde kaydedilen çok sayıda hadisin problemi/illeti tedlîs olarak açıklanmıştır. Bu da tedlîsin bir illet çeşidi olarak değerlendirildiğini açıkça göstermektedir. Nitekim özellikle son dönemde tedlîsi illet kapsamında değerlendiren çok sayıda müellif bulunmaktadır.¹⁴⁸ Bu âlimleri tedlîsi bir illet çeşidi olarak takdim etmeye götüren de erken dönem hadis münekkithlerinin hadislerin illetleri ile ilgili açıklamalarında tedlîsten birçok kez söz etmeleridir. Nitekim ilk bakışta hadiste sıhhat izlenimi vermesi bakımından tedlîs aslında gizli bir kusur, yani illettir.

2.2. Tedlîs Çeşitleri

2.2.1. Senedde gerçekleşen tedlîs

Tedlîs kavramı daha ziyade senedle ilgili bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Yukarıda görüşleri nakledilen muhaddislerin ekserisinin tedlîs bağlamında yaptıkları açıklamaların isnad ekseninde olduğu görülmektedir. Meselâ yukarıda da ifade edildiği üzere İbn Cemâa eserinde usûl konularını işlerken terimleri en genel haliyle metinle ilgili ve isnadla ilgili olanlar şeklinde ikiye ayırmış ve tedlîsi de isnadla ilgili konular arasında işlemiştir.¹⁴⁹ Aynı uygulamayı Ali b. Abdullah et-Tebrîzî (ö. 746/1346) de yapmıştır.¹⁵⁰ Ancak tedlîsin metinde de söz konusu olabileceği şeklinde bir görüş daha bulunmaktadır.¹⁵¹

Senedde gerçekleşen tedlîs yani mutlak anlamda tedlîs çoğu zaman en genel hâliyle isnad ve şüüh tedlîsi şeklinde ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Tedlîs türlerine dair ilk taksimatı yapan muhaddis daha önce de beyan edildiği üzere Hâkim en-Nîsâbûrî'dir. Onun altılı tedlîs taksimatı ilk olması hasebiyle önemliyse de aslında dağınık maddelerden ibarettir. Esasen bu maddeler isnad ve şüüh tedlîsi altında toplanabilmektedir. Tedlîsi, isnad ve şüüh tedlîsi olarak ikiye ayırdığı tespit edilen

¹⁴⁸ Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/717-770; Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, 241; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, 106-107; Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*, 157-162; Akpınar, *Rivayet Asrında İlet-Bezzâr Örneği-*, 73-74; Cezâirî, *et-Tedlîs*, 273-274; Fahl, *el-Câmi' fî'l-illel ve'l-fevâid*, 1/203-291; Süleyman Doğanay, *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 114-115. Hamza el-Melîbârî de hadisin tedlîs sebebiyle illetli sayılacağını belirtmiş, ancak bunun, hadisin ittisali noktasında bir hata gerçekleşmesi yani hadisin sadece munkatı' olarak bilinmesi durumunda hasıl olduğunu ifade etmiştir (bk. Hamza Abdullah el-Melîbârî, *Nazarât cedîde fî ulûmi'l-hadîs* [Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003], 127).

¹⁴⁹ İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 63, 72-73.

¹⁵⁰ Ali b. Abdullah b. Hasan el-Erdebîlî et-Tebrîzî, *el-Kâfî fî ulûmi'l-hadîs*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Süleyman (Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1429/2008), 127, 315, 384.

¹⁵¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgileri aşağıda "Metinde gerçekleşen tedlîs/Metin tedlîsi" başlığı altında verilecektir.

ilk muhaddis ise Hatîb'dir.¹⁵² Daha sonra İbnü's-Salâh aynı ayrımı yaparak bu tedlîs türlerini anılan şekilde isimlendirmiştir.¹⁵³ Yukarıda İbnü's-Salâh'ın görüşlerini benimsedikleri belirtilen muhaddisler de bu şekilde ayırım yapanlar arasında sayılabilir.

İbn Dakîkul'îd ve Zehebî tedlîsi yaygın olarak yapıldığı gibi ikiye ayırmamaları ve daha önceki âlimlerin değinmediği tedlîs türlerini eserlerinde işlemeleri ile dikkat çekmektedirler. Ancak onların aşağıda ilgili başlıklar altında daha detaylı olarak işlenecek bu tedlîs türlerine dair bir isimlendirme yapmadıkları görülmektedir.¹⁵⁴ İbnü'l-Vezîr de isnad, şüyûh ve tesviye tedlîsi dışında tedlîsin dördüncü türü olarak atf tedlîsini zikrederek tedlîsi dörde ayırmıştır.¹⁵⁵

Tedlîsin ikiye ayrılmasını eleştiren bir diğer âlim de Zerkeşî'dir. Zerkeşî, İbnü's-Salâh'ın tedlîsi iki kısma ayırmasını tenkit etmiş ve tedlîsin türlerinin bundan daha fazla olduğunu belirterek tesviye tedlîsi -ki bunun için "iskât tedlîsi" ismini kullanmıştır-, bilâd tedlîsi, müzakere esnasında yapılan tedlîs, gizli tedlîs (et-tedlîsü'l-hafî), metinde tedlîs (müdreç) gibi türlerinden söz etmiştir.¹⁵⁶ Sayılan bu âlimlerin dışında Ebnâsî ve Irâkî de İbnü's-Salâh'ın tedlîs ayrımını eleştirerek üçüncü tedlîs türü olarak tesviye tedlîsinden bahsetmişlerdir.¹⁵⁷

Tedlîsin ikiye ayrılması konusunda İbnü's-Salâh'ın görüşünü doğru bulan İbn Hacer, Hâkim'in yaptığı altılı taksimatı, bunların hepsinin İbnü's-Salâh'ın ikili taksimi altında toplanabileceği gerekçesiyle eleştirmiştir.¹⁵⁸ Aynı şekilde tedlîsin üçüncü türü olarak tesviyeyi öne süren görüşü de tesviye tedlîsinin isnad tedlîsi altında değerlendirilmesi gerektiğini belirterek tenkit etmiştir.¹⁵⁹ İbnü's-Salâh'ın eksik bıraktığı hususun isnad tedlîsini kısımlara ayırmamak olduğunu belirten İbn Hacer, bu tür altında tesviye tedlîsi dışında atf tedlîsi, kat' tedlîsi ve hazf tedlîsinin de bulunduğu söz etmiştir.¹⁶⁰

¹⁵² Hatîb, *el-Kifâye*, 357-365.

¹⁵³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 73-76.

¹⁵⁴ İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 287-288; Zehebî, *el-Mûkaza*, 47-49, 56.

¹⁵⁵ İbnü'l-Vezîr, *Tenkîku'l-enzâr*, 149.

¹⁵⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, 102-113.

¹⁵⁷ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 174; Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkira*, 1/234, 242.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/622.

¹⁵⁹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/616.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/616-617.

İbn Hacer'in tedlîs tasnifi kendisinden sonra da yaygın şekilde benimsenmiştir. Ancak az sayıda âlimin farklı taksimler yaptığına da işaret edilmelidir. Mesela Bikâî aşağıda detaylı olarak açıklanacağı üzere tesviyeyi de “tesviyetü's-sened” ve tesviyetü's-şüyûh” olarak ikiye ayırmasıyla farklı bir tavır sergilemiştir.¹⁶¹ Leknevî ise tedlîsi dokuz kısımda ele almış, bunlardan ilk yedisini¹⁶² isnad tedlîsi altında değerlendirmiş, sekizinci tedlîs türünü metin tedlîsi, dokuzuncusunu ise şüyûh tedlîsi olarak belirlemiştir.¹⁶³ Nûreddin İtr tedlîsi isnad ve şüyûh tedlîsi diye ikiye ayırmakla birlikte isnad tedlîsini iskât, tesviye, kat' ve atf tedlîsi şeklinde dörde ayırmasıyla dikkat çekmektedir.¹⁶⁴ Abdullah Aydınli ise isnad tedlîsini, iskât ve tesviye tedlîsi olarak ikiye ayırmıştır.¹⁶⁵ Bu iki müellifin iskât tedlîsi dedikleri, aslında mutlak anlamda isnad tedlîsi denildiğinde anlaşılan fiildir. Daha önce ifade edildiği gibi Zerkeşî'nin iskât tedlîsini tesviye tedlîsi anlamında kullandığı bilindiğinden iskât tedlîsi ifadesi görüldüğünde yanlış anlamaya mahal vermemek için mesele derinlemesine tetkik edilmelidir.

2.2.1.1. İsnad tedlîsi

İsnad tedlîsi, semâ izlenimi uyandırmak kastıyla isnaddan râvi düşmesi durumunu ifade etmektedir. İsnaddan düşen râvi sayısının tedlîste belirleyici bir önemi yoktur. Önemli olan aralarından râvi düşen kişilerin birbirlerine mülâkî olmasıdır. İsnaddan birden fazla râvi düşme durumlarına çeşitli örnekler usûl eserlerinde verilmiştir.¹⁶⁶ Mesela Hâkim, İbn Uyeyne ↔ Zührî isnadlı bir hadiste Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) Zührî (ö. 124/742) ile kendisi arasından Abdürrezzâk (ö. 211/826-27) ile Ma'mer'i (ö. 153/770) düşürdüğü ve bu durumu ancak kendisine semâ durumu sorulunca açıkladığı bir örnek zikretmektedir.¹⁶⁷ Yine Ebû Abdullah el-Cessâs ↔ Nevf arasında isnaddan peş peşe üç râvinin düştüğü bir başka örnek daha vermiştir.¹⁶⁸

¹⁶¹ Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/451.

¹⁶² Bunlar isnad tedlîsi; tesviye tedlîsi; atf tedlîsi; kat' tedlîsi; icâzette ihbâr, vicâdede tahdîs sîgası kullanılarak yapılan tedlîs; hafz tedlîsi ve bilâd tedlîsidir.

¹⁶³ Leknevî, *Zaferü'l-emânî*, 377-384.

¹⁶⁴ İtr, *Menhecü'n-nakd*, 381-383.

¹⁶⁵ Aydınli, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, 313.

¹⁶⁶ Tedlîste isnaddan birden fazla râvi düşebileceği hakkında bk. İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, 73; Leknevî, *Zaferü'l-emânî*, 379.

¹⁶⁷ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 342.

¹⁶⁸ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 343-344.

Hatîb de buna ek olarak başka örnekler daha vererek örnek sayısını artırmıştır.¹⁶⁹ Tezin ikinci bölümünde de bu durumun çeşitli örnekleri görülecektir.

Başlangıçta usûl eserlerinde tedlîs tanımı yapılırken aslında isnad tedlîsinin tanımı yapılmış ancak “isnad tedlîsi” değil mutlak olarak “tedlîs” ifadesi kullanılmıştır. Sonradan tedlîsin türleri tartışılmaya başlandığında tedlîsin isnad ve şüyûh tedlîsi olarak ikiye ayrılmasıyla bahsedilen tedlîs için “isnad tedlîsi” ismi kullanılır olmuştur. Özellikle müteahhirûn ve sonrasında bu isim yerleşik hâle gelmiştir. Öte yandan bu genellenmenin dışında kalan Alâî (ö. 761/1359) isnad tedlîsine “semâ tedlîsi” adını vermesiyle dikkat çekmektedir.¹⁷⁰ Abdullah el-Cüdey‘ ise isnad tedlîsi ve çeşitlerini “vasl tedlîsi”, şüyûh tedlîsini ise “esmâ tedlîsi” diye ifade ederek tedlîsi bu iki kısımda incelemiştir.¹⁷¹

2.2.1.1.1. İsnad tedlîsi için gerekli şartlar ve buna dayalı görüşler

İsnad tedlîsinin ıstilahî gelişim süreci yukarıda verilmişti. Orada tedlîs teriminin tarihi süreçte gelişimini göstermek maksadıyla kronolojik olarak incelenen görüşler, bu bölümde tedlîste aranan şart bağlamında tasnif edilerek ele alınacaktır.

Erken dönemde irsâl ve tedlîs kavramlarının iç içe olduğu ve tedlîsin sıklıkla irsâl anlamında kullanıldığı hem uygulamalardan hem de farklı âlimlerin yaptıkları tanımlardan anlaşılmaktadır. Bu durumla irtibatlı olarak özellikle belli bir döneme kadar telif edilen usûl eserlerinde yer alan tedlîs tanımlarında genellikle yalnızca “muâsarat” şartına dikkat edilmiş, râvinin muâsır olduğu hocadan işitmediği hadisi nakletmesi likâ ya da semân bulunduğu ya da bulunmadığına önem verilmeksizin tedlîs kabul edilmiştir. Bu görüşü izhar eden muhaddisler arasında Hâkim, Hatîb, İbnü'l-Esîr, İbnü's-Salâh, Nevevî, Zehebî, İbn Receb, Irâkî, Süyûtî gibi âlimler bulunmaktadır. Türkiye’de telif edilen usûl eserlerinin birçoğunda da bu görüş tercih edilmiştir. Tedlîsin muâsarat baz alınarak tanımlanması her ne kadar irsâl-i hafî ile arasındaki farkı tam olarak ortaya koymasa da, erken dönemde söz konusu iki terim arasında genellikle bir fark gözetilmemesi nedeniyle bu tanımların yanlış olduğunu söylemek doğru değildir. Bilâkis muâsarat eksenli tanımın mütekaddim münekkitlerin tedlîs konusundaki görüşlerini yansıtmada daha isabetli olduğunu söylemek

¹⁶⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, 360. Ayrıca bk. Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi 'l-hadîs*, 2/954-955.

¹⁷⁰ Alâî, *Câmi 'u 't-tahsîl*, 97. Târik b. Avazullah da isnad tedlîsinin diğer adı olarak semâ tedlîsini vermiştir (Târik b. Avazullah, *Şerhu lügati 'l-muhaddis*, 220).

¹⁷¹ Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi 'l-hadîs*, 2/952, 959.

mümkündür. Zira muâsarât şart koşulduğunda bunun kapsamına hem râvinin muâsırı ama mülâkî olmadığı hem mülâkî olduğu halde hadis işitmediği hem de normalde hadis işitse bile naklettiği hadisi işitmediği durumların hepsi girmektedir. İkinci bölümde de görüleceği üzere bu fiillerin üçü için de tedlîs terimi kullanılmıştır. Öte yandan birbirinden farklı bu üç fiili ayırt edici şekilde isimlendirmek usûl açısından önemlidir. Burada devreye tedlîs için daha ziyade sonraki dönemde revaç bulan tanımlar girmektedir.

Tedlîs tanımında gerekli şart hakkında ikinci bir görüş, tedlîs için muâsarât, likâ ve semâın birlikte bulunması gerektiği yönündedir. Tedlîsi “râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği bir hadisi aktarması” olarak tarif eden bu görüşe göre tedlîste şart “semâ” yani müdellisin naklettiği kişiden hadis dinlemiş olmasıdır. İlk olarak Bezzâr’ın dile getirdiği bu görüş; İbn Abdilber, İbnü’l-Kattân, İbn Hacer, Sehâvî gibi âlimler tarafından da benimsenmiştir.

Üçüncü görüşe göre tedlîs için gerekli olan şart “likâ”dır. Müdellisin hadisi naklettiği kişiye mülâkî olması gerektiğini öne süren bu görüş, müdellisin nakilde bulunduğu hocadan hadis işitmesi ya da mülâkî olmasına rağmen hadis işitmemesi durumlarının ikisini de tedlîs kapsamında değerlendirmektedir.¹⁷² Bu görüşe kâil olan âlimler arasında Şâfiî, Râmezhürmüzî, Zerkeşî, İbn Hacer, Ali el-Kârî sayılabilir. Ancak İbn Hacer’in likâyı semâ anlamında kullandığı tespit edilmiştir.

İbn Abdilber tarafından bir grup muhaddise nispet edilen dördüncü görüş ise sonradan taraftar bulamamış ve yaygınlık kazanmamıştır. Bu görüşe göre muâsır olunmayan râviden nakil de tedlîs kapsamına girmektedir. Buna örnek olarak da İmam Mâlik’in (ö. 179/795) Saîd b. el-Müseyyeb’den (ö. 94/713), Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/778) İbrâhim en-Nehâî’den (ö. 96/714) nakilleri verilmiştir. İbn Abdilber bu görüşü, eğer

¹⁷² Haneî usûlcülerin de tedlîsin tanımı konusunda fikir birliği içinde olmadıkları anlaşılmaktadır. Bazı Haneî usûl eserlerinde tedlîs, râvinin mülâkî olduğu kişiden işitmediği hadisi işitmiş izlenimi vererek nakletmesi olarak tanımlanmıştır (bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Füsûl fi’l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî [Kuveyt: Vizâretü’l-evkâf ve’ş-şü’ûnî’l-İslâmiyye, 1414/1994], 3/189; Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, thk. Ebû’l-Vefâ el-Afgânî [Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’ilmiyye, 1414/1993], 1/379). Bu tanımdan tedlîste likâ şartının koşulduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tedlîsin, râvinin mülâkî olduğu veya muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı kişiden işitmediği hadisi nakletmesi olarak tanımlandığı da görülmektedir. Bundan da tedlîste muâsarât şartını koştan Haneîlerin bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr [Pezdevî’nin Kenzü’l-vusûl’ü ile birlikte]*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer [Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’ilmiyye, 1418/1997], 3/108. krş. Mutlu Gül, *Haneî Usûlünde Hadis Tenkidi* [İstanbul: İFAV, 2018], 110-111; Zübeyde Özben, *Maverâünnehir Haneî Usûlünde Sünnet* [İstanbul: İFAV, 2020], 167-169).

bahsedilen fiil tedlîs olsaydı Şu‘be dışında tedlîs yapmayan kimsenin kalmayacağını ileri sürerek reddetmekte ve bunun irsâl olduğuna işaret etmektedir.¹⁷³ Nitekim Mâlik ve Sevrî adları geçen râvîlere yetişmemişlerdir.

Muhaddislerin tedlîs hakkında öne sürdükleri şartlar, bu konudaki görüşleri önemli muhaddisler özelinde aşağıdaki tabloda kronolojik olarak bir arada verilmiş, böylece hem konunun daha kolay anlaşılması hem de tedlîs teriminin gelişiminin özet olarak görülmesi amaçlanmıştır.

Tablo 2.1. Muhaddislerin Tedlîs Tanımlarında İleri Sürdükleri Şartlar¹⁷⁴

Muhaddis Adı	Vefat Tarihi	Tedlîs Tanımında İleri Sürdüğü Şartlar			
		Muâsarat	Likâ	Semâ	Sonuç
Şâfiî	204/820	+	+	Belirtmemiş	likâ
Bezzâr	292/905	+	+	+	semâ
Râmehürmüzî	360/971	+	+	Belirtmemiş	likâ
Hâkim	405/1014	+	+ -	+ -	muâsarat
İbn Abdilber	463/1071	+	+	+	semâ
Hatîb	463/1071	+	+ -	Belirtmemiş	muâsarat
İbnü’l-Esîr	606/1210	+	+ -	-	muâsarat
İbnü’l-Kattân	628/1231	+	+	+	semâ
İbnü’s-Salâh	643/1245	+	+ -	Belirtmemiş	muâsarat
Nevevî	676/1277	+	+ -	Belirtmemiş	muâsarat
Zehebî	748/1348	+	+ -	Belirtmemiş	muâsarat
Zerkeşî	794/1392	+	+	+ -	likâ
İbn Receb	795/1393	+	+ -	+ -	muâsarat
Irâkî	806/1404	+	+ -	+ -	muâsarat
İbn Hacer	852/1449	+	+	+	semâ
Sehâvî	902/1497	+	+	+	semâ
Süyûtî	911/1505	+	+	+ -	muâsarat
Ali el-Kârî	1014/1605	+	+	+ -	likâ

¹⁷³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/15-16. Ayrıntılı bilgi için bk. Misfir b. Gurmullâh ed-Dümeynî, *et-Tedlîs fi’l-hadîs* (Riyad, 1412/1992), 46-48.

¹⁷⁴ Tabloda (+ -) işareti ile likâ sütununda tedlîsin “râvinin mülâkî olduğu ya da muâsar olduğu halde mülâkî olmadığı hocadan işitmediği hadisi rivayeti”; semâ sütununda ise “râvinin mülâkî olduğu halde hadisi dinlemediği ya da normalde hadisi dinlediği hocadan işitmediği hadisi nakletmesi” şeklindeki tanımları kastedilmektedir.

Tablo 2.2. Öne Sürdükleri Tedlîs Şartlarına Göre Muhaddislerin Tasnifi¹⁷⁵

Tedlîste Öne Sürülen Şartlar ve Görüş Sahipleri		
Muâsarat	Likâ	Semâ
Hâkim	Şâfiî	Bezzâr
Hatîb	Râmehürmüzî	İbn Abdilber
İbnü'l-Esîr	Zerkeşî	İbnü'l-Kattân
İbnü's-Salâh	Süyûtî	İbn Hacer
Nevevî	Bikâî	Sehâvî
İbn Cemâa	Ali el-Kârî	Zekeriyyâ el-Ensârî
Tîbî	Abdürraûf el-Münâvî	İbnü'l-Hanbelî
İbnü't-Türkmânî	<i>Tâhir el-Cezâirî</i>	<i>Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey'</i>
İbn Kesîr	<i>Zafer Ahmed Tehânevî</i>	<i>Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî</i>
İbnü'l-Mülakkın	<i>Abdülkerîm el-Hudayr</i>	<i>Şerîf Hâtîm el-Avnî</i>
Zehebî	<i>Târık b. Avazullah</i>	<i>Leknevî</i>
İbn Receb	<i>Nureddin Itr</i>	
Irâkî		
Süyûtî		
<i>Cemâleddin el-Kâsımî</i>		
<i>Subhî es-Sâlih</i>		

2.2.1.1.2. İsnad tedlîsinin türleri

İsnad tedlîsi müdellisin hadisi işittiği asıl râviyi isnaddan düşürmesinden ibaret değildir. İsnadda vaki olmakla birlikte aşağıda açıklanacak çeşitli şekillerde yapılan tedlîsler de isnad tedlîsi kapsamında değerlendirilmiştir.

2.2.1.1.2.1. Tesviye tedlîsi

Tesviye tedlîsi, isnaddan râvi düşmesi bakımından bir isnad tedlîsi türü olmakla birlikte müdellisin kendi hocasını isnaddan düşürmeyip onun üstündeki hocalar arasından râvi düşürmesi bakımından isnad tedlîsinden ayrılmaktadır. Bu tedlîs türünde müdellîs râvi hocasının hocasını isnaddan düşürerek hocası ile iskât ettiği râvinin hocası arasında semâ gerçekleştiği izlenimi uyandırır. Tesviye tedlîsinde genellikle isnaddaki diğer râviler sika iken isnaddan düşürülen râvinin zayıf olduğu söylenmiş, böylece müdellisin senedi sadece sikalardan oluşuyormuş gibi gösterdiği belirtilmiştir.¹⁷⁶ Tesviye tedlîsi yapan müdellîs kendi hocasından semâ tasrih eden bir sîga kullanarak nakilde bulunduğu için bu tedlîs türünün ilk bakışta anlaşılması daha

¹⁷⁵ Tabloda modern dönemde yaşamış ilim adamları *italik* karakterlerle gösterilmiştir.

¹⁷⁶ İbn Hacer'in buna muhalif görüşü aşağıda zikredilecektir.

zordur. Yine de tesviye tedlîsi yapmakla meşhur râvilerin isnadları bu gözle değerlendirildiğinde tesviye tedlîsi yapmışlarsa bu, ortaya çıkarılabilmektedir. Tedlîsin en kötüsü olarak ifade edilen tesviye tedlîsi, bir râvinin haksız yere tedlîs ile itham edilmesine neden olması ve bu râvinin sahih rivayetlerinin töhmet altında kalmasına sebebiyet vermesi nedeniyle sert şekilde tenkit edilmiştir.

Tesviye tedlîsine genellikle verilen örnek bu tedlîsi yapmakla meşhur Bakıyye b. Velîd'in (ö. 197/812) bir fiilidir. Bakıyye ↔ (haddesenâ) Ebû Vehb el-Esedî ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer isnadıyla gelen hadiste Bakıyye'nin yaptığı tesviye tedlîsi Ebû Hâtim'in ifadesiyle çok az kişi tarafından fark edilebilmiştir. Burada Bakıyye hadisi aslında Ubeydullah b. Amr (Ebû Vehb el-Esedî) ↔ İshâk b. Ebî Ferve ↔ Nâfi' kanalıyla almasına rağmen Ubeydullah ile Nâfi' arasından İshâk'ı düşürmüş ve bu durum anlaşılmasın diye Ubeydullah'ı tanınmayacak bir şekilde zikretmiştir.¹⁷⁷ İkinci bölümde ayrıntılı olarak incelenecek bu örnekte Bakıyye'nin "haddesenâ" sîgası kullanarak, yaptığı tedlîsin anlaşılmasını zorlaştırdığı görülmektedir.

Tesviye tedlîsinin bir ıstılah olarak gelişim süreci incelendiğinde tesviye ismini kullanan ilk kişinin İbnü'l-Kattân el-Mağribî olduğu tespit edilmiştir. Ancak İbnü'l-Kattân'ın ifadelerinden ilk bakışta onun "tesviye" ile "tedlîs"i birbirinden ayrı tuttuğu ve tesviyeyi tedlîs kapsamında değerlendirmedeği anlaşılmaktadır. Yine de onun tesviye bağlamında yaptığı açıklamalar sonraları tesviye tedlîsi için yapılan izahlarla aynıdır. Velîd b. Müslim'in tedlîs ve tesviye yaptığını belirten İbnü'l-Kattân, Velîd'in Evzâî'den nakillerinde Evzâî'nin zayıf hocalarını isnaddan düşürdüğünü belirterek bunun tesviyenin en çirkini olduğunu söylemiştir. Bilindiği üzere zikredilen fiil tesviye tedlîsi bağlamında dile getirilen örneklerden biridir. İbnü'l-Kattân hem tesviyenin hem de tedlîsin iki şekilde gerçekleştiğini belirterek bunları isnaddan sikaların düşmesi ve zayıfların düşmesi olarak açıklamıştır. Isnaddan zayıfların düşmesi de kendi içinde râvinin hem kendisine göre hem de başkalarına göre zayıfların düşmesi ile başka âlimlere göre zayıf olup râviye göre sika olanların düşmesi şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Birinci kısım nedeniyle râvi cerh edilirken ikinci kısım cerh sebebi değildir. Velîd'in Evzâî'den nakillerinde yaptığı ikinci kısma dâhil olmaktadır.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/103-014; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, 78-79; Irâkî, *Şerhu't-Tebşıra ve't-tezkira*, 1/243; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/355.

¹⁷⁸ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 4/110.

İkinci bölümde İmam Mâlik'in tedlîsi konusunda detaylıca açıklanacağı üzere tesviyenin tedlîsten ayrı bir kavram olduğu görüşü İbn Hacer tarafından da dile getirilmiştir. Görüldüğü üzere aslında İbnü'l-Kattân'ın ifadeleri ve verdiği örnekler bir arada değerlendirildiğinde tesviye ve tedlîsi ayrı kavramlar olarak görmekten ziyade tesviye tedlîsi adlandırmasını açıklamaya çalıştığını söylemek daha doğrudur. Nitekim sonraki âlimlerin tesviye tedlîsine bu adı ilk veren kişinin İbnü'l-Kattân olduğunu belirtmeleri bu fikri desteklemektedir.¹⁷⁹ Ancak tesviye ve tedlîs ayrımını benimseyen âlimler İbnü'l-Kattân'ın söz konusu fiile “tesviye tedlîsi” değil, “tesviye” dediğini vurgulamıştır.¹⁸⁰ Kanaatimizce İbnü'l-Kattân ve onunla aynı görüşteki âlimleri bu tür bir ayrım yapmaya iten sebep İmam Mâlik gibi bir âlimin bile bu fiili yapmış olması ve onun fiilinin tedlîs şeklinde nitelenmek istenmemesidir.

Aslında İbnü'l-Kattân'dan önce Hatîb tesviye tedlîsine ilişkin açıklamalar yapmıştır. Ancak Hatîb, tedlîs bahsinde tesviye tedlîsini tarif etmesine ve bu konuda çeşitli örnekler vermesine rağmen bu tedlîs türünü isimlendirmemiştir. Müdellisin kimi zaman kendi hocasını değil de hocasından sonraki birini isnaddan düşürebileceğini, bunu da düşürdüğü râvinin zayıflığı ya da yaşının küçüklüğü gibi sebeplerle yaptığını belirten Hatîb, müdellisin bu şekilde hadisi güzelleştirdiğini ifade etmiştir. A‘meş (ö. 148/765), Süfyân es-Sevrî, Bakıyye gibi müdellisleri bu tedlîsi yapanlara örnek olarak veren Hatîb, görüldüğü üzere açıkça tesviye tedlîsini tanımlamaktadır.¹⁸¹ Onun bu konudan tedlîsin ilk kısmını işlerken bahsetmesinden bu türü isnad tedlîsi altında değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nevevî de isnad tedlîsi kapsamında isim vermeden tesviye tedlîsinden söz etmiş ve bunu râvinin kendi hocasından başka bir hocayı zayıf ya da küçük olması nedeniyle hadisi güzelleştirmek maksadıyla isnaddan düşürmesi olarak tarif etmiştir.¹⁸²

Tedlîs bahsinde Hatîb'in görüşlerini özetlemesine rağmen İbnü's-Salâh'ın tesviye tedlîsine hiç temas etmemesi dikkat çekmektedir. Nitekim onun bu ihmali pek çok muhaddis tarafından tenkit edilmiştir. Mesela Zerkeşî, İbnü's-Salâh'ı tedlîsi iki kısma ayırması nedeniyle eleştirmiş ve dört farklı tedlîs türünü ek olarak eserinde işlemiştir.

¹⁷⁹ Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/438; Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 174; Irâkî, *Şerhu't-Tebîra ve't-tezkira*, 1/243-244; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/355.

¹⁸⁰ Örneğin bk. Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/438.

¹⁸¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 364.

¹⁸² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, thk. Muhammed Osmân el-Haşî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 39.

Zerkeşî'nin bahsettiği bu tedlîs türlerinden biri de tesviye tedlîsidir. Ancak Zerkeşî bunun için "iskât tedlîsi" ismini kullanmıştır. Öte yandan Zerkeşî bu fiilin bazı âlimler tarafından "tesviye tedlîsi" olarak adlandırıldığını da belirtmektedir.¹⁸³ Zerkeşî iskât tedlîsini, râvinin kendi hocasını değil de ondan sonraki râviyi zayıf olması, yaşının küçüklüğü gibi sebeplerle hadisi güzelleştirme amacı taşıyarak iskât etmesi olarak tanımlamakta, bunu yapan râvilere A'meş, Sevrî ve Bakıyye'yi örnek vermektedir. Zerkeşî'nin tesviye tedlîsinde, isnaddan düşen râvinin altındaki ve üstündeki râviler arasında likânın bilinmesi ve bu râvilerin birinin diğerinden rivayetle meşhur olması gerektiği şartını dile getirmesi önemlidir.¹⁸⁴

İbnü's-Salâh'ın tedlîs ayrımını eleştiren bir diğer müellif de Burhâneddin el-Ebnâsî'dir (ö. 802/1399). İbnü's-Salâh'ın tedlîs bağlamında üçüncü bir kısmı terk ettiğini söyleyen Ebnâsî, tedlîsin en şerli kısmı olarak nitelediği bu türün adını "tesviye tedlîsi" olarak vermiş ve bu isimlendirmeyi yapan kişinin de İbnü'l-Kattân ve başka âlimler olduğunu belirtmiştir. Ebnâsî'nin burada yaptığı tesviye tedlîsi tanımı, Zerkeşî'nin tanımından daha ayrıntılı ve nettir. Buna göre tesviye tedlîsi; müdellisin hadisi sika bir hocası ↔ zayıf râvi ↔ sika râvi isnadıyla almasına rağmen hocasının zayıf hocasını isnaddan düşürmesi ve hadisi sikanın sikadan naklettiği izlenimi uyandıracak bir lafızla nakletmesidir. Böylece isnad sikalardan müteşekkil gibi görünür. Müdellisin kendisi hadisi gerçekten işittiği için semâ lafzı kullandığından bu tür tedlîs ancak münekkit ve ilel bilgisine sahip kişilerce anlaşılabilir.¹⁸⁵ Ebnâsî'nin anlattığı şekliyle tesviye tedlîsi günümüzde kullanılan anlamıyla da uyumludur ve sonraki pek çok muhaddis tesviye tedlîsini benzer şekilde açıklamıştır. İbnü's-Salâh'ın üçüncü tedlîs türü olan tesviye tedlîsini zikretmediğini söyleyerek onu eleştiren bir diğer âlim olan Irâkî de tesviye tedlîsini açıklarken Ebnâsî'ninkine yakın ifadeler kullanmıştır.¹⁸⁶ Tesviye tedlîsini onlarınkine benzer şekilde açıklayan İbn Receb, tedlîsin tanımını yaptığı bölümde isnad tedlîsinden söz etmekle birlikte eserin ilerleyen bölümlerinde tesviye tedlîsine türün adının "tesviye" olduğuna belirterek değinmiş, râvinin sika hocası ↔ zayıf râvi ↔ sika râvi isnadından ortadaki zayıf râviyi düşürmesine tesviye tedlîsi denildiğini belirtmiştir.¹⁸⁷

¹⁸³ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/105.

¹⁸⁴ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/102-105.

¹⁸⁵ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 174.

¹⁸⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra ve't-tezkira*, 1/234, 242; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 78.

¹⁸⁷ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/792.

İbn Hacer'in tesviye tedlîsi konusunda İbnü'l-Kattân'ın görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Tesviye lafzının tedlîsten daha genel bir anlama sahip olduğunu söyleyen İbn Hacer, bazı tesviyelerin tedlîs olmayabileceğini belirterek buna İmam Mâlik'in yaptığı birkaç fiili örnek vermiştir.¹⁸⁸ Bu konuda daha anlaşılır bir açıklamayı Süyûtî yapmıştır. Buna göre “tesviye tedlîsi” denildiği zaman ortalarından râvi düşen iki hocanın bir araya geldikleri, yalnızca “tesviye” denildiğinde ise bir araya gelmedikleri yani mülâkî olmadıkları anlaşılır. Mâlik'in yaptığı da ikinci kısma dâhildir.¹⁸⁹

İrâkî'yi eleştirerek onun tesviye tedlîsi tanımının kapsayıcı olmadığını ifade eden İbn Hacer, bu tanımdan râviler hakkındaki sika ve zayıf sıfatlarının çıkarılması gerektiği görüşündedir. İbn Hacer'e göre tesviye tedlîsi müdellisin hadisi işittiği bir hoca ↔ ikinci/vasıta hoca ↔ üçüncü hoca kanalıyla aldığı hadisin isnadında ortadaki vasıta hocayı semâa muhtemil bir lafızla isnaddan düşürmesi, böylece aslında nâzil olan isnadın âlî gibi gözükmesidir. İbn Hacer tesviye tedlîsi için verilen örneklerin bazılarını zikrederek bunlarda isnaddan düşen râvinin zayıf olmadığına işaret etmiş ve buradan hareketle tanımda “zayıf” kaydının bulunmaması gerektiğini, isnaddan sika bir râvinin de düşebileceğini belirtmiştir.¹⁹⁰

Sehâvî tesviye tedlîsinin isnad tedlîsi altında değerlendirilmesi gerektiği konusunda İbn Hacer'e katılırken, isnaddan düşen râviyi “zayıf” diye niteleyerek İbn Hacer'in bu husustaki görüşüne katılmadığını göstermiştir. Bu bağlamda isnaddan düşen râvinin zayıf olması şartı sayesinde tesviye tedlîsinin (hem sika hem zayıf râvi düşmesi durumunu ifade eden) munkatı'dan ayrılacağını belirten Sehâvî, aralarında râvi düşen iki hocanın birbirine mülâkî olması gerektiği şartını da koşarak tedlîsin irsâlden farkını ortaya koymaya çalışmıştır. Yine Sehâvî'nin belirttiğine göre mütekaddimûn tesviyeyi “tecvid” olarak isimlendirmiş ve “cevvedehû fülân” dediklerinde “sevvâhu (tesviye etti) fülân” anlamını kastetmişlerdir.¹⁹¹

Bikâî ve Süyûtî de mütekaddimûnun tesviyeyi “tecvid” olarak isimlendirmeleri konusunda Sehâvî'ye katılmaktadırlar. Tesviye tedlîsi yaptıkları belirtilen Sevrî ile

¹⁸⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/617-620. Bu konu ikinci bölümde Mâlik'in tedlîsi bağlamında ayrıntılı olarak işleneceğinden burada ayrıntıya girilmemiştir.

¹⁸⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/357. Ayrıca bk. Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/453-454.

¹⁹⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/620-621.

¹⁹¹ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/338-341.

A‘meş’i, kendilerine göre sika olmakla birlikte başkalarına göre zayıf râviler söz konusu olduğunda bunu yaptıklarını söyleyerek savunan Bikâî ile Süyûtî, bu iki âlimin tesviye tedlîsini Bakıyye b. Velîd ile Velîd b. Müslim’in yaptığından ayrı tutmuşlardır.¹⁹²

Tedlîsi en genel hâliyle isnad ve şüyûh tedlîsi şeklinde ikiye ayıran Bikâî, isnad tedlîsi altında mütalaa ettiği tesviye tedlîsini de ikiye ayırmasıyla dikkat çekmektedir. Bikâî’ye göre tesviye tedlîsi “tesviyetü’s-sened” ve “tesviyetü’ş-şüyûh” olarak ikiye ayrılmakta, bunlardan birincisi tesviye tedlîsi denildiğinde yaygın olarak anlaşılan fiili, ikincisi ise şüyûh tedlîsinin müdellisin kendi hocasında değil de hocasının hocasında yapılması durumunu ifade etmektedir.¹⁹³

2.2.1.1.2.2. Kat‘/Sükût tedlîsi

Kat‘ tedlîsi müdellisin semâ belirten rivayet sîgasını kullandıktan sonra bir müddet susması, ardından tedlîs yaptığı râvinin adını zikretmesi ve bu sayede adını verdiği râviden hadisi semâ lafzıyla aktarıyormuş gibi görünmek istemesi ile gerçekleşmektedir. Oysa isnaddan bir râviyi düşürmüştür ve hadisi dikkatli dinlemeyen biri semâ belirten lafızdan sonraki suskunluğu fark etmediği takdirde bu râvi düşmesinin de farkına varmayacaktır. Bu tedlîs türü sükût tedlîsi olarak da adlandırılmıştır.¹⁹⁴

İlk hadis usûlü eserlerinde kat‘ tedlîsine dair bir açıklama ya da örnek tespit edilememiştir. Bu konuda açıklama yaptığı görülen ilk kişi olan Zerkeşî, Ömer b. Ali el-Mukaddemî’nin (ö. 190/805-06) tedlîsinden söz ederken Ömer’in “semi’tü” ve “haddesenâ” dedikten sustuğunu, bir süre sonra “Hişâm b. Urve” ve “A‘meş” dediğini aktarmaktadır. Ancak bu fiili bir tedlîs türü bağlamında zikretmemiş ve buna bir isim de vermemiştir.¹⁹⁵ Yine de bu örnek bir kat‘ tedlîsi örneğidir.

Kat‘ tedlîsinden bu isimle söz eden ilk kişi tespit edilebildiği kadarıyla İbn Hacer’dir. İbn Hacer bu tür tedlîsi İbn Adî’nin (ö. 365/976) verdiği bir örnek üzerinden açıklamıştır. Yukarıda da zikredilen bu örneğe göre Ömer b. Ubeyd et-Tanâfusî (ö. 185/801-02’den sonra) “haddesenâ” der, sonra kat‘a niyet ederek susar, sonra “Hişâm

¹⁹² Bikâî, *en-Nüketü’l-vefiyye*, 1/451; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/356-357.

¹⁹³ Bikâî, *en-Nüketü’l-vefiyye*, 1/451.

¹⁹⁴ bk. Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 436; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 397.

¹⁹⁵ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/118-119.

b. Urve an ebîhi” derdi.¹⁹⁶ Anlaşıldığı üzere müdellisin tahdîs sîgası kullandıktan sonra biraz susması ve sonrasında doğrudan hadisi işitmediği râvinin ismini zikretmesi, bunu yaparken de hadisi o hocadan işittiğinin zannedilmesini umması kat’ tedlîsini ifade etmektedir. Öte yandan İbn Hacer başka bir yerde kat’ tedlîsi için aşağıda hazf tedlîsi bağlamında zikredilecek, İbn Uyeyne’nin rivayet sîgası kullanmadan “Zührî an Enes” dediği örneği vermektedir.¹⁹⁷ Kanaatimizce birinci örnek daha doğrudur. Sonraki müelliflerin kat’ ya da hazf tedlîsinin ifade ettikleri anlamlar konusunda ihtilafa düşmelerinin nedeni de İbn Hacer’in ifade edilen çelişkili açıklamaları olsa gerektir.

İbn Hacer’in bu çelişkili tavrından yola çıkan Sehâvî, kat’ tedlîsinin iki tür olduğu ve hazf tedlîsinin kat’ tedlîsi altında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Sehâvî’nin kat’ tedlîsi için verdiği iki örnekten birincisi aşağıda hazf tedlîsi altında kaydedilecek İbn Uyeyne’nin sîga kullanmadan “Zührî” demesi, ikincisi ise Abdullah b. Atâ et-Tâîfî’nin bir hadiste “Ukbe b. Âmir” diyerek rivayete başlaması ve semâ durumu sorgulanınca hadisi Ukbe’den işitmediğinin, üstelik aralarında dört râvinin bulunduğu ortaya çıkmasıdır.¹⁹⁸ Süyûtî’nin verdiği örnek ise Ömer b. Ali el-Mukaddemî’nin “semi’tü” ve “haddesenâ” dedikten sonra susması, ardından “Hişâm” ve “A‘meş” diyerek hadisi rivayet etmesidir. Süyûtî bunu şiddetli bir tedlîs olarak nitelemektedir.¹⁹⁹

Tedlîs hakkında telif ettiği eserinde Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî’nin tedlîs türleri arasında hazf tedlîsini zikretmediği, ancak kat’ tedlîsi başlığı altında hazf tedlîsi örnekleri verdiği görülmektedir. Dümeynî, bu tezde kat’ tedlîsi bağlamında verilen örnekleri ise sükût tedlîsi başlığında zikretmiştir. Ayrıca kat’ tedlîsi bağlamında İbn Hacer’den verdiği “Zührî an Enes” örneğinin sükût tedlîsi olarak ifade edilmesinin daha doğru olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰ Oysa az önce de belirtildiği gibi bu, hazf tedlîsi örneği olmaya daha uygundur.

¹⁹⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/617.

¹⁹⁷ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdezzîlîn*, 68.

¹⁹⁸ Sehâvî, *Fethu’l-mugîs*, 1/318-320.

¹⁹⁹ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/385.

²⁰⁰ Dümeynî, *et-Tedlîs fi’l-hadîs*, 62-64.

2.2.1.1.2.3. Hazf tedlîsi

Hazf tedlîsi müdellisin hiçbir rivayet sîgası kullanmadan doğrudan tedlîs yaptığı hocanın adını vererek isnadı zikretmeye başlaması ile gerçekleşir.²⁰¹ Genellikle isnad tedlîsi için verilen meşhur örnek aynı zamanda bir hazf tedlîsi örneğidir. Bu örnekte Süfyân b. Uyeyne “Zührî” demiş, “Hadisi sana Zührî mi rivayet etti?” diye sorulunca susmuş, daha sonra tekrar “Zührî” demiş, bu sefer de yine “Hadisi Zührî’den mi işittin?” sorusuna muhatap olunca hakikati açıklamak durumunda kalmıştır. Kendi açıklamasına göre İbn Uyeyne söz konusu hadisi ne Zührî’den ne de ondan işiten râviden işitmiştir. Hadis aslında kendisine Abdürrezzâk ↔ Ma’mur ↔ Zührî kanalıyla ulaşmıştır.²⁰² Bu örnekte dikkat çeken nokta İbn Uyeyne’nin ısrarla rivayet lafzı kullanmak istememesi, böylece hadisi işittiği zannı uyandırmaya çalışmasıdır. Bu örnek genellikle isnâd tedlîsi bağlamında çoğu usûl eserinde zikredilmiştir.²⁰³ Ancak müellifler ne yapılanın bir başka tedlîs türü olduğuna ne de bu türün adının “hazf tedlîsi” olduğuna dair bir ifade kullanmıştır. İbn Hacer ve Dümeynî’nin bu örneği kat’ tedlîsi saydıkları yukarıda zikredilmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla hazf tedlîsini bir isnâd tedlîsi türü olarak öne süren ilk kişi olan İbn Hacer, her ne kadar açıkça “hazf tedlîsi” adını kullanmasa da isnad tedlîsi türlerini sıralarken sîgaları *hazfederek* tedlîs yapanlardan söz etmiş ve İbn Uyeyne’nin “Amr b. Dînâr semi’a Câbiren” demesini buna örnek göstermiştir.²⁰⁴ İbn Hacer’in bu ifadeleri kat’ tedlîsini açıkladıktan sonra kullanması, onun hazf tedlîsini de kat’ tedlîsi altında değerlendirdiği şeklinde okunabilir. Nitekim bu örnek açıkça İbn Hacer’in kat’ tedlîsine verdiği örneklerden ikincisi olan İbn Uyeyne’nin doğrudan “Zührî” dediği örneğe benzemektedir. İbn Hacer bu iki tedlîs türü arasında net bir ayırım yapamamış gözükmektedir. Muhtemelen İbn Hacer’in iki farklı açıklaması nedeniyle sonraki müellifler arasında kat’ ve hazf tedlîsleri konusunda bir fikir birliği oluşmamıştır. Bazı

²⁰¹ Dümeynî gibi Nureddin İtr da bu fiili kat’ tedlîsi olarak takdim etmiş, buna örnek olarak da İbn Uyeyne örneğini vermiştir (bk. İtr, *Menhecü’-n-nakd*, 383).

²⁰² İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 73-74.

²⁰³ Örneğin bk. Hâkim, *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*, 342; Hatîb, *el-Kifâye*, 359; İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 74.

²⁰⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/617.

müellifler sîğanın hazfedilmesine odaklanarak bu iki tedlîsi eşdeğer tutmuş,²⁰⁵ bazıları ise yapılaş şekline odaklanarak iki türü birbirinden ayırmıştır.

2.2.1.1.2.4. Atf tedlîsi

Atf tedlîsi; müdellisin hadisi semâ lafzı kullanarak bir hocasından nakletmesi, bu hocanın adını zikrettikten sonra ikinci bir hocayı birincisine atfederek aslında hadisi işitmediği bu ikinci hocadan da semâ ile almış gibi göstermesidir. Burada müdellisin birini diğerine attığı iki hocadan sonra gelen hocanın bu iki râvinin birden hadis işittiği bilinen bir hoca olması gerekmektedir.

Hâkim'in verdiği bir örnekte Hüseyim'in talebelerinden bir grup, tedlîs yaptığı hadisleri almamak üzere anlaşılarak Hüseyim'den hadis dinlerken çok dikkatli olmuşlar, ancak hadis îradı sona erdikten sonra yine de onun yaptığı tedlîsi fark edemediklerini anlamışlardır. Çünkü Hüseyim meclis boyunca talebelerine “haddesenâ Husayn ve Mugîre” diyerek rivayette bulunmuş, talebeler de onun kullandığı tahdîs sîgasına aldanarak tedlîsi gözden kaçırmışlardır. Nitekim Hüseyim sonrasında talebelerine “Bugün size tedlîs yaptım mı?” dediğinde de “Hayır.” cevabını vermişlerdir. Oysa Hüseyim'in bizzat açıkladığı üzere o gün naklettiği hadisler arasında Mugîre'den (ö. 136/753-54) işittiği hiçbir hadis yoktur.²⁰⁶ Görüldüğü üzere Hüseyim, Mugîre'yi Husayn'a (ö. 136/753-54) atfederek ondan da işittiği izlenimi uyandırmıştır. Hâkim bu örneği tedlîsin ikinci türü olarak ifade ettiği “kâle fülân” diye hadis rivayet edip kendilerine sorulduğunda gerçek semâ durumlarına açıklayan râvilerin tedlîsi altında zikretmektedir. Her ne kadar “atf tedlîsi” adını vermese de bu fiili tedlîs saydığı ortadadır. Dümeynî atf tedlîsi için bundan başka örnek bulamadığını belirtmiştir.²⁰⁷ Ancak atf tedlîsinin başka örnekleri tezin ikinci bölümünde verilmiştir.

İbnü'l-Vezîr tedlîsin dördüncü türü olarak atf tedlîsini zikretmiş, ancak İbnü's-Salâh ve Irâkî'nin bahsetmediklerini, Hâkim'in ise yer verdiğini söylediği bu tür tedlîs için “atf tedlîsi” ismini kullanmamıştır. İbnü'l-Vezîr'in açıklamasına göre bu tür tedlîs müdellisin “haddesenâ fülân ve fülân” demesi ve semâi iki ya da daha fazla kişiye

²⁰⁵ Dümeynî gibi Sâlih el-Cezâirî de hazf tedlîsini kat' tedlîsi ile bir tutmakta ve “Kat'/Hazf Tedlîsi” şeklindeki başlık altında tezde hem kat' hem de hazf tedlîsine verilen örnekleri bir arada zikretmektedir (bk. Cezâirî, *et-Tedlîs*, 65-67).

²⁰⁶ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 343.

²⁰⁷ Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 61.

nispet etmesidir. Ancak aslında hadisi sadece ilk zikrettiği hocadan işitmiş, ikinci hocayı birinciye atfederek ondan da işittiği zannı uyandırmaya çalışmıştır.²⁰⁸

İbn Hacer bu tür tedlîse “atf tedlîsi” adını veren ilk âlim olarak tespit edilmiştir. Bu tür tedlîsi müdellisin bir hadisi iki hocasından rivayet etmesine rağmen aslında birinden işitip diğerinden işitmemesi, hadisi naklederken de birinci hocadan işittiğini açıkça belirtmesi ve ikinci hocayı birinciye atfederek ondan da işittiği izlenimi uyandırmak istemesi olarak tarif etmektedir. İbn Hacer’in buna verdiği örnek yukarıda nakledilen Hâkim’in verdiği Hüseyim örneğidir.²⁰⁹ Sehâvî de atf tedlîsi için Hüseyim örneğini vermiştir. Ancak o, İbn Hacer’den farklı olarak atf tedlîsinin, kat‘ tedlîsinin benzeri olduğunu söylemiş ve bu benzerliği Hüseyim’in “Husayn” dedikten sonra kat‘ niyetiyle susması, daha sonra “ve Mugîre” diyerek rivayete devam etmesi ile açıklamıştır.²¹⁰

Görüldüğü üzere atf ve kat‘ tedlîsleri hakkında isimlendirme ve örnek bağlamında bir ihtilaf bulunmaktadır. Ancak yukarıda detaylı olarak tarif edilen fiillere hangi isim verilirse verilsin ve bu isme bağlı olarak hangi örnek ilgili tedlîs türü altında zikredilirse zikredilsin, konu hakkındaki ihtilaflar söz konusu fiillerin tedlîs kabul edildiği gerçeğini değiştirmemektedir.

2.2.1.1.2.5. Sıyağ tedlîsi

Sıyağ tedlîsi aslında birden fazla farklı tedlîs fiilini ifade etmektedir. İcâzetle alınan hadisi “ahberanâ”, vicâde yoluyla alınan hadisi “haddesenâ” lafzıyla nakletmek en fazla yapılan sıyağ tedlîsleridir. Ayrıca aşağıda açıklanacağı üzere işitmediği hadislerde semâ lafzı kullanmak, bunun bir örneği olan *teevvül* fiili ve örnekleri verilecek başka türlerde tedlîsler de sıyağ tedlîsi kapsamına dâhil edilmiştir. Bütün bu tedlîsleri sıyağ tedlîsi altında buluşturan ortak nokta hadis rivayet ederken kullanılan lafızların mânalarında normalde kullanılan yerleşmiş ıstılâhî anlamların dışına çıkan değişiklikler yapılması, rivayet lafızlarının anlamlarının değiştirilmesidir.

Sıyağ tedlîsi bağlamında en çok sözü edilen fiil, kitaptan alınan ve bu kapsamda çoğunlukla vicâde yoluyla elde edilen hadisi naklederken bunu belirtmeden semâ

²⁰⁸ İbnü’l-Vezîr, *Tenkîku ’l-enzâr*, 149.

²⁰⁹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/617. Ayrıca bk. Süyûtî, *Tedribü ’r-râvî*, 1/358.

²¹⁰ Sehâvî, *Fethu ’l-mugîs*, 1/320.

izlenimi uyandırılması fiilidir.²¹¹ Nitekim ikinci bölümde münekkitletlerin kimi zaman açıkça tedlîs nitelmesi ile kimi zaman da tedlîs lafzı kullanmadıkları tarifleri ile bu fiilin çeşitli örnekleri gösterilecektir. Bu şekilde tedlîs kimi zaman “an” lafzı kullanılarak²¹² kimi zaman da daha ileri gidilip “haddesenâ” denilerek yapılmıştır.

Sıyağ tedlîsinden bu adı kullanmadan söz eden veya buna örnek veren ilk kişi tespit edilebildiği kadarıyla Hâkim’dir. Hâkim tedlîsin ikinci türü olarak belirlediği, “kâle fülân” diyerek naklettikleri hadis araştırılıp kendilerine gerçekten işitip işitmediği sorulduğunda işitmediklerini açıklayan râvilerin tedlîsine örnek verirken, bazı râvilerin kitaptan aldıkları halde bunu belirtmeden naklettikleri, kendilerine ilgili hadisi işitip işitmediği sorulunca da gerçeği açıkladıkları bir örnek zikretmektedir. Buna göre Abdürrezzâk, bir hadisi Mu‘temir b. et-Teymî’den işitip işitmediği sorulunca olumsuz cevap vermiş ve Mu‘temir’in bir kitabı kendisine verdiğini söylemiştir.²¹³

Hâkim bir de tedlîsin beşinci türü olan çok fazla hadis işittikleri hocadan işitmediği hadisleri tedlîs yapan râvilere örnek verirken Sâlih b. Ebi’l-Ahdar’ın (ö. 140/757-58’den sonra) “Hadislerin arasında Zührî’ye okuduklarım, kendi işittiklerim ve kitapta bulduklarım vardır. Bunları birbirinden ayıracak değilim.” sözünü nakletmektedir.²¹⁴ İlk iki durum olan semâ ve kırâatte tedlîs söz konusu olamayacağından, Hâkim’in kitaptan nakli tedlîs kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Hâkim’in buraya kadar verdiği örneklerde müdellis râviler hadisleri “an” ve benzeri lafızlarla nakletmişlerdir. Ancak bir örnekte tahdîs sîgası kullanıldığı dikkati çekmektedir. Buna göre İbn Hacer’in müdellislerin birinci mertebesinde zikrettiği²¹⁵

²¹¹ Bilindiği üzere rivayet hakkında sahip olmadıkları kitaptan/sahifeden nakilde bulunan râviler için *sahafî* terimi kullanılmakta ve bunu yapan râviler cerh edilmektedir. Ancak kitaptan aldığı halde bunu belirtmeden semâ zannı uyandıracak şekilde sınırlı hadis nakletmek bu kapsama dâhil edilmemiştir. Nitekim Ahmet Yücel sahifeden rivayet eden vâcid (vicâde yoluyla hadis elde eden) ile sahafî arasındaki farka değinmektedir. Buna göre ilk üç asırda sahifeden rivayette bulundukları halde *sahafî* olarak nitelenmeyen çok sayıda râvi bulunmaktadır. Özellikle tezin ikinci bölümünde adları kitaptan nakil bağlamında çok kere zikredilecek Hasan-ı Basrî, Mahreme b. Bükeyr, Katâde, Talha b. Nâfi‘ gibi muhaddisler belirli sahife/kitaplardan nakilde bulunmalarına rağmen bunlara *sahafî* denilmemiştir. Bunun nedeni söz konusu râvilerin rivayetlerinin tamamının sahifelerden olmayıp sadece bir kısmının sahifeden olması ve bunların da tespit edilmiş bulunmasıdır. *Sahafî* olarak nitelenen kişilerin rivayetlerinin çoğu sahifedendir ya da sahifeden rivayet etmeyi âdet edinmişlerdir (bk. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* [İstanbul: İFAV, 2015], 102-103).

²¹² bk. Cezâirî, *et-Tedlîs*, 69.

²¹³ Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*, 341.

²¹⁴ Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*, 350.

²¹⁵ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 76-77.

İshâk b. Râşid'in (ö. [?]) "haddesenâ Zührî" diyerek çeşitli hadisler naklettiği bir mecliste İshâk'a Zührî ile nerede karşılaştığı sorulmuş, İshâk da Zührî ile mülâkî olmadığını fakat Beyt-i Makdîs'de Zührî'ye ait bir kitap bulduğunu söylemiştir. Görüldüğü üzere İshâk, vicâde yoluyla kitaptan edindiği hadisi tahdîs sîgası ile nakletmekte bir sorun görmemiştir. Hâkim bu örneği hiç hadis işitmedikleri hocalardan tedlîs yapanların tedlîsini ifade eden altıncı tedlîs türü altında zikretmektedir. Yine aynı yerde Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Katâde'nin (ö. 117/735) kendilerine getirilen Câbir b. Abdillâh'ın (ö. 78/697) sahifesinden, Mahreme b. Bükeyr'in (ö. 159/775-76) babasına ait işitmediği kitaplardan, Hakem b. Uteybe'nin (ö. 113/731-32'den sonra) işittiği dört hadis dışında Miksem'in (ö. 101/719) kitabından nakilde bulunduğu gibi örnekler veren Hâkim'in bütün bunları tedlîs saydığı anlaşılmaktadır.²¹⁶ Hâkim'in vicâdede tahdîs sîgası kullananlara verdiği İshâk b. Râşid örneği Sehâvî tarafından da zikredilmiştir.²¹⁷

Hâkim'in yine tedlîsin altıncı türüne örnek olarak Ali b. Mübârek'in (ö. [?]) "Bu, Yahyâ b. Ebî Kesîr'in bana Yemâme'den gönderdiği kitabıdır. Ben bu kitabı Yahyâ'dan işitmedim." sözünü de nakletmesi dikkat çekicidir.²¹⁸ Çünkü Hâkim'in bunu açıkça tedlîs olarak değerlendirdiği anlaşılmasına rağmen Ali b. Mübârek'in ismine hiçbir müdellis listesinde rastlanamamıştır.

Kâdî İyâz bir râvinin hattı bilinen meşhur bir muhaddisin kitabını bulması halinde ve bu muhaddise mülâkî olmaması ya da mülâkî olmasına rağmen ondan bu kitabı işitmemesi durumunda "haddesenâ" ve "ahberanâ" sîgaları ile nakli caiz görmemektedir. Bu durumda kullanılması gereken lafızları sıralayan Kâdî İyâz, müdellislerin bu tür durumlarda "an" ya da "kâle" ile nakilde bulunduklarını, bazı müdellislerin de "ahberanâ" diyebildiğini belirtmiştir.²¹⁹ Ancak zaten eserinde de tedlîs için müstakil başlık açmayan Kâdî İyâz, burada da yapılan fiilin sıyağ tedlîsi olduğuna dair bir ifade kullanmamıştır. İbnü's-Salâh da bazı râvilerin bir hocanın hattıyla buldukları yani vicâde yoluyla edindikleri hadisleri bu hocadan "an" veya "kâle" ile aktararak tedlîs yaptıklarını dile getirerek bunu çirkin bir tedlîs olarak nitelemiştir. Bazı kimselerin haddi aşarak bu durumda "haddesenâ" ve "ahberanâ"

²¹⁶ Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 352.

²¹⁷ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/317.

²¹⁸ Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 352.

²¹⁹ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, thk. Seyyide Ahmed Sakr (Kahire & Tunus: Dâru't-Türâs & el-Mektebetü'l-Atîka, 1389/1970), 116-117.

lafızlarını kullandığını belirten İbnü's-Salâh, bunu yapan kişilerin tenkit edildiğini belirtmiştir.²²⁰

Kitaptan alınan hadisi bunu belirtmeden nakletmekle ilgili müteahhirûndan başka âlimler de çeşitli açıklamalar yapmıştır. Mesela Zehebî'nin aktardığına göre bazı râviler kitaptan nakilde bulunurken “Falanca bana kitabından rivayet etti (أخبرنا فلان من كتابه).” diyerek tedlîs yapmaktadır. Oysa söylemeleri gereken lafız “Falanca bana kitabında şöyle rivayet etti (أخبرنا فلان في كتابه).” şeklindedir.²²¹ Zerkeşî ise bazı müdellislerin isimlerini art arda sıralarken Ebû Kılâbe el-Cermî'nin (ö. 104/722-23'ten sonra) bazı sahifelere sahip olduğunu ve bunlardan nakilde bulunurken tedlîs yaptığını belirtmiş, ancak bu fiili bir tedlîs türü bağlamında zikretmeyerek buna bir isim de vermemiştir.²²² Sehâvî de icâzette ihbâr, vicâdede ise tahdîs sîgası kullanan kişilerin tedlîs ile nitelendiğini belirterek birinci duruma Ebû Nuaym'ı (ö. 219/834), ikincisine ise İshâk b. Râşid el-Cezerî'yi örnek vermektedir. Sehâvî ayrıca Osman b. Ebî Şeybe'nin (ö. 239/853) işitilmeyen hadisi “haddesenâ” diyerek aktarmayı tedlîs değil, *serikatü'l-hadîs*²²³ saydığını nakletmiştir.²²⁴

İcâzetle alınan hadisleri bunu belirtmeden semâ izlenimi uyandıracak şekilde nakletmek ile ilgili açıklamalar daha ziyade müteahhirûndan gelmiştir. Muhtemelen bu, bazı âlimlerin icâzeti kabul etmemesi ve icâzetin bir hadis tahammül yolu olarak semâ, kıraat gibi yöntemlere göre daha sonradan kabul görmesi ile ilgilidir. Bu bağlamda Zehebî, Mağriblilerin icâzetle aldıkları hadislerde “ahberanâ” dediklerini, hatta bazılarının bunun için “haddesenâ” sîgasını kullandığını belirterek,²²⁵ bunu tedlîs

²²⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 179. Ayrıca bk. İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni'*, 1/334; Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra ve't-tezkira*, 1/459; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 2/526-527; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/672.

²²¹ Zehebî, *el-Mûkızâ*, 57.

²²² Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/115.

²²³ Tedlîs ile *serikatü'l-hadîs* râvinin bir hocaya işitmediği bir hadisi isnat etmeleri bakımından benzerlik arz etmektedirler. İkisi arasındaki temel fark ise râvinin kullandığı rivayet lafzıdır. Tedlîste müdellis, ihtimalli bir sîga kullanırken, *serikatü'l-hadîs*te râvi semânı açıkça belirten bir lafız kullanmaktadır. *Serikatü'l-hadîs* hakkında detaylı bilgi için bk. Rahime Karayığit, *Duafâ Literatüründe Serikatü'l-hadîs Kavramı* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Ali Kuzudişli, “Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4/8 (2015), 43-60; Hüseyin Akgün, “Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 267-279.

²²⁴ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/316, 318. Sehâvî'nin açıklamasına göre Ebû Nuaym kullandığı sîgaların anlamını açıkladığı için (bu yaptığı ile) müdellis sayılmaz. Kullanılan sîganın anlamının açıklanmaması durumunda yapılan fiil tedlîstir. Zehebî de bunu tedlîs olarak değerlendirmiştir (bk. Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 2/485-487).

²²⁵ Ayrıca bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/592.

kapsamında değerlendirmiştir.²²⁶ Yine Zehebî'nin verdiği bir örnekte bir adam Mâlik'e gelerek "Bu senin *Muvatta*'dır. Ben onu yazdım ve mukabele ettim. Bana icâzet ver." demiş, Mâlik de icâzet vermiştir. Aynı adam bu hadisleri naklederken "haddesenâ" ya da "ahberanâ" lafızlarından hangisini kullanması gerektiğini sormuş, Mâlik ise "hangisini istersen" demiştir. Zehebî bunun bir tedlîs türü olduğunu belirtmektedir.²²⁷

İbn Receb icâzetle alınan hadis için "ahberanâ" denilebileceği gerekçesiyle müdellis'in bu lafızla naklettiği hadisleri de hüccet kabul etmeyen bir görüşten söz ederek bu görüşün zayıf olduğunu dile getirmiştir. Kendi itirazını temellendirmek üzere bir yandan "haddesenâ"nın da icâzette kullanılmasını pek çok âlimin caiz gördüğünü ve icâzetle naklin sahih olduğunu ifade ederken bir yandan da irsâl yapılırken de "haddesenâ" denilebildiğine işaret etmektedir. Bu ikinci duruma örnek olarak aşağıda zikredilecek Hasan'ın *tevvül*ünden söz eden İbn Receb, Hasan'ın "haddesenâ" derken "Basra halkına rivayet etti." gibi bir anlamı kastettiğini, fakat bu kullanımın çok nadir olduğunu belirtmiştir.²²⁸

Alâî tedlîs konusunu işleyip müdellislerin beş tabakası hakkındaki sözünü bitirdikten sonra bunların râvinin tahammül yollarından herhangi biriyle edindiği hadislerle ilgili olduğunu söylemekte, akabinde "icâzet, münâvele ve vicâde tedlîsi" dediği ve müdellis râvinin "ahberanâ" sîgasını kullandığı bir tedlîs türünden daha söz etmektedir. Onun bahsettiği bu tedlîs türü aslında sıyağ tedlîsidir. Hadis imamlarının bu tedlîs türünü ilk başta ifade ettiği tedlîsten saymadıklarını belirten Alâî; Hakem b. Nâfi'in Şuayb'dan, Mahreme b. Bükeyr'in babasından ve Sâlih b. Ebi'l-Ahdar'ın Zührî'den nakillerini buna örnek olarak vermektedir.²²⁹ İbn Hacer de icâzetle alınan hadisler için tahdîs ya da ihbâr sîgası kullanmanın tedlîs kapsamında değerlendirileceği görüşündedir.²³⁰

Görüldüğü üzere özellikle icâzetle alınan hadiste "ahberanâ" sîgasının kullanılıp kullanılmayacağı konusunda ihtilaf bulunmaktadır. İcâzete cevaz veren âlimlerin bunu kabul ettiği, vermeyenlerin ise aksi kanaatte olduğu söylenebilir. Aynı durum vicâde

²²⁶ Zehebî, *el-Mûkızâ*, 56.

²²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, nşr. Ali Muhammed Muavviz vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/251.

²²⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 1/356.

²²⁹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 114.

²³⁰ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 70.

ile elde edilen hadisler için de geçerlidir. Bu bağlamda mesela yukarıda Hâkim'in tedlîs kabul ettiği belirtilen İshâk b. Râşid'in Zührî'den naklederken "haddesenâ" dediği örneği Alâî tedlîs saymamış ve bunu yapanın cerh gerektirecek şekilde yalan söylediğini belirtmiştir. Alâî *teevvül* fiilini bu hükmün dışında tutmaktadır.²³¹ Bahsi geçen *teevvül* fiili kısaca rivayet sîgalarının mânalarını değiştirmek anlamındadır. Pek çok âlim Hasan-ı Basrî'nin bu fiili yaptığını bildirmiştir.²³² İbn Dakîkul'îd ve Zehebî *teevvül* fiilini tedlîs kabul etmişlerdir.²³³ Zerkeşî de "gizli tedlîs" adını verdiği bir tedlîs türünden söz ederek buna örnek olarak Hasan'ın *teevvül*ünü vermektedir.²³⁴

Teevvülü irsâl kabul eden bir görüş de bulunmaktadır. İrsâl yapılırken de "haddesenâ" denilebildiğine işaret eden ve buna örnek olarak Hasan'ın *teevvül*ünden söz eden İbn Receb, Hasan'ın "haddesenâ" derken "Basra halkına rivayet etti." gibi bir anlamı kastettiğini, fakat bu kullanımın çok nadir olduğunu belirtmiştir.²³⁵ Özetle İbn Receb'in *teevvül* fiilini irsâl kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak onun bu açıklamaları tedlîs konu başlığı altında yapması onun bu üç fiili birbirinden o kadar da net ayırmadığına işaret sayılabilir.

Teevvüle benzer bir fiil Fıtr b. Halîfe tarafından da yapılmıştır. Sehâvî'nin tedlîse dair zikrettiği örneklerden biri olan Fıtr b. Halîfe'nin işitmediği hadislerde "haddesenâ" demesi aslında bir sıyağ tedlîsidir.²³⁶ Çünkü İbnü'l-Kattân'ın, Fıtr'ın "semi'tü" dedikleri dışındaki bütün hadislerde tedlîs yaptığını kastederek "Fıtr, 'semi'tü semi'tü' sahibidir." dediği nakledilmiştir.²³⁷ Buradan Fıtr'ın rivayet lafızlarında kendisine göre bir kullanım şekli ve anlamı oluşturduğu, bu bağlamda semâ ettiği hadisler için sadece "semi'tü" dediği anlaşılmaktadır. Bu ise bir bakıma kullanılan rivayet lafzının mânasını değiştirmek kabilindedir. Dümeynî de işitmediği hadisi semâ lafzıyla aktarmak bağlamında, zikrettiği Fıtr örneği ile Hasan'ın *teevvül*ünü sıyağ tedlîsi kabul etmiştir.²³⁸

²³¹ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 100.

²³² Örneğin bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 284; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 2/328-330; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/592-593.

²³³ İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 287-288; Zehebî, *el-Mûkaza*, 47-49, 56.

²³⁴ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/110. Ayrıca bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/542. İbnü'l-Mülakkın da Zerkeşî'nin ifadelerini ona nispet etmeden aktarmış, böylece aynı kanaatte olduğunu izhar etmiştir (bk. İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni'*, 1/159-160).

²³⁵ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 1/356.

²³⁶ bk. Cezâirî, *et-Tedlîs*, 69.

²³⁷ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/317.

²³⁸ Dümeynî, *et-Tedlîs fî'l-hadîs*, 66-67.

İbn Hacer tedlîs konusu altında sîgaların tedlîs edilebildiğinden söz ederek buna çeşitli örnekler vermektedir. Tâvûs'un, zamanına yetişmediği Muâz b. Cebel'den naklederken “kadime aleynâ Muâz (قدم علينا معاذ)” diyerek “kadime beledenâ (قدم بلدنا)”yı, Hasan'ın, Basra'daki hutbesine katılmadığı Utbe b. Gazvân için “hatabenâ Utbe (خطبنا عتبة)” diyerek “hatabe ehle'l-Basra (خطب أهل البصرة)”yı kastetmesini örnek veren İbn Hacer, Sâbit el-Bünânî'nin de bu tür ifadeleri aynı maksatla kullandığını belirtmiştir. İbn Hacer bütün bunlar için “*teevvül*” ifadesini kullanmasa da sayılan bu fiilleri tedlîs addetmektedir.²³⁹ Sehâvî de Hasan'ın yaptığı *teevvül* örneklerini tedlîs konusu altında vererek bunu tedlîs saydığını göstermiştir.²⁴⁰

Rivayet sîgalarının normalde kullanıldıklarından farklı bir şekilde kullanılmasına dair bir örnek de İbn Dakîkul'îd tarafından verilmiştir. İbn Dakîkul'îd, Ebû İshâk'ın hem “Ebû Ubeyde onu (bana) zikretmedi, ancak Abdurrahman b. Esved babasından (ليس أبو عبيدة ذكره ولكن عبد الرحمن بن الأسود عن أبيه)” demesini hem de ilk cümleyi kullanmadan hadisi nakletmeye başlarken “Abdurrahmân b. Esved an ebîhi” demesini tedlîs olarak ifade etmekte ve bunu “gizli tedlîs” olarak adlandırmaktadır.²⁴¹ Ebû İshâk burada hadisi Abdurrahmân'dan işitmediği halde ondan işittiği zannı uyandırmaya çalışmıştır. Zerkeşî de bu örneği “gizli tedlîs” dediği tedlîs türü altında Hasan'ın *teevvül* ile birlikte zikretmektedir.²⁴² Hâkim'in de beşinci tedlîs türü altında zikrettiği bu örnek hakkında Süleymân b. Dâvûd eş-Şâzekûnî (ö. 231-240/845-854) “Bundan daha acayip ve daha gizli bir tedlîs kesinlikle görmedim.” demektedir.²⁴³ Sehâvî, İbn Dakîkul'îd ile Zerkeşî'nin gizli tedlîs dediği bu türü, atf tedlîsine yakın bir tür olarak nitelemiştir.²⁴⁴ Dümeynî bu örneği sıyağ tedlîsi altında değerlendirmektedir.²⁴⁵ Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî ise bu örneği zikrettiği tedlîs türüne “istidrâk tedlîsi” adını vermiştir.²⁴⁶ Öte yandan İbn Hacer, bu fiili tedlîs kabul etmemektedir.²⁴⁷

²³⁹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/626.

²⁴⁰ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/317.

²⁴¹ İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 288-289.

²⁴² Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/110-111.

²⁴³ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 351.

²⁴⁴ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/320-321. Ayrıca bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/358.

²⁴⁵ Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 70-72.

²⁴⁶ Gavrî, *Mevsû'âtü ulûmi'l-hadîs ve fûnûnihi*, 1/467-468; Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-hadîsiyye* (Dimaşk & Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007), 222.

²⁴⁷ İbn Hacer, Buhârî'de geçen bu hadiste tedlîs olmadığını belirtmiş ve bunu delillendirmek üzere detaylı açıklamalar yapmıştır. Bu konu üçüncü bölümde işleneceğinden burada ayrıntıya girilmemiştir (bk.

2.2.1.1.2.6. Diğer tedlîs türleri

Usûl eserlerinde söz edilen bazı tedlîs örnekleri, isnad tedlîsi olmakla birlikte isnad tedlîsi çeşitlerinden herhangi biri altında zikredilmemiştir. Kanaatimizce genellikle sîgalarla ilgili bu örneklerin sıyağ tedlîsi altında değerlendirilmesi mümkündür. Söz konusu tedlîs türlerine dair bir örnek Zehebî tarafından verilmiştir. Buna göre bir râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisleri aktarırken “Falanca hocaya okundu: ‘Sana falanca haber verdi/Bize falanca tahdîs etti.’ (فَرَى عَلَى فُلَانٍ: أَخْبَرَنَا فُلَانٌ/حَدَّثَنَا فُلَانٌ)” demesi bir tedlîs türüdür. Zehebî; Dârekutnî ve Ebû Nuaym’ın bu şekilde tedlîs yaptığını bildirmektedir.²⁴⁸

Tedlîsin bir başka türü de iki-üç yaşlarında bir çocukken yanında hazır bulunduğu hocadan “enbe’enâ (أَبْنَا)” diyerek nakilde bulunmaktır. Zehebî’ye göre bu durum hocanın izni bulunmadığı için ittisâl ifade etmez, üstelik bir çeşit ittisâl olan icazetten de aşağı mertebededir.²⁴⁹ Bir diğer tedlîs türü de Zerkeşî tarafından zikredilmiştir. Zerkeşî hafız bir râvinin müzâkere ya da münâzara yoluyla hadis naklederek isnad zikretmemesini ve bazen de isnaddaki bazı râvileri düşürmesini tedlîs kabilinden değerlendirmiş, ancak bunun râviye ya da rivayetine bir zarar vermediğini belirtmiştir. Hasan-ı Basrî, Katâde, Amr b. Dînâr, A’mes, Ebû İshâk es-Sebî, Sevrî, İbn Uyeyne ve Ebû’z-Zübeyr gibi râvilerin bunu yaptığına işaret eden Zerkeşî, Dârekutnî’nin Mâlik’i de bu kategoriye dâhil etmesini eleştirerek Mâlik’i bundan tenzih etmektedir.²⁵⁰

Son olarak İbnü’s-Salâh râvinin semâında bir zayıflık varsa bunu belirtmemesini tedlîsin bir türü olarak değerlendirmektedir.²⁵¹ Bu meseleye biraz daha açıklık getiren Irâkî, semâda zafiyetin nasıl gerçekleşebileceğine dair çeşitli örnekler vermiştir. Söz gelimi hadisi asıl nüsha olmayan bir nüshadan işitmek, râvinin kendisinin ya da hocasının kıraat esnasında hadis rivayet etmesi, semân hatalı bir okuma esnasında gerçekleşmesi gibi hususlar semâda bulunabilecek kusurlardandır.²⁵² Süyûtî de bu

Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Abdurrahmân b. Nâsır el-Berrâk vd. [Riyad: Dâru Taybe, 1426/2005], 1/442-445).

²⁴⁸ Zehebî, *el-Mûkızâ*, 56-57.

²⁴⁹ Zehebî, *el-Mûkızâ*, 58.

²⁵⁰ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/110. Ayrıca bk. Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/91.

²⁵¹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 234.

²⁵² Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr ve’t-tezkira*, 2/14.

durumlara râvinin uykusunun gelmesi, nüshada silinme olması, hatalı bir hattan semâ edilmesi gibi hususları eklemiştir.²⁵³

2.2.1.2. Şüyûh tedlîsi

Daha önce de ifade edildiği üzere tedlîs genellikle isnad ve şüyûh tedlîsi olarak ikiye ayrılmaktadır. Her iki tedlîs türü de senedde gerçekleşmekle birlikte isnad tedlîsinde râvi düşmesi söz konusu iken şüyûh tedlîsinde isnaddan râvi düşmemekte, sadece müdellis, hocasını tanınmayacağı ya da başkasıyla karıştırılacağı bir şekilde anmaktadır.

Şüyûh tedlîsi başlangıçta fiil olarak bilinmesine ve tedlîs olarak ifade edilmesine rağmen hemen bu isimle anılmamıştır. Söz gelimi Hâkim şüyûh tedlîsini tedlîsin dördüncü türü olarak ifade ettiği mecrûh râvilerden hadis naklederken tanınmasınlar diye onların isim ya da künyelerini değiştirenlerin tedlîsinden söz ederken dile getirmektedir.²⁵⁴ Ancak Hâkim'in adları değiştirilen râvilerin cerh edilmiş olmasını öngördüğü ve tedlîs sebebini de râvinin zayıflığı olarak düşündüğü gözden kaçırılmamalıdır. Oysa sonraki eserlerde görüleceği üzere şüyûh tedlîsi yapmanın sebepleri artırılmış ve kimliği gizlenen râvide sadece zafiyet şartı aranmamıştır.

Hatîb de tedlîsin ikinci türü olarak şüyûh tedlîsini tarif etmiş ancak bu tür için bir isimlendirme yapmamıştır. Hatîb'e göre şüyûh tedlîsi; râvinin bir hocadan işittiği hadisi naklederken tanınması için hocanın ismi, künyesi ya da nisbesini değiştirmesidir. Müdellisin; hocasının ismini, künyesini ya da nesebini değiştirmesinin nedenleri Hatîb tarafından hocanın sika olmaması, hocanın vefat tarihinin geç olması nedeniyle müdellisin kendisinden küçük râvilerle aynı hocadan rivayet eder konumda olması, müdellisin hadis naklettiği hocadan yaşça büyük olması ve bir hocadan çok fazla hadis naklettiği için müdellisin aynı hocadan tekrar rivayet etmek istememesi şeklinde sıralanmıştır.²⁵⁵

İbnü's-Salâh ise tedlîsin ikinci türü için "şüyûh tedlîsi" isimlendirmesini yapan ilk kişi olmasıyla dikkat çekmektedir.²⁵⁶ Bunun dışında o, tedlîs bahsinin geri kalanında yaptığı gibi Hatîb'in görüşlerini özetlemekle yetinmiştir. İbnü's-Salâh'a göre şüyûh

²⁵³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/91.

²⁵⁴ Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 345.

²⁵⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 365-366.

²⁵⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 74.

tedlîsi; râvinin hadisi işittiği hocadan bu hoca tanınmasın diye hocayı bunu sağlayacak bir isim, künye ya da nisbe ile zikretmek veya tanımayacak bir sıfatla nitelemektir. İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın şüyûh tedlîsi tanımındaki “tanınmadığı isimle zikretme” ibaresini eleştirerek, râvinin tanındığı ama meşhur olmadığı şekilde zikredilmesinin de tedlîs kapsamına girdiğini belirtmektedir.²⁵⁷

İbnü's-Salâh ayrıca musanniflerden de bunu yapanlar olduğunu belirttikten sonra Hatîb'in çokça şüyûh tedlîsi yaptığını ifade etmiştir.²⁵⁸ Sehâvî, Hatîb'in bu şekilde tedlîs yaptığına dair çeşitli örnekler vererek konuyu daha geniş ele almaktadır.²⁵⁹ Bikâî ise Hatîb'in yaptığının caiz olduğunu söyleyerek onun bu fiili hocalarının çok olduğu izlenimi uyandırmak için yapmadığını, zaten pek çok hocaya sahip olduğu için buna ihtiyacının bulunmadığını belirtmiştir. Bikâî'ye göre Hatîb'in bunu yapma nedeni, ibareleri çeşitlendirme isteğidir. Nitekim kimi zaman bir hocanın ismini aynı yerde pek çok kez tekrar etmek gerekirken, bu durumda Hatîb bıktırıcı olmaması için hocayı farklı sıfatlarla niteleyebilmektedir.²⁶⁰ Süyûtî de Hatîb'in söz konusu fiilinden söz ettikten sonra özellikle müteahhirûnun ve onların sonuncusu olan İbn Hacer'in de aynı fiili yaptığını belirtmiş, Irâkî'nin bu fiili yaptığını ise görmediğini dile getirmiştir.²⁶¹

Şüyûh tedlîsi tanımı zamanla farklı öğeler eklenerek detaylandırılmıştır. Mesela İbn Dakîkul'îd şüyûh tedlîsi tanımında isim, künye, nisbe değiştirme dışında şehir değiştirmeyi de zikretmiş,²⁶² Zehebî buna meslek değiştirmeyi eklemiştir.²⁶³ Bazı eserlerde ise tedlîs konusu altında şüyûh tedlîsinden söz edilmese, hatta bu fiile dikkat çekilmesine rağmen tedlîs olduğu belirtilmese bile yine de bir fiil olarak şüyûh tedlîsine işaretin ihmal edilmediği görülmektedir. Mesela İbn Receb şüyûh tedlîsine zayıf râvilerin adını sika birinin adı zannedilecek şekilde zikreden râvilerden söz ederken tür ismini ve hatta tedlîs lafzını kullanmadan temas etmiştir. Ancak bu kısımda bahsettiği râvilerin tedlîs yapan râviler olduğundan söz etmesi İbn Receb'in bu fiili tedlîs saydığını göstermektedir.²⁶⁴

²⁵⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/615.

²⁵⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 76.

²⁵⁹ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/334-335.

²⁶⁰ Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/449.

²⁶¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/325.

²⁶² İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 286-287.

²⁶³ Zehebî, *el-Mûkaza*, 48.

²⁶⁴ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/786-792.

Şüyûh tedlîsi konusunda farklı bir yaklaşım da tesviye tedlîsi ile şüyûh tedlîsi arasında bir irtibat kurulması suretiyle kendini göstermiştir. Bikâî müdellisin kendi hocasını değil de hocasının hocasını tanınmayacağı şekilde zikretmeyi de tedlîs kabul etmektedir. Bu bağlamda tesviye tedlîsini isnad ve şüyûh tesviyesi olarak ayıran Bikâî, “tesviyetü’ş-şüyûh” ile mevzubahis fiile işaret etmiştir.²⁶⁵ Öte yandan Süyûtî de şüyûh tedlîsinin tesviye tedlîsi ile kesiştiği bir noktaya işaret etmiş ve müdellisin, hocasının hocasını tanınmayacağı şekilde zikretmesi şeklindeki tesviyeyi de şüyûh tedlîsi kabilinden değerlendirmiştir.²⁶⁶

Şüyûh tedlîsi bağlamında örnek olarak Sevrî’nin zayıf râvilerden şüyûh tedlîsi yapma alışkanlığı olduğu belirtilmiştir.²⁶⁷ Bununla birlikte yine Sevrî örneği üzerinden bu fiilin tedlîs değil, tezyin/hadisi süsleme olduğu görüşü de dile getirilmiştir.²⁶⁸ Erken dönemde de münekkitlerin şüyûh tedlîsine bir illet olarak işaret ettikleri fakat bu fiili kimi zaman tedlîs olarak ifade etmelerine rağmen “şüyûh” tedlîsi ismiyle anmadıkları görülmüştür.²⁶⁹ Ayrıca usûl eserlerinde sözü edilmese bile şüyûh tedlîsi kimi zaman râvi adının müphem bırakılması suretiyle de gerçekleştirilebilmiştir.²⁷⁰ Müdellisin, tedlîs için zikredilen sebeplerle hocasının adını müphem bırakması, onu tanınmayacağı şekilde zikretmesi fiiline benzemektedir ve iki durum da isnaddan râvi düşmemesi ve hocanın kimliğini gizleme arzusu bakımından müşterektir. Öte yandan hocasını tanınmadığı şekilde zikretme fiilinde şüyûh tedlîsi yapıldığının anlaşılması daha zor iken, hocasını müphem bırakma fiilinde tedlîs daha kolay biçimde dikkati çekmektedir.

Son olarak, Hanefî usûlcüler tedlîsi ikiye ayırarak şüyûh tedlîsini *telbîs* olarak isimlendirmişlerdir. Bu isimlendirmenin sebebi şüyûh tedlîsinin isnad tedlîsinden daha hafif olması ve iki tedlîs türü arasındaki farka bu şekilde dikkat çekilmek istenmesidir.²⁷¹

²⁶⁵ Bikâî, *en-Nüketü’l-vefiyye*, 1/451.

²⁶⁶ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/360.

²⁶⁷ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/76.

²⁶⁸ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/364.

²⁶⁹ İfade edilen durumun ayrıntılı örnekleri için ikinci bölüme bakılabilir.

²⁷⁰ Bu durumun örnekleri için ikinci bölüme müracaat edilebilir.

²⁷¹ Ebü’l-Hasen Ebü’l-Usr Fahrü’l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Kenzü’l-vusûl (Abdülazîz Buhârî’nin Keşfü’l-esrâr’ı ile birlikte)*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’ilmiyye, 1418/1997), 3/109-110; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 3/110. krş. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, 111; Özben, *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet*, 169-170.

2.2.1.2.1. Bilâd tedlîsi

Tespit edilebildiği kadarıyla bu tedlîs türünden ilk söz eden kişi İbn Dakîkul‘îd‘dir. O, “bilâd tedlîsi” ismini kullanmadan bu tür tedlîsi, müşterek bir lafız kullanarak meşhur bir yeri değil de aynı isimde başka bir yeri kastetmek olarak açıklamıştır. Buna örnek olarak da “Falanca bana Irak’ta rivayet etti.” deyip İhmîm’de bir bölgeyi kastetmeyi, “Zebîd’de nakletti.” deyip Yemen’in meşhur şehri Zebîd’i değil de Mısır’da bir şehir olan Kûs şehrini kastetmeyi, “Halep’te nakletti.” deyip Kahire kenarındaki bir yeri kastetmeyi ya da Mâverâünnehir ile meşhur bölgeyi değil de Dicle nehrini kastetmeyi vermiştir.²⁷²

Eserinde büyük ölçüde İbn Dakîkul‘îd’in görüşlerini alıntıladığı söylenebilecek Zehebî de verilen örneklerle ek olarak “Harrân’da nakletti.” deyip Şam’ın bir köyü olan Merc’i kastetmeyi tedlîsin bu türüne örnek vermiştir.²⁷³ Bilâd tedlîsi yapılmasından maksat bahsi geçen bölgeye rihle yapıldığı zannı uyandırmaktır.²⁷⁴ Bu tür tedlîse “bilâd tedlîsi” adını verdiği tespit edilen ilk kişi ise Zerkeşî’dir. O, bu bağlamda yukarıda zikredilen örnekleri tekrarlamıştır.²⁷⁵ Bilâd tedlîsi ismini kullanarak benzer örnekler nakleden İbn Hacer, mekruh olduğunu söylediği bu tedlîs türünün şüyûh tedlîsi altında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁷⁶ Leknevî ise bilâd tedlîsini yaygın olarak bilindiği gibi şüyûh tedlîsi altında değil de isnad tedlîsinin bir türü kabul etmesiyle dikkat çekmektedir.²⁷⁷

2.2.2. Metinde gerçekleşen tedlîs/Metin tedlîsi

Metin tedlîsi hadis usûlü eserlerinde genellikle söz edilen bir tedlîs türü değildir. Nitekim çoğu usûl âlimi tedlîsi, isnadla ilgili bir durum olarak değerlendirmiştir. Öte yandan az sayıda olmakla birlikte tedlîs türleri arasında metin tedlîsinden söz eden âlimler de bulunmaktadır.²⁷⁸ Kanaatimizce bu âlimleri metinde tedlîs diye bir tedlîs

²⁷² İbn Dakîkul‘îd, *el-İktirâh*, 287.

²⁷³ Zehebî, *el-Mûkaza*, 48-49.

²⁷⁴ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/365; Elif Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 91.

²⁷⁵ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/108-109.

²⁷⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/651.

²⁷⁷ Leknevî, *Zaferü’l-emânî*, 383.

²⁷⁸ Süleyman Doğanay râvi tasarrufunun sebebiyet verebileceği durumlardan biri olarak ele aldığı tedlîsin metninle irtibatına değinmektedir. Buna göre tedlîsi yalan ve zina ile bir tutan ifadeler aslında hadis metnine tedlîs sebebiyle girebilecek yalan yanlış ibarelere karşı bir uyarı içermektedir. Böylece her ne kadar ilk bakışta senedle ilgili gibi gözükse de tedlîsin metni ilgilendiren bir yönünün daha bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Doğanay, *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları*, 147).

türü açıklamaya sevk eden sebep ikinci bölümde gösterileceği üzere erken dönem münekkitleri arasında *idrâcî* “tedlîs” olarak ifade eden âlimlerin bulunmasıdır. Tedlîsin idrâc anlamında kullanılması muhtemelen sözlük anlamıyla ilintilidir. Ancak bir terim olarak idrâcda râvinin hatası mevzubahis iken, tedlîs olarak ifade edilen idrâcda râvinin kasıtlı tavrı söz konusu olmalıdır.

Zerkeşî *müdrece* metinde tedlîs/metin tedlîsi olarak takdim ederek kendisinden önceki pek çok muhaddisten ayrılmaktadır.²⁷⁹ Zerkeşî’nin tanımlamasına göre müdrec, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözüne başkasının sözünün katılması ve işiten kişinin bu sözü Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözü zannetmesidir. Yine Zerkeşî’nin aktardığına göre Ebû Mansûr el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Mâverîdî (ö. 450/1058), Rûyânî (ö. 502/1108) ve İbnü’s-Sem’ânî (ö. 489/1096) de tedlîsi isnadda ve metinde gerçekleşen olarak ikiye ayırmışlar ve metinde tedlîsi “kelimelerin konumlarını değiştirmek” olarak tarif ederek bu fiili yaptığı bilinen râvinin mecrûh olduğunu belirtmişlerdir.²⁸⁰

Tedlîs ile idrâc arasındaki ilişkiden söz eden bir diğer âlim de İbn Hacer’dır. Ancak İbn Hacer bu benzerliği müdrecü’l-isnad bağlamında dile getirmiştir. Müdrecü’l-isnadın dördüncü kısmı râvinin metnin bir kısmını naklettiği hocadan işitmesi, bir kısmını ise vasıta ile bu hocadan almasına rağmen bunu açıklamamasını ifade etmektedir. İbn Hacer’e göre bu, tedlîs ile idrâcin ortak oldukları bir noktadır. İbn Hacer buna örnek olarak İsmâil b. Ca’fer ↔ Humeyd ↔ Enes isnadıyla gelen “لم يخرجتم من ألبانها وأبوالها” hadisini vermektedir. Pek çok âlimin belirttiğine göre Humeyd bu metnin son kelimesi olan “وأبوالها” lafzını Katâde ↔ Enes kanalıyla almış ve hadisi bunu açıklayacak şekilde nakletmiştir. Oysa İsmâil’in naklinde bu durum belli değildir. İbn Hacer, İsmâil’in rivayetinde idrâc ve tesviye gerçekleştiğini belirtmektedir.²⁸¹ Ne var ki İbn Hacer’in görüşü İsmâil b. Ca’fer’in müdellis olmaması nedeniyle eleştirilmiş ve belirtilen durumdan Humeyd’in kendisinin sorumlu olduğu ifade edilmiştir.²⁸²

²⁷⁹ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/56, 2/113-114.

²⁸⁰ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/113-114; a.mlf, *el-Bahru’l-muhîd fî usûli’l-fikh*, nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî vd. (Gardaka: Dâru’s-Safve, 1413/1992), 4/310. Ayrıca bk. Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr es-Sem’ânî, *Kavân’u’l-edille*, thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hikemî (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1418/1998), 2/323; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverîdî, *Edebü’l-Kâdî*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân (Bağdad: Matbaatü’l-İrşâd, 1391/1971), 1/407.

²⁸¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/834-835.

²⁸² İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/835 (dipnot).

Metin tedlîsinden söz ederek bunu müdrec olarak açıklayan bir diğer âlim de Sehâvî'dir. Bu fiilin kasıtlı yapılmasının haram olduğunu söyleyen Sehâvî, yukarıda adları geçen Rûyânî, Mâverdî ve İbnü's-Sem'ânî'nin metin tedlîsi tariflerini “takdîm ve tehir ile kelimelerin konumlarını mânâyı bozacak şekilde değiştirmek” şeklinde şerh etmiştir.²⁸³ Metin tedlîsine dair farklı bir tanım Münâvî tarafından yapılmıştır. Metin tedlîsini, kişinin hadise kendi sözünü ayırt edilmeyecek şekilde idrâc etmesi/katması olarak tarif eden Münâvî bunu yapanın cerh edildiğini belirtmiştir.²⁸⁴ Ali el-Kârî de müdrec konusunu işlerken tedlîs içermesi nedeniyle idrâcın bütün kısımlarının haram olduğunu söyleyerek idrâc ile tedlîs arasındaki ilişkiye işaret etmiştir.²⁸⁵ İdrâcın metinde tedlîs olduğunu söyleyen âlimler arasında Leknevî de bulunmaktadır.²⁸⁶ Aynı bilgiyi veren Abdullah Aydınî da metin tedlîsini, “hadisin metnine aslında bulunmayan açıklamalar şeklinde bazı şeyler ilâve ederek rivayette bulunma” olarak tanımlamıştır.²⁸⁷

Son dönem araştırmacılarından Abdullah b. Abdurrahmân es-Sa'd, metinde tedlîsin “tedlîs” kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre eğer metin tedlîsinden kastedilen, râvinin metinleri kasten değiştirmesi ya da bir metni başka bir isnada taşıması ise bunların kasıtlı yapılması yalandır ve bu durumda söz konusu fiil “tedlîs” ıstılahının kullanılmasına uygun değildir. Eğer söz konusu fiil yanlışlıkla yapıldıysa bu durumda “tedlîs” olarak adlandırılması yine uygun değildir, çünkü hata ve sû-i hıfzdan kaynaklanmaktadır.²⁸⁸

²⁸³ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/341-342. Metin tedlîsini bu şekilde açıklayan bir başka âlim de muâsır araştırmacılarından Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî'dir (Gavrî, *Mevsû'âtü ulûmi'l-hadîs ve fûnûnihî*, 1/484).

²⁸⁴ Münâvî, *el-Yevâkîf ve'd-dürer*, 1/364.

²⁸⁵ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, 474.

²⁸⁶ Leknevî, *Zaferü'l-emânî*, 384.

²⁸⁷ Aydınî, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 313.

²⁸⁸ Nâsır b. Hamed el-Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn fi't-tedlîs* (Riyad: Advâü's-selef, 1422/2001), 40-41. Abdullah es-Sa'd ifade edilen görüşü bu esere yazdığı mukaddimede dile getirmiştir.

2.3. Tedlîsle İlgili Meseleler

2.3.1. Bölgelere göre tedlîs

Tedlîs bazı bölgelerde diğerlerine göre daha fazla yapılmıştır. Tedlîs yapılmakla öne çıkan bölge öncelikle Kûfe²⁸⁹ ve ardından Basra’dır.²⁹⁰ Nitekim ikinci bölümde tedlîs yaptıkları belirlenen râvilerin ekseriyetinin de bu bölgeden oldukları tespit edilmiştir.²⁹¹ Tedlîsin en fazla Irak bölgesinde yapıldığının bir diğer göstergesi de isnad sorgulamalarının en yoğun olarak öncelikle Kûfe, ardında da Basra şehirlerinde yapılmasıdır.²⁹²

Tedlîsin hangi bölgelerde daha sık görüldüğü meselesi çeşitli âlimler tarafından da konu edilmiştir. Tedlîs yapılan bölgelerle ilgili detaylı açıklamalarda bulunan Hâkim; Hicaz, Mekke, Medine ve Mısır ehlinin tedlîs yapma alışkanlıkları olmadığını belirtmektedir. Bunlara ek olarak Horasan, Cibâl (Batı İrân’da bir bölge), Isfahan, İran şehirleri, Hûzistan (İrân’ın güneybatısında bir eyalet) ve Mâverâünnehir ehlinin de aynı durumda olduğunu söylemiştir.²⁹³ Ancak Hicaz, Horasan ve Mısır gibi bölgelerden sayıca az da olsa tedlîs yapan râvinin çıktığı bilinmektedir. Nitekim tezde incelenen müdellis râvilerin yer aldığı tabloda bu bölgelerden müdellisler görülebilir. Zerkeşî bir yerde Hicaz ehlinin tedlîs yapmadığını söylemekle birlikte Kûfeli olduğuna işaret ettiği ancak sonradan Mekke’ye yerleşen İbn Uyeyne’yi bundan istisna etmiş,²⁹⁴ bir başka yerde ise onların bunu çok az yaptıklarını dile getirmiştir.²⁹⁵ Tedlîsi en fazla yapan muhaddislerin Kûfe ehlinin ve az bir grubun da Basra ehlinin olduğunu söyleyen Hâkim, bunun akabinde Bağdât ehlini yedi tabakaya ayırarak incelemiş ve bunların hiçbirinin tedlîs yapmadığını belirtmiştir. Hâkim’e göre Bağdât’tan tek

²⁸⁹ bk. Veysel Özdemir, “Kûfe’de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine”, *Hadith (Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi)* 3 (2019), 7-35. Özdemir bu makalesinde daha ziyade Kûfe’nin sosyal, itikâdî ve siyâsî tarihi üzerinde durmuş ve Kûfe tarihiyle ilgili verdiği ayrıntılı bilgilerden sonra Kûfe’deki siyâsî, idârî, itikâdî ve mezhepsel ihtilafların meydana getirdiği baskıcı ortamın burada daha çok irsâl ve tedlîs yapılmasına neden olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ancak makale daha ziyade tarihî bir nitelik arz etmekte ve Kûfeli müdellislerin veya mürsillerin tedlîs ya da irsâl yapma sebeplerine dair spesifik örnekler vermemektedir. Kûfe’de tedlîsin daha fazla yapılması ve Kûfeli müdellis râviler hakkında ayrıca bk. Ali Çelik, “Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Kûfeli Râviler”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 99-123.

²⁹⁰ Basralı müdellis râviler hakkında bk. Ali Çelik, “Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Basralı Râviler”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/13 (2019), 185-210.

²⁹¹ İkinci bölümde adları geçen müdellis râvilerin bölgesel dağılımı için Ek.1.’deki tablo incelenebilir.

²⁹² Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 417-422.

²⁹³ Hâkim, *Ma’rifetü ’ulûmi’l-hadîs*, 356.

²⁹⁴ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/85.

²⁹⁵ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/114.

müdeillis Ebû Bekr İbnü'l-Bâgândî'dir.²⁹⁶ Gerçekten de tezde incelenen müdeillisler arasında da sonradan Bağdât'ta bulunan ve faaliyet gösteren iki kişi sayılmazsa Bağdatlı kimse tespit edilmemiştir.

Tedlîsin en fazla Irak'ta yapıldığı konusunda Hâkim'e katılan Hatîb, Irak ehlinin "haddesenâ" ya da ahberanâ" demeyip "an" ile hadis naklederek güzel bir iş yapmadıkları kanaatindedir.²⁹⁷ Yukarıda da ifade edildiği gibi Irak bölgesi tedlîsin en fazla yapıldığı bölgedir. Hatîb'in de bu değerlendirmeyi tedlîs bağlamında yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, bir başka yerde Mis'ar ve Şerîk dışında Kûfe ehlinin tamamının tedlîs yaptığını söyleyerek bunu açıkça da dile getirmiştir.²⁹⁸

Çeşitli bölge halklarının tedlîs alışkanlıkları üzerine konuşan bir diğer âlim de Zerkeşî'dir. O, Kûfelilerin müdeillisin semâ belirtmediği rivayetlerini sahih kabul ettiklerini bildirmiştir.²⁹⁹ Zerkeşî, Hâkim'in tedlîs yapmadıklarını söylediği şehirlere ek olarak Şâm'ı da zikretmiş,³⁰⁰ Hâkim'in az da olsa tedlîs yapıldığından söz ettiği Basra halkının ise tedlîs yapmadığını belirtmiştir.³⁰¹ Ayrıca Hâkim'in tedlîs yapılmadığını söylediği Cibâl, Horasan ve Mâverâünnehir'de az miktarda tedlîs yapıldığına işaret etmiştir.³⁰²

Görüldüğü gibi aktarılan bütün bu bilgiler tedlîsin en fazla Irak bölgesinde yapıldığı ortak noktasında birleşmektedir. Ayrıca Hicaz bölgesinde de neredeyse yok denilecek kadar az tedlîs yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu bölgede isnad sorgulamasına daha az rastlanması da bunun bir sonucu olmalıdır. Öte yandan Medine özelinde isnad sorgulamasını yapan râvilerin de Kûfe ve Basralı münekkittler olması dikkat çekmektedir.³⁰³

2.3.2. Tedlîs yapma sebepleri

Tedlîs yapma sebepleri usûl eserlerinde genellikle şüyûh tedlîsi bağlamında dile getirilmiştir. En sık görülen tedlîs sebepleri, isnaddan düşürülen râvinin zayıf ya da

²⁹⁶ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 356-358.

²⁹⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, 289.

²⁹⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 361.

²⁹⁹ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/127.

³⁰⁰ Zerkeşî'nin tedlîs yapılmadığını söylediği şehirler Medine, Hicaz, Basra, Şâm ve Mısır'dır.

³⁰¹ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/24.

³⁰² Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/85.

³⁰³ Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 422-425.

yaşça küçük olması ve âlî isnad elde etme arzusudur. Ancak bunlar dışında da çok sayıda tedlîs nedeninden söz edilmiştir.³⁰⁴

Tedlîsin en çok yapılma nedeni ve aynı zamanda en kötü görülen tedlîs sebebi, isnaddan düşürülen ya da adı gizlenen râvinin zayıflığıdır.³⁰⁵ Bu zayıflık kimi zaman bütün âlimlerin ortak kanaati kimi zaman da râvinin müdellise göre sika olmakla birlikte başkaları tarafından zayıf sayılması şeklinde görülmektedir.³⁰⁶ Zayıf olduğunda ittifak edilen râviyi tedlîs yaparak isnaddan düşürmek haram sayılmış, müdellise göre sika olmakla birlikte başka âlimlerin zayıf kabul ettiği râviyi iskât etmek ise bundan daha hafif addedilmiştir.³⁰⁷ Zayıf râvi bazen isnaddan düşürülmez, ancak tanınmayacak şekilde anılabilir. Bu, bazen zayıf râvinin isim ya da künyesini değiştirerek gerçekleştirilebilirken bazen de künyesi sika bir râvi ile müşterek olan zayıf râvinin kimliğini sika olanla karıştırılsın diye özellikle açıklamamak şeklinde yapılabilmektedir. Bu sebeplerle tedlîs yapmak râvi için yaralayıcı bir durum kabul edilmiştir.³⁰⁸

Tedlîs kimi zaman sikalardan da yapılabilmektedir. Nitekim Zerkeşî tedlîs yapma sebeplerini sikalardan tedlîs ve zayıflardan tedlîsi ayırarak açıklamaktadır. Buna göre sika râvilerden tedlîs yapma sebepleri ihtisâr, tedlîs yaptığı hadis dışında hocadan semâî sahih olduğu ve söz konusu hadisi o hocadan kendisine sikalar aktardığı için (işitmediği) hadisi terk etmeme ve hocadan âlî olarak nakletme isteği, hoca ile arasında kavga/sürtüşme bulunması olarak sıralanabilir. Zerkeşî'ye göre bu sebepler kâdih değildir.³⁰⁹

Tedlîs sebeplerinden biri de yaş ile ilgilidir. Özellikle tedlîs yapılan hocanın yaş küçüklüğünün sıklıkla tedlîs sebebi olduğu görülmektedir.³¹⁰ Mesela İbn Uyeyne

³⁰⁴ Tedlîs yapma sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cüneyt Coşkun, *Hadis Rivayetinde Tedlîs ve Çeşitleri* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 44-60; Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, 42-74; Tanrıverdi, *Müdelles Hadis ve Müdellis Râviler*, 78-90; Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 83-93; Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 2/960-964; Cezâirî, *et-Tedlîs*, 89-96.

³⁰⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 365; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 76; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/332-333; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/364.

³⁰⁶ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-îhâm*, 4/110; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî*, 1/229-230.

³⁰⁷ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/333.

³⁰⁸ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/130-132.

³⁰⁹ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/130-132.

³¹⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, 365; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 77; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/333; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî*, 1/230; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/364.

kendisinden küçük olması nedeniyle Ali b. el-Medîni'yi isnaddan düşürmüş ve durum ortaya çıktığında bunun sebebini “Onun benden öğrendiğinden çok, benim ondan (bir şeyler) öğrenmem nedeniyle beni kınıyorsunuz.” diyerek açıklamıştır.³¹¹ Müdellisin uzun ömürlü olması nedeniyle tedlîs yaptığı hocadan hadis almada kendisinden küçüklerle ortak olacak kadar çok yaşaması ve bu küçük râvilerle aynı tabakadanmış gibi görünmek istememesi de yaşla ilgili bir başka tedlîs sebebidir.³¹² Bu bağlamda bir diğer tedlîs sebebi ise müdellisin isnaddan düşürdüğü râviden yaşça çok az büyük olması yani yaşlarının birbirine yakınlığıdır.³¹³

Âlî isnad elde etme isteği bir diğer tedlîs yapma sebebidir.³¹⁴ Özellikle müteahhirûnun en fazla tedlîs yapma sebebi âlî isnad elde etmek ile hocalarını çok göstermek olarak takdim edilmiştir.³¹⁵ İbn Hacer tesviye tedlîsinde isnaddan sadece zayıfların değil aynı zamanda sikalarında düşürülebildiğine işaret ederek bir bakıma tesviye tedlîsi yapmadaki âlî isnad elde etme arzusuna dikkat çekmiştir.³¹⁶ Daha önce de belirtildiği üzere özellikle isnaddan peş peşe râvi düşürüldüğü örneklerde tedlîs sebebi genellikle âlî isnada kavuşma arzusudur. Yine bu sebeple yapılan tedlîste isnaddan sika râvilerin düşürüldüğü belirtilmelidir. Bir başka ifadeyle isnaddan sika râvinin düştüğü bir tedlîs örneği ile karşılaşıldığında bunun nedeni -râvinin küçüklüğü değilse- ekseriyetle âlî isnad elde etme arzusudur. Konu ile ilgili yapılan bir çalışmada tâbiûn neslinde âlî isnad için tedlîs yapılmakla birlikte bunun çok yaygın bir durum olmadığı, tebe-i tâbiûn neslinde ise bu maksatla tedlîs yapanların daha fazla olduğu belirtilmiştir. Tebe-i tâbiûndan âlî isnad elde etmek için en fazla tedlîs yapan kişi olan Süfyân b. Uyeyne'nin sadece sikalardan tedlîs yapmakla bilinmesi, sikalardan tedlîs ile âlî isnad elde etme arzusu arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir. Bu maksatla tedlîs yapan kişiler tâbiûndan Ebû Sa'd el-Bakkâl ile Humeyd et-Tavîl; tebe-i tâbiûndan ise Bakıyye, İbn Uyeyne ve Hüseyim olarak belirtilmiş, son üç isme Sevrî'nin de eklenebileceği söylenmiştir. Sınırlı sayıdaki bu isimlerden hareketle âlî isnad arzusu

³¹¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 360.

³¹² Hatîb, *el-Kifâye*, 365; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 77; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/333; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî*, 1/230; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/364.

³¹³ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/333; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî*, 1/230.

³¹⁴ Tuğçe Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar* (İstanbul: İFAV, 2023), 93-100.

³¹⁵ İbn Dakîkûl'îd, *el-İktirâh*, 286.

³¹⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/621.

ile tedlîs arasında bir ilişki bulunsa da pratikte buna başvuran râvilerin sayıca az olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³¹⁷

Bir başka tedlîs sebebi müdellisin talebelerini imtihan etme isteğidir. Sehâvî imtihan amacıyla tedlîs yapmaktan söz ettikten sonra, çeşitli hocaların talebelerinin uyanıklığını test etmek için yaptıkları tedlîslere örnekler vermiştir. Bu örneklerden birinde Zehebî, İbn Dakîkul'îd ile bir araya geldiğinde ona Ebû Muhammed el-Hilâlî'nin kim olduğunu sormuş, "Süfyân b. Uyeyne" cevabını alınca İbn Dakîkul'îd'in uyanıklığı hoşuna gitmiştir.³¹⁸

Hocasını meşhur olmadığı çeşitli şekillerde anarak şüyûh tedlîsi yapmanın bir sebebi de müdellisin, çok fazla hocası bulunduğu izlenimi uyandırmak istemesidir.³¹⁹ Bir başka sebep ise aynı hocadan çok fazla hadis rivayet etmesi nedeniyle hocanın adını sürekli aynı şekilde tekrar etmekten kaçınarak onun kimliğini gizleme arzusudur.³²⁰ Bilâd tedlîsi yapılmasından maksat ise bahsi geçen bölgeye rihle yapıldığı zannı uyandırmaktır.³²¹

Tedlîs sebeplerinden bir diğeri, çok fazla hadis işittiği bir hocadan az sayıda hadisi dinleyemeyen kişinin bu az sayıdaki hadisi tedlîs yaparak nakletmesi ve böylece söz konusu hocanın bütün hadislerini işittiği zannını uyandırmak istemesidir.³²² Bunun dışında müdellisin, bir hocadan hadis rivayet etmeye ihtiyaç duymasına rağmen bu hocadan hadis almaması ve bunun herkes tarafından bilinmesinden korkması da bir tedlîs sebebi olarak dile getirilmiştir.³²³ Müdellis muhtemelen çok meşhur biri olan bu hocadan doğrudan nakilde bulunarak aslında ondan hadis işitmediği halde bu durumun ortaya çıkmamasını ve herkesin kendisinin o meşhur hocanın talebesi olduğunu zannetmesini istemektedir.

Tedlîs yapılan hocanın hayatta olması da bir tedlîs sebebi olarak öne sürülmüştür. Bunun nedeni ise müdellisin, Şâfiî'nin "Yaşayanlardan hadis rivayet etmekten sakın." sözüyle uyardığı kapsamdan çıkmak istemesidir.³²⁴ Benzer şekilde Şa'bî ile

³¹⁷ Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 96-100.

³¹⁸ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/336.

³¹⁹ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/335; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/364.

³²⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, 365; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 77; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/337; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/364.

³²¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/365.

³²² Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 350.

³²³ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/333.

³²⁴ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/333.

Ma‘mer’in de hayatta olan hocadan hadis nakletmeyi hoş görmedikleri aktarılmıştır. Bunun nedeni râvinin insan olmasının bir sonucu olarak unutma ya da hatasını anlayıp naklettiği hadisten vazgeçme gibi durumlarla karşılaşma ihtimalidir.³²⁵ Bu nedenle râvinin vefatından sonra ondan nakilde bulunmak, bu râvinin son görüşünü doğru aktarma bakımından önemli görülmüştür.

2.3.3. Tedlîsin hükmü

Tedlîsin hükmü bağlamında temel olarak iki konuya işaret edilmesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi tedlîs yapmanın hükmü, ikincisi ise müdellisin an‘ane ile naklettiği rivayetin hükmüdür.

Pek çok âlim, isnad tedlîsini son derece kerih görmüştür.³²⁶ Şüyûh tedlîsi ise buna göre daha hafif bir konumdadır ve hükmü şüyûh tedlîsini yapan kişinin niyetine göre değişkenlik gösterir. Çoğu âlim bu tür tedlîse müsamaha göstermiştir.³²⁷ Eğer râvi ismini değiştirirken onun zayıflığını gizlemek amaçlanıyorsa bunu yapan râvinin rivayeti kabul edilmez. Ancak eğer yaş küçüklüğü gibi bir sebeple bu fiil yapılmışsa ve adı gizlenen râvi zayıf değilse bunu yapan râvi cerh edilmez.³²⁸

Hükmü konusunda müteşeddîd davranarak tedlîsi yalan sayan âlimler de bulunmaktadır. Hammâd b. Zeyd, Ebû Üsâme, Şu‘be ve Vekî‘ gibi muhaddislere atfedilen bu görüşü³²⁹ İbn Receb zayıflardan tedlîs yapmakla ilişkilendirmiştir.³³⁰ Tedlîsin haram olmadığına delil sadedinde ise Berâ b. Âzîb’in Bedir Savaşı’na katılmadığı halde “Bedir günü aramızda Mikdâd dışında süvari yoktu.” demesi zikredilmiştir. O, burada “aramızda” derken “Müslümanlar arasında”yı kastetmiştir.³³¹ Buradan hareketle tedlîsin bir cerh olmadığı belirtilmiştir.³³²

³²⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 139-140.

³²⁶ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 74. Ayrıca bk. İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî (Itr)*, 1/358. Bu hükmün doğal bir sonucu olarak tedlîs gerçekleşen hadisler makbul sayılmamaktadır. Dolayısıyla gerek müdelles hadisler gerekse tedlîs yapıldığı şüphesi bulunan rivayetler; bu rivayetler üzerine bina edilen hükümlere de doğrudan etki etmiştir. Bu durumun en belirgin örnekleri fikhî meselelerde görülmektedir. Konuya dair örnekler için bk. Mâhir Yâsin el-Fahl, *Eseru ileli’l-hadîs fî ihtilâfi’l-fukahâ* (Amman: Dâru Ammâr, 1420/1999), 69-71.

³²⁷ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 75-76.

³²⁸ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/99-100.

³²⁹ Sehâvî, *Fethu’l-mugîs*, 1/329-330. Tedlîsin ıstılâhî gelişimi kısmında bu âlimlerin görüşleri ayrıntılı olarak nakledilmiştir.

³³⁰ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî (Itr)*, 1/356-357.

³³¹ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/366.

³³² Tehânevî, *Kavâid*, 160.

Tedlîsin bir yandan tedlîs yapılan râvinin meçhul zannedilmesi nedeniyle bir mefsedet iken, diğer yandan da râvileri imtihan amacı taşıdığına bir maslahat olduğu dile getirilmiştir.³³³ İbn Hacer tedlîsin kötülüğüne ve zarar vericiliğine dair başka durumlardan da söz etmektedir.³³⁴ Mesela adı değiştirilen râvinin adının bu hâliyle zayıf bir râvinin adıyla aynı olması, bunun sonucunda da hadisin zayıf kabul edilmesi, benzer şekilde bunun tam aksi durumunda zayıf bir hadisin sahih kabul edilmesi gibi durumlar da tedlîsin kötü sonuçlarından olabilmektedir.³³⁵

Müdelîsin an‘anesi konusunda³³⁶ ise bir görüşe göre bir râvinin tek bir hadiste bile tedlîs yaptığı biliniyorsa bütün rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Bu kanaatin atfedildiği Şâfiî, böyle bir râvi “haddesenâ” ya da “semi‘tü” demedikçe onun rivayetini kabul etmemektedir.³³⁷ Hadis usûlü eseri müellifleri bu bağlamda genellikle Şâfiî’nin ifade edilen görüşünü nakletmişlerdir. İbn Receb, Şâfiî’nin söz konusu görüşünü aktardıktan sonra başka âlimlerin, râvinin tedlîs yaptığı rivayetlerin naklettiği hadislerin geneline oranla çoğunluk arz etmesi durumuna önem verdiklerini belirtir. Eğer durum böyleyse râvinin sadece semâ belirttiği hadislerin makbul sayılacağını söylediklerini aktarmaktadır. Kısacası İbnü’l-Medîni’nin de aralarında bulunduğu bu âlimlere göre râvinin bir kere tedlîs yapması bütün rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirmez. Ancak râvinin böyle bir alışkanlığı olduğu bilinir ve rivayetlerinin geneli arasında tedlîs yoğunluğu fazla olursa bu durumda sadece semâ izhar ettiği rivayetleri kabul edilir.³³⁸

Bazı âlimler eğer müdelîs hadisi sikalardan almaya dikkat etmeyen biri ise semâ beyan etmedikçe hadisinin kabul edilmeyeceği, eğer hadisi daima sikalardan alan biriye hadisinin (muan‘an olsa bile) makbul olduğu kanaatindedir.³³⁹ Bu bağlamda daima sikalardan tedlîs yaptığı belirtilen İbn Uyeyne’nin rivayetleri sahâbe mürseline benzetilerek semâ beyan etsin ya da etmesin makbul kabul edilmiştir.³⁴⁰ İbn

³³³ İbn Dakîkul‘îd, *el-İktirâh*, 290-291; Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/98; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/627.

³³⁴ Tedlîsin zararları hakkında bk. Cezâirî, *et-Tedlîs*, 99-104.

³³⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/628.

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, 244-267; Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi ‘l-hadîs*, 2/970-980; Fehd, *Menhecü ‘l-mütekaddimîn*, 155-177. Ayrıca tedlîsin rivayetlere etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Coşkun, *Hadis Rivayetinde Tedlîs ve Çeşitleri*, 82-87.

³³⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, 363-364; Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/97.

³³⁸ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli ‘t-Tirmizî (İtr)*, 1/353-354.

³³⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/13, 17; İbn Receb, *Şerhu ‘İleli ‘t-Tirmizî (İtr)*, 1/354.

³⁴⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/31; Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/70-71; Irâkî, *Şerhu ‘t-Tebîr ve ‘t-tezkira*, 1/236; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/624-625.

Uyeyne'nin tedlîsleri aynı zamanda Saîd b. el-Müseyyeb'in mürsellerine de benzetilmiş ve araştırmalar sonucunda ikisinin de isnaddan düşürdükleri kişilerin sikalar olduğu tespit edildiğinden ikisinin nakillerinin de makbul olduğu belirtilmiştir.³⁴¹

Müdelîsin an'ane ile rivayetinin hükmüne dair ilk geniş açıklama Hatîb tarafından yapılmıştır. Hatîb bu konuda beş farklı görüş nakletmektedir. Bunlar (a) gerçek olmayan bir semâ izlenimi uyandırması ve isnaddan düşen râvinin sika olmama ihtimali bulunması nedeniyle müdelîsin rivayetinin makbul olmadığı, (b) tedlîsi irsâl anlamında kullananların görüşü olan, tedlîsin yalan olmaması nedeniyle müdelîsin hadisinin kabul edileceği, (c) eğer müdelîs mülâkî olmadığı hocadan tedlîs yapıyorsa ve bu durum rivayetlerinin genelinde görülüyorsa hadisinin kabul edilmeyeceği, eğer mülâkî olduğu ve normalde hadis dinlediği hocadan işitmediği hadisi tedlîs yapıyorsa kendisinden tedlîs yapılan râvinin sika olması şartıyla hadisinin makbul olduğu, (d) müdelîs semâ izlenimi uyandırmayan açık semâ lafzı kullanmadıkça rivayetinin kabul edilmeyeceği ve (e) müdelîsin hadis dinlediği hocadan işitmediği hadisi işittiğini zannederek nakletmesi durumunda hocanın sika olması şartıyla tedlîsin caiz olduğu, hoca sika değilse caiz olmadığı şeklindedir. Hatîb'in kanaati ise beşinci görüş olan semâ beyan etmedikçe müdelîsin hadisinin kabul edilmeyeceği yönündedir.³⁴²

İbnü's-Salâh'a göre ise tedlîs yapan râvinin rivayetleri konusunda iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre müdelîs semâ beyan etsin ya da etmesin her durumda hadisleri kabul edilmez. İkinci ve İbnü's-Salâh'ın sahih kabul ettiği görüşe göre ise müdelîs semâ beyan etmediğinde rivayetinin hükmü mürselin hükmü gibidir.³⁴³ Eğer müdelîs semâ beyan etmişse bu durumda rivayeti makbuldür.³⁴⁴ Bu türün en kötüsü ise müdelîsin tedlîs yaptığı râvinin zayıflığını gizlemek için bu fiili gerçekleştirmesidir.³⁴⁵ Bu sonuncusunu haram sayarak, yapan kişi için cerh kabul eden âlimler bulunmaktadır.³⁴⁶

³⁴¹ Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/439.

³⁴² Hatîb, *el-Kifâye*, 361-362.

³⁴³ Bu görüş için ayrıca bk. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 1/353-356. İbn Uyeyne gibi sadece sikalardan tedlîs yapanların rivayetlerini bundan istisna edilmiş ve bu tür râvilerin rivayetlerinin her durumda makbul olduğu belirtilmiştir (bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/92; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/624-625).

³⁴⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 75.

³⁴⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tebîr ve't-tezkira*, 1/241.

³⁴⁶ Kâsimî, *Kavâidü't-tahdîs*, 218.

Sehâvî de müdellisin an‘ane ile nakli konusunda beş görüşten söz etmiştir. Bunlardan ilk ikisi müdellisin an‘anesini mutlak olarak reddeden ve mutlak olarak kabul eden görüşlerdir. Üçüncü görüş sadece sikalardan tedlîs yapanların rivayetlerinin makbul olduğu, dördüncüsü tedlîsi nadiren yapanların an‘anesinin makbul olduğu, beşincisi ve tercih edilen görüş ise sadece semâ açıklanan rivayetlerin makbul olduğu şeklindedir.³⁴⁷

Burada müdellisin an‘anesini tedlîsin bir cerh olması bağlamında ele alan Cüdey‘in konuyu çok iyi açıklayan ve isabetli görüşlerine yer vermek uygun olacaktır. Buna göre sika râvinin bir delil olmaksızın tedlîs ile itham edilmesi müphem cerh sayılır ve cerhin kabulü için gerekli şartlar bunun için de gereklidir.³⁴⁸ Cerhin kabul edilmesi için ise müfesser olması gerekmektedir. Bu durumda tedlîs iddiası müphem kaldığı ve açıklanmadığı sürece bu şekilde itham edilen sika bir râvinin, tedlîs yaptığı kanıtlanan hadisler dışındaki rivayetleri hususunda tedlîs dikkate alınmaz. Cüdey‘, kendisini bu kanaate götüren sebepleri de açıklamıştır. Bunlardan ilki tedlîs kelimesinin irsâl anlamında kullanılabildiğinin bilinmesi, ikincisi müdellis olduğu konusunda ihtilaf edilen râviler bulunması, üçüncüsü ise tedlîsin bazen sadece belli hocalardan tedlîs yapan râviler için de mutlak olarak kullanılmasıdır. Sonuç olarak mücmel bir tedlîs isnadı, sika bir râvinin an‘anesinin reddedilmesi için yeterli değildir.³⁴⁹

Son olarak şüyûh tedlîsinin hükmü bağlamında, bazı kişilerin hoca ismini değiştirmesinin bu kişiler için cerh gerektiren kâdih bir durum olmadığını belirten Zerkeşî, buna örnek olarak Buhârî’nin Zühli’den nakilde bulunurken onun nisbesini değiştirmesini vermektedir.³⁵⁰ Buhârî ile Zühli’nin arasındaki sürtüşme bilindiğinden onun bu yaptığı kötü görülmemiş, üstelik çoğu âlim tarafından Buhârî’nin müdellis

³⁴⁷ Sehâvî, *Fethu’l-mugîs*, 1/321-325.

³⁴⁸ Sâlih el-Cezâirî tedlîsin nisbî cerh olduğunu belirterek müdellislerin tedlîs yaptıkları rivayetlere nispetle cerh edildiklerini ve tedlîs yaptıkları tespit edilen rivayetlerin reddedildiğini ifade etmiştir (Cezâirî, *et-Tedlîs*, 276-277).

³⁴⁹ Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, 2/980-982. Tedlîs ile cerhin râvinin adaletini etkileyip etkilemediği de tartışılmıştır. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel’in ta‘lîl yöntemi konusunu çalışan Muhammed Abdünnabî; Ahmed b. Hanbel’in tedlîs yaptığını söylediği çeşitli râvilere örnek vermiş ve sika olarak tavsif edilen bu râvilerden pek çok hadis naklettiğini belirterek tedlîs ile cerhin, râvinin adaletini etkilemediği sonucuna ulaşmıştır (bk. Muhammed Abdünnabî, *Menhecû’l-Îmâm Ahmed fi’t-ta’lîl ve eseruhû fi’l-cerh ve’t-ta’dîl* [Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005], 593-599).

³⁵⁰ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/79-80. İbn Hacer de şüyûh tedlîsi bağlamında râviyi tanınmadığı değil de tanındığı ama meşhur olmadığı şekilde anmanın da tedlîs olduğundan bahsederken Buhârî’nin Zühli’yi bu şekilde zikrettiğinden söz etmiştir (İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/616).

olduğu iddiası reddedilmiştir.³⁵¹ Nitekim Zerkeşî de her ne kadar bu konudan tedlîs bağlamında söz etse de Buhârî'nin “tedlîs yaptığı” ifadesini özellikle kullanmamıştır.

³⁵¹ İbn Mende'nin “Buhârî'nin *Sahîh*'te ‘kâle fülân’ dedikleri tedlîstir.” dediği aktarılmıştır. Ancak İbn Mende'den başka Buhârî'ye tedlîs isnat eden kimse bulunmadığı çeşitli âlimler tarafından dile getirilmiş ve bu iddia reddedilmiştir (Ebû Zûr'a Velîyyüddîn Ahmed b. Abdürrahîm İbnü'l-İrâkî, *Kitâbü'l-Müdelîsîn*, thk. Rif'at Fevzi Abdülmuttalib - Nâfiz Hüseyin Hammâd [Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1415/1995], 82-83; Burhânüddin İbrâhim b. Muhammed Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdelîsîn*, thk. Yahyâ Şefîk [Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘ilmiyye, 1406/1986], 48-49; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/596). İbn Hacer, Buhârî'yi İbn Mende'nin sözünden hareketle müdelîslerin birinci mertebesinde zikretmiştir. İbn Hacer bir yandan İbn Mende'ye bu konuda kimsenin muvafakat etmediğini dile getirirken bir yandan da Buhârî'nin işitmediği hadislerde “kâle”, işittiği ama kendi şartına uymayan hadislerde ise “kâle lî” dediğini söyleyerek, bunu Buhârî'nin yaptığı bilinen *istikrâ* kabilinden değerlendirmiştir (İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdelîsîn*, 90-91). Sehâvî de İbn Mende'nin aktarılan sözünü reddetmektedir. Ayrıca Buhârî'nin “kâle lî” dediği hadisleri Ebû Yâ'kûb'un icâzet, Ebû Ca'fer b. Hamdân'ın ise arz ve münâvele yoluyla alınmış kabul ettiklerini nakletmektedir. Bütün bu iddiaları reddeden Sehâvî, Buhârî'nin, eserinin bir yerinde tahdîs sîgası ile naklettiği halde başka bir yerinde “kâle lî” dediği hadislere örnekler vererek görüşünü temellendirmiştir. Öte yandan yine Sehâvî'nin aktardığına göre İbn Mende, Müslim için de benzer bir iddiada bulunarak Müslim'in “kâle lenâ” dediği hadisleri naklettiği hocalardan işitmediğini ve bunun tedlîs olduğunu iddia etmiştir. Sehâvî, İrâkî'nin bu iddiayı reddettiğini bildirmektedir (Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 2/335-337). Her ne kadar İbn Mende'ye söz konusu iddiasında katılan kimse bulunmadığı söylene de müteahhiründen İbnü'l-İrâkî ona muvafakat ederek Buhârî'nin tedlîsinden söz etmesiyle dikkat çekmektedir. İbnü'l-İrâkî müdelîsler hakkındaki eserinde İbn Mende'nin sözünü naklettikten sonra kendi bildiklerinin de buna muvafık olmasına rağmen kimsenin Buhârî'ye tedlîs isnat etmediğini belirtmiştir (İbnü'l-İrâkî, *Kitâbü'l-Müdelîsîn*, 83). İbnü'l-İrâkî, tedlîse örnek olarak Buhârî'nin “kâle Haccâc b. Minhâl” diyerek naklettiği bir hadisi başka bir bâbda “haddesenâ Muhammed (b. Ma'mer) haddesenâ Haccâc” diyerek nakletmesini vermekte ve bunun tedlîs olduğunu özellikle belirtmektedir (Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/436. Ayrıca bk. Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehbî fi ehli't-tedlîs*, 107-111; Cezâîrî, *et-Tedlîs*, 250-253. Buhârî'nin “kâle lenâ” ve “kâle lî” kullanımları için ayrıca bk. Cezâîrî, *et-Tedlîs*, 254-265).

Fuad Sezgin, Buhârî'nin tedlîsi iddiasını ta'likler bağlamında nakletmektedir. İbn Mende'nin söz konusu iddiasına karşı İbn Hacer ve başka âlimlerin tenkitlerini nakleden Sezgin, “kâle fülân” tabirinin arz ve münâvele olarak açıklandığı belirttikten sonra bu açıklamanın meseleyi çözmediği fikrini dile getirmektedir. Sezgin'e göre bir yandan “kâle”, “kâle lenâ”, “kâle” gibi ifadeler için ayrı ayrı sebep ve hükümler düşünen usûlcüler, diğer taraftan bir kitabın belli bir yerinde bu bağlamda belirledikleri hükümleri diğer yerlerde geçen ifadelerle tatbik edememektedir. Yapılan izahları tatmin edici bulmayan Sezgin, âlimlerin, sıhhati konusunda genel bir yargı bulunan *Sahîh*'in büyük bir kısmını menfi bir hükümle mahkûm etmekten korktuklarını belirtmektedir. Kendisinin Buhârî'nin söz konusu ta'likleri hakkında açıklaması ise bunların vicâde yoluyla elde edilmiş yani icâzeti alınmamış bir kitaptan nakledilen hadisler olduğu şeklindedir. Sezgin'e göre bu durum önceki âlimler tarafından anlaşılmadığı için Buhârî müdelîs addedilmiştir (Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* [Ankara: Otto, 2017], 117-131).

Ali Albayrak ise Sezgin'in görüşlerini değerlendirdiği eserinde Buhârî'nin “kâle” dediği hadislerde tedlîs ihtimalinden söz edilebilmesi için öncelikle hadisi naklettiği râviden rivayet etme ihtimalinin bulunması gerektiğini belirtmektedir. Bu durumda muâsır olmadığı ya da muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı hocaların bulunduğu rivayetler kapsam dışındadır. İbn Mende'nin kastının Buhârî'nin kendi hocalarından “kâle” diyerek aktardığı hadisler olduğunu belirten Albayrak, söz konusu hadislerin sayısını elli altı olarak tespit etmiştir. Albayrak'a göre Sezgin temel bir kaynak okuma hatası yaparak Buhârî'nin bilgi maksatlı naklettiği hadislerle rivayet olarak naklettikleri arasında bir ayırım gözetmemiş, böylece ifade edilen hükmünü Buhârî'nin “kâle” dediği bütün hadisler için geçerli saymıştır. Ayrıca *Sahîh*'in asıl kısmında yer alan 136 muallak rivayetin hepsinin vicâde yoluyla elde edildiğini düşünülemez. Çünkü Buhârî'nin bunlarda hocasının adını bilerek zikretmeme ihtimali de bulunmaktadır. Albayrak'ın bu konudaki ayrıntılı görüşleri ve Sezgin'e yönelik tenkitleri için bk. Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (İstanbul: İFAV, 2020), 95-109.

2.3.4. Rivayetlerinin değeri açısından müdellis râviler

Müdellis râvilerin tespiti, rivayetlerinin kabul edilip edilmeyeceği konusunda karar vermek bakımından önemlidir. Daha önce de ifade edildiği üzere müdellisin an‘ane ile rivayeti kabul edilmemektedir. Ancak bu kaidenin istisnaları bulunmaktadır. Âlimler bazı müdellislerin tedlîs yapmadıkları hocaların adlarını vermişler ya da bazı râvilerin çeşitli müdellislerden nakillerinin daima bu müdellislerin semâ ettikleri hadisler olduğuna dikkat çekmişlerdir.³⁵² Bu bilgiler söz konusu müdellislerin an‘ane ile rivayetlerinin kabul edileceği durumları ortaya koymasından önemlidir. Bu bağlamda mesela Süfyân b. Uyeyne’nin rivayetleri sadece sikalardan tedlîs yaptığı bilindiği için kabul edilmiştir. Çok az tedlîs yaptığı söylenen Süfyân es-Sevrî hakkında ise onun Habîb b. Ebî Sâbit, Seleme b. Küheyl, Mansûr ve Kesîr b. Mürre’den tedlîs yapmadığı bilgisi verilmiş,³⁵³ böylece Sevrî’nin bu râvilerden nakillerinin de makbul olduğu ortaya çıkmıştır.

Bazı âlimler belirli müdellislerin semâ yoluyla aldıkları hadisleri nakletmeleri ile bilinmektedir. Mesela Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın Sevrî’den naklettiği bütün hadislerin Sevrî’nin işittiği yani tedlîs yapmadığı hadisler olduğu söylenmiştir.³⁵⁴ Yine Yahyâ’nın Züheyr ↔ Ebû İshâk kanalıyla naklettiği hadisler de Ebû İshâk’ın işittikleridir.³⁵⁵ Benzer şekilde Şu‘be; Katâde, A‘meş ve Ebû İshâk’ın semâ ettikleri hadisler konusunda bir otoritedir ve onun bu üç râviden naklettiği an‘aneli rivayetler muttasıldır.³⁵⁶ Hüseyim’in de Husayn’dan neredeyse hiç tedlîs yapmadığı bilgisi verilmiştir.³⁵⁷ Bazı râviler ise sadece belli hocalardan tedlîs yapmaktadır. Bu ve benzeri bilgiler³⁵⁸ müdellislerin mu‘anan rivayetler incelenirken ittisale hükmedilecek rivayetleri tespit konusunda araştırmacıya bir ışık tutmaktadır.

2.3.4.1. Müdellis râvilerin mertebeleri

Tedlîs yapan râvilerin hepsi aynı mertebede değildir. Bu nedenle müdellislerin mertebelerinin bilinmesi rivayetlerinin kabulü noktasında önem arz etmektedir.

³⁵² Ayrıntılı bilgi için bk. Dümeynî, *et-Tedlîs fi 'l-hadîs*, 121-124.

³⁵³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/35; İbn Receb, *Şerhu 'İleli 't-Tirmizî (Itr)*, 2/751.

³⁵⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, 362.

³⁵⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/630.

³⁵⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 363; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/630.

³⁵⁷ İbn Receb, *Şerhu 'İleli 't-Tirmizî (Itr)*, 2/751.

³⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, 259-267; Dümeynî, *et-Tedlîs fi 'l-hadîs*, 121-124; Cezâirî, *et-Tedlîs*, 151-164; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, 116-119.

Müdellisleri tabakalara ayırarak bir derecelendirme yapan ilk âlim, müdellisleri beş mertebede ele alan Alâî'dir. Ardından İbn Hacer de müdellislere dair eserinde bu tabakalar konusunda Alâî'yi örnek almıştır.³⁵⁹ Aşağıda kaydedilecek söz konusu müdellis mertebeleri özellikle ikinci bölümde adı geçen müdellisler tanıtılırken sıklıkla kullanılmıştır.

Müdellislerin birinci mertebesi tedlîs ile çok nadir nitelenen râvileri içerir. Bu râviler neredeyse müdellis sayılmayacak kadar az tedlîs yapmaktadır. Bu mertebedeki râviler Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Hişâm b. Urve ve Mûsâ b. Ukbe örnek verilmiştir.³⁶⁰ İbn Hacer bu mertebede otuz üç râvi zikretmiştir. Dümeynî birinci mertebede yer alan râvilerin de kendi aralarında çeşitli sınıflara ayrıldığını ifade etmiştir. Buna göre söz konusu râviler arasında Buhârî, Müslim, Mâlik, Hişâm b. Urve gibi tedlîs yapmadıkları sâbit olan ve onları müdellis diye niteleyenlerin haddi aşığı râviler bulunmaktadır. Aynı mertebede icâzetle aldığı hadiste “ahberanâ” sîgasını kullanan râviler yer almaktadır ve söz konusu râvilerden bazıları, kullanımlarının özel bir ıstılah olduğunu açıklamıştır. Benzer şekilde vicâdeyle aldığı hadiste “haddesenâ” sîgasını kullananlar da bu kategoriye dâhildir. Bunun dışında Yezîd b. Hârûn gibi tek bir hadis ya da çok az hadiste tedlîs yaptığı bilinen râviler de birinci mertebededir. Dümeynî bu mertebede yer alan pek çok râvi hakkında mütekaddimûnun açıkça tedlîsten söz etmediklerini belirtir. Fakat tedlîse işaret eden ifadelerinden hareketle bu râvileri müdellis saydıklarını da belirtmiştir.³⁶¹

İkinci mertebeye müdellisler; hadis imamlarının tedlîs yaptıklarına ihtimal verdikleri, ama yine de semâ beyan etmeseler bile hadislerini *Sahîh*'te tahrîc ettikleri râvilerden müteşekkildir. Bunun sebebi söz konusu müdellislerin Sevrî gibi hadiste imam olmaları, bütün rivayetlerinin toplamına nispetle tedlîslerinin azlığı veya İbn Uyeyne

³⁵⁹ Âlimler kimi zaman bir müdellisın mertebesi noktasında kimi zaman da bir râvinin müdellis olup olmadığı konusunda ihtilaf edebilmiştir. Özellikle ikinci durumun sebebi farklı âlimlerin tedlîsi farklı şekillerde tanımlamasıdır. Bir başka ifadeyle bir âlimin tedlîs tanımı doğrultusunda müdellis saydığı râvi diğer âlimin tedlîs tanımı gereği müdellis olmamaktadır. Benzer şekilde yapılan tedlîs tanımı doğrultusunda bazı müdellislerin kimi fiilleri tedlîs kategorisinden çıkmakta, böylece tedlîs yapma sıklığı âlimin tedlîs kabul ettiği fiillere göre değişebilmektedir. Bu iki durumun da çeşitli örnekleri tezde özellikle ikinci bölümde yeri geldikçe verilmiştir. Tedlîs tanımındaki farklılığın cerh-tadîl ve hadis tenkidindeki etkileri hakkında bk. Sâmi Tûnî Muhammed Abdülgaîfâr, *Tedlîsü'r-rivâye inde'l-muhaddisîn* (Malezya: Câmi'atü'l-Medîneti'l-Âlemiyye, Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 147-184.

³⁶⁰ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 62.

³⁶¹ Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 140-141. Bu durumun çeşitli örnekleri, üstelik sadece birinci değil sonraki mertebelerden râvilerle de ilgili olarak ikinci bölümde verilmiştir.

gibi sadece sikalardan tedlîs yapmaları olabilir. Alâî, Buhârî ve Müslim'in eserlerinde bu tabakadan râvilerden naklettikleri an'aneli rivayetlerin semâ yoluyla alındığını bildikleri bilgisini paylaşmaktadır. Bu mertebeden râvilere örnek olarak adları geçen Sevrî ve İbn Uyeyne dışında Zührî, A'meş, İbrâhim en-Nehaî, İbn Cüreyc ve Hüşeym verilebilir.³⁶² İbn Hacer bu mertebede de birinci mertebede olduğu gibi otuz üç râvinin adını vermiştir. Bu mertebedeki râvilerin hükmü de birinci mertebedeki râvilerin hükmü gibidir ve semâ belirtmeseler dahi rivayetleri kabul edilir. Dümeynî hükümlerinin aynı olması nedeniyle ikinci mertebenin aslında birinci mertebeye katılmasının daha uygun olacağı kanaatindedir.³⁶³

Üçüncü mertebe Alâî ve İbn Hacer tarafından farklı şekilde açıklanmıştır. Alâî'ye göre bu mertebe bazı âlimlerin tevakkuf edip sadece semâ beyan ettikleri hadisleriyle ihticâc ederken bazı âlimlerin ikinci tabakada sayılan sebeplerle mutlak olarak hadislerini kabul ettikleri râvilerden oluşmaktadır. Bu râviler arasında Hasan el-Basrî, Katâde, Ebû İshâk es-Sebiî, Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî gibi isimler bulunmaktadır.³⁶⁴ Alâî'nin ifadelerini daha netleştirerek bu mertebeyi açıklayan İbn Hacer'e göre ise üçüncü mertebe, tedlîsi çok fazla yapıp hadis imamlarının sadece semâ açıkladıkları hadislerini kabul ettikleri râvileri içermektedir. Bu mertebedeki râviler arasında hadisleri mutlak olarak reddedilenler de Ebü'z-Zübeyr gibi kabul edilenler de bulunmaktadır.³⁶⁵ İbn Hacer bu mertebede elli râvinin adını zikretmiştir.

Dördüncü mertebe, tedlîs yaptıkları nakillerin rivayetlerinin geneline galebe çalması ve gerek zayıf gerekse meçhul râvilerden çokça tedlîs yapmaları nedeniyle sadece semâ belirttikleri hadislerin kabul edileceği konusunda ittifak bulunan râvileri içermektedir. İbn İshâk, Bakıyye b. Velîd, Haccâc b. Ertât, Velîd b. Müslim gibi râviler bu mertebede zikredilmiştir.³⁶⁶ İbn Hacer'e göre bu mertebede on iki râvi bulunmaktadır.

Beşinci mertebe, tedlîs dışında bir sebepten dolayı zayıf olan müdellislerden müteşekkildir. Bu mertebedeki müdellislerin hadisleri semâ açıklasalar bile merdûddur. Ebû Cânib el-Kelbî ve Ebû Saîd el-Bakkâl bu mertebeye örnek olarak

³⁶² Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 62.

³⁶³ Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 143.

³⁶⁴ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 113.

³⁶⁵ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 63.

³⁶⁶ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 63.

verilmiştir. İbn Hacer, İbn Lehîa gibi zayıflığı nispeten hafif olan ve bazı âlimler tarafından tevsîk edilenleri bu kaideden istisna etmektedir.³⁶⁷ İbn Hacer'in bu mertebede zikrettiği müdellis sayısı yirmi dördtür.

2.3.5. Tedlîs konusunda literatür

Tedlîs konusunda kaleme alınan ilk eserler ağırlıklı olarak müdellis râvilerin tespiti konusuna odaklanmıştır. Tedlîs yaptığı bilinen râvilerin tespitinin bu râvilerin rivayetleri hakkında hüküm verirken son derece önemli olduğu ifade edilmişti. Bu nedenle hadis ulemâsı erken dönemden itibaren müdellis râvileri tespit noktasında dikkate değer çaba göstermişlerdir. Müdellis isimlerini konu edinen ilk eseri Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî'nin (ö. 248/862) yazdığı söylenmiştir.³⁶⁸ Ali b. el-Medîni'nin de *Kitâbü'l-Müdellisîn* adlı bir eseri bulunduğu belirtilmiştir.³⁶⁹ Bu iki âlimden sonra Nesâî (ö. 303/915), Tahâvî (ö. 321/933) ve Dârekutnî (ö. 385/995) müdellis râvilerin adları ile ilgili eserler kaleme almışlardır.³⁷⁰ Bunlardan Nesâî'nin eseri *Zikrû'l-müdellisîn* adıyla *Tesmiyetü meşâyihî'n-Nesâî* adlı eserle birlikte neşredilmiştir.³⁷¹ Tahâvî'nin ise *Nakzu Kitâbi'l-Müdellisîn ale'l-Kerâbîsî* adlı eserini³⁷² Kerâbîsî'nin eserine tenkit olarak yazdığı anlaşılmaktadır. Ancak bu eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Müdellis râviler hakkında *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn* adlı günümüze ulaşmayan bir eser telif eden Hatîb el-Bağdâdî, *el-Muvazzız li evhâmi'l-cem ve't-tefrîk* adlı kitabında da isim benzerliği nedeniyle birbiriyle karıştırılması muhtemel zayıf ve sika râvileri açıklayarak müdellislerin bu doğrultudaki girişimlerini bertaraf etme

³⁶⁷ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 114; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 63.

³⁶⁸ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 1/89. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 63-65. Kerâbîsî'nin bu eserde Mutezilî düşüncesi nedeniyle muteber bazı râvileri de tenkit ettiği, bu yüzden Ahmed b. Hanbel'in de uzak durulmasını söylediği bu kitaptaki bilgilerin ehl-i hadise karşı muarızları tarafından kullanıldığı belirtilmiştir (Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* [Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013], 282. Ayrıca bk. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî [Itr]*, 2/806-807). Kerâbîsî'yi ilk sünnî kelam ekolü olan Küllâbiye'nin temsilcileri arasında zikreden Ayşe Nur Yamanus ise Ahmed b. Hanbel'in ona olan tepkisinin Mutezilî olmasından değil, kelam ilmiyle iştigal eden sünnî bir âlim olmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Yamanus'un ifadelerine göre hem hadis hem de kelâm ilminde derinleşmiş bir âlim olan Kerâbîsî, Kur'an lafzının mahluk olduğu görüşünden dolayı Ahmed b. Hanbel tarafından şiddetle tenkit edilerek bidatçi ilan edilmiş ve zamanla itibarı yok olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Ayşe Nur Yamanus, *Eş'arî Hadis Ekolü* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 64-66.

³⁶⁹ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1430/2009), 2/106.

³⁷⁰ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 63-65. Ayrıca bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/89.

³⁷¹ bk. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Tesmiyetü meşâyihî'n-Nesâî ellezî semî'a minhum ve Zikru'l-müdellisîn*, nşr. Hâtim b. Ârif el-Avnî (Mekke: Dâru Âlemi'l-fevâid, 1423).

³⁷² İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 2/32.

amacı gütmüştür.³⁷³ İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) de müdellislerin isimleri konusunda bir eseri olduğu belirtilmiştir.³⁷⁴

Müdellis râviler hakkında bir manzume telif eden Zehebî de söz konusu eserinde otuz isim zikretmektedir.³⁷⁵ Abdülazîz el-Gumarî bu eseri *et-Te'nîs bi şerhi Manzûmeti 'z-Zehebî fi 't-tedlîs* adıyla şerh etmiştir.³⁷⁶ İbn Hilâl el-Makdisî (ö. 765/1364) de müdellis râviler hakkında yazdığı manzumesinde Zehebî'nin râvilerine eklemeye bulunarak elli yedi müdellis saymıştır.³⁷⁷

Müdellis râvilerin isimlerini tespit konusunda kendisinden sonraki eserlere kaynaklık etmesi bakımından Alâî'nin *el-Câmi'u't-tahsîl fi ahkâmi'l-merâsîl* adlı eseri önemlidir. Alâî, irsâl ile tedlîsi birbirinden ayırırken tedlîs konusunu da işlediği bu eserinde altmış sekiz müdellis râvi zikretmiştir.³⁷⁸ Alâî'den sonra müdellisler konusunda eser telif eden müellifler genellikle Alâî'nin eserini bir başlangıç noktası olarak almışlardır. Mesela Irâkî, Alâî'nin kitabına hâşiye şeklinde katkıda bulunarak müdellis isimlerine eklemeye bulunmuş,³⁷⁹ daha sonra oğlu Veliyyüddîn el-İrâkî (ö. 826/1423) de bu isimlerle birlikte kendisinin eklediklerini de birleştirerek müstakil bir eser telif etmiştir.³⁸⁰ İbnü'l-İrâkî'nin Alâî ile babasının listesine katkısı on üç râvidir³⁸¹ ve toplamda yetmiş dokuz müdellis râvinin adının vermiştir.³⁸² Daha sonra Sıbt İbnü'l-Acemî bu müdellislere eklemeye yaparak doksan üç müdellis râvi hakkında bilgi verdiği *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn* adlı eserini telif etmiştir.³⁸³ İbn Hacer ise kendisine kadar yazılan eserlerdeki müdellis isimlerine yenilerini de ekleyerek toplamda 152

³⁷³ Hatîb, *el-Kifâye*, 361, 368-369; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb, *el-Muvazzih li-evhâmi'l-cem' ve 't-tefrîk*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî (Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985).

³⁷⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/366.

³⁷⁵ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiîn el-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Dâru İhyâi kütübî'l-Arabiyye, 1383-1396/1964-1976, 1413/1992), 9/107-109; Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 154.

³⁷⁶ bk. Seyyid Abdülazîz b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti 'z-Zehebî fi ehli 't-tedlîs* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.).

³⁷⁷ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 63-65; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/89. Ayrıca bk. Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 153.

³⁷⁸ bk. Ebû Saîd b. Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Câmi'u't-tahsîl fi ahkâmi'r-merâsîl*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407), 104-112.

³⁷⁹ Irâkî'nin eklediği isimler için bk. Dümeynî, *et-Tedlîs fi'l-hadîs*, 155-157.

³⁸⁰ bk. İbnü'l-İrâkî, *Kitâbü'l-Müdellisîn*.

³⁸¹ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 65-66.

³⁸² Eserde seksen râvi bulunuyor gözükmele birlikte bir râvi tekrar edildiği için asıl sayı yetmiş dokuzdur (bk. Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, 19 [dipnot]).

³⁸³ bk. Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*. Bu eserde de doksan beş râvi bulunuyor gözükmele birlikte. Ancak iki râvi tekrar edildiğinde asıl sayı doksan üç olarak tespit edilmiştir. bk. (bk. Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, 19 [dipnot]).

te'sîliyye tatbîkiyye ale's-Sahîhayn- isimli eser de bu konuda telif edilmiş önemli bir eserdir.³⁹¹

Müdelîs râvîlerin isimlerinin tespitini amaçlayan ve yukarıda zikredilen eserler aynı zamanda tedlîs konusundaki literatürün de temelini oluşturmaktadır. Zira bu eserlerde tabîî olarak öncelikle tedlîsin tanımı, türleri, hükmü gibi konularda bilgiler verilmesi gerekmiştir. Bunun dışında müdelîsler hakkında telif edilen değil de bağımsız bir konu olarak tedlîsin ele alındığı müstakil eserler genellikle son dönemde yazılmıştır. Mütেকaddimûn veya müteahhirûn döneminde tedlîs hakkında bilgi genellikle hadis usûlü eserlerinde yer alan tedlîs başlıkları altında verilmiştir. Yine de tedlîs konusunda müstakil eser telif etme çabasının hiç bulunmadığı da söylenemez. Mesela Hatîb tedlîsin iki türü konusunda eser telif ettiğini kendisi belirtmektedir.³⁹² Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.

Müdelîsler hakkındaki yukarıda sayılan eserler dışında tedlîs konusunda son dönemde telif edilen eserlerin en meşhuru Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî'ye ait *et-Tedlîs fî'l-hadîs -hakikatühû ve aksâmühû ve ahkâmühû ve merâtibühû ve'l-mevsûfûne bihî-* adlı çalışmadır.³⁹³ En sonunda İbn Hacer'in 152 râvisine seksen ismin daha eklenerek müdelîs râvîlerin mertebelerine göre incelendiği bir liste sunması bakımından bu eser aynı zamanda müdelîslere dair yapılan çalışmalardan biri olarak da kabul edilebilir.

Tedlîs konusunda önemli bir başka çalışma da Şerîf Hâtîm b. Ârif el-Avnî tarafından yapılmıştır. Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs* adlı dört ciltlik geniş kapsamlı çalışmasında tedlîs konusunu mürsel-i hafî ile irtibatlı olarak ele almış ve Hasan-ı Basrî'nin rivayetlerini bu bağlamda tek tek incelemiştir.³⁹⁴ Nâsır b. Hamed el-Fehd ise *Menhecü'l-mütেকaddimîn fî't-tedlîs*'te mütেকaddimûn nezdinde tedlîsi örnekler üzerinden ele almıştır.³⁹⁵ Tedlîs konusunda çalışan bir diğer araştırmacı Sâlih b. Saîd Avmâr el-Cezâîrî *et-Tedlîs ve ahkâmühû ve âsâruhu'n-nakdiyye* adlı eserinde tedlîsin cerh-ta'dîl ve fikhî hükümler üzerindeki etkisi gibi konulara yoğunlaşmıştır.³⁹⁶

³⁹¹ bk. Yusuf Muhammed Reşîd Cîro, *Men ihtemele'l-eimmetü tedlîsehum mine'r-ruvât -dirâse te'sîliyye tatbîkiyye ale's-Sahîhayn-* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1442/2021).

³⁹² Hatîb, *el-Kifâye*, 357.

³⁹³ bk. Misfir b. Gurmullâh ed-Dümeynî, *et-Tedlîs fî'l-hadîs* (Riyad, 1412/1992).

³⁹⁴ bk. Şerîf Hâtîm b. Ârif el-Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs - Dirâse nazariyye ve tatbîkiyye ale merviyâti'l-Hasan el-Basrî* (Riyad: Dârü'l-Hicre, 1418/1997)

³⁹⁵ bk. Nâsır b. Hamed el-Fehd, *Menhecü'l-mütেকaddimîn fî't-tedlîs* (Riyad: Advâü's-selef, 1422/2001).

³⁹⁶ bk. Sâlih b. Saîd Avmâr el-Cezâîrî, *et-Tedlîs ve ahkâmühû ve âsâruhu'n-nakdiyye* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1422/2002).

Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî ise tedlîs konusunda *et-Tedlîs ve 'l-müdellesîn*³⁹⁷ ve *et-Tedlîs -târîhuhû ve devâfi 'uhû ve mefâsidühû ve aksâmühû ve hükmü mervîyyâtî 'l-mevsûfîn bihî fi 's-Sahîhayn-* adlı iki çalışma kaleme almıştır.³⁹⁸

Telif eserler dışında tedlîs konusunda yapılmış tezler de bulunmaktadır. Sâmi b. Ubeydillah b. Ahmed Hoca tarafından *Mervîyyâtü Hüseyim b. Beşîr beyne 't-tedlîs ve 'l-irsâl-i hafî min hilâli 's-Süneni 'l-erba' ve Müsnedi Ahmed ve 'd-Dârimî* adıyla kaleme alınan tez bunlardan biridir.³⁹⁹ Sâmi Tûnî Muhammed Abdülgaffâr da *Tedlîsü 'r-rivâye inde 'l-muhaddisîn* adında bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁴⁰⁰ Tedlîs konusu ile irtibatlı bir diğer yüksek lisans çalışması ise Râniye 'Îd Avde Sa'dât tarafından yazılan *et-Ta'lîl bi 'l-ihtilât ve 't-tedlîs -dirâse tatbîkiyye alâ Kitâbi 'l-İl el li İbn Ebî Hâtim er-Râzî-* adlı tezdır.⁴⁰¹

Türkiye'de de tedlîs konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda tedlîs hakkında Türkiye'de dört yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Söz konusu çalışmaların ilki 2006 yılında Cüneyt Coşkun'un yazdığı *Hadis Rivayetinde Tedlîs ve Çeşitleri* adlı tezdır.⁴⁰² 2008 yılında da Ömer Mehmet Ulusoy *Hadis Rivayetinde Tedlis Uygulaması ve İbn Hacer'in "Tabakatü 'l-Müdellesin" Adlı Eseri* isimli yüksek lisans tezini yazmıştır. Mustafa Tanrıverdi'nin 2013 yılında tamamladığı *Müdelles Hadis ve Tedlîs Yapan Râviler* adlı yüksek lisans tezi ise *Müdelles Hadis ve Müdelles Râviler* adıyla 2019 yılında basılmıştır.⁴⁰³ Son olarak Furkan Tümen 2022 yılında *Sahîhayn'da Tedlîs* adlı tezini tamamlamıştır.⁴⁰⁴ Türkiye'de konu ile ilgili telif türünde bir çalışma ise Veysel Özdemir'in kaleme aldığı *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* adlı eserdir.⁴⁰⁵

³⁹⁷ bk. Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *et-Tedlîs ve 'l-müdellesîn* (Dımaşk & Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1430/2009).

³⁹⁸ bk. Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *et-Tedlîs -târîhuhû ve devâfi 'uhû ve mefâsidühû ve aksâmühû ve hükmü mervîyyâtî 'l-mevsûfîn bihî fi 's-Sahîhayn-* (Dımaşk & Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1444/2023).

³⁹⁹ bk. Sâmi b. Ubeydillah b. Ahmed, *Mervîyyâtü Hüseyim b. Beşîr beyne 't-tedlîs ve 'l-irsâl-i hafî min hilâli 's-Süneni 'l-erba' ve Müsnedi Ahmed ve 'd-Dârimî* (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-kurâ, Külliyyetü'd-Da' ve ve usûlü'd-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1417/1997).

⁴⁰⁰ bk. Abdülgaffâr, *Tedlîsü 'r-rivâye inde 'l-muhaddisîn*.

⁴⁰¹ bk. Râniye 'Îd Avde Sa'dât, *et-Ta'lîl bi 'l-ihtilât ve 't-tedlîs -dirâse tatbîkiyye alâ Kitâbi 'l-İl el li İbn Ebî Hâtim er-Râzî-* (Gazze: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûlü'd-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1443/2021).

⁴⁰² bk. Cüneyt Coşkun, *Hadis Rivayetinde Tedlîs ve Çeşitleri* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

⁴⁰³ bk. Mustafa Tanrıverdi, *Müdelles Hadis ve Müdelles Râviler* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019).

⁴⁰⁴ bk. Furkan Tümen, *Sahîhayn'da Tedlîs* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

⁴⁰⁵ bk. Veysel Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2014).

Sayılan eserler dışında gerek Türkiye’de gerekse Türkiye dışında konu ile ilgili çok sayıda makale kaleme alınmıştır.

Giriş bölümünde de kısmen temas edildiği üzere bütün bu eserlerde tedlîsin kavramsal çerçevesi genellikle usûl eserleri üzerinden detaylı olarak ele alınmıştır. Tezin birinci bölümünde de söz konusu çalışmalarla paralel biçimde tedlîsin tanımı ve kavramsal çerçevesi üzerinde durulmuş ve bu eserlerden de yararlanılmıştır. Bununla birlikte ikinci bölümde incelenen çok sayıda örnek kimi zaman tedlîs konusunda daha önce dile getirilmemiş bazı hususların da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mesela râvi ismini müphem bırakmanın bir şüyûh tedlîsi türü olduğu, tezde incelenen örnekler neticesinde belirlenmiş ve diğer çalışmalardan farklı olarak işlenen bir konu olmuştur. Tezin ikinci bölümü ise çalışmanın diğer çalışmalardan ayrıldığı esas bölümdür. Bu bölümde dört temel ilâli eserinde yer alan çok sayıdaki tedlîs örneği teker teker incelenmiş ve tedlîsin erken dönemde hangi anlamda kullanıldığı somut veriler üzerinden net olarak tespit edilmiş, ayrıca usûl eserlerindeki tedlîs tanımlarının tedlîsin erken dönemdeki bütün mânalarını kapsayıp kapsamadığı konusunda bir kıyaslama yapma imkânı sağlanmıştır. İkinci bölümde incelenen her bir örnek aslında tedlîsin kullanıldığı anlamlar için açık birer kanıt özelliği taşımakta ve bu kadar fazla örneğin bu denli detaylı biçimde ele alındığı başka bir tedlîs çalışması bulunmamaktadır. Giriş bölümünde açıklandığı üzere Abdullah b. Abdurrahmân es-Sa’d’ın *Menhecû’l-mütekaddimîn fi’t-tedlîs* adlı eseri tezin ikinci bölümü ile kısmen kesişmekle birlikte, eserde yalnızca tedlîs lafzının açıkça kullanıldığı örneklerin değerlendirilmiş, dolayısıyla incelenen örnekler bu tezde ele alınan örneklerden çok daha sınırlı olmuştur. Tezin üçüncü bölümü tedlîs konusundaki görüşlerin müelliflerin sıhhat kriterlerine ne kadar etki ettiği ya da hadislerin sıhhatini belirlemede ne derece dikkate alındığını tespiti odaklanmıştır. Bu bağlamda en sert sıhhat kriterlerine sahip olarak bilinen Buhârî’nin eserinde müdellis râvilerin rivayetleri araştırılmıştır. Aslında bu konuda telif edilen yukarıda zikredilmiş bazı eserler bulunsa da üçüncü bölümde daha detaylıca açıklanacağı üzere karşılaştırma usûlüyle rivayet tespiti sayesinde söz konusu eserlerden daha doğru sonuçlara ulaşıldığını söylemek mümkündür.

3. MÜTEKADDİMÜN İLEL ESERLERİNDE TEDLÎS

Mütekaddimûnun telif ettiği ilel eserleri ve tezde bunlardan hangilerinin inceleneceğine dair giriş bölümünde malumat verilmişti. Tezin bu bölümünde, birinci bölümde usûl âlimlerinin görüşleri doğrultusunda ele alınan tedlîs teriminin, mütekaddim münekkitler tarafından hangi anlamlarda kullanıldığının tespiti amaçlanmaktadır. Böylece neticede, daha sonraki aşamada usûlcülerin yaptıkları tanımların, tedlîs teriminin erken dönemde kullanıldığı mânaları ne derece yansıttığı ortaya çıkacaktır. Bunun için tedlîse dair örnek içermesi bakımından temsil gücü yüksek dört eser -Yahyâ b. Maîn'in *et-Tarîh*'i, Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i, Tirmizî'nin *el-İlelü'l-kebîr* ve *el-İlelü's-sagîr*'i ve İbn Ebî Hâtim'in *Kitâbü'l-İlel*'i- seçilmiştir. Bu eserlerde İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ile Tirmizî ve Ebû Hâtim ile Ebû Zûr'a'nın tedlîs hakkındaki görüşlerini ortaya koyan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Söz konusu örnekler aşağıda her bir eser müellifine ait başlıkta, tedlîsin kullanıldığı anlama göre tasnif edilerek kaydedilecektir. Böylece hem zikredilen münekkitlerin tedlîsi kullandıkları bütün anlamlar görülebilecek, hem de farklı başlıklar altında yer alan örneklerin sayısı ve yoğunluğundan hareketle ilgili münekkidin tedlîsi en çok hangi anlamda kullandığına dair bir tespit yapmak mümkün olacaktır.

Münekkitlerin tedlîs lafzı ya da türevlerini açıkça kullandıkları örnekler ile bu lafzı kullanmasalar dahi tedlîs yapıldığı anlaşılan veya tedlîse dair bir sonuç çıkarılabilen örnekler ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir. Eserlerin telif tarzları nedeniyle örnekler; sadece bir râvinin müdellis olduğu bilgisinin verilmesi, isnaddan râvi düşürülen hadis rivayeti, müdellis bir râvinin hadis işitmediği hocalarının tespiti gibi farklı şekillerde gelmiştir. Hadis içeren örneklerde isnad şemaları çizilerek konunun daha kolay takip edilmesi sağlanmaya çalışılacaktır. Burada isnad şemalarının incelenen hadisin bütün tariklerini gösterme amacı taşımadığı, yalnızca ilgili örnekte bahsedilen isnadların bir arada görülebilmesi maksadıyla çizileceği ifade edilmelidir. Ayrıca bazı örneklerde fazla yer kaplayacak uzun isnadların sadece tedlîsle ilgili kısımlarının çizilmesi tercih edilecektir. Çizilecek isnad şemalarında farklı tarikleri belirtmek üzere farklı renkler kullanılmıştır. Tariklerin birbirinden ayrıldığı noktalar aynı renk çizgilerin işaret ettiği râviler üzerinden takip edilebilir. Şemalarda râvi düştüğü tespit edilen tarikler noktalı çizgi (...) ile gösterilecektir. Eğer bir isnadda

aynı anda hem irsâl hem de tedlîs varsa irsâl gerçekleşen tarik normal, tedlîs gerçekleşen tarik ise **bold** karakterli noktalı çizgi (...) ile işaretlenecektir. Ayrıca gerekli durumlarda -özellikle tesviye tedlîsine dair örneklerde- râvî düşmesinden sorumlu müdellisin adı da **bold** karakterle yazılacaktır.

İkinci bölüme başlarken değinilmesi gereken bir başka nokta da her bir münekkide tahsis edilen kısmın sonunda yer alacak değerlendirme bölümleridir. Tezin örneklerden hareketle bir sonuç çıkarmayı hedefleyen yapısı nedeniyle gerek tedlîsin mânâsı gerekse müdellislere dair bilgilerin, yeri geldikçe ve dolayısıyla parça parça verilmesi gerekmiştir. Bu durumun, takibi ve anlamayı güçleştirecek etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik olarak, her ana başlığın sonunda ilgili münekkidin görüşlerinin bütüncül olarak ele alındığı bir değerlendirme kısmı yazılacak, bölümün en sonunda ise genel bir değerlendirme yapılacaktır. Çeşitli yerlerde ve örnekler bağlamında müdellislere dair tespit edilen bilgilerin bir arada değerlendirmesinin ise üçüncü bölüme bırakılması uygun bulunmuştur.

3.1. Yahyâ b. Maîn’de Tedlîs

Bu başlıkta mütekaddimûn döneminin gerek hadis gerekse ricâl bilgisiyle öne çıkan münekkitlerinden Yahyâ b. Maîn’in (ö. 233/848) tedlîse dair görüşleri, *et-Tarîh*’inde yer alan çeşitli örneklerden yola çıkılarak tespit edilecektir. İbn Maîn konu hakkındaki görüşlerini kimi zaman tedlîs lafzı ya da türevlerini kullanarak kimi zaman da kullanmadan dile getirmiştir. Bazı örnekler hakkında ise tedlîse yönelik bir açıklama yapmamış olsa bile bu örneklerin tedlîs bağlamında değerlendirilmesi gerektiği çeşitli karinelere anlaşılmaktadır. Ayrıca eser içeriğinde çok sayıda ricâl değerlendirmesi bulunduğundan, çeşitli müdellislerle ilgili tedlîs bağlamında yapılan açıklamalar ayrı bir başlıkta ele alınacaktır. Aşağıda İbn Maîn’in tedlîsi kullandığı anlamlara göre tasnif edilen örneklerden bir bütün olarak çıkarılan sonuçlar, başlık sonunda yer alan değerlendirme kısmında kaydedilecektir.

3.1.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü’l-isnâd)¹

Birinci bölümde anlamı ve ıstılahlaşma süreci ayrıntılı olarak isnad tedlîsi, râvinin hadis işittiği hocadan semâ ile almadığı hadisleri semâ etmiş izlenimi verecek şekilde

¹ Parantez içerisindeki terimler, tarif edilen tedlîslerin daha sonraki eserlerde ele alındığı tedlîs kategorileridir. Her ne kadar Yahya b. Maîn (ve bölümün devamındaki münekkitler) tarafından

nakletmesidir. İbn Maîn'in eserinde bu kabilden çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bunların bir kısmında İbn Maîn tedlîs lafzını açıkça kullanmıştır. Bir kısmında ise açık lafız kullanmasa da tedlîsin söz konusu olduğu çeşitli karinelerle anlaşılmaktadır.

3.1.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.1.1.1.1. Aşûre gününde aileye bol ikramda bulunma rivayeti

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: فِي حَدِيثٍ، مِنْ وَسْعٍ عَلَى عِيَالِهِ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنْ جَعْفَرِ الْأَحْمَرِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ الْمُنْتَشِرِ.

قلت ليحيى: قد رَوَاهُ سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ؟

قَالَ يَحْيَى: إِنَّمَا دَلَسَهُ سُفْيَانُ عَنْ أَبِي أُسَامَةَ.

فَقُلْتُ لِيَحْيَى: فَلَمْ يَسْمَعْ سُفْيَانُ مِنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ الْمُنْتَشِرِ؟ فَقَالَ: بَلَى، قَدْ سَمِعَ مِنْهُ. وَلَكِنْ لَمْ يَسْمَعْ هَذَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ مِنْ إِبْرَاهِيمَ

بEN مُحَمَّدٍ بْنِ الْمُنْتَشِرِ.²

İbrâhim el-Müntaşir

Ca'fer el-Ahmer

Ebû Üsâme

Süfyân b. Uyeyne

“Aşûre gününde kim ailesine karşı bol ikramda bulunursa senenin geri kalanında bolluk içinde olmaya devam eder.” hadisinin dört farklı sahâbîden gelen tarikleri bulunmaktadır. Bu örnekte incelenecek tarik, sigâr-ı tâbiîn tabakasından olan İbrâhim b. Muhammed b. el-Müntaşir'den Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer'in (ö. 167/783) naklettiği maktû tariktir.³ Yahyâ b. Maîn'in üzerinde konuştuğu ise bu tarikin Süfyân b.

kullanılmasalar da zamanla istikrar bulan bu ıstılahlar, izah edilecek meseleyi daha kolay anlamayı sağlayacağı düşüncesiyle parantez içerisinde eklenmişlerdir.

² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbühû et-Târîh (Rivâyetü'd-Dûrî)*, thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf (Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâü't-türâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 3/452 (Paragraf no. 2222).

³ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdülâlî Abdülhamîd Hâmid vd. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 5/334 (No. 3516). İsnadın tam hâli Ebû Abdullah ↔ Muhammed b. Ya'kûb ↔ Abbâs Muhammed ed-Dûrî ↔ Şâzân ↔ Ca'fer el-Ahmer ↔ İbrâhim b. Muhammed b. el-Müntaşir şeklindedir.

Uyeyne'den (ö. 198/814) nakledilen varyantıdır.⁴ İbn Maîn söz konusu hadisi aldığı Ebû Üsâme ↔ Ca'fer el-Ahmer ↔ İbrâhim el-Müntaşir tarikinden bahsedince talebesi Abbâs el-Dûrî ona Süfyân b. Uyeyne ↔ İbrâhim el-Müntaşir tarikini sormuş, İbn Maîn de Süfyân'ın Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme'den (ö. 201/816-17) tedlîs yaptığını söylemiştir. Sonrasında da Süfyân'ın İbrâhim'den hadis semâ ettiğini ancak bu hadisi ondan işitmediği bilgisini vererek tedlîsten kastını açıkça ortaya koymuştur.

Dûrî'nin İbn Maîn'e sorularından ve onun cevaplarından anlaşıldığı üzere Süfyân b. Uyeyne bu hadisi aslında Ebû Üsâme'den işittiği halde onun adını zikretmeyerek doğrudan İbrâhim'den almış gibi göstermiştir. Yani isnaddan hem Ebû Üsâme'yi hem de Ca'fer el-Ahmer'i düşürmüştür. Yukarıda verilen, hadisi Ca'fer el-Ahmer'den naklettiği tarik dikkate alınırsa orada da sadece Ca'fer'i isnaddan düşürmüş olmaktadır.

Süfyân b. Uyeyne ↔ İbrâhim el-Müntaşir tarikine kaynaklarda rastlanmamıştır. Ancak Süfyân'dan gelen Süfyân b. Uyeyne ↔ Ca'fer el-Ahmer ↔ İbrâhim b. Muhammed b. el-Müntaşir⁵ tariki mevcuttur. Hadisi Ca'fer el-Ahmer'den, aralarında bir semâ ilişkisi tespit edilemeyen Ebû Üsâme'nin naklettiği tarike de rastlanamamıştır. Hadisin râvileri hakkında bir inceleme meselenin daha net anlaşılmasında yardımcı olacaktır.

İbn Maîn'in bildirdiğine göre İbn Uyeyne'nin normalde İbrâhim b. Muhammed'den semâi vardır, ancak bu hadisi ondan işitmemiştir. Nitekim İbrâhim b. Muhammed, Süfyân'ın hocaları arasında zikredilmiştir. Sika bir râvi olduğu bildirilen İbrâhim aynı zamanda Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer'in de hocasıdır.⁶ Hem sika hem de sadûk olarak nitelenen ve Şîi eğilimi olduğu belirtilen Ca'fer b. Ziyâd, Süfyân'ın hocaları arasında yer almakla birlikte⁷ kaynaklarda onun Ebû Üsâme'nin de hocası olduğuna dair bir

⁴ Ali el-Kârî'nin naklettiğine göre Zerkeşî bu hadisin Muhammed b. el-Müntaşir'in sözlerinden olduğunu belirtmiştir (bk. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâg [Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986], 345 [No. 532]).

⁵ Yahyâ b. Hüseyin eş-Şecerî, *Kitâbü'l-Emâlî (Hamsiyye)*, thk. Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 2/122. İsnadın tam hâli Ahmed b. Muhammed b. Abdîrrahmân Sibt b. Mendûye ↔ Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hibbân ↔ İbrâhim b. Hasan ↔ Abdülcebbâr b. Alâ ↔ Süfyân b. Uyeyne ↔ Ca'fer el-Ahmer ↔ İbrâhim b. Muhammed b. el-Müntaşir şeklindedir.

⁶ Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403-1413/1983-1992), 2/183; Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-meârif, 1325-1327), 1/157-158; a.mlf, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Halep: Dâru'r-Reşid, 1411/1991), 93.

⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/38-41; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/93.

bilgiye rastlanamamıştır. Öte taraftan *Târîh*'deki rivayette İbn Maîn'in Ebû Üsâme ↔ Ca'fer tarikini sevkettikten sonra inkıta'a dair bir değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir ki bu da Ebû Üsâme'nin Ca'fer'den hadis işittiğine dair bir karine kabul edilebilir. Ebû Üsâme ise sika, sebt bir râvidir ve aslında Süfyân'ın talebesidir.⁸ İbn Hacer onu müdellislerin ikinci mertebesinde yani az sayıda tedlîs yapımları ve hadiste imam olmaları sebebiyle *Sahîh*'lerde rivayetlerine yer verilen kişiler arasında zikretmiştir.⁹ İsnadın tedlîs açısından önem arz eden ismi meşhur sika, imam ve fakîh¹⁰ Süfyân b. Uyeyne de Alâî ve İbn Hacer tarafından ikinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.¹¹ Kerâbîsî (ö. 244/862), Ahmed b. Hanbel, Fesevî (ö. 277/890), İbn Hibbân (ö. 354/965), Dârekutnî (ö. 385/995), Hatîb (ö. 463/1071) gibi âlimler onun tedlîs yaptığını söylerlerken sadece sikalardan tedlîs yaptığını özellikle belirtmişlerdir.¹²

İbn Maîn'in verdiği bu örnekte Süfyân'ın Ebû Üsâme'yi isnaddan düşürerek hadisi doğrudan hocası İbrâhim'den almış izlenimi verdiği anlaşılmaktadır. Ebû Üsâme'yi isnaddan düşürme sebebi muhtemelen onun kendisinin talebesi olması ve yaşının küçüklüğüdür. İbn Uyeyne aslında sadece Ebû Üsâme'yi değil, hadisi İbrâhim'den Ebû Üsâme'ye nakleden Ca'fer'i de iskât etmiş olmaktadır. Ancak Ca'fer'in iskâtından sorumlu olan râvinin Ebû Üsâme olma ihtimali de bulunmaktadır. Kendisi de bir müdellis olan Ebû Üsâme hadisi İbn Uyeyne'ye arada Ca'fer olmadan doğrudan İbrâhim'den almış gibi naklettiyse, İbn Uyeyne de kendisini isnâddan düşürünce peş peşe iki râvi isnâddan eksilmektedir. Nitekim yukarıda verilen Süfyân b. Uyeyne ↔ Ca'fer el-Ahmer ↔ İbrâhim tariki de onun hadisi Ebû Üsâme'den bu şekilde aldığı anlamına gelebilir. Zira bu tarikte Süfyân, İbrâhim ile arasında Ca'fer'i açıkça zikretmektedir. Ancak elbette her iki ismin düşmesinden sorumlu asıl râvinin Süfyân olma ihtimali de tamamen göz ardı edilemez. Nitekim İbn Maîn'in Süfyân'ın doğrudan

⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/217; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/3.

⁹ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 107-108.

¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/177-179; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/117-122.

¹¹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 114-116.

¹² Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/71; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/633; Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993), 1/161 (Mukaddime); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbü'rî Hâkim, *Süâlâtü'l-Hâkim en-Neysâbü'rî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Muvaffik b. Abdullah b. Abdülkâdir (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 175; Hatîb, *el-Kifâye*, 362.

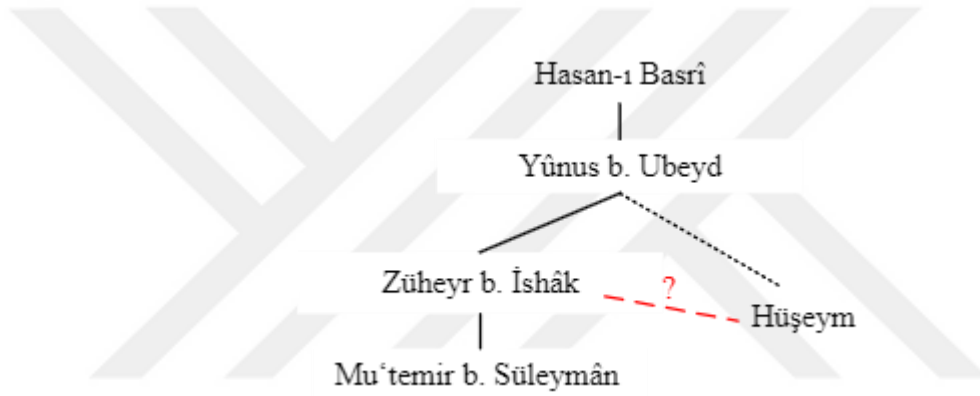
İbrâhim’den naklettiği tarik için onun tedlîs yaptığını söylemesi, peş peşe iki râvinin düşmesinden Süfyân’ın sorumlu olduğu ihtimalini ön plana çıkarmaktadır.

Bu örnekten anlaşıldığı üzere Yahyâ b. Maîn, bir râvinin normalde hadis tahammül ettiği hocasından işitmediği bir hadisi, gerçekte işittiği râviyi ve belki onun da hadisi aldığı râviyi de düşürerek doğrudan o hocasından nakletmesini tedlîs olarak nitelendirmektedir.

3.1.1.1.2. Küslüğün sona ermesi için selâm vermenin yeterli olması rivayeti

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: حَدَّثَنَا مُعْتَمِرٌ، عَنْ زُهَيْرٍ - شَيْخٍ مِنْ بَنِي سُلَيْمٍ - عَنْ يُونُسَ، عَنْ الْحَسَنِ قَالَ: يَجْزِيءُ مِنَ الصَّرْمِ السَّلَامُ.

قَالَ يَحْيَى: وَلَيْسَ هَذَا الشَّيْخُ بِشَيْءٍ. وَقَدْ دَلَّسَهُ هَشِيمٌ عَنْ يُونُسَ، وَلَيْسَ هَذَا الْحَدِيثُ بِشَيْءٍ؛ لَيْسَ بِرَوِيهِ ثِقَةٌ.¹³

Üç günden fazla küs kalmama ile ilgili olan bu maktû rivayette Hasan-ı Basrî’den “selam vermenin küslüğün sona ermesi için yeterli olduğu” sözü nakledilmektedir. Yahyâ b. Maîn’in Mu’temir b. Süleymân ↔ Züheyr b. İshâk ↔ Yûnus b. Ubeyd ↔ Hasan tariki ile naklettiği bu hadise sadece zayıflığına işaret edilmek üzere tek bir kaynakta yer verildiği görülmüştür.¹⁴

İbn Maîn’in ifadelerinden Hüseyim b. Beşîr’in (ö. 183/799) de söz konusu hadisi Yûnus b. Ubeyd’den (ö. 139/756) naklettiği anlaşılmaktadır. İbn Maîn, Hüseyim’in hadisi Yûnus’tan tedlîs yaparak naklettiğini, hadisin sika bir râvi tarafından rivayet edilmediğini ve zayıf olduğunu söylemektedir. Yine Yahyâ b. Maîn başka bir yerde Hüseyim’in burada metni verilen hadisi Yûnus ↔ Hasan tarikiyle naklederek tedlîs yaptığını bildirmekte, akabinde kullandığı “Hüseyim hadisi bulutlardan alırdı.”¹⁵ gibi

¹³ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü’l-d-Dûrî)*, 4/204 (Paragraf no. 3965).

¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/223; Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr Ukaylî, *Kitâbü’l-Du’afâi’l-kebîr*, thk. Abdülmu’tî Emin Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-’ilmiyye, 1404/1984), 2/91.

¹⁵ İfadenin orijinal metni “كان هشيم يأخذ الحديث من السحاب” şeklindedir.

kinayeli bir lafızla hadisi aldığı asıl râvinin kim olduğunu bilmediğini ima etmektedir.¹⁶ İbn Maîn'in hem bu hadisi sika bir râvinin rivayet etmediği ve hem de Hüseyim'in hadisi aldığı asıl râvinin kimliğinin belirsiz olduğu yönündeki ifadeleri bir arada değerlendirildiğinde Hüseyim'in hadisi zayıf bir râviden aldığı, ancak bu râviyi isnaddan düşürdüğü anlaşılmaktadır. Hüseyim'in isnaddan düşürdüğü râvi büyük ihtimalle hadisi Yûnus'tan naklettiği bilinen Züheyr'dir. Genellikle zayıf olduğu belirtilen¹⁷ Züheyr b. İshâk es-Selûlî (ö. [?]) hakkında İbn Maîn'in kendisi de Yûnus b. Ubeyd'den hadis rivayet eden Züheyr b. İshâk'ın zayıf olduğu ifadesini kullanmıştır.¹⁸ Züheyr ile Hüseyim arasında bir semâ ilişkisi tespit edilemese de her ikisinin de Yûnus'un talebeleri olması bakımından akran ya da en azından muâsir oldukları söylenebilir.

Sika, sebt, hâfız olmakla birlikte çokça tedlîs ve irsâl-i hafî yaptığı bildirilen Hüseyim b. Beşîr¹⁹ yine sika bir râvi olan²⁰ Yûnus b. Ubeyd'den normalde hadis işitmiştir ve onun talebesidir. Tedlîs yapması ile meşhur bir râvi olan Hüseyim'i, Alâî az sayıda tedlîs yapmaları nedeniyle rivayetleri *Sahîh*'lerde tahrîc edilen müdellislerden oluşan ikinci mertebede,²¹ İbn Hacer ise çok fazla tedlîs yapıp sadece semâ açıkladıkları hadisleri kabul edilenlerden oluşan üçüncü mertebede zikretmiştir.²² Onun tedlîs yaptığı, aralarında Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Hatîb el-Bağdâdî, İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Halîlî, Nesâî, İbn Hibbân, Hâkim gibi âlimlerin de bulunduğu pek çok kimse tarafından dile getirilmiştir.²³ Yahyâ b. Maîn ayrıca tedlîs

¹⁶ Ebû İshâk İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî, *Süâlatü İbni'l-Cüneyd li Yahyâ b. Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988), 343 (Paragraf no. 292).

¹⁷ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/91; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/223-224; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Ebû'l-fidâ Abdulah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/297; Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002), 3/526-527. Züheyr'in sika olduğu kanaatindeki âlimlerin görüşleri için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, nşr. Muhammed Abdülmuid Hân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/428; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Beyrut: Matbaatü Meclisi dâireti'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1393-1403/1973-1983), 8/256.

¹⁸ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1371-1373/1952-1953), 3/590.

¹⁹ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/272-289; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 11/59-64.

²⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 11/445.

²¹ Alâî, *Câmi'u't-tahsil*, 111, 113.

²² İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 158-159.

²³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs (Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1408/1988), 51; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/255, 2/246, 261, 3/210; Tirmizî, *el-*

lafzını açıkça zikretmese de Hüseyim'in tedlîs yaptığına işaret eden çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁴

İncelenen rivayette Hüseyim'in bu hadisi hocası Yûnus'un kendisinden değil de sika olmayan bir râviden -büyük ihtimalle Züheyr'den- aldığı halde, bu râviyi düşürerek sanki hocası Yûnus'tan işitmiş gibi naklederek tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Yani Yahyâ b. Maîn, râvinin hadis işittiği bir hocadan işitmediği bir hadisi nakletmesine açıkça tedlîs demektedir. İstılahların anlamlarının yerleştiği sonraki dönemde bu tür tedlîse *tedlîsü'l-isnâd* denilmiştir.

3.1.1.1.3. A'meş'in Mücâhid'den tedlîsi

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: الْأَعْمَشُ سَمِعَ مِنْ مُجَاهِدٍ. وَكُلُّ شَيْءٍ يَرَوِي عَنْهُ، لَمْ يَسْمَعْ. إِنَّمَا مُرْسَلَةٌ مَدْلُوسَةٌ.²⁵

Muhakkik Ahmed Muhammed Nûrseyf bu metnin bir kısmının eksik olduğunu bildirmiş ve bu kısmı aynı bilginin geçtiği başka eserlerden hareketle tamamlamıştır. Buna göre altı çizili ilk ifade aslında “لم يسمعه إلا ما قال سمعت” şeklindedir. Yani İbn Maîn, A'meş'in²⁶ Mücâhid'den semâının bulunduğunu, ancak semâ lafzı kullanmadan naklettiği hiçbir hadisi ondan işitmediğini söylemekte ve bu hadisler için aynı anda hem *mürsel* hem de *müdelles* terimlerini kullanmaktadır. Bu ifadelerin İbn Maîn'e göre tedlîs kelimesinin anlamını belirlemede son derece önemli olduğu açıktır. Tezde İbn Maîn başlığı altında incelenen çeşitli örnekler vesilesiyle İbn Maîn'in tedlîs ve irsâl lafızlarını birbiri yerine kullandığı görülmüştür ve söz konusu örnekler ileride verilecektir. Bu örnek ise onun her iki kelimeyi de râvinin hadis işittiği hocadan semâ yoluyla almadığı hadisleri semâa muhtemel bir lafızla nakletmesi anlamında eş anlamlı kabul ettiğini açıkça göstermektedir.

İlelü'l-kebîr, 388; Hatîb, *el-Kifâye*, 361; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1418/1997), 7/313; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/264, 4/388; Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh el-Halîlî, *Kitâbü'l-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 196; Huttelî, *Süâlâtü İbni'l-Cüneyd*, 343; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001), 5/109; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/587; Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 342.

²⁴ bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/190, 377, 389; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, thk. Muhammed Kâmil Kassâr vd. (Dımaşk: Matbûâtü Mecma'î'l-lügati'l-Arabiyye, 1405/1985), 1/63-64.

²⁵ Yezîd b. Heysem ed-Dakkâk, *Min kelâmi Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn fî'r-ricâl (Rivâyetü'd-Dakkâk)*, thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, ts.), 46 (Paragraf no. 59).

²⁶ A'meş'in müdelles olduğuna dair bilgiler ileride verilecektir. Bu bilgilerin söz konusu yerde verilmesinin daha fayda hasıl edeceği düşünülmüştür.

3.1.1.1.4. Mübârek b. Fedâle'nin tedlîsi

وَسَأَلْتُهُ عَنِ الرَّبِيعِ بْنِ صَبِيحٍ؟ فَقَالَ: لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ. وَكَأَنَّهُ لَمْ يَطْرُقْ قَلْتُ: هُوَ أَحَبُّ إِلَيْكَ أَوْ الْمُبَارَكُ؟ فَقَالَ: مَا أَقْرَبَهُمَا. قَالَ أَبُو سَعِيدٍ: الْمُبَارَكُ عِنْدِي فَوْقَهُ فِيمَا سَمِعَ مِنَ الْحَسَنِ، إِلَّا أَنَّهُ زَيْمًا دَلَسَ.²⁷

Yahyâ b. Maîn, Rebî' b. Subeyh ile Mübârek b. Fedâle'yi (ö. 166/782-83) karşılaştırırken onların birbirine yakın mertebede oldukları kanaatini dile getirmiştir. Talebesi Dârimî ise Mübârek'in Hasan'dan rivayetlerinde Rebî'den daha üstün olduğunu söyleyerek kendi görüşünü izhar ettikten sonra onun bazen tedlîs yaptığını bildirmektedir. Dârimî bu bilgiyi hocası Yahyâ b. Maîn'den öğrenmiş olsa gerektir. Bununla büyük ihtimalle onun Hasan'dan rivayetlerinde tedlîs yaptığını kastetmektedir. Zira Mübârek'in tedlîsinden söz edilirken genellikle hocası Hasan-ı Basrî'den tedlîs yapması²⁸ kastedilmektedir. Bu nedenle incelenen örnek de hadis işitilen hocadan semâ ile alınmayan hadisleri nakletmek kapsamında değerlendirilmiştir.

Mübârek b. Fedâle; Abdurrahmân b. Mehdî, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842), Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Ebû Zür'a, Fesevî, Osmân b. Saîd ed-Dârimî ve Dârekutnî tarafından müdellis olarak nitelenmiştir.²⁹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân da onun "haddesenâ" demediği hiçbir hadisi kabul etmediğini bildirmiştir.³⁰ İbn Hacer de onu müdellislerin çok fazla tedlîs yapan ve sadece semâ beyan ettikleri rivayetleri kabul edilenleri içeren üçüncü mertebesinde zikretmiştir.³¹ Alâî ise bir müdellis mertebesinde zikretmese de onun tedlîs yaptığı bilgisini nakletmiştir.³²

²⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Osmân b. Saîd ed-Dârimî 'an Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1400/1980), 111, (Paragraf no. 334).

²⁸ Konu ile ilgili geniş çalışmasında Hâtîm b. Ârif, Mübârek b. Fedâle'nin nadiren tedlîs yaptığını ve Hasan-ı Basrî'nin merviyâtında değil de vaaz, zühd, fetvâ ve tefsir gibi konularda ona ait sözlerde tedlîs yaptığı sonucuna ulaşmıştır (Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/350-351). Bununla birlikte metnin devamında adları geçen Ebû Zür'a ile Ebû Dâvûd onun çokça tedlîs yaptığını söylemişler, İbn Hacer de onun tedlîs ile meşhur olduğundan söz etmiştir.

²⁹ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/225; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/319; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/279; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/38 (Paragraf no. 1480); Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî, *Süâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî*, thk. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî (Mekke & Beyrut: Mektebetü Dâru'l-istikâme & Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997), 1/390; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/339; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/633; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 111; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellîsîn*, 147.

³⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb, *Târîhu medîneti's-selâm (Bağdâd)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 15/282.

³¹ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellîsîn*, 147.

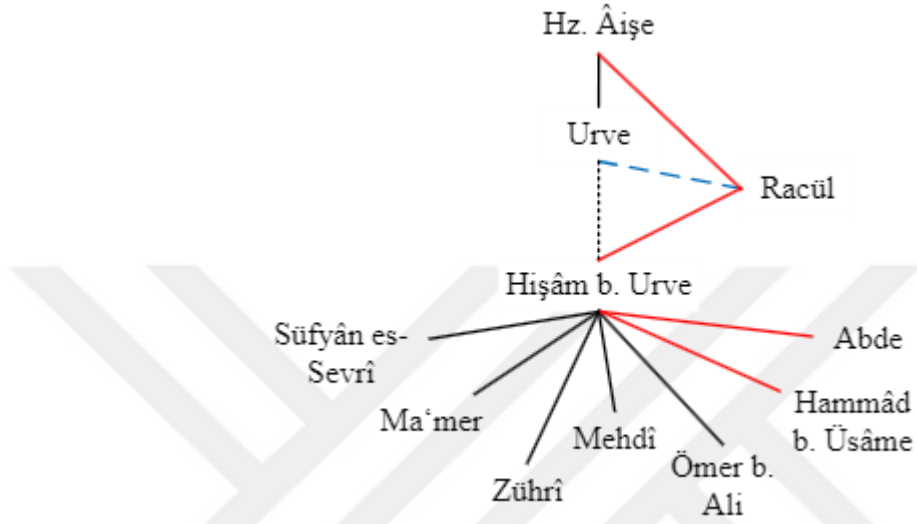
³² Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 273.

3.1.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

3.1.1.2.1. “Hz. Peygamber (s.a.v.) elbisesini dikerdi.” rivayeti

سَأَلْتُ يَحْيَى عَنْ حَدِيثِ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ أَنَّهَا سَمِعَتْ: مَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَصْنَعُ فِي بَيْتِهِ؟ قَالَتْ: كَانَ يَرْقَعُ ثَوْبَهُ. فَقَالَ

يَحْيَى: هُوَ مُرْسَلٌ، هِشَامٌ عَنْ رَجُلٍ.³³

Hz. Âişe'nin “Hz. Peygamber (s.a.v.) evde ne yapardı?” sorusuna verdiği cevabı aktardığı bu hadis Hişâm'dan (ö. 146/763) farklı şekillerde nakledilmiştir. Bunlardan

³³ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/260 (Paragraf no. 1220).

birincisi Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe('ye soruldu)³⁴ şeklindeki tarik, ikincisi ise Hişâm ↔ racül ↔ Hz. Âişe('ye sordum)³⁵ tarikidir.

İbn Maîn; Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe tarikini verdikten sonra Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın "Bu hadis mürseldir, 'Hişâm an racül' şeklindedir." açıklamasını nakletmektedir. *Müsned*'in muhakkiki Şu'ayb el-Arnaût, bu açıklamayı ilgili hadisin dipnotunda Urve'nin isnaddan düşmesi olarak yorumlamıştır.³⁶ Gerçekten de hadisin iki tür isnadından birinde Urve isnaddan düşmüştür. Diğer taraftan Yahyâ el-Kattân'ın açıklamasından Hişâm'ın hadisi babasından, başka bir râvi aracılığıyla, yani Hişâm ↔ racül ↔ Urve ↔ Hz. Âişe tarikiyle aldığını, ancak Hişâm ↔ Urve tarikiyle naklederek irsâl yaptığını anlamak daha isabetlidir. Nitekim aşağıda detaylıca aktarılacağı üzere Hişâm'ın tedlîs yapmasıyla ilgili bilgilerin genellikle babasından işitmediği hadisleri aktarması bağlamında verildiği görülmektedir. Aslında Yahyâ el-Kattân'ın irsâl dediği bu fiil, hadis işitilen hocadan semâ ile alınmayan hadisin nakledilmesi bakımından tedlîstir. Ancak erken dönemde hem muttasıl hadis rivayetinin henüz zorunluluk hâline gelmemesi, dolayısıyla irsâl yapmanın büyük bir problem olarak görülmemesi hem de hadis ıstılahlarının yerleşik bir anlam kazanmamış olması nedeniyle Yahyâ el-Kattân

³⁴ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, nşr. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1391-1395/1971-1975), 11/260 (No. 20492); İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/366; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416-1421/1995-2001), 41/390, 42/209, 43/289 (No. 24903, 25341, 26239); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zehîrî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1419/1998), 2/1/278; Ahmed b. Ali el-Mevsîlî Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, nşr. Hüseyin Selîm Esed (Dimaşk & Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs & Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1404-1410/1984-1990), 8/117 (No. 4653).

Rivayetin Hişâm'dan gelen isnadları;

Ma'mer + Zührî ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (Abdürrezzâk),
Müemmel ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (İbn Sa'd),
Affân ↔ Mehdî b. Meymûn ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (İbn Sa'd),
Amr b. Âsım ↔ Hemmâm b. Yahyâ ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (İbn Sa'd),
Müemmel ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (Ahmed b. Hanbel),
Yûnus + Hasan + Affân ↔ Mehdî b. Meymûn ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (Ahmed b. Hanbel),
Abdürrezzâk ↔ Ma'mer ↔ Zührî ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (Ahmed b. Hanbel),
Abdûlâ'lâ ↔ Ömer b. Ali Mukaddemî ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (Ebû Ya'lâ) şeklindedir. Buhârî de hadisi hem Mehdî hem de Süfyân tarikiyle nakletmiştir.

³⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebû's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî ve âdâbühû*, thk. Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân (Riyad: Dâru'l-Müslim, 1418/1998), 1/98 (No. 11); Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 1/287; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/172 (No. 26048). Hadisin isnadları;

Hazzâ' ↔ Ali b. Medînî ↔ Hammâd b. Üsâme ↔ Hişâm ↔ racül ↔ Hz. Âişe (Ebû's-Şeyh),
Süfyân es-Sevrî ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe (İbn Maîn),
Hişâm ↔ Racül (İbn Maîn),

Abde ↔ Hişâm ↔ Racül ↔ Hz. Âişe (Ahmed b. Hanbel) şeklindedir.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 41/269-270 (No. 24749). Ayrıca bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 1/287.

sonradan tedlîs olarak adlandırılacak bu fiil için irsâl kelimesini kullanmıştır. Onun görüşünü bir itirazda bulunmadan aktarmasından hareketle İbn Maîn'in de aynı kanaati paylaştığı söylenebilir.

Sika bir râvi olan ve babasından semâi bulunan³⁷ Hişâm b. Urve'nin tedlîs yapıp yapmadığı hakkında çeşitli açıklamalar mevcuttur. Onun babasından naklettiği bir hadis hakkında Tahâvî (ö. 321/933) Hişâm'ın hadise Ebû Bekir Muhammed b. Amr vasıtaıyla ulaştığı halde babasından tedlîs yaptığını söylemiştir.³⁸ Beyhakî, Tahâvî'nin bu ifadeleri üzerine "Hadisi Ebû Bekir'den rivayet ettiyse ne olmuş?" diyerek Ebû Bekir sika ve hüccet bir râvi olduğu için bunun hadise bir zarar vermediğini belirtmektedir.³⁹ Ancak hadisin sıhhatine zarar vermese de Hişâm'ın yaptığının tedlîs olduğu görmezden gelinemez. Nitekim Aynî (ö. 855/1451) de Beyhakî'yi bu açıdan tenkit etmiş ve isnaddan düşürülen vasıta râvinin sika ya da zayıf olmasının bir önemi olmadığını, her hâlükârda fiilin tedlîs olarak değerlendirileceğini belirtmiştir.⁴⁰

Hâkim en-Nîsâbûrî de müdellislerden bahsettiği konu başlığı altında Hişâm b. Urve hakkında Ali b. Medîni'den bir nakilde bulunmaktadır. Buna göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın sorması üzerine Hişâm ona "Hz. Peygamber (s.a.v.) iki iş arasında muhayyer bırakılınca kolay olanı seçerdi." hadisi dışında babasından naklettiği hadisleri ondan işitmeyip Zührî'den aldığını söylemiştir.⁴¹ Hâkim bu bilgiyi müdellislerin ikinci türü

³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/232-241; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/48-51.

³⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdulhak (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994), 1/73 (No. 437).

³⁹ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, nşr. Abdülmü'ti Emîn Kal'acî (Karaçi: Câmîatü'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1411/1991), 1/401.

⁴⁰ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Nuhabül'l-efkâr fî tenkîhi Mebâni'l-ahyâr fî şerhi Me'âni'l-âsâr*, nşr. Ebû Temîm Yâsir İbrâhîm (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 2/91-92.

⁴¹ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 341-342. Bilindiği üzere Urve'nin hadislerinin büyük bir çoğunluğu, en önemli talebeleri Hişâm ve Zührî vasıtasıyla aktarılmıştır. Ancak Ali b. Medîni'nin nakli doğruysa Hişâm babasından çok sınırlı sayıda hadis işitmiş demektir. Bu durumda Hişâm'ın Urve'den naklettiği hadisleri hangi yolla ya da kim vasıtasıyla aldığı sorusu gündeme gelmektedir. Buradaki nakilden Hişâm'ın, Urve'nin hadislerini Zührî vasıtasıyla aldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan konu ile ilgili bir başka açıklama daha yapmak da mümkündür. Bu bağlamda Schoeler'in Hişâm hakkındaki ifadeleri dikkati çekmektedir. Schoeler, Urve'nin İslâm tarihi hakkında İslâm dünyasının ilk ilmî risaleleri olan yazılı eserler telif ettiğini, ancak onun bu eserleri geniş halk kitlelerine yayımlama gibi bir amacı olmadığını, bilakis sadece halife ve sarayından oluşan sınırlı bir kitle için söz konusu risaleleri yazdığını belirtmektedir. Daha sonra oğlu Hişâm ise bu risaleleri halka açık olarak verdiği derslerde rivayet etmiştir (Gregor Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*, çev. Güllü Yıldız [İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022], 80). Schoeler'in ifadelerinden anlaşılan, Hişâm'ın elinde babasına ait sahifeler bulunmaktadır. Hişâm muhtemelen Urve'den naklettiği hadisleri bu yazılı metinlerden almış, ama aynı zamanda Urve'nin hadislerinin bir kısmını onun diğer önemli râvisi Zührî'den de işitmiştir. Hişâm'ı isnadlardan Zührî'yi düşürmeye iten sebep, aynı hadisleri, sahip olduğu yazılı

olarak tavsif ettiği “kâle fülân” diyerek tedlîs yapan ve daha sonra semâ durumları fark edilip kendilerine sorulunca hadisi aldıkları asıl râviyi açıklayan müdellis râvilere örnek olarak vermiştir. Bu da Hâkim’in Hişâm’ı müdellis kabul ettiğini ortaya koymaktadır.

Müteahhirûnun da Hişâm’ın tedlîsi hakkında fikir birliği içinde olmadıkları görülmektedir. Alâî, Hişâm’ın tedlîs ile meşhur olmadığını belirtmiştir. Ali b. Medîni’nin Yahyâ b. Saîd el-Kattân’dan naklettiği yukarıda geçen anekdotu aktaran Alâî, sadece bu değerlendirmeye dayanarak Hişâm’ın müdellis sayılmasının problemliliği olduğu görüşündedir. Alâî aynı zamanda Hişâm’ı tedlîs ile niteleyen kimseyi görmediğini belirtmiştir.⁴² Onun bu ifadelerini aynen nakleden İbnü’l-İrâkî (ö. 826/1423) ise Ya’kûb b. Şeybe’nin “Hişâm’ın babasından başka bir râvi aracılığıyla aldığı hadisleri irsâl yaparak aktardığı”⁴³ sadedindeki sözlerinin Hişâm’ın müdellis olduğunun açık bir ifadesi olduğu kanaatindedir.⁴⁴ İbnü’l-İrâkî’nin bu ifadeleri erken dönemde irsâl denilen bazı fiilleri müteahhirûnun tedlîs kabul ettiğini gösteren güzel bir örnektir. Hişâm b. Urve’yi çok nadir tedlîs yapanlardan oluşan birinci mertebe müdellisler arasında zikreden⁴⁵ İbn Hacer de Hişâm’ın Irak’a yaptığı üç seyahatinin birincisinde babasından semâını açıkça izhâr eden lafızla hadis naklederken ikincisinde çok sayıda hadis nakletmesine rağmen açık semâ lafzı kullanmadığına dair

metinler ile de elde etmesi olmalıdır. İsnad kullanımının mükemmel hale gelmediği bir dönemde Hişâm, muhtemelen bu yaptığı bir sorun görmemiştir. Oysa aslında yaptığı fiil sonraki dönemde, işitilmeyen kitaptan nakil anlamına gelen sıyağ tedlîsine tekabül etmektedir. Nitekim Ali b. el-Medîni’nin nakli doğrultusunda Hişâm’ın, Urve’nin sahifelerini ondan semâ etmediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan *Cevâmiu’l-kelim* programı kullanılarak yapılan araştırma neticesinde Hişâm’ın Urve’den rivayetlerinin Zührî’ninkilerden yaklaşık iki kat fazla olduğu görülmüştür. Hişâm’ın Urve’den Zührî’ye göre daha fazla hadis rivayet etmesinin nedeni de babasının sahifelerini elinde bulundurması olsa gerektir. Hişâm’ın yazılı bir metne sahip olduğu kanaatini izhar eden bir diğer araştırmacı da Görke’dir. (Aynı görüş için ayrıca bk. Josef Horovitz, *İslami Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Özmen - Ramazan Altınay [Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019], 168.) Görke, bu sonuca Hişâm’ın Urve’den naklettiği Hudeybiye hadisini kaydeden iki farklı kaynaktaki metinlerin üslup açısından çok büyük oranda birbirlerine benzemelerinden hareketle ulaşmıştır. Diğer taraftan aynı hadisi Urve’den nakleden diğer râvi Zührî’den dağılan tarikler, içerik olarak birbirine benzese de üslup açısından farklılıklar ihtiva etmektedir. Bu da Görke’yi Zührî’nin bu hadisi farklı meclislerde sözlü olarak naklettiği sonucuna götürmüştür (Andreas Görke, “The Historical Tradition About al-Hudaybiya A Study of ‘Urwa b. al-Zubayr’s Account”, *The Biography of Muhammad*, ed. Harald Motzki [Leiden: Brill, 2000], 254, 267).

⁴² Alâî, *Câmi’u’t-tahsîl*, 111. Ayrıca bk. Sıbt İbnü’l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi’l-müdellisîn*, 59. Sıbt İbnü’l-Acemî de Alâî gibi onun tedlîs ile meşhur olmadığını söyleyerek Ali b. Medîni’nin naklini kaydetmiştir.

⁴³ bk. Hafîb, *Târîhu Bağdâd*, 16/61.

⁴⁴ İbnü’l-İrâkî, *Kitâbü’l-Müdellisîn*, 98.

⁴⁵ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 95-96.

anekdottan Hişâm'ın babasından işitmediği hadisleri aktardığı sonucunu çıkarmıştır. İbn Hacer'e göre bu da tedlîs anlamına gelmektedir.⁴⁶

Yemenli muhaddis Muallimî (1895-1966) ise Hişâm'ın müdellis olmadığı kanaatinde. Onun bazen babasından başkası vasıtasıyla aldığı hadisler naklettiğini belirterek Hişâm'ın önceleri bu aradaki râvinin adını verdiği, daha sonra ise bu durum artık bilindiğinden hadisi doğrudan babasından aktardığı açıklamasını yapmıştır. Buna destek olarak da Müslim'in "Mukaddime"sinde Hişâm'ın müdellis olmadığı anlamına gelen ve müdellis olmayan râvilerin irsâl yapabildikleri minvâlindeki sözlerini aktarmaktadır.⁴⁷

Gerçekten de Müslim "Mukaddime"sinde muan'an hadisle ihticâcın sahih oluşundan söz ederken görüşme ve hadis işitme imkanları bulunan bir sikanın diğer bir sikadan an'ane yaparak naklettiği haberin hüccet olduğunu söylemekte, akabinde mürsel hadisin hüccet olmadığı görüşünü ifade ederken mürsel hadiste râviler arasındaki semâ ilişkisini araştırmaya ihtiyaç duyduğunu ve eğer en azından bir kere semân gerçekleştiğini tespit ederse râvinin hocasından naklettiği bütün hadisleri sâbit saydığını belirtmektedir. Müslim devamında semâ lafzı görmediği ya da hadisin semâ yoluyla alındığını tespit edemediği takdirde tevakkuf ettiğini ifade etmiştir. İrsâl yapılmış olma ihtimalinden dolayı bu tür hadisin onun için hüccet olamayacağı şeklindeki muhtemel itiraza cevap olarak, eğer irsâl bir hadisi zayıf saymaya sebep teşkil edecekse başından sonuna kadar semâ lafzıyla nakledilmediği sürece hiçbir muan'an hadisin sahih kabul edilmemesi gerekeceğini belirtmiştir. Bu şekilde hadis naklinin çok yaygın olduğunu söyleyen Müslim, örnek olarak Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe isnadını vermekte, Hişâm'ın babasından, Urve'nin de Hz. Âişe'den hadis işittiğinin yakinen bilindiğini dile getirmekte ve bu durumda Hişâm'ın babasından naklettiği bir hadiste tahdîs sîgası kullanmadığı durumda ikisi arasında Hişâm'ın hadisi işittiği başka bir râvi bulunabileceğini ifade etmektedir. Aynı durumun Urve ile Hz. Âişe arasında da geçerli olduğunu söyleyen Müslim, genel olarak iki râvi arasında çokça semân gerçekleştiği biliniyorsa bazı rivayetlerde râvinin hadisi adı geçen hocasından başka bir râvi aracılığıyla alıp sonra da irsâl yaparak bu râvinin adını bazen zikredip bazen zikretmemesinin pek çok kez vuku bulduğu ve caiz olduğu

⁴⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 95-96.

⁴⁷ Muallimî, *et-Tenkîl*, 2/741-742.

kanaatindedir. Bu duruma örnek olarak da pek çok râvinin Hişâm ↔ Urve tarikiyle naklettiği bir hadisi Hişâm'ın aynı zamanda Hişâm ↔ kardeşi Osmân ↔ Urve tarikiyle de nakletmesini vermektedir. Eyyûb es-Sahtiyânî, Mâlik, Şu'be, Yahyâ b. Saîd gibi âlimlerin bu şekilde bir semâ araştırmasını sadece müdellis râvilerin rivayetlerinde, tedlîs ihtimalinin bertaraf edilebilmesi için yaptıklarına işaret eden Müslim'in, bunu söylerken aslında Muallimî'nin işaret ettiği gibi Hişâm'ın müdellis olmadığını da ima ettiği düşünülebilir.⁴⁸ Nitekim Muhammed Refî' Osmânî de Müslim'in ifadelerine dair açıklamada bulunurken Muallimî'nin görüşüne paralel bir görüş izhar etmiştir. Osmânî, hiçbir muhaddisin onu müdellis saymamasına rağmen, Hişâm'ın aradaki vasıtayı isnaddan düşürerek babasından irsâl yapmasının tedlîs tanımı bakımından tedlîs sayılması gerektiğini düşündüğünü ifade etmektedir. Bu problemi Abdülfettâh Ebû Gudde'ye sorunca Ebû Gudde kendisine “Râvi bir kere vasıtayı terk edip sonra onu zikretse ve bu vasıta râviyi açıkça belli etse bu durumda artık müdellis olmaz. Hişâm da bu durumdadır.” cevabını vermiştir.⁴⁹

Öte yandan Müslim'in ifadelerinden müdellis olsa bile Hişâm'ın yaptığı tedlîslerin bir sorun teşkil etmeyeceğini anlamak da mümkündür. Yani erken dönemde Hişâm'a sınırlı sayıda âlimin müdellis demesinin ve kimi zaman da onun müdellis olduğuna karşı çıkılmasının nedeni, büyük ihtimalle bu tezde adları geçen başka bazı râvi örneklerinde de görüldüğü gibi o dönemde tedlîsin henüz menfî bir bakış açısıyla problem olarak telakki edilmemesidir. Burada asıl meselenin Hişâm'ın (ö. 146/763) yaşadığı dönem ve o dönemin rivayet usulleriyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Muttasıl isnad kullanımının sistemleşmediği dönemde yaşayan Hişâm'ın yaptığı, erken dönem âlimleri tarafından genellikle “irsâl” olarak adlandırılmıştır. Müslim'in de bunu bu şekilde kabul ettiği için Hişâm'ı müdellis saymadığı ya da en azından bu fiilde bir sorun görmediği düşünülmektedir. Yine Yahyâ b. Saîd'in hadise *mürsel* demesi de bu fikri desteklemektedir. Hadisteki problemi ortaya koymak üzere onun sözünü aktaran İbn Maîn'in de Yahyâ el-Kattân ile aynı görüşte olma ihtimali oldukça yüksektir. Bununla birlikte mütekaddimûndan Tahâvî'nin Hişâm'a açıkça müdellis demesi, daha sonra Hâkim'in de bu görüşü desteklemesi, erken sayılabilecek dönemde irsâl yerine tedlîs kelimesinin de kullanılabildiği anlamında kabul edilebilir. Beyhakî'nin Tahâvî'ye Hişâm'ın yaptığında bir sorun olmadığını söyleyerek karşı

⁴⁸ Müslim, “Mukaddime”, s. 23-25.

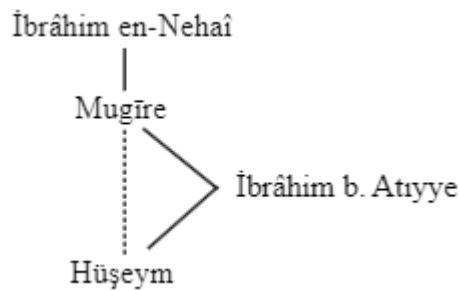
⁴⁹ Şebbir Ahmed el-Osmânî, *Fethu'l-mülhim* (Kuveyt: Dâru'z-Zıyâ', 1426/2006), 1/390 (dipnot).

çıkması ise Müslim’in görüşüne destek sayılabilir. Hem mütekaddimûn hem de müteahhirûnun kendi aralarında Hişâm’ın tedlîs yapması hakkında bir görüşte ittifak etmemelerinin nedeni de muhtemelen bir yandan irsâl ve tedlîs kelimelerinin yerleşik bir anlam kazanmamış olması, bir yandan da böylesi bir fiilin erken dönemde yapılmasında sorun olup olmadığı hakkındaki birbirine zıt görüşleridir. Ancak anlaşılan Hişâm’ın erken dönemde genellikle irsâl kabul edilen fiili, sonraki dönemlerde artık tedlîs olarak adlandırılmaya başlamıştır. Nitekim Alâî’nin, Hişâm’ın babasından işitmediği hadisleri nakline tedlîs denilmesi hususundaki şüphelerinin İbnü’l-İrâkî ve İbn Hacer’de şüphe olmaktan çıkarak kesin kanıya dönüştüğü yukarıda ifade edilmiştir.

Hem Alâî’nin hem de Muhammed Refî‘in Hişâm’ı müdellis olarak niteleyen kimseyi görmediklerine dair ifadeleri ise Tahâvî ve Hâkim’in bu konudaki görüşlerini ya görmezden gelmeleri ya da onların tedlîs ifadesinden irsâli kastettiklerini düşünmeleri ile belki açıklanabilir.

3.1.1.2.2. “Hacamatçı aynasına bakmak alçaklıktır.” ve “Mushaf eskirse gömülür.” rivayetleri

سَأَلْتُ يَحْيَى عَنْ أَحَادِيثِ يَرْوِيهَا هَشِيمٌ، عَنْ مُغِيرَةَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ: «النَّظَرُ فِي مِرْآةِ الْحُجَامِ دَنَاءَةٌ.» وَ«إِذَا بَلَى الْمُصْحَفُ دَفِنَ.» وَأَشْبَاهَ هَذِهِ الْأَحَادِيثِ؟ فَقَالَ: سَمِعَهَا هَشِيمٌ مِنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَطِيَّةِ الْوَاسِطِيِّ، عَنْ مُغِيرَةَ. قُلْتُ لِيَحْيَى: إِبْرَاهِيمُ هَذَا سَمِعَ مِنَ الْمُغِيرَةِ هَذِهِ الْأَحَادِيثِ؟ قَالَ: كَانَ إِبْرَاهِيمُ هَذَا لَا يُسَاوِي شَيْئًا، وَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ قَدْ سَمِعَ مِنْ مُغِيرَةَ، فَهَشِيمٌ إِنَّمَا سَمِعَ هَذِهِ الْأَحَادِيثَ مِنْهُ، عَنْ مُغِيرَةَ، وَكَانَ يَقُولُ، مُغِيرَةَ. هَكَذَا قَالَ يَحْيَى، أَوْ شَبِيهَ هَذَا.⁵⁰

İbn Maîn, metinleri “Hacamatçı aynasına bakmak alçaklıktır” ve “Mushaf eskirse gömülür” şeklinde gelen ve Hüseyim ↔ Mugîre b. Miksem ↔ İbrâhim en-Nehaî tarihiyle nakledilen iki hadisi ve benzerlerini Hüseyim’in aslında İbrâhim b. Atıyye ↔

⁵⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’ d-Dûrî)*, 4/389 (Paragraf no. 4926).

Mugîre kanalıyla işittiğini bildirmektedir. İbn Maîn'e İbrâhim'in bunu Mugîre'den işitip işitmediği sorulunca ise o, İbrâhim hakkında dördüncü merteye bir cerh lafzı olan "beş para etmez" (لا يُساوي شيئاً) ifadesini kullanmış, ancak yine de İbrâhim'in bu hadisleri Mugîre'den işitmiş olması gerektiğini belirtmiştir. Devamında da Hüseyim'in hadisi İbrâhim ↔ Mugîre kanalıyla almasına rağmen "Mugîre" diyerek doğrudan ondan naklettiğini ifade etmiştir.

Bu iki hadisten "Mushaf eskirse gömülür." rivayeti Hüseyim tarafından aynı zamanda İbrâhim'in isnaddan düşürülmesi yerine müphem bırakılması suretiyle de nakledilmiştir.⁵¹ "Hacamatçı aynasına bakmak alçaklıktır." rivayeti ise Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim en-Nehaî⁵² ve Hüseyim ↔ (ahberanâ) ashâbımızdan biri ↔ Mugîre ↔ İbrâhim en-Nehaî⁵³ şeklinde iki tarikle aktarılmıştır. İbn Adî hadisi her iki tarikten de naklettikten sonra Hüseyim'in ikinci isnadda "ashâbımızdan biri" dediği kişinin İbrâhim b. Atıyye olduğunu, Hüseyim'in ondan tedlîs yaptığını ve hatta bununla meşhur olduğunu açıkça söylemektedir.⁵⁴ Buhârî, Hüseyim'in İbrâhim b. Atıyye'den tedlîs yaptığını bu lafzı kullanarak dile getiren bir başka âlimdir.⁵⁵ İbn Hacer de Yahyâ b. Maîn'in buradaki açıklamalarının Hüseyim'in İbrâhim'i isnaddan düşürerek tedlîs yapması anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁵⁶ Hüseyim'in her hâlükârda hadisi kendisinden aldığı İbrâhim b. Atıyye'yi gizlemek istediği ve bunu temin maksadıyla

⁵¹ İlgili tarik Ahmed b. Hanbel bölümünde verilecektir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 2/280 [Paragraf no. 2254]). Hadis bunun dışında İbn Maîn'den sonraki dönemde yazılan bazı eserlerde Yahyâ b. Maîn'in burada metni verilen açıklamaları çerçevesinde nakledilmiştir. Örneğin bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/245; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 6/114.

⁵² Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *el-Vukûf ve't-tereccül mine'l-Câmi' li-mesâili'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 115 (No. 10); Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. Alî el-İsfahânî İbnü'l-Mukrî, *el-Mu'cem*, nşr. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Sa'd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 136 (No. 426); İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/135; Ahmed b. Abdullâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988), 4/233. Hallâl'ın isnadı Muhammed b. Umeyr ↔ Hasan b. İshâ ↔ Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim, İbnü'l-Mukrî'nin isnadı Ahmed ↔ Abdullah b. Süleymân b. eş-Şu's ↔ Ali b. Haşrem ↔ Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim, Ebû Nuaym'ın isnadı Muhammed b. İshâk b. Eyyûb ↔ Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî ↔ İshâk b. el-Münzir ↔ Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim şeklindedir. İbn Adî ise bu isnadı "bazıları da şöyle rivayet eder" diyerek sadece Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim şeklinde nakletmiştir.

⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/245, 7/135. İbn Adî'nin kaydettiği isnad Ahmed b. Muhammed ed-Dabbî ↔ İshâk b. Şâhîn ↔ Hüseyim ↔ (ahberanâ) ashâbımızdan biri ↔ Mugîre ↔ İbrâhim şeklindedir. Aynı yerde İshâk'ın hadisi tahdîs sîgası kullanarak İbrâhim b. Atıyye ↔ Mugîre kanalıyla naklettiği tarihi de zikretmiştir.

⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/246, 7/135. İbn Adî burada Yezîd b. Hârûn'dan naklen Hüseyim'in Mugîre ve İbrâhim'in her ikisi ile de mülâkî olduğunu bildirmektedir.

⁵⁵ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/60; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/311.

⁵⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/319-320.

ilk tarikte onu isnaddan tamamen düşürdüğü, ikincisinde ise ismini müphem bırakarak şüüh tedlîsi yaptığı anlaşılmaktadır.

Zayıf ve metrûk olarak nitelenen⁵⁷ İbrâhim b. Atıyye'nin Mugîre'den semâi vardır.⁵⁸ Hüseyim'in de İbrâhim b. Atıyye'den hadis işittiği bildirilmiştir.⁵⁹ Aynı şekilde Hüseyim, Mugîre ile de görüşmüş ve ondan hadis semâ etmiştir.⁶⁰ Görüldüğü üzere Hüseyim, zayıf bir râvi olduğu için İbrâhim'i isnâddan düşürerek tedlîs yapmıştır. İbn Maîn, Hüseyim'in bu yaptığını *tedlîs* lafzını kullanmaksızın ortaya koymuş, kendisine çok yakın bir zamanda talebesi Buhârî ve ondan sonra da yukarıda zikredilen diğer âlimler bu fiil için açıkça *tedlîs* demişlerdir. Bu durumda Hüseyim'in muâsırı olan ve görüşüp hadis işittiği bir hocadan almadığı bir hadisi, zayıf olması nedeniyle vasıta râviyi düşürerek ilk hocadan semâ yoluyla almış gibi aktarmak suretiyle tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3.1.1.2.3. İbn Ömer'in Celûlâ günü payına düşen câriyeyi öpmesi ve “İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir.” rivayetleri

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: وَسُئِلَ عَنْ حَدِيثِ هَشِيمٍ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَيُّوبَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ اللَّخْمِيِّ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: وَقَعَ فِي سَهْمِي يَوْمَ جُلُولَاءَ جَارِيَةٌ كَأَنَّ عُتْقَهَا إِبْرِيْقُ فَضَّةٍ، فَمَا مَلَكْتُ نَفْسِي أَنْ قَبِلْتُهَا، وَالنَّاسُ يَنْظُرُونَ. فَقَالَ يَحْيَى: لَمْ يَسْمَعْهُ مِنْ عَلِيٍّ بْنِ زَيْدٍ وَلَمْ يَسْمَعْ هَشِيمٌ أَيْضًا مِنْ عَلِيٍّ بْنِ زَيْدٍ حَدِيثَ رَأْسِ الْعَقْلِ.

قَالَ يَحْيَى: وَقَدْ سَمِعَ هَشِيمٌ مِنْ عَلِيٍّ بْنِ زَيْدٍ أَحَادِيثَ غَيْرَ هَذِهِ.⁶¹

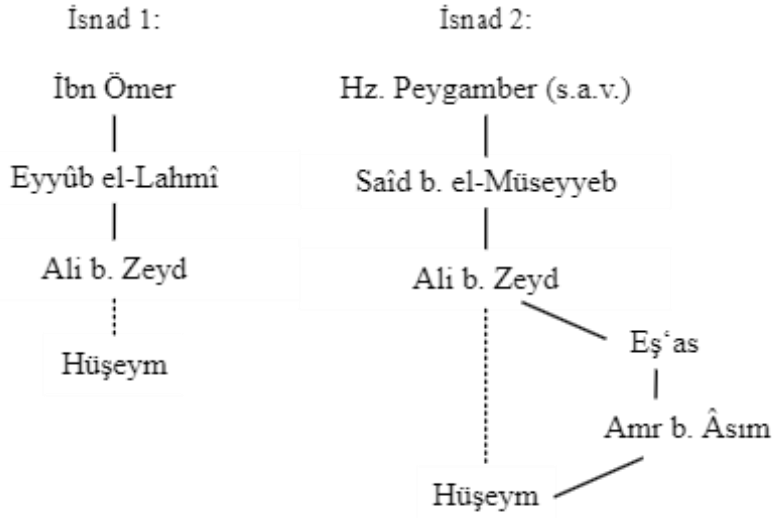
⁵⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Muhammed İbrâhim Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1412/1992), 1/108; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/285; Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed Lütî es-Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 61; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/42; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ'*, nşr. Nûreddin İtr (Katar: İdâretü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, ts.), 1/20; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/318-319.

⁵⁸ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 7/26.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410-1421/1990-2000), 4/798.

⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/274.

⁶¹ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/401 (Paragraf no. 4981).

Yahyâ b. Maîn'in söz ettiği hadislerden ilki Hüseyim ↔ Ali b. Zeyd ↔ Eyyûb b. Abdullah el-Lahmî ↔ İbn Ömer⁶² isnadıyla gelen, İbn Ömer'in Celûlâ⁶³ günü payına düşen câriyeyi öpmesi ile ilgili rivayettir. İbn Maîn Hüseyim'in bu hadisi Ali b. Zeyd'den işitmediği kanaatindedir. Aynı hadisi Ali b. Zeyd'den Hüseyim dışında Hammâd b. Seleme de Ali b. Zeyd ↔ Eyyûb b. Abdullah el-Lahmî ↔ İbn Ömer⁶⁴ tarikiyle nakletmiştir.

Zayıf bir râvi olan Ali b. Zeyd⁶⁵ (ö. 131/748-49) Hüseyim'in (ö. 183/799) hocaları arasında zikredilmiştir.⁶⁶ Nitekim İbn Maîn de Hüseyim'in ondan bu hadis dışında

⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/260 (Paragraf no. 2189); Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerî el-Harâitî, *İ'tilâli'l-kulûb*, thk. Hamdî ed-Dimurdâş (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1420/2000), 1/148 (No. 295); Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-hevâ*, nşr. Hâlid Abdüllatîf es-Seb'u'l-alîmî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1998), 178-179 (No. 476).

⁶³ Hz. Ömer devrinde Irak'ta Müslümanlarla Sâsânîler arasında cereyan eden ve Müslümanların galip olarak çok büyük ganimet elde ettiği meydan muharebesinin adıdır.

⁶⁴ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde & Dimaşk: Dâru'l-Kıble & Müessesetü ulûmî'l-Kur'ân, 1427/2006), 9/197 (No. 16921); Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Süleymân b. İbrâhîm b. Muhammed el-Âyid (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1985), 3/1112; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1412/1924), 5/715; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdis vel-âsâri'l-vâkıa fi ş-Şerhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Ebû'l-Gayt Abdülhay vd. (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1526/2004), 8/262.

⁶⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 141; a.mlf, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 2/417; Ebû'l-Fazl Abdurrahmân b. Ahmed el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.), 2/154; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/957; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/187; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/195-201; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/437-440; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/156; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/322-324. İclî, Ali'nin ismini *Ma'rifetü's-sikât*'ta zikretmesine rağmen onun hakkında "eyse bi-kaviy", "hadisleri yazılır" ve "lâ be'se bih" demiştir.

⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/274.

başka hadisleri dinlediğini belirtmektedir. Anlaşılan Hüseyim normalde başka hadisleri semâ ettiği Ali'den bu hadisi işitmemiştir. Hüseyim'in hadisi kendisinden aldığı fakat isnaddan düşürdüğü râvinin kimliğine dair bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte onun hadisi Ali b. Zeyd'den nakleden diğer râvi Hammâd b. Seleme'den (ö. 167/784) işittiği ilk anda akla gelebilir. Fakat her ne kadar Şu'be hayattayken Basra'ya geldiği bildirilen⁶⁷ Hüseyim'in, bu seyahatinde Şu'be'nin yanı sıra Ali b. Zeyd'in de talebesi⁶⁸ Basralı Hammâd ile görüşmesi ihtimal dâhilindeyse de Hammâd'ın Hüseyim'in hoca ya da talebeleri arasında zikredilmemesi bu konuda daha fazla değerlendirmeye yapmaya izin vermemektedir. Netice itibariyle meşhur bir müdellis olan Hüseyim muhtemelen âlî isnad elde etmek maksadıyla hadisi kendisi vasıtasıyla Ali b. Zeyd'den aldığı râviyi isnaddan düşürmüş ve hadisi hocası Ali b. Zeyd'den naklederek tedlîs yapmıştır.

İbn Maîn'in bahsettiği ikinci hadis ise "İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir." metniyle gelen rivayettir. Bu rivayet Saîd b. el-Müseyyeb'den bazı kaynaklarda Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁶⁹ şeklinde mürsel, bazı kaynaklarda ise Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁷⁰ şeklinde muttasıl tarikle nakledilmiştir.

İbn Maîn'in bahsettiği tarik ise hadisin Hüseyim ↔ Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁷¹ isnadıyla gelen tariktir. İbn Adî'nin naklettiğine göre Amr

⁶⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 16/130.

⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/346.

⁶⁹ Harâtî, *İ'tilâli'l-kulûb*, 1/24 (No. 482); Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 10/187-188 (No. 20306); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 11/24, 346 (No. 8089, 8636). Bu kaynaklarda Ali b. Zeyd'den nakleden râvi Eş'as'tır.

⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*, nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. (Beyrut & Medine: Müessesetü Ulûmi'k-Kur'ân & Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1409-1426/1988-2005), 14/263 (No. 7852); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. Avazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hasînî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995), 6/156 (No. 6070); Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Emsâl fi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmîd (Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1402/1982), 99 (No. 129); Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1985), 1/147 (No. 200); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 11/347 (No. 8637). Bu kaynaklarda hadisi Ali b. Zeyd'den nakleden râvi Ubeyd b. Amr el-Hanefî'dir. Beyhakî ise ek olarak Sevrî ↔ Ali b. Zeyd tarikini aktarmıştır.

⁷¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/89, 398 (No. 25937, 26796); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebî'd-Dünyâ, *Kitâbü Kazâi'l-havâic*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-küttübi's-sekâfiyye, 1413/1993), 2/24-26 (No. 17); Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbüri İbnü'l-Münzir, *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihlâf*, nşr. Ebû Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanîf (Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999), 11/308; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 11/24 (No. 8089).

b. Âsım bu hadisi münkerü'l-hadîs bir râvi⁷² ve Ali b. Zeyd'in talebesi olan⁷³ Eş'as b. Berâz'dan Hüseyim'e kendisinin naklettiğini, fakat Hüseyim'in işitmediği bu rivayette tedlîs yaptığını söylemiştir.⁷⁴ Beyhakî de zikredilen tarikle naklettikten sonra hadis hakkında Ahmed b. Hanbel'in, Hüseyim'in hadisi Ali'den işitmediği yorumunu⁷⁵ kaydetmiş ve Hüseyim'in söz konusu rivayette tedlîs yaptığını açıkça ifade etmiştir.⁷⁶ Hüseyim tarikini eserinde kaydeden Dârekutnî de benzer bilgiler vererek hadisin mürsel tarikinin doğru olduğu bildirmiştir.⁷⁷ Hüseyim'in hadisi Ali b. Zeyd'den işitmediği ve aslında Amr ↔ Eş'as yoluyla aldığı halde isnaddan bu iki râviyi düşürdüğü anlaşılmaktadır. Hadis ileride İbn Ebî Hâtim kısmında daha detaylı olarak işlenecektir.⁷⁸

İncelenen örnekteki ilk rivayet hakkında yapılan açıklama bu hadis için de geçerlidir. Burada dikkat çeken nokta İbn Maîn'in her iki rivayet için de tedlîs kelimesini kullanmamış olmasına rağmen en azından ikinci rivayet için sonraki dönemde bu lafzı açıkça kullanan âlimlerin bulunmasıdır. Dolayısıyla isnaddaki sorun bakımından ikinci rivayet ile aynı özellikleri taşıyan ilk rivayet de bu âlimlere göre aslında müdelles olmaktadır. İbn Maîn'in kendisinin de benzer nitelikteki rivayetler için tedlîs kelimesini kullandığı daha önce örneklerle gösterilmişti. Bu örnekte ne şekilde gerçekleştiğini tavsif etmesine rağmen tedlîs lafzını kullanmaması o dönemde terimin kullanımının henüz yaygınlaşmamış olmasıyla ya da hadislerin tenkidi esnasında teknik ifadeler kullanmanın yerleşmemesi ile açıklanabilir.

3.1.1.2.4. “[Hz.] Ömer’e bardaklar (içerisinde içecek) getirildi...” rivayeti

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: فِي حَدِيثِ الْأَعْمَشِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ قَالَ: أَتَى عُمَرَ بَعْسَاسٌ. ادْخَلَ بَيْنَهَا جَرِيرُ الصَّبِيِّ رَجُلًا. قَالَ: عَنْ الْمُسَيْبِ بْنِ زَافِعٍ

عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ. قُلْتُ لِيَحْيَى: يَرَوِي الْمُسَيْبُ بْنُ زَافِعٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ؟ قَالَ: نَعَمْ.⁷⁹

⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/269-270; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/374-375; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/425-426; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/199-201.

⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/269.

⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/376, 7/135.

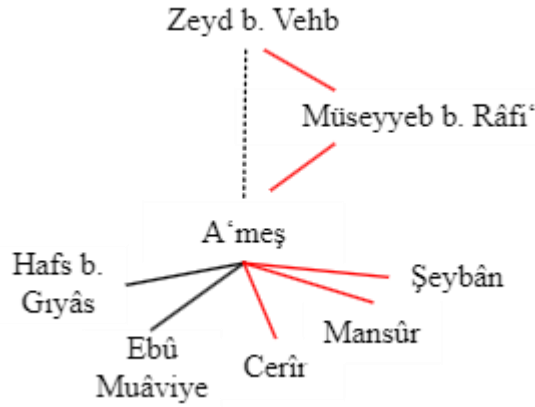
⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/283-284 (Paragraf no. 2266).

⁷⁶ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 11/24.

⁷⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi (Riyad: Dâru Taybe, 1405-1416/1985-1996), 7/305 (No. 1372).

⁷⁸ “3.4.1.2.7. ‘İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir.’ rivayeti” başlığı.

⁷⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/439 (Paragraf no. 2156).

Yahyâ b. Maîn, A'meş'in (ö. 148/765) Zeyd b. Vehb'den (ö. 83/702) naklettiği "[Hz.] Ömer'e bardaklar (içinde içecek) getirildi..." hadisini Cerîr ed-Dabbî'nin, ikisi arasında bir râvi dâhil ederek A'meş ↔ Müseyyeb b. Râfi' ↔ Zeyd b. Vehb kanalıyla naklettiğini bildirmektedir. Cerîr'in A'meş'ten naklettiği söz konusu tarik kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak hadisin⁸⁰ hem A'meş ↔ Müseyyeb b. Râfi' ↔ Zeyd b. Vehb kanalıyla⁸¹ hem de A'meş ↔ Zeyd kanalıyla⁸² başka râviler tarafından nakledildiği tespit edilmiştir. Hem Zeyd hem de Müseyyeb (ö. 105/723-24) A'meş'in hocaları arasında zikredilmiştir.⁸³ Müseyyeb ile A'meş arasında bir semâ ilişkisi tespit edilemese de İbn Maîn'in ifadelerinden Müseyyeb'in Zeyd'den semânının bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira hadisteki illeti dile getirirken bu konuda olumsuz bir açıklama yapmamıştır.

Alâî ve İbn Hacer'in, hadis imamlarının tedlîs yapmalarına ihtimal verdikleri ama yine de semâ beyan etmeseler bile *Sahîh*'lerde hadislerini tahrîc ettikleri râvilerden oluşan ikinci mertebede zikrettikleri⁸⁴ A'meş'in müdellis olduğuna dair bilgiler daha istifadeli olacağı düşüncesiyle ileride verilecektir. Yine de burada A'meş'in erken

⁸⁰ Beyhakî hadisin metnini şu şekilde kaydetmiştir: "Ramazan'da gökyüzünün bulutlu (olduğu bir gün) Medîne mescidinde otururken güneşin battığını gördük ve akşam olduğunu düşündük. Bize Hafsa'nın evinden bir bardak süt getirildi. (Hz.) Ömer de biz de içtik. Çok geçmeden bulutlar dağıldı ve güneş görüldü. Birbirimize 'Bu günümüzü (orucumuzu) kaza edelim' demeye başladık. (Hz.) Ömer bunu işitti ve 'Allah'a yemin olsun ki kaza etmiyoruz, bir günah işlemedik' dedi." (bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/367-368 [No. 8016]).

⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/152 (No. 9143); Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/765; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/367-368 (No. 8016). Hadisi A'meş'ten bu şekilde nakleden râviler İbn Ebî Şeybe'de Mansûr b. Ebî'l-Esved, Fesevî ve Beyhakî'de Şeybân'dır.

⁸² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/152 (No. 9145); Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/765; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/367-368 (No. 8016). İbn Ebî Şeybe'de hadisi A'meş'ten nakleden râvi Ebû Muâviye, Fesevî ve Beyhakî'de ise Hafs b. Gıyas ile Ebû Muâviye'dir.

⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/78, 80.

⁸⁴ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisin*, 118.

dönemden itibaren tedlîs yapmakla tanındığı ifade edilmelidir. Hem Müseyyeb'den hem de Zeyd'den işitmiş olma ihtimali de bulunmakla birlikte A'meş'in hadisi bazen muttasıl olarak bazen de sika bir râvi olan⁸⁵ Müseyyeb'i âlî isnad elde etmek maksadıyla isnaddan düşürmek suretiyle tedlîs yaparak naklettiği fikri daha ağır basmaktadır. İbn Maîn'in Cerîr'in naklettiği tarikten hareketle A'meş ve Zeyd arasında bir râvinin daha bulunduğu ve isnaddan düştüğüne işaret etmesi de bunu desteklemektedir. Ancak İbn Maîn sadece söz konusu tarike işaret etmekle yetinmiş, A'meş'in tedlîs yaptığına dair bir ifade kullanmamıştır.

3.1.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)

Birinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınan irsâl-i hafî, râvinin muâsır olduğu halde hadis işitmediği hocadan rivayetlerini ifade etmektedir. Bunun kapsamına râvinin hocaya hem mülâkî olması hem de olmaması durumları girmektedir. İbn Maîn'in eserinde de bu minvâlde aşağıda incelenecek örnekler kaydedilmiştir. Bu başlıkta, tespit etmek kimi zaman mümkün olmadığı için likânın gerçekleşip gerçekleşmediği dikkate alınmamıştır. Yine de tespit edilebildiği durumlarda likânın bulunduğu özellikle işaret edilecektir.

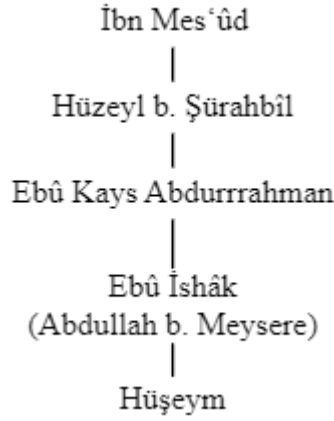
3.1.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.1.2.1.1. Zekere dokunmanın buruna dokunmak gibi olması rivayeti

سَأَلْتُ يَحْيَى عَنْ حَدِيثِ هَشِيمٍ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي قَيْسٍ عَنْ هَزِيلٍ. قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: مَا أَبَايَ. ذَكَرَى مَسَسْتُ أَوْ أَنْفِي. فَقُلْتُ لَهُ: مَنْ أَبُو إِسْحَاقَ هَذَا؟ فَقَالَ يَحْيَى: هَشِيمٌ لَمْ يَلِقْ أَبَا إِسْحَاقَ السَّبْعِيِّ، وَلَمْ يَلِقْ أَيْضًا أَبَا إِسْحَاقَ -وَالَّذِي يُدَلِّسُ عَنْهُ- الَّذِي يُقَالُ لَهُ أَبُو إِسْحَاقَ الْكُوفِيِّ.⁸⁶

⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/153.

⁸⁶ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/377 (Paragraf no. 4861).

İbn Maîn “Namazda zekerime ya da burnuma dokunmam arasında bir fark yoktur.” anlamındaki mevkûf rivayeti, Hüseyim ↔ Ebû İshâk ↔ Ebû Kays Abdurrahman b. Servân ↔ Hüzeyl b. Şürahbîl ↔ Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle aktarmaktadır. Hadisi İbn Maîn'den başka bu isnadla nakleden âlime rastlanamamıştır.⁸⁷

Yahyâ b. Maîn'e isnadda adı geçen Ebû İshâk'ın kim olduğu sorulmuş, o da Hüseyim'in (104/722, 183/799) hem Ebû İshâk es-Sebîî (ö. 127/745) hem de Ebû İshâk el-Kûfî'ye (ö. [?]) mülâkî olmadığını söyleyerek cevap vermiştir. İbn Maîn'in ifadelerinin konumuzla ilgili kısmı Ebû İshâk el-Kûfî'nin sıfatı olarak “Hüseyim'in kendisinden *tedlîs* yaptığı” ifadesini kullanmasıdır.

Ebû İshâk Amr b. Abdillâh es-Sebîî, Hüseyim'in hocaları arasında zikredilmemişken Ebû İshâk Abdullah b. Meysere el-Kûfî'nin talebeleri arasında Hüseyim'e yer verilmiştir.⁸⁸ Hüseyim'in Abdullah b. Meysere'yi aralarında Ebû İshâk el-Kûfî'nin de bulunduğu çeşitli künyelerle andığı bilgisi ileride verilecektir. Bunun nedeni

⁸⁷ Bu mevkûf rivayet farklı eserlerde sahâbî râvisi değişerek nakledilmiştir. İbrâhim b. Muhammed ↔ Amr b. Osmân ↔ Abdülmelik b. Muhammed ↔ Sâbit b. Aclân ↔ Saîd b. Cübeyr ↔ İbn Abbâs tariki için bk. Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1409/1989), 3/284 (No. 2269). Ebû Bekre ↔ Yahyâ b. Hammâd ↔ Ebû Avâne ↔ Süleymân ↔ Minhâl b. Amr ↔ Kays b. Seken ↔ Abdullah Mes'ûd tariki için bk. Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 1/78 (No. 451). Taberânî bu hadisi Hasan'ın beş farklı sahâbîden “burnum” kelimesi değişerek naklettiğini bildirmektedir. Bu sahâbîleri Ali b. Ebî Tâlib, İbn Mes'ûd, Hüzeyfe, İmrân b. Husayn ve bir başka kişi daha diyerek sıralamıştır (bk. Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi [Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.], 9/283-284 [No. 9218]).

⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/196. İbn Maîn'in, Hüseyim'in Ebû İshâk el-Kûfî'ye mülâkî olmadığını bildirmesine rağmen ricâl eserlerinde Ebû İshâk el-Kûfî'nin Hüseyim'in hocaları arasında zikredilmesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni İbn Maîn'den başka âlimlere göre ikisi arasında bir karşılaşma veya hadis alışverişi gerçekleştiğinin düşünülmesi olabilir.

Hüseyim'in onu zayıf kabul etmesidir.⁸⁹ Nitekim Ebû İshâk Abdullah b. Meysere başka âlimler tarafından da zayıf olarak nitelenmiştir.⁹⁰

Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn'in sika dedikleri Ebû İshâk es-Sebî hakkında Nesâî ve İclî de sika nitelemesinde bulunmuşlardır.⁹¹ İbn Hacer de onun hakkında sika, müksir ve âbid ifadelerini kullanmıştır.⁹² Ancak Ebû İshâk es-Sebî aynı zamanda bir müdellistir. Onun müdellis olduğuna dair bilgiler ileride ilgili başlık altında verilecektir.

İbn Maîn isnaddaki Ebû İshâk'ın kim olduğuna dair kendisine yöneltilen bir soruya cevap verirken Hüseyim'in Ebû İshâk el-Kûfî'den tedlîs yaptığını söylemektedir. Hüseyim'in Ebû İshâk'ların her ikisi ile de muâsır olmasına rağmen, İbn Maîn'e göre her ikisi ile de görüşmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda İbn Maîn, bir râvinin muâsır olduğu hâlde mülâkî olmadığı bir başka râviden, adeta işitmiş gibi hadis nakletmesine tedlîs demektedir. Bu ise aynı zamanda son dönemde yerleşik anlamıyla irsâl-i hafîdir.

Hüseyim'in, Ebû İshâk es-Sebî ile karıştırılmasını umarak Ebû İshâk el-Kûfî'nin nisbesini kasten vermediği düşünülebilir. Nitekim İbn Maîn de bu râvinin kimliğini belirleyememiş, Hüseyim'in adı geçen iki Ebû İshâk ile de mülâkî olmadığını söyleyerek hadisi aslında onlardan almadığını, dolayısıyla hadisi asıl aldığı râviyi isnaddan düşürerek tedlîs yaptığını ima etmiştir. Sadece "Ebû İshâk" diyerek râvinin kimliği hususunda bir belirsizliğe sebep olan Hüseyim, esasen kendilerinden hadis alma imkânının bulunduğu iki Ebû İshâk'tan da hadis dinlediği izlenimi uyandırmıştır. Bu bakımdan da incelenen hadiste aynı zamanda şüüh tedlîsi gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

3.1.2.1.2. Hüseyim'in Zâzân'dan tedlîsi

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: دَلَّسَ هَشِيمٌ عَنْ زَاذَانَ، أَبِي مَنْصُورٍ، وَلَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ.⁹³

Yahyâ b. Maîn'in bildirdiğine göre Hüseyim, Zâzân'dan hadis işitmediği halde ondan tedlîs yapmıştır. Buradaki ifadede İbn Maîn'in sadece belli bir hadis ile ilgili değil de

⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/178.

⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/177-178; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/171-172; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/308-309; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/143; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/196-198.

⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/243; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/110; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/65; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/179.

⁹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/65.

⁹³ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/380 (Paragraf no. 4881).

genel olarak bir semâin söz konusu olmadığını kastettiği düşünülmektedir. Nitekim başka bir yerde de bunu destekleyen bir ifade kullanmıştır.⁹⁴ Ancak Hüseyim'in hocaları arasında Mansûr'un babası Zâzân el-Vâsitî zikredilmiştir.⁹⁵ Söz konusu Zâzân hakkında müstakil bir terceme bulunamamıştır.⁹⁶

Zâzân'ın oğlu Mansûr (ö. 129/747) da Hüseyim'in (104/722, 183/799) hocaları arasında zikredilmiştir.⁹⁷ Hüseyim'in Zâzân'a ömrünün sonlarında yetişmiş olma ihtimali ağır basmaktadır. Hem bu nedenle hem de ondan hadis rivayet etmiş olması nedeniyle ricâl eserlerinde Hüseyim'in hocaları arasında Zâzân'ın da zikredildiği düşünülebilir. Ancak anlaşılan Hüseyim aslında ondan hadis semâ etmemiştir. Nitekim İbn Maîn'in, Hüseyim'in daha sonra isimleri geçecek bazı başka râvilerle yetişmediğini söyledikten sonra Zâzân'dan hadis işitmediğini eklemesi⁹⁸ bunu desteklemektedir. Bu durum aynı zamanda hoca-talebe ilişkileri hakkında ricâl eserlerinde yer alan bazı bilgilerin isnadlardan hareketle elde edildiği sonucuna götürmektedir.⁹⁹ Tezin ilerleyen bölümlerinde nakledilecek çeşitli örneklerde de münekkitlerin birbirlerinden

⁹⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/395-396 (Paragraf no. 4955).

⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/273.

⁹⁶ Zâzân hakkında sadece Aynî'nin, onun künyesinin Ebû Akîl olduğunun söylendiği bilgisini verdiği tespit edilebilmiştir (bk. Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî esâmi ricâli Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan İsmâil [Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006], 3/81).

⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/274.

⁹⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/395-396 (Paragraf no. 4955).

⁹⁹ Ricâl literatüründe yer alan hoca-talebe ilişkisine dair bilgilerin tamamen isnadlardan çıkarıldığı iddia edilmiştir. Batı'da ricâl literatürüne duyulan şüphenin ulaşabileceği son noktayı gösteren bu görüş, Herbert Berg tarafından dile getirilmiştir. Esasen Batılı araştırmacılar arasında derecesi farklı olmakla birlikte ricâl literatürüne karşı genel bir güvensizlik bulunmaktadır. Üstelik Fatma Kızıl'ın belirttiği üzere bu güvensizlik isnada duyulan şüpheden daha yaygındır. Batı'da isnada ve ricâl literatürüne yönelik şüphe arasında kuvvetli bir irtibat bulunduğunu ifade eden Kızıl, bunun bir göstergesi olarak Herbert Berg'in, ricâl literatürünün, isnad uydurma sürecinin bir ürünü olduğu yönündeki ifadelerini aktarmaktadır (Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* [İstanbul: İSAM Yayınları, 2019], 53). Berg'e göre isnadlar ve ricâl literatürü birbirinden bağımsız değildir. Bilakis ricâle dair bilgiler isnadlarla birlikte uydurulmuştur. İsnadların uydurulabileceği kabul edildiği takdirde ricâl literatürü de kaynak değerini kaybetmektedir. Çünkü bir isnadda yer alan isim uydurulabiliyorsa bu râvinin biyografisi de uydurulabilir (Herbert Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period* [Richmond: Curzon Press, 2000], 26, 109, 137; Herbert Berg, "Competing Paradigms in the Study of Islamic Origins: Qur'ân 15:89-91 and the Value of Isnâds", *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg [Leiden: Brill, 2003], 288). Motzki ise hoca-talebe ilişkilerine dair bilgilerin gerçekten isnadlardan çıkarılmış olabileceğini kabul etse de ricâl literatürünün isnadlarla bu kadar açık ilişkisi bulunmayan çok çeşitli bilgiler ihtiva ettiğine dikkat çekerek Berg'den ayrılmaktadır. Motzki'ye göre ricâl kaynaklarını Berg'in iddia ettiği gibi bütünüyle uydurma kabul etmek yerine bu literatürün yeterince güvenilir olmadığını söylemek daha doğrudur (Harald Motzki, "The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article", *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg [Leiden: Brill, 2003], 244-245). Oryantalistlerin ricâl literatürüne yaklaşımları ve bunun müslümanların aynı literatürü kullanımından farkları hakkında ayrıntılı değerlendirme için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 53-57.

hadis işitmediklerini söyledikleri râvilerin, birbirlerinin hoca-talebeleri arasında zikredildiği görülecektir.¹⁰⁰

Ahmed b. Hanbel de siyâk-sibâktan Hüseyim'in tedlîs yapması ihtimalinin ağır bastığı bir hadis ile ilgili olarak onun bu rivayeti Zâzân'dan işitmediğini bildirmiştir.¹⁰¹ Büyük ihtimalle Hüseyim, muâsır olduğu Zâzân'dan hiç hadis işitmemiş, buna rağmen ondan hadis rivayet ederek tedlîs yapmıştır.

3.1.2.1.3. Abdüsselâm el-Mülâî'nin tedlîsi

سمعت ابن النمر يقول: قال أبو نعيم: أحاديث عبد السلام -يعنى المالتي- عن سالم أتما هي أحاديث شريك كلها، قال ابن نمير: كان عبد السلام يدلس.¹⁰²

Abdüsselâm b. Harb el-Mülâî'nin (ö. 187/802-03) tedlîs yaptığına dair ulemadan nakledilen tek ifade İbnü'n-Nümejr'in buradaki sözüdür. İbn Nümejr (ö. 234/849), Abdüsselâm'ın Sâlim'den naklettiği hadisleri aslında Şerîk'ten aldığını bildirmekte ve Abdüsselâm'ın tedlîs yaptığını söylemektedir. Sözü geçen Sâlim'in Sâlim b. Aclân (ö. 132/749-50) olması yüksek bir ihtimaldir.¹⁰³ Zira Abdüsselâm'ın hocası olan¹⁰⁴ Şerîk

¹⁰⁰ Ricâl eserlerinde hoca-talebe ilişkilerine dair bilgiler işlenirken isnadlardan yararlanıldığı müsellem bir hakikat olup gayet doğal bir durumdur. Zira isnadlardaki özellikle semâ tasrih eden sîgalar râviler arasındaki semâ ilişkisine dair somut veri sağlamaktadır. İncelenen örnekte Yahyâ b. Maîn'in semâ ilişkileri bulunmadığını açıkça söylediği râviler hakkında, ricâl eserlerinde aralarında hoca-talebe ilişkisi olduğu yönünde bilgi verilmiştir. Buna benzer başka örnekler de tezin ilerleyen sayfalarında gerek İbn Maîn'in gerekse diğer münekkitlerin çeşitli değerlendirmelerinde görülecektir. Söz konusu örnekler ricâl eseri müelliflerinin isnadlardan hoca-talebe ilişkilerini çıkarırken kimi zaman irsâl ya da tedlîs olgusunu gözden kaçırabildiklerine yorulabilir. Diğer taraftan bir münekkidin semâ ilişkisini kabul ettiği halde diğerinin reddettiği durumlarda ricâl eseri müellifinin çeşitli karinelerle münekkitlerden birinin görüşünü tercih ederek eserine işlemiş olması da mümkündür. Bunun bir başka göstergesi olarak yine tezde verilecek bazı örneklerde münekkitlerin aralarında semâ ilişkisi bulunduğunu belirttikleri kimi râviler, ricâl eserlerinde birbirlerinin hoca-talebeleri arasında zikredilmemiştir. Bu durumda ricâl eseri müellifi sadece isnadları değil, râvileri yakından tanıyarak onlar hakkında fikir beyan eden ulemânın görüşlerini de dikkate alıyor demektir. Tabii burada münekkitlerin râviler hakkındaki değerlendirmelerini ilgili râvinin kendilerine ulaşan rivayetlerinden hareketle yaptıkları ve münekkitler arasındaki görüş farklılıklarının, birinin ulaştığı bazı rivayetlerine diğerinin sahip olmamasından kaynaklanabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Münekkitler sadece hoca-talebe ilişkileri için değil, aynı zamanda râvilerin güvenilirliklerinin veya müphem olan ya da kimliğinde ihtilaf edilen râvilerin belirlenmesi gibi durumlarda da isnadlardan hareketle çıkarımlarda bulunmuşlardır. Bu bakımdan münekkitlerin bildikleri ya da bilmedikleri rivayetlerin değişkenliği kimi zaman aralarında görüş farklılığına neden olabilmektedir. Yine de netice itibarıyla ricâl dair veri kaynağı olarak isnadlardan yararlanılması, semâ ilişkileri dışında da çok çeşitli bilgiler ihtiva eden bütün ricâl literatürünün isnadlardan elde edildiği anlamına gelmemektedir. Hoca-talebe bilgilerinin isnadlardan ricâl eserlerine aktarıldığı hakkında ayrıca bk. Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak* (İstanbul: İFAV, 2022), 34.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/254 (Paragraf no. 2166).

¹⁰² Yahyâ b. Maîn, *Ma 'rifetü 'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 2/223 (Paragraf no. 761).

¹⁰³ Muhammed b. Tal'at *Mu'cemü 'l-müdekkisîn*'de adı geçen Sâlim'in Sâlim b. Ömer olduğu söylemektedir. Ancak onun talebeleri arasında ne Abdüsselâm ne de Şerîk bulunmaktadır. (bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü 'l-müdekkisîn* [Riyâd: Advâü's-selef, 1426/2005], 308).

¹⁰⁴ Mizzî, *Tehzibü 'l-Kemâl*, 12/466.

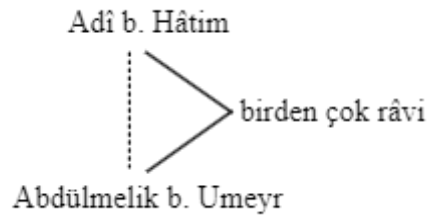
b. Abdullah b. Ebi Şerîk (ö. 177/794), aynı zamanda Sâlim b. Aclân'ın talebesidir.¹⁰⁵ *Mu'cemü'l-müdellesîn* yazarı Mısırlı araştırmacı Muhammed b. Tal'at mütekaddimûnun bazen tedlîsi irsâl-i hafî anlamında kullandığına işaret ederek Abdüsselâm'ın tedlîs yapmasından maksadın irsâl olduğunu ima etmiştir.¹⁰⁶ Nitekim her ne kadar Sâlim ile Abdüsselâm arasında bir semâ ilişkisi tespit edilemese de, Abdüsselâm hicrî 91 (709-10) yılında doğduğuna göre Sâlim ile görüşmüş olma ihtimali bulunmaktadır. Bu durumda büyük ihtimalle muâsır olduğu bu râviden hadis işitmemesine rağmen ondan işitmiş gibi nakilde bulunmuştur.

Tam bir irsâl-i hafî örneği olmasına rağmen bu fiil İbnü'n-Nümejr tarafından tedlîs olarak nitelenmiş, İbn Maîn ile aynı görüşü paylaştığı düşünülen İbn Muhriz tarafından da nakledilmiştir. İbnü'n-Nümejr'den başka hiçbir âlimin Abdüsselâm hakkında tedlîsten söz etmemesi bir yandan onların bu fiili irsâl saydıkları anlamında kabul edilebilirken bir yandan da gerçekten İbnü'n-Nümejr'in tedlîsi irsâl-i hafî anlamında kullanmış olabileceği fikrini desteklemektedir.

3.1.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

3.1.2.2.1. Kadının Mekke'den Medîne'ye yalnız başına seyahat edeceği zamana çok az kalması rivayeti

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: حَدَّثَ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ فِي قِصَّةِ تَسْيِيرِ الطَّعِينَةِ. قَالَ يَحْيَى: قَدْ سَمِعْتَهُ مِنْ أَبِي إِسْمَاعِيلَ -يَعْنِي الْمُؤَدَّبَ- قُلْتُ لَهُ: عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ عَمِيرَةَ، سَمِعَ مِنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ؟ قَالَ: لَا، هُوَ مُرْسَلٌ.¹⁰⁷

Çok az bir müddet sonra kadınının bineğinin yularını kimse tutmadan Mekke'den Medine'ye (güvenle) seyahat edeceği, erkeğin de sadaka vermek üzere bir avuç altın taşımasına rağmen kimsenin bunu kabul etmeyeceği bir zamanın geleceğinden söz

¹⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/464.

¹⁰⁶ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellesîn*, 308.

¹⁰⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/519 (Paragraf no. 2538).

eden bu hadis farklı tariklerle muhtelif kaynaklarda kaydedilmiş sahih bir rivayettir.¹⁰⁸ İbn Maîn'in burada bahsettiği ise Abdülmelik b. Umeyr'in¹⁰⁹ (33/653-54, 136/753-54) hadisi Adî b. Hâtîm'den (ö. 68/686) naklettiği tariktir.

Abdülmelik'ten gelen isnad bazı kaynaklarda Abdülmelik b. Umeyr ↔ Adî b. Hâtîm¹¹⁰ şeklinde geçerken bazılarında Abdülmelik b. Umeyr ↔ birden çok râvi (gayru vâhid) ↔ Adî b. Hâtîm¹¹¹ şeklinde nakledilmiştir. Abdülmelik'in Adî b. Hâtîm'den çok sayıda rivayeti bulunmaktadır. Buna rağmen İbn Maîn onun Adî b. Hâtîm'den hadis işitmediğini bildirmektedir. Nitekim Abdülmelik, Adî b. Hâtîm'in talebeleri arasında da yer almamaktadır. Bu hadisi Adî b. Hâtîm'den nakleden diğer râvilerin vefat tarihleri¹¹² ve hem Adî ile bu râvilerin hem de Abdülmelik'in Kûfeli oluşu dikkate alındığında Abdülmelik'in Adî b. Hâtîm'in zamanına yetiştiği ancak imkânı olmasına rağmen ondan hadis işitmediği anlaşılmaktadır. İsnadda geçen “birden fazla râvi”den kasıt da Abdülmelik ile çağdaş olan ve Adî b. Hâtîm'den hadis semâ eden bu râviler olmalıdır.

Abdülmelik b. Umeyr; İbn Hacer ve Alâî tarafından, tedlîsi fazlaca yapan ve hadis imamlarının ancak semâlarını açıkladıkları hadisleri delil olarak kullandıkları râvileri

¹⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1422/2001), “Menâkıb”, 25 (No. 3595); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009), “Tefsîru'l-Kur'ân”, 2 (No. 3186); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/196, 32/119-121, 23/123-125 (No. 18260, 19378, 19381). Bu eserlerde buradaki metin Abdülmelik'ten farklı râviler tarafından yine Adî b. Hâtîm'den, uzun bir hadisin parçası olarak aktarılmıştır. Bu râviler Buhârî'de Muhil b. Halîfe, Tirmizî'de Abbâd b. Hubeyş, Ahmed b. Hanbel'de ise Ebû Ubeyde'nin hadisi kendisinden aktardığı müphem bir râvi, İbn Huzeyfe (Ebû Ubeyde) ve Abbâd b. Hubeyş'tir. Hadis *kütüb-i tis'a* dışındaki eserlerde de geçmektedir. Bu eserlerde adı geçen bu râvilere ek olarak hadis Adî b. Hâtîm'den, Şa'bî tarafından aktarılan isnadıyla da kaydedilmiştir (bk. Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. [Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2004], 3/236 [No. 2463]).

¹⁰⁹ Metinde Abdülmelik b. Umeyra olarak geçmesine rağmen ismi yanlış yazılan bu râvi tâbiûndan Abdülmelik b. Umeyr'dir.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Dâru Hicr, 1420/1999), 2/369-370 (No. 1132); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 17/100-101 (No. 238). İsnadın tam hâli Tayâlisî'nin *Müsned*'inde Ebû Dâvûd ↔ Ebû Avâne ↔ Abdülmelik b. Umeyr ↔ birden çok râvi (gayru vâhid) ↔ Adî b. Hâtîm ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Taberânî de hadisi Ebû Avâne'den Ebû Muhammed el-Keşşî ↔ Sehl b. Bekkâr ↔ Ebû Avâne kanalıyla nakletmiştir.

¹¹¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 17/101 (No. 239). İsnadın tam hâli Abdullah b. Nâciye ↔ Rebî b. Sa'leb ↔ İsmâil el-Müeddib ↔ Abdülmelik b. Umeyr ↔ Adî b. Hâtîm ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir.

¹¹² Hadisi Adî b. Hâtîm'den rivayet eden râvilerden Ebû Ubeyde b. Huzeyfe büyük, Abbâd b. Hubeyş ise orta tâbiûn tabakasındandır. İkisinin de vefat tarihi bilinmemektedir. Hadisi Adî'den nakleden diğer bir râvi olan Şa'bî hicrî 104, Muhil b. Halîfe ise hicrî 153'te vefat etmiştir.

içeren üçüncü mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.¹¹³ Kaynaklarda İbn Hibbân ve Dârekutnî'nin onun tedlîs yaptığını söyledikleri nakledilmiştir.¹¹⁴ Alâî de Abdülmelik'in tedlîs ile meşhur olduğunu söyledikten sonra birden fazla kişinin bu görüşte olduğu eklemekte, ancak bu kişilerin isimlerini vermemektedir. Adı geçenlerden başka bir âlimin -özellikle de mütekaddimûndan- Abdülmelik'e tedlîs isnadında bulunduklarına rastlanmamıştır. Ahmed b. Hanbel, genellikle sika olarak kabul edilen¹¹⁵ Abdülmelik'i az hadis rivayet etmesine rağmen çokça hata yapması nedeniyle zayıf ve muzdaribü'l-hadîs olarak nitelemiştir. Onun hakkında sâlihu'l-hadîs ve leyse bi-hafız ifadelerini kullanan Ebû Hâtim ise ölmeden önce ihtilâta uğradığı bilgisini vermiştir.¹¹⁶

Hadisin konumuzla ilgili noktası ise Yahyâ b. Maîn'in bu rivayete *mürsel* demesidir. Yani İbn Maîn, bir râvinin çağdaşı olan fakat hadis işitmediği bir hocadan doğrudan hadis nakletmesini irsâl olarak adlandırmıştır. Oysa İbn Maîn'in tam olarak aynı fiil için "tedlîs" lafzını da kullandığı yukarıda örneklerle belirtilmişti. Bu da en azından o dönem için irsâl ile tedlîs arasında kesin bir ayrım gözetilmediği anlamında kabul edilebilir. İbn Maîn'in, burada kullandığı "mürsel" lafzının medlûluna tedlîsi de katması ve tedlîsi de bir irsâl türü olarak gördüğü için genel anlamda "mürsel" demiş olması yüksek bir ihtimaldir. O dönemde Abdülmelik'in müdellis olduğunu söyleyen herhangi bir âlimin bulunmaması da erken dönemde tedlîsin daha olumsuz bir anlam yüklenerek irsâlden ayrılmasının henüz gerçekleşmediğini göstermektedir. Abdülmelik hakkında tedlîs isnadında bulunduğu tespit edilen ilk âlimin İbn Hibbân olması ve ondan uzun sayılabilecek bir süre sonra Alâî ile İbn Hacer'in Abdülmelik'i müdellis mertebelerinin -hem de- üçüncüsünde zikretmeleri erken dönemde bu türdeki irsâlin daha sonraları tedlîs sayıldığı şekilde anlaşılabilir. Zaten müteahhir ulemânın onu müdellis kabul etmelerinin nedeni de yaptığı bu tür filler olmalıdır.

Bu örnekten çıkan bir diğer sonuç daha önceki bazı örneklerde de görüldüğü üzere sadece tedlîs ile irsâl arasında değil, aynı zamanda irsâl-i hafî ile irsâl ve tedlîs arasında da bir fark gözetilmediğidir. Zira Abdülmelik'in yaptığı fiil onun bir müdellis olduğu

¹¹³ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 108, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 142.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/117; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 142.

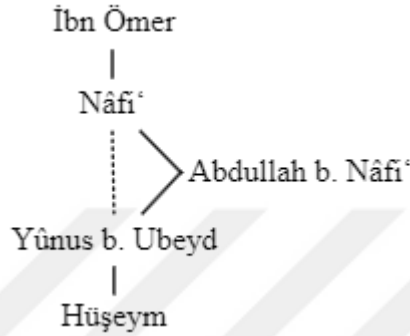
¹¹⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/104; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/370-377; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402-1417/1982-1996), 5/438-440; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/411.

¹¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/360-361.

dikkate alınmazsa aslında irsâl-i hafîdir. Anlaşılan İbn Maîn “irsâl” kelimesini genel bir anlamda bunların hepsini kapsar nitelikte kullanmaktadır.

3.1.2.2.2. Bir satış içinde iki satış gerçekleşmesinin yasaklanması rivayeti

حَدَّثَنَا يَحْيَى قَالَ: حَدَّثَنَا هَشِيمٌ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ نَهَى عَنْ بَيْعَتَيْنِ فِي بَيْعَةٍ. قَالَ يَحْيَى: لَمْ يَسْمَعْ يُونُسَ مِنْ نَافِعٍ شَيْئًا. 117

Bir satış içinde iki satışın gerçekleşmesinin yasaklandığına dair bu hadis pek çok tarikle kaynaklarda kaydedilmiş sahih bir rivayettir.¹¹⁸ İbn Maîn söz konusu hadisin Hüseyim ↔ Yûnus b. Ubeyd ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer¹¹⁹ tarikiyle ilgili tespit ettiği bir problemi dile getirmekte ve Yûnus b. Ubeyd'in (ö. 139/756) Nâfi'den (ö. 117/735) hiçbir hadis işitmediğini söyleyerek bu hadisi de Nâfi'den işitmediğine işaret etmektedir. Bu durumda Yûnus, hadisi kendisinden aldığı asıl râviyi isnaddan düşürmüş demektir.

Tirmizî bu hadisin Ebû Hüreyre tarafından nakledilen tarikini kaydettikten sonra, Ebû Hüreyre tarikinin “hasen sahîh” olduğunu belirtmiştir. İbn Ömer tarikiyle ilgili olarak ise Tirmizî'nin *Sünen*'inin muhakkiki Beşşâr Avvâd Ma'rûf ilgili hadisin dipnotunda üç sebep sayarak bu hadisin Tirmizî'nin *Sünen*'inin aslından olmadığını, İbn Mâce'nin

¹¹⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/350-351 (Paragraf no. 4729).

¹¹⁸ Süleymân b. Eş'as Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kıble li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1419/1998), “Büyû”, 54 (No. 2455); Tirmizî, “Büyû”, 18 (No. 1275); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1421/2000), “Büyû”, 73 (No. 4632); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Abu Dhabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âli Nehyân, 1425/2004), “Büyû”, 2444, 2445, 2448, 2449; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/203, 516, 15/358, 16/134, 317 (No. 6628, 6918, 9584, 10148, 10535). Ebû Hüreyre'den gelen bu isnadların metinleri “مَنْ بَاعَ بَيْعَتَيْنِ فِي بَيْعَةٍ فَلَهُ أَوْكُسُهُمَا أَوْ الرِّبَا” ve “نَهَى رَسُولُ اللَّهِ عَنْ بَيْعَتَيْنِ فِي بَيْعَةٍ” şekillerinde verilmiştir.

¹¹⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/117 (No. 11390); Bezzâr, *el-Müsned*, 12/214 (No. 5913). Ayrıca bk. Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998), “Büyû”, 68 (No. 1309). Şu'ayb el-Arnaût bu hadisin *Sünen*'e dâhil olmadığı, İbn Mâce'nin hadislerinden olduğu görüşündedir (bk. Tirmizî, “Büyû”, 66 [No. 1356]).

zevâidinden biri olduğunu iddia etmiştir.¹²⁰ Buhârî de Yûnus'un Nâfi'den hadis işitmediğini, İbn Nâfi' ↔ Nâfi' tarikiyle sadece bir hadis naklettiğini söylemiştir.¹²¹ Sünen'e dâhil olmadığı iddia edilen İbn Ömer tarikinin metni “مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ، وَإِذَا أُحِلَّتْ عَلَى وَلَا تَبِعَ بَيْعَتَيْنِ فِي بَيْعَةٍ”¹²² şeklindedir. Ebû Hüreyre'den gelen ve Tirmizî'nin Sünen'inde kaydedilen tarik ise sadece ilk yarıyı içermektedir.¹²³ İbn Mâce de hadisi incelediğimiz tarik olan Hüseyim ↔ Yûnus b. Ubeyd ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer tariki ile kaydetmiş ancak bu isnadla metnin sadece ilk yarısını vermiştir.¹²⁴ Dolayısıyla İbn Maîn'in söz konusu ettiği “bir satış içinde iki satış yapılamayacağı” kısmı İbn Mâce metninde yer almamaktadır.

Heysemî de bu hadisi Hüseyim ↔ Yûnus b. Ubeyd ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer tarikinden, hem Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir satış içinde iki satış yapmayı yasakladığı ve “مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ، وَإِذَا أُحِلَّتْ أَحَدُكُمْ عَلَى مِلْيَةٍ، فَلْيُخْتَلْ” dediği metinle tam olarak¹²⁵ hem de sadece “bir satış içinde iki satışın yasaklandığı” ilk bölüm¹²⁶ ile nakletmiştir. Bundan anlaşılan İbn Maîn'in söz konusu ettiği “bir satış içinde iki satışın yasaklanması” ibaresi aslında tek bir hadisin iki parçasından biridir. Hüseyim hadisi bu tarikten bazen metnin iki kısmını bir arada, bazen sadece ilk, bazen de sadece ikinci kısmını vererek nakletmiştir.

Tahâvî'nin naklettiğine göre Yahyâ b. Maîn, Yûnus'un Nâfi'den bu hadisi işitmediğini söyleyince Yûnus'un Nâfi'den hiçbir şey mi işitmediği sorusuna muhatap olmuş, buna da Yûnus'un Nâfi'den hadis semâının olduğu, sadece bu hadisi işitmediğini söyleyerek

¹²⁰ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998), “Büyü”, 68 (No. 1309). Üstteki dipnotta belirtildiği üzere Şu'ayb el-Arnaût da aynı fikirdedir. Arnaût eseri tahkik etmek üzere kullandığı el yazması nüshada bu metnin yer almadığını belirtmiştir.

¹²¹ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 194.

¹²² Metnin tercümesi “Zengin borcunu (ödemeyi) geciktirmesi zulümdür. Eğer parası ödenmek üzere imkânı olan bir kimseye havale edilirse ona müracaat etsin, bir satışta iki satış yapma durumuna düşmesin.” şeklindedir.

¹²³ Yani “مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ، وَإِذَا أُتْبِعَ أَحَدُكُمْ عَلَى مِلْيَةٍ فَلْيَتَّبِعْ” kısmı olmadan “وَلَا تَبِعَ بَيْعَتَيْنِ فِي بَيْعَةٍ” kısmıyla kaydedilmiştir.

¹²⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dârü'l-İhyâi'l-kütübî'l-Arabî, ts.), “Sadakât”, 15 (No. 2404).

¹²⁵ Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr ale'l-kütübî's-sitte*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1399/1979), 2/100 (No. 1299). Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahled b. Hafs ed-Dûrî İbn Mahled el-Attâr, *Min hadîsi Muhammed b. Osmân b. Kerâme ve min hadîsi Tâhir b. Hâlid b. Nizâr el-Eylî -rivâyetü Muhammed b. Mahled el-Attâr anhumâ- (Silsiletü'l-eczâ' ve'l-kütübî'l-hadîsiyye)*, nşr. Âmir Hasan Sabrî (Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2003), 194 (No. 65); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, 6/117 (No. 11390); Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 13/506.

¹²⁶ Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, 2/91 (No. 1279).

cevap vermiştir.¹²⁷ İbn Maîn'in verdiği cevabın yukarıda iktibas ettiğimiz, Yûnus'un Nâfi'den hiçbir hadis işitmediğini söylediği metinle de çeliştiği açıktır.¹²⁸ Bir başka yerde İbn Maîn'in yine aynı bilgiyi vererek Yûnus'un Nâfi'den rivayetlerinin *mürsel* olduğunu ve hadisleri aslında Nâfi'in oğlundan aldığını söylemesi ise son derece önemlidir.¹²⁹ Zira bu ifadede İbn Maîn'in bir râvinin muâsır olduğu ama hadis işitmediği râviden nakillerini *irsâl* olarak değerlendirdiği açıkça görülmektedir. Oysa Yûnus'un Abdullah b. Nâfi'i isnaddan düşürme gerekçesi büyük ihtimalle Abdullah'ın zayıf, münkerü'l-hadîs bir râvi¹³⁰ olmasıdır ve bu gerekçe tam da tedlîs yapma nedenlerinden en önemlisi diye ifade edilebilecek gerekçeyle örtüşmektedir.

Sika bir râvi olan¹³¹ Yûnus b. Ubeyd, İbn Hacer tarafından müdellislerin, hadis imamlarının tedlîs yaptıklarına ihtimal verdikleri râvileri içeren ikinci mertebesinde zikredilmiştir.¹³² Alâî, Yûnus b. Ubeyd'in adını müdellislerin isimlerini sıraladığı listede Nesâî ve başkalarının onun tedlîs yaptığını söylediği bilgisini vererek kaydetmiş ancak mertebeleri zikrederken onu bunlardan birine dâhil etmemiştir.¹³³ İbn Uleyye (ö. 193/809) ve Nesâî onun tedlîs yaptığını bildirmişlerdir.¹³⁴ İbn Ebî Hâtim'in yorumuna göre Şu'be dolaylı olarak onun tedlîs yaptığı anlamına gelen bir açıklamada bulunmuştur.¹³⁵ Yezîd b. Zürey' de Yûnus'un sadece semâ lafzı ile naklettiği hadisleri

¹²⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1415/1994), 7/178-179. İbn Adî de aynı bilgiyi "مَطْلُ النَّفِيِّ ظَلَمٌ" metniyle ilgili olarak eserinde kaydetmiştir (İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/135). Tahâvî bu bilgileri naklettikten sonra İbn Maîn'in sözünün hadisin sadece "مَطْلُ النَّفِيِّ ظَلَمٌ" kısmı ile ilgili olduğunu "وَإِذَا أُجِلَّتْ عَلَى مَلِيٍّ، فَاتَّبَعَهُ" kısmını Yûnus'un Nâfi'den işittiğini söylemektedir.

¹²⁸ İbn Maîn'den başka Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim er-Râzî de Yûnus'un Nâfi'den hadis işitmediği kanaatindedir. Ebû Zûr'a er-Râzî ise Yûnus'un hadisleri arasından bazılarının onun Nâfi'den hadis semâ ettiğine delil olduğu görüşündedir (Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 305). Nâfi'in Yûnus b. Ubeyd'in hocaları arasında zikredilmesinin nedeni de müellifin birbiriyle çelişen bu bilgiler arasından semânın gerçekleştiği bilgisini kabul etmesi olmalıdır (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/518).

¹²⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/249 (Paragraf no. 4205).

¹³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/214; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/311-312; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/183; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/513.

¹³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/260; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/647; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/242; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/572; Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 6/288; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/442-445.

¹³² İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 128.

¹³³ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 112.

¹³⁴ Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-târîh*, 2/61; Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Habîb es-Sülemî, *Süâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye, 1427/2006), 147. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 128.

¹³⁵ Ebû Muhammed Harb b. İsmâil el-Kirmânî Harb b. İsmâil, *Mesâilü Harb min kitâbi'n-nikâh ilâ âhiri'l-kitâb*, nşr. Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid Hâbis (Câmi'atü'Ümmü'l-kurâ, Doktora Tezi, 1422), 2/949; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/276; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/494, 3/72; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/368; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, "Mukaddime", 1/134-135; İbn Ebî Hâtim, *el-*

yazdığını söyleyerek onun müdellis olduğuna işaret etmiştir.¹³⁶ Ayrıca Yûnus'un sadece sikalardan tedlîs yaptığı bildirilmiştir.¹³⁷

Görüldüğü üzere mütekaddimûndan Yûnus'un müdellis olduğu yönünde yaygın bir değerlendirme nakledilmemiştir. Bununla birlikte onun tedlîs yaptığını söyleyenler ve buna delâlet eden ifadeler kullananlar bulunmaktadır. Bu ifadelerden irsâlin kastedilme, onun tedlîs yaptığını söyleyen âlimlerin de tedlîsi irsâl anlamında kullanmış olma ihtimalleri hayli yüksektir. Nitekim İbn Maîn de Yûnus'un, muâsırı olan fakat -aynı zamanda aksi görüş aktarılsa da- hem kendisinin hem de başka âlimlerin hadis işitmediğini söyledikleri Nâfi'den semâ yoluyla almadığı bir hadisi bu şekilde almış gibi aktarması ve hadisi kendisinden aldığı asıl râviyi ise isnaddan düşürmesine açıkça irsâl demiştir. Benzer başka durumlar için onun tedlîs dediği de örnekleriyle gösterilmiştir. Ayrıca İbn Maîn'in irsâl olarak nitelediği bu fiilin yerleşik tanımıyla irsâl-i hafî olarak değerlendirileceği de açıktır. Bu nedenle söz konusu örnek, İbn Maîn'in irsâl terimini tedlîsten başka irsâl-i hafî için de kullanabildiğine; tedlîsi irsâl anlamında, irsâli ise hepsini ifade eden genel bir anlamda kullandığına dair bir başka delil arz etmektedir.

3.1.3. Şüyûh tedlîsi

İbn Maîn; müdellisin, hocasının adını tanınmayacağı ya da başka bir râviyle karıştırılması mümkün şekillerde zikrettiği çeşitli durumlardan söz etmektedir. Bu bağlamdaki bilgiler bazen rivayet örnekleri şeklinde bazen de müdellisin anılan fiili nasıl yaptığını açıklama kabilinden bilgi notları şeklinde kaydedilmiştir. Aşağıda mevzubahis örnekler incelenecektir.

3.1.3.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek (Hüseyim'in tedlîsi)

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: أَبُو إِسْحَاقَ الْكُوفِيُّ -الَّذِي رَوَى عَنْهُ هُشَيْمٌ- هُوَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَيْسَرَةَ، وَهُوَ ضَعِيفُ الْحَدِيثِ، وَقَدْ رَوَى عَنْهُ وَكِيعٌ، وَزَيْمًا قَالَ هُشَيْمٌ: حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ الْجَلِيلِ، وَهُوَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَيْسَرَةَ. كَانَ يَدُلُّهُ بِكُنْيَةِ أُخْرَى لَا أَحْفَظُهَا.¹³⁸

Cerh ve't-ta'dil, 2/275. İbn Ebî Hâtim Şu'be'nin Yûnus ile ilgili verdiği Hasan'dan naklettiği hadisleri aslında Eş'as'tan aldığı bilgisini onun tedlîs yapması olarak yorumlamaktadır.

¹³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/445. Bu âlimler Yûnus'un Hasan'dan naklettiği mesâile dair hadisleri aslında Eş'as b. Abdülmelik'ten aldığını söylemektedir. Bu açıklama Yûnus ↔ Hasan tarihinde isnaddan râvi düştüğünün belirlendiği durumlarda bu râvinin Eş'an olabileceğini göstermektedir.

¹³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, "Mukaddime", 134-135; Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 2/977.

¹³⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/264 (Paragraf no. 1241).

Yahyâ b. Maîn'in bildirdiğine göre Hüseyim b. Beşîr'in (ö. 183/799) kendisinden hadis rivayet ettiği Ebû İshâk el-Kûfî (ö. [?]); Abdullah b. Meysere'dir. Hüseyim onu "Ebû Abdülcelîl" olarak da anar ve Yahyâ'nın hatırlamadığı başka bir künye¹³⁹ ile zikrederek tedlîs yapardı.¹⁴⁰ Daha önce de İbn Maîn'in, Hüseyim'in Ebû İshâk el-Kûfî'den tedlîs yaptığını söylediği nakledilmişti.¹⁴¹

Yahyâ b. Maîn'in Abdullah b. Meysere'yi zayıf saydığı incelenen metinde görülmektedir. Abdullah b. Meysere, Ahmed b. Hanbel tarafından zayıf kabul edilmiş, Ebû Hâtim tarafından "leyyin", Ebû Zür'a tarafından da "vâhi'l-hadîs, zaîfü'l-hadîs" şeklinde nitelenmiştir.¹⁴² Nesâî, Ukaylî, İbn Hibbân, İbn Adî, Dârekutnî ve İbn Hacer de onu zayıf kabul etmişler,¹⁴³ Beyhakî ise onun metrûk olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴

Tedlîs yapmakla meşhur Hüseyim'in, Abdullah'ın ismini zayıf bir râvi olması sebebiyle zikretmek istemeyerek şüyûh tedlîsi yaptığı anlaşılmaktadır. Burada kullandığı ifadelerden Yahyâ b. Maîn'in şüyûh tedlîsini bir tedlîs türü olarak kabul ettiği ancak bu tedlîs türünden, herhangi bir özel isim vermeden yalnızca "tedlîs" olarak bahsettiği anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle İbn Maîn tedlîsi kendi içinde türlere ayırmadan genel bir kavram olarak kullanmaktadır.

3.1.3.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

3.1.3.2.1. "Kim hasta olarak ölürse şehit olur." rivayeti

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: حَدِيثٌ مِنْ مَاتَ مَرِيضًا مَاتَ شَهِيدًا، كَانَ ابْنُ جَرِيحٍ يَقُولُ فِيهِ: إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَطَاءٍ، يَكُنَى عَنْ أَسْمَاءَ وَهُوَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَبِي يَحْيَى، وَكَانَ رَافِضِيًّا قَدَرِيًّا.¹⁴⁵

¹³⁹ Yahyâ b. Maîn Hüseyim'in Abdullah b. Meysere'yi Ebû Leylâ, Ebû Abdülcelîl ve Ebû İshâk el-Kûfî künyeleriyle andığını çeşitli vesilelerle dile getirmiştir (bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ [Rivâyetü 'd-Dûrî]*, 2/333-334).

¹⁴⁰ Aynı eserde Hüseyim'in Abdullah b. Meysere'yi 'Ebû İshâk el-Kufî' künyesi ile zikrettiği bilgisi verilmiş, bir başka yerde de onun Abdullah'ı bazen ismiyle bazen künyesiyle andığı, ona bazen 'Ebû İshâk' bazen de 'Ebû Abdülcelîl' dediği bildirilmiştir (bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ [Rivâyetü 'd-Dûrî]*, 3/336, 350 [Paragraf no. 1622, 1693]; Yahyâ b. Maîn, *Ma 'rifetü 'r-ricâl [Rivâyetü İbn Muhriz]*, 1/63-64 [Paragraf no. 114]).

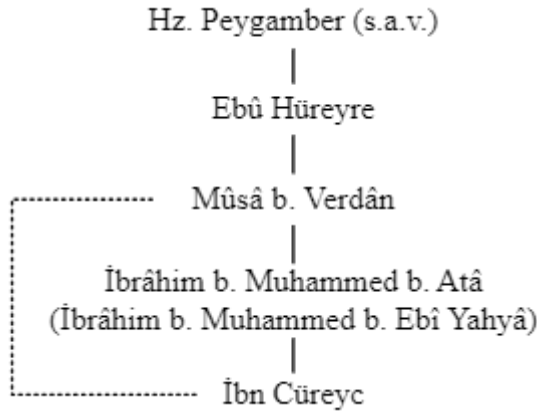
¹⁴¹ bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü 'd-Dûrî)*, 4/377 (Paragraf no. 4861).

¹⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta 'dîl*, 5/177-178.

¹⁴³ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbü 'd-Du 'afâi 's-sagîr ve yelîhi Kitâbü 'd-Du 'afâ 've 'l-metrûkîn*, thk. Muhammed İbrâhim Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986), 204; Ukaylî, *ed-Du 'afâi 'l-kebîr*, 2/307-308; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/32; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/171; Dârekutnî, *ed-Du 'afâ 've 'l-metrûkîn*, 160; Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 16/196; İbn Hacer, *Takrîbü 't-Tehzîb*, 326.

¹⁴⁴ Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 1/109.

¹⁴⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü 'd-Dûrî)*, 3/156 (Paragraf no. 657). Ayrıca bk. Huttelî, *Sûâlâtü İbni 'l-Cüneyd*, 333 (No. 242); Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî

Yahyâ b. Maîn'in bildirdiğine göre İbn Cüreyc (ö. 150/767), “hasta olarak ölen kimsenin şehit olacağı” metniyle gelen rivayetin isnadında İbrâhim b. Atâ ismini zikretmekte, bununla İbrâhim b. Ebî Yahyâ'yı (ö. 181-190/797-805) kastetmektedir. İbn Maîn, İbrâhîm'in Râfîzî ve Kaderî bir râvi olduğunu da ayrıca belirtmektedir. Onun bu açıklaması aslında İbn Cüreyc'in söz konusu râviyi gizlemek istemesinin nedenini ortaya koymaktadır.

Bu hadisin İbn Cüreyc'den gelen tariklerinden¹⁴⁶ ilkinin İbn Mâce, İbn Cüreyc ↔ İbrâhim b. Muhammed b. Atâ ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde kaydetmiştir.¹⁴⁷ *Sünen*'in şârihi Sindî'nin açıklamalarına göre İbnü'l-Cevzî bu hadisi *Mevzûât*'ta kaydetmiş¹⁴⁸ ve râvinin adının İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ olduğunu ve onun da metrûk bir râvi olduğunu söyleyerek illetli kabul etmiştir.¹⁴⁹ Ayrıca İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın bizzat kendisi hadisi İbn Cüreyc'e ikinci şekilde naklettiğini, ancak İbn Cüreyc'in, kendisini anne tarafından dedesine nispet ederek ilk lafızla aktardığını yani tashîf yaptığını söylemiştir.¹⁵⁰

Hâtîm, *Kitâbü'l-İlel*, thk. Hâlid b. Abdurrahman el-Cüraysî - Sa'd b. Abdullah el-Humeyd (Riyad, 1426/2005), 3/528-529 (No. 1060).

¹⁴⁶ Hadisin İbn Cüreyc'in yer almadığı tarikleri de mevcuttur (bk. Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 12/302 [No. 9428]; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/107; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Bugyetü'l-bâhis 'an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkerî [Medine: Merkezü hizmetî's-sünne ve's-sîreti'n-nebeviyye, 1413/1992], 1/357 [No. 254]).

¹⁴⁷ İbn Mâce, “Cenâiz”, 62 (No. 1615). İbn Mâce hadisi İbn Cüreyc'den Ahmed b. Yûsuf ↔ Abdürrezzâk ↔ İbn Cüreyc ve Ebû Ubeyde b. Ebî's-Sefer ↔ Haccâc b. Muhammed ↔ İbn Cüreyc şeklinde iki kanaldan nakletmiştir.

¹⁴⁸ bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfû'ât*, nşr. Nureddin Boyacılar (Riyad: Advâü's-selef, 1418/1997), 3/216.

¹⁴⁹ Dârekutnî ve Ahmed b. Hanbel ise hadisin aslının “من مات مريضاً” değil “من مات مراطاً” olduğunu bildirmişlerdir (İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 3/528-529 [No. 1060]). Aynı bilgiyi Ebû Hâtîm de vermiş ve İbn Cüreyc'in hadisi ilk metinle naklettiğini ifade etmiştir (İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 3/528-529 [No. 1060]). Ebû Hâtîm'in ifadeleri kendi bölümünde de aynı hadis işlenirken nakledilecektir.

¹⁵⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, 368. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/350.

İbn Cüreyc'in hadisi naklettiği diğer tariklerde İbrâhim'in ismi İbrâhim b. Muhammed,¹⁵¹ İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Atâ¹⁵² ve İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Âsım¹⁵³ şeklinde geçmektedir. İbn Hibbân da İbn Cüreyc'in İbrâhim'i İbrâhim b. Ebî Atâ, İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Âmir ve İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Atâ gibi tanınmadığı çeşitli isimlerle zikrettiğini bildirmiştir.¹⁵⁴

Aktarılanların dışında İbn Cüreyc'in hadisi İbrâhim'i isnaddan tamamen düşürerek doğrudan Mûsâ b. Verdân'dan (ö. 117/735-36) naklettiği tarikler de bulunmaktadır.¹⁵⁵ İbn Adî'nin aktardığına göre hadisi İbn Cüreyc'den nakleden Hasan b. Ziyâd, İbn Cüreyc'in bu hadisi İbrâhim b. Ebî Yahyâ ↔ Mûsâ b. Verdân kanalıyla naklettiğini ancak İbrâhim'in ismini İbrâhim b. Ebî Atâ olarak verdiğini söylemektedir. İbn Adî, İbn Cüreyc'in bu hadisi doğrudan Mûsâ'dan naklettiği durumda tedlîs yapmış olduğunu bildirmektedir. Görüldüğü üzere o, İbn Cüreyc'in ilk yaptığı fiil olan şüyûh tedlîsine "tedlîs" dememiş, ancak isnaddan râvi düşürdüğü durum için "tedlîs" lafzını kullanmıştır.¹⁵⁶ İbn Cüreyc'in İbrâhim'i tanınmadığı bir isim/dede nisbesi ile zikretmesi hakkında ise Halîlî, Zehebî, Dârekutnî ve İbn Hacer açıkça "tedlîs" lafzını kullanmışlar, Hatîb de bunu tedlîsin ikinci türü olarak takdim ettiği şüyûh tedlîsine dair örnekler arasında zikretmiştir.¹⁵⁷

¹⁵¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 5/262 (No. 5262). İsnadın tam hâli Muhammed b. Leys el-Cevherî ↔ Yahyâ b. Talha el-Yerbû'î ↔ Süfyân b. Uyeyne ↔ Saîd b. Sâlim el-Kaddâh ↔ İbn Cüreyc ↔ İbrâhim b. Muhammed ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/220.

¹⁵² Bezzâr, *el-Müsne'd*, 15/281 (No. 8775); Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, 11/5 (No. 6145); İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/221. İsnadlar tam hâliyle;

Yahyâ b. Halef ↔ Abdülmecîd b. Abdülazîz b. Ebî Revvâd ↔ İbn Cüreyc ↔ İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Atâ ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) (Bezzâr, İbn Adî), Muhammed b. Kudâme ↔ Haccâc b. Muhammed ↔ İbn Cüreyc ↔ İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Atâ ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) (Ebû Ya'lâ, İbn Adî), Abdullâh b. Muhammed b. Yûnus ↔ Ziyâd b. Yahyâ ↔ Saîd b. Sâlim ↔ İbn Cüreyc ↔ İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Atâ ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) (İbn Adî) şeklindedir.

¹⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/221. İsnadın tam hâli Ebû Bedr el-Harrânî ↔ Velîd b. Abdülmelîk ↔ Saîd b. Sâlim + Mahled ↔ İbn Cüreyc ↔ İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Âsım ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir.

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/107.

¹⁵⁵ Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, 11/8 (No. 306); Dârekutnî, *el-İlelû'l-vâride*, 8/318 (No. 1590). İsnadın tam hâli İbn Ebî Revvâd + Muhammed b. Rebîa el-Kellâbî ↔ İbn Cüreyc ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir.

¹⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/319.

¹⁵⁷ Halîlî, *el-İrşâd*, 1/308; Hatîb, *el-Kifâye*, 368; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütûbi's-sitte*, nşr. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/222; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 9/68; Dârekutnî, *el-İlelû'l-vâride*, 8/320.

İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın Kaderiyye ve Cehmiyye görüşlerini benimsediğini belirten Buhârî; İbnü'l-Mübârek ve başka âlimlerin onu terk ettiklerini, Yahyâ b. Saîd'in de onu kizb ile ithâm ettiğini aktarmaktadır.¹⁵⁸ Yahyâ b. Saîd ve İbn Mehdî'nin onun hadislerini terk ettikleri, yine Yahyâ b. Saîd ile İbn Maîn'in ona kezzâb, Ahmed b. Hanbel'in "hadisleri terk edilir", Nesâî ve Dârekutnî'nin ise metrûk dedikleri kaydedilmiştir.¹⁵⁹ İbrâhim b. Ebî Yahyâ ayrıca İbn Hacer tarafından tedlîs dışında bir sebepten dolayı zayıf sayılanlardan oluşan beşinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.¹⁶⁰ İbnü'l-Mübârek, Ahmed b. Hanbel ve Dârekutnî'nin de onun müdellis olduğunu söyledikleri bildirilmiştir.¹⁶¹

Kısacası İbn Cüreyc'in normalde kendisinden hadis aldığı İbrâhim b. Ebî Yahyâ'yı hem yaşının küçüklüğü hem yukarıda ifade edilen itikâdî görüşleri hem de metrûk bir râvi olması nedeniyle gizlemek istediği anlaşılmaktadır. Bunun için bazen onu isnaddan tamamen düşürmüş ve çağdaşı olmasına rağmen hocaları arasında adı geçmeyen, diğer bir ifadeyle hadis işitmediği Mûsâ b. Verdân'dan doğrudan nakilde bulunmuştur.¹⁶² İbn Cüreyc'in muâsır olduğu ama hadis işitmediği hocadan vasıta râviyi düşürerek nakilde bulunmasına yukarıda da belirtildiği gibi İbn Adî tedlîs demektedir. İbn Maîn'in sözünü ettiği örnekte ise İbn Cüreyc, İbrâhim b. Ebî Yahyâ'yı tanınmadığı bir şekilde zikrederek şüyûh tedlîsi yapmıştır. İbn Maîn'in kendisi bunun için *tedlîs* lafzını kullanmasa da yine yukarıda adı geçen başka âlimler buna tedlîs demişlerdir. Bununla birlikte bu âlimlerin de yapılan tedlîsin türünü belirtmedikleri görülmektedir.

Sika bir râvi olan¹⁶³ İbn Cüreyc'in yaşça İbrâhim'den büyük olduğu halde ondan hadis rivayet ettiği nakledilmiştir.¹⁶⁴ Sika olmakla birlikte İbn Cüreyc aynı zamanda meşhur bir müdellistir. Alâî'nin ikinci, İbn Hacer'in ise üçüncü mertebe müdellisler arasında kaydettiği¹⁶⁵ İbn Cüreyc hakkında İbn Hibbân, Halîlî, Hatîb ve Ebû Hâtim er-Râzî

¹⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/323.

¹⁵⁹ Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 146; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/125-126; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/105; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/217; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/51; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/182-183; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/158.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 171.

¹⁶¹ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/62; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 171; Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, 14.

¹⁶² Yaşça İbn Cüreyc'den küçük olmasına rağmen İbrâhim b. Ebî Yahyâ ise Mûsâ b. Verdân'dan hadis semâ etmiştir (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/164).

¹⁶³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/338-352; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/402-406.

¹⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/185.

¹⁶⁵ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 141-142.

açıkça müdellis demişler, Dârekutnî de İbn Cüreyc'in sadece mecrûh râvilerden hadis naklederken tedlîs yaptığını açıkça ifade etmiştir.¹⁶⁶ Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun "kâle" dediği hadislerin "şibhu'r-rîh" yani zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁶⁷ İbn Cüreyc hakkında açıkça tedlîs lafzını kullanmasalar da onun müdellis olduğu anlamına gelen açıklamalarda bulunan başka âlimler de bulunmaktadır. Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798), Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Sâlih el-Mısırî (ö. 248/862-63), Fesevî (ö. 277/890), Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a söz konusu âlimlere örnek olarak verilebilir.¹⁶⁸ Bunlara ek olarak Ali b. el-Medînî ve Yahyâ b. Saîd onun kitaptan aldığı hadisleri bunu belirtmeden ihbâr sîgasıyla aktardığını da bildirmişlerdir.¹⁶⁹ Zehebî de İbn Cüreyc'in icâzet ve münâvele ile hadis almayı caiz gördüğünü söylemiştir.¹⁷⁰

Nâsır Hamed el-Fehd mütekaddim âlimlerin İbn Cüreyc'in tedlîsine işaret eden sözlerini inceledikten sonra bu âlimlerin İbn Cüreyc'in an'anesinden söz etmediklerine dikkat çekmektedir.¹⁷¹ Fehd'e göre bunun nedeni "an" lafzının genellikle muhaddisin kendi lafzı değil de sonraki râvilerin tasarrufu olmasıdır.¹⁷² Dolayısıyla İbn Cüreyc'in

¹⁶⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/93; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/142; Halîlî, *el-İrşâd*, 1/353; Hatîb, *el-Kifâye*, 358; İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 1/418; Hâkim, *Süâlâtü'l-Hâkim en-Neysâbü'rî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 174.

¹⁶⁷ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 433; Hatîb, *el-Kifâye*, 302.

¹⁶⁸ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 2/71; Süleymân b. Eş'as Ebû Dâvûd, *Süâlâtü Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-hikem, 1414/1994), 231; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/551; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 12/142; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/348; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 43; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/825; İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 1/32, 248, 270.

¹⁶⁹ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 345; Tirmizî, "İlel", 6/472.

¹⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/331.

¹⁷¹ İbn Cüreyc'in Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki rivayetlerini inceleyen Enes Topgöl, bunların %75,6'sında tahdîs ve ihbâr sîgası bulunduğunu tespit etmiştir. Bu oran tespit edilen toplam 665 rivayetin 503'ünü teşkil etmektedir. İbn Cüreyc'in "an" dediği rivayet sayısı doksan, "kâle" dediği rivayet sayısı ise otuz birdir. Topgöl'e göre tahdîs ve ihbâr sîgalarının kullanım çokluğu İbn Cüreyc'in genellikle hocalarının yazılı metinlerinden nakillerinden istifade ettiği anlamına gelmektedir. "An" lafızlı rivayetler ise yazılı bir metnin esas alındığı semâ meclislerinde alınmış olmalıdır. Bunun nedeni "an" lafızlı rivayetlerin bir kısmının başka yerde tahdîs veya ihbâr sîgası ile yer almasıdır. Topgöl ayrıca İbn Cüreyc'in "an" lafzıyla nakilde bulunduğu hocaların çoğunun hadis yazdıklarını veya bir kitap/nüsha sahibi olduklarını belirlemiştir (Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 87-88). Bu bilgiler Fehd'in işaret ettiği İbn Cüreyc'in tedlîsinden bahseden âlimlerin onun an'anesinden söz etmedikleri bilgisiyle uyumludur.

¹⁷² İsnâdlarda yer "an" lafızlarının bu sîganın önünde adı yer alan muhaddisin değil de ondan sonra gelen râvilerden birinin tasarrufu olabileceğine dikkat edilmelidir. Enes Topgöl buna örnek olarak Abdurrahmân b. Mehdî ile Vekî'in Sevrî'den nakillerini "ani's-Sevrî" diye kaydeden Ahmed b. Hanbel'i vermektedir. Topgöl'e göre "ani's-Sevrî" ifadesini telaffuz eden kişi İbn Mehdî ya da Vekî değil, Ahmed b. Hanbel olmalıdır. Yani Ahmed b. Hanbel kendisine "kâle Sevrî" diye hadis aktaran iki hocasının sözünü "ani's-Sevrî" olarak ifade etmiştir (Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 50-53. Ahmed b. Hanbel ile ilgili benzer bir durum ve sîgalarda râvi tasarrufları hakkında ayrıca bk. Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 89-98). Müdellisin lafzı gibi görünen kimi "an" lafızlarının bir râvi tasarrufu olabileceğini başka araştırmacılar da dile getirmektedir. Mesela Seyyid Abdülmâcid Gavrî'ye göre "an" lafzına bakarak

bizzat kendisinin kullandığı sîgaya ulaşmak oldukça zordur. Zira Zehebî'nin de belirttiği gibi isnadların uzaması ve asıl ibarelerin kaybolması nedeniyle müteahhirûnun hadisleri tenkit etmeleri, hadislerin asıllarına bizzat şahit olan ve illetleri bilen mütekaddimûna göre iyice zorlaşmıştır.¹⁷³ Üstelik İbn Cüreyc genellikle “huddistü an” gibi inkita‘ı belli eden lafızlar kullanmaktadır.¹⁷⁴ Fehd’e göre bunun tedlîs olarak adlandırılması ise haddi aşmaktır. Fehd ayrıca İbn Hacer’in bizzat kendisinin pek çok yerde İbn Cüreyc’in tedlîsinin azlığından söz etmesine¹⁷⁵ rağmen onu çok tedlîs yapanları içeren üçüncü mertebede zikretmesini eleştirmektedir.¹⁷⁶ Burada İbn Cüreyc’in yaşadığı dönem itibariyle isnadın yeterince gelişmemiş olmasının da İbn Cüreyc’in anılan fiillerinde etkisi bulunduğu teslim edilmelidir. Diğer taraftan İbn Cüreyc’in mecrûh râvilerden tedlîs yaptığının belirtilmesi, onun fiillerinde zafiyeti gizleme arzusunun bulunduğu göstermektedir. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi İbn Cüreyc’in dönemi, kötü niyetle yapılmaya başlanması ve yaygınlaşması nedeniyle tedlîse sert tepkilerin dile getirildiği bir dönemdir. İbn Cüreyc’in de her ne kadar irsâl anlamında yaptığı tedlîsler bulunsa da, kusuru gizleme kastıyla tedlîslerinin daha ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

mutlak olarak bir hüküm vermek hatalıdır. Aynı şekilde müdellisin “haddesenâ” lafzına bakarak kesin bir hüküm vermek de hataya sebebiyet verebilecektir (Gavrî, *et-Tedlîs ve'l-müdehlisûn*, 22-23). Sîgalar üzerindeki râvi tasarrufunun hem semâ belirten lafzın “an”a dönüşmesi hem de “an” olması gereken lafzın semâ belirten bir ifadeyle söylenmesi şeklinde tezahür edebildiğini belirten Fehd de, konuyu örnekler üzerinden detaylı olarak açıklamaktadır. Bu bağlamda mesela “haddesenâ fülân an fülân” ifadesindeki “an” lafzının “haddesenâ” sözünü söyleyen râviye ait olduğunu belirten Fehd, rivayetlerle ilgili hüküm verirken isnadları inceleme, ricâl bilgilerini kontrol etme, hadisin farklı tariklerini araştırma ve karineleri esas alarak karşılaştırmanın bir arada yapılması gerektiğini belirtmektedir (Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 137-151). Özellikle sahabe devri ile tâbiûn devrinin başlarında, hoca-talebe ilişkileri ve naklettikleri hadisleri işittikleri yaygın olarak bilinen râvilerin hadisleri nakledilirken bu râvilerin kullandıkları lafızlar, söz konusu bilgiye binaen sonraki râviler tarafından ihtisar edilerek “an”a çevrilebilmiştir (Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 327).

¹⁷³ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 106-107. Ayrıca bk. Zehebî, *el-Mûkaza*, 46.

¹⁷⁴ Tezin ilerleyen sayfalarında da İbn Cüreyc’in “huddistü” lafzını kullandığı başka örnekler verilecektir. Söz konusu örneklerde geçen hadisler İbn Cüreyc’ten hem “an” hem de “huddistü” lafızlarıyla aktarılmıştır. Bu tarz durumlarda İbn Cüreyc’in aslında “huddistü” diyerek inkita‘ı belli ettiği, “an” lafzıyla gelen tariklerin ise sonraki râvilerden birinin tasarrufu olabileceği ihtimali akılda bulundurulmalıdır. Benzer durumun başka râvilerin de rivayetlerinde gerçekleştiğine dair örnekler için bk. İbrâhim Abdullah el-Lâhim, *el-İttisâl ve'l-inkitâ* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2005), 217-219.

¹⁷⁵ Örneğin bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/440, 5/692, 6/190, 13/432. İbn Hacer’in, İbn Cüreyc’in tedlîsinin az olduğunu söylediği yerler aslında kendi tedlîs tanımı doğrultusundaki fiillerinden söz ettiği yerlerdir. Muâsir olduğu halde hadis işitmediği hocalardan nakillerini de değerlendirmeye aldığına ise İbn Cüreyc’i tedlîsi çok yapanlar arasında zikretmesi gerekmiştir (Lâhim, *el-İttisâl ve'l-inkitâ*, 192).

¹⁷⁶ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 107-110.

3.1.3.2.2. Sevrî'nin şüfûh tedlîsi

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: عُبَيْدَةُ بْنُ مَعْتَبٍ، كَانَ سُفْيَانَ الثَّوْرِيَّ يَحْدُثُ عَنْهُ، يَقُولُ: أَبُو عَبْدِ الْكَرِيمِ، وَهُوَ الضَّيِّي.¹⁷⁷

Yahyâ b. Maîn, Süfyân es-Sevrî'nin Ubeyde b. Muatteb'den hadis rivayet ettiği ve onu kastederek “Ebû Abdilkerîm” dediği bilgisini vermektedir. Bu kişinin kimliğini daha da netleştirmek için onun ed-Dabbî olduğunu da eklemiştir. Sevrî'nin zayıf ve hatta metrûk olduğu söylenen¹⁷⁸ bu râviyi tanınmadığı bir künye ile zikrettiği anlaşılmaktadır.

Süfyân es-Sevrî'nin tedlîs yaptığı pek çok âlim tarafından dile getirilen bir gerçektir. İbn Hacer ve Alâî'nin müdellislerin ikinci mertebesinde zikrettikleri¹⁷⁹ Sevrî hakkında Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Fesevî, Nesâî, Ebû Hâtim, Ebû Nuaym gibi âlimler açıkça tedlîs yaptığını bildiren ifadeler kullanmışlardır.¹⁸⁰ Bu âlimler dışında Yahyâ b. Saîd el-Kattân da iki hadis dışında Sevrî'den naklettiği hadislerde onun “haddesenî” ya da “haddesenâ” dediğini bildirmektedir¹⁸¹ ki Yahyâ'nın bu ifadesiyle Sevrî'nin tedlîsine işaret ettiği anlaşılmaktadır.¹⁸² Yahyâ b. Saîd bir defasında da Süfyân'ın, kendisinden yukarıdaki hoca için “[Bu hoca] ‘falancadan işittim’ dedi.” demesini önemsemediğini, kendisini asıl Süfyân'ın kendisinin “haddesenâ ya da semi‘tü” demesinin ilgilendirdiğini söylemektedir.¹⁸³ Onun bu ilgisinin Sevrî'nin tedlîs yapma ihtimaline matuf olduğu açıktır. Ali b. el-Medîni de Süfyân'ın tedlîsini kastederek insanların Sevrî'nin hadisleri konusunda Yahyâ b. Saîd'e muhtaç olduklarını, çünkü onun Sevrî'nin semâ yoluyla aldığı ve almadığı hadisleri birbirinden ayırabildiğini ifade etmektedir.¹⁸⁴

¹⁷⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü 'd-Dûrî)*, 3/316 (Paragraf no. 1507).

¹⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta 'dîl*, 6/94; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/173; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/353; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du 'afâ' ve 'l-metrûkîn*, 2/165; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/694; Zehebî, *Mizânü 'l-i 'tidâl*, 5/34; İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 7/86-88.

¹⁷⁹ Alâî, *Câmi 'u 't-tahsîl*, 133; İbn Hacer, *Tabakâtü 'l-müdellisîn*, 114.

¹⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta 'dîl*, 4/225; Tirmizî, *el-İlelû 'l-kebîr*, 388; Fesevî, *el-Ma 'rife ve 't-târîh*, 2/633; Sülemî, *Süâlâtü 's-Sülemî li 'd-Dârekutnî*, 147; İbn Hacer, *Tabakâtü 'l-müdellisîn*, 114; İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/683-684; Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh Ebû Zûr'a ed-Dimaşkî, *Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dimaşkî*, nşr. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1417/1996), 221.

¹⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/242. Ayrıca bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü 'd-Dûrî)*, 3/374 (Paragraf no. 1822); Yahyâ b. Maîn, *Ma 'rifetü 'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 159.

¹⁸² Ancak Ahmed b. Hanbel, Yahyâ'nın Süfyân'ın semâ yoluyla almadığını iddia ettiği bu iki hadiste de onun “haddesenâ” ya da “haddesenî” dediğini söyleyerek en azından bu hadisler için tedlîs ihtimalini ortadan kaldırmıştır. (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 1/517).

¹⁸³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, 4/93; Hatîb, *el-Kifâye*, 363.

¹⁸⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, 362; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/18; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/34, 100.

Yahyâ b. Saîd'in yanı sıra Abdurrahmân b. Mehdî'den de Sevrî'nin tedlîs yapmasıyla ilgili bir ifade aktarılmıştır. Buna göre İbn Mehdî Amr b. Mürre'nin bir hadisini Sevrî'ye sormuş, o da hadisi Amr'dan işitmediğini itiraf etmiştir.¹⁸⁵ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî de onun Amr b. Mürre'den çok az hadis işittiğini söyleyerek geri kalan hadislerinde ondan tedlîs yaptığına işaret etmektedir.¹⁸⁶

Süfyân es-Sevrî tedlîsi az yaptığı bildirilen bir râvidir. Tirmizî, Süfyân'ın kendilerinden tedlîs yapmadığı râvilerin adlarını naklederek Buhârî'nin onun çok az tedlîs yaptığı yönündeki görüşünü aktarmıştır.¹⁸⁷ Onun hakkında tedlîsten söz eden bir diğer âlim de Hatîb el-Bağdâdî'dir.¹⁸⁸ Ayrıca birçok başka âlim de Sevrî'nin zayıf râvilerden, isimlerini müphem bırakarak ya da tanınmadıkları isim ya da künyelerle zikrederek tedlîs yaptığını bildirmiştir.¹⁸⁹ Bilindiği üzere bu da şüyûh tedlîsidir. İncelenen örnekte de Sevrî'nin zayıf bir râvi olması nedeniyle Ubeyde'nin adını zikretmek istemeyerek tanınmasını ve dolayısıyla zayıflığının fark edilmesini önlemek maksadıyla şüyûh tedlîsi gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Sevrî'nin şüyûh tedlîsi yaptığına dair bir başka ifade de şu lafızla aktarılmıştır:

سَأَلْتُ يَحْيَى عَنْ أَبِي عِبَادٍ الَّذِي رَوَى عَنْهُ سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ، هُوَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيُّ؟ قَالَ: نَعَمْ.¹⁹⁰

Burada Dûrî, İbn Maîn'e Süfyân'ın kendisinden hadis naklettiği Ebû Abbâd'ın Abdullah b. Saîd adlı râvi olup olmadığı olduğu sormuş, Yahyâ da bunu onaylamıştır. Dûrî'nin bu soruyu sorma ihtiyacı hissetmesinden Sevrî'nin söz konusu râvi için kullandığı anlaşılan "Ebû Abbâd" künyesinin bilinmediği, dolayısıyla râvinin kimliğinin tespitinde zorluk yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Sevrî'nin bu râviyi tanınmasını zorlaştıracak şekilde anmasının nedeni ise onun münkerü'l-hadîs, metrûk gibi lafızlarla ve hatta yalan söylediği bildirilerek ağır şekilde cerh edilen zayıf bir râvi olmasıdır.¹⁹¹

¹⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/292; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 186.

¹⁸⁶ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 220.

¹⁸⁷ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 388.

¹⁸⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 364.

¹⁸⁹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 3/145; Ebû Dâvûd, *Süâlâtü Ebî Dâvûd*, 179; Âcurrî, *Süâlâtü'l-Âcurrî*, 1/271, 2/143; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/258; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/272; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/91, 2/262; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/419.

¹⁹⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/290 (Paragraf no. 1377).

¹⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/105; Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 203; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/258-259; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/71; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/9; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/162-163; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 2/124; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/31-34; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/237-238.

3.1.4. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)

Kitaptan alınan hadisi bunu belirtmeden ve semâ ile almış izlenimi verecek şekilde nakletmek aslında sıyağ tedlîsinin sadece bir türüdür. Birinci bölümde bu konu ayrıntılı olarak işlenmişti. Burada kısaca icâzetle alınan hadisi “ahberanâ”, vicâde yoluyla alınan hadisi “haddesenâ” lafzıyla nakletmek, işitmediği hadislerde semâ lafzı kullanmak gibi fiillerin sıyağ tedlîsi olarak isimlendirildiği ve sıyağ tedlîsinin hadis rivayet lafızlarının anlamlarının değiştirilmesini ifade ettiği söylenebilir. Vicâde yoluyla edinilen kitaptan nakilde bulunma kimi zaman “haddesenâ” lafzıyla kimi zaman da “an” lafzıyla gerçekleşebilmiştir. Her iki kullanım da birinci bölümde ifade edildiği üzere sıyağ tedlîsi kapsamında değerlendirilmektedir. İbn Maîn’in eserinde de müdellisin kitaptan hadis nakli ile ilgili, aşağıda incelenecek örnekler bulunmaktadır.

3.1.4.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek (Yahyâ b. Ebî Kesîr’in Zeyd b. Sellâm’dan tedlîsi)

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: لَمْ يَلِقْ يَحْيَى بَنَ أَبِي كَثِيرٍ، زَيْدُ بْنُ سَلَامٍ. وَقَدْ مَعَاوَيَْةَ بْنُ سَلَامٍ عَلَيْهِمُ، فَلَمْ يَسْمَعْ يَحْيَى بَنَ أَبِي كَثِيرٍ. أَخَذَ كِتَابَهُ عَنْ أَخِيهِ، وَلَمْ يَسْمَعْهُ، فَدَلَّسَهُ عَنْهُ.¹⁹²

İbn Maîn, Yahyâ b. Ebî Kesîr’in (ö. 129/746) Zeyd b. Sellâm’a (ö. [?]) mülâkî olmadığını ve ondan hadis işitmediğini, Zeyd’in kitabını kardeşi Muâviye b. Sellâm’dan (ö. 170/786 civarı) hadis semâ etmeksizin¹⁹³ aldığını bildirmektedir.¹⁹⁴ İbn Maîn, İbn Ebî Kesîr’in semâ olmaksızın kitaptan aldığı hadisi nakletmesine ise tedlîs demektedir.

Alâî ve İbn Hacer tarafından müdellislerin ikinci mertebesinde, yani imamların tedlîs yaptıklarına ihtimal vermelerine rağmen az sayıda tedlîs yapmaları ya da hadiste imam olmaları gibi sebeplerle *Sahîh*’lerde an’aneli rivayetleri tahrîc edilen müdellisler arasında zikredilen İbn Ebî Kesîr; İbn Maîn’in yanı sıra Ukaylî, İbn Hibbân, ve Dârekutnî tarafından da müdellis olarak nitelenmiştir.¹⁹⁵ İbn Hacer’in bildirdiğine

¹⁹² Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/207 (Paragraf no. 3983).

¹⁹³ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/460 (Paragraf no. 5291).

¹⁹⁴ Her ne kadar Yahyâ kendisinden hadis dinlememişse de Muâviye Yahyâ’dan hadis işitmiştir (bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 28/184).

¹⁹⁵ Alâî, *Câmi’u’t-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 127-128; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/207 (Paragraf no. 3983); Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 4/423; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/591; Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride*, 11/124; Ebü’l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve’t-*

göre Nesâî de onun tedlîs yaptığı kanaatindedir.¹⁹⁶ İbn Hibbân onun adını sika müdellisler arasında zikretmiş ve tahdîs sîgası kullanmadıkları takdirde bu râvilerin hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini söylemiştir.¹⁹⁷ İbn Huzeyme de Yahyâ'nın bir hadisi aslında naklettiği kişiden işitmediği bilgisini vererek onun tedlîs yaptığını ima etmiştir.¹⁹⁸

Yahyâ b. Ebî Kesîr'in hocaları arasında Zeyd'in,¹⁹⁹ talebeleri arasında ise Muâviye'nin adı zikredilmiştir.²⁰⁰ Yahyâ'nın yaşça kendisinden büyük olduğu Zeyd ve Muâviye ile muâsır olduğu anlaşılmaktadır.²⁰¹ Zeyd'den gelen kitaptan nakilde bulunmasına rağmen bunu belirtmemesinin nedeni hem imkânı varken hadisi semâ yoluyla almaması hem de Zeyd'in kendisinden yaşça küçüklüğü olmalıdır.

İbn Ebî Kesîr'in rivayetlerine bakıldığında Zeyd'den “an Zeyd”,²⁰² “haddesenî Zeyd”²⁰³ şeklinde nakilde bulunduğu, bazen de Zeyd'i atlayarak dedesi Ebû Sellâm'dan “Yahyâ an Ebî Sellâm”²⁰⁴ ve “Yahyâ kâle haddesenâ Ebû Sellâm”²⁰⁵ dediği görülmektedir. Zeyd'in adını “an” sîgasını kullanarak naklettiklerinde İbn Ebî Kesîr, aslında bunları kitaptan aldığını gizlemiş ve semâ yoluyla almış gibi göstererek tedlîs yapmıştır. Zeyd'den tahdîs sîgası ile naklettiği rivayetlerde de icâzet/sıyağ tedlîsi yaptığı söylenebilir.²⁰⁶

Doğrudan Ebû Sellâm'dan naklettiği rivayetlerde İbn Ebî Kesîr hem isnâddan Zeyd'i düşürerek hem de hadisi kitaptan²⁰⁷ aldığını gizleyerek tedlîs yapmış olmaktadır. Özellikle “an” ile naklettiği rivayetlerde bu durum söz konusudur. Aslında buna tedlîs denilip denilemeyeceği tartışılabilir. Zira İbn Maîn'e göre İbn Ebî Kesîr, Ebû Sellâm'a

Tetebbu', thk. Ebû Abdurrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 126.

¹⁹⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 128.

¹⁹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/92.

¹⁹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 3/129.

¹⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/505.

²⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/507.

²⁰¹ Hem Zeyd hem de Muâviye sika olarak nitelenmiştir (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/77-78, 28/184-185; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/415, 10/209).

²⁰² Örnek için bk. Nesâî, “Cum'a”, 6 (No. 1370); Tirmizî, “Emsâl”, 3 (No. 3079, 3080); Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 39 (No. 3516).

²⁰³ Örnek için bk. Nesâî, “Zînet”, 39 (No. 5140); Tirmizî, “Fezâilü'l-Cihâd”, 11 (No. 1732).

²⁰⁴ Örnek için bk. İbn Mâce, “Cihâd”, 19 (No. 2811).

²⁰⁵ Örnek için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/532 (No. 17300).

²⁰⁶ Birinci bölümde detaylıca açıklandığı üzere genellikle vicâde ile alınan hadiste tahdîs, icâzetle alınan hadiste ise ihbâr sîgası kullanılarak tedlîs yapılmaktadır. Bu iki tür tedlîs ise sıyağ tedlîsi altında değerlendirilmektedir.

²⁰⁷ Bu kitap büyük ihtimalle Zeyd'in mesmûâtını ihtiva eden nüshadır.

mülâkî değildir.²⁰⁸ İbn Ebî Kesîr, Ebû Sellâm'ın zamanına yetişmiş, ancak onunla karşılaşmamıştır. Bu durumda İbn Ebî Kesîr'in ondan "an" ile nakilleri yerleşik anlamıyla irsâl-i hafî, bunu tedlîs ile aynı anlamda kullanan âlimlere göre ise tedlîstir. İbn Maîn'in kendisi de benzer durumlar için hem irsâl hem tedlîs lafızlarını kullanmıştır.

İbn Ebî Kesîr'in, Ebû Sellâm'dan tahdîs sîgası kullanarak naklettiği rivayetlerde tedlîs yapıp yapmadığı da aynı şekilde sorgulanabilir. İbn Maîn, Yahyâ b. Ebî Kesîr'in tedlîs yapmasından söz edilen iki paragraf arasında İbn Ebî Kesîr'in, Zeyd'in dedesi Ebû Sellâm'la karşılaşmadığı ve ondan hadis işitmediği halde "haddese Ebû Sellâm" diyerek ondan hadis rivayet ettiğini bildirmektedir.²⁰⁹ Bu metni tedlîsten söz edilen iki paragraf arasına yerleştiren Dûrî'nin,²¹⁰ İbn Maîn'in bundan tedlîsi kastettiğini düşünmüş olması ihtimali yüksektir. Yine İbn Ebî Kesîr'in bizzat kendisinin "Ebû Sellâm'dan gelen her hadis aslında kitaptandır." ifadelerini kullandığı nakledilmiştir.²¹¹ Muhtemelen bu kitap Zeyd'den gelen kitaptır. Dolayısıyla İbn Ebî Kesîr'in mülâkî olmadığı Ebû Sellâm'dan tahdîs sîgası kullanarak naklettiği rivayetleri İbn Maîn'in müdelles olarak kabul etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Özetle Zeyd örneğinde İbn Ebî Kesîr muâsır ama mülâkî olmadığı ve hadis işitmediği râvinin kitabından hem semâa muhtemel lafız hem de tahdîs sîgası kullanarak tedlîs yapmıştır. Bu örnekte isnaddan râvi düşmesi ise söz konusu değildir. Bazı hadislerde ise kitabın sahibi Zeyd'i isnaddan düşürerek hadisi bir üstteki râviden almış gibi aktararak tedlîs yapmış, üstelik bunu yaparken kimi zaman tahdîs sîgası kullanmıştır. Yukarıda açıklanan nedenlerle İbn Maîn'in bu türden bir fiili tedlîs olarak kabul ettiği düşünülmektedir.

²⁰⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/207 (Paragraf no. 3984). Bununla birlikte İbn Ebî Kesîr'in hocaları arasında Ebû Sellâm'ın adına -bir görüşe göre ondan hadis işitmediği bilgisi de eklenerek- yer verilmiştir (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/506).

²⁰⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/207 (Paragraf no. 3984).

²¹⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/207 (Paragraf no. 3985). Dûrî söz edilen ikinci paragrafta bazı muhaddislerin "Biz sabah Yahyâ'ya hadis rivayet ederdik, o da bize akşam (bizden aldığı hadisi tekrar) rivayet ederdi." sözünün "tedlîs yapardı" anlamına geldiğini bildirmektedir. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, 4/423.

²¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/509.

3.1.4.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnek (Süfyân es-Sevrî'nin tedlîsi)

سمعت يحيى بن معين يقول: سمعت الأشجعي يقول: قدمت من مكة وقد كتبت عن شبل عن ابن أبي نجيح أحاديث، فقال لي سفيان يعني الثوري أرنى فأعطيته فنظر فيه، ثم جلس للناس فجعل يحدثهم عن ابن أبي نجيح فجعلت أكتب مع الناس، فقال لي: هذا من ذاك. يعني من الكتاب.²¹²

İbn Muhrîz'in naklettiğine göre Eşcaî, Şibl b. Abbâd el- Mekkî'nin (ö. 148/765-66'dan sonra) Abdullah b. Ebî Necîh'ten (ö. 131/748-49'dan sonra) naklettiği hadisleri Mekke'deyken yazmış ve döndüğünde Sevrî bu hadisleri kendisine göstermesini istemiştir. Eşcaî'nin bildirdiğine göre Sevrî bu hadisleri baktıktan sonra akdettiği hadis meclisinde râvilere bu hadisleri doğrudan İbn Ebî Necîh'ten nakletmeye başlamıştır. Eşcaî de onun naklettiği bu hadisleri yazmaya davranınca Sevrî bunların zaten onun kendisine verdiği kitaptan olduğunu ifade etmiştir. Aynı hâdis Dûrî rivayetinde de şu metinle yer almaktadır:

سمعت يحيى يقول: حدثنا الأشجعي. قال: حججت، فقدمت. وقد كنت سمعت من شبل. فقال لي سفيان الثوري: جئني بكتاب شبل. فحجنته به، فنظر فيه، ثم جعل يحدث به عن ابن أبي نجيح نفسه. قلت ليحيى: كان شبل يزوي عن ابن أبي نجيح؟ قال: نعم، فجعل سفيان يحدث بها عن ابن أبي نجيح نفسه، فكنت ربما ذهبت أكتب إذا حدث سفيان، فيقول لي هذا من ذلك.

قال أبو الفضل: ووجه هذا عندي، أن سفيان قد سمع من ابن أبي نجيح، وإنما أخذ كتاب شبل، يتذكر به حديث ابن أبي نجيح، ولم يكن ليحدث عن ابن أبي نجيح، إلا بشيء قد اتقن علمه.²¹³

Burada da olay benzer şekilde nakledilmekte, Sevrî'nin hadisleri Şibl'in adını vermeden doğrudan İbn Ebî Necîh'ten naklettiği anlatılmaktadır. Sevrî'nin kitaptan aldığı hadisleri bunu belirtmeden ve kitabın sahibini isnaddan düşürerek tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. İbn Maîn'in ifadelerinden açıkça bu sonuç çıkmaktadır. Fakat Yahyâ'nın talebesi Abbâs ed-Dûrî'ye göre Sevrî bu hadisleri İbn Ebî Necîh'in kendisinden de işittiği. Dûrî'nin bu açıklamasının arka planında meşhur muhaddis Sevrî'yi tezkiye etme isteği bulunuyor olabilir.

Sevrî'nin Eşcaî'ye hadislerin kendisinin ona verdiği kitaptan olduğunu açıkça söylemesi, hadisleri kitaptan aldığını gizleme gibi bir sâiki olmadığını yani tedlîs yapmamış olabileceğini akla getirmektedir. Öte taraftan, Muhammed b. Tal'at da İbn Maîn'in naklettiği bu hâdisenin Sevrî'nin tedlîs yaptığına işaret ettiğini

²¹² Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 1/160 (Paragraf no. 891).

²¹³ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/365-366 (Paragraf no. 1775).

düşünmektedir.²¹⁴ Özetle, Sevrî'nin hadisi kitaptan aldığını gizleyerek tedlîs yaptığı yönündeki görüş ağır basmaktadır.

3.1.5. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler

Yahyâ b. Maîn'in müdellis râviler hakkında yaptığı çeşitli açıklamalardan da onun tedlîsi hangi anlamda kullandığını çıkarmak mümkündür. İbn Maîn kimi zaman müdellis râvi hakkında değerlendirmede bulunurken onun müdellis olduğunu açıkça söylemiş, kimi zaman da muhtemelen malum bir bilgi olması nedeniyle müdellis olduğuna değinmeden tedlîse işaret eden çeşitli açıklamalar yapmıştır. Müdellis râvilerin özellikle nakilde bulundukları râviden hadisi işitip işitmediğinin bilinmesi önemlidir. Nitekim bu bilgi erken dönemden itibaren hassasiyetle sorgulanmıştır. Hâkim'in tedlîs başlığı altında müdellis olduğu bilinen râvilerin çeşitli hocalardan semâ bilgilerine yer vermesi, bu bilgileri tedlîs bağlamında değerlendirdiğini göstermektedir.²¹⁵ Hatîb de eserinde aynı tavrı sergilemiştir.²¹⁶ Aşağıda bu tavrın benzerinin hem İbn Maîn hem de başka âlimler tarafından sergilendiği çeşitli örnekler görülecektir.

3.1.5.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.1.5.1.1. Yahyâ b. Ebî Hayye

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: أَبُو جَنَابٍ لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ. قَالَ يَحْيَى: وَقَالَ أَبُو نَعِيمٍ: كَانَ يُدَلِّسُ.²¹⁷

Bu örnekte Yahyâ b. Maîn, Ebû Nuaym'ın, Ebû Cenâb el-Kelbî künyesiyle meşhur Yahyâ b. Ebî Hayye (ö. 150/767 civarı) hakkında “tedlîs yapardı” dediğini aktarmaktadır. Bu ifadeleri herhangi bir itirazda bulunmadan aktarmasından hareketle onun da aynı kanaati paylaştığı söylenebilir. Nitekim Yahyâ'nın onu müdellis olarak nitelediği nakledilmektedir.²¹⁸ Ancak tedlîsi spesifik olarak hangi mânada kullandığı anlaşılmamaktadır.

²¹⁴ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 208.

²¹⁵ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 353-355.

²¹⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 358.

²¹⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/350 (Paragraf no. 1693).

²¹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/213; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/350.

Zayıf bir râvi olan²¹⁹ Ebû Cenâb'ın müdellis olduğu İbn Nümejr, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a er-Râzî, Ya'kûb b. Süfyân, İbn Hibbân ve Zehebî tarafından dile getirilmiştir.²²⁰ Alâî ve İbn Hacer onu müdellislerin beşinci mertebesinde zikretmişlerdir.²²¹ Beşinci mertebe müdellisler ise tedlîs dışında herhangi bir sebepten dolayı zayıf kabul edilmiş ve hadislerin semâ beyân etseler bile reddedilen râvilerdir.

3.1.5.1.2. Süleymân b. Tarhân et-Teymî

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: كَانَ سُلَيْمَانَ التَّيْمِيِّ، يُدَلِّسُ.²²²

Burada Yahyâ b. Maîn, Süleymân b. Tarhân et-Teymî'nin (ö. 143/761) tedlîs yapan bir râvi olduğunu söylemekle yetinmiştir. Sigâr-ı tâbîîn tabakasından sika bir râvi olan Süleymân,²²³ hadis imamlarının tedlîsi yaptığına ihtimal verdikleri, ama güvenilir olmaları nedeniyle *Sahîh*'lerde an'aneli rivayetlerini kaydettikleri râvilerden oluşan ikinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.²²⁴ İbn Hacer, Nesâî'nin ona müdellis dediği bilgisini aktarmaktadır. Buhârî de Süleymân'ın semâ lafzını kullanıp kullanmadığı hakkında açıklamalar yaparken onun tedlîs yaptığını ima etmiştir.²²⁵

3.1.5.1.3. Ömer b. Ali el-Mukaddemî

سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: قَدْ رَأَيْتُ عُمَرَ بْنَ عَلِيٍّ بْنِ مَقْدَمٍ. وَلَمْ أَكْتُبْ عَنْهُ شَيْئًا. وَكَانَ يُدَلِّسُ، وَكَانَ وَاسِطِيَا نَزَلَ الْبَصْرَةَ.

قَالَ يَحْيَى: وَكَانَ لِعُمَرَ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مَقْدَمٍ أَخٌ قَدْ رَوَى عَنْهُ أَحْمَدُ بْنُ إِسْحَاقَ الْخَضْرَمِيِّ. وَأَحْسِبُهُ أَبُو بَكْرٍ بْنُ مَقْدَمٍ.²²⁶

Yahyâ b. Maîn, Ömer b. Ali el-Mukaddemî'nin (ö. 190/805-06) tedlîs yapan bir râvi olduğunu söylemekle yetinmiştir. İbn Hacer, Ömer b. Ali'yi zayıf ve meçhullerden çok fazla tedlîs yapmaları nedeniyle sadece semâ açıkladıkları hadisleri kabul edilen

²¹⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8/267; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/138-139; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/212-213; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/111-112; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/284-289; Zehebî, *el-Mugnî*, 2/399; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 7/172; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/201-203; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 8/433.

²²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/213; Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/350; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/322, 9/138-139; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/114; Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-târîh*, 3/108; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/111; Zehebî, *el-Mugnî*, 2/399; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 7/172.

²²¹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 114; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 183.

²²² Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/142 (Paragraf no. 3600).

²²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/5-12; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/201.

²²⁴ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 117.

²²⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4/21; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsat* (Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1418/1998), 2/62; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Hayru'l-kelem fi'l-kirâe halfe'l-imâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, ts.), 58.

²²⁶ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/202 (Paragraf no. 3955).

müdeillisleri içeren dördüncü mertebe müdeillisler arasında zikretmiştir.²²⁷ Yahyâ b. Maîn dışında Affân b. Müslim, Ahmed b. Hanbel, İbn Sa’d, Ebû Hâtım er-Râzî ve Tirmizî de Ömer b. Ali’nin tedlîs yaptığını beyan etmişler, Zehebî ise Ömer’in tedlîsine ihtimal verdiklerini belirtmiştir.²²⁸ Ayrıca ileride nakledilecek bir örnekte Buhârî’nin, Ömer’in tedlîsinden emin olmadığı görülmektedir. İbn Sa’d, hakkında “şiddetli bir tedlîs yapardı” (يدلس تدليسا شديدا) dediği Ömer b. Ali’nin tahdîs sîgası kullandıktan sonra bir süre sustuğunu, ardından râvi ismini vererek tedlîs yaptığını bildirmektedir. Bilindiği üzere bu tür tedlîse tedlîsü’l-kat‘ denilmektedir. Nâsır el-Fehd’e göre İbn Sa’d’ın “yüdeillisü tedlîsen şedîden” ifadesi Ömer’in çok fazla tedlîs yaptığı anlamına gelmemekte, kat‘ tedlîsi gibi anlaması zor bir tedlîs yaptığını ifade etmektedir. Müttekaddimûn arasında Ömer’in “çok fazla” tedlîs yaptığını söyleyen kimse bulunmamasına rağmen İbn Hacer’in “yüdeillisü tedlîsen şedîden” dediği Ömer’i dördüncü mertebede zikretmesini eleştiren Fehd, Zehebî’nin Ömer hakkında tedlîs ihtimali bulunduğu yönündeki ifadesini daha doğru bulmaktadır.²²⁹

3.1.5.1.4. Dâvûd b. ez-Zibrikân

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: دَاوُدُ بْنُ أَبِي الْقَصَافِ يَرْوِي عَنْهُ سَعِيدُ بْنُ أَبِي عَرُوبَةَ، وَيَرْوِي عَنْهُ دَاوُدُ بْنُ الزُّرَيْقَانَ، يُدَلِّسُ عَنْهُ.²³⁰

İbn Maîn, Dâvûd b. ez-Zibrikân’ın (ö. 180/796-97’den sonra) Dâvûd b. Ebi’l-Kassâf’tan hadis naklederken tedlîs yaptığını bildirmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel²³¹ de onun hakkında tedlîs isnadında bulunmuş ve “Yalan söylediğini düşünmüyorum ama tedlîs yapardı.” demiştir. Ancak Dâvûd’un tedlîs yaptığını söyleyen başka âlime rastlanamamıştır. İbn Hacer ve Alâî gibi âlimlerin müdeillis listelerinde de bu isme tesadüf edilmemiştir. Dâvûd’un adının Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in görüşlerine rağmen Alâî ve İbn Hacer’in müdeillis listelerinde de yer almaması izaha muhtaçtır. Bunun nedeni belki Dâvûd’un fiillerinin irsâl sayılması olabilir. Ancak Ahmed b. Hanbel’in aktarılan ifadesi bu çıkarımı yapmayı zorlaştırmaktadır. Bir diğer ihtimal ise metrûk bir râvi olan Dâvûd’un zayıflığının

²²⁷ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdeillisîn*, 167-168.

²²⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 7/291; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/14; İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/124-125; İbn Ebî Hâtım, *el-İlel*, 1/166; Tirmizî, *el-İlel*, 191; Zehebî, *Siyeru’l-âlemi’n-nübelâ*, 8/513-514; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/292.

²²⁹ Fehd, *Menhecü’l-müttekaddimîn*, 111-112.

²³⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’d-Dûrî)*, 4/233 (Paragraf no. 4108).

²³¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel (Rivâyetü İbn Hâni’)*, thk. Zühayr eş-Şâvîş (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1394-1400), 2/230.

tedlîs kusuruna baskın gelmesi, dolayısıyla zayıflığına odaklanıldığı için tedlîsinin gündeme getirilmesine ne gerek ne de fırsat kalmasıdır.

Dâvûd b. ez-Zibrikân hakkında İbn Maîn “leyse bi-şey”, Cûzcânî (ö. 259/873) “kezzâb”, Ya’kûb b. Şeybe ve Ebû Zür’a “metrûk”, Buhârî “mukârebü’l-hadîs”, İbn Adî “hadisleri yazılan zayıflardan”, Ebû Dâvûd “zayıf” ve “hadisleri terk edilir”, Nesâî ise “sika değil” ifadelerini kullanmışlardır.²³² İbn Hacer de Ezdî’nin onu yalancı kabul ettiğini söyleyerek onun zayıf bir râvi olduğunu bildirmiştir.²³³

Dâvûd b. Ebi’l-Kassâf hakkında ise kaynaklarda çok fazla bilgi yer almamaktadır. Ondan söz eden az sayıdaki âlim arasından Buhârî, Dâvûd b. Ebi’l-Kassâf’ın tercemesinde onun Câbir b. Zeyd’den (ö. 93/711-12) hadis işittiğini söyleyerek ondan bir rivayetini kaydetmiş, bunun dışında bir bilgi vermemiştir.²³⁴ İbn Ebî Hâtim aynı bilgiyi vererek üç talebesinin -Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Ebû Hilâl er-Râsebî (ö. 167/783-84), Muhammed b. Sevâ’ (ö. 187/802-03)- adını zikretmiştir. Bunlar arasında Dâvûd b. ez-Zibrikân bulunmamaktadır.²³⁵ İbn Hibbân, Dâvûd’u *es-Sikât*’ta zikretmiştir.²³⁶ Mizzî de Câbir b. Zeyd’in talebeleri arasında saydığı Dâvûd b. Ebi’l-Kassâf hakkında başka bilgi vermemiştir.²³⁷ Son olarak Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) yukarıda adı geçenlere ek olarak onun hocaları arasında Ebû Kılâbe el-Cermî (ö. 104/722-23’ten sonra) ve Hayyân el-A‘rec’in (ö. [?]), talebeleri arasında ise Sellâm b. Ebî Mutî‘in (ö. 164/780-81’den sonra) ismini kaydetmiştir.²³⁸

Dâvûd b. ez-Zibrikân’ın yer aldığı isnadlarda Dâvûd b. Ebi’l-Kassâf isminin geçip geçmediğine dair bir taramada İbn Ebi’l-Kassâf’ın adına rastlanamamıştır. Dâvûd b. Ebi’l-Kassâf’ın yukarıda adı geçen talebelerinin vefat tarihlerinden hareketle Dâvûd b. ez-Zibrikân’ın da bu talebelerle akran olduğu söylenebilir. Ancak karşılıklı olarak birbirlerinin hoca-talebe listelerinde yer almamaları büyük ihtimalle İbnü’z-

²³² Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/253 (Paragraf no. 4227); Ebû İshâk İbrâhim b. Ya’kûb el-Cûzcânî, *Ahvâlü’r-ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmarrâî (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, ts.), 111; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 3/358-359; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/95; Âcurrî, *Sûâlâtü’l-Âcurrî*, 1/303, 309; Nesâî, *ed-Du‘afâ ve’l-metrûkûn*, 99.

²³³ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 3/185; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 198; Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 8/392-396.

²³⁴ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 3/238.

²³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/423.

²³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/285.

²³⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 7/477.

²³⁸ Kâsım b. Kutluboğa, *es-Sikât mimmen lem yaka’ fi’l-kütübi’s-sitte*, thk. Şâvî b. Muhammed b. Sâlim Âlî Nu‘mân (Kahire: Mektebetü İbn Abbâs, 1432/2011), 4/189.

Zibrikân'ın ondan hadis işitmediği anlamına gelmektedir. Bu durumda İbn Maîn bir râvinin çağdaş olmasına rağmen hadis işitmediği hocadan tedlîs yapmasından söz etmiş, dolayısıyla sonraki âlimler tarafından irsâl-i hafî kapsamında değerlendirilecek bir fiili tedlîs olarak nitelememiş olmaktadır. Bu durum, yukarıda bahsedilen Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine rağmen İbn Hacer ve Alâî'nin müdellis listelerinde Dâvûd b. ez-Zibrikân'ın yer almaması bağlamında düşünülebilir. Müteahhirû yaptığı fiili irsâl-i hafî kapsamında kabul ettikleri için Dâvûd'a müdellis râviler arsında yer vermemiş olabilirler.²³⁹ Fakat o zaman da müteahhir âlimlerin neden irsâl-i hafî kapsamına giren uygulamaları nedeniyle başka râvileri müdellis listelerine dâhil ettikleri sorusu cevapsız kalacaktır.

3.1.5.1.5. Cerîr b. Abdülhamîd

قيل له: فَإِنْ جَرِيْرًا، لم يرو عن الأسود بن قيس؟ قال: الأسود خير منه ومن أبيه. هو يروي عن الطارين لم نره كل شيء. طلب جرير الحديث خمس سنين، عشرة آلاف حديث.

قيل له: كَانَ يُدَلِّس؟ قال: لبيته يحسن يحدث ما عنده. لم يكن يحسن يُدَلِّس. لَيْسَ يُدَلِّس إِلَّا كَلَّ عِنْدَ شَيْطَانٍ. وَجَرِيرٌ صَدُوقٌ ثَقَّةٌ.²⁴⁰

İbn Maîn'e Cerîr b. Abdülhamîd'in (ö. 188/804) tedlîs yapıp yapmadığı sorulduğunda İbn Maîn “Keşke hadisleri rivayet ederken güzelleştirebilseydi. (Ama) tedlîs yaparak güzelleştirmedi. Sadece şeytanın yanındakiler tedlîs yapar. Oysa Cerîr sadûk ve sikadır.” cevabını vermiştir. Görüldüğü üzere Yahyâ tedlîsin kötü bir fiil olduğunu açıkça söylemekteyse de nakledilen sözünün ilk kısmında tedlîsin hadisi güzelleştirdiği şeklinde anlaşılabilecek bir ifade yer almaktadır. Ahmed Muhammed Nûrseyf İbn Maîn'in bu ifadeyle ne kastettiğini açıklamaktadır. Buna göre, tedlîs yapmak tarikleri gizlemeyi bilmeyi ve tedlîs yaptığının anlaşılmaması için hadis rivayetine umumiyetle vâkıf olmayı gerektirir. Ancak Cerîr, İbn Maîn'in nazarında bu konuda maharetli değildir.

Aktarılan örnekte tedlîs lafzı kullanılmıştır. İbn Maîn'e Cerîr hakkında böyle bir soru yöneltildiğine göre o dönemde Cerîr'in tedlîs yaptığına dair iddiaların bulunduğu söylenebilir. İbn Maîn bu örnekte tedlîsi “hadisi güzelleştirerek nakletmek”, bir başka deyişle hadisteki kusurları gizlemek anlamında kullanmaktadır. Tedlîs yapmanın hadis

²³⁹ *Mu'cemü'l-müdellisîn* müellifine göre de onların tedlîs ile kastettikleri irsâldir (Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 180).

²⁴⁰ Dakkāk, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dakkāk)*, 46-47 (Paragraf no. 64).

rivayet yollarını iyi bilmeyi gerektirdiğini kastetmesi aslında tedlîsi bir terim olarak kullanmaya başladığının da bir göstergesidir.

Cerîr'in adı herhangi bir müdellis listesinde yer almamaktadır. Nitekim İbn Maîn'den başka Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849) da kendisine Cerîr'in tedlîs yapıp yapmadığı sorulduğunda onun tedlîs yapmadığını söylemiştir. Bu görüşünün sebebini açıklarken de Cerîr'in onlara bir mecliste meselâ A'meş'ten hadis naklederken ilk başta "haddesenâ" dediğini, sonraki hadislerde ise meclisten kalkana kadar "A'meş, A'meş" diyerek tahdîs sîgası kullanmadığını belirtmektedir.²⁴¹ Dolayısıyla Cerîr aynı mecliste başlangıçta kullandığı semâ lafzını sonradan rivayet ettiği hadisler için de geçerli kabul etmektedir. Süleymân b. Dâvûd eş-Şâzekûnî ise Cerîr'in önceleri Mugîre ↔ İbrâhim kanalıyla naklettiği bir hadisi daha sonra Süfyân ↔ Mugîre ↔ İbrâhim kanalıyla naklettiğini, Cerîr'e hadise kimden işittiği sorulunca Horasanlı bir adam ↔ Abdullah b. Mübârek ↔ Süfyân ↔ Mugîre cevabını verdiğini nakletmektedir.²⁴² İbn Hacer bu olayı naklettikten sonra şayet bu doğruysa Cerîr'in tedlîs yaptığını belirtmiştir.²⁴³ İbn Hacer'in bazı râvilerin müdellis olup olmadıklarına onlar hakkında gelen bilgilerden hareketle sonradan karar verdiğini gösteren bu örnek, erken dönemde tedlîs olarak değerlendirilmeyen bazı fiillerin sonraki tanımlamalardan hareketle tedlîs kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Bu ifadelerden çıkan bir diğer sonuç da İbn Hacer'in peş peşe üç kişiye kadar isnaddan râvi düşmesini tedlîs olarak kabul ettiğidir.²⁴⁴ Muallimî ise sika bir kimse olmaması nedeniyle Şâzekûnî'nin söz konusu naklinin sahih olmadığı, İbn Hacer'in de bu yüzden Cerîr'i müdellis listesinde zikretmediği kanaatindedir.²⁴⁵

²⁴¹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 8/192.

²⁴² Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 193.

²⁴³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/76.

²⁴⁴ Çünkü İbn Hacer'e göre tedlîste isnaddan düşen râvi sayısının bir önemi yoktur. Önemli olan müdellisin bu râviler düştükten sonra hadisi rivayet ettiği hocaya mülâkî olup olmamasıdır.

²⁴⁵ Muallimî, *et-Tenkîl*, 1/425. Şâzekûnî'yi zayıf kabul eden âlimler bulunmakla birlikte sika olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn onun hakkında hadis uydurduğu ve Allah düşmanı olduğu gibi sert ifadeler kullanmış ve onu ağır şekilde cerh etmişlerdir. Öte yandan Zehebî ve İbn Hacer zayıflığına dair görüşleri aktarmalarına rağmen son kertede Şâzekûnî hakkında "hâfız" demişlerdir. Ayrıca Sâlih Cezere'nin "Ondan daha hâfız kimseyi görmedim. Ancak o, hadis uydururdu." sözü aktarılmıştır. Şâzekûnî'nin zayıf olduğuna dair görüşler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/114-115; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/128; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/295-298; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/18; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/401; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/291-292; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/142-148. Sika olduğuna dair görüşler için bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/279; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/488-489.

İbn Hacer dışında Tirmizî, Cerîr'in Hişâm b. Urve'den naklettiği bir hadisi Hişâm'dan işitmediği ve tedlîs yaptığının söylendiğini bildirmiştir.²⁴⁶ Tirmizî'nin bunu bir "kavl" olarak aktarması, en azından o dönemde Cerîr hakkında tedlîs iddiasının dillendirildiğini göstermektedir.²⁴⁷ Özellikle Tirmizî'nin verdiği bilgi çerçevesinde, Hişâm'ın Cerîr'in hocası olması göz önünde bulundurulduğunda ilgili hadisi işitmediği halde Hişâm'dan nakletmesi tam bir tedlîs örneğidir. Buna rağmen âlimlerin Cerîr'e tedlîs isnat etmemeleri ya da onun tedlîs yaptığından söz edenlerin kesin olmayan ifadeleri dikkat çekmektedir. Bunun nedeni belki Cerîr'in tavrının kastî görülmemesi ve bir kusur gizleme amacı gütmeyeceğinin düşünülmesi ya da Cerîr için bu fiilin nadirattan olması olabilir.²⁴⁸ Yine de aynı fiili yapan başka râvilerin açıkça müdellis olarak nitelenmesine karşın Cerîr'in bu şekilde vasfedilmemesi ve hatta tedlîs yapmadığının söylenmesi bir tezat teşkil etmektedir. Cerîr dışında tedlîse benzer fiilleri bulunmasına rağmen kimsenin kendilerine müdellis demediği diğer râviler de daha sonra ilgili başlık altında incelenecektir.

3.1.5.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

Yahyâ b. Maîn, *Târîh*'inde çeşitli râvilerin bazı râvilerden hadis işitmediği bilgisini çokça vermektedir. O, müdellis oldukları yaygın olarak bilinmesine ya da başka âlimler tarafından müdellis oldukları söylenmesine rağmen kendisinin müdellis demediği râviler hakkında da açıklamalar yapmış, ancak onların hadis dinlemedikleri râvilerden söz ederken bu râvilerin tedlîs yaptığına dair bir ifade kullanmamıştır. Aşağıda söz konusu râviler kronolojik olarak incelenecektir.

3.1.5.2.1. Sâlim b. Ebi'l-Ca'd

Sâlim b. Ebi'l-Ca'd (ö. 97/715-16'dan sonra) İbn Hacer tarafından müdellis mertebelerinin ikincisinde, tedlîs yaptıklarına ihtimal verilen ancak yine de an'aneli rivayetleri *Sahîh*'lerde kaydedilen râviler arasında zikredilmiştir.²⁴⁹ *Takrîb*'de ise onun çokça irsâl yaptığını söylemekle yetinmesi, tedlîsten söz etmemesi dikkat

²⁴⁶ Tirmizî, "Büyû", 53 (No. 1332).

²⁴⁷ Nitekim Tirmizî, Cerîr'in bahsedilen hadisi münazara esnasında naklettiğine dair de bir bilgi kaydetmiştir. Bu durumda Cerîr'in isnadı kısaltmasında bir sorun yoktur (bk. Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 191 [No. 338]).

²⁴⁸ Nitekim Nâdir en-Nâtûr, Cerîr hakkındaki tedlîs iddialarından söz ettikten sonra onun muhtemelen sadece Şâzekûnî'nin aktardığı rivayette tedlîs yaptığını belirtmiştir (bk. Nâtûr, *Mu'cemü men rumiye bi't-tedlîs*, 204).

²⁴⁹ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 111.

çekicidir.²⁵⁰ Zehebî de Sâlim'in sika olmasına rağmen tedlîs ve irsâl yaptığını belirtmiştir.²⁵¹ Mısırlı araştırmacı Muhammed b. Tal'at, Zehebî'nin kullandığı "yürsilü ve yüdellisü" (يُرسِل وَيُدَلِّس) ifadesini eş anlamlı kelimelerin birbirine atfı kapsamında değerlendirerek Zehebî'nin tedlîsi irsâl-i hafî anlamında kullandığını söylemiştir.²⁵² Zehebî ve İbn Hacer dışında Sâlim'e tedlîs isnadında bulunan âlime rastlanmaması ve İbn Hacer'in onu müdellis listesinde zikretmesine rağmen tercemesinde tedlîse işaret etmemesi Muhammed b. Tal'at'ın kanaatini desteklemektedir.

Aralarında İbn Maîn'in de bulunduğu pek çok âlimden Sâlim'in muhtelif râvilerden hadis işitmediği ya da onlara mülâkî olmadığına dair bilgiler nakledilmiştir. Buna rağmen Sâlim'in müdellis olarak nitelenmemesinin sebebi yaşadığı erken dönemde irsâl yapmanın yaygın olması ve henüz büyük bir problem olarak görülmemesi olabilir. Aynı dönemde tedlîs de irsâl içinde değerlendirilen ve henüz menfî bir anlam yüklenerek irsâlden ayrı müstakil mânasını kazanmamış bir terimdir. İbn Hacer'in Sâlim'e müdellis demesi aslında onun daha önceki âlimlerin irsâl olarak kabul ettiği fiilleri tedlîs olarak nitelemeye başladığını göstermektedir.

İbn Maîn, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'ın sahâbî Sevbân'dan hiçbir hadis işitmediğini bildirmektedir.²⁵³ Nitekim Sâlim'in Sevbân'dan hadis işitmediği bilgisini pek çok âlim aktarmaktadır. Yine Sâlim'in pek çok sahâbîden irsâl yaptığı defalarca söylenmiştir. İbn Maîn'in de burada Sâlim'in Sevbân'dan hadis işitmediği bilgisini vermesinin arka planında onun muhtelif sahâbîlerden irsâl yapması olmalıdır. Müttekaddim âlimlerden Sâlim'e tedlîs isnadında bulunan kimsenin olmaması İbn Maîn de dâhil onların bunu irsâl olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu dönemde kimi zaman birbiri yerine kullanıldıkları anlaşılan irsâl ile tedlîsin henüz birbirlerinden ayrılarak müstakil mânalar kazanmadığı söylenebilir. Muttasıl isnadın sistemleşmediği bu dönemde henüz büyük bir problem olarak görülmeyen irsâlin belli formları daha sonra İbn Hacer gibi âlimler tarafından tedlîs kabul edilmiş, daha önceki âlimlerin "mürsil" olarak gördükleri râviler de sonradan "müdellis" şeklinde nitelenmiştir.

²⁵⁰ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 226.

²⁵¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/162.

²⁵² Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 189.

²⁵³ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/16, (Paragraf no. 2915).

3.1.5.2.2. Ebû Kılâbe

Sâlim b. Eb'îl-Ca'd'da geçerli olan durumun bir benzeri Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd el-Cermî (ö. 104/722-23) için de geçerlidir. Mütekaddimûndan hiç kimse Ebû Kılâbe hakkında tedlîs isnadında bulunmamış, üstelik Ebû Hâtîm onun tedlîs yapmadığını bildirmiştir.²⁵⁴ Buna rağmen Zehebî ve İbn Hacer onun tedlîs yaptığını söylemişlerdir. Alâî de Zehebî'nin konu hakkındaki görüşünü nakletmesine rağmen Ebû Kılâbe'yi müdellislerin mertebelerini verdiği listede zikretmemiştir.²⁵⁵ Zehebî onun mülâkî olduğu ve olmadığı kimseler ile elde ettiği sahifelerden tedlîs yaptığını bildirmiş,²⁵⁶ İbn Hacer ise Ebû Kılâbe'yi birinci mertebedeki çok nadir tedlîs yapan müdellisler arasında zikretmiştir.²⁵⁷ Ancak *Takrîb*'de onun çok irsâl yaptığını söyleyerek tedlîsten bahsetmemiştir.²⁵⁸

İbn Maîn'nin bildirdiğine göre Ebû Kılâbe'nin sahâbî Nu'mân b. Beşîr'den rivayetleri *mürseldir*.²⁵⁹ İbn Maîn'in söz konusu rivayetler hakkında *mürsel* kelimesini kullanması, erken dönemde muâsır râvinin²⁶⁰ hadis işitmediği râviden hadis nakletmesinin genel olarak irsâl kabul edildiği görüşünü desteklemektedir. Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'da yapılan açıklamaların Ebû Kılâbe için de geçerli olduğu ifade edilmelidir.

İbn Maîn bir başka örnekte de Ebû Kılâbe'nin İbn Ömer'den hadis işitip işitmediği kendisine sorulunca "İşittiğini zannediyorum." cevabını vermiştir.²⁶¹ Ona bu sorunun sorulması Ebû Kılâbe'nin sıkça irsâl -ya da tedlîs- yapmasından kaynaklanmış olabilir.

²⁵⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/58; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/226. Ebû Hâtîm, Ebû Kılâbe'nin çeşitli râvilerden hadis işitmediği bilgisini aktarmakta, ardından Ebû Kılâbe'nin tedlîs yapmadığını söylemektedir. İbn Hacer'e göre bu, tedlîste muâsarât değil de likâ şartını koşanların görüşünü desteklemektedir. Çünkü Ebû Hâtîm'in söz ettiği râviler Ebû Kılâbe'nin muâsırı ama hadis işitmediği kişilerdir ve Ebû Hâtîm bunun tedlîs olmadığını ifade etmiştir. Avnî ise Ebû Hâtîm'e göre Ebû Kılâbe'nin bu râvilere yetmişmiş yani muâsır olmayabileceği, dolayısıyla Ebû Hâtîm'in Ebû Kılâbe'nin tedlîs yapmadığını söyleme nedeninin adı geçen râvilerle muâsır olmaması sebebiyle onun yaptığını irsâl-i zâhir sayması olabileceği ihtimalini dile getirmiştir. Öte yandan Ebû Kılâbe'nin adları geçen râvilerden birine mülâkî olduğuna dair bizzat Ebû Hâtîm'in bir ifadesini tespit eden Avnî, İbn Hacer'in tedlîs ile irsâl-i hafîyi tefrik ederek muâsır ama hadis işitmediği râviden rivayeti irsâl-i hafî olarak değerlendirmesinin sebebinin bu olduğu kanaatindedir (bk. Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/63-64).

²⁵⁵ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 112.

²⁵⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/104.

²⁵⁷ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 85.

²⁵⁸ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 304.

²⁵⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/215 (Paragraf no. 4025).

²⁶⁰ Ebû Kılâbe'nin hadis işittiği söylenen diğer sahâbîler -meselâ Ebû Hüreyre- dikkate alındığında onun Nu'mân b. Beşîr ile muâsır olduğu anlaşılmaktadır.

²⁶¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/292-293 (Paragraf no. 4465).

Ancak anlaşılan muttasıl isnadın yerleşmediği, hatta isnadın bile başlangıç aşamasında olduğu bu dönemde Ebû Kılâbe'nin fiili tedlîs değil, irsâl addedilmektedir.

3.1.5.2.3. Hasan-ı Basrî

Ebû Saîd Hasan b. Yesâr el-Basrî; Alâî tarafından üçüncü, İbn Hacer tarafından ikinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.²⁶² Halef b. Sâlim (ö. 231/845-46), Nesâî, İbn Hibbân, Hâkim, İbn Hazm, İbn Dakîkul'îd, Zehebî, İbnü'l-Acemî gibi âlimler de onun tedlîs yaptığını bildirmişlerdir.²⁶³ Çokça irsâl yaptığı bilinen Hasan-ı Basrî hakkında bir parantez açarak detaylı açıklama yapmak yerinde olacaktır. Zira irsâl ile tedlîsin birbiri yerine kullanıldığını gösteren en iyi örnekler Hasan-ı Basrî hakkında yapılan açıklamalarda bulunmaktadır. Nitekim Şerîf Hâtîm b. Ârif el-Avnî *Mürsel-i hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs* adlı kapsamlı çalışmasında Hasan-ı Basrî'yi odak noktasına koyarak bu meseleyi incelemiştir.

Avnî adı geçen çalışmada Hasan'ın müdellis olarak nitelenme sebebini genellikle muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı kişilerden hadis rivayet etmesi olarak açıklamaktadır.²⁶⁴ Bilindiği üzere bu, sonraki dönemdeki irsâl-i hafînin tanımıdır. Ayrıca yaptığı açıklamalarda Avnî'nin mülâkî olmama ile hadis işitmeme ifadelerini birbiri yerine kullandığı ve aynı kategoride değerlendirdiği görülmektedir. Buna bir örnek olarak Hasan'ın hiçbir hadis işitmediği Übey b. Ka'b'dan rivayetlerini "muâsırın karşılaşmadığı râviden rivayeti" kabilinden kabul etmesi verilebilir.²⁶⁵

Avnî, eserinin uygulamalı kısmında incelediği Hasan-ı Basrî rivayetlerinin büyük çoğunluğunun Hasan'ın muâsır olduğu fakat hadis işitmediği kişilerden olduğunu belirtir. Daha sonra, âlimlerin Hasan'ın tedlîsinin mahiyetine işaret eden açıklamalarına değinir. Söz konusu âlimlerden ilki Hasan'ın çoğunlukla kendisi ile sahâbe arasına meçhul kişiler soktuğunu ve bazen de Utî b. Damra, Hantef b. es-Sicf, Dağfel b. Hanzala gibi râvilerden tedlîs yaptığını söyleyen Halef b. Sâlim'dir. Hasan-ı Basrî'nin adı geçen bu râvileri isnaddan düşürerek hadis işitmediği sahâbîlerden

²⁶² Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 102.

²⁶³ Sülemî, *Süâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, 147; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/123; Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 349; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-cedîde, ts.), 1/142; İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 288; Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fî ehli't-tedlîs*, 1/72; Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, 20.

²⁶⁴ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/465.

²⁶⁵ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/467-468.

doğrudan nakilde bulunmasına örnekler veren Avnî, bu sahâbîlerden hareketle Halef'in tedlîsle Hasan'ın muâsır ama mülâkî olmadığı sahâbîlerden nakletmesini kastettiği kanaatindedir.²⁶⁶

Avnî, Hasan-ı Basrî'nin tedlîs yaptığını söyleyen bir diğer âlim olan İbn Hibbân'ın tedlîsi, irsâl-i hafî anlamında kullandığını delilleriyle birlikte ortaya koymuştur.²⁶⁷ Yine Avnî, Hasan'a müdellis diyen Hâkim'in de tedlîsten söz ederken Hasan'la ilgili örnek olarak onun hiçbir hadis işitmediği sahâbîlerin adını zikretmesini bu görüşünü destekleyen bir delil kabul etmektedir. Akabinde ise Zehebî'nin de konu hakkındaki çeşitli ifadelerini incelemiş ve meselâ Hasan'ın Ebû Hüreyre'den tedlîs yaptığını söylemesi²⁶⁸ gibi örneklerden hareketle Zehebî'ye göre de Hasan ile ilgili olarak tedlîsin muâsır olduğu ama mülâkî olmadığı râviden nakli olarak belirlemiştir.²⁶⁹ Özetle Avnî yaptığı detaylı inceleme neticesinde Hasan-ı Basrî'nin tedlîs yaptığından söz eden âlimlerin aslında irsâl-i hafîyi kastettiklerini, diğer bir deyişle tedlîs ile irsâl-i hafîyi eş anlamlı kullandıklarını tespit etmiştir.

Nâsır Hamed el-Fehd de mütekaddimûnun Hasan-ı Basrî'nin tedlîsinden maksatlarının irsâl olduğu kanaatindedir. Ancak müteahhirûn bunu hadis işittiği kişiden işitmediği hadisi rivayet anlamında tedlîs ile sınırlandırarak mütekaddimûndan farklı bir tavır sergilemiştir. Ayrıca müteahhir âlimler Hasan'ın an'anesi konusunda da farklı bir tutum takınarak onun muan'an rivayetlerinde tevakkufu gerekli görmüşlerdir. Oysa mütekaddimûn Hasan'ın hadis işittiği kişilerden muan'an naklettiği hadislerle ihticâc etmektedir.²⁷⁰

Erken dönemde Hasan-ı Basrî'nin tedlîsinden kastın irsâl olduğu görüşü tezde incelenen örnekler neticesinde ulaşılan sonuçla da örtüşmektedir. İbn Maîn'in, Hasan-ı Basrî hakkında verdiği bilgilerin değerlendirilmesi ile mesele daha da açıklığa kavuşacaktır. Yukarıda adı geçen âlimler gibi İbn Maîn de Hasan'ın Ebû Hüreyre'den hadis işitmediğini söylemiştir.²⁷¹ Onun Ebû Hüreyre'den başka İbn Abbâs, Hz. Ali, Câbir b. Abdullah ve Esved b. Serî'den de hadis işitmediği bilgisini veren İbn Maîn,

²⁶⁶ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 465-470.

²⁶⁷ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/55-56. Ayrıca bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/80.

²⁶⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/230.

²⁶⁹ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/473-477.

²⁷⁰ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 73.

²⁷¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/220 (Paragraf no. 4054). İbn Hacer bir hadiste Hasan'ın "Ebû Hüreyre'den bu hadis dışında başka hadis işitmedim." demesinden hareketle ondan hadis işittiği kanaatine ulaşmıştır (bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/269-270).

Ma'kıl b. Yesâr'dan hadis işitip işitmediğinin net olmadığını, Cündeb'den semâ'ının olup olmadığını ise kendisinin bilmediğini belirtmiştir. Yine onun Semüre'den hadis işitmediği bilgisini veren İbn Maîn²⁷² Hasan'ın Semüre'den nakillerinin aslında kitaptan olduğu bilgisini de ayrıca zikretmiştir.²⁷³ İbn Maîn ayrıca Hasan'ın Osmân b. Affân, Osmân b. Ebi'l-Âs ve İbn Ömer'i gördüğünü bildirmektedir.²⁷⁴ Bu ifadeden hareketle İbn Maîn'e göre Hasan'ın bu son râviler ile mülâkî olmasına rağmen onlardan hadis işitmediği anlaşılmaktadır. Hâlbuki İbn Maîn "Hasan'ın gördüğü/karşılaştığı" vurgusunu diğer râvilerde yapmamış ve sadece onlardan hadis işitmediğini söylemekle yetinmiştir.

İbn Receb ittisâlin sabit olması için bazı şartlar öne sürmektedir. Özetle bir râvinin diğerinden hadis işittiğinin kesinleşmesi için sadece râvilerin birbirini gördüğünün bilinmesi yeterli değildir. Ayrıca açıkça semâ beyanında da bulunması gerekir. Öte yandan münekkitler semâ tasrihi bulunması durumunda bile kimi zaman bu semâ beyanını hataya hamletmiş ve iki râvi arasında semâ gerçekleşmediğini belirtmişler ve aralarında semâ gerçekleştiği kesin olarak bilinmeyen muâsır râvilerin birinin diğerinden bazen doğrudan bazen vasıtalı hadis rivayet etmesini semâ gerçekleşmediğine delil saymışlardır. İbn Receb'in belirttiğine göre İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a gibi münekkitlerin Hasan-ı Basrî'nin sahâbeden semâ'ı hakkındaki sözleri de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Buna göre Hasan'ın sahâbîlerden nakilleri, gördüğü kesin olarak bilinen ve açıkça semâ belirttiği sahâbeden nakilleri dışında semâ gerçekleştiğine delil sayılmaz ve "mürsel" kabul edilir. Kimi zaman semâ tasrihi de yeterli değildir ve ek karînelerin dikkate alınması gerekir.²⁷⁵

Aktarılan duruma örnek olabilecek bazı açıklamalar Yahyâ b. Maîn tarafından da yapılmıştır. Mesela Hasan'ın Ebû Bekre'den hadis işitmediğini bildiren Yahyâ b. Maîn, Hasan'ın "haddesenâ Ebû Bekre" lafzını kullandığı rivayet kendisine sorulunca

²⁷² Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/219 (Paragraf no. 4053).

²⁷³ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/229 (Paragraf no. 4094). Aynı bilgiyi Hasan'ın Semüre'den sadece "akîka" hadisini işittiğini söyleyen Nesâî de vermektedir (bk. Nesâî, "Cum'a", 9 [No. 1379]). İbn Receb de Hasan'ın Semüre'den sadece "akîka" hadisini işittiğini nakletmiştir (bk. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî [Itr]*, 2/735). Hasan'ın Semüre'den nakillerinin kitaptan geldiği bilgisi hakkında ayrıca bk. Bekir Kuzudişli, *Aile İsnâdları* (İstanbul: İFAV, 2021), 95-96.

²⁷⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/229, 230, 260, 322 (Paragraf no. 4094, 4095, 4096, 4097, 4257, 4258, 4599).

²⁷⁵ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî [Itr]*, 1/371-372.

Hasan'ın Ebû Bekre'den hadis işitmediği görüşünden vazgeçmemiştir.²⁷⁶ Söz konusu hadiste o, Hasan'ın kullandığı lafzın yanlış aktarıldığını düşünmüş olabilir. Bir başka açıklama da buradaki “haddesenâ”yı gerçekten Hasan'ın söylediği, fakat bunun, Hasan'ın yaptığı bilinen “teevvül” yani kullanılan sîganın anlamını değiştirme kabilinden sayılması olabilir.²⁷⁷ Bir başka deyişle Hasan'ın “haddesenâ” derken “haddese kavmenâ” gibi bir ifadeyi kastetmiş olması mümkündür. Öte yandan İbn Dakîkul'îd ve Zehebî, Hasan-ı Basrî'nin bu şekilde *teevvül* yapmasını tedlîs kapsamında değerlendirmektedir.²⁷⁸

Yahyâ b. Maîn'in Hasan'ın kullandığı bildirilen tahdîs sîgasını dikkate almadığı bir diğer durum da Rebîa b. Külsüm'ün Hasan'dan onun “haddesenâ Ebû Hüreyre” lafzını kullandığı bir isnadı aktarmasıdır. Burada da İbn Maîn açıklama olarak Hasan'ın Ebû Hüreyre'den hiçbir hadis işitmediğini belirtmedir.²⁷⁹

Kısacası İbn Maîn'e göre²⁸⁰ Hasan'ın; Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, Hz. Ali, Câbir b. Abdillâh, Esved b. Serî', Hz. Osmân, Osmân b. Ebi'l-Âs, İbn Ömer, Semüre ve Ebû Bekre'den hadis işitmediği, Ma'kıl b. Yesâr ile Cündeb'den semâının ise şüpheli olduğu anlaşılmaktadır. Hasan-ı Basrî'nin doğrudan rivayette bulunduğu râvilerden Ma'kıl ve Cündeb dışındaki on râvi ile muâsır olmasına rağmen onlardan hadis işitmediği görülmektedir. İbn Maîn sadece bu bilgileri vermekle yetinmiş, Hasan'ın yaptığı fiili herhangi bir şekilde nitelememiştir. Bununla birlikte tezde İbn Maîn başlığı altında incelenen örneklerde onun da irsâl ile tedlîsi mürâdif kullandığı ve bu lafızları açıkça zikrettiği görüldüğünden, Hasan-ı Basrî'nin hadis işitmediği muâsır râvilerden naklini de bazen tedlîs olarak da isimlendirdiği irsâl kapsamında değerlendireceği düşünülebilir.

İbn Maîn'in Hasan-ı Basrî hakkındaki açıklamaları özelinde son olarak işaret edilmesi gereken husus onun Semüre'den naklettiği hadisleri aslında kitaptan aldığını

²⁷⁶ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/322 (Paragraf no. 4597).

²⁷⁷ Hasan'ın bu şekilde *teevvül* yaptığını pek çok âlim dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için birinci bölümdeki “Sıyağ tedlîsi” başlığına başvurulabilir. Ayrıca Hasan-ı Basrî'nin hadis nakledeken kullanılan sîgaların anlamını değiştirmesine dair detaylı açıklama için bk. Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/521-529.

²⁷⁸ İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 288; Zehebî, *el-Mûkaza*, 49.

²⁷⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/322 (Paragraf no. 4598).

²⁸⁰ Bazı âlimlere göre Hasan, Ebû Bekre'den hadis işitmiştir. Mesela Buhârî, Hasan'ın Ebû Bekre'den an'aneli rivayetleri yanı sıra bir de semâ lafızlı rivayetini nakletmiş, Ali b. el-Medîni'nin bu rivayet nedeniyle Hasan ile Ebû Bekre arasında semâ gerçekleştiğine kani olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 178-180.

söylemesidir. İbn Maîn'in Hasan ile aynı fiili yapan Yahyâ b. Ebî Kesîr'in tedlîs yaptığını söylediği daha önce zikredilmişti. Diğer örneklerden farklı olarak bu durumda Hasan hadisi semâ yoluyla aldığı asıl râviyi değil, kitabını aldığı râviyi isnaddan düşürmektedir. Bunun da İbn Maîn'e göre tedlîs olduğunu söylemek mümkündür. Mütেকaddim ulemânın çoğunun tedlîsi irsâl-i hafî anlamında kullandığını söyleyerek Hasan'ın da tedlîs değil irsâl yaptığı kanaatini açıklayan Muhammed b. Tal'at'a göre ise bunun tek istisnası Hasan'ın Semüre'den naklettiği rivayetlerdir ve Hasan, bunlarda kesin olarak tedlîs yapmıştır. İbn Tal'at'ın bu görüşünü Hasan'ın Semüre'den çok az sayıda hadis işitmesine rağmen ondan çok sayıda hadis an'aneli hadis naklettiği bilgisine dayandırdığı görülmektedir.²⁸¹ Oysa İbn Maîn, Hasan'ın Semüre'den hadis semâ etmediği kanaatindedir.

3.1.5.2.4. Mekhûl

İbn Hibbân, Zehebî ve Alâî; Mekhûl eş-Şâmi'nin (ö. 112/730) tedlîsinden söz etmişlerdir.²⁸² İbn Hibbân onun *bazen* tedlîs yaptığını belirtmiş, Zehebî de onun çokça irsâl yaptığını söyledikten sonra Übey b. Ka'b, Ubâde b. Sâmit, Hz. Âişe ve diğer büyük sahâbîlerden tedlîs yaptığını bildirmiştir. İbn Hibbân ve Zehebî'nin tedlîsi irsâl-i hafî anlamında kullandıklarına dair görüş daha önce zikredilmişti. Zehebî'nin bir yerde "yürsili kesiran ve yüdellisü" ifadesini kullanarak adı geçen sahâbîleri zikretmesi²⁸³ başka bir yerde de aynı sahâbîlere yetişmediği halde onlardan *irsâl* yaptığını söylemesi²⁸⁴ iki kelimeyi aynı anlamda kullandığını desteklemektedir. Alâî, Zehebî'nin ona tedlîs isnat ettiğini söyledikten sonra Mekhûl'ün mülâkî olmadığı kişilerden irsâl yapmakla meşhur olduğunu bildirmesine rağmen müdellislerin mertebelerini zikrederken onun adına yer vermemiştir.²⁸⁵ İbn Hacer ise Mekhûl'ü müdellislerin üçüncü mertebesinde zikretmiştir.²⁸⁶ İbn Hacer'in mütেকaddimûndan sadece İbn Hibbân'ın ona müdellis dediğini söylemesine rağmen Mekhûl'ü tedlîsi çokça yapan müdellisleri zikrettiği üçüncü mertebede sayması ama *Takrîb*'de tedlîsten söz etmeyip sadece çok irsâl yaptığını belirtmekle yetinmesi dikkat çekicidir.²⁸⁷

²⁸¹ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, s. 137.

²⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/447; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/107; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 110.

²⁸³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/107.

²⁸⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/156.

²⁸⁵ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 110; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/510.

²⁸⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 155.

²⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 545.

Erken dönemde Mekhûl hakkında İbn Hibbân'dan başka tedlîs isnadında bulunan âlimin olmaması ve İbn Hibbân'ın da pek çok âlim gibi tedlîsi irsâl-i hafî anlamında kullanması, o dönemde Mekhûl'ün yaptığı fiilin irsâl olarak görüldüğünü ve çok büyük bir problem sayılmadığını göstermektedir. Bununla birlikte onun söz konusu fiili âlimler tarafından görmezden gelinmemiş ve kimden hadis işittiği ya da işitmediği konusuna İbn Maîn'in de aralarında bulunduğu çeşitli münekkitler tarafından dikkat çekilmiştir. Söz gelimi İbn Maîn, onun Anbese b. Ebî Üsâme'ye yetişip yetişmediğini bilmediğini belirtmekle birlikte ondan hadis işitmediği bilgisini vermiştir.²⁸⁸ Ayrıca Mekhûl'ün Sevbân'a mülâkî olmadığını, Vâsile b. Eska', Fedâle b. Ubeyd ve Enes b. Mâlik'ten ise hadis işittiğini bildirmiştir.²⁸⁹ Bu durumda Mekhûl'ün en azından Sevbân örneğinde²⁹⁰ İbn Maîn'e göre muâsır olmasına rağmen mülâkî olmadığı bir râviden hadis naklederek irsâl yaptığı kesindir. Bu da Mekhûl hakkındaki tedlîs isnadının onun başlangıçta irsâl olarak değerlendirilen fiillerinin sonradan tedlîs kapsamına girmesi nedeniyle yapıldığını göstermektedir. Fehd de Mekhûl'ün tedlîsinden kastın irsâl olduğu kanaatindedir.²⁹¹

3.1.5.2.5. Katâde

İbn Maîn'in tedlîs yaptığını söylemeksizin çeşitli râvilerden hadis işitme bilgilerini verme sadedinde en çok zikrettiği râvi Katâde b. Diâme'dir (ö. 117/735). Bilindiği üzere Katâde'nin tedlîs yaptığı açıkça ya da sadece fiili tarif edilerek pek çok âlim tarafından dile getirilmiştir. Onun müdellis olduğu Şu'be, Nesâî, İbn Hibbân, Dârekutnî, Hâkim, Beyhakî ve İbn Abdilber gibi âlimler tarafından dile getirilmiştir.²⁹² Alâî ve İbn Hacer, Katâde'yi müdellislerin üçüncü mertebesinde saymışlardır.²⁹³ Ayrıca onun müdellis olduğunu belirtmeyen fakat hakkında bu bilgi çerçevesinde olduğu anlaşılan açıklamalar yapan pek çok âlim bulunmaktadır. Söz gelimi Şu'be'nin Katâde hakkında söylediği "Katâde'nin ağzına bakardım, 'haddesenâ' derse yazardım,

²⁸⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/439 (Paragraf no. 5186).

²⁸⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/452, 455 (Paragraf no. 5251, 5269).

²⁹⁰ Mekhûl'ün hicrî 53 yılında vefat eden Fedâle b. Ubeyd'den hadis dinlediği kesindir. Bu durumda hicrî 54'te vefat eden Sevbân ile muâsır olmasına rağmen onunla karşılaşmadığı ortaya çıkmaktadır.

²⁹¹ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 83-84.

²⁹² Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 1/152; Sülemî, *Süâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, 147; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/322; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/92; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, 262, 370; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbü'rî Hâkim, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003), 114; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, nşr. Abdülmü'ti Emîn Kal'acî (Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1414/1993), 17/92.

²⁹³ Alâî, *Câmi'u't-tahsil*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisin*, 146-147.

demezse yazmadım.” sözü meşhurdur ve benzer lafızlarla pek çok eserde nakledilmiştir.²⁹⁴ Yine Katâde’nin semâ lafzı kullanıp kullanmamasına göre hadislerinin kabulü hakkında yorum yapan Süleymân b. Dâvûd el-Şâzekûnî²⁹⁵ de bu âlimlerden biridir. Buhârî de Katâde’nin semâ lafzı kullanmadığına dikkat çekerek²⁹⁶ ya da bir hadisi aslında başka bir râviden aldığını söyleyerek²⁹⁷ onun tedlîs yaptığını söylemiş olmaktadır. Benzer şekilde Ebû Hâtım müdellis râvileri karşılaştırırken Katâde’nin tahdîs sîgası kullandığı takdirde mukayese edildiği râviden üstün olduğu söylemektedir.²⁹⁸ Mukayese edilen râvilerden biri hakkında onun tedlîs yaptığının bilinmediğine ayrıca dikkat çekmesi karşılaştırılan râvilerin müdellis olduklarına delil kabul edilebilir. Hâkim’e göre Katâde hadisleri kabul edilecek seviyedeki sikalardan tedlîs yapmaktadır.²⁹⁹ İbn Abdilber de Katâde’nin hadis işitmediği râviden rivayet eden ve aslında sika olan ya da olmayan bir kişiden işittiği hadisi bu râviden irsâl yaparak naklettiğini söylemektedir.³⁰⁰ Onun bu cümlesinde tedlîsi tanımlarken irsâl kelimesine başvurması dikkat çekicidir.

Bütün bu açıklamalardan İbn Maîn’in döneminde Katâde’nin müdellisliği hakkında kesin bir kanaatin yerleşik olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbn Maîn’in kendisi onun hakkında tedlîs lafzını kullanmadan fakat arka planında tedlîs düşüncesi bulunduğu anlaşılan açıklamalar yapmıştır. Söz konusu açıklamalara örnek olacak şekilde Katâde’nin Mücâhid (ö. 103/721) ve Ebû Kılâbe’den (ö. 104/722-23) hiçbir hadis işitmediği bilgisini vermiştir.³⁰¹ Bunun dışında Katâde’nin Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Süleymân el-Yeşkürî (ö. 80-90/699-708) ve Amr b. Dînâr’dan (ö. 126/744 [?]) da hadis işitmediğini söyleyen İbn Maîn, Ebû Kılâbe’nin sahîfesinden hadis naklettiğini ayrıca belirtmiştir.³⁰² Katâde’nin hocaları arasında zikredilirken “fîmâ ketebe ileyhi” notu düşülen Habîb b. Sâlim’den (ö. [?]) ona mülâkî olmadığı halde hadis naklettiğini bildiren İbn Maîn,³⁰³ bu ifadeyle

²⁹⁴ Örneğin bk. Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü’l-Dârimî)*, 192 (Paragraf no. 703); Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/242; Hâkim, *el-Medhal*, 114.

²⁹⁵ Hâkim, *Ma’rifetü ’ulûmi’l-hadîs*, 346.

²⁹⁶ Buhârî, *el-Kırâe halfe’l-imâm*, 29, 58 (No. 105, 623).

²⁹⁷ Tirmizî, *el-İlel’l-kebîr*, 272.

²⁹⁸ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/58, 7/135.

²⁹⁹ Hâkim, *Ma’rifetü ’ulûmi’l-hadîs*, 339-340.

³⁰⁰ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 17/92.

³⁰¹ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/94, 193 (Paragraf no. 3318, 3909).

³⁰² Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/100, 149 (Paragraf no. 3354, 3639).

³⁰³ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/140 (Paragraf no. 3587).

muhtemelen Katâde'nin kitâbet yoluyla almasına rağmen bunu belirtmeden aktardığı rivayetlere dikkat çekmek istemektedir.

İbn Maîn'in, Katâde'nin Sinân b. Seleme'den hadis işitmediğini belirtirken ondan naklettiği hadisler için *mürsel* ifadesini kullanması dikkat çekicidir.³⁰⁴ Sinân b. Seleme'nin Haccâc'ın (ö. 95/714) emirliğinin son dönemlerinde vefat ettiği bildirilmiştir. Hicrî 60 ya da 61 (679/680) yılında doğan Katâde'nin onunla görüşme imkânı bulunmaktadır. Buradan hareketle İbn Maîn'in bir râvinin muâsır olmasına rağmen hadis işitmediği hocadan nakline irsâl dediği söylenebilir.

Yine Yahyâ b. Maîn'in, Katâde'nin Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve Süleymân b. Yesâr'dan (ö. 107/725) da hadis işitmediğini belirtirken de *irsâl* kelimesine başvurduğu görülmektedir. Katâde'nin bazen bu râviler ile arasında başka bir râviyi zikrettiğini bazen de irsâl yaptığını söyleyen İbn Maîn, genellikle adı geçen râvilerden irsâl yaptığını bildirmektedir.³⁰⁵ Görüldüğü gibi burada da İbn Maîn bir râvinin muâsır olmasına rağmen hadis işitmediği hocadan nakline irsâl demektedir. Bununla birlikte daha önce örnekleri verildiği üzere aynı durum için İbn Maîn'in tedlîs ifadesini kullandığı da vâkidir. Netice olarak, Katâde'nin muâsır olmasına rağmen hadis işitmediği anlaşılan bu râvilerden naklettiği rivayetlerde -İbn Maîn bu yönde bir ifade kullanmamış olsa da- tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

Nâsır el-Fehd de Katâde'nin tedlîsinden kastın muâsır olduğu hocadan işitmediği hadisleri nakil anlamında ve mürsel hükmünde olduğu kanaatindedir. Fehd'e göre Katâde ya tedlîs yapmamakta ya da müteahhirûnun kullandığı anlamda tedlîsi çok az yapmaktadır.³⁰⁶ Ancak tezin ilerleyen bölümlerinde verilecek bazı örneklerde Katâde'nin hadis işittiği hocalardan işitmediği hadisleri naklettiği de gösterilmiştir. Bu nedenle Katâde hakkındaki tedlîs isnadının, muâsır olduğu hocadan işitmediği hadisi nakletmesi anlamını içermekle birlikte yalnızca bununla sınırlı olmadığı, yerleşik anlamıyla tedlîsi de kapsadığı, dolayısıyla hem irsâl hem de tedlîs yapan bir râvi olarak Katâde hakkındaki tedlîs isnadının bâki kaldığı söylenmelidir. Diğer taraftan Fehd, Alâî ile İbn Hacer'in Katâde'nin tedlîs ile meşhur olduğu yönündeki ifadelerinin yanlış olduğunu belirterek Katâde'nin irsâl ile meşhur olduğunu dile getirmiştir.³⁰⁷

³⁰⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/119 (Paragraf no. 3462).

³⁰⁵ Huttelî, *Süâlâtü İbni'l-Cüneyd*, 317 (Paragraf no. 180).

³⁰⁶ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 74-83.

³⁰⁷ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 82.

3.1.5.2.6. Amr b. Şuayb

Amr b. Şuayb (ö. 118/736) İbn Hacer tarafından ikinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.³⁰⁸ Onun dışında Amr hakkında tedlîs iddiasında bulunan âlime rastlanamamıştır. İbn Hacer'in Amr'ın müdellis olduğu görüşünü İbn Maîn'in aşağıda nakledilecek ifadelerine dayandırdığı anlaşılmaktadır.

İbn Maîn'e göre Amr b. Şuayb, babası ↔ dedesi kanalıyla hadis rivayet ettiğinde bu hadisi semâ yoluyla değil, kitaptan almış demektir. Aile isnadlarının tipik bir örneği olan bu isnadda “dede”nin kimin dedesi olduğu tartışmalıdır.³⁰⁹ İbn Maîn'in, Amr'ın adının Amr b. Şuayb b. Muhammed b. Abdullah olduğunu ve onun “ebî an ceddî ani'n-nebiyyi (s.a.v.)” dediğini belirtmesi, İbn Maîn'in isnaddaki dedenin kimliğini tespiti yönelik çabasına bir işaret kabul edilebilir. Gerçi “dedem” ifadesinin Amr'ın babası Şuayb'a ait olması da muhtemeldir. Nitekim Şuayb'ın, dedesi Abdullah b. Amr'ı babası gibi bildiği ifade edilmiştir.³¹⁰ Her hâlükârda râvinin kimliği hususunda bir belirsizlik olduğu ortadadır. Nitekim İbn Maîn de son olarak isnaddaki zayıflığın, işaret ettiği bu sebeplerden, yani hadisin kitaptan alınmış ve “babam ↔ dedem” şeklinde nakledilmiş olmasından kaynaklandığını söylemektedir.³¹¹

İbn Hacer'in müdellis listesinde Amr'ı zikrettikten sonra İbn Maîn'in bu açıklamasına da yer vermesi onun söz konusu ifadelerden tedlîs anlamını çıkardığını göstermektedir. Ebû Zür'a da hadis âlimlerinin bu isnadla gelen pek çok hadisi münker saydığını belirtmiştir. Onların verdiği bilgiye göre Amr bu isnadla az sayıda hadisi işitmiş, daha ziyade kendisinde bulunan sahifeden hadis nakletmiştir.³¹² Amr b. Şuayb'ın, büyük dedesi Abdullah b. Amr'dan babasına ve ondan da kendisine geçen meşhur *es-Sahîfetü's-sâdika*'ya sahip olduğu bilinmektedir.³¹³ Onun bu sahifeyi vicâde yoluyla

³⁰⁸ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 123-126.

³⁰⁹ Detaylı bilgi için bk. Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, 138-144; Veysel Özdemir, ““Amr b. Şuayb an ebîhi an ceddihî” İsnâdının Tenkit ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 227-245; Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sadika'sı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 185-214.

³¹⁰ Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sadika'sı*, 221.

³¹¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/462-463 (Paragraf no. 5302).

³¹² İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 124; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/169.

³¹³ Bekir Kuzudişli söz konusu aile isnadı hakkında izhar edilen şüpheden dolayı Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerinde bu isnadla hadis kaydetmedikleri yönünde bir bilgi nakletmekte ve bunun iki âlimin bu isnadı ve sahifeyi uydurma saydığına işaret ettiği iddiasını reddetmektedir. Nitekim Buhârî'nin *Sahîh*'te muallak da olsa bu isnadla bir hadis kaydettiğini, diğer eserlerinde de bu isnada sahip hadislerle yer verdiğini belirten Kuzudişli, Buhârî'nin söz konusu isnadı *Sahîh*'te kullanmama nedenini Amr'ın babasından, onun da dedesinden bütün sahifeyi dinlememesi olarak açıklamaktadır. Aynı dönemde çok

mı yoksa semâ veya kıraat yollarından biriyle mi aldığı da tartışmalıdır. Ancak Amr'ın "ebîhi ↔ ceddîhi" isnadıyla sınırla sayıda hadis işittiği, geri kalanını ise söz konusu sahifeden naklettiği görüşünün ağır bastığı ifade edilmiştir.³¹⁴ Ayrıca Ebû Zûr'a'nın hadis âlimlerinin konu hakkında görüşünü ortaya koyan sözü de bunu desteklemektedir. Bununla birlikte konu hakkında yazdığı doktora tezinde Veysel Özdemir, Amr'ın söz konusu sahifenin en azından büyük bir bölümünü semâ yoluyla aldığı kanaatindedir.³¹⁵ Her hâlükârda Amr b. Şuayb'ın, hadis semâ ettiği babasından işitmediği bazı hadisleri sahifeden almasına rağmen bu durumu belirtmeden naklettiği anlaşılmaktadır.

İbn Maîn'in, Yahyâ b. Ebî Kesîr'in (ö. 129/747) hadis işitmediği Zeyd b. Sellâm'ın sahifesindeki hadisleri semâ olmaksızın nakletmesine tedlîs dediği daha önce ifade edilmişti. Amr b. Şuayb'da da benzer bir durum söz konusudur. Fark ise hadisin başka bir râviden değil, bir sahifeden alınmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle Amr, hadis işittiği hocası yani babasından semâyla almadığı hadisleri sahifeden nakletmektedir ki bu, sonraki dönemdeki yerleşik anlamıyla tedlîsi ifade etmektedir. İbn Maîn'in Amr b. Şuayb için de İbn Ebî Kesîr örneğindekiyle aynı fikre sahip olduğu düşünülebilir. Nitekim Yahyâ b. Maîn bunu açıkça tedlîs olarak nitelemese de İbn Hacer onun konu hakkındaki ifadelerinden tedlîs anlamını çıkarmıştır. Bu durum ayrıca İbn Hacer'in önceki âlimlerin tedlîs olarak adlandırmadıkları fiilleri tedlîs kabul etmesinin bir başka örneği kabul edilebilir. Nitekim İbn Hacer haricinde herhangi bir âlim Amr'a tedlîs isnadında bulunmamıştır.

3.1.5.2.7. Zührî

İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) müteahhirûndan Zehebî, Alâî, Sıbt İbnü'l-Acemî, İbnü'l-İrâkî ve İbn Hacer tarafından müdellis olarak nitelenmiştir.³¹⁶ Alâî'nin ikinci, İbn Hacer'in ise üçüncü mertebede zikrettiği³¹⁷ Zührî hakkında mütekaddimûndan sadece Ebû Hâtim'in tedlîs bağlamında bir açıklaması bulunmaktadır. Ebû Hâtim bir hadis ile ilgili Zührî'nin bu hadisi Urve'den işitmediğini söyleyerek belki de tedlîs

sayıda muhaddisin bu isnadı kullandığını ifade eden Kuzudişli'ye göre bahsedilen sahifenin Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde yazıldığı bilinmesi mevzu bahis isnadla gelen rivayetlerin daha kolay kabul edilmesini sağlamıştır (bk. Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, 92-93).

³¹⁴ Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, 145.

³¹⁵ Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahifetü's-Sadika'sı*, 266.

³¹⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i-tidâl*, 4/40; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 109, 113; Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, 50; İbnü'l-İrâkî, *Kitâbü'l-Müdellisîn*, 90.

³¹⁷ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 152.

yapmış olabileceğini bildirmektedir.³¹⁸ İbn Hacer ayrıca Şâfiî ile Dârekutnî'nin de onu tedlîs ile vafettiğini ifade etmiştir. Zehebî, Zührî'nin nadiren tedlîs yaptığını belirtirken İbn Hacer onun tedlîs ile meşhur olduğunu ve çokça tedlîs yaptığını bildirmiştir. Alâî de Zührî'nin tedlîs ile meşhur olduğunu bildirmekle birlikte onun an'aneli hadislerinin makbul olduğunu belirtmiş, öte yandan İbn Hacer ise semâî açıkça belirtmedikçe imamların hadislerini hüccet saymadığı, bazılarının mutlak olarak kabul, bazılarının da reddettiği müdellislerden saymıştır. Kanaatimizce de Zührî'nin ikinci mertebeden sayılması daha uygundur. Nitekim İbn Hacer'in Zührî'yi üçüncü mertebede zikretmekle hem mütekaddimûna hem müteahhirûna muhalefet ettiği belirtilmiş³¹⁹ ve Zührî'nin tedlîsi nadiren yaptığı, bu nedenle Alâî'nin kanaatinin daha doğru olduğu söylenmiştir.³²⁰ Üstelik bizzat İbn Hacer de Buhârî'de yer alan bir rivayette Zührî'nin Urve ile kendisi arasında Abdullah b. Ebî Bekr'i zikretmesinden yola çıkarak bunun Zührî'nin az tedlîs yaptığını gösterdiği sonucuna ulaşmıştır.³²¹

Görüldüğü üzere Zührî hakkındaki tedlîs isnadı müteahhirûn tarafından yapılmış, mütekaddimûnun kâhir ekseriyeti ona tedlîs isnat etmemiş, onun tedlîsinden söz edenler de bunu irsâl anlamında kullanmıştır. Aynı kanaatte olan Fehd buna ilâve olarak Zührî'nin Medine halkından olduğunu, Medinelilerin ise tedlîs yapmadığını belirtmektedir.³²² Çoğu mütekaddimûnun tedlîs isnadında bulunmamasına rağmen, müteahhirûnun Zührî'yi müdellis kabul etmesi, onların daha önce tedlîs olarak nitelenmeyen bazı fiilleri tedlîs kabul etmelerine verilebilecek bir başka örnektir. İbn Hacer'in Zührî'yi çokça tedlîs yapanları içeren üçüncü mertebede zikretmesi bu bakımdan doğru gözükmektedir. Muhtemelen bunun nedeni İbn Hacer'in daha önceden irsâl kabul edilen fiilleri kendi tanımını doğrultusunda tedlîs kapsamına alması, bunun sonucunda da Zührî'nin çok tedlîs yapar konuma düşmesidir. Oysa mütekaddim münekkitler Zührî'nin fiillerini irsâl kabul etmiş olmalıdırlar. Ebû Hâtim dışında hiçbir mütekaddim münekkidin ona tedlîs isnat etmemesi, ayrıca Zührî'nin muttasıl isnadın sistemleşmediği bir dönemde yaşamış olması bunu desteklemektedir.

³¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/407.

³¹⁹ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 420.

³²⁰ Nâtûr, *Mu'cemü men rumiye bi't-tedlîs*, 561.

³²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/536.

³²² Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 85.

Zührî hakkında İbn Maîn, onun Ömer b. Sa'd'dan (ö. 65/684-85'ten sonra) hiçbir hadis işitmediği bilgisini aktarmaktadır.³²³ İbn Maîn, Zührî'nin doğrudan Ömer'den naklettiği hadislerin bulunduğunu görmüş ve bu rivayetlerdeki probleme işaret etmiş gözükmektedir. Hicrî 51 (671-72) yılında doğduğu belirtilen Zührî'nin Ömer b. Sa'd'a çocukken yetişse de ondan hadis işitmediği anlaşılmaktadır. Büyük ihtimalle ona mülâkî de değildir. Bu durumda Zührî son dönemdeki yerleşik anlamıyla irsâl-i hafî ya da mütekaddimûnun bunun yerine kullanabildikleri tedlîs fiilini gerçekleştirmiş olmaktadır. İbn Maîn, Zührî'nin yaptığını açıkça isimlendirmese de en azından böyle bir açıklamayı yapma ihtiyacı hissetmesinin arka planında Zührî'nin irsâl/tedlîs yaptığı bilgisinin bulunduğu söylenebilir.

3.1.5.2.8. Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tadrüs

İbn Maîn, Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tadrüs'ün (ö. 126/743-44) Abdullah b. Amr b. el-Âs'tan hadis işitmediği bilgisini vermektedir.³²⁴ Ebü'z-Zübeyr, Alâî ve İbn Hacer tarafından müdellislerin tedlîsi fazlaca yapan ve ancak semâ beyan ettikleri hadisleri kabul edilenlerden oluşan üçüncü mertebesinde zikredilmiştir.³²⁵ Bu iki âlim dışında Nesâî, İbnü'l-Kattân el-Mağribî (ö. 628/1231), Zehebî ve Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438) de Ebü'z-Zübeyr'in tedlîs yaptığını açıkça dile getirmişlerdir.³²⁶ Zehebî, İbn Hazm'a (ö. 456/1064) göre Ebü'z-Zübeyr'in müdellis olduğu bilgisini nakletmiştir.³²⁷ Adı zikredilen âlimlerin Ebü'z-Zübeyr'in müdellis olduğuna dair açıklama yaparken işaret ettikleri olay ya da hadisler başka âlimler tarafından da dile getirilmiş, fakat bu ikinci grup ulemâ Ebü'z-Zübeyr'in tedlîs yapmasından söz etmemişlerdir.

Ebü'z-Zübeyr hakkında bahsi geçen anekdotların en meşhurlarına göre Leys b. Sa'd, Ebü'z-Zübeyr'e, kendisine verdiği kitaptaki hadislerin tamamını Câbir'den işitip işitmediğini sorunca “hem işittiği hadislerin hem de başkası vasıtasıyla aldığı hadislerin bulunduğu” cevabını almış, bunun üzerine semâ yoluyla aldığı hadisleri

³²³ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/216 (Paragraf no. 1000).

³²⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/135 (Paragraf no. 566).

³²⁵ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 151-152.

³²⁶ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/441; İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 3/116, 399, 4/322, 5/64; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/216; Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, 54.

³²⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 6/333.

kendisine söylemesini istemiş, Ebü’z-Zübeyr de bu isteği yerine getirmiştir.³²⁸ Müslim’in Ebü’z-Zübeyr ↔ Câbir kanalıyla gelen pek çok hadis rivayet ettiğine dikkat çeken Alâî, Müslim’in, Leys’in Ebü’z-Zübeyr’den semâ yoluyla aldığı hadisleri biliyor görüldüğü kanaatindedir.³²⁹ Ebû Hâtım er-Râzî’nin bildirdiğine göre Câbir’in komşusu Süleymân el-Yeşküri ondan bir sahife yazmış, vefat edince bu sahife hanımında kalmıştır. Ebü’z-Zübeyr, Ebû Süfyân Talha b. Nafi‘, Şa‘bî ve Katâde’nin Câbir’den semâları olsa da, naklettikleri rivayetlerin çoğu aslında bu sahifedendir.³³⁰ Hz. Âişe ve İbn Abbâs’tan rivayetleriyle ilgili de benzer açıklamalar yapılan Ebü’z-Zübeyr’in, İbn Maîn’in bu örnekte söz konusu ettiği İbn Amr’dan rivayeti hakkında Buhârî’nin de İbn Maîn’inki ile örtüşen bir açıklaması bulunmaktadır. Buna göre Tirmizî, Buhârî’ye Ebü’z-Zübeyr’in İbn Amr’dan hadis işitip işitmediğini sormuş, Buhârî de onun hadis işitmemiş olmasına rağmen İbn Amr’dan hadis rivayet ettiğini söylemiştir.³³¹ Görüşleri aktarılan bu âlimler aslında yaptıkları açıklamalarla Ebü’z-Zübeyr’in tedlîs yaptığına işaret etmiş olmaktadır.³³²

Ebü’z-Zübeyr’in meşhur bir müdellis olduğu hususunda müteahhirûn arasındaki hâkim genel kanaatin aksi bir görüş Hâkim tarafından dile getirilmiştir. Hâkim tedlîs yapılmamış muan‘an hadislerin muttasıl sayılacağından söz ederken Ebü’z-Zübeyr’in Câbir’den nakilde bulunduğu bir isnadı örnek vermiş ve bu isnaddaki râvilerin tedlîs yapma alışkanlığı olmadığını (*leyse min mezâhibihim et-tedlîs*) söyleyerek semâ lafzını kullanıp kullanmamalarının fark etmeyeceğini dile getirmiştir.³³³ Fakat Hâkim’in örnek verdiği rivayet Ebü’z-Zübeyr’in semâ yoluyla aldığı hadislerden olabilir. Zira Leys’in isteği üzerine Ebü’z-Zübeyr rivayetlerden semâ yoluyla

³²⁸ Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 4/133; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/124; Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târîh*, 2/142. Ebü’z-Zübeyr’in Câbir’den işittiği hadis sayısının yirmi sekiz, yirmi dokuz ya da otuz olduğu söylenmiştir (bk. İbnü’l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü’l-vehm ve’l-îhâm*, 4/321-322).

³²⁹ Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 110. İbn Hacer de Leys’in naklettiği Ebü’z-Zübeyr ↔ Câbir isnadlı hadislerin müdelles olmadığını belirtmiştir (bk. İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/631).

³³⁰ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 4/136. Ebü’z-Zübeyr’in Câbir’den gelen nüshası ve bundan rivayeti hakkında bk. Cezâirî, *et-Tedlîs*, 301-317.

³³¹ Tirmizî, *el-İlelû’l-kebîr*, 382 (No. 716).

³³² Seçtiği belli bir hadis grubu üzerinden Ebü’z-Zübeyr’in Câbir’den nakillerini inceleyen Enes Topgöl, bu isnadlarda Ebü’z-Zübeyr’in yüzde altmış yedi oranında “an”, yüzde otuz iki oranında ise birebir irtibata delalet eden sîga kullandığını tespit etmiştir. Ebü’z-Zübeyr’in “an” dediği isnadlar arasında da bir seçim yaparak araştırmasını derinleştiren Topgöl, “an” lafızlı on isnaddan altısının başka tarikten semâ lafızıyla geldiğini belirlemiştir (bk. Topgöl, *İsnâdî Okumak*, 84-87). Bu da “an” lafzının kullanım sıklığının her zaman tedlîsle irtibatlı olmadığını göstermektedir.

³³³ Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*, 190. *Ma‘rifetü ‘ul’umi’l-hadîs* muhakkiki Selûm aynı yerde, Ebü’z-Zübeyr’in Câbir’den semâ belirtmeden naklettiği hadisleri eserine alması ve sahih kabul etmesi nedeniyle Dârekutnî’nin de Hâkim ile aynı kanaatte olduğu çıkarımını yapmaktadır. Selûm ayrıca Müslim’in de Dârekutnî ile aynı durumda olduğunu eklemektedir.

aldıklarını açıklamıştır. Böylece bu rivayetler üzerindeki tedlîs şüphesi kalkmıştır. Bir diğer ihtimal de Hâkim'in, Ebü'z-Zübeyr'in yaptığını tedlîs olarak değil de irsâl olarak görmesidir.

Bazı âlimlerin zayıf,³³⁴ bazılarının ise sika kabul ettiği,³³⁵ kimi zaman da sadûk olarak nitelenen³³⁶ Ebü'z-Zübeyr'in hocaları arasında Abdullah b. Amr b. el-Âs da sayılmıştır.³³⁷ Bununla birlikte onun Abdullah b. Amr'a mülâkî olmadığı bilgisi de kaynaklarda mevcuttur.³³⁸ Her hâlükârda Ebü'z-Zübeyr'in İbn Amr'dan hadis işitmediği bilgisi nettir. Buna rağmen doğrudan ondan rivayet ettiği hadisler bulunmaktadır. Muhtemelen hocaları arasında İbn Amr'ın zikredilme nedeni de söz konusu rivayetlerdir. Bu durumda Ebü'z-Zübeyr'in söz konusu rivayetlerde yaptığı fiilin ulemâ tarafından tedlîs mi yoksa irsâl mi olarak görüldüğünün tespiti gerekmektedir.

Ebü'z-Zübeyr oldukça erken bir tarihte vefat ettiğinden, onun yaptığı yukarıda açıklanan fiillerin en azından erken dönem ulemâsı tarafından -kimi zaman aynı anlamda kullansalar da- tedlîs değil, irsâl olarak değerlendirildiği düşünülebilir. Nitekim onun tedlîs yaptığına dair kanaatini bildiren ilk kişinin Nesâî olduğu göz önünde bulundurulduğunda İbn Maîn'den en erken yaklaşık bir asır sonra ona müdellis denildiği anlaşılmaktadır. Nesâî'den sonraki dönemde Hâkim'in Ebü'z-Zübeyr'in müdellis olmadığına dair görüş belirtmesi o dönemde tedlîsin henüz kesin şekilde irsâlden ayrı olarak mütalaa edilmediğine bir işaret kabul edilebilir. Hâkim'den iki asır sonra ise Ebü'z-Zübeyr'in müdellis olduğu görüşü yaygınlaşmaya başlamıştır.

Fehd de mütekaddimûnun Ebü'z-Zübeyr'in tedlîs değil irsâl yaptığı kanaatinde olduğunu, buna rağmen müteahhirûnun bir gerekçeye dayanmaksızın Ebü'z-Zübeyr'i tedlîs ile meşhur olmakla nitelediklerini belirtmektedir. Bu bağlamda bazı muâsır âlimler de müteahhirûnun bu görüşlerinden yola çıkarak aralarında Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan bir hadisin de bulunduğu çeşitli hadisleri müdellisin (Ebü'z-Zübeyr'in) an'anesi nedeniyle reddetmişlerdir. Oysa Ebü'z-Zübeyr'in tedlîs ile

³³⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/130-133; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/121-126; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 3/100.

³³⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/351; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/216; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/440-443; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/126-127.

³³⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 506.

³³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/403.

³³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/443.

meşhur olması bir tarafa onun hakkındaki tedlîs isnadının ispatı bile hayli zordur. Nitekim hem tedlîs hem de Ebü'z-Zübeyr hakkında olumsuz görüşleri bilinen Şu'be, Ebü'z-Zübeyr'den çeşitli hadisler nakletmiştir. Fehd bunun gibi aralarında Buhârî, Müslim, Tirmizî, Dârekutnî gibi âlimlerin Ebü'z-Zübeyr'in an'anesi ile ihticâc ettikleri ve onun tedlîsinden söz etmediklerine dair örnekler vermiş, Ebü'z-Zübeyr'e tedlîs isnat eden Nesâî'nin bile onun naklettiği altmış beş muan'an hadisi eserine aldığını ve bunlardan hiçbirini tedlîsle ya da semâin vaki olmamasıyla illetlendirmediyini belirtmiştir. Öte yandan Hicaz ehlinin Ebü'z-Zübeyr'i tedlîs ile nitelemeyi güçleştirmektedir.³³⁹ Özetle Ebü'z-Zübeyr'in yaptığı yerleşik anlamıyla tedlîs değil, muâsır ama hadis işitmediği râviden nakil anlamında irsâldir.

3.1.5.2.9. Ebû İshâk es-Sebî

Şâzekûnî, Fesevî, Nesâî, Taberî, İbn Hibbân, Dârekutnî, Hâkim, Beyhakî gibi âlimlerin tedlîs yaptığını söyledikleri Ebû İshâk es-Sebî meşhur bir müdellistir.³⁴⁰ İbn Huzeyme de bir hadis ile ilgili Ebû İshâk'ın bu hadisi kendisinden rivayet ettiği Esved'den işitmediğini söyleyerek onun tedlîsine işaret etmiştir.³⁴¹ Kûfe ehlinin hadisini Ebû İshâk ve A'meş kadar kimsenin ifsat etmediği sözü meşhurdur.³⁴² İbn Hacer'e göre bununla tedlîs kastedilmektedir.³⁴³ Alâî ve İbn Hacer, Ebû İshâk'ı tedlîsi fazlaca yapan ve sadece semâ açıkladıkları rivayetleri kabul edilen müdellisleri içeren üçüncü mertebeye zikretmişlerdir.³⁴⁴

Yahyâ b. Maîn, Ebû İshâk'ın Alkame ile karşılaşmasına rağmen ondan hadis işitmediğini aktarmıştır.³⁴⁵ Ebû İshâk'ın Alkame'den an'ane ile naklettiği rivayetler bulunmaktadır. İbn Maîn'in Ebû İshâk hakkında bu bilgiyi verme sebebi, onun naklettiği söz konusu rivayetlerde tedlîs yaptığını bilmesi olmalıdır.

³³⁹ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 87-96.

³⁴⁰ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmî'l-hadîs*, 349, 351; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/633, 637; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 1/152; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.), 1/156; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/177; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, 363; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/311.

³⁴¹ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/212.

³⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/442.

³⁴³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/67.

³⁴⁴ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 146.

³⁴⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/350, 430 (Paragraf no. 1690, 2106).

3.1.5.2.10. Abdullah b. Ebî Necîh

Yahyâ b. Maîn, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan naklederek Abdullah b. Ebî Necîh'in (ö. 131/748-49'dan sonra) *Tefsîr*'i Mücâhid'den (ö. 103/721) işitmediğini, Kâsım b. Ebî Bezze'den (ö. 115/733-34'ten önce) aldığını söylemekte ve İbn Uyeyne'nin de bu görüşte olduğunu belirtmektedir. Bunun doğru olup olmadığını bilmediğini söyleyen İbn Maîn, İbn Uyeyne'ye göre *Tefsîr*'i Mücâhid'den işiten tek kişinin Kâsım b. Ebî Bezze olduğu bilgisini de eklemektedir.³⁴⁶

İbn Ebî Necîh'in müdellis olması bu bilgileri çalışmamız için önemli kılmaktadır. İbn Hacer, İbn Ebî Necîh'i müdellislerin üçüncü mertebesinde zikrettikten sonra onun Mücâhid'den çok hadis rivayet ettiğini ve ondan tedlîs yaptığını bildirmektedir.³⁴⁷ Yahyâ b. Saîd el-Kattân da İbn Ebî Necîh'in *Tefsîr*'i Mücâhid'den işitmediği, Kâsım'dan aldığı bilgisini vermiş ancak tedlîs yaptığına dair bir ifade kullanmamıştır.³⁴⁸ Nesâî³⁴⁹ ve İbn Hibbân ise onun hakkında açıkça tedlîs ifadesini kullanmışlardır. İbn Hibbân, İbn Ebî Necîh ile birlikte Hakem b. Uteybe, Leys b. Ebî Müslim, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'nin de adlarını sayarak bu râvilerin *Tefsîr*'i Mücâhid'den işitmediklerini, Kâsım'ın kitabından aldıkları halde Mücâhid'den naklederek tedlîs yaptıklarını beyan etmiştir.³⁵⁰

Yahyâ b. Maîn'in de Mücâhid'den *Tefsîr*'i nakleden kişileri kıyasladığı ve değerlendirdiği bir açıklaması bulunmaktadır. Bu açıklamasının bir yerinde İbn Maîn, İbn Cüreyc'in Mücâhid'den naklettiği *Tefsîr*'inin *mürsel* olduğunu, İbn Cüreyc'in ondan çok az miktarda (sadece bir harf) semâ ettiğini bildirmektedir.³⁵¹ İbn Maîn'in ifadelerinden bir râvinin hadis işittiği hocadan semâ yoluyla almadığı hadisleri nakletmesine *mürsel* dediği anlaşılmaktadır. İbn Maîn'in irsâl olarak nitelediği bu durumun İbn Hibbân tarafından tedlîs olarak değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Daha önemli nokta ise İbn Maîn'in tam da yerleşik anlamıyla tedlîs sayılacak bir örnek için irsâl kelimesini kullanmasıdır. Benzer başka durumlar için tedlîs dediği de daha önce örnekleriyle gösterildiğinden, bu örnek İbn Maîn'in bu iki kelimeyi birbiri yerine

³⁴⁶ Huttelî, *Süâlâtü İbni'l-Cüneyd*, 343 (Paragraf no. 292).

³⁴⁷ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 136-137.

³⁴⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 5/233.

³⁴⁹ Sülemî, *Süâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, 147.

³⁵⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Meşâhîri ulemâi'l-emsâr*, nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-'ilmiyye, 1416/1995), 176; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/5.

³⁵¹ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/300.

kullandığını desteklemesi bakımından önemlidir. İbn Ebî Necîh'in de İbn Cüreyc gibi Mücâhid'den semâının bulunmasına rağmen *Tefsîr*'i ondan işitmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda İbn Maîn'in her ne kadar açık ifade kullanmasa da onun yaptığını da irsâl/tedlîs olarak değerlendirdiği sonucu çıkmaktadır.

İbn Ebî Necîh'in müdellis olduğuna dair ifadelerin Mücâhid'den *Tefsîr* hadislerini aktarması bağlamında dile getirildiği görülmektedir. Mücâhid'in *Tefsîr*'i öğrencilerine yazdırdığı bilgisi de nakledilmiştir.³⁵² Bu durumda *Tefsîr*'i ondan sadece Kâsım'ın işittiği bilgisinin tamamını semâ etmekle ilgili olduğu, İbn Ebî Necîh ve diğer râvilerin *Tefsîr*'in bir kısmını semâ ettikleri, geri kalanını ise tamamını işiten tek râvi olan Kâsım'dan aldıkları söylenebilir.³⁵³ Her hâlükârda bu, onların hadis işittikleri bir hocadan işitmedikleri hadisleri aktardıkları gerçeğini değiştirmemektedir. Bu rivayetlerde tedlîs yaptıkları kesin olmakla birlikte isnaddan düşürdükleri Kâsım'ın sika olması nakledilen rivayetlerin sahih kabul edilmesini sağlamıştır. Fehd, sadece Mücâhid'den tedlîs yaptığı, üstelik Mücâhid'den de sadece *Tefsîr*'ini tedlîs yaparak aktardığı anlaşılan İbn Ebî Necîh'in üçüncü mertebe müdellisler arasında zikredilmesini tenkit etmektedir. Fehd'e göre eğer İbn Ebî Necîh'in tedlîs ile nitelenmesi doğruysa bu durumda birinci mertebede zikredilmesi daha uygundur.³⁵⁴

3.1.5.2.11. Atâ b. Ebî Müslim Horasânî

Mütekaddimûn arasından Atâ'ya müdellis diyen âlim bulunmamaktadır. Alâî müdellislerin mertebelerini zikrederken Atâ b. Ebî Müslim'in (ö. 135/752-53) adına yer vermemiş, ancak irsâl yapan râvileri sıralarken Atâ'nın, adlarını verdiği çok sayıda sahâbîden irsâl yaptığını bildirmiştir.³⁵⁵ Zehebî, Dârekutnî'nin Atâ hakkındaki onun İbn Abbâs'a mülâkî olmadığı sözünden Atâ'nın tedlîs yaptığı anlamını çıkarmaktadır.³⁵⁶ Zehebî'nin tedlîsi irsâl anlamında kullanabildiği daha önce belirtilmişti. Nitekim Zehebî'nin kullandığı ifadede Atâ'nın muâsır olduğu halde mülâkî olmadığı râviden rivayette bulunmasına tedlîs dediği anlaşılmaktadır. Bunun da yerleşik anlamıyla irsâl-i hafî olduğu ortadadır. Müteahhirûnun da Atâ'nın irsâl yaptığını düşündüğü anlaşılmaktadır. Alâî'nin de Atâ'yı irsâl yapan bir râvi olarak

³⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/218; Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü 'd-Dûrî)*, 3/142.

³⁵³ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü 'l-müdellisîn*, 285.

³⁵⁴ Fehd, *Menhecü 'l-mütekaddimîn*, 122-123.

³⁵⁵ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 238.

³⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi 'n-nübelâ*, 6/141.

tanıttığı ancak tedlîsten söz etmediği görülmektedir. Son olarak, İbn Hacer'in de Atâ'yı *Tabâkâtü'l-müdelisîn*'de zikretmediği fakat *Takrîb*'de onun hakkında “yürsilü ve yüdellisü” ifadesini kullandığı görülmektedir. İbn Hacer'in burada birbirine atfederek “îrsâl ve tedlîs yapardı” demesi ve müdellis listesinde de Atâ'ya yer vermemesi îrsâl ile tedlîsi aynı anlamda kullanmış olabileceğini göstermektedir. Bu da her ne kadar tedlîs ve îrsâl gibi kavramlar için bunları kesin şekilde birbirinden ayıran ve kendisinden sonra kabul görüp yerleşen tanımlar yapsa da İbn Hacer'in -en azından *Takrîb*'deki ifadeleri yazarken- bu terimler arasında bir ayırım yapmadığını göstermektedir. Bu bağlamda, İbn Hacer'in iki terimle ilgili yaptığı son tanımlara bir süreç içinde tedricen ulaştığı düşünülebilir. Her hâlükârda hem Zehebî hem de İbn Hacer daha önceki âlimlerin tedlîs demeyi tercih etmedikleri fiiller için bu lafzı kullanmışlardır.

İbn Maîn'in de Atâ hakkında çeşitli açıklamaları bulunmaktadır. Özellikle ashâbdan kimseye mülâkî olduğunu duymadığını belirterek Ebû Hüreyre ve İbn Abbâs'tan rivayetlerinde *îrsâl* yaptığını söylemesi³⁵⁷ dikkat çekicidir. Bu ifade mütekaddimûna göre Atâ'nın mürsil olduğunu desteklemektedir. Bir başka yerde o, Atâ'nın İbn Abbâs'tan hadis işitmediğini de söylemiştir. Yani İbn Maîn, Atâ'nın muâsır olduğu halde³⁵⁸ mülâkî olmadığı ve hadis işitmediği hocadan rivayete îrsâl demektedir.³⁵⁹

İbn Maîn, Atâ'nın bir kere görmüş olmasına rağmen İbn Ömer'den de hadis işitmediğini bildirmektedir.³⁶⁰ Başka bir yerde ise İbn Ömer'i hem gördüğünü hem de ondan hadis işittiğini söylemiştir.³⁶¹ Onun bu ifadeleri, hem birbiriyle hem de yine kendisinin verdiği Atâ'nın sahâbeden kimseyi görmediği bilgisi ile çelişmektedir. Atâ'nın nispeten geç bir tarihte vefat etmesi nedeniyle İbn Ömer ile görüşmüş olma ihtimali daha yüksektir. Ancak İbn Maîn'in bu konuda kesin bir kanaate sahip olmadığı ya da sonradan görüşünün değiştiği veya bilginin sıhhatinde sorun olduğu düşünülebilir.

Özellikle Ebû Hüreyre ve İbn Abbâs örneğinde Atâ'nın bu sahâbîler ile muâsır olduğu ama onlardan hadis işitmediği kesindir. İbn Maîn'in Atâ'nın onlardan yaptığı nakillere

³⁵⁷ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 129.

³⁵⁸ İbn Maîn, Atâ'nın onun hicrî 50 senesinde doğduğunu söylediğine göre onun adı geçen bu sahâbîlere yetiştiği anlaşılmaktadır (bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ [Rivâyetü'd-Dûrî]*, 4/436).

³⁵⁹ Dakkâk, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dakkâk)*, 85.

³⁶⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/97, 115 (Paragraf no. 3337, 3438).

³⁶¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/439.

irsâl demesi, Atâ'nın sahâbeden irsâl yaptığı bilgisi ile örtüşmektedir. Zehebî'nin irsâl-i hafî ile tedlîsi aynı anlamda kullandığı bilindiğinden onun Atâ hakkında tedlîs kelimesini kullanması doğal karşılanmaktadır. Bununla birlikte İbn Hacer'in kendisinin de irsâl-i hafî olarak tanımladığı bu durum için tedlîs demesi mümkün değildir. Fakat İbn Hacer büyük bir ihtimalle Atâ'nın muâsır olduğu ve hadis işittiği sahâbîlerden hadis nakletmesini tedlîs olarak değerlendirdiği için onun tedlîs yaptığını söylemiştir. Nitekim İbn Ömer örneğinde İbn Maîn -kendisinden aksi bir görüş de aktarılmakla birlikte- Atâ'nın İbn Ömer'den hadis işittiğini bildirmiştir. İbn Hacer, diğer âlimlerin görüşlerini de dikkate alarak bu kanaati benimsemiş ya da Atâ'nın hadis işittiğini düşündüğü başka sahâbîleri göz önünde bulundurarak onun tedlîsinden söz etmiş olabilir. Bir başka ihtimal ise yukarıda da söylendiği üzere İbn Hacer'in tedlîs ifadesini, irsâl-i hafî ve tedlîsi birbirinden ayıran tanımları yapmadan önce kullanmış olmasıdır.

3.1.5.2.12. Hasan b. Zekvân

Hasan b. Zekvân'ın (ö. 141-150/758-767) müdellis olduğunu söyleyen âlim sayısı azdır. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Hâkim, Alâî ve İbn Hacer onun tedlîs yaptığına dair bilgiler aktarmışlardır. Muhammed b. Nasr bir hadis ile ilgili olarak Hasan'ın bunu Habîb b. Ebî Sâbit'ten işitmediğini, isnaddan düşürdüğü râvinin ise münkerü'l-hadîs olarak nitelenen Amr b. Hâlid olduğunu söyleyerek Hasan'ın burada tedlîs yaptığını ifade etmiştir.³⁶² Hâkim çok sayıda hadis işitip sadece az sayıda hadisi dinleyemedikleri râvilerden tedlîs yapanlara örnek olarak Hasan b. Zekvân'ı vermektedir.³⁶³ Alâî de İbn Nasr'ın zikredilen sözünü Amr'ın isnaddan düşürülme sebebini münkerü'l-hadîs olması şeklinde açıkladığı bir lafızla nakletmiş ancak Hasan b. Zekvân'a herhangi bir müdellis mertebesinde yer vermemiştir.³⁶⁴ İbn Hacer ise Hasan'ı tedlîsi fazlaca yapan ve sadece semâ açıkladıkları hadisleri kabul edilen müdellisleri içeren üçüncü mertebeden saymıştır.³⁶⁵

Yahyâ b. Maîn'in bildirdiğine göre Hasan b. Zekvân, Habîb b. Ebî Sâbit'ten (ö. 119/737-38) hiçbir hadis işitmemiş, İbn Maîn'in "Hadisi hiçbir şeye benzemez."

³⁶² Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 351.

³⁶³ Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 350-351.

³⁶⁴ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 105.

³⁶⁵ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 133.

diyerek cerh ettiği Amr b. Hâlid vasıtasıyla Habîb'den hadis almıştır.³⁶⁶ Yahyâ b. Maîn'in kendisi Hasan'ın Habîb'den rivayet ettiği bütün hadislerde, aralarında sika olmayan bir râvi bulunduğunu söylemiştir.³⁶⁷ Genellikle bu vasıta râvi Amr b. Hâlid'dir. Aynı bilgiyi veren İbn Receb, her ne kadar açıkça Hasan'ın tedlîs yaptığı söylemese de tedlîsten bahsettiği bir ifadede sonra genellikle isnaddan zayıf râvilerin düşürüldüğü isnadlara örnekler vermiş, hep müdellis râvilerden gelen bu isnad örneklerinin arasında Hasan ↔ Habîb ↔ Âsım isnadını da zikrederek Hasan'ın müttehem bi'l-kizb olan Amr'ı isnaddan düşürdüğünü beyan etmiştir. İbn Receb ayrıca bu görüşü Ahmed b. Hanbel ile Ali b. Medîni'nin görüşü olarak sunmaktadır.³⁶⁸ Bu da iki âlimin zikredilen fiili tedlîs saydıkları anlamında kabul edilebilir.

Hasan'ın Habîb'den hadis işitmediği pek çok âlim tarafından dile getirilmiştir. Meselâ Hasan'ın müdellis olduğunu söyleyen İbn Hacer, Hasan hakkında İbn Adî'den naklen yine onun Amr b. Hâlid'den aldığı halde Habîb'den işitmiş gibi aktardığı iki hadise değinmektedir.³⁶⁹ Söz konusu hadisler bağlamında İbn Adî, Hasan'ın Amr'ı isnaddan düşürme nedeninin onun zayıflığı olduğunu bildirmektedir.³⁷⁰ Bunlar dışında Ebû Dâvûd ve Ukaylî de Hasan'ın Habîb'den hadis işitmediğini, ondan naklettiği hadisleri aslında Amr'dan aldığını söylemişlerdir.³⁷¹ Ancak bu âlimlerin çoğu Hasan'ın yaptığı fiil için irsâl ya da tedlîs kelimelerinden birini kullanmamış, sadece yapılan fiili açıklamayı tercih etmişlerdir. Hasan b. Zekvân'ın muâsır olduğu ama hadis işitmediği Habîb'den nakilde bulunması ilk bakışta irsâl-i hafî gibi gözükmektedir. Bununla birlikte onun hadisleri asıl aldığı râviyi isnaddan düşürme nedeni, tam bir tedlîs sebebidir. İrsâl-i hafîyi de tedlîs olarak kabul eden âlimlere göre burada zikredilen fiilin de tedlîs olduğu açıktır. Ancak İbn Maîn de dâhil mütekaddimûndan Hasan'ın müdellis olduğunu söyleyen çok az âlimin bulunması onların genelinin nezdinde bu fiilin irsâl olarak değerlendirildiği anlamında kabul edilebilir. Yine onun hakkında tedlîsten söz eden âlimlerin de bundan aslında irsâli kastettikleri düşünülebilir. Zira erken dönemde bu lafızların birbiri yerine kullanıldıkları bu tezde örnekleriyle

³⁶⁶ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/341 (Paragraf no. 4700).

³⁶⁷ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 105.

³⁶⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 2/697.

³⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/277. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/125-127.

³⁷⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/125.

³⁷¹ Ukaylî, *ed-Du 'afâü'l-kebîr*, 1/223; Âcurrî, *Süâlâtü'l-Âcurrî*, 2/91.

gösterilmiştir. Hâkim'in ifadelerinden anlaşılan ise ona göre Hasan'ın Habîb'den hadis işittiğidir ki bu durumda İbn Hacer'in tanımıyla tedlîs vuku bulmuş olur.

3.1.5.2.13. Humeyd et-Tavîl

İbn Sa'd, Buhârî, Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Adî tarafından tedlîs yaptığı söylenen Humeyd et-Tavîl'i (ö. 143/760); Alâî ikinci, İbn Hacer ise üçüncü mertebede zikretmiştir.³⁷² Humeyd'in tedlîsinden söz eden âlimlerin bu ifadelerini genellikle onun Enes b. Mâlik'ten nakilleri bağlamında dile getirdikleri görülmektedir. Söz gelimi İbn Sa'd onun Enes'ten tedlîs yaptığını söylemiş, İbn Hibbân onun Enes'ten on sekiz hadis işittiğini, gerisini Sâbit'ten almasına rağmen Enes'ten naklederek tedlîs yaptığını bildirmiştir. İbn Adî de aynı bilgiyi vererek buna tedlîs demiştir. Alâî ve İbn Hacer de Humeyd'in Enes'ten nakillerini tedlîs olarak değerlendirmektedirler.³⁷³

Humeyd'in Enes'ten işitmediği hadisleri vasıta râviyi düşürerek ondan naklettiği bilgisini buna bir isim koymadan yalnızca aktarmakla yetinen âlimler de bulunmaktadır.³⁷⁴ Söz konusu âlimlerden Yahyâ b. Maîn, Humeyd'in Enes'ten sadece yirmi dört hadis işittiğini, ondan naklettiği geri kalan rivayetleri Sâbit aracılığıyla aldığı bilgisini Şu'be'den nakletmiştir.³⁷⁵ İbn Maîn'in herhangi bir yorum yapmadığı bu fiil için Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'nın irsâl demeyi tercih etmeleri dikkat çekicidir.³⁷⁶ Hâtim el-Avnî bu ifadeyi Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a'nın tedlîs için irsâl lafzını kullandıklarına delil kabul etmektedir.³⁷⁷ Diğer bir ifadeyle Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a'nın ifadeleri aslında mütekaddimûnun tedlîs ile irsâli aynı anlamda kullandıklarını gösteren bir başka örnektir. İbn Maîn sadece söz konusu bilgiyi nakletmekle yetinmiş olsa da en azından bu bilgiyi aktarma ihtiyacı hissetmesinin arka planında Humeyd'in tedlîs yaptığı düşüncesinin bulunduğu söylenebilir.

³⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/252; Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 130; Sülemî, *Süâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, 147; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/148; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdekkîn*, 133-134.

³⁷³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/39-40; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 168.

³⁷⁴ Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Humeyd, doğrudan Enes'ten işittiği hadislerle Sâbit ve Katâde vasıtasıyla Enes'ten aldığı hadisleri çok az bir kısmı hariç karıştırmıştır. Aynı bilgiyi Ukaylî de kaydetmiştir. Ayrıca Ukaylî ve İbn Abdilber, Humeyd'in Enes'ten hadis işitmesine rağmen çok sayıda rivayeti ondan Katâde ve Sâbit vasıtasıyla aldığı bilgisini kaydetmişlerdir. İbn Receb de Hammâd b. Seleme'nin benzer bir bilgi aktardığını nakletmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 3/467-468 [Paragraf no. 5995]; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/266-267; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 2/167; İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî [Itr]*, 2/736).

³⁷⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/318 (Paragraf no. 4582).

³⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/397-398 (No. 2071).

³⁷⁷ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/53.

Humeyd'in tedlîsi konusunda dikkat edilmesi gereken nokta, onun tedlîsinin sadece Enes özelinde gerçekleştiğidir.³⁷⁸ Nitekim yukarıda belirtildiği üzere Humeyd'in tedlîsinden söz eden âlimler bunu Enes'ten nakilleri bağlamında dile getirmiştir. Nâsır el-Fehd buradan yola çıkarak, İbn Hacer'in Humeyd'i çok tedlîs yapanları içeren üçüncü mertebede zikretmesini tenkit etmektedir.³⁷⁹

3.1.5.2.14. Haccâc b. Ertât

Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a, Ebû Hâtîm, Nesâî, İbn Hibbân, Hatîb ve Dârekutnî; Haccâc b. Ertât'ın (ö. 145/762) müdellis olduğunu bildiren âlimlerdir.³⁸⁰ Alâî ile İbn Hacer de onu dördüncü mertebede zikretmişlerdir.³⁸¹ Mülâkî olduğu veya olmadığı kişilerden³⁸² ya da zayıf râvilerden³⁸³ tedlîs yaptığı söylenen Haccâc'ın Amr b. Şuayb'dan naklettiği hadisleri aslında metrûk bir râvi olan Muhammed b. Ubeydillah el-Arzemî'den işittiği bilgisi onun tedlîs yapması bağlamında sıklıkla dile getirilmiştir.³⁸⁴ Bu bilgiyi Haccâc'ın tedlîs yaptığını söyleyerek dile getiren bir âlim de İbn Receb'dir.³⁸⁵

İbn Maîn, tedlîs yaptığını söylediği³⁸⁶ Haccâc b. Ertât hakkında tedlîs lafzını kullanmadan da çeşitli bilgiler vermiştir. Meselâ onun İbrâhim en-Nehaî ve Zührî'den hiç hadis işitmediği, Şa'bî'den de sadece bir hadis dinlediğini bildirmiştir.³⁸⁷ Nitekim İbn Ebî Zâide bir gün Haccâc'ın yanındayken Haccâc, kendilerinden hadis rivayet ediyor olmasına rağmen İbrâhim ve Zührî'den hiç hadis işitmediğini, Şa'bî'den de sadece bir hadis dinlediğini itiraf etmiştir.³⁸⁸ Bu itiraf İbn Maîn'in verdiği bilgi ile örtüşmektedir. İbn Maîn'in, Muammer'in Haccâc'dan naklettiği bir isnadda "İbrâhim ve Şa'bî bana müsned rivayet etti." demesindeki problemi de söz konusu bilgi bağlamında ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. "Esnele lî"den kastın "haddesenî ve

³⁷⁸ Humeyd'in Enes'ten tedlîsi için ayrıca bk. Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 254-256.

³⁷⁹ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 115-118.

³⁸⁰ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/278; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2/378; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/378; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/225; İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 1/48; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/231; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/226; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 9/133; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/227.

³⁸¹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 164.

³⁸² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/226.

³⁸³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/156.

³⁸⁴ Yahyâ b. Maîn'in *İlel*'de söz etmemesine rağmen bu bilgiyi verdiği nakledilmiştir (bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/156).

³⁸⁵ İbn Receb, *Şerhu'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 2/750.

³⁸⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/156.

³⁸⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/486, 4/49 (Paragraf no. 2377, 3084).

³⁸⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/226; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/227.

esnede lî” olduğunu söyleyen İbn Maîn, Haccâc’ın bir müdellis olarak bu lafzı kullanmayacağı bilgisi ışığında hatayı Muammer’in yaptığını tespit etmiştir.³⁸⁹ Haccâc’ın muâsır olduğu ama bazılarında hadis işitip bazılarında işitmediği bu râvilerden nakillerinin Haccâc’ı müdellis olarak niteleyen İbn Maîn tarafından tedlîs olarak değerlendirileceği açıktır.

3.1.5.2.15. A‘meş

Müdellis olduğu İbn Maîn döneminde de yaygın bir kanaat olan ve İbn Maîn’in de müdellis olduğunu söylediği halde kimi zaman tedlîs yaptığını söylemeden semâ bilgisi verdiği bir başka râvi de Süleymân b. Mihrân el-A‘meş’tir (ö. 148/765). A‘meş’in tedlîs yaptığını açıkça belirten Şu‘be, Hüseyim, Ebû Zür‘a, Ebû Hâtım, Fesevî, Nesâî, İbn Hibbân, İbn Huzeyme, Ebû’l-Feth Ezdî, Beyhakî ve İbn Abdilber gibi âlimler dışında,³⁹⁰ müdellis olduğu müsellem olduğu için tedlîs lafzını kullanmaya gerek görmeyerek bu doğrultuda açıklamalar yapan pek çok âlim de bulunmaktadır. Söz gelimi Kûfe ehlinin hadisini Ebû İshâk ve A‘meş kadar kimsenin ifsat etmediği sözü meşhurdur.³⁹¹ İbn Hacer daha önce de belirtildiği üzere burada tedlîsin kastedildiğini söylemektedir.³⁹² Alâî ve İbn Hacer, A‘meş’i ikinci mertebede zikretmişlerdir.³⁹³

Yahyâ b. Maîn, A‘meş’in Ebû’s-Sefer Saîd b. Yahmed el-Hemedânî’den sadece bir hadis işittiğini bildirmektedir.³⁹⁴ A‘meş, ondan naklettiği diğer hadislerde vasıta râviyi isnaddan düşürerek tedlîs yapmış olmalıdır. Ancak İbn Maîn’in bu yönde bir açıklaması bulunmamaktadır. Yine Yahyâ b. Maîn’in, Enes’i görmüş olmasına rağmen A‘meş’in ondan naklettiği hadislerin tamamının “mürsel” olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.³⁹⁵ Demek ki İbn Maîn meşhur bir müdellis olmasına rağmen A‘meş’in muâsır ve mülâkî olduğu halde hadis işitmediği râviden rivayet etmesini irsâl olarak

³⁸⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’ d-Dûrî)*, 4/23 (Paragraf no. 2948).

³⁹⁰ Beyhakî, *Ma‘rifetü’s-sünen*, 1/152; Tirmizî, *el-İlelül’l-kebîr*, 388; İbn Ebî Hâtım, *el-İlel*, 1/407, 2/110; İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/179; Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târîh*, 2/633, 637; Sülemî, *Sûlâtü’s-Sülemî li’ d-Dârekutnî*, 147; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/393; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü’rî İbn Huzeyme, *et-Tevhîd ve isbâtü sıfâtî’r-Rab*, thk. Abdülazîz b. İbrâhim eş-Şehvân (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1408/1988), 1/87; Hatîb, *el-Kifâye*, 362; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/30. Kendisi de bir müdellis olan Hüseyim, Abdullah b. Mübârek’in “Neden tedlîs yapıyorsun?” sorusuna A‘meş ve Sevrî’nin ismini vererek “İki büyüğünüz de tedlîs yapardı” cevabını vermiştir.

³⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/442.

³⁹² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 8/67.

³⁹³ Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellîsîn*, 118.

³⁹⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’ d-Dûrî)*, 3/399 (Paragraf no. 1931).

³⁹⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’ d-Dûrî)*, 3/328 (Paragraf no. 1572).

nitelendirmektedir. Bu da İbn Maîn nezdinde irsâl ile tedlîsin birbiri yerine kullanılabildiğine bir başka delil kabul edilebilir. Nitekim İbn Maîn'in muâsır olmasına rağmen hadis işitmediği hocadan nakli tedlîs olarak nitelediği örnekler yukarıda verilmiştir. Bununla birlikte burada diğer örneklerden farklı olarak likânın gerçekleştiğinin kesin olduğu belirtilmelidir. Oysa likânın gerçekleşmemesi irsâl olarak ifade edilmeye daha uygundur. Yani mülâkât bulunmasına ve son dönemdeki yerleşik mânasıyla tam bir tedlîs örneği olmasına rağmen İbn Maîn'in buna irsâl demesi iki kelimeyi birbiri yerine kullandığını açıkça gösteren bir başka örnektir.

Yahyâ b. Maîn'e göre tedlîsin anlamını ortaya çıkarmayı sağlayacak bir başka örnek de kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevabı içermektedir. Buna göre İbn Maîn'e iki sika arasındaki zayıf bir râviyi isnaddan atarak hadisi sikanın sikadan naklettiği mevsûl bir hadis gibi gösteren râvinin -ki buna sonraki dönemde tesviye tedlîsi denilmiştir- hadisi bu şekilde güzelleştirip güzelleştirmede sorulmuş, o da cevap olarak "Böyle yapmasın. Belki de hadis hiçbir değeri olmayan yalancı bir râviden gelmiştir. Oysa o böyle bir hadisi güzel ve sağlam gibi göstermiş olur. Hadisi kendisine rivayet edildiği gibi nakletsin." diyerek cevap vermiştir. Onun bu sözünden sonra talebesi Osmân b. Saîd ed-Dârimî, A'meş'in böyle yaptığı bilgisini vermektedir.³⁹⁶ A'meş'in meşhur bir müdellis olduğu göz önünde bulundurulduğunda Dârimî'nin açıklamasının tedlîsle ilgili olması çok yüksek bir ihtimaldir.³⁹⁷ Muhtemelen Dârimî, hocasının ifadelerinin tedlîsle ilgili olduğunu bildiğinden örnek olarak müdellis A'meş'i vermiştir. Nitekim Hatîb de bu ifadeleri tedlîs bağlamında nakletmektedir.³⁹⁸ Buradan hareketle tedlîs lafzını açıkça kullanmasa da İbn Maîn'e göre isnadda iki sika arasından zayıf râviyi düşürerek hadisi sikalardan gelmiş mevsûl bir hadis gibi göstermeyi tedlîs/tesviye tedlîsi kabul ettiği sonucu çıkarılabilir. İbn Maîn'in bu fiili hoş görmeme nedeni ise isnaddan düşen râvinin yalancı bir kimse olma ihtimalidir.

³⁹⁶ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 243 (Paragraf no. 952).

³⁹⁷ Bu ifadelere *Mu'cemü'l-müdellisîn*'de A'meş başlığı altında yer verilmiştir. Bundan yazarın da söz konusu ifadelerde tedlîsin kastedildiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır (bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 234).

³⁹⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 365.

3.1.5.2.16. İbn İshâk

Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve İbn Receb; Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın (ö. 151/768) tedlîs yaptığını bildirmişlerdir.³⁹⁹ Fesevî onun hadis nakledeken kullandığı lafızlara dikkat çekerek tedlîs yaptığını dolaylı olarak işaret etmiştir.⁴⁰⁰ Benzer şekilde Beyhakî de İbn İshâk'ın hadisi aldığı râvinin ismini vermediği -müphem bıraktığı- durumlarda o hadisin sıhhatinden mutmain olunamayacağını söyleyerek aslında onun müdellis olduğuna işaret etmektedir.⁴⁰¹ Alâî ve İbn Hacer onu müdellislerin dördüncü mertebesinde zikretmişler, İbn Hacer onun zayıf ve meçhul râvilerden tedlîs yapmakla meşhur olduğunu -nitekim bu dördüncü mertebe müdellislerin özelliğidir- bildirmiştir.⁴⁰² İbrâhim b. Sa'd'ın İbn İshâk'ın hadislerini en iyi bilen kişi olduğu ve İbrâhim'in İbn İshâk'ın tahdîs sîgası kullandığını söyleyerek naklettiği rivayetleri İbn İshâk'ın semâ yoluyla aldığı bilgisi de ayrıca önemlidir.⁴⁰³

İbn Maîn, İbn İshâk'ın Talha b. Nâfi'den hadis işitmediği bilgisini vermekte ve ardından İbn Abbâs'ın naklettiği "bekâr kişi" hakkındaki aslı olmayan hadisi de İbn İshâk'ın semâ etmediğini bildirmektedir.⁴⁰⁴ Hocaları arasında Talha b. Nâfi' de zikredilen⁴⁰⁵ İbn İshâk'ın "zekera" gibi lafızlar kullanarak doğrudan ondan rivayet ettiği hadisler bulunmaktadır.⁴⁰⁶ Anlaşılan İbn İshâk muâsır olmasına rağmen hadis işitmediği Talha'dan tedlîs yapmıştır. İbn Maîn her ne kadar İbn İshâk'ın tedlîs yaptığını açıkça söylemese de en azından onun İbn İshâk ile ilgili bu açıklamayı yapma

³⁹⁹ Ukaylî, *ed-Du 'afâü'l-kebîr*, 4/1200; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/193-194; İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 71; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/383; İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 1/126.

⁴⁰⁰ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/27.

⁴⁰¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/19-20.

⁴⁰² Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 168-169.

⁴⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 38. Medineli olan İbn İshâk, yine Medineli iki kişiden, Hişâm b. Urve ile Mâlik b. Enes'ten tepki görmüş, *Kaderî* inancını benimsemesi de dâhil çeşitli nedenlerle Medine'den ayrılmak zorunda kalmıştır. İbn İshâk'ın *Megâzî*'sini Medine'den ayrılmadan önce tamamladığı belirtilmiştir. Bu sonuca ise eserdeki rivayetlerin daha ziyade Medineli râvilerle dayanması ve eseri İbn İshâk'tan rivayet edenlerden birinin Medineli İbrâhim b. Sa'd olmasından yola çıkılarak varılmıştır. İbrâhim b. Sa'd'ın *Megâzî*'yi İbn İshâk'tan en az üç kere dinlemiş olması, onun İbn İshâk'ın rivayetlerine olan derin vukûfiyetine dair önemli bir karinedir (bk. Horovitz, *İslami Tarihçiliğin Doğuşu*, 170-171, 177-178; Sean William Anthony, *Muhammad and the Empires of Faith: The Making of the Prophet Islam* [California: University of California Press, 2020], 161).

⁴⁰⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/241 (Paragraf no. 1131).

⁴⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/407.

⁴⁰⁶ Örneğin bk. İbn Mâce, "Talâk", 27 (No. 2070). İbn İshâk'ın isnad kullanımı ve isnadlarda kullandığı lafızlara dair bir değerlendirme için bk. James Robson, "İbn Ishâq's Use of the Isnâd", *Bulletin of the John Rylands Library* 38 (1955), 449-465; James Robson, "İbn İshâk'ın Isnad Kullanışı (1)", çev. Talât Koçyiğit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 117-126.

ihtiyacı hissetmesinin arka planında İbn İshâk'ın müdellis olduğu bilgisinin bulunduğu söylenebilir.

İbn İshâk'ın naklettiği ve İbn Abbâs'tan gelen bekâr kişi ile ilgili rivayet ise kaynaklarda bulunamamıştır. Eserin muhakkiki de hadisin tahrîcini yaparken İbn İshâk ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer kanalıyla gelen yetim bir kızın İbn Ömer ile evlenmesine rağmen daha sonra bu nikâhın iptal edilip Mugîre b. Şu'be ile evlendirildiğini bildiren rivayete işaret etmektedir.⁴⁰⁷ Dârekutnî, İbn İshâk'ın bu hadisi Nâfi'den doğrudan değil, Ömer b. Hüseyin vasıtasıyla aldığını söylemiştir. Böylece söz konusu rivayette İbn İshâk'ın tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3.1.5.2.17. Saîd b. Ebî Arûbe

Mütekaddimûndan sadece Buhârî ve Nesâî'nin müdellis dediği tespit edilen⁴⁰⁸ Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Alâî tarafından tedlîs ile meşhur olarak nitelenmesine rağmen onun müdellis mertebelerinden birinde yer almamaktadır.⁴⁰⁹ İbn Hacer ise onu hadis imamlarının tedlîs yapmalarına ihtimal verdikleri ama yine de semâ beyan etmeseler bile *Sahîh*'lerde hadislerini tahrîc ettikleri râvileri kapsayan ikinci mertebe müdellisler arasında saymıştır.⁴¹⁰

Saîd b. Ebî Arûbe'nin tedlîs yaptığını söyleyen çok sayıda âlim bulunmasa da onun bazı fiilleri tedlîsi akla getirmektedir. Meselâ onun Katâde'den işitmediği hadisleri naklettiği bilgisini aktaran İbn Sa'd, İbn Ebî Arûbe'nin bu hadislerde "haddesenâ" demediğini eklemektedir.⁴¹¹ Bununla birlikte İbn Ebî Arûbe'nin Katâde'nin hadislerini en iyi bilen ve bu konuda en isabetli kişi olduğu da çok sayıda âlim tarafından dile getirilmiştir.⁴¹² Yahyâ b. Saîd el-Kattân ise İbn Ebî Arûbe'nin hadis işittiği başka bazı hocalarından naklettiği kimi hadisleri semâ ile almadığı, isnaddan

⁴⁰⁷ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/330; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/195; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Nasbü'r-râye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1418/1997), 3/192.

⁴⁰⁸ Tirmizî, *el-İlelî'l-kebîr*, 348-349 (No. 646); Sülemî, *Süâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, 147.

⁴⁰⁹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 106.

⁴¹⁰ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisin*, 112-113.

⁴¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/273.

⁴¹² Örneğin bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/246; Yahyâ b. Maîn, *Ma'rîfetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 1/114, 118, 2/194; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 52; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/141; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/65.

düşürdüğü râvilerin ise zayıf ve metrûk olduklarına dair açıklamalar yapmıştır.⁴¹³ Bilindiği üzere tedlîs yapılma nedenlerinden en meşhuru râvinin zayıf olmasıdır. Yani İbn Ebî Arûbe hadis işittiği hocadan, zayıf bir râvi vasıtasıyla aldığı hadisi, bu zayıf râviyi isnaddan düşürerek doğrudan nakilde bulunmaktadır ki bu, tedlîstir. İbn Sa‘d’ın onun kullandığı lafza dikkat çekmesi de İbn Ebî Arûbe’nin tedlîs yaptığına bir işaret kabul edilebilir.

Yahyâ b. Maîn, İbn Ebî Arûbe’nin hadis işitmediği bazı hocaların adlarını vermektedir. Buna göre İbn Ebî Arûbe; Ebü’t-Teyyâh Yezîd b. Humeyd (ö. 128/745-46), Ebû Bîşr Ca‘fer b. İyâs (ö. 125/742-43 [?]), Hişâm b. Urve (ö. 146/763) ve Hakem b. Uteybe’den (ö. 113/731-32’den sonra) hadis işitmemiştir.⁴¹⁴ İbn Ebî Arûbe’nin muâsır olduğu halde hadis işitmediği bu hocalardan rivayetleri bulunmaktadır. İbn Maîn’in bu rivayetleri tedlîs ya da irsâl olarak değerlendirdiğine dair bir ifadesi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu bilgileri vermesi bile İbn Ebî Arûbe’nin naklettiği ilgili hadislerdeki sorunun onun tarafından fark edilerek illel bağlamında dile getirildiğini göstermesi açısından önemlidir. Yani İbn Maîn irsâl ya da tedlîs olarak nitelemese de bu fiili bir problem olarak görmektedir ve başka bazı râvilerin benzer fiillerini irsâl ya da tedlîs kelimelerinden birini kullanarak tavsif etmiştir. İbn Ebî Arûbe’nin yaptığını da aynı şekilde değerlendirmiş olması yüksek bir ihtimaldir.

3.1.5.2.18. Mahreme b. Bükeyr el-Eşec

Yahyâ b. Maîn, Mahreme b. Bükeyr el-Eşec’in (ö. 159/775-76) babasından naklettiği hadisleri aslında bir kitaptan aldığını ve babasından semâının olmadığını bildirmektedir.⁴¹⁵ Mahreme’nin tedlîs yaptığından söz eden âlimlerin de konuyu hep bu bağlamda ele aldıkları görülmektedir. Mahreme’nin müdellis olduğu kanaatini bildiren Hâkim, bazı hocalardan hadis işitmedikleri halde “kâle fülân” diyerek tedlîs yapan müdellislerden söz ederken örnek olarak Mahreme’nin babasından dinlemediği bir kitabı bulunduğu bilgisini nakletmiştir.⁴¹⁶ Alâî müdellislerin beş tabakasını zikrettikten sonra “icâzet, münâvele ve vicâde tedlîsi” adını verdiği bir tedlîs türünden

⁴¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, “Mukaddime”, 1/235-238. Mesela burada hocası Ebû Recâ el-Utâridî’den naklettiği bir hadisi aslında Berâ’dan aldığını söylemekte ve onun bu hareketinden Berâ’dan râzı olmadığı, bir başka deyişle onu zayıf bulduğu sonucunu çıkarmaktadır. Yahyâ b. Saîd’in bu çıkarımı aynı zamanda İbn Ebî Arûbe’nin râviyi isnaddan düşürme nedenini de açıklamaktadır.

⁴¹⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/99, 153 (Paragraf no. 3351, 3661).

⁴¹⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 3/254 (Paragraf no. 1192). Aynı bilgiyi Ahmed b. Hanbel de vermektedir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 1/325, 2/490).

⁴¹⁶ Hâkim, *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*, 351-352.

söz etmektedir. Bu tür tedlîste müdellisın “ahberanâ” lafzını kullandığını söyleyen Alâî, başka âlimlerin bunu tedlîs olarak kabul etmediklerini ifade etmekte ve bu tedlîse örnek olarak Mahreme’nin babasından rivayetlerini vermektedir.⁴¹⁷ İbn Hacer ise birinci mertebede zikrettiği Mahreme’nin babasından hadis işitip işitmediğine dair birbirinin aksi bazı görüşleri nakletmektedir.⁴¹⁸

Mahreme’nin babasından hadis işitmediği kanaatinin daha ağır bastığı anlaşılmaktadır. İbn Maîn de bu görüşü dile getiren âlimlerden biri olarak Mahreme’nin babasından nakillerinin kitaptan olduğu bilgisini tedlîs ya da irsâl lafzını kullanmadan nakletmiştir. İbn Maîn, Yahyâ b. Ebî Kesîr’in kitaptan naklini tedlîs olarak değerlendirdiğine göre Mahreme’nin fiilini de tedlîs olarak kabul ediyor olması yüksek bir ihtimaldir. Zira her iki durumda da muâsırın hadis işitmediği râvinin kitabından nakli söz konusudur. Öte yandan İbn Maîn’in verdiği bu bilginin müteahhirûn tarafından açıkça tedlîs olarak ifade edildiği dikkat çekmektedir. Bu da daha önce tedlîs olarak nitelenmeyen fiillerin sonradan tedlîs sayılmasına ve râvilerin de buna göre sonradan müdellis kabul edilmesine verilebilecek bir başka örnektir.

3.1.5.2.19. Ukbe b. Abdillâh el-Esam

İbn Maîn’in bildirdiğine göre sika olmayan Ukbe b. Abdillâh el-Esam’ın (ö. 166/782-83) Atâ b. Ebî Rebâh’tan (ö. 114/732) naklettiği rivayetler aslında Kays b. Sa’d ↔ Atâ tariki ile alınmıştır. Ukbe’nin kitabında bu rivayetlerin Kays’tan (ö. 110/728-29 civarı) geldiği görülmektedir.⁴¹⁹ Ancak anlaşılan Ukbe bunları sözlü olarak naklederken Kays’ı düşürmektedir. Diğer hocalarının vefat tarihleri de dikkate alındığında Ukbe’nin Atâ ve Kays ile muâsır olduğu anlaşılmaktadır. Ukbe’nin hocaları arasında Atâ zikredilmiştir.⁴²⁰ Ancak sika olan⁴²¹ Kays b. Sa’d, Atâ’nın talebesi olarak zikredilmesine rağmen⁴²² Ukbe’nin hocaları arasında ona yer verilmemiştir.

Ukbe ile isnaddan düşürdüğü Kays arasında bir semâ ilişkisi tespit edilememiştir. Ancak İbn Maîn’in hadisteki sorunu yani Ukbe’nin hadisi aslında Atâ’dan dinlemediğini dile getirirken Kays’tan hadis işitmediğine değinmemesi pek muhtemel

⁴¹⁷ Alâî, *Câmi ‘u’t-tahsîl*, 114.

⁴¹⁸ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 92-93.

⁴¹⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü’l-d-Dûrî)*, 4/135 (Paragraf no. 3564).

⁴²⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 20/205.

⁴²¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/328; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/140; İbn Hacer, *Takrîbü’l-Tehzîb*, 457.

⁴²² Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 20/74.

değildir. Yani İbn Maîn büyük ihtimalle onun Kays'tan hadis işittiğini düşünmektedir. Nitekim İbn Maîn'in Ukbe hakkında naklettiği benzer bir bilgi de söz konusu kanaati desteklemektedir. Buna göre Hüseyin b. Arabî, Ukbe'nin Atâ b. Ebî Rebâh'tan naklettiği kitabına muttali olmuş ve bu kitaptaki hadislerin aslında Kays b. Sa'd ↔ Atâ kanalıyla alındığını, "haddesenâ Kays" denilerek nakledildiğini görmüştür.⁴²³

İbn Maîn'in naklettiği bir başka rivayette de Ukbe'nin, kitabını çıkararak Atâ'dan hadis nakletmeye başladığı, kitaba bakıldığında ise bu hadislerin aslında "haddesenâ Ömer b. Abdülvâhid an Atâ" lafzıyla nakledildiğinin, yani Ömer b. Abdülvâhid ↔ Atâ kanalıyla aldığının tespit edildiği bildirilmiştir.⁴²⁴ Buradan Ukbe'nin Atâ'dan Kays dışında, kullandığı lafızdan hareketle kendisinden hadis işitmiş olma ihtimali ağır basan Ömer b. Abdülvâhid vasıtasıyla da hadis aldığı anlaşılmaktadır.

İbn Hacer *Takrîb*'de zayıf bir râvi olduğunu belirttiği Ukbe'nin "muhtemelen bazen tedlîs yaptığını" söylemektedir.⁴²⁵ Bunun dışında Ukbe'ye tedlîs isnadında bulunan olmadığı gibi, Ukbe'nin adı müdellis listelerinde de yer almamaktadır. *Mu'cemü'l-müdellisîn* müellifine göre İbn Hacer, Ukbe'nin tedlîs yaptığı kanaatine kendisinin de aktardığı Yahyâ b. Maîn'in ilk açıklamasından, yani Atâ'dan naklettiği hadisleri aslında Kays'tan aldığı bilgisinden hareketle ulaşmıştır ve tedlîsten kastı irsâl-i hafîdir.⁴²⁶ Gerçekten de Ukbe'nin muâsır olmasına rağmen görüştüğü bilinmeyen ve hadis işitmediği Atâ'dan hadis naklettiği anlaşılmaktadır. Bunun İbn Hacer'in tanımıyla irsâl-i hafî olduğu açıktır. Buradan hareketle İbn Hacer'in daha önce de işaret edildiği üzere belki de irsâl, tedlîs gibi terimleri birbirinden kesin olarak ayırmadan önce bunları birbiri yerine kullanabildiği sonucu çıkarılabilir. Hatta onu irsâl, irsâl-i hafî ve tedlîsi birbirinden ayıran net tanımlar yapmaya iten sâikin bu karışıklığı giderme arzusu olduğu da düşünülebilir. İbn Hacer'in, İbn Maîn'in bir nitelemeye bulunmadan verdiği bu bilgiden Ukbe'nin tedlîs yapıyor olabileceği sonucunu çıkarması ise onun mütekaddimûnun tedlîs demediği bazı durumlar için tedlîs ifadesini kullanmasına bir örnek teşkil etmektedir.

⁴²³ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 1/64 (Paragraf no. 117).

⁴²⁴ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 1/64 (Paragraf no. 117).

⁴²⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 395.

⁴²⁶ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 334.

3.1.5.2.20. Hüseyim b. Beşîr

Yahyâ b. Maîn'in Katâde hakkında verdiklerine benzer bilgiler aktardığı bir başka müdellis de Hüseyim'dir (ö. 183/799).⁴²⁷ İbn Maîn'in, tedlîs yaptığından çok defa söz ettiği Hüseyim ile ilgili tedlîs lafzını kullanmadan ama buna delâlet eden açıklamalar yaptığı görülmektedir. Meselâ müdellislerin semâ lafzı kullanmamaya özen gösterdiği malumdur. İbn Maîn de bir isnaddaki problemi, Hüseyim'in bir müdellis olarak kullanması beklenen lafızlardan hareketle ortaya çıkarmış, fakat bunu yaparken tedlîsten söz etmemiştir.⁴²⁸ Yine Hüseyim'in hadis naklederken kullandığı sîga ile ilgili bir örnek daha vermektedir. Buna göre Yahyâ b. Maîn, bir gün Hüseyim'in "haddesenâ Ali b. Zeyd" dediğini duymuş, ancak ona kendisinin bu hadisi Ali b. Zeyd'den işitmediği hatırlatılınca Hüseyim "ehemm" sesi çıkararak boğazını temizlemiş, "Tariki ortaya çıkardılar." diyerek kullandığı lafzı değiştirmiş ve "kâle Ali" demiştir.⁴²⁹ Hüseyim'in başlangıçta tahdîs sîgası kullanması dikkat çekicidir. Hüseyim'in hadisi semâ yoluyla almadığı halde bu şekilde aldığını açıkça belirten bir lafız kullanmaya teşebbüs ettiği, yaptığı şey etrafındakiler tarafından fark edilip uyarılınca da bundan döndüğü anlaşılmaktadır.

İbn Maîn, Hüseyim'in Kâsım b. Ebî Eyyûb ile Beyân b. Bişr'den hadis nakletmesine rağmen onlardan hadis semâ etmediğini bildirmektedir.⁴³⁰ Başka bir yerde Hüseyim'in Kâsım ile Beyân'a yetişmediği bilgisini veren İbn Maîn, buna ek olarak Hasan b. Ubeydillah (ö. 139-142/756-759) ile Zekerîyyâ b. Ebî Atîk'e de mülâkî olmadığı halde onlardan hadis rivayet ettiğini, Hâlid b. Seleme (ö. 132/749-50) ve Mansûr'un babası Zâzân'dan ise hadis işitmediği halde hadis naklettiğini, Eyyûb'den sadece bir hadis işittiğini bildirmektedir.⁴³¹ Bu ifadeden Hüseyim'in Hâlid ile Zâzân'a mülâkî olduğu, ancak onlardan hadis işitmediği anlaşılmaktadır. Zira daha önce de belirtildiği üzere aksi takdirde İbn Maîn'in aynı yerde söz ettiği diğer râvilere yetişmediği bilgisini verirken onlardan da bahsetmesi beklenirdi. Oysa Hâlid ile Zâzân hakkında özellikle hadis işitmedikleri ifadesini kullanmayı tercih etmiştir.

⁴²⁷ Hüseyim'in tedlîs ve irsâl-i hafî yaptığı rivayetlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sâmî b. Ubeydillah b. Ahmed, *Mervîyyâtü Hüseyim b. Beşîr beyne't-tedlîs ve'l-irsâl-i hafî min hilâli's-Süneni'l-erba' ve Müsnedi Ahmed ve'd-Dârimî*.

⁴²⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/145 (Paragraf no. 3620).

⁴²⁹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/388 (Paragraf no. 4921).

⁴³⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/379, 401 (Paragraf no. 4872, 4980).

⁴³¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/395-396 (Paragraf no. 4955).

Hasan, Kâsım, Hâlid, Beyân ve Zekerıyyâ; Hüseyim'in hocaları arasında zikredilmemiştir. Ancak Hâlid ile Kâsım'ın tercemelerinde onlardan hadis nakledenler arasında hadis işitmediği notu da eklenerek Hüseyim'e yer verilmiştir.⁴³² Bu râviler arasından sadece Zâzân, Hüseyim'in hocaları arasında zikredilmiştir.⁴³³ Hüseyim'in çoğuna mülâkî olmadığı ve dolayısıyla hadis işitmediği bu râvilerden rivayette bulunarak irsâl/tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Mülâkî olduğu râvilerden ise hadis işitmediği halde yine tedlîs yapmıştır. Nitekim İbn Maîn'in kendisinin de Hüseyim'in tedlîs yaptığını defalarca dile getirdiği örnekler yukarıda zikredilmiştir. Burada adı geçen râvilerden Zâzân'dan hadis işitmediği halde tedlîs yaptığını da yine İbn Maîn belirtmiştir. Hüseyim tıpkı Zâzân gibi Hâlid'den de hadis işitmediği halde rivayette bulunduğu göre, ondan naklettiği hadislerde İbn Maîn'in bakış açısıyla tedlîs yaptığı söylenebilir. İbn Maîn'in muâsir olmayan râviden hadis nakledilmesine tedlîs dediği örneklere de daha önce işaret edilmişti. Buna göre burada söz edilen diğer râvilerden yaptığı nakilleri de tedlîs olarak değerlendirdiği düşünülebilir.

3.1.5.2.21. Velîd b. Müslim

Velîd b. Müslim'in (ö. 195/810) meşhur bir müdellis olduğu belirtilmiştir. Bu konuda çeşitli âlimlerin açıklaması bulunmaktadır. Meselâ Ebû Müshir (ö. 218/833), Velîd'in tedlîs yaptığını açıkça söylemiştir.⁴³⁴ Ebû Dâvûd da Evzâî'nin hadislerini yalancı râvilerden yazan Velîd'in daha sonra bu hadisleri tedlîs yaparak Evzâî'den naklettiğini bildirmiştir.⁴³⁵ Yahyâ b. Maîn de Velîd'in müdellis olduğunu söyleyen âlimler arasındadır.⁴³⁶ Alâî ve İbn Hacer, Velîd b. Müslim'in adını, zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapıp semâ beyan etmedikçe hadisleriyle ihticâc edilmeyen müdellisleri içeren dördüncü mertebede zikretmişlerdir.⁴³⁷

Tedlîsin her türlüünü yaptığı anlaşılan Velîd hakkında tedlîs ifadesini kullanmadan fakat bunu kastederek açıklama yapan çok sayıda âlim bulunmaktadır. Bu konudaki açıklamaların genellikle Evzâî bağlamında dile getirildiği görülmektedir. Meselâ Buhârî, Velîd'in Evzâî'den naklettiği daha sonra incelenecek bir hadis ile ilgili onun “haddesenâ Evzâî” dememesinden yola çıkarak hadisi aslında zayıf bir râvi olan Yûsuf

⁴³² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/85, 28/337.

⁴³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/273.

⁴³⁴ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 5/499.

⁴³⁵ Âcurrî, *Süâlâtü'l-Âcurrî*, 2/187.

⁴³⁶ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/31.

⁴³⁷ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 170.

b. es-Sefr'den aldığını söylemektedir.⁴³⁸ Ebû Dâvûd, Velîd b. Müslim'in Evzâî'nin hadislerini ifsat ettiğini ve Evzâî'nin Zührî, Atâ, Nâfi' gibi âlimlerden başka bir râvi vasıtasıyla naklettiği hadislerde Velîd'in bu vasıta râviyi düşürdüğünü bildirmektedir.⁴³⁹ Ebû Hâtim ise kendi konu başlığı altında incelenecek bazı hadislerde Velîd'in hem kendisinin hem de Evzâî'nin hocasını isnaddan düşürdüğüne dair ifadeler kullanarak Velîd'in isnâd ve tesviye tedlîsleri yaptığını ima etmektedir.⁴⁴⁰ İbn Hibbân da zayıf hocasını sika olan bir başkası ile karıştırılsın diye tanınmadığı bir künye ile zikreden râvilere örnek olarak Velîd'i vererek onun şüyûh tedlîsi yaptığına işaret etmiş olmaktadır.⁴⁴¹ Velîd'in tedlîs yaptığını da belirterek aynı duruma onu örnek veren bir diğer muhaddis İbn Receb'dir.⁴⁴²

Dârekutnî'nin, Velîd'in "irsâl" yaptığını söyledikten sonra Evzâî'nin zayıf râviler vasıtasıyla Nâfi', Atâ, Zührî gibi hocalarından naklettiği hadislerde Velîd'in bu zayıf râvileri isnaddan düşürdüğünü belirtmesi oldukça ilginçtir.⁴⁴³ Tam bir tesviye tedlîsi olan bu fiilin irsâl olarak değerlendirilmesi bu iki kelimenin aynı anlamda kullanılabildiğini gösteren güzel bir örnektir.

Yukarıda aktarılan bilgiler, Yahyâ b. Maîn'in Velîd hakkında yaptığı açıklamayı netleştirmektedir. İbn Maîn, Ebû Müşir'den naklen Velîd'in "kâle Evzâî" dediği her hadiste Evzâî ile ikisi arasında başka bir râvinin bulunduğu bilgisini vermektedir.⁴⁴⁴ Yani Velîd hadis işittiği hocası Evzâî'den, başka bir râvi vasıtasıyla aldığı hadisleri bu vasıta râviyi düşürerek nakletmekte ve tahdîs sîgası kullanmaktan kaçınmaktadır. Açık bir tedlîs örneği olmasına rağmen İbn Maîn muhtemelen çok bilinen bir durum olduğu için burada tedlîs lafzını kullanmamış ve başka herhangi bir açıklama yapma gereği görmemiştir.

Görüldüğü üzere Velîd'in tedlîsi hep Evzâî bağlamında dile getirilmektedir. Sadece İbn Hibbân'ın şüyûh tedlîsine yönelik ifadeleri ilk bakışta Velîd'in Evzâî dışında da tedlîs yapmış olabileceğini akla getirmektedir. Ancak İbn Hibbân'ın başka bir yerde

⁴³⁸ Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 133. Bu örnek ileride incelenecektir.

⁴³⁹ Âcurrî, *Süâlâtü'l-Âcurrî*, 2/186.

⁴⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/48, 115-117.

⁴⁴¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/91; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/222.

⁴⁴² İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 2/691.

⁴⁴³ Dârekutnî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 265.

⁴⁴⁴ Hâşim b. Mersed et-Taberânî, *Süâlâtü Osmân b. Tâlût el-Basrî li'l-İmâm Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn (Târihu Hâşim b. Mersed et-Taberânî an Yahyâ b. Maîn)*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye, 1428/2007), 75.

Velîd'in, künyesi Ebû Amr olan Abdurrahmân b. Yezîd b. Temîm'den hadis naklederken "Ebû Amr" dediği ve bununla İbn Temîm'in aynı künyeye sahip Evzâî ile karıştırılmasını umduğu bilgisini vermesi,⁴⁴⁵ Velîd'in diğer tedlîs türleri gibi şüyûh tedlîsinin de Evzâî özelinde olduğunu kanıtlamaktadır. Aynı kanıda olan Fehd de Velîd'in Evzâî'den isnad, tesviye ve şüyûh tedlîslerinin üçünü de yaptığını belirtmiş, müteahhirûnun Velîd'i dördüncü mertebede zikretmesini eleştirerek Velîd'in A'meş ve Sevrî gibi sikalarla aynı konumda olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda Fehd'e göre Velîd'in "*Evzâî bize hadis rivayet ettiğinde senedin sonuna kadar 'haddesenî Yahyâ, kâle: haddesenâ fülân, kâle: haddesenâ fülân' derdi. Ben ise bazen onun bana naklettiği gibi tahdis ettim, bazen de ihbâr (sîgasından) daha hafîf/kolay geldiği için 'an' dedim.*"⁴⁴⁶ şeklindeki sözü onun tahdîs ile an'aneyi tedlîs nedeniyle değil, kolaylık olsun diye birbiri yerine kullandığını göstermektedir.⁴⁴⁷ Diğer taraftan tezde ileride nakledilecek bir örnekte Velîd, Evzâî'nin hiç yer almadığı bir isnadda ve Ebû Hâtim'in açıklamasına göre "adını anmaktan hoşlanmaması" nedeniyle bir râviyi isnaddan düşürerek tesviye tedlîsi yapmaktadır.⁴⁴⁸ Bu durumda Velîd'in genellikle Evzâî'den tedlîs yapmakla birlikte, tedlîsinin sadece bununla sınırlanmaması gerektiği, çok nadir de olsa başka râvilerden de tedlîs yapabileceği anlaşılmaktadır.

3.1.5.2.22. Bakıyye b. Velîd

Yine çok meşhur bir başka müdellis olan Bakıyye b. Velîd'in (ö. 197/812) tedlîs yaptığı açıkça ya da işareten hem mütekaddim hem de müteahhir pek çok âlim tarafından dile getirilmiştir. Bakıyye'nin hem sika hem zayıflardan hadis aldığı, meçhul râvilerden ve ismini söylemeden künyesini zikrettiği râvilerden rivayetlerine dikkat edilmesi gerektiği ve bunların kabul edilmeyeceği çok defa söylenmiştir. Bunu dile getirenler arasında Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, Nesâî, İbn Hibbân, Hâkim gibi önemli isimler bulunmaktadır.⁴⁴⁹ Alâî ve İbn Hacer, Bakıyye'nin adını müdellislerin dördüncü mertebesinde zikretmişlerdir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/55.

⁴⁴⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/464.

⁴⁴⁷ Fehd, *Menhecû'l-mütekaddimîn*, 97-103.

⁴⁴⁸ bk. "3.4.3.2. Kızıl atların hayırlı ve bereketli olduğu rivayeti" başlığı.

⁴⁴⁹ bk. Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, böl. "Mukaddime", 20; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/424; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/250; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/435; İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/295; Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 344; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/474-477.

⁴⁵⁰ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 163-164.

Yahyâ b. Maîn de Bakıyye hakkında benzer bilgiler veren âlimlerdendir. İbn Maîn'in bildirdiğine göre Bakıyye hadis rivayet ettiği bir kimsenin adını vermiyor ve ondan künyesi ile söz ediyorsa bu, söz konusu râvinin son derece zayıf bir râvi olduğu anlamına gelir.⁴⁵¹ Bu ifadelerden Bakıyye'nin şüyûh tedlîsi yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak İbn Maîn tedlîs ifadesini kullanmadan sadece fiili tarif etmekle yetinmiştir. Yine de onun bu bilgiyi verme ihtiyacı hissetme nedeninin Bakıyye'nin tedlîs yapması olduğu açıktır.

3.1.5.2.23. Talha b. Nâfi'

Ebü Süfyân Talha b. Nâfi'in vefat tarihi bilinmemekle birlikte, İbn Hacer dördüncü tabakadan olduğunu söylemiştir. Aynı tabakadan diğer râvilere bakıldığında onun hicrî II. (VIII.) yüzyılın ikinci çeyreğinde vefat etmiş olması büyük bir ihtimaldir.

Hâkim sikalardan tedlîs yapanlara örnek olarak Talha b. Nâfi'in adını zikretmektedir.⁴⁵² Alâî ve İbn Hacer de Talha'yı tedlîsi fazlaca yapan ve sadece semâ beyan ettikleri hadisleri kabul edilen müdellisleri kapsayan üçüncü mertebede zikretmişlerdir. İbn Hacer ayrıca Dârekutnî'nin de Talha'yı müdellis kabul ettiğini bildirmektedir.⁴⁵³ Mütেকaddimûndan Talha hakkında tedlîsten söz eden başka âlim bulunmamakla birlikte Nesâî'nin Ebü'z-Zübeyr ile Talha'yı karşılaştırması ve Ebü'z-Zübeyr'in tedlîs yaptığını söylemesinden hareketle Talha'nın da tedlîs yaptığını düşündüğü sonucu çıkarılabilir.⁴⁵⁴ Talha'nın Câbir b. Abdillâh'tan naklettiği hadislerin ekseriyetinin kitaptan olduğu bilgisi çok sayıda kaynakta yer almaktadır. Şu'be'nin bildirdiğine göre Talha, Câbir'den sadece dört hadis işitmiştir. Ondan naklettiği geri kalan hadisler ise sahifedendir. Nitekim Talha'nın Süleymân Yeşkürî'den Câbir'in sahifesini aldığı bildirilmiştir.⁴⁵⁵ Ebü Zür'a er-Râzî; Ebüz'z-Zübeyr, Talha, Şa'bî ve Katâde'nin Câbir'den hadis işitmiş olmalarına rağmen ondan naklettikleri hadislerin büyük çoğunluğunun söz konusu sahifeden olduğu bilgisini vermiştir.⁴⁵⁶ İbn Ebî Hâtim'in, Talha'nın Câbir'den nakillerinin sahifeden olduğu

⁴⁵¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/415 (Paragraf no. 5043).

⁴⁵² Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 339-340.

⁴⁵³ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 135-136.

⁴⁵⁴ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/441.

⁴⁵⁵ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/224; Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Merâsîl*, thk. Şükrullah b. Ni'metullah Kûcânî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998), 100; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/113. Ayrıca bk. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 2/742.

⁴⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 136.

bilgisini *Merâsîl*'de zikretmesi bunu irsâl olarak değerlendirdiği anlamına gelmektedir.

Yahyâ b. Maîn de Şu'be'den naklen Talha'nın Câbir'den nakillerinin sahifeden olduğunu aktaran âlimlerdendir.⁴⁵⁷ Onun bu tür bir fiile tedlîs dediği Yahya b. Ebî Kesîr örneğinde görülmüştü. Burada da lafzı açıkça kullanmasa bile tedlîs gerçekleştiğini düşünüyor olması yüksek bir ihtimaldir. Ancak onun tedlîs ile irsâli birbirini yerine kullandığı göz önünde bulundurulduğunda bu fiili irsâl kabul ettiği de düşünülebilir.

3.1.6. Kaynaklarda müdellis olarak nitelenmeyen râvilerin tedlîse benzer fiilleri

İbn Maîn'in bazı râviler hakkında yaptığı açıklamalar söz konusu râvinin yaptığı fiilin tedlîse benzediğini ortaya koymaktadır. Ne var ki bu râviler mütekaddim ya da müteahhir hiçbir âlim tarafından müdellis olarak nitelenmemiştir. Bu başlıkta tedlîse benzer fiil yaptıkları halde müdellis sayılmayan râvilerle ilgili İbn Maîn'in verdiği bilgiler ele alınacaktır.

3.1.6.1. İbrâhim b. Sa'd

Yahyâ b. Maîn, İbrâhim b. Sa'd ↔ Hâris b. Ya'kûb ↔ Bükeyr el-Eşec isnadından söz ederken İbrâhim b. Sa'd'ın Hâris'ten hiçbir şey işitmediğini bildirmekte ve İbrâhim'in kitabını gören birisinin ona isnadın doğrusunun İbrâhim ↔ Leys b. Sa'd ↔ Hâris b. Ya'kûb ↔ Bükeyr şeklinde olduğunu haber verdiğini ifade etmektedir. İbn Maîn, İbrâhim'in hadisi Leys'ten işittiğini, ancak hadis Hâris'e arz edildiğinde onlara bu hadisi rivayet etmeleri için icâzet verdiğini aktarmaktadır. Dûrî onun ifadelerinden bu yapıları hoş görmediği sonucunu çıkarmıştır.⁴⁵⁸ Anlaşılan İbrâhim b. Sa'd, Hâris'ten icâzet alınca hadisi asıl işittiği râviyi zikretmeye gerek görmeyerek onu isnaddan düşürmüş ve hadisi semâ yoluyla aldığı izlenimi verecek şekilde nakletmiştir.

İsnaddaki râvilerden İbrâhim b. Sa'd (108/726, 183/799) kendisinden büyük olduğu halde Leys b. Sa'd'a (ö. 175/791) hadis rivayet etmiştir ve talebeleri arasında Leys'e de yer verilmiştir.⁴⁵⁹ Hâris (ö. 130/747-48) ise İbrâhim b. Sa'd'ın hocası değildir ancak

⁴⁵⁷ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 2/150; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/491, 4/293 (Paragraf no. 2397, 4458).

⁴⁵⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/259 (Paragraf no. 1218).

⁴⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/90.

Leys'in hocaları arasında zikredilmiştir.⁴⁶⁰ İbrâhim b. Sa'd'ın Hâris ile muâsır olmasına rağmen ondan hadis işitmediği anlaşılmaktadır.

İbrâhim b. Sa'd, müdellis râviler arasında zikredilmemiştir ve müdellis listelerinde de adı geçmemektedir. Ancak onun burada yaptığı, tedlîse benzemektedir. Normalde böyle bir fiili yapan râvinin müdellis sayılması gerekirdi. Onun bu yaptığına rağmen hiçbir âlimin kendisine tedlîs isnadında bulunmaması son derece dikkat çekicidir. Bunun muhtemel nedenlerinden biri icâzetin caiz görülmesi olabilir. Yine de İbrâhim b. Sa'd'ın icâzete delâlet edecek bir lafız kullanmadan nakilde bulunmasının sorun teşkil ettiği açıktır. Nitekim İbn Maîn de buna bir problem olarak işaret etmiş gözükmektedir. Ancak buradan hareketle ne o ne de bir başkası tedlîs çıkarımında bulunmuştur.

3.1.6.2. Abdülmelik b. Ebî Süleymân

Yahyâ b. Maîn bir hadis ile ilgili açıklama yaparken hadisi Ümmü Ali'nin mevlâsı olarak tanıttığı Süleym'den İbn Cüreyc ile Abdülmelik b. Ebî Süleymân'ın (ö. 145/762-63) da rivayet ettiğini, ancak Abdülmelik'in Süleym'i ismi ile değil de künyesi ile "Ebû Ubeydillah" diyerek andığını söylemektedir.⁴⁶¹

Abdülmelik b. Ebî Süleymân beşinci tabaka olan sigâr-ı tâbiîn tabakasından, Süleym ise sigâr-ı tâbiînden sonra gelen altıncı tabakadandır. Sadûk ve sika olarak nitelenen Süleym'in talebeleri arasında Abdülmelik'in de adı zikredilmiştir.⁴⁶² Abdülmelik'in yaşça kendisinden küçük olması nedeniyle Süleym'in adını zikretmediği, bunun yerine Ebû Ubeydillah şeklindeki künyesini kullandığı ve böylece aynı künyeye sahip başka râvilerle karıştırılmasını umduğu düşünülebilir. Nitekim Abdülmelik'in muâsır olduğu ancak hocaları arasında zikredilmeyen ve künyesi Ebû Ubeydillah olan başka râviler de bulunmaktadır. İlk bakışta bu fiil hocanın yaşının küçüklüğünü gizlemek amacıyla yapılan şüyûh tedlîsine benzemektedir. Ancak Abdülmelik'in müdellis olmaması ve hiçbir âlimin ona tedlîs isnat etmemesi bir soru işareti oluşturmaktadır. Bu durumda âlimlerin Abdülmelik'in yaptığını kasıtlı bir tavır olarak değil de hocanın kimliğini açıklarken kullandığı lafız açısından bir tercih veya tefennün olarak kabul ettikleri söylenebilir. Ancak bir illel eserinde zikredilmesi bakımından İbn Maîn'in bu

⁴⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/257.

⁴⁶¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/67 (Paragraf no. 257).

⁴⁶² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/347.

yapılanı bir problem olarak görüp illeti açıklamak maksadıyla dile getirdiği de düşünülebilir. Buna rağmen başka âlimlerin bunu bir problem ya da tedlîs olarak değerlendirmemeleri dikkat çekmektedir.

3.1.7. Değerlendirme

Yahyâ b. Maîn'in tedlîs konusundaki kanaatlerini ve bu kelimeyi hangi anlamda kullandığını tespit etmek maksadıyla buraya kadar incelenen örneklerden hareketle ulaşılan sonucu genel bir değerlendirmeye kısaca ifade etmek yerinde olacaktır. Örneklerin yerleştirildiği başlıklardan da anlaşılacağı üzere İbn Maîn (a) râvinin çağdaşı olan ve hadis işittiği hocadan semâ ile almadığı halde doğrudan hadis rivayet etmesine, (b) çağdaşı olmasına rağmen hadis işitmediği râviden yine doğrudan hadis rivayet etmesine, (c) râviyi tanınmadığı bir isim, künye ya da nisbe ile zikrederek kimliğinin karıştırılmasına sebep olacak şekilde hadis rivayetine, (d) kitaptan aldığı halde bunu belirtmeden semâ ile almış gibi hadis nakletmeye tedlîs demektedir.

Bütün bu tedlîs türlerinden söz ederken İbn Maîn'in "isnâd tedlîsi" ya da "şüyûh tedlîsi" gibi bir ayrım yapmadan sadece "tedlîs" dediği görülmektedir. Onun tedlîs hakkındaki düşüncesi bağlamında dile getirilmesi gereken bir başka husus da onun -şüyûh tedlîsi hariç- tedlîste isnaddan sadece bir râvinin düşmesini ön görmediği, bilakis tedlîse isnaddan peş peşe râvilerin düşmesini de dâhil ettiği. Bunların dışında her ne kadar tedlîs lafzı kullanılsa da iki sika arasındaki zayıf râvinin düşürüldüğü bir örnek kendisine sorulduğunda bunun yapılmasını hoş görmediğini belirtmiş, böylece tesviye tedlîsine dair görüşünü ortaya koymuştur.

İbn Maîn'in yukarıda özetlenen dört kullanımından her biri için verilen örneklerde bazen tedlîs lafzını açıkça kullandığı, bazen de bu kelimeyi telaffuz etmeden duruma dair bilgi vermekle yetindiği gözlenmiştir. Buradaki en önemli nokta ise İbn Maîn'in tedlîs dediği bu fiilleri çoğu kez irsâl olarak da ifade etmesidir. Özellikle bir örnekte aynı fiili kastederek mürsel ve müdelles kelimelerini birlikte kullanması onun bu iki lafzı birbiri yerine kullandığını açıkça göstermektedir. Nitekim tedlîs gerçekleştiği anlaşılan çok sayıda örnek için irsâl dediği yukarıda çeşitli yerlerde ortaya konulmuştur.

İncelenen örnekler vesilesiyle ulaşılan dikkat çekici bir sonuç da İbn Maîn'in de aralarında bulunduğu mütekaddim âlimlerin irsâl dedikleri bazı fiillerin sonraki dönemde tedlîs olarak kabul edilmesidir. Nitekim erken dönemde hiçbir âlimin

müdeallis demediği veya kimi âlimlerin açıkça “mürsil” dedikleri bazı râvileri müteahhir âlimlerin müdeallis kabul etmeleri bunu desteklemektedir. Onların ilgili râvi hakkında bu sonuca ulaşırken önceki âlimlerin kimi zaman bir yorum yapmadan kimi zaman da irsâl diyerek aktardıkları fiillerinden yola çıktıkları düşünülmektedir. Sonradan tedlîs olarak adlandırılacak bu fiiller için erken dönemde irsâl denilmesi, o dönemde hem muttasıl hadis rivayetinin yerleşmemesi, dolayısıyla irsâl yapmanın büyük bir problem olarak görülmemesi hem de hadis ıstılahlarının yerleşik bir anlam kazanmamış olması ile açıklanabilir. İbn Maîn’in de yaşadığı bu dönemde irsâl kelimesinin son dönemde yerleşik anlamlarıyla hem tedlîsi hem de irsâl-i hafîyi kapsar nitelikte kullanıldığı, aynı şekilde tedlîs kelimesine yerleşik anlamıyla tedlîs dışında diğer iki lafzı ifade etmek üzere de başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Yahyâ b. Maîn nezdinde tedlîsin anlamına dair bilgi edinilebilecek bir diğer örnek grubu da onun çeşitli müdeallis râviler hakkında yaptığı açıklamalardan müteşekkildir. İbn Maîn *Târih* çerçevesinde bazı râviler hakkında onların müdeallis olduklarını söylemekle yetinmiş, ancak kelimeyi hangi anlamda kullandığına dair başka bir açıklama yapmamıştır. Söz konusu râvilerden bazıları hakkında nakledilen çeşitli bilgilerden hareketle İbn Maîn’in tedlîs derken neyi kastettiğine dair çıkarım yapılabilse de bir kısmında yeterli bilgi bulunmadığından bir sonuca ulaşmak mümkün olmamıştır. Yine de İbn Maîn’in muhtelif râviler için “tedlîs yapardı”, “müdeallis” gibi ifadeler kullanması o dönemde tedlîs lafzının hem rivayetler hem de râviler hakkında teknik sayılabilecek bir bilgi olarak kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bunun dışında İbn Maîn’in çoğu kez, müdeallis oldukları genellikle yaygın şekilde bilinen râviler hakkında tedlîse dair bir ifade kullanmadan açıklamalar yaptığı görülmüştür. Onun bu izahatı yapma sebebi çok büyük ihtimalle söz konusu râviler hakkındaki tedlîs iddialarını dikkate alması ve kimi zaman kendisinin de müdeallis olduğunu söylediği bu râvilerin kimlerden semâ etmeden hadis naklettiğini ortaya çıkarma yani bir anlamda yaptıkları tedlîsi ifşa etme amacı gütmesidir.

Son olarak dile getirilmesi gereken husus ise ilgili örneklerde görüldüğü üzere İbn Maîn’in tedlîs tanımına tam olarak uyacak şekilde tarif ettiği bazı fiilleri yapan râvilerin gerek İbn Maîn gerekse diğer âlimler tarafından müdeallis olarak nitelenmemesidir. Tedlîs tanımına uyan bu fiillerin benzerleri için tedlîs ve bunları yapanlar için müdeallis lafızları kullanılmasına rağmen, söz konusu örneklerde aynı fiili

yapan râviye tedlîs isnat edilmemesi izaha muhtaç bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum çok nadiren görülse de ulemânın bir râviyi müdellis kabul ederken hangi verileri dikkate aldıklarının belki de o kadar net olmadığı anlamına gelebilir. Ancak bu tür durumlarda âlimlerin ilgili râvinin kastî bir tavrı olmadığını düşündükleri ya da söz konusu rivayetler râvinin diğer rivayetlerine teşmil edilemeyecek münferit örnekler oldukları için o râviyi müdellis olarak nitelemedikleri söylenebilir. Yine de İbn Maîn'in eserinde zikredilmeleri bakımından söz konusu fiillerin bir problem olarak görüldüğü ve bunun dile getirildiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen mevzubahis râviler hakkında tedlîsten söz eden tek bir âlimin bile rastlanmaması dikkat çekicidir.

3.2. Ahmed b. Hanbel'de tedlîs

Bu başlıkta mütekaddim muhaddislerin bir diğer önde gelen münekkidi olan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) tedlîs konusundaki görüşleri *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inden hareketle tespit edilmeye çalışılacaktır. Ahmed b. Hanbel'in söz konusu eserinde geçen konu ile ilgili örnekler hem tedlîsin kullanıldığı anlamlara göre hem de tedlîs lafzı ya da türevlerini kullanıp kullanmamasına göre tasnif edilerek kaydedilecektir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn kısmında olduğu gibi eserin aynı zamanda ricâl bilgisi içeren yapısından dolayı çeşitli müdellislerle ilgili tedlîs bağlamında yapılan açıklamalar müstakil başlıkta ele alınacaktır. Başlığın en sonunda ise çıkarılan sonuçlarla ilgili bir değerlendirme yapılacaktır.

3.2.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-isnâd)

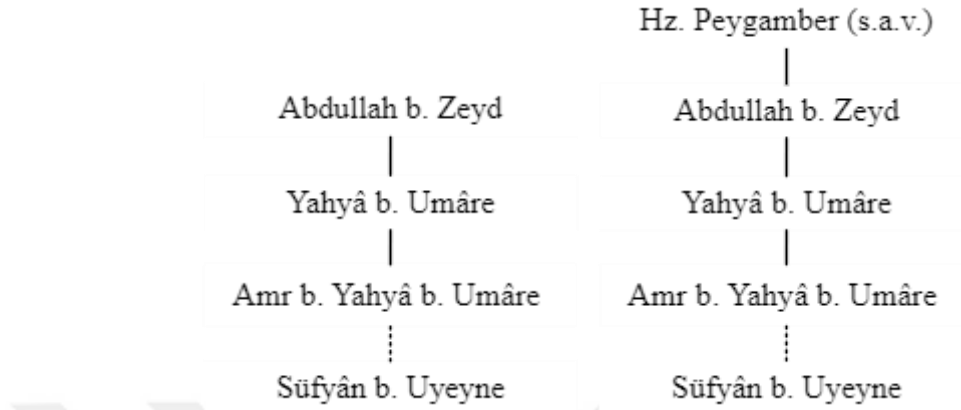
Ahmed b. Hanbel'in eserinde en fazla isnad tedlîsine dair örneklerle rastlanılmaktadır. Bunlar arasında tedlîs lafzı veya türevlerinin kullandığı ya da kullanılmasa da tedlîs gerçekleştiği anlaşılan örnekler bulunmaktadır.

3.2.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.2.1.1.1. "Kabristan ve banyo hariç yeryüzünün tamamının mescittir." rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ: حَدَّثَنَا عُمَرُو بْنُ يَحْيَى بْنِ عُمَارَةَ بْنِ أَبِي حَسَنِ الْمَازِينِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدٍ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ تَوَضَّأَ. قَالَ سُفْيَانُ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ عُمَرُو بْنِ يَحْيَى مُنْذُ أَرْبَعٍ وَسَبْعِينَ سَنَةً، فَسَأَلْتُ بَعْدَ ذَلِكَ بِقَلِيلٍ، فَكَانَ يَحْيَى أَكْبَرَ مِنْهُ، قَالَ أَبِي: قَالَ سُفْيَانُ:

سَمِعْتُ مِنْهُ ثَلَاثَةَ أَحَادِيثَ. قَالَ أَبِي: وَسَمِعْتُ أَنَا هَذَا الْحَدِيثَ مِنْ سُفْيَانَ ثَلَاثَ مَرَارٍ. قَالَ أَبِي: قَالَ سُفْيَانُ: لَمْ أَسْمَعْ مِنْهُ حَدِيثَ عُمَرَو بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ النَّبِيِّ ﷺ فِي الْحُمَامِ وَالْمَقْبَرَةِ. قَالَ أَبِي: قَدْ حَدَّثَنَا بِهِ سُفْيَانٌ دَلْسَهُ.⁴⁶³

Bu örnekte iki rivayetten söz edilmektedir. Bunlardan birincisi Süfyân ↔ (haddesenâ) Amr b. Yahyâ b. Umâre ↔ Babası Yahyâ ↔ Abdullah b. Zeyd tarikiyle gelen ve “Hz. Peygamber (s.a.v.) abdest aldı ve yüzünü üç kere, ellerini iki kere yıkadı, başını mesh etti ve ayaklarını iki kere yıkadı.” metnini içeren rivayettir. Süfyân b. Uyeyne dışında başka râvilerden de gelen bu rivayet,⁴⁶⁴ Süfyân’ın Amr’dan rivayette bulunduğu ilk tarik ile Tirmizî tarafından nakledilmiştir.⁴⁶⁵ Ahmed b. Hanbel Süfyân’a bu konuyu sorduğunu, onun da Amr’dan üç hadis işittiğini söylediğini aktarmaktadır. Ahmed b. Hanbel’in kendisi de bu hadisi Süfyân’dan üç kere işitmiştir. Süfyân’ın Yahyâ b. Saîd’den nakilde bulunduğu tariki Ahmed b. Hanbel *Müsned*’de de kaydetmiştir.⁴⁶⁶

İkinci rivayet ise “kabristan ve banyo hariç yeryüzünün tamamının mescit olduğu”nu bildiren hadistir. Ahmed b. Hanbel hem Ebû Saîd el-Hudrî’nin yer aldığı muttasıl isnadla hem de Amr’ın babasının naklettiği mürsel isnadla çeşitli kaynaklarda

⁴⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/191-192 (Paragraf no. 176).

⁴⁶⁴ bk. Buhârî, “Vudû”, 38, 39, 41, 42, 45, 46 (No. 185, 186, 191, 192, 197, 199); Müslim, “Tahâret”, 235; İbn Mâce, “Tahâret”, 51 (No. 434); Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 51 (No. 119); Tirmizî, “Tahâret”, 22, 24 (No. 28, 32); Nesâî, “Tahâret”, 80, 81 (No. 97, 98). *Kütüb-i sitteden* bu eserlerde hadis Amr b. Yahyâ ↔ Babası Yahyâ ↔ Abdullah b. Zeyd tariki ile kaydedilmiştir. Hadisi Amr’dan nakleden râvi/ler Buhârî’de Mâlik, Vüheyb, Hâlid b. Abdillâh, Abdülâzîz b. Ebî Seleme ve Süleymân b. Bilâl; Müslim’de Hâlid b. Abdillâh; Tirmizî’de Hâlid ve Mâlik; Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce’de ise Mâlik’tir.

⁴⁶⁵ Tirmizî, “Tahâret”, 36 (No. 47). Ayrıca bk. Ebû Bekr Abdillâh b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî, *Müsnedü’l-Humeydî*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dimaşk: Dâru’s-Sekâ, 1996), 1/392 (No. 421); İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 1/80 (No. 156). Tirmizî ve İbn Huzeyme’de isnad “Süfyân an Amr” şeklinde iken Humeydî isnadı “Süfyân kâle haddesenâ Amr” ibaresiyle aktarmıştır.

⁴⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/377-378 (No. 16452).

kaydedilen⁴⁶⁷ söz konusu hadisin Süfyân b. Uyeyne ↔ Amr b. Yahyâ ↔ Babası Yahyâ ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴⁶⁸ isnadıyla gelen tariki hakkında açıklamada bulunmaktadır.⁴⁶⁹ İmam Ahmed'in naklettiğine göre Süfyân b. Uyeyne, Amr'dan naklettiği bu hadisi ondan işitmediğini söylemiştir. Dolayısıyla onun Amr'dan semâ ettiği üç hadis arasında bu rivayet yer almamaktadır. Ahmed b. Hanbel Süfyân'ın burada tedlîs yaptığını belirtmiştir. Bu da açıkça İmam Ahmed'in bir râvinin hadis işittiği râviden semâ yoluyla almadığı hadisleri nakletmesine tedlîs dediğini ortaya koymaktadır.

Süfyân b. Uyeyne'nin hadisi aldığı asıl râviden söz edilmemiştir. Ancak hadisin Amr'dan gelen diğer tarikleri incelendiğinde Süfyân b. Uyeyne'nin hadisi aynı tabakada yer aldığı akranları Abdülvâhid b. Ziyâd (ö. 176/792-93'ten sonra), Abdülaziz ed-Derâverdî (ö. 187/803), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ile hocası Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) arasından herhangi birinden işitmiş olması ihtimal dâhilindedir. Tamamı sika olan bu râvileri isnaddan düşürme gerekçesi ise âlî isnad elde etme arzudur.

3.2.1.1.2. Vali Ziyâd'ın kışı Basra'da yazı Kûfe'de geçirmesi rivayeti

حدثني أبي قال: حدثنا هشيم قال: زعم مجالد عن الشعبي: قال كان زياد يشكو بالبصرة ويحمل شريحاً معه يصيف بالكوفة.

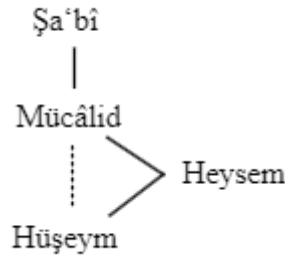
قال أبي: كان هشيم أرى هشيماً تلقاه -يعني دلسه- من هشيم بن عدي.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 18/312 (No. 11788); İbn Mâce, *es-Sünen*, “Mesâcid ve'l-cemâ'ât”, 4 (No. 745); Ebû Dâvûd, “Salât”, 24 (No. 493); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, “Salât”, 121 (No. 317). Hadisi Amr'dan nakleden İbn Uyeyne dışındaki diğer râviler Abdülvâhid b. Ziyâd, Abdülaziz ed-Derâverdî, Süfyân es-Sevrî ve Hammâd b. Seleme'dir. Hadis Abdülvâhid b. Ziyâd'dan muttasıl olarak Ebû Dâvûd tarafından; Abdülazîz b. Muhammed ed-Derâverdî'den muttasıl olarak Tirmizî tarafından, Süfyân es-Sevrî'den mürsel tarikle Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel tarafından, Hammâd b. Seleme'den ise muttasıl olarak Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel tarafından nakledilmiştir. Tirmizî hadisin en sahîh tarikinin Sevrî'nin naklettiği mürsel tarik olduğu kanaatindedir.

⁴⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Tertibü Müsne'di's-Şâfiî (bi tertibi's-Sindî)*, nşr. Seyyid Yûsuf Ali ez-Zevâvî el-Hasenî (Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 1370/1951), 1/67 (No. 198); Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 3/401 (No. 5081). Beyhakî hadisi Şâfiî'den nakletmiştir. Şâfiî hadisin hem munkatı hem de Süfyân b. Uyeyne ↔ Amr b. Yahyâ ↔ Babası Yahyâ ↔ Ebû Saîd el-Hudrî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindeki mevsûl isnadına sahip olduğunu bildirmektedir (Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 3/401 [No. 5082]).

⁴⁶⁹ Eserde aynı bilgiler başka bir yerde daha verilmiş, fakat burada tedlîsten söz edilmemiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 2/149-150 [Paragraf no. 1831]).

⁴⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/347 (Paragraf no. 644). Hüseyim ↔ Mücâlid ↔ Şa'bî isnadıyla gelip de Hüseyim'in yine aslında Mücâlid'den değil de Heysem'den işittiği bir başka rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/255 (Paragraf no. 2169). Bu örnekte Ahmed b. Hanbel Hüseyim'in hadisi Heysem'den işittiğini söylemesine rağmen tedlîs yaptığına dair bir ifade kullanmamıştır.

Ahmed b. Hanbel, Hüşeym ↔ (ze'ame) Mücâlid ↔ Şa'bi kanalıyla Ziyâd b. Ebîh'in kışı Basra'da geçirdiği, yazı Kûfe'de geçirmek üzere yanında Kadı Şüreyh'i de götürdüğü bilgisini aktarmakta ve Hüşeym'in bu bilgiyi Heysem b. Adî'den aldığını düşündüğünü bildirmektedir. Ahmed b. Hanbel'in kullandığı "telekkahû" kelimesi oğlu Abdullah tarafından "dellesehû" ibaresiyle izah edilmektedir. Dipnotta eserin bir başka nüshasının hâşiyesinde bu kelime yerine yakalamak, çabucak tutmak, gasp etmek gibi anlamlara gelen "telekkafehû" ibaresinin geçtiği bilgisi verilmektedir.

Mücâlid b. Saîd (ö. 144/761-62) hem Hüşeym'in (104/722, 183/799) hem de Heysem'in (114/732, 207/822) hocasıdır.⁴⁷¹ Hüşeym'in Heysem'den hadis semâ ettiğine dair bilgi bulunamamışsa da ikisinin akran olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in buradaki ifadesinden de Hüşeym'in ondan hadis işittiği anlaşılmaktadır. Yahyâ b. Maîn, Buhârî, İclî gibi âlimlerin yalan söylediğini beyan ettikleri Heysem hakkında Ebû Hâtim metrûku'l-hadîs, Nesâî ise münkerü'l-hadîs demiştir.⁴⁷² Aynı zamanda bir müdellis olan Heysem, İbn Hacer tarafından tedlîs dışında bir sebepten ötürü müdellis sayılanlardan oluşan beşinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir. Yine İbn Hacer'in aktardığına göre İmam Ahmed de onun müdellis olduğunu söylemiştir.⁴⁷³ Hüşeym'in bu örnekte, hem ağır şekilde cerh edilmesi hem de akran olmaları nedeniyle Heysem'i isnaddan düşürdüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hüşeym'in hadisi doğrudan kendisinden naklettiği Mücâlid de genellikle zayıf

⁴⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/221; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/103. İleride verilecek bir örnekte Ahmed b. Hanbel, Hüşeym'in Mücâlid'den hadis işitmediğini belirtse bile bunun o örnekte zikredilen hadis ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ahmed b. Hanbel bizzat kendi eserinde Hüşeym'in Mücâlid'den semâ ifade eden çeşitli lafızlarla aktardığı hadisler rivayet etmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/249 [No. 15156], 32/114-115, 127 [No. 19371, 19383], 36/161 [21840], 45/330 [No. 27342]). Hüşeym bu örneklerin birinde "haddesenâ", geri kalanında "ahberanâ" demektedir. Beşîr Ali Ömer de incelenen örneğin hadis işitilen hocadan tedlîse örnek olduğu kanaatinde (bk. Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/721).

⁴⁷² Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 2/626; Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 241; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/352; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/85; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/92-93; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/104; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 7/111-112; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 8/361-362.

⁴⁷³ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 182.

görülen ve hadisleriyle ihticâc edilmeyeceği söylenen bir râvidir.⁴⁷⁴ Yine de en azından Heysem kadar zayıf değildir ve yalancı olduğuna dair bir cerh bulunmamaktadır.

İncelenen örnekte tedlîsin, bir râvinin (Hüseyim) hadis işittiği râviden (Mücâlid) semâ ile almadığı hadisi nakletmesi şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Hüseyim aslında Heysem'den aldığı hadisi Heysem'im düşürerek "ze'ame Mücâlid" gibi bir lafızla aktarmıştır. Ahmed b. Hanbel'in açıkça tedlîs olan bu fiili "tedlîs" kelimesini kullanmadan "تلقى" ya da "تلقف" ifadeleriyle aktarması ve oğlunun tedlîs yapıldığına dair düştüğü açıklama, o dönem için "tedlîs" kelimesinin kullanımının yaygınlık arz etmediğini ortaya koymaktadır. Tezde başka örneklerde de görüldüğü üzere bu asrın âlimleri bazen tedlîs kelimesini hiç kullanmadan⁴⁷⁵ tedlîsi kastedebilmişlerdir. Bu da tedlîsin henüz yerleşik terim anlamını kazanmadığı şeklinde okunabilir.

3.2.1.1.3. Mübârek b. Fedâle'nin tedlîsi

سُئِلَ أَبِي عَنْ مَبَارَكٍ وَالرَّبِيعِ بْنِ صَبِيحٍ فَقَالَ: مَا أَقْرَبَهُمَا، مَبَارَكٌ وَهَشَامٌ جَالِسَا الْحَسَنِ جَمِيعًا عَشْرَ سِنِينَ، وَكَانَ الْمُبَارَكُ يُدَلِّسُ.⁴⁷⁶

Ahmed b. Hanbel kendisine Mübârek b. Fedâle (ö. 166/782-83) ile Rebî' b. Subeyh sorulunca bu iki râvinin birbirine yakın mertebede olduklarını söylemiş; Mübârek'i Hişâm b. Hassân ile karşılaştırması istenince de onların birlikte on yıl Hasan-ı Basrî'ye talebelik ettiklerini dile getirmiştir. Fakat bunun akabinde Mübârek'in tedlîs yaptığını da belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel, Mübârek'in müdellis olduğunu söylemekle yetinmekte, ilâve bir açıklama yapmamaktadır. Başka bir yerde ise Mübârek'in Hasan'dan tedlîs yaptığını söylemesi⁴⁷⁷ ve daha önce Yahyâ b. Maîn bölümünde de belirtildiği üzere Mübârek'in genellikle hocası Hasan-ı Basrî'den tedlîs ile bilinmesi nedeniyle bu örnek de hadis işitilen hocadan semâ ile alınmayan hadisleri nakletmek kapsamında değerlendirilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in Mübârek hakkında aktardığı bir başka bilgi de şu şekildedir:

⁴⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/221-224; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/23-24; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/41.

⁴⁷⁵ Nitekim yukarıdaki bir dipnotta zikredildiği üzere Ahmed b. Hanbel'in bizzat kendisi aynı isnadla gelen bir başka rivayeti de Hüseyim'in aslında Heysem'den işittiği bilgisini vermekte, tedlîse dair bir ifade kullanmamaktadır (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 2/255 [Paragraf no. 2169]).

⁴⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/38 (Paragraf no. 1480).

⁴⁷⁷ Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 328.

سَأَلْتُهُ عَنْ مَبَارَكِ بْنِ فَضَالَةَ، قَالَ: مَا رَوَى عَنْ الْحَسَنِ يَخْتَجُّ بِهِ، وَقَالَ: دَخَلَ عَلَى أَبِي جَعْفَرٍ، فَجَعَلَ يَقُولُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، سَمِعْتُ الْحَسَنَ يَقُولُ، وَسَمِعْتُ الْحَسَنَ يَقُولُ، ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: كَانَ أَبُو جَعْفَرٍ، يُعْجِبُهُ أَمْرُ الْحَسَنِ.⁴⁷⁸

İbareye göre Ahmed b. Hanbel, Mübârek'in Hasan'dan nakilleri ile ihticâc edileceği kanaatindedir. Bunun nedeni her ne kadar ona müdellis dese de bununla irsâli kastetmesi ve yaşadığı erken dönem itibarıyla Mübârek'in yaptığında bir sorun görmemesi olabilir. Diğer taraftan yine Ahmed b. Hanbel'in aktardığına göre Mübârek b. Fedâle, halife Ebû Ca'fer Mansûr'un huzuruna çıkmış ve "semi'tü Hasan" diyerek hadis nakletmeye başlamıştır. Ahmed b. Hanbel, Mübârek'in yaptığını, halifenin Hasan-ı Basrî'nin görüşlerini beğenmesi ile ilintilendirmektedir. Bu anekdottan Mübârek'in halifenin gözüne girmeyi arzuladığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere bu istek hadis uydurma ya da tedlîs yapma gibi fiillere de neden olabilmıştır. Ancak İmam Ahmed onun Hasan'dan nakillerini ihticâca elverişli saydığına göre, Mübârek'in yaptığı sadece ne kadar yakın bir talebesi olduğunu gözler önüne sermek maksadıyla gerçekten Hasan'dan işittiği hadisleri nakletmektir.

Ahmed b. Hanbel'in "Mübârek, Hasan'a irsâl yapardı." sözü karşısında "Tedlîs mi yapardı?" diye sorulması, İmam Ahmed'in de "Evet." cevabını vermesi⁴⁷⁹ üzerinde ayrıca durulmalıdır. Zira bu diyalog sayesinde Ahmed b. Hanbel'in *tedlîs* yerine *irsâl* kelimesini kullanabildiğinin bir başka örneği görülmektedir.

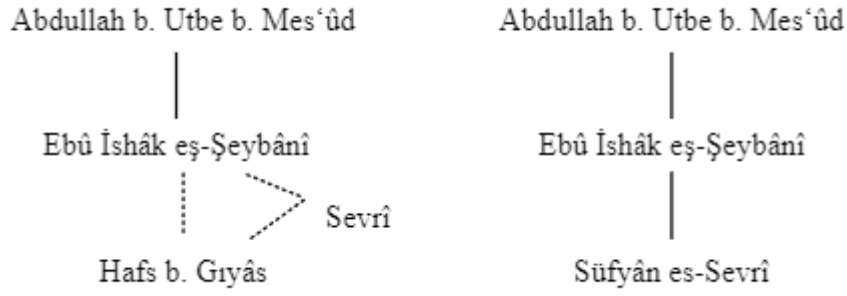
3.2.1.1.4. Emzikli çocuğu olduğu halde evlenen kadının çocuğunu kocası izin vermedikçe emziremeyeceği rivayeti

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ فِي حَدِيثِ حَفْصٍ عَنِ الشَّيْبَانِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَتَبَةَ: سُئِلَ عَنْ امْرَأَةٍ تَزَوَّجَتْ وَلَهَا وَلَدٌ رَضِيعٌ، قَالَ: لَا تَرْضِعُهُ وَإِنْ مَاتَ. قَالَ أَبِي: هَذَا بِمَا لَمْ يَسْمَعْهُ حَفْصٌ مِنَ الشَّيْبَانِيِّ، كَانَ يَدُلُّسُهُ، لَيْسَ فِيهِ شَكٌّ، وَالْحَدِيثُ حَدَّثَنِي بِهِ أَبِي، سَمِعَهُ مِنْ حَفْصٍ.⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü 'l-Merrûzî vd.)*, 112 (Paragraf no. 182).

⁴⁷⁹ Fesevî, *el-Ma'rifet ve't-târîh*, 2/633.

⁴⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/184 (Paragraf no. 1941).

Abdullah b. Utbe'nin verdiği, emzikli çocuğu olduğu halde evlenen kadının çocuğunu (kocasının izni olmadıkça) emziremeyeceği hükmünden söz eden bu hadisin Hafs b. Gıyâs ↔ Ebû İshâk Süleymân b. Ebî Süleymân eş-Şeybânî ↔ Abdullah b. Utbe b. Mes'ud şeklinde gelen tarikine Ahmed b. Hanbel'in eseri dışında rastlanamamıştır. Ancak aynı hadis Süfyân es-Sevrî ↔ Süleymân eş-Şeybânî ↔ Abdullah b. Utbe tariki ile “emzikli çocuğu olan ve onu emzirmek isteyen bir kadının evlenmesi, fakat eşinin ona emzirmeyi yasaklaması hakkında Kûfe kadısı Abdullah b. Utbe'nin koca lehine hüküm vererek eşi istemedikçe kadının emzirmemesi yönünde görüş bildirdiği” metniyle başka eserlerde de aktarılmıştır.⁴⁸¹

Ebû İshâk eş-Şeybânî'nin (ö. 140/757-58 civarı) talebesi olan Hafs b. Gıyâs⁴⁸² (ö. 194/810) sika⁴⁸³ olmakla birlikte müdellis bir râvidir. İmam Ahmed b. Hanbel buradaki ifadeleri dışında başka bir yerde de İbn Ebî Zâide'nin İbn Cüreyc'den “an” ile naklettiği hadisleri işitmediğini söyleyerek tedlîs yaptığına işaret ederken Hafs'ın Yahyâ b. Maîn nezdinde aynı durumda olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁸⁴ Harb b. İsmâil de Ahmed b. Hanbel'in ona müdellis dediğini aktarmaktadır.⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel dışında İbn Sa'd ile Dârekutnî de Hafs'ın tedlîs yaptığını bildirmişlerdir.⁴⁸⁶ Erken dönemde bunun dışında ona tedlîs isnat eden âlime rastlanamamıştır. Sonraki âlimlerin ise görüşlerini Ahmed b. Hanbel'in ifadeleri üzerine inşa ederek Hafs'a müdellis

⁴⁸¹ Harb b. İsmâil, *Mesâilü Harb*, 2/649; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: İdâretü't-tıbâ'a el-müniriyye, 1347), 10/2; Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Hayyân, *Ahbâru'l-kudât*, nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.), 476. Hadisi Sevrî'den aktaran kişi Harb b. İsmâil'de Yahyâ b. Saîd ↔ Muhammed b. Beşşâr, İbn Hazm'da Abdurrahman b. Mehdî, İbn Hayyân'da ise Yezîd b. Hakîm ↔ Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî'dir.

⁴⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/58.

⁴⁸³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/416-418.

⁴⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 40.

⁴⁸⁵ Harb b. İsmâil, *Mesâilü Harb*, 3/1229.

⁴⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/390; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 79-80.

dedikleri anlaşılmaktadır. Meselâ Alâî ve İbnü'l-İrâkî, Ahmed b. Hanbel'in Hafs'a müdellis dediğine işaret ederek onun tedlîs yaptığını söylemişlerdir.⁴⁸⁷ İbn Hacer ise Hafs'ın adını çok nadir tedlîs yapanları içeren birinci mertebe müdellisler arasında zikretmiş ve Ahmed b. Hanbel ile Dârekutnî'nin bu görüşte olduğunu dile getirmiştir.⁴⁸⁸

Ahmed b. Hanbel burada kaydedilen rivayetin, Hafs'ın Ebû İshâk eş-Şeybânî'den işitmediği rivayetlerden olduğunu söyledikten sonra “Hafs tedlîs yapardı.” ifadesini kullanmaktadır. Dolayısıyla Hafs'ın bu rivayette tedlîs yaptığı ve Ahmed b. Hanbel'in, râvinin mülâkî olduğu ve hadis dinlediği hocasından, aslında işitmediği bir hadisi aktarmasına tedlîs dediği anlaşılmaktadır. Hafs b. Gıyâs aynı zamanda Sevrî'nin de talebesi olduğu için⁴⁸⁹ onun bu hadisi, nakledildiği tespit edilen diğer tarikte yer alan Sevrî'den işittiği, ancak âlî isnad elde etmek maksadıyla onu isnaddan düşürerek yine hocası olan Şeybânî'den doğrudan naklettiği düşünülebilir.

3.2.1.1.5. Meymûn b. Mûsâ'nın tedlîsi

قَالَ لَهُ مَيْمُونُ بْنُ مُوسَى الْمَرْيُ: مَا أَرَى بِهِ بَأْسَ وَكَانَ يُدَلِّسُ وَكَانَ لَا يَقُولُ: حَدَّثَنَا الْحَسَنُ.⁴⁹⁰

Ahmed b. Hanbel, Meymûn b. Mûsâ el-Mer'î'nin (ö. 151-160/768-776) tedlîs yapan bir râvi olduğunu ve Hasan el-Basrî'den rivayetlerinde “haddesenâ” lafzını kullanmadığını bildirmektedir. Yani Meymûn, Hasan'dan naklettiği rivayetlerde tedlîs yapmaktadır. Meymûn b. Mûsâ'nın müdellis olduğuna işaret eden başka bir ifade eserde şu metinle nakledilmiştir:

حَدَّثَنِي ابْنُ خَلَادٍ قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى الْقَطَّانَ يَقُولُ: أَتَيْتُ مَيْمُونُ الْمَرْيَ فَمَا صَحَّحَ لِي إِلَّا هَذِهِ الْأَحَادِيثَ الَّتِي سَمِعْتُهَا.⁴⁹¹

Bu ifadeler, Meymûn'un -söz konusu hadisleri, işittiği asıl kişiden nakletmediği için sahih kabul etmediği düşünülürse- tedlîs yaptığına işaret kabul edilebilir. Nitekim bu nakli Meymûn başlığında zikreden Muhammed b. Tal'at'ın da mevzubahis ifadelerden tedlîsi anladığı görülmektedir.⁴⁹²

⁴⁸⁷ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 106; İbnü'l-İrâkî, *Kitâbü'l-Müdellisîn*, 45.

⁴⁸⁸ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 79-80.

⁴⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/57.

⁴⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/523 (Paragraf no. 3450).

⁴⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/218 (Paragraf no. 4943).

⁴⁹² Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 456.

Hasan-ı Basrî'nin ashâbından olan Meymûn b. Mûsa'nın tedlîsinden genellikle Hasan-ı Basrî özelinde söz edilmektedir. Ahmed b. Hanbel dışında da ona müdellis diyen âlimler bulunmaktadır. İbn Hacer'in üçüncü mertebe müdellisler arasında zikrettiği Meymûn'un tedlîs yaptığı Nesâî, Zekerîyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920) ve Dârekutnî tarafından da dile getirilmiş, İbn Adî de onun tedlîs ile itham edildiğini bildirmiştir.⁴⁹³

Meymûn b. Mûsa hakkında Buhârî'nin verdiği bilgiler de onun tedlîs yaptığına işaret etmektedir. Meymûn'un Hasan'dan hadis işittiğini bildiren Buhârî'nin Ebü'l-Velîd'den aktardığına göre Meymûn, aralarında Ebü'l-Velîd'in de bulunduğu râvilerle bir kitap çıkararak dilerlerse bu kitaptan Hasan'dan semâ yoluyla aldığı hadisleri, isterlerse de kitaba yazdıklarının tamamını nakledebileceğini söylemiştir. Râviler semâ ile aldıklarını nakletmesini isteyince Meymûn isnadsız dört hadis rivayet etmiştir.⁴⁹⁴ Yani Meymûn kitapta yer alan geri kalan hadisleri Hasan'dan işitmemiş, dolayısıyla bunları naklederken tedlîs yapmıştır. Ebû Dâvûd da Meymûn'un Hasan'dan sadece üç hadis işittiği bilgisini vermektedir.⁴⁹⁵ Kısacası Meymûn'un Hasan-ı Basrî'den çokça tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in incelenen örnekte Meymûn'un müdellis olduğu ve Hasan'dan rivayetlerinde "haddesenâ" lafzını kullanmadığı yönündeki ifadelerinden hem bir râvinin mülâkî olup hadis işittiği hocasından, işitmediği hadisleri aktarmasına tedlîs dediği hem de tedlîs sonucuna ulaşırken râvinin kullandığı lafza dikkat ettiği anlaşılmaktadır.

3.2.1.1.6. Hüşeym'in Câbir el-Cu'fî'den tedlîsi

قلت لأبي: كم سمع هشيم من جابر الجعفي؟ قال: حديثين. قلت: فالباقى؟ قال: مدلسة.⁴⁹⁶

⁴⁹³ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 157; a.mlf, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/393; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/415.

⁴⁹⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7/342; a.mlf, *et-Târihu'l-evsat*, 2/89. Söz konusu ifadelerin Hasan-ı Basrî ile ilgili olduğu *et-Târihu'l-evsat*'ta yer almaktadır.

⁴⁹⁵ Âcurrî, *Süâlâtü'l-Âcurrî*, 1/439-440.

⁴⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/255 (Paragraf no. 363).

Bu örnekte Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in Câbir el-Cu'fî'den sadece iki hadis işittiğini,⁴⁹⁷ ondan naklettiği geri kalan hadislerin *müdelles* olduğunu bildirmektedir. Eserin başka bir yerinde de İmam Ahmed söz konusu iki hadisi zikretmektedir:

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: هَذَا الْخَدِيبَانِ سَمِعَهُمَا هُشَيْمٌ مِنْ جَابِرِ الْجُعْفِيِّ وَكُلَّ شَيْءٍ حَدَّثَ عَنْ جَابِرٍ مُدَلَّلَسٌ إِلَّا هَذَيْنِ:

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ: أَخْبَرَنَا جَابِرُ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَنْ بِنِ عَبَّاسٍ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ مَرَّ بِقَدْرِ يَغْلِي فَأَخَذَ مِنْهَا عَرْقًا أَوْ كَيْفًا فَأَكَلَهُ ثُمَّ صَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ.⁴⁹⁸

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ جَابِرٍ، قَالَ أَبِي: وَهُوَ مِمَّا سَمِعَهُ مِنْهُ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُسَافِرٍ عَنْ أَبِي سُبْرَةَ النَّخَعِيِّ قَالَ: لَمَّا قَدِمَ عُمَرُ الشَّامَ أُتِيَ بِطَعَامٍ فَلَمَّا فَرَغَ أُتِيَ بِتَوْبٍ كَثَانٍ، أَوْ قَالَ سَابِرٍ فَقَالُوا: امْسَحْ بِهِ يَدَكَ فَقَالَ: إِنْ كَانَ ذَلِكَ لِيَكْفِي رَجُلًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَأَبَا أَنْ يَمْسَحَ بِهِ يَدَهُ، قَالَ: فَلَمَّا حَضَرَتِ الصَّلَاةُ صَلَّى وَلَمْ يَتَوَضَّأْ.⁴⁹⁹

Ahmed b. Hanbel burada, zikrettiği iki hadis dışında Hüseyim'in, Câbir b. Yezîd el-Cu'fî'den (ö. 128/746) naklettiği bütün hadislerin *müdelles* olduğunu tekrar beyan etmektedir. Böylece İmam Ahmed, Hüseyim'in *mülâkî* olduğu ve hadis dinlediği Câbir'den semâ yoluyla almadığı hadisleri nakletmesini tedlîs olarak niteleyerek lafzı kullandığı mânayı açıkça ortaya koymuştur.

Hüseyim'in bu örnekte tedlîs yapma sebebine dair bir tahmin yürütmek gerekirse ilk olarak akla isnaddan düşürülen vasıta râvinin zayıf olabileceği gelmektedir. Gerçi Câbir'in kendisi de zayıf bir râvi olarak nitelenmiştir.⁵⁰⁰ Bu durumda Hüseyim'in hadisi Câbir'den kendisine nakleden aracılığı düşürmesinin sebebi âlî isnad elde etmek

⁴⁹⁷ İbn Hacer'in *Tehzîb*'de açıkladığına göre söz konusu iki hadis İbn Ebî Sebre ve İbn Abbas'dan gelen "مر بقدر تغلي" rivayetidir (bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/63). Söz konusu rivayette Hz. Ömer'in uğradığı yaşlı bir kadının evinde içinde su kaynayan tencere bulunduğu ve yaşlı kadının ağlayan aç çocuklar kendisine yemeğin hazır olup olmadığını sorduklarında bu tencereyi göstererek çocuklara uyuyana kadar onları oyaladığından söz edilmektedir.

⁴⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/250 (Paragraf no. 2149).

⁴⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/250 (Paragraf no. 2150).

⁵⁰⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2/210-211; a.mlf, *Kitâbü'd-Du'afâi's-sagîr ve yelîhi Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed İbrâhim Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986), 28; Nesâî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 163; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/494-498; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/113-119; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/164; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/193; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/103-105; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/47-51. Şu'be, Sevrî ve Vekî'in Câbir'i tevsik ettiği bildirilmiştir. Bunun dışındaki âlimler kizb ile itham edecek ve metrûk diyecek kadar sert şekilde onu cerh etmişlerdir. Bu iki uç noktadaki görüşün ortaya çıkmasının nedeni büyük ihtimalle Câbir'in Şîî olması ve bazı âlimlerin bunu hadiste de bir cerh olarak kabul etmelerine karşın diğerlerinin onun itikadî görüşünü hadis rivayetinden ayrı tutmalarıdır. Câbir Şîîliği nedeniyle bir mezhep taassubuna uğramış gözükmemektedir. Konu hakkında bk. Ebubekir Sifil, "Sünnî Ricâl Kaynaklarındaki Boşlukların Doldurulmasında Şîî Ricâl Edebiyatının Önemi: Câbir el-Cu'fî Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2015), 23-39. Câbir aynı zamanda Alâî'ye göre dördüncü, İbn Hacer'e göre beşinci mertebe müdellis bir râvidir (bk. Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 144; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellesîn*, 173-174).

olabilir. Ancak her hâlükârda isnad Câbir'den dolayı kusurlu kalmaktadır. Hüseyim'in yine de ondan tedlîs yapmasının bir diğer sebebi olarak, Şu'be ve Sevrî'nin Câbir'i tevsik ettikleri de göz önünde bulundurulduğunda, Hüseyim'in Câbir'i sika kabul etme ihtimali ileri sürülebilir.

3.2.1.1.7. Hüseyim'in tedlîs yapması

سَمِعْتُ الْقَوَارِيرِي يَقُولُ: كَتَبَ وَكَبَعَ إِلَى هُشَيْمٍ: "بَلِّغْنِي أَنَّكَ تَفْسِدُ أَحَادِيثَكَ بِهَذَا الَّذِي تَدْلِسُهَا"، فَكَتَبَ إِلَيْهِ "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، كَانَ أَسْتَاذَاكَ يَفْعَلُكَ، الْأَعْمَشُ وَسُقْيَانٌ".⁵⁰¹

Burada nakledilen metni Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Ebû Saîd el-Kavârîrî'den (ö. 235/850) aktarmaktadır. Buna göre Vekî', muhtemelen uyarmak maksadıyla Hüseyim'e yazdığı mektupta "Bana senin tedlîs yaparak hadisleri ifsat ettiğin bilgisi geldi." demektedir. Hüseyim ise ona "Senin hocaların A'meş ve Süfyân (Sevrî) da tedlîs yaparlardı." cevabını vermiştir. Bu ifadelerden tedlîsin hangi anlamda kullanıldığına dair net bir sonuç çıkmamaktadır. Buna rağmen Hüseyim, Süfyân ve A'meş'in tedlîs yaptıkları rivayetlere bakılarak tedlîsin kullanıldığı anlama dair bilgiye ulaşmak mümkündür.

Abdullah b. Ahmed burada kaydedilen bilgiyi, babası İmam Ahmed'in Hüseyim'in çok sayıda hadis⁵⁰² naklettiği râviden işitmediği yönündeki açıklamalarından sonra zikretmektedir. Söz konusu hadislerde Ahmed b. Hanbel Hüseyim'in hadisi, ilgili râviden semâ etmediğini belirtmiş, başka bir açıklama yapmamıştır. Oğlu Abdullah'ın verdiği bu bilgi söz konusu hadislerle birlikte düşünüldüğünde bir anlam kazanmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in Hüseyim'in zikri geçen hadislerde tedlîs yaptığını düşündüğü sonucunu çıkarmak mümkündür. Ahmed b. Hanbel'in Hüseyim'in işitmediği bilgisini verdiği rivayetlerin bir kısmı aşağıda "Tedlîs lafzı ve türevlerini kullanmadığı örnekler" başlığında peş peşe kaydedilecektir. Hüseyim bu rivayetleri normalde hadis işittiği hocalardan dinlemediği halde bunu belirtmeden aktarmıştır. Söz konusu rivayetlerin de burada verilen Hüseyim'in tedlîs yaptığı bilgisi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği hatırlatılmalıdır.

⁵⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/261 (Paragraf no. 2190).

⁵⁰² Bu hadisler kimi zaman araya başka rivayetler de girmekle birlikte 2129-2189 numaralı paragraflar arasında yer almaktadır.

3.2.1.1.8. Muâviye b. Abdilkerîm'in tedlîs yapmaması

سمعت أبا عبد الله: ذكر معاوية بن عبد الكريم، فقال: معاوية الضال. ثقة، ما أثبت حديثه، ما أصح حديثه.

قلت لأبي عبد الله: يقال: بعض ما روى عن عطاء لم يسمعه، فأنكره. وقال: هو يروي بعضها عن قيس، وبعضها يقول: سمعت عطاء، أي: فلا

يدلس. قيل: ولم يسمي الضال؟ قال: ضل -زعموا- في طريق مكة، فسمي الضال.⁵⁰³

Ahmed b. Hanbel'in Muâviye b. Abdilkerîm (ö. 180/796-97) hakkında "sika" ve "hadisleri son derece sahih" gibi ifadeler kullanmasına rağmen, İbn Hacer, Muâviye'ye "sadûk" demiştir.⁵⁰⁴ Bununla beraber Muâviye'nin adı müdellis râvilerin sıralandığı listelerde yer almamaktadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel de burada onun tedlîs yapmadığını söylemiştir.

Ahmed b. Hanbel; Muâviye'nin, Atâ'dan rivayet ettiği bazı hadisleri ondan işitmediği iddiasını reddetmekte ve Muâviye'nin bazı hadisleri Kays ↔ Atâ tarikiyle aldığını, bazılarını ise "semi'tü Atâ" diyerek doğrudan Atâ'dan rivayet ettiğini bildirerek Muâviye'nin "tedlîs yapmadığını" belirtmektedir. Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) hem Kays b. Sa'd el-Mekkî'nin (ö. 110/728-29 civarı) hem de Muâviye'nin hocasıdır. Ayrıca Kays da Muâviye'nin hocaları arasında yer almaktadır.⁵⁰⁵

Ahmed b. Hanbel'in -Ebû Bekr el-Esrem'in açıklamasıyla- Muâviye'nin tedlîs yapmadığını kastederek hocası Atâ'dan bazı hadisleri semâ lafzıyla bazılarını ise Kays vasıtasıyla aktardığını söylemesi, onun tedlîs hakkındaki görüşüne dair bir fikir vermektedir. Bu açıklama râvinin semâ lafzını kullanmasının veya hocasından doğrudan almadığı hadislerde vasıta râvinin adını açıkça zikretmesinin tedlîs ihtimalini bertaraf ettiği anlamına gelmektedir. Bunun mefhûm-i muhâlifi ise râvinin hocasından işitmediği hadisleri vasıta râviyi zikretmeden nakletmesinin tedlîs olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵⁰³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Esrem, *Süâlâtü Ebî Bekr el-Esrem li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-hadîs, 1428/2007), 88 (Paragraf no. 79).

⁵⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 538.

⁵⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/73, 28/199.

3.2.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

3.2.1.2.1. Hüseyim'in tedlîs yaptığı örnekler

Ahmed b. Hanbel'in, hocası Hüseyim'in tedlîs yaptığı rivayetleri iyi bildiği ve bunların belki de tamamını ortaya çıkarmak istediği anlaşılmaktadır. Zira daha önce de işaret edildiği üzere eserde Hüseyim'in işitmediğini söylediği çok sayıda rivayet örneği verildikten sonra Abdullah b. Ahmed bunlarda tedlîs gerçekleştiği anlamında kabul edilebilecek bir nakilde bulunmaktadır. Hüseyim'in tedlîs yaptığı örnek sayısının fazlalığı kendisine müstakil bir başlık açılmasını gerektirmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in verdiği bütün örnekleri sıralamak tez metnini çok uzatacağından bu başlık altında Hüseyim'in *İlel* çerçevesinde sayıca daha fazla tedlîs yaptığı altı hocası seçilmiş ve sadece bu hocalardan tedlîs örnekleri kaydedilmiştir. Diğer hocalarından tedlîs yaptığı örneklere ise dipnotta işaret etmekle yetinilecektir.⁵⁰⁶ Bu başlık altındaki örneklerde isnadlar genellikle çok kısa olduğundan her bir rivayet için isnad şeması çizilmesine gerek görülmemiş, yalnızca birden çok tariki bulunan ya da şema ile anlaşılması daha kolay olacağına karar verilen örneklerde şema kullanılmıştır.

3.2.1.2.1.1. Hüseyim'in Ebu Bişr'den tedlîs yaptığı örnekler

Hüseyim'in, hocası⁵⁰⁷ Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs Ebî Vahşiyye'den (ö. 125/742-43 [?]) rivayetleri arasında en çok Hüseyim ↔ Ebû Bişr ↔ Saîd b. Cübeyr isnadında tedlîs gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu isnadla gelen ve Hüseyim'in Ebû Bişr'den işitmediği rivayetlerden biri, Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713 [?]) "Beni Haccâc öldürecek." demesi üzerine kendisine bunu nereden bildiğinin sorulması, onun da rüyasında gördüğünü söylemesini içermektedir.⁵⁰⁸ Bu maktû rivayetteki problemin Hüseyim'in normalde hadis işittiği hocası Ebû Bişr'den bu hadisi işitmemesi olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed

⁵⁰⁶ Ahmed b. Hanbel Hüseyim'in, naklettiği hocadan işitmediği başka çok sayıda rivayet örneği daha vermektedir. Söz konusu rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/648, 2/245, 248, 249 251, 252, 256, 258, 260, 262, 265, 268, 275, 278, 282, 283 (Paragraf no. 648, 2129, 2142, 2148, 2153, 2155, 2171, 2177, 2189, 2192, 2202, 2203, 2213, 2235, 2247, 2262, 2264, 2266). Bu örneklerde Hüseyim sırasıyla Hâlid b. Seleme, Hâlid el-Hazzâ + Mugîre + Ebû İshâk, yine Hâlid b. Seleme, Cüveybir b. Saîd, Ebû Hâşim er-Rummânî, A'meş, Ya'lâ b. Atâ, Amr b. Dînâr, Ali b. Zeyd, Ubeydullah b. Ömer, Zührî, yine Zührî, tekrar Ya'lâ b. Atâ, İsmâil b. Ebî Hâlid, Hâlid b. Seleme, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Atâ b. Sâib ve yine Ali b. Zeyd'den işitmediği hadisleri nakletmiştir. Bu râvilerin tamamı Hüseyim'in hadis işittiği hocalarıdır. Ancak bu örneklerde Hüseyim'in onlardan dinlemediği hadisleri vasıta râviyi düşürerek dinlemiş gibi aktarmak suretiyle tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

⁵⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/6.

⁵⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/138 (Paragraf no. 19). Bu maktû rivayete *İlel* dışında başka bir eserde rastlanamamıştır.

b. Hanbel'in bunu belirten açık bir ifadesi olmasa da oğlu Abdullah'ın yukarıda bahsedilen açıklaması, Ahmed b. Hanbel'in, Hüseyim'in hocasından işitmediği hadisleri belirleme gayesi güttüğünü göstermekte, incelenen hadisi de İmam Ahmed bu bağlamda nakletmektedir. Öte yandan Hüseyim'in isnaddan düşürdüğü râvinin kimliği belli değildir ve hadisin başka tariki bulunmadığından tespit de edilememiştir. Dolayısıyla Hüseyim'in hadiste tedlîs yapma nedenine dair bir fikir yürütmek de mümkün olmamıştır.⁵⁰⁹

Hüseyim'in Ebû Bişr'den işitmediği bir diğer hadis, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) müşriklerin çocukları hakkında sorulan soruya onun verdiği "Allah onların yaptıklarını en iyi bilendir." cevabını içermektedir. Hüseyim ↔ Ebû Bişr ↔ Saîd b. Cübeyr ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikiyle gelen bu hadis, aynı isnadla başka eserlerde de kaydedilmiştir.⁵¹⁰ Aynı isnadla "ذُراري" kelimesi yerine "أولاد" ya da "أطفال" gibi lafızlar kullanılarak da zikredilen hadisin⁵¹¹ yine lafız farklılıklarıyla buradakinden başka isnadla gelen tarikleri de bulunmaktadır.⁵¹² Bir önceki rivayetten farklı olarak Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in bu hadisi Ebû Bişr'den işitmediğini açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla Hüseyim, hocası Ebû Bişr'den "an" lafzıyla naklettiği bu hadisi aslında işitmemesine rağmen ondan naklederek tedlîs yapmıştır.⁵¹³ İsnaddan kimi düşürdüğü ise belli değildir. Ancak hadisi Ebû Bişr'den nakleden diğer râviler Şu'be ve Ebû

⁵⁰⁹ Aynı isnadla gelen ve Ahmed b. Hanbel'in açık şekilde Hüseyim'in Ebû Bişr'den işitmediğini belirttiği diğer hadis örneklerinde de isnaddan düşen râvinin kimliği bilinmemektedir. Bu hadislerden biri "Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik..." âyet-i kerîmesinin tefsirini içermekte (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 2/264-265 [Paragraf no. 2200]), diğer bir hadiste ise İbn Cübeyr'in, tavaflarını avucunda topladığı taşlarla sayarak tavaf eden bir kadın gördüğü ve kadının her tavafında avucundan bir taş attığı anlatılmaktadır (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 2/267 [Paragraf no. 2211]). Anılan hadislerden ilkinin Taberî de kaydetmiştir (bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Tefsîrü 'l-Taberî Câmi'u'l-beyân an te'vilâti'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî [Kahire: Dâru Hicr, ts.], 19/197). Ancak ikinci rivayet *İlel*'den başka eserlerde tespit edilememiştir. İki rivayette de isnaddan düşen râvinin kimliği belli değildir.

⁵¹⁰ Nesâî, "Cenâiz", 60 (No. 1952); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/343, (No. 1845); Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 4/362 (No. 2479).

⁵¹¹ Buhârî, "Cenâiz", 92 (No. 1383), "Kader", 3 (No. 6597); Müslim, "Kader", 28; Nesâî, "Cenâiz", 60 (No.1951); Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Sünne", 18 (No. 4678); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/161, 251, 364 (No. 3034, 3165, 3367). Buhârî ve Nesâî'de hadisi Ebû Bişr'den nakleden râvi Şu'be, Müslim ve Ebû Dâvûd'da Ebû Avâne'dir. Ahmed b. Hanbel her iki râviden de hadisi nakletmiştir. Hadisin bazı tariklerinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözüne "Allah onları yarattığı için (onları en iyi bilendir)" ibaresinin eklendiği görülmektedir.

⁵¹² Örneğin bk. Buhârî, "Cenâiz", 92 (No. 1384), "Kader", 3 (No. 6598); Müslim, "Kader", 2659. Buhârî ve Müslim'in her ikisi de hadisi (İbn Şihâb'dan önceki kısım değişmekle birlikte) İbn Şihâb ↔ Atâ b. Yezîd ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tariki ile kaydetmiş, Müslim ayrıca Süfyân ↔ Ebû'z-Zinâd ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikini de serd etmiştir.

⁵¹³ Beşir Ali Ömer de Hüseyim'in bu hadiste tedlîs yaptığı sonucuna ulaşmıştır (bk. Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/756).

Avâne olduğundan, Hüseyim'in hadisi bu iki râviden birinden işitmiş olma ihtimali bulunmaktadır.⁵¹⁴ Bu ihtimal doğru kabul edilirse iki râvi de sika olduğundan Hüseyim muhtemelen âlî isnad elde etmek maksadıyla tedlîs yapmış demektir.

Aynı konuda bir başka örnekte ise Ebû Sâîd el-Hudrî'nin "Hadisi müzâkere edin, çünkü hadisler birbirini uyarır/düzeltir." sözü aktarılmaktadır. Eserin üç farklı yerinde kaydedilen⁵¹⁵ bu mevkûf haber, Hüseyim ↔ Ebû Bîşr ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd el-Hudrî⁵¹⁶ isnadıyla nakledilmiştir. Başka isnadlarla da yine Ebû Saîd'den nakledilen bu haber⁵¹⁷ ilk geçtiği yerde bir açıklama yapılmadan kaydedilmiştir. Sonraki iki yerde ise Ahmed b. Hanbel'in, Hüseyim'in rivayeti Ebû Bîşr'den işitmediği ve hadisin Şu'be'ye ait olduğu⁵¹⁸ açıklamalarına yer verilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in, Hüseyim'in rivayeti Ebû Bîşr'den işitmediğini söyledikten sonra rivayetin Şu'be'nin hadislerinden olduğuna işaret etmesi, Hüseyim'in hadisi hocası Şu'be'den almış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.⁵¹⁹ Ancak Şu'be'den nakledilen tarik Şu'be ↔ Saîd el-Cüreyrî ↔ Ebû Mesleme Saîd b. Yezîd ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd el-Hudrî şeklinde gelmiştir. Hüseyim'in naklettiği isnad ile bu isnadın son iki râvileri dışında örtüşmediği açıktır. Dolayısıyla Hüseyim'in hadisi Şu'be ↔ Ebû Bîşr ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd⁵²⁰ kanalıyla aldığı halde Şu'be'yi isnaddan düşürerek Ebû Bîşr'den nakletmiş olma ihtimali ortadan kalkmaktadır. Bir başka bakış açısıyla ise Hüseyim'in hadisi gerçekten bu isnadla almış olabileceği, fakat Şu'be'nin Ebû Bîşr'den naklettiği isnadın değil de daha sahih ya da meşhur olması gibi sebeplerle Cüreyrî'den naklettiği isnadın

⁵¹⁴ Şu'be zaten Hüseyim'in hocalarındandır. Ebû Avâne ise tıpkı Hüseyim gibi Vâsıtlı olduğundan, her ne kadar aralarında semâ gerçekleştiğine dair bilgiye rastlanmasa da iki râvinin görüşme ihtimali bulunmaktadır. Gerek Şu'be gerekse Ebû Avâne, Ebû Bîşr'in talebeleridir.

⁵¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/138 (Paragraf no. 20); 2/254 (Paragraf no. 2164); 2/275 (Paragraf no. 2234).

⁵¹⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünenü 'd-Dârimî*, nşr. Hüseyin Selîm Esed (Riyad: Dâru'l-Mugnî, 1421/2000), 1/478 (No. 619).

⁵¹⁷ Dârimî, *es-Sünen*, 1/478-479 (No. 618, 620, 621, 622); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbûrî Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Küttübî'l-'ilmiyye, 1422/2002), 1/173 (No. 323). İsnadlar Darimî'de Ebû Avâne ↔ Ebû Bîşr ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd, Ebû Avâne ↔ Ebû Bîşr ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd, Ebû Muâviye ↔ A'meş ↔ Ebû Bîşr ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd, İbn Uleyye ↔ Cüreyrî ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd, Ebû Mesleme ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd; Hâkim'de Ebû Muâviye ↔ A'meş ↔ Ebû Bîşr ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd şeklinde verilmiştir.

⁵¹⁸ Dârimî, *es-Sünen*, 1/477-478 (No. 617). İsnad Şu'be ↔ Saîd el-Cüreyrî ↔ Ebû Mesleme Saîd b. Yezîd ↔ Ebû Nadre ↔ Ebû Saîd el-Hudrî şeklindedir. Bu hadisin Şu'be'nin naklettiği tespit edilen tek tariki budur.

⁵¹⁹ Şu'be de Ebû Bîşr'in talebelerindendir (bk. Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 5/6).

⁵²⁰ Ebû Bîşr'in hem Hüseyim'in hem de Şu'be'nin hocası olması nedeniyle böyle bir isnad imkân dâhilindedir. Ancak hadisin bu isnadla gelen bir tariki bulunamamıştır.

yaygınlık kazanması nedeniyle hadis eserlerinde bu ikinci isnadın kaydedildiği düşünülebilir.⁵²¹

Hüseyim'in Ebû Bişr'den işitmediği bir başka rivayet örneği ise Hüseyim ↔ Ebû Bişr ↔ Atâ b. Ebî Rebâh⁵²² ↔ İbn Abbâs isnadıyla nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel; Atâ'nın, İbn Abbâs'a "Annemin ve kız kardeşimin (yanına girerken) izin isteyeyim mi?" diye sorduğu, onun da izin istemesini söylediği bu hadisi⁵²³ Hüseyim'in Ebû Bişr'den işitmediğini belirtmektedir.⁵²⁴

3.2.1.2.1.2. Hüseyim'in Seyyâr'dan tedlîs yaptığı örnekler

Ahmed b. Hanbel eserinde Hüseyim'in, hocası⁵²⁵ Seyyâr b. Verdân Ebü'l-Hakem el-Anzî'den (ö. 122/739-40) işitmediği rivayetleri açıklamaktadır. Bunlardan biri, Hüseyim ↔ Seyyâr ↔ Ebû Vâil Şakîk b. Seleme tarikiyle gelen "Cünüp ve hayızlı kişi Kur'an oku(ya)maz." rivayetidir. Ahmed b. Hanbel zikredilen rivayeti naklettikten sonra Hüseyim'in bu hadisi Seyyâr'dan işitmediğini söylemektedir.⁵²⁶ Benzer şekilde Hüseyim ↔ Seyyâr ↔ Ebû Vâil ↔ İbn Mes'ûd kanalıyla gelen ve İbn Mes'ûd'un "Allah'ın [c.c.] beni affetmesini ve soyumun bilinmemesini dilerdim." sözünü içeren rivayeti⁵²⁷ de Hüseyim, hocası Seyyâr'dan işitmemiştir.⁵²⁸

⁵²¹ Bazen belli bir tarik, itibar gördüğü için diğer tarikleri zamanla unutturabilmiştir. Böylece hadisin bir sebepten yaygınlık kazanmayan tariki müdevvinler tarafından hadis kaynaklarında kaydedilmemiştir. Bir başka ihtimalde ise kaynaklarda bulunamayan tarik henüz keşfedilmemiş kaynaklarda yer alıyor olabilir (bk. Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası* [İstanbul: İFAV, 2019], 226-227; Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli [İstanbul: İz Yayıncılık, 2011], 95-96). Nitekim Harald Motzki'nin bilhassa G. H. A. Juynboll'un tek râvili tariklerle ilgili iddialarına yönelik başlıca itirazı da bu ihtimalleri göz ardı etmesi nedeniyledir. Söz konusu yaklaşım farklılığını ve neticelerini daha net görebilmek için iki oryantalistin Nâfi' üzerine yazdıkları iki makale karşılaştırmalı olarak okunabilir.

⁵²² Ebû Bişr'in hocaları arasında Atâ isminde sadece Atâ b. Ebî Rebâh bulunmaktadır.

⁵²³ Hadis bu isnadla başka kaynaklarda tespit edilememiştir. İbn Abbâs'tan nakledilen ancak isnadı buradakinden farklı bir tek bir hadis bulunabilmiştir. Haccâc ↔ İbn Cüreyc ↔ Atâ b. Ebî Rebâh ↔ İbn Abbâs tarikiyle gelen bu rivayette daha uzun bir metinle aynı evde yaşadığı kız kardeşinden izin istemekten söz edilmektedir (bk. İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 16/232). Anneden izin istenmesi gerektiğini ifade eden hadis Hz. Ömer, Zeyd b. Eslem, Atâ b. Yesâr, İbn Mes'ûd gibi sahâbîlerden merfû olarak nakledilmiştir. Huzeyfe'den ise izin istemeye gerek olmadığına dair bir nakil gelmiştir.

⁵²⁴ Ahmed b. Hanbel,

⁵²⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/273.

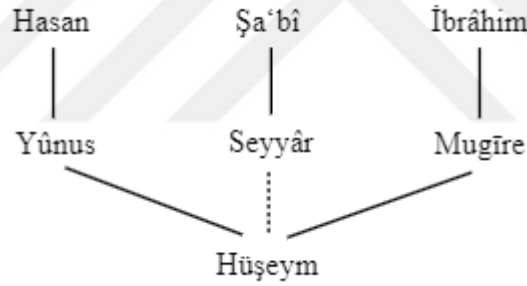
⁵²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/244 (Paragraf no. 2127). Hadis başka eserlerde bulunamamıştır.

⁵²⁷ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/548-549.

⁵²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/246 (Paragraf no. 2133).

Ahmed b. Hanbel'in, Hüseyim'in Seyyâr'dan işitmediğini söylediği rivayetlerden biri de Hüseyim ↔ Seyyâr ↔ Abdurrahmân b. Servân ↔ Şûrayh kanalıyla gelmektedir.⁵²⁹ Söz konusu maktû haberde yemin etmeden eşini boşayan kişinin boşamasının geçerliliği hakkında takvalı kimselerin kalbinde bir endişe kaldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Hüseyim ↔ Seyyâr ↔ Şa'bî isnadıyla gelen ve Şa'bî'nin banyodan ayaklarını yıkamadan çıkması, bu durum kendisine söylendiğinde ise sadece kendisine kimin baktığını sormakla mukabele etmesinden söz eden rivayeti⁵³⁰ Hüseyim'in yine Seyyâr'dan işitmediği, dolayısıyla tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

Konu hakkındaki bir başka örnek ise Hüseyim'in üç farklı tarikten; hem Yûnus ↔ Hasan, hem Mugîre ↔ İbrâhim, hem de Seyyâr ↔ Şa'bî kanalıyla naklettiği bir rivayettir. Söz konusu rivayette, kendisine hanımının olup olmadığı sorulan kişinin, hanımı varken “Yok” cevabını vermesini her üç râvi (Hasan, İbrâhim, Şa'bî) de yalan söylemek olarak değerlendirmektedir.⁵³¹ Zikredilen hadisin isnad şeması ise aşağıdaki gibidir.

Ahmed b. Hanbel bu tariklerden sadece Hüseyim ↔ Seyyâr ↔ Şa'bî tariki hakkında konuşmakta ve Hüseyim'in bunu Seyyâr'dan işitmediğini belirtmektedir. Zikredilen diğer iki tarikten gelen başka rivayetlerde de Hüseyim'in tedlîs yaptığına dair örnekler aşağıda verilecektir. Ancak Ahmed b. Hanbel buradaki tarikler hakkında tedlîsten bahsetmemiştir.

Verilen örneklerin tamamını Hüseyim, Seyyâr'dan işitmeden nakletmiştir. Ancak onun hadisi işittiği asıl râviye dair bir bilgi verilmemiştir. Hadislerin başka tarikleri de

⁵²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/253 (Paragraf no. 2161). Hadis başka eserlerde bulunamamıştır.

⁵³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/258 (Paragraf no. 2178). Hadis başka eserlerde bulunamamıştır.

⁵³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/283 (Paragraf no. 2263). Hadis başka eserlerde bulunamamıştır.

bulunmadığından isnaddan düşen râvi hakkında bir fikir edinmek mümkün olmamıştır. Ancak Hüseyim'in normalde hadis işittiği hocasından semâ ile almadığı hadisleri nakletmesi yerleşik anlamıyla tedlîs fiilinin birer örneğidir.

3.2.1.2.1.3. Hüseyim'in Mugîre'den tedlîs yaptığı örnekler

Ahmed b. Hanbel; Hüseyim'in, hocası⁵³² Mugîre b. Miksem ed-Dabbî'den (ö. 136/753-54) naklettiği çok sayıda hadisi semâ yoluyla almadığını belirtmektedir. Bu rivayetlerin ekseriyeti Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim en-Nehaî kanalıyla gelmiştir. Söz konusu isnad aslında Mugîre'nin de İbrâhim en-Nehaî'den tedlîs yaptığının bilinmesi bakımından önemlidir. Ancak ayrıntısına aşağıda değinileceği üzere bu isnadla gelip de Ahmed b. Hanbel'in illetine işaret ettiği hadislerden sadece birinde Mugîre'nin de hadisi işitmediğinden söz edilmiş, diğer örneklerde ise yalnızca Hüseyim'in semâ durumunda bahsedilmiştir. Dolayısıyla bu başlık altında verilen örneklerde asıl odak noktası Hüseyim'in tedlîsidir. Zira Ahmed b. Hanbel bu isnadla getirilen örneklerde⁵³³ açıkça Hüseyim'in bunları Mugîre'den işitmediğini belirtmektedir.⁵³⁴

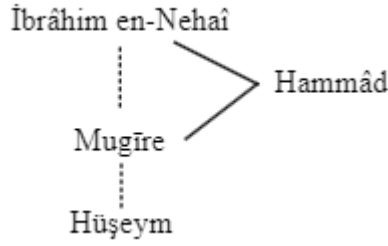
Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim en-Nehaî tarikiyle gelip de Hüseyim'in Mugîre'den işitmediği hadislerle ilk örnek “Bineklerin çiğnediği ve bevl ettiği su ile abdest almak bana teyemmümden daha sevimli gelir.” rivayetidir. Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in hadisi Mugîre'den işitmediği bilgisi dışında, bir de Mugîre'nin bu hadisi Hammâd'dan işittiği bilgisini vermektedir. Anlaşıldığı üzere isnadın Hüseyim'den sonraki kısmı aslında Mugîre ↔ Hammâd ↔ İbrâhîm en-Nehaî şeklindedir.⁵³⁵ Söz konusu isnad aşağıdaki şemada daha net anlaşılabilir.

⁵³² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/274.

⁵³³ Tezi uzatmamak adına bu rivayetlerden bir kısmı örnek olarak verilecek, geri kalanı ise tez metnine dâhil edilmeyecektir.

⁵³⁴ Eserde geçmesine rağmen tez metnine alınmayan örnekler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/253, 258, 265, 267, 278, 284 (Paragraf no. 2139, 2162, 2176, 2201, 2208, 2244, 2268). Bu örneklerin tamamında isnad Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim şeklindedir. Bu isnad dışında Hüseyim'in Mugîre'den işitmediği başka rivayet örnekleri de vardır. Söz konusu örnekler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/254, 267 (Paragraf no. 2163, 2212). Bu örneklerin isnadlarında Mugîre'den sonraki râviler sırasıyla Hâris b. Yezîd el-Uklî ve Ebû Rezîn Mes'ûd b. Mâlik'tir. Mugîre ↔ Simâk tariki ise tez metninde verilmiştir.

⁵³⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/379 (No. 468). Burada isnad Cerîr ↔ Mugîre ↔ Hammâd ↔ İbrâhîm şeklinde verilmiştir.

Verilen isnadda Hammâd b. Ebî Süleyman'nın düşmesinden sorumlu olan râvi Hüseyim değil, yine bir müdellis olan Mugîre'dir. Nitekim onun Nehaî'den naklettiği rivayetleri aslında başka râvilerden işitip bunları isnaddan düşürdüğü bildirilmiş, bu râviler arasında Hammâd'ın da adı zikredilmiştir.⁵³⁶ Mugîre b. Miksem'in tedlîs yapmasından söz edilirken genellikle iyi bir talebesi olduğu İbrâhim en-Nehaî'den rivayetlerinden bahsedilmiştir. Muhammed b. Fudayl (ö. 195/811), Nesâî, İbn Hibbân ve Hâkim, Mugîre'nin tedlîs yaptığını açıkça dile getirmişlerdir.⁵³⁷ İclî ise onun Nehaî'den irsâl yaptığını söylemektedir.⁵³⁸ Bunun dışında Şu'be, Mugîre'ye İbrâhim'den naklettiği pek çok hadisi zikretmiş, o da bunları semâ yoluyla aldığını söylemiştir.⁵³⁹ Şu'be'nin sorgulamalarının nedeni Mugîre'nin tedlîsini ortaya çıkarmak olmalıdır. Bunlara mukabil Ebû Dâvûd, Mugîre hakkında "Tedlîs yapmazdı." demiştir.⁵⁴⁰ Yine Ebû Dâvûd, Mugîre'nin İbrâhim'den yüz seksen hadis işittiğini söyledikten sonra onunla arasına yaklaşık yirmi râvi soktuğunu bildirmektedir.⁵⁴¹ Ebû Dâvûd, İclî gibi onun fiillerini irsâl şeklinde değerlendirdiği için Mugîre'nin tedlîs yapmadığını söylemiş olabilir. Nitekim Mugîre'nin yaşadığı dönem henüz muttasıl isnadın talep edilmediği bir dönemdir.

Alâî de Mugîre'nin İbrâhim'den üç yüz yetmiş hadis işittiği bilgisini naklettikten sonra bu ifadelerin, geri kalan hadislerde Mugîre'nin tedlîs yaptığı anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵⁴² Ancak Alâî, Mugîre'nin adını müdellislerin mertebelerini zikrederken vermemiştir. İbn Hacer ise onu tedlîsi fazlaca yapan müdellisleri içeren üçüncü mertebeye kaydetmiştir.⁵⁴³ Yine İbn Hacer, tedlîs yapması nedeniyle

⁵³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/207-208 (Paragraf no. 218).

⁵³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/269; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/679; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 155; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/464; Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 342.

⁵³⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/294.

⁵³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/229.

⁵⁴⁰ Âcurrî, *Süâlâtü'l-Âcurrî*, 1/313; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/270.

⁵⁴¹ Âcurrî, *Süâlâtü'l-Âcurrî*, 1/314.

⁵⁴² Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 284-285.

⁵⁴³ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 155.

Mugîre'nin mülâkî olduğu kişilerden rivayette güçlü olmadığını, bu durumda irsâl yaptığında da hâliyle zayıf olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁴

Özetle Ahmed b. Hanbel'in Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim en-Nehaî isnadıyla naklettiği bu rivayette isnadın farklı yerlerinden iki râvinin düştüğü, bu iskâtların birincisinden Hüseyim'in, ikincisinden ise Mugîre'nin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Mugîre aslında Mugîre ↔ Hammâd ↔ İbrâhîm kanalıyla aldığı halde isnaddan Hammâd'ı düşürerek hadisi Mugîre ↔ İbrâhim olarak nakletmiş, hadisi Mugîre'den dinleyen râvi de doğal olarak Hüseyim'e bu şekilde aktarmıştır. Hüseyim de bu vasıta râviyi atlayınca isnadda iki râvi birden düşürülmüş olmaktadır. Hammâd, Mürciîlikle itham edildiği için⁵⁴⁵ Mugîre'nin onu isnaddan düşürme gerekçesi bu olabilir. Ancak Hüseyim'in isnaddan düşürdüğü râvi bilinmediğinden tedlîs gerekçesi de belirlenememektedir.

Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim en-Nehaî isnadıyla gelen bir diğer hadis Nehaî'nin "Hz. Ali'nin, onun için Hz. Osmân'dan daha evlâ olduğu ve Hz. Osmân'a kötülük yapmaktansa gökten düşmeyi tercih edeceği" sadedindeki sözünü içermektedir.⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel'in bildirdiğine göre Hüseyim bu hadisi hocası Mugîre'den işitmemiştir.⁵⁴⁷ Benzer şekilde Hüseyim ↔ Mugîre ↔ İbrâhim en-Nehaî isnadıyla gelen ve suçlunun âkilesinin öncelikle onun bağlı bulunduğu divan ehli olduğunu belirten "Diyet divan ehline göre (verilir)."⁵⁴⁸ rivayet ile Hüseyim ↔ Mugîre isnadıyla gelen "Talk annesinin perçemlerini örerdî." rivayetini de Hüseyim, Mugîre'den işitmemiştir.⁵⁴⁹ Bu rivayetlerde de ilkini Mugîre ↔ İbrâhim kanalıyla nakleden bir diğer kişi Hüseyim'in akranı ve sika râvi⁵⁵⁰ Ebû Bekr b. Ayyâş olduğundan, Hüseyim'in hadisi aslında ondan işittiği düşünülebilir. Eğer bu ihtimal doğru ise Hüseyim'in Ebû Bekr'i isnaddan düşürme gerekçesi âlî isnad elde etme isteği olmalıdır. İkinci rivayette

⁵⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/271.

⁵⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/272. Hammâd aynı zamanda sadûk bir râvidir (bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 107).

⁵⁴⁶ Hadis İbrâhim en-Nehaî'den, başka tariklerle de gelmiştir (bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/224; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/275). Bu tariklerde "من أن تناول" ifadesinden sonra "بسوء" ifadesi yer almaktadır.

⁵⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/246 (Paragraf no. 2132).

⁵⁴⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/153, 154 (No. 27891, 27892). İbn Ebî Şeybe'nin ilk tariki Ebû Bekir ↔ Mugîre ↔ İbrâhim, ikinci tariki ise Hüseyim ↔ Ebû Harre ↔ Hasan şeklindedir. Ayrıca bk. Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, 4/398.

⁵⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/246-247 (Paragraf no. 2135, 2136). Ebû Bekr de Mugîre'nin talebesidir.

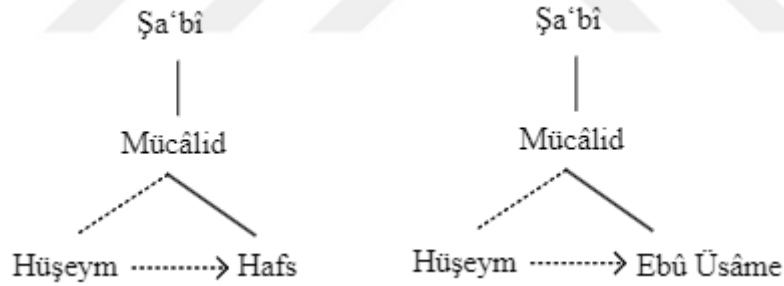
⁵⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/129-135; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/34-37.

ise isnaddan düşen râvinin kimliği bilinmediğinden tedlîs gerekçesi de anlaşılamamaktadır.

Hüseyim'in Mugîre'den işitmediği son bir örnek ise Hüseyim ↔ Mugîre ↔ Simâk b. Seleme tarikiyle gelen “İbn Ömer ve İbn Abbâs'ı namazda bağdaş kurarlarken gördüm.” rivayetidir.⁵⁵¹ Bu örnekte de Hüseyim'in hadisi işittiği asıl râvinin kimliğine dair Ahmed b. Hanbel bir bilgi vermemiştir. Aynı hadis Cerîr ↔ Mugîre ↔ Simâk tariki ile de gelmektedir.⁵⁵² Buradan hareketle Hüseyim'in hadisi akranı Cerîr b. Abdilhamîd'den (ö. 188/804) aldığını düşünmek mümkündür. Eğer Hüseyim hadisi gerekten Cerîr'den işittiyse, sika olması nedeniyle⁵⁵³ onu isnaddan düşürme gerekçesi büyük ihtimalle âlî isnad elde etmek istemesidir.

3.2.1.2.1.4. Hüseyim'in Mücâlid'den tedlîs yaptığı örnekler

Ahmed b. Hanbel'in Hüseyim'in, hocası⁵⁵⁴ Mücâlid b. Saîd'den (ö. 144/761-62) işitmediğini belirttiği rivayetler Hüseyim ↔ Mücâlid ↔ Şa'bî tarikiyle gelmiştir. Zikredilen isnadla gelen ve Hüseyim'in işitmediği rivayetlerin ilk ikisinin isnad şeması daha kolay anlaşılmasını sağlayacağı umularak aşağıda verilmiştir.

Sözü edilen rivayetlerin ilki “Şiirin başına besmele yazmama hakkında (âlimler) icmâ ettiler.” metnine sahiptir. Ahmed b. Hanbel'in bildirdiğine göre Hüseyim bu rivayeti hocası Mücâlid'den işitmemiştir.⁵⁵⁵ Ahmed b. Hanbel isnaddan düşen râvinin kimliği ile ilgili bir açıklama yapmamıştır. Yine de bu konuda bir fikir edinmek mümkün

⁵⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/247 (Paragraf no. 2139). Aynı rivayet için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/322 (No. 6176). İbn Ebî Şeybe hadisi hem Hüseyim hem de Cerîr'den Mugîre ↔ Simâk tarikiyle nakletmiştir.

⁵⁵² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/322 (No. 6176).

⁵⁵³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/540-551; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/75-77.

⁵⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/221.

⁵⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/256 (Paragraf no. 2172). Yine aynı örnek için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/269 (Paragraf no. 2217). Hadise bu isnadla kaynaklarda rastlanamamıştır.

olabilir. Zira aynı hadis Hafs b. Gıyâs ↔ Mücâlid ↔ Şa‘bî tariki ile de gelmektedir.⁵⁵⁶ İki tarik bir arada düşünüldüğünde Hüseyim’in hadisi kendisinden bir tabaka küçük olan muâsırı Hafs’tan (ö. 194/810) almış olabileceği akla gelmektedir.⁵⁵⁷ Hüseyim’in Bağdat’ta yaşaması ve sika olan Hafs’ın da Bağdat’ta kadılık yapması bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Eğer Hüseyim hadisi Hafs’tan aldıysa onu yaşının küçüklüğü nedeniyle isnaddan düşürmüş olmalıdır.

Hüseyim’in aynı isnadla gelip Mücâlid’den işitmediği ikinci rivayette ise, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) minbere çıktığında insanlara selam verdiği bildirilmektedir.⁵⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, Hüseyim’in isnaddan düşürdüğü râvinin kimliğine dair bir açıklamada bulunmamıştır. Ancak aynı hadis Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme ↔ Mücâlid ↔ Şa‘bî tarikiyle kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁵⁹ Hüseyim’in bu hadisi kendisi ile çağdaş olmasına rağmen ondan iki tabaka altta yer alan sika râvi⁵⁶⁰ Ebû Üsâme’den (ö. 201/816-17) işittiğini düşünmek mümkündür.⁵⁶¹ Bu durumda Hüseyim’in muhtemelen hem yaşının küçüklüğü hem de âlî isnada ulaşma imkânının bulunması nedeniyle Ebû Üsâme’yi isnaddan düşürerek tedlîs yaptığı düşünülebilir.

Hüseyim ↔ Mücâlid ↔ Şa‘bî tarikiyle gelen bir diğer rivayet de “[Hz.] Ali ve [Hz.] Ömer vergilerden hiçbir pay almazlardı.” rivayetidir.⁵⁶² Başka eserlerde kaydedilmeyen bu hadis yine Hüseyim’in Mücâlid’den işitmediği, yani tedlîs yaparak naklettiği hadislerdendir. Ancak isnaddan düşen râvi tespit edilememektedir. Verilen örneklerin tamamı Hüseyim’in Mücâlid’den işitmediği hadisler olsa da Ahmed b. Hanbel bu bilgileri verirken tedlîsten söz etmemiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel’in

⁵⁵⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/319 (No. 26606).

⁵⁵⁷ Bağdat ve Kûfe kadısı olarak bilinen Hafs ile sonradan Bağdat’a yerleşerek burada vefat eden Hüseyim’in karşılaşmış olma ihtimalleri vardır.

⁵⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/268-269 (Paragraf no. 2216). Bu hadis eserde peş peşe zikredilip Hüseyim’in Mücâlid’den işitmediği söylenen iki hadisten birincisidir. İkinci rivayet eserde iki kere geçtiği için ilk geçtiği yerdeki metin esas alınmış, ilgili rivayete söz konusu hadis incelenirken sadece atıf yapılmıştır (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 2/269 [Paragraf no. 2217]). Hadis bu isnadla başka kaynaklarda yer almamaktadır. Hadisin Mücâlid ↔ Şa‘bî kanalı dışında başka râvilerden gelen tarikleri de bulunmaktadır. Örneğin bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/192 (No. 5281); Beyhakî, *es-Sünenü l-kübrâ*, 3/289 (No. 5741).

⁵⁵⁹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/193 (No. 5282); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/79 (No. 5238). Hadisin metni “كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا صَعِدَ الْمِنْبَرَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، اسْتَفْتَلَ النَّاسَ يَوْجُهُ فَقَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، وَيَحْمَدُ اللَّهُ وَيُثْنِي عَلَيْهِ، وَيَقْرَأُ سُورَةَ، ثُمَّ يَجْلِسُ، ثُمَّ يَقُومُ فَيَخْطُبُ، ثُمَّ يَنْتَرِلُ» وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ يَفْعَلَانِ بِهِ” şeklindedir.

⁵⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü l-Kemâl*, 7/217-224; İbn Hacer, *Tehzîbü t-Tehzîb*, 3/2-3.

⁵⁶¹ Vâsıtlı olmakla birlikte sonradan Bağdat’a yerleşen Hüseyim’in Mekke, Kûfe ve Basra gibi şehirlere rihle yaptığı bilinmektedir. Kûfe’ye yaptığı seyahatlerinde Kûfeli Ebû Üsâme ile karşılaşmış ve ondan hadis işitmiş olması ihtimal dâhilindedir.

⁵⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/274 (Paragraf no. 2230).

eserde Hüseyim'in Mücâlid'den işitmediği bir hadiste tedlîs yaptığını açıkça söylediği bir örnek daha önce kaydedilmişti. Bu nedenle buradaki örnekleri de aynı kapsamda değerlendirdiğini düşünmek mümkündür. Diğer taraftan Mücâlid'in zayıf bir râvi olması⁵⁶³ nedeniyle râvi iskâtı neticesinde isnad kusurlu kalmaya devam etmektedir. Bu durumda başka hadis âlimlerinin tevsik ifadesi bulunmasa da Hüseyim'in Mücâlid'i güvenilir saydığı ya da sadece âlî isnad elde etmek istediği ihtimalleri ileri sürülebilir.

3.2.1.2.1.5. Hüseyim'in Yûnus b. Ubeyd'den tedlîs yaptığı örnekler

Hüseyim'in Yûnus b. Ubeyd'den (ö. 139/756) naklettiği bazı rivayetlerde tedlîs yaptığına dair örnekler daha önce Yahyâ b. Maîn başlığında da verilmişti. Ahmed b. Hanbel de Hüseyim'in, hocası⁵⁶⁴ Yûnus'dan işitmediği rivayetlere işaret etmiştir. Bu rivayetlerin ilki Hüseyim ↔ Yûnus b. Ubeyd ↔ Şa'bî isnadıyla nakledilmiştir. Sözü edilen rivayette Şevvâl ayının son günlerinde Şa'bî'ye fitır sadakasından söz edilmesi, onun da henüz fitır sadakasını vermediğini söylemesi aktarılmaktadır.⁵⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in bu hadisi Yûnus'tan işitmediğini söyleyerek onun tedlîs yaptığına işaret etmektedir.

Hüseyim'in Yûnus'tan işitmediği hadisler örnek olarak Hüseyim ↔ Yûnus ↔ Hasan + İbn Sîrîn isnadıyla gelen ve Hasan-ı Basrî ile İbn Sîrîn'in fitne zamanında silah satışını kerih gördüklerini aktaran rivayet⁵⁶⁶ ile Hüseyim ↔ Yûnus ↔ Hasan isnadıyla Hasan-ı Basrî'nin ehli kitaptan köle kadınlarla nikâhlanmayı kerih gördüğünü aktaran rivayet⁵⁶⁷ de verilebilir. Bütün bu rivayetlerin başka tarikleri bulunmadığından isnaddan düşen râviye dair bir tespit mümkün olmamıştır. Diğer taraftan yine Ahmed b. Hanbel'in işaret ettiği üzere Hüseyim ↔ Yûnus ↔ Hasan tarikiyle nakledilen ve mürtedin mirasının ailesine verileceğini bildiren rivayeti de⁵⁶⁸ Hüseyim, Yûnus b.

⁵⁶³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/221-224; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/23-24; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/41.

⁵⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/275.

⁵⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/257 (Paragraf no. 2174). Hadis başka eserlerde bulunamamıştır.

⁵⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/260 (Paragraf no. 2186). Hadise başka eserlerde rastlanmamıştır.

⁵⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/279-280 (Paragraf no. 2252). Hadis bu isnadla başka kaynaklarda yer almamaktadır. Ancak yine Hasan'dan Hafs b. Gıyâs ↔ Eş'as ↔ Hasan tarikiyle gelen ehli kitabın kadınlarıyla evlenmeye ruhsat verildiği, cariyeleriyle evlenmeye ise ruhsat verilmediğini bildiren bir rivayet nakledilmiştir (bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 9/89 [No. 16436]).

⁵⁶⁸ Ebû Osmân b. Şu'be el-Horasânî Saîd b. Mansûr, *Kitâbü's-Sünen*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1403/1982), 1/123 (No. 310). Hadis Hasan-ı Basrî'den buradakinin başka kanallarla da aktarılmıştır (bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/107, 10/388, 340 [No. 10146, 1929, 19299]; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 16/318, 319 [No. 32037, 32038, 32043]).

Ubeyd'den işitmemiştir.⁵⁶⁹ Ahmed b. Hanbel'in bildirdiğine göre, söz konusu hadis aslında Yunûs'un bir diğer talebesi Yezîd b. Zürey'in (ö. 182/798) hadisidir.⁵⁷⁰ Bundan anlaşıldığı kadarıyla Hüseyim aslında rivayeti akranı Yezîd'den işitmiş ve muhtemelen âlî isnada ulaşmak maksadıyla tedlîs yaparak nakletmiş olmalıdır.

3.2.1.2.1.6. Hüseyim'in Haccâc'dan tedlîs yaptığı örnekler

Ahmed b. Hanbel eserinde Hüseyim'in, hocası⁵⁷¹ Haccâc b. Ertât'tan (ö. 145/762) işitmediği bazı hadislere yer vermiştir.⁵⁷² Bunlardan Hüseyim ↔ Haccâc b. Ertât ↔ Atâ b. Ebî Rebâh kanalıyla gelen rivayette Atâ'ya göre şiddetli soğuktan ölen çekirgelerin mekruh olduğu ifade edilmektedir.⁵⁷³ Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in bu rivayeti Haccâc'dan işitmediğini söyleyerek tedlîs yaptığına işaret etmiş olmaktadır. Ancak isnaddan düşen râviye dair bir bilgi vermemiştir.

Konu hakkında bir başka örnekte ise Ahmed b. Hanbel'in, Hüseyim'in Haccâc'dan naklettiği iki rivayetten birini ondan işitmediğini bildiğini ancak işitmediği rivayeti net olarak tespit edemediği ya da hatırlayamadığı görülmektedir. Söz konusu hadislerin ilki Hüseyim ↔ Haccâc ↔ Hakem tarikiyle gelen ve hamile kadının çocuğuna doğumdan sonra, kadın hamileyken yapılmış vasiyetten pay verileceğini ifade eden rivayet, ikincisi ise Hüseyim ↔ Haccâc ↔ Hakem ↔ İbrâhim tarikiyle gelen ve câmide bir yeri kanayan kişinin namazdan ayrılıp abdest alacağını ve namazın geri kalanını sadece o câmide tamamlayacağını bildiren rivayettir.⁵⁷⁴ Abdullah b. Ahmed babasının kesin görüş belirtmediği bu konuda kendi fikrini söylemiş ve Hüseyim'in, Hüseyim ↔ Haccâc ↔ Hakem ↔ İbrâhim tarikiyle gelen ikinci hadisi işitmediğini bildirerek meseleyi netleştirmiştir. Bu örnekte Ahmed b. Hanbel, iki rivayetten birini Haccâc'dan işittiğini kabul ettiğine göre Hüseyim'in ondan semâ ettiği kanaatinde demektir. Dolayısıyla her ne kadar kendisi tedlîse dair açık bir ifade kullanmasa da Hüseyim'in hadis işittiği bir hocadan semâ ile almadığı hadisi nakletmek suretiyle tedlîs yaptığına dikkat çekmek istediği anlaşılmaktadır.

⁵⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/270-271 (Paragraf no. 2220).

⁵⁷⁰ Yezîd'in naklettiği tarik kaynaklarda bulunamamıştır.

⁵⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/273.

⁵⁷² Hüseyim'in Haccâc'dan işitmediği ancak tez metninde kaydedilmeyen başka rivayet örnekleri için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/278, 282 (Paragraf no. 2246, 2261).

⁵⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/254 (Paragraf no. 2165). Hadis başka eserlerde bulunamamıştır.

⁵⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/267 (Paragraf no. 2209, 2210). İki rivayet de başka eserlerde yer almamaktadır.

3.2.1.2.2. Hüşeym'den başka râvilerin tedlîs yaptıkları örnekler

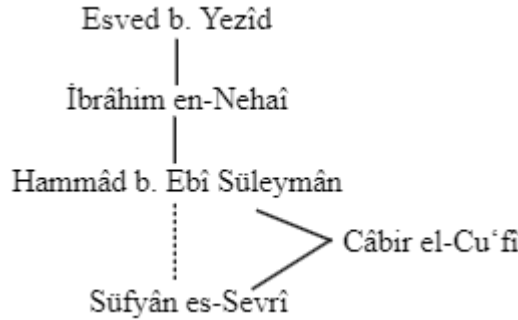
Eserde Hüşeym'in problemli rivayetleri ve Ahmed b. Hanbel'in bunlar hakkındaki değerlendirmelerine daha yoğun olarak yer verilmekle birlikte İmam Ahmed'in başka râviler ve rivayetleri hakkında yaptığı açıklamalar da azımsanmayacak kadar çoktur. Bunlar arasından tedlîs kapsamında değerlendirilebilecek olan örneklerin bir kısmı aşağıda verilmiştir. Bu örnekler, isimleri eserde sayıca daha fazla geçen râvilerin rivayetlerinden müteşekkildir. Tez metnini uzatmamak maksadıyla burada verilmeyen örneklere ise daha önce râvisi ile işaret edilmişti.⁵⁷⁵

3.2.1.2.2.1. Süfyân es-Sevrî'nin tedlîs yaptığı örnekler

3.2.1.2.2.1.1. Esved'in “İçeri Gireyim mi?” anlamında “Ender âyem” demesi rivayeti

قَالَ أَبِي فِي حَدِيثِ سُفْيَانَ: عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْأَسْوَدِ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: ائْتَرَأَيْمُ؟ قَالَ: لَمْ يَسْمَعْهُ سُفْيَانُ مِنْ حَمَّادٍ فِي إِمْلَاءِ الْيَمَنِ عَنْ جَابِرٍ عَنْ حَمَّادٍ. سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: رَوَى عَنْهُ الشَّعْبِيُّ وَزَيْدُ بْنُ وَهَبٍ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَبْدِ رَبِّ الْكَعْبَةِ.⁵⁷⁶

وَقَالَ أَبِي فِي حَدِيثِ سُفْيَانَ: عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْأَسْوَدِ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: ائْتَرَأَيْمُ؟ قَالَ أَبِي فِي إِمْلَاءِ الْيَمَنِ سُفْيَانُ عَنْ جَابِرٍ عَنْ حَمَّادٍ، لَمْ يَسْمَعْهُ سُفْيَانُ مِنْ حَمَّادٍ.⁵⁷⁷

Süfyân es-Sevrî ↔ Hammâd b. Ebî Süleymân ↔ İbrâhim en-Nehaî ↔ Esved b. Yezîd
kanalıyla gelen bu rivayette müşriklerin yanına girerken izin isteme bağlamında

⁵⁷⁵ bk. 506 numaralı dipnot (İkinci bölüm).

⁵⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/300 (Paragraf no. 493).

⁵⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/21 (Paragraf no. 1413).

Esved'in "Ender âyem"⁵⁷⁸ dediği aktarılmaktadır.⁵⁷⁹ Eserde iki kez tekrarlanan bu maktû rivayetle ilgili olarak Ahmed b. Hanbel, Sevrî'nin hadisi Hammâd'dan işitmediğini söylemiştir. İmam Ahmed'e göre Süfyan es-Sevrî bu rivayeti Hammâd'dan doğrudan değil Câbir b. Yezîd el-Cu'fî ↔ Hammâd tarikiyle almıştır.⁵⁸⁰ Hem Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738) hem de Câbir el-Cu'fî (ö. 128/746) Sevrî'nin hocalarıdır.⁵⁸¹ Câbir'in Hammâd'dan hadis işittiğine dair bilgi bulunamasa da Ahmed b. Hanbel'in ikisi arasında semâ gerçekleştiği kanaatinde olduğu bu örnekten anlaşılmaktadır.

Süfyan es-Sevrî genellikle zayıf olduğu bildirilen⁵⁸² Câbir'in adını zikretmek istememiş ve rivayeti Hammâd'dan naklederek tedlîs yapmıştır. Aslında Sevrî'nin Câbir hakkında "Kâne vera'an fi'l-hadîs" dediği nakledilmiştir.⁵⁸³ Bu durumda Sevrî, kendisi ondan rivayet etmede bir beis görmese de başka âlimler tarafından cerh edildiği için hadisin sıhhatine bir zarar gelmesini önlemek maksadıyla Câbir'in adını gizlemiş olabilir.

3.2.1.2.2.1.2. Azatlı kölenin malını istediği gibi kullanabileceği rivayeti

قَالَ أَبِي: قَالَ أَبُو قَطَنِ: لَمْ يَسْمَعْ سُفْيَانُ هَذَا - يَعْنِي مِنْ سَلَمَةَ بْنِ كَهِيلٍ - حَدِيثُ: السَّائِبَةُ بَضْعُ مَالِهِ حَيْثُ شَاءَ، قَالَ أَبِي: وَكَعِيبُ أَيْضًا حَدَّثَنَا عَنْ شُعْبَةَ.⁵⁸⁴

⁵⁷⁸ Bu kelime metinde "ender âyüm" şeklinde harekelenmiştir. Ancak kelimenin doğru okunuşunun "ender âyem" olduğu belirtilmiştir. Esved b. Yezîd'e ehli zimmete nasıl selam verileceği sorulmuş, o da "Ender âyem de." cevabını vermiştir. Farsça bir ibare olan "ender âyem", "gir" anlamına gelmektedir (bk. el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs*, nşr. Hüseyin Muhammed Şeref [Kahire: el-Hey'etü'l-âmmelî-şüûni'l-metâbii'l-emîriyye, 1404/1984-1413/1993], 4/379).

⁵⁷⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/173-274 (No. 26514).

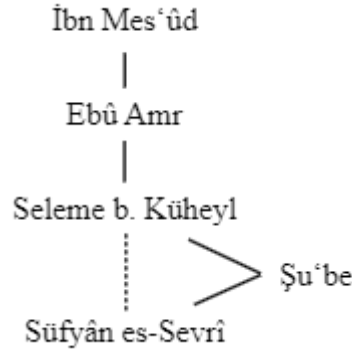
⁵⁸⁰ Abdullah b. Ahmed'in babasının bu sözü "Yemen'deki imlâ meclisinde" söylediğini bildirmesi isnad içi bir bilgi olarak hem Ahmed b. Hanbel'in Yemen'e gittiğini hem de burada bir imlâ meclisinin bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁵⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/156. Câbir aynı zamanda bir müdellistir. Fakat İbn Hacer onu *Tabakât*'ta zikretmemiştir. Bunun sebebinin, Câbir'in yalancı bir râvi olması nedeniyle tedlîsine bakılmaya gerek duyulmaksızın bütün rivayetlerinin reddedilmesi olduğu söylenmiştir. Ancak Câbir hakkında tevsîk bildiren muhaddisler de bulunmaktadır. Bu şekilde iki farklı görüş belirtilmesinin nedeni, daha önce de işaret edildiği gibi muhtemelen Câbir'in Şîî olması ve bu sebeple bir mezhep taassubuyla karşı karşıya kalmasıdır. Câbir'in tedlîsi hakkında bk. Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fi ehli't-tedlîs*, 15-20.

⁵⁸² Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkân*, 163; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/497-498; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/113-119; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkân*, 1/164; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/288; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/103-108; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/208-209; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/465-471; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/46-51. Sevrî ve Şu'be'nin tevsîk ettiği bilinen Câbir'i Abdurrahman b. Mehdî ile Yahyâ b. Saîd terk etmişler; Yahyâ b. Maîn "zayıf", Ebû Zûr'a "leyyin", Nesâî ise "metrûk" diyerek cerh etmişlerdir.

⁵⁸³ Örneğin bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/497.

⁵⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/26 (Paragraf no. 1443).

Ahmed b. Hanbel, Ebû Katan Amr b. Heysem'den (ö. 200/815-16 civarı) Şu'be'nin Sevrî hakkındaki bir açıklamasını aktarmaktadır. Şu'be azatlı kölenin malını dilediği gibi kullanabileceğini bildiren rivayeti Sevrî'nin Seleme b. Küheyl'den işitmediğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel de bu hadisi Vekî' ↔ Şu'be kanalıyla elde ettiğini ifade etmiştir.⁵⁸⁵

Rivayetin Şu'be ↔ Seleme b. Küheyl ↔ Ebû Amr Sa'd b. İyâs eş-Şeybânî ↔ Abdullah b. Mes'ûd tariki kaynaklarda kaydedilmiştir.⁵⁸⁶ Dârimî ve Beyhakî hadisi serd ettikten sonra Şu'be'nin "Bu hadisi Seleme'den, benden başka kimse işitmedi." sözünü de nakletmişlerdir. Aynı minvalde bilgi veren Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiğine göre de Şu'be hadisi bu isnadla naklederken "Haddesenâ Seleme b. Küheyl" dedikten sonra "Süfyân'a Seleme'den işittirmeyen Allah'a hamd olsun." diyerek isnadın serdine devam etmiştir. Hatîb onun bu sözünün sadece bu hadis için geçerli olduğunu, yoksa Süfyân'ın Seleme'den semâının bulunduğunu eklemektedir.⁵⁸⁷ Süfyân es-Sevrî bu hadisi Seleme'den işitmeden naklettiğine göre tedlîs yapmış demektir. Anlaşılan Sevrî hadisi Şu'be'den işitmiş, âlî isnad elde etmek maksadıyla onu isnaddan düşürerek kendisinin de hocası olan Seleme'den doğrudan rivayet etmiştir.

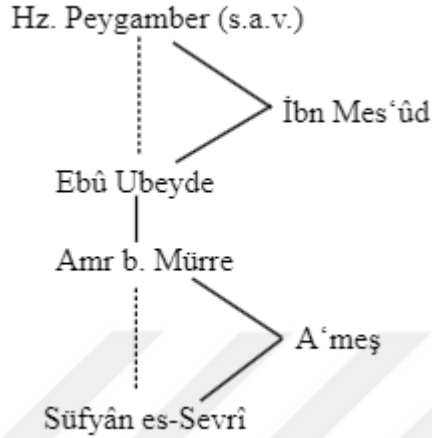
⁵⁸⁵ Vekî' ↔ Şu'be ↔ Seleme b. Küheyl ↔ Ebû Amr eş-Şeybânî ↔ Abdullah b. Mes'ûd tariki için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 16/328 (No. 32085).

⁵⁸⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 16/328 (No. 32085); Dârimî, *es-Sünen*, 4/2002 (No. 3159); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/509 (No. 21487).

⁵⁸⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, ts.), 2/141 (No. 1436).

3.2.1.2.2.1.3. “Allah tektir, teki sever.” rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ قَالَ: سَأَلْتُ سُفْيَانَ عَنْ حَدِيثِ عَمْرِو بْنِ مَرْةٍ عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ فِي الْوُتْرِ لِأَهْلِ الْقُرْآنِ فَقَالَ: لَمْ أَسْمَعْهُ -يَعْنِي مِنْ عَمْرِو بْنِ مَرْةٍ-.⁵⁸⁸

Ahmed b. Hanbel'in Süfyân es-Sevrî'nin naklettiğini söylediği Amr b. Mürre ↔ Ebû Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ûd⁵⁸⁹ isnadlı hadisin Amr'dan gelen tariki A'meş ↔ Amr b. Mürre ↔ Ebû Ubeyde ↔ Abdullah b. Mes'ûd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde merfû olarak kaynaklarda kaydedilmiştir.⁵⁹⁰ A'meş'ten Sevrî ↔ A'meş ↔ Amr b. Mürre ↔ Ebû Ubeyde ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen bir de mürsel tarik bulunmaktadır.⁵⁹¹ Burada Ahmed b. Hanbel'in sözünü ettiği tarik, muhtemelen ihtisar yapılarak işaret edilen bu mürsel tariktir. Dârekutnî ise hadisin isnadını Süfyân ↔ Amr ↔ Ebû Ubeyde şeklinde verdikten sonra “أَرَاهُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ النَّبِيُّ ﷺ” diyerek Sevrî'den gelen bu mürsel tarihin aslında İbn Mes'ûd'un da bulunduğu merfû tarik olması gerektiğine işaret etmektedir. Nitekim hemen sonra da hadisin Sevrî'nin Amr'dan naklettiği merfû iki tarikini serdederek bunu desteklemektedir.⁵⁹²

⁵⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/292, Mesele no: 2298.

⁵⁸⁹ Hadis, kaynaklarda “إِنَّ اللَّهَ وَتُرَّجِبُ الْوُتْرُ. أَوْتَرُوا يَا أَهْلَ الْقُرْآنِ” metniyle çeşitli râvilerden nakledilmiştir. Sevrî ↔ Amr ↔ Ebû Ubeyde tariki için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 5/293.

⁵⁹⁰ Ebû Dâvûd, “Salât”, 335 (No. 1412); İbn Mâce, *es-Sünen*, “Salât”, 114 (No. 1170).

⁵⁹¹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/4 (No. 4571); Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 5/294. Bunun dışında Saîd b. Sinân ↔ Amr b. Mürre ↔ Ebû Ubeyde ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde mürsel bir tarik daha bulunmaktadır (bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/507 [No. 6937]). Bu bilgi de eklenince Ebû Ubeyde ya da Amr arasından birinin hadisi bazen mürsel bazen merfû naklettiği sonucu çıkarılabilir. Ancak sahih tarihin merfû tarik olduğu anlaşılmaktadır.

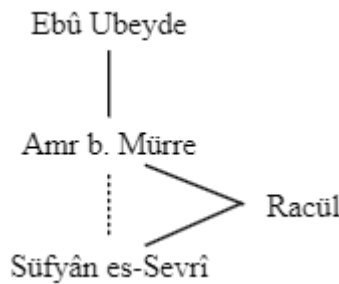
⁵⁹² Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 5/293-294.

Ahmed b. Hanbel'in Abdurrahmân b. Mehdî'den naklettiğine göre Sevrî bu hadisi hem kendisinin hem de A'meş'in hocası olan⁵⁹³ Amr b. Mürre'den işitmediğini bizzat kendisi itiraf etmiştir. Yukarıda verilen tarikler dikkate alındığında Sevrî'nin hadisi aslında A'meş'ten işittiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen o, önceleri hadisi doğrudan Amr'dan naklederken, daha sonra İbn Mehdî'nin sorusu sebebiyle hadisi ondan işitmediğini izhar etmek zorunda kalınca sonraları A'meş'i de isnadda zikretmeye başlamıştır. Böylece hadis Süfyân'dan iki şekilde, bazen müdelles bazen muttasıl olarak nakledilmiştir.

Süfyân es-Sevrî'nin bu hadiste tedlîs yaptığını destekleyen bir bilgi de Ebû Nuaym el-Fazl b. Dükeyn el-Mülâ'ten (ö. 219/834) nakledilmiştir. Süfyân'ın Amr'dan sadece yedi hadis işittiğini bildiren Ebû Nuaym, ondan işittiği hadisleri naklederken tahdîs sîgası kullandığını, ancak tedlîs yapacağı zaman "kâle" lafzını kullanmayı tercih ettiğini aktarmaktadır.⁵⁹⁴ Yine Ebû Nuaym, Süfyân'ın Amr'dan "an" lafzıyla aktardığı benzer bir rivayette tedlîs gerçekleştiğini söylemiştir.⁵⁹⁵ Bu bilgilerden hareketle Sevrî'nin incelenen hadiste tedlîs yaptığı kesinlik kazanmaktadır.

3.2.1.2.2.1.4. "İbn Mes'ûd'a şafak söktükten sonra konuşmak zor gelirdi." rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ قَالَ: وَسُئِلَ -يَعْنِي سُفْيَانَ- عَنْ حَدِيثِ عُمَرُو بْنِ مَرْثَةَ كَانَ يَعْزِي عَلَى عَبْدِ اللَّهِ أَنْ يَتَكَلَّمَ بَعْدَ طُلُوعِ الْفَجْرِ، فَقَالَ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ عَنْ عُمَرُو بْنِ مَرْثَةَ.⁵⁹⁶

Ahmed b. Hanbel'in isnadı tam vermeden kaydetmesine rağmen bir üstteki hadis ile benzer şekilde Süfyân ↔ Amr b. Mürre ↔ Ebû Ubeyde isnadıyla nakledildiği

⁵⁹³ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 22/233-234.

⁵⁹⁴ Ebû Zûr'a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 220-221.

⁵⁹⁵ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 126.

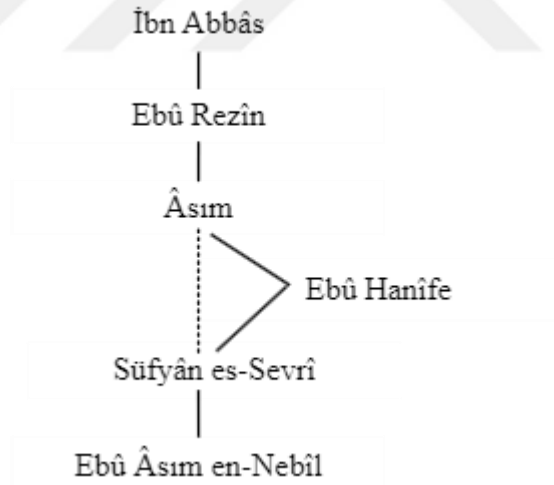
⁵⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/292 (Paragraf no. 2299).

anlaşılan bu rivayette Abdullâh b. Mes'ûd'un şafak söktükten sonra konuşmaktan hoşlanmaması, yani sabah namazını kılincaya kadar Allah'ı (c.c.) zikretmemenin ona ağır gelmesinden bahsedilmektedir.⁵⁹⁷

Ahmed b. Hanbel hadisle ilgili olarak Abdurrahmân b. Mehdî'nin bir açıklamasını nakletmektedir. Buna göre Süfyân'a Amr b. Mürre'den naklettiği bu hadis sorulunca, hadisi aslında Amr'ın kendisinde değil de başka bir râviden işittiğini itiraf etmiştir. Ancak yine de "racül" diye ifade ettiği râvinin kimliğini açıklamayarak söz konusu râviyi ısrarla müphem bırakmıştır. Bu da isnaddan düşürdüğü râvinin büyük ihtimalle zayıf olduğunu düşündürmektedir. Yukarıdaki hadiste Sevrî'nin Amr'dan rivayetlerinde tedlîs yaptığına dair bilgiler verildiğinden burada tekrar edilmeyecektir.

3.2.1.2.2.1.5. "Mürted kadın hapsedilir, öldürülmez, tövbe etmesi istenir." rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ قَالَ: سَأَلْتُ سُفْيَانَ عَنْ حَدِيثِ عَاصِمٍ يَعْني ابن أبي النجود فِي الْمُرْتَدَّةِ فَقَالَ: أَمَا مِنْ ثِقَةٍ فَلَا. قَالَ أَبِي: وَكَانَ أَبُو حَنِيفَةَ يَحْدِثُهُ عَنْ عَاصِمٍ.⁵⁹⁸

Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân'a Âsım b. Ebi'n-Nücûd'dan rivayet ettiği mürted kadın hakkındaki hadisi sormuş, Süfyân da hadisi sika bir râviden işitmediğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel bu hadisi Âsım'dan

⁵⁹⁷ Hadis Süfyân tariki ile kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak Abdurrahmân b. Mehdî ↔ Mes'ûdî ↔ Amr b. Mürre ↔ Ebû Ubeyde isnadıyla hadis kaydedilmiştir. Bu isnadla gelen rivayetin metni “كَانَ يَبْرُ” عَلَى عَبْدِ اللَّهِ يَعْني ابْنُ مَسْعُودٍ أَنَّهُ لَا يَذْكُرُ اللَّهَ وَالْقُرْآنَ حَتَّى يُصَلِّيَ الْفَجْرَ (bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/268 [No. 3034]).

⁵⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/73 (Paragraf no. 4236).

Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği bilgisini vererek Sevrî'nin "sika olmayan biri" diye nitelediği râvinin İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe olduğunu ortaya koymaktadır.

Metinde zikredilmese de bahsi geçen hadisin isnadı aslında Süfyân es-Sevrî ↔ Ebû Hanîfe ↔ Âsım ↔ Ebû Rezîn ↔ İbn Abbâs şeklindedir.⁵⁹⁹ Sevrî'den başka râviler de aynı hadisi Ebû Hanîfe ↔ Âsım ↔ Ebû Rezîn ↔ İbn Abbâs isnadıyla metni kısmen farklı olarak nakletmişlerdir.⁶⁰⁰ Ancak anlaşılan Sevrî hadisi aynı zamanda Sevrî ↔ Âsım ↔ Ebû Rezîn ↔ İbn Abbâs isnadıyla da rivayet etmiştir.⁶⁰¹ Ahmed b. Hanbel de bu tarik hakkında açıklama yapmaktadır.

Dârekutnî söz konusu hadisin Ebû Âsım ↔ Sevrî ↔ Âsım ve Ebû Âsım ↔ Sevrî ↔ Ebû Hanîfe ↔ Âsım kanalıyla gelen tariklerini kaydettikten sonra Yahyâ b. Maîn'in bir değerlendirmesine işaret etmektedir. İbn Maîn'in belirttiğine göre Sevrî, rivayet ettiği bir hadis hakkında Ebû Hanîfe'yi ayıplamakta, yani bir bakıma cerh etmektedir. Yine İbn Maîn bu hadisi Âsım ↔ Ebû Rezîn isnadıyla sadece Ebû Hanîfe'nin naklettiğini söylemiştir.⁶⁰² Bu durumda Sevrî'nin hadisi aldığı asıl kişinin Ebû Hanîfe olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Ayrıca hadisi Sevrî'den Ebû Hanîfe'nin düştüğü isnadla nakleden Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled en-Nebîl (ö. 212/828) de Süfyân'ın bu hadiste Ebû Hanîfe'den tedlîs yaptığını açıkça belirtmektedir.⁶⁰³ Bu iki bilgi bir araya getirildiğinde Sevrî'nin sika olmadığını düşündüğü için İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'yi iskât ederek tedlîs yaptığı kesin biçimde anlaşılmaktadır. Muhtemelen Sevrî önceleri hadisi Ebû Hanîfe'yi isnaddan düşürerek nakletmiş, İbn Mehdî'nin sorusu karşısında bile ısrarla iskât ettiği râvinin adını vermek istemeyerek sadece bu râvinin zayıf olduğunu söylemiş, fakat daha sonra zaten isnaddan bir râvinin düştüğü ortaya çıkınca bu râvinin yani Ebû Hânîfe'nin adını vererek de hadisi rivayet etmiştir.

⁵⁹⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/127, 275 (No. 3212, 3457). Dârekutnî hadisi Abdürrezzâk ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Ebû Hanîfe ↔ Âsım ↔ Ebû Rezîn ↔ İbn Abbâs isnadıyla ve ilkinde "نَجِيرٌ وَلَا تُفْتَلَنُ", ikincisinde ise "نَجَسٌ" metniyle nakletmiştir.

⁶⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/597 (No. 29599); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/353 (No. 16869); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/275 (No. 3458). Hadisi Ebû Hanîfe'den nakleden râviler İbn Ebî Şeybe'de Vekî' ile Abdürrahîm b. Süleymân, Beyhakî'de Ebû Yahyâ el-Himmâni, Dârekutnî'de ise Ebû Katan'dır. Hadisin bu kaynaklardaki ortak metni "لَا يُفْتَلَنُ الْبَسَاءُ إِذَا هُوَ ارْتَدَدَ عَنْ الْإِسْلَامِ" şeklindedir.

⁶⁰¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/275, 276 (No. 3455, 3459). Hadisin metni "نَسَجِي" şeklindedir. Hadisi Ebû Hanîfe'nin bulunduğu ve düştüğü iki tür isnadla da Ebû Âsım'dan nakleden kişi ise Muhammed b. İshâk'tır.

⁶⁰² Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/275 (No. 3456).

⁶⁰³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/276 (No. 3459).

3.2.1.2.2.1.6. “Kıran haccı yapan kimsenin iki tavaf, iki sa’y yapması gerekir.” rivayeti

حَدَّثَنِي ابْنُ خَلَادٍ قَالَ: سَمِعْتُ بِحْيَى يَقُولُ: سَمِعْتُ سُفْيَانَ سَأَلَ عَنْ حَدِيثِ أَبِي إِسْحَاقَ فِي الْقَارِنِ فَقَالَ: لَمْ أَسْمَعْهُ.⁶⁰⁴

Verilen metinde Abdullah b. Ahmed, Muhammed b. Hallâd el-Bâhilî’nin (ö. 240/854) Yahyâ el-Kattân’dan bir naklini aktarmaktadır. Abdullah b. Ahmed babasının hadislerin illetlerine dair görüşlerini bir arada kaydettiği bu eserde kimi zaman başka münekkitlerden de nakilde bulunmaktadır. Bunun nedeni muhtemelen Ahmed b. Hanbel’in de oğlunun referans verdiği muhaddislerle aynı kanaati taşımasıdır. Burada metni tam olarak verilmesi de kıran haccı yapan kişinin ikişer tavaf ve sa’y yapması gerektiğini ifade eden ve isnadı Süfyân es-Sevrî ↔ Ebû İshâk es-Sebîl ↔ İbn Mes‘ûd olan mevkûf rivayetten söz edilmektedir.⁶⁰⁵ Süfyân kendisine sorulunca bu rivayeti hocası⁶⁰⁶ Ebû İshâk’tan işitmediğini açıklamıştır. Kendisine sorulmadan önce hadisi “an” lafzıyla doğrudan Ebû İshâk’tan aktardığına göre Sevrî bu hadiste tedlîs yapmış demektir. Süfyân es-Sevrî’ye yöneltilen bu tür isnad sorgulamaları, onun tedlîsinin döneminin muhaddisleri tarafından bilindiğini ve naklettiği rivayetleri işitmediği şüphesi hasıl olunca isnadların hemen soruşturulduğunu göstermektedir.

3.2.1.2.2.1.7. Süt emzirmeden kaynaklanan haramlık hakkındaki rivayet

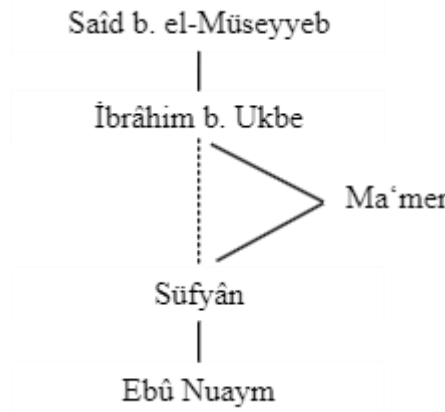
قَرَأْتُ عَلَى أَبِي: أَبُو نَعِيمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَقْبَةَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ قَالَ: إِذَا أَدَخَلَ بَطْنُهُ فَهُوَ يَحْرُمُ وَلَا أَقُولُ كَمَا قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ. قَرَأْتُ عَلَى أَبِي: ابْنُ مَهْدِيٍّ قَالَ: سَأَلْتُ سُفْيَانَ عَنْ حَدِيثِ إِبْرَاهِيمَ -يَعْنِي ابْنَ عَقْبَةَ- فِي الرِّضَاعِ -يَعْنِي هَذَا الْحَدِيثَ- فَقَالَ: لَمْ أَسْمَعْهُ، حَدَّثَنِي عَنْهُ مَعْمَرٌ.⁶⁰⁷

⁶⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/219 (Paragraf no. 4951).

⁶⁰⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 7/175. Hadisin metni “على القارن طوافان وسعيان” şeklindedir.

⁶⁰⁶ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 11/161.

⁶⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/224 (Paragraf no. 2080). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/291 (Paragraf no. 5291, 5292).

Abdullah b. Ahmed babasına, süt emzirmeden kaynaklanan haramlık hakkındaki Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn ↔ Süfyân ↔ İbrâhîm b. Ukbe ↔ Saïd b. el-Müseyyeb isnadıyla gelen hadisi okumuştur. Ayrıca Abdurrahmân b. Mehdî'nin bu hadisi Süfyân'a sorduğu, Süfyân'ın da hadisi İbrâhîm'den değil, Ma'mer'den işittiğini söylediği bilgisini de eklemiştir. Nitekim hadis Ma'mer ↔ İbrâhîm b. Ukbe ↔ Saïd b. Müseyyeb isnadıyla kaynaklarda kaydedilmiştir.⁶⁰⁸ Ahmed b. Hanbel'in oğluna herhangi bir itirazda bulunmaması onun da bu açıklamayı kabul ettiğini göstermektedir.

Buradaki Süfyân'ın İbn Uyeyne mi yoksa Sevrî mi olduğu ilk bakışta belli değildir. Zira her iki Süfyân da hem İbrâhîm⁶⁰⁹ hem de Ma'mer'den⁶¹⁰ hadis işitmiş ve gerek İbn Mehdî⁶¹¹ gerekse Ebû Nuaym'a⁶¹² hadis rivayet etmişlerdir. Ancak Süfyân'ın Sevrî olması daha muhtemel gözükmektedir. Zira bazı ricâl eserlerinde İbrâhîm b. Ukbe'den hadis rivayet edenler arasında Sevrî zikredilmesine rağmen İbn Uyeyne zikredilmemiştir.⁶¹³ Bu da Sevrî'nin ondan rivayet noktasında daha ön plana çıktığı şeklinde yorumlanabilir. Söz konusu râvinin Sevrî olduğunun düşünülmesinin bir başka nedeni de onun isnaddan Ma'mer'i düşürmek için daha iyi bir gerekçesinin olmasıdır. Sevrî aslında hocası olduğu Ma'mer'den hadis rivayetinde bulunmuştur. Dolayısıyla hadisi talebesinden naklettiği için onun adını zikretmek istemediğini düşünmek daha muhtemeldir. Adı geçen Süfyân hangisi olursa olsun, her hâlükârda

⁶⁰⁸ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/468 (No. 13921). İmam Mâlik aynı hadisi İbrâhîm b. Ukbe ↔ İbnü'l-Müseyyeb, Saïd b. Mansûr ise Abdülazîz b. Muhammed ↔ İbrâhîm b. Ukbe ↔ İbnü'l-Müseyyeb kanalıyla nakletmiştir (bk. İmam Mâlik, "Radâ", 2242; Saïd b. Mansûr, *es-Sünen*, 276-277 [No. 968]).

⁶⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/153.

⁶¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/305.

⁶¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/431.

⁶¹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/199.

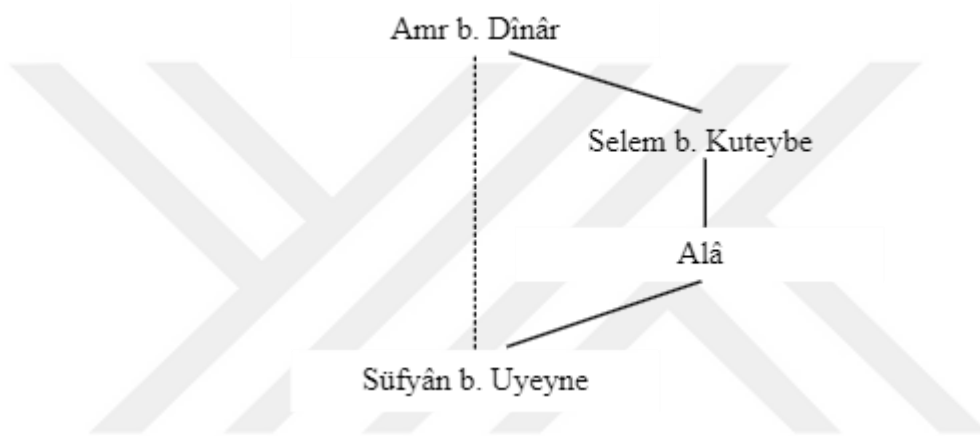
⁶¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/117; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/21.

isnaddan bir râvinin düştüğü ve normalde hadis işitilen hocadan semâ yoluyla alınmayan hadisin bu şekilde tedlîs yapılarak nakledildiği kesindir.

3.2.1.2.2. Süfyân b. Uyeyne'nin tedlîs yaptığı örnekler

3.2.1.2.2.1. İbnü'z-Zübeyr'in Emevîlere muhalefeti rivayeti

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ قَالَ: حَدَّثَنَا عَمْرُو النَّاقِدِ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ عَمْرٍو بْنِ دِينَارٍ أَنَّ ابْنَ الزُّبَيْرِ كَانَ لَا يَدْعُ شَيْئًا إِلَّا خَالَفَهُمْ -يَعْنِي بَنِي أُمَيَّةَ-. قَالَ: فَقُلْتُ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ سَمِعْتَهُ مِنْ عَمْرٍو؟ قَالَ: فَقَالَ: انْظُرُوا إِلَيْهِ لَا يَأْخُذُهُ عَفْوَا، الْعَلَاءُ عَنْ عَمْرٍو بْنِ دِينَارٍ. قَالَ: فَقُلْتُ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ سَمِعْتَهُ مِنَ الْعَلَاءِ؟ قَالَ: فَقَالَ: انْظُرُوا لَا يَأْخُذُهُ عَفْوَا، الْعَلَاءُ عَنْ سَلَمٍ بْنِ قُتَيْبَةَ عَنْ عَمْرٍو بْنِ دِينَارٍ.⁶¹⁴

Abdullah b. Ahmed'in, hocası Amr b. Muhammed en-Nâkîd'dan (ö. 232/846-47) Süfyân b. Uyeyne ↔ Amr b. Dînâr tarikiyle naklettiği bu maktû haberde İbnü'z-Zübeyr'in Emevîlere hemen her konuda muhalefet ettiğinden söz edilmektedir. Amr en-Nâkîd, Süfyân b. Uyeyne'ye bu hadisi Amr b. Dînâr'dan işitip işitmediğini sormuş, bunun üzerine İbn Uyeyne “Şuna bakın, (rivayet işini hiç) hafife almıyor. Amr b. Dînâr'dan Alâ (nakletti)” cevabını vermiştir. Amr en-Nâkîd, Süfyân'a bu sefer de hadisi Alâ'dan işitip işitmediğini sormuş, akabinde Süfyân, bu sorgulamasının hoşuna gittiği anlamında Amr en-Nâkîd'ın bu işi hiç hafife almadığını vurgulayarak isnadı “Alâ an Selemb. Kuteybe an Amr b. Dînâr” şeklinde açıklamıştır. Bu durumda hadisin isnadının aslında Süfyân b. Uyeyne ↔ Alâ ↔ Selemb. Kuteybe ↔ Amr b. Dînâr olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁶¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 2/257 (Paragraf no. 2175).

Amr b. Dinâr (ö. 126/744 [?]) gerek Süfyân b. Uyeyne'nin⁶¹⁵ gerekse Alâ'nın hadisi aldığı Selem b. Kuteybe el-Bâhilî'nin (ö. 149/766-67) hocasıdır.⁶¹⁶ *İlel* muhakkiki Vasiyyullah b. Muhammed Abbas bahsi geçen Alâ'nın, Süfyân'ın hocalarından⁶¹⁷ Alâ b. Abdirrahmân el-Harkî (ö. 130/747-48 civarı) olduğunu söylemektedir. Alâ b. Abdirrahmân ile Selem b. Kuteybe ile semâ ilişkisine dair bir bilgi bulunamamıştır, ancak söz konusu örnek böyle bir ilişki bulunduğuna delil sayılabilir. Diğer taraftan adı geçen Alâ'nın Alâ b. Minhâl el-Bâhilî olma ihtimali de değerlendirilmiştir. Bunun nedeni Buhârî'nin Selem b. Kuteybe'nin tercemesinde Selem'in Amr b. Dînâr'dan hadis işittiğini, Süfyân b. Uyeyne'nin de Alâ ↔ Selem tarikiyle hadis naklettiğini belirtmesidir.⁶¹⁸ İbn Ebî Hatim aynı bilgiyi Süfyân'ın Alâ b. Minhâl ↔ Selem tarikiyle hadis naklettiği şeklinde "İbn Minhâl" ilavesiyle vermektedir.⁶¹⁹ Verilen bilgilerin incelenen rivayetle de uyumlu görünmesi burada söz konusu râvinin Alâ b. Minhâl olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Ancak İbn Uyeyne'nin tedlîsinin isnaddan sadece sikaları düşürmesi ile gerçekleştiği bilindiğinden, Alâ b. Minhâl'in zayıf bir râvi olması⁶²⁰ bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır.

İbn Uyeyne hocası Amr b. Dînâr'dan naklettiği bu rivayette iki râviyi birden isnaddan düşürerek tedlîs yapmıştır. Amr en-Nâkîd ona hadisi işittiği râviler hakkında soru sorarak tedlîsi ortaya çıkarmıştır. Ancak Süfyân'ın bu sorulara cevap verirken de ketum davrandığı ve senedin aslını ısrarlı sorular karşısında izhar ettiği görülmektedir. Nitekim Amr en-Nâkîd ikinci soruyu sormasa ve Süfyân da ilk soruya verdiği cevapla yetinseydi isnad Süfyân ↔ Alâ ↔ Amr b. Dînâr şeklinde tesviye tedlîsinin bir örneği olacaktı. Ancak Amr en-Nâkîd ikinci sorusunu da sorarak isnadın muttasıl hâlinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Süfyân b. Uyeyne'nin peş peşe iki râviyi iskât ederek tedlîs yaptığı bir örnek daha önce Yahyâ b. Maîn kısmında incelenmişti. Aynı fiili gerçekleştirdiği birden fazla örnek rivayetten hareketle İbn Uyeyne'nin bu şekilde isnaddan birden fazla râvi düşürerek tedlîs yapma alışkanlığının olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Anlaşılan Süfyân, âlî isnada ulaşma konusunda büyük bir istek duymakta, bu nedenle de semâ ile almadığı bir hadisi naklederken o hocadan

⁶¹⁵ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 8/22.

⁶¹⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4/158.

⁶¹⁷ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 11/181.

⁶¹⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4/158.

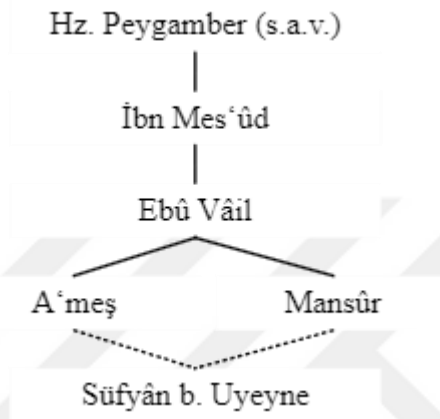
⁶¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/266.

⁶²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/361; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/130-131; a.mlf, *el-Mugnî*, 2/5; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 5/468-469.

kendisinin de başka hadisleri işitmiş olmasını yeterli görmekte ve isnaddan düşürdüğü râvi sayısına önem vermemektedir.

3.2.1.2.2.2. Namazda teşehhüd hakkında rivayet

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ قَالَ: لَمْ أَسْمَعْهُ يُعْنِي حَدِيثَ الشَّهَادَةِ وَقَرِءَ عَلَيْهِ مَنْصُورٌ وَالْأَعْمَشُ عَنْ أَبِي وَائِلٍ وَلَكِنْهُمْ كَانُوا يَحْدِثُونَهُ وَلَمْ أَسْمَعْهُ مِنْهُمْ.⁶²¹

Ahmed b. Hanbel namazda teşehhüd rivayeti hakkında Süfyân b. Uyeyne'nin sözlerini aktarmaktadır. İbn Uyeyne başka râvilerin bu hadisi A'meş ile Mansûr b. Mu'temir'den naklettikleri halde kendisinin onlardan işitmediğini söylemektedir. Gerçekten de hadis her tabakada aralarında A'meş ve Mansûr'un da bulunduğu çok sayıda tarikten nakledilmiştir. Süfyân b. Uyeyne de hadisi Süfyân ↔ A'meş + Mansûr ↔ Ebû Vâil Şakîk b. Seleme ↔ İbn Mes'ûd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁶²² kanalıyla nakletmiştir. Ancak bizzat kendisinin de dile getirdiği üzere bu hadisi hocaları⁶²³ A'meş ve Mansûr'dan işitmediği için, hadisi onlardan tedlîs yaparak nakletmiş demektir. İsnaddan düşürdüğü râvi ya da râvilerin kimlikleri ise bilinmemektedir.

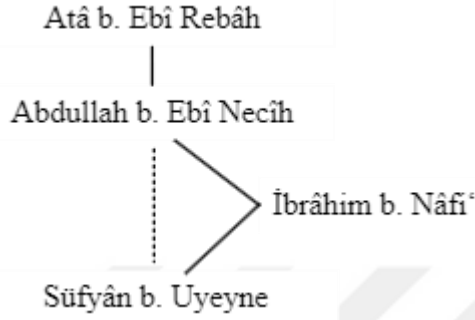
⁶²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/139 (Paragraf no. 4609). Eserde bir yerde daha Süfyân'ın bu hadisi semâ yoluyla almadığı belirtilmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 3/139 [Paragraf no. 4610]).

⁶²² Nesâî, "Salât", 41 (No. 1277); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/198 (No. 2819); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/160 (No. 1372). Bu eserlerde Ahmed b. Hanbel'in naklettiğinden farklı olarak sıralama "A'meş ve Mansûr" şeklindedir. Nesâî hadisi İbn Uyeyne'den Süfyân b. Uyeyne ↔ Mansûr + Hammâd ↔ Ebû Vâil ↔ İbn Mes'ûd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarihiyle de nakletmiştir (bk. Nesâî, "Salât", 100 [No. 1164]).

⁶²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/180, 182.

3.2.1.2.2.3. Hedy kurbanı ve cemreleri taşlama rivayeti

حَتَّى أَقَالَ: حَدَّثَنَا شُعَيْبُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ بِحَدِيثٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ عَطَاءٍ فِي الْهَدْيِ قَالَ: رَكُوبُ يَوْمَيْنِ وَمَشَى يَوْمَيْنِ
قَالَ شُعَيْبُ: فَقُلْتُ لِسُفْيَانَ: سَمِعْتَهُ مِنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ؟ فَقَالَ: فَأَنْتَ مِمَّنْ سَمِعْتَهُ؟ قَالَ شُعَيْبُ: فَقُلْتُ لَهُ: سَمِعْتَهُ مِنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ
فَقَالَ سُفْيَانُ: وَأَنَا سَمِعْتُهُ مِنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ.⁶²⁴

Ahmed b. Hanbel, Şuayb b. Harb (ö. 197/812-13) ile Süfyân b. Uyeyne arasında geçen Süfyân b. Uyeyne ↔ Abdullah b. Ebî Necîh ↔ Atâ b. Ebî Rebâh tarikiyle şeytan taşlamanın iki gün binekli, iki gün yaya yapılacağını belirten hadis hakkındaki diyalogu aktarmaktadır. Buna göre Şuayb, Süfyân'a bu hadisi İbn Ebî Necîh'ten işitip işitmediğini sorunca, Süfyân ona cevap vermeden önce "Sen kimden işittin?" sorusunu yöneltmiş, "İbrâhim b. Nâfi'den işittim." cevabını alınca kendisinin de hadisi aslında İbrâhim b. Nâfi' ↔ İbn Ebî Necîh tarikiyle aldığını itiraf etmiştir.⁶²⁵ Böylece isnadın muttasıl halinin Süfyân b. Uyeyne ↔ İbrâhim b. Nâfi' ↔ İbn Ebî Necîh ↔ Atâ b. Ebî Rebâh⁶²⁶ şeklinde olduğu ortaya çıkmıştır.

İbrâhim b. Nâfi', Süfyân'ın hocası, İbn Ebî Necîh'in talebesi iken;⁶²⁷ İbn Ebî Necîh her ikisinin de hocaları arasında zikredilmiştir.⁶²⁸ İbn Uyeyne'nin sika olan⁶²⁹ İbrâhim'i isnaddan düşürerek tedlîs yapmasının sebebi âlî isnad elde etmek istemesi olabilir. Şuayb'ın sorusuna ilk başta başka bir soruyla mukabele edip onun hadisi kimden işittiğini sorgulamasının nedeni de âlî isnadla ilgili görünmektedir. Süfyân b. Uyeyne'nin âlî isnad elde etmek için büyük çaba sarf ettiği ve tedlîs gerekçesinin de

⁶²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/257-258 (Paragraf no. 5137).

⁶²⁵ Hadis aslında İbn Ebî Necîh'ten İbrâhim b. Nâfi' vasıtasıyla yayılmış gözükmektedir. Hadisi İbrâhim b. Nâfi'den bu isnadla nakleden bir başka kişi de Vekî'dir (bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8/285 [No. 13931]).

⁶²⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/213 (No. 9560). Hadisin metni "رَمَى الْجِمَارِ رُكُوبَ يَوْمَيْنِ وَمَشَى يَوْمَيْنِ" şeklindedir.

⁶²⁷ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 2/227.

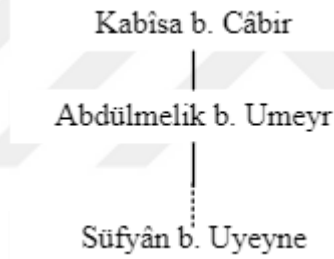
⁶²⁸ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 16/216.

⁶²⁹ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 2/228; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 1/174.

bu olduğu daha önce söylenmişti. Burada eğer Şuayb hadisi İbn Ebî Necîh'ten işittiğini söylese Süfyân'ın isnadı nâzil kalacağından belki de Süfyân soruya cevap vermek istemeyecekti. Ancak Şuayb'ın da hadisi kendisi ile aynı hocadan dinlediğini öğrenince, Süfyân artık asıl hocasını açıklamakta bir beis görmemiş gözükmektedir. Öte yandan Şuayb b. Harb'ın İbrâhim b. Nâfi' ya da İbn Ebî Necîh'ten hadis işittiğine dair bir bilgi ricâl eserlerinde bulunamamıştır. Ancak bu örnek onun en azından İbrâhim b. Nâfi'den hadis işittiğini kanıtlamaktadır.

3.2.1.2.2.4. “Talha b. Ubeydillah’tan daha çok kendisinden istenmeden yüklü miktarda para veren kimseyi görmedim.” rivayeti (İdrâc)

حَدَّثَنِي سَلَمَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحَمِيدِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ سُفْيَانَ وَسُئِلَ عَنْ حَدِيثِ عَبْدِ الْمَلِكِ هَذَا، أَسَمِعْتَهُ مِنْ عَبْدِ الْمَلِكِ؟ قَالَ: لَمْ أَسْمَعْهُ كَلَّهُ. ثُمَّ سَمِعْتُ سُفْيَانَ حَدَّثَ عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ عَنْ قَبِيصَةَ بْنِ جَابِرٍ قَالَ صَحِبْتُ طَلْحَةَ بْنَ عُبَيْدِ اللَّهِ فَمَا رَأَيْتُ رَجُلًا أُعْطِيَ لَجزيل مَالٍ عَنْ غَيْرِ مَسْأَلَةٍ مِنْهُ، وَذَكَرَ أَنَّهُ سَمِعَهُ مِنْ عَبْدِ الْمَلِكِ فَظَنَنْتُ أَنَّهُ لَمْ يَسْمَعْهُ كَلَّهُ.⁶³⁰

Süfyân b. Uyeyne ↔ Abdûlmelik b. Umeyr ↔ Kabîsa b. Câbir⁶³¹ isnadıyla gelen bu maktû rivayeti Humeydî, Süfyân b. Uyeyne'ye hocası Abdûlmelik'ten işitip işitmediğini sormuş, o da “Tamamını işitmedim.” cevabını vermiştir. Humeydî, Süfyân'ı bu hadisi rivayet ederken işitmiş ve onun hadisi Abdûlmelik'ten “semâ ettiğini” söylediğini duymuş, bunun üzerine semâ izhar etse de aslında hadisin tamamını ondan işitmediğini anlamıştır.⁶³²

Abdullah b. Ahmed'in zevâidinden olan bu örnek aynı zamanda bir idrâc örneğidir. Zira Süfyân b. Uyeyne hocasından bir hadisin bir parçasını işitmiş, diğer kısmına ise

⁶³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/471 (Paragraf no. 6013).

⁶³¹ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001), 49/247; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/420; Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, nşr. Abdullah Abdülmuhisin et-Türkî (Merkezü Hicr li'l-buhûs ve'd-dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1429/2008), 5/422.

⁶³² Bu metin Humeydî'den aynı lafızlarla Fesevî tarafından da aktarılmıştır (bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/459).

başka râviler vasıtasıyla ulaştığı halde iki metni birbirine katarak vasıta râvileri düşürmüş ve tamamını vasıtasız şekilde doğrudan Abdülmelik'ten almış gibi nakletmiştir. İbn Ebî Hâtim başlığında daha detaylı aktarılacağı üzere bu fiil bazı âlimler tarafından metin tedlîsi kabul edilmiştir.

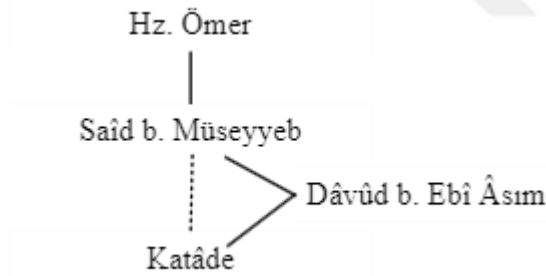
3.2.1.2.2.3. Katâde'nin tedlîs yaptığı örnekler

3.2.1.2.2.3.1. Katâde'nin Saîd b. el-Müseyyeb'den tedlîsi

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هَمَّامٌ قَالَ: حَدَّثَنَا قَتَادَةُ قَالَ: حَدَّثَنِي دَاوُدُ بْنُ أَبِي عَاصِمٍ خَمْسَةَ أَحَادِيثَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ لَمْ أَشْعُرْهَا مِنْهُ يَعْنِي مِنْ سَعِيدٍ وَهَذَا مِنْهَا...⁶³³

وَحَدَّثَنِي أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ طَلَّقَ امْرَأَتَهُ أُمَّ ابْنِهِ عَاصِمِ بْنِ عُمَرَ فَتَنَزَّعَهَا الصَّبِيُّ فَاحْتَصَمُوا إِلَى أَبِي بَكْرٍ فَقَضَى أَنَّ رِجْلَهَا وَفِرَاشَهَا خَيْرٌ لَهُ حَتَّى يَشِبَّ فَإِذَا شَبَّ اخْتَارَ لِنَفْسِهِ.⁶³⁴

قَالَ أَبِي: وَحَدَّثَنَا الْحَقَّافُ قَالَ: أَخْبَرَنَا سَعِيدٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ طَلَّقَ امْرَأَتَهُ أُمَّ عَاصِمِ بْنِ عُمَرَ بِمَا عُمَرُ وَعَاصِمٌ فِي جِرِّهَا فَأَرَادَ أَنْ يَأْخُذَهُ مِنْهَا فَتَجَادَبَا بَيْنَهُمَا حَتَّى بَكَى الصَّبِيُّ فَارْتَفَعَا إِلَى أَبِي بَكْرٍ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ لِعُمَرَ: مَسْحُهَا وَرِجْلُهَا وَجِرُّهَا خَيْرٌ لَهُ مِنْكَ حَتَّى يَشِبَّ الْغُلَامُ فَيَخْتَارَ.⁶³⁵

İlk metinde Katâde b. Diâme, Dâvûd b. Ebî Âsım'ın kendisine Saîd b. el-Müseyyeb'den beş hadisi naklettiğini, kendisinin bu hadisleri aslında İbnü'l-Müseyyeb'den işitmediğini söylemektedir. Katâde'nin peş peşe sıraladığı bu hadislerden biri de Hz. Ömer'in hanımını boşadıktan sonra oğulları Âsım'ı kimin

⁶³³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/324 (Paragraf no. 5441). Katâde; Dâvûd b. Ebî Âsım ↔ Saîd b. Müseyyeb tarikiyle gelen, yani aslında Saîd'den işitmediği beş rivayeti peş peşe Hemmâm'a rivayet etmiştir. Katâde'nin tedlîs yaptığı bu hadislerden biri *İlel*'de iki defa geçmesi sebebiyle seçilerek incelenmiştir. Diğer dört rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/324-325 (Paragraf no. 5441, 5442, 5444, 5445).

⁶³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/324 (Paragraf no. 5443).

⁶³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/330 (Paragraf no. 5463).

alacağı konusunda tartıştıklarını ve Hz. Ebû Bekir'in kadın lehine hüküm verdiğini anlatan rivayettir.

Ahmed b. Hanbel rivayeti Haffâf ↔ Saîd b. Ebî Arûbe ↔ Katâde ↔ Saîd b. Müseyyeb ↔ Hz. Ömer tarikiyle nakletmiştir.⁶³⁶ İsnadına ilk bakıldığında bu hadisin, Katâde'nin pek çok hadis işittiği hocası İbnü'l-Müseyyeb'den semâ yoluyla aldığı rivayetlerden biri olduğu düşünülebilir. Ancak Katâde'nin bizzat kendisi vasıta râviyi Dâvûd b. Ebî Âsım olarak açıklayarak söz konusu isnadda tedlîs yaptığını bir bakıma itiraf etmiştir. Katâde'nin sika bir râvi olan⁶³⁷ Dâvûd'u isnaddan düşürme nedeni ise kendisinin de hadisi İbnü'l-Müseyyeb'den dinleme imkânı bulunması bakımından âlî isnad elde etmek istemesi olmalıdır.

3.2.1.2.2.3.2. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) definden sonra kabir üzerinde namaz kılması rivayeti

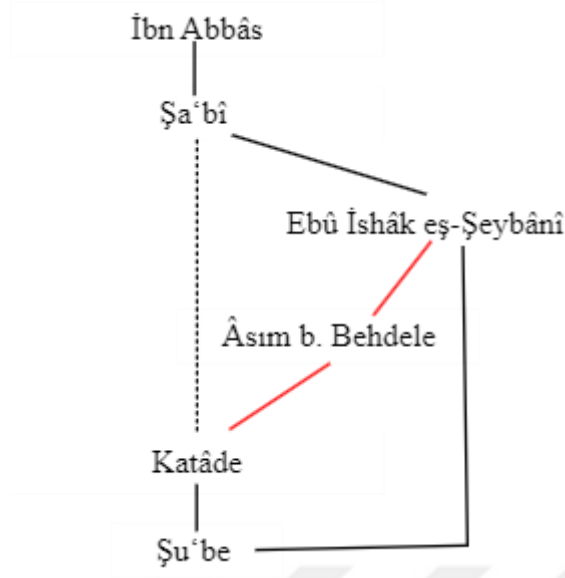
حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ الْهَاشِمِيُّ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّادٍ الْهَنَائِيُّ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ صَلَّى عَلَى قَبْرِ بَعْدَ مَا دُفِنَ.

قَالَ شُعْبَةُ: فَقُلْتُ: لِقَتَادَةَ مِمَّنْ سَمِعْتُهُ؟ قَالَ: حَدَّثَنِي عَاصِمُ بْنُ بَهْدَلَةَ، قَالَ شُعْبَةُ: فَسَأَلْتُ عَاصِمَ بْنَ بَهْدَلَةَ، مِمَّنْ سَمِعْتُهُ؟ فَقَالَ: حَدَّثَنِي الشَّيْبَانِيُّ. قَالَ شُعْبَةُ: فَلَقِيتُ الشَّيْبَانِيَّ فَسَأَلْتُهُ مِمَّنْ سَمِعْتُهُ؟ فَقَالَ حَدَّثَنِي الشَّعْبِيُّ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ صَلَّى عَلَى قَبْرِ.⁶³⁸

⁶³⁶ Saîd b. Ebî Arûbe ↔ Katâde ↔ Saîd b. Müseyyeb ↔ Hz. Ömer tariki için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 10/173 (No. 19464). Saîd b. Müseyyeb'in Hz. Ömer'den hadis işittiğinin kesin olması hakkında bk. Hâşim Cemil Abdullah, *Fıkhu'l-İmâm Saîd b. Müseyyeb* (Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1394-1395/1974-1975), 1/67-68. Aynı olay bunun dışında da muhtelif isnadlarla kaynaklarda kaydedilmiştir (bk. İmam Mâlik, "Vasiyye", 2838; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/154-155 [No. 12601]; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, 2/139 [No. 2269-2274]; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 10/174 [No. 19465]; Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 8/106).

⁶³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/405-406; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/189-190.

⁶³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 261-262 (Paragraf no. 532).

Ahmed b. Hanbel'in Ca'fer b. Abdilvâhid ↔ Muhammed b. Abbâd ↔ Şu'be ↔ Katâde ↔ Şa'bî ↔ İbn Abbas isnadıyla naklettiği bu rivayette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) definden sonra kabir üzerinde namaz kıldığından söz edilmektedir. Şu'be, Katâde'ye bu hadisi kimden işittiğini sorunca Âsım b. Behdele'den (ö. 127/745) işittiği cevabını almıştır. Âsım'a aynı soruyu sorduğunda ise onun da hadisi Ebû İshâk Süleymân eş-Şeybânî'den (ö. 140/757-58 civarı) aldığını öğrenmiştir. Şu'be, Şeybânî'nin kendisine de aynı soruyu yöneltince Şeybânî, hadisi Şa'bî'den aldığını bildirmiştir. Hadisi verilen isnadla nakleden İbn Adî, bu hadisi “münkerü'l-hadîs anî's-sikât” ve “yesriku'l-hadîs” diye nitelediği Ca'fer'den başka kimsenin Şu'be'den bu şekilde nakletmediğini söylemektedir. İbn Adî'nin belirttiğine göre rivayeti Şu'be'den nakleden herkes Şu'be ↔ Şeybânî ↔ Şa'bî ↔ İbn Abbâs diye nakletmiştir.⁶³⁹ Gerçekten de hadis pek çok kaynakta Şu'be ↔ Şeybânî isnadıyla kaydedilmiştir.⁶⁴⁰

Ahmed b. Hanbel'in burada verdiği isnad dikkate alınırsa normalde Katâde ↔ Âsım ↔ Şeybânî ↔ Şa'bî ↔ İbn Abbas olması gereken isnaddan peş peşe iki râvinin düştüğü görülmektedir. Muâsır oldukları anlaşılan Katâde ve Âsım arasında bir semâ ilişkisi tespit edilememiştir. Ancak burada verilen bilgiden hareketle Katâde'nin hadisi Âsım'dan işittiği halde hem onu hem de onun hadisi aldığı Şeybânî'yi isnaddan

⁶³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/153-154.

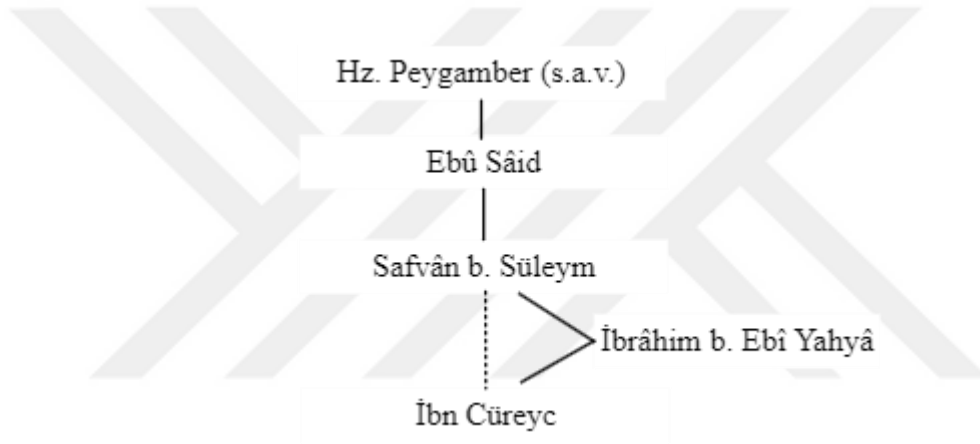
⁶⁴⁰ Buhârî, “Ezân”, 161 (No. 857), “Cenâiz”, 54, 56, 66, 69 (No. 1319, 1322, 1336, 1340); Müslim, “Cenâiz”, 23 (No. 954, 955); Tirmizî, “Cenâiz”, 47 (No. 1058).

düşürerek hocası olan⁶⁴¹ Şa‘bî’den nakletmesi tam anlamıyla bir tedlîs örneğidir. İsnaddan Şeybânî’yi düşüren râvinin Âsım olabileceği akla gelse de onun müdellis bir râvi olmaması nedeniyle bu, uzak bir ihtimaldir. Ahmed b. Hanbel, Katâde’nin bu yaptığını tedlîs kabul ettiğine dair ifade kullanmamış, yalnızca Şu‘be’nin sorularını ve verilen cevapları aktararak sahih isnada işaret etmekle yetinmiştir.

3.2.1.2.2.4. İbn Cüreyc’in tedlîs yaptığı örnekler

3.2.1.2.2.4.1. Ramazan’da hacamatın orucu bozması rivayeti

حَدَّثَنَا أَبُو عَقِيلٍ مُحَمَّدُ بْنُ حَاجِبٍ الْمُرَوِّزِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سَلِيمٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ مَوْلَى بْنِ عَامِرٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: «أَفْطَرِ الْحَاجِمُ الْحَجُومَ».⁶⁴²

Abdullah b. Ahmed’in Ebû Akîl ↔ Abdürrezzâk ↔ İbn Cüreyc ↔ Safvân b. Süleyym ↔ Ebû Saîd mevlâ İbn Âmir ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁶⁴³ kanalıyla naklettiği bu hadis Ramazan ayında hacamat yapanın da yaptırmanın da orucunun bozulacağını bildirmektedir. Hadis herhangi bir açıklama yapılmadan kaydedilmiştir. Ancak müdellis İbn Cüreyc’in hadisi an‘ane ile nakletmesi isnadda bir inkıta bulunabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Gerçekten de Nesâî hadisi İbn Cüreyc’den bu isnadla naklettikten sonra hadisin münker olduğunu ve İbn Cüreyc’in bunu Safvân’dan işitmediğini düşündüğünü söylemiştir.⁶⁴⁴ Nesâî’nin

⁶⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 14/32, 33. Şa‘bî hem Katâde’nin hem de Ebû İshâk’ın hocasıdır.

⁶⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/245 (Paragraf no. 5085).

⁶⁴³ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3/330 (No. 3163). Nesâî isnadı Ahmed b. Fudâle ↔ Ebû Âsım ↔ İbn Cüreyc ↔ Safvân ↔ Ebû Saîd ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde vermiştir. Hadis farklı isnadlarla da kaynaklarda kaydedilmiştir.

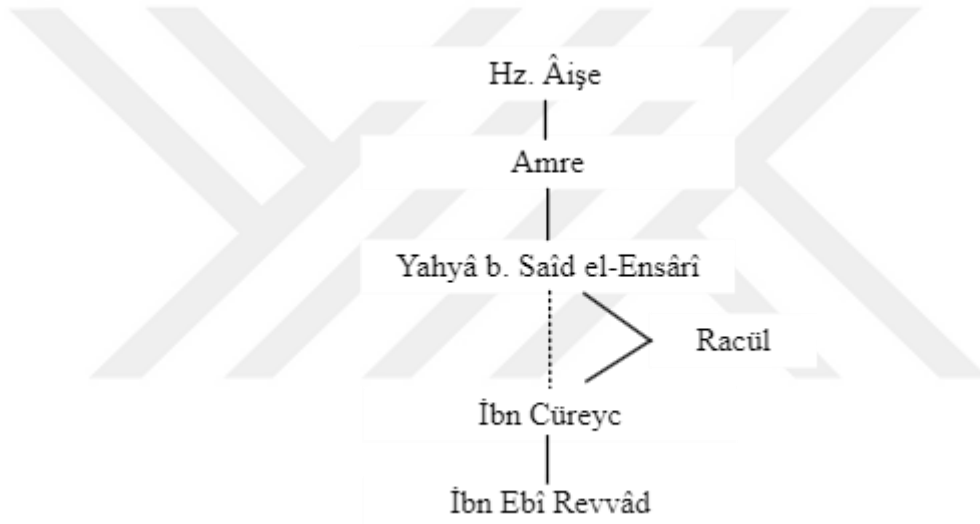
⁶⁴⁴ Nesâî’nin bu açıklaması, münekkittlerin münker olduğuna karar verdikleri ancak isnadı sahih görünen hadislerin illeti olarak tedlîs ihtimalini dile getirmelerine bir örnektir.

açıklamalarından hareketle İbn Cüreyc'in hadisi hocası⁶⁴⁵ Safvân'dan tedlîs yaparak naklettiği ortaya çıkmaktadır.

İbn Cüreyc'in Safvân'ın hadislerini İbrâhim b. Ebî Yahyâ'dan tedlîs yaparak naklettiği bilinmektedir.⁶⁴⁶ İncelenen hadiste de başka örnekleri ileride verilecek bu durum söz konusu olabilir. Nitekim hadisi İbn Ebî Hâtim de eserinde nakletmiş ve isnaddan İbn Ebî Yahyâ'nın düştüğü bilgisini aktarmıştır.⁶⁴⁷

3.2.1.2.2.4.2. Akîka kurbanı hakkındaki rivayet

قلت ليحيى: ابن أبي رواد حدث عن ابن جريج عن يحيى بن سعيد عن عمرة عن عائشة عن النبي ﷺ في العقيقة فقال: هذا في كتب ابن جريج عن رجل عن يحيى عن عمرة عن عائشة عن النبي ﷺ.⁶⁴⁸

Verilen metinde Abdullah b. Ahmed'in, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a bahsettiği bir hadis yer almaktadır. İbn Ebî Revvâd'ın İbn Cüreyc ↔ Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ↔ Amre⁶⁴⁹ ↔ Hz. Âişe⁶⁵⁰ isnadıyla naklettiği bu hadis, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hasan ve Hüseyin için yedinci günde akîka kurbanı kestğini anlatmaktadır. Yahyâ el-Kattân bu hadisin İbn Cüreyc'in kitaplarında İbn Cüreyc ↔ racül ↔ Yahyâ ↔ Amre ↔ Hz. Âişe

⁶⁴⁵ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 13/185.

⁶⁴⁶ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 2/694.

⁶⁴⁷ İleride nakledilecek bu rivayet için bk. "3.4.2.2.1. Hacamat yapanın da yaptırının da orucunun bozulacağı rivayeti (İbn Cüreyc tariki)" başlığı. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/106-107 (No. 731).

⁶⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/19 (Paragraf no. 3960).

⁶⁴⁹ Metinde , harfi olmaksızın "Amr" olarak yazılarak imlâ hatası yapılan bu isim "Amre"dir.

⁶⁵⁰ Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, 8/17 (No. 4521); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/504-505, 510-511 (No. 19272,19294); Dârekutnî, *el-İlelül-vâride*, 15/408-409. Ebû Ya'lâ hadisi İbn Ebî Revvâd tarikinden kaydetmiştir. Beyhakî ilk geçtiği yerde bu hadisi İbn Cüreyc'den sadece Muhammed b. Amr el-Yâfi'i ile İbn Ebî Revvâd'ın naklettiğini bildiğini söylemiştir. Ancak Dârekutnî, İbn Cüreyc'den gelen isnadı bu iki râviye ek olarak bir de Hişâm b. Süleymân'dan aktarmaktadır.

↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla kaydedildiğini söylemiştir. İbn Cüreyc'in kitaplarında da müphem bıraktığı râviyi, hadisi İbn Ebî Revvâd'a naklederken isnaddan tamamen düşürdüğü anlaşılmaktadır.

Tam bu noktada bir ihtimal daha dile getirilmelidir. Abdülmecîd b. Abdilaziz b. Ebî Revvâd da bir müdellistir.⁶⁵¹ Ancak râvi düşmesinden onun değil de İbn Cüreyc'in sorumlu olması daha muhtemel görünmektedir. Zira İbn Cüreyc'in kitabında da râviyi müphem bırakması onun bu râviyi gizleme gibi bir temâyülünün olduğunu göstermektedir. İbn Ebî Revvâd'ın, İbn Cüreyc'in hadislerini en iyi bilen kişi olduğu yönündeki açıklama da⁶⁵² İbn Cüreyc'in hadisi ona râvi düşürerek naklettiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Kısacası İbn Cüreyc kitabında adını açıklamadığı bir râvi vasıtasıyla aldığını belirttiği hadisi -ki bu da bir tür tedlîstir- aynı zamanda doğrudan hocası⁶⁵³ Yahyâ el-Ensârî'den de naklederek tedlîs yapmıştır. Bir başka tarikte İbn Cüreyc'in hadisi aynı isnadla Hişâm b. Süleymân'a "Huddistü an Yahyâ b. Saîd" diyerek aktarması da bu sonucu desteklemektedir.⁶⁵⁴ Diğer taraftan bu son tarik akla bir başka ihtimali daha getirmektedir. İbn Cüreyc hadisi Hişâm'a "huddistü" diyerek naklettiğine ve kitabında da "racül"ü belirttiğine göre, belki de hadisi İbn Ebî Revvâd'a da "huddistü" lafzıyla nakletmiş, ancak İbn Ebî Revvâd bu lafzı "an" a çevirerek aktarmıştır.

3.2.1.2.2.4.3. İbn Cüreyc'in çeşitli hocalarından tedlîs yapması

قَالَ أَبِي: رَأَيْتُ سَنِيْدًا عِنْدَ حِجَاجِ بْنِ مُحَمَّدٍ وَهُوَ يَسْمَعُ مِنْهُ كِتَابَ الْجَامِعِ يُعْنِي لِابْنِ جُرَيْجٍ فَكَانَ فِي الْكِتَابِ ابْنُ جُرَيْجٍ قَالَ: أَخْبَرْتُ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ وَأَخْبَرْتُ عَنْ الزُّهْرِيِّ وَأَخْبَرْتُ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سَلِيمٍ فَجَعَلَ سَنِيْدٌ يَقُولُ لِحِجَاجٍ: قُلْ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ ابْنُ جُرَيْجٍ عَنْ الزُّهْرِيِّ وَابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ وَابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ سَلِيمٍ فَكَانَ يَقُولُ لَهُ: هَكَذَا وَلَمْ يَحْمَدِهِ أَيْ فِيمَا رَأَاهُ يَصْنَعُ بِحِجَاجٍ وَذَمَّهُ عَلَى ذَلِكَ.

قَالَ أَبِي: وَبَعْضُ هَذِهِ الْأَحَادِيثِ الَّتِي كَانَ يَرْسُلُهَا ابْنُ جُرَيْجٍ أَحَادِيثَ مَوْضُوعَةٍ. كَانَ ابْنُ جُرَيْجٍ لَا يُبَالِي مَنْ أَيْنَ يَأْخُذُهُ يُعْنِي قَوْلُهُ: أَخْبَرْتُ وَخَدَّثْتُ عَنْ فُلَانٍ.⁶⁵⁵

⁶⁵¹ Alâî, Ahmed b. Hanbel'in onun tedlîs yaptığı yönündeki bir ifadesini aktarmış, İbn Hacer ise onu üçüncü mertebe müdellisler arasında zikretmiştir (bk. Alâî, *Câmi 'u 't-tahsîl*, 107; İbn Hacer, *Tabakâtü 'l-müdellisîn*, 141).

⁶⁵² Dârekutnî, *el-İlelû 'l-vâride*, 12/13 (No. 2346).

⁶⁵³ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 18/344.

⁶⁵⁴ Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk ed-Dûlâbî, *ez-Zürriyyetü 't-tâhiratü 'n-nebeviyye* (Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1407/1986), 85 (No. 148).

⁶⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/551-552 (Paragraf no. 3610).

Süneyd b. Dâvûd et-Tarsûsî (ö. 226/840-41), Haccâc b. Muhammed et-Tarsûsî'den (ö. 206/821-22) İbn Cüreyc'in *el-Câmi'* adlı kitabını dinlerken, kitapta "İbn Cüreyc" yazmasına rağmen Haccâc, İbn Cüreyc adını atlayarak "uhbirtü an Yahyâ b. Saîd", "uhbirtü an Zührî" ve "uhbirtü an Safvân b. Süleym" şeklinde okumuştur. Bunun üzerine Süneyd, Haccâc'a bu yerlerde "İbn Cüreyc an Yahyâ", "İbn Cüreyc an Zührî", "İbn Cüreyc an Safvân" demesi gerektiğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel de Haccâc'ın yaptığını doğru bulmamıştır. Haccâc b. Muhammed müdellis bir râvi olmadığından burada ona yöneltilen tenkidin okuma usûlü ile ilgili olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte isnaddan râvi düşmesine neden olması bakımından onun yaptığı da tedlîse benzemektedir.

Ahmed b. Hanbel, mevzubahis kitaptaki "İbn Cüreyc an Yahyâ", "İbn Cüreyc an Zührî", "İbn Cüreyc an Safvân" isnadlarıyla gelen rivayetlerle ilgili bir açıklama daha yapmakta ve İbn Cüreyc'in *irsâl* yaptığı bu hadislerin bir kısmının mevzû olduğunu belirtmektedir. Demek ki İbn Cüreyc bu hadisleri zikredilen hocalardan işitmemiştir. Ahmed b. Hanbel'in burada "irsâl" ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Çünkü Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Zührî ve Safvân b. Süleym'in her üçü de İbn Cüreyc'in hocaları arasında sayılmaktadır.⁶⁵⁶ Öte yandan İbn Cüreyc'in Safvân'dan hadis işitmediği bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır. Müdellis olduğu bilinen İbn Cüreyc'in bu râvilerden -özellikle ilk ikisi için- işitmediği hadisleri aktarmasına irsâl değil de tedlîs denilmesi aslında yerleşik tedlîs tanımı bakımından daha doğrudur. Hâlbuki Ahmed b. Hanbel, İbn Cüreyc'in hadis işittiği hocalarından işitmediği hadisleri aktarmasına "irsâl" demektedir. Buradan hareketle Ahmed b. Hanbel'in irsâli tedlîs anlamında kullanabildiği sonucu çıkmaktadır. Diğer taraftan mevzû bir hadisin neden irsâl/tedlîs yapılarak nakledilmek istendiği sorusu da bir cevap beklemektedir. Bununla ilgili olarak iki ihtimalden söz edilebilir. Birinci ihtimal tedlîs yapan râvinin, naklettiği hadisin uydurma olduğunu fark etmemesi, ikincisi ise mevzû olduğunu bildiği halde âlî isnad elde etme isteğinin had safhada olması nedeniyle ille de bu hadisi nakletmek istemesi olarak ifade edilebilir.⁶⁵⁷ Tedlîs yapıldığı belirlenen başka mevzû hadis örnekleri de tezin ilerleyen sayfalarında verilecektir. O örneklerde de bu iki ihtimalin söz konusu olabileceği şimdiden belirtilmelidir.

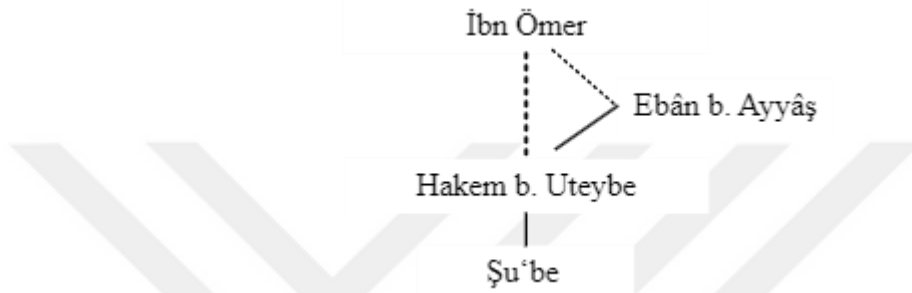
⁶⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/340, 343, 344.

⁶⁵⁷ Mevzû hadislerin âlî isnad düşüncesiyle nakledilmesi hakkında bk. Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 100-102.

hadiste imam olmaları gibi sebeplerle *Sahîh*'lerde hadisleri yer alan müdellisleri içeren ikinci mertebede zikredilmiştir.⁶⁶²

3.2.1.2.2.5.2. İbn Ömer'in üç kere yemin ettikten sonra yeminini bozması sonucunda tek bir kefarete yerine getirdiğine dair rivayet

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُهْدِيٍّ قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ الْحَكَمِ أَنَّ بَنَ عُمَرَ حَلَفَ عَلَى مَمْلُوكٍ لَهُ يُطْلَقُ امْرَأَتَهُ فَأَبَى فَكَفَرَ عَنْ يَمِينِهِ؛ قَالَ شُعْبَةُ: أَرَاهُ بَلَّغَهُ -يَعْنِي الْحَكَمَ- عَنْ أَبِي بَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ.⁶⁶³

Ahmed b. Hanbel, Abdurrahmân b. Mehdî'den Şu'be ↔ Hakem b. Uteybe ↔ İbn Ömer tarikiyle İbn Ömer'in üç kere yemin ettikten sonra yeminini bozması sonucunda tek bir kefarete yerine getirdiğini bildiren rivayeti nakletmektedir.⁶⁶⁴ Şu'be'ye göre Hakem (ö. 113/731-32'den sonra) bu rivayeti İbn Ömer'den (ö. 73/693) işitmemiş, hadis ona Ebân b. Ebî Ayyâş (ö. 140/757-58 civarı) vasıtasıyla ulaşmıştır.

Hakem b. Uteybe ile İbn Ömer ve Ebân arasında semân gerçekleştiğine dair bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak vefat tarihlerine bakıldığında küçük tâbiûn tabakasından Hakem'in yine aynı tabakadan Ebân'dan hadis dinlemiş olma ihtimali bulunmaktadır. Ayrıca yine Hakem'in Zeyd b. Erkam'dan (ö. 68/688) hadis işittiği bilgisi de bulunmaktadır.⁶⁶⁵ Bu nedenle İbn Ömer'den de hadis işitmiş ya da en azından onun zamanına yetişmiş olması mümkündür. Ebân'ın ise İbn Ömer'den hadis işittiği ya da

⁶⁶² Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdebbisîn*, 107. Hakem'in tedlîsi konusunda genellikle Mücâhid'den nakilleri söz konusu edilmiştir. Meselâ İbn Hibbân, Hakem b. Uteybe'nin *Tefsîr*'i Mücâhid'den işitmediğini, Kâsım'ın kitabından aldığı halde Mücâhid'den naklederek tedlîs yaptığını bildirmiştir. Yine Hakem'in Mücâhid'den semâ lafzı kullanmadan naklettiği hadislerin aslında kitaptan olduğu bilgisi kaynaklarda mevcuttur (bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/333; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/129-130).

⁶⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/110-111 (Paragraf no. 1730).

⁶⁶⁴ Hadis bu isnadla kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak İbn Ömer'in aynı yemini üç kere edip de bozunca tek bir kefarete yerine getirdiği bilgisi başka eserlerde de isnadları müsned olmaksızın nakledilmiştir (bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/508 [No. 16060]; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/6 [No. 19979]).

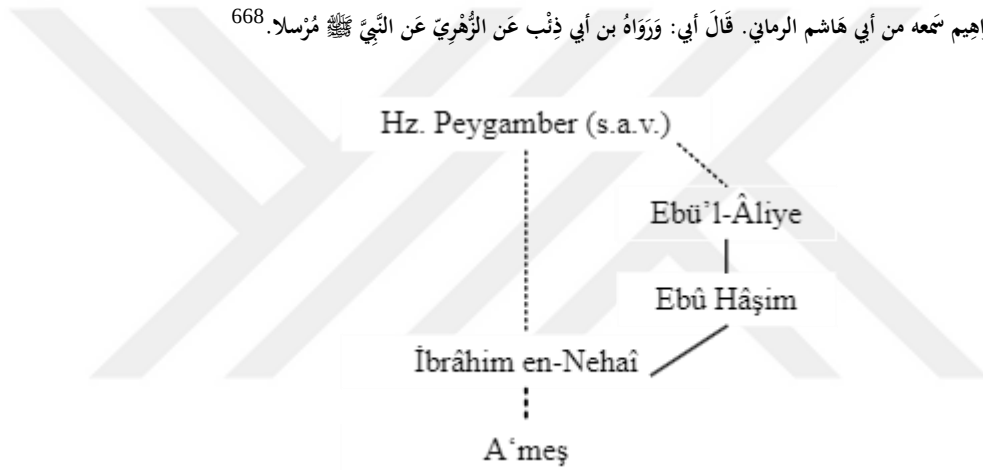
⁶⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/115.

onunla görüştüğü bilgisine rastlanamamıştır. Ebân'ın kaynaklarda yer alan hocalarının vefat tarihi en erken olanı Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) olduğuna göre⁶⁶⁶ İbn Ömer'e yetişmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ebân hadisi İbn Ömer'den almış olamayacağı için isnadın o noktasında bir inkıta söz konusudur. Hakem'in, metruk bir râvi olan⁶⁶⁷ Ebân'ı hem zayıflığı hem de yaşının küçük olması nedeniyle isnadda zikretmek istemediği, bu nedenle de tedlîs yaptığı düşünülebilir.

3.2.1.2.2.6. A'meş'in tedlîs yaptığı örnek

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ فِي حَدِيثِ الْأَعْمَشِ: عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ فِي الصُّحُكِ فِي الصَّلَاةِ، قَالَ وَكَيْعٌ: قَالَ الْأَعْمَشُ: أَرَى إِبْرَاهِيمَ ذَكَرَهُ، وَابْنُ مَهْدِي قَالَ: قَالَ سَفْيَانٌ: لَمْ يَسْمَعْ الْأَعْمَشُ حَدِيثَ إِبْرَاهِيمَ فِي الصُّحُكِ.

قَالَ أَبِي سَمِعْنَا أَنَّ إِبْرَاهِيمَ سَمِعَهُ مِنْ أَبِي هَاشِمٍ الرَّمَانِيِّ. قَالَ أَبِي: وَرَوَاهُ بْنُ أَبِي ذُنُبٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ مُرْسَلًا.⁶⁶⁸

Namazda gülündüğü takdirde hem abdestin hem de namazın tekrarının gerekeceğini bildiren hadis, pek çok tarikle nakledilmiş sahih bir rivayettir. Ahmed b. Hanbel burada hadisin A'meş ↔ İbrâhim en-Nehaî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikinden söz etmektedir.⁶⁶⁹ Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Vekî', A'meş'in kullandığı lafzın "Sanırım İbrâhim bu hadisi zikretti." şeklinde kesin semâ belirtmediğini söylemiş, İbn Mehdî ise A'meş'in hadisi İbrâhim'den işitmediğini naklederek bu bilgiyi desteklemiştir. A'meş'in hadisi hocası Nehaî'den işitmediği belli olduğuna göre ondan

⁶⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/19.

⁶⁶⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/454; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/134; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/96-97; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/381-387; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/19; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/207; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/7; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 87.

⁶⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/67, Mesele no: 1569.

⁶⁶⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/413 (No. 643); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/228 (No. 681). Dârekutnî'de isnad Ebû Muâviye ↔ A'meş ↔ İbrâhim ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde iken Beyhakî aynı isnada Ebû Bekr b. Hâris ↔ Ali b. Ömer ↔ Ebû Bekr en-Neysâbü'rî ↔ Ali b. Harb ↔ Ebû Muâviye kanalıyla ulaşmıştır.

tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak Ahmed b. Hanbel bu yönde bir ifade kullanmamış, sadece durumu açıklamakla yetinmiştir.

Hadisteki tek problem A‘meş’in tedlîs yapması değildir. Bu hadisi aynı zamanda İbrâhim en-Nehaî de mürsel olarak nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel de buna işaret ederek Nehaî’nin hadisi Ebû Hâşim er-Rummânî’den işittiğini belirtmektedir. *Nasbû’r-râye*’de de bu hadis aynı isnadla İbrâhim en-Nehaî’nin mürsellerinden biri olarak kaydedilmiştir. Akabinde Ali b. Medînî, Abdurrahman b. Mehdî’ye “Bu hadisi İbrâhim mürsel olarak rivayet etti.” demektedir, İbn Mehdî bunun üzerine Ebû Hâşim’in hadisi İbrâhim’e Ebü’l-Âliye’den naklettiğine dair bir bilgi aktarmaktadır.⁶⁷⁰ Böylece isnadın aslında İbrâhim ↔ Ebû Hâşim ↔ Ebü’l-Âliye ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde olduğu ortaya çıkmaktadır.⁶⁷¹ Ebû Hâşim’in (ö. 122/739 [?]) hem Nehaî’den (ö. 96/714) hem de Ebü’l-Âliye’den (ö. 90/709) hadis işittiği belirtilmiştir.⁶⁷²

Aynı zamanda müdellis olarak nitelenen İbrâhim en-Nehaî irsâl yapmakla meşhur bir râvidir. Onun mürsellerinin sahih olduğunu söyleyen Yahyâ b. Maîn iki hadisi bundan istisna etmiştir. İbn Maîn’in sahih olmadığını belirttiği bu hadislerden biri de namazda gülme ile ilgili rivayettir.⁶⁷³ İbn Maîn’in, İbrâhim’in diğer mürsellerini sahih sayarken bu rivayeti sahih kabul etmemesinin nedeni Ebü’l-Âliye olabilir. Çünkü Ebü’l-Âliye de hadisi mürsel rivayet etmiştir ve Dârekutnî, Ebü’l-Âliye’nin mürsellerinin zayıf olduğunu dile getirmiştir.⁶⁷⁴

Alâî ve İbn Hacer, İbrâhim en-Nehaî’yi müdellislerin ikinci mertebesinde zikretmişlerdir.⁶⁷⁵ İbn Hacer de Nehaî’nin -özellikle de İbn Mes‘ûd’dan- çok fazla irsâl yaptığını bildirmiştir. Buradaki “irsâl” ifadesine dikkat edilmelidir. Çünkü İbn Hacer’in Nehaî’nin tedlîsine dair bilgi verdikten sonra onun irsâl yapmasından söz etmesi, onun fiillerini aslında irsâl kabul ettiği şeklinde yorumlanabilir. Hâkim’in aynı

⁶⁷⁰ Zeylaî, *Nasbû’r-râye*, 1/51-52. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/168-169.

⁶⁷¹ Gerçekten de farklı tarikleri incelendiğinde bu hadisin Ebü’l-Âliye’den yayıldığı anlaşılmaktadır. Ali b. Medînî de hadisin medârının Ebü’l-Âliye olduğunu söylemiştir (bk. Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *el-İlelü’l-mütenâhiye fi’l-ehâdîsi’l-vâhiye*, nşr. Halîl el-Meys [Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘ilmiyye, 1403/1983], 1/373). Juynboll’un Ebü’l-Âliye’yi en erken müşterek râvi kabul etmesi hakkında bk. Fatma Kızıl, “Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* V/1 (2019), 216, dn. 337.

⁶⁷² Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 8/271; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/152.

⁶⁷³ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 3/207 (Paragraf no. 958).

⁶⁷⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/226-227.

⁶⁷⁵ Alâî, *Câmi’u’t-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 98-99.

fiili tedlîs olarak nitelemesi ise onun tedlîsi irsâl anlamında kullanabildiğini göstermektedir. Nitekim Hâkim, İbrâhim en-Nehaî'nin Abdullah b. Mes'ûd'un ashabından meçhul râvilerden tedlîs yaptığını söylemektedir.⁶⁷⁶ Günümüz araştırmacılarından Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', İbn Mes'ûd'un ashabı arasında meçhul kimsenin olmadığını söyleyerek buna karşı çıkmaktadır. Ayrıca Nehaî'nin “Kâle Abdullah' dediğim zaman o hadisi pek çok râvi kanalıyla Abdullah'tan almışım demektir.” ifadesini de nakletmiştir.⁶⁷⁷ Nehaî'nin İbn Mes'ûd'dan nakilleri, vasıta râviler Abdurrahman b. Yezîd, Alkame ve Esved gibi fakih ve sika râviler oldukları için sahihtir.⁶⁷⁸ Nitekim onun mürselleri âlimlerin çoğu tarafından kabul edilmiştir.⁶⁷⁹ Hatta onun mürsellerinin mevsûl hadislerinden daha sahih olduğu söylenmiştir. Çünkü hadisi müsned naklettiğinde sadece naklettiği kişiden işitmiş, irsâl yaparak naklettiğinde ise birden fazla kişiden hadisi işitmiş demektir.⁶⁸⁰

Nehaî hakkında dile getirilen tedlîs iddialarının onun mürselleri üzerinden ilerlediği görülmektedir. Bunun, onun muttasıl isnadın sistemleşmediği erken dönemde yaşamasıyla ilgisi vardır. Başlangıçta irsâl olarak nitelenen bu fiiller daha sonra tedlîs olarak adlandırılmış, Nehaî de müteahhirûn döneminden sonra -hatta bu dönemde bile sayıca az âlim tarafından-müdekkil kabul edilmiştir. Bu örnekte ise Nehaî hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den (s.a.v.) naklederek sonradan yerleşen terim anlamıyla irsâl yapmıştır. Fakat Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanına yetişmediğinden tedlîs söz konusu değildir.

3.2.1.2.2.7. Ebû Muâviye ed-Darîr'in tedlîs yaptığı örnek

حدثني أبي قال: حدثنا أبو معاوية قال: حدثنا ابن الأعمش عن أبيه عن إبراهيم قال: إنما كره المنديل مخافة العادة.⁶⁸¹

⁶⁷⁶ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 349.

⁶⁷⁷ Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 2/938. Bu ifade başka kaynaklarda da kaydedilmiştir (bk. Tirmizî, “el-İlel” 6/476; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/272; Ebû Zûr'a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 346; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 1/226).

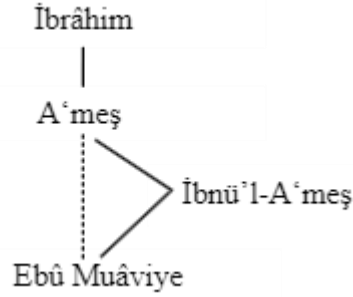
⁶⁷⁸ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/226.

⁶⁷⁹ Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 2/936-938. İbrâhim en-Nehaî'nin rivayetleri hakkında bk. Ali Fuat Futsi, *Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî* (Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

⁶⁸⁰ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 1/294. Nehaî'nin bu uygulaması, Schacht başta olmak üzere oryantalistlerin isnadların ıslahı iddiasına bir cevabı da içermektedir. Zira Nehaî hadisin aslında muttasıl tariki varken ve hadisi birçok kişiden almasına rağmen bu kişileri isnadda zikretme ihtiyacı hissetmemektedir. Böylece mürsel olarak nakledilen tariklerin daha sonra muttasıl tariklerinin soruşturma neticesinde ortaya çıkması beklenmektedir. Hâlbuki Schacht bu tür muttasıl tariklerin daha sonraki aşamada boşlukların doldurulması ile ortaya çıktığını iddia etmektedir. Bu iddia ve tenkidi için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 131-135.

⁶⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/43 (Paragraf no. 4089).

قَالَ أَبِي: سَمِعَنَاهُ مِنْ أَبِي مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ مَرَارًا ثُمَّ قَالَ لَنَا ذَاتَ يَوْمٍ: ابْنُ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِيهِ.⁶⁸²

Ahmed b. Hanbel ilk metinde Ebû Muâviye ↔ (haddesenâ) İbnü’l-A‘meş (Hûd b. Süleymân) ↔ A‘meş ↔ İbrâhîm en-Nehâî⁶⁸³ isnadıyla, âdet haline gelmesinden korkulduğu için abdestten sonra havlu kullanmanın kerih görüldüğünden söz eden maktû rivayeti nakletmektedir.⁶⁸⁴ İkinci metinde ise Ebû Muâviye’nin bunu defalarca A‘meş’ten naklettiğini, sonra bir gün “İbnü’l-A‘meş an ebîhî” dediğini bildirmiştir. Anlaşılan Ebû Muâviye hadisi Ahmed b. Hanbel’e pek çok kez doğrudan hocası⁶⁸⁵ A‘meş’ten tedlîs yaparak nakletmiş, fakat daha sonra hadisi aslında A‘meş’in oğlundan işittiğini söyleyince önceki nakillerinde tedlîs yaptığı ortaya çıkmıştır.

İbn Hacer, Ebû Muâviye’yi (ö. 195/810-811) ikinci mertebe müdellisler arasında zikretmiştir.⁶⁸⁶ Aynı yerde Dârekutnî’nin ona müdellis dediğini bildirmektedir. Alâî ise Ebû Muâviye hakkında Ahmed b. Tâhîr’in onun tedlîs yaptığını söylediğini aktarmasına rağmen onu müdellis tabakaları içinde zikretmemiştir. İbn Sa’d ve Fesevî de Ebû Muâviye’ye tedlîs isnat etmişlerdir.⁶⁸⁷ Ali b. Medîni ise ona açıkça tedlîs isnat

⁶⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/43 (Paragraf no. 4090).

⁶⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/587; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 6/590. İbn Hibbân hadisi bu isnadla Hûd b. Süleymân’ın tercemesinde nakletmekte ve isnadda “Haddesenâ İbnü’l-A‘meş” dedikten sonra isminin Hûd olduğunu açıklamaktadır. Hatîb ise hadisi aynı isnadla fakat “an İbnü’l-A‘meş” şeklinde nakletmiştir.

⁶⁸⁴ Hadis A‘meş ↔ İbrâhîm tarikinden pek çok kaynakta kaydedilmiştir. Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 44/427-428 (No. 26856); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/154 (No. 1608). Ahmed b. Hanbel hadisi Affân ↔ Ebû Âvâne ↔ A‘meş ↔ Sâlim b. Ebî’l-Ca’d ↔ Küreyb ↔ İbn Abbâs ↔ Meymûne tarikinden Hz. Peygamber’in (s.a.v.) fiili olarak nakletmiştir. İmam Ahmed bu tarikle Hz. Peygamber’in (s.a.v.) abdestten sonra havlu kullandığını naklettikten sonra A‘meş’in bunu İbrâhîm’e zikrettiği, onun da bunu münker saymayıp havlu kullanmada bir beis olmadığını, bunun sadece bir âdet olduğunu söylediği şeklindeki ifadelerini kaydetmiştir. Hadis verilen bu tarikten pek çok eserde nakledilmiştir. Ancak diğer kaynaklarda hadisin sonundaki A‘meş’in *Müsneid*’de verilen sözü bulunmamaktadır. İbn Ebî Şeybe ise hadisi Vekî’ ↔ A‘meş ↔ İbrâhîm tarikinden “Abdestten sonra havlu kullanmayı âdet hâline gelmesinden korktukları için kerih gördüler.” metniyle nakletmiştir.

⁶⁸⁵ Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Abdullâh el-Leysi (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1407/1987), 2/646; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 34/304.

⁶⁸⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 199.

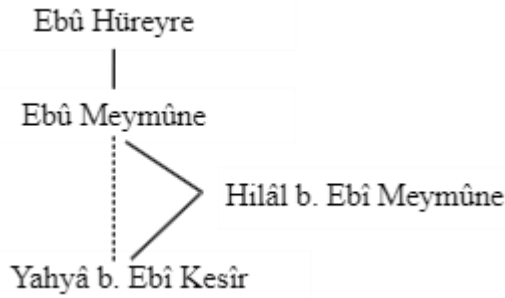
⁶⁸⁷ Alâî, *Câmi’u’t-tahsil*, 109.

etmese de bir hadisle ilgili “haddesenâ” demediğini söyleyerek bir bakıma Ebû Muâviye’nin tedlîs yaptığına işaret etmiştir.⁶⁸⁸ Tezde ileride verilecek bir örnekte ise Ebû Muâviye’nin şüyûh tedlîsi yaptığı görülecektir.

Zikredilen âlimlerin dışında Hâkim, Kûfelileri iki gruba ayırarak bir kısmının tedlîs yaptığını bir kısmının ise yapmadığını ifade etmiştir. Ebû Muâviye’yi ikinci gruba örnek olarak zikreden Hâkim bu grubun çoğunun tedlîs yapmadığını söylemektedir.⁶⁸⁹ Hâkim’in başka âlimlerin müdellis dedikleri Ebû’z-Zübeyr’in (ö. 126/743-44) de müdellis olmadığını söylediği daha önce ifade edilmişti. Bunun nedeni büyük ihtimalle Hâkim’in tedlîse bakış açılarıdır. Hâkim’in bu râvilerin yaptıklarını irsâl olarak değerlendirdiği için onlara müdellis demediği düşünülebilir. Nitekim her iki râvi de muttasıl isnadın sistemli talep edilmediği bir dönemde yaşamışlardır. Yine de Ebû’z-Zübeyr’in fiilini irsâl kabul etmek çok daha kolay iken, nispeten daha geç bir tarihte vefat etmesi ve şüyûh tedlîsi yaptığına yorumlanabilecek bir örnek bulunması nedeniyle Ebû Muâviye’nin aynı tarzda bütün fiillerini irsâl saymak biraz daha zorlaşmaktadır.

3.2.1.2.2.8. Yahyâ b. Ebî Kesîr’in tedlîs yaptığı örnek

قُلْتُ لَأَبِي: عَلِيُّ بْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي مَيْمُونَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: جَاءَتْ امْرَأَةً إِلَى النَّبِيِّ ﷺ قَدْ طَلَّقَهَا زَوْجَهَا، قَالَ: لَا أَرَى يَحْيَى سَمِعَهُ إِلَّا مِنْ جَلَالِ بْنِ أَسَامَةَ عَنْ أَبِي مَيْمُونَةَ، قُلْتُ لَهُ: فَأَبُو مَيْمُونَةَ هُوَ الَّذِي رَوَى عَنْهُ قَتَادَةُ؟ قَالَ: أَرَاهُ.⁶⁹⁰

Ahmed b. Hanbel’in Ali b. Mübârek ↔ Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Ebû Meymûne ↔ Ebû Hüreyre isnadıyla naklettiği bu rivayette boşanıp da çocuğunun velayetini almak

⁶⁸⁸ Yahyâ b. Maîn, *Ma ‘rifetü ‘r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 2/232.

⁶⁸⁹ Hâkim, *el-Medhal*, 115.

⁶⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/340 (Paragraf no. 624).

isteyen kadından söz edilmektedir.⁶⁹¹ Ahmed b. Hanbel'e göre Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/747) bu hadisi doğrudan Ebû Meymûne'nin kendisinden değil, Hilâl b. Ebî Meymûne (Hilâl b. Üsâme) vasıtasıyla almıştır.⁶⁹² Ebû Meymûne el-Medenî (ö. [?]); hem Yahyâ'nın ve hem de Hilâl'in (ö. 110/728-29 civarı) hocasıdır.⁶⁹³ Yahyâ aynı zamanda Hilâl'den de hadis işitmiştir.⁶⁹⁴ Her ikisi de küçük tâbiîn tabakasından olan Yahyâ ile Hilâl'in akran oldukları anlaşılmaktadır. İbn Ebî Kesîr'in sika⁶⁹⁵ Hilâl'i isnaddan düşürme nedeni muhtemelen akran olmaları ve kendisinin de aynı hocanın bir talebesi olarak hadisi bu hocadan işitme imkânının bulunmasıdır. Hilâl'i isnaddan düşürerek âlî isnad elde etmiştir.

Hadisin Tahâvî'nin naklettiği bir tariki İbn Ebî Kesîr'in bunu Hilâl'den işittiğini desteklemektedir. Tahâvî hadisi Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ (haddesenî) Hilâl b. Ebî Meymûne ↔ Ebû Hüreyre isnadıyla ancak İbn Ebî Kesîr'in isnadda Ebû Meymûne'yi zikretmediğini özellikle belirterek nakletmiştir.⁶⁹⁶ Zikredilen tarik ile İbn Ebî Kesîr'in hadisi Hilâl'den işittiği kesin olarak anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ebû Hüreyre'ye yetişmeyen Hilâl'in ondan nakli de munkatıdır ve söz konusu inkıtadan sorumlu râvî -Tahâvî'nin ifadesinden anlaşıldığı üzere- İbn Ebî Kesîr'dir. İbn Ebî Kesîr'in bunu kasıtlı yapıp yapmadığını kesin olarak bilmek mümkün değildir. Ancak ilk isnadda Ebû Meymûne'yi zikrettiği için bu isnaddan onu hata ile düşürmüş olması daha yüksek bir ihtimaldir.

⁶⁹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 10/173 (No. 19462); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/480 (No. 9771); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 8/99-100 (No. 3088); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/5 (No. 15759). Bu eserlerde hadis Ahmed b. Hanbel'in *İlel'* de naklettiği isnadla yer almaktadır.

⁶⁹² Nitekim *Müsned*'de hadisi Ziyâd b. Sa'd'ın naklettiği Hilâl b. Ebî Meymûne ↔ Ebû Meymûne ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla da kaydetmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/307-308 [No. 7352]). Başka eserlerde de hadisi Hilâl b. Üsâme (Ebî Meymûne) ↔ Ebû Meymûne ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla yer almaktadır. Aynı isnad için bk. Ebû Dâvûd, "Talâk", 35 (No. 2271); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Ahkâm", 21 (No. 1407); Nesâî, *es-Sünen*, "Talâk", 56 (No. 3496); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/158 (No. 12612); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/4 (No. 15758).

⁶⁹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 34/338.

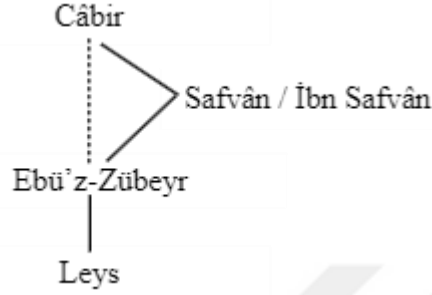
⁶⁹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/344.

⁶⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/343-344; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/82-83.

⁶⁹⁶ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 8/99 (No. 3087). İsnadın tam hâli Muhammed b. Abde el-Masîsî el-Mervezî ↔ Ebû Tevbe Rebî' b. Nâfi' ↔ Muâviye b. Sellâm ↔ Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Hilâl b. Ebî Meymûne ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. İsnadda Yahyâ'dan önce adı geçen râvîlerin tamamı sikadır.

3.2.1.2.2.9. Ebü’z-Zübeyr’in tedlîs yaptığı örnek

قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْجُعْفِيُّ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بِدَمَشَقَ، قَالَ: حَدَّثَنَا جُنَادَةُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمَرْيُ، قَالَ: حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ حَمْزَةَ الْحَضْرَمِيُّ، عَنْ الْأَوْزَاعِيِّ، عَنْ لَيْثِ بْنِ أَبِي سَلِيمٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ لَا يَنَامُ حَتَّى يَقْرَأَ ﴿أَلَمْ تَنْزِيلُ السَّجْدَةِ﴾، وَ﴿تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ﴾. ⁶⁹⁷

Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir el-Cu‘fî ↔ Cünâde ↔ Yahyâ b. Hamza ↔ Evzâî ↔ Leys b. Ebî Süleyym ↔ Ebü’z-Zübeyr ↔ Câbir isnadıyla Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Secde ve Mülk sûrelerini okumadan uyumadığını bildiren hadisi nakletmiştir. ⁶⁹⁸ Ancak hadis hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bununla birlikte daha önce detaylıca aktarıldığı üzere bir müdellis olan Ebü’z-Zübeyr’in Câbir’den tedlîs yaptığı bilinmektedir.

Tirmizî hadisi bu isnadla (Leys ↔ Ebü’z-Zübeyr ↔ Câbir) pek çok râvinin naklettiğini belirttikten sonra Zühayr’ın Ebü’z-Zübeyr’e “Câbir’i bu hadisi zikrederken işittin mi?” diye sorduğunu, Ebü’z-Zübeyr’in de hadisi kendisine Safvân’ın (ya da İbn Safvân) naklettiğini söylediğini aktarmaktadır. ⁶⁹⁹ Aynı bilgiyi Nesâî de *Amelü’l-yevm ve’l-leyle*’de yine Zühayr’dan naklederek vermektedir. ⁷⁰⁰ Bu durumda Ebü’z-Zübeyr’in normalde hadis dinlediği hocasından işitmediği bir hadisi naklederek tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.

⁶⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü’l-Merrûzî vd.)*, 257 (Paragraf no. 525).

⁶⁹⁸ Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 9 (No. 3112), “De‘avât”, 22 (No. 3702); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/261 (No. 10475); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 23/26 (No. 14659); Dârimî, *es-Sünen*, 4/2145 (No. 3454); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 15/383 (No. 30435).

⁶⁹⁹ Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 9 (No. 3112), “De‘avât”, 22 (No. 3702).

⁷⁰⁰ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Amelü’l-yevm ve’l-leyle*, thk. Fârûk Hamâde (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, ts.), 432 (No. 709). Tirmizî’nin “Safvân ya da İbn Safvân” şeklinde naklettiği ifadeyi Nesâî “Safvân ya da Ebû Safvân” olarak kaydetmiştir. Bu râvinin sika olan Safvân b. Abdillâh b. Safvân b. Ümeyye olduğu belirtilmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 23/26-27 [No. 14659, dipnot]).

İsnaddan düşen râvi hakkında iki ihtimal dile getirilmiştir. Bunun nedeni isnad sorgulaması yapan Züheyr'in, Ebü'z-Zübeyr'in cevabını tam olarak hatırlayamaması olabileceği gibi, Ebü'z-Zübeyr'in kendisinin hadisi işittiği râviyi net biçimde anımsayamaması da olabilir. İkinci ihtimalde Ebü'z-Zübeyr'in belki de asıl hocasından emin olamadığı için onu isnaddan düşürmeyi tercih ettiği düşünülebilir. Diğer taraftan bahsi geçen Safvân'ın, Ebü'z-Zübeyr'in hocaları arasında yer alan⁷⁰¹ Safvân b. Abdillâh b. Safvân b. Ümeyye olduğu kesin gibidir. Çünkü Ebü'z-Zübeyr, dede Safvân b. Ümeyye'ye (sahâbî, ö. yaklaşık 40/660) yetişmemiştir. İbn Safvân ile kastedilen ise dede Safvân'ın oğlu Abdullâh olabileceği gibi, torun Safvân'ın oğlu Ümeyye b. Safvân da olabilir. Bu ihtimallerden ikincisi, Ümeyye b. Safvân'ın Ebü'z-Zübeyr'den bile küçük olması ve hocaları arasında sadece dedesi Abdullâh b. Safvân ile orta tâbiîn tabakasından Ebû Bekr b. Ebî'z-Zübeyr'in zikredilmesinden de anlaşılacağı üzere Câbir'e yetişmediğinin belli olması nedeniyle ortadan kalkmaktadır. Abdullâh b. Safvân ile Ebü'z-Zübeyr arasında semâ ilişkisi bulunduğu dair bir bilgi bulunamamıştır.⁷⁰² Bu örnek, eğer "Safvân ya da İbn Safvân" ifadesini kullanan kişinin Ebü'z-Zübeyr olduğu varsayılırsa Ebü'z-Zübeyr'in ondan hadis işittiğini ortaya koymaktadır. Ne var ki söz konusu ihtilaftan Züheyr'in sorumlu olma ihtimali, kesin bir kanaate varmayı engellemektedir. Yine de Züheyr'in ifadelerini aktaran Tirmizî ile Nesâî'nin "İbn Safvân" ifadesine bir itirazda bulunmamaları böyle bir semâ ilişkisini kabul ettikleri anlamında yorumlanabilir. Öte yandan ne Abdullâh b. Safvân'ın ne de Safvân b. Abdillâh'ın hocaları arasında Câbir zikredilmekteyse de Abdullâh b. Safvân'ın (ö. 73) bir sahâbî olarak Câbir (ö. 78/697) ile çağdaş olması, Safvân b. Abdillâh'ın da Câbir'den çok daha erken tarihlerde vefat eden sahâbîlerden hadis rivayet etmesi, bu iki râvinin Câbir'den hadis işitmelerini mümkün olduğunu göstermektedir. Tirmizî ve Nesâî'nin her iki ihtimale de bir itiraz getirmemeleri işaret edilen semâ ihtimalini daha da güçlendirmektedir. İsnaddan düşen râvinin zikredilen iki kişi arasından Safvân b. Abdillâh olması kanaatimizce daha yüksek bir ihtimaldir. Nitekim *Müsned* muhakkiki de aynı düşüncüyü dile getirmiştir.

⁷⁰¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/402.

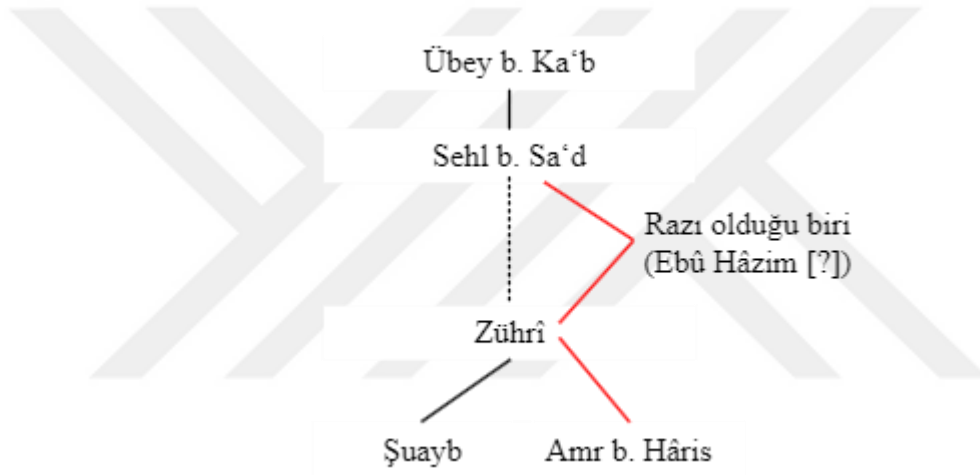
⁷⁰² DİA'da Ebü'z-Zübeyr'in 80'li yıllarda doğduğunun tahmin edildiği belirtilmiştir. Ancak aynı maddede Câbir b. Abdillâh'tan hadis dinleyenler arasında Ebü'z-Zübeyr'in en güçlü hâfızaya sahip kişi olduğu bilgisi de aktarılmaktadır (bk. Mehmet Ali Sönmez, "Ebü'z-Zübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul: TDV Yayınları, 1994], 10/354-355). Câbir b. Abdillâh'ın hicrî 78 yılında vefat ettiğinin bilinmesi, Ebü'z-Zübeyr'in 80'li yıllardan çok daha önce doğduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.1.2.2.10. Zührî'nin tedlîs yaptığı örnek

حدَّثني أبي قال: أخبرنا أبو اليمان قال: أخبرنا شعيب عن الزهري قال: سهل بن سعد الأنصاري، وكان قد رأى النبي ﷺ وسمع منه، وذكر: أنه ابن خمس عشرة سنة يوم توفي النبي ﷺ.

وقال (سهل): حدَّثني أبي بن كعب أن القُتَيْبَةَ التي كانوا يفتنون بها أن الماء من الماء رُخْصَةٌ كَانَ النَّبِيُّ ﷺ ترخص فيها أول الإسلام ثم أمرنا بالإغتسال بعد.

حدَّثني أبي قال: حدَّثنا يحيى بن غيلان قال: حدَّثنا رشدين بن سعد قال: حدَّثني عمرو بن الحارث عن ابن شهاب قال: حدَّثني بعض من أَرْضَى عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ السَّاعِدِيِّ، أَنَّ أَبِي بْنَ كَعْبٍ حَدَّثَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ جَعَلَهَا رُخْصَةً لِلْمُؤْمِنِينَ لِقَلَّةِ ثِيَابِهِمْ. ثُمَّ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ مَرَى عَنْهُ بَعْضُ قَوْلِهِ: الْمَاءُ مِنَ الْمَاءِ.⁷⁰³

Ebü'l-Yemân ↔ Şuayb ↔ Zührî ↔ (kâle) Sehl b. Sa'd el-Ensârî ↔ Übey b. Ka'b isnadıyla⁷⁰⁴ gelen rivayet Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslâmiyet'in başlangıcında insanların elbiselerinin azlığı nedeniyle meniden dolayı gusûl almamaya ruhsat verdiğini aktarmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ b. Gaylân ↔ Rişdîn b. Sa'd ↔ Amr b. el-Hâris ↔ Zührî ↔ (haddesenî) razı olduğum biri ↔ Sehl b. Sa'd ↔ Übey b.

⁷⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/404-405 (Paragraf no. 5778-5780).

⁷⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/31 (Paragraf no. 21104); İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/113 (No. 225). Hadisi Zührî'den bu isnadla Yûnus, Ma'mer ve İbn Cüreyc de nakletmiştir (bk. Tirmizî, "Tahâret", 81 [No. 110, 111]; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/27-31 [Paragraf no. 21100-21103]; İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/112-113 [No. 225]; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/447 [No. 1173]; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 1/57 [No. 327]). Yûnus'tan gelen bazı tariklerde "kâle" bazılarında ise "an" lafzı yer almaktadır.

Ka‘b isnadıyla⁷⁰⁵ naklettiği tarik ilk rivayette Zührî’nin isnaddan râvi düşürdüğünü ortaya çıkarmaktadır.

Ahmed b. Hanbel, Sehl’in talebeleri arasında sayılan⁷⁰⁶ Zührî’nin isnaddan düşürdüğü râvinin kimliği hakkında bir bilgi vermemiştir. Ancak ikinci tarikten, bu kişinin Zührî’ye göre sika olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu râvinin Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr olduğu söylenmiştir.⁷⁰⁷ Zührî, Ebû Hâzim’in talebeleri arasında zikredilmiş ve yaşça Ebû Hâzim’den büyük olduğu halde ondan hadis rivayet ettiği söylenmiştir.⁷⁰⁸ Ebû Hâzim sika olduğuna göre Zührî’nin onu isnaddan düşürme nedeni, yaşının küçüklüğü olabilir. Ancak Zührî’nin bu yaptığının erken dönemde gerçekleşmesi nedeniyle tedlîs değil de irsâl sayıldığı da göz ardı edilmemelidir. Nitekim daha önce Zührî’nin tedlîsinden bahsedilirken mütekaddimûndan Zührî’ye tedlîs isnat eden az kişi bulunmasının nedeninin Zührî’nin bu tür fiillerinin irsâl kabul edilmiş olabileceği belirtilmişti.

Hadis Zührî’den bir de ihbâr sîgasıyla Muhammed b. Ca‘fer ↔ Ma‘mer ↔ Zührî ↔ (ahberanî) Sehl b. Sa‘d ↔ Übey b. Ka‘b isnadıyla nakledilmiştir.⁷⁰⁹ Ancak İbn Huzeyme buradaki “ahberanî” lafzının bir hata olduğunu düşünmekte ve bundan Muhammed b. Ca‘fer ya da ondan önceki râvilerden biri olduğunu söylemektedir.⁷¹⁰ Bu düşüncesinin gerekçesi ise hadisin Zührî’den nakledilen vasıtalı tarikidir. Beyhakî de Zührî’nin hadisi Sehl’den işitmediğini belirtmektedir.⁷¹¹

3.2.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)

Yahyâ b. Maîn kısmında da ifade edildiği üzere bu başlıkta likânın gerçekleşip gerçekleşmediği dikkate alınmamıştır. Zira muâsır oldukları halde hadis işitmedikleri bilinen iki râvi arasında likâ gerçekleştiğinin tespiti her zaman mümkün olmamaktadır.

⁷⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 35/32 (Paragraf no. 21105); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/449. İbn Vehb hadisi aynı isnadla Amr’dan naklederek Rişdîn’e mütâbaat etmiştir (bk. İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/113. Ayrıca bk. Dârimî, *es-Sünen*, 1/588; Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-âsâr*, 1/57 [No. 328]).

⁷⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/189.

⁷⁰⁷ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/114; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/449. İbn Hibbân hadisi Sehl’den nakleden tek kişi Ebû Hâzim olduğu için bu kanaate vardığını söylemektedir.

⁷⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 11/274.

⁷⁰⁹ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/113 (No. 226); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/449.

⁷¹⁰ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/113 (No. 226). İsnadın tam hâli Ebû Tâhir ↔ Ebû Bekr ↔ Ebû Mûsâ ↔ Muhammed b. Ca‘fer ↔ Ma‘mer ↔ Zührî ↔ (ahberanî) Sehl b. Sa‘d ↔ Übey b. Ka‘b şeklindedir. Beşir Ali Ömer hadisin tahdîs sîgası ile nakledilen tarihini, “an” ile nakledilen tariklerin râvilerinin sayıca daha fazla ve sika olduklarını belirterek reddetmektedir (bk. Ömer, *Menâhicü’l-İmâm Ahmed*, 2/750-751).

⁷¹¹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 1/256 (No. 775).

Ancak aşağıdaki örneklerde tespit edilebildiği durumlarda likânın bulunduğu özellikle işaret edilecektir.

3.2.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.2.2.1.1. Hüseyim'in Sevrî'den tedlîs yapması

قلت لأبي: حدث هشيم عن سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ فَقَالَ: دَلَسَ عَنْهُ ثُمَّ قَالَ: قَالَ هَشِيمٌ: جِئْنَا إِلَى إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ فَلَمَّا رَأَوْهُ سُفْيَانُ قَامَ فَخَرَجَ قَالَ أَبِي: كَرِهَ أَنْ يَسْمَعَ مَسَائِلَ هَشِيمٍ.⁷¹²

Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in Sevrî'den hadis rivayet ettiğini ve ondan tedlîs yaptığını bildirmektedir. Hüseyim'in bizzat kendisi hem Sevrî'nin hem de kendisinin hocası olan⁷¹³ İsmâil b. Ebî Hâlid'in (ö. 146/763-64) yanına gidince, onu gören Sevrî'nin kalkıp gittiğini anlatmıştır. Ahmed b. Hanbel bunun sebebinin Sevrî'nin, Hüseyim'in mesâilini duymak istememesi olarak açıklamaktadır. Bu anekdot Sevrî ile Hüseyim'in mülâkî olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak anlaşılan Hüseyim, Sevrî'den hadis dinlememiştir.⁷¹⁴ Nitekim Hüseyim'in hocaları arasında Sevrî zikredilmemiştir. Öte yandan Sevrî, kendisi ondan yaşça büyük olmasına rağmen Hüseyim'den hadis nakletmiştir.⁷¹⁵ Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel râvinin muâsırı ve mülâkî olduğu halde hadis işitmediği hocadan nakline tedlîs demektir.

2.2.2.1.2. Namazda Abdestin Bozulmasından Şüpheyne Düşme Rivayeti

حَدَّثْتُ أَبِي بِحَدِيثِ الْمُخَارِبِيِّ عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ: سُئِلَ النَّبِيُّ ﷺ عَنِ التَّشْبِيهِ فِي الصَّلَاةِ فَقَالَ: «لَا يَنْصَرِفُ حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا.» فَأَنْكَرَهُ أَبِي وَاسْتَعْظَمَهُ.

قَالَ أَبِي: الْمُخَارِبِيُّ عَنْ مَعْمَرٍ؟ قُلْتُ: نَعَمْ، وَأَنْكَرَهُ جَدًّا، وَالْحَدِيثُ حَدَّثَنِي بِهِ أَبُو الشَّعْنَاءِ وَأَبُو كُرَيْبٍ قَالَا حَدَّثَنَا الْمُخَارِبِيُّ. قَالَ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ: وَلَمْ نَعْلَمْ أَنَّ الْمُخَارِبِيَّ سَمِعَ مِنْ مَعْمَرٍ شَيْئًا، وَبَلَّغَنَا أَنَّ الْمُخَارِبِيَّ كَانَ يُدَلِّسُ.⁷¹⁶

⁷¹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/210 (Paragraf no. 4906).

⁷¹³ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 3/72.

⁷¹⁴ Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/723.

⁷¹⁵ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 30/276.

⁷¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/363-364 (Paragraf no. 5597).

Hz. Peygamber (s.a.v.)
|
Ebû Saîd el-Hudrî
|
Saîd b. el-Müseyyeb
|
Zührî
|
Ma‘mer b. Râşid
⋮
Abdurrahmân el-Muhâribî

Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî ↔ Ma‘mer b. Râşid ↔ Zührî ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Ebû Saîd el-Hudrî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁷¹⁷ tarihiyle gelen ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) namazda (abdestten) şüphe edilmesi hakkındaki soruya verdiği “Ses duyana ya da koku hissedene kadar namazdan ayrılmasın.” cevabını içeren bu hadisi Ahmed b. Hanbel münker kabul etmiştir.⁷¹⁸ Oğlu Abdullah da konu üzerine daha detaylı bir açıklama yaparak Ahmed b. Hanbel’in hadisi münker sayma sebebini, Muhâribî’nin Ma‘mer’den semâinin olmaması ve Muhâribî’nin tedlîs yapan bir râvi olduğunun bilgisinin kendilerine ulaştığı şeklinde izah etmiştir. Ahmed b. Hanbel’in bu hadisi münker saymasının nedeninin tedlîs olduğuna dair ifade kullanan bir başka âlim de *Süneni İbn Mâce*’de bu hadisten sonra yaptığı izahat ile Muhammed Fuâd Abdülbâki’dir.⁷¹⁹ Bu örnek aynı zamanda hadis münekkitlerinin zahiren sahih gibi görünmekle birlikte münker olduğunu düşündükleri hadisleri, eğer isnadda bir müdellîs varsa tedlîs ile illetlendirmelerinin bir örneğidir. Bu görüşü dile getiren Muallimî, hadis münekkitlerinin metnin münker olduğunu görünce isnada baktığını ve

⁷¹⁷ İbn Mâce, “Tahâret”, 73 (No. 514).

⁷¹⁸ Bu hadis *Sahîhayn*’da da aynı metinle kaydedilmiştir. Bu eserlerde hadisi Zührî’den nakleden kişi Süfyân b. Uyeyne’dir (bk. Buhârî, “Vudû”, 4, 34 [No. 137, 177]; Müslim, *el-Câmi‘u’s-sahîh*, “Hayz”, 98). Hadis Buhârî’de Süfyân b. Uyeyne ↔ Zührî ↔ Abbâd b. Temim ↔ Amcası Abdullah b. Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Süfyân b. Uyeyne ↔ Zührî ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Abbâd b. Temim ↔ Amcası Abdullah b. Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarihleriyle, Müslim’de Süfyân b. Uyeyne ↔ Zührî ↔ Saîd b. el-Müseyyeb + Abbâd b. Temim ↔ Amcası Abdullah b. Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarihiyle yer almaktadır. Hadis ayrıca “لا يَنْقَلُ” yerine “لا يَنْصَرَفُ” metni ile de kaydedilmiştir (bk. Buhârî, *el-Câmi‘u’s-sahîh*, “Vudû”, 4 [No. 137]; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 69 [No. 176]; Nesâî, *es-Sünen*, “Tahâret”, 115 [No. 160]; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/376 [No. 16450]). Buhârî ve Ahmed b. Hanbel’de Süfyân b. Uyeyne ↔ Zührî ↔ Abbâd b. Temim ↔ Amcası Abdullah b. Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.), Ebû Dâvûd ve Nesâî’de Süfyân b. Uyeyne ↔ Zührî ↔ Saîd b. el-Müseyyeb + Abbâd b. Temim ↔ Amcası Abdullah b. Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarihiyle verilmiştir.

⁷¹⁹ İbn Mâce, “Tahâret”, 73 (No. 514).

isnadın da görünürde sahih olduğunu anlayınca bu isnad için bir illet aradıklarını belirterek, bu durumda münekkitle ilgili hadisi mutlak olarak kâdih olmayan bir illet öne sürerek muallal gösterdiklerini ifade etmektedir. Müdellis olmayan kimi râviler hakkında bu râvilerin açıkça semâ belirtmedikleri şeklinde yapılan illetlendirmeleri de buna örnek göstermektedir.⁷²⁰ Bu hüküm hem sika müdellislerin hem de müdellis olmayanların rivayetleri için geçerlidir. Buna göre sikalardan oluşan ve sorunsuz görünen bir isnadla gelen hadis münekkitlete sebebini net olarak açıklayamadığı halde münker olduğu zannı uyandırdıysa veya başka hadislerle muhalefet ettiyse, bu durumda münekkitle, asıl illeti net olarak belirleyemediği için tedlîs ihtimalini ikincil bir illet olarak dile getirmektedir.

Muhâribî hakkında tedlîsten söz eden âlimlerin tamamı -ki çoğu müteahhirûndandır- az önce ifade edildiği üzere Abdullah b. Ahmed'in sözünü nakletmişlerdir.⁷²¹ İbn Hacer ise Muhâribî'yi tedlîsi fazlaca yapan üçüncü mertebe müdellisler arasında zikrettikten sonra Ukaylî'nin onu bu şekilde vafettiğini söylemektedir.⁷²²

Suudi Arabistanlı araştırmacı Nâsır b. Hamed el-Fehd, Abdullah'ın Muhâribî hakkındaki "Tedlîs yaptığı bilgisi bize ulaştı." sözünden Muhâribî'nin tedlîs ile meşhur olmadığını anlamakta ve başka âlimlerin ona müdellis dememesini de göz önünde bulundurarak burada tedlîsten kastın irsâl-i hafî olduğu sonucunu çıkarmaktadır.⁷²³ Gerçekten Muhâribî, Ma'mer ile muâsir olmasına rağmen Abdullah'ın da bizzat ifade ettiği üzere ondan hadis işitmemiş, dolayısıyla ondan

⁷²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fî'l-ehâdisi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), "Mukaddime", 8. Ayrıca bk. Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 229-231; Gavrî, *Mevsû'âtü ulûmi'l-hadîs ve fûnûnihî*, 1/464-464; Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/763-767.

⁷²¹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 108; İbnü'l-İrâkî, *Kitâbü'l-Müdellisîn*, 67; Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, 38; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/313; a.mlf, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/137. Muhâribî'nin tedlîs yaptığına dair *İlel*'de yer alan bir başka örnek, onun müdellis olduğunu desteklemektedir. Bu örnekte Muhâribî ↔ Âsım ↔ Ebû Osmân ↔ Cerîr isnadlı bir hadis hakkında İmam Ahmed, Muhâribî'nin yalancı bir râvi olan Seyf b. Muhammed ile arkadaşlık ettiğini ve onun bu hadisi Seyf'ten işittiğini düşündüğünü belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel ayrıca hadisin yalan olduğunu da söylemiştir (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 2/370 [Paragraf no. 2644]). Görüldüğü üzere Muhâribî'nin burada yaptığı açıkça tedlîstir. Üstelik mevzû bir hadisi tedlîs yaparak nakletmiştir. Beşir Ali Ömer'e göre bu örnek münekkitletlerin metni münker gördüklerinde, isnad da görünüşte sahihse hadis için ikincil bir illet aramalarına örnektir (Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/766). Ahmed b. Hanbel metnin münker olduğunu görünce hemen bir illet aramış, Muhâribî'nin Seyf ile arkadaşlığını bildiğinden bu mevzu hadisi Seyf'in uydurabileceğini düşünmüş ve Muhâribî'nin hadisi aslında Seyf'ten işitmesine rağmen tedlîs yaparak onu isnaddan düşürmüş olabileceği ihtimalini dile getirmiştir.

⁷²² İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 140. Ukaylî eserinde bunu kendi hükmü olarak belirtmemiştir. Yalnızca Ahmed b. Hanbel'in ifadesini aktarmıştır.

⁷²³ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 109.

naklettiği rivayetlerde irsâl-i hafî yapmıştır. Anlaşılan Muhâribî'nin yaptığı fiil önceleri daha ziyade irsâl olarak değerlendirilmiş, ancak daha sonra müteahhirûn bu fiilin tedlîs olduğunda fikir birliğine varmıştır.

3.2.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

Ahmed b. Hanbel'in irsâl-i hafî için tedlîs kelimesini kullandığının örnekleri yukarıda verilmiştir. O, kimi zaman da irsâl-i hafî fiilini ortaya koyan açıklamalar yapmasına rağmen sözünü ettiği fiiller için tedlîs ifadesini kullanmamıştır. Yine de benzer fiilleri tedlîs olarak nitelediği yukarıda verilen örnekler dikkate alındığında Ahmed b. Hanbel'in tedlîsten söz etmediği mürsel-i hafî örneklerini de müdelles kabul edeceği söylenebilir. Aşağıda söz konusu rivayetlere dair örnekler zikredilecektir.

3.2.2.2.1. Hırsızlıktan dolayı el kesme için gereken çalıntı miktarı hakkındaki rivayet

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ أَبِي عُرْوَةَ عَنْ قَتَادَةَ قَالَ: قَالَ سُلَيْمَانُ بْنُ يَسَارٍ لَا تُقَطَّعُ الْخُمْسُ إِلَّا فِي خَمْسَةٍ.⁷²⁴

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَا حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ مَوْلَى بَنِي هَاشِمٍ قَالَ حَدَّثَنَا هَمَامُ بْنُ يَحْيَى قَالَ سَمِعْتُ قَتَادَةَ يَحْدُثُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ الدَّانَاجِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ يَسَارٍ قَالَ لَا تُقَطَّعُ الْخُمْسُ إِلَّا فِي الْخُمْسِ فَمَرَّ عَبْدُ اللَّهِ الدَّانَاجُ فِي الْمَسْجِدِ فَقِيلَ هَذَا عَبْدُ اللَّهِ الدَّانَاجُ فَقُمْتُ إِلَيْهِ فَسَأَلْتُهُ فَحَدَّثَنِي عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ يَسَارٍ قَالَ لَا تُقَطَّعُ الْخُمْسُ إِلَّا فِي خَمْسَةٍ.⁷²⁵

Süleymân b. Yesâr

Abdullah ed-Dânâc

Katâde

Ahmed b. Hanbel ilk metinde bir örneği verildiği üzere Katâde'nin Süleymân b. Yesâr'dan naklettiği "Beş parmaklı el ancak beş dinar çalınırsa (had cezası olarak) kesilebilir." rivayetini Katâde'den muhtelif râvilerin rivayet ettiği toplamda altı farklı tarikten serdetmiştir.⁷²⁶ Daha sonra ise hadisi Hemmâm b. Yahyâ ↔ Katâde ↔

⁷²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/467 (Paragraf no. 1072).

⁷²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/468 (Paragraf no. 1078).

⁷²⁶ Diğer beş tarik için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/467-468 (Paragraf no. 1073-1077). Bu tariklerde hadisi Katâde'den nakleden râviler sırasıyla Haccâc, Hişâm ed-Destüvâî, Ebû Avâne, Saîd b. Ebî Arûbe ve Mansûr b. Zâzân'dır. Bu râvilerin dördü hadisi Katâde ↔ Süleymân tarikiyle verirken Mansûr b. Zâzân'ın naklettiği tarik Hüseyim'den Hüseyim ↔ Mansûr ↔ Katâde ↔ Süleymân ↔ Hz. Ömer şeklinde mevkûf olarak gelmiştir. Bu tarik için bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/247-

Abdullah ed-Dânâc ↔ Süleymân b. Yesâr tarikiyle⁷²⁷ naklederek ilk altı isnaddaki problemi ortaya çıkarmış olmaktadır.

Süleymân b. Yesâr'ın (ö. 107/725) talebeleri arasında hem Katâde'nin (ö. 117/735) hem de Abdullah b. Feyrûz ed-Dânac'ın (ö. [?]) adı zikredilmiştir, ancak Katâde'nin ondan hadis işitmediğini iddia edenler de bulunmaktadır.⁷²⁸ Ahmed b. Hanbel'in kendisi de Katâde'nin Süleymân'dan hadis işitmediği bilgisini aktarmıştır.⁷²⁹ Bu durumda Katâde'nin Süleymân b. Yesâr'ın talebeleri arasında zikredilme nedeni büyük ihtimalle ondan naklettiği rivayetlerin isnadlarından hareketle ikisi arasında semâ ilişkisi bulunduğu sonucunu çıkarılmasıdır.

Katâde'nin hocaları arasında sika bir râvi olan⁷³⁰ Abdullah'ın da adı zikredilmiştir.⁷³¹ Anlaşıldığı üzere Katâde hadisi aslında Abdullah'tan almasına rağmen muhtemelen akranı olduğu⁷³² ve kendisinin de onun hocasına ulaşma imkânı bulunduğu için tedlîs yaparak onu zikretmeyip doğrudan Süleymân'dan naklederek tedlîs yapmıştır. Ahmed b. Hanbel büyük ihtimalle Katâde'nin ondan hadis işitmediğini düşündüğü için bu rivayet, en azından Ahmed b. Hanbel açısından, râvinin çağdaşı olduğu halde hadis işitmediği râviden yaptığı tedlîse örnek kabul edilmiştir.

3.2.2.2. Hz. İsa'nın (a.s.) yeryüzüne inip kırk gün kalması rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا أُسْبَاطُ بْنُ مُحَمَّدٍ أَبُو مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ يَحْيَى التَّمِيمِيُّ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ آدَمَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: يَكُونُ

عِيسَى فِي الْأَرْضِ أَرْبَعِينَ سَنَةً.⁷³³

248 (No. 3409). Ayrıca Hişâm ↔ Katâde ↔ Süleymân tariki için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/370 (No. 28682). *İlel*'de geçmeyen Ma'mer ↔ Katâde ↔ Süleymân tariki için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/236 (No. 18965).

⁷²⁷ Nesâî, "Kat'u's-sârik", 10 (No. 4940).

⁷²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/102-103.

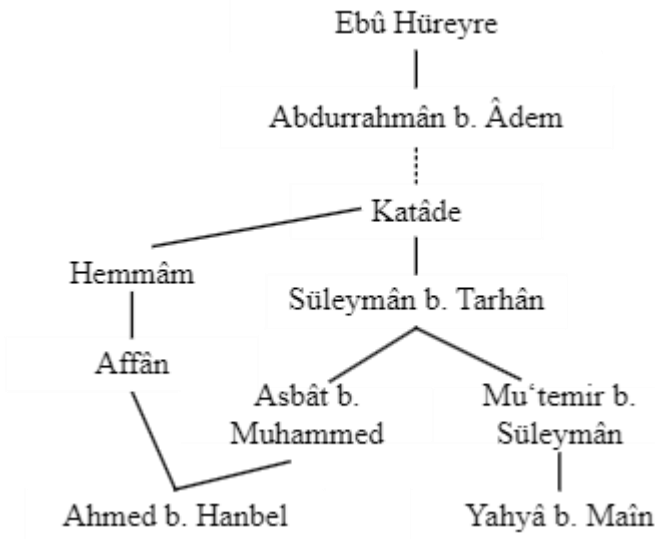
⁷²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Merâsîl*, 171.

⁷³⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/437-438; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/359.

⁷³¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/501.

⁷³² İbnü'l-İrâkî, *Kitâbü'l-Müde'llisîn*, 437.

⁷³³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/205 (Paragraf no. 4880).

Hiz. İsa'nın yeryüzünde kırk gün kalacağını bildiren bu mevkûf rivayet Ahmed b. Hanbel tarafından Esbât b. Muhammed ↔ Süleymân b. Tarhân et-Teymî ↔ Katâde ↔ Abdurrahmân b. Âdem ↔ Ebû Hüreyre kanalıyla nakledilmiştir. Eserin bir başka yerinde hadis Abdullah b. Ahmed tarafından Yahyâ b. Maîn ↔ Mu'temir b. Süleymân ↔ Babası Süleymân b. Tarhân ↔ Katâde ↔ Abdurrahmân b. Âdem ↔ Ebû Hüreyre kanalıyla kaydedilmiştir.⁷³⁴ Ayrıca Ahmed b. Hanbel hadisi *Müsned*'de de Affân ↔ Hemmâm ↔ Katâde ↔ Abdurrahmân b. Âdem ↔ Ebû Hüreyre isnadıyla nakletmiştir.⁷³⁵

Hadis eserde geçtiği iki yerde de sadece nakledilmiş, illetli olduğu anlaşılsa da hakkında herhangi bir açıklama yapılmadığından illetin mahiyetine ilişkin ilk bakışta bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Ancak müdellis olan Katâde'nin hadisi an'ane ile nakletmesi tedlîs ihtimalini akla getirmektedir. Öncelikle Abdurrahmân b. Âdem'in talebeleri arasında Katâde'nin de zikredildiği söylenmelidir.⁷³⁶ Ancak Katâde'nin Abdurrahmân b. Âdem'den hadis işitmediğine dair Yahyâ b. Maîn'in verdiği bir bilgi bulunmaktadır.⁷³⁷ *İlel*'de bu hadisin kaydedildiği iki yerden birinde Yahyâ b.

⁷³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/598-599 (Paragraf no. 3838). Burada metin Hiz. İsa'nın yeryüzünde kırk gün kalacağı ve dereye "Bala dönüşerek ak." dese suyun bala dönüşeceğini anlatmaktadır.

⁷³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/153-154 (No. 9270). Hiz. İsa'nın mesîh olarak yeryüzüne ineceğini anlatan bu uzunca rivayet "الْأَنْبِيَاءُ إِخْوَةٌ لِعَالَمٍ لَعَلَّتْ أَمْهَاتُهُمْ شَقَى وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ وَأَنَا أَوَّلُ النَّاسِ بَعَثَ ابْنُ مَرْيَمَ لِأَنَّهُ لَمْ يَكُنْ بَنِي وَبَيْنَهُ نَبِيٌّ" metni ile başlamaktadır. Katâde ↔ Abdurrahmân ↔ Ebû Hüreyre tarikinin *Müsned*'de başka râvilerden nakilleri için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/398-399 (No. 9232, 9233). Hadisi Hemmâm b. Yahyâ'dan aynı isnadla nakleden diğer kaynaklar için bk. Ebû Dâvûd, "Melâhim", 14 (No. 4324); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 15/233-234 (No. 6821); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/651 (No. 4163).

⁷³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/506.

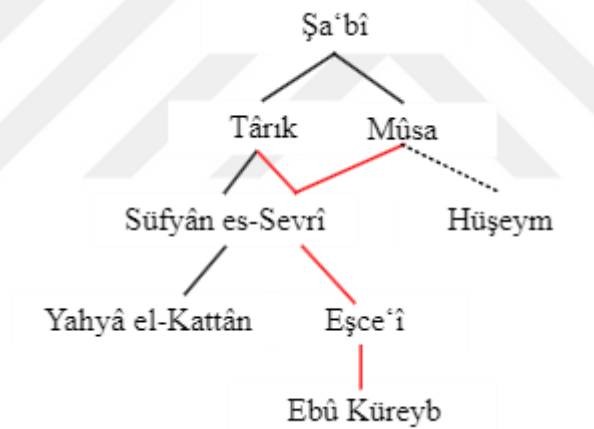
⁷³⁷ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Merâsîl*, 174.

Maîn'den nakledilmesi nedeniyle burada onun görüşü esas alınmıştır. Bu durumda aslında irsâl-i hafîye bir örnek olan bu rivayet, Ahmed b. Hanbel'in tedlîsi de bu anlamda kullanabildiği göz önünde bulundurularak tedlîs örneği kabul edilmiştir.

Hadisin Katâde'den nakledilen Katâde ↔ racül ↔ Ebû Hüreyre şeklindeki tariki⁷³⁸ Katâde'nin incelenen isnadda tedlîs yapmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Katâde'nin, hadisi aldığı râviyi müphem bırakma nedeni büyük ihtimalle hadisi ondan işitmediğinin ve isnaddan bir râviyi düşürdüğünün anlaşılmasını engellemek istemesidir. Şu'ayb el-Arnaût hadisin Ebû Hüreyre'den sadece Abdurrahmân tarafından nakledildiğinden yola çıkarak buradaki müphem râvinin Abdurrahmân b. Âdem olduğunu belirtmektedir.⁷³⁹

3.2.2.2.3. Eşine isyan ederek evden çıkan kadına nafaka gerekmeyeceği rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ مُوسَى الْجُهَنِيِّ قَالَ: لَيْسَ لِعَاصِيَةِ نَفَقَةٍ. سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: لَمْ يَسْمَعْ هُشَيْمٌ مِنْ مُوسَى الْجُهَنِيِّ شَيْئًا.⁷⁴⁰

Eşine isyan ederek evden çıkan kadına nafaka gerekmeyeceğini belirten rivayet, Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Târik b. Abdurrahmân ↔ Şa'bî isnadıyla gelmiştir.⁷⁴¹ Ahmed b. Hanbel'in aktardığına göre Yahyâ'ya pek çok râvinin hadisi Mûsâ el-Cühenî'den naklettiği söylenince Yahyâ, şayet rivayet Mûsâ'dan gelseydi bunun daha çok hoşuna gideceğini belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel'in ifadelerine göre Hüseyim (ö. 183/799) de bu rivayeti

⁷³⁸ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 11/401-402 (No. 20845).

⁷³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/155 (dipnot).

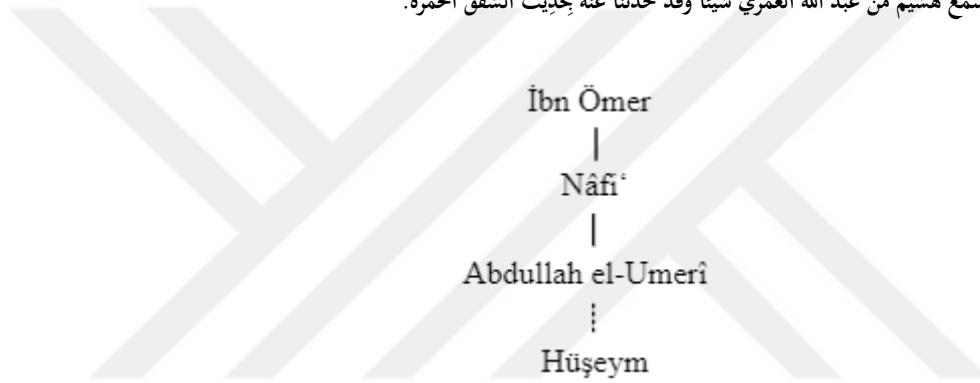
⁷⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/276 (Paragraf no. 2238).

⁷⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/276 (Paragraf no. 2239); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 10/152 (No. 19369). İbn Ebî Şeybe hadisi Ebû Üsâme ↔ Süfyân ↔ Târik ↔ Şa'bî isnadıyla kaydetmiştir.

Mûsâ el-Cühenî'den (ö. 144/761-62) nakleden râviler arasındadır. Ancak Ahmed b. Hanbel onun Mûsâ'dan hiçbir hadis işitmediğini bildirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Hüseyim ile Mûsâ muâsırdır. Aralarında likâ gerçekleşip gerçekleşmediğine dair net bir bilgi bulunamasa da semâ gerçekleşmediği kesindir. Bu durumda Hüseyim'in, çağdaşı olduğu halde hadis almadığı bir râviden tedlîs yaparak hadis naklettiği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel burada her ne kadar fiili tedlîs saydığına dair bir ifade kullanmasa da benzer fiilleri tedlîs olarak nitelediği yukarıda verilen örnekler de dikkate alındığında bu hadisi de müdelles kabul edeceği söylenebilir.

3.2.2.2.4. “Şafak kızılıktır.” rivayeti

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ لَمْ يَسْمَعْ هُشَيْمٌ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ الْعُمَرِيِّ شَيْئًا وَقَدْ حَدَّثَنَا عَنْهُ بِحَدِيثِ الشَّقِيقِ الْحُمْرَةِ.⁷⁴²

Ahmed b. Hanbel'in bildirdiğine göre Hüseyim kendisinden hiçbir hadis işitmediği halde Abdullah b. Ömer b. Hafs el-Umerî'den (ö. 171/787'den sonra) “Şafak kızılıktır.” rivayetini aktarmıştır.⁷⁴³ Bu rivayetin Abdullah'tan gelen isnadı kaynaklarda Abdullah el-Umerî ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer şeklinde nakledilmiştir.⁷⁴⁴

⁷⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/280 (Paragraf no. 2255).

⁷⁴³ Hüseyim'in naklettiği bu tarik başka eserlerde bulunamamıştır. Ancak Hüseyim aynı hadisi Abdurrahmân b. Yahyâ ↔ Ebû Abdullah es-Sadeî ↔ Habbân b. Ebî Cebele ↔ İbn Abbâs isnadıyla da nakletmiştir (bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/548 [No. 1745]).

⁷⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/163 (No. 3381); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/507 (No. 1057); Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen*, 2/205 (No. 2392). İlk iki kaynakta hadisi Abdullah'tan nakleden kişi Vekî' iken, Beyhakî'de Abdülazîz b. Muhammed ed-Derâverdî'dir. Ancak Beyhakî hadisin Abdülazîz b. Muhammed ed-Derâverdî'den gelen, Abdullah el-Umerî yerine Ubeydullah el-Umerî isminin yer aldığı bir isnad daha nakletmektedir. Derâverdî ile benzer şekilde Abdürrezzâk da hadisi Ubeydullah el-Umerî'den nakletmiştir (bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/559 [No. 2122]; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/548 [No. 1741]). Beyhakî'nin Derâverdî'den nakillerinde belirtilen şekildeki ihtilâf Derâverdî'den sonraki râvilerden birinden kaynaklanıyor olabilir. Nitekim hem *Sünen* hem de *Meâni'l-âsâr*'daki isnadlar Ebû Mus'ab ↔ Derâverdî ↔ Abdullah/Ubeydullah ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer kısmında Umerî'nin adı dışında ortak olup Ebû Mus'ab'dan sonra farklılaşmaktadır. Muhtemelen Derâverdî hadisi aslında Ubeydullah'tan nakletmiştir. Çünkü Derâverdî'nin hocaları arasında Ubeydullah'ın adı zikredilmesine rağmen Abdullah'ın adı geçmemektedir (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/189). Hadisin Nâfi'den gelen başka tarikleri için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/559 (No. 2122); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*,

Hüseyim'in çağdaşı olmasına rağmen hiç hadis işitmediği Abdullah'tan nakilde bulunarak tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Hüseyim'in rivayeti dinlediği asıl râvi ise hadisi Abdullah'tan nakleden Vekî' ya da Abdülazîz ed-Derâverdî'den biri olabilirse de Vekî'den işitmiş olma ihtimali ağır basmaktadır. Nitekim Hüseyim, Vekî' ile muâsır olmakla birlikte yaşça ondan büyüktür. Belki de bu nedenle onu isnadda zikretmek istememiştir.

3.2.2.2.5. Şa'bî'nin hastanın hastayken evlendirilmesini ve alışveriş yapmasını caiz gördüğü rivayeti

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: لَمْ يَسْمَعْ هُشَيْمٌ مِنْ أَبِي سِنَانٍ شَيْئًا - يَعْنِي ضَرَارَ بْنِ مَرَّةَ الشَّيْبَانِيِّ - وَقَدْ حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ أَبِي سِنَانٍ غَيْرَ شَيْءٍ. ⁷⁴⁵

Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in Ebû Sinân eş-Şeybânî'den (ö. 132/749-50) hiçbir hadis işitmemiş olmasına rağmen ondan birden fazla rivayette bulunduğunu bildirmektedir. Hüseyim, Ebû Sinân'ın talebeleri arasında zikredilmişse de ⁷⁴⁶ muhtemelen bunun sebebi iki râvinin görüştüğünün bilinmesidir. Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgi doğrultusunda Hüseyim'in Ebû Sinân'dan naklettiği hadislerin müdelles olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu tür bir rivayet örneğini Ahmed b. Hanbel yine aynı eserinde vermektedir:

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنِ الشَّيْبَانِيِّ عَنِ الشَّعْبِيِّ أَنَّهُ كَانَ يُحِيزُ تَزْوِيجَ الْمَرِيضِ فِي مَرَضِهِ وَيَحِيزُ بَيْعَهُ وَشُرَاؤَهُ. سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: لَمْ يَسْمَعْهُ هُشَيْمٌ مِنَ الشَّيْبَانِيِّ. ⁷⁴⁷

Şa'bî
|
Şeybânî
:
Hüseyim

Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgiye göre Hüseyim, Şa'bî'nin hastalık hâlinde nikahlanma ve alışveriş yapılmasını caiz gördüğünü bildiren rivayeti Şeybânî'den

1/548 (No. 1742). Bu kaynaklarda Abdürrezzâk hadisi Abdullah b. Nâfi' ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer isnadıyla; Beykakî ise Mâlik ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer isnadıyla nakletmiştir.

⁷⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/278 (Paragraf no. 2245).

⁷⁴⁶ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 13/307.

⁷⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/281 (Paragraf no. 2257).

işitmemiştir. Bu rivayet kaynaklarda Hüseyim ↔ Şeybânî ↔ Şa‘bî isnadıyla kaydedilmiştir.⁷⁴⁸ Hüseyim’in hadis dinlemediği Şeybânî’den bu tür bir nakilde bulunarak tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

3.2.2.2.6. Hafs b. Gıyâs’ın tedlîsi

مَّمَّ قَالَ: قُلْتُ لِأَحْمَدَ: حَفْصُ أَبِي ابْنِ غِيَاثٍ، لَمْ يَسْمَعْ مِنْ أَشْعَثَ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ؟ قَالَ: نَعَمْ، وَأَشْعَثُ بْنُ سَوَّارٍ، وَزَيْمًا لَمْ يَبِين.⁷⁴⁹

Hafs b. Gıyâs’ın Eş‘as b. Abdilmelik’ten hadis işitip işitmediği sorulduğunda Ahmed b. Hanbel, Hafs’ın gerek Eş‘as b. Abdülmelik’ten gerekse Eş‘as b. Sevvâr’dan hadis işitmediğini bildirmekte ve onun bazen (semâını) açıklamadığını dile getirmektedir. Ahmed b. Hanbel’in birinci mertebe müdellislerden Hafs hakkında bu ifadeyi kullanmasının sebebi muhtemelen Hafs’ın bu iki râviden irsâl/tedlîs yaptığı ve onlardan işitmediği hadisleri aktarırken semâ lafzı kullanmamaya dikkat ettiğini belirtmektir. Hocaları arasında, adı geçen iki Eş‘as da zikredilen⁷⁵⁰ Hafs, anlaşılan Ahmed b. Hanbel’e göre mülâkî olduğu fakat hadis işitmediği bu râvilerden nakilde bulunarak irsâl-i hafî ya da tedlîs yapmıştır.

Ahmed b. Hanbel’in Hafs b. Gıyâs’ın tedlîs yaptığını açıkça söylediği bir örnek yukarıda zikredilmişti. Ancak orada Hafs, hadis işittiği bir hocadan dinlemediği bir hadisi naklederek yerleşik terim anlamıyla tedlîs yapmaktaydı. Bu örnekte ise hiç hadis dinlemediği bir hocadan nakilde bulunması nedeniyle Hafs’ın tedlîsinden ziyade irsâlinden söz etmek daha doğru gözükmektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Ahmed b. Hanbel bu fiil için de tedlîs ifadesini kullanabilmektedir. Yine de bu ikinci kullanımın, ilkinin göre çok daha az olduğunu belirtmek gerekir.

3.2.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)

Ahmed b. Hanbel râvinin hocasının üstündeki râvileri isnaddan düşürmesini tedlîs saydığına dair açık bir ifade kullanmamıştır. Bununla birlikte tesviye tedlîsi olarak bilinen bu tedlîs türüne dair örnekler eserinde yer almaktadır.

⁷⁴⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 9/407 (No. 17708); Süreyc b. Yûnus el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-Kazâ*, thk. Âmir Hasan Sabrî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1421/2000), 69-70 (No. 94).

⁷⁴⁹ Ebû Dâvûd, *Süûlâtü Ebî Dâvûd*, 164 (Paragraf no. 11).

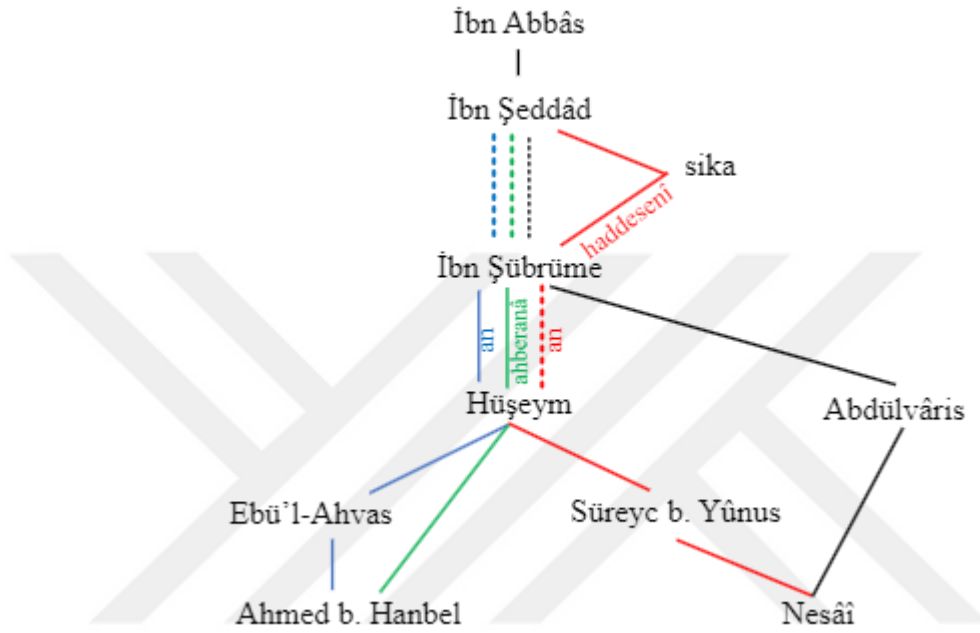
⁷⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 7/56-57.

3.2.3.1. “İçkinin azı da çoğu da haramdır.” rivayeti

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: حَدَّثَنَا يَوْمًا هُشَيْمٌ قَالَ: أَخْبَرَنَا ابْنُ شُبْرُمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَدَّادٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ: حُرِّمَتِ الْخَمْرُ بِعَيْنِهَا ثُمَّ قَصَّ الْحَدِيثَ.

قَالَ أَبِي: أَخْبَرَنِي أَبُو الْأَحْوَصِ مُحَمَّدُ بْنُ حَيَّانَ أَنَّ هُشَيْمًا حَدَّثَهُمْ عَنْ ابْنِ شُبْرُمَةَ ثُمَّ حَرَّكَ هُشَيْمٌ شَفَتَيْهِ فَقَالَ: عَمَّنْ حَدَّثَهُ، ثُمَّ قَالَ: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ

بْنِ شَدَّادٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ هَذَا الْحَدِيثَ. قَالَ أَبِي: ابْنُ شُبْرُمَةَ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَدَّادٍ شَيْئًا.⁷⁵¹

Ahmed b. Hanbel azı çoğu fark etmeksizin içkinin bizzat kendisinin haram kıldığını bildiren rivayeti⁷⁵² Hüseyim’den hem doğrudan hem de Ebü’l-Ahvas aracılığı ile almıştır. Hüseyim’den doğrudan naklettiği tarikte Hüseyim hadisi “ahberanâ” diyerek İbn Şübrüme ↔ Abdullah b. Şeddâd ↔ İbn Abbas kanalıyla nakletmektedir. Hüseyim, İbn Şübrüme’nin (ö. 144/761) talebesi olduğu için⁷⁵³ ve özellikle de hadisi İbn Şübrüme’den ihbâr sîgası kullanarak nakletmesi nedeniyle ilk bakışta hadiste bir problem olduğu anlaşılmamaktadır. Ancak Ebü’l-Ahvas, Hüseyim hadisi İbn Şübrüme’den naklederken “İbn Şübrüme” dedikten sonra dudaklarını hareket ettirerek -sessizce- “o da hadisi kendisine rivayet edenden” dediğini, ardından da İbn Şeddâd’ın (ö. 82/701) adını zikrettiğini haber vermiştir. Böylece isnadın doğrusunun İbn Şübrüme ile İbn Şeddâd arasında bir râvi daha bulunduğu Hüseyim ↔ İbn Şübrüme ↔

⁷⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/376-377 (Paragraf no. 723).

⁷⁵² Hadisin metni “حُرِّمَتِ الْخَمْرُ بِعَيْنِهَا وَكثيرًا، وَالسُّكْرُ مِنْ كُلِّ شَرَابٍ” şeklindedir. Hadisin İbn Şeddâd ↔ İbn Abbâs’tan nakledilen başka tarikleri de vardır. Bunların bazılarında “es-sükr” yerine “el-müskir” kelimesi kullanılmıştır (bk. Nesâi, “Eşribe”, 48 [No. 5685, 5656]; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/451).

⁷⁵³ Mizzi, *Tehzibü’l-Kemâl*, 30/273.

racül ↔ İbn Şeddâd ↔ İbn Abbâs varyantı olduğu ortaya çıkmıştır. Ahmed b. Hanbel bunun üzerine İbn Şübrüme'nin İbn Şeddâd'dan hiçbir hadis işitmediği bilgisini vermektedir.⁷⁵⁴ Bu bilgilerden hareketle Hüseyim'in bu hadiste hocasının hocasını isnaddan düşürerek tesviye teslisi yaptığı anlaşılmaktadır. *İlel*'in muhakkiki Vasıyyullah Abbâs da aynı kanaattedir.

Söz konusu hadis hem İbn Şübrüme kanalıyla hem de başka râviler tarafından kaynaklarda nakledilmiştir.⁷⁵⁵ Nesâî hadisi ilk olarak Abdülvâris ↔ (semi'tü) İbn Şübrüme ↔ (yezku ruhû an) İbn Şeddâd ↔ İbn Abbâs tarikiyle naklettikten sonra İbn Şübrüme'nin bu hadisi İbn Şeddâd'dan işitmediği bilgisini vermiştir.⁷⁵⁶ Nesâî'nin açıklamasından İbn Şübrüme'nin kendisinin isnaddan râvi düşürdüğü anlaşılmaktadır. Zira Abdülvâris müdellis değildir ve hadisi İbn Şübrüme'den semâ lafzı ile nakletmiştir.

Nesâî daha sonra hadisi Süreyc b. Yûnûs ↔ Hüseyim ↔ (an) İbn Şübrüme ↔ (haddesenî) sika ↔ İbn Şeddâd ↔ İbn Abbâs tarikiyle nakletmiştir.⁷⁵⁷ Ebû Avn'ın İbn Şeddâd'dan naklettiği tarikin⁷⁵⁸ Hüseyim'in İbn Şübrüme'den naklettiği tarikten daha sahih olduğunu söyleyen Nesâî, Hüseyim'in tedlîs yaptığına ve hadisi İbn Şübrüme'den aktarırken semâ lafzı kullanmadığına işaret etmektedir.⁷⁵⁹ Bu açıklamadan da Hüseyim'in hadisi İbn Şübrüme'den değil de başka bir râviden işittiği sonucu çıkmaktadır. Yani Hüseyim bu tarikte kendi hocasını düşürerek isnad tedlîsi yapmıştır.

Hüseyim'in hadisi naklettiği çeşitli varyantlara bakıldığında hadisi muhtelif zamanlarda farklı iki tür tedlîs yaparak naklettiği anlaşılmaktadır. İlk olarak Nesâî'nin naklettiği Hüseyim ↔ (an) İbn Şübrüme ↔ (haddesenî) sika ↔ İbn Şeddâd ↔ İbn

⁷⁵⁴ Aslında İbn Şübrüme'nin hocaları arasında İbn Şeddâd da zikredilmiştir (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/77). İlk bakışta büyük tâbiûn tabakasından olan ve Kûfe'de vefat eden İbn Şeddâd ile küçük tâbiûn tabakasından olan Kûfeli İbn Şübrüme'nin görüşmüş olma ihtimalleri bulunduğu akla gelmektedir. Bununla birlikte İbn Şübrüme'nin diğer hocalarının vefat tarihlerine bakıldığında yaklaşık hicrî 90 senesinden itibaren hadislerle iştigal ettiği söylenebilir. Zira en erken vefat eden hocası tespit edebildiğimiz kadarıyla Enes b. Mâlik'tir (ö. 93/711-12). Bu nedenle İbn Şübrüme'nin İbn Şeddâd ile görüşmediği kanaati ağır basmaktadır. Onun İbn Şeddâd'ın zamanına yetiştiği varsayılsa bile bu büyük ihtimalle yaşı çok küçükken gerçekleşmiştir. Her hâlükârda ondan hiç hadis işitmediği kesindir.

⁷⁵⁵ Hadisin diğer tarikleri için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 12/264 (No. 24542); Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/461 (No. 4666); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/516, 10/361 (No. 17404, 17405, 20947). Bu tariklerin tamamında isnad Ebû Avn ↔ İbn Şeddâd ↔ İbn Abbâs şeklindedir.

⁷⁵⁶ Nesâî, "Eşribe", 48 (No. 5683).

⁷⁵⁷ Nesâî, "Eşribe", 48 (No. 5684).

⁷⁵⁸ Ahmed b. Hanbel'in de hadisi İbrâhim b. Ebi'l-Abbâs ↔ Şerîk ↔ Abbâs b. Zerîh ↔ Ebû Avn ↔ İbn Şeddâd ↔ İbn Abbâs tarikiyle naklettiği kaydedilmiştir (bk. Nesâî, "Eşribe", 48 [No. 5685]).

⁷⁵⁹ Nesâî, "Eşribe", 48 (No. 5686).

Abbâs tarikinde Hüseyim'in isnad tedlîsi yaptığı anlaşılmaktadır. İkinci olarak ise İbn Şübrûme, İbn Şeddâd'dan hadis işitmediği için Hüseyim ↔ (ahberanâ) İbn Şübrûme ↔ İbn Şeddâd ↔ İbn Abbâs tarikinde Hüseyim tesviye tedlîsi yapmıştır.

3.2.3.2. İbn Aclân'ın tesviye tedlîsi yapması

قَالَ أَبِي: بَلَغَنِي عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ قَالَ: لَمْ يَقِفْ ابْنُ عَجَلَانَ -يَعْنِي- عَلَى حَدِيثِ سَعِيدِ الْمُقْبَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، فَتَرَكَهَا، فَكَانَ يَقُولُ: سَعِيدُ الْمُقْبَرِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، تَرَكَ أَبَاهُ.⁷⁶⁰

Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan aktardığına göre Muhammed b. Aclân (ö. 148/765), Saîd el-Makburî ↔ Babası ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle gelen hadisleri karıştırmış⁷⁶¹ ve bunun üzerine Saîd el-Makburî ↔ Ebû Hüreyre şeklinde rivayet ederek Saîd'in babasını isnaddan düşürmüştür. Bu durumda İbn Aclân hocasının hocasını isnaddan düşürerek tesviye tedlîsi yapmış olmaktadır.

İbn Aclân'ın müdellis olduğuna dair bilgiler genellikle Yahyâ b. Saîd'in bu nakli etrafında dile getirilmiştir. Onun verdiği bu bilgiyi eserlerinde kaydeden âlimlerden biri olan İbn Hibbân öncelikle İbn Aclân'ın, Saîd'den gelen, içindeki bazı hadislerin Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre, bazılarının ise Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle nakledildiği bir sayfeye sahip olduğunu belirtmekte, ardından Yahyâ el-Kattân'ın ifadelerini aktarmaktadır. Onun buradaki ifadelerine göre Saîd el-Makburî, hem babası vasıtasıyla hem de doğrudan Ebû Hüreyre'den hadis rivayet ettiği halde daha sonra karıştırarak tümünü Ebû Hüreyre'den naklettiğini bizzat kendisi itiraf etmektedir.⁷⁶² İbn Hibbân devamında Ebû Hâtim'in de aynı bilgiyi verdiğini nakletmiştir. Saîd bir hadisi doğrudan Ebû Hüreyre'den naklettiğinde hadisin hem doğrudan Ebû Hüreyre'den işittiği muttasıl tarik hem de isnaddan babasını düşürdüğü munkatı' tarik olma ihtimali vardır.⁷⁶³ Ebû Hâtim'in burada isnaddan râvinin düştüğü müdelles tarik için "munkatı'" kelimesini kullanması dikkat çekicidir. Her ne kadar tedlîs de bir inkita' türü olsa da Ebû Hâtim benzer pek çok durumda açıkça tedlîs demesine rağmen burada bu lafzı kullanmayı tercih etmemiştir.

⁷⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/350 (Paragraf no. 658). Aynı bilgi için ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/334, 2/22, 3/286 (Paragraf no. 602, 1418, 5270).

⁷⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/286 (Paragraf no. 5270). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü 'l-Merrûzî vd.)*, 102 (Paragraf no. 162).

⁷⁶² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/386-387.

⁷⁶³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/387.

Alâî, hakkındaki tedlîs yaptığına dair değerlendirmeleri nakletmesine İbn Aclân'ı herhangi bir mertebeye dâhil etmemiştir.⁷⁶⁴ İbn Hacer ise İbn Aclân'ı müdellislerin üçüncü mertebesinde zikretmiştir.⁷⁶⁵ İbn Hacer, İbn Aclân'ı müdellis saydığını da belirtmekteyse de İbn Hibbân'ın yukarıda verilen açıklamalarında tedlîs lafzını kullanmadığı görülmektedir. İbn Hacer, İbn Hibbân'ın ifadelerinden yola çıkarak bu sonuca ulaşmıştır.

İbn Aclân'ın tedlîsi Saîd el-Makbûrî'den rivayetleriyle sınırlı değildir. Tahâvî onun Rebîa ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle naklettiği bir hadisi aslında Rebîa ↔ Yahyâ b. Muhammed ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre kanalıyla aldığını naklederek tedlîs yaptığını açıkça ifade etmektedir.⁷⁶⁶ Alâî'nin de İbn Aclân'ın tedlîsinden söz ederken Ebû Hâtîm'den naklettiği ifadeler Rebîa'dan rivayet ettiği hadislerle ilgilidir.⁷⁶⁷ İbn Hacer de sadûk olarak nitelediği İbn Aclân'ın, Ebû Hüreyre'nin hadislerini karıştırdığını belirtmiştir.⁷⁶⁸ Dolayısıyla İbn Aclân'ın karıştırdığı hadisler sadece Saîd'den gelen rivayetler değildir.

Mütekaddim âlimlerden sadece Tahâvî, İbn Aclân için tedlîs lafzını kullanmıştır. İbn Aclân'ın Saîd el-Makbûrî ↔ Ebû Hüreyre kanalıyla rivayet ettiği hadislerdeki problemi dile getiren Yahyâ el-Kattân ve bunu ondan nakleden Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, İbn Hibbân gibi âlimler tedlîs kelimesini kullanmamışlardır. Yine de İbn Aclân'ın fiilinin tedlîs olarak isimlendirilmese bile bir problem olarak dile getirildiği ve gözden kaçırılmadığı akılda tutulmalıdır. Son olarak, hiç kimsenin tesviye tedlîsinden söz etmemesi dikkati çekmektedir. Hem Saîd el-Makbûrî hem de Rebîa'dan naklettiği hadislerde onların hocalarını isnaddan düşürmesi, İbn Aclân'ın tesviye tedlîsinin münferit bir durum olmadığını göstermektedir. Mütekaddim âlimler için durum anlaşılabilirse de ıstılahların istikrar bulduğu dönemdeki müteahhir âlimlerin, özellikle de hadis ıstılahlarının tanımlarının yerleşmesinde büyük rol oynayan İbn Hacer'in tesviyeden söz etmemesi ilginçtir.

⁷⁶⁴ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 109.

⁷⁶⁵ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 149-150.

⁷⁶⁶ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/237.

⁷⁶⁷ Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl*, 109.

⁷⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 496.

3.2.4. Şüyûh tedlîsi

Bilindiği üzere şüyûh tedlîsi râvinin tanınmadığı bir isim, künye ya da nisbe ile zikredilmesi suretiyle yapılmaktadır. Ancak râvinin tamamen müphem bırakıldığı bazı örnekler de bir kusur gizleme kastı içermeleri nedeniyle şüyûh tedlîsi altında değerlendirilmektedir. İlk türdeki şüyûh tedlîsinde râvinin kimliğini ifade etmek üzere tanınmadığı bir isim, künye ya da nisbe kullanılmasına ve bu sayede bazen kim olduğunun anlaşılmaması bazen de başkasıyla karıştırılmasının umulmasına rağmen, ikinci tür şüyûh tedlîsinde râviyle ilgili meşhur olduğu ya da olmadığı fark etmeksizin hiçbir isim, künye ya da nisbe telaffuz edilmemekte, sadece hadisin -kimliği belirsiz- bir râviden alındığı dile getirilmektedir. *İlel*'de Ahmed b. Hanbel'in her iki türde naklettiği örnekler bulunmaktadır. Ancak o, bu rivayetler hakkında tedlîse dair bir izahta bulunmamış, bu yönde açık bir ifade kullanmamıştır. Sözü edilen iki türde şüyûh tedlîsi örnekleri aşağıda ayrı başlıklar altında verilecektir.

3.2.4.1. Râvinin tanınmadığı bir isim, künye veya nisbeyle zikredilmesi suretiyle yapılan şüyûh tedlîsi

3.2.4.1.1. Hüşeym'in Abdullah b. Meysere'yi tanınmadığı şekilde zikretmesi

قلت: أَبُو لَيْلَى؟ قَالَ: اسْمُهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ مَيْسَرَةَ، كَانَ هَشِيمٌ يَقُولُ: أَبُو إِسْحَاقَ الْكُوفِيُّ، قُلْتُ: هُوَ أَبُو لَيْلَى؟ قَالَ: هِيَ أَخَادِيتُهُ.⁷⁶⁹

وَسَمِعْتُ أَحْمَدَ مَرَّةً أُخْرَى قَالَ: هَشِيمٌ كَانَ يَحْدُثُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ الْكُوفِيِّ، ظَنَنَاهُ أَبَا لَيْلَى، فَقَالَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ وَقَفْتُهُ عَلَى حَدِيثٍ مِنْ حَدِيثِهِ، فَقُلْتُ: سَمِعْتُهُ مِنْ عِكْرِمَةَ؟ قَالَ: نَعَمْ.

قَالَ أَحْمَدُ: وَأَبُو لَيْلَى مَتَى سَمِعَ مِنْ عِكْرِمَةَ؟ إِنَّمَا يَحْدُثُ عَنْ أَبِي حَرِيرٍ وَإِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي حَزَّةَ.⁷⁷⁰

Ahmed b. Hanbel, Ebû Leylâ'nın isminin Abdullah b. Meysere olduğunu açıkladıktan sonra Hüşeym'in onu kastederek “Ebû İshâk el-Kûfî” künyesini kullandığını bildirmektedir. Kendisine bu künye ile kastedilen râvinin gerçekten Ebû Leylâ olup olmadığı sorulduğunda ise (muhtemelen Ebû İshâk ismiyle nakledilen belli hadislerle ilgili) bunların Ebû Leylâ'nın hadisleri olduğunu söyleyerek bu iki künyenin tek bir kişiye ait olduğuna işaret etmiştir.

⁷⁶⁹ Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 178 (Paragraf no. 54).

⁷⁷⁰ Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 178 (Paragraf no. 55).

Bu ifadelerden müdellis bir râvi olan Hüseyim'in, zayıf bir râvi olan Ebû Leylâ'yı çok tanınmadığı bir künyeye anarak şüüh tedlîsi yaptığı anlaşılmaktadır. Bir sonraki paragrafta da Ahmed b. Hanbel aynı hususa dikkat çekmekte ve ardından Ebû Leylâ'nın bir hadisi İkrime'den işitmediği halde kendisine sorulduğunda ondan işittiğini söylediğini naklederek Ebû Leylâ'nın zayıf bir râvi olduğunu ortaya koymaktadır. Hüseyim'in Abdullah b. Meysere'yi çeşitli künyelerle anarak adını gizlemek istediği bilgisi daha önce detaylıca kaydedildiğinden burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

3.2.4.1.2. Hüseyim'in Osmân el-Bettî'yi tanınmadığı şekilde zikretmesi

قلت لأبي عبد الله: عثمان البتي ابن من هو؟ فقال: لا أدري أحبرك، إلا أن هشيمًا كان إذا حدث عنه يكتبه، ولا يقول: البتي البتة، وكان يقول:

عثمان أبو عمرو. وقال غير أبي عبد الله: هو عثمان بن سليمان بن جرموز.⁷⁷¹

Ebû Bekr el-Esrem, Ahmed b. Hanbel'e Osmân el-Bettî'nin (ö. 143/760 [?]) kimin oğlu olduğunu sormuş, Ahmed b. Hanbel ise “(Ben de) bilmiyorum ki sana söyleyeyim.” cevabını vermiştir. Esrem'in başka âlimlerden öğrendiği kadarıyla Osmân'ın babasının adı Süleymân b. Cürmûz'dür. Ahmed b. Hanbel, “Bilmiyorum.” Cevabıyla yetinmeyerek Osmân el-Bettî hakkında başka bir bilgi daha paylaşmaktadır. Buna göre Hüseyim ondan hadis naklederken künyesi el-Bettî'yi söylememekte, bunun yerine “Osmân Ebû Amr” demeyi tercih etmektedir. Ahmed b. Hanbel'in de aralarında bulunduğu muhtelif âlimler tarafından sika ya da sadûk olarak nitelenen Osmân el-Bettî hakkında İbn Maîn'den biri müspet diğeri menfî iki yorum nakledilmiştir.⁷⁷² Ahmed b. Hanbel başka bir yerde Hüseyim'in Osmân'dan hadis naklederken tahdîs sîgası kullandığını belirtmiştir.⁷⁷³ Bu da Hüseyim'in Osmân'dan semâî bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Hüseyim, Osmân el-Bettî'nin talebeleri arasında zikredilmiştir.⁷⁷⁴

“Ebû Amr” künyesi Osmân'ın tanınan bir künyesi olduğundan bu örnekte Hüseyim'in tedlîs yapmamış olma ihtimâli de vardır. Ancak onun, Osmân el-Bettî'nin Ebû Amr künyeli başka Osmân'larla karıştırılması amacı güdebileceği ihtimali de göz ardı

⁷⁷¹ Esrem, *Süâlâtü'l-Esrem*, 89-90 (Paragraf no. 82).

⁷⁷² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/492-493; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/153-154. Bu çelişkili durumun nedeni Hüseyim'in görüş değiştirmesi olabileceği gibi zikredilen bilgiyi ondan nakleden râvilerden kaynaklanan bir durumda da söz konusu olabilir.

⁷⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/256 (Paragraf no. 2170).

⁷⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/493.

edilemez. Özellikle Osmân'ın asıl tanındığı “el-Bettî” nisbesini kesinlikle kullanmaması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁷⁷⁵

3.2.4.1.3. Süfyân'ın Sâlim b. Ebî Hafsa'yı tanınmadığı şekilde zikretmesi

قيل له: سُفْيَانُ عَنْ أَبِي يُونُسَ؟ قَالَ: هُوَ سَالِمُ بْنُ أَبِي حَفْصَةَ، وَزَيْمًا كَنَاهُ.⁷⁷⁶

Ahmed b. Hanbel'e Süfyân ↔ Ebû Yûnus isnadındaki Ebû Yûnus sorulmuş, o da bu râvinin ismini Sâlim b. Ebî Hafsa olarak açıklayarak Süfyân'ın onu bazen bu künyeyle zikrettiğini söylemiştir. Her ikisi de Sâlim'in talebesi oldukları⁷⁷⁷ için buradaki Süfyân'ın İbn Uyeyne mi yoksa Sevrî mi olduğu konusunda ilk bakışta net bir karar verilememiştir. Sözü geçen iki râvi de müdellis oldukları için her hâlükârda bu isnadda râviyi tanınmadığı bir künyeyle zikretmek suretiyle şüüh tedlîsi yapıldığı anlaşılmaktadır. Tedlîs yapılmasının nedeni ise büyük ihtimalle Sâlim'in gulât-ı Şîa arasında zikredilen zayıf bir râvi olmasıdır.⁷⁷⁸ İbn Uyeyne sadece sikalarından tedlîs yapmakla bilindiği için burada sözü edilen râvinin Sevrî olma ihtimali daha yüksektir.

3.2.4.1.4. Ebû Muâviye'nin Hasan b. Umâre'yi tanınmadığı şekilde zikretmesi

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ شَيْخُ كَانَ فِي بَجِيلَةَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: لَا يُصَلِّي الْمَتَمِّمُ إِلَّا صَلَاةً وَاحِدَةً.

قَالَ أَبِي: زَعَمُوا أَنَّهُ الْحَسَنُ بْنُ عَمَّارَةَ قَالَ أَبِي: الْحَسَنُ بْنُ عَمَّارَةَ يَنْزِلُ فِي بَجِيلَةَ أَرَى أَبَا مُعَاوِيَةَ غَيْرَ اسْمِهِ.⁷⁷⁹

Ebû Muâviye bu örnekte “haddesenâ” diyerek Becîle'de ikamet eden bir hoca olan Abdullah b. Abdirrahmân'dan hadis nakletmektedir. Ahmed b. Hanbel bu kişinin Becîle'de yaşayan Hasan b. Umâre olduğu görüşünü aktardıktan sonra Ebû Muâviye'nin onun adını değiştirdiği kanaatini dile getirmiştir.⁷⁸⁰ Ukaylî ve Hatîb de Ahmed b. Hanbel'in görüşünü aktararak Ebû Muâviye ed-Darîr'in kendisinden hadis

⁷⁷⁵ Hüseyim'in hocaları arasında Ebû Amr künyeli Osmân adında başka bir râvi zikredilmemektedir. Bununla birlikte Hüseyim'in tam da bu yüzden hocası olmayan bu Osmân'lardan birinden hadis rivayet ediyormuş gibi görünmek istediği düşünülebilir. Meselâ tıpkı Osmân el-Bettî gibi Şa'bî'nin talebesi olan ve sika olduğu belirtilen Ebû Amr Osmân b. Abdillâh (ö. 160/776-77) (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/422-424) Hüseyim'in, hocaları arasında bulunmasından hoşnut olacağı bir râvidir.

⁷⁷⁶ Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 179 (Paragraf no. 59).

⁷⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/134.

⁷⁷⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4/111; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/343-344; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/180; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/133-137; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/162-164; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/433-434.

⁷⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/532 (Paragraf no. 3516, 3517).

⁷⁸⁰ Nitekim Abdürrezzâk bu hadisi Hasan b. Umâre ↔ Hakem ↔ Mücâhid ↔ İbn Abbâs ve Hasan b. Umâre ↔ Hakem ve Mansûr ↔ İbrâhim isnadlarıyla nakletmiştir (bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/214-215 [No. 830, 832]).

naklettiği Abdullah b. Abdirrahmân'ın, Hasan b. Umâre olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁸¹ Ebû Muâviye'nin Hasan'ı tanınmayacak şekilde anmasının, hatta tamamen ismini değiştirmesinin nedeni büyük ihtimalle Hasan'ın metrûk bir râvi olmasıdır.⁷⁸² Ancak Ebû Muâviye'nin bu fiili kasten değil de hata ile yaptığı ihtimalini de görmezden gelmemek gerekir. Çünkü şüyûh tedlîsi örnekleri genellikle burada olduğu gibi ismin tamamen değişmesi ile değil, râvinin sahip olduğu ancak tanınmadığı bir şekilde nitelenmesi ile gerçekleşmektedir. Diğer taraftan Ahmed b. Hanbel'in kullandığı “غَيْرُ اسْمِهِ” ifadesi, bahsedilen fiilin bilinçli yapıldığı izlenimi vermektedir.

3.2.4.2. Râvinin müphem bırakılmasıyla yapılan şüyûh tedlîsi

Şüyûh tedlîsi genellikle müdellisin bir râvinin ismini, künyesini ya da nisbesini değiştirmesi/tanınmayacağı şekilde zikretmesi olarak tanımlanmıştır. Ancak râvinin adını müphem bırakma ve kimliğini açıklamamakta ısrar etme durumu da tedlîstir. Mesela Ali b. Medîni'nin bir yer dışında Mâlik'in, kitabında İkrime'yi ismiyle anmadığını, bunun yerine “racûl” dediği aktarılmıştır.⁷⁸³ Daha önce ifade edildiği üzere Mâlik'in bu fiili bazı âlimler tarafından tedlîs kabul edilmiştir. Bu da râvi ismini müphem bırakmanın tedlîs olarak değerlendirildiğini göstermektedir.⁷⁸⁴ Hocasını müphem zikretme durumu, zafiyet gizleme kastı söz konusu olduğunda bir tür tedlîstir. Aşağıdaki örneklerde de adları gizlenen râvilerin ya zayıf ya da müdellisten yaşıca küçük râviler olduğu görülecektir. Kısacası bu örneklerde müdellislerin râvinin adını vermemelerinin nedeni isnaddaki bir kusuru gizleme arzusudur.

3.2.4.2.1. Kibleye dönerek cimâ etmenin kerih olması rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا وَكِيعٌ عَنْ سُفْيَانَ عَمَّنْ سَمِعَ عَطَاءَ: كَرِهَ أَنْ يُجَامَعَ الرَّجُلُ مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةِ، قَالَ أَبِي: هَذَا طَلْحَةُ بْنُ عَمْرٍو، حَدَّثَنَا هَمَّادُ

الحياط.⁷⁸⁵

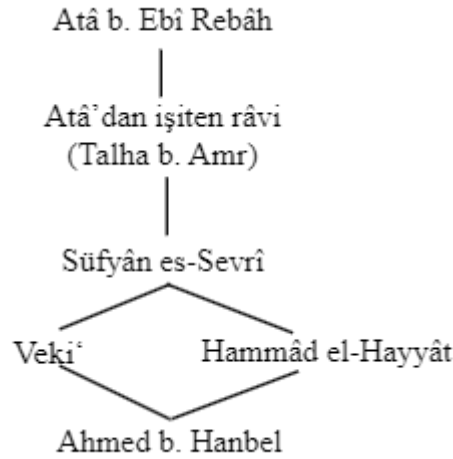
⁷⁸¹ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/240; Hatîb, *el-Muvazzih*, 2/26.

⁷⁸² Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2/303; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/137-138; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/283-295; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/229; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/265-277; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/265-267; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/304-308.

⁷⁸³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/26.

⁷⁸⁴ Enes Topgöl'ün tespitine göre isnadlarda ismi müphem bırakılan râviler genellikle tâbiûn ve tebe-i tâbiûn tabakasından kişilerdir. Bu râvilerin isimlerini tespiti çalışanlar ise genellikle hicrî II. (VIII.) asrın ikinci yarısında vefat eden âlimlerdir (bk. Topgöl, *İsnâdın Satır Araları*, 66). Râvi ismini müphem bırakarak tedlîs yapmaya dair tezde verilen örnekler de bu çabanın üçüncü asrda devam ettiğini göstermektedir. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in eserinde müphem râvilerin tespiti için özel ihtimam gösterildiği görülmektedir.

⁷⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/218 (Paragraf no. 251).

Vekî' ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Atâ'dan işiten râvi ↔ Atâ b. Ebî Rebâh kanalıyla gelen bu rivayette Atâ kıbleye dönerek cimâ etmenin mekrûh sayıldığını bildirmektedir. Ahmed b. Hanbel isnadda Süfyân es-Sevrî'nin müphem bıraktığı râvinin Talha b. Amr olduğunu açıklamıştır. Son olarak bu hadisi kendisine Hammâd b. Hâlid el-Hayyât'ın Süfyân'dan⁷⁸⁶ naklettiğini de eklemiştir. Ancak hadisin her iki tariki de başka hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

Talha b. Amr el-Hadramî metrûk⁷⁸⁷ bir râvi olduğu için Sevrî'nin bu zafiyetin üstünü örtmek maksadıyla onun adını kasten müphem bıraktığı anlaşılmaktadır. *İlel* muhakkiki de Sevrî'nin râviyi müphem bırakmasını onun tedlîs yapması olarak yorumlamıştır. Burada dikkat çeken nokta tedlîsin isnâddan râvi düşmesi suretiyle değil râvinin kimliğinin gizlenmesi şeklinde gerçekleşmesidir.

3.2.4.2.2. Bir kimseye malından bir pay vasiyet eden kişi hakkındaki rivayet

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ خُرَّاسَانَ عَنْ عِكْرِمَةَ فِي رَجُلٍ أَوْصَى لِرَجُلٍ بِسَهْمٍ مِنْ مَالِهِ؛ قَالَ: هَذَا مُجْهُولٌ، لَيْسَ بِشَيْءٍ، سَأَلْتُ أَبِي عَنْ هَذَا الرَّجُلِ، قَالَ: يَقُولُونَ هُوَ ابْنُ الْمُبَارَكِ.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Aynı örnek iki farklı yerde aynı metinle, sadece ikinci geçtiği yerde “Bize hadisi Hammâd rivayet etti.” cümlesinden sonra “Ya’nî an Süfyân” ilavesiyle kaydedilmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel [Rivâyetü Abdullah]*, 3/275 [Paragraf no. 5220]).

⁷⁸⁷ Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 2/224-226; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/478; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/382-383; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/107-108; İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ’ ve’l-metrûkîn*, 2/65; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 13/428-430; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2340-2341; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 5/23-24.

⁷⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/401-402 (Paragraf no. 2795).

İkrime b. Ammâr
|
Horasanlı bir adam
(Abdullah b. Mübârek)
|
Süfyân es-Sevrî

Ahmed b. Hanbel'in Vekî' ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Horasanlı bir adam (racül min ehli Horasan) ↔ İkrime b. Ammâr⁷⁸⁹ isnadıyla naklettiği bu rivayet büyük ihtimalle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gazveye piyade olarak katılan Seleme b. Ekva'a hak ettiği piyade payını verdikten sonra bir de kendi beşte birlik payının beşte birinden süvari payı verdiği ifadelerini içeren uzun hadistir.⁷⁹⁰

Abdullah b. Ahmed babasına isnaddaki "racül"ün kimliğini sormuş, Ahmed b. Hanbel de "Abdullah b. Mübârek olduğunu söyledikleri" cevabını vermiştir. Kullandığı ifadeden kendisinin bu konuda doğrudan bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁹¹ Abdullah b. Mübârek esasen Süfyân'ın talebesidir, ancak hocası Süfyân kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur. Süfyân'ın, bu nedenle İbnü'l-Mübârek'in adını müphem bıraktığını düşünmek mümkündür. Zira tedlîs yapmanın bilinen nedenlerinden biri hadisin alındığı râvinin yaşının küçüklüğünü gizleme isteğidir.

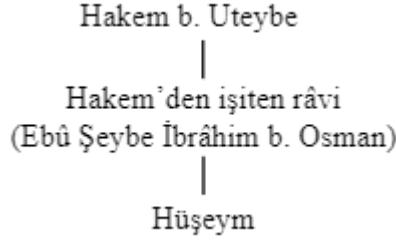
⁷⁸⁹ Hadisin Sevrî'den bu isnadla gelen tarihi başka kaynaklarda bulunamamıştır. Bununla birlikte hadisin Sevrî'ye, aynı zamanda öğrencisi İbnü'l-Mübârek'in de talebesi olan bir diğer öğrencisi Abdurrahmân b. Mehdî vasıtasıyla da ulaştığı bilinmektedir. Kâsım b. Sellâm bu hadisi kısa bir metinle Abdurrahmân b. Mehdî ↔ İkrime b. Ammâr ↔ İyâs b. Seleme ↔ Seleme b. Ekva' isnadıyla naklettikten sonra İbn Mehdî'nin "Bu hadisi Süfyân'a naklettim. O da bunun sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) has olduğunu söyledi." şeklindeki ifadesini aktarmaktadır (el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb [Mısır: Dârü'l-Hedyi'n-nebevî, 1428], 1/450). Anlaşılan Sevrî hadisi naklederken İbn Mehdî'den işittiği bu tarihi değil de büyük ihtimalle İbnü'l-Mübârek'ten işittiği tarihi nakletmeyi tercih etmiştir. Bu tercihin sebebi de belki yaş bakımından İbnü'l-Mübârek'in İbn Mehdî'den daha büyük olması, bu sayede hadisin nisbî bir âlîlik kazanmasıdır. Elbette bu çıkarımların hepsi birer tahminden ibarettir.

⁷⁹⁰ Müslim, "Cihâd ve siyer", 1807; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 146 (No. 2746); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 20/534-540 (No. 38157); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 16/133-141 (No. 7173, 7175). Hadis bu kaynaklarda çeşitli tariklerden son üç râvide birleşen yani İkrime b. Ammâr ↔ İyâs b. Seleme ↔ Seleme b. Ekva' şeklindeki isnadla nakledilmiştir.

⁷⁹¹ *İlel* muhakkiki Ahmed b. Hanbel'in bu ifadesiyle sanki söz konusu râvinin Abdullah b. Mübârek olmadığı, aksine başka meçhul bir râvi olduğunu ima ettiğini belirtmiştir. İlk bakışta Sevrî'nin "Bütün ömrümün bir senesinde İbnü'l-Mübârek gibi olmayı dilerdim." (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/389) dediği Abdullah b. Mübârek'i herhangi bir zafiyeti sebebiyle isnaddan düşürmeyeceği akla gelmektedir. Ancak Sevrî, yaşının küçüklüğü nedeniyle İbnü'l-Mübârek'i isnaddan düşürmüş olabilir.

3.2.4.2.3. Madeni para ile selef satışı rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ: أَخْبَرَنِي مَنْ سَمِعَ الْحَكَمَ يُسْتَلُّ عَنْ السَّلَفِ فِي الْفُلُوسِ، فَلَمْ يَرِ بِهِ بَأْسًا، سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: هَذَا أَبُو شَيْبَةَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عُثْمَانَ.⁷⁹²

Hüşeym'in “Hakem'den işiten râvi”den naklettiği bu maktû rivayet, Hakem b. Uteybe'nin (ö. 113/731-32'den sonra) madeni para ile selef satışında⁷⁹³ bir beis görmediğini anlatmaktadır.⁷⁹⁴ Hüşeym, rivayeti kendisinden işittiği râviyi müphem bırakmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre bu râvi Hakem'in talebelerinden⁷⁹⁵ Ebû Şeybe İbrâhim b. Osmân'dır (ö. 169/785-86). Hüşeym, metrûk bir râvi olması⁷⁹⁶ nedeniyle Ebû Şeybe'nin adını zikretmek istememiş ve onun kimliğini gizleyerek tedlîs yapmış gözükmektedir.

3.2.4.2.4. “Ümmetimin yaşı elli ile altmış arasındadır...” rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ زَعَمَ بَعْضُ أَصْحَابِنَا عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ عُمَرُ أُمِّي مَا بَيْنَ الْحَمْسِينَ إِلَى السِّتِينَ وَأَقْلُهُمْ مَنْ يَبْلُغُ السَّبْعِينَ.⁷⁹⁷

⁷⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/266 (Paragraf no. 2207).

⁷⁹³ Selef; peşin bedelle veresiye mal değişimini konu edinen satım türüdür. Selef ve türevleri selem akdi mânasında hadislerde ve erken fıkıh metinlerinde yaygın şekilde yer almaktadır.

⁷⁹⁴ Hadis kaynaklarda bulunamamıştır.

⁷⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/142.

⁷⁹⁶ Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 147; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/115; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/239-240; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/41; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/218; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/169-171; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 92.

⁷⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/274 (Paragraf no. 2231).

Hz. Peygamber (s.a.v.)

Enes

Katâde

Ashâbından biri

Hüseyim

Hüseyim ↔ (ze‘ame) ashâbından biri ↔ Katâde ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)⁷⁹⁸ isnadıyla gelen bu hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) “Ümmetimin yaşı elli ile altmış arasındadır. Çok azı yetmiş yaşına ulaşır.” buyurmaktadır. Hüseyim bu hadisi aldığı râviyi müphem bırakarak tedlîs yapmıştır.⁷⁹⁹ Ahmed b. Hanbel hadis hakkında herhangi bir açıklama yapmamışsa da en azından rivayetin *İlel*’de zikredilmesi bir problem bulunduğuna işaret teşkil eder. Bu da muhtemelen Hüseyim’in tedlîsidir. Öte yandan Hüseyim’in hadisi bu müphem râviden naklederken “ze‘ame” ifadesini kullanması da isnadın bu noktasında başka bir râviyi düşürdüğünü ihsas etmektedir. Ancak bunu doğrulayacak ikinci bir tarik tespit edilememiştir.

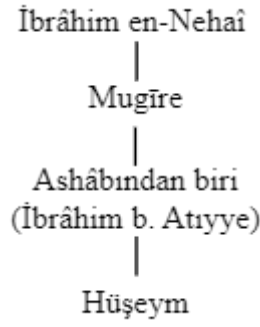
3.2.4.2.5. “Mushaf eskirse gömülür, yakılmaz.” rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ: أَخْبَرَنَا صَاحِبُ لَنَا عَنْ مُعِيزَةَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ فِي الصُّحُفِ إِذَا بَلَى، قَالَ: يَذْفَنُ وَلَا يَحْرَقُ. سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: هَذَا مِنْ حَدِيثِ شَيْخٍ كَتَبْنَا عَنْهُ يُقَالُ لَهُ: إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَطِيَّةٍ.⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *Müsnedü’r-Rûyânî*, nşr. Eymen Ali Ebû Yemânî (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995), 2/387 (No. 1372); Ebû Ya‘lâ, *el-Müsned*, 5/283; Dârekutnî, *el-İlelü’l-vârîde*, 12/159-160. Hadisi Hüseyim’den aynı isnadla Rûyânî “زعم” yerine “قال”, Ebû Ya‘lâ “أخبرنا”, Dârekutnî ise aynı yerde “عن” lafzı ile nakletmiştir. Rûyânî’de hadisin son cümlesi “وأقلهم الذين لم يبلغوا سبعين”, Dârekutnî’de ise “وأقلهم من يبلغ ذلك” şeklindedir. Ebû Ya‘lâ’da ise hem ilk kısımda yaş sınırı “altmış-yetmiş” olarak geçmekte hem de son cümlede “وأقلهم الذين يبلغوا ثمانين” denilmektedir.

⁷⁹⁹ *İlel* muhakkikinin de görüşü bu yöndedir.

⁸⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/280 (Paragraf no. 2254).

Hüseyim ↔ (ahberanâ) ashâbımızdan biri ↔ Mugîre ↔ İbrâhîm en-Nehaî isnadıyla gelen “Mushaf eskirse gömülür, yakılmaz.” rivayetinde Hüseyim hadisi aldığı râviyi müphem bırakmıştır. Ahmed b. Hanbel bu râvinin İbrâhîm b. Atıyye olduğunu söylemiştir. Aynı rivayet daha önce Yahyâ b. Maîn kısmında da örnek olarak verilmişti. Ancak Yahyâ b. Maîn’in naklettiği tarikte Hüseyim, İbrâhîm’i isnaddan tamamen düşürmüştü. Burada ise onu isnaddan tamamen düşürmek yerine adını gizlemeyi tercih etmiştir. Hüseyim’in hadis işittiği⁸⁰¹ İbrâhîm b. Atıyye’den tedlîs yapmakla meşhur olduğu ve Buhârî’nin bunun için açıkça tedlîs dediği daha önce Yahyâ b. Maîn kısmında detaylı olarak verilmişti. Hüseyim’in, İbrâhîm’in adını gizleme sebebi ise büyük ihtimalle zayıf ve metrûk olarak nitelenmesidir.⁸⁰²

3.2.4.2.6. Evlenip de hanımı zifaktan önce ölen adamın eşinin annesi/kızıyla evlenmesinin yasaklanması rivayeti

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هَمَّامٌ قَالَ: حَدَّثَنَا هَمَّامٌ قَالَ: حَدَّثَنَا قَتَادَةُ قَالَ: وَأَخْبَرَنِي رَجُلٌ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ فِي رَجُلٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً فَمَاتَتْ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ بِهَا فَوَرِثَهَا كُرْهُ أَنْ يَتَزَوَّجَ أُمُّهَا وَإِذَا كَانَ مِنْ طَلَاقٍ فَلَا بَأْسَ.⁸⁰³

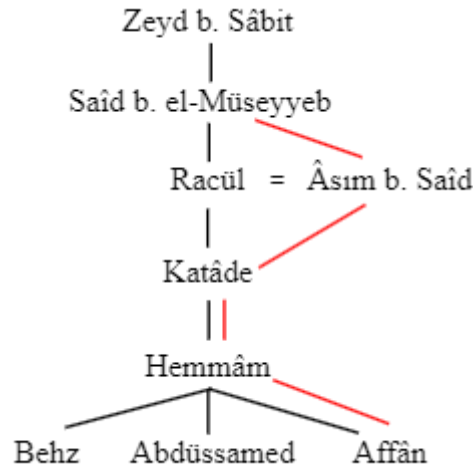
حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا عَفَّانٌ قَالَ: حَدَّثَنَا هَمَّامُ بْنُ يَحْيَى قَالَ: أَخْبَرَنَا قَتَادَةُ قَالَ: أَخْبَرَنِي عَاصِمُ بْنُ سَعِيدٍ الْهَذَلِيُّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ كُرْهُ أَنْ يَتَزَوَّجَ بِنْتُ امْرَأَةٍ مَاتَتْ أُمُّهَا عِنْدَهُ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ بِهَا.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 4/798.

⁸⁰² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/108; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/285; Dârekutnî, *ed-Du 'afâ' ve 'l-metrûkîn*, 61; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du 'afâ' ve 'l-metrûkîn*, 1/42; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/20; İbn Hacer, *Lisânü 'l-Mîzân*, 1/318-319.

⁸⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/332 (Paragraf no. 5470).

⁸⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/332 (Paragraf no. 5471).

Ahmed b. Hanbel'in ilk metinde üç farklı râviden Hemmâm b. Yahyâ ↔ Katâde ↔ racül ↔ Saïd b. Müseyyeb ↔ Zeyd b. Sâbit isnadıyla naklettiği bu rivayette, zifaktan önce hanımı ölen kişinin, eşinin annesiyle evlenmesinin yasaklanmasından söz edilmektedir. Ahmed b. Hanbel hemen peşinden rivayeti Affân ↔ Hemmâm ↔ Katâde ↔ (ahberanî) Âsım b. Saïd el-Hüzeli ↔ Saïd b. Müseyyeb ↔ Zeyd b. Sâbit⁸⁰⁵ isnadıyla ve “hanımının annesi” yerine “kızı” kelimesinin kullanıldığı metinle nakletmiştir. Böylece başka bir açıklama yapmasına gerek kalmadan ilk isnadda geçen müphem râvinin kimliği açığa çıkmaktadır.

Katâde'nin rivayeti Âsım b. Saïd el-Hüzeli'yi müphem bırakarak nakletmesinin nedeni Âsım'ın meçhul bir râvi olması olabilir. Zira hakkında bir terceme bulunamayan Âsım'ın tek râvisi Katâde gibi gözükmektedir. Nitekim hakkında ulaşılabilen tek bilgede Ahmed b. Hanbel, Âsım'ı tanımlayabilmek için “Katâde'nin hadis naklettiği” ifadesine başvurmuştur.⁸⁰⁶ Aynı yerde Ahmed b. Hanbel'in Abdurrahmân b. Mehdî'den naklettiğine göre; Yahyâ b. Saïd, Âsım b. Saïd el-Hüzeli'nin adını zikretmiş ve Âsım'ı Katâde ile Saïd arasına girdiren kişinin Hemmâm olduğu anlamına gelebilecek ifadeler kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel bunun üzerine Abdurrahmân b. Mehdî'nin gülmeye başladığını aktarmaktadır. Bundan anlaşıldığı

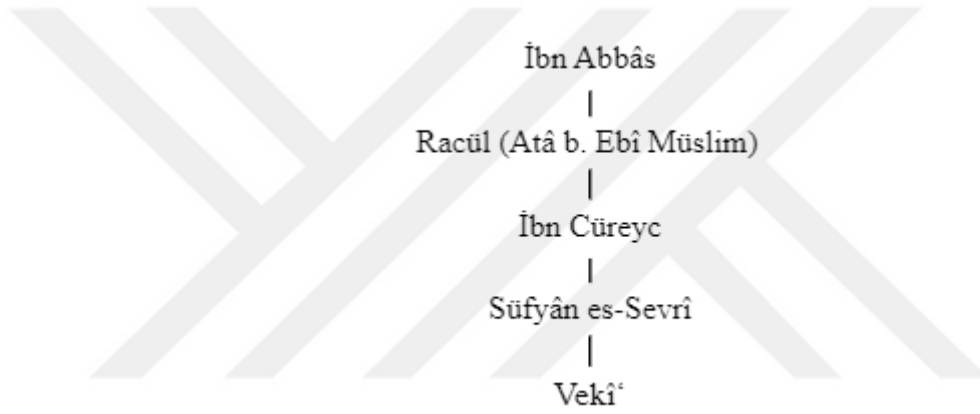
⁸⁰⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 9/108 (No. 16530).

⁸⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/357 (Paragraf no. 2580); Ukaylî, *ed-Du 'afâü 'l-kebîr*, 4/368. Aynı bilgi İbn Adî ve Mizzî'de de Yahyâ b. Saïd'in ifadesi olarak yer almaktadır (bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/129; Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 30/307). Bu ifadeler zikredilen kaynaklarda Hemmâm b. Yahyâ'nın tercemesinde Abdullah ↔ Ahmed b. Hanbel ↔ Abdurrahman b. Mehdî kanalıyla kaydedilmiştir. Ukaylî bu bilgiyi naklettikten sonra incelenen hadisi de kaydetmiş, fakat burada Âsım'ın nisbesini “el-Hilâlî” olarak vermiştir (bk. Ukaylî, *ed-Du 'afâü 'l-kebîr*, 4/369).

kadarıyla İbn Mehdî sanki bu görüşü yanlış buluyor gibidir. Sika bir râvi olan⁸⁰⁷ Hemmâm'ın bu fiilden sorumlu olmasındansa tedlîs ile meşhur Katâde'nin hadisi Hemmâm'a iki türlü nakletmiş olması daha muhtemel gözükmemektedir. Anlaşılan Katâde hadisi Hemmâm'a önce "racül" diyerek nakletmiş ve hadis Hemmâm'dan bu şekilde yayılmış, daha sonra Âsım'ın adını açıkça zikrederek de nakletmiş ve Hemmâm hadisi bu hâliyle de aktarmıştır.

3.2.4.2.7. “(Kişi) Şeytan taşlamayı unutursa hatırladığı zamanda taşlar.” rivayeti

حدثني أبي قال: حدثنا وكيع عن سفيان عن ابن جريج عن رجل عن ابن عباس: إذا نسي رمي إذا ذكر. سمعت أبي يقول: هذا الرجل هو عطاء الحراساني.⁸⁰⁸

Ahmed b. Hanbel'in Vekî' ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ İbn Cüreyc ↔ racül ↔ İbn Abbâs isnadıyla naklettiği İbn Abbâs'ın şeytan taşlamayı unutan kişinin hatırladığında kaza etmesi gerektiği hükmünü içeren bu rivayet⁸⁰⁹ isnadında bir müphem râvi içermektedir. Tedlîs ile meşhur İbn Cüreyc'in müphem bıraktığı bu râvi Ahmed b. Hanbel'e göre Atâ b. Ebî Müslim el-Horasânî'dir.⁸¹⁰ İbn Cüreyc'in onun adını gizleme sebebi büyük ihtimalle güvenilirlik bakımından zayıf olmasıdır. Zira Atâ b. Ebî

⁸⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/302-310; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/67-70.

⁸⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/404 (Paragraf no. 2806).

⁸⁰⁹ Hadis bu isnadla başka kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak aynı minvâlde şeytan taşlamanın kaza edileceğine dair farklı isnadla gelen bir rivayet bulunmaktadır (bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8/671 [No. 15542]).

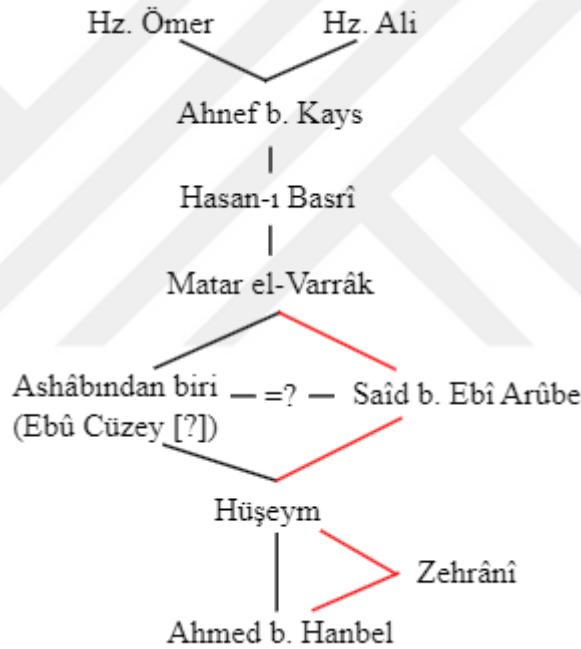
⁸¹⁰ Muhakkik bu râvinin Atâ b. Sâib olduğunu söylemiştir. Ancak Atâ b. Sâib'in hem İbn Abbâs'ın talebesi hem de Horasanlı olmaması nedeniyle söz konusu müphem râvinin Atâ b. Ebî Müslim olduğu anlaşılmaktadır.

Müslim güvenilirliği hakkında ihtilaf edilmekle birlikte özetle sadûk, müdellis ve irsâl yapan bir râvî olarak nitelenmiştir.⁸¹¹

3.2.4.2.8. Köle öldüren hürün diyeti hakkındaki rivayet

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ مَطَرِ الْوَرَّاقِ عَنِ الْحَسَنِ عَنِ الْأَخْنَفِ بْنِ قَيْسٍ أَنَّ عُمَرَ وَعَلِيًّا كَانَا يَقُولَانِ لَا دِيَّةَ لَهُ، هُوَ حَقٌّ كَانَ لَهُ، فَأَخَذَهُ.⁸¹²

قَالَ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ: حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ الرَّهْرَائِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ: حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي عَرُوبَةَ عَنْ مَطَرٍ عَنِ الْحَسَنِ عَنِ الْأَخْنَفِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ عُمَرَ وَعَلِيٍّ فِي الْحُرِّ يُقْتَلُ الْعَبْدُ، قَالَا: ثَمَنُهُ مَا بَلَغَ، فَذَكَرْتُهُ لِأَبِي، فَأَنْكَرَ أَنْ يَكُونَ هَذَا مِنْ حَدِيثِ سَعِيدِ بْنِ أَبِي عَرُوبَةَ، وَقَالَ: نَرَى أَنَّ هَذَا مِنْ حَدِيثِ أَبِي جَرِي.⁸¹³

Ahmed b. Hanbel ilk metinde Hüşeym ↔ ashâbından biri ↔ Matar el-Varrâk ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ahnef b. Kays ↔ Hz. Ömer + Hz. Ali kanalıyla bir köleyi öldüren hür kimsenin diyeti hakkındaki rivayeti nakletmektedir. Oğlu Abdullah, Ahmed b. Hanbel'e rivayetin bir başka tariki olan Hüşeym ↔ (haddesenâ) Saîd b. Ebî Arûbe ↔ Matar ↔ Hasan ↔ Ahnef tarikini naklettiğinde ise Ahmed b. Hanbel bu rivayetin İbn

⁸¹¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/130; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/358-361; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/178; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/92-95; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/614-615; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/212-215; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 392. Atâ'nın sika olduğunu söyleyen âlimler bulunmakla birlikte bunlar azınlıktadır. İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, İclî ve Tirmizî; Atâ'yı sika kabul etmişlerdir.

⁸¹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/271 (Paragraf no. 2224).

⁸¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/272 (Paragraf no. 2225).

Ebî Arûbe'nin (ö. 156/773) hadislerinden olmadığı gerekçesiyle rivayeti münker olarak değerlendirmiş ve rivayetin Ebû Cüzey'in hadislerinden olduğunu düşündüğü ifade etmiştir. Oysa Abdullah'ın naklettiği ikinci tarık ilk bakışta birinci tarikteki müphem râvinin İbn Ebî Arûbe olduğunu ortaya çıkarıyor gibidir.

Beyhakî rivayeti bâb başlığından sonra numarasız olarak ve Abdullah b. Ahmed'in *İlel*'de aktardığını belirterek Hüseyim ↔ (an) Saîd b. Ebî Arûbe ↔ Matar ↔ Hasan ↔ Ahnef ↔ Hz. Ömer + Hz. Ali tarikiyle nakletmiş ve bu isnadın sahih olduğunu söylemiştir.⁸¹⁴ Beyhakî'nin rivayeti *İlel*'den almasına rağmen Ahmed b. Hanbel'in orada yer alan açıklamalarını dikkate almadığı görülmektedir. *İlel* muhakkiki Vasıyyullah Abbâs, Beyhakî'nin sıhhat bakımından verdiği hükmün iki yönden hatalı olduğu kanaatindedir. Birincisi isnadda yer alan Matar'ın çok hata yapan bir râvi olması, ikincisi ise İbn Ebî Arûbe'nin ihtilatı ve Hüseyim'in ihtilat etmesinden önce ondan hadis işiten râviler arasında zikredilmemesidir.⁸¹⁵ Beyhakî'nin isnadı sahih kabul etmesi dikkate alındığında hadisin gerçekten de İbn Ebî Arûbe'den geldiğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Şayet bu doğruysa bu durumda Hüseyim'in ilk tarikte İbn Ebî Arûbe'yi müphem bırakmasının sebebi muhtemelen hadisi ondan ihtilatından sonra işitmiş olmasıdır.⁸¹⁶ Ahmed b. Hanbel'in hadisin aslında Ebû Cüzey Nasr b. Tarîf'ten (ö. 151-160/768-776) geldiği⁸¹⁷ yönündeki açıklaması doğru kabul edildiği takdirde ise metrûk bir râvi olması⁸¹⁸ bakımından Hüseyim'in onu ilk isnadda müphem bırakmasının gerekçesi anlaşılmaktadır. Her hâlükârda Hüseyim'in ilk metinde verilen isnadda bir râviyi müphem bıraktığı kesindir ve bu râvi zikredilen iki râviden hangisi olursa olsun Hüseyim'in onun adını gizleyerek tedlîs yapması için bir neden bulunmaktadır.

⁸¹⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/67.

⁸¹⁵ İbn Ebî Arûbe hakkında ayrıntılı bilgi ve ihtilatından önce hadis işitip ondan nakillerinde güvenilir olan râviler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/393-397; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/5-11; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/63-66.

⁸¹⁶ Aslında Hüseyim (ö. 183/799) İbn Ebî Arûbe'nin (ö. 156/773) talebeleri arasında zikredilmemiştir ve ondan hadis işittiğine dair bir bilgi bulunamamıştır. Ancak gerek Ahmed b. Hanbel gerekse Beyhakî'nin hadiste bu açıdan bir kusura işaret etmemeleri, aralarında semâm gerçekleştiğini düşündüklerini göstermektedir.

⁸¹⁷ Hadis, Ebû Cüzey'den gelen bir isnadla kaynaklarda bulunamamıştır.

⁸¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/105; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/466-468; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/296-298; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/30-35; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/261-263.

3.2.5. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)

Ahmed b. Hanbel'in kitaptan alınan hadisi semâ ile alınmış izlenimi verecek şekilde nakletmeyi açıkça tedlîs olarak nitelediği bir örnek bulunmamaktadır. Ancak bu tür fiilin başka âlimler tarafından tedlîs olarak kabul edildiği bilinmektedir. Daha önce Yahyâ b. Maîn'in de buna tedlîs dediği ifade edilmişti. Aşağıda Ahmed b. Hanbel'in bu kapsamda tedlîsten söz etmeden zikrettiği örnekler değerlendirilecektir.

3.2.5.1. Katâde'nin Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden hadis nakletmesi

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: سُلَيْمَانُ الْيَشْكُرِيُّ شَيْخٌ قَدِيمٌ قُتِلَ فِي فَتْنَةٍ بَنَ الزُّبَيْرُ قَبْلَ لَهْ: مَنْ رَوَى عَنْهُ؟ قَالَ: قَتَادَةُ وَمَا سَمِعَ مِنْهُ شَيْئًا. وَأَبُو بَشَرٍ رَوَى عَنْهُ أَحَادِيثَ وَمَا أَرَى سَمِعَ مِنْهُ شَيْئًا ثُمَّ قَالَ: قَدُمُوا بِصَحِيفَةِ سُلَيْمَانَ الْيَشْكُرِيِّ الْبَصْرَةَ فَحَفَظَهَا قَتَادَةُ، فَقِيلَ لَهُ سَمِعَ مِنْهُ عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ؟ قَالَ: لَعَلَّ عَمْرُوًا أَذْرَكَهُ.⁸¹⁹

Ahmed b. Hanbel, her üçü de müdellîs olarak bilinen Katâde (ö. 117/735), Ebû Bişr (ö. 125/742-43 [?]) ve Amr b. Dînâr'ın (ö. 126/744 [?]) Süleymân el-Yeşkürî'den (ö. 80-90/699-708 civarı) hiçbir hadis işitmemiş olmalarına rağmen ondan hadis rivayet ettikleri bilgisini vermektedir. Mizzî her üç râviyi de Süleymân'dan hadis nakledenler arasında zikretmekle birlikte aynı yerde Katâde ile Ebû Bişr'in ondan hadis işitmedikleri, Amr'ın ise hadis dinlediği bilgisini de kaydetmiştir.⁸²⁰ Bu bakımdan Katâde, Amr⁸²¹ ve Ebû Bişr'in muâsır oldukları ancak hadis işitmedikleri bir hocadan işitmiş gibi hadis naklederek tedlîs yaptıkları anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in burada özellikle Katâde ile ilgili verdiği bilgi dikkati çekmektedir. Buna göre Basra'ya Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesini getirmişler, Katâde de bu sahifeyi ezberlemiştir. Ahmed b. Hanbel, Katâde'nin Süleymân'dan naklettiği hadisleri bu sahifeden alıp almadığına dair bir ifade kullanmamaktadır. Ancak hadis işitmediği Süleymân'ın sahifesini ezberlediğini söylemesinden bu sonucu çıkarmak zor değildir. Nitekim tezde daha önce de belirtildiği gibi Ebû Hâtim er-Râzî'nin bildirdiğine göre Câbir'in komşusu Süleymân el-Yeşkürî ondan bir sahife yazmış, vefat edince bu sahife hanımında kalmıştır. Katâde'nin hadis işittiği hocası

⁸¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/487 (Paragraf no. 3207).

⁸²⁰ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 12/55.

⁸²¹ Katâde'nin doğum yılı hicrî 60, Amr'ınki de hicrî 45 olarak verildiğinden en azından ikisinin Süleymân el-Yeşkürî ile muâsır olduğu kesindir.

Câbir'den naklettiği rivayetlerin çoğu aslında bu sahifedendir.⁸²² Anlaşılan Katâde, Süleymân'dan naklettiği hadisleri de bu sahifeden almış ancak bunu belirtmeyerek semâ yoluyla almış izlenimi vermiştir. Bu da Ahmed b. Hanbel tarafından açıkça ifade edilmese de Yahyâ b. Maîn gibi âlimler tarafından tedlîs olarak değerlendirilen bir fiildir.

3.2.5.2. Talha b. Nâfi'in Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden hadis nakletmesi

حدثني أبي قال: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو بَشَرٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي سُلَيْمَانَ: مَا لِي لَا أَرَاكَ تَحْدُثُ عَنْ جَابِرٍ كَمَا يَحْدُثُ سُلَيْمَانُ الْيَشْكُرِيُّ؟ قَالَ: إِنَّ سُلَيْمَانَ كَانَ يَكْتُبُ وَإِنِّي لَمْ أَكُنْ أَكْتُبُ.

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ بِأَحَادِيثٍ فِي مَنْزِلِ سَعِيدِ ابْنِهِ فِي دَارِهِ وَهَذَا الْحَدِيثُ فِيهَا.⁸²³

حدثني ابنُ خَلادٍ قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى يَقُولُ: قَالَ شُعْبَةُ: هَذِهِ الَّتِي يَحْدُثُ بِهَا أَبُو سُلَيْمَانَ صَاحِبُ الْأَعْمَشِ كِتَابُ.⁸²⁴

Ebû Süfyân Talha b. Nâfi'in Câbir'den naklettiği hadislerin büyük kısmının kitaptan olduğuna dair bilgiler daha önce kaydedilmişti. Ahmed b. Hanbel de bunu destekleyecek nakillerde bulunmuştur. Meselâ Ebû Bîşr, Talha'ya neden Süleymân el-Yeşkürî'nin naklettiği gibi Câbir'den hadis rivayet etmediğini sorunca, Talha'nın verdiği "Süleymân yazardı, ben yazmazdım." cevabı bunu desteklemektedir. Ahmed b. Hanbel ayrıca Şu'be'den naklen Talha'nın rivayet ettiği belli bazı hadislerle ilgili bunların kitaptan olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Müdellîs bir râvi olan Ebû Süfyân'ın Câbir'den naklettiği çoğu hadisi Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden aktardığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ebû Süfyân, kitaptan aldığı hadisleri bunu belirtmeden naklederek tedlîs yapmıştır. Ahmed b. Hanbel bunu tedlîs kabul ettiğini belirtecek herhangi bir ifade kullanmasa da aynı fiili tedlîs sayan başka âlimler bulunmaktadır.

3.2.5.3. Ebû'z-Zübeyr'in Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden hadis nakletmesi

حدثنا الحسن بن سُلَيْمَانَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَحْمَدَ بْنَ حَنْبَلٍ، قَالَ: قَالَ ابْنُ عُيَيْنَةَ: شَهِدْتُ أَبَا الزُّبَيْرِ يَقْرَأُ عَلَيْهِ "صَحِيفَةً"، فَقُلْتُ لِأَحْمَدَ: هِيَ هَذِهِ الْأَحَادِيثُ؛ يَعْنِي "صَحِيفَةَ سُلَيْمَانَ" -وَهُوَ الْيَشْكُرِيُّ- الَّتِي فِي أَيْدِي النَّاسِ عَنْهُ؟ قَالَ: نَعَمْ. قُلْتُ: أَخَذَهَا أَبُو الزُّبَيْرِ مِنَ الصَّحِيفَةِ؟ قَالَ: كَانَ أَبُو الزُّبَيْرِ يَحْفَظُ.

⁸²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/136.

⁸²³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/248 (Paragraf no. 2141).

⁸²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/225 (Paragraf no. 4980).

أَشْكُ فِي يَحْفَظُ كَيْفَ قَالَ أَحْمَدُ! قَالُوا: رُبَّمَا شَكَّ فِي الشَّيْءِ فَنَظَرَ فِيهِ.

سَمِعْتُ أَحْمَدَ، قِيلَ لَهُ: شُعْبَةُ، تَرَكَ أَبَا الزَّيْبِرِ هَذَا؟ قَالَ: لَا، كَانَتْ مَعَهُ قِصَّةٌ أُخْرَى.⁸²⁵

Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre İbn Uyeyne, Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs'e bir sahifenin okunduğuna şahit olduğunu bildirmektedir. Ebû Dâvûd, İmam Ahmed'e, Süleymân el-Yeşkürî'ye ait sahifeyi kastederek okunan bu hadislerin pek çok râvinin Süleymân'dan naklettiği bu sahife(den) olup olmadığını sorduğunda, İmam Ahmed bunu onaylamıştır. Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel'e Ebü'z-Zübeyr'in bu hadisleri sahifeden mi aldığını sorduğunda ise İmam ona Ebü'z-Zübeyr'in hadisleri ezberlediğini (yahfezu [يَحْفَظُ]) söyleyerek cevap vermiştir.

Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel'in Ebü'z-Zübeyr hakkında "yahfezu" lafzını kullanmasına şaşırarak râvilerin Ebü'z-Zübeyr'in bazen şüpheye düştüğünü ve bu sahifeye baktığını söylediklerini nakletmektedir. Ebü'z-Zübeyr'in Câbir'den tedlîs yaparak hadis naklettiğine birkaç yerde işaret edilmişti. Onun Câbir'den rivayetlerinin genellikle Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden geldiği de belirtilmişti. Burada da Ebü'z-Zübeyr'in hadisleri aslında sahifeden nakletmesine rağmen bunu söylemeyerek tedlîs yaptığına işaret bulunmaktadır.

3.2.6. Atf Tedlîsi

Ahmed b. Hanbel'in tedlîs lafzını açıkça kullandığı örnekler arasında atf tedlîsine dair bir örnek bulunmamaktadır. Ancak aşağıda zikredilecek örnekte tam olarak atf tedlîsi fiili tarif edilmektedir.

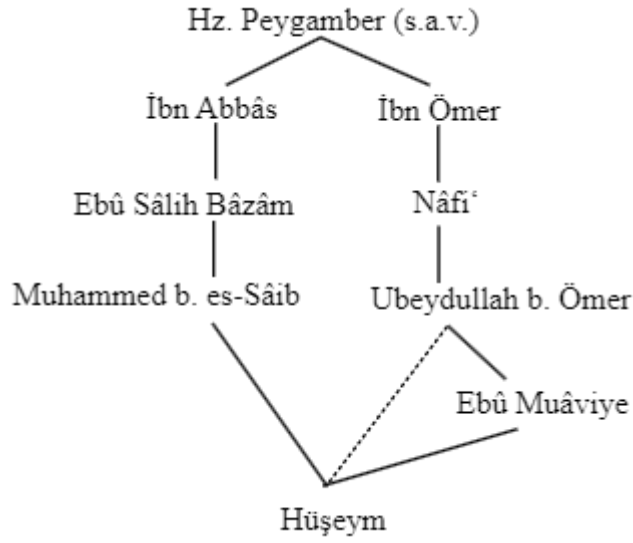
حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ: أَخْبَرَنَا الْكَلْبِيُّ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ جَعَلَ يَوْمَ خَيْبَرَ لِلْفُرْسِ سَهْمَيْنِ وَلِلرَّجُلِ سَهْمًا.

حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ قَالَ: وَعَبِيدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ مِثْلَ ذَلِكَ. سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: لَمْ يَسْمَعْهُ هُشَيْمٌ مِنْ

عُبَيْدِ اللَّهِ.⁸²⁶

⁸²⁵ Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 228-229 (Paragraf no. 213).

⁸²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/261-262 (Paragraf no. 2191, 2192).

Ahmed b. Hanbel burada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hayber günü atlılara iki, yayalara bir pay verdiği hadisinin⁸²⁷ Hüseyim'in naklettiği iki tarikini peş peşe vermektedir. Buna göre Hüseyim, (ahberanâ) Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî ↔ Ebû Sâlih Bâzâm ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla⁸²⁸ naklettiği hadisi, daha sonra bir de "ve Ubeydullah b. Ömer" diyerek Ubeydullah b. Ömer ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla⁸²⁹ nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in bu hadisi Ubeydullah'tan işitmediğini belirtmektedir. Görüldüğü üzere Hüseyim, ihbâr sîgası kullanarak hadisi Kelbî'den nakletmiş, ardından "ve" bağlacıyla Ubeydullah tarikini bu tarike atfederek hadisi Ubeydullah'tan da işittiği izlenimi uyandırmaya çalışmıştır.⁸³⁰ Ahmed b. Hanbel durumu fark ederek buna dikkat çekmiş, fakat ifade edilen fiili tedlîs saydığına dair bir ifade kullanmamıştır.

Hüseyim'in bu hadisi hem (an) Ubeydullah diyerek hem de Ebû Muâviye ↔ (ahberanâ) Ubeydullah b. Ömer ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla naklettiği kaydedilmiştir.⁸³¹ Böylece Hüseyim'in hadisi aslında Ebû Muâviye'den işittiği ortaya çıkmaktadır. Ebû Muâviye de (ö. 195/810) Hüseyim de (ö. 183/799) Ubeydullah'ın (ö. 140/757-58 civarı) talebeleri arasında zikredilmiştir.⁸³² Ancak Ahmed b. Hanbel bir başka yerde Hüseyim'in Ubeydullah b. Ömer el-Umerî'den semâi

⁸²⁷ Hadis, *Sahîhayn* da dâhil pek çok kaynakta birden fazla tarikten nakledilen meşhur bir hadistir.

⁸²⁸ Hadis bu isnadla başka kaynaklarda bulunamamıştır.

⁸²⁹ Hüseyim'in naklettiği bu tarik için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/11 (No. 4448).

⁸³⁰ Hüseyim'in bu hadiste atf tedlîs yaptığı hakkında ayrıca bk. Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/730-731.

⁸³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/11 (No. 4448).

⁸³² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/127.

olmamasına rağmen ondan hadis naklettiğini belirtmiştir.⁸³³ Bu durum ricâl eserlerinde yer alan hoca-talebe ilişkilerinin bazen isnadlardan çıkarılabildiğini gösteren örneklerden biridir. Ahmed b. Hanbel'in görüşü dikkate alındığında Hüseyim'in, "an Ubeydullah" diyerek naklettiği tarikte muâsır olduğu ama hadis işitmediği râviden irsâl-i hafî/tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3.2.6. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler

Ahmed b. Hanbel kimi zaman müdellis oldukları bilinen râviler ile ilgili çeşitli açıklamalar yapmaktadır. Bu açıklamaların bazılarında bahsettiği râvinin tedlîsinden açıkça söz ederken bazılarında ise tedlîs lafzını kullanmamıştır. Onun bu tür açıklamalarından tedlîsi hangi mânada kullandığına dair çıkarımlar yapmak mümkündür. Aşağıda bunun örnekleri görülecektir.

3.2.6.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.2.6.1.1. A'meş, Ebû Hurre, İbn İshâk

قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْحَجَّاجِ، الْمُرُودِيُّ أَبُو بَكْرٍ بِطَرَسُوسَ، قِرَاءَةً عَلَيْنَا، قَالَ: وَذَكَرَ لَهُ التَّدْلِيسُ يَعْنِي لِأَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فَقَالَ:

قَدْ دَلَسَ قَوْمٌ، وَذَكَرَ الْأَعْمَشُ، وَذَكَرَ لَهُ مُجَاهِدٌ وَسَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ أَنَّهُ يَرَوِي عَنْهُمَا؟ فَقَالَ: نَعَمْ، ثُمَّ قَالَ: كَانَ أَبُو حَرَّةٍ صَاحِبَ تَدْلِيسٍ عَنِ الْحَسَنِ إِلَّا أَنَّهُ يَحْيَى رَوَى عَنْهُ ثَلَاثَةَ أَحَادِيثَ، يَقُولُ فِي بَعْضِهَا: حَدَّثَنَا الْحَسَنُ، مِنْهَا حَدِيثُ سَعْدِ بْنِ هِشَامٍ حَدِيثُ عَائِشَةَ فِي الرُّكْعَتَيْنِ.

وَقَالَ: كَانَ ابْنُ إِسْحَاقَ يُدْلِسُ إِلَّا أَنَّهُ كَتَبَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ بَيْنَ إِذَا كَانَ سَمَاعًا قَالَ: حَدَّثَنِي، وَإِذَا لَمْ يَكُنْ قَالَ: قَالَ.

ثُمَّ قَالَ: يَقُولُ: قَالَ أَبُو الزِّنَادِ، قَالَ فُلَانٌ، قَالَ: وَتَنْظُرُ فِي كِتَابِ يَزِيدَ بْنِ هَارُونَ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ كُلِّهَا.⁸³⁴

İmam Ahmed b. Hanbel'in tedlîs hakkındaki soruya verdiği uzunca cevabı içeren bu metinde, çeşitli râvilerin adı müdellis olarak geçmektedir. Verilen metinde adı geçen râviler aşağıda kendilerine dair müstakil başlıklar altında ayrıca inceleneceğinden burada yalnızca Ahmed b. Hanbel'in ifadeleri aktarılacak, detaya girilmeyecektir. Ahmed b. Hanbel'e tedlîsten söz edilince o, bir grup râvinin tedlîs yaptığını söylemiş ve ilk olarak A'meş'in adını zikretmiştir. Ardından kendisine A'meş'in Mücâhid b.

⁸³³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullâh)*, 2/32 (Paragraf no. 1459).

⁸³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü 'l-Merrûzî vd.)*, 37-39 (Paragraf no. 1).

Cebr ve Saîd b. Cübeyr'den hadis rivayet edip etmediği sorulmuş, o da buna olumlu cevap vermiştir.

Ahmed b. Hanbel'in tedlîs hakkındaki açıklamaları Ebû Hurre Vâsıl b. Abdirrahmân'ın (ö. 152/769-70) Hasan-ı Basrî'den tedlîs yaptığı bilgisi ile devam etmektedir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ'nın Ebû Hurre'den aktardığı üç hadisi ise tedlîsten istisna etmiş ve bu hadislerden birini örnek olarak vermiş, bir diğerinde de Ebû Hurre'nin "haddesenâ" dediğini söyleyerek söz konusu rivayetlerde tedlîs yapmadığına işaret etmiştir.⁸³⁵

Ahmed b. Hanbel'in burada tedlîs yaptığını söylediği bir başka râvi ise İbn İshâk'tır. İmam Ahmed'in belirttiğine göre İbn İshâk'ın talebesi İbrâhim b. Sa'd, kitabında İbn İshâk'ın semâ yoluyla aldığı hadislerde "haddesenâ" dediğini, semâ söz konusu olmadığında ise "kâle" lafzını kullandığını açıklamaktadır.⁸³⁶ Ayrıca İbn İshâk'ın, "kâle Ebû'z-Zinâd", "kâle fülân" dediğini söyleyen Ahmed b. Hanbel, İbn İshâk'ın talebesi Yezîd b. Hârûn'un kitabına bakıldığında bu hadislerin hepsinin Ebû'z-Zinâd'dan olduğunun görüleceğini ifade etmektedir.

Özetle tedlîsten söz ettiği bu metinde Ahmed b. Hanbel; A'meş, Ebû Hurre ve İbn İshâk'ın tedlîs yapan râviler olduklarını bildirmiş ve bunlardan son ikisinin kendilerinden tedlîs yaptıkları bilinen hocalarının da adlarını vermiştir. Buradan hareketle Ahmed b. Hanbel'in râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisleri aktarmasına tedlîs dediği açıkça ortaya çıkmaktadır.

3.2.6.1.2. Ebû Katâde Abdullah b. Vâkîd

قلت لأبي: كَانَ يَعْقُوبُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ صَبِيحٍ ذَكَرَ أَنَّ أَبَا قَتَادَةَ الْحَرَّانِيَّ كَانَ يَكْذِبُ، فَعَظَمَ ذَلِكَ عِنْدَهُ جَدًّا، قَالَ: هَؤُلَاءِ -يَعْنِي أَهْلَ حِرَانَ- يَحْمِلُونَ عَلَيْهِ، كَانَ أَبُو قَتَادَةَ يَتَحَرَّى الصَّدْقَ، لَرُبَّمَا رَأَيْتَهُ يَشْكُ فِي الشَّيْءِ، وَأَتْنَى عَلَيْهِ وَذَكَرَهُ بِخَيْرٍ.

قلت له: أَنَّهُمْ زَعَمُوا أَنَّ عَيْنِي يَعْقُوبَ وَغَيْرَهُ أَنَّهُ دَفَعَ إِلَيْهِمْ كِتَابَ مَسْعَرٍ لِأَبِي نَعِيمٍ أَوْ غَيْرِهِ فَقَرَأَ عَلَيْهِمْ حَتَّى بَلَغَ مَوْضِعًا فِي الْكِتَابِ فِيهِ شَكٌّ أَبُو نَعِيمٍ أَوْ غَيْرِ أَبِي نَعِيمٍ فَرَمَى بِالْكِتَابِ، قَالَ: لَقَدْ رَأَيْتَهُ وَهُوَ يَشْبَهُ أَصْحَابَ الْحَدِيثِ أَوْ يَشْبَهُ النَّاسَ وَأَنْكَرَ هَذَا وَدَفَعَهُ.

⁸³⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Hurre'nin tedlîs yapması hakkında eserinin başka yerlerinde de bu lafzı kullanmadan açıklamalar yapmaktadır. Söz konusu açıklamalar aşağıda Ebû Hurre başlığı altında verilecektir.

⁸³⁶ Ahmed b. Hanbel'in, İbrâhim b. Sa'd'ın İbn İshâk'tan rivayetlerinin sahih olduğu yönündeki ifadeleri için bk. Ebû Dâvûd, *Süûlâtü Ebî Dâvûd*, 224 (Paragraf no. 202).

ثُمَّ قَالَ لَعَلَّهُ كَبُرَ وَاخْتَلَطَ الشَّيْخُ وَقَتَ مَا رَأَيْنَاهُ، كَانَ يَشْبَهُ النَّاسَ مَا عَلِمْتَهُ كَانَ يَنْحَرِي الصَّدَقَ، ثُمَّ قَالَ: خَرَجَ أَبُو قَتَادَةَ إِلَى الْأَوْزَاعِيِّ فَلَمَّا صَارَ فِي بَعْضِ الطَّرِيقِ، لَقِيَهُ قَوْمٌ قَدْ رَجَعُوا مِنْ عِنْدِ الْأَوْزَاعِيِّ فَقَالَ لَهُمْ أَبُو قَتَادَةَ: أَسْمَاعُ أَمْ عَرَضُ؟ فَقَالُوا لَهُ لَتَعْلَمَنَّ، أَطْنُ مِسْكِينًا أَوْ غَيْرِهِ. الَّذِي قَالَ لِأَبِي قَتَادَةَ هَذَا. قَالَ أَبِي: كَانَ إِذَا حَدَّثَنَا يَقُولُ فِي رَجُلٍ قَالَ لِرَجُلٍ حَتَّى ذَكَرَ الرَّأْيَ مِنْ شِدَّةِ وَرَعِهِ يَقُولُ حِينَ ذَكَرَ الرَّأْيَ. وَقَالَ أَبِي: أَطْنُ أَبَا قَتَادَةَ كَانَ يُدْلِسُ وَاللَّهِ أَعْلَمُ.⁸³⁷

Verilen metinde Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Ebû Katâde Abdullah b. Vâkîd el-Harrânî (ö. 210/825-26) aleyhinde dile getirilen, yalan söylediğine varıncaya kadar ağır sözleri babasına nakletmekte, Ahmed b. Hanbel ise bunları reddederek Ebû Katâde'yi savunmaktadır. Özellikle yalan söylediği iddiasını çok ağır bulan Ahmed b. Hanbel, Ebû Katâde'yi gördüğünü belirterek onun ashâb-ı hadise benzediğini söylemiştir. Ancak onu gördüğü zaman Ebû Katâde'nin yaşlandığını ve âhir ömründe muhtelit olduğunu söylemekte ve “Zannederim Ebû Katâde tedlîs yapardı.” demektedir.

İbn Hacer, Ebû Katâde'yi tedlîs dışında bir sebepten ötürü müdellis sayılanları içeren beşinci mertebe müdellisler arasında zikrederek zayıflığı üzerinde ittifak bulunduğunu ve Ahmed b. Hanbel'in onu tedlîs ile nitelediğini belirtmiştir.⁸³⁸ *Tehzîb*'de de onun hakkında zayıf, metrûk ve münkerü'l-hadîs olduğu şeklindeki çeşitli cerhleri aktarmıştır.⁸³⁹ Ebû Hâtîm de Ebû Katâde hakkında “Zannederim tedlîs yapardı.” ifadesini kullanmıştır.⁸⁴⁰ Bu üç âlim dışında Ebû Katâde'ye tedlîs isnat eden kimse bulunmamaktadır.

Mu'cemü'l-müdellisîn müellifi Muhammed b. Tal'at, Ebû Katâde'nin zayıf bir râvî olduğu ancak müdellis olmadığı değerlendirmesini yapmaktadır. Ayrıca onun “an” lafzıyla naklettiği rivayetlerde tevakkufa gerek olmadığını ve eğer bir hadisinde tedlîse rastlanırsa da sadece o rivayette tedlîs yaptığının söylenebileceğini düşünmektedir.⁸⁴¹ Ebû Katâde'nin Ahmed b. Hanbel ile Ebû Hâtîm dışındaki münekkitler tarafından

⁸³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/54-55 (Paragraf no. 1533).

⁸³⁸ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 172.

⁸³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/66-67. Yine burada İbn Hacer'in naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel onun dilinde problem olduğunu söylemiştir. İbn Hacer'in metrûk olduğuna hükmettiği Ebû Katâde'yi başka âlimler de taz'îf etmektedir (Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, 5/219; Nesâî, ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn, 150; Ukaylî, ed-Du'afâü'l-kebîr, 2/313; İbn Ebî Hâtîm, el-Cerh ve't-ta'dîl, 5/191; İbn Adî, el-Kâmil, 4/192; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 16/260-262; İbn Hacer, Takrîbü't-Tehzîb, 328). Sadece Yahyâ b. Maîn'den hem taz'îfe hem de tevsîke işaret eden ihtilafî lafızlar nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel ise onun naklettiği münker hadislerin ve yaptığı hataların sebebinin ihtilat etmesi ve tedlîs yapması olduğunu söylemiştir (Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 287).

⁸⁴⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/192.

⁸⁴¹ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 287-288.

tedlîs ile anılmaması, münekkitlerin aşırı zayıflığı nedeniyle Ebû Katâde'nin rivayetlerini, tedlîsine bakmaya gerek görmeksizin reddettikleri şeklinde de yorumlanabilir. Bir başka deyişle zayıf bir râvi olması Ebû Katâde'nin tedlîsini arka plana itmiş görünmektedir.

3.2.6.1.3. Ömer b. Ali el-Mukaddemî

سَمِعْتُ أَبِي وَذَكَرَ عُمَرُ بْنُ عَلِيٍّ بِنَ مَقْدَمٍ فَقَالَ: لَمْ أَكْتُبْ عَنْهُ شَيْئًا وَأَصْلُهُ وَاسْطِي نَزَلَ الْبَصْرَةَ وَكَانَ يُدَلِّسُ، وَمَا كَانَ بِهِ بَأْسٌ، حَسَنَ الْهَيْئَةِ.⁸⁴²

سَمِعْتُ أَبِي ذَكَرَ عُمَرَ بْنَ عَلِيٍّ فَأَتْنِي عَلَيْهِ خَيْرًا. وَقَالَ: كَانَ يُدَلِّسُ.⁸⁴³

Ahmed b. Hanbel, Ömer b. Ali el-Mukaddemî'nin müdellis olduğunu bildirmektedir. Fakat bu örnekte tedlîsi hangi anlamda kullandığına dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır.⁸⁴⁴

3.2.6.1.4. Haccâc b. Ertât

وَسَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: حَجَّاجٌ سَمِعْتَهُ يُعْنِي خَلِيفَتَنَا آخِرَ قَالَ أَبِي: كَذَّابًا كَانَ يُدَلِّسُ.⁸⁴⁵

Metinde Ahmed b. Hanbel yalnızca Haccâc b. Ertât'ın müdellis olduğunu bildirmiş ancak bu lafzı hangi anlamda kullandığına dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Ahmed b. Hanbel'in Haccâc'la ilgili tedlîs lafzını zikretmeden naklettiği bir örnek de Haccâc ↔ Amr b. Şuayb ↔ babası ↔ dedesi ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen bir hadisi, Haccâc ↔ (haddesenî) Muhammed b. Ubeydillah el-Arzemî ↔ Amr isnadıyla gördüğünü söylemesiyle ortaya çıkmıştır. Zira ikinci isnad sayesinde Haccâc'ın ilk isnaddan Arzemî'yi düşürdüğü anlaşılmıştır. Ahmed b. Hanbel bu örneğin sonunda âlimlerin Arzemî'nin hadislerini terk ettiğini söyleyerek aslında tedlîsin gerekçesini açıklamaktadır.⁸⁴⁶

⁸⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/14 3/14 (Paragraf no. 3933).

⁸⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/14 (Paragraf no. 3934).

⁸⁴⁴ Ömer b. Ali el-Mukaddemî'nin tedlîs yaptığına ve hangi âlimin ona müdellis dediğine dair bilgiler daha önce kaydedilmişti.

⁸⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/14 (Paragraf no. 3935).

⁸⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/313-314 (No. 538, 539). Bu örnek ileride Tirmizî'den örnekler verilirken incelenecektir.

3.2.6.1.5. Yahyâ b. Ebî Hayye

قَالَ أَبِي: أَبُو جَنَابِ اسْمُهُ يَحْيَى بْنُ أَبِي حَيَّةٍ. وَقَالَ أَبُو نَعِيمٍ: كَانَ ثَقَّةً وَكَانَ يُدَلِّسُ، قَالَ أَبِي: أَحَادِيثُهُ مَنَاقِيرُهُ.⁸⁴⁷

Ahmed b. Hanbel, Ebû Cenâb'ın adının Yahyâ b. Ebî Hayye olduğunu açıklayarak onun müdellis olduğunu nakletmiş ancak lafzın anlamına dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Ebû Nuaym'ın (ö. 219/834) sika olduğunu söylediği Yahyâ'nın hadislerini Ahmed b. Hanbel'in münker olarak nitelemesi dikkat çekicidir. Yahyâ b. Ebî Hayye başka âlimler tarafından da zayıf sayılmış, İbn Hacer de onu tedlîs dışında bir sebepten dolayı zayıf olan müdellislere içeren beşinci müdellis mertebesinde zikretmiştir. Yahyâ b. Ebî Hayye'nin tedlîs yaptığına ve hangi âlimin ona müdellis dediğine dair bilgiler daha önce kaydedildiğinden burada tekrar edilmeyecektir.

3.2.6.1.6. Ali b. Gurâb el-Muhâribî

سَأَلْتُ أَبِي عَنْ عَلِيِّ بْنِ غَرَابِ الْمَخَارِيِّ فَقَالَ: لَيْسَ لِي بِهِ خَيْرٌ. سَمِعْتُ مِنْهُ يُجَلِّسُ وَاجِدًا وَكَانَ يُدَلِّسُ وَمَا أَرَاهُ إِلَّا كَانَ صَدُوقًا.⁸⁴⁸

Ahmed b. Hanbel, Ali b. Gurâb el-Muhâribî'nin (ö. 184/800-01) müdellis olduğunu bildirmiş ancak bu lafzı hangi anlamda kullandığına dair herhangi bir bilgi vermemiştir. İbn Hacer'in tedlîsi fazlaca yapan râvilerden oluşan üçüncü mertebede zikrettiği⁸⁴⁹ Ali b. Gurâb hakkında Ahmed b. Hanbel dışında Buhârî, Nesâî, Dârekutnî ve İbnü'l-Kattân da tedlîs ifadesini kullanmışlardır.⁸⁵⁰

Ali b. Gurâb'ın güvenilirliği hakkında ulemâ ihtilaf etmiştir. İbn Maîn'den onun hakkında sika, lâ be'se bih, sadûk, sâlih gibi çeşitli ifadeler aktarılmıştır. Şiilikle tenkit edilen Ali b. Gurâb, İbn Ebî Şeybe ile Dârekutnî tarafından sika; İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Ebû Zûr'a tarafından sadûk; Ebû Dâvûd ve Ukaylî tarafından zayıf olarak nitelenmiştir. Bunların dışında İbn Nümejr hadislerinin münker olduğunu söylemiş, Nesâî "leyse bihî be's", Dârimî ise "leyse bi-kavîy" ifadelerini kullanarak zayıflığına işaret etmişlerdir.⁸⁵¹ Verilen bu farklı hükümlerin, özellikle de taz'îf

⁸⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/114 (Paragraf no. 4473).

⁸⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/297 (Paragraf no. 5318).

⁸⁴⁹ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisin*, 145.

⁸⁵⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 6/292; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/372; İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 3/117.

⁸⁵¹ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 1/83,91; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/200; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/205-206; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 13/502-504; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/105; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/92-95; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/180-181; a.mlf, *el-Mugnî*, 2/22; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/371-372.

ifadelerinin arka planında Ali b. Gurâb'ın Şîlîlikle itham edilmesinin bulunabileceği ihtimali dikkate alınmalıdır.

3.2.6.1.7. Hüşeym (İdrâc/Metin tedlîsi)

وَقَالَ: التَّدْلِيسُ مِنَ الرَّيْبَةِ.⁸⁵²

وذكر هشيمًا، فَقَالَ: كَانَ يُدْلِسُ تَدْلِيسًا وَحِشًا، وَزَيْمًا جَاءَ بِالْحَرْفِ الَّذِي لَمْ يَسْمَعْهُ، فَيَذْكُرُهُ فِي حَدِيثٍ آخَرَ، إِذَا انْقَطَعَ الْكَلَامُ يَوْصِلُهُ.⁸⁵³

Bu metinde öncelikle tedlîsin şüpheden kaynaklandığını söyleyen Ahmed b. Hanbel, daha sonra Hüşeym'in aşırı şekilde tedlîs yaptığını dile getirmiştir. Hüşeym'in bazen işitmediği bir lafzı başka bir hadis içinde aktardığı, söz konusu hadisin aktarımı bittikten sonra bu işitmediği lafzı ona eklediği bilgisini de ayrıca zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel'in bu fiili tedlîs olarak kabul ettiği ortadadır. Hüşeym'in bu yaptığı "râvinin hadis metnine asıl rivayette bulunmayan bazı açıklamalar ilâve etmesi" şeklinde tarif edilen tedlîsü'l-metn içinde değerlendirilebilir. Bu meseleye dair başka örnekler İbn Ebî Hâtim bölümünde verilecektir. Öte yandan Beşir Ali Ömer bu ibareyi Hüşeym'in işitmediği metni, semâ ettiği metne eklemesi olarak değil de hadisi işittiği râviyi işitmediği hocaya atfetmesi şeklinde anlamış ve bununla atf tedlîsinin kastedildiği sonucuna ulaşmıştır.⁸⁵⁴ Kanaatimizce kastedilenin "râvi"den ziyade "metin" olması daha doğru gözükmektedir.

Ahmed b. Hanbel *İlel'*de Hüşeym'in tedlîsine işaret eden ve yukarıda çeşitli örnekleri zikredilen pek çok açıklamada bulunmaktadır. Ayrıca gerek tedlîs lafzını kullanarak gerekse kullanmadan tedlîs yaptığına dair çok sayıda rivayet örneği verdiği hocası Hüşeym hakkında kimi zaman da herhangi bir rivayete işaret etmeden genel semâ bilgileri vermektedir. Müdellis olduğu çok iyi bilindiğinden Hüşeym hakkındaki bu tür semâ bilgileri tedlîs yapıp yapmadığının tespiti noktasında büyük önem taşımaktadır. Söz gelimi Ahmed b. Hanbel, Kâsım b. Ebî Eyyûb (ö. 121-130/738-747) hakkında konuşurken Hüşeym'in hadis işitmemesine rağmen ondan hadis naklettiğine dikkat çekmektedir.⁸⁵⁵ Söz konusu bilgi şu metinle verilmiştir:

خَدَّثَنِي أَبِي قَالَ حَدَّثَ عَنْهُ هَشِيمٌ وَلَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ وَحَدَّثَ عَنْهُ أَصْبَغُ بْنُ زَيْدٍ وَشُعْبَةُ وَالصَّوَابُ الْقَاسِمُ بْنُ أَبِي أَيُّوبَ.

⁸⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü 'l-Merrûzî vd.)*, 50 (Paragraf no. 30).

⁸⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü 'l-Merrûzî vd.)*, 51 (Paragraf no. 31).

⁸⁵⁴ Ömer, *Menâhicü 'l-İmâm Ahmed*, 2/730.

⁸⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/210-211 (Paragraf no. 226).

Gerçekten de Hüseyim, Kâsım'ın talebeleri arasında kaydedilmiştir.⁸⁵⁶ Dolayısıyla Hüseyim muâsır olduğu halde hadis işitmediği Kâsım'dan nakillerinde irsâl-i hafî ya da tedlîs yapmıştır. Başka bir yerde Ahmed b. Hanbel onun Kâsım'dan naklettiği hadisleri aslında Asbağ b. el-Varrâk'tan aldığını bildirmektedir.⁸⁵⁷ Ahmed b. Hanbel'in Hüseyim'in hadis işitmediği halde nakilde bulunduğu bazı râvilerden söz ettiği bir başka metin ise şu şekildedir:

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: لَمْ يَسْمَعْ هُشَيْمٌ مِنْ عَاصِمِ بْنِ كُلَيْبٍ وَلَا مِنْ الْحَسَنِ بْنِ عُيَيْدٍ اللَّهَ شَيْئًا، وَقَدْ حَدَّثَ عَنْهُمَا، وَقَدْ حَدَّثَ عَنِ الْعَمْرِئِ الصَّغِيرِ وَلَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ، وَحَدَّثَ عَنِ أَبِي خَلْدَةَ وَلَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ، حَدَّثَنَا عَنْهُ ثُمَّ سُئِلَ عَنْهُ فَأَنْكَرَهُ.⁸⁵⁸

Burada Hüseyim'in Âsım b. Küleyb (ö. 130/747-48 civarı), Hasan b. Ubeydillah ö. 139/756-57 [?]), Ubeydullah b. Ömer el-Umerî (ö. 140/757-58 civarı) ve Ebû Halde Hâlid b. Dînâr'dan (ö. 151-160/768-776) semâi olmamasına rağmen bu râvilerden hadis naklettiği, daha sonra kendisine Ebû Halde'den hadis işitip işitmediği sorulduğunda ise bunu inkâr ettiği belirtilmiştir. Hüseyim adı geçen râvilerden sadece Ubeydullah b. Ömer'in talebesi olarak zikredilmiş,⁸⁵⁹ diğer râvilerle arasında bir hoca-talebe ilişkisi olduğu söylenmemiştir. Bu durumda Hüseyim'in tamamıyla muâsır olduğu bu râvilerden hadis işitmediği halde nakilde bulunarak irsâl-i hafî yaptığı ortaya çıkmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in bunun için tedlîs ifadesini de kullanabildiği tezde örnekleriyle gösterilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in Hüseyim'den naklettiği bir başka ifade de tedlîs bağlamında dikkat çekmektedir:

قَالَ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ: حَدَّثَنِي بَعْضُ أَصْحَابِنَا قَالَ: قَالَ هُشَيْمٌ: طَلَبْتُ الْحَدِيثَ عَشْرِينَ سَنَةً وَجَالَسْتُ النَّاسَ وَذَكَرْتُهُمْ عَشْرِينَ سَنَةً فَإِذَا قُلْتُ لَكُمْ: "حَدَّثَنَا" وَ "أَخْبَرَنَا" فَشَدُّوا بِهِ أَيْدِيكُمْ.⁸⁶⁰

Burada Hüseyim "Size 'haddesenâ' ve 'ahberanâ' dersem buna sımsıkı yapışın." ifadesini kullanmaktadır. Müdellis olduğu bilinen Hüseyim'in bizzat kendisinin, semâ lafzını izhâr ettiği rivayetlerin güvenilir olduğuna işaret etmesi, semâ lafzıyla nakletmediği hadislerde problem -tedlîs- olabileceği düşüncesini zımnen içermesi

⁸⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/337.

⁸⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/144 (Paragraf no. 1813).

⁸⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/32 (Paragraf no. 1459).

⁸⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/127.

⁸⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/246 (Paragraf no. 2134).

açısından önemlidir. Yine Hüseyim'in kendisinin semâ lafzı kullanmaktan kaçındığını gösteren bir başka metin ise şu şekildedir:

وَسَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: كَانَ هُشَيْمٌ يَوْمًا يَقُولُ: "حَدَّثَنَا" وَ"أَخْبَرَنَا" ثُمَّ ذَكَرَ أَنَّهُ لَمْ يَسْمَعْ فَقَالَ: يَا صَبَاحَ، قُلْ لَهُمْ تَوْسَعُونَ الطَّرِيقَ حَتَّى يَمُرَ الصَّبِيُّ وَالْمَرْأَةُ ثُمَّ قَالَ: "فَلَانَ عَنْ يُونُسَ" وَ"فَلَانَ عَنْ مُعِيرَةَ".⁸⁶¹

Hüseyim bir gün “haddesenâ” ve “ahberanâ” lafızlarını kullanarak hadis rivayet ettikten sonra aslında bu hadisleri, zikrettiği râvilerden işitmediğini hatırlamış ve haberciler göndererek bu hadisi işiten herkese doğru sîganın “an” olduğunu bildirmiştir. Bu da müdellis bir râvinin kullandığı sîgayı özellikle dikkat ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

3.2.6.1.8. Ebü'l-Eşheb

سَمِعْتُ أَحْمَدَ قَالَ: أَبُو الْأَشْهَبِ، ثِقَةٌ قَدِيمٌ. ثَنَا يَحْيَى، ثَنَا أَبُو الْأَشْهَبِ، ثَنَا أَبُو الْجَوَّاءِ... ذَكَرْتُ لَهُ قَوْلَ مَنْ قَالَ: أَبُو الْأَشْهَبِ لَمْ يَلِقْ أَبَا الْجَوَّاءِ. سَمِعْتُ أَحْمَدَ قَالَ: أَبُو الْأَشْهَبِ، كَانُوا يَرَوْنَ أَنَّهُ يُدَلِّسُ عَنِ الْحَسَنِ.

قُلْتُ لِأَحْمَدَ وَذَكَرَ أَبَا الْأَشْهَبِ، فَقَالَ: زَعَمُوا كَانَ يَأْخُذُ عَنْ أَصْحَابِ الْحَسَنِ؛ يَغْنِي عَنِ الْحَسَنِ.

قُلْتُ لِأَحْمَدَ: هُوَ أَكْثَرُ مِنْ مَبَارَكٍ، قَالَ: نَعَمْ، مَبَارَكٌ كَانَ يُدَلِّسُ عَنِ الْحَسَنِ.⁸⁶²

Ahmed b. Hanbel bu metinde Ebü'l-Eşheb Ca'fer b. Hayyân (ö. 165/781-82) ile Mübârek b. Fedâle'nin (ö. 166/782-83), her ikisinin de hocaları olan Hasan-ı Basrî'den tedlîs yaptıklarını dile getirmektedir. İki râviyi karşılaştırması istendiğinde Ebü'l-Eşheb'in Mübârek'e göre daha fazla tedlîs yaptığına işaret etmektedir.⁸⁶³ Ahmed b. Hanbel'in Ebü'l-Eşheb'in sika olduğunu söyledikten sonra Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan naklettiği isnad dikkati çekmektedir. Zira bu isnadda Ebü'l-Eşheb tahdîs sîgası kullanarak Ebü'l-Cevzâ'dan (ö. 83/702-03) rivayette bulunmuştur. Oysa onun Ebü'l-Cevzâ'ya mülâkî olmadığı ya da ondan hadis işitmediği iddiası bulunmaktadır.⁸⁶⁴ Ebû Dâvûd da bu durumu Ahmed b. Hanbel'e hatırlatmış, ancak o bunu açıklayan bir cevap vermemiştir. Muhtemelen Ahmed b. Hanbel söz konusu iki râvi arasında semâ ilişkisinin bulunduğunu ve naklettiği isnadın bu kanaatini ortaya koymada yeterli olduğunu düşünmektedir. Nitekim Ebü'l-Cevzâ, Ebü'l-Eşheb'in

⁸⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/250-251 (Paragraf no. 2152).

⁸⁶² Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 327-328 (Paragraf no. 463).

⁸⁶³ Mübârek b. Fedâle'nin tedlîsi daha önce ele alınmıştı.

⁸⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/88.

hocaları arasında zikredilmiştir.⁸⁶⁵ İbn Hacer iki râvi arasında semâ bulunduğunu gösteren bir başka delil olarak Buhârî'nin *Sahîh*'inde "Haddesenâ Ebü'l-Eşheb, haddesenâ Ebü'l-Cevzâ" şeklinde tahdîs sîgası içeren isnadla zikrettiği hadisi⁸⁶⁶ göstermektedir.⁸⁶⁷

Ebü Dâvûd'un naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Eşheb'in Hasan'dan tedlîs yaptığı ve bazı hadisleri Hasan'ın ashâbı ↔ Hasan kanalıyla aldığı bilgisini kendi görüşü olarak değil de başka âlimlerin iddiası olarak ifade etmektedir. Fakat Ebü'l-Eşheb'in adının müdellislerin tabakalarının zikredildiği eserlerde yer almadığı ve başka kimsenin ona müdellis demediği görülmüştür. Bunun nedeni muhtemelen Ebü'l-Eşheb'in yaptığı dönemin şartları gereği irsâl sayılmasıdır.

Fesevî'nin naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel "Ebü'l-Eşheb tedlîs yapardı. Fakat İbrâhim b. Sa'd'ın kitabında (hadisi) semâ yoluyla aldıysa 'haddesenâ', almadıysa 'kâle Ebü'z-Zinâd', 'zekera Ebü'z-Zinâd', 'kâle fülân' diyerek bunu açıklamıştır." ifadelerini kullanmıştır.⁸⁶⁸ Muhammed b. Tal'at, Ebü'l-Eşheb'in Ebü'z-Zinâd'dan hadis rivayet etmediği ve İbrâhim b. Sa'd'ın da kendisinden hadis nakletmediği gerekçesiyle bu metinde Ebü'l-Eşheb'in adının geçmesinin tashîf olduğu, doğru ismin (bu özellikleri taşıyan) İbn İshâk olması gerektiği kanaatindedir.⁸⁶⁹ Bu durum Ahmed b. Hanbel'in burada incelenen metinde Ebü'l-Eşheb'e tedlîs isnat edildiğini bildirdiği gerçeğini değiştirmemektedir.

3.2.6.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

3.2.6.2.1. Katâde

حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الدَّوْرَقِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ شُعْبَةُ كُنْتُ أَتْفِظُنْ إِلَى فَمٍ قَتَادَةَ إِذَا حَدَّثَ فَإِذَا حَدَّثَ بِمَا قَدْ سَمِعَ قَالَ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ وَحَدَّثَنَا أَنَسُ وَحَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ وَحَدَّثَنَا مَطْرَفٌ، وَإِذَا حَدَّثَ مَا لَمْ يَسْمَعْ قَالَ حَدَّثَ سُلَيْمَانُ بْنُ يَسَارٍ وَحَدَّثَ أَبُو قَلَابَةَ.⁸⁷⁰

Tedlîs ile meşhur Katâde'nin işitmediği hadisleri naklederken kullandığı rivayet lafızlarına dikkat ettiği bilgisi daha önce de verilmişti. Burada da Şu'be'den naklen aynı bilgiyi kaydeden Ahmed b. Hanbel, Katâde'nin semâ yoluyla aldığı hadisleri

⁸⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/23.

⁸⁶⁶ Buhârî, "Tefsîr", 53/2 (No. 4859).

⁸⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/88.

⁸⁶⁸ Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-târîh*, 2/633.

⁸⁶⁹ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 123.

⁸⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/242 (Paragraf no. 5068). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/244 (Paragraf no. 5077).

naklederken “haddesenâ” lafzını kullandığı, ancak işitmediği hadisleri naklederken “haddese” dediğini bildirmektedir.

Ahmed b. Hanbel çeşitli vesilelerle Katâde’nin hadis işitmediği bazı râvilerin de adını vermektedir. Meselâ onun Müslim b. Yesâr (ö. 100/718-19), Tâvûs (ö. 106/724) ve Humeyd b. Abdîrrahmân’dan (ö. 105/723-24) hadis işitmediğini aktarmıştır.⁸⁷¹ Anlaşılan Katâde muâsır olduğu bu râvilerden hadis işitmediği halde nakilde bulunmuş, bu da Ahmed b. Hanbel tarafından fark edilmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel burada bu fiili irsâl ya da tedlîs olarak değerlendirdiğine dair bir ifade kullanmamıştır. Yine de onun benzer fiiller için iki kelimeyi de kullandığı örnekleriyle gösterildiğinden Katâde’nin bu yaptığını da aynı kapsamda değerlenmesi yüksek bir ihtimaldir.

Ahmed b. Hanbel *İlel*’de Katâde ile hocası Saîd b. Müseyyeb arasında bulunan bazı vasıta râvilerin adını zikretmektedir.⁸⁷² Devamında Katâde ile Saîd arasında kimi zaman kimliği belli râvilerin⁸⁷³ kimi zaman da müphem râvilerin yer aldığı,⁸⁷⁴ bazen de Katâde’nin Saîd’dan semâını izhar ettiği⁸⁷⁵ çeşitli rivayetleri serdetmektedir. Bu rivayetler hakkında bir yorum yapmasa da meşhur müdellis Katâde’nin hangi hadisleri vasıtalı hangi hadisleri vasıtasız aldığını ortaya koyma çabası açıkça anlaşılmaktadır. Bir arada zikrettiği bu tarikler kimi zaman bir diğerinde bulunması gereken vasıta râviyi izhar etmekte, böylece vasıtasız tarikte Katâde’nin tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.⁸⁷⁶ Ahmed b. Hanbel’in yorum yapmadan naklettiği bütün bu rivayetler her ne kadar tedlîs lafzını kullanmasa da Katâde’nin tedlîs yapma ihtimalinin farkında olduğunu, söz konusu rivayetlerin muttasıl olanlarını belirleme gayesi güttüğünü göstermektedir.

3.2.6.2.2. Amr b. Dînâr

أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ إِجَازَةً هَذِهِ الْحِكَايَةَ فَقَطَّ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: سَمِعَ عُمَرُو بْنُ دِينَارٍ مِنْ ابْنِ عَبَّاسٍ سِتَّةَ أَشْيَاءَ: هِيَ...⁸⁷⁷

⁸⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/226 (Paragraf no. 4987, 4988, 4989).

⁸⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/322 (Paragraf no. 5436). Burada verdiği isimler; Dâvûd b. Ebî Hind, Yezîd er-Rîşk, Muhammed b. Saîd Müseyyeb, Dâvûd b. Ebî Âsım ve İsmâil b. İmrân’dır.

⁸⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/323-327, 330, 332-335 (Paragraf no. 5440-5455, 5464-5466, 5470-5483).

⁸⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/331-332 (Paragraf no. 5467-5469).

⁸⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/329 (Paragraf no. 5460).

⁸⁷⁶ Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/324, 329 (Paragraf no. 5443, 5463).

⁸⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/186-187 (Paragraf no. 1949).

İbn Hacer, Amr b. Dînâr'ı (ö. 126/744 [?]) müdellislerin çok nadir tedlîs yapanlardan oluşan birinci mertebesinde zikretmiş ve Hâkim'in onun tedlîs yaptığına işaret ettiğini bildirmiştir.⁸⁷⁸ Gerçekten de Hâkim tedlîsin altıncı türünden bahsederken Amr b. Dînâr'ın sahâbeden nakillerinin genelini işitmediğini belirtmektedir.⁸⁷⁹ Alâî, Hâkim'e itiraz ederek, Amr'ın İbn Ömer, Câbir gibi sahâbîlerden semâ belirten lafızla naklettiği çok sayıda hadise dikkat çekmektedir.⁸⁸⁰ İbn Hacer ise *Tehzîb*'de Buhârî'nin bir hadis için "Amr bunu İbn Abbas'tan işitmedi." ifadesini kullandığını aktarmış ve bunun muktezasının tedlîs olduğunu belirtmiştir.⁸⁸¹ Aktarılanlar dışında Amr hakkında tedlîse işaret eden bilgi bulunamamıştır.

Yemenli araştırmacı Muallimî, Amr'ın İbn Abbâs'tan naklettiği bir hadis hakkında açıklama yaparken Amr'ın isnaddan zayıf râvi düşürmek şeklinde tedlîs yapmadığını, bilakis ittifakla sika olan bir râviden işittiği halde irsâl yaparak hadisi naklettiğini söylemektedir. Onun bu şekilde de sadece bir hadiste irsâl yaptığını tespit edebilmiştir. İbn Hacer'in, Buhârî'nin az önce nakledilen sözlerini tedlîs olarak yorumlamasını yanlış bulan Muallimî'ye göre başka tariklerine bakıldığında da anlaşıldığı üzere Amr hadisi defalarca İbn Ebî Müleyke ↔ İbn Abbâs kanalıyla nakletmiş, bu durum herkes tarafından bilinir hale gelince de "kâle İbn Abbâs" diyerek hadisi nakletmiştir. Bu ise tedlîs değildir. Üstelik Amr'ın hadisi İbn Abbâs'ın kendisinden de gerçekten işitmiş olma ihtimali vardır. Muallimî, Müslim'in müdellis olmayan râvilerin irsâl yapmasından söz ederken Amr'ı da örnek vermesini de bu şekilde bir irsâlin tedlîs sayılmayacağına delil getirmektedir. Ayrıca, Amr'ın karşılaşmadığı sahâbîlerden irsâl yaptığı durumların sayıca az olduğunu dile getirerek bazılarının bunu tedlîs olarak isimlendirdiğini, oysa bunun tedlîs olmadığını belirtmiştir.⁸⁸²

Amr'ın erken dönemde müdellis olarak nitelenmediği, hadisi işitmeden naklettiği durumlarda bunun irsâl olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in Amr hakkındaki açıklamaları da bunu desteklemektedir. Ahmed b. Hanbel burada metni verilen örnekte Amr b. Dînâr'ın İbn Abbâs'tan altı hadis işittiğini söylemekte ve bu hadisleri zikretmektedir. Amr b. Dînâr'ın İbn Abbâs'tan çok sayıda hadis rivayeti bulunmaktadır. Demek ki Ahmed b. Hanbel'e göre bu altı hadis dışındaki

⁸⁷⁸ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 88-89.

⁸⁷⁹ Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 355.

⁸⁸⁰ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 243.

⁸⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/30.

⁸⁸² Muallimî, *et-Tenkîl*, 2/915-917.

hadislerde Amr irsâl yapmıştır. Nitekim bir başka yerde İbn Abbâs'tan rivayette Amr'dan daha güvenilir kimse görmediğini belirten Ahmed b. Hanbel'e,⁸⁸³ Amr b. Dînâr'ın *irsâl yaptığı* hadisler sorulmuş, o da eğer “semi'tü” ve “haddesenâ” derse bunları gerçekten işittiğini söylemiş ve İbn Abbas'tan bir başka râvi aracılığıyla çok sayıda hadis aktardığından söz etmiştir.⁸⁸⁴ Benzer şekilde Amr'ın kıraatler hakkında İbn Abbâs'tan nakillerinin semâ yoluyla olup olmadığı sorulduğunda da Ahmed b. Hanbel onun “semi'tü” demediğine işaret etmektedir.⁸⁸⁵ Aslında Amr'ın hadis işittiği hocası İbn Abbâs'tan başkası vasıtasıyla aldığı hadisleri ondan işitmiş gibi nakletmesi son dönemde yerleşik anlamıyla tedlîstir. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel talebesi ile bu meseleden söz ederken Amr'ın “irsâl yaptığı” ifadesinin kullanılması dikkat çekmektedir. Zira Ahmed b. Hanbel'in benzer başka durumlara tedlîs de dediğinin örnekleri daha önce verilmişti. Söz konusu durum erken dönemde zikredilen fiilin irsâl olarak adlandırıldığını, tedlîs ve irsâl kelimelerinin aynı anlamda kullanılabildiğini kanıtlamaktadır. Muttasıl isnad talebinin yaygınlaşmadığı bir dönemde yaşayan Amr'ın yaptığı, kendi döneminin şartlarında irsâldir. Nitekim onun, yaptığı fiillerde kusur gizleme gibi bir kastının olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak aynı fiil sonraki süreçte tedlîs kabul edilince, Amr da nitelemesiyle karşı karşıya kalmıştır.

3.2.6.2.3. Ebû İshâk es-Sebî

حدثني أبي قال: حدثنا سُفْيَانُ قَالَ: دخلت عَلَيْهِ وَإِذَا هُوَ فِي قَبَّةٍ تَرْكِيَّةٍ وَمَسْجِدٍ عَلَى بَابِهَا وَهُوَ فِي الْمَسْجِدِ، فَقُلْتُ: كَيْفَ أَنْتَ يَا أَبَا إِسْحَاقَ؟ قَالَ: مِثْلَ الَّذِي أَصَابَهُ الْفَالَجُ مَا تَنْفَعُنِي يَدٌ وَلَا رَجُلٌ. قُلْتُ لَهُ: سَمِعْتُ يَا أَبَا إِسْحَاقَ مِنَ الْحَارِثِ؟ فَقَالَ لِي يُوسُفُ: هُوَ قَدْ رَأَى عَلِيًّا فَكَيْفَ لَمْ يَسْمَعْ مِنَ الْحَارِثِ؟ قُلْتُ: يَا أَبَا إِسْحَاقَ رَأَيْتَ عَلِيًّا؟ قَالَ: نَعَمْ.⁸⁸⁶

Süfyân b. Uyeyne, Ebû İshâk'a Hâris b. Abdillâh el-A'ver'den hadis işitip işitmediğini sormuş, bu soruya Hâris'in oğlu Yusuf “onun Hz. Ali'yi bile görmüşken Hâris'ten hadis işitmeme ihtimalinin olmadığını” söyleyerek cevap vermiştir. Ayrıca Ebû İshâk da Hz. Ali'yi gördüğünü teyit etmiştir. Bunun üzerine Süfyân, Hâris'e Hz. Ali'yi görüp görmediğini sormuş, ondan “gördüğü” cevabını almıştır.

Zehebî'nin naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel; Ebû İshâk'ın, Hâris'in vefatından sonra onun eşiyle evlendiğini ve böylece kitaplarının kendisine geçtiğini

⁸⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü 'l-Merrûzî vd.)*, 230 (Paragraf no. 352).

⁸⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü 'l-Merrûzî vd.)*, 231 (Paragraf no. 353).

⁸⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/285 (Paragraf no. 5267).

⁸⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/446 (Paragraf no. 1004).

bildirmektedir. Ayrıca Ebû İshâk'ın Hâris'ten sadece dört hadis işittiği bilgisini Şu'be'den aktarmıştır. Zehebî'ye göre Şu'be, Ebû İshâk'ın tedlîs yaptığını kastetmektedir.⁸⁸⁷ Ahmed b. Hanbel de eserin başka yerlerinde Ebû İshâk'ın Hâris'ten çok az hadis işittiğini, dinlediği hadis sayısının üç olduğunu nakletmektedir.⁸⁸⁸ İclî de işittiği hadis sayısını dört olarak verdikten sonra Ebû İshâk'ın geri kalan hadisleri kitaptan naklettiğini aktarmaktadır.⁸⁸⁹

Ahmed b. Hanbel'in de eserine bu meseleyi kaydetmesinin sebebi Ebû İshâk'ın Hâris'ten tedlîs yaptığını bilmesi olmalıdır. Ahmed b. Hanbel'in "Kûfe ehlinin hadisini Ebû İshâk ve A'meş dışında kimse ifsat etmedi." sözünü de nakletmesi⁸⁹⁰ -ki İbn Hacer'e göre bu ifadeyle tedlîs kastedilmektedir- Ebû İshâk'ın tedlîs yaptığı kanaatinde olduğunu göstermektedir.⁸⁹¹

3.2.6.2.4. Câbir b. Yezîd el-Cu'fî

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْقُرَشِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو نَعِيمٍ الْفَضْلُ بْنُ دُكَيْنٍ قَالَ: سَمِعْتُ سُفْيَانَ الثَّوْرِيَّ يَقُولُ: إِذَا قَالَ لَكَ جَابِرٌ "حَدَّثَنِي" أَوْ "سَمِعْتُ" أَوْ "سَأَلْتُ" فَذَاكَ فَإِذَا قَالَ: "قَالَ".⁸⁹²

Süfyân es-Sevrî'nin bildirdiğine göre Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (ö. 128/746) semâ belirten "haddesenî", "semi'tü", "se'eltü" gibi sîgalar kullandığında sorun yoktur, ancak "kâle" lafzını kullanırsa hadiste problem olduğu anlaşılmaktadır. İbn Sa'd, Sevrî'nin bu ifadelerini sonuna "فَكَأَنَّهُ يَدْلِسُهُ" lafzını ekleyerek nakletmiştir.⁸⁹³ Abdullah b. Ahmed'in bu bilgiyi esere almasının nedeni muhtemelen babasının konu ile ilgili kanaatini de bildiği için bunu göstermek ve Câbir'in müdelles bir râvi olduğuna, dolayısıyla kullandığı sîgayı dikkat edilmesi gerektiğine işaret etmektir.

⁸⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/398.

⁸⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/196, 3/142 (Paragraf no. 1989, 4626).

⁸⁸⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/179.

⁸⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/442 (Paragraf no. 990).

⁸⁹¹ Ali b. el-Medîni'nin medâr dediği, hadis tarihinde çok önemli yere sahip bu râvilerin tedlîs ile nitelenmesi dikkat çekicidir. Veysel Özdemir Kûfeli bu râvilerin tedlîs yapma nedenini, Kûfe'deki siyasî, idarî, itikâdî ve mezhepsel krizlerin beraberinde getirdiği zulüm ve baskıların, bölgedeki muhaddislerin kendilerini korumaya almalarına sebebiyet vermesi olarak izah etmektedir. İlmî çalışmaların taraf olmadan devam ettirilmesi isteğinin isnadı bozan bazı uygulamalara yol açtığını belirten Özdemir, siyasî ve ideolojik baskı nedeniyle isnadlarda bazı sahâbîlerin isimlerinin gizlenmesini de bu kapsamda değerlendirmektedir (bk. Özdemir, "Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine").

⁸⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/292 (Paragraf no. 2300).

⁸⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/345.

Alâî'nin zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapanları içeren dördüncü merteye müdellisler arasında zikrettiği Câbir'i, İbn Hacer tedlîs dışında bir sebepten dolayı zayıf sayılanları içeren beşinci mertebeye zikretmiş, ayrıca Sevrî, İclî ve İbn Sa'd'ın ona müdellis dediğini nakletmiştir.⁸⁹⁴ Sevrî'nin ona müdellis dediğine başka eserlerde rastlanmadığından, İbn Hacer'in tıpkı İbn Sa'd gibi Sevrî'nin ifadelerinden tedlîsi anladığı ortaya çıkmaktadır. Zayıf bir râvi olan⁸⁹⁵ Câbir hakkında tedlîsten söz eden başka bir âlim bulunmamaktadır.

3.2.6.2.5. Yûnus b. Ubeyd

وَقَالَ أَبِي: لَمْ يَسْمَعْ يُؤُسُ بْنُ عُبَيْدٍ مِنْ نَافِعٍ شَيْئًا إِلَّا سَمِعَ مِنْ ابْنِ نَافِعٍ عَنْ أَبِيهِ.⁸⁹⁶

Yûnus b. Ubeyd'in Nâfi'den rivayetlerinin aslında onun oğlundan geldiği bilgisi daha önce Yahyâ b. Maîn örnekleri incelenirken verilmişti. Ahmed b. Hanbel'in Yûnus b. Ubeyd'in tedlîsi bağlamında *İlel*'de geçen bir başka ifadesi de şu şekildedir:

سَأَلْتُ أَبِي عَنْ الْأَشْعَثِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ الْحِمَرَانِيِّ الْبَصْرِيِّ قَالَ: لَيْسَ بِهِ بَأْسٌ، حَدَّثَ عَنْهُ بَشْرُ بْنُ الْمَفْضَلِ وَبِجَى وَمَعَاذُ وَقَالَ شُعْبَةُ، كَانَ يُؤُسُ بْنُ عُبَيْدٍ أَخَذَ هَذِهِ الْأَحَادِيثَ عَنْ الْأَشْعَثِ.⁸⁹⁷

Metinde “Yûnus b. Ubeyd bu hadisleri Eş‘as’tan alırdı.” ifadesi kullanılmıştır. İkinci merteye müdellisler arasında yer alan Yûnus’un, Eş‘as ↔ Hasan tarikinde Eş‘as’ı düşürerek tedlîs yapması daha önce de ifade edildiği üzere meşhurdur. Ayrıca İbn Ebî Hâtim’in, Şu‘be’den Yûnus’un “Hasan’dan naklettiği hadisleri aslında Eş‘as’tan aldığı” bilgisini aktardığından bahsedilmişti.⁸⁹⁸ Muhtemelen Ahmed b. Hanbel yukarıda zikredilen sözü böyle bir arka planda dile getirmiştir. Kısacası burada müdelles bir rivayet örneği söz konusu değilse de müdellis râvinin hadisi aldığı asıl kişiye dikkat çekilmesi, tedlîs probleminin münekkittlerin gözünden kaçmadığını göstermektedir.

⁸⁹⁴ Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 144; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 173-174. Ayrıca bk. İclî, *Ma‘rifetü’s-sikât*, 1/264.

⁸⁹⁵ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 2/210-211; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/208-209; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/497-498; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/113-119; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 4/465-472; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/46-51. Câbir’in zayıf olarak nitelenme nedeninin Şîlik ile itham edilmesi olabileceği daha önce belirtilmişti.

⁸⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/387 (Paragraf no. 762). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/31-32 (Paragraf no. 4033).

⁸⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/72, (Paragraf no. 4231). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/494 (Paragraf no. 1146).

⁸⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/275.

3.2.6.2.6. Sâlih b. Ebi'l-Ahdar

وَقَالَ: صَلَاحُ بْنُ أَبِي الْأَخْضَرِ، لَمْ يَرْضَهُ، وَقَالَ: كَانَ يَحْيَى لَا يَحْدُثُ عَنْهُ، وَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: حَدَّثَنِي بِأَحَادِيثٍ، ثُمَّ قَالَ: لَمْ أَسْمَعْهَا.⁸⁹⁹

Ahmed b. Hanbel, Sâlih b. Ebi'l-Ahdar'ın (ö. 140/757-58'den sonra) bazı hadisleri rivayet ettikten sonra bunları semâ yoluyla almadığını söylediğini aktarmaktadır. Bir başka yerde Sâlih'in Zührî'den naklettiği hadislerin bir kısmını semâ, bir kısmını arz, bir kısmını ise vicâde yoluyla aldığını bildirmektedir.⁹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel bunu tedlîs saydığına dair bir ifade kullanmasa da Sâlih'in bu fiilini tedlîs olarak değerlendiren âlimler bulunmaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in Sâlih hakkında verdiği bilgiyi başka âlimler de eserlerinde aktarmışlardır. Bunlardan biri olan Hâkim, müdellislerin beşinci türü içinde değerlendirdiği çokça hadis işitip kaçırdığı az sayıda hadiste tedlîs yapan râvilere örnek olarak Sâlih b. Ebi'l-Ahdar'ı vermiş ve onun "Rivayet ettiğim hadisler arasında Zührî'ye okuduklarım, ondan dinlediklerim, bir kitapta buldıklarım vardır. Bunları birbirinden ayıracak değilim (hangi hadisin hangisi olduğunu bilmiyorum)." sözünü kaydetmiştir. Bu sözü nakleden Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Sâlih'in semâ, kıraat ya da vicâde yoluyla aldığı hadisler için tahdîs sîgası kullandığına işaret etmiştir.⁹⁰¹ Yahyâ'nın bildirdiğine göre, zayıf bir râvi olan⁹⁰² Sâlih bu sözü kendisi, Şu'be, Yahyâ ve Abdullah b. Osmân'ın bulunduğu bir ortamda söylemiş ve kimse ona kızmamıştır.⁹⁰³ Özellikle müteşeddîd bir âlim olan Şu'be'nin bu sözlere tepki göstermemesi dikkat çekicidir. Bunun dışında Ebû Zür'a'nın bildirdiğine göre de Sâlih, Zührî'den nakledilen, birini arz, diğerini münâvele yoluyla aldığı iki kitaba sahiptir ve hangi hadisin hangi kitaptan olduğunu bilmeyecek şekilde bunların hepsini birbirine karıştırmıştır.⁹⁰⁴ Ancak Ebû Zür'a bunu tedlîs olarak değerlendirdiğine dair bir ifade kullanmamıştır.

Hâkim'den başka Alâî de Sâlih'in yaptığını tedlîs kabul etmektedir. Bilindiği üzere Alâî müdellisleri beş tabakaya ayırmakta ve bütün bu tabakalar hakkındaki sözünü

⁸⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 89 (Paragraf no. 130).

⁹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/172 (Paragraf no. 111).

⁹⁰¹ Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs*, 350. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/394; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/198-199; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/64. Ukaylî ve İbn Adî bu hadiseyi Muâz b. Muâz el-Anberî'den nakletmişlerdir.

⁹⁰² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/394-395; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/198-199; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/64-66; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 271.

⁹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/394; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/199.

⁹⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/395.

bitirdikten sonra “icâzet, münâvele ve vicâde tedlîsi” dediği ve müdellis râvinin ihbâr sîgası kullandığı bir tedlîs türünden daha söz etmektedir. Hadis imamlarının bu tedlîs türünü ilk başta ifade ettiği tedlîsten saymadıklarını belirten Alâî, Sâlih’in Zührî’den nakillerini buna örnek olarak vermektedir.⁹⁰⁵ İbn Hacer de Sâlih’i tedlîs yapmaları dışında başka bir sebepten ötürü cerh edilen müdellisleri içeren beşinci mertebede zikretmiştir.⁹⁰⁶ Bütün bu ifadelerden Sâlih’in Zührî’den vicâde yoluyla aldığı hadisleri tedlîs yaparak naklettiği sonucu çıkmaktadır. Yahyâ b. Saîd’in aktardığı gibi bu hadisleri “haddesenâ” diyerek naklettiği durumlarda ise o sıyağ tedlîsi yapmıştır.

3.2.6.2.7. Humeyd et-Tavîl

حَدَّثَنِي سَلَمَةُ بْنُ شَيْبٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحَمِيدِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ قَالَ: وَكَانَ عِنْدَنَا شُوَيْبُ بَصْرِي، يُقَالُ لَهُ دَرَسْتُ، فَقَالَ لِي: إِنَّ حَمِيدًا قَدْ اخْتَلَطَ عَلَيْهِ مَا سَمِعَ أَنَسُ وَمَنْ ثَابِتٌ وَقَتَادَةُ عَنْ أَنَسٍ إِلَّا شَيْءً يَسِيرٌ، وَكُنْتُ أَقُولُ لَهُ أَخْبِرْنِي بِمَا يُثْبِتُهُ عَنْ أَنَسٍ، فَيُخْبِرُنِي، فَأَتِينَا حَمِيدًا، فَتَقُولُ سَمِعْتُ أَنَسًا.⁹⁰⁷

Süfyân b. Uyeyne’nin Şüveyb Basrî’den (Dürset b. Ziyâd) naklettiğine göre Humeyd, doğrudan Enes’ten işittiği hadisler ile Sâbit ve Katâde vasıtasıyla Enes’ten aldığı hadisleri, çok az bir kısmı hariç karıştırmıştır. Süfyân, Dürset’e Humeyd’in Enes’ten aldığı sabit olan hadisleri sormuş, o da bunları Süfyân’a bildirmiştir. Daha sonra birlikte Humeyd’e giderek karıştırdığı hadislerden hangilerini Enes’ten işittiklerini ona söylemişlerdir. Süfyân ve Dürset’in her ikisi de Humeyd et-Tavîl’in talebeleridir.⁹⁰⁸

Ahmed b. Hanbel bir başka sefer de Humeyd’in tedlîs yaptığı anlamında kabul edilebilecek şu ifadeleri kullanmıştır:

سَمِعْتُ أَحْمَدَ قَالَ: جَاءَ شُعْبَةَ إِلَى حَمِيدِ الطَّوِيلِ، فَحَدَّثَ بِحَدِيثٍ، فَقَالَ أَسَمِعْتَهُ؟ قَالَ: فَجَعَلَ حَمِيدٌ يَقُولُ هَكَذَا؛ وَجَعَلَ أَحْمَدُ يَقْلِبُ كَفَّهُ. قَالَ: فَلَمَّا قَامَ، قَالَ حَمِيدٌ مَا فِيهِ حَدِيثٌ إِلَّا سَمِعْتَهُ، وَلَكِنَّهُ شَدَّدَ فَشَدَّدَ عَلَيْهِ.⁹⁰⁹

Ahmed b. Hanbel’in aktardığına göre Şu‘be, Humeyd’e gelerek rivayet ettiği bir hadis hakkında “Bunu işittin mi?” diye sormuş, Humeyd ise sadece elini evirip çevirerek net bir cevap vermemiştir. Bunun üzerine Şu‘be kalkınca Humeyd “Ondaki (kitaptaki)

⁹⁰⁵ Alâî, *Câmi ‘u’t-tahsîl*, 114.

⁹⁰⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 176.

⁹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/467-468 (Paragraf no. 5995).

⁹⁰⁸ Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl*, 7/356.

⁹⁰⁹ Ebû Dâvûd, *Süâlâtü Ebî Dâvûd*, 332-333 (Paragraf no. 481).

bütün hadisleri işittim.” demiştir. Ancak Şu‘be, artık bu cevabı dikkate almamıştır. Şu‘be’nin Humeyd’e hadisi semâ yoluyla alıp almadığını sorma ihtiyacı hissetmesinin ve Ahmed b. Hanbel’in bu anekdotu aktarmasının nedeni Humeyd’in tedlîs yaptığıının yaygın olarak bilinmesi olmalıdır.

3.2.6.2.8. İsmâil b. Ebî Hâlid

قَالَ أَبِي: كُنْتُ أَسْأَلُ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ عَنْ أَحَادِيثِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنْ عَامِرٍ عَنْ شُرَيْحٍ وَغَيْرِهِ، فَكَانَ فِي كِتَابِي "إِسْمَاعِيلُ قَالَ: حَدَّثَنَا عَامِرٌ عَنْ شُرَيْحٍ، حَدَّثَنَا عَامِرٌ عَنْ شُرَيْحٍ" فَجَعَلَ يَحْيَى يَقُولُ: إِسْمَاعِيلُ عَنْ عَامِرٍ، فَقُلْتُ: إِنَّ فِي كِتَابِي حَدَّثَنَا عَامِرٌ حَدَّثَنَا عَامِرٌ فَقَالَ لِي يَحْيَى: هِيَ صَحَاحٌ إِذَا كَانَ [شَيْءٌ] -يُعْنِي بِمَا لَمْ يَسْمَعْهُ إِسْمَاعِيلُ- مِنْ عَامِرٍ أَخْبَرْتَهُ.⁹¹⁰

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Saîd el-Kattân’a İsmâil b. Ebî Hâlid’in (ö. 146/763-64) Âmir eş-Şa‘bi ↔ Şüreyh (ve başka râviler) tarikiyle rivayet ettiği hadisler hakkında soru sormuştur. Ahmed b. Hanbel’in naklettiğine göre İsmâil’in “haddesenâ Âmir an Şüreyh” ifadesini kullanarak rivayet ettiği hadislerden bir kısmını Yahyâ “İsmâil an Şa‘bî” şeklinde düzeltmiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel hadislerin kitabında “haddesenâ” lafzıyla yer aldığını söylemiş, buna binaen Yahyâ da oradaki hadislerin sahih olduğunu, İsmâil’in Şa‘bîden işitmediği hadisleri Ahmed b. Hanbel’e haber vereceğini ifade etmiştir. Muhtemelen Yahyâ b. Saîd el-Kattân, bir müdellis olan İsmâil’in -özellikle de Şa‘bî’den nakillerinde- genellikle tahdîs sîgası yerine “an” demeyi tercih edeceğini bilmekte ve “haddesenâ” demesini uzak bir ihtimal olarak görmektedir. Ancak Ahmed b. Hanbel’in kitabında “haddesenâ” sîgasıyla yer alan hadisleri ise sahih kabul ettiğine göre, İsmâil bunları gerçekten de Şa‘bî’den işitmiş olmalıdır. Her hâlükârda İsmâil’in Şa‘bî’den tedlîs yaptığına, bu nedenle kullandığı sîgayı dikkat edilmesi gerektiğine işaret eden bu örnek, eserde beş yerde farklı lafızlarla tekrar edilmiştir.⁹¹¹

Hocası⁹¹² Şa‘bî’den tedlîs yapmasıyla meşhur olan İsmâil b. Ebî Hâlid, Alâî ve İbn Hacer tarafından ikinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.⁹¹³ Nesâî ve Hâkim onun tedlîs yaptığını açıkça söylerken,⁹¹⁴ başka âlimler de buna işaret eden ifadeler kullanmışlardır. Meselâ Ali b. Medînî, Yahyâ b. Saîd’e İsmâil ↔ Âmir eş-Şa‘bî

⁹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/519 (Paragraf no. 1218).

⁹¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/266, 542, 3/90, 216, 217 (Paragraf no. 2205, 3567, 4320, 4933, 4940).

⁹¹² Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl*, 3/70.

⁹¹³ Alâî, *Câmi’u’t-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 99-100.

⁹¹⁴ Sülemî, *Süâlâtü’s-Sülemî li’d-Dârekutnî*, 146; Hâkim, *el-Medhal*, 114.

tarikiyle naklettiği hadisleri sormuş, bunların sahih olduğu cevabını almıştır.⁹¹⁵ Alâî ise aynı bilgiyi Yahyâ'nın iki hadisi istisna ettiği ilavesiyle nakletmiştir.⁹¹⁶ İclî'nin, İsmâîl'in bazen Şa'bî'den irsâl yaptığını söylemesi, bu fiili irsâl kabul ettiğini ya da irsâli tedlîs anlamında kullanabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.⁹¹⁷ İbn Ebî Hâtim, İsmâîl b. Hâlid'in Şa'bî'den naklettiği çeşitli hadisler hakkında Yahyâ b. Saîd'e soru sorulduğu ve onun da bunların sahih olup olmadığı ve İsmâîl'in hadisi işitip işitmediğini açıklayan cevaplar verdiğini nakletmektedir. Bu örneklerin bazılarında Yahyâ hadisi işitip işitmediğini bizzat İsmâîl'e sorduğunu, onun ise olumsuz cevap verdiğini belirtmektedir.⁹¹⁸ Alâî de Yahyâ'dan naklen İsmâîl'in bir hadisi Şa'bî'den işitmediği itirafını kaydetmiştir.⁹¹⁹ Yahyâ b. Saîd, İsmâîl'in hangi hadisleri Şa'bî'den işittiğini bildiği ve bu konuda otorite olduğu için pek çok âlimin ona başvurduğu görülmektedir. Onların bu hususta Yahyâ'ya ısrarla soru sormalarının nedeni İsmâîl'in tedlîs yaptığının herkesçe bilinmesi ve muhaddislerin muttasıl isnadları tespit etmek istemeleri olmalıdır. Yine de özellikle erken dönemde buna açıkça tedlîs diyen az sayıda âlim bulunmakta, dahası İclî aynı fiile irsâl demektedir. Bu da erken dönemde yapılan fiilleri ifade ettiklerinde iki kelimenin aynı anlamda kullanılabildiğini göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel *İlel*'de İsmâîl b. Hâlid'in Şa'bî'den aralarında kim zaman adı belli râviler,⁹²⁰ kimi zaman müphem râvi⁹²¹ bulunarak, bazen de semâ belirten lafız kullanarak⁹²² naklettiği çok sayıda rivayet zikretmektedir. Söz konusu rivayetleri İsmâîl'in Şa'bî'nin ashabının en üstünü olduğunu dile getirdikten⁹²³ sonra haklarında herhangi bir yorum yapmadan peş peşe sıralamaktadır. Böyle yaparak o, muhtemelen tedlîs ile meşhur olan İsmâîl'in hocası Şa'bî'den tedlîs ile meşhur işitmediği hadislere dikkat çekmektedir.

⁹¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/175; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/291.

⁹¹⁶ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 146.

⁹¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/292.

⁹¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/237-239.

⁹¹⁹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 146.

⁹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/336-342, 345 (Paragraf no. 5492-5513, 5524-5528).

⁹²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/432-433 (Paragraf no. 5515-5523).

⁹²² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/342 (Paragraf no. 5514).

⁹²³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/336 (Paragraf no. 5491).

3.2.6.2.9. A‘meş

قلت لأبي: أَحَادِيثُ الْأَعْمَشِ عَنْ مُجَاهِدٍ عَمَّنْ هِيَ؟ قَالَ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَيَّاشٍ: قَالَ رَجُلٌ لِلأَعْمَشِ: مِمَّنْ سَمِعْتَهُ؟ فِي شَيْءٍ رَوَاهُ عَنْ مُجَاهِدٍ؟ قَالَ:

مَرَّكَزًا مَرَّ بِالْفَارِسِيَّةِ حَدَّثَنِيهِ لَيْثٌ عَنْ مُجَاهِدٍ.⁹²⁴

Ahmed b. Hanbel’in A‘meş’e müdellis dediği örnek yukarıda verilmişti. Ahmed b. Hanbel’in eserinde aynı zamanda İbn Hacer’in “Kûfe ehlinin hadisini Ebû İshâk ve A‘meş dışında kimse ifsat etmedi.” sözünü de nakletmektedir.⁹²⁵ Burada ise oğlunun yönelttiği A‘meş’in Mücâhid’den naklettiği hadisleri aslında kimden işittiği sorusuna cevaben Ebû Bekir Ayyâş’ın sözünü zikretmektedir. Buna göre bir adam A‘meş’e Mücâhid’den naklettiği bir hadisi kimden işittiğini sormuş, o da “(Farsça) Sika sikadan⁹²⁶ (nakletti), hadisi bana Leys, Mücâhid’den nakletti.” cevabını vermiştir.

Pek çok âlim A‘meş’in Mücâhid’den sadece dört hadis işittiğini bildirmiştir. Bazı âlimlerin ifadelerinde söz konusu hadis sayısı daha fazla olmakla birlikte neticede A‘meş’in Mücâhid’den sınırlı sayıda hadisi semâ ettiği anlaşılmaktadır. Ondan naklettiği geri kalan hadisler için Ebû Hâtim “müdelles” ifadesini kullanmıştır.⁹²⁷ Ahmed b. Hanbel’in de râvinin sınırlı sayıda hadis işittiği hocadan işitmediği hadisleri müdelles olarak nitelediği zikredilmişti.⁹²⁸ Buna göre açıkça telaffuz etmese bile Ahmed b. Hanbel’in A‘meş’ten gelen söz konusu rivayetleri müdelles kabul ettiği söylenebilir.

A‘meş bu örnekte Mücâhid’den naklettiği hadisleri aslında Leys’ten aldığını itiraf etmektedir. Adı geçen Leys’in Leys b. Sa’d olduğu belirtilmiştir. Leys b. Sa’d (94/712, 175/791) Mücâhid’in (ö. 103/721) talebeleri arasında yer almasa da anlaşılan yaşı küçükken ona yetişmiştir. Dolayısıyla ondan hadis işitmiş olması mümkündür. A‘meş ile aralarında semâ gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunamamıştır. Ancak burada kastedilen gerçekten Leys b. Sa’d ise semâ vuku bulduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda A‘meş onu yaşının kendisinden küçük olması nedeniyle isnaddan düşürmüş olmalıdır.

⁹²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/255-256 (Paragraf no. 364).

⁹²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/442 (Paragraf no. 990).

⁹²⁶ Metinde geçen altı çizili ifade muhtemelen yanlış yazılmış olup doğrusu muhakkik tarafından “merkez ez-merkez” yani “sika an sika” şeklinde açıklanmıştır.

⁹²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/470-471 (No. 2119).

⁹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/255 (Paragraf no. 363).

Aslında Leys'in, A'meş'in çağdaşı olup ondan bir alt tabakada yer alan ve Mücâhid'in bir diğer talebesi ⁹²⁹ Leys b. Ebî Süleym (ö. 148/765-66) olma ihtimali de bulunmaktadır.⁹³⁰ Bu durumda Leys'in A'meş tarafından isnaddan düşürülme nedeni ise metrûk⁹³¹ bir râvi olmasıdır. Ancak A'meş'in hadisin "sika an sika" şeklinde nakledildiğini söylemesi Leys'in İbn Ebî Süleym olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Her hâlükârda hangi Leys olursa olsun Leys'i isnaddan düşürerek tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

3.2.6.2.10. İbn Cüreyc

⁹³² سَمِعْتُ أَحْمَدَ يَقُولُ: إِذَا قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ أَخْبَرَنِي، فِي كُلِّ شَيْءٍ؛ فَهُوَ صَحِيحٌ.

Ahmed b. Hanbel, İbn Cüreyc'in "semi'tü" dediği hadislerin sahih olduğunu bildirmektedir. O, bu açıklamayı yaparak İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığına işaret etmektedir. Bu ifadeler aynı zamanda İmam Ahmed'in müdellis bir râvinin kullandığı sîgaya dikkat ettiğini göstermektedir. Bunun dışında İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığı çok sayıda örneğe tezde işaret edilmiştir.

3.2.6.2.11. Zekerıyyâ b. Ebî Zâide

وَقَالَ: كَانَ ابْنُ أَبِي زَائِدَةَ، إِذَا قَالَ: قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ عَنْ فُلَانٍ، فَلَمْ يَسْمَعْهُ، وَكَانَ يَحْدُثُ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، فَلَا يَجِيءُ بِالْأَلْفَاظِ وَالْأَخْبَارِ، وَكَذَا كَانَ حَفْصٌ بِمِيزَانٍ يَجِيءُ، يَقُولُ: ابْنُ جُرَيْجٍ سَمِعْتُ أَبَا الزَّيْبِ.

Ahmed b. Hanbel'in bildirdiğine göre Zekerıyyâ b. Ebî Zâide (ö. 147/764 [?]) "kâle İbn Cüreyc an fülân" dediğinde naklettiği hadisi İbn Cüreyc'den işitmemiş demektir. O, İbn Cüreyc'den hadis nakleder ancak hadisi semâ yoluyla aldığını bildiren lafız kullanmazdı. Hafs b. Gıyâs'ın da İbn Ebî Zâide gibi semâ lafzı kullanmadan hadis naklettiği bildirilmektedir. Bu ifadelerden İbn Cüreyc'in bir diğer talebesi olan ve birinci mertebe müdellisler arasında zikredilen Hafs'ın da İbn Cüreyc'den tedlîs yaparak hadis naklettiği anlaşılmaktadır. Hafs b. Gıyâs'ın müdellis olduğuna dair

⁹²⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/280.

⁹³⁰ Muhakkik bu râvinin Leys b. Sa'd (d. 94/713, ö. 175/791) olduğunu söylemiştir. Ancak yaşı küçükken ona yetişmiş olmasına rağmen Leys b. Sa'd, Mücâhid'in (ö. 103/721) talebeleri arasında yer almamaktadır.

⁹³¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/279-288; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/509-515; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/465-468.

⁹³² Ebû Dâvûd, *Süâlâtü Ebî Dâvûd*, 231 (Paragraf no. 220).

⁹³³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 40-41 (Paragraf no. 4).

bilgiler daha önce verildiğinden burada yalnızca İbn Ebî Zâide'den söz edilecektir. Ahmed b. Hanbel başka bir yerde daha Zekeriyâ'dan söz ederken tedlîs anlamı çıkarılabilecek ifadeler kullanmıştır:

قَالَ لِأَحْمَدَ: زَكْرِيَّا بْنُ أَبِي زَائِدَةَ؟ قَالَ: تَقَعُ لَا بَأْسَ بِهِ. قُلْتُ: هُوَ مِثْلُ مَطْرَفٍ؟ قَالَ: لَا؛ ثُمَّ قَالَ لِي أَحْمَدُ: كُلُّهُمْ ثِقَاتٌ، كَانَ عِنْدَ زَكْرِيَّا كِتَابٌ فَكَانَ يَقُولُ فِيهِ: سَمِعْتُ الشَّعْبِيَّ، وَلَكِنْ زَعَمُوا كَأَنَّهُ يَأْخُذُ عَنْ جَابِرٍ، وَبَيَّانٍ، وَلَا يُسَمَّى؛ يَعْني مَا يَرَوِي مِنْ غَيْرِ ذَلِكَ الْكِتَابِ يَرْسُلُهَا عَنِ الشَّعْبِيِّ.

قَالَ أَحْمَدُ: زَعَمُوا أَنَّ يَحْيَى بْنَ زَكْرِيَّا بْنِ أَبِي زَائِدَةَ قَالَ: لَوْ شِئْتُ أَنَّ أَسْمَى كُلِّ مَنْ يَنْبِئُ أَبِي عَنِ الشَّعْبِيِّ لَسَمِيتُ.⁹³⁴

Ahmed b. Hanbel'in burada verdiği bilgiye göre İbn Ebî Zâide'de bir kitap vardı ve bu kitapta “semi‘tü Şa‘bî” yazıyordu. Ancak onun bu kitap dışında rivayet ettiği hadisleri Câbir ve Beyân vasıtasıyla aldığı halde adlarını vermeden Şa‘bî’den naklederek irsâl yaptığı ifade edilmiştir.⁹³⁵ Burada kullanılan *irsâl* kelimesi, tedlîs yerine irsâl de denildiğini gösteren bir başka örnektir. Yine aynı yerde Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre İbn Ebî Zâide'nin “Eğer istesem babama Şa‘bî’den hadis nakleden herkesin ismini verirdim.” dediği belirtilmiştir.

Ebû Zür‘a er-Râzî, Zekeriyâ b. Ebî Zâide'nin Şa‘bî’den çokça tedlîs yaptığını söylemektedir.⁹³⁶ Ebû Hâtim ve Ebû Dâvûd da onun tedlîs yaptığını belirtmişlerdir.⁹³⁷ Alâî'nin müdellis mertebelerinden birinde zikretmemesine rağmen tedlîs yaptığını söylediği Zekeriyâ'yı, İbn Hacer müdellislerin ikinci mertebesine dâhil etmiş ve Dârekutnî'nin de ona müdellis dediğini bildirmiştir.⁹³⁸

Zekeriyâ b. Ebî Zâide, Şa‘bî'nin akranıdır ve onun hoca ya da talebeleri arasında ismi yer almamaktadır. Hem Zekeriyâ b. Ebî Zâide hem de adları geçen Beyân b. Bişr (ö. [?]) ile Câbir b. Yezîd el-Cu‘fî (ö. 128/746) Şa‘bî'nin talebeleridir.⁹³⁹ Bu son iki râvi Zekeriyâ'nın hocaları arasında zikredilmemiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in buradaki ifadelerinden Zekeriyâ'nın onlardan hadis aldığı sonucu çıkmaktadır.

⁹³⁴ Ebû Dâvûd, *Süâlâtü Ebî Dâvûd*, 297-298 (Paragraf No. 359/d). Eserin muhakkiki de buradaki ifadelerin İbn Ebî Zâide'nin tedlîsine işaret ettiği kanaatindedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in İbn Ebî Zâide ve Hafs hakkında ilk metinde kullandığı ifadeler *Mu‘cemü'l-müdellisîn* müellifi tarafından “İbn Ebî Zâide” ve “Hafs b. Gıyâs” başlıkları altında kaydedildiğine göre onun da bu ifadelerin tedlîse işaret ettiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

⁹³⁵ *Tehzibü'l-Kemâl*'de Zekeriyâ b. Ebî Zâide başlığında yer alan bir dipnotta Ahmed b. Hanbel'in buradaki ifadesi “Câbir ve Beyân'dan alıp onların adını vermeyerek tedlîs yapardı.” şeklinde aktarılmıştır (bk. Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 9/362). Ancak tezde kullanılan nüshada “tedlîs yapardı” ifadesi yer almamaktadır.

⁹³⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/594.

⁹³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/594; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 9/362.

⁹³⁸ Alâî, *Câmî'u't-tahsîl*, 177; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 110.

⁹³⁹ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 14/32.

Kaynaklarda “İbn Ebî Zâide an Şa‘bî” tarikiyle gelen hadislerde İbn Ebî Zâide’nin tedlîsî söz konusudur. Zekerîyyâ’nın Şa‘bî’den naklettiği hadislerden sadece, söz konusu kitaptaki semâ lafzı kullanarak naklettiklerinin müdelles olmadığı anlaşılmaktadır. İmam Ahmed’in onun bu kitabı semâ lafzıyla naklettiğine dikkat çekmesi de Zekerîyyâ’nın müdellis olduğu kanaatinden kaynaklanmış olmalıdır.

3.2.6.2.12. Ebû Hurre Vâsıl b. Abdîrrahmân

قَالَ أَبِي: قَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ الْحَدَّادِ: كَتَبْتُ لِأَبِي حُرَّةَ حَدِيثَهُ سَمِعْتُ الْحَسَنَ أَوْ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ، فَقَالَ: مَا قُلْتُ هَذَا، أَنَا أَقُولُ هَذَا؟ قَالَ: فَمَا قَالَ فِي شَيْءٍ سَمِعْتُ الْحَسَنَ إِلَّا فِي ثَلَاثَةِ أَشْيَاءٍ.⁹⁴⁰

Ahmed b. Hanbel’in naklettiğine göre Ebû Ubeyde Abdülvâhid b. Vâsıl, Ebû Hurre Vâsıl b. Abdîrrahmân’a (ö. 152/769-70) “semi‘tü Hasan” ya da “ahberanâ Hasan” dediği hadisleri yazmış, Ebû Hurre ise cevaben “Ben bunu söylemedim. Bunu ben söyler miyim?” diyerek söz konusu hadislerde semâ belirten lafız kullanmadığına dikkat çekmiştir. Ahmed b. Hanbel bunun üzerine Ebû Hurre’nin Hasan’dan sadece üç hadis işittiğini beyan etmektedir. Anlaşıldığı üzere Ebû Hurre’nin Hasan’dan yaptığı geri kalan nakiller müdellestir. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere Ahmed b. Hanbel’in bizzat kendisi Ebû Hurre’nin üç rivayet hariç Hasan’dan tedlîs yaptığını söylemektedir.⁹⁴¹ Bu da Ahmed b. Hanbel’in râvinin hadis işittiği hocadan dinlemediği hadisi nakletmesine tedlîs dediğini göstermektedir.

Eserde Ebû Hurre’nin tedlîs yaptığını ihsas eden başka ifadeler de yer almaktadır.⁹⁴² Bunlardan birinde yine Ebû Ubeyde’den nakledilen yukarıdaki bilgi tekrarlanmakta ve Ebû Hurre’nin sadece üç hadiste “semi‘tü” dediği, geri kalanında bu lafzı kullanmadığı söylenmektedir.⁹⁴³ Bir başka yerde ise Yahyâ b. Maîn’in Gunder’den aktardığı, Ebû Hurre’nin sadece bir ya da iki hadisi Hasan’dan işittiği bilgisi nakledilmiştir.⁹⁴⁴

⁹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/266-267 (Paragraf no. 397). Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 329-330 (Paragraf no. 466).

⁹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü l-Merrûzî vd.)*, 38 (Paragraf no. 1). Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, *Süâlatü Ebî Dâvûd*, 329-330 (Paragraf no. 466).

⁹⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/9, 229 (Paragraf no. 3910, 5001).

⁹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/310 (Paragraf no. 530).

⁹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/595 (Paragraf no. 3823).

Anlaşılan Ebû Hurre, Hasan-ı Basrî'nin talebeleri arasında bulunmasına rağmen⁹⁴⁵ ondan sınırlı sayıda hadis işitmiştir. Öyleyse bir müdellis olan Ebû Hurre geri kalan hadislerde hocası Hasan'dan tedlîs yapmış demektir. Kendisine “semi‘tü” diyerek naklettiği iddia edilen bir hadis gösterilince o hadisi semâ lafzı ile nakletmediğini özellikle belirtmesi, genel olarak müdellislerin yaptığı gibi Ebû Hurre'nin de kullandığı lafızlara dikkat ettiğini ortaya koymaktadır. İbn Hacer, Ebû Hurre'yi tedlîsi fazlaca yapan ve hadis imamlarının ancak semâlarını açıkladıkları hadisleri delil olarak kullandıkları râvilerden müteşekkil üçüncü mertebede zikrederek Ahmed b. Hanbel ve Dârekutnî'nin ona müdellis dediklerini belirtmiştir.⁹⁴⁶ Bunun dışında Ukaylî ile İbn Adî, Hasan'dan naklettiği hadisler hakkında Ebû Hurre'nin bunların bazılarını semâ ile aldığını, bazılarını ise işitmeyip ashâbının kendisine naklettiğini söylediğini bildirmişlerdir. İki âlim de Yahyâ b. Maîn'in Ebû Hurre'nin Hasan'dan rivayetlerini ondan işitmediği gerekçesiyle problemli gördüğüne dair ifadeler aktarmış, İbn Adî ayrıca Buhârî'den aynı minvâlde ifade nakletmiştir.⁹⁴⁷ Bütün bunlar Ebû Hurre'nin Hasan'dan tedlîs yaptığını ortaya koysa da erken dönemde Ahmed b. Hanbel dışında ona müdellis diyen âlimin bulunmadığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn, Buhârî gibi âlimler onun Hasan'dan rivayetlerinde sorun olduğuna işaret etmişler, ancak Ebû Hurre hakkında tedlîs ifadesini kullanmamışlardır. Bunun nedeni onların bu fiili irsâl kabul etmeleri olmalıdır. Ancak sonraki dönemde müteahhirûnun aynı fiili tedlîs kabul ettiği anlaşılmaktadır.

3.2.6.2.13. Saîd b. Ebî Arûbe

قَالَ أَبِي: وَبَلَغَنِي أَنَّ سَعِيدًا كَانَ لَا يَسْتَحْفُ أَصْحَابَ أَيُّوبَ فَكَانَ إِذَا حَدَّثَهُمْ يَقُولُ: "ذَكَرَهُ قَتَادَةُ"، "ذَكَرَهُ فَلَانٌ"، قَالَ أَبِي: قَالَ إِسْمَاعِيلُ: وَكَانَ سَعِيدٌ لَا يَقُولُ "حَدَّثَنَا قَتَادَةُ".⁹⁴⁸

Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Eyyûb es-Sahtiyânî'nin talebelerine hadis naklederken “zekerahû Katâde” ifadesini kullanır, “haddesenâ Katâde” demezdi. Ahmed b. Hanbel bunun sebebini Saîd'in, Eyyûb'ün talebelerini hafife almaması olarak açıklamaktadır. Bu ifadeler, Katâde'nin öğrencisi olan Eyyûb'ün, Katâde'nin naklettiği hadisleri kendi talebelerine doğru şekilde

⁹⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/406.

⁹⁴⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 161.

⁹⁴⁷ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/326; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/87.

⁹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/353-354 (Paragraf no. 2562).

öğretmesi nedeniyle Saîd'in onlara bu hadisleri tedlîs yaparak nakletmekten çekindiği anlamında kabul edilebilir.

Daha önce de ifade edildiği gibi aynı zamanda Katâde'nin hadislerini en iyi bilen râvi olarak da tavsif edilen Saîd b. Ebî Arûbe, Katâde'den işitmediği çok sayıda hadisi doğrudan Katâde'den nakletmiştir. Bununla birlikte mütekaddimûndan sadece Nesâî'nin ona müdellis demesi, muhtemelen muttasıl isnad kullanmanın tam olarak sistemleşmediği dönemde Saîd'in yaptığığın irsâl kabul edilip büyük bir problem sayılmaması ile açıklanabilir. Bu örnekte Saîd b. Ebî Arûbe'nin tedlîs yaptığı açıkça söylenmese de onun kullandığı lafızlara dikkat çekilmesi, aslında arka planda Saîd'in hadis dinlediği hocadan işitmediği hadisleri işitmiş gibi aktarabileceği, yani yerleşik anlamıyla tedlîs yapabileceği düşüncesini içermesi bakımında önemlidir.

Ahmed b. Hanbel, Saîd b. Ebî Arûbe hakkında bunun dışında da açıklamalar yapmıştır. İmam Ahmed'in verdiği bilgiye göre Saîd; Hakem b. Uteybe, Hammâd, Amr b. Dînâr, Hişâm b. Urve, İsmâil b. Ebî Hâlid, Ubeydullah b. Ömer, Ebû Bişr, Zeyd b. Eslem ve Ebû'z-Zinâd'dan hiçbir hadis işitmediği halde bu râvilerden hadis rivayet etmiştir.⁹⁴⁹ Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in bu ifadesini adı geçen râvilere ek olarak A'meş, İbn Akîl ve Ömer b. Ebî Seleme'yi de ekleyerek "Saîd'in bu râvilerden tedlîs yaptığı" ibaresi ile aktarmaktadır.⁹⁵⁰ İbn Ebî Arûbe isimleri verilen bu râviler ile muâsırdır. Ancak onlardan hadis işitmemiştir ve muhtemelen onlara mülâkî de değildir.⁹⁵¹ Bu durumda Ahmed b. Hanbel'in râvinin muâsırı ama mülâkî olmadığı ve hadis işitmediği hocadan rivayetine tedlîs dediği ortaya çıkmaktadır. Öte yandan irsâl-i hafî olan bu fiili irsâl olarak ifade ettiği de vakidir.

3.2.6.2.14. Süfyân es-Sevrî

وَقَالَ أَبِي: لَمْ يَسْمَعْ الثَّوْرِيُّ مِنْ أَبِي عَوْنٍ إِلَّا حَدِيثًا وَاحِدًا عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَدَّادٍ.⁹⁵²

قَالَ أَبِي: مَا سَمِعَ سُفْيَانَ الثَّوْرِيَّ مِنْ أَبِي عَوْنٍ غَيْرَ هَذَا الْحَدِيثِ الْوَاحِدِ يَغْنِي حَدِيثَ الْوَضُوءِ مِمَّا مَسَّتِ النَّارَ وَالْبَاقِي يَرْسُلُهَا عَنْهُ.⁹⁵³

⁹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/331 (No. 2465).

⁹⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/415.

⁹⁵¹ Aynı kanaatte olup bu fiilin Ahmed b. Hanbel tarafından tedlîs kabul edildiği düşüncesinde başka müellifler için bk. Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/44-45; Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 56; Ömer, *Menâhicü'l-İmâm Ahmed*, 2/722.

⁹⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/387 (Paragraf no. 761).

⁹⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/386 (Paragraf no. 5696).

Ahmed b. Hanbel bu örnekte Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Avn'dan (ö. 116/734-35) naklettiği hadislerden sadece Ebû Avn ↔ Abdullah b. Şeddâd kanalıyla rivayet ettiği bir hadisi Ebû Avn'dan işittiğini bildirmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ateşte pişen yemeği yedikten sonra abdest almadan namaz kıldığını ifade eden söz konusu rivayet Süfyân es-Sevrî ↔ Ebû Avn ↔ Abdullah b. Şeddâd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle nakledilmiştir.⁹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, Süfyân'ın bu hadis dışında hocası⁹⁵⁵ Ebû Avn'dan naklettiği diğer rivayetlerde irsâl yaptığını söylemektedir. Onun bu fiili ifade etmek üzere *irsâl* kelimesini kullanması son derece önemlidir. Zira İmam Ahmed, tezde örnekleri gösterildiği üzere, râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi nakletmesine pek çok kez tedlîs de demektedir. Burada açıkça tedlîs olan fiil için irsâl demesi onun bu iki kelimeyi aynı anlamda kullanabildiğini kesin biçimde göstermektedir.

Sevrî ile ilgili eserde verilen benzer bir başka bilgi de şu şekildedir:

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: لَمْ يَسْمَعْ سُفْيَانُ مِنْ ابْنِ أَشْوَعَ سَعِيدٍ غَيْرَ هَذَا الْحَدِيثِ يَعْنِي حَدِيثَ شُرَيْحِ بْنِ التُّعْمَانِ عَنْ عَلِيٍّ فِي الصَّحِيَّةِ لَا مُقَابَلَةَ وَلَا مُدَابَرَةً.⁹⁵⁶

Ahmed b. Hanbel'in bildirdiğine göre Süfyân es-Sevrî, Saîd b. Amr b. Eşva'dan burada metni verilen hadisten başka bir hadis işitmemiştir. Ancak Süfyân ↔ İbn Eşva' kanalıyla nakledilen başka hadisler bulunmaktadır.⁹⁵⁷ Demek ki bu hadislerde Sevrî hadis dinlediği hocası⁹⁵⁸ Saîd'den tedlîs yapmıştır.

3.2.6.2.15. Mâlik b. Enes

İbn Hacer çok nadir tedlîs yapan râvileri içeren birinci mertebe müdellisler arasında zikrettiği İmam Mâlik'in tesviyeyi tedlîs sayanlar tarafından bu kategoride zikredilmesinin gerektiğini belirtmiş ve yaptığı tesviye tedlîsine dair iki örnek vermiştir. Bu örneklerden birincisi Sevr ↔ İkrime ↔ İbn Abbâs isnadında

⁹⁵⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/166 (No. 644); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 1/65 (No. 378); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 23/286 (No. 628).

⁹⁵⁵ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 26/39.

⁹⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/395, Mesele no: 5738.

⁹⁵⁷ Örneğin bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 4/191 (No. 4107).

⁹⁵⁸ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 11/16.

İkrime'yi,⁹⁵⁹ ikincisi ise başka isnadda Âsım b. Ubeydillâh'ı düşürmesidir.⁹⁶⁰ İbn Hacer ayrıca İbn Abdilber'in bunu tedlîs kabul etmediğini de dile getirmiştir.

İmam Mâlik'in zikredilen isnaddan İkrime'yi düşürme nedenini Yahyâ b. Maîn, İkrime'nin Hâricî mezhebinin Sufîlik kolunun görüşlerini benimsemesi olarak açıklamıştır.⁹⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin tedlîsten söz ederken aynı örneği vererek Mâlik'in İkrime'den rivayette bulunmaktan hoşlanmadığını, bu nedenle onu isnaddan düşürdüğünü ve *irsâl yaptığını* söylemesi dikkat çekicidir.⁹⁶² Onun söz konusu ifadeleri, bu örneği tedlîs bağlamında dile getirmesi bakımından tedlîs ile irsâli aynı anlamda kullanabildiğine delil olmaktadır. İbn Abdilber ise İmam Mâlik'in isnaddan İkrime'yi düşürme gerekçesinin Saîd b. Müseyyeb ve başka âlimlerin onun hakkındaki (kötüleyen) sözleri olduğuna dair bir görüşe işaret etmektedir.⁹⁶³ Bunların dışında Ali b. Medînî'nin bir yer dışında Mâlik'in, kitabında İkrime'yi ismiyle anmadığını, bunun yerine "racûl" dediğini bildirmesi bu tezde de çeşitli örnekleri görüldüğü üzere râvi ismini müphem bırakarak tedlîse benzer bir fiil yapabildiğini göstermektedir.⁹⁶⁴ İmam Mâlik bu çerçevede başka âlimlerin sika kabul ettikleri⁹⁶⁵ İkrime'nin görüşlerinden hoşlanmadığı için onu zikretmekten imtina ettiği anlaşılmaktadır.

Sevr'in İbn Abbâs'a mülâkî olmadığını bilmesi nedeniyle Mâlik'in İkrime'yi isnaddan düşürmesinin tedlîs kapsamında değerlendirilemeyeceği görüşü de dile getirilmiştir.⁹⁶⁶ Gerçekten de Sevr b. Zeyd'in hocaları arasında İbn Abbâs'ın da sayılmasına rağmen onun İbn Abbâs'a yetişmediği de söylenmiştir.⁹⁶⁷ İkrime isnaddan düştüğünde Sevr ile İbn Abbâs arasındaki inkıta açıkça belli olduğundan İmam

⁹⁵⁹ İmam Mâlik'in İkrime'yi isnaddan düşürdüğü rivayet örnekleri için bk. İmam Mâlik, "Sıyâm", 1003, 1416, "Zebâih", 1786, "Radâ'", 2236; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik (Rivâyetü's-Şeybânî)*, thk. Takıyyüddîn en-Nedvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1991), 2/595, 648 (No. 621, 653). İmam Mâlik'in bir rivayette İkrime'yi de zikrettiği tespit edilmiştir (bk. İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, "Hac", 1433).

⁹⁶⁰ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, 89-90.

⁹⁶¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî İbn Ebî Hayseme, *Târihu İbn Ebî Hayseme*, thk. Sâlih b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye, 1424/2004), 2/194.

⁹⁶² Hatîb, *el-Kifâye*, 365. Diğer taraftan Mâlik'in İkrime'nin adını zikrettiği isnadlar ileri sürülerek bu görüşe itiraz edilmiştir (bk. Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fî ehli't-tedlîs*, 91-92). Gumârî'nin belirttiğine göre Mâlik hac bahsinde İkrime ↔ İbn Abbâs kanalıyla gelen rivayeti, buna muhalif olan ve tâbiûnun hac konusunda en bilgilisi olan Atâ b. Ebî Rebâh'ın İbn Abbâs'tan naklettiği tarike tercih etmiştir.

⁹⁶³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 2/26.

⁹⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/26.

⁹⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/264-292; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/263-273.

⁹⁶⁶ Târik b. Avazullah, *Şerhu lügati'l-muhaddis*, 224; Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fî ehli't-tedlîs*, 87-88; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 435.

⁹⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/416.

Mâlik'in bu fiili tedlîs kastıyla yapmadığını ve talebeleri isnaddan düşen kişinin kimliğini bildikleri için İkrime'yi zikretmediğini düşünmek mümkündür.⁹⁶⁸ Bu düşünce bağlamında aslında İmam Mâlik'i tedlîs ile itham etme gerekçelerinden biri ortadan kalkmış sayılabilir. Bununla birlikte İbn Hacer'in kendi tanımlarında tedlîs için mülâkât şartını öne sürmesine rağmen Mâlik'in fiilini tesviye tedlîsi bağlamında ele alması, aynı şekilde Hatîb'in yapılan fiili irsâl olarak adlandırırsa da tedlîs bağlamında dile getirmesi göz ardı edilemez. Bunun nedeni bir yandan Mâlik'in tedlîs gerekçeleriyle uyumlu bir nedenle râvi düşürmesi, bir yandan da tedlîste likâ şartının aranmasının daha sonraki döneme tekabül etmesi olabilir. Yine de İmam Mâlik hakkındaki tedlîs iddiasının sayılan gerekçelerle zayıfladığı söylenmelidir. Nitekim İbn Abdilber de İmam Mâlik'in söz konusu isnadda İkrime'yi açıkça zikrettiği örnekler vererek Mâlik'in İkrime'yi isnaddan düşürdüğü iddiasını reddetmektedir.⁹⁶⁹

İbn Hacer'in örnek verdiği ikinci isnad olan Yahyâ b. Saîd ↔ Âsım b. Ubeydillâh ↔ Abdurrahmân b. Ebân isnadı hakkında Dârekutnî, Mâlik'in Yahyâ b. Saîd ↔ Abdurrahmân b. Ebân diyerek Âsım'ı zikretmemesine iki muhtemel gerekçe sunmuştur. Buna göre İmam Mâlik ya vehme düşerek Yahyâ ↔ Abdurrahmân demiş ya da İkrime ve benzeri bazı râvilerde yaptığı gibi Âsım'ı kasıtlı olarak isnaddan düşürmüştür. Çünkü Mâlik'in kendisine göre zayıf olan râvilerin isnaddan düşürmek gibi bir alışkanlığı vardır.⁹⁷⁰ Gumârî, İkrime örneğinde olduğu gibi Mâlik'in Âsım'ın adını zikrettiği rivayetlerin varlığına dikkat çekerek, Âsım'ı isnaddan zayıflığı gerekçesiyle düşürdüğü iddiasına karşı çıkmaktadır.⁹⁷¹ Öte yandan Dârekutnî bir başka yerde irsâl yapmanın ve isnaddan râvi düşürmenin Mâlik'in âdeti olduğunu söylemektedir.⁹⁷²

⁹⁶⁸ Aynı görüş için bk. Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fî ehli't-tedlîs*, 89-90. Gumârî'nin ifadelerine göre selef âlimlerinin muttasıl isnadları irsâl etme sebeplerinden biri de talebelerin isnaddan râvi düşüğünün farkında olmalarıdır. Yani İmam Mâlik'in hadisi Sevr'in İbn Abbâs'tan aktarımı şeklinde nakletmesi, ikisi arasındaki inkıta bilindiği için talebelerin hadisi duyduklarında tevakkuf etmeleri ve hadisin kaynağını araştırmaları noktasında yeterlidir. Selef âlimleri aynı zamanda talebeleri bu araştırmaya sevk etmek için de irsâl yapmışlardır.

⁹⁶⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 2/26. Ayrıca bk. Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 134-135.

⁹⁷⁰ Dârekutnî, *el-İlelû'l-vârîde*, 2/8-9. Gumârî bu ifadelerle karşı çıkarak Mâlik'in sadece kendisine göre sikalardan hadis nakletmekle bilindiğini, onun Âsım'ı zayıflığı nedeniyle isnaddan düşürdüğü iddiasının ancak Âsım'ın Mâlik'e göre zayıf olduğu kanıtlanınca geçerli olabileceğini belirtmiştir (bk. Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fî ehli't-tedlîs*, 94). Ancak burada meselenin Mâlik'in kendi hocası değil de hocasının hocası ile ilgili olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

⁹⁷¹ Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fî ehli't-tedlîs*, 94-95.

⁹⁷² Dârekutnî, *el-İlelû'l-vârîde*, 6/63. İmam Mâlik mürsel hadisle ihticâc etmiş ve mürsel hadis rivayet etmekte tabîî olarak bir sakınca görmemiştir (bk. Ebubekir Sifil, *Muvatta Nüshaları Muhteva Analizi* [İstanbul: Rihle Kitap, 2017], 102-103).

Zikredilen isnadda adı geçen Yahyâ, Mâlik'in hocası Yahyâ b. Saîd el-Ensârî olsa gerektir. Ancak Yahyâ el-Ensârî (ö. 143/760) ile Âsım (ö. 132/749-50) arasında bir semâ ilişkisi tespit edilememiştir. Öte yandan burada akla gelen ilk isim Yahyâ el-Ensârî olsa da bu kişinin Mâlik'in talebesi Yahyâ el-Kattân olma ihtimali de vardır. Çünkü Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813), Âsım'ın talebeleri arasında sayılmıştır.⁹⁷³ Yahyâ el-Kattân'ın Abdurrahmân'dan semâî imkansızdır. Bu durumda Mâlik'in belirtilen fiilleri yapma gerekçesi hem de erken dönemde tedlîste likâ şartının gözetilmemesi bir arada düşünüldüğünde Mâlik'in tedlîs yapmadığını söylemek zor gözükmemektedir. Buna ilaveten Mâlik'in tedlîsi bağlamında dile getirilen örneklerden biri tezin ilerleyen kısmında incelenecek ve orada yapılan tesviye tedlîsinde isnaddan düşen râvinin önünde ve sonunda yer alan râviler arasında semâ ilişkisi bulunduğu açıkça görülecektir. İbn Hacer de muhtemelen bu nedenle büyük bir çekinceyle de olsa onu müdellislerin birinci mertebesinde zikretmiştir. Ancak İmam Mâlik'in söz konusu fiillerinin, hadis rivayet ederken irsâl yapmanın doğal sayıldığı bir dönemde gerçekleştiği gözden kaçırılmamalıdır. Zira İmam Mâlik irsâl yapmanın hadis rivayet sürecinin olağan seyrinde doğal karşılandığı bir dönemde aslında irsâl/irsâl-i hafî yapmış, fakat daha sonra yaptığı fiil tedlîs olarak adlandırılınca Mâlik de müdellis olarak nitelenmek durumunda kalmıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere İbn Hacer, Mâlik b. Enes'i birinci mertebede zikrederken başka pek çok müdellis râvide yaptığı gibi sadece “tesviye tedlîsi yapardı” gibi bir ifade kullanmak yerine onun meşhur bir imam olduğunu söyledikten sonra “tesviyeyi tedlîs kabul edenlerin onu müdellisler arasında zikretmesi gerektiği” ifadesine başvurmuştur. İbn Hacer tesviye ve tedlîsin ayrı kavramlar olduğu yönündeki görüşü “tesviye” ismini ilk kullanan İbnü'l-Kattân'dan almış gözükmemektedir. İbnü'l-Kattân'dan sonraki pek çok âlim onun ifadelerini “tesviye tedlîsi”ne hamletse de bazı muhaddisler muhtemelen İbn Hacer ile aynı kaygıyı taşıyarak tesviye-tedlîs ayrımına gitmişlerdir. İbn Hacer *Nüket*'te tesviyenin tedlîsten daha genel bir anlam taşıdığını belirttikten sonra tedlîs kapsamına girmeyen tesviyeye örnek olarak İmam Mâlik'in Sevr ↔ İkrime ↔ İbn Abbâs isnadında İkrime'yi kendisine göre ihticâc edilmeyecek bir râvi olması gerekçesiyle düşürmesini vermektedir. İbn Hacer'in ifadelerine göre Mâlik bu isnadı kendisine göre sika olanları bırakıp sika olmayanları hazfederek

⁹⁷³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/501.

tesviye etmiştir. Bununla birlikte tesviye, tedlîs olmadan, irsâl yapılarak da gerçekleşebilir. Anlaşıldığı üzere İbn Hacer, Mâlik'in bu fiilini irsâl olarak değerlendirmektedir. Nitekim “tesviye” ile “tesviye tedlîsi” arasındaki farka daha net ve anlaşılır bir şekilde işaret eden Bikâî ve Süyûtî'nin “tesviye tedlîsi”ni aralarında râvî düşen iki hocanın mülâkî oldukları, “tesviye”yi ise mülâkî olmadıkları durumlara hasretmeleri, Mâlik'in yaptığını da Sevr'e mülâkî olmaması nedeniyle ikinci kısma dâhil etmeleri bunu desteklemektedir.⁹⁷⁴

İbn Hacer, Mâlik'in yaptığı buna benzer üç örnek⁹⁷⁵ daha zikrettikten sonra “Eğer tesviye, tedlîs olsaydı Mâlik müdellislerden sayılırdı. Oysa onu müdellislerden sayanları hoş görmemişlerdir.” ifadelerini kullanmıştır. Bu görüşünü desteklemek maksadıyla da İbnü'l-Kattân'ın “Tedlîsten uzak olmasına rağmen Mâlik'in tedlîs yaptığı zannedilmiştir.” sözü ile Dârekutnî'nin “Mâlik tedlîs yapanlardan biriydi ama (ulemaya göre) bu, onun için bir ayıp değildi.” sözünü delil getirmiştir.⁹⁷⁶ Gerçekten de İbn Hacer bir tarafa bırakılırsa İmâm Mâlik hakkında Hatîb ve Dârekutnî dışında tedlîsten söz eden âlim bulunmamaktadır. Hatîb'in tedlîs bağlamında bu konudan bahsetmesine rağmen Mâlik'in yaptığını irsâl olarak nitelemesi, Dârekutnî'nin de tedlîs fiilini yaptığını söylemesine rağmen Mâlik'in bu fiil yüzünden ayıplanmadığını söylemesi muhtemelen tıpkı İbn Hacer'de olduğu gibi İmâm Mâlik gibi önemli bir şahsiyeti bu açıdan zedelemek istememeleri nedeniyle.

Çağdaş araştırmacılardan Dümeynî, İmâm Mâlik özelinde tesviye ile tedlîsi birbirinden ayırmanın iyi bir sonuç vermeyeceği, hatta sadece tesviyenin tedlîsten daha zararlı sonuçlar ortaya çıkaracağı kanaatindedir. Dümeynî'nin bu konudaki açıklaması ise Mâlik'in çok büyük bir imam olması nedeniyle böyle bir fiili yapmış olamayacağı, isnaddan İkrime'yi düşürenin büyük ihtimalle Mâlik'ten sonra gelen zayıf râvilerden biri olduğudur.⁹⁷⁷ Diğer taraftan aynı fiili yapan iki kişiden birinin müdellis olarak nitelenirken diğerinin neden ve hangi kritere göre bu şekilde anılmadığı sorusu da bir cevap beklemektedir. Daha önce tedlîs denilebilecek fiilleri yapmalarına rağmen müdellis olarak nitelenmeyen râvilerden söz edilmişti. Mâlik örneğinde İmâm Mâlik'in şahsiyeti buna bir nebze gerekçe gösterilebilse de diğer örneklerdeki soru

⁹⁷⁴ Bikâî, *en-Nüketü 'l-vefiyye*, 1/454-455; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/357. Ayrıca bk. Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti 'z-Zehbî fî ehli 't-tedlîs*, 88-89.

⁹⁷⁵ Bu örneklerden biri İbn Ebî Hâtim'in eserinde tedlîs örnekleri incelenirken işlenecektir.

⁹⁷⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/617-620.

⁹⁷⁷ Dümeynî, *et-Tedlîs fî'l-hadîs*, 57-58.

işareti hâlâ varlığını korumaktadır. Bu meselenin çözümü için akla gelen en iyi ihtimal ise Mâlik de dâhil bütün bu râvilerin yaptıklarının irsâl kabilinden değerlendirilmesidir. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi İmam Mâlik mürsel hadislerle ihticâcı caiz görmektedir.⁹⁷⁸

Mâlik b. Enes'in irsâl-i hafî -ki bazı âlimlere göre tedlîstir- yaptığına dair bir örnek de Ahmed b. Hanbel tarafından şu metinle verilmiştir:

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ لَمْ يَسْمَعْ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ مِنْ بَكْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ شَيْئًا وَقَدْ حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ عَنْ مَالِكٍ عَنْ بَكْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ أَبِي يَقُولُونَ إِنَّهَا كَتَبَ ابْنُهُ.

Ahmed b. Hanbel burada İmam Mâlik'in Bükeyr b. Abdillâh'tan hiçbir hadis işitmediğini, ondan naklettiği rivayetleri aslında Bükeyr'in oğlu Mahreme'den aldığını bildirmektedir.⁹⁷⁹ Yine Ahmed b. Hanbel'in başka âlimlerin görüşü olarak aktardığına göre Mâlik'in "beleganî an fülân" diye naklettiği "mürsel" hadisler Bükeyr'in kitabından alınmıştır. Bazıları ise Bükeyr'in oğlu Mahreme'nin kitabından alındığını söylemişlerdir.⁹⁸⁰ Ahmed b. Hanbel'in âlimlerin bu hadisler için *mürsel* dediklerini nakletmesi önemlidir. Kitaptan alınan bir hadisin semâ yoluyla alınmış izlenimi verecek şekilde nakledilmesinin Ahmed b. Hanbel'e göre tedlîs olup olmadığına dair açık bir ifade yoktur. Bununla birlikte fiilin bazı âlimler nezdinde tedlîs olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla belki Ahmed b. Hanbel nezdinde olmasa bile başka âlimlerin -en azından irsâl-i hafîyi tedlîs sayanların- bunu tedlîs kabul edeceği düşünülebilir. Üstelik Mâlik'in Bükeyr'i zikretmeme nedeni tam bir tedlîs nedenidir. Zira Ali b. el-Medînî, İmam Mâlik'in Bükeyr'e yettiğini ancak ondan hadis semâ etmediğini belirtmiş ve Bükeyr'in Rebîa hakkında olumsuz fikirlere sahip olması nedeniyle onu terk ettiğini bildirmiştir.⁹⁸¹

Mâlik hakkında bir başka tedlîs isnadı da Dârekutnî'den gelmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere Zerkeşî hâfız bir râvinin müzakere ya da münazara yoluyla hadis naklederek isnad zikretmemesini ve bazen de isnaddaki bazı râvileri kısaltmasını yani

⁹⁷⁸ Öte yandan Hatîb, her ne kadar Mâlik mürsellerle ihticâcı caiz kabul etse de bu fiilin caiz olmadığını belirtmektedir (bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 365).

⁹⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullâh)*, 1/219 (Paragraf no. 253).

⁹⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullâh)*, 3/50 (Paragraf no. 4115).

⁹⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/493.

düşürmesini tedlîs kabilinden değerlendirmektedir. Zerkeşî, Dârekutnî'nin Mâlik'i de bu kategoriye dâhil etmesini eleştirerek Mâlik'i bundan tenzih etmektedir.⁹⁸²

En nihayetinde İmam Mâlik'in sayılan bütün bu fiilleri her ne kadar tedlîse benzese de ulemânın bunları irsâl kabul ettikleri anlaşılmaktadır.⁹⁸³ Bunun nedeni bir yandan İmam Mâlik'in ilmî konumu iken diğer yandan yaşadığı erken dönemde irsâlin büyük bir problem olarak değerlendirilmemesi ve muhaddislerin irsâl yapmakta bir sakınca görmemeleri ile açıklanabilir.⁹⁸⁴

3.2.6.2.16. Ömer b. Ubeyd

وَسَأَلْتَهُ عَنْ عَمْرِ بْنِ عَبْدِ، وَمُحَمَّدَ بْنِ عَبْدِ، وَيَعْلَى بْنِ عَبْدِ، فَوْتَقَهُمْ، ثُمَّ قَالَ: كَانَ عَمْرٌ لَا يَقُولُ حَدَّثَنَا، وَلَا أَخْبَرَنَا.⁹⁸⁵

Bu paragrafta Ömer b. Ubeyd b. Ebî Ümeyye et-Tanâfusî'nin (ö. 185/801-02'den sonra) “haddesenâ” ve “ahberanâ” lafızlarını kullanmadığı bilgisi verilmektedir. Bu lafızları kullanmaktan kaçınanlar genellikle müdellis râviler olduğu için akla ilk olarak Ömer'in müdellis olması nedeniyle bu bilginin verildiği gelmektedir. Hicrî II. (VIII.) asrın başlarından itibaren kullanılmaya başlanmakla birlikte edâ sîgalarının -özellikle belli mânalarda- kullanımının bu asrın sonu ile III. (IX.) asırda yerleştiğini söylemek mümkündür.⁹⁸⁶ Bu nedenle Ömer b. Ubeyd'in, bu lafızları kullanmanın yaygınlaşmaması nedeniyle “haddesenâ” ya da “ahberanâ” dememiş olma ihtimali zayıflamakta, bu lafızları kullanmaktan kasıtlı olarak kaçındığı sonucu çıkmaktadır.

İbn Hacer, Ömer b. Ubeyd'i *en-Nüket*'te *Sahîhayn*'a hadisleri alınan râvilerin ikinci tabakasında, çokça tedlîs yapmakla meşhur müdellisler arasında zikretmiştir.⁹⁸⁷ İbn Hacer bir başka yerde de Ömer'in tedlîsü'l-kat' yaptığını belirterek onun “haddesenâ” dedikten sonra kat' niyetiyle sustuğunu, ardından Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe isnadını getirdiğini örnek vermektedir.⁹⁸⁸ Ancak İbn Hacer dışında ona müdellis diyen başka

⁹⁸² Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/110.

⁹⁸³ Bu gerçeği görmezden gelen Schacht; Şafîi'nin, en önemli iki hocası Mâlik ve İbn Uyeyne'nin tedlîs yaptığını bildiğini belirtmiştir (bk. Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* [Oxford: Clarendon Press, 1975], 37).

⁹⁸⁴ İmam Mâlik'in Muvatta'daki irsâlleri hakkında bk. Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'* (İstanbul: İFAV, 2020), 178-187.

⁹⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 166-167 (Paragraf no. 294).

⁹⁸⁶ Edâ sîgalarının kullanımı ve delâletleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*, 80-98.

⁹⁸⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/641.

⁹⁸⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/617.

kimse bulunmamaktadır. İbn Hacer'in kendi eseri de dâhil müdellis râvileri konu edinen eserlerde onun adı yer almamaktadır.

Nâsır b. Ahmed el-Fehd'in eserine bir takdîm yazan Abdullah b. Abdirrahmân es-Sa'd, Ömer b. Ubeyd'in tedlîs ile vasfedilmesinin doğru olmadığı kanaatindedir. İbn Hacer'in yukarıdaki ifadelerini nakleden Fehd, onun yanlış olduğunu, zikrettiği vasıflara sahip olan râvinin aslında Ömer b. Ali el-Mukaddemî olduğunu savunmaktadır.⁹⁸⁹ Gerçekten de İbn Hacer'in Ömer b. Ubeyd'in tedlîsü'l-kat' yapması bağlamında yukarıda verdiği örnek başka eserlerde Ömer b. Ali başlığı altında kaydedilmiştir.⁹⁹⁰ İki râvinin birbirine karıştırıldığı tartışması bir tarafa bırakılıp sadece Ahmed b. Hanbel'in onun "haddesenâ" ve "ahberanâ" lafızlarını kullanmadığı yönündeki açıklaması bile dikkate alınsa, Ömer b. Ubeyd'in müdellis olma ihtimalinin bulunduğu söylenebilir. Bununla birlikte neden başka kimsenin ona müdellis demediği bir soru işareti olarak kalmaktadır.

3.2.6.2.17. Abdullah b. Vehb

⁹⁸⁹ وَقَالَ فِي ابْنِ وَهْبٍ: كَانَ حَدِيثُهُ بَعْضُهُ سَمَاعٌ، وَبَعْضُهُ عَرَضٌ، وَبَعْضُهُ مَنَاوَلَةٌ، وَكَانَ مَا لَمْ يَسْمَعْهُ يَقُولُ: قَالَ حَيْوَةَ، قَالَ فَلَانٌ.

⁹⁹⁰ وَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: كَانَ ابْنُ وَهْبٍ حَدِيثُهُ بَعْضُهُ سَمَاعٌ، وَبَعْضُهُ عَرَضٌ، وَبَعْضُهُ مَنَاوَلَةٌ، كَانَ يَأْخُذُ الْكِتَابَ مِمَّا لَمْ يَسْمَعْهُ، يَقُولُ: قَالَ حَيْوَةَ، قَالَ فَلَانٌ.

Ahmed b. Hanbel burada Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısırî'nin (ö. 197/813) semâ, arz veya münâvele yollarıyla hadis aldığını, işitmediği hadislerde de "kâle" lafzını kullandığını bildirmektedir. Bir başka yerde de onun işitmediği kitaptan "kâle Hayve", "kâle fülân" gibi lafızlar kullanarak nakilde bulunduğunu söylemektedir. İbn Vehb'in bu yaptığı, tedlîs gibi gözükmektedir. Çeşitli tahdîs sîgalarını hangi anlamda kullandığını açıklayan kendi sözünden⁹⁹³ anlaşıldığı kadarıyla İbn Vehb kullandığı sîgaya özellikle dikkat eden bir râvidir. Bu nedenle "kâle" lafzını da gelişi güzel kullanması uzak bir ihtimaldir.

⁹⁸⁹ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 18-19.

⁹⁹⁰ bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/291; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/473.

⁹⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 49 (Paragraf no. 26).

⁹⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 162 (Paragraf no. 281).

⁹⁹³ "Haddesenâ" diyerek naklettiğim hadisler başka râvilerle birlikte dinlediğim, 'haddesenî' diyerek naklettiklerim tek başıma dinlediğim, 'enâ (ahberanâ)' diyerek naklettiklerim ben de orada bulunurken hocaya okunan, 'ahberanî' dediklerim ise benim tek başıma hocaya okuduğum hadislerdir." (bk. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî [Itr]*, 1/234).

Sika olmakla birlikte İbn Vehb'in hadis dinlerken müteyakkız bir talebe olmadığı, uyurken hadis dinlediği nakledilmiştir.⁹⁹⁴ Ahmed b. Hanbel bu durumun varlığını kabul etmişse de hadislerine bakınca onun hocalarından naklettiği hadislerin sahih olduğunu gördüğünü belirtmiştir.⁹⁹⁵ İbn Vehb, İbn Hacer tarafından birinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir.⁹⁹⁶ Ancak mütekaddim ulemadan kendisi hakkında tedlîs isnadında bulunan tek kişi İbn Sa'd'dır.⁹⁹⁷ Bazı son dönem müelliflerine göre İbn Sa'd'ın kastı İbn Vehb'in isnaddan râvi düşürmek anlamında isnad tedlîsi değil de sıyağ tedlîsi yaptığıdır.⁹⁹⁸ Nitekim Sâcî, semâ hususunda mütesâhil olmakla nitelediği Mısırlı İbn Vehb'in yaşadığı belde icâzetin bir hadis alma ve nakletme yolu olarak muteber sayıldığı ve bu yolla alınan hadislerin tahdîs sîgası kullanılarak nakledildiğini ifade etmiştir.⁹⁹⁹ Ahmed b. Hanbel'in naklettiği bir bilgi de bunu desteklemektedir. Buna göre Ahmed b. Hanbel'in ashabından biri İbn Vehb'i Süfyân b. Uyeyne'nin yanında görmüş ve İbn Vehb'in ona "Yeğenimin sana arz ettiği kitabı senden rivayet edeyim mi?" diye sorduğuna şahit olmuştur.¹⁰⁰⁰ Süfyân'ın buna olumlu cevap verdiği nakledilmiştir.¹⁰⁰¹ Bu bilgiler de İbn Vehb'in icâzeti caiz kabul ettiğini ve buna binaen sıyağ tedlîsi yaptığını doğrulamaktadır. Bununla birlikte onun tedlîs yaptığını söyleyen iki kişi de tedlîsin türüne dair açık ifade kullanmamışlardır. Yine de Ahmed b. Hanbel'in ilk başta bildirdiği şekilde, yani işitmediği hadisleri "kâle" diyerek ve dahası kitaptan aldığı hadisleri aynı sîgayla nakletmesi İbn Vehb'in sıyağ tedlîsi dışında da tedlîs yaptığı şeklinde okunabilir. Ancak bunun İbn Vehb'e has bir kullanım olduğunu düşünmek daha doğru gözükmektedir.

⁹⁹⁴ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/121-122.

⁹⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/282.

⁹⁹⁶ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 86-87.

⁹⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/518.

⁹⁹⁸ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn*, 288; Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 20.

⁹⁹⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/74.

¹⁰⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*, 49 (Paragraf no. 27). Ahmed b. Hanbel'in Abdullah b. Vehb'in sıyağ tedlîsi yaptığı anlamına gelebilecek başka ifadeleri için bk. Ebû Dâvûd, *Süâlâtü Ebî Dâvûd*, 245-246 (Paragraf no. 255). Burada metin bazı boşluklar içermektedir. Ancak muhakkike göre metindeki ilk boşluk "semâ ile arzı eşit görürdü" anlamına gelecek bir ibare içermekte, ikinci boşluk ise İmam Ahmed'in *İlel*'deki ifadelerinden hareketle "Hadîsühü 'ındî an racül anhü" şeklinde doldurabilmektedir. Muhakkikin referans verdiği ibare için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/130 (Paragraf no. 4556). Burada Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Vehb'e Süfyân b. Uyeyne'nin huzurunda uyuklarken hadis arz ettiği için onu terk ettiğini bildirmekte ve İbn Uyeyne'nin de (günümüze ulaşmayan) *Musannef*'inde bu arzdan hiçbir hadis kaydetmediğini belirtmektedir. Bu andan itibaren Ahmed b. Hanbel, İbn Vehb'den "an racül an İbn Vehb" kanalıyla hadis yazmıştır.

¹⁰⁰¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 3/121 (Paragraf no. 506).

3.2.6.2.18. Süfyân b. Uyeyne

قَالَ أَيُّ: قَالَ لِي شُعَيْبُ بْنُ حَرْبٍ: أَعْطَيْتَنِي كِتَابَ ابْنِ عُيَيْنَةَ عَنِ الزُّهْرِيِّ، فَأَتَيْتُهُ بَكْتَايَ فَجِئْتُ بَعْدَ أَخْذِ الْكِتَابِ مِنْهُ، فَمَرَّ بِحَدِيثٍ، فَقَالَ: سُفْيَانُ سَمِعَ هَذَا مِنَ الزُّهْرِيِّ؟ فَسَكَتَ أَوْ قُلْتُ: لَا أَدْرِي.¹⁰⁰²

Şuayb b. Harb, Ahmed b. Hanbel'den İbn Uyeyne'nin Zührî'den naklettiği kitabı istemiş, Ahmed b. Hanbel de kitabı ona getirmiştir. Kitabı geri aldıktan sonra Ahmed b. Hanbel, Şuayb'ın yanına gelmiş ve muhtemelen kitap üzerine müzakere yaparlarken bir hadis geçince Şuayb ona Süfyân'ın bu hadisi Zührî'den işitip işitmediğini sormuştur. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel sustuğunu ya da “Bilmiyorum” cevabını verdiğini bildirmektedir. *İlel* muhakkiki bu diyalogun İbn Uyeyne'nin Zührî'den tedlîs yaptığına işaret ettiği kanaatindedir. Şuayb b. Harb ve Ahmed b. Hanbel tedlîs kelimesini açıkça kullanmasalar bile normalde hadis dinlediği hocasından naklettiği hadisi işitmemiş olabileceğini ima ederek aslında onun tedlîsinden şüphelendiklerini göstermişlerdir.

İbn Receb, Süfyân b. Uyeyne ↔ Zührî ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla sadece altı ya da yedi hadisin sahih olduğunu söylemektedir. İbn Receb'in aktardığına göre bazı kimseler tamamı bu isnadla gelen bir kitap nakletmişlerdir, ancak bunun yalan olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰³

3.2.7. Tedlîsin kötü bir fiil olduğuna dair ifadelerin yer aldığı örnekler

Ahmed b. Hanbel tedlîs kelimesini açıkça kullandığı kimi yerlerde bu kelimenin anlamında dair bir açıklama yapmasa da tedlîse karşı menfî tutum ya da yaklaşımlardan söz etmiştir. Bu da Ahmed b. Hanbel'in tedlîsi en azından hoş görmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.7.1. Yezîd b. Züray'ın tedlîsi kötöleyen sözü

حَدَّثَنِي رَوْحُ بْنُ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ قَالَ: سَمِعْتُ يَزِيدَ بْنَ زُرَيْعٍ يَرْوِي عَنْ يَزِيدَ بْنِ النَّوَّامِ يَقُولُ: لَأَنْ أَخْرَجَ مِنَ السَّمَاءِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أُدْلِسَ.¹⁰⁰⁴

Ravh b. Abdilmü'min'in (ö. 233/847-48 [?]) bildirdiğine göre Yezîd b. Züray' “Gökyüzünden aşağı atılmayı tedlîs yapmaya tercih ederim.” ifadesini kullanmıştır. Burada tedlîsin hangi anlamda kullanıldığına, dahası Ahmed b. Hanbel nezdinde hangi

¹⁰⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/383 (Paragraf no. 750).

¹⁰⁰³ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/750.

¹⁰⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/461 (Paragraf no. 3039).

mânaya geldiğine dair açık bir veri yoktur. Bununla birlikte en azından tedlîsin, yapılması hoş görülme, çirkin bir fiil olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel eserde zaman zaman başka hocalarından da bilgi aktarsa da eseri, babasının görüşlerini bir araya getirmek maksadıyla oluşturduğu dikkate alındığında bu ilave bilgilerin babasının görüşleriyle paralellik arz ettiği düşünülebilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, tedlîse menfî bir bakış açısıyla yaklaştığını daha önce aktarılan başka vesilelerle de dile getirmiştir.

3.2.7.2. Şu‘be’nin tedlîs konusunda müteşeddî olması

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: كَانَ شُعْبَةَ يَتَشَدَّدُ فِي التَّدْلِيسِ.¹⁰⁰⁵

Ahmed b. Hanbel, Şu‘be’nin tedlîse karşı müteşeddî bir tavır sergilediğini ifade etmektedir. Nitekim Şu‘be’nin “Zina yapmayı tedlîs yapmaya tercih ederim.” diyerek bu konudaki tavrını açıkça belirttiği bilinmektedir.¹⁰⁰⁶ Ahmed b. Hanbel’in buradaki ifadesinde her ne kadar tedlîsin anlamına dair bir açıklama bulunmasa da Şu‘be’nin bunu son derece kötü bir fiil saydığı belli olduğundan, bu bilgiyi aktaran Ahmed b. Hanbel’in de benzer kanaat taşıdığı sonucu çıkarılabilir.

3.2.8. Kaynaklarda müdellis olarak nitelenmeyen râvilerin tedlîse benzer fiilleri

Yahyâ b. Maîn’de olduğu gibi Ahmed b. Hanbel’in de bazı râvilerin fiilleri hakkındaki açıklamaları, bu râvilerin fiillerinin tedlîse benzediğini göstermektedir. Ancak aşağıda ele alınacak bu râviler kimse tarafından müdellis olarak nitelenmemiştir.

3.2.8.1. Vekî‘

قَالَ أَبِي: كَانَ وَكِيعٌ إِذَا حَدَّثَ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ مُسْلِمٍ الْأَعْوَرِ يَقُولُ: سُفْيَانٌ عَنْ رَجُلٍ، وَرُبَّمَا قَالَ: سُفْيَانٌ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُجَاهِدٍ، وَهُوَ مُسْلِمٌ. قُلْتُ: لَمْ لَا يُسَمِّيهِ؟ قَالَ يُضَعِّفُهُ.¹⁰⁰⁷

Ahmed b. Hanbel’in bildirdiğine göre Vekî‘ b. el-Cerrâh, Süfyan es-Sevrî ↔ Müslim el-A‘ver kanalıyla gelen hadisleri naklederken “Müslim” ismini zikretmek yerine “racül” ya da “Ebû Abdullah” ifadelerini kullanırdı. Ahmed b. Hanbel bu davranışın sebebini onun Müslim’i zayıf görmesi olarak açıklamıştır. Burada yapılan fiil aslında tam olarak şüüh tedlîsine benzemektedir. Ancak Vekî‘in bu fiili bilinmesine rağmen

¹⁰⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü l-Merrûzî vd.)*, 54 (Paragraf no. 36).

¹⁰⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/173.

¹⁰⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 1/483 (Paragraf no. 1108).

müdelles olarak nitelenmemesi ilginçtir. Bunun nedeni belki de onun zayıf gördüğü için Müslim'in adını zikretmediğinin o dönemde yaygın olarak bilinmesi ve tedlîs kastıyla değil de râviyi cerh etme amacı güderek hareket ettiğinin düşünülmesidir. Aynı fiili yapıp da müdelles olarak nitelenen râvilerin bunu sıkça yapmalarına rağmen Vekî' için aynı fiilin istisnai olması da bir başka sebep olabilir.

3.2.8.2. Süleymân b. Ebî Süleymân el-Kâflâî

سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: شَيْخٌ يَحْدُثُ عَنْهُ عَبَّاسُ بْنُ الْفَضْلِ يُقَالُ لَهُ سُلَيْمَانُ أَبُو مُحَمَّدٍ، وَهُوَ الْقَافِلَانِي، يَحْدُثُ عَنِ الْحُسَيْنِ وَمُحَمَّدٍ فِي الْقُرْآنِ؛ قَالَ، مَا أَرَاهُ إِلَّا ضَعِيفَ الْحَدِيثِ. قَالَ أَبِي: زَعَمُوا أَنَّهُ كَانَ يَجِيءُ إِلَى حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ، فَيَقُولُ حَمَّادٌ: حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ عَطَاءٍ، قَالَ: فَيَكْتُبُهُ، ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا قَدْ سَمِعْتُهُ مِنْ عَطَاءٍ؛ قَالَ أَبِي: وَكَانَ قَدْ سَمِعَ مِنْ عَطَاءٍ، مَا أَرَاهُ إِلَّا لَيْسَ بِشَيْءٍ.¹⁰⁰⁸

Süleymân b. Ebî Süleymân el-Kâflâî (ö. [?]) zayıf ve hatta metruk bir râvidir.¹⁰⁰⁹ Ahmed b. Hanbel'in aktardığına göre o, Hammâd b. Seleme'den Kays b. Sa'd ↔ Atâ' tarikiyle hadis yazar, sonra da "Ben bu hadisi Atâ'dan işittim." derdi. Ahmed b. Hanbel onun gerçekten de Atâ'dan semâının bulunduğunu bildirmektedir. Aslında Süleymân'ın müdelles olduğuna dair bilgi bulunamamıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel'in buradaki ifadelerini aktaran İbn Hacer'e göre şayet Süleymân'ın hadisi Atâ'dan işittiği iddiası yalansa bundan anlaşılan tedlîs yapmış olduğudur.¹⁰¹⁰ Bu durumda İbn Hacer müdelles olmayan bir râvinin isnaddan peş peşe iki râviyi düşürdüğü ve üstelik semâ lafzı kullandığı bir hadis için tedlîsi muhtemel görmektedir. Oysa işitmediği hadisi tahdîs sîgasıyla nakletmek *serikatü'l-hadîs* kapsamında değerlendirilmektedir. Buna rağmen İbn Hacer'in bu fiile *serikatü'l-hadîs* değil tedlîs demiştir.¹⁰¹¹

3.2.9. Değerlendirme

Ahmed b. Hanbel'in tedlîs bağlamındaki görüşlerinin tespit edilmeye çalışıldığı bu bölümde çok sayıda örnek incelenmiş ama bunların hepsi metni uzatmamak için tezin

¹⁰⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/96-97 (Paragraf no. 1681).

¹⁰⁰⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/156-157.

¹⁰¹⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/157.

¹⁰¹¹ Konu hakkında yapılan bir çalışmada hicrî II. asırda Zührî ile İbn Mehdî'nin serikatü'l-hadîs lafzını kullanan ilk kişiler olarak takdim edildiği, ancak bu iki âlimin kullandıkları ifadelerin yanlış anlaşıldığı ve aslında bilinen anlamıyla serikatü'l-hadîsten söz etmedikleri ifade edilmiştir. Söz konusu çalışmaya göre hicrî III. asırda bu kelimeyi kullanan ilk kişi Ebû Âsım en-Nebîl'dir (ö. 212/828). Bu asırda Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim ve daha başka âlimler hadis hırsızlığı ifadesini kullanmışlardır. İbn Hacer ise açıkça serikatü'l-hadîs teriminden bahsetmemiş, ancak mevzû hadis başlığı altında "zayıf bir hadise revaç kazandırmak maksadıyla sahih bir isnad oluşturmak" şeklindeki uydurma türünden bahsetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Karayiğit, *Duaîfâ Literatüründe Serikatü'l-hadîs Kavramı*, 8-23.

ana gövdesine dâhil edilmeyerek benzer özellikleri taşıyan bazı örneklerle dipnotta işaret etmekle yetinilmiştir.

Buraya kadar verilen örnekler çerçevesinde Ahmed b. Hanbel'in tedlîsi hangi anlamlarda kullandığı ortaya çıkmaktadır. Ahmed b. Hanbel (a) râvinin hadis işittiği hocadan dinlemeyip başka bir râvi vasıtasıyla ulaştığı halde doğrudan bu hocadan hadis rivayet etmesine, (b) çağdaşı olmasına rağmen hadis işitmediği râviden yine doğrudan hadis rivayet etmesine, (c) râvinin hadis metnine asılda bulunmayan bazı açıklamalar ilâve etmesine (idrâc/metin tedlîsi) tedlîs dediğini açıkça belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel'in bu anlamlar içinde belirgin şekilde en sık kullandığı tedlîs mânası, râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi rivayetidir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn'in tedlîs terimini kullandığı diğer iki durum olan şüyûh tedlîsi ile kitaptan alınan hadisi semâ ile alınmış gibi nakletmeyi tedlîs olarak kabul ettiğine dair açık bir ifade kullanmamıştır. Yine de eserde bu iki tür tedlîse örnek olduğu bariz şekilde anlaşılan rivayetler zikretmiş ve bunu ima eden açıklamalar yapmıştır. Bunun dışında Yahyâ b. Maîn'in hiç sözünü etmediği ya da herhangi bir örnek vermediği tesviye tedlîsine dair örneklerle Ahmed b. Hanbel'in eserinde rastlamak mümkündür. Ayrıca atf tedlîsine dair bir örnek de eserde kaydedilmiştir. Ne var ki Ahmed b. Hanbel bu örneklerde tedlîs ifadesini kullanmamış, fakat yaptığı açıklamalardan söz konusu rivayetlerde tesviye tedlîsi gerçekleştiği sonucu net olarak çıkarılmıştır. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in tedlîs ifadesini kullandığı bir örnekte *müdrece* kastettiği açıkça görülmektedir. Bu da bazı muhaddisler tarafından metinde tedlîs olarak ifade edilmiştir. Tedlîsi bu mânada kullanan bir diğer kişi de ileride aktarılacağı üzere Ebû Zûr'a er-Râzî'dir.

İbn Maîn'in tedlîs kullanımının değerlendirildiği bölümde yapılan açıklamalar Ahmed b. Hanbel için de geçerlidir. Kısaca ifade etmek gerekirse tedlîs gerçekleştiği açıkça belli kimi örneklerde irsâl kelimesini kullanması İbn Maîn'de olduğu gibi İmam Ahmed'in de irsâli tedlîs anlamında kullanabildiğini göstermektedir. Bu da o dönemde geniş bir anlam yelpazesine sahip olan irsâlin anlam bakımından tedlîsi de kapsadığını ortaya koymakta ve tedlîsin yerleşik terim anlamını henüz kazanmadığını izhar etmektedir. Yine İbn Maîn bölümünde ulaşılan sonuçlardan biri olan mütekaddim âlimlerin irsâl dedikleri bazı fiillerin sonraki dönemde tedlîs olarak kabul edilmesine dair örneklerle Ahmed b. Hanbel özelinde de rastlanmıştır. Sonradan tedlîs olarak

nitelenecek kimi fiiller için erken dönemde irsâl denilmesinin, hem söz konusu fiillerin yapıldığı dönemde muttasıl isnad talebinin yerleşmemesi hem de ıstılahların yerleşik anlamlarını kazanmaması ile açıklanabileceği daha önce belirtilmişti. Ahmed b. Hanbel de tıpkı İbn Maîn gibi irsâl kelimesini hem tedlîsi hem de irsâl-i hafîyi kapsayacak şekilde kullanmaktadır. Benzer şekilde tedlîs dediği kimi yerlerde de irsâli kastedebilmektedir.

İbn Maîn ile benzer bir başka husus olarak Ahmed b. Hanbel'in tedlîsten söz ederken türünü belirtmemesi dile getirilebilir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn'in örnek verdiği tedlîs türlerinden daha fazla tedlîs türüne örnek zikretmiştir. Tesviye tedlîsi, atf tedlîsi ve sıyağ tedlîsine dair örnekler, bu fazladan tedlîs türlerine örnektir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in bu örneklerin çoğunda tedlîsin türünü belirtmek bir tarafa, sadece tedlîs kelimesini bile kullanmadığı görülmüştür.

Ahmed b. Hanbel'in tedlîsi hangi anlamda kullandığı onun müdellis râviler hakkında yaptığı açıklamalardan hareketle de ortaya çıkarılabilmektedir. Aynı durumun Yahyâ b. Maîn için de geçerli olduğu ilgili bölümde dile getirilmişti. İbn Maîn bölümünün değerlendirmesinde bu bağlamda yapılan açıklamaların tamamı Ahmed b. Hanbel için de geçerli olduğundan burada tekrar edilmeyecektir. Benzer şekilde müdellis olmayan kimi râvilerin tam da tedlîse örnek olacak bazı fiillerine rağmen müdellis olarak nitelenmemelerine dair Ahmed b. Hanbel'in aktardığı örnekler hakkında da İbn Maîn değerlendirmesinde yapılan izahat geçerlidir.

Yahyâ b. Maîn'den farklı olarak Ahmed b. Hanbel'in tedlîs fiilinin anlamına dair bir açıklamada bulunmaksızın sadece bunun kötü bir fiil olduğuna işaret eden örnekler de bulunmaktadır. Sınırlı sayıdaki bu örneklerden en azından Ahmed b. Hanbel'in tedlîsi hoş görmediği sonucu çıkarılabilmektedir.

3.3. Tirmizî'de Tedlîs

Bu bölümde ilâh konusunda önde gelen muhaddislerden olan Tirmizî'nin (ö. 279/892) tedlîs hakkındaki görüşleri, daha ziyade hocası Buhârî'nin görüşleri bağlamında dile getirilecektir. Çünkü Tirmizî özellikle *el-İlelû'l-kebîr*'de pek çok hadisteki illetin ortaya çıkarılması için Buhârî'nin görüşüne başvurmaktadır. Bu görüşleri birçok yerde herhangi bir itiraz ya da açıklama yapmadan eserine alması, onun da aynı kanaate sahip

olduğunu göstermektedir. Nitekim Tirmizî, Buhârî'den farklı düşündüğü noktalarda kendi fikrini açıkça dile getirmektedir.¹⁰¹²

3.3.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-îsnâd)

Daha önce incelenen kaynaklarda olduğu gibi Tirmizî'nin eserinde de isnad tedlîsine dair örneklerin diğer tedlîs türlerine nispetle çok daha fazla bir yekûn tuttuğu tespit edilmiştir. Aşağıda tedlîsin bu anlamda kullanıldığı örnekler detaylı olarak incelenecektir.

3.3.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.3.1.1.1. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hac ve umre için tek bir telbiye getirmesi rivayeti

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَكْثَمٍ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُعَاوِيَةَ، عَنْ حُمَيْدِ الطَّوِيلِ، عَنْ ثَابِتٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: لَبَّى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِالْعُمْرَةِ وَالْحَجِّ مَعًا فَقَالَ: «لَبَّيْكَ بِعُمْرَةٍ وَحَجَّةٍ».

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ، فَقَالَ: هَذَا خَطَأٌ، أَصْحَابُ حُمَيْدٍ يَقُولُونَ: عَنْ حُمَيْدٍ سَمِعَ أَنَسًا.

قَالَ مُحَمَّدٌ: حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ قَالَ: قَدِمْتُ الْبَصْرَةَ فَرَأَيْتُ حُمَيْدًا وَعِنْدَهُ أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَيَّاشٍ وَجَعَلَ حُمَيْدٌ يَقُولُ: قَالَ أَنَسٌ، قَالَ أَنَسٌ، فَلَمَّا فَرَغَ قُلْتُ لَهُ: أَسَمِعْتَ هَذَا؟ قَالَ: سَمِعْتُ عَمْرًا أَحَدَثَ عَنْهُ. قَالَ مُحَمَّدٌ، يَعْنِي أَنَّهُ لَمْ يَقُلْ: سَمِعْتُ أَنَسًا، وَسَمِعْتُ عَمْرًا أَحَدَثَ عَنْهُ، قَالَ مُحَمَّدٌ: وَكَانَ حُمَيْدٌ يُدَلِّسُ.¹⁰¹³

¹⁰¹² Örneğin bk. Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 28, 61.

¹⁰¹³ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 129-130 (No. 221).

Hz. Peygamber (s.a.v.)

Enes b. Mâlik

Sâbit

Humeyd et-Tavîl

Züheyr b. Muâviye

Yahyâ b. Âdem

Yahyâ b. Eksem

Yahyâ b. Eksem ↔ Yahyâ b. Âdem ↔ Züheyr b. Muâviye ↔ Humeyd et-Tavîl ↔ Sâbit ↔ Enes b. Mâlik ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁰¹⁴ isnadıyla nakledilen hadiste Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hac ve umre için tek bir telbiye getirdiği anlatılmaktadır. Buhârî bu rivayet için verilen isnadda hata olduğunu, Humeyd'in ashâbının hadisi "Humeyd, Enes'ten işitti." diyerek naklettiğini bildirmektedir. Yani Buhârî'ye göre hadisin sahih isnadı Humeyd et-Tavîl ↔ (ennehû semi'a) Enes b. Mâlik ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁰¹⁵ şeklindedir. Bu durumda Humeyd ↔ Sâbit ↔ Enes şeklindeki ilk isnad sahih değildir.

¹⁰¹⁴ Hadis başka kaynaklarda bu isnadla nakledilmemiştir. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' bu tariki *mezîd fî muttasılı'l-esânîd* konusunu işlerken zikretmiş ve Buhârî'nin açıklamaları doğrultusunda bu isnadın konuya örnek olmadığını belirtmiştir (bk. Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 2/1025-1026).

¹⁰¹⁵ Hadisi "Humeyd Enes'ten işitti." diyerek nakleden râviler Hüseyim, Yahyâ el-Kattân ve Süfyân b. Uyeyne'dir.

Hüseyim tariki için bk. Müslim, "Hac", 1251; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 22 (No. 1792); Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 49 (No. 2729); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 191/22 (No. 11958); İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 4/170 (No. 2619). Bütün bu kaynaklarda Hüseyim hadisi üç râviden birden -Yahyâ b. Ebî İshâk, Abdülazîz b. Suheyve ve Humeyd- nakletmekte ve "...Humeyd an Enes ennehum semi'ûhu yekûlû" lafzıyla nakletmektedir. Bunun tek istisnası İbn Huzeyme'dir. Çünkü onun naklettiği yine bu üç râviden gelen aynı tarikte söz konusu râviler "semi'tü Enes" demektedir.

Yahyâ el-Kattân tariki için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/236 (No. 12870). Burada Humeyd "semi'tü Enes" demiştir.

Süfyân b. Uyeyne tariki için bk. Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 6/391 (No. 3737). Burada "Humeyd an Enes ennehû semi'ahû yekûlû" ifadesi kullanılmıştır.

Öte yandan hadis başka çok sayıda râvi tarafından da Humeyd ↔ (an) Enes şeklinde aktarılmıştır. Örneğin bk. Tirmizî, "Hac", 11 (No. 835); İbn Mâce, "Menâsik", 38 (No. 2969); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/412 (No. 14002, 14003); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8/427, 769 (No. 14508, 14509, 16014); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 9/242 (No. 3933).

Buhârî'nin semâ lafzı içeren bu ikinci isnaddan söz etmesinden Buhârî'ye göre Humeyd'in bu hadisi Enes'in kendisinden işittiği anlaşılmaktadır. Ancak çağdaş araştırmacı Hemmâm Saîd, Buhârî'nin kastının Humeyd'in hadisi Enes'ten işitmediğini vurgulamak olduğu kanaatindedir. Hemmâm'ın anladığına göre her ne kadar Humeyd'in ashâbı bu hadisi “Humeyd, Enes'ten işitti.” diyerek nakletseler ve bu şekilde isnad sahih gibi gözükse de Buhârî, Humeyd'in aslında hadisi Enes'ten işitmediğini bildiğinden, bu tarikteki semâ hatasına işaret etmektedir. Hemmâm'a göre bu hatanın sebebi Humeyd'in çok fazla naklinde “kâle Enes” demesi, ashâbının da bu ifadeyi “semi'a Enes” yapmalarıdır.¹⁰¹⁶ Ancak kanaatimizce bu kadar çok râvinin hadisi semâ lafzı ile nakletmesinin bir hata olması uzak bir ihtimaldir. Nitekim yukarıdaki tahrîc dipnotunda işaret edildiği üzere iki farklı râvinin naklettiği iki tarikte Humeyd “semi'tü Enes” diyerek açıkça semâ sîgası kullanmıştır. Buhârî'nin ikinci tarik hakkındaki açıklaması ile devamında yaptığı aşağıda verilecek açıklamayı birbirinden bağımsız değerlendirmek daha doğru gözükmektedir. Çünkü anlaşılan Buhârî bu hadisi Humeyd'in Enes'ten işittiğini düşünse bile, Humeyd'in ondan çok sayıda hadisi de işitmeden naklettiğini bildiği için, Humeyd'in tedlîsine işaret eden aşağıdaki anekdotu aktarmış ve bu duruma dikkat çekmiştir.

Buhârî'nin Amr b. Hâlid'den naklettiğine göre Züheyr, Basra'ya geldiğinde Humeyd'i görmüş, Humeyd “kâle Enes” diyerek rivayette bulunmaya başlamıştır. Hadis rivayetini bitirince Züheyr, Humeyd'e hadisi Enes'ten işitip işitmediğini sormuş, Humeyd de “Enes'ten rivayette bulunan kişiden işittim.” diyerek hadisi Enes'ten doğrudan almadığını ikrar etmiştir. Yani hadisin olması gereken isnadı Humeyd ↔ racül ↔ Enes şeklindedir. Buhârî bu bilginin hemen akabinde “Humeyd tedlîs yapardı.” diyerek aslında bu fiili tedlîse bağlamaktadır. Humeyd, hadisi Enes'ten işitmediğini itiraf etse de hadisi aldığı asıl râvinin adını vermemekte ısrar etmiştir. Buradan hareketle Buhârî'nin ve herhangi bir itiraz dile getirmeden onun açıklamasını aktaran Tirmizî'nin, bir râvinin normalde hadis işittiği hocadan işitmediği bir hadisi, aradaki râviyi düşürerek aktarmasına tedlîs dedikleri anlaşılmaktadır.

Humeyd'in Enes'ten işitmeden aktardığı hadisler için bazı muhaddislerin açıkça tedlîs, bazılarının ise irsâl ifadesini kullandıkları daha önce detaylı olarak nakledilmişti. Pek

¹⁰¹⁶ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî (Saîd)*, thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd (Zerkâ/Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 141-142.

çok kere ifade edildiği üzere bu durum erken dönemde tedlîs ile irsâlin birbiri yerine kullanılabilirdiğini göstermektedir. Yine de mütekaddimûndan çok sayıda âlimin¹⁰¹⁷ buna tedlîs demesi ve Humeyd'in yaptığı fiilin irsâlden daha fazla tedlîs olarak adlandırılması, Humeyd'in kastî tavrıyla ilgili olabilir.

3.3.1.1.2. Ömer b. Ali el-Mukaddemî'nin tedlîsi

قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ: فَحَدِيثُ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ؟ فَقَالَ: إِنَّمَا رَوَاهُ مُسْلِمٌ بْنُ خَالِدٍ الرَّجُحِيُّ وَمُسْلِمٌ ذَاهِبُ الْحَدِيثِ.

فَقُلْتُ لَهُ: قَدْ رَوَاهُ عُمَرُ بْنُ عَلِيٍّ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ؟ فَلَمْ يَعْرِفْهُ مِنْ حَدِيثِ عُمَرَ بْنِ عَلِيٍّ.

قَالَ: فَلْتُ لَهُ: تَرَى أَنَّ عُمَرَ بْنَ عَلِيٍّ دَلَّسَ فِيهِ؟ فَقَالَ مُحَمَّدٌ: لَا أَعْرِفُ أَنَّ عُمَرَ بْنَ عَلِيٍّ يَدَلِّسُ.

قُلْتُ لَهُ: رَوَاهُ جَرِيرٌ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ؟ فَقَالَ: قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ حُمَيْدٍ: إِنَّ جَرِيرًا رَوَى هَذَا فِي الْمُنَاطَرَةِ وَلَا يَذُرُونَ لَهُ فِيهِ سَمَاعًا. وَضَعَفَ مُحَمَّدٌ

حَدِيثَ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ فِي هَذَا الْبَابِ.¹⁰¹⁸

Tirmizî bu metinde Buhârî'ye Hişâm b. Urve ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadlı “Kazanç sorumluluğa göredir.” hadisini¹⁰¹⁹ Hişâm'dan nakleden râviler hakkında soru sormaktadır. Bu râvilerden ilki Müslim b. Hâlid'dir¹⁰²⁰ ve Buhârî onun hakkında “zâhibü'l-hadîs” diyerek onun tarikinin zayıf olduğuna işaret etmiştir. Buhârî'nin hadisi nakleden bir diğer râvi olan Ömer b. Ali el-Mukaddemî hakkındaki açıklaması aşağıda verilecektir. Hadisin bir başka râvisi Cerîr'in¹⁰²¹ bu hadisi münâzara esnasında naklettiğini ve (ondan hadisi nakleden râvilerin) semâ lafzı bulunup bulunmadığını bilmediklerini belirten Buhârî, anlaşılan bu tariki de zayıf kabul etmektedir. Nitekim Tirmizî de en sonunda Buhârî'nin, Hişâm'ın bu konudaki hadisini zayıf saydığını belirtmiştir.

Örneğin tez konusu bakımında önemli kısmı Tirmizî'nin Buhârî'ye bu hadisi Ömer b. Ali'nin¹⁰²² de naklettiğini söylemesi, Buhârî'nin ise hadisi Ömer'in hadislerinden biri olarak tanıması üzerine Tirmizî'nin “Ömer'in bu hadiste tedlîs mi yaptığını

¹⁰¹⁷ İbn Sa'd, Buhârî, Tirmizî, Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Adî bu fiile tedlîs derken, Ebû Hâtim ile Ebû Zûr'a irsâl demişlerdir.

¹⁰¹⁸ Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 191-192 (No. 338).

¹⁰¹⁹ Hadisin metni eserde bir üstte yer alan rivayetten anlaşılmaktadır. Metin “الخارج بالضمآن” şeklindedir.

¹⁰²⁰ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 72 (No. 3504); İbn Mâce, “Ticârât”, 43 (No. 2243); Ya'kûb b. İbrâhîm el-İsferâyînî Ebû Avâne, *Müsnedü Ebî Avâne*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998), 3/404 (No. 5494); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 11/298 (No. 4927); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/5 (No. 3004); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/526 (No. 10742).

¹⁰²¹ Ebû Avâne, *el-Müsned*, 3/404 (No. 5493).

¹⁰²² Tirmizî, “Büyû”, 53 (No. 1332); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/526 (No. 10742).

düşünüyorsun?” sorusunu yöneltmesidir. Buhârî bu soruya “Ömer b. Ali’nin tedlîs yap(ıp yapma)dığını bilmiyorum.” diyerek cevap vermiştir. Görüldüğü üzere Ömer b. Ali’nin çok fazla tedlîs yaptığını bilen Tirmizî, bu hadisle ilgili olarak da semâ durumunu kesinleştirmek istemiş, ancak bu mümkün olmamıştır. Yine de burada hem Tirmizî’nin hem de Buhârî’nin kullandıkları ifadelerin muktezasından tedlîsin anlamı çıkarılabilmektedir. Ömer b. Ali, Hişâm’ın talebesi olup¹⁰²³ ondan hadis işittiğine göre, Tirmizî ve Buhârî’nin tedlîsi bir râvinin hadis işittiği hocadan, semâ yoluyla almadığı bir hadisi aktarması anlamında kullandıkları anlaşılmaktadır.

Daha önce ifade edildiği üzere Ömer b. Ali zayıf ve meçhul râvilerden fazlaca tedlîs yapanlardan oluşan dördüncü mertebe müdellislerdendir. Ebû Avâne’nin, Ömer b. Ali’nin tedlîs yapan bir râvi olduğunu söyleyerek onun bu hadisi muhtemelen Müslim b. Hâlid’den işittiğini belirtmesi,¹⁰²⁴ Ömer’in bu hadiste tedlîs yapmış olabileceğini desteklemektedir. Her ne kadar Ömer (ö. 190/805-06) ile Müslim (ö. 180/796-97 [?]) birbirlerinin hoca talebeleri arasında yer almasalar da akran râvilerdir. Ömer b. Ali hadisi gerçekten Müslim’den işittiyse onu zayıflığı nedeniyle isnaddan düşürmüş olmalıdır.

3.3.1.1.3. Süfyân es-Sevrî’nin tedlîsi

قَالَ مُحَمَّدٌ: وَلَا أَعْرِفُ لِسُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي ثَابِتٍ، وَلَا عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ، وَلَا عَنْ مَنْصُورٍ. وَذَكَرَ مَشَائِخَ كَثِيرَةً لَا أَعْرِفُ لِسُفْيَانَ هَؤُلَاءِ تَدْلِيْسًا مَا أَقَلَّ تَدْلِيْسُهُ.¹⁰²⁵

Tirmizî’nin aktardığına göre Buhârî; Süfyân es-Sevrî’nin Habîb b. Ebî Sâbit, Seleme b. Küheyl, Mansûr ve başka çok sayıda hocadan tedlîs yapmadığını belirtmiş ve Süfyân’ın çok az tedlîs yaptığını ifade etmiştir. Adı geçen râvilerin tamamı Süfyân’ın hocasıdır.¹⁰²⁶ Buhârî, Sevrî’nin bu hocalardan tedlîs yapmaması gibi bir olgudan söz ettiğine göre tedlîsten kastı râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi aktarması olmalıdır.

¹⁰²³ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 21/471.

¹⁰²⁴ Ebû Avâne, *el-Müsned*, 3/405 (No. 5496).

¹⁰²⁵ Tirmizî, *el-İlelü 'l-kebîr*, 388 (No. 46).

¹⁰²⁶ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 11/156, 157, 160.

3.3.1.1.4. Hüşeym, A‘meş ve Sevrî’nin tedlîsi

حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ مُهْدِيٍّ الْبَصْرِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ، قَالَ: قُلْتُ لِهُشَيْمٍ: مَا لَكَ تَدْلِسُ وَقَدْ سَمِعْتَ؟ قَالَ: كَانَ كَبِيرًاكَ يُدْلِسَانِ. وَذَكَرَ الْأَعْمَشُ وَالتَّوْرِيُّ. وَذَكَرَ أَنَّ الْأَعْمَشَ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ مُجَاهِدٍ إِلَّا أَرْبَعَةَ أَحَادِيثَ.¹⁰²⁷

Tirmizî’nin naklettiğine göre Abdullah b. Mübârek, Hüşeym’e “(Çok hadis) işittiğin halde niye tedlîs yapıyorsun?” diye sormuş, o da A‘meş ve Sevrî’yi zikrederek “İki büyüğünüz tedlîs yapardı.” cevabını vermiş, ayrıca A‘meş’in Mücâhid’den sadece dört hadis işittiğini belirtmiştir. Tirmizî bu bilgiyi eserine alarak adı geçen üç râvinin de müdellis olduğu kanaatini paylaştığını ihsas etmektedir. Özellikle A‘meş’in Mücâhid’den sadece dört hadis işittiği bilgisinden hareketle onun, hocası¹⁰²⁸ Mücâhid’den naklettiği geri kalan rivayetlerde tedlîs yaptığı ve Tirmizî’ye göre bir râvinin normalde hadis işittiği hocasından işitmediği hadisi aktarmasının tedlîs olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

3.3.1.2.1. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) mestin altını ve üstünü mesh ettiği rivayeti

حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ الدِّمَشْقِيُّ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، أَخْبَرَنِي ثَوْرُ بْنُ يَزِيدَ، عَنْ رَجَاءِ بْنِ خَيْوَةَ، عَنْ كَاتِبِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ يَمْسَحُ عَلَى أَعْلَى الْخُفِّ وَأَسْفَلِهِ.

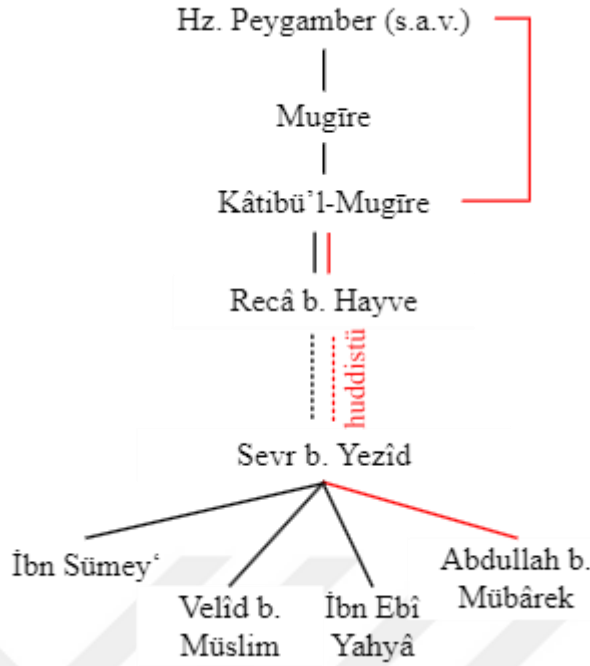
سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: لَا يَصِحُّ هَذَا، زُوِيَ عَنِ ابْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ ثَوْرٍ بْنِ يَزِيدَ قَالَ: حَدَّثْتُ عَنْ رَجَاءِ بْنِ خَيْوَةَ، عَنْ كَاتِبِ الْمُغِيرَةِ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ مُرْسَلًا وَضَعَفَ هَذَا.

وَسَأَلْتُ أَبَا زُرْعَةَ فَقَالَ: نَحْوًا مِمَّا قَالَ مُحَمَّدٌ بْنُ إِسْمَاعِيلَ.¹⁰²⁹

¹⁰²⁷ Tirmizî, *el-İlelû 'l-kebîr*, 388.

¹⁰²⁸ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 12/79.

¹⁰²⁹ Tirmizî, *el-İlelû 'l-kebîr*, 56 (No. 70).

Tirmizî bu örnekte hocası Buhârî'ye Velîd b. Müslim ↔ (ahberanî) Sevr b. Yezîd ↔ Recâ b. Hayve ↔ Kâtibü'l-Mugîre ↔ Mugîre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁰³⁰ isnadıyla nakledilen “Hz. Peygamber (s.a.v.) mestin altını ve üstünü mesh ederdi.” hadisini sormaktadır. Buhârî'ye göre bu hadis/tarik sahih değildir. Bunun gerekçesi hadisin aynı zamanda Abdullah b. Mübârek ↔ Sevr b. Yezîd ↔ (huddistü) Recâ b. Hayve ↔ Kâtibü'l-Mugîre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁰³¹ isnadıyla mürsel olarak nakledilmesidir. Tirmizî aynı soruyu Ebû Zür'a'ya da yöneltmiş, ondan da Buhârî'nin verdiği cevabın benzerini almıştır.

Hadiste üç temel problemin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki Mugîre'nin kâtibinin meçhul olmasıdır. Ancak İbn Mâce rivayetinde söz konusu kâtibin adının Verrâd olduğu söylendiğinden bu illet ortadan kalkmaktadır. Hadisteki ikinci problem isnadda Mugîre'nin yer alıp almadığı meselesidir. Sahih isnadın mürsel isnad olduğu söylendiğinden Velîd'in tarikinde Mugîre'nin zikredilmesinin bir hata olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³² Bu hatadan büyük ihtimalle Velîd sorumludur. Çünkü Tirmizî

¹⁰³⁰ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 64 (No. 167); Tirmizî, “Tahâret”, 72 (No. 97); İbn Mâce, “Tahâret”, 85 (No. 550); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 30/134 (No. 18197); Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/176; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20/396 (No. 939); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/434 (No. 1377, 1378); İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 11/147.

¹⁰³¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/434-435 (1380).

¹⁰³² Nitekim Ahmed b. Hanbel hadisin verilen ilki tarikinden bahsettikten sonra mürsel tarikin sahih olduğunu ortaya koyan bir diyalog aktarmıştır. Buna göre Nuaym b. Hammâd bu hadisi Ahmed b.

ma'lûl olarak nitelediği hadisi Sevr'den, Velîd'den başka müsned nakleden kimse bulunmadığını söylemiştir.¹⁰³³ İbn Hazm da Velîd'in hadiste iki yerde hata yaptığını belirterek¹⁰³⁴ hadisteki illetlerin sorumluluğunu ona yüklemiş gibidir.

Hadisteki üçüncü illet ise Sevr'in hadisi Recâ'dan işitmemiş olmasıdır, ki bu da meselenin tez konusunu ilgilendiren bölümüdür. Buhârî'nin verdiği ikinci tarikte Sevr'in meçhul sîga kullanması, kendisi ile Recâ arasında başka bir râvinin daha bulunduğunu göstermektedir. Buhârî bu tariki naklederek Sevr'in hadisi Recâ'dan duymadığına işaret etmiştir. Ebû Dâvûd da bu konuda Buhârî ile aynı fikirdedir.¹⁰³⁵ İsnaddaki râvi düşmesinden hem Velîd'in hem de Sevr'in sorumlu olma ihtimali vardır.

Öncelikle Velîd'in bu hadiste tesviye tedlîsi yaptığı düşünülebilir. Velîd'in tesviye tedlîsi yapmakla meşhur bir müdellis olması, hocası ile onun hocası arasındaki semâ ilişkisi üzerinde bir soru işaret meydana getirmektedir. Nitekim bu örnekte hocası Sevr'in, hadisi kendi hocası Recâ'dan işitmediği ortaya çıkmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere İbn Hazm'ın Velîd'in tedlîs yaptığı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Çağdaş araştırmacı Nâdir en-Nâtur da aynı kanaattedir.¹⁰³⁶ Ne var ki hadisi Velîd'den başka Muhammed b. Îsâ b. Sümei' (ö. 204/819-20) ile İbrâhim b. Ebî Yahyâ (ö. 191/806-07 [?]) da Sevr ↔ Recâ ↔ Kâtibü'l-Mugîre ↔ Mugîre isnadıyla nakletmiş, böylece Velîd'e mütâbaat etmişlerdir.¹⁰³⁷ Ancak İbn Ebî Yahyâ da kizb ile itham edilen metrûk bir râvi olduğundan¹⁰³⁸ onun tariki mütâbaat için uygun değildir. Ayrıca beşinci mertebeden bir müdellis olması nedeniyle, tıpkı İbn Sümei' gibi İbn Ebî

Hanbel'e Velîd gibi Abdullah b. Mübârek ↔ Sevr ↔ Recâ ↔ Kâtibü'l-Mugîre ↔ Mugîre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla mürsel nakledince, İmam ona "Hadisi bu şekilde Velîd naklediyor. İbnü'l-Mübârek ise 'huddistü an Recâ' diyor ve Mugîre'yi zikretmiyor." demiştir. Bunun üzerine Nuaym da Ahmed b. Hanbel için eski hatla yazılmış eski kitabını çıkararak ilgili hadisi orada aramış, neticede bu kitapta "an Mugîre" ifadesinin iki satır arasına katılmış şekilde yeni bir yazıyla sonradan eklendiği ortaya çıkmıştır (bk. Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Telhîsu'l-habîr*, thk. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutb [Müessesetü Kurtuba, 1416/1995], 1/280). Yani Abdullah b. Mübârek'ten gelen isnadda "Mugîre" ismi bulunmamaktadır.

¹⁰³³ Tirmizî, "Tahâret", 72 (No. 97).

¹⁰³⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 2/114. Bu illetler Sevr ile Recâ arasından râvi düşmesi ve aslında mürsel olması gereken isnadın Mugîre eklenerek muttasıl nakledilmesidir.

¹⁰³⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/434 (1380).

¹⁰³⁶ Nâtûr, *Mu'cemü men rumiye bi't-tedlîs*, 194.

¹⁰³⁷ Dârekutnî, *el-İlelû'l-vâride*, 7/109-110; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 2/123-124 (No. 2060, 2061).

¹⁰³⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/323; Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 146; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/125-126; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/105; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/62; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/217; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/51; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/182-183; Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellîsîn*, 14; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/158.

Yahyâ'nın da Velîd'den tedlîs yapmış olma ihtimali bulunmaktadır. Yine de Velîd'in sadece Evzâî özelinde tedlîs yaptığının bilinmesi, bu örnekte onun tedlîs yapmış olma ihtimalini büyük ölçüde zayıflatmaktadır.

Velîd'in tesviye tedlîsi yapma ihtimali zayıfladığına göre ¹⁰³⁹ hadisteki râvi düşmesinden sorumlu kişinin Sevr olduğu ihtimali ön plana çıkmaktadır. Ancak Sevr hakkında Sıbt İbnü'l-Acemî dışında tedlîsten söz eden kimseye rastlanmamıştır. İbnü'l-Acemî ise Sevr'in tedlîsi bağlamında burada incelenen rivayetten söz ederek Ebû Dâvûd'un, Sevr'in hadisi Recâ'dan işitmediği şeklindeki açıklamasını nakletmiştir. ¹⁰⁴⁰ Çağdaş araştırmacı Muhammed b. Tal'at da eserinde Sevr başlığı altında, incelenen rivayet ile ilgili bilgileri nakletse de “Şayet Sevr bu hadiste tedlîs yaptıysa, sadece bu hadise has olarak tedlîs yapmıştır. Nitekim ulemadan kimse de onu tedlîs ile nitelememiştir.” demektedir. ¹⁰⁴¹

Sevr b. Yezîd'in (ö. 150/767-68 [?]) hadisi hocası ¹⁰⁴² Recâ'dan işitmediği, Buhârî'nin verdiği tarikte kullandığı “huddistü” lafzından da anlaşılmaktadır. Buna rağmen onun hakkında sadece İbnü'l-Acemî'nin tedlîsten söz etmesi dikkat çekicidir. Bunun bir nedeni olarak diğer âlimlerin onun bu yaptığını irsâl kabul etmeleri öne sürülebilir. Bir başka neden ise Buhârî ve Ebû Dâvûd'un görüşlerinin aksine Sevr'in, kendisi hakkındaki tek tedlîs iddiasının dile getirildiği bu hadisi Recâ'dan işittiğini düşünmeleri olabilir. Nitekim Sindî'ye göre Sevr'in hadisi işittiği, Beyhakî'nin naklinde “haddesenâ” demesiyle sabittir. ¹⁰⁴³ Ayrıca Dârekutnî'nin verdiği Dâvûd b. Reşîd ↔ Velîd b. Müslim ↔ Sevr ↔ (haddesenâ) Recâ ↔ Kâtibü'l-Mugîre ↔ Mugîre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindeki isnadda da Sevr “haddesenâ Recâ” demektedir. ¹⁰⁴⁴ İbn Hacer'e göre bu tarikten hareketle Sevr'in hadisi Recâ'dan işittiği anlaşılmış, böylece zahiren illet ortadan kalkmış gibi görünmüştür. Ancak Saffâr'ın Dâvûd b. Reşîd'den naklettiği aynı isnadda “haddesenâ” değil “an” lafzı yer aldığından Dâvûd'un nakillerinde bir ihtilaf olduğu anlaşılmaktadır. ¹⁰⁴⁵ İbn Hacer'in görüşüne

¹⁰³⁹ Sindî'ye göre Velîd tahdîs sîgası kullandığı için tedlîs söz konusu değildir. Ancak Sindî burada tesviye tedlîsi ihtimalini düşünmemiş gözükmemektedir (bk. İbn Mâce, İbn Mâce, “Tahâret”, 85 [No. 550]).

¹⁰⁴⁰ Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdeîlisîn*, 18.

¹⁰⁴¹ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdeîlisîn*, 115.

¹⁰⁴² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/418.

¹⁰⁴³ İbn Mâce, “Tahâret”, 85 (No. 550). Beyhakî'nin naklettiği söylenen bu tarik bulunamamıştır. Ancak aynı tarihi aşağıda verileceği üzere Dârekutnî'nin naklettiği tespit edilmiştir.

¹⁰⁴⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/359 (No. 752).

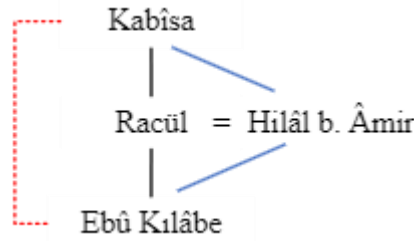
¹⁰⁴⁵ İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, 1/281-282.

katılan Şuayb el-Arnaût da buna ek olarak sekiz sikanın¹⁰⁴⁶ an‘ane ile naklettiği bir tarike tek bir sikanın ihtilaflı tarikinin mukabil olamayacağını belirtmiştir.¹⁰⁴⁷ Böylece Sevr’in semâ lafzı kullandığı, dolayısıyla hadisi gerçekten Recâ’dan işittiği argümanı çürütülmüş olmaktadır.

Özetle; incelenen rivayetin illetinin, Sevr’in hadisi hocası Recâ’dan işitmeden nakletmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak onun hadisi işitip işitmediği konusunda âlimlerin ittifak etmedikleri görülmektedir. Muhtemelen bu nedenle Sevr hakkında İbnü’l-Acemî dışında kimse tedlîs iddiasında bulunmamıştır. Onun hadisi işitmediğini düşünen âlimlerin de tedlîsten söz etmemeleri onların bu fiili irsâl kabul etmeleriyle açıklanabilir. Eğer bunu tedlîs sayıyorlarsa tezdeki pek çok örnekte görüldüğü gibi bu lafzı kullanmayı tercih etmemiş ve sadece fiili tarif ederek illeti göstermiş de olabilirler. Buhârî de Sevr’in hadisi Recâ’dan işitmediği kanaatinde bir âlim olarak bunu tedlîs saydığına dair bir ifade kullanmamıştır. Ancak onun başka râvilerin yaptığı aynı fiili tedlîs olarak değerlendirdiğinin örnekleri yukarıda verildiğinden, bu örnekte de aynı kanaatte olması uzak bir ihtimal değildir.

3.3.1.2.2. Güneş tutulduğunda kılınacak namaz rivayeti

وَحَدِيثُ أَبِي قَلَابَةَ، عَنْ قَبِيصَةَ الْهَلَالِيِّ، فِي صَلَاةِ الْكُسُوفِ يَقُولُونَ فِيهِ أَيْضًا: أَبُو قَلَابَةَ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ قَبِيصَةَ.¹⁰⁴⁸

Tirmizî’nin, hocası Buhârî’nin görüşlerini aktardığı bir başka seferde, Buhârî kûsûf namazı hakkındaki Ebû Kılâbe ↔ Kabîsa¹⁰⁴⁹ isnadıyla gelen rivayetin isnadını Ebû

¹⁰⁴⁶ Burada kastedilen sikalar hadisi Velîd’den nakleden râvilerdir.

¹⁰⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/136.

¹⁰⁴⁸ Tirmizî, *el-İlelû l-kebîr*, 97 (No. 163).

¹⁰⁴⁹ Ebû Dâvûd, “Salât”, 261 (No. 1178); Nesâî, “Kûsûf”, 16 (No. 1486); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/210 (No. 20607); İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 2/329 (No. 1402); Tahâvî, *Şerhu Me‘âni l-âsâr*, 11/331 (No. 1947); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/482 (No. 1238); Beyhakî, *es-Sünenü l-kübrâ*, 3/464 (No. 6338).

Kılâbe ↔ racûl ↔ Kabîsa¹⁰⁵⁰ şeklinde nakledenlerin bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵¹ Daha önce Ebû Kılâbe'nin tedlîsine dair detaylı bilgiler kaydedilmişti. Özetle; mütekaddimûndan hiçbir âlimin ona tedlîs isnat etmemesine -ve üstelik onun tedlîs yapmadığını söyleyen âlim de bulunmasına- rağmen Ebû Kılâbe müteahhirûn tarafından müdellis olarak nitelenmişti. Bu durum önceleri irsâl sayılan fiillerin sonradan tedlîs olarak değerlendirilmeye başlanması ve bazı râvilerin bu nedenle sonradan müdellis olarak nitelenmesi ile açıklanmıştı. İncelenen rivayet de ifade edilen durumun bir başka örneğidir.

Buhârî'nin ifadelerinden Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd'in bu rivayeti hocası¹⁰⁵² Kabîsa'dan işitmediği anlaşılmaktadır. Nitekim rivayetin aynı zamanda Ebû Kılâbe ↔ Hilâl b. Âmir ↔ Kabîsa¹⁰⁵³ isnadıyla da nakledilmesi hem Ebû Kılâbe ile Kabîsa arasında başka bir râvinin bulunduğunu kesinleştirmekte hem de bu vasıta râvinin kimliğini ortaya çıkarmaktadır. İsnaddan düşen Hilâl b. Âmir el-Basrî gerek Ebû Kılâbe'nin hocası gerekse Kabîsa'nın talebesidir,¹⁰⁵⁴ ancak Hilâl'in meçhul bir râvi olduğu söylenmiştir.¹⁰⁵⁵ Ebû Kılâbe onu belki de bu nedenle isnaddan düşürmüştür. Buhârî, Ebû Kılâbe'nin yaptığı fiili açıklamasına rağmen buna bir isim vermemiştir. Onun bunu irsâl olarak değerlendirme ihtimali daha yüksektir.

İncelenen örnekte Ebû Kılâbe'nin irsâl yaptığı anlaşılmaktadır. Fakat sonraki âlimler bu tür fiilleri tedlîs olarak isimlendirmişlerdir. Dolayısıyla Ebû Kılâbe'nin bu hadiste aralarında Buhârî ve Tirmizî'nin de bulunduğu erken dönem âlimlerine göre irsâl, sonrakilere göre tedlîs yaptığı söylenebilir.

3.3.1.2.3. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) veda haccında umre yapan hanımları için tek bir inek kurban etmesi rivayeti

قَالَ أَبُو عِيسَى: سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ حَدِيثِ الْوَلِيدِ بْنِ مُسْلِمٍ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، عَنْ يَحْيَى، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، «ذَبَحَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَمَنَ اعْتَمَرَ مِنْ نِسَائِهِ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ بَقْرَةً بَيْنَهُنَّ».

¹⁰⁵⁰ Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 3/464 (No. 6338).

¹⁰⁵¹ Ebû Kılâbe hadisi Nu'mân b. Beşîr'den de nakletmiştir. Ancak hadisi ondan da işitmediği söylenmiştir (bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/295 [No. 18351]).

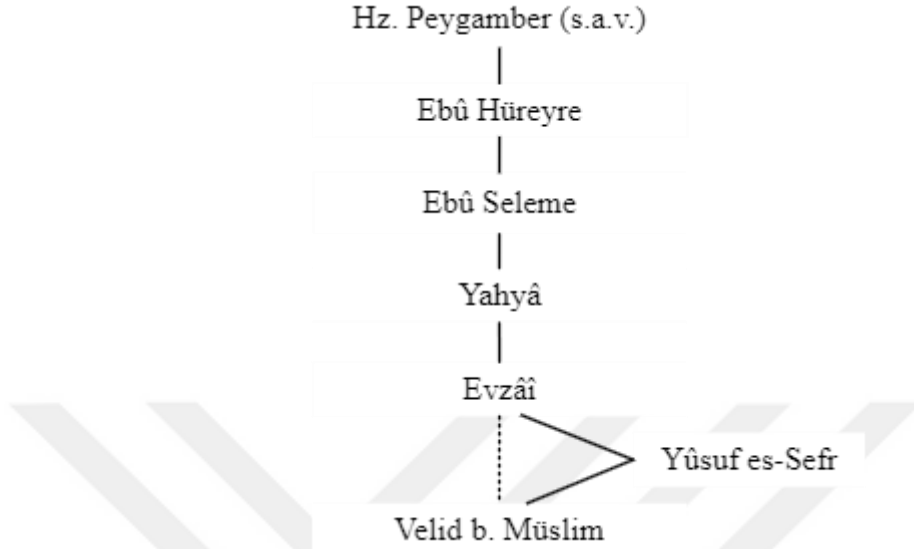
¹⁰⁵² Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 14/543.

¹⁰⁵³ Ebû Dâvûd, "Salât", 261 (No. 1179); Taberânî, *el-Mu'cemü 'l-kebîr*, 18/374 (No. 957); Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 3/464 (No. 6339).

¹⁰⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü 'l-Tehzîb*, 11/81.

¹⁰⁵⁵ Zehebî, *Mizânü 'l-i'tidâl*, 7/99.

فَقَالَ: إِنَّ الْوَلِيدَ بْنَ مُسْلِمٍ لَمْ يَقُلْ فِيهِ: حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، وَأَرَاهُ أَخَذَهُ عَنْ يُونُسَ بْنِ الْسَّفَرِ، وَيُونُسُ ذَاهِبٌ الْحَدِيثِ. وَضَعَفَ مُحَمَّدٌ هَذَا الْحَدِيثِ.¹⁰⁵⁶

Tirmizî, Buhârî’ye Velîd b. Müslim ↔ Evzâi ↔ Yahyâ ↔ Ebû Seleme ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁰⁵⁷ isnadıyla gelen Hz. Peygamber’in (s.a.v.) veda haccında umre yapan hanımları için tek bir inek kurban ettiği hadisini sormuştur. Buhârî de Velîd b. Müslim’in Evzâi’den naklederken “haddesenâ” lafzını kullanmadığına dikkat çekerek onun bu hadisi zâhibü’l-hadîs olarak nitelediği Yûsuf b. es-Sefr’den almış olabileceğini bildirmiştir. Buhârî’nin meşhur müdellis Velîd’in kullandığı lafza dikkat etmesi önemlidir. Görüldüğü üzere Buhârî bir müdellisin semâ lafzı kullanmamasından şüphelenmiş ve hadisi aslında kimden aldığını sorgulamıştır. Neticede Velîd’in, hadisi hocası Evzâi’den işitmediğini anlayarak hadisi dinlediği asıl râviyi tespit etmiş, üstelik bu râvinin zayıf olduğunu¹⁰⁵⁸ da belirterek bir bakıma Velîd’in onu isnaddan düşürme gerekçesini açıklamıştır. Bu bakış açısıyla hadiste gerçekleşen fiil açıkça tedlîstir, fakat Buhârî başka örneklerde de görüldüğü gibi tedlîs lafzını kullanmadan sadece nasıl gerçekleştiğini anlatmıştır.

¹⁰⁵⁶ Tirmizî, *el-İlelû’l-kebîr*, 133 (No. 228).

¹⁰⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 12 (No. 1748); İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 4/288 (No. 2903); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 4/205 (No. 4114); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 4/576 (No. 8781). Hadisi Velîd’den nakleden râviler Ebû Dâvûd’da Amr b. Osmân ve Muhammed b. Mihrân, İbn Huzeyme’de Muhammed b. Abdullah b. Meymûn, Nesâî’de Amr b. Osmân’dur.

¹⁰⁵⁸ Yûsuf b. es-Sefr münkerü’l-hadîstir (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/223; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/133; Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 4/452; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/162-164; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 7/297-298; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 8/556-559).

Hadisin tarikleri araştırıldığında bir de Velîd'in hadisi tahdîs sîgasıyla naklettiği Velîd b. Müslim ↔ (haddesenî) Evzâî ↔ Yahyâ ↔ Ebû Seleme ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁰⁵⁹ isnadıyla karşılaşılmıştır. Hadisin “an” lafızlı tariki üç farklı râvi tarafından, “haddesenâ” lafızlı tariki de iki râvi tarafından nakledilmiştir. Ancak Beyhakî'nin kaydettiği tahdîs sîgası içeren tariki Velîd'den nakleden Muhammed b. Abdillâh b. Meymûn'dan, aynı zamanda “an” lafzı içeren tarik de nakledilmiştir. İbn Huzeyme “an” lafızlı tariki doğrudan Muhammed'in kendisinden aktarmıştır. Beyhakî'nin tarikinde ise hadis Muhammed'den Beyhakî'ye ulaşana kadar arada üç râvi bulunmaktadır. Bu yüzden Beyhakî'nin naklettiği tarikteki tahdîs sîgasının bir hata olduğu ve bu hatadan söz konusu üç râviden birinin sorumlu olduğu düşünülebilir. Bu ihtilaf nedeniyle Muhammed b. Abdillâh'ın tarikleri görmezden gelinirse, hadisi “an” lafzıyla iki, tahdîs sîgasıyla bir râvi -Abdurrahmân b. İbrâhim- nakletmiş olmaktadır. Abdurrahmân b. İbrâhim ise sika bir râvidir.¹⁰⁶⁰ Bu durumda ya Buhârî bu tarikten haberdar değildir ya da buradaki semâ lafzının hatalı olduğunu düşünmüştür. Bu iki ihtimalden birincisi hadiste tedlîs yapılmadığı, ikincisi ise tedlîsin gerçekleştiği sonucuna götürmektedir.

Beyhakî, Velîd'in bu hadiste teferrüd ettiğini ve semâ lafzı kullanmadığını söylemiş ve Buhârî'nin buradaki açıklamasını nakletmiştir.¹⁰⁶¹ Ancak yine Beyhakî daha sonra hadisin tahdîs sîgalı tarikini de nakletmiş, bunun akabinde de “Eğer Velîd'in ‘haddesenâ Evzâî’ sözü doğruysa, o zaman hadis sahihtir.” ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁶² Beyhakî'nin tahdîs sîgasına rağmen Velîd'in hadisi işittiğinden emin olamamasının nedeni Buhârî'nin hadis hakkındaki sözleri olsa gerektir.

Çağdaş araştırmacı Nâsır b. Hamed el-Fehd'e göre Beyhakî'nin teferrüd açıklaması da dikkate alındığında Buhârî'nin hadisi ta'lîl etmesinin asıl nedeni, Velîd'in hadisin lafzında teferrüd etmesi ve başka sika râvilerin aktardığı Hz. Âişe'den gelen hadis metnine¹⁰⁶³ muhalefet etmesidir. Ancak yukarıda tahrîc edildiği gibi İbn Huzeyme bu hadisi *Sahîh*'ine alarak sahih saydığını göstermiş, İbn Abdilber de hadis hakkında

¹⁰⁵⁹ İbn Mâce, “Edâhî”, 5 (No. 3133); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/577 (No. 8781). Hadisi Velîd'den bu isnadla nakleden râviler İbn Mâce'de Abdurrahmân b. İbrâhim, Beyhakî'de ise Muhammed b. Abdillâh b. Meymûn'dur.

¹⁰⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/495-500; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/131-132.

¹⁰⁶¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/576 (No. 8780).

¹⁰⁶² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/576 (No. 8781).

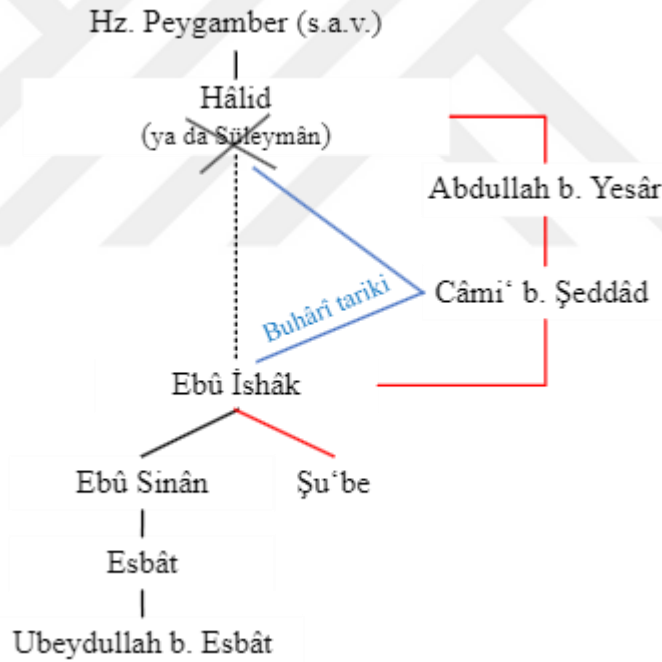
¹⁰⁶³ Söz konusu metin “صَحِيحُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ عَنْ نَسَائِهِ بِالْقُرْ” şeklindedir (bk. Buhârî, “Hayz”, 1 [No. 294]; Müslim, “Hac”, 1211).

“sahîh sâbit” demiştir.¹⁰⁶⁴ Fehd’e göre bu durum iki âlimin hadiste bir muhalefet olduğunu düşünmedikleri anlamına gelmektedir. Hadisin aynı zamanda tahdîs sîgası ile aktarıldığını söyleyen ve başka bir tarikten gelen metne benzemesi¹⁰⁶⁵ nedeniyle aslında Velîd’in hadiste teferrüd etmediğini düşünen Fehd, Buhârî’nin fikrine katılmamaktadır.¹⁰⁶⁶

3.3.1.2.4. “İç hastalıklarından dolayı ölen kimse kabir azabı çekmez.” rivayeti

حَدَّثَنَا عَبْدُ بْنُ أُسْبَاطٍ، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا أَبُو سِنَانَ الشَّيْبَانِيُّ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ السَّبَّيْعِيِّ، قَالَ: قَالَ خَالِدُ بْنُ عُرْفُطَةَ لِسُلَيْمَانَ بْنِ صُرَدٍ أَوْ سُلَيْمَانَ بْنِ صُرَدٍ خَالِدِ بْنِ عُرْفُطَةَ: أَمَا سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: «مَنْ قَتَلَهُ بَطْنُهُ لَمْ يُعَذَّبْ فِي قَبْرِهِ» فَقَالَ أَخَذَهُمَا لِصَاحِبِهِ: نَعَمْ.

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: أَبُو إِسْحَاقَ سَمِعَ مِنْ سُلَيْمَانَ بْنِ صُرَدٍ، وَلَا أَعْرِفُ لِأَبِي إِسْحَاقَ سَمَاعًا مِنْ خَالِدِ بْنِ عُرْفُطَةَ، وَلَعَلَّهُ سَمِعَ هَذَا الْحَدِيثَ مِنْ جَامِعِ بْنِ شَدَّادٍ أَبِي صَخْرَةَ، عَنْ خَالِدِ بْنِ عُرْفُطَةَ.¹⁰⁶⁷

Tirmizî’nin Ubeydullah b. Esbât ↔ babası Esbât ↔ Ebû Sinân eş-Şeybânî ↔ Ebû İshâk es-Sebîl ↔ Hâlid ya da Süleymân ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla naklettiği hadisin metni “İç hastalıklarından dolayı ölen kimse kabir azabı çekmez.” şeklindedir.¹⁰⁶⁸ Ebû İshâk’ın naklederken hadisin isnadında “Hâlid b. Urfuta,

¹⁰⁶⁴ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 12/136.

¹⁰⁶⁵ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 12/135.

¹⁰⁶⁶ Fehd, *Menhecü’l-mütekaddimîn*, 240-242.

¹⁰⁶⁷ Tirmizî, *el-İlelû’l-kebîr*, 152 (No. 260).

¹⁰⁶⁸ Tirmizî, “Cenâiz”, 66 (No. 1086); Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 4/191, 7/115 (No. 4109, 6486).

Süleymân b. Surad’a söyledi.” ya da “Süleymân, Hâlid’e söyledi.” lafızlarından hangisini söylediği konusunda bir şüphe hasıl olmuştur. Buradaki şek Ebû İshâk’tan sonra gelen râvilerden birinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Şüphenin Ebû Sinân’dan kaynaklanmadığı kesindir. Çünkü hadis ondan Ebû İshâk’ın önce Hâlid ardından Süleymân dediği lafızla aktarılmıştır.¹⁰⁶⁹ Böylece hem Buhârî’nin aşağıda verilecek açıklaması teyit edilmiş hem de şüpheden sorumlu râvinin Esbat ya da babası olduğu kesinleşmiştir.

Buhârî bu şüpheyi gidermeye ve doğru olan lafzı açıklamaya yönelik olarak Ebû İshâk’ın Süleymân’dan hadis işittiğini, fakat Hâlid’den işitmediğini belirtmiştir.¹⁰⁷⁰ Buhârî, Ebû İshâk’ın hadisi Câmi‘ b. Şeddâd ↔ Hâlid kanalıyla işittiğini bildirmektedir. Yani isnaddaki doğru ifadenin Ebû İshâk ↔ Hâlid olduğunu bilen Buhârî, aynı zamanda Ebû İshâk’ın Hâlid’den hadis işitmediği bilgisinden yola çıkarak onun bu isnaddan Câmi‘i düşürdüğünü tespit etmiştir.

Hadis Şu‘be tarafından Câmi‘ b. Şeddâd ↔ Abdullah b. Yesâr kanalıyla ve “Süleymân ve Hâlid ile birlikte oturuyorduk. Biri diğerine dedi ki...” lafzıyla nakledilmiştir.¹⁰⁷¹ Bu tarikten hareketle Ebû İshâk’ın doğru isnadının aslında Ebû İshâk ↔ Câmi‘ b. Şeddâd ↔ Abdullah b. Yesâr ↔ Hâlid b. Urfuta (Süleymân’a dedi) ↔ Hz. Peygamber (s.a.v) şeklinde olması gerektiği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Buhârî her ne kadar Ebû İshâk’ın isnaddan Câmi‘i düşürdüğünü tespit etse de Abdullah’ın da isnaddan düştüğünü fark etmemiş ya da buna dikkat çekmemiş gözükmektedir. Sonuç olarak Ebû İshâk’ın hadisi Câmi‘ ↔ Abdullah ↔ Hâlid kanalıyla almasına rağmen iki râviyi birden isnaddan düşürerek tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/243 (No. 18312).

¹⁰⁷⁰ Hem Hâlid hem de Süleymân sahâbîdir. Mizzî, Buhârî’nin, aksi kanaat bildirmesine rağmen Hâlid’in talebeleri arasında Ebû İshâk’ı da zikretmiştir (Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 8/128). O, Ebû İshâk’ın Hâlid’den naklettiği rivayetlere bakarak bu sonucu çıkarmış olabilir. Fakat burada Buhârî’nin görüşü esas alınmıştır. Bununla birlikte Ebû İshâk’ın Hâlid’den hadis işitmiş olabileceği de muhtemel gözükmektedir. Çünkü Ebû İshâk isnaddan Câmi‘i düşürünce Abdullah b. Yesâr’dan rivayet ediyor gözükecektir. Ancak belli ki ondan hadis işitmediği için Abdullah’ı da isnaddan düşürme ihtiyacı hissetmiştir. Doğrudan Hâlid’den nakletmekte bir beis görmemesinin nedeni ise gerçekten Hâlid’den semânın bulunması olabilir.

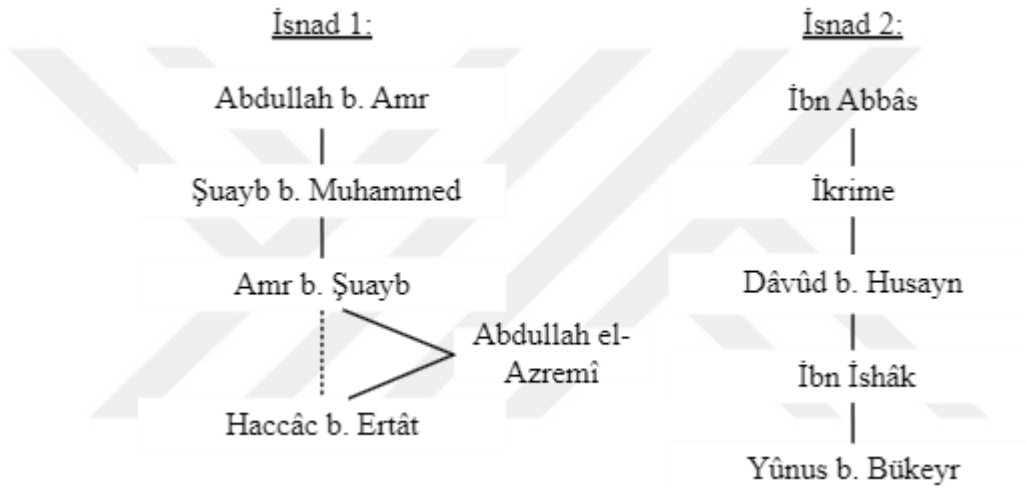
¹⁰⁷¹ Nesâî, “Cenâiz”, 111 (No. 2052); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/243, 37/177-178 (No. 18311, 22500); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 7/195 (No. 2933). Şu‘be’den başka Eyyûb b. Câbir ve Kays b. Rebî‘ de hadisi aynı isnadla nakletmiştir (bk. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 4/190 [No. 4102, 4103]). Öte yandan hadis Abdullah b. Yesâr’dan Câmi‘ dışında başka râviler tarafından da nakledilmiştir (bk. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 4/190-191 [No. 4104-4108]).

3.3.1.2.5. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kızı Zeyneb'in eski eşi Ebü'l-As ile tekrar evlenmesi rivayeti

حَدَّثَنَا هَنَادٌ، وَأَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنِ الْحَجَّاجِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ رَدَّ ابْنَتَهُ زَيْنَبَ عَلَى أَبِي الْعَاصِ بْنِ الرَّبِيعِ بِنِكَاحٍ جَدِيدٍ وَمَهْرٍ جَدِيدٍ.

حَدَّثَنَا هَنَادٌ، حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ بُكَيْرٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، قَالَ: حَدَّثَنِي دَاوُدُ بْنُ الْحَصَنِ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: رَدَّ النَّبِيُّ ﷺ ابْنَتَهُ زَيْنَبَ عَلَى أَبِي الْعَاصِ بْنِ الرَّبِيعِ بَعْدَ سَتْنَيْنِ بِنِكَاحٍ الْأَوَّلِ وَلَمْ يُحْدِثْ نِكَاحًا.

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَيْنِ الْحَدِيثَيْنِ فَقَالَ: حَدِيثُ ابْنِ عَبَّاسٍ أَصَحُّ فِي هَذَا الْبَابِ مِنْ حَدِيثِ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ.¹⁰⁷²

Bu örnekte aynı konuda iki farklı isnadla gelen iki farklı rivayetten söz edilmektedir. Bunlardan birincisi Ebû Muâviye ↔ Haccâc b. Ertât ↔ Amr b. Şuayb ↔ Babası ↔ Dedesi ↔ isnadıyla nakledilen Zeyneb'in Ebü'l-As ile ikinci defa evlenirken Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yeni bir mehir ile yeni bir nikâh kıydığı rivayettir.¹⁰⁷³ İkincisi ise Yûnus b. Bükeyr ↔ Muhammed b. İshâk ↔ Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime ↔ İbn Abbas isnadıyla nakledilen¹⁰⁷⁴ yeni bir nikâh kıyılmadan, evliliğin eski nikâh ile devam ettiği rivayetidir. Görüldüğü üzere iki rivayetin metni muhtelifdir. Buhârî bunlardan İbn Abbâs'ın naklettiği ikinci rivayeti daha sahih kabul etmektedir.

¹⁰⁷² Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 166-167 (No. 288-289).

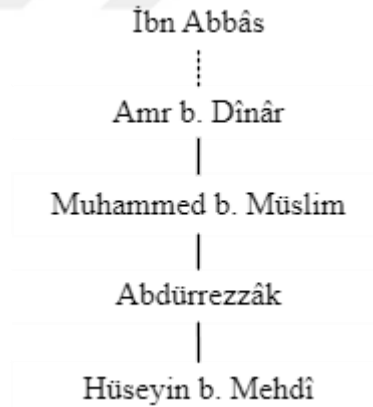
¹⁰⁷³ Tirmizî, "Nikâh", 41 (No. 1174); İbn Mâce, "Nikâh", 60 (No. 2010); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/529-530 (No. 6938); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 19/202-203; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/373-374 (No. 3625); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/304 (No. 14069).

¹⁰⁷⁴ Tirmizî, "Nikâh", 41 (No. 1175); Ebû Dâvûd, "Talâk", 24 (No. 2233); İbn Mâce, "Nikâh", 60 (No. 2009); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/369, 4/195, 5/322 (No. 1876, 2366, 3290); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/228 (No. 11575); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/374-375 (No. 3626); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/304 (No. 14068).

Her ne kadar bu konuda Buhârî ya da Tirmizî tarafından net bir açıklama yapılmasa da Buhârî'nin ikinci rivayeti sahih kabul etmesindeki sebep büyük ihtimalle ilk isnadda Haccâc'ın, hocası¹⁰⁷⁵ Amr'dan rivayetinde bir problem saptamasıdır. Çünkü tezde daha önce de ifade edildiği üzere Haccâc'ın Amr b. Şuayb'dan naklettiği hadisleri aslında metrûk bir râvi olan¹⁰⁷⁶ Muhammed b. Ubeydillah el-Arzemî'den işittiği bilinmektedir. Bu bilgi Haccâc'ın tedlîsinden söz edilirken genellikle dile getirilmiştir. Üstelik bu bilgiyi Abdullah b. Mübârek'ten nakledenlerden biri de Buhârî'dir. Dolayısıyla burada net bir açıklama yapmasa bile Buhârî'nin bu rivayette Haccâc'ın tedlîs yaptığını düşünmesi çok büyük bir ihtimaldir. Nitekim Ahmed b. Hanbel¹⁰⁷⁷ ile Yahyâ el-Kattân¹⁰⁷⁸ da Buhârî ile aynı kanaattedir. Böylece hem Haccâc'ın rivayeti tedlîs yaparak naklettiğini hem de tedlîs yapma gerekçesi ortaya çıkmaktadır.

3.3.1.2.6. Mallar konusunda bir yeminle birlikte bir şahit gerektiği rivayeti

حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ مَهْدِيٍّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَضَى بِالْيَمِينِ مَعَ الشَّاهِدِ. سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ لَمْ يَسْمَعْ عِنْدِي مِنْ ابْنِ عَبَّاسٍ هَذَا الْحَدِيثَ.¹⁰⁷⁹

Tirmizî, Buhârî'ye Hüseyin b. Mehdî ↔ Abdürrezzâk ↔ Muhammed b. Müslim ↔ Amr b. Dînâr ↔ İbn Abbâs isnadıyla gelen, mallar hakkında bir yemin ve bir şahit

¹⁰⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/421.

¹⁰⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/97-102; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/322-324.

¹⁰⁷⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2/378.

¹⁰⁷⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/304-306 (No. 14070).

¹⁰⁷⁹ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 204 (No. 361).

gerektiği rivayetini sormaktadır.¹⁰⁸⁰ Buhârî de bu soruya, Amr'ın bu rivayeti İbn Abbâs'tan işitmediği cevabını vermiştir. Anlaşıldığı üzere Amr isnaddan rivayeti aldığı asıl râviyi düşürerek normalde hadis işittiği¹⁰⁸¹ İbn Abbâs'tan doğrudan nakletmiştir.

Amr'ın tedlîsi hakkında daha önce ayrıntılı bilgi verilmişti. Orada İbn Hacer'in, Buhârî'nin başka bir hadis için "Amr bunu İbn Abbas'tan işitmedi." ifadesini aktardığı ve bunun tedlîs anlamına geldiğini söylediği belirtilmişti.¹⁰⁸² İncelenen örnekte de aynı durumun geçerli olduğu açıktır. Amr'ın erken dönemde yaptığı bu tür fiillerin genellikle irsâl olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel, yine İbn Abbâs'tan rivayetleri bağlamında Amr'ın irsâl yapmasından söz etmiştir. Ancak aynı fiil İbn Hacer'in Amr'ı müdellis olarak nitelemesine neden olmuştur. Amr'a - Hâkim hariç- İbn Hacer'den başka müdellis diyen olmaması hem tedlîs ile irsâlin aynı anlamda kullanılabildiğini hem de daha önce irsâl sayılan fiilleri İbn Hacer'in tedlîs saydığını göstermektedir.

3.3.1.2.7. Zimmetine para geçiren, hainlik yapan ve yağma yapan kişiler için el kesme cezasının uygulanmayacağı rivayeti (Tirmizî)

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ خَشْرَمٍ، أَخْبَرَنَا عِيسَى بْنُ يُونُسَ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَيْسَ عَلَى خَائِنٍ وَلَا مُخْتَلِسٍ وَلَا مُنْتَهَبٍ قَطْعٌ».

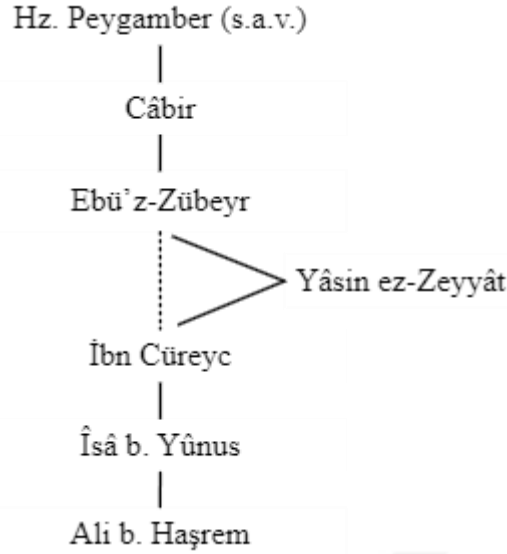
سَأَلْتُ مُحَمَّدًا قُلْتُ لَهُ: هَلْ رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ غَيْرُ ابْنِ جُرَيْجٍ؟ فَقَالَ: رَوَاهُ مُغِيرَةُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَ حَدِيثِ ابْنِ جُرَيْجٍ.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 21 (No. 3603); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/283 (No. 20642). Bu kaynaklarda hadisi Abdürrezzâk'tan nakleden râviler Muhammed b. Yahyâ ve Seleme b. Şebîb'dir. Hadisi Muhammed b. Müslim dışında Kays b. Sa'd da Amr'dan nakletmiştir (bk. Müslim, "Akdiye", 2 [No. 1712]; Ebû Dâvûd, "Akdiye", 21 [No. 3603]; İbn Mâce, "Ahkâm", 31 [No. 2370]; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 4/98, 5/120 [No. 2224, 2968]; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/281 [No. 20634, 20635, 20636]).

¹⁰⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/6.

¹⁰⁸² İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 8/30.

¹⁰⁸³ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 232-233 (No. 422).

Tirmizî; Ali b. Haşrem ↔ Îsâ b. Yûnus ↔ İbn Cüreyc ↔ Ebü'z-Zübeyr ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen ve zimmetine para geçiren, hainlik yapan ve yağma yapan kişiler için el kesme cezasının uygulanmayacağını bildiren hadisi¹⁰⁸⁴ Ebü'z-Zübeyr'den İbn Cüreyc dışında nakleden başka bir râvi olup olmadığını sormuş, Buhârî de Mugîre b. Müslim'in de bu hadisi ondan rivayet ettiğini bildirmiştir. Hadisle ilgili bundan başka bir bilgi verilme de bu hadiste İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığı bilinmektedir. Aralarında Ebû Hâtim ile Ebû Zûr'a'nın da bulunduğu çok sayıda âlim İbn Cüreyc'in aslında bu hadisi zayıf bir kimse olan Yâsin ez-Zeyyât'tan işittiğini, fakat isnaddan onu düşürerek naklettiğini bildirmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi ileride İbn Ebî Hâtim bölümünde aynı hadis incelenirken kaydedilecektir.¹⁰⁸⁵ Burada özetle İbn Cüreyc'in, hadisi hocası¹⁰⁸⁶ Ebü'z-Zübeyr'den işitmediği halde, hadisi dinlediği Yâsin ez-Zeyyât'ı zayıflığı nedeniyle isnaddan düşürerek tedlîs yaptığı söylenebilir.

3.3.1.2.8. Namazın kısaltılması için gereken sefer müddeti hakkındaki rivayet

وَرَوَى عَطَاءٌ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، قَالَ: إِذَا أَقَامَ أَرْبَعًا صَلَّى أَرْبَعًا.

¹⁰⁸⁴ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 14 (No. 4391, 4392, 4393); Nesâî, "Kat'u's-sârik", 13 (No. 4972, 4973, 4974); Tirmizî, "Hudûd", 18 (No. 1514); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/303 (No. 15070); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/219-210 (No. 18858, 18860); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/498, 500 (No. 29253, 29254, 29261); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 10/309-310 (No. 4456); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/484-485 (No. 17290); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/250 (No. 3411).

¹⁰⁸⁵ Ebû Hâtim ile Ebû Zûr'a'nın hadis hakkında tedlîsi ortaya koyan daha kesin bir açıklama yapmaları nedeniyle hadisin ayrıntılı olarak o kısımda incelenmesi tercih edilmiştir (bk. "3.4.1.2.4. Zimmetine para geçiren kişi için el kesme cezasının olmadığı rivayeti (İbn Ebî Hâtim)" başlığı).

¹⁰⁸⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/405.

وَرَوَى دَاوُدُ بْنُ أَبِي هِنْدَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، خِلَافَ هَذَا.

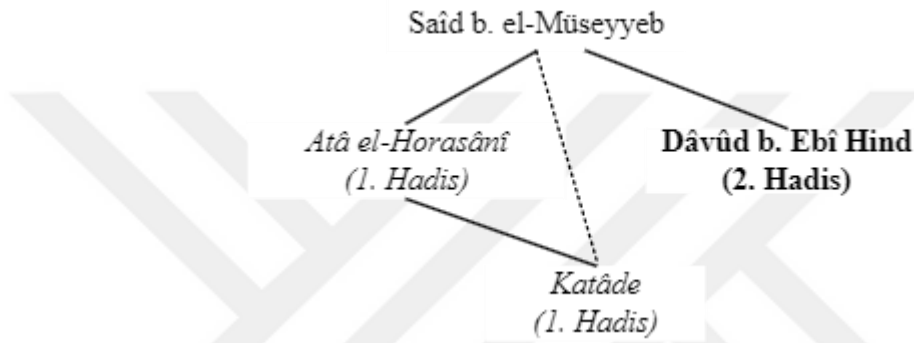
قُلْتُ لَهُ: فَإِنَّ قَتَادَةَ رَوَى عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ قَالَ: إِذَا أَقَامَ أَرْبَعًا صَلَّى أَرْبَعًا، مِثْلَ مَا رَوَى عَطَاءٌ.

قَالَ مُحَمَّدٌ: أَرَى قَتَادَةَ أَخَذَهُ عَنْ عَطَاءٍ.

قَالَ مُحَمَّدٌ: سَأَلْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُثْمَانَ بْنَ عَطَاءٍ: مِنْ أَيْنَ أَصْلُ عَطَاءِ الْخُرَاسَانِيِّ؟ قَالَ: مِنْ بَلْخِ، وَلِدَ سَنَةَ خَمْسِينَ، وَمَاتَ سَنَةَ خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ وَمِئَةٍ.

قَالَ أَبُو عِيسَى: وَعَطَاءُ الْخُرَاسَانِيُّ رَجُلٌ ثَقَّةٌ، رَوَى عَنْهُ الثَّقَاتُ مِنَ الْأَئِمَّةِ مِثْلَ مَالِكٍ وَمَعْمَرٍ وَغَيْرِهِمَا، وَلَمْ أَسْمَعْ أَنَّ أَحَدًا مِنَ الْمُتَقَدِّمِينَ تَكَلَّمَ فِيهِ

بِشَيْءٍ.¹⁰⁸⁷

Tirmizî bu örnekte Buhârî'ye namazın kısaltılması için asgarî sefer müddeti hakkındaki iki muhtelif rivayeti sormaktadır. Bu konuda naklettiği ilk rivayet Atâ el-Horasânî ↔ Saïd b. el-Müseyyeb isnadıyla nakledilen, sefer müddetinin dört gün olduğunu belirten rivayettir.¹⁰⁸⁸ Tirmizî, Dâvûd b. Ebî Hind ↔ Saïd b. el-Müseyyeb isnadıyla gelen rivayetin¹⁰⁸⁹ buna muhalif olduğunu belirtmektedir. Nitekim bu rivayette sefer müddeti on beş gün olarak tayin edilmiştir. Bu iki muhalif rivayeti verdikten sonra ilk rivayete destek olarak Katâde'nin de Saïd b. el-Müseyyeb aynı hadisi naklettiğini¹⁰⁹⁰ ifade eden Tirmizî, bu rivayetler hakkında hocasının görüşüne başvurmuştur. Her ne kadar Katâde tariki Atâ'ya mütâbaat ediyor gözükse de Buhârî'nin açıklamasından durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Buhârî, Katâde'nin rivayeti aslında Atâ'dan aldığı kanaatindedir.

Buhârî bu fiili tedlîs saydığına dair bir ifade kullanmasa da durumu fark ederek gerekli izahatı yapması önemlidir. Buhârî'nin, isnadı sahih gibi görünmesine rağmen

¹⁰⁸⁷ Tirmizî, *el-İlelû 'l-kebîr*, 272-273 (No. 499-500).

¹⁰⁸⁸ Tirmizî, "Sefer", 2 (No. 556); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/535 (No. 4347).

¹⁰⁸⁹ Tirmizî, "Sefer", 2 (No. 556); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/535 (No. 4348); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/383 (No. 8296).

¹⁰⁹⁰ Tirmizî, "Sefer", 2 (No. 556); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/534 (No. 4346); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/384 (No. 8303).

Katâde'nin naklettiği tarike sorgulayarak yaklaşmasının nedeni büyük ihtimalle onun tedlîs ile meşhur olmasıdır. Muhtemelen bu bilgi ışığında Buhârî onun naklettiği hadise temkinli yaklaşmış ve neticede hadisi aslında Atâ'dan aldığını tespit etmiştir.¹⁰⁹¹

3.3.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)

Tirmizî'nin eserinde de müdellisin muâsır olduğu halde hadis işitmediği hocadan nakillerine dair örnekler bulunmaktadır. Daha önce incelenen eserlerde olduğu gibi bu başlıkta da müdellisin hadisi naklettiği hocaya mülâkî olup olmadığı dikkate alınmayacak, ancak tespit edilebildiği durumlarda likâya ayrıca dikkat çekilecektir.

3.3.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

3.3.2.1.1. “Kur’ân’ı daima okuyup müzakere ediniz!..” rivayeti

حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عُرْفَةَ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَوَاءٍ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي عُرُوبَةَ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «اسْتَذْكُرُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ أَشَدُّ تَفَصُّيًا مِنْ صُدُورِ الرِّجَالِ مِنَ النَّعَمِ مِنْ غُلِيلِهَا» ... الْحَدِيثُ.

فَسَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: هَذَا حَدِيثٌ مَشْهُورٌ مِنْ حَدِيثِ الْأَعْمَشِ، وَلَكِنْ لَا أَعْرِفُهُ مِنْ حَدِيثِ سَعِيدِ بْنِ أَبِي عُرُوبَةَ، وَلَا أَعْرِفُ لِسَعِيدِ بْنِ أَبِي عُرُوبَةَ سَمَاعًا مِنَ الْأَعْمَشِ، وَهُوَ يُدَلِّسُ وَيُرْوِي عَنْهُ.¹⁰⁹²

Hiz. Peygamber (s.a.v.)

İbn Mes‘ûd

Ebû Vâil

A‘meş

Saîd b. Ebî Arûbe

Muhammed b. Sevâ’

Hasan b. Arefe/Kaze‘a

Hasan b. Arefe ↔ Muhammed b. Sevâ’ ↔ Saîd b. Ebî Arûbe ↔ A‘meş ↔ Ebû Vâil
↔ Abdullah b. Mes‘ûd ↔ Hiz. Peygamber (s.a.v.) isnadiyla gelen hadiste Hiz.

¹⁰⁹¹ Bu tespit yapılmasaydı Katâde'nin Atâ'ya mütâbaat etmesi, ilk rivayet için bir tercih sebebi olacaktı.

¹⁰⁹² Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 348-349 (No. 646).

Peygamber (s.a.v.) “Kur’ân’ı dâima okuyup müzâkere ediniz! Çünkü Kur’ân’ın hafız kişilerin gönüllerinden ayrılıp kaçması develerin boşanıp kaçmasından daha şiddetlidir.” buyurmaktadır.¹⁰⁹³ Buhârî rivayetin A‘meş’in meşhur hadislerinden olduğunu¹⁰⁹⁴ söylemiştir. Ancak bu hadisin Saîd b. Ebî Arûbe’nin rivayetlerinden olmadığını düşünmekte ya da en azından bildiği Saîd hadisleri arasında bulunmadığını¹⁰⁹⁵ ifade etmektedir. Aynı zamanda Saîd b. Ebî Arûbe’nin A‘meş’ten hadis işitmediğini de belirten Buhârî, onun A‘meş’ten naklederken tedlîs yaptığını belirtmiştir. Böylece Buhârî’nin -ve dolayısıyla Tirmizî’nin- bir râvinin muâsır olduğu halde hadis işitmediği hocadan nakline tedlîs dedikleri anlaşılmaktadır.

Aslında Saîd’in hocaları arasında A‘meş de zikredilmiştir.¹⁰⁹⁶ Buhârî’ye ve Tirmizî’ye göre ise Saîd, A‘meş ile muâsır ve belki mülâkî olduğu halde ondan hadis işitmemiştir. Bu durumda incelenen isnadda Saîd, hadisi işitmediği halde doğrudan A‘meş’ten nakletmiştir. Daha önce detaylı olarak anlatıldığı gibi imamların tedlîs yaptıklarına ihtimal verdikleri kimselerden müteşekkil ikinci mertebe müdellislerden olan Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773) hakkında mütekaddimûndan Buhârî dışında açıkça tedlîsten söz eden tek kişi Nesâî’dir. Öte yandan İbn Sa’d, Yahyâ el-Kattân gibi âlimler açık tedlîs ifadesi kullanmasalar da bu fiili tarif eden açıklamalar yapmışlardır. İbn Ebî Arûbe’nin nispeten az kişi tarafından müdellis olarak nitelenmesinin nedeni yaşadığı dönem nedeniyle yaptığı fiilin irsâl kabul edilmesi olmalıdır. Nitekim Buhârî’nin burada kullandığı tedlîs kelimesi de aslında yerleşik anlamıyla irsâl-i hafîyi ifade etmektedir.

¹⁰⁹³ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/38-41 (No. 762, 763); Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 10/244 (No. 10449). Bu kaynaklarda Hasan’ın adı Hasan b. Kaze‘a olarak verilmiştir. Hadisi Hasan’dan nakleden üç farklı râvi bulunmaktadır. Bunlar İshâk b. İbrâhim, Ömer b. Saîd ve Abdullah b. Kahtabe’dir.

¹⁰⁹⁴ Hadisin A‘meş’ten nakledilen tarikleri için örneğin bk. Müslim, “Salâtü’l-müsâfirîn ve kasruhâ”, 790; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/71 (No. 3959); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/106, 15/455 (No. 8656, 30615).

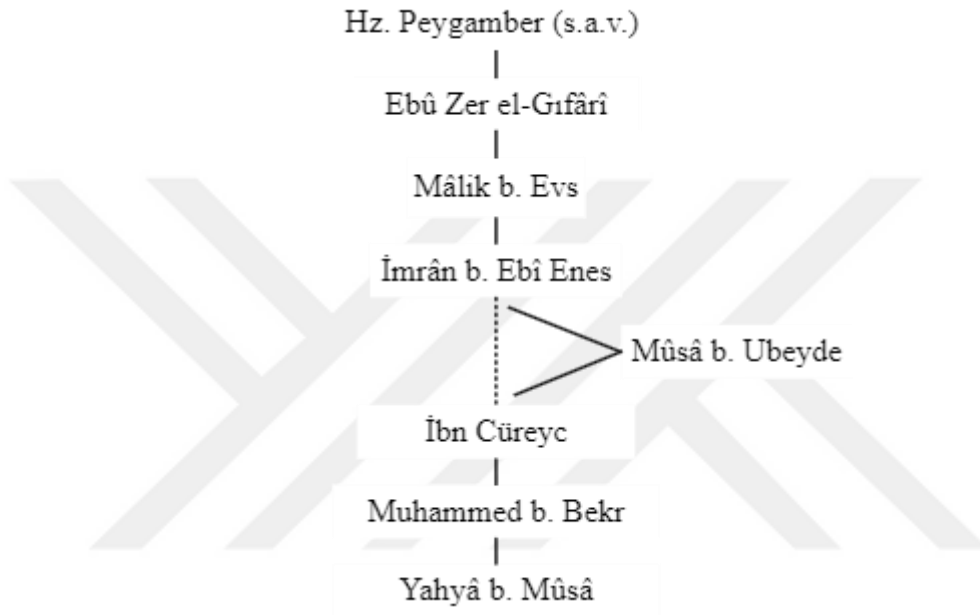
¹⁰⁹⁵ Buhârî hadisin İbn Ebî Arûbe’nin hadislerinden olmadığını düşündüğüne göre hadisin İbn Ebî Arûbe’ye nispetinde bir hata gerçekleştiği ve bu hatadan Muhammed b. Sevâ’ ya da Hasan’ın sorumlu olduğu düşünülebilir. Hasan b. Arefe isimli râvi aslında Hasan b. Kaze‘a olmalıdır. Çünkü hem iki farklı kaynaktan isnadda adı bu şekilde geçmiştir, hem de Hasan b. Arefe (ö. 257/870-71), Muhammed b. Sevâ’nın talebeleri arasında yer almazken akranı Hasan b. Kaze‘a (ö. yaklaşık 250/864-70) Muhammed’in talebesidir.

¹⁰⁹⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 11/6.

3.3.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

3.3.2.2.1. Deve için de buğday için de zekât verileceği rivayeti

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَكْرٍ، أَخْبَرَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَبِي أَنَسٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَوْسٍ بْنِ الْحَدَّانِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «فِي الْإِبِلِ صَدَقَتُهَا، وَفِي الْبُرِّ صَدَقَتُهُ». سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: ابْنُ جُرَيْجٍ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ عُمَرَ بْنِ أَبِي أَنَسٍ، يَقُولُ: حَدَّثْتُ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَبِي أَنَسٍ.¹⁰⁹⁷

Tirmizî, Buhârî'ye Yahyâ b. Mûsâ ↔ Muhammed b. Bekr ↔ İbn Cüreyc ↔ İmrân b. Ebî Enes ↔ Mâlik b. Evs ↔ Ebû Zer el-Gıfârî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen deve için de buğday için de zekât verileceği rivayetini¹⁰⁹⁸ sormaktadır. Buhârî bu hadîs hakkında “İbn Cüreyc, İmrân’dan (hadis) işitmedi. ‘Huddistü an İmrân/Bana İmrân’dan nakledildi’ der.” açıklamasını yapmıştır.

Gerçekten de İmrân ile İbn Cüreyc arasında hoca-talebe ilişkisi bulunduğu dair bilgiye rastlanamamıştır. Hicrî 80 (699) yılında doğan Mekkeli İbn Cüreyc’in (ö. 150/767) Medîne’de yaşayan İmrân (ö. 117/735-36) ile görüşme ihtimali bulunmasına rağmen ondan hadis işitmediği anlaşılmaktadır. Bu hadisi İmrân’dan işitmediği fikrini kuvvetlendiren bir tariki Ahmed b. Hanbel nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel’in naklettiği

¹⁰⁹⁷ Tirmizî, *el-İlelû l-kebîr*, 100 (No. 171).

¹⁰⁹⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/545 (No. 1432); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/490 (No. 1934); Beyhakî, *es-Sünenü l-kübrâ*, 4/247 (No. 7598). Hâkim ve Beyhakî’de hadisi Muhammed b. Bekr’dan nakleden râvi Züheyr b. Harb iken, Dârekutnî’de Abdullah b. Muâviye’dir.

tarikin isnadı Muhammed b. Bekr ↔ İbn Cüreyc ↔ (belegahû anhu an) İmrân b. Ebî Enes ↔ Mâlik b. Evs ↔ Ebû Zer el-Gıfârî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Burada o, hadisin “İbn Cüreyc’e İmrân’dan ulaştığı/belegahû anhu an” ifadesi ile Buhârî’nin görüşünü desteklemiştir.¹⁰⁹⁹

İbn Hacer, Tirmizî’nin buradaki metnini verdikten sonra İbn Cüreyc’in Mûsâ b. Ubeyde’den tedlîs yapmış gibi görüldüğünü belirtmiştir. Gerçekten de hadis Mûsâ b. Ubeyde ↔ İmrân şeklinde aynı isnadla kaydedilmiştir.¹¹⁰⁰ Mûsâ ise zayıf bir râvidir.¹¹⁰¹ Anlaşılan İbn Cüreyc hadisi yaşça kendisinden küçük olduğu anlaşılan¹¹⁰² Mûsâ’dan (ö. 153/770-71) işitmesine rağmen zayıflığı¹¹⁰³ ve belki de yaşının küçüklüğü nedeniyle onu isnaddan düşürerek tedlîs yapmıştır. Onun bazen de “huddistü” gibi lafızlar kullanarak arada bir râvi olduğunu ima etmekle birlikte bu râvinin kimliğini açıklamayarak tedlisinde ısrar ettiği görülmektedir.

3.3.2.2. “Fıtır sadakası bütün Müslümanlara vaciptir.” rivayeti

قَالَ أَبُو عِيسَى: سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ حَدِيثِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ مُنَادِيًا: «أَلَا إِنَّ صَدَقَةَ الْفِطْرِ وَاجِبَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ»
فَقَالَ: ابْنُ جُرَيْجٍ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ.

قَالَ مُحَمَّدٌ: رَأَيْتُ أَحْمَدَ بْنَ حَنْبَلٍ، وَعَلِيَّ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ، وَالْحَمْدِيُّ، وَإِسْحَاقَ بْنَ إِبْرَاهِيمَ يَخْتَجُونَ بِحَدِيثِ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، وَشُعَيْبٌ قَدْ سَمِعَ مِنْ

جَدِّهِ.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 35/441 (No. 21557).

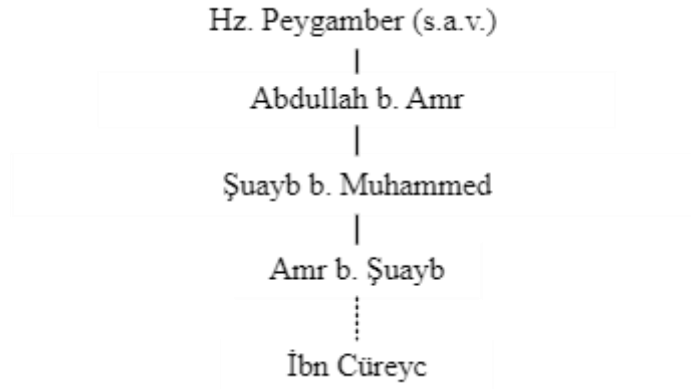
¹¹⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/45 (No. 10803); Bezzâr, *el-Müsne'd*, 9/340 (No. 3895); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/488-489 (No. 1932, 1933); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/247, 248 (No. 7599, 7602). Bu kaynaklarda hadisi Mûsâ’dan nakleden râviler sırasıyla Zeyd b. Hubâb, Ebû Âsım ve son iki kaynakta Saîd b. Seleme’dır.

¹¹⁰¹ Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *İthâfû'l-mehera bi'l-fevâidi'l-mübtetekera min etrâfi'l-aşera*, nşr. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır vd. (Medine: Merkezü hizmeti's-sünne ve's-sîreti'n-nebeviyye, 1415/1994), 14/182.

¹¹⁰² İbn Cüreyc râvi tabakalarında altıncı tabakada yer almaktayken Mûsâ yedinci tabakadandır.

¹¹⁰³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/291; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/234-237; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/160-162; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/333-336; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/104-113; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/551; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/356-360.

¹¹⁰⁴ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 108 (No. 186).

Tirmizî, hocası Buhârî'ye İbn Cüreyc ↔ Amr b. Şuayb ↔ Babası Şuayb b. Muhammed ↔ Dedesi Abdullah b. Amr b. el-Âs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen “Fıtır sadakası bütün Müslümanlara vaciptir.” hadisini sormuştur.¹¹⁰⁵ Buhârî, İbn Cüreyc'in Amr b. Şuayb'dan hadis işitmediğini belirtmiş ve (buna rağmen) aralarında Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu âlimlerin Amr'ın bu hadisiyle ihticâc ettiklerini söylemiştir. Bu durumda adları verilen âlimlerin Buhârî'nin sözünü ettiği illete vakıf olmadıkları anlaşılmaktadır. Buhârî son olarak Şuayb'ın, dedesinden hadis işittiğini söyleyerek tartışmalı bir aile isnadı olan¹¹⁰⁶ bu isnadda *dededen* kastın Şuayb'ın dedesi İbn Amr olduğuna işaret etmiştir.

İbn Cüreyc (ö. 150/767), Amr'dan (ö. 118/736) hadis işitmediğine göre incelenen hadisin isnadından kendi hocasını düşürmüş demektir. Yani muâsir olduğu halde hadis işitmediği hocadan doğrudan rivayet etmiştir.¹¹⁰⁷ Bu ise Buhârî'nin yukarıda verilen örnekte açıkça tedlîs dediği bir fiildir.¹¹⁰⁸ İbn Cüreyc'in isnaddan düşürdüğü râvinin kimliği ise bilinmemektedir.

¹¹⁰⁵ Tirmizî, “Zekât”, 35 (No. 680); Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/68 (No. 2080); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/172 (No. 7976). Tirmizî hadisin hasen-garîb olduğunu belirtmiştir. Hadis yine İbn Cüreyc tarafından Amr'ın doğrudan Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakliyle de kaydedilmiştir (bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/68 [No. 2081, 2082]). İkinci tarikte Amr “beleganî” ifadesini kullanmaktadır.

¹¹⁰⁶ Bu isnad hakkında daha önce detaylı bilgi verilmişti.

¹¹⁰⁷ Ancak İbn Cüreyc'in hocaları arasında Amr'ın da ismi zikredilmiştir (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/342). Bunun nedeni ya başka âlimlerin ikisi arasında semâ gerçekleştiğini düşünmeleri ve ricâl eseri müelliflerinin de bu ikinci görüşü dikkate almaları ya da kaynaklarda İbn Cüreyc ↔ Amr isnadıyla çeşitli hadisler nakledildiğinden ricâl müelliflerinin bu isnadlara bakarak İbn Cüreyc'in Amr'dan hadis işittiğini zannetmeleri olabilir.

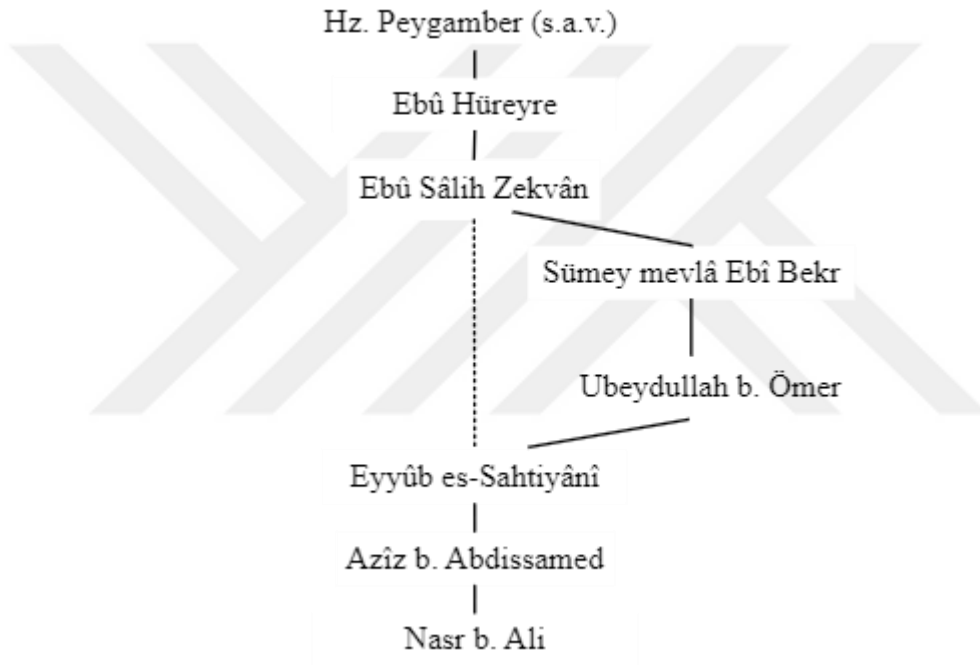
¹¹⁰⁸ Lâhim'e göre bu gibi örneklerden yola çıkılarak İbn Cüreyc'in müdellis olduğu ve semâ belirtmediği şeklinde illetlendirmeler yapılması doğru değildir. Çünkü hadis işitmediği bilinen bir hocadan nakli, hadiste inkîta bulunduğu açıkça belli olduğundan tedlîs değil, irsâl statüsündedir (bk. Lâhim, *el-İttisâl ve'l-inkîta*, 193-194).

3.3.2.2.3. “Bir umre diğer umreye kadar aradaki (günahlara) kefarettir. Kabul olunmuş haccın mükafatı ancak cennettir.” rivayeti

حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ الصَّمَدِ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: «الْعُمْرَةُ إِلَى الْعُمْرَةِ كَفَّارَةٌ لِمَا بَيْنَهُمَا، وَالْحَجُّ الْمَبْرُورُ لَيْسَ لَهُ جَزَاءٌ إِلَّا الْجَنَّةُ».

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: مَا أَرَى أَيُّوبَ سَمِعَ مِنْ أَبِي صَالِحٍ.

قَالَ أَبُو عِيسَى: وَالْمَشْهُورُ عِنْدَ النَّاسِ عَنْ سُمَيٍّ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، رَوَاهُ سُهَيْلٌ، وَالتَّوْرِيُّ، وَمَالِكٌ، وَغَيْرُ وَاحِدٍ، عَنْ سُمَيٍّ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ.¹¹⁰⁹

Nasr b. Ali ↔ Azîz b. Abdissamed ↔ Eyyûb es-Sahtiyânî ↔ Ebû Sâlih Zekvân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) “Bir umre diğer umreye kadar aradaki (günahlara) kefarettir. Kabul olunmuş haccın mükafatı ancak cennettir.” buyurmaktadır.¹¹¹⁰ Buhârî’ye göre isnaddaki Eyyûb, Ebû Sâlih’ten hadis işitmemiştir. Tirmizî de Buhârî’nin açıklamasına ilaveten hadisin Mâlik, Sevrî gibi güvenilir pek çok râvi râvi tarafından Sümei ↔ Ebû Sâlih Zekvân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla¹¹¹¹ nakledildiğini belirtmektedir.

¹¹⁰⁹ Tirmizî, *el-İlelû’l-kebîr*, 137-138 (No. 237).

¹¹¹⁰ Dârekutnî, *el-İlelû’l-vâride*, 10/172.

¹¹¹¹ Örneğin bk. Buhârî, “Umre”, 1 (No. 1773); Müslim, “Hac”, 1349; Tirmizî, “Hac”, 89 (No. 951); İmam Mâlik, “Hac”, 1257.

Dolayısıyla bu ifadesiyle Tirmizî, Buhârî'nin fikrine katıldığını ve Eyyûb'un hadisi aslında Sümei'den işittiğini göstermektedir. Hadisin aynı zamanda Eyyûb ↔ Ubeydullah b. Ömer ↔ Sümei ↔ Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹¹² isnadıyla nakledilmiş olması, isnadda gerçekten Sümei'in de bulunması gerektiğini doğrularken aynı zamanda isnaddan düşen tek kişinin Sümei olmadığını ortaya çıkarmaktadır. Anlaşılan Eyyûb hadisi aslında Ubeydullah'tan işitmesine rağmen iki râviyi birden isnaddan düşürerek Ebû Sâlih'ten nakletmiştir.

Buhârî, Eyyûb'un (ö. 131/749) Ebû Sâlih'ten (ö. 101/719-20) hadis işitmediğini söylese de Eyyûb'un hocaları arasında Ebû Sâlih'in adı da verilmiştir.¹¹¹³ Öte taraftan Ebû Sâlih'in talebeleri arasında Eyyûb es-Sahtiyânî gibi bir muhaddisin adının zikredilmemesi Buhârî'nin kanaatini desteklemektedir. Sümei de Ebû Sâlih'in talebesidir.¹¹¹⁴ Sümei'in talebeleri arasında zikredilen Ubeydullah b. Ömer (ö. 140/757-58 civarı) ise, akranı olan¹¹¹⁵ Eyyûb'un aynı zamanda hocasıdır.¹¹¹⁶ Görüldüğü üzere Eyyûb hadisi çağdaşı bir râviden (Ubeydullah) almış, bu râvi de hadisi hem muâsır hem de yaşça küçük bir başka râviden (Sümei) işitmiştir. Eyyûb ise ikisini birden isnaddan düşürerek kendisinin de hadis işitme imkânı bulunmasına rağmen hadis dinlemediği hocadan (Ebû Sâlih) doğrudan nakletmiştir.

Bu fiil erken dönemde yapılması nedeniyle muhtemelen irsâl kabul edilmektedir. Öte taraftan daha önce İbn Hacer'in Eyyûb'ü çok nadir tedlîs yapanlardan oluşan birinci müdellis mertebesinde zikrettiği belirtilmişti. İbn Hacer dışında Eyyûb'e tedlîs isnat eden başka kimse bulunmaması ise, erken dönemde yaşaması sebebiyle Eyyûb'un irsâl yapmakta bir beis görmemesi ve ulemânın onun fiillerini irsâl olarak değerlendirmesi, İbn Hacer'in ise kendi tanımları doğrultusunda aynı fiilleri tedlîs kabul etmesi ile açıklanmıştı.

¹¹¹² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 5/329 (No. 5456); Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 10/172; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 6/9-10 (No. 3799).

¹¹¹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/458.

¹¹¹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/514.

¹¹¹⁵ Her ikisi de beşinci tabakadandır.

¹¹¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/125.

3.3.2.2.4. “Ey tüccar topluluğu! Siz çok fazla yemin ediyorsunuz.” rivayeti

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُكْرِ السَّهْمِيُّ، حَدَّثَنَا حَاتِمُ بْنُ أَبِي صَغِيرَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، أَنَّ الْبَرَاءَ بْنَ عَازِبٍ، قَالَ: أَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَنَحْنُ نَتَّبَاعُ فِي السُّوقِ وَنَحْنُ نُسَمَّى السَّمَايِرَةَ فَقَالَ: «يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ إِنَّكُمْ تَكْثُرُونَ الْحَلْفَ» الْحَدِيثُ.

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ لَمْ يَسْمَعْ مِنَ الْبَرَاءِ وَبَيْنَهُمَا عِنْدِي رَجُلٌ.¹¹¹⁷

Hz. Peygamber (s.a.v.)

Berâ b. Âzib

Amr b. Dînâr

Hâtim b. Ebî Sagîra

Abdullah b. Bekr

Kuteybe

Tirmizî'nin Kuteybe ↔ Abdullah b. Bekr ↔ Hâtim b. Ebî Sagîra ↔ Amr b. Dînâr ↔ Berâ b. Âzib ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “Ey tüccar topluluğu! Siz çok fazla yemin ediyorsunuz.” hadisi¹¹¹⁸ hakkındaki sorusu üzerine Buhârî; Amr b. Dînâr'ın Berâ'dan hadis işitmediği,¹¹¹⁹ ikisi arasında bir râvi daha bulunduğu cevabını vermektedir. Amr'ın tedlîsi hakkında daha önce ayrıntılı bilgi verilmişti.¹¹²⁰ Özetle onun erken dönemde yaptığı bu tür fiillerin mütekaddimûndan sadece iki âlim tarafından tedlîs olarak adlandırdığı tespit edilmişti. Bu örnekte Buhârî, Amr ile Berâ arasında semâ bulunmadığını belirtmekle birlikte bunun için bir isimlendirme yapmamıştır. Yapılan fiili ister irsâl ister tedlîs şeklinde adlandırılınsın Buhârî durumu fark ederek bu konuda uyarıda bulunmuştur.

¹¹¹⁷ Tirmizî, *el-İlelû 'l-kebîr*, 178 (No. 309).

¹¹¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 11/385 (No. 22638); Rûyânî, *Müsned*, 1/282-283 (No. 420); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 5/330 (No. 2082). İbn Ebî Şeybe ve Tahâvî'de hadisi Amr'dan nakleden râvi Hâtim b. Ebî Sagîra, Rûyânî'de ise Ebû Yûnus el-Kuşeyrî'dir.

¹¹¹⁹ Aynı bilgiyi Yahyâ b. Maîn de vermektedir (bk. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ [Rivâyetü'd-Dûrî]*, 3/121 [Paragraf no. 503]).

¹¹²⁰ bk. “3.2.6.2.2. Amr b. Dînâr” başlığı.

3.3.2.2.5. Zinaya Zorlanan Kadın Hakkındaki rivayet

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ، حَدَّثَنَا مَعْمَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ الرَّقِّيُّ، عَنِ الْحُجَّاجِ بْنِ أَرْطَاةَ، عَنْ عَبْدِ الْجُبَّارِ بْنِ وَاثِلٍ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: اسْتُكْرِهَتْ امْرَأَةٌ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَدَرَأَ عَنْهَا الْحَدَّ وَأَقَامَهُ عَلَى الَّذِي أَصَابَهَا، وَلَمْ يَذْكُرْ أَنَّهُ جَعَلَ لَهَا مَهْرًا.

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: الْحُجَّاجُ بْنُ أَرْطَاةَ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ عَبْدِ الْجُبَّارِ بْنِ وَاثِلٍ، وَعَبْدُ الْجُبَّارِ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ أَبِيهِ، وَلَدَ بَعْدَ مَوْتِ أَبِيهِ.¹¹²¹

Vâil b. Hucr
⋮
Abdülcebbâr b. Vâil
⋮
Haccâc b. Ertât
|
Ma'mer b. Süleymân
|
Ali b. Hucr

Ali b. Hucr ↔ Ma'mer b. Süleymân ↔ Haccâc b. Ertât ↔ Abdülcebbâr b. Vâil ↔ Babası Vâil b. Hucr kanalıyla gelen, zinaya zorlanan kadın hakkındaki rivayette anlatıldığına göre Hz. Peygamber (s.a.v.) cezayı kadından kaldırmış ve zorla bu işi yapan kimseye tatbik etmiş, ayrıca kadın için bir mehir zikretmemiştir.¹¹²² Buhârî rivayetle ilgili, Haccâc'ın Abdülcebbâr'dan, Abdülcebbâr'ın da babasından hadis işitmediği ve Abdülcebbâr'ın, babası vefat etikten sonra doğduğu bilgisini vermektedir. Aslında Haccâc'ın (ö. 145/762) hocaları arasında Abdülcebbâr (ö. 112/730-31) zikredilmiştir.¹¹²³ Ancak Buhârî'ye göre ondan hadis işitmediği anlaşılmaktadır ve burada da Buhârî'nin görüşü tercih edilmiştir. Haccâc, Abdülcebbâr'dan hadis işitmediğine göre bu rivayeti aldığı râviyi isnaddan düşürmüş demektir. Aslında bu, yerleşik anlamıyla irsâl-i hafî olsa da Buhârî'nin de aralarında bulunduğu pek çok âlim bu fiili kimi zaman tedlîs olarak ifade etmiştir. Zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapan müdellislerden oluşan dördüncü mertebeye yer alan Haccâc, isnaddan büyük ihtimalle zayıf bir râviyi düşürmüştür.

¹¹²¹ Tirmizî, *el-İlelû 'l-kebîr*, 235 (No. 426).

¹¹²² Tirmizî, "Hudûd", 22 (No. 1519); İbn Mâce, *es-Sünen*, "Hudûd", 30 (No. 2598); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 31/165 (No. 18872); Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/92 (No. 3130); Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 8/275 (No. 16935).

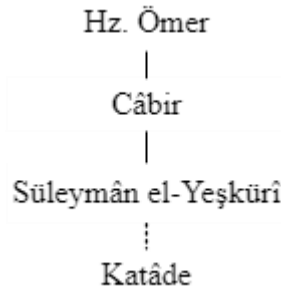
¹¹²³ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 5/421.

Rivayetteki bir diğer inkıta‘ ise Abdülcebbâr ile babası arasında gerçekleşmiştir. Abdülcebbâr’ın babasından semâi konusunda ihtilaf söz konusudur. Buhârî dışında Yahyâ b. Maîn de onun babasının ölümünden sonra doğduğu ve dolayısıyla ondan hadis işitmediği kanaatindedir. İbn Hibbân ise bu görüşün çok zayıf olduğunu düşünmektedir.¹¹²⁴ Her hâlükârda babasından irsâl yaptığı söylenen¹¹²⁵ Abdülcebbâr hakkında tedlîs iddiası bulunmamaktadır. Bu da erken dönemde yapılan bu tür fiillerin tedlîs olarak değerlendirilmediğini göstermektedir. Görüldüğü gibi bu örnekte tam olarak aynı fiili yapımlarına rağmen Haccâc’ın fiili tedlîs olarak adlandırılırken Abdülcebbâr’ın fiili irsâl şeklinde nitelenmiştir.

3.3.2.2.6. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kertenkele yemekten hoşlanmaması rivayeti

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْقُطَيْبِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى، عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ سُلَيْمَانَ الْيَشْكُرِيِّ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ، قَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يُحَرِّمْهُ. يَعْني: الضَّبُّ، وَلَكِنَّهُ قَدَرُهُ. وَلَوْ كَانَ عِنْدِي لَأَكَلْتُهُ، وَإِنَّ اللَّهَ لَيَنْفَعُ بِهِ غَيْرَ وَاحِدٍ، وَإِنَّهُ طَعَامُ عَامَّةِ الرِّعَاءِ.

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: قَتَادَةُ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ سُلَيْمَانَ الْيَشْكُرِيِّ، سُلَيْمَانُ مَاتَ قَبْلَ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، رَوَى عَنْهُ أَبُو بَشِيرٍ وَقَتَادَةُ وَغَيْرُ وَاحِدٍ، وَمَا لِأَحَدٍ مِنْ هَؤُلَاءِ سَمَاعٍ مِنْ سُلَيْمَانَ الْيَشْكُرِيِّ إِلَّا أَنْ يَكُونَ عُمُرُو بْنُ دِينَارٍ. فَلَعَلَّهُ سَمِعَ مِنْهُ وَهُوَ سُلَيْمَانُ بْنُ قَيْسٍ الْيَشْكُرِيُّ.¹¹²⁶

Katâde ↔ Süleymân b. Kays el-Yeşkürî ↔ Câbir ↔ Hz. Ömer isnadiyla gelen rivayette Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kertenkele yemeyi haram kılmadığı, fakat kertenkele yemekten de tiksindiği anlatılmaktadır.¹¹²⁷ Buhârî’ye göre Katâde, Süleymân el-Yeşkürî’den hadis işitmemiştir. Buhârî, Ebû Bişr ile Amr’ın da Süleymân’dan hadis rivayet ettiklerini, Ebû Bişr’in ondan hadis işitmediğini, Amr’ın ise işitmiş olabileceğini söylemiştir. Adı geçen üç râvi de müdellistir. Buhârî’nin

¹¹²⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 16/394-395; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 6/105.

¹¹²⁵ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 332.

¹¹²⁶ Tirmizî, *el-İlelü’l-kebîr*, 297 (No. 550).

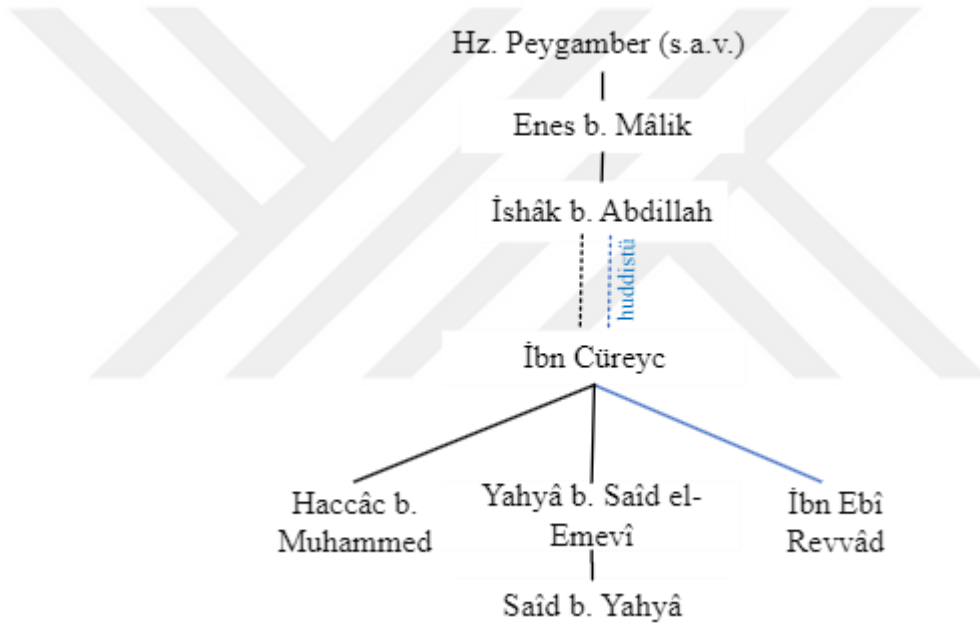
¹¹²⁷ İbn Mâce, “Sayd”, 16 (No. 3239); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/325 (No. 194).

verdiği bilgi tezde daha önce de paylaşıldığı ve bu üç râvinin muâsır oldukları halde (Amr dışındakilerin) hadis işitmedikleri hocadan nakilde bulunarak tedlîs yaptıkları söylendiği için¹¹²⁸ burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

3.3.2.2.7. Evden çıkarken okunacak dua hakkındaki rivayet

حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى، حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «مَنْ قَالَ، يَعْنِي إِذَا خَرَجَ مِنْ بَيْتِهِ: بِسْمِ اللَّهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، يُقَالُ لَهُ: كُفِّتَ، وَوَقِّيتَ وَتَنَحَّى عَنْهُ الشَّيْطَانُ».

سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: حَدَّثُونِي عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ بِهَذَا الْحَدِيثِ وَلَا أَعْرِفُ لِابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ غَيْرَ هَذَا الْحَدِيثِ. وَلَا أَعْرِفُ لَهُ سَمَاعًا مِنْهُ.¹¹²⁹

Tirmizî, Buhârî'ye Saîd b. Yahyâ ↔ Babası Yahyâ b. Saîd el-Emevî ↔ İbn Cüreyc ↔ İshâk b. Abdillâh ↔ Enes b. Mâlik ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen, evden çıkarken okunacak dua hakkındaki rivayeti¹¹³⁰ sormuştur. Buhârî'ye göre İbn

¹¹²⁸ Yine daha önce Katâde'nin Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesini ondan sema etmeden ezberlediği ve Câbir'den naklettiği hadisleri aslında bu sahifeden aldığı söylenmişti. Ancak bu örnekte Süleymân'ın sahifesi ile ilgili bir durum söz konusu değildir.

¹¹²⁹ Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 362 (No. 673).

¹¹³⁰ Ebû Dâvûd, "Edeb", 114 (No. 5054); Tirmizî, "De'avât", 34 (No. 3724); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/39 (No. 9837); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/104 (No. 822); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/411 (No. 10310); Bezzâr, *el-Müsne'd*, 13/83-84 (No. 6435). Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Hibbân'da hadisi İbn Cüreyc'den nakleden râvi Haccâc b. Muhammed'dir. Geri kalan kaynaklarda hadis Tirmizî'nin burada naklettiği isnadla kaydedilmiştir. Bezzâr'ın hadisile ilgili "Bu hadisi İbn Cüreyc'den nakleden Yahyâ b. Saîd el-Emevî'den başka kimse bilmiyoruz." demesi ilginçtir. Çünkü az önce ifade edildiği üzere Haccâc b. Muhammed de hadisi İbn Cüreyc'den nakletmiştir ve Haccâc müdellis olarak bilinmemektedir.

Cüreyc (ö. 150/767), İshâk b. Abdillâh b. Ebî Talha'dan (ö. 132/749-50'den sonra) hadis işitmemiştir ve ondan naklettiği tek rivayet budur. Buhârî'nin görüşünün aksine İbn Cüreyc, İshâk'ın talebeleri arasında zikredilmiştir.¹¹³¹ Burada Buhârî'nin görüşü esas alınmıştır. Nitekim, İbn Cüreyc'in İshâk'tan naklettiği tek hadisin bu olduğu konusunda Bezzâr da Buhârî'ye katılmaktadır.¹¹³² Dârekutnî de İbn Cüreyc'in bu hadisi İshâk'tan işitmediğini belirtmiştir. İbn Ebî Revvâd'ın, hadisi İbn Cüreyc'den "huddistü an İshâk" lafzıyla nakletmesi¹¹³³ de bunu desteklemektedir. Dârekutnî, İbn Ebî Revvâd'ın İbn Cüreyc'in hadisleri konusunda en isabetli kişi olduğunu söyleyerek bu tariki tercih ettiğine işaret etmektedir. İlk tariki İbn Cüreyc'den iki farklı râvinin rivayet etmiş olması, onun hadisi iki şekilde de naklettiği izlenimi vermektedir. Ancak bu tariki nakledenlerden biri olan Haccâc b. Muhammed, daha önce dile getirildiği üzere İbn Cüreyc'in "huddsitü" gibi lafızlarını "an"a tahvil ettiği tespit edilmiş bir râvidir. Burada da aynı fiili yapmış olabileceği düşünüldüğünde "an" ile rivayette Yahyâ tek kalmaktadır. Bu nedenle İbn Cüreyc'in incelenen hadisi iki şekilde de nakletmiş olma ihtimali ağır basmaktadır. Ayrıca ikinci tarikte İbn Cüreyc, İshâk ile arasında bir râvi daha bulunduğunu açık etse bile bu râvinin kimliğini yine de belirtmemiştir. Böylece İbn Cüreyc'in muâsır olduğu ama hadis işitmediği İshâk'tan rivayette bulunarak irsâl/tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3.3.2.2.8. "Ümmetimi zâlîme (zulmettiğini söylemekten) korkarken gördüğünüzde, ümmetim (Allah (c.c.) tarafından) terk edilir." rivayeti

حَدَّثَنَا وَاصِلُ بْنُ عَبْدِ الْأَعْلَى الْكُوفِيُّ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُضَيْلٍ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَمْرٍو، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ «إِذَا رَأَيْتُمْ أُمَّتِي تَهَابُ الظَّالِمَ فَقَدْ تُؤَدَّعُ مِنْهُمْ».

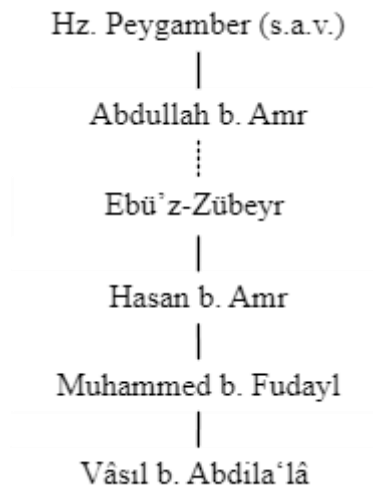
سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ قُلْتُ لَهُ: أَبُو الزُّبَيْرِ سَمِعَ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو؟ قَالَ: قَدْ رَوَى عَنْهُ، وَلَا أَعْرِفُ لَهُ سَمَاعًا مِنْهُ.¹¹³⁴

¹¹³¹ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 2/445.

¹¹³² Bezzâr, *el-Müsned*, 13/83-84 (No. 6435).

¹¹³³ Dârekutnî, *el-İlelû 'l-vâride*, 12/13 (No. 2346).

¹¹³⁴ Tirmizî, *el-İlelû 'l-kebîr*, 382 (No. 716).

Vâsıl b. Abdila'lâ ↔ Muhammed b. Fudayl ↔ Hasan b. Amr ↔ Ebü'z-Zübeyr
 Muhammed b. Müslim ↔ Abdullah b. Amr ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla
 “Ümmetimi zâlîme (zulmettiğini söylemekten) korkarken gördüğünüzde, ümmetim
 (Allah tarafından) terk edilir.”¹¹³⁵ hadisi nakledilmiştir. Buhârî'ye göre Ebü'z-Zübeyr,
 İbn Amr'dan hadis işitmemiştir. Oysa Mizzî, Ebü'z-Zübeyr'in (ö. 126/743-44)
 hocaları arasında Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 64/684-85) da saymaktadır.¹¹³⁶ Bununla
 birlikte onun Abdullah b. Amr'a mülâkî olmadığı bilgisi de kaynaklarda mevcuttur.¹¹³⁷
 Daha önce Ebü'z-Zübeyr'in tedlîsi bağlamında İbn Amr'dan nakilleri hakkında detaylı
 açıklama yapıldığından burada daha fazla detay verilmeyecektir. Özetle muttasıl
 isnadın sistemli olarak talep edilmediği erken dönemde yaşayan Ebü'z-Zübeyr'in fiili
 mütekaddimûnun çoğu tarafından irsâl olarak değerlendirilse bile müteahhirûn bunu
 tedlîs kabul etmiş, Ebü'z-Zübeyr'e de müdellîs demiştir.

3.3.2.2.9. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hanımlarını öptükten sonra tekrar abdest almadan namaz kıldığı rivayeti

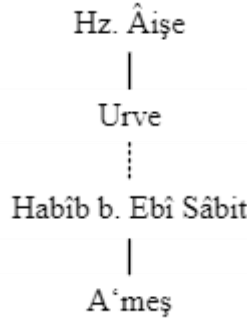
وَسَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ حَدِيثِ الْأَعْمَشِ، عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي ثَابِتٍ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَبْلَ بَعْضِ نِسَائِهِ، ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الصَّلَاةِ
 وَلَمْ يَتَوَضَّأْ، فَقَالَ: حَبِيبُ بْنُ أَبِي ثَابِتٍ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ عُرْوَةَ.¹¹³⁸

¹¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/72 (No. 6521); Bezzâr, *el-Müsned*, 6/363 (No. 2375). Bu kaynaklarda hadisi Ebü'z-Zübeyr'den nakleden râvi Hasan b. Amr el-Fükaymî'dir.

¹¹³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/403.

¹¹³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 9/443.

¹¹³⁸ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 50 (No. 56).

A‘meş ↔ Habîb b. Ebî Sâbit ↔ Urve ↔ Hz. Âişe isnadıyla nakledilen gelen ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hanımlarından birini öptükten sonra tekrar abdest almadan namaz kıldığını anlatan rivayetle¹¹³⁹ ilgili olarak Buhârî, Habîb b. Ebî Sâbit’in Urve’den hadis işitmediğini bildirmektedir.¹¹⁴⁰ Ancak Urve, Habîb’in hocaları arasında zikredilmiştir.¹¹⁴¹

Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 119/737-38) müdellis bir râvidir. İbn Hacer onu tedlîsi çok fazla yapan ve sadece semâ izhar ettikleri hadisleri kabul edilen râvileri içeren üçüncü mertebede zikretmiş; İbn Huzeyme, Dârekutnî ve başka âlimlerin de ona müdellis dediğini aktarmıştır.¹¹⁴² İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve Beyhakî açık bir şekilde Habîb’in çokça tedlîs yaptığını söylemişlerdir.¹¹⁴³ A‘meş’in aktardığına göre Habîb b. Ebî Sâbit ona “Bir râvi senden bana bir hadis rivayet etse, ben bu hadisi (doğrudan)

¹¹³⁹ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 70 (No. 181); Tirmizî, “Tahâret”, 63 (No. 86); İbn Mâce, *es-Sünen*, “Tahâret”, 69 (No. 502); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/497 (No. 25766); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/383-385 (No. 488); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 1/200 (No. 611); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/251 (No. 495).

¹¹⁴⁰ İsnaddaki Urve’nin İbn Zübeyr değil de Müzenî olabileceği iddiası bulunmaktadır. Ebû Dâvûd hadisi A‘meş ↔ Habîb ↔ ashâbün lenâ ↔ Urve el-Müzenî ↔ Hz. Âişe isnadıyla naklederek Sevrî’nin, “Habîb’in naklettikleri ancak Urve el-Müzenî’denir.” diyerek Habîb’in Urve b. Zübeyr’den hiç hadis nakletmediğini kastettiğini aktarmıştır. Ancak bunun devamında Habîb ↔ Urve b. Zübeyr isnadının sahih olduğunu söyleyerek bu görüşe itibar etmediğini göstermiştir (Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Tahâret”, 70 [No. 182]). Zaten hadisin nakledildiği bazı kaynaklarda (İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve Dârekutnî) Urve’nin adı açıkça İbn Zübeyr olarak verilmiştir. Bu da hadisin Urve b. Zübeyr’den geldiğini kesinleştirmektedir. Ebû Dâvûd’un Sevrî’den naklettiği bilgiyi Beyhakî de aktarmıştır (bk. Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 1/200 [No. 611]). Bahsedilen râvinin Müzenî olmadığını ispatlamak üzere Urve’nin adının Müzenî olarak verilmesinden hadisi A‘meş’ten nakleden ve zayıf olduğu söylenen râvi Abdurrahmân b. Magrâ’ sorumlu tutulmuştur. Bir başka ihtimal olarak da Habîb’in hadisi her iki râviden de işitmiş olabileceği ifade edilmiştir (bk. Ebû’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *et-Ta’lîku’l-mugnî ‘alâ Süneni’ d-Dârekutnî [Sünenü’ d-Dârekutnî içinde]*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. [Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2004], 1/252-253).

¹¹⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 5/359.

¹¹⁴² İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 132-133.

¹¹⁴³ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 1/229; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/137; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3/456.

senden rivayet etmeye aldırış etmem (yani vasıtayı düşürürüm).” demiştir.¹¹⁴⁴ Bu da onun tedlîs yaptığına ve hatta bunda bir sakınca görmediğine işaret etmektedir. Çağdaş araştırmacı Nâsir b. Hamed el-Fehd, Hâris’in üçüncü mertebede zikredilmesine karşı çıkararak onun çok az tedlîs yaptığını, Hâris’in tedlîsinden genellikle kastedilenin de irsâl olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁴⁵

Bu örnekte Habîb’in mülâkî olduğu halde hadis işitmediği Urve’den nakilde bulunarak tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Buhârî gibi Sevri de Habîb’in Urve’den hiç hadis işitmediğini belirtmiştir. Ancak ikisi de tedlîs lafzını kullanmamıştır.

3.3.2.2.10. “Zengin borcunu ödemeyi geciktirmesi zulümdür.” rivayeti

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْهَرَوِيُّ، حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ بْنُ عُبَيْدٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ، وَإِذَا أُحْلَتْ عَلَى مَلِيٍّ فَاتَّبَعَهُ، وَلَا تَبِعْ بَيْعَتَيْنِ فِي بَيْعَةٍ». سَأَلْتُ مُحَمَّدًا عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ فَقَالَ: مَا أَرَى يُونُسَ بْنَ عُبَيْدٍ سَمِعَ مِنْ نَافِعٍ. وَرَوَى يُونُسُ بْنُ عُبَيْدٍ، عَنْ ابْنِ نَافِعٍ، عَنْ أَبِيهِ حَدِيثًا.¹¹⁴⁶

Hiz. Peygamber (s.a.v.)

Abdullah b. Ömer.

Nâfi‘

Yûnus b. Ubeyd

Buhârî, Yûnus b. Ubeyd’in Nâfi‘den hadis işitmediğini belirtmektedir. Bu durumda incelenen hadiste Yûnus isnaddan râvî düşürerek tedlîs yapmıştır. Daha önce Yahyâ b. Maîn bölümünde bu hadis incelenmiş ve İbn Maîn’in Yûnus ile Nâfi‘ arasında semâ gerçekleştiğini düşündüğü kaydedilmişti. Burada ise Buhârî’nin İbn Maîn ile aynı kanaatte olmadığı anlaşılmaktadır. Yine de her iki münekkit de mevzubahis hadisi Yûnus’un Nâfi‘den işitmediği konusunda fikir birliği içindedir. Daha önce detaylıca tartışıldığından hadis hakkında burada daha fazla yorum yapılmayacaktır.

¹¹⁴⁴ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 456; Ebû Abdillâh Alâüddîn b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhim (el-Fârûku'l-hadisiyye, 1422/2001), 3/359; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdeillisîn*, 132-133.

¹¹⁴⁵ Fehd, *Menhecü'l-mütekdimmîn*, 123-125.

¹¹⁴⁶ Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 194 (No. 345).

3.3.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)

Tirmizî'nin, eserinde tesviye tedlîsine dair tek bir örnek zikrettiği tespit edilebilmiştir. Bu örnekte de tesviye tedlîsinin gerçekleştiği kesin olmakla birlikte, Tirmizî yapılan fiili tarif eden açıklamalar yapmasına rağmen tedlîs lafzını kullanmamıştır.

3.3.3.1. İbn Aclân'ın tesviye tedlîsi

وإنما تكلم يحيى بن سعيد القطان عندنا في رواية محمد عجلان عن سعيد المقبري؛ حدثنا أبو بكر عن علي بن عبد الله، قال: قال يحيى بن سعيد: قال محمد بن عجلان: أحاديث سعيد المقبري بعضها: سعيد، عن أبي هريرة، وبعضها: سعيد، عن رجل، عن أبي هريرة، فاختلطت عليّ فصرتها عن سعيد عن أبي هريرة. وإنما تكلم يحيى بن سعيد عندنا في ابن عجلان لهذا. وقد روى يحيى عن ابن عجلان الكثير.¹¹⁴⁷

Tirmizî burada Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan Muhammed b. Aclân (ö. 148/765) hakkında bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre Saîd el-Makburî ↔ Babası ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle gelen hadisleri karıştırmış ve doğrusunu bilememiş, bunun üzerine bu hadisleri Saîd el-Makburî ↔ Ebû Hüreyre şeklinde rivayet ederek Saîd'in babasını isnaddan düşürmüştür. Bu durumda İbn Aclân hocasının hocasını isnaddan düşürerek tesviye tedlîsi yapmış olmaktadır. Aynı mesele tezde daha önce ayrıntılı olarak tartışıldığından burada daha fazla detaya girilmeyecektir.

3.3.4. Sıyağ tedlîsi

Tirmizî'nin eserinde kitaptan alınan hadisin semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarıldığı bir örnek bulunmaktadır. Bilindiği üzere bu, sıyağ tedlîsinin en fazla karşılaşılan türlerinden biridir. Diğer taraftan Tirmizî'nin, aşağıda “gizli tedlîs” başlığı altında verilecek sıyağ tedlîsi türüne dair diğer eserlerde yer almayan bir örnek de kaydettiği dikkat çekmektedir.

3.3.4.1. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs

Tirmizî, kitaptan alınan hadisi bunu belirtmeden nakletmeye bir örnek vermesine rağmen bunu tedlîs kabul ettiğine dair bir ifade kullanmamıştır. Yine de verdiği örnekte bu şekilde tedlîs yapıldığı kesindir ve Tirmizî fiili tedlîs olarak adlandırmaya bile ne şekilde gerçekleştiğini tarif ederek sorunun dikkatinden kaçmadığını göstermiştir. Eserde buna dair zikredilen örnek aşağıda verilmiştir.

¹¹⁴⁷ Tirmizî, “İlel”, 6/455.

وقال علي: سألت يحيى بن سعيد، عن حديث ابن جريج، عن عطاء الخراساني، فقال: ضعيف. فقلت: إنه يقول أخبرني، فقال: لا شيء، إنما هو كتاب دفعه إليه.¹¹⁴⁸

Tirmizî'nin aktardığına göre Yahyâ b. Saîd, İbn Cüreyc'in Atâ el-Horasânî'den naklettiği hadislerden bahsetmektedir. Bu hadislerin zayıf olduğunu söyleyen Yahyâ, İbn Cüreyc'in bunları naklederken “ahberanî” demesinin anlamı olmadığını, onun bu hadisleri Atâ'nın ona verdiği kitaptan aldığını belirtmektedir. Bilindiği üzere kitaptan alınan hadisi semâ lafzı ile nakletmek sıyağ tedlîsi olarak değerlendirilmektedir. Tirmizî burada söz konusu fiilin tarifini yapmasına rağmen bunu tedlîs kabul ettiğine dair bir ifade kullanmamıştır.

3.3.4.2. Gizli tedlîs

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، وَهَنَادٌ، قَالَا: حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، عَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: خَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِحَاجَتِهِ فَقَالَ: «الْتَمِسْ لِي ثَلَاثَةَ أَحْجَارٍ» قَالَ: فَأَتَيْتُهُ بِحَجَرَيْنِ وَرَوْثَةٍ، فَأَخَذَ الْحَجَرَيْنِ وَأَلْقَى الرَّوْثَةَ وَقَالَ: «إِنَّمَا رُكْسٌ»، وَقَالَ زُهَيْرٌ: حَدَّثَنَا أَبُو إِسْحَاقَ قَالَ: لَيْسَ أَبُو عُبَيْدَةَ ذَكَرَهُ وَلَكِنْ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْأَسْوَدِ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: بَرَزَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلْغَائِطِ...¹¹⁴⁹

Ebû İshâk'ın “leyse Ebû Ubeyde zekerahû ve lâkin Abdurrahmân b. el-Esved an ebîhi” lafzıyla naklettiği bu rivayet, birinci bölümde belirtildiği gibi çok sayıda âlim tarafından tedlîsin bir türü olarak kabul edilmiştir. Nitekim İbn Dakîkul'îd ve Zerkeşî bu tedlîs türüne “gizli tedlîs” adını vermişlerdir. Ne var ki Tirmizî burada hadiste tedlîs yapıldığına dair bir ifade kullanmamakta, hadisin hangi tariklerinin daha sahih olduğu yönünde değerlendirme yapmaktadır. Tirmizî, hadis ile ilgili açıklamasında hadisi eserinde zikreden Buhârî'den farklı düşünmesinin sebeplerini açıklamaktadır. Ancak Buhârî'nin hadisi *Sahîh*'te zikretmesi nedeniyle hadis hakkında detaylı açıklamanın üçüncü bölümde yapılması uygun bulunmuştur.

3.3.5. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler

Tirmizî eserinde çeşitli müdellislerin hadis işitmediği râviler hakkında bilgiler vermektedir. Onun bu bağlamda adlarını saydığı müdellisler arasında Katâde, Hasan-ı Basrî, Ebû Kılâbe, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd, İbn Sîrîn, A'meş, Habîb b. Ebî Sâbit, Yûnus b. Ubeyd, Ebû İshâk es-Sebîl, Haccâc b. Ertât, Hüseyim, Sevrî, Ebû Süfyân Talha b. Nâfi gibi isimler bulunmaktadır. Üstelik Tirmizî bu râviler hakkında semâ bilgileri

¹¹⁴⁸ Tirmizî, “İlel”, 6/472.

¹¹⁴⁹ Tirmizî, *el-İlel l-kebîr*, 27-29.

verdiği başlığın sonunda tedlîs lafzını kullanmaktadır. Bundan Tirmizî'nin ilgili başlığı müdellislerin hadis işitmedikleri hocalarını tespitiye yönelik kaleme aldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁰ Adları geçen müdellisler hakkında daha önce detaylı bilgi verildiği için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

3.3.6. Değerlendirme

İncelenen örnekler çerçevesinde tedlîs lafzını açıkça kullandıkları örneklerden hareketle Buhârî'nin ve dolayısıyla Tirmizî'nin tedlîsi (a) râvinin *hadis işittiği* hocadan dinlemediği hadisi aktarması, (b) muâsır olduğu halde *hadis işitmediği* hocadan rivayet anlamlarında kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak daha sıklıkla bu anlamlardan birincisini kastettikleri görülmektedir. Buhârî ifade edilen bu iki tür fiile dair örneklerde bazen açıkça tedlîs ifadesini kullanmış, bazen de tedlîs lafzını açıkça kullanmamasına rağmen fiili tarif ederek bir illet olarak buna işaret etmiştir.

Eserde şüyûh tedlîsine dair örnek bulunmaması dikkat çekmektedir. Tesviye tedlîsi olarak kabul edilebilecek tek bir örnek ise tedlîs lafzı kullanılmadan verilmiştir. Aynı şekilde sıyağ tedlîsine dair örnekler yine tedlîsten söz edilmeden kaydedilmiştir. Bunlar arasında hem kitaptan alınan hadisi semâ lafzıyla aktararak yapılan tedlîs örneği hem de bazı âlimlerin “gizli tedlîs” diye nitelediği ancak tedlîs olup olmadığı konusunda tartışmalı bir rivayet bulunmaktadır. Tirmizî'nin eserinin hacminin tezde incelenen diğer eserlerden daha küçük olması göz önünde bulundurulduğunda tedlîsin en sık gerçekleşen türü olan isnad tedlîsine dair örneklerin eserde daha fazla bulunması doğal bir durumdur.

Son olarak önceki münekkitlerin de yaptığı gibi Tirmizî de müdellislerin semâ bilgilerine eserinde yer vermiş ve onların hadis işitmedikleri hocaları tespitiye gayret etmiştir.

3.4. İbn Ebî Hâtim'de Tedlîs

İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) hadislerin illetlerini ortaya koymak üzere telif ettiği eserinde genellikle babası Ebû Hâtim (ö. 277/890) ile hocası Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) görüşlerini ortaya koymaktadır. Bu iki hocasının verdiği bilgileri hadisin illetini ortaya çıkarmak maksadıyla bir itirazda bulunmadan kaydetmesinden, kendisinin de hocaları ile aynı kanaatte olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda kimi zaman

¹¹⁵⁰ Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 207, 386-388.

tedlîs lafzının açıkça kullanıldığı, kimi zaman da tedlîsten söz edilmese bile bu fiilin tarif edilerek ortaya konulduğu rivayet örnekleri, türlerine göre tasnif edilerek kaydedilecek ve neticede Ebû Hâtîm, Ebû Zûr'a ve İbn Ebî Hâtîm'in tedlîs konusundaki görüşleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Telif tarzı sebebiyle İbn Ebî Hâtîm'in eserinde yer alan örneklerin tamamı rivayet örneğidir. Aynı rivayette birden fazla tedlîs türünün gerçekleşmesi durumunda bu tür örnekler hangi tedlîs türünü daha çok temsil ettiğine bakılarak ilgili başlık altında verilmiş, fakat rivayette yapılan diğer tedlîs türlerine de özellikle işaret edilmiştir.

3.4.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-isnâd)

Müdelîsin hadis işittiği hocadan semâ yoluyla almadığı hadisleri naklettiği isnad tedlîsine dair örnekler, diğer eserlerde olduğu gibi İbn Ebî Hâtîm'in eserinde de en fazla bulunan tedlîs türü örnekleridir. Aşağıda bu minvaldeki örnekler tedlîs lafzının kullanılıp kullanılmamasına göre tasnif edilerek incelenecektir.

3.4.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler

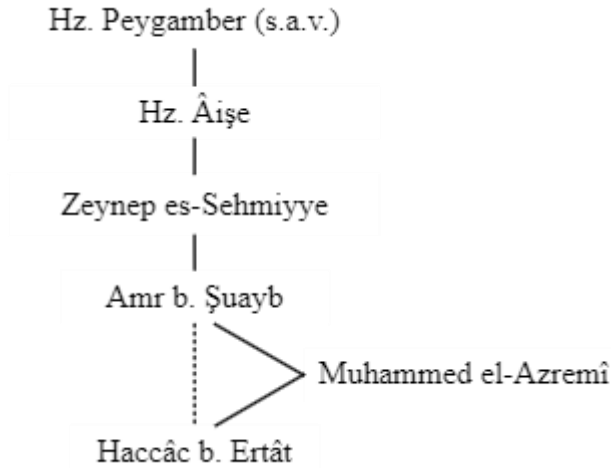
Hocaları Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr'a'nın görüşlerini aktaran İbn Ebî Hâtîm, bu iki âlimin hadis işitilen hocadan semâ yoluyla alınmayan hadisi aktarma anlamında tedlîse işaret eden lafızları açıkça kullandıkları çok sayıda örnek nakletmiştir. Aşağıda mevzubahis örnekler serdedilecektir.

3.4.1.1.1. Öpmekten dolayı abdestin bozulmayacağı rivayeti

وسمعتُ أبي، وأبا زُرعة: في حديثِ حجاجِ بنِ أُرطاة، عن عمرو بنِ شعيبٍ، عن زينب السَّهْمِيَّةِ عن عائشة، عن رسولِ اللهِ ﷺ: أَنَّهُ كَانَ يَتَوَضَّأُ، وَيُقْبَلُ، وَيُصَلِّي، وَلَا يَتَوَضَّأُ.

فقالا: الحجاجُ يُدَلِّسُ في حديثه عن الضُّعَفَاءِ، وَلَا يُجَنِّحُ بِحَدِيثِهِ.¹¹⁵¹

¹¹⁵¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 1/566 (No. 109).

İbn Ebî Hâtim'in aktardığına göre Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a, Haccâc b. Ertât ↔ Amr b. Şuayb ↔ Zeyneb es-Sehmiyye ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) abdest alıp (Hz. Âişe'yi) öptüğü, daha sonra tekrar abdest almadan namaz kıldığını anlatan rivayetle¹¹⁵² ilgili Haccâc'ın zayıf râvilerden tedlîs yaptığını ve hadisi ile ihticâc edilmeyeceğini söylemişlerdir.

Haccâc'ın zayıf râvilerden tedlîs yaptığı bilgisi tezde daha önce de verilmişti. O bölümde aynı zamanda pek çok kaynakta Haccâc'ın tedlisinden söz edilirken sadûk bir râvi olan¹¹⁵³ Amr b. Şuayb'dan naklettiği hadisleri aslında metrûk bir râvi olan¹¹⁵⁴ Muhammed b. Ubeydillah el-Arzemî'den işittiğinin söylendiği de dile getirilmişti. Burada “zayıf râvilerden tedlîs yapardı” derken Amr'ın mı yoksa isnaddan düşen râvinin mi -büyük ihtimalle Arzemî- kastedildiği ilk bakışta net değildir. “Dellese an fülân” tabiri genellikle râvinin vasıta râviyi zikretmeyerek doğrudan nakilde bulunduğu hoca için kullanılmaktadır. Ancak çok nadir de olsa isnaddan düşen vasıta râviye işaret edebildiği de görülmüştür. Meselâ Yahyâ b. Maîn kısmında incelenen ilk örnekte Süfyân'ın Ebû Üsâme'den tedlîs yaptığı söylenmiş, ama aslında Ebû Üsâme'nin isnaddan düşen râvi olduğu ortaya çıkmıştı.¹¹⁵⁵ Büyük ihtimalle bu örnekte

¹¹⁵² İbn Mâce, *es-Sünen*, “Tahâret”, 69 (No. 503); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/385 (No. 24329); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/258 (No. 506). Hadisi Evzâî de aynı isnadla Amr b. Şuayb'dan nakletmiştir (bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/257-258 [No. 505]). Dârekutnî bu isnadda adı geçen Zeynep'in meçhul olduğunu ve hüccet olmadığını söylemiştir (bk. Dârekutnî, *el-İlelû'l-vâride*, 15/162 [No. 3922]).

¹¹⁵³ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 423.

¹¹⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/97-102; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/322-324.

¹¹⁵⁵ Bu iki örnek dışında tezde incelenen bir başka örnekte daha “dellese an” ifadesinden sonra isnaddan düşen râvinin zikredildiği tespit edilmiştir. bk. “3.4.2.1.1. Bakire sanılarak evlenilen kadının hamile olduğu fark edildiğinde çocuk doğunca recmedileceği rivayeti” başlığı.

de böyle bir durum söz konusudur. Haccâc'ın normalde hadis işittiği hocası¹¹⁵⁶ Amr'dan dinlemediği bir hadisi naklettiği, Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a'nın ise bunu tedlîs kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

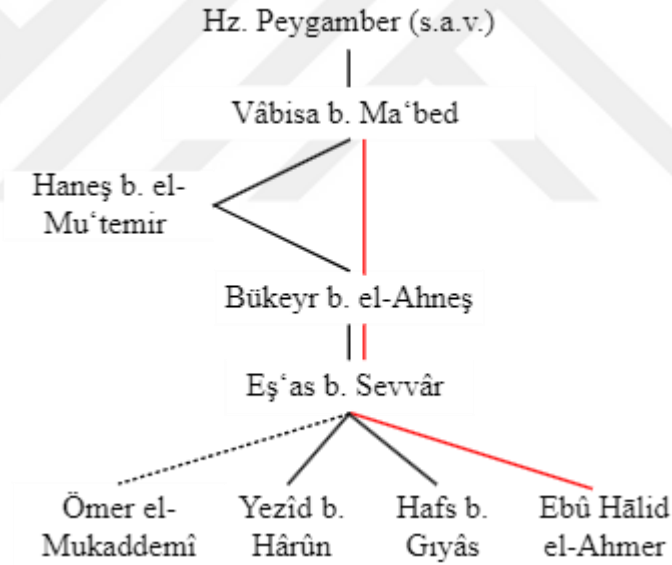
3.4.1.1.2. Arka safta tek başına namaz kılan kimsenin namazı iade etmesi gerektiği rivayeti

وسألت أبي عن حديثٍ رواه عمر بن عليّ، عن أشعث بن سوار، عن بكير بن الأخنس، عن حنش بن المعتمر، عن وابصة بن معبد، عن النبيّ ﷺ: أنّه صلى خلف الصف وحده...؟

قال أبي: رواه بعض الكوفيين، عن أشعث، عن بكير، عن وابصة، عن النبيّ ﷺ.

قال أبي: أما عمر فمحلّه الصدق، ولولا تدليسه لحكمنا إذ جاء بالزيادة، غير أنّا نخاف أن يكون أخذه عن غير ثقة. وأشعث هو أشعث.

قلت: حنش أدرك وابصة؟ قال: لا أبعد.¹¹⁵⁷

İbn Ebî Hâtim babasına Ömer b. Ali el-Mukaddemî ↔ Eş'as b. Sevvâr ↔ Bükeyr b. el-Ahneş ↔ Haneş b. el-Mu'temir ↔ Vâbisa b. Ma'bed ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen ve bir adamın safin arkasında tek başına namaz kıldığını, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de ona namazı tekrar kılmasını emrettiğini anlatan hadisi

¹¹⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/421.

¹¹⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/407 (No. 474). Aynı rivayet için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/156 (No. 281).

sormuştur.¹¹⁵⁸ Ebû Hâtim soruya bu rivayeti Kûfelilerden birinin¹¹⁵⁹ Eş‘as ↔ Bükeyr ↔ Vâbisa ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarihiyle naklettiğini söyleyerek cevap vermiştir. Verdiği cevap Ebû Hâtim’in bu tarihi daha muteber bulduğu izlenimini vermektedir. Bu durumda Ömer’in Eş‘as’tan naklettiği tarihte yer alan Hâneş ziyâde olmaktadır. Ebû Hâtim “Ömer’in tedlîsi olmasaydı, ziyâdeli rivayet ettiği için onun rivayeti lehine hüküm verirdik.” ifadesini kullanmaktadır. Burada, “Ömer’in tedlîsi”nden maksadın, onun bu rivayette tedlîs yapması mı yoksa genel olarak müdellis bir râvi olması mı şeklinde anlaşılabacağı sorusu akla gelmektedir. İlk bakışta ikinci durum daha muhtemel görünmektedir. Nitekim Ömer, daha önce de belirtildiği üzere İbn Hacer tarafından müdellislerin zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapanlardan müteşekkil dördüncü tabakasında “müdellis şedîden” ifadesiyle zikredilmiştir. Ancak Ebû Hâtim’in sözünün devamında yer alan “Onun bu hadisi sika olmayan birinden aldığından korkuyoruz.” ifadesi Ömer’in bu rivayette tedlîs yaptığını ortaya çıkarmaktadır. Anlaşılan Ömer hadisi hocası¹¹⁶⁰ Eş‘as’tan işitmediği halde vasıta râviyi düşürerek Eş‘as’tan nakletmek suretiyle tedlîs yapmıştır. Her ne kadar isnaddan düşen râvinin kimliği bilinmese de en azından isnaddan düşürülme nedeninin bu râvinin zayıflığı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle Ebû Hâtim’in, tedlîsi; râvinin hadis işittiği hocadan işitmediği hadisi nakletmesi anlamında kullandığı da ortaya çıkmaktadır.

Hadisi Haneş ziyâdesiyle her ikisi de sika olan Yezîd b. Hârûn ve Hafs b. Gıyâs da Eş‘as’tan nakletmiştir.¹¹⁶¹ Bu durumda Haneş ziyadesinden sorumlu râvinin zayıf bir râvi olan¹¹⁶² Eş‘as olması daha muhtemeldir. Ömer’in Eş‘as’tan naklettiği Haneş ziyâdeli tarihi Ömer’in tedlîsi gerekçesiyle reddeden Ebû Hâtim’in bu iki tarihten haberdar olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Zira tedlîs yapması nedeniyle Ömer’in tarihi reddedilse bile Yezîd ve Hafs’tan gelen diğer iki tarik isnadda Haneş ziyâdesinin bulunması noktasında birbirlerini desteklemektedir.¹¹⁶³ Böylece Eş‘as’ın

¹¹⁵⁸ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 22/146 (No. 396).

¹¹⁵⁹ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 22/146 (No. 398). Burada hadisi Eş‘as’tan nakleden râvi Ebû Hâlid el-Ahmer el-Kûfî’dir.

¹¹⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 3/265-266.

¹¹⁶¹ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 22/146 (No. 395, 397).

¹¹⁶² Nitekim İbn Ebî Hâtim’in “Eş‘as, Eş‘as’tır.” ifadesi onun zayıflığına işaret etmektedir (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/156 [No. 281]).

¹¹⁶³ Bu noktada Ömer’in hadisi Yezîd ya da Hafs’tan almış olabileceği ihtimali gelmektedir. Ancak Ömer’in hadisi aldığı asıl râvinin sika olmadığı söylenmesi bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Çünkü Yezîd de Hafs da sikadır.

hadisi hem Haneş ziyadesiyle hem de ziyadesiz olarak iki şekilde nakletmiş olma ihtimali kuvvetlenmektedir.

3.4.1.1.3. Anne ve baba adına sadaka verilebileceği rivayeti

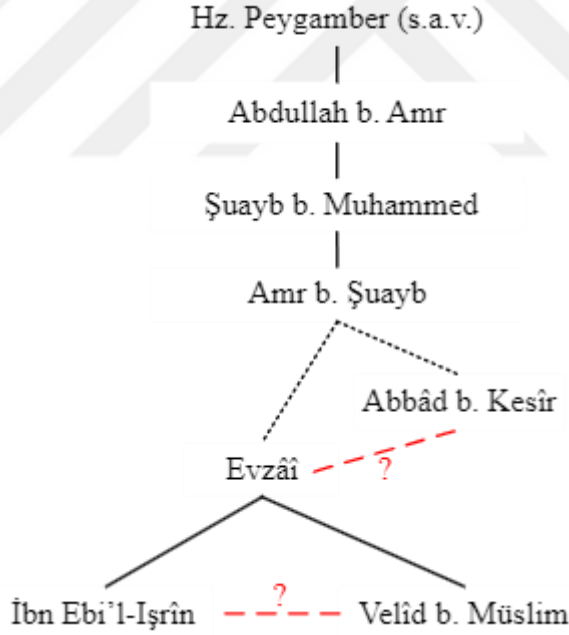
وسألت أبي عن حديث؛ رواه ابن أبي العشرين، عن الأوزاعي، عن عمرو بن شعيب، عن أبيه، عن جدّه، عن النّبي ﷺ، قال: «ما على أحدكم إذا أراد أن يتصدّق بصدقة أن يجعلها عن والديه...»

قال أبي: هذا حديثٌ مُنكَرٌ، إمّا يروى عن عبّاد بن كثيرٍ، عن عمرو بن شعيبٍ، عن أبيه، عن جدّه.

قال أبي: عبّاد بن كثيرٍ لم يدرك عمرو بن شعيبٍ، وهو ضعيفُ الحديث في نفسه.

قلت لأبي: فتخاف أن يكون الأوزاعي دلس؛ بلغه عن عبّاد، عن عمرو بن شعيبٍ، فرواه عن عمرو؟ قال: لا، ولكن أخاف أن يكون من ابن أبي العشرين.

قلت: أليس ابن أبي العشرين ثقة؟ قال: هو ديواني كاتبٌ، لم يكن صاحب حديث.¹¹⁶⁴

İbn Ebi'l-Işrîn Abdülhamîd b. Habîb ↔ Evzâi ↔ Amr b. Şuayb ↔ Babası ↔ Dedesi ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹⁶⁵ isnadıyla gelen ve sadaka vermek isteyen kişinin

¹¹⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/620 (No. 645). Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/471-472 (No. 2120).

¹¹⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 53/307. Hadisi bu isnadla İbn Ebi'l-Işrîn'den nakleden râvî Hişâm b. Ammâr'dır. Hadisi İbn Ebi'l-Işrîn dışında Velid b. Müslim de Evzâi'den aynı isnadla nakletmiştir (bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsfahân*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî [Beyrut:

Müslüman anne-babası adına sadaka verilebileceğini ifade eden bu hadis hakkında Ebû Hâtım münker hükmünü vermiştir. Ebû Hâtım ayrıca hadisin Abbâd b. Kesîr ↔ Amr b. Şuayb ↔ Babası ↔ Dedesi ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹⁶⁶ isnadıyla nakledildiğini söyleyerek asıl tarikin bu olduğuna işaret etmiştir. Akabinde Abbâd'dan bahsederek onun Amr b. Şuayb'a yetişmediğini ve zayıf bir râvi olduğunu belirten Ebû Hâtım'ın bu açıklamasından Abbâd'ın hadisi irsâl yaparak naklettiği anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hâtım babasının işaret ettiği Abbâd tariki üzerine, Evzâî'nin naklettiği ilk tarik ile ilgili babasına “Öyleyse Evzâî'nin tedlîs yaptığından, (yani) hadis kendisine Abbâd ↔ Amr kanalıyla ulaştığı halde hadisi (doğrudan) Amr'dan naklettiğinden mi korkuyorsun?” sorusunu yönelmiştir. Ebû Hâtım hadisteki problemin İbn Ebi'l-Işrîn'den kaynaklandığını söylese de -yani hadis müdelles hadis örneği olmasa bile- İbn Ebî Hâtım'ın ifadelerine bakılarak tedlîsi hangi anlamda kullandığı açıkça tespit edilebilmektedir. Buradan anlaşılan İbn Ebî Hâtım -ve dolayısıyla muhatabı Ebû Hâtım- râvinin, hadis işittiği hocadan dinlemediği hadisi vasıta râviyi isnaddan düşürerek nakletmesine tedlîs demektedir. Nitekim Amr'ın talebesi olan¹¹⁶⁷ Evzâî (ö. 157/774), Abbâd b. Kesîr (ö. 140/757-58'den sonra) ile aynı tabakadan olmasına rağmen aralarında semâ ilişkisi tespit edilememiştir. Ancak Ebû Hâtım'ın ifadelerinden semâ gerçekleştiğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

Ebû Hâtım hadisteki problemin kaynağı olarak işaret ettiği İbn Ebi'l-Işrîn'in sika olup olmadığı sorusuna, onun bir dîvân kâtibi olduğu, hadisçi olmadığı cevabını vermiştir. Yani Ebû Hâtım'e göre isnaddan Abbâd'ın düşmesinden sorumlu râvi İbn Ebi'l-Işrîn'dir ve isnad aslında İbn Ebi'l-Işrîn ↔ Evzâî ↔ Abbâd ↔ Amr b. Şuayb ↔ Babası ↔ Dedesi ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde olmalıdır. Fakat hadisi isnadda Abbâd olmaksızın Evzâî'den nakleden tek râvi İbn Ebi'l-Işrîn değildir. Yukarıda ilgili dipnotta işaret edildiği üzere Velîd b. Müslim de hadisi Evzâî ↔ Amr tarikiyle nakletmiştir. Bu da İbn Ebî Hâtım'ın de şüphelendiği gibi Evzâî'nin gerçekten de Abbâd'ı isnaddan düşürdüğü şeklinde okunabilir. Ancak Ebû Hâtım böyle düşünmemektedir. Bu durumda dikkatler İbn Ebi'l-Işrîn ve Velîd üzerine yönelmektedir. Nitekim Velîd, Evzâî'nin zayıf hocalarını isnaddan düşürerek tedlîs

Müessesetü'r-risâle, 1412/1992], 3/610 [No. 754]). İsnad Hişâm b. Ammâr ↔ Velîd b. Müslim ↔ Evzâî ↔ Amr b. Şuayb ↔ Babası ↔ Dedesi ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir.

¹¹⁶⁶ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 10/203-204 (No. 7533). Burada hadisi Abbâd'dan nakleden râvi Mûsâ b. A'yûn el-Harrânî'dir.

¹¹⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/309.

yapmakla meşhurdur. Abbâd'ın metrûk bir râvi olması,¹¹⁶⁸ hem isnaddan düşürülme nedenini ortaya koymakta hem de Velîd'in tesviye tedlîsi yaptığı ihtimalini güçlendirmektedir. Zira İbn Ebi'l-İsrîn müdellis olarak nitelenmemiştir. Bu durumda Velîd'in hem isnad hem tesviye tedlîsini aynı anda yapmış olabileceği akla gelmektedir. Yani Velîd aslında hadisi İbn Ebi'l-İsrîn'den işitmiş, fakat onu isnaddan düşürerek nakletmiş, aynı zamanda Evzâî'nin hocası Abbâd'ı da isnaddan düşürmüş olabilir. Velîd'in bir müdellis olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu ihtimalde de Velîd, İbn Ebi'l-İsrîn'e mütâbaat ediyor gözüktüğü halde aslında durum böyle değildir. Ebû Hâtim büyük ihtimalle Velîd'in naklettiği tarik kendisine ulaşmadığı için bu konuda bir şey söylememiştir.

İbn Ebî Hâtim'in babasına sorduğu sorudan Evzâî için tedlîsi muhtemel gördüğü sonucu çıkarılabilir. Nitekim durum İbn Ebî Hâtim'in şüphelendiği şekilde gerçekleşmişse Evzâî'nin yaptığı tedlîstir. Ancak Evzâî'nin adı hiçbir müdellis listesinde geçmemektedir. Bununla birlikte İbn Hacer, isnadında Velîd b. Müslim, Evzâî ve Yahyâ b. Ebî Kesîr'in yer aldığı bir hadisi değerlendirirken isnaddaki üç müdellisin de "haddesenâ" dediğini ifade etmiştir.¹¹⁶⁹ Onun bahsettiği üç müdellisten birinin Evzâî olduğu söylenmiştir.¹¹⁷⁰ Bununla birlikte müdellis listesinde yer vermeyerek Evzâî'yi müdellis kabul etmediğini de ortaya koymuştur. Evzâî'nin müdellis olduğuna dair kaynaklarda yer alan yegâne bilgi *el-Müntehab min İleli'l-Hallâl*'da geçmektedir.¹¹⁷¹ Burada Ebû Katâde ↔ Evzâî ↔ Mekhûl ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen bir hadis ile ilgili Ebû Katâde, Evzâî'ye hadisi Mekhûl'den işitip işitmediğini sormuş, o da "ya da bir adamdan" diyerek hadisi Mekhûl'den işitmediğini belli etmiş, üstelik hadisi aldığı asıl râviyi ısrarla müphem bırakmıştır. *Müntehab*'da bu hadisi hocası Ahmed b. Hanbel'e soran Mühennâ b. Yahyâ, İmam Ahmed'e Evzâî'nin tedlîs mi yaptığını sorunca Ahmed b. Hanbel "Bilmiyorum. Bazıları Evzâî ↔ Hasîf, bazıları ise Evzâî ↔ Abdurrahman b. Kâsım ↔ babası diye nakletti. Oysa bu sahih değildir." demiştir. Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel, Evzâî'nin tedlîs yaptığını söylemese de onun tedlîs yapabileceği ihtimaline kesin olarak karşı

¹¹⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/43; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/333-336; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/531; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/102-103.

¹¹⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/246.

¹¹⁷⁰ Nâtûr, *Mu'cemü men rumiye bi't-tedlîs*, 418.

¹¹⁷¹ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Müntehab min İleli'l-Hallâl*, thk. Târik b. Avazullah (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1419/1998), 174.

çıkamamıştır. Kısacası Evzâî hakkında tedlîs ihtimalinden bahsedildiği iki yerden birinde bu iddia reddedilmiş, diğerinde ise kararsız kalınmıştır. İbn Hacer ise müdellis listesinde Evzâî'yi zikrememiştir. Bu durum büyük ihtimalle Evzâî'nin muttasıl isnad kullanımının sistemleşmediği erken dönemde yaşaması ve yaptığıının irsâl kabul edilmesi ile ilgilidir. Bahsi geçen ve açıkça yerleşik anlamıyla tedlîsin örneği olan fiilleri Evzâî'nin gerçekleştirdiği varsayılsa bile anlaşılan hadis münekkitleti onun bu yaptığıında bir sorun görmemiş ve Evzâî'yi müdellis olarak nitelememişlerdir. Yine de büyük hadis imamı ve fakih Evzâî hakkında bile tedlîs ihtimalinin dile getirilmesi ya da bunun sorgulanması hadis münekkitletlerinin rivayetleri incelerken ne kadar ince eleyip sık dokuduklarını göstermektedir.

3.4.1.1.4. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cihad dışında hiçbir kadın veya köleye vurmadığı rivayeti

وسألت أبي عن حديث رواه الثَّعْمَانُ بْنُ رَاشِدٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُروَةَ، عَنْ عَائِشَةَ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ لَمْ يَضْرِبْ امْرَأَةً قَطُّ، وَلَا خَادِمًا، إِلَّا أَنْ يُجَاهِدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؟

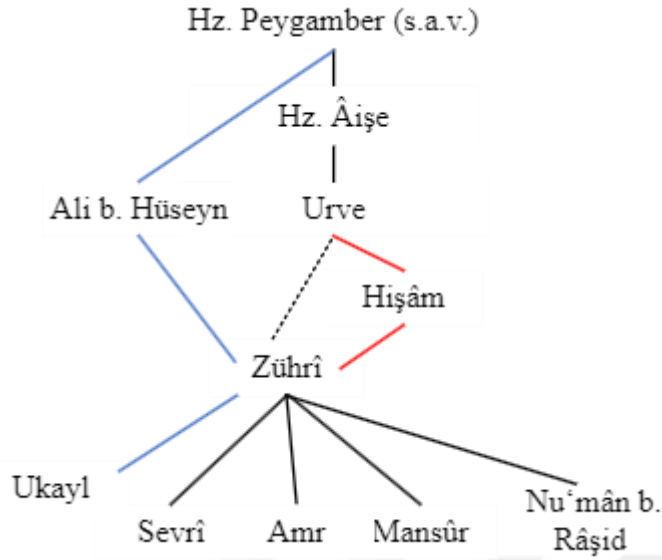
قال أبي: والصَّحِيحُ ما رواه عُقَيْلٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حُسَيْنٍ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ ... مُرْسَلًا.

قال أبي: ورواه الثَّوْرِيُّ، وَعَمْرُو بْنُ أَبِي قَيْسٍ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُروَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.

قال أبي: حَدَّثَ الزُّهْرِيُّ بِهَذَا الْحَدِيثِ: أَنَّ هِشَامَ بْنَ عُروَةَ رَوَى عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ. فَقَالَ: الزُّهْرِيُّ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ عُروَةَ هَذَا الْحَدِيثِ؛ فَلَعَلَّهُ

دَلَّسَهُ.¹¹⁷²

¹¹⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/406-407 (No. 968).

İbn Ebî Hâtîm'in babasına sorduğu Nu'mân b. Râşid ↔ Zührî ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹⁷³ isnadıyla gelen, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cihad dışında hiçbir kadın veya köleye vurmadığı hadisi hakkında Ebû Hâtîm, sahih tarikin Ukayl ↔ Zührî ↔ Ali b. Hüseyin ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹⁷⁴ isnadıyla nakledildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Hâtîm; Sevrî, Amr b. Ebî Kays ve Mansûr'un da hadisi Zührî ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹⁷⁵ isnadıyla naklettiklerini söylemiş, Ebû Hâtîm de Zührî'nin bu hadisi Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹⁷⁶ isnadıyla naklettiğini ifade etmiştir. Zührî'nin bu hadisi Urve'den işitmediğini belirten Ebû Hâtîm, onun büyük ihtimalle tedlîs yaptığı kanaatindedir.

Kısacası aslında Zührî ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde olması gereken isnadı Zührî, Hişâm'ı düşürerek nakletmiş ve normalde hadis işittiği hocası¹¹⁷⁷ Urve'den dinlemediği bir hadisi aktararak tedlîs yapmıştır. Ebû Hâtîm de bu fiili açıkça tedlîs olarak nitelemiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere İbn Hacer'in müdellislerin tedlîsi fazlaca yapan râvilerden oluşan üçüncü mertebede

¹¹⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/367; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/670 (No. 4223). Hadisi bu isnadla Zührî'den nakleden râviler Nu'mân b. Râşid dışında Ma'mer ve Mûsâ b. Ukbe'dir.

¹¹⁷⁴ Ukayl'in naklettiği tarik bulunamamıştır. Ancak hadisi bu isnadla Zührî'den Sâlih b. Keysân da nakletmiştir (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/367-368).

¹¹⁷⁵ Sevrî ve Amr'ın naklettiği tariklere ulaşamamıştır. Mansûr'un naklettiği tarik için ise bk. Humeydî, *el-Müsned*, 1/287 (No. 260); Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 7/431-432 (No. 4452); Ebû's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî*, 1/185 (No. 47).

¹¹⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/367. Hadisi Hişâm'dan bu isnadla nakleden râvi Vekî'dir. Zührî'nin bu isnadla naklettiği tarik ise başka kaynaklarda bulunamamıştır.

¹¹⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/424.

zikrettiği¹¹⁷⁸ Zührî hakkında Ebû Hâtim dışında mütekaddimûndan hiçbir âlim tedlîs isnadında bulunmamıştır. Oysa onun burada yaptığı, görünüşte tam da yerleşik anlamıyla tedlîstir. Buna rağmen mütekaddimûnun Zührî'ye müdellis dememesi büyük ihtimalle, muttasıl isnadın zorunlu olmadığı, hatta isnad kullanımının bile yeni başladığı oldukça erken bir dönemde yaşaması nedeniyle, bu yaptığını irsâl saydıkları ve bunda büyük bir sorun görmedikleri anlamına gelmektedir. Ne var ki önceleri irsâl kabul edilen bu fiil daha sonradan menfi bir anlam yüklenerek tedlîs olarak adlandırılmaya başlanmış ve buna bağlı olarak müteahhirûn da Zührî'yi müdellis kabul etmiştir.

3.4.1.1.5. Evlilikte denklik rivayeti

وسمعتُ أبي، وأبا زُرعة، وذكرنا حديث هشام بن عروة، عن أبيه، عن عائشة، عن النبي ﷺ، قال: «أنكحوا الأكفاء، وأنكحوا إليهم». فقالوا جميعاً: لا يصحُّ هذا الحديث.

وقالوا: رواه جعفر بن خالد الزبيرى، عن هشام بن عروة، عن أبيه.

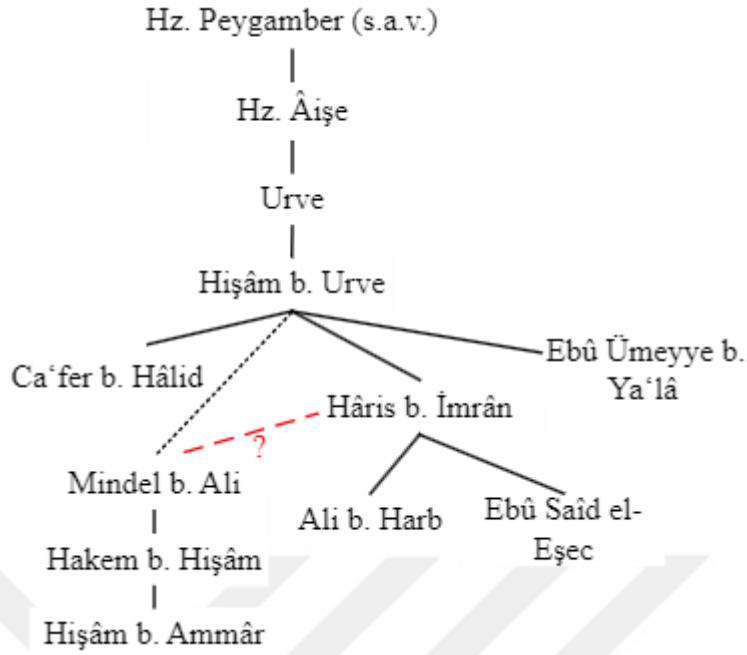
ورواه هشام بن عمار، والحكم بن هشام، عن مندل، عن هشام بن عروة.

قال أبي بحضرة أبي زُرعة: ولا أراه إلا ومندلٌ قد دلسه، عن هشام.

فقال أبو زُرعة: الحديث ليس بصحيح.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁸ Bu görüşün Zührî hakkında aşırıya kaçtığı ve Zührî'nin ikinci mertebeden sayılmasının daha uygun olduğu belirtilmişti.

¹¹⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/18-19 (No. 1219).

Ebû Hâtım ile Ebû Zür'a, Hişâm b. Urve ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen ve birbirine denk olan kişileri evlendirmek gerektiğini ifade eden hadisin¹¹⁸⁰ sahih olmadığını belirtmişlerdir. Akabinde bu hadisin biri Ca'fer b. Hâlid ez-Zübeydî ↔ Hişâm ↔ Urve,¹¹⁸¹ diğeri Hişâm b. Ammâr ↔ Hakem b. Hişâm ↔ Mindel b. Ali ↔ Hişâm b. Urve ↔ Urve ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹¹⁸² şeklindeki iki farklı isnadından daha söz etmişlerdir. Ebû Hâtım, Ebû Zür'a'nın da bulunduğu - ve itiraz etmeyerek bir bakıma desteğini izhar ettiği- bir ortamda bu ikinci tarikle ilgili Mindel'in (ö. 167/783-84 [?]) Hişâm'dan tedlîs yaptığını bildirmiştir.

Hadis *İlel'*de başka bir yerde daha geçmektedir. İbn Ebî Hâtım burada babasına Hâris b. İmrân ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “تَخَيَّرُوا لِنُطْفِكُمْ” hadisini sormuş, Ebû Hâtım de bu hadisin aslının olmadığını ve Mindel'in

¹¹⁸⁰ Hadisin metni eserde her ne kadar “وَأَنْكَحُوا الْأَكْفَاءَ وَانْكِحُوا إِلَيْهِمْ” şeklinde verilse de bunun bir kısaltma olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Ebî Hâtım *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de Hâris'in Hişâm'dan naklettiği hadisten söz ederken “تَخَيَّرُوا لِنُطْفِكُمْ” metnine yer vermiş ve aynı zamanda Mindel'in de rivayet ettiği bu hadisin aslının olmadığını belirtmiştir (bk. İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/84). Buradaki metnin de ihtisarla kaydedildiği, hadisin tam metninin “وَأَنْكَحُوا الْأَكْفَاءَ وَانْكِحُوا إِلَيْهِمْ” olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁸¹ Hadis bu isnadla kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak bu tarikin hadisin sahih tariki olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bezzâr hadisi Hâris b. İmrân'dan başka müsned nakleden olmadığını belirtmiş, İbnü'l-Cevzî de Mindel tarikini verdikten sonra İbn Hibbân'dan naklen Mindel'in sûi hıfzından dolayı mevkufları vakf, mürselleri ref ile naklettiğini bildirerek bu hadiste de böyle bir sorun olduğuna işaret etmiştir (bk. Bezzâr, *el-Müsned*, 18/107; İbnü'l-Cevzî, *el-İlel'ü'l-mütenâhiye*, 2/615).

¹¹⁸² Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 2/81. Burada Hakem'in naklettiği iki farklı isnad verilmiştir. Bu isnadlardan biri Hakem ↔ Mindel ↔ Hişâm b. Urve iken, diğeri Ebû'n-Nadr İshâk b. İbrâhim'in naklettiği Hakem ↔ Hişâm b. Urve isnadıdır. Hatîb hadisin verdiği bütün tariklerinin zayıf olduğunu belirtmiştir.

de bu hadisi rivayet ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Hâtim, Ali b. Harb'ın Hâris'ten bu isnadla metnin sadece bu kadarını naklettiğini,¹¹⁸³ Ebû Saîd el-Eşec'in ise yine Hâris'ten aynı isnadla “وَأَنْكَحُوا الْأَكْفَاءَ وَانْكِحُوا إِلَيْهِمْ” metnini de ziyade ederek hadisi bütün şekilde naklettiğini belirtmiştir.¹¹⁸⁴ Ebû Hâtim ise Hâris'in zayıf bir râvi olduğunu söyleyerek hadisi münker saymıştır. İbn Ebî Hâtim son olarak Ebû Ümeyye b. Ya'lâ ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “وَأَنْكَحُوا الْأَكْفَاءَ وَانْكِحُوا إِلَيْهِمْ” hadisini¹¹⁸⁵ sormuş, Ebû Hâtim ise Hişâm'ın bu hadisi nakletme ihtimalinin bulunmadığını belirterek hadisin batıl olduğuna karar vermiş ve bu problemin kaynağı olarak zayıf olarak nitelediği Ebû Ümeyye'yi göstermiştir.¹¹⁸⁶

İncelenen hadisin genellikle Hâris'ten nakledildiği görülmektedir. Nitekim Hatîb de bu hadisin Hâris'in Hişâm'dan nakli ile meşhur olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸⁷ Hakem'in naklettiği tarikte Mindel'in hadisi Hişâm'dan nakletmesi üzerine Ebû Hâtim'in bunun tedlîs olduğunu belirtmesinden, Mindel'in bu hadisi hocası¹¹⁸⁸ Hişâm'dan işitmediği anlaşılmaktadır. Zayıf bir râvi olan¹¹⁸⁹ Mindel hadisi büyük ihtimalle Hişâm'ın talebesi¹¹⁹⁰ Hâris'ten işitmiş,¹¹⁹¹ ancak onu isnaddan düşürmüştür. Vefat tarihi bilinmemekle birlikte Mindel'den küçük olduğu anlaşılan¹¹⁹² Hâris de zayıf bir râvidir.¹¹⁹³ Mindel büyük ihtimalle hem zayıflığı hem de yaşının küçüklüğü nedeniyle onu isnaddan düşürerek tedlîs yapmıştır. Ebû Hâtim'in bu fiil için tedlîs lafzını kullanması, onun bu kelimeyi hadis işitilen hocadan semâ yoluyla alınmayan hadisi doğrudan bu hocadan nakletme anlamında kullandığını açıkça göstermektedir.

¹¹⁸³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/80-81. Ali b. Harb'ın burada Hâris'ten gelen isnadla naklettiği metin “وَأَنْكَحُوا الْأَكْفَاءَ وَانْكِحُوا إِلَيْهِمْ” şeklindedir.

¹¹⁸⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/458 (No. 3788). Bu hadisi Hâris'ten aynı isnadla Abdullah b. Saîd de nakletmiştir (bk. İbn Mâce, “Nikâh”, 46 [No. 1968]; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/214-215 [No. 13758]).

¹¹⁸⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/457 (No. 3787).

¹¹⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/720-722 (No. 1208).

¹¹⁸⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/81. Hatîb'in burada bildirdiğine göre hadisi Hâris'ten başka Ebû Ümeyye b. Ya'lâ, İkrime b. İbrâhim, Eyyûb b. Vâkîd ve Yahyâ b. Hişâm es-Simsâr da Hişâm'dan nakletmiştir.

¹¹⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/494.

¹¹⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 434-435; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/24-26; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/455-457; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/493-498; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/513; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/298-299.

¹¹⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/268.

¹¹⁹¹ Aralarında semâ gerçekleştirilmesine dair bilgi bulunmamaktadır.

¹¹⁹² Mindel kibâru etbâ-i tâbiîn, Hâris ise sığâru etbâ-i tâbiîn tabakasındandır.

¹¹⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/84; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/255; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/195; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/267-269; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/175-176; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/152.

Öte taraftan Mindel b. Ali hakkında başka hiçbir âlimin tedlîs isnadında bulunmaması ve son dönemde müdellis listelerinde de Mindel’in adının yer almaması son derece dikkat çekicidir. Özellikle kimi zaman başka âlimlerin müdellis demediği râvileri bile müdellis kabul edebilen İbn Hacer’in, Ebû Hâtim’in Mindel hakkındaki açıklamasını neden dikkate almadığı bir soru işaretidir. Belki onun bu açıklamadan haberdar olmadığı düşünülebilir. Zayıf bir râvi olan ¹¹⁹⁴ Mindel’in müdellis olarak nitelenmemesi, zayıflığının tedlîs gibi başka kusurlarına baskın gelecek kadar şiddetli olması ¹¹⁹⁵ ya da vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda ulemanın onun fiillerini irsâl kabul ettikleri gibi nedenlerle de açıklanabilir.

3.4.1.1.7. Musibete uğrayan şikâyet etmezse ecrini alacağı rivayeti ve aynı isnadla gelen rivayetler

وَسَمِعْتُ أَبِي رَوَى: عَنْ هِشَامِ بْنِ خَالِدٍ الْأَزْرَقِ، قَالَ: حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ بْنُ الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «مَنْ أَصِيبَ بِمُصِيبَةٍ مِنْ سَقَمٍ أَوْ ذَهَابِ مَالٍ، فَاحْتَسَبَ وَلَمْ يَشْكُ إِلَى النَّاسِ، كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يَغْفِرَ لَهُ».

قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ مَوْضُوعٌ لَا أَصْلَ لَهُ، وَكَانَ بَقِيَّةٌ يَدْلِسُ، فَظَنُّوا هَؤُلَاءِ أَنَّهُ يَقُولُ فِي كُلِّ حَدِيثٍ: حَدَّثَنَا وَلَا يَفْتَقِدُونَ الْخَيْرَ مِنْهُ. ¹¹⁹⁶

Hz. Peygamber (s.a.v.)

İbn Abbâs

Atâ b. Ebî Rebâh

İbn Cüreyc

Bakıyye b. Velîd

Hişâm b. Hâlid

Ebû Hâtim, Hişâm b. Hâlid el-Ezrak ↔ Bakıyye b. Velîd ↔ (haddesenâ) İbn Cüreyc ↔ Atâ b. Ebî Rebâh ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “Kim

¹¹⁹⁴ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, 8/73; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 8/434-435; Ukaylî, *ed-Du 'afâü 'l-kebîr*, 4/266-267; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/34-26; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/455; Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 28/493-499; Zehebî, *Mizânü 'l-i'tidâl*, 6/513-514; İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 10/298-299.

¹¹⁹⁵ Aslında Mindel hakkında çok şiddetli cerh ifadeleri kullanılmamıştır. Mesela Yahyâ b. Maîn onun hakkında “leyse bihi be's” ve “leyse bi şey”, Ahmed b. Hanbel “zaifü'l-hadîs”, Ebû Hâtim “şeyh”, Ebû Zür'a “leyyin” demiştir. Ancak bir de Şerîk'in bir hadisile ilgili “kezebe Mindel” dediği nakledilmiştir.

¹¹⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/144-145 (No. 1871).

hastalık ya da (sonradan gelen) fakirlik gibi bir musibete uğrar da insanlara şikâyet etmeden sevabını umarsa, Allah'ın (c.c.) ona mağfîret etmesi hak olur.”¹¹⁹⁷ hadisinin mevzû olduğunu bildirmektedir. İsnadda yer alan Bakıyye b. Velîd hakkında “Tedlîs yapardı.” ifadesini kullanan Ebû Hâtîm, Bakıyye'den nakilde bulunan râvilerin detaylı bir semâ araştırması yapmadan onun her hadiste “haddesenâ” dediğini zannettiklerini belirtmiştir. Ebû Hâtîm bu sözleriyle Bakıyye'nin bir müdellis olarak tahdîs sîgası kullanmamaya özellikle dikkat ettiğini vurgulamaktadır. Bu durumda incelenen örnekte Bakıyye'nin söylediği zannedilebilecek “haddesenâ” lafzından sorumlu râvinin Hişâm b. Hâlid olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Hâtîm'in ifadelerinden ilk bakışta sadece müdellisin kullandığı lafızlara dikkat edilmesi gerektiği sonucu çıkarılmaktadır. Bununla birlikte daha ince düşünüldüğünde onun, Bakıyye'nin bu hadisi İbn Cüreyc'den işitmiş olamayacağını da ima ettiği söylenebilir. Çünkü Bakıyye'nin “haddesenâ” demiş olamayacağına işaret etmiş ve bunu Bakıyye'nin tedlîs yapması çerçevesinde dile getirmiştir.¹¹⁹⁸

Hadis eserde iki farklı yerde daha geçmektedir. Bunlardan birincisinde hadis aynı isnadla kaydedilmiş ve Ebû Hâtîm hadise bâtil hükmünü vermiştir.¹¹⁹⁹ İkincisinde ise yine Hişâm b. Hâlid ↔ Bakıyye ↔ (haddesenâ) İbn Cüreyc ↔ Atâ ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen yukarıdaki hadislerle birlikte toplam üç hadis kaydedilmiştir:

وَسَمِعْتُ أَبِي رَوَى: عَنْ هِشَامِ بْنِ خَالِدٍ الْأَزْرَقِ، قَالَ: حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ بْنُ الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثْتُ ابْنَ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «إِذَا جَامَعَ أَحَدُكُمْ زَوْجَتَهُ أَوْ جَارِيَتَهُ فَلَا يَنْظُرُ إِلَى فَرْجِهَا فَإِنَّ ذَلِكَ يُورِثُ الْعَمَى.»

وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «مَنْ أُصِيبَ بِمُصِيبَةٍ مِنْ سَقَمٍ أَوْ ذَهَابِ مَالٍ فَاحْتَسَبَ وَلَمْ يَشْكُ إِلَى النَّاسِ، كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يَغْفِرَ لَهُ.»

وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «لَا تَأْكُلُوا بِمَاتَيْنِ: الْإِخْتَامَ وَالْمُشِيرَةَ، وَلَكِنْ كُلُوا بِثَلَاثٍ فَإِنَّهَا سُنَّةٌ، وَلَا تَأْكُلُوا بِخَمْسٍ فَإِنَّهَا أَكْلَةُ الْأَعْرَابِ.»

قَالَ أَبِي: هَذِهِ الثَّلَاثَةُ الْأَحَادِيثُ مَوْضُوعَةٌ لَا أَصْلَ لَهَا، وَكَانَ بَقِيَّةُ يُدَلِّسُ فَطَنُوا هَؤُلَاءِ أَنَّهُ يَقُولُ فِي كُلِّ حَدِيثٍ: حَدَّثَنَا وَلَمْ يَفْتَقِدُوا الْحَبَرَ مِنْهُ.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/202; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/184 (No. 11438). Bu kaynaklarda hadis aynı isnadla verilmesine rağmen Bakıyye “an” lafzını kullanmaktadır.

¹¹⁹⁸ Bakıyye'nin tahdîs sîgası kullandığı görülen ancak müdellis olan Bakıyye'nin bu sîgayı kullanması beklenmeyeceğinden sonraki bir râvinin hata yaptığına işaret edilen başka örnekler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 3/636-637, 6/136-137 (No. 1151, 2390).

¹¹⁹⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 5/241 (No. 2028).

¹²⁰⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 6/140-142 (No. 2394).

Bu üç hadisin isnadında Bakıyye'nin İbn Cüreyc'den nakil yaparken “haddesenâ” lafzını kullandığı görülmektedir. Ebû Hâtim yukarıdaki hadis için yaptığı açıklamaların aynısını, mevzû olduğunu belirttiği bu hadisler için de dile getirmiş ve Bakıyye'nin tedlîs yaptığını burada da tekrar etmiştir. Burada sözü edilen diğer rivayetler; “cima esnasında ferce bakmanın körlüğe sebep olacağı”¹²⁰¹ hadisi ile “baş ve işaret parmaklarıyla yemek yenilmemesini”¹²⁰² öğütleyen hadistir. İbn Adî, Hişâm ↔ Bakıyye ↔ İbn Cüreyc ↔ Atâ ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla münker olduğunu belirttiği başka hadisler de nakletmiş ve bu isnadda Bakıyye ile İbn Cüreyc arasında zayıf ya da meçhul bir râvi bulunuyor gibi gözüktüğünü, ancak Hişâm'ın naklettiğine göre Bakıyye'nin “haddesenâ” dediğini belirtmiştir.¹²⁰³ İbn Adî'nin bu lafızdan sorumlu kişinin Hişâm olduğunu düşünmediği ya da bu lafzı kullanan kişinin gerçekten Bakıyye olabileceği ihtimalini göz ardı etmek istemediği anlaşılmaktadır. İbn Hibbân da bu isnadda Bakıyye ile İbn Cüreyc arasında zayıf bir râvi olduğu kanaatini izhar etmiş ve mevzû olduğunu söylediği bu hadislerde Bakıyye'nin tedlîs yaptığını açıkça dile getirmiştir.¹²⁰⁴ Bakıyye'nin aynı isnadla fakat “an” lafzıyla naklettiği ve eserde kaydedilen bir başka rivayet de onun bu isnadda aslında “an” lafzını kullanmış olabileceğini desteklemektir.¹²⁰⁵

Bütün bu açıklamalarından anlaşıldığı üzere hadisi Bakıyye hadisi aslında hocası¹²⁰⁶ İbn Cüreyc'den işitmemiş ve isnaddan hadisi işittiği zayıf râviyi düşürerek tedlîs yapmıştır. Ancak buna rağmen Hişâm, Bakıyye'nin kullandığı sîgaya ihtimam göstermeyerek hadisi onun “haddesenâ” dediği lafızla aktarmıştır. Dolayısıyla burada Hişâm'ın sorumlu olduğu bir râvi tasarrufu söz konusudur. Ayrıca bütün bu rivayetlerin mevzû olduğu belirtildiğine göre uydurma bir rivayetin de tedlîs yapılarak nakledilebildiği dikkati çekmektedir. Mevzû bir hadisin tedlîs ile nakledilme gerekçesine dair daha önce, tedlîs yapan râvinin, naklettiği hadisin uydurma olduğunu fark etmemesi ya da mevzû olduğunu bildiği halde âlî isnad elde etme isteği nedeniyle hadisi nakletmiş olabileceği ihtimalleri gündeme getirilmişti. Burada incelenen

¹²⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/75; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/202; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/524.

¹²⁰² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/525.

¹²⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/75.

¹²⁰⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/202.

¹²⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/189-190 (No. 2442). Burada da Ebû Hâtim ilgili hadise bâtil hükmünü vermiştir.

¹²⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/193.

örneklerden aynı zamanda mevzû ile bâtil kelimelerinin birbiri yerine kullanılabildiği de görülmektedir.

3.4.1.1.8. Faydasız meclisten kalkarken istiğfâr getirenin bağışlanacağı rivayeti

وسألتُ أبي وأبا زُرْعَةَ عَنْ حَدِيثِ رَوَاهُ ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، عَنْ سُهَيْلِ بْنِ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: «مَنْ جَلَسَ فِي مَجْلِسٍ كَثُرَ فِيهِ لَغَطُهُ ثُمَّ قَالَ قَبْلَ أَنْ يَقُومَ: سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ...» الْحَدِيثُ؟

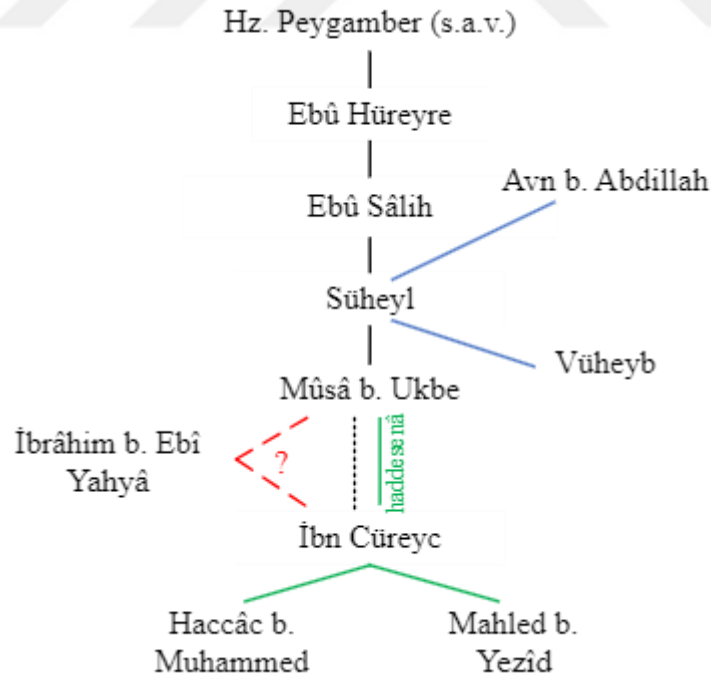
فَقَالَا: هَذَا خَطَأٌ؛ رَوَاهُ وَهَيْبٌ، عَنْ سُهَيْلٍ، عَنْ عَوْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، مَوْقُوفٌ. وَهَذَا أَصَحُّ.

قلتُ لأبي: ألوهَمُ مَنْ هُوَ؟

قَالَ: يَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ الْوَهْمُ مِنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، وَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ مِنْ سُهَيْلٍ، وَأَخْشَى أَنْ يَكُونَ ابْنُ جُرَيْجٍ دَلَّسَ هَذَا الْحَدِيثَ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، وَلَمْ يَسْمَعْهُ مِنْ مُوسَى؛ أَخَذَهُ مِنْ بَعْضِ الضَّعَفَاءِ.

وسمعتُ أبي مرَّةً أُخْرَى يَقُولُ: لَا أَعْلَمُ رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ عَنْ سُهَيْلٍ أَحَدٌ إِلَّا مَا يَرْوِيهِ ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، وَلَمْ يَذْكُرِ ابْنُ جُرَيْجٍ فِيهِ الْخَبَرَ، فَأَخْشَى أَنْ يَكُونَ أَخَذَهُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي يَحْيَى؛ إِذْ لَمْ يَرْوِهِ أَصْحَابُ سُهَيْلٍ، لَا أَعْلَمُ رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ فِي شَيْءٍ مِنْ طَرُقِ

أبي هريرة... 1207

¹²⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/406-411 (No. 2078). Eserde metnin devamı bulunmaktadır ancak konu ile ilgili olmadığından buraya alınmamıştır. Bu kısımda hadisın Ebû Hüreyre'den gelen merfû ve Abdullâh b. Amr'dan gelen mevkûf tarihleri tartışılmakta, İbn Amr'dan gelen mevkûf tarihin sahih olduğu belirtilmektedir.

İbn Ebî Hâtîm, babası ile Ebû Zür‘a‘ya İbn Cüreyc ↔ (an) Mûsâ b. Ukbe ↔ Süheyl ↔ Babası Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹²⁰⁸ isnadıyla gelen, faydasız bir mecliste bulunan kişinin bu meclisten kalkmadan önce “Sübhâneke Allâhümme...” diye başlayan istiğfâr duasını ederse bağışlanacağı hadisini sormaktadır. İki âlim de bu tarikin hatalı olduğunu belirterek Vüheyb ↔ Süheyl ↔ Avn b. Abdillâh¹²⁰⁹ şeklindeki mevkûf tariki daha sahih kabul etmişlerdir. Hadisteki hatanın kimden kaynaklandığını soran İbn Ebî Hâtîm’e babası, hatayı hem İbn Cüreyc’in hem de Süheyl’in yapmış olma ihtimalinin bulunduğu cevabını vermiştir.

Ebû Hâtîm’in hadisle ilgili açıklaması, bu hadiste İbn Cüreyc’in Mûsâ b. Ukbe’den tedlîs yaptığı ve hadisi Mûsâ’dan işitmeyip aslında zayıf bir râviden almış olabileceğine dair endişesini dile getirdiği ifadeleriyle devam etmektedir. Hadisi Süheyl’den, İbn Cüreyc’in naklettiği tarik hariç başka kimsenin rivayet etmediğini belirten Ebû Hâtîm, İbn Cüreyc’in söz konusu tarikte tahdîs sîgası kullanmadığını, bu nedenle onun hadisi İbrâhim b. Ebî Yahyâ’dan almış olabileceğini düşündüğünü söylemektedir.¹²¹⁰ Ayrıca Süheyl’in ashâbının hadisi (bu isnadla) nakletmediğini ve Ebû Hüreyre’nin Hz. Peygamber’den (s.a.v.) naklettiği hadisler arasında bu hadisi bilmediğini ifade eden Ebû Hâtîm, bu açıklamasıyla İbn Cüreyc tarikini sahih görmediğine tekrar işaret etmektedir. Nâsır b. Hamed el-Fehd’e göre bu ifadeler, Ebû Hâtîm’in hadisteki asıl illeti teferrüd ve Vüheyb’den gelen rivayete muhalefet olarak gördüğünü göstermektedir. Ancak isnad sikalarından oluştuğu için görünür bir illet bulamayınca İbn Cüreyc’in tedlîs yapmış olabileceği ihtimalini gündeme getiren Ebû Hâtîm, Süheyl’in de hata yapmış olabileceğine dikkat çekerek İbn Cüreyc’in tedlîsinden emin olmadığını izhar etmiştir.¹²¹¹

Ebû Hâtîm dışında Ahmed b. Hanbel’in de bu hadisi müdelles kabul ettiği nakledilmiştir. Hadisin sahih tarikinin Vüheyb tariki olduğunu belirten Dârekutnî, Ahmed b. Hanbel’in bu hadiste İbn Cüreyc’in Mûsâ’dan tedlîs yaptığını ve hadisi aslında zayıf bir râviden aldığını söylediğini aktarmakta ve bu görüşünde ona

¹²⁰⁸ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 2/154 (No. 594). Hadisi İbn Cüreyc’den Ebû Kurrâ nakletmiştir.

¹²⁰⁹ Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 2/156; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 4/105.

¹²¹⁰ İbn Cüreyc’in isnaddan İbrâhim b. Ebî Yahyâ’yı düşürerek tedlîs yaptığı bilgisi daha önce verildiğinden burada ayrıntıya girilmemiştir.

¹²¹¹ Fehd, *Menhecü’l-mütekaddimîn*, 247.

katılmaktadır.¹²¹² Böylece hadiste tedlîs gerçekleştiği kanaatini izhar eden münekkîit sayısı üçe çıkmaktadır.

Hadiste tedlîs yapıldığını belirten bu âlimlerin görüşlerinin aksine hadisin bir de İbn Cüreyc'in semâ lafzı kullandığı İbn Cüreyc ↔ (haddesenâ) Mûsâ b. Ukbe ↔ Süheyl ↔ Babası Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹²¹³ tariki nakledilmiştir. Üstelik bu tarik, İbn Cüreyc'in kullandığı semâ lafzının kendisinden sonraki bir râvinin tasarrufu olabileceği ihtimalini ortadan kaldıracak şekilde iki farklı râvi tarafından aktarılmıştır. Nitekim İbn Hacer de Haccâc b. Muhammed ve Mahled b. Yezîd'in İbn Cüreyc'ten naklettikleri bu tarikleri dikkate alarak İbn Cüreyc'in bu rivayette tedlîs yapmış olması ihtimalinin ortadan kalktığını belirtmektedir.¹²¹⁴ Bu görüşü destekleyecek şekilde Buhârî de hadisi İbn Cüreyc isnadıyla vermiş, ancak İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığına dair bir açıklama yapmamış, üstelik Mûsâ'nın semâ lafzı zikretmediğini ve Vûheyb tarikinın daha evlâ olduğunu belirterek hadiste Mûsâ'nın tedlîs yapmış olabileceğini ima etmiştir.¹²¹⁵ İlel muhakkikine göre ise İbn Cüreyc'in semâ lafzını kullandığı tariklerin, adları verilen üç imamın gözünden kaçması çok uzak bir ihtimal olduğundan onların bu tariklere itimat etmedikleri anlaşılmaktadır.¹²¹⁶ Kanaatimizce İbn Cüreyc'in birinde semâ belirttiği, diğerinde belirtmediği ve üzerlerinde iki farklı görüş şekillenen bu iki tariki, İbn Cüreyc'in önceleri tedlîs yaparak naklederken, daha sonra gerçekten hocası¹²¹⁷ Mûsâ'dan işittiğini ve tahdîs sîgası ile nakletmeye başladığını söyleyerek cem etmek mümkündür. Nitekim semâ beyan ettiği tarik ile “an” lafzıyla naklettiği tariklerin farklı râviler tarafından nakledilmesi bunu desteklemektedir. Netice itibariyle hadiste tedlîs gerçekleşip gerçekleşmediği ihtilaflı olsa da İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığını düşünen Ebû Hâtîm'in, tedlîs lafzını râvinin hadis işittiği hocadan dinlemediği hadisi aktarmasını ifade

¹²¹² Dârekutnî, *el-İlel* 'l-vârîde, 8/204.

¹²¹³ Tirmizî, “De'avât”, 39 (No. 3732); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/261 (No. 10415); Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, 4/105; Nesâî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 9/153 (No. 10157); Taberânî, *el-Mu'cemü 'l-evsat*, 1/31 (No. 77); Ukaylî, *ed-Du'afâü 'l-kebîr*, 2/156. İbn Cüreyc'in kullandığı sîga Tirmizî, Nesâî ve Ukaylî'de “ahberanî”, Ahmed b. Hanbel'de “haddesenâ”, Taberânî'de ise “haddesenî”dir. Bu kaynakların tamamında hadisi İbn Cüreyc'den nakleden râvi Haccâc b. Muhammed el-A'ver'dir. Sadece Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-Kebîr*'inde söz konusu râvi Mahled b. Yezîd'dir ve burada İbn Cüreyc'in kullandığı sîga “ahberanî”dir.

¹²¹⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/725.

¹²¹⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, 4/105. Mûsâ b. Ukbe birinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir. bk. Alâî, *Câmi 'u 't-tahsîl*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü 'l-müdellisîn*, 94.

¹²¹⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 5/408 (dipnot).

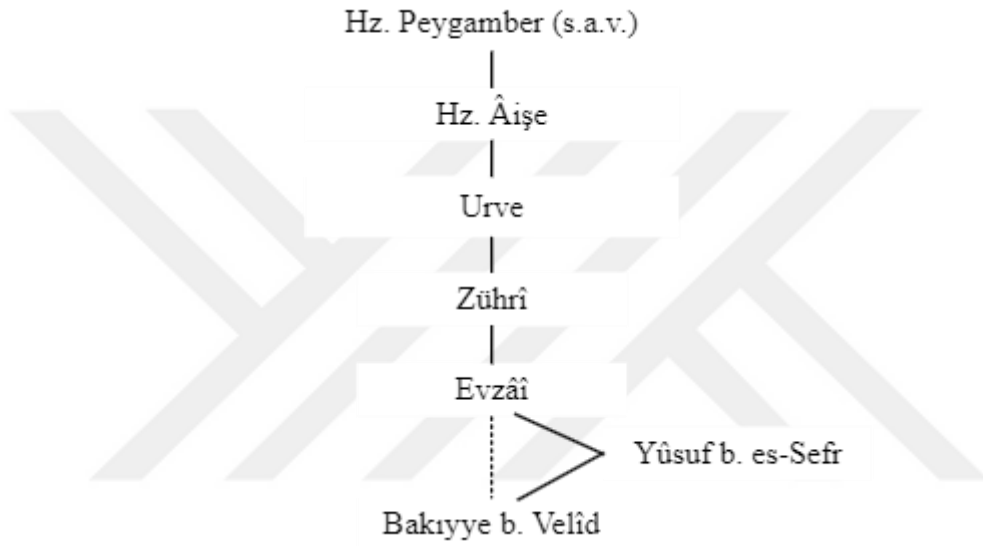
¹²¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 18/343.

ederken kullandığı görülmektedir. İbn Cüreyc'in tedlîs yapmasının nedeni ise hadisi aldığı râvinin zayıf olmasıdır.

3.4.1.1.9. “Allah (c.c.) duada ısrar edenleri sever.” rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ بَقِيَّةُ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يُحِبُّ الْمُلِحِينَ فِي الدُّعَاءِ»؟

قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ، نَرَى أَنَّ بَقِيَّةً دَلَّسَهُ عَنْ ضَعِيفٍ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ.¹²¹⁸

Bakıyye ↔ Evzâî ↔ Zührî ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “Allah (c.c.) duada ısrar edenleri sever.”¹²¹⁹ hadisi hakkında Ebû Hâtim münker hükmünü vermiş ve Bakıyye’nin zayıf bir râviden aldığı halde hadisi tedlîs yaparak naklettiğini belirtmiştir.¹²²⁰ Ebû Hâtim; Bakıyye’nin, hocası¹²²¹ Evzâî’den işitmediği halde hadisi aldığı zayıf râviyi isnaddan düşürerek doğrudan Evzâî’den nakletmesine açıkça tedlîs diyerek bu lafzı kullandığı mânayı ortaya koymuştur.

Bakıyye’nin isnaddan iskât ettiği zayıf râvinin Yûsuf b. es-Sefr olduğu tespit edilmiştir. Zira hadisi Bakıyye ↔ Yûsuf b. es-Sefr ↔ Evzâî tarikiyle nakledenler de

¹²¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/422-423 (No. 2087).

¹²¹⁹ Ukaylî, *ed-Du ‘afâü’l-kebîr*, 4/452; Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb*, 2/145; Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Kitâbü’l-Duâ’*, thk. Muhammed Saîd b. Muhammed Hasan el-Buhârî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1407/1987), 2/794-795 (No. 20); Beyhakî, *Şu ‘abü’l-îmân*, 2/364-365 (No. 1073). Beyhakî’de isnad “Bakıyye haddesenâ Evzâî” lafzıyla aktarılmıştır, ancak Beyhakî bunun hata olduğunu belirtmiştir.

¹²²⁰ Burada “dellese an” ifadesinden sonra isnaddan düşen râvinin adının verilmesinin bir başka örneği görülmektedir. Aynı durumun örnekleri tezde daha önce de geçmişti.

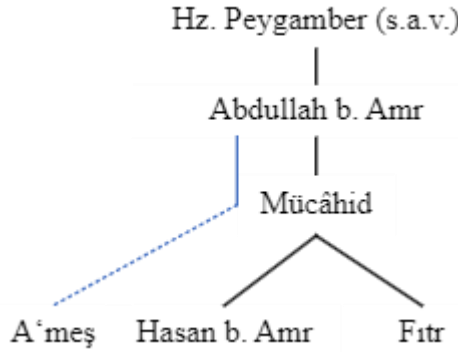
¹²²¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 4/193.

bulunmaktadır.¹²²² Bu durumda Bakıyye'nin hadisi bazen tedlîs yaparak, bazen de yapmadan iki farklı şekilde naklettiği anlaşılmaktadır. İsnaddan düşen râvinin Yûsuf olduğu çeşitli âlimler tarafından dile getirilmiştir. Meselâ Ukaylî, Bakıyye'nin doğrudan Evzâî'den naklettiği tarik için onun bu hadisi Yûsuf'tan işittiğini söylemiştir.¹²²³ İbn Adî ise Bakıyye'nin Evzâî'den rivayet ederken zayıf bir râvi olması nedeniyle Yûsuf'u bazen düşürdüğü, bazen de Ebü'l-Feyz künyesiyle zikrettiğini bildirmektedir.¹²²⁴ Böylece Bakıyye'nin Yûsuf'tan işittiği hadislerde zayıf bir râvi olduğu için onu zikretmek istemeyerek bazen isnad, bazense şüyûh tedlîsi anlaşılmaktadır.

3.4.1.1.10. Asıl sıla-i rahmin karşındaki kişi gelmeyi bıraksa bile ziyarete gitmeye devam etmek olduğu rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ زَوَاهُ الْحَسَنُ بْنُ عَمْرِو الْقُفَيْمِيِّ وَفِطْرُ الْأَعْمَشِ، كُلُّهُمَا عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، رَفَعَهُ فِطْرُ وَالْحَسَنُ، وَلَمْ يَرْفَعَهُ الْأَعْمَشُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «لَيْسَ الْوَاصِلُ الْمُكَافِئُ وَلَكِنَّ الْوَاصِلَ مَنْ يَقْطَعُ فَيْصِلُهَا».

قَالَ أَبِي: الْأَعْمَشُ أَحْفَظُهُمْ، وَالْحَدِيثُ يَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ مَرْفُوعًا، وَأَنَا أَخْشَى أَنْ لَا يَكُونَ سَعِ الْأَعْمَشُ مِنْ مُجَاهِدٍ، إِنَّ الْأَعْمَشَ قَلِيلُ السَّمَاعِ مِنْ مُجَاهِدٍ، وَعَامَّةٌ مَا يَرَوِي عَنْ مُجَاهِدٍ مُدْلَسٌ.¹²²⁵

Hasan b. Amr + Fıtr ↔ Mücâhid ↔ Abdullah b. Amr ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)
isnadıyla gelen “Sıla-i rahim yapan kişi karşılık olarak giden değildir. Asıl sıla-i rahim yapan kişi (karşıdaki kişi) ziyareti kesse bile ziyaret etmeye devam edendir.” hadisini

¹²²² Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/431; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/452; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/164; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 2/365 (No. 1073). Bakıyye bu kaynaklarda “haddesenâ Yûsuf an Evzâî” ifadesini kullanmıştır.

¹²²³ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/452.

¹²²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/164.

¹²²⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/470-471 (No. 2119).

A‘meş, Mücâhid ↔ Abdullah b. Amr isnadıyla mevkûf olarak nakletmiştir.¹²²⁶ Ebû Hâtim’in belirttiğine göre bu hadisi rivayet eden üç râvî arasından en güvenilir olanı A‘meş’tir. Ancak buna rağmen Ebû Hâtim hadisin merfû tarikini tercih etmiştir. İlk dönem hadis münekkittlerinin -özellikle illel âlimlerinin- hadis ilmiyle uzun süreli meşguliyetleri ve rivayet ortamına şahit olmaları sayesinde hadislerin geldiği kanalları ve doğru tariklerini bildikleri malumdur. Burada da Ebû Hâtim’in, incelenen hadisin geliş yolunu ve sahih şeklini bildiği için A‘meş’in naklettiği tarikin kusurlu olduğunu düşündüğü ve merfû tarikin sıhhatine işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Ebû Hâtim’in A‘meş tarikinde işaret ettiği ve tez konusunu ilgilendiren bir başka kusur daha bulunmaktadır. Ebû Hâtim söz konusu kusuru A‘meş’in hadisi Mücâhid’den işitmemiş olması ihtimalinin bulunduğunu belirterek açıklamıştır. Bu görüşünü desteklemek maksadıyla A‘meş’in Mücâhid’den semâ ettiği hadislerin çok az olduğuna işaret eden Ebû Hâtim, A‘meş’in ondan naklettiği hadislerin genellikle *müdelles* olduğuna dikkat çekmiştir. A‘meş’in Mücâhid’den naklettiği hadislerin müdelles olduğunu Yahyâ b. Maîn’in de dile getirdiği daha önce ifade edilmişti. Bu örnekte de A‘meş’in hadisi Mücâhid’den işitmediği halde doğrudan ondan naklederek tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır. Ebû Hâtim bu şekilde nakledilen hadislerle *müdelles* diyerek tedlîs lafzını hangi mânada kullandığını izhar etmiştir. A‘meş’in hadisi işittiği asıl râvî bilinmemekle birlikte, bu râvinin hadisi Mücâhid’den nakleden Hasan b. Amr ya da Fıtr’dan biri olduğu düşünülebilir.

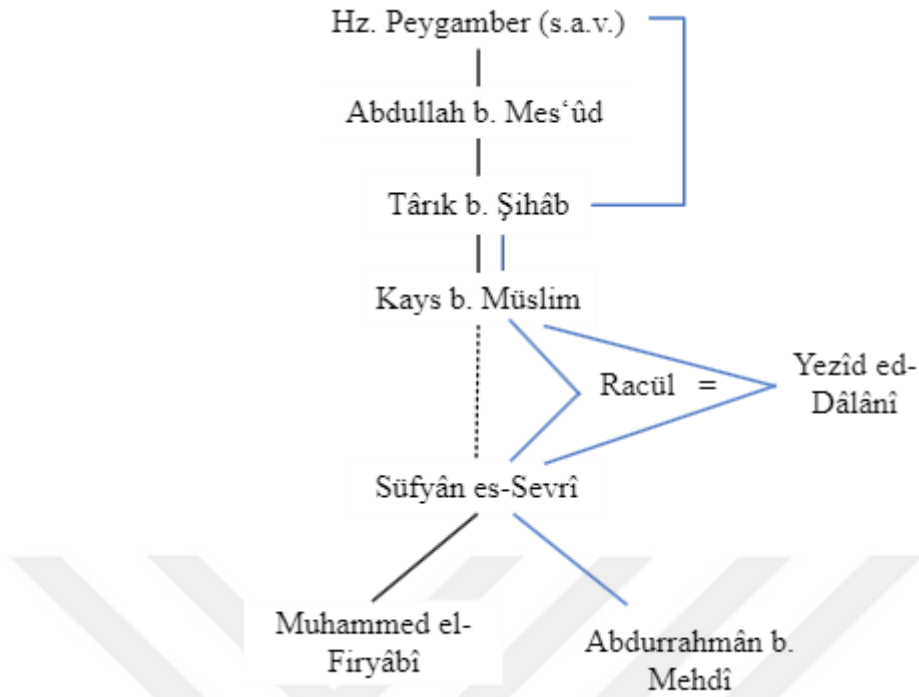
3.4.1.1.11. “Allah (c.c.) her hastalığın mutlaka şifasını da göndermiştir.” rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ الْفَرَيَّابِيُّ، عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنْ قَيْسِ بْنِ مُسْلِمٍ، عَنْ طَارِقٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ دَاءٍ إِلَّا أَنْزَلَ لَهُ دَوَاءً».

قَالَ أَبِي: إِنَّمَا أَسْنَدَ هَذَا الْحَدِيثِ الْمُسْعُودِيُّ، وَالرَّبِيعُ بْنُ الرِّكَنِ، وَأَبُو وَكَيْعٍ، وَأَمَّا الثَّوْرِيُّ، فَإِنَّهُ لَا يَسْنِدُهُ إِلَّا الْفَرَيَّابِيُّ، وَلَا أَظُنُّ الثَّوْرِيَّ سَمِعَهُ مِنْ قَيْسٍ؛ أَرَاهُ مُدَلَّسًا.¹²²⁷

¹²²⁶ Buhârî, “Edeb”, 15 (No. 5991); Ebû Dâvûd, “Zekât”, 45 (No. 1694); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/308 (No. 6785). Buhârî ve Ebû Dâvûd’da hadisi Hasan, Fıtr ve A‘meş’ten nakleden râvî Süfyân es-Sevrî’dir. Sevrî hadisi Hasan + Fıtr + A‘meş’ten aldığını belirttikten sonra A‘meş’in hadisi merfû nakletmediğini bildirmiş, bunun akabinde metni aktarmıştır. Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde ise A‘meş’in adı zikredilmemiş, Sevrî’nin hadisi Hasan ve Fıtr’dan merfû olarak naklettiği tarik verilmiştir.

¹²²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İllel*, 5/683-684 (No. 2255).

Ebû Hâtim; Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Kays b. Müslim ↔ Târik b. Şihâb ↔ Abdullah b. Mes'ûd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen, “Allah (c.c.) her hastalığın mutlaka şifasını da göndermiştir.” hadisini¹²²⁸ Süfyân’dan rivayet edenler arasında sadece Firyâbî’nin müsned naklettiğini belirtmiş, ayrıca hadisi müsned nakleden başka râvilerin adlarını da vermiştir.¹²²⁹ Ebû Hâtim’in, Sevrî’nin bu hadisi Kays’tan işitmediğini düşündüğü ve hadisin “müdelles” olduğu şeklindeki ifadeleri, tedlîsi, hadis işitilen hocadan semâ yoluyla alınmayan hadisleri nakletme anlamında kullandığını göstermektedir.

Hem merfû muttasıl hem mürsel olarak nakledilen bu hadisin müsned şekli sahih kabul edildiğinden Firyâbî’nin Süfyân’dan rivayetinde bu bakımından sorun bulunmamaktadır.¹²³⁰ Ancak Ebû Hâtim’in ifadelerinden anlaşıldığı üzere Süfyân’ın hadisi doğrudan Kays’tan işitmemesine rağmen vasıta râviyi düşürerek nakletmesi nedeniyle hadisin bu tariki müdellestir. İsnaddan düşen râvinin kimliği ise hadisin

¹²²⁸ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 13/439-440 (No. 6075); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/298-299 (No. 6836); Bezzâr, *el-Müsned*, 4/282-283 (No. 1450); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 4/326 (No. 7176).

¹²²⁹ Bu hadis Kays b. Müslim’den merfû ve mürsel olarak nakledilmiştir. Süfyân’dan gelen tarikler arasında da Abdurrahman b. Mehdî’nin ondan rivayeti mürsel, Firyâbî’nin Süfyân’dan rivayeti ise buradaki ifadeyle müsned, yani merfû ve muttasıldır. Hadisin sahih şeklinin de merfû olduğu belirtilmiştir.

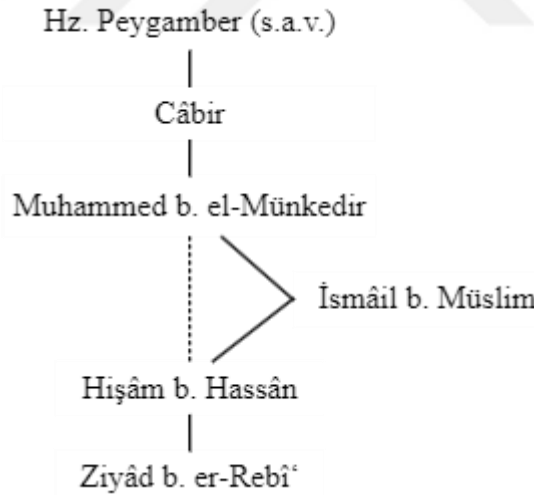
¹²³⁰ Bezzâr hadisi Süfyân’dan sadece Firyâbî’nin bu isnadla naklettiğini belirtmiştir. bk. Bezzâr, *el-Müsned*, 4/282-283 (No. 1450).

diğer tarikleri incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Abdurrahman b. Mehdî bir defasında Sevrî ↔ racül ↔ Kays isnadıyla naklettiği hadis ile ilgili Sevrî'nin bu hadisi Kays'tan işitmediği, Ebû Hâlid Yezîd b. Abdurrahmân ed-Dâlânî'dan aldığı ifadelerini kullanmıştır. İbn Mehdî'nin hadisi aynı zamanda Sevrî ↔ Yezîd ↔ Kays ↔ Târık ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla da nakletmesi isnaddan düşen râvinin Yezîd olduğunu desteklemektedir.¹²³¹ Zayıf olduğu da söylenen Ebû Hâlid Yezîd ed-Dâlânî'in çok hata yapan, sadûk ve müdellis bir râvi olduğu belirtilmiştir.¹²³² Sevrî'nin onu isnaddan düşürerek hadisi ikisinin de hocası¹²³³ Kays'tan doğrudan nakletme nedeni bu zayıflık olmalıdır.

3.4.1.1.12. Uyurken sürme kullanmanın göze iyi geldiği rivayeti (Hişâm tariki)

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ زِيَادُ بْنُ الرَّبِيعِ، عَنْ هِشَامِ بْنِ حَسَّانٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «عَلَيْكُمْ بِالْأَمِّدِ عِنْدَ النَّوْمِ؛ فَإِنَّهُ يَجْلِي الْبَصَرَ وَيُنْبِتُ الشَّعْرَ»؟

قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ، لَمْ يَرَوْهُ عَنْ مُحَمَّدٍ إِلَّا الضَّعْفَاءُ: إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُسْلِمٍ، وَنَحْوُهُ، وَلَعَلَّ هِشَامَ بْنَ حَسَّانٍ أَخَذَهُ مِنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مُسْلِمٍ، فَإِنَّهُ كَانَ يَدْلِسُ.¹²³⁴

Ebû Hâtim, Ziyâd b. er-Rebî' ↔ Hişâm b. Hassân ↔ Muhammed b. el-Münkedir ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen uyumadan önce sürme kullanmanın

¹²³¹ Dârekutnî, *el-İlelû'l-vâride*, 6/28 (No. 958). İbn Mehdî'nin Süfyân'dan naklettiği bu tarikler mürseldir. Ancak sahih olanın merfû tarik olduğu belirtilmiştir.

¹²³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/277-278; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/277; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/273-275; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 13/82-83.

¹²³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/160, 33 /274.

¹²³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/17-18 (No. 2275).

göze iyi geldiği¹²³⁵ rivayetini münker saymıştır. Bunun nedenini ise hadisi Muhammed b. el-Münkedir'den (ö. 131/748) sadece İsmâil b. Müslim gibi zayıf râvilerin rivayet etmesi olarak açıklamış¹²³⁶ ve bu isnadda yer alan Hişâm'ın (ö. 147/764 [?]) tedlîs yapan bir râvi olduğunu ifade ederek hadisi aslında İsmâil b. Müslim'den almış olabileceğini belirtmiştir. Nitekim hadis Ziyâd b. er-Rebî' ↔ Hişâm b. Hassân ↔ İsmâil b. Müslim ↔ Muhammed b. el-Münkedir ↔ Câbir isnadıyla da kaydedilmiştir.¹²³⁷ Ebû Hâtim'in Hişâm'ın tedlîs yapmasını hocası¹²³⁸ Muhammed b. el-Münkedir'den naklettiği rivayetle ilgili olarak dile getirmesi onun tedlîsi kullandığı mânâyı açıkça göstermektedir. Hişâm'ın İsmâil'i isnaddan düşürme nedeni ise onun zayıf olmasıdır.¹²³⁹

Hişâm b. Hassân'ın müdellis olduğunu belirten muhaddis sayısı çok fazla değildir. İbn Hacer, Hişâm b. Hassân'ı tedlîsi fazlaca yapan ve hadis imamlarının sadece semâ beyan ettikleri hadislerini kabul ettikleri müdellislerden oluşan üçüncü mertebede zikretmiştir. Ali b. el-Medînî ile Ebû Hâtim'in Hişâm'ı tedlîs ile nitelediğini bildiren İbn Hacer, Cerîr b. Hâzim'in de açık tedlîs lafzı kullanmasa da Hişâm'ın Hasan'dan tedlîs yaptığına işaret eden ifadelerini aktarmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Medînî'nin, Hişâm'ın Hasan'dan naklettiği hadisleri Havşeb'den *irsâl ettiği* şeklindeki ifadelerini nakletmesi dikkat çekicidir.¹²⁴⁰ Zira İbnü'l-Medînî burada tedlîs yerine irsâl kelimesini kullanmış ve İbn Hacer de onun kullandığı *irsâl*den tedlîsi anlamıştır. Benzer şekilde Hişâm'ın Hasan ve Atâ'dan hadislerinin *irsâl* yapması nedeniyle tenkit edildiğini belirten Ebû Dâvûd, onun Havşeb'in kitaplarını aldığının söylendiğini de ekleyerek Hişâm'ın bahsedilen hadisleri kitaptan almış olabileceğini ima etmiştir. İbnü'l-Medînî'nin, Hişâm'ın Atâ'dan naklettiği hadisleri Havşeb'den aldığı

¹²³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/195.

¹²³⁶ Gerçekten hadisi İsmâil ↔ Muhammed b. el-Münkedir isnadıyla nakleden başka râviler vardır. Örneğin bk. İbn Mâce, "Tıb", 25 (No. 3496); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 12/48, 13/161 (No. 23951, 26146); Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/93. Ukaylî'de hadisi İsmâil'den bu isnadla nakleden râvi Sa'd b. Evs iken verilen diğer kaynaklarda Abdürrahîm b. Süleymân'dır.

¹²³⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/151 (No. 6056).

¹²³⁸ Hişâm'ın Muhammed'in talebesi olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ancak Hişâm Muhammed'den çeşitli hadisler nakletmiştir. Onun bu nakillerine âlimler tarafından semâ bulunmaması gibi bir gerekçe öne sürülerek itiraz edilmemiştir. Nitekim burada da Ebû Hâtim, Hişâm'ın Muhammed'den hadis işitmediğini söylememiştir. Bilakis hadisi Muhammed'den zayıf râvilerin naklettiğini belirtmiş ve hadislerin geliş yolu hakkındaki derin bilgisini kullanarak Hişâm'ın bu hadisi Muhammed'den işitmiş olamayacağı sonucuna ulaşmıştır. Yani Hişâm b. Hassân'ın Muhammed b. el-Münkedir'den hadis dinlediği ihtimali hayli yüksektir, fakat muhtemelen çok az sayıda hadis işitmiştir.

¹²³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/282-285; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/198-204; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/409-411; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 1/331-333.

¹²⁴⁰ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 157-158.

yönündeki ifadeleri de Ebû Dâvûd'un kanaatini desteklemektedir.¹²⁴¹ Bunun dışında Hişâm'a tedlîs isnat eden âlime rastlanmamıştır. Görüldüğü üzere Hişâm hakkındaki tedlîs iddiası zayıf kalmaktadır. Zira onu tedlîs ile niteleyen sadece iki kişi bulunmakta ve bunlardan biri aynı fiil için irsâl kelimesini de kullanmaktadır. Hişâm'ın erken dönemde başka âlimler tarafından müdellîs sayılmaması da muhtemelen onun yaptığı irsâl kabul etmeleri nedeniyledir.

Mu 'cemû 'l-müdellîsîn müellifi Muhammed b. Tal'at'ın, sayıca az kişi tarafından tedlîs ile nitelenmesi nedeniyle Hişâm'ın müdellîs sayılıp sayılmayacağı hakkında şüpheye düştüğü anlaşılmaktadır. Muhammed b. Tal'at bu konuyu tartışırken Muallimî'nin izahlarından destek almıştır. Muallimî daha önce de ifade edildiği üzere hadis münekkithlerinin metni münker olan bir hadisin isnadı sahih gibi görünüyorsa bir illet aradıkları ve bu durumda tedlîs gibi kâdih olmayan bir illet öne sürerek hadisi illetlendirdikleri kanaatindedir.¹²⁴² Muhammed b. Tal'at, Muallimî'nin verilen açıklamasından yola çıkarak incelenen örnekte de aynı durumun söz konusu olduğu ve Ebû Hâtim'in de burada Hişâm'ı mutlak olarak tedlîs ile nitelemediği ve normalde Hasan'dan tedlîs yapmakla meşhur olan Hişâm'ın Muhammed'den sadece bu hadiste tedlîs yaptığı sonucuna ulaşmıştır.¹²⁴³ Hişâm'ın Hasan dışında Atâ'dan da irsâl yapması ve Havşeb'in kitabından hadis aldığı halde bunu belirtmeden nakletmesi şeklinde yukarıda verilen bilgiler, onun sadece Hasan'dan tedlîs yapmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan Hişâm'ın bu fiilleri o günün şartları doğrultusunda irsâl ile hadis naklinde bir problem görülmemesi nedeniyle yapmış olması çok büyük bir ihtimaldir. Her hâlükârda Hişâm'ın incelenen hadiste tedlîs yaptığı kesindir. Çünkü zayıf bir râviyi düşürerek isnaddaki kusuru gizleme gayesi güttüğünü belli etmiştir.

3.4.1.1.13. Uyurken sürme kullanmanın göze iyi geldiği rivayeti (Abbâd tariki)

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ عَبَادُ بْنُ مَنْصُورٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ فِي الْكُحْلِ.

قَالَ أَبِي: عَبَادٌ لَيْسَ بِقَوِيٍّ الْحَدِيثِ، وَيُرْوَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي يَحْيَى، عَنْ دَاوُدَ بْنِ حُصَيْنٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، فَأَنَا أَخَشَى أَنْ يَكُونَ مَا لَمْ يُسَمِّ: إِبْرَاهِيمَ،

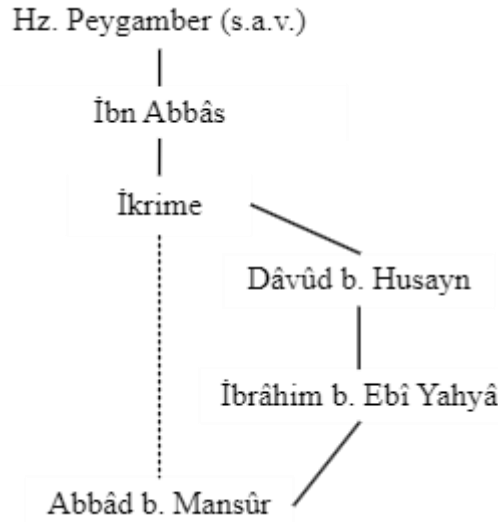
فَإِنَّمَا هُوَ عَنْهُ مُدْلَسٌ.¹²⁴⁴

¹²⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 11/35, 37.

¹²⁴² Şevkânî, *el-Fevâidü 'l-mecmû'a fi 'l-ehâdisi 'l-mevzû'a*, “Mukaddime”, 8.

¹²⁴³ Muhammed b. Tal'at, *Mu 'cemû 'l-müdellîsîn*, 462.

¹²⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/215-216 (No. 2463).

İbn Ebî Hâtim babasına Abbâd b. Mansûr ↔ İkrime ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen uyurken sürme çekmenin göze iyi geldiği hadisini ¹²⁴⁵ sormuştur. Ebû Hâtim de Abbâd'ın zayıf bir râvi olduğunu belirterek onun İbrâhîm b. Ebî Yahyâ ↔ Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime kanalıyla hadis naklettiğini, isnadda İbrâhîm'in adını anmadığı yani İkrime'den an'ane ile nakilde bulunduğu durumlarda bu hadisleri İkrime'den tedlîs yaparak naklettiğini ifade etmiştir. Anlaşıldığı üzere Abbâd b. Mansûr (ö. 152/769-70) aslında İbrâhîm b. Ebî Yahyâ ↔ Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) kanalıyla aldığı halde isnaddan hem İbrâhîm'i hem de Dâvûd'u düşürerek hadisi doğrudan İkrime'den rivayet etmiş, Ebû Hâtim de bunu tedlîs olarak nitelemiştir. Aynı hadis İbn Receb tarafından da isnaddan genellikle zayıf râvilerin düşürüldüğü isnadlara örnek verilmiştir. ¹²⁴⁶

Abbâd'ın müdellis bir râvi olduğu Buhârî, Sâcî, İbn Hibbân gibi âlimler tarafından dile getirilmiştir. ¹²⁴⁷ Öte yandan İbn Receb'in tedlîs bağlamında dile getirdiği, genellikle zayıf râvilerin düşürüldüğü isnadlara verdiği örneklerden biri de Abbâd ↔ İkrime ↔ İbn Abbâs isnadıdır. İbn Receb bu isnadla gelen hadislerin tamamının aslında İbrâhîm

¹²⁴⁵ Tirmizî, “Libâs”, 23 (No. 1854), “Tıb”, 9 (No. 2172); İbn Mâce, *es-Sünen*, “Tıb”, 26 (No. 3499); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/342, 343 (No. 3320, 3318); Tayâlisî, *el-Müsned*, 4/401 (No. 2803); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/325 (No. 11888); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/452 (No. 8249); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/436 (No. 8257). Tirmizî'de metin “اَكْتَنَحَلُوا بِالْإِثْمِدِ فَإِنَّهُ يَجْلُو الْبَصَرَ، وَيُنْبِثُ الشَّعْرَ” ibaresinden sonra Hz. Peygamber'in bir sürmesinin bulunduğu ve her gece iki gözüne de ondan üçer kez sürdüğü ifadeleriyle nakledilmiştir. Diğer kaynaklarda da genellikle bu metin aktarılmıştır. Ancak İbn Mâce metni sadece göze üçer kez sürme çekmekten bahsetmektedir. Ahmed b. Hanbel hadisi iki türlü de nakletmiştir. Hâkim ise metni sadece “كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَكْتَنَحِلُ بِالْإِثْمِدِ ثَلَاثًا قَبْلَ أَنْ يَنَامَ كُلَّ لَيْلَةٍ” şeklinde vermiştir.

¹²⁴⁶ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/696.

¹²⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/40; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 7/41; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/166.

b. Ebî Yahyâ ↔ Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime kanalıyla alındığını söyleyerek Abbâd'ın İbrâhim b. Ebî Yahyâ ile Dâvûd'u isnaddan düşürdüğünü teyit etmiştir.¹²⁴⁸ Moğultay b. Kılıç da Abbâd'ın İkrime'den naklettiği hadisleri İbn Yahyâ ile İbn Ebî Habîbe'den aldığını, fakat tedlîs yaparak İkrime'den aktardığını belirtmektedir.¹²⁴⁹ Alâî, Ahmed b. Hanbel'in Abbâd'ın tedlîs yaptığını söylediğini aktarmış fakat onu müdellis mertebelerinden birinde zikretmemiştir.¹²⁵⁰ İbn Hacer ise zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapan müdellisleri içeren dördüncü mertebede zikrettiği Abbâd hakkında Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Nesâî ve başka âlimlerin onun zayıflardan tedlîs yaptığına yönelik ifadelerini aktarmıştır.¹²⁵¹

Sadûk ve zayıf olarak nitelenen¹²⁵² Abbâd'ın (ö. 152/769-70) İkrime'den hadis işitip işitmediğinin tartışmalı olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Ebû Dâvûd, Abbâd'ın İkrime'den çok az hadis dinleyip naklettiği geri kalan hadisleri işitmeden aktardığını belirtmiş, Bezzâr ise Abbâd'ın İkrime'den hadis dinlemediğini ifade etmiştir.¹²⁵³ Mizzî, Abbâd'ın hocaları arasında İkrime'yi de zikretmiştir.¹²⁵⁴ Ebû Hâtim'in ise Abbâd'ın İkrime'den hadis işittiği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ebû Hâtim aynı isnadla gelen liân kıssası hakkındaki hadisle ilgili olarak Abbâd'ın bu isnadla yaklaşık on hadis rivayet ettiğini, kendisinin ise bunlardan bazılarının (aslında) Abbâd ↔ İbrâhim b. Ebî Yahyâ ↔ Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime isnadına sahip olduğunu gördüğünü aktarmıştır.¹²⁵⁵ Demek ki geri kalan hadislerde semâ gerçekleşmiştir. Abbâd'ın bir isnadda “semi‘tü İkrime” ifadesini kullanması bunu desteklemektedir.¹²⁵⁶

Abbâd'ın isnaddan düşürdüğü râvilerden İbrâhim b. Ebî Yahyâ (ö. 184/800 ya da 191/806) metrûk bir râvidir.¹²⁵⁷ İbrâhim'in talebeleri arasında Abbâd da zikredilmiş

¹²⁴⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/694.

¹²⁴⁹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 7/184.

¹²⁵⁰ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 107.

¹²⁵¹ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 50.

¹²⁵² Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/134-137; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/165-166; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/338-340; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/156-161; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/41-42; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/103-105. Adları geçen müelliflerin Abbâd'ı *duafâ* türündeki eserlerinde zikretmelerine rağmen, İbn Hacer onu sadûk olarak nitelemiştir. Bunun nedeni Abbâd'ın Kaderîlik ile itham edilmesi ve hakkındaki zayıf olduğuna dair ifadelerin alt yapısını bu ithamın teşkil etmesi olabilir.

¹²⁵³ Âcurrî, *Süâlatü'l-Âcurrî*, 2/138; Bezzâr, *el-Müsned*, 12/178 (No. 4917).

¹²⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/157.

¹²⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/172-173, 254-255 (No. 1345, 1403).

¹²⁵⁶ Tirmizî, “Tıb”, 12 (No. 2178).

¹²⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/323; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/125-126; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/105; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/217; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/184-191; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/182-183; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/158. Tezde daha önce de belirtildiği üzere İbrâhim b.

ve Abbâd'ın ondan daha yaşlı olduğu belirtilmiştir.¹²⁵⁸ İkrime'nin talebesi, İbrâhim'in de hocası olan¹²⁵⁹ Dâvûd b. Husayn (ö. 135/752-53) ile Abbâd arasında semâ gerçekleştiğine dair bilgiye rastlanmamıştır. Zaten incelenen hadis ile ilgili olarak bu bilgiye ihtiyaç yoktur. Bazı âlimlerin sika bazılarının zayıf kabul ettiği Dâvûd'un İkrime'den hadislerinin münker olduğu söylenmiştir.¹²⁶⁰ Anlaşılan Abbâd'ın İbrâhim'i isnaddan düşürme nedeni hem metrûk olması hem de yaşının küçüklüğüdür. Ancak İbrâhim'i isnaddan düşürünce geride kalan Dâvûd da özellikle İkrime'den nakilde zayıf olduğu ve muhtemelen ondan hadis de işitmediği için onu da isnaddan düşürmesi gerekmiş, böylece peş peşe iki râviyi iskât ederek hadisi doğrudan İkrime'den nakletmiştir.

Abbâd'ın bu hadiste İbn Ebî Yahyâ ile Dâvûd'u isnaddan düşürdüğü kendi itirafıyla da ortaya çıkmaktadır. Ukaylî'nin naklettiğine göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abbâd b. Mansûr'a isrâ gecesinde meleklerin hacamatı tasviye ettiklerinden söz eden hadis ile¹²⁶¹ birlikte Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yatmadan önce üç kez sürme çektiği hadisini işitip işitmediğini sormuş, o da hadise İbn Ebî Yahyâ ↔ Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime kanalıyla ulaştığını itiraf etmiştir.¹²⁶² Bunun dışında çeşitli âlimler de onun bu isnaddan adları geçen iki râviyi düşürme temayülü olduğunu bildirmişlerdir. Meselâ Buhârî, Abbâd ↔ İbrâhim b. Ebî Yahyâ ↔ Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime isnadında Abbâd'ın bazen tedlîs yaparak hadisleri doğrudan İkrime'den naklettiğini belirtmiştir.¹²⁶³ İbn Hibbân da Abbâd'ın İkrime'den naklettiği bütün hadisleri aslında İbrâhim ↔ Dâvûd kanalıyla aldığını fakat İkrime'den tedlîs yaparak naklettiğini söylemektedir. İncelenen sürme hadisini de buna örnek vermiştir.¹²⁶⁴ Bütün bu bilgiler Ebû Hâtim'in bu hadis ile ilgili açıklamasını desteklemektedir. Ayrıca hadisi Ebû Hâtim'den başka İbn Hibbân'ın da müdelles saydığı görülmektedir.

Ebî Yahyâ aynı zamanda beşinci mertebe müdellisler arasında zikredilmiştir (bk. İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 171).

¹²⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/185.

¹²⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/379-380.

¹²⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/106; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/381; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/181-182. Yahyâ b. Maîn ve İbn Hibbân'nın sika dedikleri Abbâd hakkında Ebû Zûr'a "leyyin", Ebû Hâtim "leyse bi'l-kaviy", Nesâî ise "leyse bihî be's" ifadesini kullanmıştır. Ali b. el-Medîni ve Ebû Dâvûd, Abbâd'ın İkrime'den naklettiği hadislerin münker olduğunu belirtmişler, Ebû Dâvûd ayrıca onun İkrime dışındaki hadislerinin güvenilir olduğunu dile getirmiştir. Bu görüş aynı zamanda Abbâd'a sika diyen İbn Hacer'in de kanaatidir.

¹²⁶¹ Bu hadis ileride incelenecektir.

¹²⁶² Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/136-137. Aynı bilgi için bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/166.

¹²⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/40.

¹²⁶⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/166.

Son olarak Abbâd'ın bu hadisi kitaptan aldığı halde bunu belirtmeden tedlîs yaparak nakletme ihtimalinin bulunduğu da söylenmelidir. Zira Ebû Hâtîm aynı isnadla gelen ileride incelenecek başka bir hadis ile ilgili Abbâd'ın İbrâhîm b. Ebî Yahyâ'dan Dâvûd b. Husayn ↔ İkrîme ↔ İbn Abbâs kanalıyla gelen bir cüz aldığı ve naklettiği münker hadislerin bu cüzden geldiğini bildirmiştir.¹²⁶⁵ Sürme hadisinin bu cüzden gelip gelmediğini kesinleştirmek mümkün değildir. Yine de Ebû Hâtîm bu hadise münker demediği, sadece müdelles olduğunu söylediği için hadisin bu cüzden gelmeme ihtimali daha ağır basmaktadır.

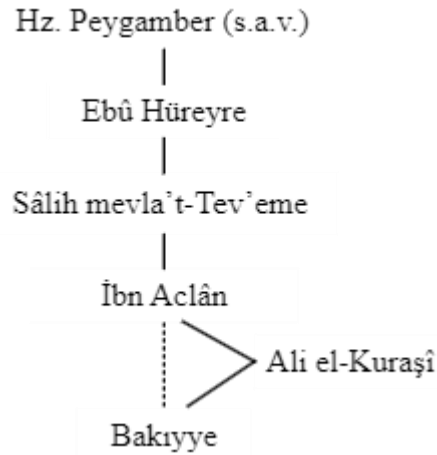
3.4.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

İbn Ebî Hâtîm'in, hocaları Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a'nın tedlîs hakkında yukarıda aktardığı görüşlerinde, bu iki âlimin hadis işitilen hocadan semâ yoluyla alınmayan hadisi aktarma anlamında tedlîse işaret eden lafızları açıkça kullandıkları görülmektedir. Bununla birlikte eserde söz konusu iki münekkidin tedlîs yönünde açık bir ifade kullanmamalarına rağmen yine aynı anlamda tedlîsin gerçekleştiği anlaşılan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Aşağıda mevzubahis örnekler serdedilecektir.

3.4.1.2.1. Şek günü oruç tutmanın yasaklanması rivayeti

وسألت أبي عن حديثٍ رواه بقيّةٌ، عن مُحَمَّدِ بْنِ عَجَلَانَ، عن صالحٍ مولى التَّوَمَةِ، عن أبي هُرَيْرَةَ، عن رَسُولِ اللَّهِ ﷺ: أَنَّهُ نَهَى عَنْ صِيَامِ الدَّاءِ. قال عُمرُ بْنُ حفصٍ الوصائِيُّ: هُوَ يَوْمُ الشَّلَكِ.

قال أبي: هذا حديثٌ مُنكَرٌ، ولم يذكر فيه بقيّةٌ الخبر، فكانه لم يسمعه، وأخذه من غير ثقة.¹²⁶⁶

¹²⁶⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 6/16-17 (2274).

¹²⁶⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 3/98-99 (No. 725).

Bakıyye ↔ Muhammed b. Aclân ↔ Sâlih mevla't-Tev'eme ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen bu hadiste ¹²⁶⁷ şek günü oruç tutmak yasaklanmaktadır. ¹²⁶⁸ Ebû Hâtim meşhur müdellis Bakıyye'nin burada semâ lafzı kullanmamasından yola çıkarak muhtemelen onun bu rivayeti İbn Aclân'dan değil, sika olmayan birinden duyduğu sonucuna ulaşmıştır. Ebû Hâtim her ne kadar bu fiil için tedlîs ifadesini kullanmasa da gerek Bakıyye'nin tedlîs ile meşhur olması gerekse Ebû Hâtim'in onun semâ lafzı kullanmamasına dikkat çekmesi ve isnaddan düşen râvinin zayıf olabileceğine işaret etmesi aslında tam olarak tedlîsi tarif etmektedir. Ebû Hâtim, Bakıyye'nin tedlîs yaptığı anlaşılan bu hadise münker hükmünü vermiştir. Ebû Hâtim'in, müdellis olduğu bilinen bir râvinin kullandığı hadis rivayet lafızlarına dikkat etmesi münekkitlerin hadisleri değerlendirmedeki dikkat ve hassasiyetlerini göstermesi açısından önemlidir.

Ebû Hâtim'in hadiste Bakıyye'nin tedlîs yaparak isnaddan zayıf bir râviyi düşürdüğü yönündeki şüphesi, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'de aynı rivayeti naklettiği Bakıyye ↔ (haddesenâ) Ali el-Kuraşî ↔ İbn Aclân ↔ Sâlih ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikiyle desteklenmektedir. ¹²⁶⁹ Bu tarikten hareketle Bakıyye'nin tedlîs yaparak meçhul ve münkerü'l-hadîs bir râvi olan ¹²⁷⁰ Ali el-Kuraşî'yi iskât ettiği anlaşılmaktadır.

3.4.1.2.2. Bekâr hanımın yanında yedi, dul hanımın yanında üç gün kalınacağı rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه مُحَمَّد بن سلمة، عن مُحَمَّد بن إِسْحاق، عن أَيُّوب، عن أَبِي قِلَابَةَ، عن أَنَسٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، أَنَّهُ قَالَ: «لِلْبَكْرِ سَبْعٌ، وَلِلثَّيْبِ ثَلَاثٌ، ثُمَّ يَدُورُ عَلَى نِسَائِهِ»؟

قال أبي: روى مُحَمَّد بن إِسْحاق هذا الحديث، عن الحسن بن دينارٍ، عن أَيُّوب، وَكُنْتُ مُعْجَبًا بِهَذَا الْحَدِيثِ حَتَّى رَأَيْتُ عِلَّتَهُ. ¹²⁷¹

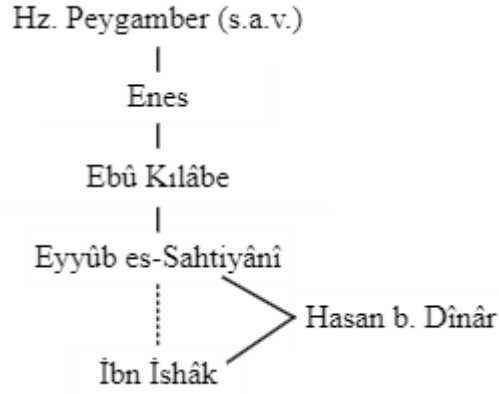
¹²⁶⁷ Hadis bu isnadla kaynaklarda bulunamamıştır.

¹²⁶⁸ Hadisi Bakıyye'den İbn Ebî Hâtim'e nakleden râvi olduğu anlaşılan Ömer b. Hafs hadiste geçen “de'dâ'e” kelimesini “şek günü” olarak açıklamıştır. *İlel* muhakkikinin belirttiğine göre bu kelime ayın son günü için kullanılmaktadır (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/99). İbn Adî'nin naklettiği aşağıda verilecek tarikte ise “وهو يوم الشَّكِّ” ifadesi hadise bitişiktir ve Ebû Hüreyre'nin açıklaması gibi gözükmemektedir (bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/184).

¹²⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/184.

¹²⁷⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/183-184; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/177; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 5/566. İbn Adî, Ali'nin münkerü'l-hadîs ve meçhul olduğunu belirtmiştir. Anlaşılan ondan hadis nakleden tek râvi Bakıyye'dir. İbn Adî, Bakıyye'nin ondan naklettiği hadislere örnekler vermiştir. Zehebî ve İbn Hacer de Ali'nin, Bakıyye'nin bir hocası olduğunu söyleyerek İbn Adî'nin bu açıklamasını nakletmişlerdir.

¹²⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/23-24 (No. 1221).

Ebû Hâtim, Muhammed b. Seleme ↔ Muhammed b. İshâk ↔ Eyyûb es-Sahtiyânî ↔ Ebû Kılâbe ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹²⁷² isnadıyla nakledilen bekâr hanımın yanında yedi, dul hanımın yanında üç gün kalınacağı rivayetini, İbn İshâk'ın aslında Hasan b. Dînâr ↔ Eyyûb kanalıyla aldığını bildirmiş ve bu illet ortaya çıkana hadisi beğendiğini ifade etmiştir.

Müdelleslerin zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapanları ifade eden dördüncü mertebesinde yer alan İbn İshâk, hem Hasan b. Dînâr'ın hem de Eyyûb'ün talebesidir.¹²⁷³ Onun bu rivayette metrûk bir râvi olan¹²⁷⁴ Hasan'ı zikretmeyerek Eyyûb'ten tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Ebû Hâtim her ne kadar açıkça İbn İshâk'ın tedlîs yaptığını söylemese de yaptığı açıklamaların bu anlama geldiği ortadadır.

3.4.1.2.3. Kişi hırsızlık yaptığında elinin kesileceği rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي، وَأَبَا زُرْعَةَ، عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، عَنْ سَعْدَانَ بْنِ بَيْحَى، عَنْ هِشَامِ بْنِ غُرُوةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ».

فَقَالَا: هَذَا خَطَأٌ، إِنَّمَا هُوَ هِشَامُ بْنُ غُرُوةَ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.

قُلْتُ: فَالْخَطَأُ مِمَّنْ هُوَ؟ قَالَا: لَيْسَ هَذَا خَطَأً، إِنَّمَا تَرَكَ مِنَ الْإِسْنَادِ رَجُلًا.

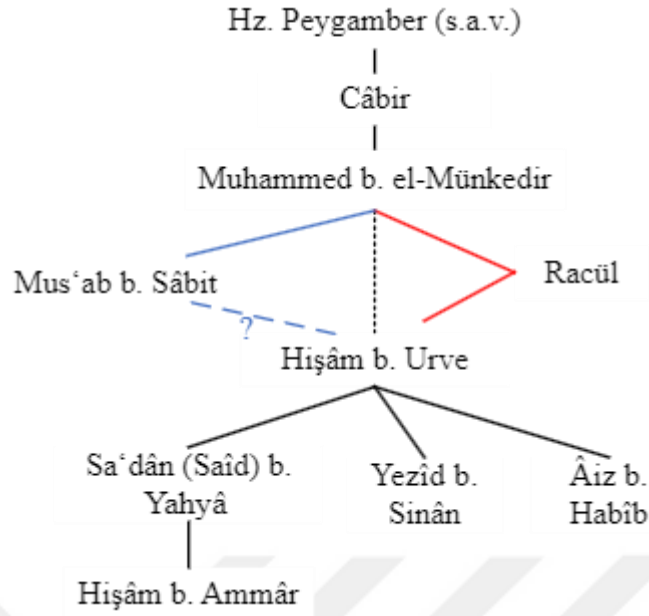
قُلْتُ: مِنَ التَّارِكِ: هِشَامٌ، أَوْ سَعْدَانُ؟ قَالَا: يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَحَدِهِمَا مِنْ هِشَامٍ، أَوْ مِنْ سَعْدَانَ.¹²⁷⁵

¹²⁷² Dârekutnî, *es-Sünen*, 7/429-430 (No. 3730). Hadisi İbn İshâk'tan nakleden Muhammed b. Seleme'den başka râviler de bulunmaktadır (bk. İbn Mâce, “Nikâh”, 26 [No. 1916]; Dârimî, *es-Sünen*, 3/1417 [No. 2255]). Hadisi İbn İshâk'tan nakleden râvi İbn Mâce'de Abde b. Süleymân, Dârimî'de Ya'la b. Ubeyd'dir.

¹²⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/11; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/406.

¹²⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/11-12; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/231-233; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/296-303; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/234-236; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/40-43.

¹²⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/166-167 (No. 1339).

Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a, Hişâm b. Ammâr ↔ Sa'dân (Saïd) b. Yahyâ ↔ Hişâm b. Urve ↔ Muhammed b. el-Münkedir ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹²⁷⁶ isnadıyla gelen, kişi hırsızlık yaptığında elinin kesileceği, hırsızlığı tekrarladığında ise uzuvlarının çaprazlama kesileceği hadisinin bu tarikinin hatalı olduğunu söyleyerek isnadın aslında Hişâm b. Urve ↔ racül ↔ Muhammed b. el-Münkedir ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde olması gerektiğini belirtmişlerdir. İbn Ebî Hâtîm hatanın kimden kaynaklandığını sorduğunda ise “Bu hata değildir. İsnaddan bir kişi eksiltti.” diyerek isnaddan bir râvinin düşmesinin kasıtlı olarak yapıldığına işaret etmişlerdir. Müphem râvinin isnaddan kasıtlı olarak düşürülmesi hadiste tedlîs gerçekleştiği anlamına gelmektedir. Ancak tedlîsi yapan kişinin kimliği ilk bakışta net değildir.

Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a, müphem râvinin düşmesinden Hişâm ya da Sa'dân'dan birinin sorumlu olduğunu belirtmişlerdir. Muhakkik, Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a'nın kastî fiili işaret eden ifadelerinden hadiste tesviye tedlîsi yapıldığı sonucuna ulaşmıştır. Muhtemelen o, müphem râviyi düşüren Hişâm'dan kastın Hişâm b. Ammâr olduğunu düşünmüştür. Çünkü bu isnadda sadece Hişâm b. Ammâr ile Sa'dân'ın yapacağı tedlîs tesviye olarak adlandırılabilir. Hişâm b. Urve bağlamında ise tesviye değil, isnad tedlîsinden söz edilebilir. Ancak Hişâm b. Ammâr ve Sa'dân hakkında müdellis olduklarına dair bir bilgiye rastlanamamıştır. Müphem râviyi iskâtan Hişâm b. Ammâr ve Sa'dân'dan biri sorumlu olmasa bile Ebû Hâtîm ile Ebû Zür'a'nın müdellis

¹²⁷⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/239 (No. 3391).

olmayan bu isimlerin -en azından Sa‘dân’ın- isnaddan kasıtlı olarak râvi düşürebileceğini öngörmeleri tedlîsin mefhumu açısından bir veri teşkil etmektedir. Zira bu durumda onlar müdellis olarak bilinmeyen bir râvi için tedlîsi muhtemel kabul ediyor görünmektedirler.

Ebû Hâtim ile Ebû Zür‘a’nın iskâtan sorumlu olabileceğini ifade ettikleri Hişâm’ın Hişâm b. Urve olma ihtimali de vardır. Kanaatimizce tedlîsi Hişâm b. Urve’nin yapmış olması daha yüksek bir ihtimaldir. Hişâm b. Urve’nin müdellis olarak nitelenmesinin yanı sıra hadisi Hişâm b. Urve ↔ Muhammed b. el-Münkedir ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹²⁷⁷ isnadıyla yani isnadda “racül” bulunmadan Sa‘dân’dan başka râvilerin de Hişâm’dan nakletmesi, tedlîsten Hişâm b. Urve’nin sorumlu olduğunu desteklemektedir. Çünkü başka râvilerin Hişâm’dan bu şekilde nakilde Sa‘dân’a mütâbaat etmesi hadisi “racül” bulunmadan nakleden râvinin Hişâm b. Urve olduğunu ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Hişâm’ın hadisi bazen müphem râvi bulunarak bazen de bulunmadan naklettiği düşünülebilir. Bu durumda Sa‘dân tarikinde Hişâm b. Urve hadisi aslında müphem râviden nakletmiş, fakat daha sonra Sa‘dân veya Hişâm b. Ammâr’dan biri isnaddan kasıtlı olarak bu müphem râviyi düşürmüştür. Bu da muhakkikin düşündüğü gibi tesviye tedlîsi ihtimalinin de tamamen göz ardı edilemeyeceğini göstermektedir. Ayrıca Hişâm b. Urve’nin râvinin adını müphem bıraktığı varsayılan bu ihtimalde bir de Hişâm’ın râvinin kimliğini gizleyerek şüyûh tedlîsi yaptığı söylenebilir. Daha sonra Sa‘dân ya da Hişâm b. Ammâr’dan biri gelerek müphem bırakılan râviyi isnaddan tamamen çıkarmıştır. Bütün bunların birer varsayım olduğuna dikkat edilmelidir. Her hâlükârda Hişâm b. Urve’nin hadisi aldığı râviyi isnaddan düşürmüş olması daha muhtemel gözükmektedir.

İsnaddan düşen müphem râvinin kimliği bilinmemektedir. Ancak hadisin Mus‘ab b. Sâbit ↔ Muhammed b. el-Münkedir ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹²⁷⁸ tarihi dikkate alındığında Hişâm b. Urve’nin (ö. 146/763) hadisi aslında Mus‘ab’dan (ö.

¹²⁷⁷ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/238-239 (No. 3389, 3390). Hadisi Hişâm b. Urve’dan nakleden râviler Yezîd b. Sinân ve Âiz b. Habîb’dir.

¹²⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 21 (No. 4410); Nesâî, “Kat‘u’s-sârik”, 15 (No. 4978); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/41-42 (No. 7429); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/473 (No. 17260). Beyhakî burada hadisi Hişâm b. Urve ile Muhammed b. Ebî Hamîd’in de İbnü’l-Münkedir’dan rivayet ettiğini belirtmektedir. Nesâî hadisi bu isnadla naklettikten sonra Mus‘ab b. Sâbit’e “leyse bi-kaviy” diyerek onun zayıf bir râvi olduğunu belirtmiş, Yahyâ el-Kattân’ın onu terk etmediğini de ekleyerek zayıflık derecesine işaret etmiş, akabinde de hadisin sahih olmadığını ifade etmiştir.

157/773-74) almış olabileceği akla gelmektedir. Her ne kadar ikisi arasında semâ gerçekleştiğine dair bir bilgi tespit edilemese de ikisi de İbnü'l-Münkedir'in talebesi olduğundan¹²⁷⁹ görüşmüş olma ihtimalleri bulunmaktadır. Eğer Hişâm'ın, hadisi Mus'ab'dan aldığı varsayımı doğru kabul edilirse, bu durumda muhtemelen Hişâm, Mus'ab'ı hem akranı hem de zayıf bir râvî¹²⁸⁰ olduğu için bazen müphem bırakmış, bazen de tamamen isnaddan düşürmüştür.

3.4.1.3.4. Zimmetine para geçiren kişi için el kesme cezasının olmadığı rivayeti (İbn Ebî Hâtim)

وسألتُ أبي، وأبا زُرعة، عَنْ حَدِيثِ؛ رَوَاهُ ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ: «لَيْسَ عَلَى مُخْتَلِسٍ، وَلَا خَائِنٍ، وَلَا مُنْتَهَبٍ قَطْعٌ».

فَقَالَا: لَمْ يَسْمَعْ ابْنُ جُرَيْجٍ هَذَا الْحَدِيثَ مِنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، يُقَالُ: إِنَّهُ سَمِعَهُ مِنْ يَاسِينَ الزَّيَّاتِ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ.

فَقَالَا: قَالَ زَيْدُ بْنُ حُبَابٍ: عَنْ يَاسِينَ، أَنَا حَدَّثْتُ بِهِ ابْنَ جُرَيْجٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ.

فَقُلْتُ لُهُمَا: مَا حَالُ يَاسِينَ؟ فَقَالَا: لَيْسَ بِقَوِيٍّ.¹²⁸¹

Hiz. Peygamber (s.a.v.)

Câbir

Ebü'z-Zübeyr

İbn Cüreyc

Yâsin ez-Zeyyât

İbn Ebî Hâtim babası ile Ebû Zür'a'ya İbn Cüreyc ↔ Ebü'z-Zübeyr ↔ Câbir ↔ Hiz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen ve zimmetine para geçiren, hainlik yapan ve yağma yapan kişiler için el kesme cezasının uygulanmayacağını anlatan hadisi¹²⁸² sormuştur.

¹²⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/507.

¹²⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/304; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/361; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/18-21; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/158-159.

¹²⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/187-188 (No. 1353).

¹²⁸² Ebû Dâvûd, "Hudûd", 14 (No. 4391, 4392, 4393); Nesâî, "Kat'u's-sârik", 13 (No. 4972, 4973, 4974); Tirmizî, "Hudûd", 18 (No. 1514); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/303 (No. 15070); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/219-210 (No. 18858, 18860); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/498, 500 (No. 29253, 29254, 29261); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 10/309-310 (No. 4456); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/484-485

Bunun üzerine Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a, İbn Cüreyc'in bu hadisi aslında Ebü'z-Zübeyr'den işitmediğini, Yâsin ez-Zeyyât vasıtasıyla aldığını söylemişlerdir. Ayrıca Zeyd b. Hübâb'dan naklederek Yâsin'in kendisinin "Bu hadisi İbn Cüreyc'e Ebü'z-Zübeyr'den ben naklettim." dediğini aktarmışlardır. İbn Ebî Hâtim'in iki hocasına Yâsin'in cerh-ta'dîl durumunu sorması, İbn Cüreyc'in onu isnaddan düşürme nedenini ortaya çıkarmak için olmalıdır. Nitekim onun zayıf bir râvi olduğu cevabı İbn Cüreyc'in Yâsin'i isnaddan neden düşürdüğünü açıkça göstermektedir.

İbn Cüreyc'in bu hadiste tedlîs yaptığını açıkça söyleyen muhaddisler bulunmaktadır. Bunlardan biri Hatîb el-Bağdâdî'dir.¹²⁸³ Aynı fikirdeki bir başka âlim olan İbn Hibbân ise, İbn Cüreyc'in nüshasında ne zaman Ebü'z-Zübeyr'den gelen bir münker rivayet olsa, onun bunu aslında Yâsin ↔ Ebü'z-Zübeyr kanalıyla aldığını ama tedlîs yaparak zayıf olan¹²⁸⁴ Yâsin'i düşürdüğünü bildirmiştir.¹²⁸⁵

İbn Cüreyc'in hadiste tedlîs yaptığını dile getirmeseler de tıpkı Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a gibi onun bu hadisi aslında hocası¹²⁸⁶ Ebü'z-Zübeyr'den işitmediğini dile getiren başka âlimler de bulunmaktadır.¹²⁸⁷ Meselâ Ebû Dâvûd, İbn Cüreyc'in bu hadisi Ebü'z-Zübeyr'den işitmediğini, Ahmed b. Hanbel'den gelen bir bilgiye göre Yâsin ez-Zeyyât'tan aldığını belirtmiştir.¹²⁸⁸ Nesâî de hadisi naklettiği yerde İbn Cüreyc'in bu hadisi Ebü'z-Zübeyr'den işitmediğini ifade etmiştir.¹²⁸⁹

Öte yandan aynı hadiste İbn Cüreyc'in Ebü'z-Zübeyr'den naklederken semâ belirten sîga kullandığı da rivayet edilmiştir.¹²⁹⁰ Şuayb el-Arnaût bazı âlimlerin İbn Cüreyc'in

(No. 17290); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/250 (No. 3411). Hadis kimi zaman metindeki gibi bütün olarak, kimi zaman ise parça parça nakledilmiştir. Tirmizî hadisin hasen sahîh olduğunu söyleyerek amelin bu hadis üzerine olduğunu bildirmiş, ardından hadisin Mugîre b. Müslim'in Ebü'z-Zübeyr'den naklettiği mütâbiinden söz ederek tariklerin birbirini destekleyerek güçlendiklerine işaret etmiştir.

¹²⁸³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/68.

¹²⁸⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/429; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/312-313; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/142-143; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/183-184; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 7/154-155; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 8/411-413.

¹²⁸⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/142. Bu hadisin Abdürrezzâk'ın naklettiği Yâsin ez-Zeyyât ↔ Ebü'z-Zübeyr ↔ Câbir tariki hadisi Ebü'z-Zübeyr'den nakleden kişinin Yâsin olduğunu doğrulamaktadır (bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/209 [No. 18859]).

¹²⁸⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/405.

¹²⁸⁷ Örneğin bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/184; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 7/155; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 8/412. Zehebî ve İbn Hacer bu bilgiyi Abdürrezzâk'tan nakletmişlerdir.

¹²⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 14 (No. 4392, 4393).

¹²⁸⁹ Nesâî, "Kat'u's-sârik", 13 (No. 4974).

¹²⁹⁰ Ebû Abdurrahmân el-Hanzalî el-Mervezî Abdullah b. Mübârek, *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. Mübârek*, thk. Subhî el-Bedrî Sâmarrâî (Riyad: Dâru'l-Me'ârif, 1407/1987), 87-88 (No. 148); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/206 (No. 18844); Dârimî, *es-Sünen*, 3/1487 (No. 2356). İbn Cüreyc,

bu hadisi Ebü’z-Zübeyr’den işitmeyip Yâsin ez-Zeyyât’tan aldığını söylediklerini belirtmekte ve tahdîs sîgası ile nakledilen tarikler sebebiyle bu açıklamaların merdûd olduğunu dile getirmektedir.¹²⁹¹ Kanaatimizce çok sayıda âlimin İbn Cüreyc’in bu hadisi Ebü’z-Zübeyr’den işitmediğini bilhassa ve mükerreren belirtmelerini görmezden gelmek ve bu sözleri reddetmek isabetli olmayabilir. Bu durumda tahdîs sîgasının yer aldığı tarikleri açıklamak gerekmektedir. Bu bağlamda söz konusu tariklerle ilgili iki ihtimalden söz edilebilir. Öncelikle İbn Cüreyc’in başlangıçta hadisi Ebü’z-Zübeyr’den işitmediği halde bu şekilde aktardığı ve bu tarik ile birlikte semâ gerçekleşmediği bilgisi de yayıldığından çok sayıda âlimin buna dikkat çektiği, bir zaman sonra ise İbn Cüreyc’in hadisi Ebü’z-Zübeyr’in kendisinden de işiterek tahdîs sîgası kullanmaya başladığı düşünülebilir. Daha zayıf olmakla birlikte bir başka ihtimal ise tahdîs sîgalarından İbn Cüreyc’den sonra gelen râvilerin sorumlu olabileceğidir. Öte yandan semâ belirten lafızla gelen tarikleri de üç farklı râvinin nakletmesi bu ihtimali oldukça zayıflatmakta ve bu tariklerin sahih olabileceğini göstermektedir. Bu durumda söz konusu tariklerin, isnaddan râvi düştüğünü belirten muhaddislere ulaşmadığı düşünülebilir.

3.4.1.2.5. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Secde ve Mülk sûrelerini okumadan uyumadığı rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه أبو بكر بن عياش، عن ليث، عن أبي الزبير، عن جابر أن النبي ﷺ كان لا ينام حتى يقرأ: ﴿تَنْزِيلُ السَّجْدَةِ، وَتَبَارَكَ الْمَلِكِ﴾.

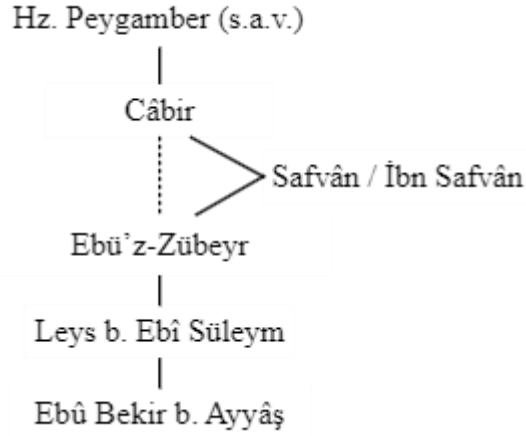
قال أبي: رواه زهير، قال: قلت لأبي الزبير: أحدثك جابر عن النبي ﷺ أنه كان لا ينام حتى يقرأ؟ فقال: لا، لم يحدثني جابر، حدثني صفوان، أو

ابن صفوان.¹²⁹²

İbnü’l-Mübârek’ta “ahberanî”, Abdürrezzâk’ta “kâle lî”, Dârimî’de “enbe’enâ” ifadesini kullanmıştır. İbnü’l-Mübârek ve Abdürrezzâk hadisi doğrudan İbn Cüreyc’den, Dârimî ise Ebû Âsım ↔ İbn Cüreyc kanalıyla nakletmiştir.

¹²⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/304 (dipnot).

¹²⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/599-600 (No. 1668).

Ebû Bekir b. Ayyâş ↔ Leys b. Ebî Süleym ↔ Ebü'z-Zübeyr ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹²⁹³ isnadıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Secde ve Mülk sûrelerini okumadan uyumadığını anlatan bu hadis daha önce Ahmed b. Hanbel kısmında incelenmişti.¹²⁹⁴ Orada da Ebû Hâtîm'in burada naklettiği gibi Zühbeyr'in Ebü'z-Zübeyr'e "Câbir'i bu hadisi zikrederken işittin mi?" diye sorduğu, onun da hadisi kendisine Safvân'ın (ya da İbn Safvân) naklettiğini söylediği aktarılmıştı. Ayrıca aynı bilginin başka kaynaklarda da yer aldığı belirtilmişti. Öte yandan Yahyâ b. Maîn kısmında da Ebü'z-Zübeyr'in Câbir'den rivayetleri arasında işitmeden naklettiklerinin de bulunduğu belirtilmişti.¹²⁹⁵ Bütün bunlardan hareketle Ebü'z-Zübeyr'in normalde hadis dinlediği hocası Câbir'den işitmediği bir hadisi semâa muhtemil lafızla naklederek tedlis yaptığı ortaya çıkmaktadır. Hadisle ilgili burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

3.4.1.2.6. İsrâ-mi'râc rivayeti

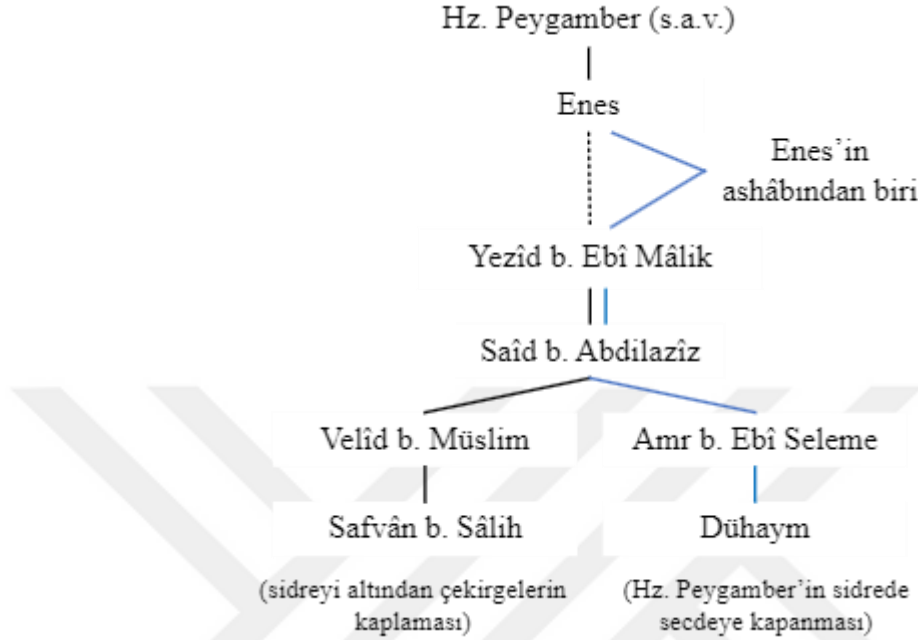
وَسَمِعْتُ أَبَا زُرْعَةَ، وَذَكَرَ حَدِيثًا حَدَّثَنَا بِهِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ صَالِحٍ، عَنْ الْوَلِيدِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي مَالِكٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: "إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى"؛ قَالَ: «رَأَاهَا لَيْلَةً أُسْرِي بِهِ يَلُودُ بِهَا جِرَادٌ مِنْ ذَهَبٍ».

أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدُ الرَّحْمَنِ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ، عَنْ دُحَيْمٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي مَالِكٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا بَعْضُ أَصْحَابِ أَنَسٍ، عَنْ أَنَسٍ، يَغْنِي عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «فَرَجَعْتُ فَأَتَيْتُ سِدْرَةَ الْمُنْتَهَى، فَخَرَرْتُ سَاجِدًا».

¹²⁹³ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsfahân*, 3/235; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/129; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 17/326-327. *Hilye*'de hadisi İbn Ayyâş dışında Fudayl b. İyâz, İbn Hay, Mindel Ebü'l-Ahvas, Hafs b. Gıyâs, Abdüsselâm b. Harb ve Ebû Muâviye de Leys'ten bu isnadla rivayet etmiştir. Bunlardan başka da çok sayıda râvi hadisi Leys'ten aktarmıştır.

¹²⁹⁴ bk. "3.2.1.2.2.9. Ebü'z-Zübeyr'in tedlis yaptığı örnek" başlığı.

¹²⁹⁵ bk. "3.1.5.2.8. Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tadrüs" başlığı.

Safvân b. Sâlih ↔ Velîd b. Müslim ↔ Saîd b. Abdilazîz ↔ Yezîd b. Ebî Mâlik ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen mi'râc hadisi “O an sidreyi bürüyen bürümüştü.”¹²⁹⁷ âyet-i kerîmesinde bahsedilen “sidreyi bürüyen şey”in ne olduğunun açıklamasını içermektedir. Hadisin bu tarikinde, bahse konu olan kısımda Hz. Peygamber’in (s.a.v.) isrâ gecesinde sidreyi altından çekirgelerin kapladığını gördüğünden söz edilmektedir.¹²⁹⁸

Ebû Zür’a bu hadisi Dühaym ↔ Amr b. Ebî Seleme ↔ Saîd b. Abdilazîz ↔ Yezîd b. Ebî Mâlik ↔ Enes’in ashâbından biri ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla ve

¹²⁹⁶ İbn Ebî Hâtım, *el-İlel*, 5/9-12 (No. 1769).

¹²⁹⁷ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-Necm 53/16.

¹²⁹⁸ Safvân’ın naklettiği bu tarik kaynaklarda bulunmamaktadır. Ancak isnaddaki Saîd’in İbn Abdülaziz değil de İbn Beşîr olduğu bir tarik bulunmaktadır (bk. Taberânî, *Müsnedü’s-Şâmiyyîn*, 2/420 [No. 6/1614]). Bu tarikte isnad Ahmed b. el-Muallâ ↔ Safvân b. Sâlih ↔ Velîd b. Müslim ↔ Saîd b. Beşîr ↔ Yezîd b. Ebî Mâlik ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Muhtemelen bu tarikte Ahmed b. el-Muallâ yanlışlıkla Saîd b. Abdülazîz yerine Saîd b. Beşîr demiştir. Çünkü her iki râvi de Enes’in talebesi, Velîd’in hocasıdır ve karıştırılmaları mümkündür. Hadisi Abdullah b. Sâlih ile Yahyâ b. Sâlih de Saîd b. Abdülazîz’den nakletmektedir (bk. Taberânî, *Müsnedü’s-Şâmiyyîn*, 2/420 [No. 7/1614]). Aynı metin bir de İbn Merdûye ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelmiştir (bk. Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr fi’t-tefşîri bi’l-me’sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî [Kahire: Merkezü Hicr li’l-buhûs ve’d-dirâsâti’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 1424/2003], 14/28).

“Döndüm, sidretü’l-müntehâya geldim ve secdeye kapandım.” metniyle nakletmiş,¹²⁹⁹ doğru tarikin de bu olduğunu söylemiştir. Hadis bu ikinci metinle başka râviler tarafından da nakledilmiştir.¹³⁰⁰

Ebû Zür‘a’nın Yezîd (ö. 130/747-48) ile Enes arasından râvi düştüğü kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Asâkir’in naklettiğine göre Ebû Zür‘a isrâ hadisini Yezîd’in Enes’ten işitmediğini bildirmiştir.¹³⁰¹ Ebû Müshir de isrâ hadisinin burada verilen ilk tarikinin müdelles olduğunu belirtmiştir.¹³⁰² Ancak tedlîsten sorumlu olan râvinin adını vermemiştir. Yezîd’in Enes’ten hadis işitip işitmediği konusunda ihtilaf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mizzî, Yezîd’in hocaları arasında Enes’i zikretmemiştir. Öte yandan Zehebî, Yezîd’in Enes’i gördüğünü nakletmiş ve onun hocaları arasında Enes’i de saymıştır.¹³⁰³ Zehebî’nin önce Yezîd’in irsâl yaptığı râvi olarak Ebû Eyyûb’ün adını verip, ardından hadis rivayet ettiği râviler arasında Enes’i de sayması onun Yezîd ile Enes arasında semâ gerçekleştiği kanaatinde olduğunu göstermektedir. Çünkü aksi takdirde Enes’i de Ebû Eyyûb ile birlikte zikretmesi beklenirdi. Bu nedenle Yezîd ile Enes arasında semâ gerçekleştiği kanaati ağır basmaktadır.

Alâî ve İbn Hacer’in naklettiklerine göre Yezîd b. Ebî Mâlik hakkında Ebû Müshir tedlîs isnadında bulunmuştur.¹³⁰⁴ İbn Hacer’in tedlîsi fazlaca yapan ve sadece semâ beyan ettikleri hadisleri kabul edilen râvileri içeren üçüncü mertebede zikrettiği¹³⁰⁵ Yezîd hakkında Zehebî de onun tedlîs yaptığından söz etmiştir.¹³⁰⁶ Bunun dışında Yezîd hakkında tedlîs isnadında bulunan kimseye rastlanmamıştır.

Ebû Zür‘a’nın açıklamalarından bu hadiste Yezîd’in, hocası Enes’ten işitmediği halde nakilde bulunarak tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim az önce belirtildiği üzere Ebû Müshir de buna tedlîs demiştir. Öte yandan ilk tarikte isnadın metniyle ilgili de bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Hadisin metniyle ilgili sorun hakkında iki ihtimalden söz edilebilir. Öncelikle Nesâî bu hadisi “جراد من ذهب” yerine “فراش من ذهب” yani

¹²⁹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 65/282.

¹³⁰⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 65/281-282. Burada hadisi Saîd’den Amr dışında Yahyâ b. Sâlih ve Ebû Hafs’ın da naklettiği görülmektedir.

¹³⁰¹ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 161; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 65/284.

¹³⁰² Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 302.

¹³⁰³ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 5/437.

¹³⁰⁴ Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 302; İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdeillisîn*, 160-161.

¹³⁰⁵ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdeillisîn*, 160-161.

¹³⁰⁶ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 7/261.

“altından çekirgeler” değil de “altından kelebekler” lafzıyla nakletmiştir.¹³⁰⁷ Bu metin dikkate alınarak ilk tarikte bir *tashîf* söz konusu olduğu düşünülebilir. İkinci ihtimal ise “altından çekirge” ifadesi hadislerde tarandığında ortaya çıkmaktadır. Çünkü “altından çekirge” ifadesini içeren tek rivayet Eyyûb (a.s.) hakkındadır ve sahâbî râvisi Ebû Hüreyre olan bu rivayet, metninde çok ufak bazı değişikliklerle pek çok eserde yer almıştır.¹³⁰⁸ Bu rivayetin metninde “خَرَّ عَلَيْهِ جَرَادٌ مِنْ ذَهَبٍ” ifadesi geçmektedir. İncelenen rivayetin sahih metninde de “خَرَّتْ سَاجِدًا” ifadesi bulunmaktaydı. Belki bu küçük lafız benzerliğinden dolayı metinler karıştırılmış olabilir. Ancak bundan hangi râvinin sorumlu olduğu net değildir.

İncelenen hadis hakkında yukarıda da ifade edildiği üzere hep Yezîd’in tedlîs yaptığından söz edilmiştir. Ancak Ebû Müşir’in bir ifadesi hadisi Yezîd’den nakleden Saîd’in de tedlîsten sorumlu olabileceğini akla getirmektedir. Ebû Müşir incelenen hadisin Saîd’e Yezîd ↔ Enes isnadıyla arz edildiğini görmüş, bunun üzerine Saîd’e “Sen bu hadisi bize Yezîd ↔ (haddesenâ) ashabımızdan biri ↔ Enes isnadıyla nakletmemiş miydin?” diye sorarak doğru isnadı teyit etmek istemiş, Saîd de “Evet, onlar kendi kendilerine okuyorlardı.” demiştir.¹³⁰⁹ Buradan anlaşıldığı kadarıyla Saîd b. Abdilazîz isnadın gerçekten kendi naklettiği şekilde olduğunu doğrulamakta ve hadisin muhtemelen münazara esnasında ya da semâ meclisi olmayan bir ortamda kısaltılarak nakledildiğine işaret etmektedir. Öte yandan örnekte verilen ilk tarikte isnadın Saîd ↔ Yezîd ↔ Enes olarak gelmesi onun hadisi aynı zamanda bu tarikle de nakletmiş olabileceğini ve Ebû Müşir’e yaptığı izahın kendini temize çıkarma amacı taşıdığını gösteriyor olabilir. Bu durumda söz konusu isnadı Yezîd’in Enes’ten semâ ettiği izlenimi uyandırarak nakledenin Saîd olduğu ihtimalini de değerlendirmek gerekir.

Saîd b. Abdilazîz hakkında Zehebî, tedlîs yapmış olabileceği bir rivayetten söz ederek onun müdellis olduğuna işaret etmektedir.¹³¹⁰ Sıbt İbnü’l-Acemî de buna dayanarak

¹³⁰⁷ Nesâî, “Salât”, 1 (No. 451). İsnad Ahmed b. Süleymân ↔ Yahyâ b. Âdem ↔ Mâlik b. Migvel ↔ Zübeyr b. Adî ↔ Talha b. Musarraf ↔ Mürre b. Abdillâh şeklindedir.

¹³⁰⁸ Örneğin bk. Buhârî, “Gusûl”, 20 (No. 279), “Enbiyâ”, 20 (No. 3391), “Tevhîd”, 35 (No. 7493). Hadisin metni “قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ”بَيْنَمَا أَيُّوبُ يَغْتَسِلُ غُرْبَانًا، خَرَّ عَلَيْهِ جَرَادٌ مِنْ ذَهَبٍ، فَجَعَلَ أَيُّوبُ يَخْجِي فِي نَوْبِهِ، فَنَادَاهُ رَبُّهُ: يَا أَيُّوبُ، أَلَمْ أَقُلْ لَكَ: ”إِنْ أَغْنَيْتُكَ عَمَّا تَرَى؟ قَالَ: بَلَى يَا رَبِّ، وَلَكِنْ لَا غِنَى لِي عَنْ بَرَكَتِكَ.“

¹³⁰⁹ Ebû Zûr’a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 161; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 65/284.

¹³¹⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/132.

Saîd'i müdellis listesine almıştır.¹³¹¹ İbn Hacer de imamların tedlîs yaptıklarına ihtimal verdikleri râvileri içeren ikinci mertebede zikrettiği Saîd hakkında İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin, Zehebî'nin ifadesine benzer tedlîs ihtimalinden bahseden sözünü nakletmiştir.¹³¹² Muhammed b. Tal'ât'a göre İbn Hacer burada meseleyi karıştırmış ve aslında Zehebî'ye ait olan sözü İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin sözü gibi aktarmıştır.¹³¹³ Zehebî'nin referans verdiği Saîd ↔ Ziyâd b. Ebî Sevde ↔ Meymûne isnadlı hadisle ilgili hem Saîd'in hadisi Ziyâd'dan işitip işitmediği sorgulanmış¹³¹⁴ hem de Ziyâd'ın hadisi Meymûne'den işitmediğinden söz edilmiştir.¹³¹⁵ Bu ikinci durumda incelenen hadiste de olduğu gibi tesviye tedlîsi gerçekleşmiş olabileceğine dikkat edilmelidir. Dümeynî, Zehebî ve İbn Hacer'in bahsettikleri hadisten hareketle Saîd'in tedlîs yaptığının şüpheli olduğunu ve buna dair bir delil bulunmadığını belirtmiş, eğer tedlîs söz konusu ise bile sadece bu hadis için geçerli olduğunu dile getirmiştir.¹³¹⁶ Muhammed b. Tal'ât da yaptığı uzun inceleme sonucu Saîd'in söz edilen bu hadisi Ziyâd'dan işittiği kanaatine ulaşarak bu hadiste onun tedlîs ile nitelenmeyeceğini ifade etmiştir.¹³¹⁷

Saîd hakkında tedlîs iddiasının çok zayıf kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin tesviye tedlîsine işaret eden sözleri burada incelenen rivayet için de mümkün sayılabilir. Bu durumda zayıf bir ihtimal de olsa Yezîd ile Enes arasındaki râvi iskâtından Saîd'in sorumlu olabileceği düşünülebilir. Ancak gerek Saîd hakkındaki tedlîs iddiasının zayıf kalması gerekse onun kendisine hadisin isnaddan râvi düşen tariki sorulduğunda bunun münazara esnasında nakledildiğini ima eden açıklaması, isnaddaki râvi düşmesinden Saîd'in değil de Yezîd'in sorumlu olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

3.4.1.2.7. “İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir.” rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثِ: سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ: «لَنْ يَهْلِكَ أَمْرٌ عَنْ مَشُورَةٍ».

¹³¹¹ Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi 'l-müdellisîn*, 26.

¹³¹² İbn Hacer, *Tabakâtü 'l-müdellisîn*, 112.

¹³¹³ Muhammed b. Tal'ât, *Mu'cemü 'l-müdellisîn*, 197.

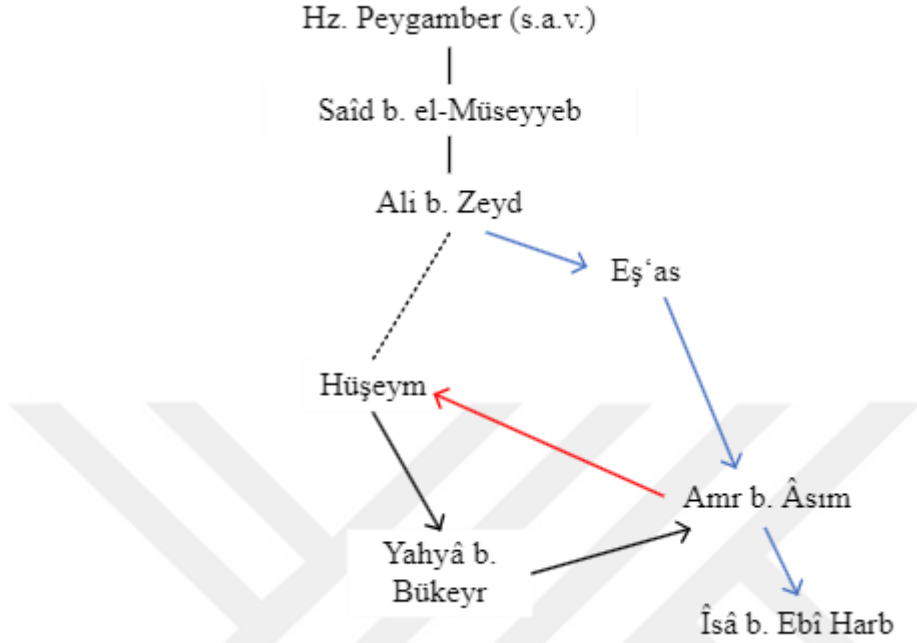
¹³¹⁴ Zehebî ve İbn Hacer'in açıklamaları bu yöndedir.

¹³¹⁵ İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü 'l-vehm ve 'l-ihâm*, 5/533.

¹³¹⁶ Dümeynî, *et-Tedlîs fi 'l-hadîs*, 203.

¹³¹⁷ Muhammed b. Tal'ât, *Mu'cemü 'l-müdellisîn*, 196-197.

فَقَالَ: إِنَّمَا رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ هُشَيْمٌ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ بْنِ جَدْعَانَ، فَتَرَى أَنَّهُ أَخَذَهُ عَنْ أَشْعَثَ أَوْ عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَشْعَثَ، وَأَشْعَثُ بْنُ بُرَازٍ: ضَعِيفُ الْحَدِيثِ.¹³¹⁸

Verilen rivayet daha önce Yahyâ b. Maîn başlığında incelenmişti. Orada İbn Maîn hadisin mürsel ya da muttasıl tariklerinden hangisinin sahih olduğu üzerinde değerlendirme yapmıştı.¹³¹⁹ Ancak hadisi müdelles olduğu kesin bir başka hadisle birlikte nakletmesi ve bu ilk hadiste Huşeym’in hadisi Ali b. Zeyd’den işitmediği yorumunu yapması mevzubahis hadisin de müdelles olduğu sonucuna götürmüştü. Öte yandan aynı yerde Huşeym’in bu hadisi Ali b. Zeyd’den işitmemesine rağmen ondan naklederek tedlis yaptığını açıkça belirten âlimlerin adları da verilmişti.¹³²⁰ Ahmed b. Hanbel’in de eserinde Huşeym’in Ali’den işitmediğini söyleyerek naklettiği¹³²¹ bu hadisi İbn Ebî Hâtim de aynı illete işaret etmek üzere eserine almıştır.

İbn Ebî Hâtim babasına Huşeym ↔ Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹³²² isnadlı “İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir. Kişi

¹³¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/557-559 (No. 2178).

¹³¹⁹ bk. “3.1.1.2.3. İbn Ömer’in Celûlâ günü payına düşen câriyeyi öpmesi ve ‘İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir.’ rivayetleri” başlığı.

¹³²⁰ İbn Adî ve Beyhâkî bu hadis hakkında açıkça tedlis lafzını kullanırken Ahmed b. Hanbel ile Dârekutnî buna işaret eden ifadeler kullanmıştır.

¹³²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 2/283-284 (No. 2266).

¹³²² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/89, 398 (No. 25937, 26796); İbn Ebî’l-Dünyâ, *Kazâü’l-havâic*, 2/24-26 (No. 17); İbnü’l-Münzir, *el-Evsat*, 11/308; Beyhâkî, *Şu‘abü’l-îmân*, 11/24 (No. 8089); Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb*, 2/92 (No. 950).

istişare ettikten sonra helak olmayacaktır. Bu dünyada ehlî ma'rûf olanlar ahirette de ehl-i ma'rûftur.” hadisini sormuştur.¹³²³ Ebû Hâtım, Hüseyim'in Ali b. Zeyd'den nakletmesine rağmen aslında bu hadisi Hüseyim ↔ Eş'as ↔ Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) ya da Hüseyim ↔ racül ↔ Eş'as ↔ Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla aldığı cevabını vermiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel gibi âlimler bu hadisle ilgili açıklama yaparken Hüseyim'in hadisi Ali b. Zeyd'den işitmediğini belirtmişlerdir. Burada ise Hüseyim'in hadisi aldığı asıl râvi ile ilgili iki ihtimal sunulmaktadır. Ebû Hâtım, Hüseyim'in hadisi ya Eş'as b. Berâz'dan¹³²⁴ ya da bir başka râvi aracılığıyla Eş'as'tan aldığını ifade etmiştir. İbn Adî'nin verdiği bilgiye göre bu ihtimallerden ikincisinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. İbn Adî bu hadisi İlsâ b. Ebî Harb ↔ Amr b. Âsım ↔ Eş'as b. Berâz ↔ Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakletmiştir. Ayrıca Amr b. Âsım'ın hadisi Yahyâ b. Ebî Bükeyr ↔ Hüseyim ↔ Ali b. Zeyd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla naklettiğini de kaydetmiştir. İbn Adî'nin aktardığına göre Amr, bu hadisi Eş'as'tan Hüseyim'e kendisinin naklettiğini, fakat Hüseyim'in, işitmediği bu rivayette tedlîs yaptığını söylemiştir.¹³²⁵ Anlaşılan hadisi ilk tarikle Hüseyim'e (ö. 183/799) nakleden Amr b. Âsım el-Kilâbî (ö. 213/828-29), daha sonra hadis kendisine ikinci tarikle ulaşınca Hüseyim'in tedlîs yaptığını anlayarak bu durumu ortaya çıkarmıştır.

Hüseyim¹³²⁶ ve Eş'as'ın¹³²⁷ ikisi de zayıf bir râvi olan¹³²⁸ Ali b. Zeyd'in talebesidir. Amr ile Eş'as arasında semâ ilişkisi bulunduğu dair bir bilgiye rastlanamamış olsa da Amr'ın yukarıda verilen kendi ifadelerinden Eş'as'tan hadis işittiği anlaşılmaktadır. Bütün bu açıklamalardan hareketle Hüseyim'in sadûk bir râvi olan¹³²⁹ Amr b. Âsım'ı

¹³²³ Hadis bazı kaynaklarda sadece “Aklin başı...” kısmıyla yer alırken, bazılarında bütün olarak kaydedilmiştir.

¹³²⁴ Bu râvinin adı bazı kaynaklarda Eş'as b. Nizâr olarak da verilmiştir.

¹³²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/376, 7/135.

¹³²⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/274.

¹³²⁷ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/269.

¹³²⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 141; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 2/417; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 2/154; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/957; İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/187; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/195-201; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/437-440; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/156; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/322-324. İclî, Ali'nin ismini *Ma'rîfetü's-sikât*'ta zikretmesine rağmen onun hakkında “leyse bi-kaviy”, “hadisleri yazılır” ve “lâ be'se bih” demiştir.

¹³²⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/87-90; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/58-59.

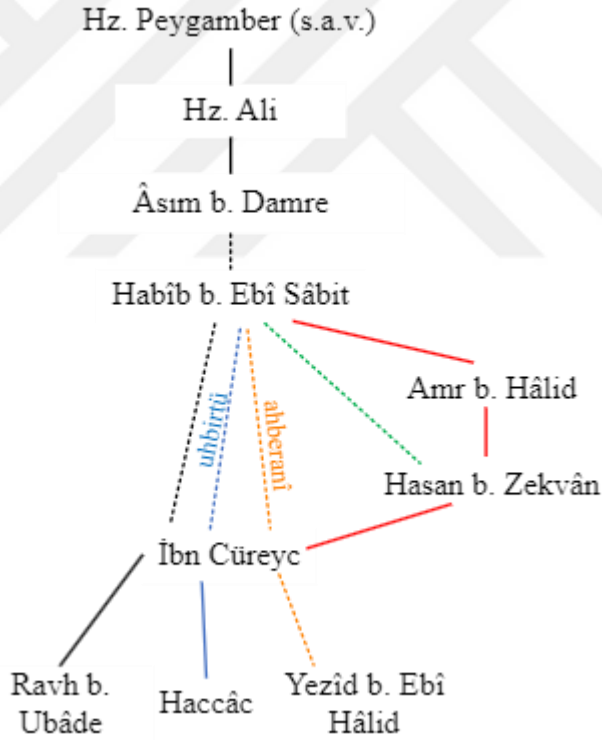
büyük ihtimalle yaşının küçüklüğü,¹³³⁰ Eş‘as’ı ise zayıflığı¹³³¹ nedeniyle isnaddan düşürerek Ali b. Zeyd’den tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3.4.1.2.8. “Uyluğunu açma. Ölü ya da diri kimsenin uyluğuna da bakma.” rivayeti

وسألت أبي عن حديث رَوَاهُ رُوْحُ بْنُ عُبادَةَ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي ثَابِتٍ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ صَمْرَةَ، عَنْ عَلِيٍّ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: «لَا تُرْزُ فَخِذَكَ، وَلَا تَنْظُرَ إِلَى فَخْذِ حَيٍّ وَلَا مَيِّتٍ»؟

قَالَ أَبِي: رَوَاهُ حَجَّاجٌ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ؛ قَالَ: أَخْبَرْتُ عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي ثَابِتٍ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ صَمْرَةَ، عَنْ عَلِيٍّ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.

قَالَ أَبِي: ابْنُ جُرَيْجٍ لَمْ يَسْمَعْ هَذَا الْحَدِيثَ بِذِي الْإِسْنَادِ مِنْ حَبِيبٍ؛ إِنَّمَا هُوَ مِنْ حَدِيثِ عَمْرُو بْنِ خَالِدٍ الْوَاسِطِيِّ، وَلَا يَثْبُتُ لِحَبِيبٍ رَوَايَةً عَنْ عَاصِمٍ، فَأَرَى أَنَّ ابْنَ جُرَيْجٍ أَخَذَهُ مِنَ الْحَسَنِ بْنِ ذَكْوَانَ، عَنْ عَمْرُو بْنِ خَالِدٍ، عَنْ حَبِيبٍ، وَالْحَسَنُ بْنُ ذَكْوَانَ وَعَمْرُو بْنُ خَالِدٍ ضَعِيفَي الْحَدِيثِ.¹³³²

İbn Ebî Hâtim babasına Ravh b. Ubâde ↔ İbn Cüreyc ↔ Habîb b. Ebî Sâbit ↔ Âsım b. Damre ↔ Hz. Ali ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “Uyluğunu açma. Ölü

¹³³⁰ Hüseyim, kibâru etbâi tâbiîn tabakası olan yedinci tabakadan iken; Amr, sıgâru etbâ-i tâbiîn tabakası olan dokuzuncu tabakadandır.

¹³³¹ Eş‘as b. Berâz münkerü’l-hadîs bir râvidir (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/269-270; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/374-375; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/425-426; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 2/199-201).

¹³³² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/50-51 (No. 2308).

ya da diri kimsenin uyluğuna da bakma.” hadisini¹³³³ sormaktadır. Ebû Hâtım bu soruya hadisi Haccâc ↔ İbn Cüreyc ↔ (uhbirtü) Habîb b. Ebî Sâbit ↔ Âsım b. Damre ↔ Hz. Ali ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikini¹³³⁴ naklederek cevap vermektedir. Görüldüğü üzere Ebû Hâtım, bu ikinci tarikte yer alan “uhbirtü” ibaresinden yola çıkarak İbn Cüreyc’in hadisi aslında Habîb’den bu isnadla işitmediği sonucuna ulaşmaktadır. Ebû Hâtım ayrıca bu hadisin Amr b. Hâlid’in hadislerinden olduğunu belirtmiştir. Anlaşılan hadisin Amr b. Hâlid’in hadislerinden biri olduğunu bilen Ebû Hâtım, bu sayede isnaddan Amr’ın düştüğünü tespit etmiş, daha sonra da muhtemelen İbn Cüreyc ile Amr arasında semâ ilişkisi bulunmamasından hareketle hadisi Amr’dan İbn Cüreyc’e de başka bir râvinin naklettiği sonucuna ulaşmıştır. Amr ile İbn Cüreyc arasındaki bu vasıta râviyi de Hasan b. Zekvân olarak tespit eden Ebû Hâtım, hadisin sahih isnadının İbn Cüreyc ↔ Hasan b. Zekvân ↔ Amr b. Hâlid ↔ Habîb şeklinde olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Hasan b. Zekvân’ın, Hasan ↔ Habîb ↔ Âsım ↔ Hz. Ali isnadında genellikle Amr’ı düşürdüğünün bilinmesinden¹³³⁵ hareketle Hasan’ın hadisi İbn Cüreyc’e Amr’ı düşürerek aktardığı, İbn Cüreyc’in de Hasan’ı isnaddan düşürmesi sonucunda isnadın İbn Cüreyc ↔ Habîb hâline geldiği anlaşılmaktadır.

İbn Cüreyc’in hadisi doğrudan kendisinden rivayet ettiği Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 119/737-38) İbn Cüreyc’in hocasıdır.¹³³⁶ Habîb’in talebesi, Hasan b. Zekvân’ın hocası olan¹³³⁷ ve isnaddan düşen Amr b. Hâlid el-Vâsıtî (ö. 120/737-38’den sonra) hadis uydurduğu da söylenen metrûk bir râvidir.¹³³⁸ İbn Cüreyc (ö. 150/767) ile Amr arasında bir semâ ilişkisi tespit edilememiştir. Ebû Hâtım’in buradaki açıklamalarından da İbn Cüreyc’in ondan hadis işitmediği anlaşılmaktadır. Zayıf bir râvi olan¹³³⁹ Hasan b. Zekvân (ö. 141-150/758-767) İbn Cüreyc’in hocası olarak

¹³³³ İbn Mâce, “Cenâiz”, 8 (No. 1460); Bezzâr, *el-Müsned*, 2/274-275 (No. 694); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/200 (No. 7362); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2/323 (No. 3232). Hadisi İbn Cüreyc’den bu isnadla Ravh’dan İbn Ebî Revvâd da nakletmiştir (bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/421 [No. 875]).

¹³³⁴ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 32 (No. 3132), “Hammâm”, 1 (No. 4011); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2/323 (No. 3232). Hadisi bu isnadla İbn Cüreyc’den nakleden râvi Haccâc’dır.

¹³³⁵ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî (İtr)*, 2/697.

¹³³⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/340.

¹³³⁷ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/230.

¹³³⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 6/328; İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/230; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/76; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/123-126; Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 3/268-270; İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ’ ve’l-metrûkîn*, 2/225; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 5/311-312.

¹³³⁹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/13; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/317; Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 1/223-224; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 6/145-147; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/236-237; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/276-277.

zikredilmese de çağdaş bu iki râvi arasında semâ gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Öte yandan tezde daha önce belirtildiği üzere Hasan b. Zekvân aynı zamanda üçüncü mertebeden bir müdellistir. Hatta Yahyâ b. Maîn'in bildirdiğine göre Hasan b. Zekvân, Habîb b. Ebî Sâbit'ten hiçbir hadis işitmemiş, İbn Maîn'in "Hadisi hiçbir şeye benzemez." diyerek cerh ettiği Amr b. Hâlid vasıtasıyla Habîb'den hadis almıştır.¹³⁴⁰ Nitekim Hasan'ın zayıf olduğu için Amr'ı isnaddan düşürdüğüne dair çok sayıda âlimin görüşü daha önce aynı yerde nakledilmişti. Bu bilgiden hareketle mevzubahis örnekte ilk bakışta İbn Cüreyc peş peşe iki râviyi düşürmüş gözükse de asıl durumun başka olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre yukarıda da söylendiği gibi Hasan b. Zekvân'ın hadisi Amr ↔ Habîb kanalıyla almasına rağmen İbn Cüreyc'e Amr'ı düşürerek doğrudan Habîb'den naklettiği, İbn Cüreyc'in de kendisine Hasan ↔ Habîb kanalıyla ulaşan hadisin isnadından Hasan'ı düşürerek isnadı İbn Cüreyc ↔ Habîb olarak zikrettiği tespit edilmiştir. Hasan ile Habîb'in isnaddan düşürülme gerekçeleri ise bu iki râvinin zayıflıklarıdır. Nitekim Ebû Hâtim, Hasan b. Zekvân ile Amr b. Hâlid'in ikisinin de zayıf olduğunu söyleyerek aslında onların isnaddan düşme nedenini izah etmektedir. Son olarak İbn Hacer, Yahyâ b. Maîn'in bu rivayetle ilgili vasıta râvinin sika olmayan bir râvi olduğunu söylediği, Bezzâr'ın ise bu râviyi Amr b. Hâlid el-Vâsîtî olarak açıkladığı bilgisini vermektedir.¹³⁴¹ Onun bu açıklaması isnaddan düşen râvinin zayıf olduğunu ortaya koymakla birlikte peş peşe iki râvinin düştüğü gerçeğini ya söylemeye gerek görmediğini ya da gözden kaçırdığını göstermektedir.

Öte yandan hadis İbn Cüreyc'in tahdîs sîgası kullandığı bir isnadla da nakledilmiştir. İbn Cüreyc ↔ (ahberanî) Habîb b. Ebî Sâbit ↔ Âsım b. Damre ↔ Hz. Ali ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹³⁴² şeklindeki bu isnaddan İbn Cüreyc'in hadisi gerçekten

¹³⁴⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/341 (Paragraf no. 4700).

¹³⁴¹ İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, 1/504.

¹³⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/405 (No. 1249); Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 1/277 (No. 331); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/545 (No. 6624). İsnad bu üç kaynakta ortak yer aldığı kısmıyla Ubeydullah b. Ömer el-Kavârî ↔ Yezîd b. Ebî Hâlid ↔ İbn Cüreyc ↔ (ahberanî) Habîb b. Ebî Sâbit ↔ Âsım b. Damre ↔ Hz. Ali ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Aynı isnad için ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/280; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 7/252; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/500. Dârekutnî'de ise hadisi İbn Cüreyc'in "haddesenâ Habîb" dediği şekliyle nakleden râvi Ravh b. Ubâde'dir (bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/420 [No. 874]). Nureddin İtr bu hadis hakkında yaptığı açıklamada semâ tasrih edilen bu iki tarikin râvileri Yezîd ile Ravh'ı tartışmış, Yezîd'in güvenilirliğinde sorun bulunduğunu, Ravh'ın ise sika olmasına rağmen çok defa bazı râvilerin "an" ile nakillerini ihbâr ve tahdîs sîgası ile karıştırıp değiştirmesi nedeniyle bütün semâ beyanlarına güvenilemeyeceğini dile getirerek bu iki tariki sahih kabul etmemiş ve İbn Hacer'i desteklemiştir (bk. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî [İtr]*, 2/699-700).

Habîb’den işittiği anlaşılabilir. Ancak İbn Hacer hadisin hem malûm hem de meçhul sîga içeren tariklerinden söz ettikten sonra Ebû Hâtîm’in buradaki mülâhazalarını da vererek kendi kanaatini söz konusu tahdîs sîgasının bir hata olduğu şeklinde açıklamıştır.¹³⁴³ Büyük ihtimalle bu hatadan hadisi İbn Cüreyc’den nakleden râviler sorumludur.¹³⁴⁴ İbn Cüreyc’in hadisi Habîb’den gerçekten işittiği kabul edilirse bile, bu durumda onun önceleri tedlîs yaparak naklettiği halde daha sonra hadisi Habîb’in kendisinden semâ yoluyla alma imkânı elde edince semâ lafzı belirterek nakletmeye başladığı düşünülebilir. Ancak hadisi işitmediği ihtimali çok daha yüksektir.¹³⁴⁵

İncelenen hadiste bir başka illet daha bulunmaktadır. Ebû Hâtîm, Habîb b. Ebî Sâbit’in Âsım b. Damre’den tek bir hadis bile naklettiğinin sabit olmadığını, yani ondan hadis işitmediğini belirterek bu illeti ortaya koymuştur. Onun bu ifadelerinden isnadın Habîb ↔ Âsım kısmında da bir sorun olduğu ve bu iki râvi arasından da bir râvinin düştüğü anlaşılmaktadır. Ebû Dâvûd da Süfyân’ın, Habîb’in Âsım’dan herhangi bir hadis rivayet etmiş olmasını inkâr ettiğini naklederek bunu desteklemektedir.¹³⁴⁶ Her ne kadar Habîb’in hocaları arasında Âsım’ın adı zikredilse de¹³⁴⁷ aralarında Ebû Hâtîm’in de bulunduğu bazı muhaddislerin bu semâ ilişkisini kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. Habîb b. Ebî Sâbit’in de müdellis bir râvi olduğu daha önce belirtilmişti. İbn Hacer onu tedlîsi çok fazla yapan ve sadece semâ izhar ettikleri hadisleri kabul edilen râvileri içeren üçüncü mertebeye zikretmiştir. Az önce ifade edildiği gibi Ebû Hâtîm’e göre Habîb’in Âsım’dan hadis işitmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda isnadın Habîb ↔ Âsım kısmında Habîb’in tedlîs yapmış olabileceği ihtimali gündeme gelmektedir. Şuayb el-Arnaût da bu hadisin dipnotunda Habîb’in müdellis olduğunu ve Âsım’dan hadis işitmediğini söyleyerek onun tedlîs yapmış olabileceğine işaret etmiştir.¹³⁴⁸ Bir

[dipnot]). Nitekim örnekte ilk verilen tarikte de Ravh’ın hadisi İbn Cüreyc’in “an” dediği lafızla naklettiği görülmektedir.

¹³⁴³ İbn Hacer, *Telhîsu’l-habîr*, 1/504.

¹³⁴⁴ Nitekim bu rivayet zayıf râvileri konu edinen eserlerde Yezîd’in başlığının altında zikredilmiştir (bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/280; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 7/252; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 8/500). Bu da en azından Yezîd tarihinin zafiyetini ortaya koymaktadır. Ravh tarihinin reddedilme sebebi ise üstteki dipnotta açıklanmıştı.

¹³⁴⁵ Hadisle ilgili dile getirilmesi gereken bir diğer husus da İbn Receb’in bu hadisle ilgili naklettiği bir bilgide kendini göstermektedir. Buna göre İbnü’l-Medînî, incelenen hakkında İbn Cüreyc’in kitabında hadisi “semi’tü İsmâil b. Müslim an Habîb” lafzıyla gördüğünü belirtmiştir (bk. İbn Receb, *Şerhu’l-İleli’t-Tirmizî [Itr]*, 2/701). Bu durumda İbn Cüreyc’in hadisi Hasan dışında İsmâil’den de işittiğini düşünmek en doğrusudur.

¹³⁴⁶ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 32 (No. 3132).

¹³⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 13/497.

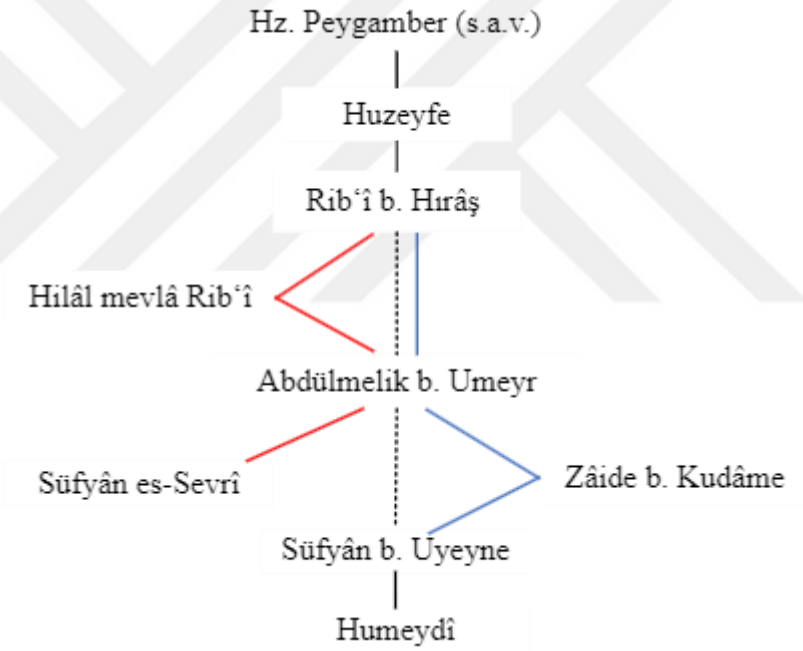
¹³⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/405 (No. 1249).

başka ihtimal ise isnadda Habîb'in önünde yer alan râvilerden birinin hata yaparak Âsım'ı düşürmüş olabileceğidir. Ancak bu, ilkinde göre uzak bir ihtimaldir. Sonuç olarak incelenen hadisin isnadında üç müdellis râvinin yer aldığı ve bunlardan en az ikisinin tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

3.4.1.2.9. “Benden sonra gelen iki kişiye [Ebû Bekir ve Ömer’e] uyun.” rivayeti

وَحَدَّثَنَا أَبِي، قَالَ: سَمِعْتُ الْحُمَيْدِيَّ، حِينَ حَدَّثَنَا بِحَدِيثِ زَائِدَةَ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ رَبِيعٍ، عَنْ خَدِيفَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ، قَالَ: "اقتُلُوا بِاللَّذِينَ مِنْ بَعْدِي".

قَالَ أَبِي: كَانَ يُحَدِّثُ بِهِ أَيَّامَ الْمَوْسِمِ عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، وَلَمْ يَذْكُرْ زَائِدَةَ، ثُمَّ قَالَ: لَمْ أَخْذُهُ مِنْ عَبْدِ الْمَلِكِ، إِنَّمَا حَدَّثَنَاهُ زَائِدَةُ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ وَقَالَ سُفْيَانُ: إِذَا ذَكَرْتُ هُمْ زَائِدَةَ لَمْ تَسْأَلُونِي عَنْهُ، وَهَذَا حَدِيثٌ فِيهِ فَضِيلَةٌ لِلشَّيْخَيْنِ.¹³⁴⁹

Bu örnekte Ebû Hâtim, Humeydî'nin naklettiğini söylediği “Benden sonra gelen iki kişiye -[Hz.] Ebû Bekir ve [Hz.] Ömer’e- uyun.” metnine sahip Zâide b. Kudâme rivayetini aktarmaktadır. Ebû Hâtim'in burada verdiği isnad tam değildir. İsnadın tam hâli Humeydî ↔ Süfyân b. Uyeyne ↔ Zâide b. Kudâme ↔ Abdûlmelik b. Umeyr ↔ Rib'î b. Hırâş ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir.¹³⁵⁰ Ebû Hâtim büyük

¹³⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/435-436 (No. 2648).

¹³⁵⁰ Humeydî, *el-Müsned*, 1/409-410 (No. 449); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 3/257 (No. 1227); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/79 (No. 4454). Hadis Humeydî'den başka râviler tarafından da Süfyân'dan bu isnadla nakledilmiştir (bk. Tirmizî, “Menâkıb”, 35 [No. 3991]; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/280-281 [No.

ihtimalle hadisi Zâide'den nakleden kişinin Süfyân olduğu şeklindeki yaygın bilgi nedeniyle onu zikretmeye gerek görmemiştir.

Burada verilen isnad, hadisin sahih isnadıdır. Ancak Ebû Hâtim'in belirttiğine göre Süfyân bu hadisi uzun süre Zâide'yi düşürerek doğrudan Abdülmelik'ten rivayet etmiş, daha sonra ise hadisi Abdülmelik'ten işitmediğini, Zâide'den aldığını bildirmiştir. Aynı bilgiyi Tahâvî de vermektedir. Onun Hâmid b. Yahyâ'dan aktardığına göre Süfyân bu hadisi pek çok kez doğrudan Abdülmelik'ten nakletmiş, sonra bir defasında da Zâide ↔ Abdülmelik kanalıyla nakletmiştir.¹³⁵¹ Sadece sika râvilerden tedlîs yaptığı bilinen Süfyân'ın, sika râviler olan Abdülmelik ve Zâide'nin ikisinden de semâi bulunmaktadır.¹³⁵² Anlaşıldığı üzere o, önceleri hadisi tedlîs yaparak nakletmiş, daha sonra ise iskât ettiği râviyi kendisi söyleyerek tedlîs yaptığını ifşa etmiştir.¹³⁵³ Tirmizî de Süfyân'ın bu rivayette tedlîs yaptığını bildirmekte¹³⁵⁴ ve Süfyân'ın hadisi naklederken her zaman “an Zâide” demediğini belirtmektedir.¹³⁵⁵ Dolayısıyla Süfyân b. Uyeyne'nin hadisi hem tedlîs yaparak hem de yapmadan iki farklı şekilde rivayet ettiği ortaya çıkmaktadır.

Süfyân b. Uyeyne'nin bu hadisin isnadında Zâide'yi düşürmekteki maksadının âlî isnad elde etmek arzusu olduğu, kendisinin “Bu hadis *Şeyhayn*ın (Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer) fazileti hakkındadır.” sözünden de anlaşılmaktadır. İbrâhim el-Lâhim'in de belirttiği gibi Süfyân hadisi Zâide'den rivayet etse, nâzil olacağı için hadis yeterince talep görmeyecekti. Oysa Süfyân bu hadisi yaymak istiyordu. Bu nedenle Süfyân, Abdülmelik'ten tedlîs yaparak isnadı âlî gibi gösterme yoluna başvurdu.¹³⁵⁶

İncelenen hadiste değinilmesi gereken bir illet daha bulunmaktadır. Bu illet isnadda Abdülmelik ile Rib'î arasından da Hilâl mevlâ Rib'î'nin¹³⁵⁷ düşmesidir. İbn Ebî Hâtim

23245]; Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 371 [No. 689]; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/334; Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 3/257 [No. 1226, 1228]; Bezzâr, *el-Müsne'd*, 7/248 [No. 2827]).

¹³⁵¹ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 3/358 (No. 1229).

¹³⁵² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/180-181.

¹³⁵³ Süfyân b. Uyeyne hadisi Abdülmelik'ten iki râvi vasıtasıyla işitmiş gözükmektedir. O, Zâide'den başka Mis'ar vasıtasıyla da hadise ulaşmıştır (bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/80 [No. 4455]; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsâr*, 4/140, 6/76 [No. 3816, 5840]). Hadisi Mis'ar tarikinden Süfyân dışında da çok sayıda râvi nakletmiştir (bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/79 [4451, 4452, 4453]).

¹³⁵⁴ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, “Menâkıb”, 35 (No. 3991).

¹³⁵⁵ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, 371 (No. 689).

¹³⁵⁶ Lâhim, *el-İttisâl ve'l-inkutâ*, 240.

¹³⁵⁷ Bu râvi hadisin bu isnadla nakledildiği bazı kaynaklarda sadece “mevlâ Rib'î” olarak verilmiş, bazılarında ise Hilâl adı da zikredilmiştir. Ricâl eserlerinde makbûl bir râvi olduğu söylenen Hilâl'e dair tercemelerde incelenen hadis verilerek bu hadisin ondan geldiği belirtilmiştir. Ayrıca Abdülmelik'in

de eserinde hadisin hem Zâide'nin naklettiği ve Hilâl mevlâ Rib'î'nin yer almadığı yukarıdaki tarikini hem de Sevrî ↔ Abdülmelik b. Umeyr ↔ Hilâl mevlâ Rib'î ↔ Rib'î b. Hırâş ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹³⁵⁸ tarikini nakletmiş, Ebû Hâtîm'in Sevrî'nin naklettiği tariki sahih kabul ettiğini aktarmıştır.¹³⁵⁹ Tirmizî de aynı kanaattedir.¹³⁶⁰ İsnaddan râvi düştüğünün anlaşılması akla hemen tedlîsi getirmektedir. Hilâl'i bazen isnaddan düşüren bazen de hadisi onun adını da vererek nakleden Abdülmelik b. Umeyr'in müdellis olarak nitelenmesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Alâî ve İbn Hacer tarafından da tedlîsi fazlaca yapıp sadece semâ açıkladıkları kabul edilen râvileri içeren üçüncü mertebede zikredilen¹³⁶¹ Abdülmelik'in tedlîs yapması hakkında detaylı bilgi daha önce verilmişti. Hem Hilâl'den hem de Rib'î'den hadis işiten¹³⁶² Abdülmelik'in Hilâl'i isnaddan düşürdüğü tariklerde tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır. Anlaşılan Abdülmelik hadisi Zâide'ye de bu şekilde tedlîs yaparak nakletmiş, hadisi Zâide'den bu isnadla işiten Süfyân b. Uyeyne de isnaddan Zâide'yi düşürünce hadiste iki kere tedlîs gerçekleşmiştir.

3.4.1.2.10. Hz. Ebû Bekir'in diğer insanlardan üstün olduğu rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ الْمُصَفَّى، عَنْ بَقِيَّةَ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ، قَالَ: رَأَى النَّبِيَّ ﷺ وَأَنَا أُمَشِّي أَمَامَ أَبِي بَكْرٍ، فَقَالَ: «لَمْ تَمْشِ أَمَامَ مَنْ هُوَ خَيْرٌ مِنْكَ؟ إِنَّ أَبَا بَكْرٍ خَيْرٌ مَنْ طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ أَوْ غَرَبَتْ».

قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ مُضَوَّعٌ، سَمِعَ بَقِيَّةَ هَذَا الْحَدِيثَ مِنْ هِشَامِ الرَّازِيِّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضْلِ، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، فَتَرَكَ الْاِثْنَيْنِ مِنَ الْوَسْطِ.

قَالَ أَبِي: مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ بْنُ عَطِيَّةَ مَرْوُوكُ الْحَدِيثِ.¹³⁶³

ondan hadis işittiği de söylenmiştir. Örneğin bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8/209; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/573; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 30/355-356; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzîb*, 11/87.

¹³⁵⁸ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 3/258-259 (No. 1230, 1231, 1232); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 5/344 (No. 5503); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 17/35 (No. 32605); Bezzâr, *el-Müsne'd*, 7/250 (No. 2828, 2829).

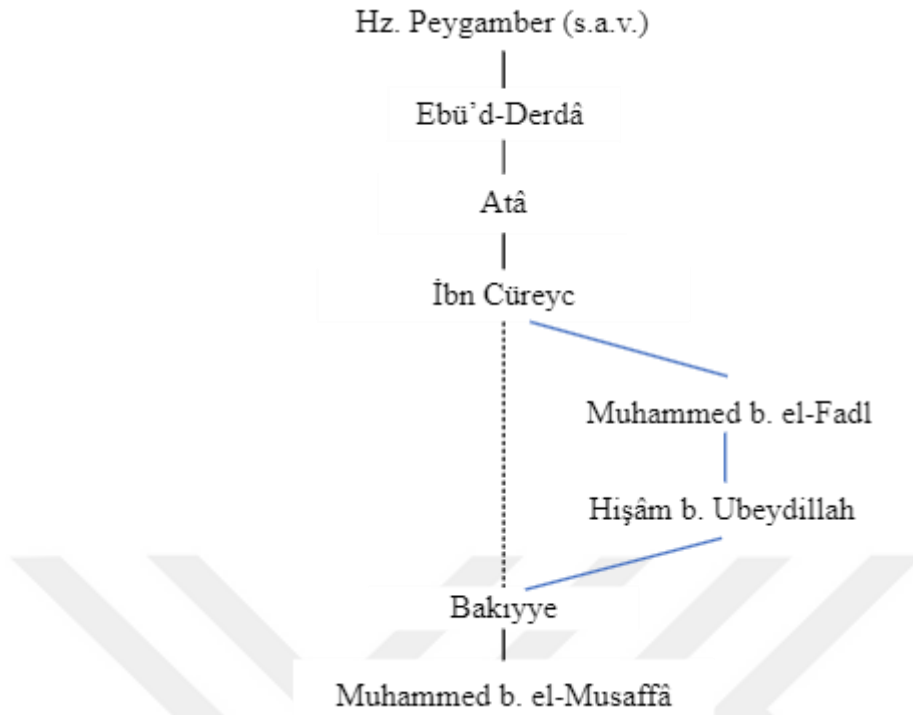
¹³⁵⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 6/444-446 (No. 2655).

¹³⁶⁰ Tirmizî, *el-İlel*, 371 (No. 689).

¹³⁶¹ Alâî, *Câmi'u't-tahsil*, 113; İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 142.

¹³⁶² Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 18/371, 30/355.

¹³⁶³ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 6/456-457 (No. 2663).

Ebü'd-Derdâ'nın naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) onu Hz. Ebû Bekir'in önünde görmüş ve "Neden senden hayırlı birinin önünde yürüyorsun? Ebû Bekir güneşin üstüne doğduğu ya da battığı herkesten hayırlıdır." buyurmuştur. İbn Ebî Hâtim babasına bu hadisi Muhammed b. el-Musaffâ ↔ Bakıyye ↔ İbn Cüreyc ↔ Atâ ↔ Ebü'd-Derdâ ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹³⁶⁴ isnadıyla naklederek sormuş, Ebû Hâtim de hadisin uydurma olduğunu söyleyerek hadisin doğru isnadının Bakıyye ↔ Hişâm b. Ubeydillah er-Râzî ↔ Muhammed b. el-Fadl ↔ İbn Cüreyc ↔ Atâ ↔ Ebü'd-Derdâ ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹³⁶⁵ şeklinde olduğunu açıklamıştır.

İsnaddaki râvilerden Bakıyye'nin hem İbn Cüreyc'den hem de Muhammed'den semâi bulunmaktadır.¹³⁶⁶ Ayrıca Bakıyye'nin, kendisi ondan yaşça büyük olmasına rağmen Hişâm'dan hadis rivayet ettiği de bildirilmiştir.¹³⁶⁷ Muhammed b. el-Fadl; İbn Cüreyc'in talebesi, Hişâm'ın hocasıdır.¹³⁶⁸ Hişâm'ın ise İbn Cüreyc'ten semâi

¹³⁶⁴ ed-Dahhâk b. Mahled b. Müslim eş-Şeybânî el-Basrî Ebû Âsım en-Nebîl, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn Albânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 2/576 (No. 1224); İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 6/397, 30/207-208.

¹³⁶⁵ Hadis bu isnadla başka kaynaklarda bulunamamıştır. Ayrıca Hişâm'ın naklettiği isnada da rastlanamamıştır. Ancak Muhammed'in naklettiği Muhammed b. el-Fadl ↔ İbn Cüreyc ↔ Atâ ↔ Ebü'd-Derdâ ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadı mevcuttur (bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 30/209.)

¹³⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/193-194.

¹³⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/43.

¹³⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/281-282.

bulunmamaktadır. Bakıyye'nin müdellis olduğu malumdur. Onun bu hadiste zayıf bir râvi olan ¹³⁶⁹ Hişâm ile hadis uydurduğu da söylenen metrûk bir râvi olan ¹³⁷⁰ Muhammed'i isnaddan düşürdüğü anlaşılmaktadır. Bakıyye'nin Hişâm'ı hem zayıflığı hem de yaşının küçüklüğü, Muhammed'i ise zayıf olması nedeniyle iskât ettiği söylenebilir.

Ebû Hâtim, Bakıyye'nin isnadın ortasından iki kişiyi “terk ettiği” ifadesini kullanmıştır. Bu ifade onun söz konusu işlemi hataen değil, kasıtlı olarak yaptığını ihsas etmektedir. Bu da Bakıyye'nin tedlîs yaptığı anlamına gelmektedir. Muhtemelen Bakıyye, metrûk olduğu için Muhammed'i zikretmek istememiş, ancak Hişâm'ın İbn Cüreyc'ten semâi olmadığından, Muhammed zikredilmezse senedde kopukluk görüneceğinden Hişâm'ı da isnaddan çıkarmıştır. Böylece, kendisinin İbn Cüreyc'ten semâi bulunması nedeniyle senedin ilk bakışta muttasıl gibi görünmesini sağlamaya çalışmıştır. Nitekim böyle de olmuş, ancak bu durum Ebû Hâtim tarafından fark edilmiştir. Hadisi uyduran kişiye dair bir bilgi verilmemiştir, ancak bu kişinin hadis uydurduğu söylenen Muhammed olması büyük bir ihtimaldir.

Mevzû olduğu belirtilen bu hadis, uydurma bir hadiste dahi tedlîs yapılabildiğini göstermesi açısından iyi bir örnektir. Daha önce mevzû olduğu belirtilen birkaç örnekte daha tedlîs gerçekleştiği gösterilmişti. Orada da ifade edildiği gibi Bakıyye'nin mevzû olmasına rağmen tedlîs yaparak hadisin isnadını kusursuz gibi göstermeye çalışması ve ısrarla nakletmek istemesinin nedeni, hadisin uydurulduğunu bilmemesi ya da hadisi beğenmesi ve mutlaka nakletmek istemesi, bu sebeple de mevzû olmasına aldırmaz etmemesi olarak ifade edilebilir. Bakıyye'nin yaşadığı Humus'ta halkın Abbâsîlere muhalif tavırları ve Şia yanlı tutumları¹³⁷¹ onun ehl-i hadis ve ehl-i sünnet kimliğiyle Hz. Ebû Bekir'i yücelten bir hadisi nakletmek ve yaygınlaştırmak istemesinin nedeni olarak ileri sürülebilir.

¹³⁶⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 7/83-84; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 8/335-337. Ebû Hâtim'in onu sadûk olarak nitelediği aktarılmıştır.

¹³⁷⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/208; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/56-57; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/278-279; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/161-165; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/120-121; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/280-286; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/401-402.

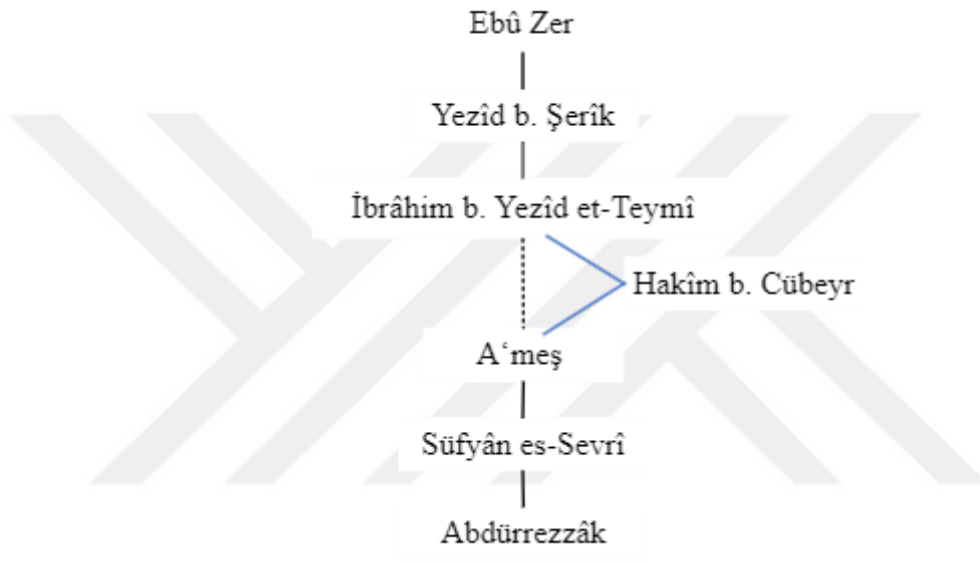
¹³⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Robert Mantran, “Humus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

3.4.1.2.11. Ebû Zer'in Muâviye'ye "Sen ve ben bu ümmetin Firavun'uyuz." dediği rivayet

وسألت أبي عن حديث رَوَاهُ عبد الرَّزَّاق، عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ؛ أَنَّهُ قَالَ لِمُعَاوِيَةَ: إِنِّي وَإِيَّاكَ فِرْعَوْنُ هَذِهِ الْأُمَّةُ؟

قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ بَاطِلٌ؛ يَرَوْنَهُ أَنَّ الْأَعْمَشَ أَخَذَهُ مِنْ حَكِيمِ بْنِ جَبْرِ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ.

وَحَكِيمٌ هُوَ نَحْوُ يُونُسَ بْنِ خَبَّابٍ، وَهُوَ ذَاهِبٌ فِي الضَّعْفِ.¹³⁷²

Abdürrezzâk ↔ Sevrî ↔ A'meş ↔ İbrâhîm b. Yezîd et-Teymî ↔ Babası Yezîd b. Şerîk ↔ Ebû Zer¹³⁷³ isnadıyla gelen bu rivayette Ebû Zer, Muâviye'ye "Sen ve ben bu ümmetin Firavun'uyuz." demektedir. Rivayete bâtil hükmünü veren Ebû Hâtim'e göre A'meş bu rivayeti aslında İbrâhîm b. Yezîd'den, Hakîm b. Cübeyr aracılığıyla almıştır. Ebû Hâtim, Hakîm'in zayıf olduğunu belirterek bir bakıma A'meş'in onu isnaddan düşürme gerekçesini izah etmektedir.

A'meş hem İbrâhîm b. Yezîd'in hem de Hakîm b. Cübeyr'in talebesidir.¹³⁷⁴ Hakîm'in İbrâhîm'den hadis işittiğine dair bilgi bulunamasa da en azından Ebû Hâtim'in bu semâ

¹³⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/527-528 (No. 2724).

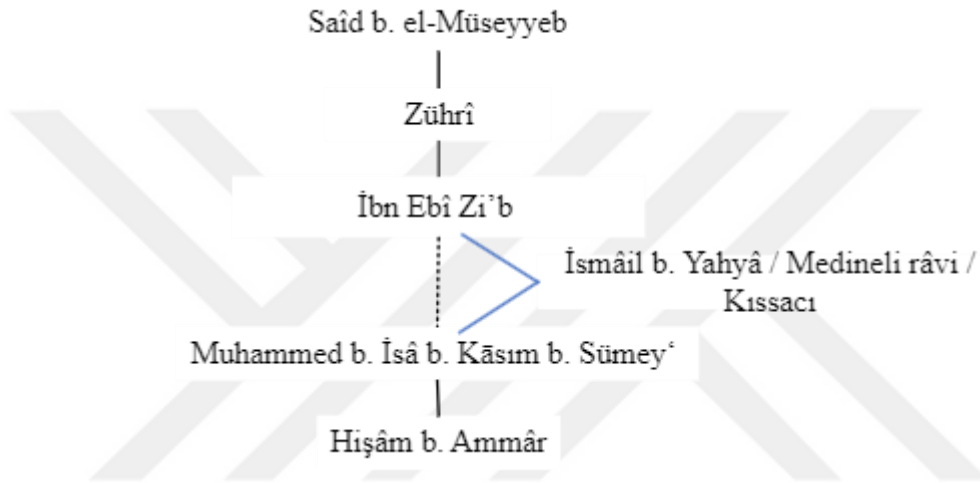
¹³⁷³ Hadis kaynaklarda Ebû Zer'in Hz. Peygamber'den rivayet ettiği Sevrî ↔ A'meş ↔ İbrâhîm b. Yezîd et-Teymî ↔ Babası Yezîd b. Şerîk ↔ Ebû Zer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla mürsel değil, müsned olarak yer almıştır (bk. Dârekutnî, *el-İlel*'-l-vâride, 6/271 [No. 1129]; Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Târîhu İsfahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan [Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990], 2/76).

¹³⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/77-78.

ilişkinin kabul ettiği anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere A‘meş metrûk olduğu bildirilen¹³⁷⁵ Hakîm’i düşürerek tedlîs yapmıştır. *İlel* muhakkiki de aynı görüştedir.¹³⁷⁶

3.4.1.2.12. Hz. Osmân’ın şehit edilmesi hakkındaki rivayet

وسألتُ أبي عن حديثٍ رواه هشامُ بْنُ عَمَّارٍ، عن ابنِ سُمَيْعٍ، عن ابنِ أَبِي ذُنُبٍ، عن الزُّهْرِيِّ، عن سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ؛ فِي مَقْتَلِ عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ؟
قَالَ أَبِي: سَأَلْتُ مُحَمَّدَ بْنَ عِيسَى بْنِ سُمَيْعٍ عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ؟ فَحَدَّثَنِي، وَقَالَ: فِي كِتَابِ ابْنِ سُمَيْعٍ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ، عَنْ ابْنِ أَبِي ذُنُبٍ.¹³⁷⁷

İbn Ebî Hâtim babasına Hişâm b. Ammâr ↔ Muhammed b. İsâ b. Kâsım b. Sümeý‘ ↔ İbn Ebî Zi‘b ↔ Zührî ↔ Saïd b. el-Müseyyeb isnadıyla Hz. Osmân’ın şehit edilmesi hakkında nakledilen rivayeti sormaktadır.¹³⁷⁸ Ebû Hâtim, İbn Sümeý‘in (ö. 204/819-20) torunu Mahmûd b. İsâ’ya bu hadisi sorunca, İbn Sümeý‘in kitabında bu rivayetin doğrudan İbn Ebî Zi‘b’den değil de Medîneli bir râviden geldiği cevabını almıştır. Kaynaklarda Mahmûd b. İsâ’nın, dedesinin kitabında bu râviyi İsmâil b. Yahyâ¹³⁷⁹ veya bir kıssacı¹³⁸⁰ olarak gördüğü yönünde de bilgiler kaydedilmiştir.

İbn Hibbân, İbn Sümeý‘in bu rivayette tedlîs yaptığını bildirmiş ve isnaddan düşen râvinin kimliğini, zayıf olduğunu belirttiği İsmâil b. Yahyâ b. Ubeydillah et-Teymî

¹³⁷⁵ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 3/16; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/201-202; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/246-247; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/216-218; Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 1/316; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/350-352.

¹³⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/528 (dipnot).

¹³⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/584 (No. 2782).

¹³⁷⁸ Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 4/115; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/246; Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/45; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 39/415.

¹³⁷⁹ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/46; Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl*, 26/256.

¹³⁸⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/246.

olarak açıklamıştır.¹³⁸¹ Zehebî de onun bu rivayette tedlîs yaparak İsmâîl'i düşürdüğünü belirtmiştir.¹³⁸² İbn Hibbân'ın sözü geçen açıklamasını Alâî ve İbnü'l-Acemî de nakletmişlerdir.¹³⁸³ İbn Hacer'in zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapanlardan müteşekkîl dördüncü müdellis mertebesinde zikrettiği¹³⁸⁴ İbn Sümei'in, bu hadisi İbn Ebî Zi'b'den işitmediği bilgisi çok sayıda kaynakta yer almaktadır.¹³⁸⁵

Rivayeti Hişâm b. Ammâr'dan nakleden Sâlih b. Muhammed el-Esedî'nin anlattığına göre Hişâm, İbn Sümei'in "haddesenâ İbn Ebî Zi'b" demesi için çabalamış, fakat İbn Sümei' bunu reddederek "an" demekte diretmiştir.¹³⁸⁶ Bu bilgi bir yandan İbn Sümei'in tedlîs yaptığını desteklerken bir yandan da onun müdellis olması nedeniyle kullandığı lafza özellikle dikkat ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İbn Sümei', İbn Ebî Zi'b'den hadis işitmiştir.¹³⁸⁷ İbn Ebî Zi'b de aynı zamanda İsmâîl'in hocasıdır.¹³⁸⁸ Ancak İsmâîl ile İbn Sümei' arasında bir semâ ilişkisine rastlanamamıştır. İbn Hibbân'ın açıklaması İbn Sümei'in İsmâîl'den hadis işittiğine delil kabul edilebilir. Anlaşıldığı üzere İbn Sümei' hadisi naklederken hadis uydurduğu da söylenen metrûk bir râvi olan¹³⁸⁹ İsmâîl'i isnaddan düşürerek tedlîs yapmıştır.

3.4.1.2.13. Bineğe binilince okunacak dua hakkındaki rivayet

وسألتُ أبي، عن حديثٍ، رواه الثَّوْرِيُّ وغيره، عن أبي إسحاق، عن علي بن ربيعة قال: كنت رديف علي، فقال حين ركب: الحمد لله -ثلاثا- سبحان الذي سخر لنا هذا... وذكر الحديث.

فقال أبي حَدَّثني أبو زياد القطان، عن يحيى بن سعيد؛ قال: كنت أعجب من حديث علي بن ربيعة: كنت ردف علي...! لأن علي بن ربيعة كان حدثاً في عهد علي، ومثله أنكرت أن يكون ردف علي، حتى حَدَّثنا سفيان، عن أبي إسحاق، عن علي بن ربيعة. قلت لسفيان: سمعه أبو إسحاق

من علي بن ربيعة؟ فقال سألتُ أبا إسحاق عنه، فقال حَدَّثني رجل، عن علي بن ربيعة.¹³⁹⁰

¹³⁸¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/43.

¹³⁸² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/289.

¹³⁸³ Alâî, *Câmi'u't-tahsil*, 109; Sıbt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdellisîn*, 193.

¹³⁸⁴ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 169-170.

¹³⁸⁵ Örneğin bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/203; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/246; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/256-257.

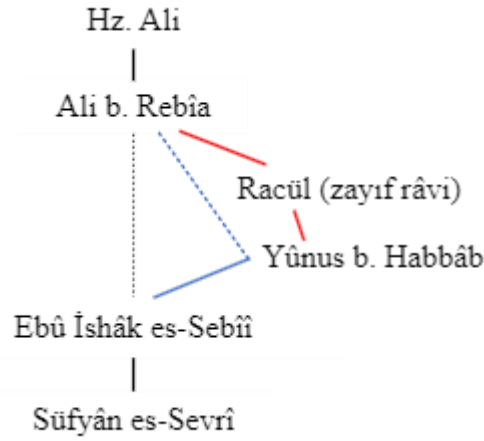
¹³⁸⁶ Hatîb, *el-Muvazzih*, 1/45-46; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/256.

¹³⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/254.

¹³⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/123; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/126.

¹³⁸⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/126; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/302-307; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/123; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/415-416; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/181-182.

¹³⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/202-203 (No. 799).

İbn Ebî Hâtim bu örnekte babasına Süfyân es-Sevrî ve daha başka pek çok râvinin Ebû İshâk es-Sebîi ↔ Ali b. Rebîa ↔ Hz. Ali isnadıyla naklettiği, Ali b. Rebîa'nın Hz. Ali'nin terkisine bindiğinde Hz. Ali'nin "Elhamdülillah. Sübhânellezî sehharâ lenâ..." diye başlayan duayı okumasını anlatan mevkûf rivayeti sormaktadır.¹³⁹¹ Ebû Hâtim'in naklettiğine göre Yahyâ b. Saîd, Ali b. Rebîa'nın bu hadisine şaşırdığını, çünkü Ali b. Rebîa'nın yaşının Hz. Ali devrinde çok küçük olduğunu ve kendisinin normalde Ali b. Rebîa'nın yaşında birinin Hz. Ali'nin terkisinde oturmasını mümkün görmediği ifade etmiştir. Bu şaşkınlığının Sevrî'nin naklettiği isnadı görene kadar devam ettiğini anlatan Yahyâ b. Saîd, Süfyân es-Sevrî rivayeti kendisine Ebû İshâk es-Sebîi ↔ Ali b. Rebîa isnadıyla nakledince ona Ebû İshâk'ın bu rivayeti Ali b. Rebîa'nın kendisinden işitip işitmediğini sorarak, kendisinin şaşırdığı bu rivayeti Ali b. Rebîa'nın gerçekten aktarıp aktarmadığını teyit etmek istemiş, Sevrî de aynı soruyu Ebû İshâk'a sorduğundan onun "Hadisi bana bir adam Ali b. Rebîa'dan nakletti." dediğini Yahyâ b. Saîd'e aktarabilmiştir. Anlaşılan Yahyâ b. Saîd aslında hadiste ilk önce Ali b. Rebîa ile Hz. Ali arasındaki semâ ilişkisini sorgular gözükmektedir. Ancak Sevrî'den aldığı cevapla Ali b. Rebîa'nın hadisi gerçekten Hz. Ali'den işittiğini anlasa bile bu sefer de Ebû İshâk'ın isnaddan râvî düşürdüğünü fark etmiştir.

Sevrî'nin naklettiği bu ifadelerden Ebû İshâk'ın hadis işittiği hocası¹³⁹² Ali b. Rebîa'dan işitmediği hadisi aktararak tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Buradaki açıklamalar Ebû İshâk'ın isnaddan müphem bir râviyi düşürdüğünü göstermektedir.

¹³⁹¹ Hadis Sevrî'den başka Ebû'l-Ahvas Sâlim b. Süleym, Şerik en-Nehâî, İsrâîl, Mansûr b. Mu'temir, Ali b. Süleymân, el-Eclah b. Abdullâh, Amr b. Ebi'l-Mikdâm ve Abdurrahmân b. Humeyd tarafından da nakledilmiştir. Sevrî tarihi için bk. Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, 1/326; Taberânî, *Kitâbü'd-Duâ'*, 2/1162 (No. 781); Hatîb, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi*, 2/240 (No. 1725); Dârekutnî, *el-İlelû'l-vâride*, 4/62-63.

¹³⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/106.

Öte yandan yine İbn Ebî Hâtim'in eserinde hemen bu örnekten sonra naklettiğine göre Şu'be de bu rivayeti kimden işittiğini Ebû İshâk'a sormuş, Ebû İshâk ise bu sefer Sevrî'ye verdiği cevaptan farklı olarak hadisi Yûnus b. Habbâb'dan işittiğini söylemiştir. Şu'be, Yûnus'a gidip ona da aynı soruyu yöneltmiş, Yûnus da hadisi Ali b. Rebîa'dan kendisine zayıf bir râvinin naklettiğini ifade etmiştir.¹³⁹³ Böylece rivayetin doğru isnadının aslında Ebû İshâk es-Sebîl ↔ Yûnus b. Habbâb ↔ racûl ↔ Ali b. Rebîa ↔ Hz. Ali olduğu ortaya çıkmıştır. Ebû İshâk ile Yûnus arasında bir semâ ilişkisi tespit edilemese de ikisinin muâsır oldukları ve Yûnus'un yaşça Ebû İshâk'tan küçük olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁹⁴ Ebû İshâk onu hem zayıflığı¹³⁹⁵ hem de küçüklüğü nedeniyle isnaddan düşürmüş olmalıdır.

Ebû İshâk'ın Sevrî'ye verdiği cevapta onun hem hadisi aldığı Yûnus'u ısrarla müphem bıraktığı, hem de Yûnus'un da hadisi başka bir zayıf râviden işittiğinin yani isnaddan aslında iki râvi düştüğünün ortaya çıkmasını istemediği söylenebilir. Öte yandan Ebû İshâk muhtemelen daha müteşeddîd bir âlim olması ve isnadları hassasiyetle araştırmasıyla tanınması nedeniyle Şu'be'ye isnaddan düşürdüğü râvinin adını tam olarak vermiş, ancak bu durumda bile yine de isnaddan düşen ikinci râviye dair bir açıklama yapmayarak tedlîsinde direnmiştir. Ne var ki Şu'be'nin detaylı araştırması, isnaddan Yûnus'tan sonra düşen kimliği bilinmeyen zayıf râviyi ortaya çıkarmıştır. Yûnus b. Habbâb tedlîs ile bilinmediğinden söz konusu râvinin iskâtından da Ebû İshâk sorumlu olsa gerektir.

3.4.1.2.14. Mal sahibi köle satıldığında malının kime kalacağı hakkındaki rivayet

وسألت أبي عن حديث؛ رواه ابن لهيعة، عن بكير بن عبد الله بن الأشج، عن نافع، عن ابن عمر، عن النبي ﷺ، قال: «من أعتق عبداً له، وله مال، فماله له إلا أن يشترط المعتق».

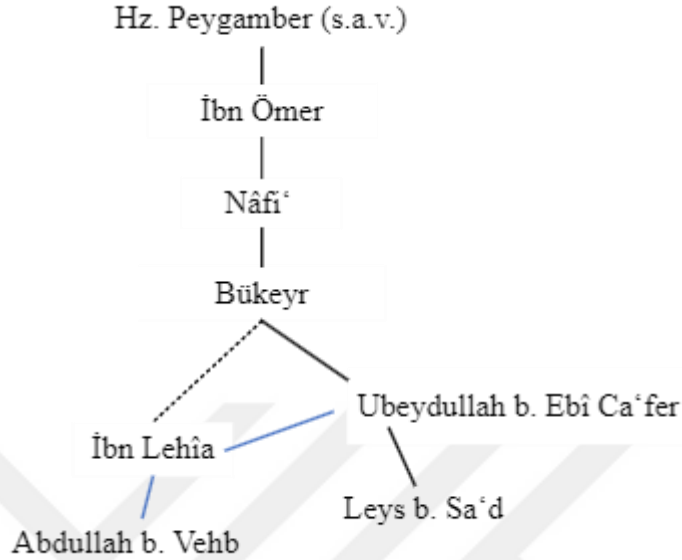
قال أبي: هذا خطأ، إنما هو: «من باع عبداً وله مال، فماله للبائع».

¹³⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/202-203 (No. 800). Abdurrahmân b. Mehdi'nin, Şu'be'den naklettiğine göre Şu'be, Ebû İshâk'a hadisi kimden işittiğini sorunca Yûnus b. Habbâb cevabını almıştır. Yûnus'a gidip aynı soruyu sorunca da "an racûl ravâhu an Ali b. Rebîa" cevabını almıştır.

¹³⁹⁴ Yûnus'un vefat tarihi bilinmemekle birlikte altıncı tabakadan olduğu belirtildiğinden, üçüncü tabakada yer alan Ebû İshâk'tan küçük olduğu anlaşılmaktadır.

¹³⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/503-506; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 7/314-315; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/437-439.

وَأَمَّا رَوَاهُ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي جَعْفَرٍ، عَنْ بُكَيْرٍ، وَلَا أَعْلَمُ ابْنَ هَيْعَةَ سَمِعَ مِنْ بُكَيْرٍ وَلَيْسَ هَذَا الْحَدِيثُ عِنْدَ لَيْثٍ أَيْضًا، إِنَّمَا رَوَاهُ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي جَعْفَرٍ، عَنْ بُكَيْرٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ: «مَنْ بَاعَ عَبْدًا...»¹³⁹⁶

Ebû Hâtim, İbn Lehîa ↔ Bükeyr ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen “Kim mal sahibi bir kölesini azât ederse, azât eden kişinin şart koşması dışında malı köleye aittir.”¹³⁹⁷ hadisinin hatalı olduğunu söyleyerek bu hadisin doğru metnini “Kim mal sahibi bir köleyi satarsa, alıcının şart koşması dışında kölenin malı satıcıya aittir.” şeklinde açıklamıştır. Beyhakî de hadisin ilk metninin, hâfız râvilerin Nâfi' ↔ İbn Ömer kanalıyla naklettiği metne muhalif olduğunu belirtmektedir.¹³⁹⁸

Hadisi Bükeyr'den Ubeydullah b. Ebî Ca'fer'in naklettiğine dikkat çeken Ebû Hâtim'in, İbn Lehîa'nın (ö. 174/790) Bükeyr'den hadis semâ etmediğini söylemesi isnadın bu kısmında bir iskât gerçekleştiğini göstermektedir. Aslında Bükeyr, İbn Lehîa'nın hocaları arasında zikredilmiştir,¹³⁹⁹ ancak anlaşılan Ebû Hâtim bu semâ ilişkisini kabul etmemektedir. Bir başka ihtimal ise Ebû Hâtim'in İbn Lehîa'nın sadece bu hadisi Bükeyr'den işitmediğini kastetmesidir. Çünkü İbn Lehîa'nın yine Bükeyr'den naklettiği ileride verilecek başka bir örnekte metin yönünden illeti dile

¹³⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/676-677 (No. 1183).

¹³⁹⁷ Hadis başka kaynaklarda bu isnadla yer almamıştır.

¹³⁹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/531 (No. 10764). Hadisin doğru olan ikinci metinle nakledildiği isnad örnekleri için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/228 (No. 14325); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/530 (No. 10761).

¹³⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/488.

getirmesine rağmen semâ açısından bir problem bulunduğu dair açıklama yapmamıştır.

Ebû Hâtîm'in hadisin Leys'te de bulunmadığını söyleme sebebi, Leys b. Sa'd'ın da bu hadisi Ebû Hâtîm'in doğru isnad olarak verdiği Ubeydullah b. Ebî Ca'fer ↔ Bükeyr ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla ve ilk metinle nakletmesidir.¹⁴⁰⁰ Muhakkike göre burada Ebû Hâtîm'in kastı, hadisin doğrudan Bükeyr'den gelen isnadının Leys'de bulunmamasıdır. Nitekim Leys'in, hadisi Ubeydullah vasıtasıyla Bükeyr'den naklettiği az önce dile getirilmişti. Öte yandan Abdullah b. Vehb'in hadisi İbn Lehîa ↔ Ubeydullah ↔ Bükeyr ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla ve ilk metinle aktarması¹⁴⁰¹ İbn Lehîa'nın gerçekten de isnaddan bir râvi düşürdüğünü kanıtlamakta ve bu râvinin Ubeydullah b. Ebî Ca'fer olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İbn Lehîa'nın; kendisinin hocası, Bükeyr'in talebesi olan¹⁴⁰² sika râvi¹⁴⁰³ Ubeydullah'ı isnaddan düşürme nedeni ise muhtemelen âlî isnad elde etme arzusudur.

Görüldüğü üzere bu rivayette iki illet bulunmaktadır. Bunlardan biri yukarıda açıklandığı üzere Ubeydullah b. Ebî Ca'fer'in isnaddan düşmesidir. Bu iskâtan sorumlu râvinin İbn Lehîa olduğu açıktır. İbn Hacer'in tedlîs dışında bir sebepten zayıf sayılan râvilerden müteşekkil beşinci mertebe müdellisler arasında zikrettiği İbn Lehîa,¹⁴⁰⁴ Ubeydullah'ı isnaddan düşürerek tedlîs yapmış gözükmektedir. Öte yandan hadisin metniyle ilgili ikinci illetten İbn Lehîa'nın sorumlu olmadığı anlaşılmaktadır. Hadis metinlerini karıştırmak gibi bir teamülü olduğu bilindiğinden aslında ilk bakışta bu metin karışıklığının kaynağının da İbn Lehîa olduğu düşünülebilir. Nitekim benzer bir durumun metinde tedlîs olarak kabul edildiği tezde ileride işlenecektir. Ancak hadisi İbn Lehîa'dan başka bir de Leys b. Sa'd'ın Ubeydullah'tan ilk metinle nakletmesi, metni hatalı aktaran kişinin Ubeydullah olduğunu göstermektedir.

¹⁴⁰⁰ Ebû Dâvûd, “‘Itk”, 12 (No. 3958); İbn Mâce, “‘Itk”, 8 (No. 2529); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/531 (No. 10764); Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/235 (No. 4244). Hadisi Leys'ten aktaran râvi Ebû Dâvûd, Beyhakî ve Dârekutnî'de Abdullah b. Vehb, İbn Mâce'de ise Saîd b. Ebî Meryem'dir.

¹⁴⁰¹ Ebû Dâvûd, “‘Itk”, 12 (No. 3958); İbn Mâce, “‘Itk”, 8 (No. 2529); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/531 (No. 10764); Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/235 (No. 4244).

¹⁴⁰² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/18-19.

¹⁴⁰³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/18-21; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/5-6.

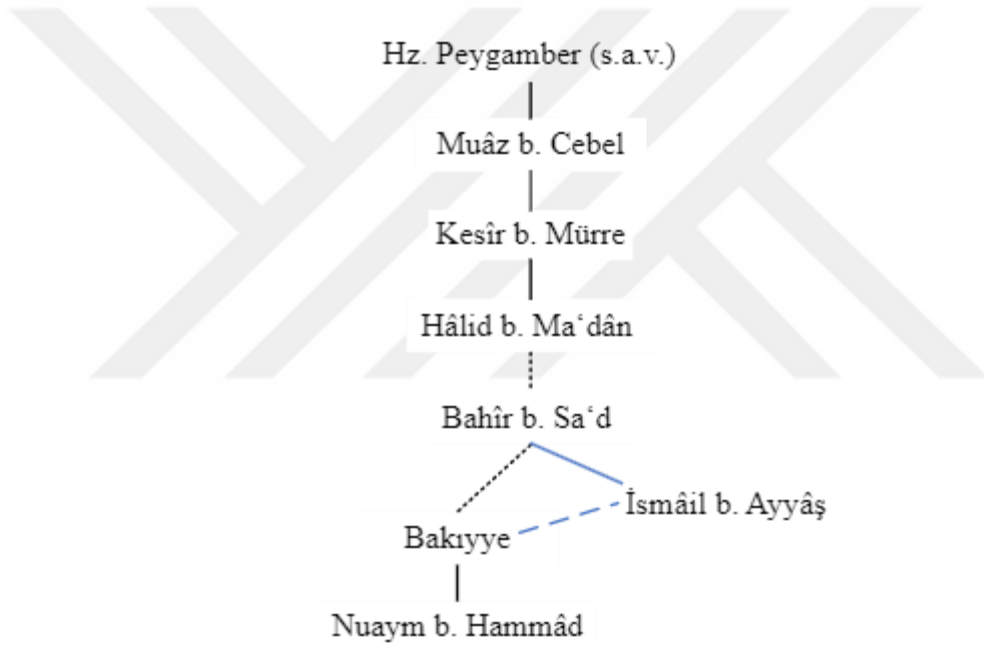
¹⁴⁰⁴ İbn Lehîa'nın tedlîsi hakkında detaylı bilgiler ileride verilecektir.

3.4.1.2.15. Kadın kocasına eziyet ettiğinde kocanın hûrilerden olan hanımının bu kadına beddua ettiği rivayeti

وَسَمِعْتُ أَبَا زُرْعَةَ، وَذَكَرَ الْحَدِيثَ الَّذِي رَوَاهُ نُعَيْمُ بْنُ حَمَّادٍ، عَنْ بَقِيَّةَ، عَنْ بَجْرِ بْنِ سَعْدٍ، عَنْ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ، عَنْ كَثِيرِ بْنِ مُرَّةَ الْحَضْرَمِيِّ، عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: "لَا تُؤْذِي امْرَأَةً زَوْجَهَا فِي الدُّنْيَا، إِلَّا قَالَتْ زَوْجَتُهُ مِنَ الْخَوْرِ الْعَيْنِ: لَا تُؤْذِيهِ، قَاتِلَكَ اللَّهُ، فَإِنَّمَا هُوَ عِنْدَكَ دَخِيلٌ عَسَى أَنْ يُفَارِقَكَ".

قال أبو زُرعة: ما أدري من أين جاء به نعيم أراه شبه على نعيم، لم يرو هذا الحديث عن بجر غير إسماعيل بن عياش، إلا أن يكون بقیة، عن إسماعيل بن عياش.

وذكر أبو زُرعة: أن هذا الحديث ليس عندهم بمحمص في كُتب بقیة.¹⁴⁰⁵

Metni verilen örnekte Nuaym b. Hammâd ↔ Bakıyye b. Velîd ↔ Bahîr b. Sa'd ↔ Hâlid b. Ma'dân ↔ Kesîr b. Mürre ↔ Muâz b. Cebel ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen, kadın kocasına eziyet ettiğinde kocanın hûrilerden olan hanımının bu kadına beddua ettiği rivayet¹⁴⁰⁶ tartışılmaktadır. Hadisteki illet hakkında Ebû Zür'a iki farklı ihtimalden söz etmektedir.

İlk ihtimalde illet Ebû Zür'a'nın "Nuaym bu hadisi nereden getirdi bilmiyorum. Sanırım karıştırdı." ifadesinde görülmektedir. Ebû Zür'a'yı bu kanaate sevk eden,

¹⁴⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/71-72 (No. 1263).

¹⁴⁰⁶ Hadis bu isnadla kaynaklarda bulunamamıştır. Hadisin İsmâil b. Ayyâş'tan gelen tariki aşağıda verilecektir.

hadisi Bahîr'den İsmâil b. Ayyâş'tan başka kimsenin nakletmediği bilgisidir. Zira hadis İsmâil b. Ayyâş ↔ Bahîr b. Sa'd ↔ Hâlid b. Ma'dân ↔ Kesîr b. Mürre ↔ Muâz b. Cebel ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilmiştir.¹⁴⁰⁷ Nuaym'ın hadisi gerçekten karıştırdığı farz edilirse onun belki de metninde bu hadisteki gibi “hûrül'l-ıyn” ifadesi içeren ve Nuaym ↔ Bakıyye ↔ Bahîr ↔ Hâlid ↔ Mikdâm ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde benzer bir isnada sahip olan hadisi¹⁴⁰⁸ düşünerek isnadın ilk kısmının Bakıyye ↔ Bahîr olduğunu zannettiği düşünülebilir. Ancak bunun hayli spekülatif bir açıklama olduğu ifade edilmelidir.

Ebû Zür'a, Nuaym'ın hadisi karıştırmaması yani gerçekten Bakıyye'den bu şekilde işitmesi durumunda isnadın Bakıyye ↔ İsmâil b. Ayyâş şeklinde olabileceğine dikkat çekerek Bakıyye'nin aslında hadisi İsmâil'den almasına rağmen onu isnaddan düşürerek tedlîs yapmış olabileceğini belirtmiştir.¹⁴⁰⁹ Bahîr'in talebesi olan¹⁴¹⁰ Bakıyye (ö. 197/812), İsmâil b. Ayyâş (ö. 181/797) ile muâsır ve yaşıttır. Eğer sadûk bir râvi olan¹⁴¹¹ İsmâil'i gerçekten isnaddan düşürdüyse bunun nedeni büyük ihtimalle âlî isnad elde etme arzusudur. Ebû Zür'a'nın hadiste bir problem olduğunu fark ettiğinde isnaddaki müdellis râvinin tedlîs yapmış olabileceğini muhtemel görerek buna işaret etmesi, münekkitlerin müdellis râvilerin rivayetlerinde göstermiş oldukları azami hassasiyeti gözler önüne sermektedir.

3.4.1.2.16. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sabah ve akşam namazlarının sünnetlerinde okuduğu sûreler hakkındaki rivayet

وسألت أبي عن حديثٍ رواه أبو الأخوص، عن أبي إسحاق، عن مجاهد، عن ابن عمر، عن النبي ﷺ: أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ فِي الرَّكَعَتَيْنِ قَبْلَ الْفَجْرِ، وَالرَّكَعَتَيْنِ بَعْدَ الْمَغْرَبِ؛ ب ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾، وَ ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾؟

قَالَ أَبِي: لَيْسَ هَذَا الْحَدِيثُ بِصَحِيحٍ، وَهُوَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ مُضْطَرَبٌ، وَإِنَّمَا رَوَى هَذَا الْحَدِيثُ نَفِيعُ الْأَعْمَى، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.¹⁴¹²

¹⁴⁰⁷ Tirmizî, “Radâ”, 19 (No. 1208); İbn Mâce, “Nikâh”, 62 (No. 2014); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/417 (No. 22101).

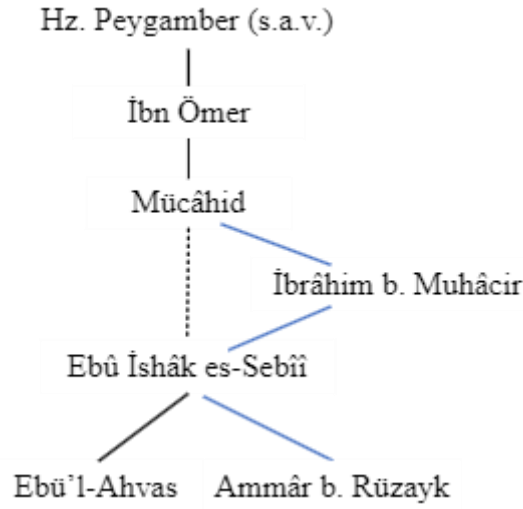
¹⁴⁰⁸ Hadisin metni “لَشَهِيدٌ عِنْدَ اللَّهِ بِسُوءِ خَصَالٍ: يُغْفَرُ لَهُ فِي أَوَّلِ دَفْعَةٍ، وَيَرَى مَقْعَدَهُ مِنَ الْجَنَّةِ، وَيُجَارُ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ، وَيَأْمَنُ مِنَ الْقَرْعِ الْأَكْبَرِ، وَيُوضَعُ عَلَى رَأْسِهِ” şeklindedir (Tirmizî, “Fedâilü'l-cihâd”, 25 [No. 1756]. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/419-420 [No. 17182, 17183]). Bu rivayeti de Bakıyye'nin İsmâil b. Ayyâş'tan almasına rağmen Bahîr'den naklederek tedlîs yaptığı söylenmiştir.

¹⁴⁰⁹ Muhakkik de bu kanaattedir.

¹⁴¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/192.

¹⁴¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/163-181; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/321-326.

¹⁴¹² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/159 (No. 283).

Ebû'l-Ahvas ↔ Ebû İshâk es-Sebî ↔ Mücâhid ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadlı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sabah ve akşam namazının sünnetini kılarken Kâfirûn ve İhlâs sûrelerini okuduğu rivayeti¹⁴¹³ Ebû Hâtim'e göre sahih değildir. Ebû Hâtim hadisin Ebû İshâk'tan gelen tariklerinin muzdarib olduğunu belirtmiş ve bu hadis metnini Nüfey' b. Hâris'in İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) kanalıyla naklettiği¹⁴¹⁴ bilgisini vermiştir.

İlk bakışta hadiste tedlîs yapıldığı anlaşılmamaktadır. Bu hadiste dikkati çeken ilk problem Ebû Hâtim'in de işaret ettiği gibi hadisin metnindeki karışıklıktır. Müslim bunu detaylı şekilde açıklamıştır.¹⁴¹⁵ Örneğin tedlîsle ilgili kısmı ise *et-Temyîz* muhakkiki Sâlih b. Ahmed ed-Deyyân'ın açıklamalarında ortaya çıkmaktadır. Buna göre Ebû İshâk bu hadisi aslında Mücâhid'den değil de Müslim'in verdiği İbrâhim b. Muhâcir ↔ Mücâhid ↔ İbn Ömer şeklindeki ikinci isnadda adı geçen İbrâhim b. Muhâcir'den işitmiş, fakat bazen onun adını açıkça zikrederken çoğu zaman onu isnaddan düşürerek tedlîs yapmıştır.¹⁴¹⁶ Nitekim hadisin Ammâr ↔ Ebû İshâk ↔ İbrâhim b. Muhâcir ↔ Mücâhid ↔ İbn Ömer tariki de bunu desteklemektedir.¹⁴¹⁷ İbrâhim b. Muhâcir hakkında tevsîk ifadeleri de bulunmakla birlikte onun genellikle

¹⁴¹³ Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/409 (No. 2005); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/371 (No. 6394). Ebû İshâk es-Sebî ↔ Mücâhid ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tariki için ayrıca bk. Tirmizî, "Salât", 193 (No. 419); İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 102 (No. 1149).

¹⁴¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/190.

¹⁴¹⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *et-Temyîz*, thk. Sâlih b. Ahmed b. Sâbit Deyyân (San'â & Beyrut: Mektebetü'l-İmâm Albânî & Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 147-150.

¹⁴¹⁶ Müslim, *et-Temyîz*, 148.

¹⁴¹⁷ Nesâî, "İftitâh", 68 (No. 992). Hadisi bu isnadla Ebû İshâk'tan nakleden râvi Ammâr b. Rüzayk'tır.

taz‘îf edildiği görülmektedir.¹⁴¹⁸ Üstelik küçük tâbiûn tabakasından olan İbrâhim b. Muhâcir, orta tâbiûn tabakasından olan Ebû İshâk’tan küçüktür ve Mucâhid’in talebesi¹⁴¹⁹ olmasına rağmen Ebû İshâk ile arasında bir hoca-talebe ilişkisi zikredilmemiştir. Mucâhid’in bir diğer talebesi¹⁴²⁰ Ebû İshâk, hem zayıflığı hem de yaşının kendisinden küçük olması nedeniyle İbrâhim’i isnaddan düşürmüş olmalıdır.

3.4.1.2.17. “Köpek (avın etinden) yerse yırtıcıdır.” rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثِ رَوَاهُ مُعَمَّرٌ، عَنِ الْحَجَّاجِ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ؛ قَالَ: «إِذَا أَكَلَ الْكَلْبُ، فَهُوَ سَبْعٌ»؟

قَالَ أَبِي: حَدَّثَنَا بِهَذَا الْحَدِيثِ: ابْنُ الطَّبَّاعِ، عَنْ مُعَمَّرٍ، عَنْ حَجَّاجٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، وَلَيْسَ هُوَ بِمَحْفُوظٍ عَنْ حَجَّاجٍ، وَعَنْ شَيْخٍ أَشْبَهُ عِنْدِي.¹⁴²¹

Ebû Hâtim, Muammer b. Süleymân er-Rakkî ↔ Haccâc b. Ertât ↔ Atâ b. Ebî Rebâh ↔ İbn Abbâs isnadıyla gelen hangi köpeklerin eğitilmiş olduğuyla ilgili “Köpek (avın etinden) yerse yırtıcıdır.” rivayetini¹⁴²² kendisine bu isnadla Muhammed b. Îsâ et-Tabbâ’nın naklettiğini söylemiş, akabinde rivayetin Haccâc’dan naklinin mahfûz olmadığını ve isnadın aslında Haccâc ↔ (an) şeyh şeklinde olmasının kendisine daha uygun geldiğini belirtmiştir. Onun bu ifadesinden anlaşılan, Haccâc rivayeti aslında Atâ’nın kendisinden işitmeyip başka bir hoca vasıtasıyla ondan aldığı halde doğrudan Atâ’dan naklederek tedlîs yapmıştır. *İlel* muhakkiki de Ebû Hâtim’in sözlerinin bu anlama geldiği kanaatindedir. Ancak Ebû Hâtim ne bu fiil için tedlîs ifadesini

¹⁴¹⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/102; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/213-216; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/211-214; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/167-168.

¹⁴¹⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/211.

¹⁴²⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/107.

¹⁴²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/538-539 (No. 1626).

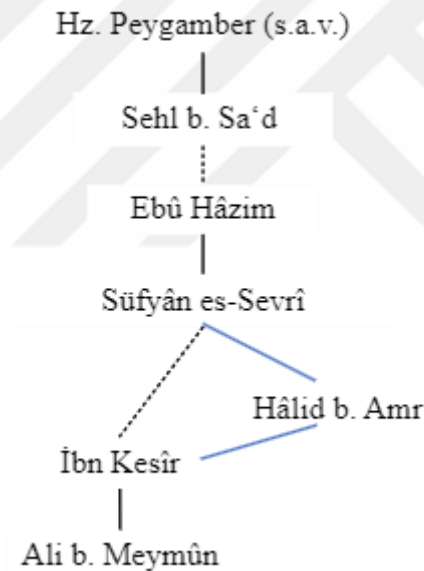
¹⁴²² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/110.

kullanmış ne de isnaddan düşen râvi ile ilgili bir açıklama yapmıştır. Onun hadislerin geliş yollarına dairengin bilgisinden ve münekkit melekesinden hareketle Haccâc'ın hadisi hocası¹⁴²³ Atâ'dan işitmediğini anladığı ve gözünden kaçırmadığı bu hususu tedlîs ifadesini kullanarak olmasa bile en azından hadisteki illet olarak dile getirdiği görülmektedir.

3.4.1.2.18. Zühd sahibi olan kimseyi Allah'ın (c.c.) seveceği rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ رَوَاهُ عَلِيُّ بْنُ مَيْمُونٍ الرَّقِّي، عَنْ مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، عَنْ سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ، عَنْ أَبِي حَازِمٍ، عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ السَّاعِدِيِّ؛ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ ﷺ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَخْبِرْنِي بِعَمَلٍ إِذَا أَنَا عَمِلْتُهُ أَحَبَّنِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، وَأَحَبَّنِي النَّاسُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «أَزْهَدْ فِي الدُّنْيَا يُحِبُّكَ اللَّهُ، وَأَزْهَدْ فِيمَا عِنْدَ النَّاسِ يُحِبُّكَ النَّاسُ»؟

فَقَالَ أَبِي: هَذَا أَيْضًا حَدِيثٌ بَاطِلٌ؛ يَعْني: بِهَذَا الْإِسْنَادُ.¹⁴²⁴

Ali b. Meymûn er-Rakkî ↔ Muhammed b. Kesîr ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Ebû Hâzim ↔ Sehl b. Sa'd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen hadiste, yapıldığında Allah'ın ve diğer insanların kişiyi seveceği bir amel sorulduğunda Hz. Peygamber (s.a.v.) “Dünya hakkında zühd sahibi ol ki; Allah seni sevsin. İnsanların elindekiler

¹⁴²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/421.

¹⁴²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/75-76 (No. 1815).

hakkında zühd sahibi ol ki; insanlar seni sevsin.” buyurmaktadır.¹⁴²⁵ Ebû Hâtım hadisin bu isnadla bâtil olduğu hükmünü vermiştir.

Mevzubahis hadis pek çok kaynakta Hâlid b. Amr el-Kuraşî es-Saîdî ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Ebû Hâzim ↔ Sehl b. Sa’d ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikiyle kaydedilmiştir.¹⁴²⁶ Sindî isnaddaki Hâlid b. Amr’ın, zayıflığında ittifak edilmiş ve hadis uydurmakla itham edilmiş bir râvi olduğunu söyleyerek Sevrî’den gelen bir aslının olmadığını belirttiği hadisin başka hasen isnadlarla nakledildiğini ifade etmiştir.¹⁴²⁷

Ukaylî bu hadis ile ilgili İbn Kesîr’in muhtemelen hadisi Hâlid’den aldığı ancak tedlîs yaparak naklettiği açıklamasını yapmış, bu sonuca varmasına gerekçe olarak da hadisin Hâlid’in nakliyle tanındığını belirtmiştir.¹⁴²⁸ Nitekim Halîl de bahsedilen hadisi Hâlid b. Amr ile Muhammed b. Kesîr dışında kimsenin rivayet etmediğini belirtmiştir.¹⁴²⁹ Bu da Muhammed b. Kesîr’in hadisi gerçekten de Hâlid’den almış olabileceğini desteklemektedir. Nitekim Hâlid ve İbn Kesîr (ö. 210/825-26 civarı) birbirlerinin hocaları ve talebeleri arasında zikredilmeseler de aynı tabakada yer alan akran râvilerdir ve her ikisi de Süfyân’ın talebesidir.¹⁴³⁰

İbn Hacer tarafından tedlîs dışında bir sebepten ötürü müdellis sayılan râvilerden müteşekkil beşinci müdellis mertebesinde zikredilen¹⁴³¹ Muhammed b. Kesîr hakkında Ukaylî’nin yukarıda verilen açıklaması dışında tedlîs isnadında bulunan âlime rastlanmamaktadır. Bu durumun İbn Kesîr’in kendisinin de zayıf bir râvi¹⁴³² diye nitelenmesiyle ilgisi olabilir. Nitekim İbn Hacer de onun tedlîsinden söz ederken başka bir nedenle zayıf sayılmasını ön plana çıkarmıştır.

¹⁴²⁵ Hadisin Ali b. Meymûn’un naklettiği tarihi kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak Muhammed b. Kesîr’in naklettiği tarike -genellikle Hâlid b. Amr’a bu isnadla mütâbaat ettiği söylenerek- çeşitli kaynaklarda yer verilmiştir (bk. Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 2/11; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/31).

¹⁴²⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4102); Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 2/11; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/31; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/348 (No. 7873); Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 7/136; Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb*, 1/373 (No. 643); Beyhakî, *Şu‘abü’l-îmân*, 13/115-116 (No. 10043).

¹⁴²⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4102).

¹⁴²⁸ Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 2/11.

¹⁴²⁹ Halîlî, *el-İrşâd*, 2/479.

¹⁴³⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 11/162, 26/329.

¹⁴³¹ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 182.

¹⁴³² Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 1/218; Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 4/128-129; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 6/311. Muhammed b. Kesîr’i şiddetli şekilde taz’îf eden âlimler bulunmaktadır. Mesela Ahmed b. Hanbel onun için ‘münkerü’l hadîs’ demiştir. Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn onun hakkında sadûk ifadesini kullanmış, İbn Hibbân da onu *Sikât*’ta zikretmiştir (bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/70).

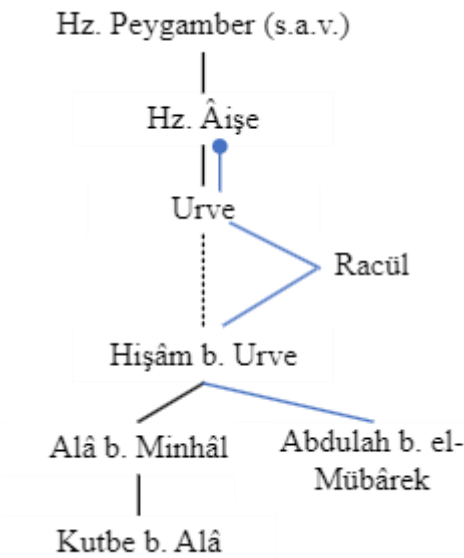
İbn Kesîr'in yaptığı fiil, Ukaylî'nin tarif ettiği şekliyle tam bir tedlîstir. Zira o, hadisi aslında akranı ve kızble itham edilecek derecede zayıf bir râvî olan¹⁴³³ Hâlid'den almasına rağmen onu muhtemelen hem yaşı hem de zayıflığı nedeniyle isnaddan düşürmüş, ancak münekkitler Sevrî'nin böyle bir hadis nakletmediğini bildikleri için Hâlid'in hadisinin muhtemelen uydurma olduğunu fark etmişlerdir. İbn Kesîr'in ise Hâlid'in hadisi uydurduğunu fark etmeyerek ondan işittiği fakat tedlîs yaparak Hâlid'i isnaddan düşürünce ve doğrudan Sevrî'den işitmiş gibi gösterince, Sevrî'den bu hadisin gelmediğini bilen münekkitlerin İbn Kesîr'in rivayetini kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hâtim de burada ilgili tarike bâtil demiştir. Ukaylî'nin getirdiği açıklama ise İbn Kesîr'in fiilini sadra şıfa şekilde ortaya koymaktadır.

3.4.1.2.19. Allah'ın (c.c.) rızasını gözetmeden insanları rızasını kazanmaya çalışandan Allah'ın (c.c.) razı olmayacağı rivayeti

قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ: وَذَكَرْتُ لِأَبِي حَدِيثَ قُطَيْبَةَ بْنِ الْعَلَاءِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ: «مَنْ التَّمَسَّ رِضَا الْمَخْلُوقِ...»؟

فَقَالَ أَبِي: رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ ابْنُ الْمُبَارَكِ، عَنْ هِشَامِ بْنِ غُرُورٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ غُرُورٍ، عَنْ عَائِشَةَ، قَوْلَهَا: أَتَمَّا كَتَبْتُ إِلَى معاوية: مَنْ التَّمَسَّ رِضَا

الْمَخْلُوقِ... وهذا الصحيح.¹⁴³⁴

¹⁴³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 3/343; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1/283; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/29-32; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/249; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/138-141; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/419; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/109-110.

¹⁴³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/90 (No. 1827).

Ebû Hâtim, Kutbe b. Alâ ↔ babası Alâ b. Minhâl ↔ Hişâm b. Urve ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen “Kim Allah’ın hoşnutsuzluğu mukabilinde/Allah’a isyan ederek insanların rızasını gözetirse, Allah ondan hoşnut kalmaz ve insanları da ondan razı etmez.” hadisinin¹⁴³⁵ isnadında problem olduğuna işaret etmektedir. Ona göre hadisin sahih tariki Abdullah b. Mübârek ↔ Hişâm b. Urve ↔ racül ↔ Urve ↔ Hz. Âişe¹⁴³⁶ şeklindeki mevkûf tariktir.

Görüldüğü üzere bu hadiste Hişâm b. Urve aslında babasından işitmediği hadisi ondan işitmiş gibi nakletmiştir. Hişâm’ın bu fiiline dair detaylı bir inceleme daha önce yapıldığından¹⁴³⁷ burada daha fazla ayrıntı verilmeyecektir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Hişâm b. Urve’nin tasarrufu, muttasıl isnadın sistemleşmediği bir dönemde yaşaması nedeniyle irsâl olarak kabul edilmiş, ancak sonraki asırlarda yaşayan bazı âlimler daha önce irsâl sayılan fiilleri nedeniyle ona tedlîs isnat etmiştir.

3.4.1.2.20. “Kim bir müminin dünyalık bir sıkıntısını giderirse Allah (c.c.) da onun kıyamet günü bir sıkıntısını giderir.” rivayeti

وسألت أبا زُرْعَةَ عَنْ حَدِيثِ زَوَاهِجَ جَمَاعَةٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ: «مَنْ نَفَّسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً...؟»

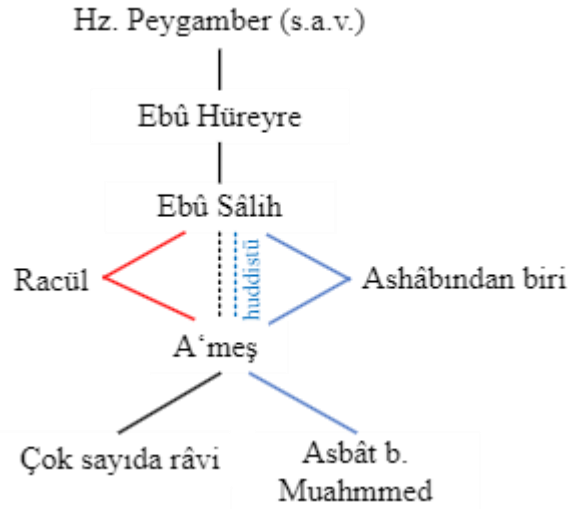
قَالَ أَبُو زُرْعَةَ: مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ: الْأَعْمَشُ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، وَالصَّحِيحُ: عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.¹⁴³⁸

¹⁴³⁵ Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 3/343; Heysemî, *Keşfü’l-estâr*, 4/218 (No. 3568); Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb*, 1/299-300 (No. 498). Ukaylî hadisin mevkûf tarihinin sahih olduğu belirtmiş ve aynı bilgiyi veren Bezzâr da hadisi müsned olarak nakleden tek kişinin Kutbe olduğu ifade etmiştir.

¹⁴³⁶ Hadisin İbnü’l-Mübârek’ten gelen ve isnadında “racül” içeren tariki başka kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak hadis Abdullah b. Mübârek ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla kaydedilmiştir (bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 8/188).

¹⁴³⁷ bk. “3.1.1.2.1. ‘Hz. Peygamber (s.a.v.) elbisesini dickerdi.’ rivayeti” başlığı.

¹⁴³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/274-275 (No. 1979).

A'meş ↔ Ebû Sâlih Zekvân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen “Kim bir müminin dünyalık bir sıkıntısını giderirse Allah (c.c.) da onun kıyamet günü bir sıkıntısını giderir.” hadisinin¹⁴³⁹ Ebû Zür'a'ya göre sahih isnadı A'meş ↔ racül ↔ Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre¹⁴⁴⁰ şeklindedir. Aslında metinde Ebû Zür'a'nın A'meş ↔ racül ↔ Ebû Hüreyre dediği ifadesi yer almaktadır, ancak muhakkik -eserin yazma nüshalarının birindeki haşiyeden hareketle- kastedilenin A'meş ↔ racül ↔ Ebû Sâlih olduğunu söylemektedir. Nitekim hadisin A'meş ↔ racül ↔ Ebû Hüreyre şeklinde bir tariki bulunmamaktadır.

Ebû Zür'a'nın ifadesinden A'meş'in, hadisi hocası¹⁴⁴¹ Ebû Sâlih'ten işitmediği halde vasıta râviyi düşürerek doğrudan Ebû Sâlih'ten naklettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Asbât b. Muhammed ↔ A'meş ↔ (huddistü) Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁴² isnadında A'meş'in meçhul sîga kullanması isnaddan râvi düşürdüğünü açık etmektedir. Ancak isnaddan düşen râvinin kimliği bilinmemektedir.

¹⁴³⁹ Müslim, “Zikir, Duâ, Tevbe, İstiğfâr”, 2699; Tirmizî, “Hudûd”, 3 (No. 1487), “Kırâât”, 12 (No. 3174); İbn Mâce, *es-Sünen*, “Mukaddime”, 17 (No. 225); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 12/393 (No. 7427). Hadisi A'meş'ten bu isnadla nakleden râviler Ebû Muâviye, Abdullah b. Nümeyr, Ebû Üsâme ve Ebû Avâne'dir. Ayrıca hadisin aynı mânaya gelen benzer metni de yine bu isnadla çeşitli râviler tarafından çok sayıda tarikten nakledilmiştir. Müslim'de Ebû Üsâme'den gelen isnadda A'meş'in “haddesenâ” dediği görülmektedir. Ancak anlaşılan o ki, muhtemelen çok fazla kişinin hadisi A'meş'in an'aneli tarikiyle naklettiği bilindiğinden, hadisi tenkit eden âlimler Ebû Üsâme'nin tahdîs sîgalı tarikine itibar etmemişlerdir.

¹⁴⁴⁰ Bu isnada rastlanamamıştır. Ancak A'meş'in “huddistü” diyerek kendisi ile Ebû Sâlih arasında bir “racül”ün bulunduğu işaret ettiği bir tarik bulunmaktadır. Söz konusu tarikin tahrîci aşağıda verilecektir.

¹⁴⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/78.

¹⁴⁴² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 69 (No. 4907); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 19 (No. 2043); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/467 (No. 7250).

Ebû Zür'a ile benzer açıklamaları yapan İbn Ammâr eş-Şehîd de hadisi çok sayıda râvinin A'meş ↔ Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakletmesine rağmen Asbât'ın A'meş ↔ ashabından biri ↔ Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla aktardığını belirtmiştir. O, verdiği bu ikinci isnad ile A'meş'in "huddistü" dediği isnadı kastediyor olabilir. İbn Ammâr ayrıca A'meş'in müdellis olduğuna işaret ederek onun bu hadisi muhtemelen sika olmayan bir râviden aldığını söylemiştir.¹⁴⁴³ Onun bu ifadesi A'meş'in bu rivayette tedlîs yapma gerekçesini ortaya koymaktadır. Bunun dışında İbn Receb de Asbât tarikinden hareketle A'meş'in hadisi Ebû Sâlih'ten işitmediğini, Tirmizî ve başka âlimlerin bu tariki tercih ettiklerini belirtmiştir.¹⁴⁴⁴

3.4.1.2.21. "Eşegin anırması zalimlere bir çağrıdır." ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbas'a dua etmesi rivayetleri

قال أبو محمد: قال أبو زرعة: روى عبد الوهاب الحنفى، عن ثور، عن خالد بن معدان: «حقيق الحمار دُعَاءٌ عَلَى الظَّالِمَةِ» وهو منكّر.

وروى حديث كريب، عن ابن عباس -حديث العباس- وهو منكّر، ليسا من حديث ثور.¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴³ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ammâr el-Herevî İbn Ammâr eş-Şehîd, *İlelü'l-ehâdis fî Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. el-Haccâc*, thk. Ali b. Hasan el-Halebî (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1412/1991), 136-138 (No. 35).

¹⁴⁴⁴ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*, thk. Şuayb el-Arnaûd - İbrâhim Bâcis (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1999), 2/284. A'meş'in Ebû Sâlih ile kendisi arasından râvi düşürme gibi bir temâyülü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hâkim de A'meş ↔ Ebû Sâlih ↔ Ebû Hüreyre isnadlı bir başka hadiste A'meş'in isnaddan Süheyl b. Ebî Sâlih'i düşürdüğünü belirterek bunu tedlîs olarak değerlendirmiştir (bk. Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 191-192).

¹⁴⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/563-564 (No. 2182).

İsnad 1:

Hâlid b. Ma'dân

|

Sevr

⋮

Abdülvehhâb

İsnad 2:

Hiz. Peygamber (s.a.v.)

|

İbn Abbâs

|

Kürayb

|

Mekhûl

|

Sevr

⋮

Abdülvehhâb

Bu örnekte Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf'ın (ö. 204/819-20 [?]), hocası¹⁴⁴⁶ Sevr b. Yezîd'den naklettiği iki farklı rivayetten söz edilmektedir. Bunlardan birincisi "Eşeğin anırması zalimlere bir çağrıdır." rivayeti, ikincisi ise Hiz. Peygamber'in (s.a.v.), amcası Abbâs ve çocuklarına dua ettiği hadistir. Ebû Zür'a'nın belirttiğine göre ilk rivayetin isnadı Abdülvehhâb ↔ Sevr ↔ Hâlid b. Ma'dân¹⁴⁴⁷ iken, ikinci hadisin isnadı -Ebû Zür'a ihtisar ederek işaret etse de- Abdülvehhâb ↔ Sevr ↔ Mekhûl ↔ Kürayb b. Ebî Müslim (mevlâ İbn Abbâs) ↔ İbn Abbâs ↔ Hiz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁴⁸ şeklindedir. Sözü edilen rivayetlerin ikisinin de Sevr'in hadislerinden olmadığını ifade eden Ebû Zür'a, rivayetlere münker hükmünü vermiştir.

Bu iki rivayeti *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de de ele alan İbn Ebî Hâtim, burada yine Ebû Zür'a'nın ifade edilen görüşünü aktarmaktadır. Ebû Zür'a'nın naklettiğine göre Yahyâ b. Maîn'e mevzubahis iki rivayet sorulmuş, o da Abdülvehhâb'ın bu hadislerde semâ lafzı kullanmadığını söylemiştir.¹⁴⁴⁹ İkinci hadis ile ilgili ayrıca bu hadisin mevzû olduğunu söyleyen Yahyâ, "an" lafzını kullandığına dikkat çekerek Abdülvehhâb'ın sika olmasına rağmen bu hadiste tedlîs yapmış olabileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁵⁰ Hadis

¹⁴⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/509.

¹⁴⁴⁷ Bu hadis başka kaynaklarda bulunamamıştır.

¹⁴⁴⁸ Tirmizî, "Menâkıb", 96 (No. 4095); Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/504; Bezzâr, *el-Müsned*, 11/381-382 (No. 5213, 5214); Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 1/265, 4/384 (No. 460, 3618); Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 11/276. Bu kaynaklardan Bezzâr'ın isnadları ile Taberânî'nin bir isnadında Abdülvehhâb'ın Sevr'den nakil lafzı "an" yerine "nâ" şeklindedir.

¹⁴⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/72.

¹⁴⁵⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 12/280; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/435.

gerçekten de “an” sîgasıyla aktarılmakla birlikte bazı tariklerinde tahdîs sîgası kullanıldığı tespit edilmiştir. Bezzâr’ın naklettiği tariklerde Abdülvehhâb’ın “nâ (haddesenâ) Sevr” dediği görülmektedir.¹⁴⁵¹ Yahyâ b. Maîn’in ifadeleri de göz önünde bulundurulduğunda bu noktada akla gelen ilk açıklama tahdîs sîgasının başka bir râvinin hatası olmasıdır. Zira aksi takdirde tedlîsten değil *serikatü’l-hadîsten* söz etmek gerekecektir. Gerçi hadis Sevr’in hadislerinden olmadığı için hadis hırsızlığından ziyade tam bir uydurmadan bahsetmek daha uygundur. Ne var ki Abdülvehhâb’ın tahdîs sîgası kullandığı tariki ondan üç farklı râvinin rivayet etmesi¹⁴⁵² bunun bir hata olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Bu durumda Abdülvehhâb’ın hadisi hem “an” lafzı hem de semâ ifade eden lafızla iki farklı şekilde rivayet ettiği ve İbn Maîn’in Abdülvehhâb’ın semâ lafzı kullandığı tariki bilmediği söylenebilir. Yine de İbn Maîn’in bu hadise mevzû dediği düşünüldüğünde, onun görüşünün Abdülvehhâb’ın semâ lafzı kullandığı durumda bile sabit kalacağı varsayılabilir. Ancak İbn Maîn’in tedlîsten söz ederken semâa muhtemil “an” lafzına işaret etmesi hem onun tedlîsi kullandığı mânâyı hem de müdellislerin kullandığı lafızlara ettiği dikkati göstermesi bakımından önemlidir.

Bezzâr da ikinci rivayetle ilgili olarak hadisi Sevr’den sadece Abdülvehhâb’ın naklettiğini, hadisin İbn Abbâs’tan sadece bu tarikle geldiğini ve bu hadis dışında Mekhûl’ün Kürayb’dan müsned hadis nakletmediğini belirtmektedir. Bezzâr ayrıca Abdülvehhâb’ın bu hadisi Reşîd’in halifeliği esnasında Reşîd ona bir ücret/karşılık verdiği için yazdığını ifade ederek Abdülvehhâb’ın hadisi uydurduğunu ima etmiştir.¹⁴⁵³ Bu da İbn Maîn’in hadisin mevzû olduğu görüşüyle uyumludur. Ebû Zür’a da hadise münker diyerek bu görüşleri desteklemiştir. Tirmizî’nin ise hadise hasen-garîb diyerek hadisi sadece bu tarikten bildiğini belirtmesi ilginçtir.¹⁴⁵⁴ Anlaşılan Tirmizî görüntüde sahih olan isnada bakarak ve belki de hadisin metninin başka tariklerden de gelmesini göz önünde bulundurarak hadisi hasen kabul etmiş,

¹⁴⁵¹ Bezzâr, *el-Müsned*, 11/381-382 (No. 5213, 5214). Hadisi bu şekilde Abdülvehhâb’dan nakleden râviler İbrâhim b. Saîd ve Muhammed b. Velîd el-Fehhâm’dır.

¹⁴⁵² Bunlardan ikisi Bezzâr’ın tariklerini naklettiği üstteki dipnotta adları verilen İbrâhim b. Saîd ve Muhammed b. Velîd’dır. Bunların dışında Taberânî de hadisi iki kere kaydetmiş, ancak birbirinin aynı olan bu isnadların birinde “an” denilirken diğerinde “nâ (haddesenâ)” ifadesi kullanılmıştır (bk. Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, 1/265, 4/384 [No. 460, 3618]). Taberânî’nin Hüseyin b. İshâk ↔ Hasan b. Câmi ↔ Abdülvehhâb kanalıyla naklettiği bu isnadlarda işaret edilen çelişkiden sorumlu olabilecek tek kişi Taberânî’dır.

¹⁴⁵³ Bezzâr, *el-Müsned*, 11/381-382 (No. 5213, 5214).

¹⁴⁵⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 96 (No. 4095).

Abdülvehhâb'ın hadisi aslında Sevr'den işitmediğini ya da Sevr'in böyle bir hadis rivayet etmediğini fark edememiştir.

İbn Hacer, tedlîsi fazlaca yapan müdellisleri içeren üçüncü mertebede zikrettiği¹⁴⁵⁵ Abdülvehhâb'ın sadûk olduğunu ve bazen hata yaptığını dile getirdikten sonra Abbâs hadisinde tedlîs yaptığının söylendiği bilgisini vermektedir.¹⁴⁵⁶ Buhârî de onun hakkında “hadisleri yazılır” demiş, ancak Sevr'den münker hadisleri tedlîs yaparak naklettiğine de işaret etmiştir.¹⁴⁵⁷ Yahyâ b. Maîn'in onun tedlîs yapmış olabileceği yönündeki ifadesi kaydedilmişti. Alâî de herhangi bir mertebeye dâhil etmese de Hatîb'in Abdülvehhâb için “Tedlîs yapardı.” dediğini nakletmiştir.¹⁴⁵⁸

Abdülvehhâb'ın güvenilirliği konusunda birbirine zıt görüşler bulunmaktadır. Bazı âlimler onu zayıf kabul ederken,¹⁴⁵⁹ bazıları sika olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁶⁰ Bu görüşler arasında özellikle Yahyâ b. Maîn'in, naklettiği hadisi mevzû olarak nitelemesine rağmen Abdülvehhâb için “leyse bihî be's/lâ be'se bih” demesi ilginçtir.¹⁴⁶¹ Onun bu lafzı tevsîk ifadesi olarak kullandığı bilinmektedir. Ayrıca Osmân b. Ebî Şeybe'nin de “Yalancı değildir, fakat güvenilecek kimseler arasında da değildir.” diyerek onu kizbden tenzih etmesi dikkat çekicidir.¹⁴⁶² Abdülvehhâb'dan söz edilirken genellikle incelenen Abbâs rivayetine değinildiği ve bu hadisin münker sayıldığıнын ifade edildiği görülmektedir. Eğer bir uydurma söz konusu ise bunun sadece söz konusu rivayet için geçerli olduğu düşünülebilir. Aksi takdirde onu sika kabul eden ya da kizbden tenzih eden görüşleri açıklamak mümkün olmayacaktır. Hatta bu şekilde bile yine de en azından bir kere mevzû hadis rivayet ettiği kesin olan bir râvi hakkında -bu görüşü ifade eden münekkî de dâhil- tevsîk yönünde görüş bildirilmesini anlamak güçtür. Bu durumda hadisin tahdîs sîgası içeren tariklerini ve hadisi Reşîd'den karşılık bekleyerek yazdığı iddiasını hata kabul edip bir tarafa

¹⁴⁵⁵ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 143.

¹⁴⁵⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 368.

¹⁴⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, 2/213.

¹⁴⁵⁸ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 108.

¹⁴⁵⁹ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/77; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/296; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/508-515; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/435-436; Zehebî, *el-Mugnî*, 1/585; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/450-453. Mesela Sâcî, Buhârî, Nesâî ve Bezzâr, Abdülvehhâb için “leyse bi-kavî” demişlerdir. Ahmed b. Hanbel'e onun sika olduğu söylendiğinde buna itiraz etmiş ve onun hakkında “zaîfü'l-hadîs” demiştir.

¹⁴⁶⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/133; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/508-515; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/450-453. Yahyâ b. Maîn onun hakkında “lâ be'se bih” ve “hadisleri yazılır” demiş, İbn Hibbân ve İbn Şâhîn onu sikalar arasında zikretmiş, Dârekutnî “sika”, İbn Sa'd “sadûk” olarak nitelemiştir.

¹⁴⁶¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 150; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/72; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 12/280.

¹⁴⁶² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/452.

bırakarak Abdülvehhâb'ın hadisi başka bir râviden aldığı, bu vasıta râvinin de hadisin Sevr'den gelen isnadını aslında uydurduğunu düşünmek mümkün olabilir. Böylece Abdülvehhâb'ın hadisi uydurduğu ihtimali bertaraf olacak ve İbn Maîn'in onun tedlîs yaptığı açıklaması da en güzel şekilde yerini bulacaktır.

Cüdey' sika bir râvinin münker bir hadisi an'ane ile nakletmesi durumunda, hiç kimse râviyi tedlîs ile nitelemese bile bu rivayette tedlîs gerçekleştiğinin kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Cüdey'in bu konuda verdiği örnek ise incelenen rivayettir.¹⁴⁶³ Böylece Cüdey'in Abdülvehhâb'ı sika kabul ederek onun bu rivayette tedlîs yaptığını düşündüğü anlaşılmaktadır.

Verilen bilgilerden hareketle -özellikle ikinci hadis bağlamında- münekkitle bu hadisleri münker, mevzû ve müdelles olarak üç farklı hükümle niteledikleri anlaşılmaktadır. Tedlîs yapılmış çeşitli hadislere münker denildiğinin örnekleri tezde müteaddit defa verilmişti. Keza mevzû bir rivayette de tedlîsin söz konusu olabileceğinin örnekleri de kaydedilmişti. Bu örnek de üç terimin aynı hadis için geçerli olabileceğini göstermesi bakımından iyi bir örnektir.

3.4.1.2.22. “Bir dağ bir dağa zulmederse bunlardan zulmedeni yerle bir edilir.” rivayeti

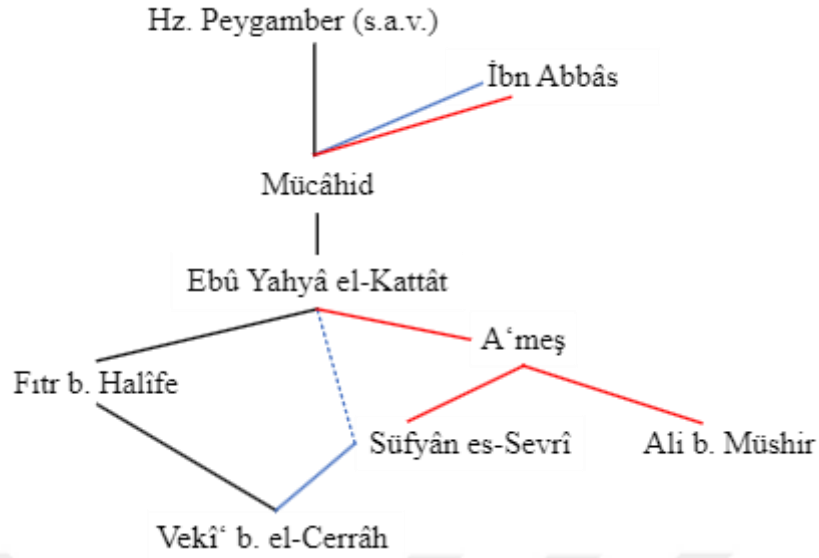
وَسَمِعْتُ أَبِي وَذَكَرَ حَدِيثًا رَوَاهُ وَكِيعٌ، عَنْ فِطْرِ، عَنْ أَبِي يَحْيَى الْقَتَّاتِ، عَنْ مُجَاهِدٍ؛ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «لَوْ أَنَّ جَبَلًا بَغَى عَلَى جَبَلٍ، لَدُكَّ الْبَاغِي مِنْهُمَا».

وَرَوَاهُ وَكِيعٌ، عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ أَبِي يَحْيَى الْقَتَّاتِ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ؛ قَالَ: «لَوْ أَنَّ جَبَلَيْنِ بَغَى أَحَدُهُمَا عَلَى الْآخَرِ، لَدُلَّ الْبَاغِي مِنْهُمَا».

فَسَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ: هَذَا أَصَحُّ مِنْ حَدِيثِ فِطْرِ.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁶³ Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 2/993.

¹⁴⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/576-577 (No. 2189). Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/307-308 (No. 2548).

Ebû Hâtim “Bir dağ bir dağa zulmederse bunlardan zulmedeni yerle bir edilir.” hadisinin iki farklı tarikinden söz etmektedir. Bunlardan birincisi Vekî’ b. el-Cerrâh ↔ Fıtr b. Halîfe ↔ Ebû Yahyâ el-Kattât ↔ Mücâhid ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁶⁵ tariki iken ikincisi Vekî’ ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ Ebû Yahyâ el-Kattât ↔ Mücâhid ↔ İbn Abbas¹⁴⁶⁶ tarikidir. Ebû Hâtim ikinci tarikin daha doğru olduğu kanaatindedir.

İki tarik arasında birkaç fark bulunduğu göze çarpmaktadır. Öncelikle birinci isnad merfû iken ikincisi mevkûftur. Ayrıca ikinci isnadla gelen metin ilkenden lafız bakımından kısmen farklıdır. Özellikle ilk tarikteki “مَدَّ” kelimesinin ikinci tarikte “لَدَّ” olması metinde tashîf gerçekleştiği izlenimi uyandırmaktadır. Ancak hadisin geçtiği kaynaklarda ikinci tarikte böyle bir değişiklik olmadığı ve ilk tarikteki kelimenin ikinci tarikte de aynı kaldığı görüldüğünden bu hatanın *İlel* nüshaları ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Muhakkikin açıklaması da bu yöndedir. Diğer lafız farklılıkları ise mâna ile rivayetten ileri gelmektedir. Ne var ki belirtilen bu hususlar tez konusu ilgilendirmemektedir.

Örneğin tez konusu bakımından önemli kısmı ise ikinci tarikteki illetir. Her ne kadar Ebû Hâtim bu konuda bir açıklama yapmasa da ikinci tarikte Sevrî’nin tedlîs yaptığı

¹⁴⁶⁵ Ebû Süfyân Vekî’ b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî Vekî’ b. el-Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühed*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Firyevâî (Riyad: Dâru’s-Sumey’î, ts.), 742 (No. 426); Hennâd b. Serî, *Kitâbü’z-Zühed*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Firyevâî (Kuveyt: Dâru’l-Hulefâ li’l-kitâbi’l-İslâmî, 1406/1985), 2/643 (No. 1395). Vekî’den farklı olarak Ebû Nuaym ve Hâlid b. Yahyâ hadisi Fıtr’dan aynı isnadla fakat mevkûf nakletmişlerdir (bk. Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 1/304 [No. 588]; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/322).

¹⁴⁶⁶ Vekî’ b. el-Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühed*, 743 (No. 427); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/643 (No. 1396).

anlaşılmaktadır. Sevrî'nin hadiste tedlîs yaptığını ortaya çıkaran, hadisin Süfyân es-Sevrî ↔ A'meş ↔ Ebû Yahyâ el-Kattât ↔ Mücâhid ↔ İbn Abbas¹⁴⁶⁷ tariki ile de nakledilmesidir. A'meş'ten geldiği anlaşılan bu hadisi, Sevrî'den başka Ali b. Müshir de A'meş'ten aynı isnadla nakletmiştir.¹⁴⁶⁸ Böylece Sevrî'nin hocası¹⁴⁶⁹ A'meş'i düşürerek yine hocası olan¹⁴⁷⁰ Ebû Yahyâ'dan tedlîs yaptığı ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁷¹ *İlel* muhakkiki de bu kanaattedir. Ebû Hâtim'in bu tarikteki tedlîse dair bir açıklama yapmamasının nedeni, tedlîsin farkında olmaması ya da hadisin iki farklı tarikinin lafız yönünden mukayesesine odaklandığı için buna ayrıca değinmeye gerek görmemesi olabilir.

3.4.1.2.23. "Kuvvetli mümin zayıf müminden daha faziletlidir..." rivayeti

أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ قَالَ: وَسَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ بْنِ الْجَنِّدِ، وَرَأَى فِي كِتَابِي حَدِيثُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَوْفٍ الْحِمَصِيِّ، عَنْ حَبِيبَةَ بْنِ شَرِيحٍ، عَنْ بَقِيَّةٍ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ يَحْيَى الصَّدْفِيِّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَجَلَانَ، عَنْ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ؛ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «الْمُؤْمِنُ الْقَوِيُّ أَفْضَلُ مِنَ الْمُؤْمِنِ الضَّعِيفِ، وَكُلٌّ فِي خَيْرٍ، اخْرِصْ عَلَى مَا يَنْفَعُكَ، وَلَا تَعْجِزْ، فَإِنْ غَلَبَكَ شَيْءٌ فَقُلْ: قَدَّرَ اللَّهُ وَمَا شَاءَ صَنَعَ، وَإِيَّاكَ وَلَوْ! فَإِنَّ اللَّوَّ يَفْتَحُ عَمَلَ الشَّيْطَانِ.»

فَسَمِعْتُ ابْنَ الْجَنِّدِ - حَافِظَ حَدِيثِ مَالِكٍ وَالزُّهْرِيِّ - يَقُولُ: إِنَّمَا يَرْوِيهِ النَّاسُ: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، بَلَا "عمر".¹⁴⁷²

¹⁴⁶⁷ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Mekâsîdû'l-hasene*, thk. Abdullah Muhammed es-Siddîk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1399/1979), 342 (No. 888).

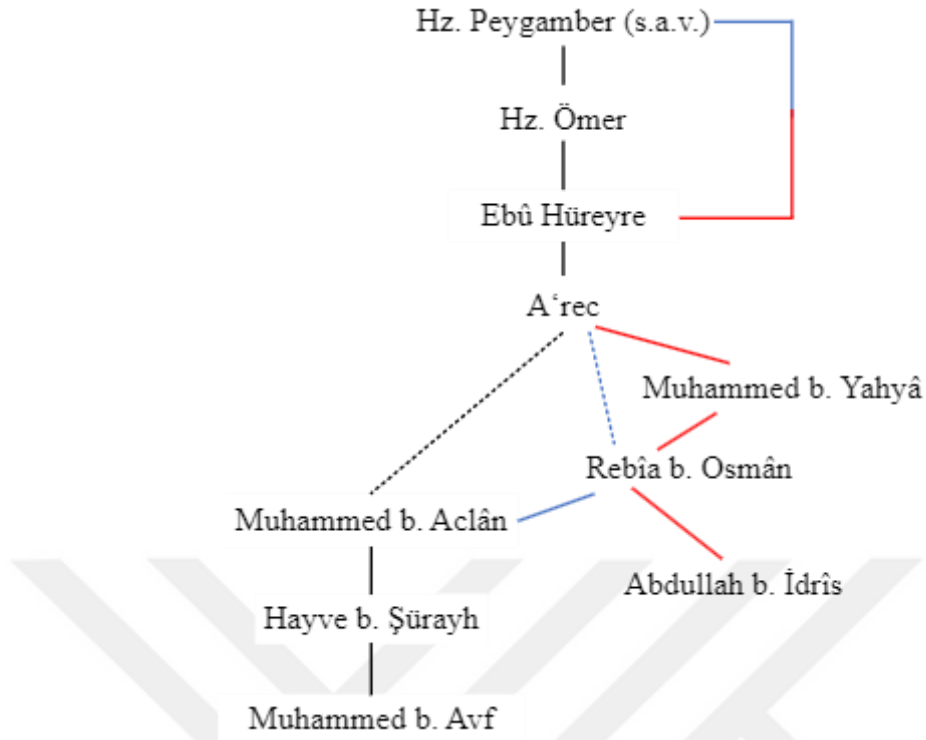
¹⁴⁶⁸ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/64 (No. 6266).

¹⁴⁶⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/157.

¹⁴⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/161.

¹⁴⁷¹ A'meş'in de hadisi kimi zaman Ebû Yahyâ'yı isnaddan düşürerek tedlîs ile naklettiği anlaşılmaktadır. Örneğin bk. Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, 2/603. Ancak görüldüğü üzere Sevrî'ye naklederken tedlîs yapmamıştır.

¹⁴⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/618-620 (No. 2808).

İbn Ebî Hâtim'in hocası İbnü'l-Cüneyd, Muhammed b. Avf ↔ Hayve b. Şûrayh ↔ Bakıyye b. Velîd ↔ Muâviye b. Yahyâ ↔ Muhammed b. Aclân ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁷³ isnadıyla gelen "Kuvvetli mümin zayıf müminden daha faziletlidir..." hadisinin başka râviler tarafından Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde, arada Hz. Ömer olmadan nakledildiği bilgisini vermektedir. Gerçekten de hadisin aşağıda da görülecek başka tarikleri hep Ebû Hüreyre'den merfû olarak gelmiştir. İbn Ebî Hâtim hadisile ilgili sadece bu açıklamayı aktarmakla yetinmiş ve isnadda Hz. Ömer'in bulunmaması gerektiği üzerine odaklanmıştır. Ancak muhtelif âlimlerin açıklamalarından rivayetteki bir başka kusurun da tedlîs olduğu anlaşılmaktadır.

İsnadın tez konusunu ilgilendiren kısmı İbn Aclân ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁷⁴ bölümüdür. Hadisin çeşitli tarikleri incelendiğinde İbn Aclân'ın hadisi İbn Aclân ↔ Rebîa b. Osmân ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz.

¹⁴⁷³ Hadisin bu isnadla gelen tariki bulunamamıştır, ancak tez konusunu ilgilendiren tarikleri aşağıda tahrîc edilmiştir.

¹⁴⁷⁴ İbn Mâce, *es-Sünen*, "Zühd", 14 (No. 4168); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/230 (No. 10382); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/236 (No. 259); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 13/28 (No. 5721). Hadisi bu isnadla İbn Aclân'dan nakleden râvi Süfyân b. Uyeyne'dir.

Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁷⁵ isnadıyla da naklettiği tespit edilmiştir.¹⁴⁷⁶ Öte yandan hadisin Rebîa tarafından da Abdullah b. İdrîs'in naklettiği Rebîa b. Osmân ↔ Muhammed b. Yahyâ b. Hibbân ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁷⁷ isnadıyla aktarıldığı görülmektedir. Dârekutnî hadisin sahih isnadının bu olduğu kanaatindedir.¹⁴⁷⁸

Hem İbn Aclân'dan hem de Rebîa'dan gelen bu muhtelif tarikleri bir arada değerlendiren Tahâvî, iki râvi hakkında da semâ araştırmasına gitmiştir. Öncelikle İbn Aclân'ın doğrudan A'rec'den naklettiği tariki veren Tahâvî, bu tarik üzerinde isnadın muttasıl mı olduğu yoksa İbn Aclân'ın işitmediği halde A'rec'den naklederek tedlîs mi yaptığını düşündüğünü belirtmektedir.¹⁴⁷⁹ Bu düşünce üzerine hadisin diğer tariklerini de nakleden Tahâvî, İbn Aclân ↔ Rebîa ↔ A'rec isnadından yola çıkarak netice itibarıyla İbn Aclân'ın bu hadiste A'rec'ten tedlîs yaptığını, aslında hadisi Rebîa'dan işittiği sonucuna ulaşmıştır.¹⁴⁸⁰ Daha sonra Rebîa'nın hadisi A'rec'den mi işittiğini yoksa tedlîs mi yaptığını sorgulayan Tahâvî, Abdullah b. İdrîs'ten gelen isnadı görünce hadisin sahih isnadının bu, yani İbn Aclân ↔ Rebîa ↔ Muhammed b. Yahyâ ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadı olduğunu anlamıştır.¹⁴⁸¹ Görüldüğü üzere Rebîa da aslında isnaddan Muhammed b. Yahyâ'yı düşürmüştür. Burada Rebîa'nın müdellis olmamasına rağmen onun tedlîs yapmasından söz edilmesi dikkati çekmektedir. İbn Aclân'ın hocası ve Muhammed b. Yahyâ'nın talebesi olan¹⁴⁸² Rebîa (ö. 154/770-71), A'rec'in (ö. 117/735) talebeleri

¹⁴⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 14/395, 424 (No. 8791, 8829); Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 6/3; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/231 (No. 10384, 10385); Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, 11/230 (No. 6346); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/236-237 (No. 260, 261). Hadisi bu isnadla İbn Aclân'dan nakleden râvi Abdullah b. Mübârek'tir.

¹⁴⁷⁶ Hadisin İbn Aclân'dan gelen bir de Yûnus b. Abdûlâlâ ↔ Süfyân b. Uyeyne ↔ İbn Aclân ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) (Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/296; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 14/136.) ve Fudayl b. Süleymân ↔ İbn Aclân ↔ Ebû'z-Zînâd ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) (bk. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/231 [No. 10383]) tarikleri bulunmaktadır. Ancak bu hadis hakkında yorum yapan âlimler söz konusu iki tariki dikkate almamış, daha ziyade Rebîa'nın isnadda bulunup bulunmamasına odaklanmışlardır. Bu durumda bu iki tarikin sahih kabul edilmediği düşünülebilir. Nitekim Ebû Nuaym buradaki ilk tarikin garîb olduğunu belirtmiş, Nesâî de ikinci tarikle ilgili Fudayl'ın zayıf olduğuna işaret etmiştir.

¹⁴⁷⁷ Müslim, "İlim", 2664; İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 79); Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 3/6-7; Bezzâr, *el-Müsne'd*, 15/309 (No. 8835); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/232 (No. 10386); Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, 11/124 (No. 6251); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/237 (No. 262); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 13/29 (No. 5722).

¹⁴⁷⁸ Dârekutnî, *el-İlelû'l-vâride*, 10/303.

¹⁴⁷⁹ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/236 (No. 259).

¹⁴⁸⁰ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/237 (No. 261).

¹⁴⁸¹ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 1/237-238 (No. 262).

¹⁴⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/133.

arasında yer almamaktadır. Tahâvî'yi anlatılan sorgulamayı yapmaya iten sebep de bu olmalıdır. Anlaşılan Tahâvî, hadisi naklettiği hocaya yetişmiş ancak muhtemelen onunla görüşmemiş ya da görüşseler de ondan hadis işitmemiş bir râvinin tedlîs yaptığını düşünmektedir. Üstelik bu râvi müdellis olarak da tanınmamaktadır. Başka hiçbir âlim tarafından tedlîs ile itham edilmediğine göre, Rebîa'nın vefat tarihi de dikkate alındığında, Tahâvî'nin tedlîs ile irsâli kastettiğini düşünmek mümkündür.

Hadisteki tedlîsi gerçekleştiren İbn Aclân, Rebîa'nın akranı ve aynı zamanda talebesidir.¹⁴⁸³ Ayrıca A'rec'in de talebesi olan¹⁴⁸⁴ İbn Aclân'ın tedlîs yaptığının açık bir delili de onun Rebîa'yı isnadda zikretmedeki isteksizliğini gösteren İbn Aclân ↔ racül min âli Ebî Rebîa ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁸⁵ tarikidir. Görüldüğü üzere İbn Aclân burada râvi iskâtı yapmamış ancak Rebîa'nın adını açıkça vermek de istemediğinden onu müphem bırakmıştır. Bu da tezde benzer örnekleri verilen, râvinin adının müphem bırakmak suretiyle yapılan şüyûh tedlîsine bir başka misal teşkil etmektedir.

3.4.1.2.24. Dua ederken dünya için de ahiret için de hayrın istenmesi gerektiği rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي، وَأَبَا زُرْعَةَ، عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ، وَخَالِدٌ الْوَاسِطِيُّ، وَزُهَيْرُ بْنُ مَعَاوِيَةَ، وَيَحْيَى بْنُ أَبِيوب، وَأَبُو بَكْرٍ بْنُ عِيَّاشٍ، فَقَالُوا كُلُّهُمْ عَنْ حُمَيْدٍ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: عَادَ النَّبِيُّ ﷺ رَجُلًا قَدْ جُهِدَ حَتَّى صَارَ مِثْلَ الْفَرْخِ مِنْ شِدَّةِ الْمَرَضِ، فَقَالَ: هَلْ كُنْتَ تَدْعُو اللَّهَ بِشَيْءٍ، قَالَ: نَعَمْ كُنْتُ أَقُولُ: اللَّهُمَّ مَا كُنْتُ مُعَافِي بِهِ فِي الْآخِرَةِ فَعَجِّلْهُ لِي فِي الدُّنْيَا...، الْحَدِيثُ.

فَقَالَا: الصَّحِيحُ: عَنْ حُمَيْدٍ، عَنْ ثَابِتٍ، عَنْ أَنَسٍ.

قُلْتُ: مَنْ رَوَى هَكَذَا.

فَقَالَا: خَالِدُ بْنُ الْحَارِثِ، وَالْأَنْصَارِيُّ، وَغَيْرُهُمَا.

قُلْتُ: فَهَؤُلَاءِ أَخْطَاؤُا.

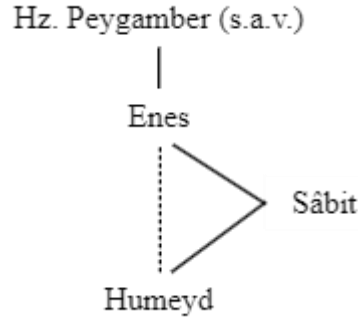
قَالَا: لَا، وَلَكِنْ قَصَرُوا، وَكَانَ حُمَيْدٌ كَثِيرًا مَا يَرْسِلُ.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸³ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 9/133.

¹⁴⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 26/103.

¹⁴⁸⁵ Humeydî, *el-Müsne'd*, 2/267 (No. 1147).

¹⁴⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/397-398 (No. 2071).

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Hâtîm ile Ebû Zûr'a'ya çok sayıda râvinin Humeyd ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁸⁷ isnadıyla naklettiği Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hastalığın şiddetinden yavru kuş gibi olacak kadar tükenmiş bir adamı ziyaret etmesini anlatan hadisi sormaktadır. Ebû Hâtîm ile Ebû Râzî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dünyada da ahirette de hayır için dua edilmesini tavsiye ettiği bu hadisin sahih isnadının Humeyd ↔ Sâbit ↔ Enes ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁸⁸ şeklinde olduğu kanaatindedirler. İbn Ebî Hâtîm'in sorusu üzerine bu isnadla hadisi nakleden râvileri de Hâlid b. el-Hâris, Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî ve daha başka muhaddisler olarak açıklamışlardır. Yani bu tariki de çok sayıda râvi nakletmiştir.

İbn Ebî Hâtîm ilk isnadı Humeyd'den nakleden râvilerin hata yapıp yapmadıklarını sorduğunda Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr'a'nın açıklamaları “onların hata yapmadıkları ama isnadı kısaltarak naklettikleri” yönünde olmuştur. Bu açıklamaya göre Sâbit'i iskât edenler bu râviler olmalıdır. Ancak bu kadar çok sayıda râvinin birbirlerinden bağımsız olarak böyle bir fiili gerçekleştirmeleri mümkün gözükmemektedir. Hadisi Humeyd'in onlara bu şekilde rivayet ettiğinin düşünülmesi akla daha yatkındır. Nitekim Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr'a da Humeyd'in çokça irsâl yapmasına, bir bakıma bununla meşhur olmasına işaret ederek bunu doğrulamaktadır.

Bu örneğin sonunda Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr'a'nın Humeyd için “çokça irsâl yapardı” demesi tez konusu bakımından önemli bir veridir. Zira Humeyd'in bir hadisi Sâbit'i düşürerek doğrudan Enes'ten nakletmesi hakkında için pek çok alim “tedlîs” ifadesini kullanmıştır. Humeyd et-Tavîl'in tedlîsinden bahsederken bu konuda detaylı açıklama

¹⁴⁸⁷ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 2/1/383-384 (No. 727, 728); Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 6/404, 449 (No. 3709, 3838); Taberânî, *Kitâbü'd-Duâ'*, 3/1704 (No. 2018); İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/216.

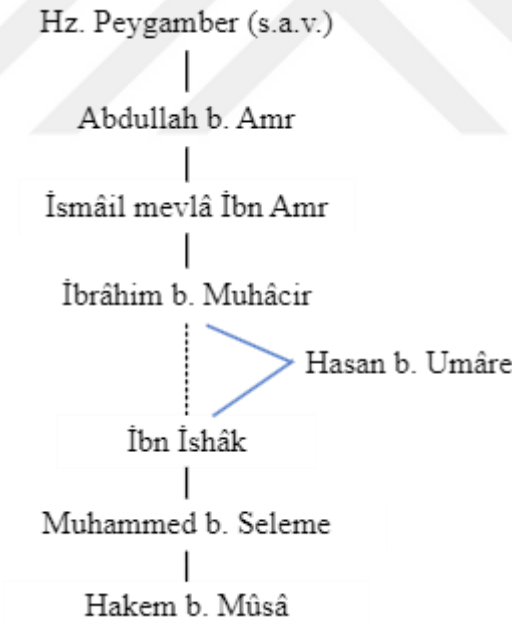
¹⁴⁸⁸ Müslim, “Zikr, Duâ, Tevbe, İstiğfâr”, 2688; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, “De'avât”, 73 (No. 3794); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/105 (No. 12049); Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 6/404 (No. 3759); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 5/291 (No. 2048); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/217 (No. 936).

yapılmıştı.¹⁴⁸⁹ Kısaca tekrar ifade etmek gerekirse, çok sayıda âlimin tedlîs olarak nitelediği bu fiili Ebû Hâtim ile Ebû Zür‘a’nın irsâl olarak ifade etmesi onların tedlîs için irsâl lafzını da kullandıklarını göstermektedir. Nitekim daha önce de işaret edildiği üzere Hâtim el-Avnî de bunu böyle anlamıştır.¹⁴⁹⁰ Bu da ilk asırlarda irsâl ile tedlîsin aynı anlamda kullanıldığı, fakat ilerleyen süreçte ikisi arasında bir anlam ayrışması olduğu görüşünü desteklemektedir.

3.4.1.2.25. “Mümini öldürmek Allah (c.c.) katında dünyanın yok olmasından daha büyük/beterdur.” rivayeti

وَحَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي حَاتِمٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ، عَنِ الْحَكَمِ بْنِ مُوسَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ مَوْلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ قَالَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ! لَقَتَلُ الْمُؤْمِنِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ زَوَالِ الدُّنْيَا.»

فَقَالَ أَبُو زُرْعَةَ: هَكَذَا حَدَّثَنَا الْحَكَمُ، وَالْحَزَازِيُّونَ يَرَوْنَ هَذَا الْحَدِيثَ، يُدْخِلُونَ بَيْنَ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ وَبَيْنَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ: الْحَسَنَ بْنَ غَمَارَةَ.¹⁴⁹¹

Hakem b. Mûsâ ↔ Muhammed b. Seleme el-Harrânî ↔ Muhammed b. İshâk ↔ İbrâhim b. Muhâcir ↔ İsmâil mevlâ İbn Amr ↔ Abdullah b. Amr ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) “Mümini öldürmek Allah (c.c.)

¹⁴⁸⁹ bk. “3.1.5.2.13. Humeyd et-Tavîl” başlığı.

¹⁴⁹⁰ Avnî, *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs*, 1/53.

¹⁴⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/301 (No. 2542). Aynı örnek ve açıklamalar için ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/578-579 (No. 2775).

katında dünyanın yok olmasından daha büyük/beterdur.” buyurmaktadır.¹⁴⁹² Ebû Zûr’a’nın belirttiğine göre Hakem’in hadisi böyle rivayet etmiş olmasına rağmen Harranlılar bu hadisi İbn İshâk ile İbrâhim arasında Hasan b. Umâre’yi zikrederek nakletmişlerdir.¹⁴⁹³ Ancak dipnotta da işaret edilen çeşitli Harranlı râvilerin hadisi ilk isnadla naklettiği görülmektedir. Bu nedenle Ebû Zûr’a’nın “Harranlılar” ifadesinin nüshalar arasındaki farklılıktan kaynaklanan bir yazım hatası olabileceği akla gelmişse de muhakkik buna işaret eden bir izahta bulunmamıştır. Araştırma genişletildiğinde İbn Ebî Hâtim’in buradaki ifadelerinin İbnü’l-Mülakkın tarafından da alıntılandığı ve buradaki ifadenin “Harranlılar” yerine “Horasanlılar” olduğu tespit edilmiştir.¹⁴⁹⁴ Kanaatimizde doğrusu da bu olsa gerektir.

Hadis, Hakem dışında dipnotta işaret edilen başka râviler tarafından da ilk isnadla nakledilmiştir. İbn İshâk, İbrâhim b. Muhâcir’in talebesi olduğundan¹⁴⁹⁵ isnad ilk bakışta muttasıl gözükmeaktadır. Ebû Zûr’a’nın açıklaması, zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapanlardan oluşan dördüncü mertebe müdellisler arasında zikredilen İbn İshâk’ın, hadisi çoğu kez ilk isnadla tedlîs yaparak naklettiğini, Harranlı(/Horasanlı) râvilerle ise isnadı muttasıl olarak aktardığını ortaya koymaktadır. Bu ikinci tarik sayesinde ilk tarikte tedlîs yaptığı tespit edilebilmiştir. Muhtemelen İbn İshâk, kizb ile ithâm edilen metrûk bir râvi olduğu¹⁴⁹⁶ için Hasan’ı zikretmeyerek hadisi doğrudan İbrâhim’in kendisinden almış gibi göstererek tedlîs yapmıştır.

¹⁴⁹² Beyhakî, *Şu‘abü’l-îmân*, 7/254 (No. 4956). Hadisi Hakem b. Mûsâ dışında da Muhammed b. Seleme’den bu isnadla nakleden râviler bulunmaktadır (bk. Nesâî, “Tahrîmü’d-dem”, 2 [No. 3986]; Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitâbü’z-Zühâd*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid [Kahire: Dâru’r-Reyyân li’t-türâs, 1408/1987], 66 [No. 140]; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 13/416 [No. 14256]; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 4/231 [No. 4349]). Söz konusu râviler Nesâî’de Muhammed b. Muâviye, İbn Ebî Âsım’da Süleymân b. Amr er-Rakkî, Taberânî’de ise Ebû Şuayb Abdullah b. Hasan el-Harrânî ↔ Ahmed b. Abdülmelik el-Harrânî’dir.

¹⁴⁹³ Bu tarik başka kaynaklarda tespit edilememiştir.

¹⁴⁹⁴ İbnü’l-Mülakkın, *el-Bedrü’l-münîr*, 8/348. Bazı hadislerin bazı bölgelerde yaygın olduğu ya da bazı bölge halkları tarafından rivayet ettiği bilinmektedir. Bu örnekte de hadisin ilk isnadının Harranlılar tarafından bilinip rivayet edildiği, Hasan b. Umâre’nin yer aldığı isnadı ise Horasanlıların rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Bölgeselliğin hadis rivayetine etkisi hakkında bk. Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 216-229.

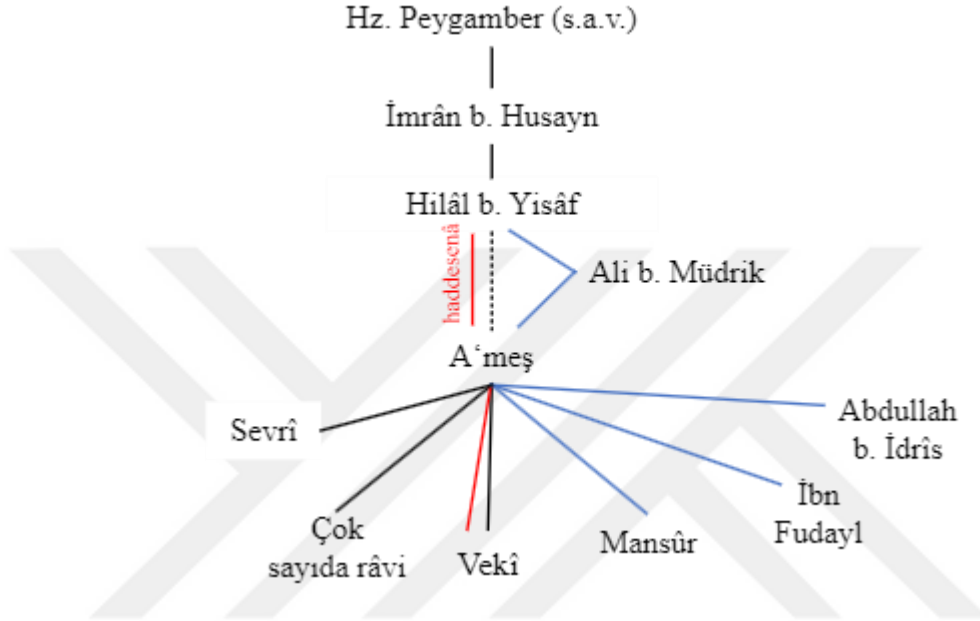
¹⁴⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 24/406.

¹⁴⁹⁶ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 2/303; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/137-138; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/283-295; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/229; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 6/265-277; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/265-267; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/304-308.

3.4.1.2.26. “İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır...” rivayeti

وسألتُ أبي عن حديثِ رِوَاهُ الثَّوْرِي، وجماعة، عن الأعمش، عن هلال ابن يساف، عن عمران بن حصين، عن النبي ﷺ: «خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي...»
الحديث؟

فَقَالَ أَبِي: رِوَاهُ مَنْصُورُ بْنُ أَبِي الْأَسْوَدِ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُدْرِكٍ، عَنْ هَلَالٍ، عَنْ عِمْرَانَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ؛ وَهُوَ الصَّحِيحُ.¹⁴⁹⁷

İbn Ebî Hâtim babasına Sevrî + çok sayıda râvi ↔ A'meş ↔ Hilâl b. Yisâf ↔ İmrân b. Husayn ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁹⁸ isnadıyla nakledilen “İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır...” hadisini sormaktadır. Ebû Hâtim bu soruya hadisin Mansûr b. Ebi'l-Esved ↔ A'meş ↔ Ali b. Müdrîk ↔ Hilâl b. Yisâf ↔ İmrân b.

¹⁴⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/383-384 (No. 2603). Aynı örnek için ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/404-405 (No. 2621).

¹⁴⁹⁸ Hadisi bu isnadla nakleden diğer râviler Vekî', Şeybân, Ya'lâ b. Ubeyd, Îsâ b. Yûnus ve Abdullah b. Dâvûd'dur.

Vekî' tariki için bk. Tirmizî, “Fiten”, 40 (No. 2370); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 33/53 (No. 19820); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn Albânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980), 2/628 (No. 1472); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 16/214 (No. 7229); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 17/303 (No. 33077); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/235 (No. 585). Vekî' tarikinde Taberânî dışında bütün kaynaklarda A'meş “haddesenâ” lafzını kullanmıştır.

Şeybân tariki için bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/235 (No. 584).

Ya'lâ b. Ubeyd tariki için bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/235 (No. 586); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/535 (No. 5988).

Îsâ b. Yûnus tariki için bk. Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 6/259 (No. 2465).

Abdullah b. Dâvûd tariki için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/404-405 (No. 2621).

Husayn ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁴⁹⁹ tarikini naklederek ve sahih tarikin bu olduğunu söyleyerek cevap vermiştir.

Hadisi ikinci isnadla nakleden Mansûr'dan başka râviler de bulunmaktadır. Muhammed b. Fudayl¹⁵⁰⁰ ve Abdullah b. İdrîs¹⁵⁰¹ de Ali b. Müdrik'in yer aldığı isnadda Mansûr'a mütâbaat etmişlerdir. Öte yandan Vekî'in naklettiği A'meş ↔ (haddesenâ) Hilâl ↔ İmrân ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikinde A'meş'in tahdîs sîgası kullandığı dikkati çekmektedir.

Münekkitlerin bu hadisin hangi tarikinin sahih olduğu hakkında ihtilaf ettikleri görülmektedir. Hadisin iki tür tarikine de eserinde yer veren Tirmizî, İbn Fudayl tarikindense Vekî' tarikinin daha sahih olduğu kanaatindedir.¹⁵⁰² İbn Abdilber ise bu hadis hakkında Ebû Hâtim ile aynı düşünmekte ve İbn Fudayl tarikinin sahih olduğunu ifade etmektedir. İbn Abdilber, Vekî'in naklettiği ilk isnadla ilgili problemin nereden kaynaklandığını tartışırken üç ihtimal dile getirmiştir. Bu ihtimallerden ilki A'meş'in tedlîs yapması, ikincisi sika olmasına rağmen sorunun Vekî'den kaynaklanabileceği, üçüncüsü ise İbn Abdilber'in kaydettiği Vekî isnadını nakleden Ebû Hayseme'nin hata yapmış olabileceğidir. İbn Abdilber üçüncü ihtimale gerekçe olarak ilgili tarikteki "haddesenâ" lafzını ve Ebû Hayseme'nin zayıf bir râvi olmasını öne sürmektedir.¹⁵⁰³ Anlaşılan İbn Abdilber, A'meş'in kullandığı semâ lafzının Ebû Hayseme'nin hatası olabileceğini düşünüyor gibidir. Ancak yukarıda tahrîc edildiği gibi hadisi Vekî'den semâ lafzı ile nakleden tek râvi Ebû Hayseme değildir.¹⁵⁰⁴ Bu nedenle üçüncü ihtimalin bertaraf olduğu söylenebilir.

Kanaatimizce bu görüşleri cemetmek mümkündür. Şöyle ki, A'meş hadisi önceleri bazen tedlîs yaparak ve aslında Ali b. Müdrik'ten işitmesine rağmen onu isnaddan düşürerek, bazen de tedlîs yapmadan Ali'nin adını da zikrederek nakletmiş, daha sonra hadisi Hilâl'in kendisinden de işitince semâ lafzı kullanarak nakletmeye başlamış olabilir. Tahdîs sîgasının Vekî'den kaynaklanan bir hata olduğu varsayılırsa A'meş'in tedlîs yaptığı zaten kesin gibidir. Ali b. Müdrik, Hilâl'in;¹⁵⁰⁵ A'meş de her ikisinin

¹⁴⁹⁹ İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, 2/628 (No. 1470); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/234 (No. 583).

¹⁵⁰⁰ Tirmizî, "Fiten", 40 (No. 2369); İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, 2/628 (No. 1471); İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 17/299.

¹⁵⁰¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 17/299.

¹⁵⁰² Tirmizî, "Fiten", 40 (No. 2370).

¹⁵⁰³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 17/299.

¹⁵⁰⁴ Hadisi Vekî'den nakleden diğer râviler Hüseyin b. Hurays ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'dir.

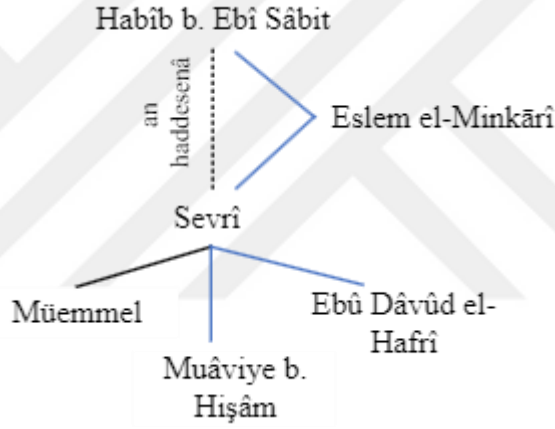
¹⁵⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/127.

talebesidir.¹⁵⁰⁶ Ali b. Müdrîk sika bir râvî olduğundan¹⁵⁰⁷ A‘meş’in -en azından başlangıçta- tedlîs yapma gerekçesinin âlî isnad elde etmek olduğunu söylemek mümkündür.

3.4.1.2.27. Ya‘kûb Peygamberin (a.s.) Allah’a (c.c.) şikâyetinde bulunduğu için istiğfar etmesi rivayeti

وَسَمِعْتُ أَبِي وَذَكَرَ حَدِيثًا رَوَاهُ الْمُؤَمَّلُ عَنْ سُفْيَانَ؛ قَالَ: حَدَّثَنَا حَبِيبُ بْنُ أَبِي ثَابِتٍ؛ قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّ رَجُلًا مَرَّ بِنَبِيِّ اللَّهِ يَعْقُوبَ قَدْ سَقَطَ حَاجِبَاهُ عَلَى عَيْنَيْهِ، وَقَدْ رَفَعَهُمَا بِخَرْقَةٍ، فَقَالَ: مَا بَلَغَ بِكَ مَا أَرَى؟ قَالَ: طَوَّلُ الزَّمَانِ، وَكَثْرَةُ الْأَحْزَانِ، فَأَوَّحَ اللَّهُ إِلَيْهِ: يَا يَعْقُوبُ، تَشْكُونِي؟! قَالَ: أَيُّ رَبِّ، خَطِيئَةٌ فَأَغْفِرَهَا لِي.

قَالَ أَبِي: يُقَالُ: إِنَّ النَّوْرِيَّ لَمْ يَسْمَعْ هَذَا الْحَدِيثَ مِنْ حَبِيبٍ؛ إِنَّمَا سَمِعَهُ مِنْ أَسْلَمَ الْإِنْقَرِيَّ عَنْ حَبِيبٍ.¹⁵⁰⁸

Müemmel ↔ Sevrî ↔ (haddesenâ) Habîb b. Ebî Sâbit isnadıyla gelen Habîb’in “beleganî” diyerek naklettiği rivayette Hz. Ya‘kûb (a.s.) kendisine yorgun duruşunun sebebini soran kişiye yorgunluğunun sebebini uzun zaman ve çok fazla üzüntü olarak açıklamakta, bunun üzerine “Bana şikâyet mi ediyorsun?” diye vahiy inince hata yaptığını söyleyerek af dilemektedir.¹⁵⁰⁹ Ebû Hâtîm, Sevrî’nin bu hadisi Habîb’den işitmediğini, Eslem el-Minkârî ↔ Habîb kanalıyla hadise ulaştığını belirtmiştir.

Görüldüğü üzere hadiste Sevrî “haddesenâ” lafzını kullanmıştır. Ancak Ebû Hâtîm bunu hiç dikkate almamış, muhtemelen konu hakkındaki kesin bilgisi nedeniyle Sevrî’nin hadisi Eslem’den aldığını belirtmiştir. Bunun nedeni muhtemelen tahdîs

¹⁵⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/79-80.

¹⁵⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/126-128; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 7/381.

¹⁵⁰⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 5/63-64 (No. 1803).

¹⁵⁰⁹ Sevrî’nin “haddesenâ” dediği bu tarik başka kaynaklarda bulunamamıştır.

sîgasının hadisi Sevrî'den nakleden Müemmel'in hatası olmasıdır. Nitekim hadisin diğer tariklerinde Süfyân "an" lafzını kullanmaktadır.¹⁵¹⁰ Üstelik yine Müemmel'den nakledilen bir diğer tarikte de "an" demiştir.¹⁵¹¹ Ebû Hâtim de tahdîs sîgasına itibar etmediğine göre bunun bir hata olduğunu düşünmüş olabilir. Ayrıca Ebû Hâtim'in görüşünü destekleyerek Sevrî'nin hadisi Eslem'den aldığını gösteren bir tarik de bulunmaktadır. Sevrî ↔ Eslem el-Minkârî ↔ Habîb şeklindeki bu tarikte Sevrî'nin hadisi açıkça Eslem'den naklettiği görülmektedir.¹⁵¹²

Sevrî'nin bu hadiste sika bir râvi olan¹⁵¹³ hocası¹⁵¹⁴ Eslem'i düşürerek tedlîs yaptığı kesin kabul edilirse -ki Ebû Hâtim'e göre böyle olduğu anlaşılmaktadır-, bu durum Buhârî'nin daha önce nakledilen, Sevrî'nin birkaç hocası ile birlikte Habîb'den de tedlîs yapmadığı açıklaması ile ters düşmektedir. Hadis, Buhârî'nin sözü ile bir arada değerlendirilse belki Sevrî'nin hadisi hem Habîb'in kendisinden hem de Eslem vasıtasıyla Habîb'den aldığı açıklaması yapılabilir. Öte yandan Müemmel'in hadisin iki türlü tarikine de sahip olduğu, bu tariklerden doğrudan işittiği tarikte Sevrî'nin tahdîs sîgası kullandığı, Eslem'i düşürerek "an" dediği tarikte ise tedlîs yaptığı kabul edilirse, Sevrî'nin hadisi önce Eslem'den işitmiş, daha sonra Habîb'in kendisinden de dinlemiş olması gerekir. Bu durum bir bakış açısıyla Buhârî'nin görüşünü doğrular ve Sevrî'nin doğrudan Habîb'den naklinin muttasıl olduğu anlamında kabul edilebilirken bir başka bakış açısıyla da Sevrî'nin önceleri tedlîs yaparak naklettiği hadisi sonradan tedlîs yaptığı hocanın kendisinden de işittiği anlamına gelebilir. Bu takdirde Buhârî'nin söz konusu ifadeleri, ancak bir genelleme olduğu söylenerek açıklanabilir.

3.4.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)

İbn Ebî Hâtim'in eserinde mürsel-i hafîye dair örnekler de bulunmaktadır. Bu örneklerden sadece birinde söz konusu fiilin tedlîs olduğuna dair açık ifade

¹⁵¹⁰ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî Abdürrezzâk, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1989), 1/319; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/42. Abdürrezzâk hadisi doğrudan Sevrî'den, Taberî de Abdürrezzâk'tan nakletmiştir.

¹⁵¹¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 106; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/308. Burada isnad Müemmel ↔ Sevrî ↔ (an) Habîb b. Ebî Sâbit şeklindedir.

¹⁵¹² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/45 (No. 35439); Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 7/2189 (No. 11904). Hadisi bu tarikte Sevrî'den nakleden kişi İbn Ebî Şeybe'de Muâviye b. Hişâm iken İbn Ebî Hâtim'de Ebû Dâvûd el-Hafî'dir.

¹⁵¹³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/267.

¹⁵¹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/531.

kullanılmıştır. Ayrıca hem genel olarak eserdeki örnek sayısının çokluğuna göre hem de isnad tedlîsine dair yukarıda verilen çok sayıdaki örneğe nispetle irsâl-i hafîye dair örneklerin azlığı dikkat çekmektedir. Bu, tedlîs kelimesinin artık daha ziyade hadis işitilen hocadan semâ yoluyla alınmayan hadisi nakil anlamında isnad tedlîsi fiilini ifade etmek üzere kullanılmaya başlandığını göstermesi bakımından önemlidir.

3.4.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek

3.4.2.1.1. Bakire sanılarak evlenilen kadının hamile olduğu fark edildiğinde çocuk doğunca recmedileceği rivayeti

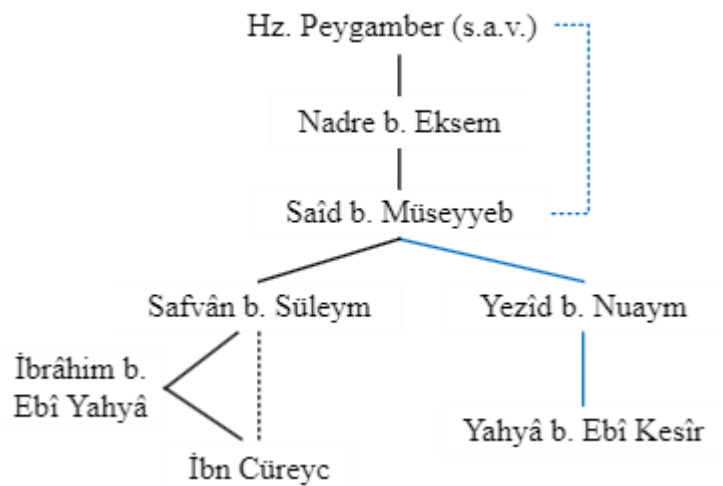
وَسُئِلَ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ، عَنْ نَضْرَةَ بْنِ أَكْثَمٍ: أَنَّهُ تَزَوَّجَ بَكْرًا، فَإِذَا هِيَ حُبْلَى، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: «لَهَا الصَّدَاقُ بِمَا اسْتَحَلَّتْ مِنْ فَرْجِهَا، وَالْوَلَدُ عَبْدٌ لَكَ، فَإِذَا وَلَدْتَ فَارْجِمِيهَا» وَقَالَ بَعْضُهُمْ: وَفَرَّقَ بَيْنَهُمَا.

ما وجهُ هذا الحديثِ عندك؟

فأجاب أبي، فقال: هذا حديثٌ مُرْسَلٌ ليس بِمُتَّصِلٍ.

ورواه يحيى بن أبي كثيرٍ، عن يزيد بن نعيمٍ، عن سعيد بن المسيَّبِ، لا يُجاوِزُهُ مَرْفُوعًا.

وما رواه ابنُ جُرَيْجٍ، عن صفوان بن سُلَيْمٍ، عن ابنِ المُسَيَّبِ، عن نَضْرَةَ بْنِ أَكْثَمٍ – ليس هُوَ مِنْ حَدِيثِ صفوان بن سُلَيْمٍ، ويَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ مِنْ حَدِيثِ ابنِ جُرَيْجٍ، عن إبراهيم بن أبي يحيى، عن صفوان بن سُلَيْمٍ؛ لِأَنَّ ابنَ جُرَيْجٍ يُدَلِّسُ عَنِ ابنِ أَبِي يَحْيَى، عن صفوان بن سُلَيْمٍ غيرَ شيءٍ، وَهُوَ لَا يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ مِنْهُ.¹⁵¹⁵

¹⁵¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/64-66 (No. 1259).

Ebû Hâtim'e Saîd b. Müseyyeb ↔ Nadre b. Eksem ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla Nadre'nin bakire bir kadınla evlendiği, fakat kadının hamile olduğunu fark ettiği, bunun üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) verdiği hükmü anlatan muttasıl hadis sorulmuş, Ebû Hâtim de bu hadisin muttasıl değil mürsel olması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Yezîd b. Nuaym ↔ Saîd b. Müseyyeb ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁵¹⁶ isnadını naklederek hadisin asıl tarikini ortaya koyan Ebû Hâtim'in bunun akabinde naklettiği İbn Cüreyc tariki tez konusunu ilgilendirmektedir. Ebû Hâtim İbn Cüreyc ↔ Safvân b. Süleym ↔ Saîd b. Müseyyeb ↔ Nadre b. Eksem¹⁵¹⁷ isnadından söz ettikten sonra hadisin Safvân'ın hadislerinden olmadığını belirtmektedir. Muhtemelen bu ifadeyle kastı, hadisin İbn Cüreyc'in Safvân'dan naklettiği hadislerden olmadığıdır. Çünkü devamında Ebû Hâtim, bu hadisin muhtemelen İbn Cüreyc'in İbrâhim b. Ebî Yahyâ ↔ Safvân kanalıyla naklettiği hadislerinden olduğunu ifade etmektedir. Böyle düşünmesinin nedenini de İbn Cüreyc'in çok sayıda hadiste İbn Ebî Yahyâ ↔ Safvân isnadında tedlîs yapması olarak açıklamıştır.¹⁵¹⁸ Hadiste gerçekleşen bu hatanın Safvân'dan kaynaklanmış olma ihtimalinin bulunmadığını söyleyen Ebû Hâtim, bu ifadesiyle İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığı kanaatini pekiştirmektedir.¹⁵¹⁹ Ebû Hâtim dışında Beyhakî de İbn Cüreyc'in bu

¹⁵¹⁶ Ebû Dâvûd, "Nikâh", 38 (2124); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/255 (No. 13892, 13894). Hadisi Yahyâ'dan başka da mürsel nakleden râviler bulunmaktadır. Katâde ↔ Saîd b. Yezîd ↔ Saîd b. el-Müseyyeb (Ebû Dâvûd) ve Atâ el-Horasânî ↔ Saîd b. Müseyyeb (Ebû Dâvûd + Beyhakî) tarikleri söz konusu mürsel naklettiği tariklerdir. Yahyâ b. Ebî Kesîr hadisi aynı zamanda Yezîd ↔ Nuaym ↔ Saîd ↔ Nadre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla da nakletmiştir (bk. Ebû Dâvûd, "Nikâh", 38 [2125]; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/255 [No. 13893]).

¹⁵¹⁷ Ebû Dâvûd, "Nikâh", 38 (2124); Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/368 (No. 3616); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/254 (No. 13889, 13890). Bu kaynaklarda İbn Cüreyc'den hadisi aktaran râvi Abdürrezzâk'tır. Nadre b. Eksem, Ebû Dâvûd ve Beyhakî'nin isnadlarında adının Basra olduğu belirtilerek "ensârdan bir adam" nitelmesi ile yer almaktadır. Dârekutnî'de ise sadece "ensârdan bir adam" olarak verilmiştir. Hadis kaynakların tamamında merfûdur. Hadisi İbn Cüreyc'den başka Safvân'dan nakleden râviler de bulunmaktadır (bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/246-250 [No. 10704]; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/369 [No. 3617]; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/254 [No. 13891]). Bu kaynaklarda Nadre ismi Basra olarak verilmiştir. Abdürrezzâk ve Beyhakî'de hadisi Safvân'dan nakleden râvi İbrâhim b. Muhammed iken, Dârekutnî'de Ebû İshâk el-Eslemî'dir.

¹⁵¹⁸ Burada Ebû Hâtim'in İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığını ifade ederken "yüdelisü an" dedikten sonra isnaddan düşürdüğü râvinin adını vermesi dikkat çekicidir. Genellikle "dellese an" ifadesinden sonra isnaddan düşen râvinin değil de hadis doğrudan kendisinden nakledilen hocanın adı verilmektedir. Ancak isnaddan düşen râvinin adının verildiği bu örnekte de olduğu gibi nadiren de olsa görülmektedir. Tezde incelenen örnekler arasından bunun dışında iki örnekte daha bu durum tespit edilmişti (bk. "2.1.1.1.1. Aşûre gününde aileye bol ikramda bulunma rivayeti" ve "2.4.1.1.1. Öpmekten dolayı abdestin bozulmayacağı rivayeti" başlıkları).

¹⁵¹⁹ İbnü'l-Kattân el-Mağribî pek çok muhaddisin aksine İbn Cüreyc'in bu hadiste tedlîs yapmadığı kanaatindedir. Ona göre her ne kadar İbn Cüreyc müdellis olsa da din ve diyanet sahibi bir kimse olduğundan tedliste bu derece çirkin bir seviyeye ulaşmış olması mümkün değildir (bk. İbnü'l-Kattân el-Mağribî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm*, 3/45).

hadisi İbrâhim b. Ebî Yahyâ ↔ Safvân kanalıyla aldığını bildirmiştir.¹⁵²⁰
Dârekutnî'nin belirttiğine göre Abdürrezzâk da aynı açıklamayı yapmıştır.¹⁵²¹

Yukarıda ifade edildiği gibi mürsel tariki sahih olan bu rivayet İbn Cüreyc tarafından da mevsûl olarak nakledilmiştir. Ancak İbn Cüreyc tarikinin asıl sorunu, aynı zamanda isnadda İbn Cüreyc ile Safvân arasından İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın düşmesidir. Daha önce de belirtildiği üzere İbn Cüreyc'in Safvân'ın hadislerini İbrâhim b. Ebî Yahyâ'dan tedlîs yaparak naklettiği bilinmektedir.¹⁵²² İbn Cüreyc'in bu hadisi Safvân'ın kendisinden işitmediği İbn Cüreyc ↔ (huddistü) Safvân b. Süleym ↔ Saîd b. Müseyyeb ↔ Nadre b. Eksem ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁵²³ isnadında meçhul sîga kullanması ile de desteklenmektedir. İbn Cüreyc (ö. 150/767) Safvân'ın (ö. 132/749-50) talebeleri arasında zikredilmesine rağmen¹⁵²⁴ Ebû Zür'a'nın, İbn Cüreyc'in Safvân'dan hiçbir hadis işitmediği yönündeki ifadesi nakledilmiştir.¹⁵²⁵ Ebû Hâtim'in de onunla aynı kanaati taşıdığı düşünülmektedir.¹⁵²⁶ Böylece Ebû Hâtim'in râvinin muâsır olduğu halde hadis işitmediği hocadan doğrudan hadisi nakletmeye tedlîs dediği kesinleşmiştir. İbn Cüreyc'in isnaddan yine İbn Ebî Yahyâ'yı düşürdüğü bir başka rivayet örneği daha ileride gelecektir. Ancak orada bu fiil için “tedlîs” kelimesi kullanılmamıştır. İbn Cüreyc'in İbrâhim b. Ebî Yahyâ'yı hem yaşının kendisinden küçüklüğü hem itikâdî görüşleri hem de zayıf bir râvi olması nedeniyle isnaddan düşürdüğü daha önce başka bir örnekte belirtildiğinden¹⁵²⁷ burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

3.4.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler

Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a'nın tedlîs kelimesini kimi zaman irsâl anlamında da kullanabildikleri belirtilmişti. Ancak irsâlin de çok geniş bir anlamı olduğu açıktır. Râvinin hadis işitmediği muâsırından nakilde bulunması anlamında irsâl-i hafî de bu

¹⁵²⁰ Beyhakî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, 7/254 (No. 13889).

¹⁵²¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/368 (No. 3616).

¹⁵²² İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/694.

¹⁵²³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/250 (No. 10705).

¹⁵²⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/340.

¹⁵²⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/107.

¹⁵²⁶ İleride verilecek bir örnekte İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in İbn Cüreyc ile Safvân arasından İbn Ebî Yahyâ'nın düşüğünü söylediklerini belirtmiş, hemen ardından Ebû Zür'a'nın İbn Cüreyc'in Safvân'dan hiç hadis işitmediği ifadelerini aktarmıştır. İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'nın sözünü sanki iki âlimin birlikte yaptıkları açıklamaya bir şerh gibi nakletmiştir. Bu nedenle pek çok konuda genellikle Ebû Zür'a ile aynı kanaati paylaştan Ebû Hâtim'in bu konuda da aynı görüşü benimsediği düşünülmektedir.

¹⁵²⁷ bk. “3.1.3.2.1. ‘Kim hasta olarak ölürse şehit olur.’ rivayeti” başlığı.

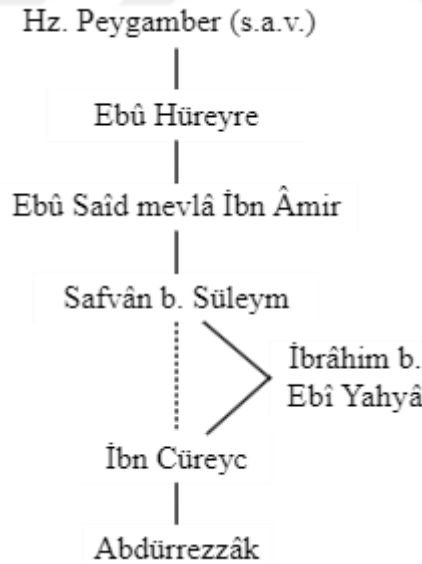
kapsama dâhildir. Yukarıda verilen örnek sayesinde bu iki münekkitten en azından Ebû Hâtim'in tedlîs kelimesi ile irsâl-i hafîyi de kastedebildiği anlaşılmaktadır. *İlel*'de geçen bazı rivayet örnekleri irsâl-i hafî yapılan örneklerdir. Bununla birlikte Ebû Hâtim veya Ebû Zür'a bu örneklerdeki probleme çoğu kere işaret etmiş olsalar da söz konusu problemi herhangi bir şekilde isimlendirmemişlerdir. Ayrıca onların bu şekilde adlandırmadan fakat durumu tasvir ederek anlattıkları kimi örnekler, bazı âlimler tarafında tedlîs olarak nitelendirilebilmiştir. Aşağıda bu rivayet örnekleri gösterilecektir.

3.4.2.2.1. Hacamat yapanın da yaptıranın da orucunun bozulacağı rivayeti (İbn Cüreyc tariki)

وسألتُ أبي، وأبا زُرعة، عن حديثٍ؛ رواه عبدُ الرَّزَّاقِ، عن ابنِ جُرَيْجٍ، عن صفوان بنِ سُلَيْمٍ، عن أبي سَعِيدٍ مولى ابنِ عامرٍ، عن أبي هُرَيْرَةَ، عن النَّبِيِّ ﷺ: «أفطر الحاجمُ...»

فقالا: أُسْقِطَ مِنَ الْإِسْنَادِ إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَبِي يَحْيَى بْنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، وبين صفوان.

قال أبو زُرعة: لم يسمع ابنُ جُرَيْجٍ من صفوان شيئاً.¹⁵²⁸

¹⁵²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/106-107 (No. 731).

Abdürrezzâk ↔ İbn Cüreyc ↔ Safvân b. Müslim ↔ Ebû Saîd mevlâ İbn Âmir ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁵²⁹ isnadıyla gelen bu hadis hakkında Ebû Hâtım ile Ebû Zûr'a isnadda İbn Cüreyc ile Safvân arasında İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın düştüğünü söylemişler, Ebû Zûr'a ayrıca İbn Cüreyc'in Safvân'dan hiç hadis işitmediğini belirtmiştir.

İlgili kısımda kaydedildiği gibi Ahmed b. Hanbel de bu hadisi eserine herhangi bir açıklama yapmadan almıştır.¹⁵³⁰ Ancak eseri *İlel*'de zikredilmesi bakımından hadiste bir sorun gördüğü anlaşılmaktadır. Yine orada belirtildiği gibi de Nesâî bu hadise münker dedikten sonra İbn Cüreyc'in bunu Safvân'dan işitmediğini zannettiğini söylemiştir.¹⁵³¹ İbn Cüreyc'in, zayıf bir râvi olduğu için İbn Ebî Yahyâ'yı isnaddan düşürerek tedlîs yaptığına çok sayıda örneği tezde verildiğinden, burada ayrıntıya girilmeyecektir. Ebû Hâtım bunu açıkça tedlîs olarak nitelemese de İbn Cüreyc'in İbn Ebî Yahyâ'yı isnaddan düşürdüğü ve hadis işitmediği hocadan nakilde bulunduğu yukarıda verilen başka bir örneğe açıkça tedlîs demesi, bu örneği de tedlîs kapsamında değerlendirdiğine dair bir karine sayılabilir.

3.4.2.2.2. İhramlıken deve kuşu yumurtası ezen kişinin kefareti rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه الوليد بن مسلم، عن ابن جريج، قال: أحسن ما سمعت في بيض النعام: حديث أبي الزناد، عن الأعرج، عن أبي هريرة، عن النبي ﷺ، قال في بيض النعام: «في كل بيضة صيام يوم، وإطعام مسكين».

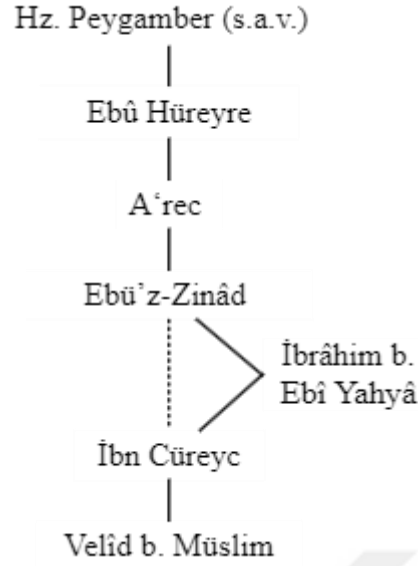
قال أبي: هذا حديث ليس بصحيح عندي، ولم يسمع ابن جريج من أبي الزناد شيئاً، يُشبه أن يكون ابن جريج أخذه من إبراهيم بن أبي يحيى.¹⁵³²

¹⁵²⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/330 (No. 3163); Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/254 (Paragraf no. 5085). Nesâî isnadı Ahmed b. Fudâle ↔ Ebû Âsım ↔ İbn Cüreyc ↔ Safvân ↔ Ebû Saîd ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde vermiştir. Hadis farklı isnadlarla da kaynaklarda kaydedilmiştir.

¹⁵³⁰ bk. “3.2.1.2.2.4.1. Ramazan'da hacamatın orucu bozması rivayeti” başlığı. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/245 (Paragraf no. 5085).

¹⁵³¹ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/330 (No. 3163).

¹⁵³² İbn Ebî Hâtım, *el-İlel*, 3/194-195 (No. 794).

Hz. Peygamber (s.a.v.), ihramlıyken deve kuşu yumurtasını ezerek onu kıran kişinin her bir yumurta için bir gün oruç tutması ve bir fakiri doyurması gerektiğini buyurmuştur. Velîd b. Müslim ↔ İbn Cüreyc ↔ Ebü‘z-Zinâd ↔ A‘rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁵³³ kanalıyla gelen bu hadis hakkında Ebû Hâtim, İbn Cüreyc’in Ebü‘z-Zinâd’dan hiçbir hadis işitmediğini gerekçe göstererek İbn Cüreyc’in hadisi aslında İbrâhim b. Ebî Yahyâ’dan almış gibi görüldüğünü belirtmektedir. İbn Cüreyc’in başka pek çok örnekte de görüldüğü üzere İbn Ebî Yahyâ’yı zayıflığı ve yaşının küçüklüğü nedeniyle isnaddan düşürdüğü anlaşılmaktadır. Ebû Hâtim’e isnaddan düşen kişinin İbn Ebî Yahyâ olduğunu düşündüren sebeplerden ilki İbn Cüreyc’in genellikle ondan tedlîs yapması, ikincisi ise bu hadisin İbn Ebî Yahyâ ↔ Ebü‘z-Zinâd kanalıyla nakledildiğinin bilinmesi olarak takdim edilmiştir.¹⁵³⁴

3.4.2.2.3. Hacda Kurban Kesmeden Önce Tıraş Olan Kimse Hakkındaki Rivayet

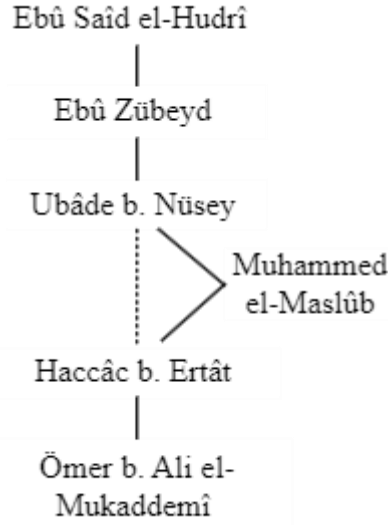
وسألتُ أبي عن حديثٍ؛ رواه عُمرُ بنُ عليٍّ المُقَدِّمِيُّ، عن الحجاج، عن عُبَادَةَ بنِ نُسَيْبٍ، عن أَبِي زُبَيْدٍ، عن أَبِي سَعِيدٍ الخُدْرِيِّ، قال: سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ، يَوْمَ التَّحْرِ، وَهُوَ بَيْنَ الْجَمْرَتَيْنِ، عَنْ رَجُلٍ حَلَقَ قَبْلَ أَنْ يَذْبَحَ، وَعَنْ رَجُلٍ حَلَقَ قَبْلَ أَنْ يَرْمِيَ، وَعَنْ رَجُلٍ طَافَ قَبْلَ أَنْ يَرْمِيَ...؟

قال أبي: بين حجاج بن أرمطة، وعُبَادَةَ بنِ نُسَيْبٍ: مُحَمَّدُ بنُ سَعِيدٍ الأَزْدِيُّ، وأبو زُبَيْدٍ لا أعرفه.¹⁵³⁵

¹⁵³³ Taberânî, *el-Mu‘cemü ‘l-‘evsat*, 7/45 (No. 6804); Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/278-279 (No. 2557); Beyhakî, *Ma‘rifetü ‘s-sünen*, 4/465 (No. 10716).

¹⁵³⁴ Fehd, *Menhecü ‘l-mütekaddimîn*, 184-185.

¹⁵³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/228-229 (No. 820).

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hacda kurban kesmeden önce tıraş olan, cemreleri taşlamadan tıraş olan ve cemreleri taşlamadan önce veda tavafını yapan kimseler hakkında sorulara "Zorlama yoktur." diyerek cevap verdiği rivayet, Ömer b. Ali el-Mukaddemî ↔ Haccâc b. Ertât ↔ Ubâde b. Nüsey ↔ Ebû Zübeyd ↔ Ebû Saïd el-Hudrî isnadıyla gelmiştir.¹⁵³⁶ Ebû Hâtim'e göre bu isnadda Haccâc ile Ubâde arasından Muhammed b. Saïd el-Ezdî el-Maslûb düşmüştür. Ebû Hatim isnadda adı geçen Ebû Zübeyd'i ise tanımadığını belirtmiştir.

Ebû Hâtim'in Haccâc ile Ubâde arasında Muhammed'in bulunduğu ifadesi, Haccâc'ın metrûk bir râvi olan¹⁵³⁷ Muhammed'i isnaddan kasıtlı şekilde düşürerek ve Ubâde'den doğrudan naklederek tedlîs yaptığı izlenimi vermektedir. Aslında hadisi Haccâc'dan nakleden Ömer b. Ali de bir müdellis olduğundan onun da bu hadiste tesviye tedlîsi yapmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Ömer b. Ali tesviye tedlîsiyle tanınmadığı için Haccâc'ın tedlîs yapması bu isnad için daha yakın bir ihtimaldir.

Haccâc b. Ertât (ö. 145/762) ile gerek Ubâde (ö. 118/736-37) gerekse Muhammed (ö. [?]) arasında semâ ilişkisi bulunduğu dair bilgiye rastlanmamıştır. Muhammed ise Ubâde'nin talebeleri arasındadır.¹⁵³⁸ Haccâc büyük ihtimalle Ubâde ile çağdaş olmasına rağmen ondan hadis işitmemiştir. Ebû Hâtim'in de hadislerin geliş yollarına

¹⁵³⁶ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 2/227 (No. 375); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 2/237 (No. 4079). Taberî bu hadisi aynı zamanda isnadda Ebû Zübeyd yer almadan da nakletmiştir (bk. Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 2/228 [No. 376, 377]).

¹⁵³⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/247-249; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/139-142; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/166; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/184-186.

¹⁵³⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/196.

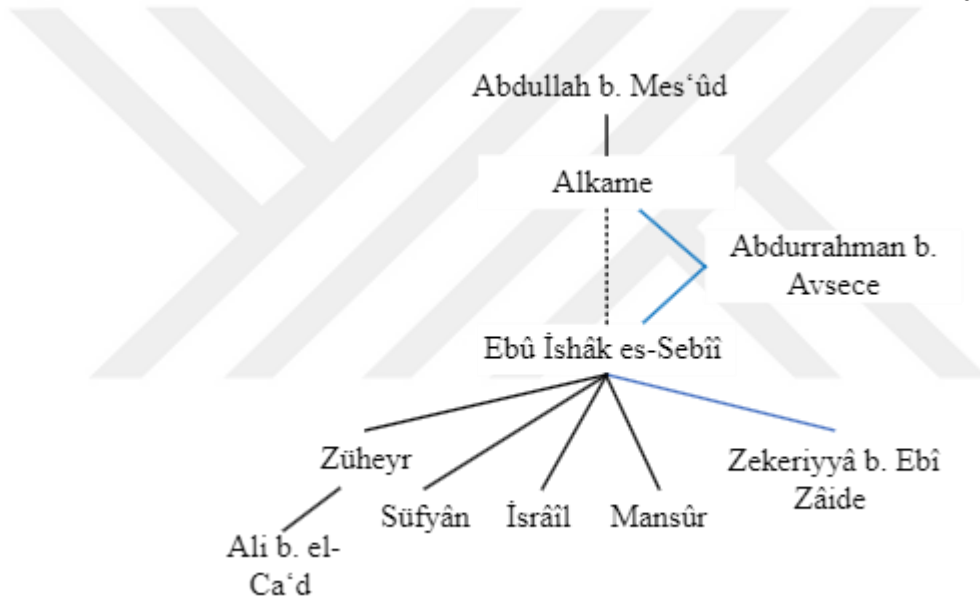
dair geniş bilgisinin yanı sıra bu bilgiden de hareketle Haccâc ile Ubâde arasından bir râvinin düştüğünü tespit ettiği söylenebilir. Haccâc'ın Muhammed'i isnaddan düşürme gerekçesi ise tedlîs yapma gerekçelerinden biridir. Ebû Hâtim her ne kadar buna açıkça tedlîs demese de Haccâc'ın bu örnekte tedlîs yaptığı ortadadır.

3.4.2.2.4. Cennetin sıcak ya da soğuk olmayan mutedil/ılıman bir havaya sahip olacağı rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ إِسْرَائِيلُ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: الْجَنَّةُ سَجْسَجٌ لَا حَرَّ فِيهَا وَلَا بَرْدٌ.

قُلْتُ لِأَبِي: هَلْ سَمِعَ أَبُو إِسْحَاقَ مِنْ عَلْقَمَةَ؟ قَالَ أَبِي: قَدْ رَأَاهُ وَلَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ، وَقَدْ رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ زَكَرِيَّا بْنُ أَبِي زَائِدَةَ، فَقَالَ: عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ،

عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْسَجَةَ.¹⁵³⁹

İbn Ebî Hâtim babasına İsrâîl ↔ Ebû İshâk es-Sebîi ↔ Alkame ↔ Abdullah b. Mes'ûd¹⁵⁴⁰ isnadıyla gelen, cennetin sıcak veya soğuk olmayan mutedil/ılıman bir havaya sahip olacağı rivayetini nakletmiş ve Ebû İshâk'ın Alkame'den hadis işitip işitmediğini sormuştur. Ebû Hâtim de Ebû İshâk'ın Alkame'yi görmesine rağmen ondan hadis dinlemediği cevabını vermiştir.¹⁵⁴¹ Ebû Hâtim ayrıca rivayetin Zekeriyâ b. Ebî Zâide ↔ Ebû İshâk ↔ Abdurrahman b. Avsece ↔ Alkame ↔ Abdullah b.

¹⁵³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/498-500 (No. 2135).

¹⁵⁴⁰ İsrâîl'in naklettiği tarik kaynaklarda bulunmamakla birlikte hadis aşağıda verilecek başka râviler tarafından da Ebû İshâk'tan nakledilmiştir.

¹⁵⁴¹ Ebû İshâk'ın hocaları arasında Alkame'nin adı da verilmiştir. Ancak bir görüşe göre ondan hadis işitmediği bilgisi de eklenmiştir (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/106). Bu nedenle Ebû İshâk'ın Alkame'den semâinin ihtilaflı olduğu söylenebilir. Burada Ebû Hâtim'in görüşü esas alınmıştır.

Mes'ûd¹⁵⁴² şeklindeki isnadını da vererek isnaddan düşen râvinin Abdurrahman b. Avsece olduğunu ortaya koymuştur.

Bu rivayeti İsrâîl'den başka Züheyr b. Muâviye,¹⁵⁴³ Süfyân es-Sevrî¹⁵⁴⁴ ve Mansûr b. el-Mu'temir¹⁵⁴⁵ de Abdurrahman b. Avsece'yi zikretmeden nakletmişlerdir. Daha önce de belirtildiği üzere Ebû İshâk, müdellislerin tedlîsi çok fazla yapan ve sadece semâ beyan ettikleri hadisleri kabul edilen müdellisleri içeren üçüncü mertebesinde. O, bu hadisi mülâkî olmasına rağmen hadis işitmediği Alkame'den doğrudan naklederek tedlîs yapmıştır. Onun, hadisi asıl aldığı râvi Abdurrahman'ı sika olmasına¹⁵⁴⁶ rağmen zikretmemesi; daha âlî bir isnad elde etmek, Alkame gibi bir hocadan hadis işittiği izlemine uyandırmak ya da hoca çeşitliliğini artırmak istemesi gibi sebeplerle izah edilebilir. Zekerîyyâ'nın Ebû İshâk'tan naklettiği tarikte Abdurrahman b. Avsece'nin yer alması ise Ebû İshâk'ın bu hadisi biri müdelles, diğeri sahih olmak üzere iki farklı şekilde rivayet etmesi ile açıklanabilir.

Öte yandan İbn Ebî Hâtim aynı hadisi Ebû Zûr'a'ya da sormuş, fakat Ebû Zûr'a hadis hakkında Ebû Hâtim'den farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. İlgili metin şu şekildedir:

وَسُئِلَ أَبُو زُرْعَةَ عَنْ حَدِيثِ رَوَاهُ مَالِكُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، وَعُمَرُو بْنُ خَالِدٍ، عَنْ زُهَيْرِ بْنِ مُعَاوِيَةَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ؛ قَالَ: الْجَنَّةُ سَجَسَجٌ لَا حَرَّ فِيهَا وَلَا قُرٌّ.

وَرَوَاهُ زَكَرِيَّا بْنُ أَبِي زَائِدَةَ فَقَالَ: عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْسَجَةَ، عَنْ عَلْقَمَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ. وَرَوَاهُ الثَّوْرِيُّ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ عَلْقَمَةَ.

وَرَوَاهُ جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ عَلْقَمَةَ.

وَرَوَاهُ عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ، عَنْ زُهَيْرِ بْنِ مُعَاوِيَةَ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ عَلْقَمَةَ؛ قَالَ: «الْجَنَّةُ سَجَسَجٌ»، لَمْ يُجَاوِزُوا بِهِ.

¹⁵⁴² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 18/412-413 (No. 35103); Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 5/151.

¹⁵⁴³ Ahmed b. Abdullâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Sıfatü'l-cenne*, thk. Ali Rıza b. Abdullah b. Ali Rıza (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1415/1995), 1/148 (No. 127). Züheyr'in İsrâîl ile isnadla naklettiği tariki İbn Ebî Hâtim bu eserinde kaydetmiştir (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/537-539 [No. 2169]).

¹⁵⁴⁴ Ebû Abdurrahmân el-Hanzalî el-Mervezî Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühed*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 534 (No. 1525); Ebû Muhammed el-Kâsım b. Sâbit es-Serkastî, *Kitâbü'l-Delâil fî garibi'l-hadîs*, thk. Muhammed b. Abdullah el-Kannâs (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1422/2001), 2/480 (No. 489); Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 5/151.

¹⁵⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/537-539 (No. 2169).

¹⁵⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/322-323; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/244.

فقيل لأبي زرعة: أَيْهَ أَصَحُّ؟ فَقَالَ: الْحَدِيثُ حَدِيثُ الثَّوْرِيِّ، وَمَنْصُورٌ، وَزُهَيْرٌ؛ مِنْ رِوَايَةِ عَلِيِّ بْنِ الْجَعْدِ.¹⁵⁴⁷

Ebû Zûr'a'nın burada hadisin farklı bir illetine, yani maktû ve mevkûf isnadlardan hangisinin sahih olduğunu tespitiye yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Ebû Zûr'a'ya yukarıda incelenen hadisin Zühêyr b. Muâviye'nin naklettiği mevkûf tarik sorulmuştur. Ebû Zûr'a hadisin Sevrî, Mansûr ve Ali b. el-Ca'd tarafından nakledilen, isnadda İbn Mes'ûd'un yer almadığı ve hadisin doğrudan Alkame'den nakledildiği tarikleri vererek bu üç râvinin naklettikleri tarikin daha sahih olduğunu söylemiştir. Ancak bu üç râviden gelen yukarıda tahrîci yapılmış tariklerde İbn Mes'ûd da yer almaktadır. Ebû Zûr'a'nın söylediği gibi Alkame'den nakledilen tariklere başka kaynaklarda rastlanamamıştır. Öte yandan Ali b. el-Ca'd ↔ Zühêyr ↔ Ebû İshâk ↔ Alkame¹⁵⁴⁸ isnadı bir kaynaktan yer almasına rağmen bu isnadda ihtisar yapıldığı düşünülebilir. Çünkü bu isnad Ali b. el-Ca'd ↔ Zühêyr ↔ Ebû İshâk ↔ Alkame ↔ Abdullah b. Mes'ûd şeklinde de kaydedilmiştir.¹⁵⁴⁹ Ebû Zûr'a'nın açıklamalarından onun mevkûf olan Zühêyr tarikini tercih etmediği anlaşılmaktadır. O bu tercihiyle, hadisin maktû tariklerinden hiç söz etmeyerek mevkûf tariki sahih kabul ettiğini ortaya koyan Ebû Hâtîm'in görüşüne ters düşmüştür.

3.4.2.2.5. Hacamat yapanın da yaptırmanın da orucunun bozulacağı rivayeti (Sevrî tariki)

سَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ، رَوَاهُ الْحَسَنُ بْنُ حَفْصٍ عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ جَعْفَرٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: أَفْطَرَ الْحَاجِمُ وَالْحَاجِمُ؟

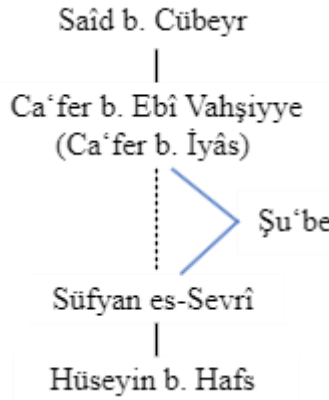
فَقَالَا: هَذَا هُوَ جَعْفَرُ ابْنِ أَبِي وَحْشِيَّةٍ، وَلَمْ يُدْرِكِ الثَّوْرِيُّ جَعْفَرَ ابْنَ أَبِي وَحْشِيَّةٍ، إِنَّمَا يَرْوِيهِ الثَّوْرِيُّ، عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ أَبِي بَشِيرٍ، جَعْفَرِ بْنِ إِيسَى.¹⁵⁵⁰

¹⁵⁴⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 5/537-539 (No. 2169).

¹⁵⁴⁸ Ebû Nuaym, *Sıfatü'l-cenne*, 1/148 (No. 127); Ebû'l-Hasen el-Cevherî Alî b. el-Ca'd, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, thk. Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1405/1985), 2/910 (No. 2609). Zühêyr'in naklettiği tariki İbn Ebî Hâtîm de bu eserinde kaydetmiştir (bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 5/537-539 [No. 2169]).

¹⁵⁴⁹ Ebû Nuaym, *Sıfatü'l-cenne*, 1/148 (No. 127). Burada Hadisi Zühêyr'den nakledenler Mâlik b. İsmâil ile Amr b. Hâlid'dir.

¹⁵⁵⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 3/165-166 (No. 778).

Ebû Hâtîm, Hüseyin b. Hafs ↔ Süfyan es-Sevrî ↔ Ca'fer ↔ Saîd b. Cübeyr isnadlı “Hacamat yapanın da yaptırının da orucu bozulmuştur.”¹⁵⁵¹ rivayetinin senedinde yer alan Ca'fer adlı râvinin Ca'fer b. Ebî Vahşiyye (Ca'fer b. İyâs) olduğunu açıklayarak, Sevrî'nin ona yetişmediğini bildirmiş ve hadisin sahih isnadının Süfyan es-Sevrî ↔ Şu'be ↔ Ca'fer b. İyâs ↔ Saîd b. Cübeyr şeklinde olduğunu belirtmiştir.

Hadis Ebû Hâtîm'in açıklamaları göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde, Süfyan es-Sevrî isnaddan hadisi kendisinden işittiği Şu'be'yi düşürmüş, sonra da bu iskât anlaşılmasın diye Ca'fer'i kimliği belli olmayacak şekilde sadece ismiyle zikretmiş gözükmektedir. Ebû Hâtîm'in, Ca'fer'in kimliğini açıklama ihtiyacı hissetmesinden onun kimliğinin sadece ismi ile anlaşılmadığı sonucu çıkmaktadır. Sevrî'nin Ca'fer b. İyâs'ı sadece ismen zikrederek hem onun Ca'fer adlı çok sayıdaki hocasından biriyle karıştırılmasını umduğu hem de ona yetişmediğinin ortaya çıkmasını engellemek istediği düşünülebilir. Böylece o, isnad tedlîsi yaptığı bu hadiste aynı zamanda bir de şüyûh tedlîsi yapmış olmaktadır.

Öte yandan Sevrî'nin Şu'be gibi bir muhaddisi isnaddan neden düşürme ihtiyacı hissettiği ayrı bir soru teşkil etmektedir. Bu soruya cevap olarak öncelikle Sevrî'nin âlî isnad elde etmek istediği verilebilir.¹⁵⁵² Bir başka ihtimal ise Sevrî'nin bunu yapma ihtiyacı hissetmeyeceği, dolayısıyla isnaddaki iskâtan sorumlu râvinin Sevrî değil de hadisi ondan nakleden Hüseyin b. Hafs olabileceğidir. Ancak onun gerek sadûk bir râvi olması¹⁵⁵³ gerekse tedlîs ile anılmaması bu ihtimali zayıflatmaktadır. Bu hadiste

¹⁵⁵¹ Hadis bu isnadla kaynaklarda bulunamamıştır.

¹⁵⁵² Tuğçe Günaydın âlî isnad hakkındaki tezinde, Sevrî'nin âlî isnad düşüncesiyle tedlîs yaptığının iddia edildiği, ancak bunun örneklendirilmediğini belirtmektedir (bk. Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 100 [dipnot]). İncelenen örnek Sevrî'nin âlî isnad maksadıyla tedlîs yaptığını göstermektedir.

¹⁵⁵³ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 166.

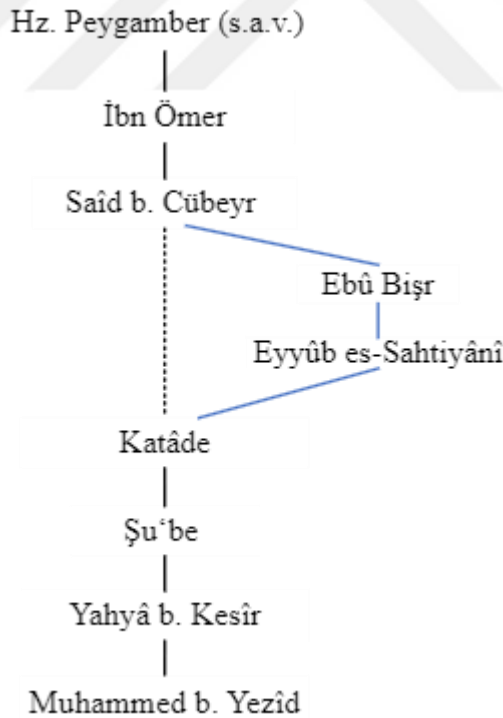
Sevrî'nin tedlîs yaptığını destekleyen bir husus da Ebû Zür'a el-İrakî'nin açıklamalarında görülmektedir. Ebû Zür'a el-İrakî, Süfyân'ın tedlîs yaptığından bahsederken meselenin devamında İbn Ebî Hâtim'in buradaki metnini vermiştir.¹⁵⁵⁴ Bu da onun söz konusu rivayette tedlîs gerçekleştiği kanaatinde olduğunu ihsas etmektedir.

3.4.2.2.6. Toprakdan çömlekte yapılan nebîzin yasaklanması rivayeti

وَحَدَّثَنَا أَبِي: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ الْأَسْفَاطِيُّ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ كَثِيرٍ الْبَصْرِيُّ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ هُوَ عَنْ نَبِيذِ الْجَرِّ.

قال شُعْبَةُ: قُلْتُ لِقَتَادَةَ: سَمِعْتُهُ مِنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ؟ قال: حَدَّثَنِي بِهِ أَيُّوبُ، فَلَقِيتُ أَيُّوبَ، فَسَأَلْتُهُ، فَحَدَّثَنِي بِهِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.

فَقُلْتُ لَأَيُّوبَ: سَمِعْتَ مِنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ؟ قال: لا، حَدَّثَنِي بِهِ أَبُو بَشْرٍ، فَلَقِيتُ أَبَا بَشْرٍ، فَسَأَلْتُهُ، فَحَدَّثَنِي أَنَّهُ سَمِعَ مِنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ: أَنَّهُ هُوَ عَنْ نَبِيذِ الْجَرِّ.¹⁵⁵⁵

¹⁵⁵⁴ Veliiyyüddîn Ahmed b. Abdürrahîm Ebû Zür'a eh-İrâkî, *Tuhfetü 't-tahsîl fî zikri ruvâti 'l-merâsîl*, thk. Abdullah Nevvâre (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1999), 130.

¹⁵⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/452-453 (No. 1561).

Muhammed b. Yezîd ↔ Yahyâ b. Kesîr ↔ Şu‘be ↔ Katâde ↔ Saîd b. Cübeyr ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla topraktan çömlekte yapılan nebîzin¹⁵⁵⁶ yasaklandığı rivayeti¹⁵⁵⁷ hakkında Şu‘be’nin detaylı bir isnad sorgulaması yaptığı görülmektedir. Ebû Hâtîm’in aktardığına göre Şu‘be, Katâde’ye gelerek bu hadisi Saîd’den işitip işitmediğini sormuş, o da hadisi kendisine Eyyûb es-Sahtiyânî’nin naklettiğini itiraf etmiştir. Şu‘be, aynı soruyu Eyyûb’e yöneltmiş, bu sayede Eyyûb’ün de hadisi aslında Ebû Bişr Ca‘fer b. İyâs’tan işittiğini öğrenmiştir. Ebû Bişr’in de hadisi gerçekten Saîd’den işitip işitmediğini teyit etmek isteyen Şu‘be nihayet müspet cevap alabilmiştir. Böylece isnadın aslında Katâde ↔ Eyyûb ↔ Ebû Bişr ↔ Saîd b. Cübeyr ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde olduğu ortaya çıkmıştır. Şu‘be’yi bu araştırmaya sevk eden saik muhtemelen Katâde’nin müdellis, Eyyûb’ün ise mürsil olmasıdır.

Katâde’nin (ö. 117/735) muâsır olduğu Saîd b. Cübeyr’den (ö. 94/713 [?]) hadis işitmediği bildirilmiştir.¹⁵⁵⁸ Tedlîs ile meşhur Katâde’nin hadisi doğrudan Saîd’den naklederek muhtemelen âlî isnad elde etmek maksadıyla tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak isnaddan bir değil, iki râvi birden düşmüştür. Katâde’nin hadisi aldığı Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) de İbn Hacer tarafından çok nadir tedlîs yapan müdellislerden oluşan birinci tabakada zikredilmiştir.¹⁵⁵⁹ İbn Hacer dışında Eyyûb’e müdellis diyen âlim bulunmamakla birlikte çok sayıda âlim tarafından onun özellikle Enes’ten irsâl yaptığı bildirilmiştir. Burada da erken dönemde yaşaması nedeniyle râvinin tedlîse benzer fiilinin âlimler tarafından irsâl sayıldığı ve bunun bir problem olarak görülmediği, buna rağmen İbn Hacer’in aynı fiillerden yola çıkarak kendi tanımları doğrultusunda söz konusu râviyi müdellis olarak nitelediğinin bir örneği görülmektedir. Muhtemelen Eyyûb hadisi Katâde’ye, akranı olan Ebû Bişr’i isnaddan düşürerek doğrudan hocası¹⁵⁶⁰ Saîd’den nakletmiş, Katâde de Eyyûb’ü düşürünce isnaddan peş peşe iki râvinin düştüğü bir durum ortaya çıkmıştır. Aslında Eyyûb’ün yaptığı da özellikle hadis işittiği hocadan vasıta râviyi düşürerek hadis nakletmesi bakımından tam bir tedlîs örneğidir. Ancak az önce de ifade edildiği üzere muttasıl isnadın sistemleşmediği erken tarihte yaşaması nedeniyle bu fiil tedlîs sayılmamış,

¹⁵⁵⁶ Nebîz; kuru üzüm, kuru hurma, arpa ve darı gibi maddelerden elde edilen bir içki türüdür.

¹⁵⁵⁷ Ebû Avâne, *el-Müsned*, 5/124 (No. 8073).

¹⁵⁵⁸ Yahyâ b. Maîn, *Târihu Yahyâ (Rivâyetü’l-Dûrî)*, 4/100 (Paragraf no. 3354).

¹⁵⁵⁹ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 77-78.

¹⁵⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 10/359.

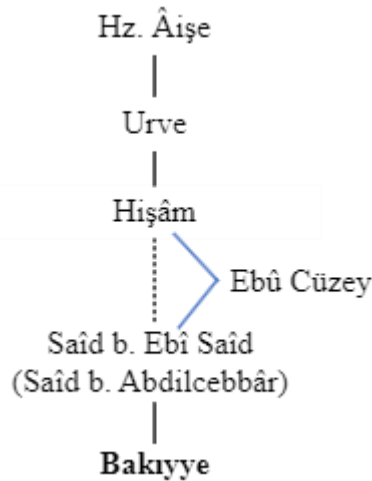
irsâl olarak değerlendirilmiştir. Katâde'nin yaptığı ise esasen irsâl-i hafî olmasına rağmen, yukarıda tedlîs lafzının kullanıldığı örnekte gösterildiği gibi bu fiil gerek Ebû Hâtîm gerekse tezde incelenen diğer münekkitler tarafından tedlîs olarak ifade edilebilmiştir.

3.4.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)

İlel'de tedlîs lafzı veya türevlerinin geçtiği örnekler arasında tesviye tedlîsinin yapıldığı bir rivayet örneği tespit edilmemiştir. Ancak bu, eserde tesviye tedlîsine dair örnek rivayet bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü tedlîs yapıldığı kesin başka pek çok örnekte de görüldüğü gibi Ebû Hâtîm veya Ebû Zür'a çoğu kez rivayetlerdeki kusura tedlîs lafzını kullanmadan işaret etmişlerdir. Aşağıda serdedilecek örneklerde de tesviye tedlîsi yapıldığı anlaşılmasına rağmen İbn Ebî Hâtîm ya da hocalarından biri bunlar hakkında tedlîs ifadesini kullanmamışlardır.

3.4.3.1. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) oruçken hacamat yaptırdığı/sürme sürdüğü rivayeti

وسألت أبي وأبا زرعة، عن حديثٍ؛ رواه بَقِيَّةٌ، عن سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ، عن هِشَامٍ، عن أَبِيهِ، عن عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ يَحْتَجِمُ، وَهُوَ صَائِمٌ؟
فَقَالَا: هُوَ سَعِيدُ بْنُ عَبْدِ الْجَبَّارِ، عَنْ أَبِي جَزَيْ، عَنْ هِشَامٍ، وَالْحَدِيثُ حَدِيثُ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ: أَنَّهُ كَانَ يَحْتَجِمُ وَهُوَ صَائِمٌ. وَأَبُو جَزَيْ ضَعِيفٌ
الحديث. 1561

Ebû Hâtîm ile Ebû Zür'a, Bakıyye ↔ Saîd b. Ebî Saîd ↔ Hişâm ↔ Urve ↔ Hz. Âişe isnadıyla gelen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) oruçken hacamat yaptırdığı rivayetinin

¹⁵⁶¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 3/122-123 (No. 743).

isnadındaki Saîd'in Saîd b. Abdilcebbâr olduğunu belirtmişler ve isnadın aslında Bakıyye ↔ Saîd ↔ Ebû Cüzey Nasr b. Tarîf ↔ Hişâm olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca hadisin aslının Hişâm'ın Urve'den naklettiği, Urve'nin oruçken hacamat yaptırdığını bildiren rivayet¹⁵⁶² olduğunu dile getirerek isnaddan düşen Ebû Cüzey'in zayıf olduğuna işaret etmişlerdir. Ebû Cüzey'in isnaddan düşmesinden sorumlu râvinin Bakıyye olması yüksek bir ihtimaldir. Zira Bakıyye tesviye tedlîsi ile meşhurdur ve Ebû Hâtîm ile Ebû Zür'a'nın isnaddan düşen râvinin zayıf olduğunu belirtmeleri onun isnadda zikredilmeme nedenini açıklamak istediklerine işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle Ebû Cüzey'in zayıflığına dikkat çekmelerinin arka planında büyük ihtimalle Bakıyye'nin yaptığı tesviye tedlîsinin sebebini ortaya çıkarma arzusu yatmaktadır.

Hadis bu isnad ve metinle kaynaklarda yer almamaktadır. Ancak aynı isnadla Hz. Peygamber'in oruçken sürme sürdüğü hadisi nakledilmiştir.¹⁵⁶³ Bu nedenle Bakıyye'nin naklettiği bu tarikte احتجم ve اکتحل kelimelerinin benzerliğinden kaynaklanan bir tashîfin söz konusu olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak bu hatayı kimin yaptığı belli değildir. Öte yandan Ebû Hâtîm ile Ebû Zür'a'nın hadisin doğrusu olarak Urve'nin oruçken hacamat yaptırdığı hadisine işaret etmeleri, incelenen rivayetin metninin karıştırıldığı izlenimini vermektedir. İsnadı verdikten sonra metni yanlış nakleden râvinin kimliğinden ise emin olunamamıştır. Çünkü isnaddaki râvilerden Bakıyye dışında ikisi zayıf, Bakıyye de sadûk olduğundan her birinin böyle bir hatayı yapma ihtimalleri bulunmaktadır.

Bakıyye'nin (ö. 197/812) zayıf bir râvi olan¹⁵⁶⁴ Saîd b. Abdilcebbâr'dan (ö. 181-190/797-805), Saîd'in de Hişâm b. Urve'den (ö. 146/763) sema'ı bulunmaktadır.¹⁵⁶⁵ Ancak Ebû Cüzey (ö. 151-160/768-776) ile gerek Hişâm gerekse Saîd arasında hoca-talebe ilişkisi tespit edilememiştir. Yine de Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a'ya göre onun Hişâm'dan, Saîd'in de ondan hadis dinlediği anlaşılmaktadır. Bakıyye bu hadiste

¹⁵⁶² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/219 (No. 9426).

¹⁵⁶³ İbn Mâce, “Sıyâm”, 16 (No. 1678); Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 8/225 (No. 4792); Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 3/75 (No. 1830); İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/406; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/437 (No. 8259). Bakıyye, Taberânî ve İbn Adî tarafından nakledilen tarikte “haddesenî” lafzını kullanmıştır. Hadisin metni “اَتَّخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ صَائِمٌ” şeklindedir.

¹⁵⁶⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/43-44; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/110-111; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/522-523; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/214-215; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/53.

¹⁵⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/53.

hocasının hocası Ebû Cüzey'i metrûk bir râvi olduğu için¹⁵⁶⁶ isnaddan düşürerek tesviye tedlîsi yapmış gözükmetedir.

Hadisin bir tarikinde Bakıyye'nin "haddesenî" dediği dikkati çekmektedir. Bu da Bakıyye hadisi kendi hocasından gerçekten işittiği için isnadın sahih olduğu izlenimi vermekte ve müdellis olması nedeniyle Bakıyye'nin kullandığı lafza hassasiyet gösterenlerin bile yapılan tedlîsi gözden kaçırmalarını sağlama amacını ihsas etmektedir. Buna rağmen münekkitler isnaddan râvi düştüğünü fark ederek bu konuda gerekli uyarıyı yapmışlardır.

Bu hadisile ilgili dikkat çeken bir başka nokta da Bakıyye'nin hadiste aynı zamanda şüyûh tedlîsi yaptığıнын ortaya çıkmasıdır. Bakıyye hadisin nakledilen tariklerinin birinde Saîd'in adını kullanmak yerine Zübeydî nisbesini kullanmıştır.¹⁵⁶⁷ İbn Receb, Bakıyye'nin her ikisi de zayıf olan Saîd b. Abdilcebbâr ez-Zübeydî ile Zür'a b. Amr ez-Zübeydî'den sadece "haddesenâ Zübeydî" diyerek hadis naklettiğini ve bununla sika bir râvi olan Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî'yi kastettiğinin zannedilmesini umduğunu belirtmiştir. Ayrıca incelenen hadiste de bunu yaptığı için bazılarının hadisi nakleden râviyi Muhammed b. Velîd zannettiklerini de eklemiştir.¹⁵⁶⁸ İbn Ebî Hâtim'in naklettiği isnadda da Bakıyye "Saîd b. Ebî Saîd" demiş, fakat bu şekilde söz edilince râvinin kim olduğu anlaşılamadığı için Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a râvinin adının Saîd b. Abdilcebbâr olduğunu açıklama ihtiyacı hissetmişlerdir. Görüldüğü gibi Bakıyye burada da hocasını tanınmayacak şekilde zikretmeye çalışmıştır. Böylece Bakıyye'nin aynı hadiste hem şüyûh hem de tesviye tedlîsi yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3.4.3.2. Kızıl atların hayırlı ve bereketli olduğu rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه الوليد بن مسلم، عن شيبان، عن علي بن عبد الله بن عباس، أن النبي ﷺ، قال: «يُن الحيل في شقْرِها»؟

قال أبي: روى زيد بن الحباب، عن عبد الصمد بن علي بن عبد الله بن عباس، عن أبيه، عن جده، عن النبي ﷺ. ورواه حسين بن محمد

المروزي، عن شيبان، عن سليمان بن علي بن عبد الله بن عباس، عن أبيه، عن جده، عن النبي ﷺ.

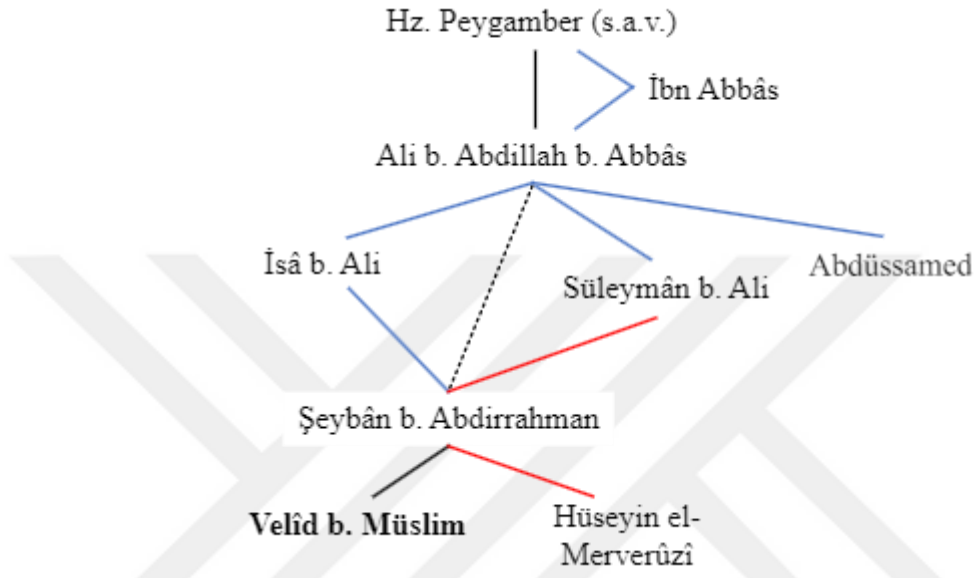
¹⁵⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, 8/105; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/466-468; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/30-35; Ukaylî, *ed-Du'afâü 'l-kebîr*, 4/296-298; İbn Hacer, *Lisânü 'l-Mîzân*, 8/261-264.

¹⁵⁶⁷ İbn Mâce, Taberânî ve İbn Adî'nin naklettikleri tarikte Bakıyye sadece "Zübeydî" demiştir. Bu şekilde ondan nakilde bulunan râvi Ebû't-Takî Hişâm b. Abdülmelik'tir.

¹⁵⁶⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/691-692.

قُلْتُ لِأَبِي: أَيُّهُمَا أَصَحُّ؟ قَالَ: حَدِيثُ حُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ صَحِيحٌ، وَحَدِيثُ زَيْدِ بْنِ حُبَابٍ صَحِيحٌ، كَانَ سُلَيْمَانُ، وَعَبْدُ الصَّمَدِ أَخَوَيْنِ، وَقَدْ رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ جَمِيعًا مُوَصَّلًا، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، وَالَّذِي أَرَى أَنَّ الْوَلِيدَ بْنَ مُسْلِمٍ، تَرَكَ سُلَيْمَانَ مِنَ الْإِسْنَادِ عَلَى الْعَمْدِ، لِأَنَّ سُلَيْمَانَ أَسْرَفَ فِي الْقَتْلِ، وَالنِّكَايَةِ فِيهِمْ، فَكَانَ يَكْرَهُ أَنْ يَكُونَ ذِكْرُهُ فِي الْحَدِيثِ.

قُلْتُ: سُلَيْمَانُ بْنُ عَلِيٍّ كَانَ بِالْشَّامِ؟ قَالَ: لَا، كَانَ بِالْبَصْرَةِ. وَكَانَ بِالْشَّامِ صَالِحُ بْنُ عَلِيٍّ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلِيٍّ.¹⁵⁶⁹

Atların hayırlı ve bereketlilerinin kızılıarı olduğunu bildiren hadis Velīd b. Müslim ↔ Şeybān b. Abdirrahmān ↔ Ali b. Abdillāh b. Abbās ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelmiştir. Ebû Hâtim bu hadisi Ali b. Abdillāh'ın iki oğlu Abdüssamed ile Süleymân'ın da babalarından bu isnadla fakat isnadda İbn Abbās'ın da yer aldığı muttasıl şekilde naklettiklerini belirtmiştir. İbn Ebî Hâtim'in bu tariklerden hangisinin daha sahih olduğu sorusu üzerine Ebû Hâtim iki tarikin de sahih olduğunu söylemiştir. Hadisin bahsedilen bu tarikleri başka kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak hadisin Ali'nin bir diğer oğlu İsâ'dan gelen Şeybān ↔ İsâ b. Ali ↔ Babası (Ali) ↔ Dedesi (İbn Abbās) ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikiyle yayıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁷⁰

¹⁵⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/421-422 (No. 978).

¹⁵⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Cihād", 42 (No. 2538); Tirmizî, "Cihād", 20 (No. 1790); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/266 (No. 2454); Bezzâr, *el-Müsned*, 11/400-401 (No. 5240); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/347 (No. 10676); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/537 (No. 12899); Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, 1/159 (No. 224). Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel, Beyhakî ve Kudâî'nin naklettikleri tariklerde hadisi Şeybān'dan Hüseyin b. Muhammed el-Merverûzî nakletmiştir. Tirmizî ve Bezzâr'da bu râvi Yezîd b. Hârûn, Taberânî'de ise Ferec b. Yahyâ'dır. Tirmizî hadisi bu isnadla kaydettikten sonra Buhârî'nin, bazı râvilerin Şeybān ile İsâ arasında başka bir râvi dâhil ettikleri sözünü nakletmiştir (bk. Tirmizî, *el-İlel*, 10/347 [No. 509]).

Ebû Hâtim'in bahsettiği iki tarikten Hüseyin el-Merverûzî ↔ Şeybân ↔ Süleymân b. Ali ↔ Babası ↔ Dedesi ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen tarik tez konusu açısından önemlidir.¹⁵⁷¹ Çünkü bu tarikten hareketle Ebû Hâtim, ilk tarikte isnaddan Süleymân'ın düştüğünü tespit etmektedir.¹⁵⁷² Ebû Hâtim, Velîd'in Süleymân'ı kasıtlı olarak isnadda zikretmediğini belirtmiş ve bunun nedenini Süleymân'ın katil ve işkencede aşırıya gitmesi, bu yüzden Velîd'in hadiste onu zikretmekten hoşlanmaması olarak açıklamıştır. Abbâsî halifesi Mansûr döneminde Basra ve başka yerlerde valilik yapan¹⁵⁷³ Süleymân'a karşı Emevîlerden olan Velîd'in böyle bir tavır takınması anlaşılabilir. Görüldüğü üzere tesviye tedlîsi yapmakla meşhur bir râvi olarak Velîd söz konusu rivayette tam da bunu yapmış ve isnaddan Süleymân'ı iskât ederek Şeybân'ın hadisi babası ve hocası¹⁵⁷⁴ Ali'den doğrudan naklettiği izlenimi uyandırmıştır. Ebû Hâtim her ne kadar tedlîs lafzını kullanmamış olsa da iskâtın kasten yapıldığını belirterek ve gerekçesini açıklayarak aslında bir bakıma tedlîsi tarif etmiştir.

3.4.3.3. Zahmet kadar rızkın, musibet kadar da sabrın verileceği rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ بَقِيَّةٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «إِنَّ الرِّزْقَ يَأْتِي الْعَبْدَ مِنَ اللَّهِ عَلَى قَدَرِ الْمُؤْنَةِ، وَإِنَّ الصَّبْرَ يَأْتِي الْعَبْدَ عَلَى قَدَرِ الْمُصِيبَةِ».

قال أبي: هو معاوية بن يحيى الأطرابلسي، وهذا الحديث هو حديث عباد بن كثير، فأراه أخذ عن عباد، عن أبي الزناد.¹⁵⁷⁵

İbn Ebî Hâtim babasına Bakıyye b. Velîd ↔ Muâviye b. Yahyâ ↔ Ebû'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân ↔ A'rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “Allah'tan kullara zahmet kadar rızık, musibet kadar sabır gelir.” hadisini¹⁵⁷⁶ sormaktadır. Ebû Hâtim önce isnadda yer alan Muâviye'nin nisbesine bir açıklık getirerek nisbeyi Trablûsî olarak belirtmiş,¹⁵⁷⁷ ardından da bu hadisin Abbâd b.

¹⁵⁷¹ Bu tarik kaynaklarda isnadda Süleymân b. Ali'nin yer aldığı şekliyle bulunamamıştır. Bir üstteki dipnotta da belirtildiği gibi hadisin Hüseyin ↔ Şeybân ↔ İsâ b. Ali ↔ Babası ↔ Dedesi ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindeki tariki çok sayıda kaynakta kaydedilmiştir.

¹⁵⁷² Velîd'in tedlîs yaptığı bu hadiste aynı zamanda İbn Abbâs'ı da isnadda zikretmediği, bu nedenle aslında muttasıl olan isnadın mürsel görüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu illet tez konusunu ilgilendirmemektedir.

¹⁵⁷³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 46.

¹⁵⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/593.

¹⁵⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/536-537 (No. 1067).

¹⁵⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/401; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, 2/111 (No. 992).

¹⁵⁷⁷ Isnadda geçen Muâviye b. Yahyâ'nın nisbesinin Trablûsî olduğuna dikkat çekilmesinin nedeni kendisiyle aynı tabakada yer alan ve zayıf bir râvi olan Muâviye b. Yahyâ es-Sadeî Ebû Rûh eş-Şâmî

Kesîr'in hadisi olduğunu söyleyerek Muâviye'nin bu hadisi Abbâd ↔ Ebû'z-Zinâd vasıtasıyla aldığını düşündüğünü belirtmiştir.

Hadis eserde iki yerde daha nakledilmiştir. Aşağıda kaydedilecek metinlerden de anlaşılacağı üzere Ebû Hâtim'in bu hadis hakkındaki kararına zamanla ulaştığı anlaşılmaktadır.

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ بَقِيَّةُ بْنُ الْوَلِيدِ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ يَحْيَى، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «إِنَّ الْمَعُونَةَ تَأْتِي الْعَبْدَ مِنَ اللَّهِ عَلَى قَدَرِ الْمُؤْنَةِ، وَإِنَّ الصَّبْرَ يَأْتِي الْعَبْدَ مِنَ اللَّهِ عَلَى قَدَرِ الْمُصِيبَةِ».

قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ، يَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ بَيْنَ مُعَاوِيَةَ وَأَبِي الزِّنَادِ: عَبَادُ بْنُ كَثِيرٍ، وَهُوَ عِنْدِي الْأَطْرَابِلْسِيُّ.¹⁵⁷⁸

Verilen metinde Ebû Hâtim hadisin münker olduğunu belirtmiş ve Muâviye ile Ebû'z-Zinâd arasında Abbâd b. Kesîr'in bulunma ihtimalinden söz etmiştir.

وَسَأَلْتُ أَبِي وَأَبَا زُرْعَةَ عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ بَقِيَّةُ بْنُ الْوَلِيدِ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ يَحْيَى الْأَطْرَابِلْسِيِّ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «إِنَّ الْمَعُونَةَ تَنْزِلُ مِنَ اللَّهِ عَلَى قَدَرِ الْمُؤْنَةِ، وَإِنَّ الصَّبْرَ يَنْزِلُ مِنَ اللَّهِ بِقَدْرِ الشُّكْرِ».

قَالَ أَبِي: كُنْتُ مُعْجَبًا بِهَذَا الْحَدِيثِ حَتَّى ظَهَرَتْ لِي عَوْرَتُهُ، فَإِذَا هُوَ مُعَاوِيَةُ، عَنْ عَبَادِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ.

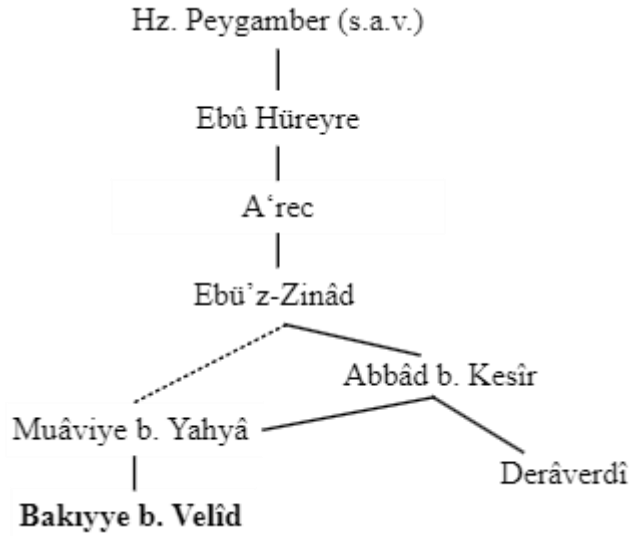
قَالَ أَبُو زُرْعَةَ: الصَّحِيحُ مَا رَوَاهُ الدَّرَاوَزْدِيُّ، عَنْ عَبَادِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، فَبَيْنَ مُعَاوِيَةَ بْنِ يَحْيَى، وَأَبِي الزِّنَادِ: عَبَادُ بْنُ كَثِيرٍ.

قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ: وَعَبَادُ لَيْسَ بِالْقَوِيِّ.¹⁵⁷⁹

ile karıştırılmamasını sağlamak olsa gerektir. Çünkü iki râvi de adlarının aynı olmasının yanı sıra Şâmî nisbesine de sahiptir ve Ebû'z-Zinâd'dan hadis rivayet etmiştir. İbn Adî, Bakıyye'nin Muaviye'den naklettiği burada incelenen rivayetle birlikte üç hadisi naklederek bu hadisleri nakleden Muâviye'nin Trablûsî nisbeli Muâviye olduğunu belirtmiştir (bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/401-402).

¹⁵⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/144 (No. 1870).

¹⁵⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/168-169 (No. 1892).

Bu metinde ise Ebû Hâtim, illetini fark edinceye kadar incelenen hadisi beğendiğini belirtmekte, söz konusu illeti de isnaddan Abbâd'ın düşmesi olarak açıklayarak kesin yargısını bildirmektedir. Ebû Zür'a da isnadda Muâviye ile Ebü'z-Zinâd arasında Abbâd b. Kesîr'in bulunduğu konusunda onu desteklemiş¹⁵⁸⁰ ve hadisin sahih tarihinin Derâverdi ↔ Abbâd ↔ Ebü'z-Zinâd şeklindeki tarik¹⁵⁸¹ olduğunu belirtmiştir. İbn Ebî Hâtim'in buradaki metnin en sonunda Abbâd'ın zayıf bir râvi olduğunu belirtmesinin nedenini ise Abbâd'ın isnaddan düşürülme gerekçesine işaret etmek istemesi şeklinde düşünmek mümkündür.

Ne Ebû Hâtim ne de Ebû Zür'a hadiste tedlîs yapıldığına ya da bundan kimin sorumlu olduğuna dair bir ifade kullanmışlardır. Ancak bu hadiste Bakıyye'nin tesviye tedlîsi

¹⁵⁸⁰ Hadisin bir de Abbâd'ın konumunda Ebû Bekir el-Kutebî'nin yer aldığı varyantı bulunmaktadır. (bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/115; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 12/337-338 [No. 9483]). Bakıyye ↔ Muâviye b. Yahyâ Trablûsî ↔ Ebû Bekir el-Kutebî ↔ Ebü'z-Zinâd ↔ A' rec ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindeki bu tarikte adı geçen Ebû Bekir meçhul bir râvidir. Bu bilgiyi veren Zehebî aynı zamanda onun Ebü'z-Zinâd'dan naklinin de münker olduğunu ifade etmiştir (bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ*, thk. Muhammed Sâlih Abdülazîz el-Murâd [Medine: el-Meclisü'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1408], 1/129).

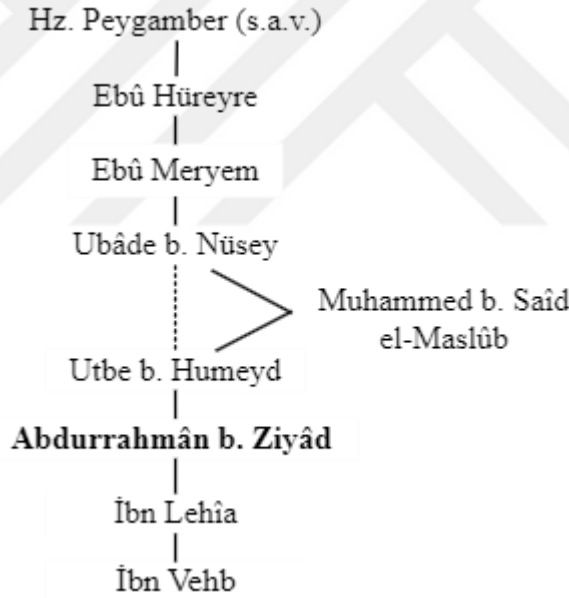
¹⁵⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/115; Bezzâr, *el-Müsned*, 15/327 (No. 8878); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 12/337 (No. 9481). Hadisin bir de Derâverdi ↔ Abbâd ↔ Târik b. Ammâr ↔ Ebü'z-Zinâd tariki vardır. Ancak bu tarikin sahih olmadığı Ebû Zür'a'nın Târik'in yer almadığı varyantı sahih kabul etmesinden anlaşılmaktadır (bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/227). Ayrıca bu dipnotta verilen ilk kaynaklarda isnadın Derâverdi ↔ Abbâd + Târik b. Ammâr ↔ Ebü'z-Zinâd şeklinde olması da bahsedilen Abbâd'ın Târik'tan rivayet eder görüldüğü tarikin hatasını ortaya çıkarmaktadır. Ancak Beyhakî, Abbâd + Târik tarikini verdikten sonra Abbâd ↔ Târik tarikinin daha sahih olduğunu ve Târik'in bu hadisle meşhur olduğunu söyleyerek bunun aksi kanaat belirtmiştir. Bununla birlikte hadisi Abbâd'ın Ebü'z-Zinâd'dan nakliyle aktaran başka râviler de bulunmaktadır. Mesela Vehb b. Vehb'in hadisi Abbâd'dan aynı isnadla nakilde Derâverdi'ye mütâbaat etmesi de bunu desteklemektedir (bk. Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Bugyetü'r-râid fî tahkiki Mecma'u'z-zevâid*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş [Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994], 1/489).

yapmış olması yüksek bir ihtimaldir. Zira Bakıyye'nin sadûk bir râvi olan¹⁵⁸² hocası¹⁵⁸³ Muâviye müdellis olarak tanınmamaktadır. Ayrıca isnaddan düşen Abbâd da metrûk bir râvi olduğundan¹⁵⁸⁴ Bakıyye için tedlîs gerekçesi teşkil etmektedir. Yani Bakıyye isnaddan Ebü'z-Zinâd'ın talebesi¹⁵⁸⁵ Abbâd'ı düşürerek Muâviye'yi doğrudan hocası¹⁵⁸⁶ Ebü'z-Zinâd'dan nakilde bulunmuş gibi göstererek tesviye tedlîsi yapmıştır. Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a isnaddaki problemi fark ederek buna işaret etmiş, fakat yapılan fiili adlandırma yoluna gitmemişlerdir.

3.4.3.4. “Kişinin kalbindeki iman, Allah'ı (c.c.) sevmesidir.” rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ ابْنُ وَهْبٍ، عَنْ ابْنِ لُحَيْعَةَ، عَنْ ابْنِ أَنْعَمٍ، عَنْ عُبَيْدَةَ بْنِ حُمَيْدٍ الضُّبِّيِّ، عَنْ عُبَادَةَ بْنِ نُسَيْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو مَرْيَمَ الْكِنْدِيُّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ، قَالَ: «الْإِيمَانُ فِي قَلْبِ الرَّجُلِ: أَنْ يُحِبَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ».

قَالَ أَبِي: بَيْنَ عُبَيْدَةَ بْنِ حُمَيْدٍ، وَبَيْنَ عُبَادَةَ: مُحَمَّدُ بْنُ سَعِيدٍ الشَّامِيُّ.¹⁵⁸⁷

İbn Vehb ↔ İbn Lehîa ↔ Abdurrahmân b. Ziyâd b. En‘um ↔ Utbe b. Humeyd ↔ Ubâde b. Nüsey ↔ Ebû Meryem ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla

¹⁵⁸² İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/401-403; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/224-226; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/220-221.

¹⁵⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/224.

¹⁵⁸⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/43; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/84-85; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/333-335; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/35-39; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/145-149; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/100-102.

¹⁵⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/146.

¹⁵⁸⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/224.

¹⁵⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/234 (No. 1943).

gelen “Kişinin kalbindeki iman, Allah’ı (c.c.) sevmesidir.” hadisi başka kaynaklarda yer almamaktadır. Ebû Hâtim isnadda, Utbe ile Ubâde arasında Muhammed b. Saîd el-Maslûb’un yer aldığını belirtmiştir.

Metruk bir râvi olan ¹⁵⁸⁸ Muhammed el-Maslûb’u isnaddan düşüren râvinin Abdurrahmân b. Ziyâd (ö. 156/772-73’ten sonra) olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbn Hacer’in müdellislerin tedlîs dışında bir sebepten zayıf sayılan râvilerden müteşekkil beşinci mertebesinde zikrettiği ve İbn Hibbân ile Dârekutnî’nin de müdellis dediklerini aktardığı ¹⁵⁸⁹ Abdurrahmân b. Ziyâd’ın böyle bir teamülü olduğu bilinmektedir. Nitekim İbn Hibbân, Abdurrahmân b. Ziyâd’ın Muhammed b. Saîd el-Maslûb’dan tedlîs yaptığı bilgisini vermiştir. ¹⁵⁹⁰ İbn Receb de tedlîs konusunu işlerken tedlîse örnek olarak Abdurrahmân’ın Utbe b. Humeyd ↔ Ubâde b. Nüsey ↔ Abdurrahmân b. Ganm ↔ Muâz ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadını kaydetmiş ve bu isnadla nakledilen bütün hadislerin aslında kizb ile meşhur bir râvi olan Muhammed el-Maslûb’dan geldiğinin, fakat Abdurrahmân’ın onun adını Utbe ile Ubâde arasından düşürdüğünün söylendiğini belirtmiştir. ¹⁵⁹¹ İbn Receb’in bu bilgiyi tedlîsten söz ettikten sonra verdiği zayıf râvinin düşürüldüğü isnad örnekleri çerçevesinde vermesi onun bu fiili tedlîs saydığına delil kabul edilebilir. Abdurrahmân’ın incelenen örnek rivayette de benzer bir durumu gerçekleştirdiği ve hocası Utbe ¹⁵⁹² ile onun hocası Ubâde ¹⁵⁹³ arasından metruk bir râvi olan Muhammed el-Maslûb’u düşürerek tesviye tedlîsi yaptığı anlaşılmaktadır. Ebû Hâtim her ne kadar söz konusu iskâttan sorumlu râviye ya da yapılan fiili tedlîs saydığına dair bir açıklama yapmasa da isnaddan düşen râvinin kimliğini açıklamış olması, hadisteki illetin onun gözünden kaçmadığını göstermektedir.

¹⁵⁸⁸ Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 4/70-73; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/140-141; İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ’ ve’l-metrûkîn*, 3/65-67; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 25/264-267; Zehebî, *Mizânü’l-i‘tidâl*, 6/164-165; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 9/184-186.

¹⁵⁸⁹ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdellisîn*, 178-179.

¹⁵⁹⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/50.

¹⁵⁹¹ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî (İtr)*, 2/701-702.

¹⁵⁹² Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 19/305.

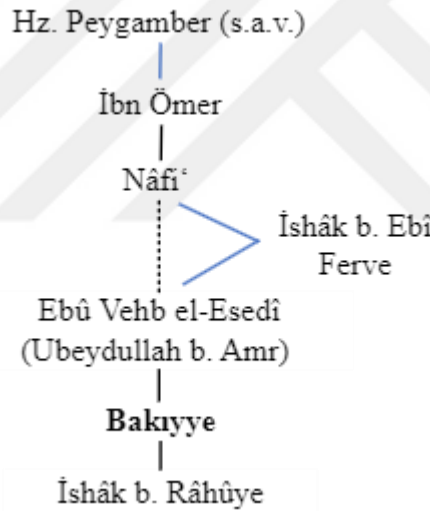
¹⁵⁹³ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 14/196. Ubâde aynı zamanda Abdurrahmân’ın da hocasıdır.

3.4.3.5. “Görüşlerini (ayrıntılı olarak) bilmedikçe bir kişinin Müslümanlığını övmeyin.” rivayeti

وسمعتُ أبي ودَكَرَ الحديثَ الَّذِي رَوَاهُ إِسْحَاقُ بْنُ رَاهُوَيْهَ، عَنْ بَقِيَّةَ؛ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو وَهَبٍ الْأَسَدِيُّ؛ قَالَ: حَدَّثَنَا نَافِعٌ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: لَا تَحْمَدُوا إِسْلَامَ امْرِئٍ حَتَّى تَعْرِفُوا عَقْدَةَ رَأْيِهِ.

قَالَ أَبِي: هَذَا الْحَدِيثُ لَهُ عِلَّةٌ قُلٌّ مَنْ يَفْهَمُهَا؛ رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ أَبِي فَرْوَةَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، وَعُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو كُنْيَتُهُ: أَبُو وَهَبٍ، وَهُوَ أَسَدِيٌّ؛ فَكَأَنَّ بَقِيَّةَ بْنَ الْوَلِيدِ كَتَبَ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو، وَنَسَبَهُ إِلَى بَنِي أَسَدٍ؛ لِكَيْلَا يُفْطَنَ بِهِ، حَتَّى إِذَا تَرَكَ إِسْحَاقُ بْنُ أَبِي فَرْوَةَ مِنَ الْوَسْطِ لَا يُهْتَدَى لَهُ، وَكَانَ بَقِيَّةٌ مِنْ أَفْعَالِ النَّاسِ هَذَا.

وأما ما قَالَ إِسْحَاقُ فِي رَوَاتِهِ عَنْ بَقِيَّةَ، عَنْ أَبِي وَهَبٍ: «حَدَّثَنَا نَافِعٌ»، فَهُوَ وَهْمٌ، غَيْرَ أَنَّ وَجْهَهُ عِنْدِي: أَنَّ إِسْحَاقَ لَعَلَّهُ حَفِظَ عَنْ بَقِيَّةَ هَذَا الْحَدِيثَ، وَلَمَّا يَفْطَنُ لِمَا عَمِلَ بَقِيَّةٌ مِنْ تَرْكِ إِسْحَاقَ مِنَ الْوَسْطِ، وَتَكْنِيَتِهِ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو، فَلَمْ يَفْتَقِدْ لَفْظَ بَقِيَّةَ فِي قَوْلِهِ: «حَدَّثَنَا نَافِعٌ»، أَوْ «عَنْ نَافِعٍ».¹⁵⁹⁴

İshâk b. Râhûye ↔ Bakıyye ↔ (haddesenî) Ebû Vehb el-Esedî (Ubeydullah b. Amr) ↔ (haddesenâ) Nâfi ↔ İbn Ömer isnadıyla gelen bu hadiste İbn Ömer “Görüşlerini (ayrıntılı olarak) bilmedikçe bir kişinin Müslümanlığını övmeyin.” demektedir.¹⁵⁹⁵

Bu rivayette anlaşılması güç bir illet bulunduğunu belirten Ebû Hâtim, hadisin sahîh isnadını Ubeydullah b. Amr (Ebû Vehb el-Esedî) ↔ İshâk b. Ebî Ferve ↔ Nâfi ↔

¹⁵⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/250-252 (No. 1957).

¹⁵⁹⁵ Hadis başka kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak İbn Ebî Hâtim’in buradaki metni usûl eserlerinde tedlîs konusu işlenirken nakledilmiştir.

İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde nakletmiştir.¹⁵⁹⁶ Ebû Hâtim'in açıklamalarından anlaşıldığı üzere öncelikle hadis mevkûf değil merfûdur. İkinci olarak hadisin râvilerinden Bakıyye, isnadda Ubeydullah ile Nâfi' arasından İshâk b. Ebî Ferve'yi iskât etmiştir. Üstelik bu yaptığı anlaşılmasın diye Ubeydullah'ı meşhur ismiyle değil de tanınmadığı bir künye ve nisbeyle zikrederek hem şüyûh hem de tesviye tedlîsini bir arada gerçekleştirmiştir. Ebû Hatîm tedlîs lafzını kullanmadan Bakıyye'nin tesviye tedlîsini en çok yapan kişi olduğunu da belirtmiştir.

Ebû Hâtim'in tedlîs lafzı kullanmamasına rağmen hadiste tedlîs gerçekleştiği kesindir. Nitekim Hatîb, Alâî, Irâkî, Ebnâsî, Zerkeşî, Süyûtî gibi çok sayıda muhaddis bu hadisi İbn Ebî Hâtim'in buradaki metnini naklederek tesviye tedlîsine örnek olarak vermiştir.¹⁵⁹⁷ Bakıyye, Ubeydullah'ın; Ubeydullah hem İshâk b. Ebî Ferve hem de Nâfi'in; İshâk b. Ebî Ferve de Nâfi'in talebesidir.¹⁵⁹⁸ Bakıyye'nin, hocasının hocası İshâk b. Ebî Ferve'yi isnaddan düşürme gerekçesi büyük ihtimalle onun metrûk bir râvi olmasıdır.¹⁵⁹⁹ Bakıyye hadisi tahdîs sîgası ile naklettiği ve hocası Ubeydullah da Nâfi'den hadis dinlediği için İshâk isnaddan düştüğünde isnadda ilk bakışta bir problem bulunduğu anlaşılmamaktadır. Üstelik Ubeydullah'ı tanınmasını zorlaştıracak bir isimle anması illeti tespit etmeyi daha da güçleştirmiştir. Ancak yine de bu girift illet Ebû Hâtim'in gözünden kaçmamıştır.

Müdelîs râvilerin semâa muhtemil lafız kullanmayı tercih ettikleri bilinmesine rağmen Bakıyye burada hocası Ubeydullah'ın semâ lafzı kullanarak "haddesenâ Nâfi'" dediğini nakletmiş gözükmektedir. Ebû Hâtim bu duruma bir açıklık getirerek söz konusu semâ lafzının, hadisi Bakıyye'den nakleden İshâk b. Râhûye'nin hatası olduğunu bildirmektedir. Buna göre sika bir râvi olan¹⁶⁰⁰ İshâk b. Râhûye hadisi Bakıyye'den hıfzetmiş, ancak onun bu hadiste yaptığı fiili fark ettikten sonra bile, Bakıyye'nin Ubeydullah'ın sözü olarak "haddesena Nâfi'" ya da "an Nâfi'"

¹⁵⁹⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 365. Anlaşılan Bakıyye tedlîs yapmadan önce hadisi bu şekilde de nakletmiştir. İsnadın tam hâli Ebû Bekr el-Berkânî ↔ Hüseyin b. Ali et-Temîmî ↔ Muhammed b. el-Müseyyeb ↔ Mûsâ b. Süleymân ↔ Bakıyye ↔ (haddesenâ) Ubeydullah b. Amr ↔ (an) İshâk b. Ebî Ferve ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir.

¹⁵⁹⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, 364-365; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 103; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 78; Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 1/174; Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/103-104; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/355.

¹⁵⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/447, 19/137.

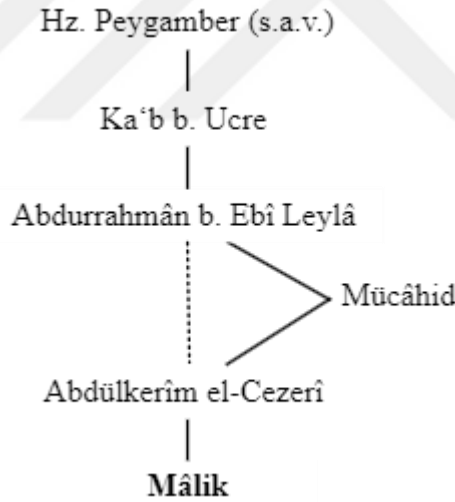
¹⁵⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/396; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/227-228; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/102-103; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/326-328; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/446-454; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/240-242.

¹⁶⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/216-218.

lafızlarından hangisini söylediği arasında bir fark gözetmemiştir. Ebû Hâtîm'in bu açıklamaları müdellislerin kullandıkları sığaya özellikle bakılması gerektiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Üstelik Ebû Hâtîm burada müdellisin yalnızca bizzat kendi hocasından naklederek kullandığı lafza değil, hocasının kendi üstündeki hocadan naklederken kullandığı lafza da dikkat edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bütün bu açıklamalar tesviye tedlîsi ile alakalı olmasına rağmen, başka örneklerde de görüldüğü gibi Ebû Hâtîm'in tedlîsi ifade eden bir lafız kullanmaması, bir yandan tedlîsin bir terim olarak kullanımının yaygınlaşmadığını, bir yandan da tedlîs türlerine henüz bir isim verilmediğini göstermektedir.

3.4.3.6. Bitlenme nedeniyle ihramlıyken saç tıraşına cevaz ve karşılığında fidye rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه مالك، عن عبد الكريم الجزري، عن عبد الرحمن بن أبي ليلى، عن كعب بن عُجرة، عن النبي ﷺ في قصة القمل؟ فقال: أسقط مالك مجاهدًا من الإسناد، إنما هو: عبد الكريم، عن مجاهد، عن عبد الرحمن بن أبي ليلى، عن كعب بن عُجرة، عن النبي ﷺ.¹⁶⁰¹

Ebû Hâtîm, Mâlik ↔ Abdülkerîm el-Cezerî ↔ Abdurrahmân b. Ebî Leylâ ↔ Ka'b b. Ucre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁶⁰² isnadlı, Ka'b'ın ihramlı iken bitlenmesi nedeniyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ona başını tıraş etme izni verdiği, fidye olarak da üç gün oruç tutma, altmış fakiri doyurma ya da kurban kesme fiillerinden birini yerine getirmesini söylediği rivayetten söz ederken, İmam Mâlik'in bu isnaddan Mücâhid'i

¹⁶⁰¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 3/237-238 (No. 828).

¹⁶⁰² İmam Mâlik, "Hac", 1575; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/277 (No. 9795); Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 7/366 (No. 10360). Beyhakî'de hadisi bu isnadla Mâlik'ten nakleden râviler Ka'nebî, Abdullah b. Yûsuf ve İbn Bekr'dir.

düşürdüğünü belirtmiş ve isnadın aslında Mâlik ↔ Abdülkerîm el-Cezerî ↔ Mücâhid ↔ Abdurrahmân b. Ebî Leylâ ↔ Ka'b b. Ucre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁶⁰³ şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hâtim'in "Mâlik isnaddan Mücâhid'i düşürdü." demesi bu fiilin kasıtlı olarak yapıldığını ihsas etmektedir.

İmam Mâlik'in tedlîsi hakkında tezde daha önce detaylı açıklama yapılmıştı. İlgili yerde İbn Hacer'in bir yandan Mâlik'in tesviye tedlîsi yaptığını söylediği rivayet örneklerinden söz ederken bir yandan da Mâlik gibi bir âlimi bu fiil ile anmadaki isteksizliği nedeniyle tesviyenin her zaman tedlîs olmayabileceği şeklindeki değerlendirmeleri kaydedilmişti.¹⁶⁰⁴ İbn Hacer'in Mâlik'in tesviye tedlîsi yaptığına dair verdiği örneklerden biri de incelenen bu rivayettir.

İsnadda adları geçen râvilerden İmam Mâlik, Abdülkerîm'in talebesi, Abdülkerîm ise hem Mücâhid'in hem de İbn Ebî Leylâ'nın talebesidir.¹⁶⁰⁵ Abdülkerîm, İbn Ebî Leylâ'dan hadis işittiği için Mücâhid düştüğünde sened yine de muttasıl gözükmektedir. Mâlik'in, hocasının hocası Mücâhid'i bazen isnaddan düşürdüğü bazense isnadda zikrettiği anlaşılmaktadır. Onu iskât etme gerekçesi bilinmese de bunun sebebinin büyük ihtimalle Mücâhid'in reye başvurarak tefsir yapması, Mâlik'in ise ehl-i hadis kimliğiyle bunu hoş görmemesi olduğu tahmin edilebilir.

Beyhakî'nin naklettiğine göre İmam Şâfiî hadisi Muvatta' râvilerinden bir topluluğun arzı esnasında işitmiştir. Ancak anlaşılan Şâfiî'nin hadisi işittiği arz meclisi, hadisi Mücâhid'in yer aldığı isnadla nakleden İbn Vehb'in hazır bulunduğu meclis değildir. İmam Şâfiî, Mâlik'in Mücâhid'i zikretmediği bu rivayette hata yaptığını söylemiş, çok sayıda hâfız râvinin hadisi Mücâhid'in yer aldığı isnadla naklettiğini belirterek Mâlik'in hatasının isnaddan Mücâhid'i düşürmek olduğuna işaret etmiştir. Beyhakî de kendi görüşü olarak Mâlik'in bazı arzlarda hata yaptığını bazılarında ise hadisi sahih olarak naklettiğini ifade etmektedir.¹⁶⁰⁶ Bu iki âlimin Mâlik'in fiilini hata olarak kabul etmelerine karşın, Ebû Hâtim'in kastî bir tavrı ima eden ifadesi ile İbn Hacer'in İmam

¹⁶⁰³ Nesâî, "Menâsikü'l-hacc", 96 (No. 2851); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/34 (No. 18106); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 19/109-110 (No. 221); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/87, 276, 7/772 (No. 9091, 9794, 15704); İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 20/64. Hadisi bu isnadla Mâlik'ten nakleden râviler Nesâî de İbnü'l-Kâsım; Taberânî'de Abdullah el-Medînî, Ka'nebî, Abdullah b. Yûsuf, Yahyâ b. Bukeyr ve Mus'ab ez-Zübeyrî; Beyhakî'de Hüseyin b. Velid ve İbn Vehb'dir. İbn Abdilber bu râvilere ek olarak Mekî b. İbrâhim'in tarikini de kaydetmiştir.

¹⁶⁰⁴ bk. "3.2.6.2.15. Mâlik b. Enes" başlığı.

¹⁶⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/253-254.

¹⁶⁰⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/277 (No. 9795). Aynı bilgi için bk. Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 7/366 (No. 10360). Burada Şâfiî'nin hadisi Mâlik'ten Mücâhid'in bulunmadığı isnadla nakli kaydedilmiştir.

Mâlik'in fiilini tesviye tedlîsine -aktarılan çekincesine rağmen- örnek getirmesi özellikle dikkat çekicidir. Şâfiî ile Beyhakî'nin söz konusu fiili hata saymalarının sebebi belki de İbn Hacer ile aynı çekinceyi taşımaları ve İmam Mâlik gibi bir âlimin şahsiyetine halel getirmek istememeleridir. Diğer taraftan kasıtlı fiil durumunda, daha önce de belirtildiği gibi Mâlik'in, yaşadığı dönemdeki hadis rivayet şartları gereği bu fiili yapmakta bir sakınca görmediği, muhaddislerin de bu bağlamda onun fiilini irsâl saydıkları söylenebilir.

3.4.3.7. “Arkadaşınız için üzülmeyin. Bu (hastalık), onun hasenatından sayılacaktır.” rivayeti

وسألت أبي عن حديث رَوَاهُ هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، عَنِ الْوَلِيدِ بْنِ مُسْلِمٍ؛ قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ عَطَاءٍ؛ أَنَّهُ حَدَّثَهُ، عَنْ عَائِشَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا حَمِيمٌ لَهَا يَخْتَفُّهُ الْمَوْتُ، فَلَمَّا رَأَى النَّبِيُّ ﷺ مَا يَحْيَا قَالَ: «لَا تَبْتَئِسِي عَلَى حَمِيمِكَ؛ فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ حَسَنَاتِهِ»؟

قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ.¹⁶⁰⁷

Hz. Peygamber (s.a.v.)

Hz. Âişe

Atâ b. Ebî Rebâh

⋮

Evzâî

Velîd b. Müslim

Hişâm b. Ammâr

Hişâm b. Ammâr ↔ Velîd b. Müslim ↔ Evzâî ↔ Atâ b. Ebî Rebâh ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) ölüm döşeginde zayıf düşmüş kişi hakkında “Arkadaşınız için üzülmeyin. Bu (zayıflık), onun hasenatından sayılacaktır.” buyurmaktadır.¹⁶⁰⁸ Ebû Hâtim hadisin münker olduğu dışında bir açıklama yapmamıştır. Ancak başka âlimlerin bu hadiste Velîd'in tesviye tedlîsi yaptığı yönünde ifadeleri bulunmaktadır.

¹⁶⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/535-536 (No. 1066).

¹⁶⁰⁸ İbn Mâce, “Cenâiz”, 5 (No. 1451).

Albânî bu hadisi Velîd'in tesviye tedlîsi yapması ve Hişâm'ın zayıf olması gerekçeleri ile taz'îf etmiştir.¹⁶⁰⁹ Aynı yerde Bûsîrî'nin, Velîd'in tahdîs sîgası kullanması nedeniyle tedlîs şüphesinin ortadan kalktığı yönündeki sözlerini¹⁶¹⁰ tenkit eden Albânî, Velîd gibi tesviye tedlîsi ile meşhur bir râvinin hocasının kullandığı sîgayı da dikkat etmek gerektiğine işaret etmektedir. Albânî dışında Muallimî de hadisi tesviye tedlîsi ile illetlendirmiştir.¹⁶¹¹ Velîd b. Müslim'in Evzâî'nin zayıf hocalarını isnaddan düşürerek tedlîs yaptığı tezde daha önce ifade edilmişti.¹⁶¹² Ebû Hâtim'in hadisi münker saymasına gerekçe olabilecek başka bir illet görülmediğinden, bu hadisin de Velîd'in aynı şekilde tesviye tedlîsi yaparak naklettiği bir rivayet olduğu anlaşılmaktadır.

3.4.3.8. “Allah (c.c.) ümmetinden hata ile, unutarak ya da zorlanarak yaptıkları şeylerin cezasını kaldırmıştır.” rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه مُحَمَّدُ بْنُ الْمُصَفَّى، عن الوليدِ بْنِ مُسْلِمٍ، عن الأوزاعيِّ، عن عطاءٍ، عن ابنِ عَبَّاسٍ، عن النَّبِيِّ ﷺ، قال: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَضَعَ عَنِ أَقْبَى الْخَطَا، وَالْيَسِيَانِ، وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ.»

وروى ابنُ مُصَفَّى، عن الوليدِ بْنِ مُسْلِمٍ، عن الأوزاعيِّ، عن عطاءٍ، عن ابنِ عَبَّاسٍ: مثله.

وعن الوليدِ، عن مالكٍ، عن نافعٍ، عن ابنِ عُمر، مثله.

وعن الوليدِ، عن ابنِ لُحَيْعَةَ، عن مُوسَى بْنِ وَرْدَانَ، عن عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ، عن النَّبِيِّ ﷺ: مثله ذلك.

قال أبي: هذه أحاديثٌ مُنْكَرَةٌ، كأنَّها موضوعةٌ.

وقال أبي: لم يسمع الأوزاعيُّ هذا الحديث، من عطاءٍ، أنه سمعه من رجلٍ لم يُسمِّه، أتوهم أنه عبدُ اللَّهِ بْنُ عَامِرٍ، أو إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُسْلِمٍ، ولا يصحُّ

هذا الحديث، ولا يثبتُ إسناده.¹⁶¹³

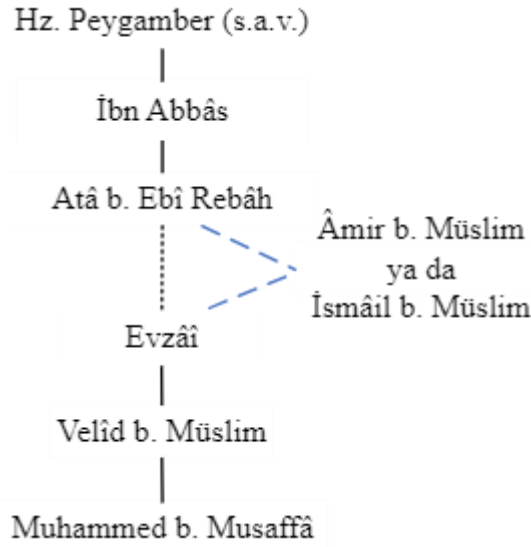
¹⁶⁰⁹ Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'îfe ve'l-mevzû'a* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1412-1425/1992-2004), 10/314.

¹⁶¹⁰ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Bûsîrî, *Misbâhü'z-zücâce (Zevâidü İbn Mâce ale'l-kütübi's-sitte)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1414/1993), 212 (No. 480). Bûsîrî'nin bu açıklaması Sîndî tarafından da tekrarlanmıştır (bk. İbn Mâce, “Cenâiz”, 5 [No. 1451]).

¹⁶¹¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/688 (dipnot).

¹⁶¹² Nitekim ileride verilecek bir örnekte Ebû Hâtim'in kendisi de Velîd'in, hocası Evzâî'nin hocasını isnaddan düşürdüğünü bizzat dile getirmektedir.

¹⁶¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/115-117 (No. 1296).

Muhammed b. Musaffâ ↔ Velîd b. Müslim ↔ Evzâî ↔ Atâ b. Ebî Rebâh ↔ İbn Abbâs ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadlı hadiste “Allah (c.c.) ümmetinden hata ile, unutarak ya da zorlanarak yaptıkları şeylerin cezasını kaldırmıştır.” buyrulmaktadır.¹⁶¹⁴ Ebû Hâtim hadisin Velîd tarafından nakledilen başka tariklerini de vermiş¹⁶¹⁵ ve bunların tamamının mevzû’a benzediklerini ve münker olduklarını belirtmiştir.

Rivayetin tez konusunu ilgilendiren kısmı ise Ebû Hâtim’in verilen ilk tarikle ilgili açıklamalarıdır. Buna göre Evzâî hadisi Atâ’dan işitmemiş, adını vermediği başka bir râviden almıştır. Bu açıklamadan rivayetin, tezde daha önce de bahsedilen, Velîd’in, Evzâî’nin zayıf hocalarını isnaddan düşürerek tesviye tedlîsi yaptığı örneklerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim hadis, Velîd’in tedlîsine delil olarak İbn Ebî Hâtim’in buradaki metniyle *Mu‘cemü’l-Müdelîsîn*’de de zikredilmiştir.¹⁶¹⁶ Sindî de Velîd’in hadiste tedlîs yapmış olabileceğini dile getirmiştir.¹⁶¹⁷

Ebû Hâtim isnaddan düşen râviyi de tahmin etmeye çalışmış ve bu râvinin Abdullah b. Âmir ya da İsmâil b. Müslim olabileceğini söylemiştir. Bahsedilen râvilerden ilki muhtemelen Evzâî’nin, akranı olmasına rağmen kendisinden hadis dinlediği¹⁶¹⁸ zayıf

¹⁶¹⁴ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Talâk”, 16 (No. 2045); Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, 4/145; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 8/161 (No. 8273); İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/346.

¹⁶¹⁵ Ebû Hâtim’in bahsettiği tariklerin tamamını Velîd’den nakleden râvi yine Muhammed b. Musaffâ’dır. bk. Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 6/139 (No. 11454).

¹⁶¹⁶ Muhammed b. Tal‘at, *Mu‘cemü’l-müdelîsîn*, 489.

¹⁶¹⁷ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Talâk”, 16 (No. 2045).

¹⁶¹⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 15/151.

râvi¹⁶¹⁹ Abdullah b. Âmir el-Eslemî, ikincisi ise talebeleri arasında Evzâî de sayılan¹⁶²⁰ zayıf râvi¹⁶²¹ İsmâil b. Müslim el-Mekkî'dir. Her iki râvinin de zayıf olması Velîd'in Evzâî'nin zayıf hocalarını isnaddan düşürdüğü bilgisiyle uyumludur ve onun bu rivayette de tesviye tedlîsi yaptığı fikrini güçlendirmektedir.

3.4.4. Şüyûh tedlîsi

İbn Ebî Hâtim hocalarının illetli rivayetlerle ilgili görüşlerini naklederken şüyûh tedlîsi yapılmış çeşitli rivayet örneklerine de yer vermiştir. Bu örneklerde Ebû Hâtim ya da Ebû Zür'a'nın tedlîs lafzı veya türevlerini kullanmadıkları görülmektedir. Ancak çoğu kez isimlendirmeden tarif ettikleri fiiller tam olarak şüyûh tedlîsi örnekleridir. Kimi zaman ise illetine işaret ettikleri hadiste şüyûh tedlîsi yapıldığına işaret eden bir açıklama yapmamışlar, ancak yine de değindikleri hadiste şüyûh tedlîsi yapıldığı başka âlimlerin açıklamaları sayesinde ortaya çıkmıştır. Aşağıda verilecek şüyûh tedlîsi örneklerinde râvinin tanınmamasını sağlamak maksadıyla bazen meşhur olmadığı bir isim, künye ya da nisbeyle zikredildiği, bazen de isnaddan düşürülmese bile “racül” gibi lafızlarla tamamen müphem bırakıldığı görülecektir. Son olarak burada verilen örneklerin eserinde yer alan şüyûh tedlîsi örneklerinin tamamı olmadığı ifade edilmelidir. İbn Ebî Hâtim'in eserine tahsis edilen bölümün tamamı içinde yer yer farklı tedlîs türlerinin bir arada gerçekleştirildiği örnek rivayetler zikredilmiştir. Bu örnekler içinde diğer bir tedlîs türü ile aynı anda şüyûh tedlîsinin de yapıldığı örnekler bulunduğu buna özellikle işaret edilmiştir. Ancak bu tür örneklerde ön plana çıkan tedlîs türü şüyûh tedlîsi olmadığından, söz konusu örnekler diğer tedlîs türüne ait başlık altında verilmiştir.

3.4.4.1. Râvinin tanınmadığı bir isim, künye veya nisbeyle zikredilmesi suretiyle yapılan şüyûh tedlîsi

3.4.4.1.1. Herkesin kalbinin Allah'ın (c.c.) parmakları arasında olması rivayeti

وَسَمِعْتُ أَبَا زُرْعَةَ، وَسَمِعَ عَنْ حَدِيثٍ: اخْتَلَفَ فِي الرِّوَايَةِ عَنِ الْوَلِيدِ بْنِ سُلَيْمَانَ بْنِ أَبِي السَّائِبِ:

¹⁶¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 5/123; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/6; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/283; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/154-155; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/151-152; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/275-276.

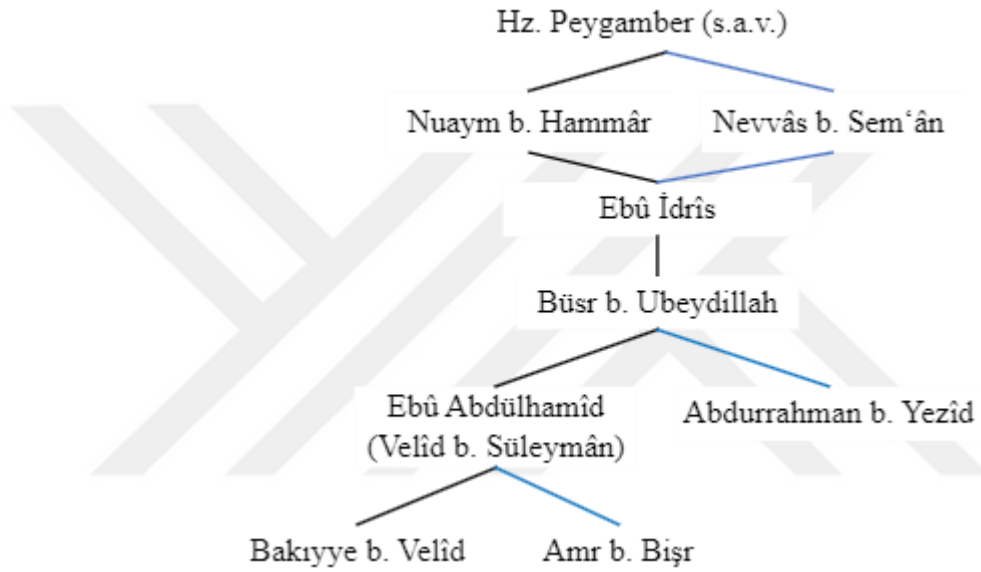
¹⁶²⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/199.

¹⁶²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 2/198-199; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/120-121; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/91-93; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/282-284; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/198-204; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/331-333.

فَرَوَى بَقِيَّةُ، عَنْ أَبِي عَبْدِ الْحَمِيدِ، عَنْ بُسْرِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ، عَنْ نُعَيْمِ بْنِ هَمَّارٍ الْغَطَفَانِيِّ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، أَنَّهُ قَالَ: «مَا مِنْ أَمْرٍ إِلَّا قَلْبُهُ بَيْنَ أَصْبَعَيْنِ مِنَ الرَّحْمَنِ؛ إِنْ شَاءَ أَنْ يَرْيَغَهُ أَرْأَعَهُ، وَإِنْ شَاءَ أَنْ يَقِيمَهُ أَقَامَهُ، وَالْمِيزَانُ بِيَدِ الرَّحْمَنِ، يَرْفَعُ قَوْمًا وَيَضَعُ آخَرِينَ».

وَرَوَاهُ عُمَرُو بْنُ بِشْرِ بْنِ السَّرْحِ، عَنِ الْوَلِيدِ بْنِ سُلَيْمَانَ بْنِ أَبِي السَّائِبِ، عَنْ بُسْرِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ، عَنِ النَّوَّاسِ بْنِ سَمْعَانَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ،

فَسَمِعْتُ أَبَا زُرْعَةَ يَقُولُ: الصَّحِيحُ: عَنِ النَّوَّاسِ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، وَذَلِكَ أَنَّ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ يَزِيدَ بْنَ جَابِرٍ، رَوَاهُ عَنْ بُسْرِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ، عَنِ النَّوَّاسِ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.¹⁶²²

Bu örnekte Velîd b. Süleymân'ın naklettiği, her bir kişinin kalbinin muhakkak Allah'ın (c.c.) iki parmağı arasında olduğu, O'nun (c.c.) kalbi dilerse doğru yoldan saptıracağı, dilerse de ikame edeceğini bildiren hadisten söz edilmektedir. Ebû Zür'a'ya bu hadisin iki farklı tariki sorulmuştur. Bunlardan birincisi Bakıyye b. Velîd ↔ Ebû Abdülhamîd ↔ Büsr b. Ubeydillah ↔ Ebû İdrîs ↔ Nuaym b. Hemmâr ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.),¹⁶²³ ikincisi ise Amr b. Bişr ↔ Velîd b. Süleymân ↔ Büsr b. Ubeydillah ↔ Ebû İdrîs ↔ Nevvâs b. Sem'ân ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁶²⁴ şeklindeki tariktir. Ebû

¹⁶²² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/112-113 (No. 1847).

¹⁶²³ Hadis başka kaynaklarda bu isnadla yer almamaktadır. Ancak hadisi bu isnadla nakleden Bakıyye dışında râviler bulunmamaktadır. Velîd b. Müslim'in naklettiği tarik için bk. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 6/275 (No. 2534). Ebû'l-Mugîre'nin naklettiği tarik için bk. Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 2/225-226 (No. 1233); Ebû Âsım en-Nebîl, *Kitâbü's-Sünne*, 1/99 (No. 221); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî* (Riyad: Dâru'r-Râye, ts.), 2/475 (No. 1278).

¹⁶²⁴ Hadis bu isnadla da kaynaklarda bulunamamıştır.

Zür'a sahih tarîkin Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir ↔ Büsr ↔ Ebû İdrîs ↔ Nevvâs b. Sem'ân ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁶²⁵ tariki olduğunu belirtmiştir.

Ebû Zür'a'nın bu hadiste illet olarak hadisi Hz. Peygamber'den (s.a.v) nakleden râvinin Nuaym mı yoksa Nevvâs mı olduğuna odaklandığı ve bu isimlerden Nevvâs'ı doğru kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak hadiste Ebû Zür'a'nın işaret etmemesine rağmen tez konusunu ilgilendiren bir illet daha bulunmaktadır. Bu da ilk tarikte Bakıyye'nin Velîd b. Süleymân ismini kullanmaması, bunun yerine onu Ebû Abdülhamîd künyesiyle anmayı tercih etmesidir. İbn Ebî Hâtim her ne kadar bu duruma açıkça dikkat çekmese de başlangıçta Velîd b. Süleymân'dan gelen hadisin farklı tariklerini vereceğini belirttikten sonra Bakıyye'nin bu tarikini naklederek isnaddaki Ebû Abdülhamîd'in aslında Velîd b. Süleymân olduğuna işaret etmiş olmaktadır. Sadece Bakıyye'nin isnadına bakılarak Ebû Abdülhamîd'in kimliği anlaşılamadığından diğer tariklerin yardımıyla Bakıyye'nin Velîd'i tanınmadığı bir künye ile zikrettiği ortaya çıkmaktadır. Bakıyye, Velîd ile muâsır olmasına rağmen¹⁶²⁶ onunla karşılaştığı ya da ondan hadis işittiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Onun bu şekilde şüyûh tedlîsi yapmasının¹⁶²⁷ nedeni büyük ihtimalle sika bir râvi olan¹⁶²⁸ Velîd'den hadis işitme imkânı bulunmasına rağmen ondan hadis dinlemediği için, hadisi işittiği râviyi isnaddan düşürdüğü ortaya çıkmasın diye Velîd'in kim olduğunun anlaşılmamasını sağlamaktır.

3.4.4.1.2. “Nice oruçlu vardır ki, orucundan tek kazancı açlıktır. Nice gece namaz kılan vardır ki, namazından tek kazancı uykusuzluktur.” rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثِ رَوَاهُ بَقِيَّةٌ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ يَحْيَى، عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: «رُبَّ صَائِمٍ خَطُّهُ مِنْ صِيَامِهِ الْجُوعُ، وَرُبَّ قَائِمٍ خَطُّهُ مِنْ قِيَامِهِ السَّهَرُ».

¹⁶²⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 199); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/178 (No. 17630); Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8/127; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/317 (No. 3141); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3/922 (No. 943); Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 1/330-331 (No. 582). Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Taberânî'nin isnadlarında hadisi İbn Câbir'den nakleden râvi Velîd b. Müslim; İbn Mâce'de Sadaka b. Ammâr; Hâkim'de İbn Şâbûr; İbn Hibbân'da ise Abdullah b. Mübârek'tir.

¹⁶²⁶ Velîd b. Süleymân'ın vefat tarihi bilinmemekle birlikte Bakıyye'nin akranı olan Velîd b. Müslim onun talebeleri arasında olduğundan (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/19) Bakıyye'nin de ona yettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Bakıyye'nin Velîd'in oğlu Abdülazîz'den hadis işittiği burada belirtilmelidir (bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/361).

¹⁶²⁷ *İlel* muhakkiki de Bakıyye'nin Velîd'i tanınmadığı bir künye ile zikrederek tedlîs yaptığı kanaatindedir. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/112 (dipnot).

¹⁶²⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/134-135.

قُلْتُ لِأَبِي: فَمَعَاوِيَةُ هَذَا مَنْ هُوَ؟

قَالَ: لَا يُدْرِي، غَيْرَ أَنَّ الْحَدِيثَ -بِهَذَا الْإِسْنَادِ- مُنْكَرٌ.¹⁶²⁹

H. Peygamber (s.a.v.)

İbn Ömer

Nâfi'

Mûsâ b. Ukbe

Muâviye b. Yahyâ
(Trablusî/Sadeî?)

Bakıyye

İbn Ebî Hâtim babasına Bakıyye ↔ Muâviye b. Yahyâ ↔ Mûsâ b. Ukbe ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ H. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “Nice oruçlu vardır ki, orucundan tek kazancı açlıktır. Nice gece namaz kılan vardır ki, namazından tek kazancı uykusuzluktur.”¹⁶³⁰ hadisinin isnadındaki Muâviye b. Yahyâ'nın kim olduğunu sormaktadır. Ebû Hâtim bu râvinin bilinmediğini, hadisin ise bu isnadla münker olduğu cevabını vermiştir.

İbn Ebî Hâtim'in bu soruyu sorma ihtiyacı hissetmesinin nedeni sadece ismi verildiğinde Muâviye b. Yahyâ'nın kimliğinin tespit edilememesidir.¹⁶³¹ Zira Bakıyye'nin Muâviye b. Yahyâ isimli iki hocası bulunmaktadır¹⁶³² ve bunlardan birinin nisbesi Trablusî iken diğerkinki Sadeî'dir. Irâkî burada adı geçen Muâviye'nin, Muâviye b. Yahyâ et-Trablusî olduğu kanaatindedir. Aslında Irâkî,

¹⁶²⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/240 (No. 345).

¹⁶³⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12/382 (No. 13413); İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/401-402; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, 2/309 (No. 1424). Taberânî'de hadisi Bakıyye'den nakleden râvi Mûsâ b. Eyyûb en-Nasîbî, İbn Adî'de ise Hişâm b. Ammâr'dır. Kudâî'nin naklettiği isnadda Muâviye'nin adı Muâviye b. Yahyâ Trablusî olarak geçmektedir. Burada isnad Ebû'l-Abbâd es-Sa'dî + Muhammed b. Ca'fer el-Bağdâdî ↔ Ahmed b. Abdillâh el-Müfessir ↔ Ahmed b. Ali el-Mervezî ↔ Yahyâ b. Maîn ↔ Yezîd b. Abdürabbih ↔ Bakıyye ↔ Muâviye ↔ Mûsâ b. Ukbe ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ H. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Muâviye'nin nisbesini veren kişi büyük ihtimalle Bakıyye'den sonraki râvilerden biridir. Bu kişinin Yahyâ b. Maîn olması ise hadislerin tarihlerine dair derin bilgisi nedeniyle daha da muhtemeldir.

¹⁶³¹ Daha önce bir başka örnekte daha Ebû Hâtim'in Muâviye b. Yahyâ'nın kimliğini tespit etmek üzere nisbesini Trablusî olarak açıklama ihtiyacı hissettiğinden söz edilmişti. (bk. “3.4.3.3. Zahmet kadar rızkın, musibet kadar da sabrın verileceği rivayeti” başlığı.)

¹⁶³² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/194.

Mizânü 'l-i 'tidâl' de hem Trablusî hem de Sadeî'ye ait tercemeler bulunmasına rağmen bu esere yazdığı *Zeyl*'de ayrı bir Muâviye b. Yahyâ tercemesi vererek üçüncü bir Muâviye'nin var olduğu izlenimi uyandırmıştır. Ancak bu başlığı açmasının nedeni Ebû Hâtîm'in incelenen metinde Muâviye hakkında "Kim olduğu bilinmiyor." demesi ve Irâkî'nin bunu üçüncü bir Muâviye olabileceği ihtimaline yormasıdır. Ne var ki Ebû Hâtîm'in ifadeleri akabinde kendi görüşü olarak söz konusu Muâviye'nin Trablusî olduğunu söylemesi, üçüncü bir Muâviye bulunduğu ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.¹⁶³³

Muhakkike göre Ebû Hâtîm'in Muâviye'nin kim olduğunun bilinmediği sözünden maksat ise adı geçen Muâviye'nin Trablusî mi yoksa Sadeî mi olduğunun bilinmediğidir. Nitekim sözü geçen iki Muâviye hakkında da Ebû Hâtîm'in onları tanıdığını gösteren cerh ve ta'dîl ifadeleri nakledilmiştir. Ebû Hâtîm, Trablusî hakkında "müstakîmü'l-hadîs", Sadeî hakkında ise "za'îfü'l-hadîs" demiştir.¹⁶³⁴

Muallimî de Bakıyye'nin yine nisbesini vermeden Muâviye b. Yahyâ'dan naklettiği bir hadisle ilgili Bakıyye'nin aynı isimde fakat nisbeleri Trablusî ve Sadeî olan iki hocasının bulunduğunu, âlimlerin genellikle Trablusî'nin Sadeî'den daha üstün olduğunu düşündüğünü belirtmektedir. Muallimî'ye göre eğer Bakıyye hadisi Trablusî'den alsaydı sika bir kimse olduğu için onun nisbesini açıkça zikretmekten imtina etmezdi. Bu nedenle nisbeyi gizlemesi Muâviye'nin Sadeî olduğunu kanıtlamaktadır.¹⁶³⁵ İncelenen rivayete de teşmil edilebilecek bu açıklama ilk bakışta son derece akla yatkın görünmesine karşın Sadeî'nin Musâ b. Ukbe'nin talebeleri arasında yer almadığı, Trablusî'nin ise onun talebesi olduğu tespit edildiğinden,¹⁶³⁶ Muâviye'nin kimliği hakkında âlimlerin yukarıda verilen görüşleri de dikkate alındığında adı geçen Muâviye'nin Trablusî olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası nisbesini vermeden sadece Muâviye b. Yahyâ diyerek başka hadisler de nakleden Bakıyye, bu hadislerde hocasının nisbesini özellikle zikretmeyerek iki râvinin karıştırılmasını istemiş ve bu şekilde şüyûh tedlîsi yapmıştır.

¹⁶³³ Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân el-İrâkî, *Zeylû Mizâni 'l-i 'tidâl*, thk. Ebû Rızâ er-Rifâ'î (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 193.

¹⁶³⁴ Irâkî, *Zeylû Mizâni 'l-i 'tidâl*, 193; Zehebî, *Mizânü 'l-i 'tidâl*, 6/460-462. Aynı yerde Yahyâ b. Maîn'in de iki râviyi karşılaştırarak Trablusî'nin Sadeî'den daha sika olduğunu belirttiği nakledilmiştir.

¹⁶³⁵ Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*, 283 (dipnot).

¹⁶³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/224.

Bu hadis eserde şu metinle tekrar edilmiştir:

وسألتُ أبي عن حديثٍ رواه بَقِيَّةٌ، عن مُعَاوِيَةَ بْنِ بَحِيٍّ، عن مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ، عن نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قال: «رُبَّ صَائِمٍ حَطُّهُ مِنْ صِيَامِهِ الْجُوعُ، وَرُبَّ قَائِمٍ حَطُّهُ مِنْ قِيَامِهِ السَّهَرُ».

قُلْتُ لأبي: فَمُعَاوِيَةُ هَذَا مِنْ هُو؟ قال: لَا يُدْرِي غَيْرَ أَنَّ الْحَدِيثَ مُنْكَرٌ.¹⁶³⁷

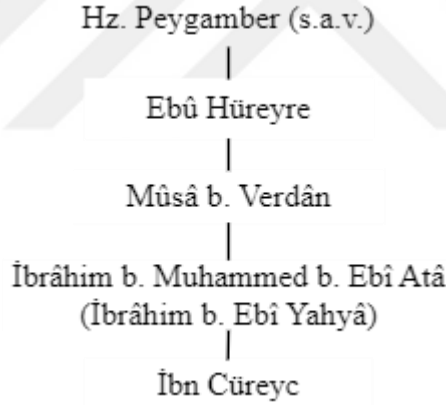
3.4.4.1.3. “Kim hasta olarak ölürse şehit olur.” rivayeti (İbn Ebî Hâtim)

وسألتُ أبي عن حديثٍ رواه ابْنُ جُرَيْجٍ، عَنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي عَطَاءٍ، عَنْ مُوسَى بْنِ وَرْدَانَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قال: «مَنْ مَاتَ مَرِيضًا، مَاتَ شَهِيدًا، وَوُفِيَ فِتْنَانِ الْقَبْرِ»؟

قال أبي: هَذَا خَطَأٌ؛ إِنَّمَا هُوَ: مَنْ مَاتَ مُرَابِطًا، غَيْرَ أَنَّ ابْنَ جُرَيْجٍ هَكَذَا رواه، وإبراهيمُ بن محمد هو عندي: ابنُ أبي يحيى.

وسئِلَ أَبُو زُرْعَةَ عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ؟

فَقَالَ: الصَّحِيحُ: مَنْ مَاتَ مُرَابِطًا.¹⁶³⁸

İbn Cüreyc ↔ İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Atâ ↔ Mûsâ b. Verdân ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen, hasta olarak ölen kimsenin şehid olacağı rivayeti daha önce ayrıntılı olarak işlenmişti.¹⁶³⁹ İbn Cüreyc'in zayıf bir râvi olan İbrâhim b. Ebî Yahyâ'yı İbrâhim b. Ebî Atâ olarak zikrederek şüüh tedlîsi yaptığının bilindiği de orada detaylı şekilde ele alındığından burada daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

¹⁶³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/64-65 (No. 692).

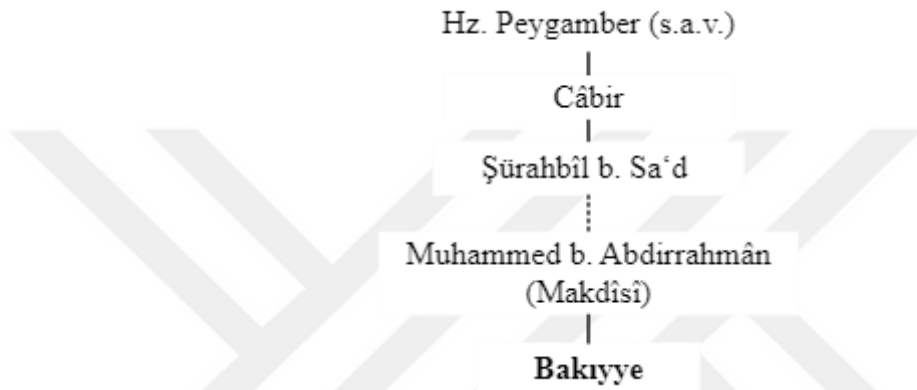
¹⁶³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/528-529 (No. 1060).

¹⁶³⁹ bk. “3.1.3.2.1. ‘Kim hasta olarak ölürse şehit olur.’ rivayeti” başlığı.

3.4.4.1.4. Cömertlik ya da cimriliğin sahip olunan mal miktarı ile ilgili olmadığı hakkındaki rivayet

وسألت أبي عن حديث رواه بَقِيَّةُ؛ قَالَ: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ شُرَحْبِيلَ بْنِ سَعْدٍ، عَنِ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ؛ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ لِأَبِي ذَرٍّ: «يَا أَبَا ذَرٍّ، أَتَرَى الْبُخْلَ مِنْ قَلَّةِ الْمَالِ، وَالسَّمَاخَةَ مِنْ كَثْرَةِ الْمَالِ؟»، قَالَ: ذَلِكَ مَا أَقُولُ. قَالَ: «كَأَلَا! يَا أَبَا ذَرٍّ! هُمَا خُلُقَانِ جَبِلَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا الْعَبْدُ»؟

قَالَ أَبِي: أَرَى أَنَّ مُحَمَّدًا هَذَا هُوَ الْمُقْدِسِيُّ، مَتْرُوكُ الْحَدِيثِ. وَقَدْ تَرَكَ مِنَ الْإِسْنَادِ رَجُلًا.¹⁶⁴⁰

Bakıyye ↔ (haddesenî) Muhammed b. Abdirrahmân ↔ Şürahbîl b. Sa'd ↔ Câbir ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) Ebû Zer'e cömertlik ya da cimriliğin mal çokluğu ya da azlığı ile ilgili olmadığını, bunların Allah'ın (c.c.) üzerlerinde kullarını şekillendirdiği birer ahlak olduğunu söylemektedir.¹⁶⁴¹ Ebû Hâtim isnadda adı geçen Muhammed'in, metrûkü'l-hadîs diye nitelediği Makdîsî olduğunu, ayrıca isnaddan bir râvinin düşürüldüğünü belirtmektedir.

Öncelikle Ebû Hâtim'in Muhammed'in nisbesini açıklama ihtiyacı hissetmesinden sadece "Muhammed b. Abdirrahmân" denildiğinde bu râvinin kimliğinin vuzuha kavuşmadığı anlaşılmaktadır. Bakıyye'nin Muhammed b. Abdirrahmân isimli iki hocası bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Hâtim'in burada sözünü ettiği Muhammed b. Abdirrahmân el-Makdîsî'dir.¹⁶⁴² Ancak bu râvinin Şürahbîl'den hadis işittiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan Şürahbîl'den hadis rivayeti ile tanınan râvi

¹⁶⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/132-133 (No. 2385).

¹⁶⁴¹ Hadis başka kaynaklarda bulunamamıştır.

¹⁶⁴² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/657. Diğeri ise Muhammed b. Yahyâ sadûk bir râvi olan Muhammed b. Abdirrahmân b. İrk el-Yahmûsî'dir. Her iki râvi de Şürahbîl'in talebesi değildir.

Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebî Zi'b'dir (ö. 159/776).¹⁶⁴³ Fakat Bakıyye de onun talebeleri arasında yer almamaktadır. Makdisî ile İbn Ebî Zi'b aynı tabakadan yaşta râvilerdir. Bakıyye'nin Muhammed'in adını/nisbesini tam vermeyerek Makdisî'nin İbn Ebî Zi'b ile karıştırılmasını umduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Hâtim bu isnaddan bir râvinin düştüğünü belirtmiş, ancak onun kim olduğunu söylememiştir. Muhakkikin de işaret ettiği üzere söz konusu râvi Muhammed b. Abdirrahmân ile Şürahbîl arasından düşmüş olmalıdır. Zira Şürahbîl, Câbir'den rivayetleriyle meşhurdur.¹⁶⁴⁴ Dolayısıyla ikisi arasında bir inkıta ihtimali zayıftır. Bu durumda inkıta'nın Muhammed b. Abdirrahmân ile Şürahbîl arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Aslında ilk bakışta Muhammed b. Abdirrahmân'nın Şürahbîl'den rivayetle meşhur İbn Ebî Zi'b olduğu düşünüleceğinden, Bakıyye de hadisi tahdîs sîgası ile naklettiği için isnad sahih ve muttasıl gözükmektedir. Ancak Ebû Hâtim, Muhammed b. Abdirrahmân'ın, nisbesi Makdisî olan râvi olduğunu bildiği için burada bir inkıta gerçekleştiğini fark etmiştir. Bu durumda Bakıyye'nin hadiste hem şüyûh hem de tesviye tedlîsi yaptığı ortaya çıkmaktadır. O, hadisi Makdisî'den işitmiş, fakat hem zayıf olduğu için hem de aslında hadis işitmediği İbn Ebî Zi'b'le karıştırılması ve belki kendisinin de İbn Ebî Zi'b'den semâının bulunduğu algısının oluşması amacıyla onun nisbesini kasten söylememiştir. Üstelik hadisi ondan naklederken semâ lafzı kullanarak tedlîs şüphesini üzerinden kaldırmaya çalışmıştır. Oysa aslında Makdisî'nin hocasını da isnaddan düşürerek bir de tesviye tedlîsi yapmıştır.

İlel'de aynı isnadla bir başka hadis daha nakledilmiştir.¹⁶⁴⁵ Bu örnekte yapılan açıklamalar o hadis için de geçerli olduğu için hadise metinde tekrar yer verilmeyecektir. Ancak bu ikinci örnekte Ebû Hâtim'in Muhammed'in nisbesine dikkat çekerek onun İbn Ebî Zi'b olmadığını belirttiği söylenmelidir. Bu açıklama Bakıyye'nin, Makdisî'nin İbn Ebî Zi'b zannedilmesini istediğini bir bakıma tekit etmektedir. Ayrıca Bakıyye'nin, Makdisî'nin tam kimliğini gizleme çabasının bir defaya mahsus olmadığını da göstermektedir. Ebû Hâtim söz konusu ikinci hadise münker hükmünü vermiştir.

¹⁶⁴³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/414.

¹⁶⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/414.

¹⁶⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/134-135 (No. 2387).

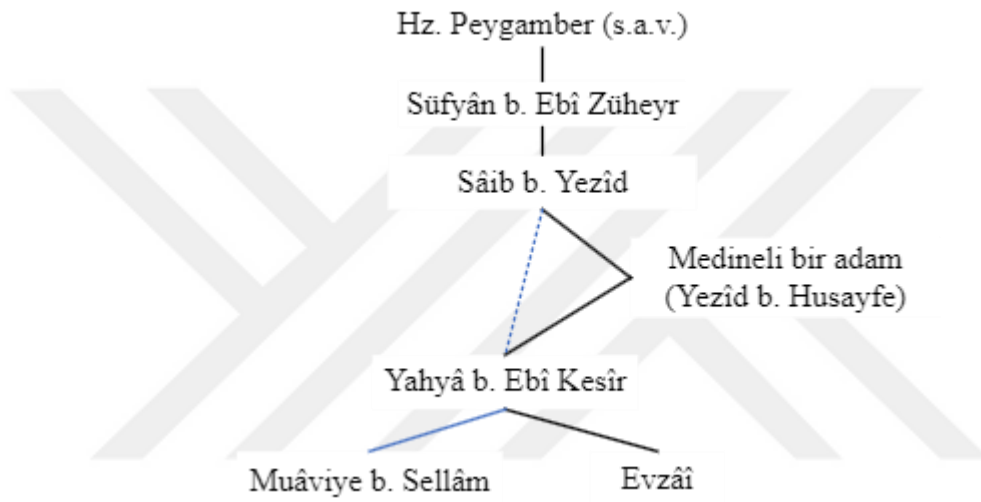
3.4.4.2. Râvinin müphem bırakılmasıyla yapılan şüyûh tedlîsi

3.4.4.2.1. İstisnalar dışında köpek besleyenin ecrinin eksileceği rivayeti

وسألت أبي عن حديث رواه الأوزاعي، عن يحيى بن أبي كثير، عن رجل من أهل المدينة؛ قال: حدثني السائب ابن يزيد؛ قال: حدثني سفيان بن أبي زهير؛ قال سمعت النبي ﷺ يقول: «من أمسك كلباً، ينقص من عمله كل يوم قيراطاً»؟

قلت لأبي: من هذا الرجل من أهل المدينة؟

قال: هو يزيد بن حصيفة.¹⁶⁴⁶

İbn Ebî Hâtîm babasına “Sürü, av ya da ziraat köpeği dışında bir köpek besleyen kimsenin amelinden her gün bir kırat eksilir.” hadisinin, Evzâî ↔ Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Medineli bir adam (racül) ↔ Sâib b. Yezîd ↔ Süfyân b. Ebî Züheyr ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindeki isnadında¹⁶⁴⁷ yer alan “Medineli adam”ın kim olduğunu sormuş, Ebû Hâtîm de bu müphem râvinin kimliğini Yezîd b. Husayfe olarak açıklamıştır.¹⁶⁴⁸

Daha önce belirtildiği üzere Yahyâ b. Ebî Kesîr, hadis imamlarının tedlîs yaptıklarına ihtimal verdikleri, fakat rivayetlerinin geneline oranla az tedlîs yapmaları ve hadiste imam olmaları sebebiyle büyük muhaddislerin rivayetlerini tahrîc ettikleri ikinci

¹⁶⁴⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 4/536-537 (No. 1624).

¹⁶⁴⁷ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf el-Esam en-Nîsâbü'rî Esam - Ebû Ali İsmâil b. Muhammed es-Saffâr, *Mecmû' fihî musannefâtü Ebî'l-Abbâs el-Esam ve İsmâil es-Saffâr*, thk. Nebîl Sadeddîn Cerrâr (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004), 61 (No. 38).

¹⁶⁴⁸ Nitekim hadis çok sayıda râvi tarafından Yezîd b. Huzayfe'den nakledilmiştir. Örneğin bk. Buhârî, “Hars ve Müzâra'a”, 3 (No. 2323); Müslim, “Müsâkât”, 1576. Ebû Hâtîm'in müphem râvinin kimliğini belirlerken bu bilgiyi kullandığını düşünmek mümkündür.

mertebe müdellislerdendir. Bu örnekte hem Yezîd b. Abdillâh b. Husayfe hem de Yahyâ b. Ebî Kesîr, Sâib b. Yezîd'in talebeleri arasındadır.¹⁶⁴⁹ İkisi de akran râviler olan Yezîd ve Yahyâ birbirlerinin hoca-talebeleri arasında zikredilmemiştir. Ancak bu örnekten hareketle Yahyâ'nın Yezîd'den hadis işittiği anlaşılmaktadır. Ne var ki Yahyâ, sika olan¹⁶⁵⁰ Yezîd'in adını müphem bırakarak şüyûh tedlîsi yapmış gibi gözükmetedir.

Yahyâ b. Ebî Kesîr'in bu örnekte şüyûh tedlîsi yaptığını destekleyen bir husus da Muâviye b. Sellâm'ın hadisi Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Sâib b. Yezîd ↔ Süfyân b. Ebî Züheyr ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakletmesidir.¹⁶⁵¹ Görüldüğü üzere söz konusu tarikte İbn Ebî Kesîr normalde adını müphem bıraktığı Yezîd'i isnaddan tamamen düşürerek isnad tedlîsi yapmıştır. Bu da onun Yezîd'in adını isnadda zikretmedeki isteksizliğini göstermektedir. İbn Ebî Kesîr'in ifade edildiği şekilde gerek şüyûh gerek isnad tedlîsi yapmasının sebebi, kendisinin de aynı hocadan işitme imkânı varken hadisi akranı olan bir râviden aldığını belli etmek istememesi ve âlî isnada sahipmiş gibi göstermeyi arzulaması olsa gerektir.

3.4.4.2.2. Firavun'un insanların kurban kestiği putlara sahip olduğu rivayeti

وَسَمِعَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ الْجَنِّيدِ عَنْ حَدِيثِ رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَرَ الْعَدَنِيُّ، عَنْ ابْنِ عُيَيْنَةَ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: ﴿وَفِرْعَوْنُ ذِي الْأَوْتَارِ﴾؛ قَالَ: كَانَ لَهُ مَنَارَاتٌ يَذْبَحُ عَلَيْهَا النَّاسُ؟

فَقَالَ ابْنُ جُنَيْدٍ: أَخْطَأَ فِيهِ ابْنُ أَبِي عُمَرَ؛ إِنَّمَا هُوَ الصَّوَابُ: مَا رَوَاهُ يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ، عَنْ مُحَمَّدٍ مَوْلَى عُمَارَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ.

¹⁶⁵² وَرَوَى يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْقَطَّانُ، عَنِ الثَّوْرِيِّ، عَنِ ابْنِ أَبِي خَالِدٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ؛ وَلَمْ يَسَمِ الرَّجُلَ.

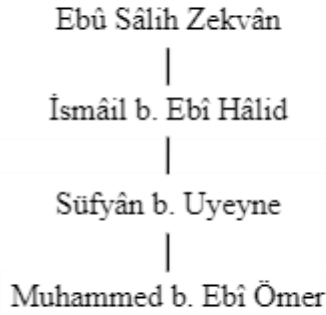
¹⁶⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/195.

¹⁶⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/193-195; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/450-451.

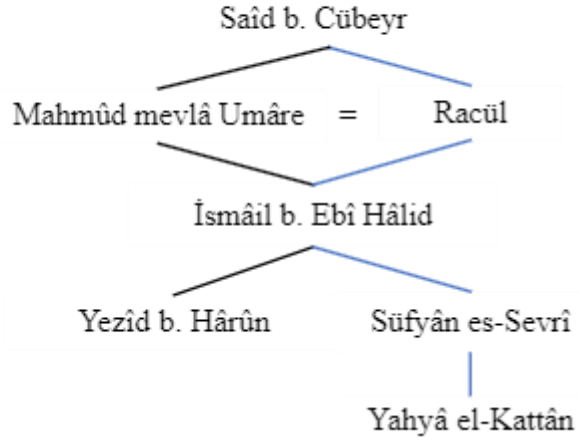
¹⁶⁵¹ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 4/54; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 1/142 (No. 30); Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 43/256.

¹⁶⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/31-32 (No. 1785).

İsnad 1:

İsnad 2 ve 3 :

İbn Ebî Hâtim, bir başka hocası olan, babasının akranı İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî'ye (ö. 270/884 [?]) Muhammed b. Ebî Ömer ↔ Süfyân b. Uyeyne ↔ İsmâil b. Ebî Hâlid ↔ Ebû Sâlih Zekvân et-Teymî isnadlı Firavun'un insanların kurban kestikleri putlara sahip olduğunu anlatan maktû hadisi sormaktadır. İbnü'l-Cüneyd bu rivayetin râvisi Muhammed b. Ebî Ömer'in hata yaptığını söyleyerek hadisin sahih isnadını Yezîd b. Hârûn ↔ İsmâil b. Ebî Hâlid ↔ Mahmûd mevlâ Umâre ↔ Saîd b. Cübeyr şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁵³ İbnü'l-Cüneyd ayrıca hadisin bundan başka bir tarikini daha Yahyâ b. Saîd el-Kattân ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ İsmâil b. Ebî Hâlid ↔ racûl ↔ Saîd b. Cübeyr olarak vermiştir.¹⁶⁵⁴

İlk tarikte bir hata söz konusudur ve bunun tedlîsle bir ilgisi yoktur. Ancak ikinci ve üçüncü tarikler bir arada değerlendirildiğinde ikinci mertebeden bir müdellis olan İsmâil b. Ebî Hâlid'in yaptığı tedlîs ortaya çıkmaktadır. Buna göre ikinci isnadda hadisi Mahmûd mevlâ Umâre aracılığıyla Saîd b. Cübeyr'den nakleden İsmâil b. Ebî Hâlid, üçüncü isnadda "Mahmûd mevlâ Umâre" yerine "racûl" demiş, yani bahsedilen râviyi müphem bırakmıştır. Mahmûd'un Saîd b. Cübeyr'in sözlerini Saîd'den aktardığı, kendisinden de İsmâil b. Ebî Hâlid'in hadis naklettiği¹⁶⁵⁵ ve tanınmayan bir râvi olduğu¹⁶⁵⁶ bildirilmiştir. İsmâil'in, meçhûl bir râvi olduğu için üçüncü tarikte onun adını gizleyerek şüyûh tedlîs yaptığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁵³ Hadisin sözü edilen bu iki tariki de başka kaynaklarda bulunamamıştır.

¹⁶⁵⁴ Sevrî tariki için bk. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 24/372-373.

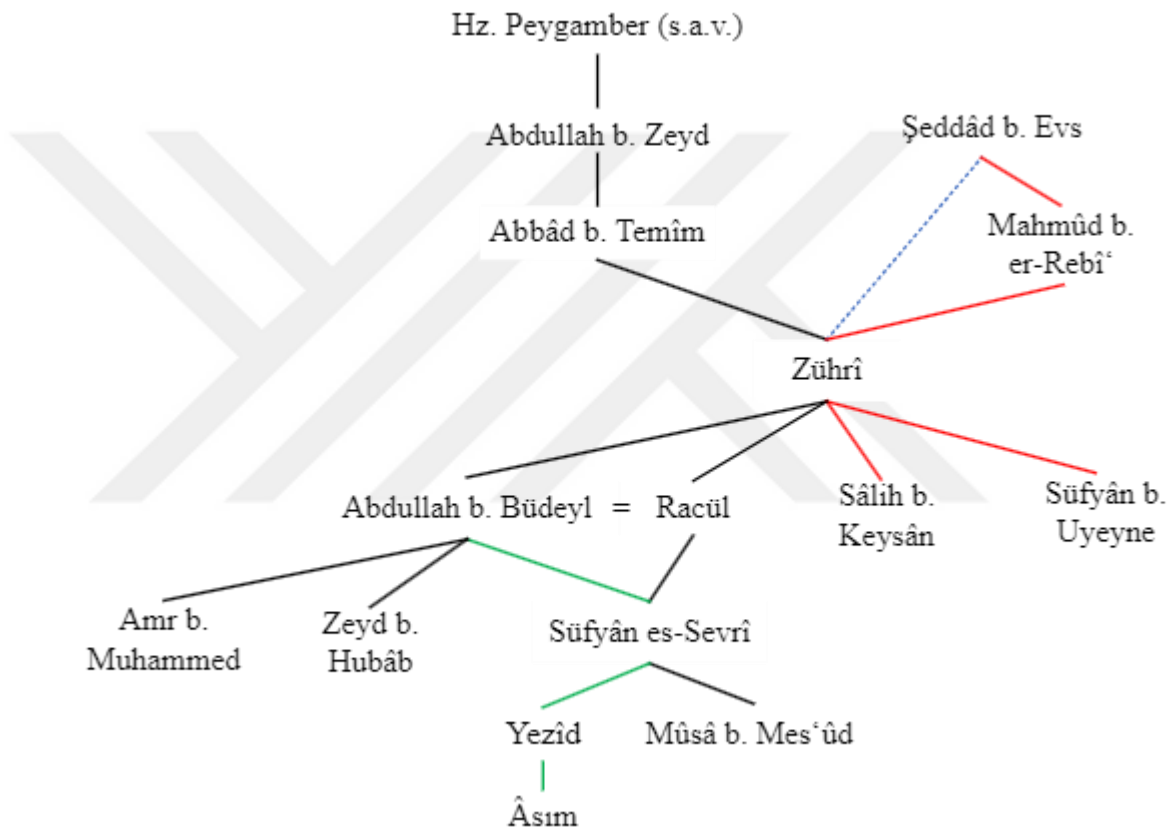
¹⁶⁵⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7/405.

¹⁶⁵⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/384.

3.4.4.2.3. “Ey Araplar, gelin. Sizin hakkınızda en çok korktuğum şey zina ve gizli şehvettir.” rivayeti

وسألت أبي عن حديث رواه أبو خديفة، عن سُفْيَانَ، عن رجلٍ، عن الزُّهْرِيِّ، عن عَبَّادِ بْنِ تَمِيمٍ، عن عَمِّهِ: أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: «يَا نَعَايَا الْعَرَبِ، إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمُ الزِّنَا، وَالشَّهْوَةُ الْحَفِيَّةُ»؟

قَالَ أَبِي: لَيْسَ هَذَا الْحَدِيثُ مِنْ حَدِيثِ عَبَّادِ بْنِ تَمِيمٍ؛ إِنَّمَا زُوِيَ هَذَا الْحَدِيثُ عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ رَجُلٍ؛ قَالَ: قَالَ شَدَّادُ بْنُ أَوْسٍ، قَوْلُهُ. وَكَانَ بِمَكَّةَ رَجُلٌ يُقَالُ لَهُ: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُدَيْلٍ الْحِزَاعِيُّ، وَكَانَ صَاحِبَ غَلْطٍ، فَلَعَلَّهُ أَخَذَهُ عَنْهُ.¹⁶⁵⁷

İbn Ebî Hâtim babasına Ebû Huzeyfe Mûsâ b. Mes'ûd ↔ Süfyân es-Sevrî ↔ racül ↔ Zührî ↔ Abbâd b. Temîm ↔ Amcası Abdullah b. Zeyd b. Âsım ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakledilen “Ey Araplar, gelin. Sizin hakkınızda en çok korktuğum şey zina ve gizli şehvettir.” hadisini¹⁶⁵⁸ sormuştur. Ebû Hâtim’in açıklamalarından hadiste iki illetin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/135-138 (No. 1864).

¹⁶⁵⁸ Hadis bu isnadla kaynaklarda bulunmamaktadır. Ancak Sevrî'den gelen Âsım b. Yezîd ↔ babası Yezîd ↔ Sevrî ↔ Büdeyl ↔ Zührî ↔ Abbâd b. Temîm ↔ Amcası ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tariki kaynaklarda zikredilmiştir (bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/122; Ebû Nuaym, *Târîhu Isfahân*, 2/26-

Hadisteki illetlerden birincisi rivayetin Abbâd b. Temîm'den gelmemesidir. Ebû Hâtîm bunu desteklemek üzere Zührî'nin hadisi bir başka râvî aracılığıyla Şeddâd b. Evs'ten mevkûf olarak naklettiğini belirtmektedir.¹⁶⁵⁹ Yani hadisin sahih isnadı Ebû Hâtîm'e göre Zührî ↔ racûl ↔ Şeddâd b. Evs şeklindedir. Görüldüğü üzere Zührî isnaddan ilk bakışta kimliği bilinmeyen bir râviyi düşürmüş ve bu şekilde aslında bir bakıma tedlîs yapmıştır. Ancak tezde bundan önce pek çok kere ifade edildiği üzere onun bu yaptığı yaşadığı erken dönem nedeniyle irsâl olarak kabul edilmeye daha uygundur. Zührî'nin isnaddan düşürdüğü râvî ise hadisin başka tariklerinden anlaşıldığı kadarıyla kendisinin hocası, Şeddâd'ın da talebesi olan sahâbî Mahmûd b. er-Rebî'dir.¹⁶⁶⁰ Öte yandan aslında Şeddâd'ın hadisi olan bu rivayetin Abbâd'dan nakledilmesi bir hata olmalıdır. Hatayı yapan râvî Zührî olamaz, çünkü Zührî'nin hadisi isnadda “Şeddâd” diyerek naklettiği, dipnotta işaret edilen çeşitli tarikler mevcuttur. Kanaatimizde bu hatayı yapan râvî aşağıda daha detaylı söz edilecek olan Abdullah b. Büdeyl'dir. Nitekim Sevrî tariki sayılmazsa sadece İbn Büdeyl tarikinde Şeddâd yerine Abbâd denildiği görülmektedir.

Hadisle ilgili ikinci problem ise Sevrî'nin hadisi naklettiği “racûl”ün kimliğidir. Ebû Hâtîm onun hadisi “sâhibü galat” diye nitelediği Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî'den aldığını düşünmektedir. Nitekim hadis bazı kaynaklarda Abdullah b. Büdeyl ↔ Zührî ↔ Abbâd b. Temîm ↔ Amcası Abdullah ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁶⁶¹ isnadıyla nakledilmiştir. Sevrî'nin hadisin isnadında Şeddâd yerine Abbâd demesi de onun bu hadisi aslında Abdullah b. Büdeyl'den işittiğini desteklemektedir. Şöyle ki, aslında ilk bakışta Sevrî isnadda “Abbâd” demekle Abdullah b. Büdeyl'e mütâbaat ediyor gözükmektedir. Ancak Abbâd'ın bu hadisi nakletmediği bilindiğinden isnadda onun adının geçmesinin bir hata olduğu anlaşılmaktadır. İki

27). *Hilye*'de isnadda “amcası” yerine “babası” denilmiş, *Târihu Isfahân*'da ise isnadın bu kısmı Abbâd ↔ babası ↔ amcası olarak verilmiştir. İsnaddaki Büdeyl hakkında açıklama ise tez metninde yapılmıştır.

¹⁶⁵⁹ Gerçekten da hadis Zührî'nin naklettiği tarik dışında başka isnadlarla da Şeddâd'dan nakledilmiştir. Recâ b. Hayve ↔ Mahmûd ↔ Şeddâd (bk. Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 2/798 [No. 1124]; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/269), Sâlih b. Keysân ↔ Zührî ↔ Mahmûd ↔ Şeddâd (bk. Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/153 [No. 6410]) ve Süfyân b. Uyeyne ↔ Zührî ↔ Mahmûd ↔ Şeddâd (bk. Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 2/797-798 [No. 1121, 1122, 1123]; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/268; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/152 [No. 6409]) tarikleri buna örnektir.

¹⁶⁶⁰ Nitekim hadis üstteki dipnotta da işaret edildiği gibi çeşitli râviler tarafından Zührî ↔ Mahmûd b. Rebî' ↔ Şeddâd şeklinde mevkûf olarak nakledilmiştir.

¹⁶⁶¹ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/150-151 (No. 6405); Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 2/796 (No. 1120). Hadisi İbn Büdeyl'den nakleden râvî; Beyhakî'de Zeyd b. Hubâb, Taberî de ise Amr b. Muhammed'dir.

farklı râvinin aynı hatayı yapması uzak bir ihtimal olduğu için de Sevrî'nin hadisi aslında bu hatayı yaparak nakleden İbn Büdeyl'den işittiği ve bu yüzden hatalı naklettiği ortaya çıkmaktadır. Sevrî'nin hadisi İbn Büdeyl'den işittiğini kanıtlayan bir başka husus da hadisin Âsım b. Yezîd ↔ babası ↔ Sevrî ↔ Büdeyl ↔ Zührî ↔ Abbâd b. Temîm ↔ Amcası ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁶⁶² isnadıyla da nakledilmesidir. Her ne kadar Ebû Nuaym buradaki Büdeyl'in Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî olduğunu söylese de kanaatimizce bu râvi aslında Büdeyl'in oğlu Abdullah'tır. Muhtemelen hadisi Sevrî'den nakleden râvilerden Âsım veya babası hata yaparak Büdeyl'in başındaki "ibn" kelimesini söylememiştir.

Özetle Süfyân es-Sevrî'nin "racül" diyerek müphem bıraktığı râvinin sadûk râvi¹⁶⁶³ Abdullah b. Büdeyl olduğu anlaşılmaktadır. Sevrî, kendisinin talebesi olan¹⁶⁶⁴ İbn Büdeyl'in adını muhtemelen hem yaşının küçüklüğü hem de güvenilirliğindeki eksiklik nedeniyle gizlemeyi tercih etmiş ve bu şekilde şüyûh tedlîsi yapmıştır.

3.4.5. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)

Tezde daha önce de belirtildiği üzere bir hadisi kitaptan aldığı halde semâ yoluyla almış gibi nakletmeye aralarında Yahyâ b. Maîn'in de bulunduğu çeşitli âlimler açıkça tedlîs demişlerdir. İbn Ebî Hâtim de eserinde buna örnek olabilecek rivayetler nakletmiştir. Ancak bu örneklerde hocaları, yapılan fiili açıklamalarına rağmen bunu tedlîs saydıklarına dair bir ifade kullanmamışlardır.

3.4.5.1. Miraç gecesinde meleklerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hacamat yaptırmasını söyledikleri rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ زَيْدُ بْنُ رَبِيعٍ، عَنْ عَبْدِ بْنِ مَنْصُورٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «مَا مَرَرْتُ بِمَلَأٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ لَيْلَةَ أُسْرِي بِي إِلَّا كُلُّهُمْ يَقُولُ لِي: عَلَيْكَ بِالْحِجَامَةِ يَا مُحَمَّدٌ».

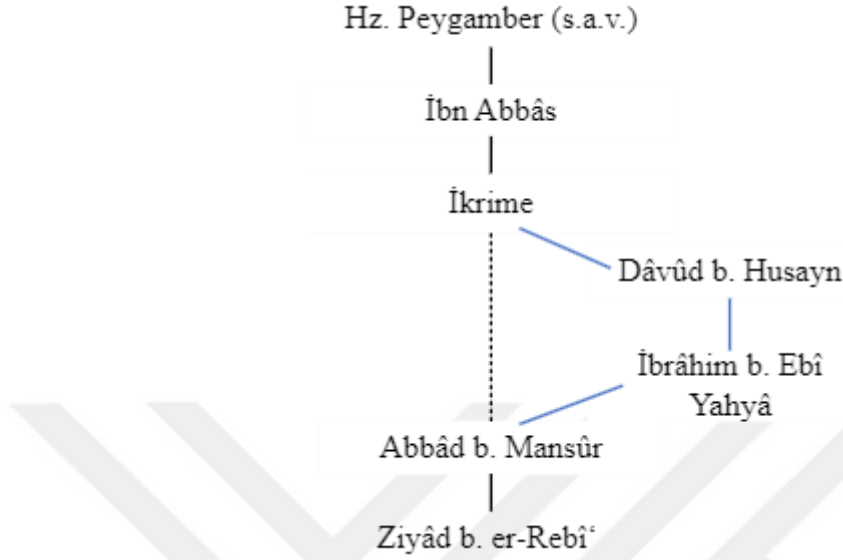
قَالَ أَبِي: هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ.

¹⁶⁶² Ebû Nuaym, *Hilyetü 'l-evliyâ*, 7/122; Ebû Nuaym, *Târîhu Isfahân*, 2/26-27.

¹⁶⁶³ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 14/325; İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 5/155-156. İbn Büdeyl'in metin ya da isnadında ziyade ile naklettiği münker hadislerinin bulunduğu söylenmiştir. Ayrıca "sâlih" ve "suveylih" olarak da nitelenen İbn Büdeyl'in hata yapabildiği bildirilmiştir.

¹⁶⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 14/325.

قَالَ أَبِي: قَالَ: إِنَّ عِبَادَ بْنِ مَنْصُورٍ أَخَذَ جُزْءًا مِنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي يَحْيَى، عَنْ دَاوُدَ بْنِ حَصِينٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، فَمَا كَانَ مِنَ الْمَنَاقِيرِ فَهُوَ مِنْ ذَلِكَ.¹⁶⁶⁵

Ziyâd b. er-Rebî' ↔ Abbâd b. Mansûr ↔ İkrime ↔ İbn Abbas ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen, meleklerin isrâ gecesinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hacamat yaptırmasını söyledikleri bu hadis¹⁶⁶⁶ Ebû Hâtim tarafında münker kabul edilmiştir. Ebû Hâtim, Abbâd'ın İbrâhim b. Ebî Yahyâ'dan Dâvûd b. Husayn ↔ İkrime ↔ İbn Abbâs kanalıyla gelen bir cüz aldığı ve naklettiği münker hadislerin bu cüzden geldiğini bildirmiştir.

Bilindiği üzere kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış gibi aktarmaya Yahyâ b. Maîn'in de aralarında bulunduğu bazı âlimler tedlîs demektedir. Bu örnekte de cüzden/kitaptan bir hadisin semâ ile alınmış gibi nakledildiği görülmektedir. Ancak Ebû Hâtim bu fiili tedlîs kabul ettiğine dair bir ifade kullanmamıştır. Yine de Ebû Hâtim'in aynı isnadla gelen ve isnaddan yine İbrâhim ile Dâvûd'un düştüğü bir başka hadisi müdelles kabul ettiği daha önce de gösterildiğinden onun bu hadiste de tedlîs gerçekleştiğini düşünmesi uzak bir ihtimal değildir. Şuayb el-Arnaût da bu hadisi incelerken hadiste yapılanın tedlîs olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁶⁷

¹⁶⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/16-17 (No. 2274).

¹⁶⁶⁶ İbn Mâce, "Tıb", 20 (No. 3477). Ayrıca bk. Tirmizî, "Tıb", 12 (No. 2178); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 5/340 (No. 3316); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 12/138 (No. 24151); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/233 (No. 7473). Tirmizî'de hadisi Abbâd'dan nakleden râvi Nadr b. Şümeyl, diğerlerinde ise Yezid b. Hârûn'dur.

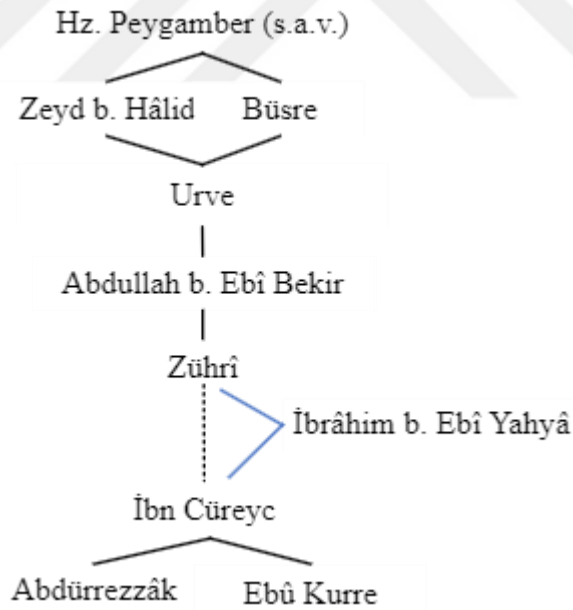
¹⁶⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 5/340 (No. 3316, dipnot).

Ukaylî bu hadisi Yahyâ el-Kattân'ın Abbâd'a sorduğunu, onun da “haddesenî İbn Ebî Yahyâ an Dâvûd b. Husayn an İkrime an İbn Abbâs” dediğini aktarmaktadır.¹⁶⁶⁸ Burada Abbâd'ın “haddesenî İbn Ebî Yahyâ” demesi dikkat çekicidir. Zira Ebû Hâtim'in açıklaması onun İbrâhim'den bir cüz aldığını bildirmekte fakat semâdan söz etmemektedir. Bu lafzı kullandığına göre Abbâd söz konusu cüzü İbrâhim'den semâ etmiş olmalıdır. Ancak hadisi cüzden aldığını belirtmeden hem İbrâhim'i hem de onun hocası Dâvûd'u isnaddan düşürerek tedlîs yapmıştır. Hadisin isnadıyla ilgili detaylı bilgiler daha önce verildiğinden burada tekrar edilmeyecektir.¹⁶⁶⁹

3.4.5.2. Zekere dokunmadan dolayı abdest gerekeceği rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه عبد الرزاق، وأبو قرة موسى بن طارق، عن ابن جريج، عن الزُّهري، عن عبد الله بن أبي بكر، عن عروة، عن بسرة، وزيد بن خالد، عن النبي ﷺ، في مسح الذكر.

قال أبي: أخشى أن يكون ابن جريج أخذ هذا الحديث من إبراهيم بن أبي يحيى، لأن أبا جعفر حدثنا، قال: سمعت إبراهيم بن أبي يحيى، يقول: جاءني ابن جريج بكتب مثل هذا، خفف يده اليسرى، ورفع اليمنى مقدار بضعة عشر جزءاً، فقال: أروي هذا عنك؟ فقال: نعم.¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶⁸ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/136-137. Aynı bilgi için bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/166.

¹⁶⁶⁹ bk. “3.4.1.1.13. Uyumken sürme kullanmanın göze iyi geldiği rivayeti (Abbâd tariki)” başlığı.

¹⁶⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 1/490-491 (No. 62).

Abdürrezzâk¹⁶⁷¹ + Ebû Kurre Mûsâ b. Târik¹⁶⁷² ↔ İbn Cüreyç ↔ Zührî ↔ Abdullah b. Ebî Bekir ↔ Urve ↔ Büsre + Zeyd b. Hâlid ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen “messi zeker” hadisi¹⁶⁷³ hakkında Ebû Hâtim, İbn Cüreyç’in bu rivayeti İbrâhim b. Ebî Yahyâ’dan aldığını düşündüğünü belirtmiştir. Bu düşüncesinin sebebinin ise Ebû Ca’fer’in kendisine naklettiği İbrâhim b. Ebî Yahyâ’nın bir sözü olarak açıklamıştır. İbn Ebî Yahyâ’nın anlattığına göre İbn Cüreyç ona yaklaşık on kûsur cüz miktarı çok sayıda kitap getirmiş ve “Bunları senden rivayet edeyim mi?” demiş, İbn Ebî Yahyâ da ona onay vermiştir. Anlaşılan Ebû Hâtim bu hadisin de söz konusu kitaplardan geldiğini düşünmektedir.

Her ne kadar Zührî, İbn Cüreyç’in hocaları arasında zikredilse de¹⁶⁷⁴ İbn Cüreyç’in kendisi Zührî’den hiçbir şey dinlemediğini, sadece Zührî’nin ona bir cüz verdiğini, kendisinin de bunu yazdığını ve bu cüzde olanları rivayet etmek üzere Zührî’nin kendisine icâzet verdiğini belirtmektedir.¹⁶⁷⁵ Muhtemelen Ebû Hâtim bunu bildiği için isnadda İbn Cüreyç ↔ Zührî ifadesini görünce İbn Cüreyç’in hadisi ondan işitmediğini hemen anlamış ve kimi isnaddan düşürmüş olabileceğini düşünmüştür. Sonuçta da isnaddan düşen râviyi İbn Ebî Yahyâ olarak belirlemiştir. İbn Cüreyç’in, metruk bir râvi olması ve yaşının küçüklüğü nedeniyle İbrâhim’i bazen isnaddan tamamen düşürdüğü bazen de şüyüh tedlîsi yaptığına dair detaylı bilgiler daha önce verildiğinden burada tekrar edilmeyecektir.

İbn Cüreyç’in hadisi İbrâhim’in kendisine verdiği kitaptan naklettiği anlaşılmaktadır. Kitabı da semâ yoluyla almadığı, sadece rivayet için icâzet aldığı Ebû Hâtim’in açıklamasından anlaşılmaktadır. Bu durumda İbn Cüreyç, kitaptan aldığı halde bunu belirtmeden naklettiği hadiste kitap sahibini isnaddan düşürerek tedlîs yapmıştır. Bu hadisin Dârekutnî’nin naklettiği iki isnadında İbn Cüreyç’in tahdîs sîgası kullandığı dikkat çekmektedir.¹⁶⁷⁶ Normalde bir müdellis olarak kullandığı sîgayı oldukça dikkat

¹⁶⁷¹ Abdürrezzâk’ın naklettiği tarik için bk. İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, 6/39 (No. 3226); Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride*, 15/350; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 24/194-195 (No. 491).

¹⁶⁷² Ebû Kurra’nın naklettiği tarik için bk. Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride*, 15/322.

¹⁶⁷³ Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen*, 1/406 (No. 1104). Beyhakî’nin isnadı Şâfiî ↔ İbn Cüreyç ↔ Zührî ↔ Abdullah b. Ebû Bekir ↔ Urve ↔ Büsre + Zeyd b. Hâlid ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir. Hadis her tabakada çok sayıda râvi tarafından nakledilmiş meşhur bir hadistir. İbn Cüreyç’ten başka hadisi bu isnadla Zührî’den nakledenler için bk. Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride*, 15/346-351.

¹⁶⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/343.

¹⁶⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/357-358.

¹⁶⁷⁶ Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride*, 15/350-351. Birinci isnad Muhammed b. İsmâil el-Fârisî ↔ İshâk b. İbrâhim es-San’ânî ↔ Abdürrezzâk ↔ İbn Cüreyç ↔ (haddesenî) Zührî ↔ Abdullah b. Ebû Bekir ↔

eden İbn Cüreyc'in burada açıkça semâ lafzı kullanmasının nedeni muhtemelen bu hadisin İbrâhim'den başka Zührî'nin de kendisine icâzetle birlikte verdiği cüzde yer almasıdır. Belki de İbrâhim'den icâzet aldığı hadis kitapları arasında Zührî'den gelen ve daha önce Zührî'nin kendisinden de rivayet izni istediği cüz bulunmaktadır. Bu icazete güvenerek tahdîs sîgası kullandığı düşünülürse İbn Cüreyc'in tahdîs sîgası kullandığı bu tariklerde tam olarak sıyağ tedlîsi yaptığı ortaya çıkmaktadır.

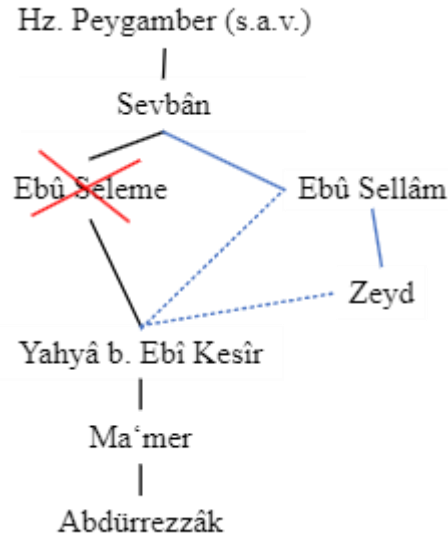
3.4.5.3. Kabristanda bineğe binmek hakkındaki rivayet

وسألت أبي عن حديث؛ رواه عبدُ الرزّاق، عن مَعْمَرٍ، عن يحيى بن أبي كثيرٍ، عن أبي سلمة، عن ثوبان، عن النبي ﷺ: أَنَّهُ كَانَ فِي جَنَازَةٍ، فَأَنِّي بِدَايَةٍ، فَأَبَى أَنْ يَرْكَبَهَا، فَلَمَّا انْصَرَفَ أَتَى بِدَايَةٍ، فَرَكِبَ، فَقَالَ لَهُ الَّذِي أَتَاهُ بِالِدَايَةِ أَوَّلًا: أَنْزِلْ فِي شَيْءٍ؟ قَالَ: «لَا، وَلَكِنْ لَمْ أَكُنْ لَأَرْكَبَ، وَالْمَلَائِكَةُ يَمْشُونَ»؟

قال أبي: هذا حديثٌ خطأ، ليس الحديثُ من حديثِ أبي سلمة بن عبد الرحمن، وأبو سلمة عن ثوبان لا يحيى، إنما هذا حديثٌ يرويه أبو سلام، عن ثوبان، ويحيى بن أبي كثيرٍ يروي عن زيد بن سلام، عن جدّه أبي سلام، فيُحتملُ أن يكون أخذه عن زيد، عن أبي سلام، عن ثوبان، عن النبي ﷺ، وأسقط زيدًا من الوسط، أو لم يحفظ عنه، ولا أعلمُ روى أبو سلمة عن ثوبان إلّا حديثًا، يرويه أبو سعد البقّال، -وهو حديثٌ مُنكَرٌ- عن أبي سلمة، عن ثوبان، عن النبي ﷺ قال: «من شهد أن لا إله إلّا الله».

قال أبي: وأبو سعد البقّال: لا أعلمُ سمع من أبي سلمة، ولا من أبي سلام، وإذا رأيت الرجل لا يروي عنه الثوري، -وأراه قال: وشعبة- وقد أدركاه فما ظنك به؟!¹⁶⁷⁷

Urve ↔ Büsre ya da Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.), ikinci isnad ise Nîsâbûrî ↔ Yûsuf b. Saîd ↔ Haccâc ↔ İbn Cüreyc (ahberanî) Zührî ↔ Abdullah b. Ebû Bekir ↔ Urve ↔ Büsre ya da Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir.
¹⁶⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/553-554 (No. 1078).

Abdürrezzâk ↔ Ma'mer ↔ Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Ebû Seleme ↔ Sevbân ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen hadiste anlatıldığına göre, cenaze defnedilirken binmesi için kendisine bir binek getirilen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) buna binmemesi, daha sonra mezarlıktan ayrıldığı zaman getirilen bineğe ise binmesi üzerine bu konuda bir âyet inip inmediğini sorulunca Hz. Peygamber (s.a.v) “Hayır (âyet inmedi), fakat melekler yürürken bineğe binecek değilim.” buyurmuştur.¹⁶⁷⁸

Ebû Hâtim, hadisin Ebû Seleme b. Abdîrrahmân'ın hadislerinden olmadığı ve Ebû Seleme ↔ Sevbân isnadıyla hiç hadis nakledilmediğini belirterek bu hadisin hatalı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca hadisi Ebû Sellâm'ın Sevbân'dan naklettiğini belirterek isnaddaki “Ebû Seleme” lafzının bir tashîf olduğuna ve doğrusunun “Ebû Sellâm” olması gerektiğine işaret etmiştir. Hadisteki tashîften büyük ihtimalle Ma'mer ya da Abdürrezzâk sorumludur. Arada yaptığı -alt paragrafta değinilecek- açıklamadan sonra Ebû Hâtim, isnaddaki Ebû Seleme isminin hatalı olduğunu desteklemek üzere Ebû Seleme ↔ Sevbân isnadıyla tek bir hadisin geldiğini, onun da Ebû Sa'd el-Bakkâl'ın naklettiği münker bir hadis olduğunu belirtmektedir. Ebû Sa'd'ın da burada bir hata yapmış olabileceği ihtimalini değerlendirdiği anlaşılan Ebû Hâtim, onun Ebû Seleme ya da Ebû Sellâm'ın hiçbirinden semâi bulunmadığını söyleyerek, Ebû Sa'd'ın zaten zayıf bir râvi olduğuna işaret etmek üzere, Sevrî ve Şu'be'nin yetiştikleri halde

¹⁶⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 48 (No. 3177); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/507 (No. 50/1314); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/35 (No. 6854).

kendisinden hadis rivayet etmedikleri bir râviden de başka bir şey beklenemeyeceğini ifade etmiştir.

Hadisin tez konusunu asıl ilgilendiren tarafı ise Ebû Hâtîm'in arada yaptığı açıklamada ortaya çıkmaktadır. Buna göre Yahyâ'nın Zeyd b. Sellâm ↔ Ebû Sellâm isnadıyla hadis naklettiğini belirten Ebû Hâtîm, onun bu hadisi de Zeyd ↔ Ebû Sellâm ↔ Sevbân ↔ Hz. Peygamber (s.a.v) isnadıyla almasına rağmen isnadın ortasından Zeyd'i düşürmüş olabileceğini söylemektedir. Gerçi Ebû Hâtîm onun hadisi iyi ezberleyememiş olma ihtimalinden de bahsetmiştir, ancak Yahyâ'nın, elinde bulunan ve Zeyd'e ait fakat ondan semâ etmediği kitaptan aldığı hadislerde Zeyd'i isnaddan düşürmek gibi bir temayülü bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle bu hadiste de aynı fiili gerçekleştirmiş olması daha yüksek bir ihtimaldir. Onun Yahyâ b. Maîn'in tedlîs dediği bu fiilin ayrıntıları daha önce işlendiğinden¹⁶⁷⁹ burada daha fazla detaya girilmeyecektir. İbn Ebî Hâtîm ve hocaları bu fiilin tedlîs olduğuna dair bir açıklama yapmamışlardır. Ancak Yahyâ'nın başka hadislerde de aynı fiili yaptığına dair örnekler eserde birkaç kez yer almıştır. Aşağıda bu örnekler görülecektir.

Özetle rivayetteki iki hata bir arada değerlendirildiğinde Yahyâ'nın Zeyd'i düşürerek kitaptan aldığı hadiste tedlîs yapmakla birlikte aslında Ebu Sellâm'ın ismini doğru verdiği, bu ismin Ebû Seleme olarak yanlış zikredilmesinden ise Yahyâ'dan sonra gelen râvilerden birinin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

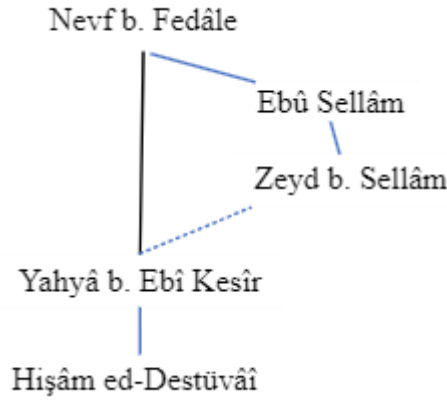
3.4.5.4. Allah'ın (c.c.) Hz. Mûsâ'ya (a.s.) seslenmesi rivayeti

وسئل أبي، عن حديثٍ، رواه هشام الدَّسْتُؤَائِي عن يحيى بن أبي كثير عن نوف؛ قال؛ فيما ناجى الله به موسى عليه السلام؟

قال أبي: لم يسمع يحيى من نوف شيئاً؛ إنما روي هذا عن يحيى، عن زيد بن سلام، عن أبي سلام عن نوف وهو أشبهه.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷⁹ bk. “3.1.4.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek (Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Zeyd b. Sellâm'dan tedlîsi)” başlığı.

¹⁶⁸⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 5/70-71 (No. 1810).

Hişâm ed-Destüvâi ↔ Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Nevf b. Fedâle el-Bikâlî isnadıyla gelen bu maktû rivayette Allah'ın (c.c.) Hz. Mûsâ'ya "Banyo, tuvalet ve kabir dışında ne zaman namaz vakti gelirse namaz kılasınız diye yeryüzünü sizin için temiz ve mescit kıldım." diyerek seslenmesi anlatılmaktadır.¹⁶⁸¹ Ebû Hâtim bu hadis ile ilgili Yahyâ'nın Nevf'ten hiçbir hadis işitmediği, bu hadisin aynı zamanda Yahyâ ↔ Zeyd b. Sellâm ↔ Ebû Sellâm ↔ Nevf isnadıyla nakledildiği¹⁶⁸² ve doğru tarikin de bu olduğu açıklamasını yapmıştır.

Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Zeyd b. Sellâm'dan gelen bir kitaba sahip olduğu ve bu kitaptan hadis naklederken tedlîs yaptığına dair detaylı bir açıklama daha önce zikredilmişti.¹⁶⁸³ Burada da aynı durumun söz konusu olduğu anlaşıldığından daha fazla ayrıntıya girilmeyecektir.

3.4.5.5. Kur'an'ı tilâvette itidalli olmak gerektiği rivayeti

وسألتُ أبا عَن حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ وَهَيْبٌ، عَن أُيُوبَ، عَن يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَن أَبِي رَاشِدٍ، عَن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ شَيْبَلٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: «اقْرَأُوا الْقُرْآنَ...»

قال أبي: رَوَاهُ بَعْضُهُمْ، فَقَالَ عَن يَحْيَى، عَن زَيْدِ بْنِ سَلَامٍ، عَن أَبِي سَلَامٍ، عَن أَبِي رَاشِدٍ الْحَبْرَانِيِّ، عَن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ شَيْبَلٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.

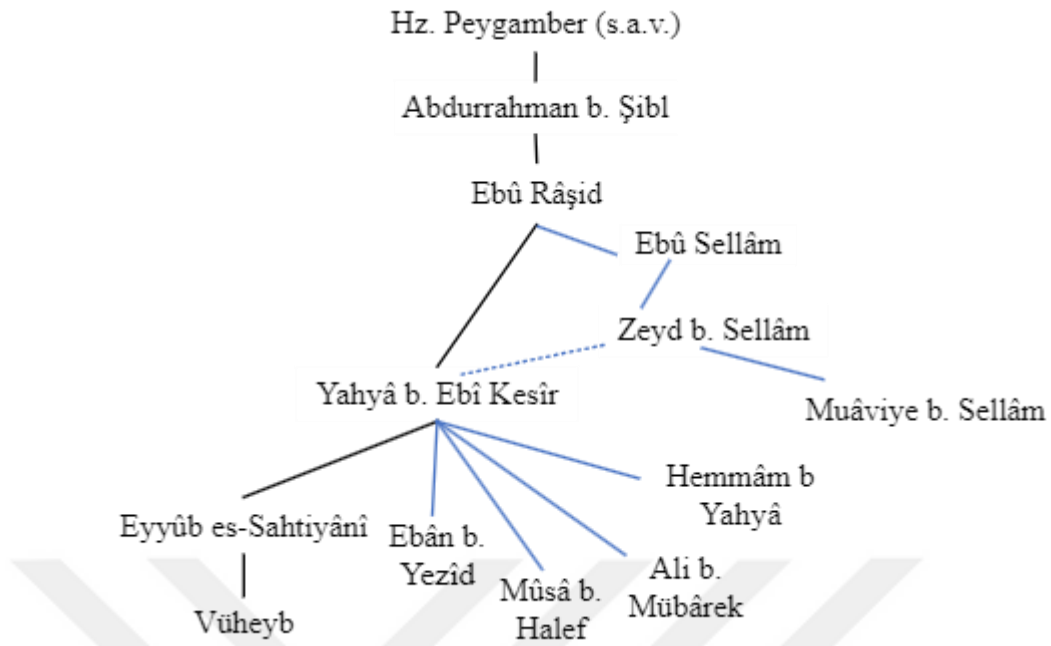
كِلَاهُمَا صَحِيحٌ، غَيْرَ أَنَّ أُيُوبَ تَرَكَ مِنَ الْإِسْنَادِ رَجُلَيْنِ.¹⁶⁸⁴

¹⁶⁸¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/489; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/48; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 61/120.

¹⁶⁸² Kaynaklarda hadise bu isnadla rastlanamamıştır.

¹⁶⁸³ bk. "3.1.4.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek: Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Zeyd b. Sellâm'dan tedlîsi" başlığı.

¹⁶⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/610-611 (No. 1674).

Bu örnekte “Kur’an’ı okuyun. Ondan dünyalık mal edinmeyi beklemeyin, (sadece onu okuyup diğer ibadetleri bırakarak) aşırıya gitmeyin, onu tilâvetten uzaklaşmayın” diyerek Kur’an’ı okumada orta yolu öğütleyen ve kadınların küfrân-ı nimet olduklarından söz eden hadisin¹⁶⁸⁵ iki farklı tariki nakledilmiştir. Bu tariklerin ilki Vûheyb ↔ Eyyûb es-Sahtiyânî ↔ Yahyâ b. Ebî Kesîr ↔ Ebû Râşid el-Hubrânî ↔ Abdurrahman b. Şibl ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tariki,¹⁶⁸⁶ ikincisi ise Yahyâ ↔ Zeyd b. Sellâm ↔ Ebû Sellâm ↔ Ebû Râşid ↔ Abdurrahman b. Şibl ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁶⁸⁷ tarikidir.

Ebû Hâtim her ikisinin de sahih olduğunu söylediği bu tariklerden ilkinde Eyyûb’un iki râviyi terk ettiğini bildirmektedir. Bu ifade ilk bakışta Eyyûb’un bu râvileri kasıtlı olarak zikretmediğini imâ ediyor gözükmektedir. Ancak söz konusu râvileri isnaddan düşürerek nakleden kişi Yahyâ’nın kendisi olmalıdır. Çünkü hadisi ondan bu şekilde

¹⁶⁸⁵ Hadisin tam metni “ اقراءوا القرآن، فإذا قرأتموه فلا تستكثروا به، ولا تغلوا فيه، ولا تحفوا عنه، ولا تأكلوا به. وقال: إن النساء هم أهل النار. فقال رجل: يا رسول الله ألسن أمهاتنا وأخواتنا وبناتنا؟ فذكر كفرهن لحق الزوج، وتضييعهن لحقه.” şeklindedir. Hadis kimi zaman buradaki gibi tek parça, kimi zaman da Kur’an’dan söz edilen kısım ile kadınlardan söz edilen kısım ayrı ayrı nakledilmiştir.

¹⁶⁸⁶ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 3/86 (No. 2574).

¹⁶⁸⁷ Bu isnâdı Yahyâ’dan bu şekilde nakleden çok sayıda râvi bulunmaktadır. Ebân b. Yezîd’in Yahyâ’dan naklettiği tarik için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/441 (No. 15670); Ebû Ya‘lâ, *el-Müsned*, 3/88 (No. 1518); Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-âsâr*, 3/18 (No. 4298); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2/27 (No. 2271). Hemmâm b. Yahyâ tariki için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/439 (No. 15668). Mûsâ b. Halef tariki için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/441 (No. 15671). Ali b. Mûbârek tariki için bk. Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-âsâr*, 3/18 (No. 4296); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/437 (No. 10415).

iskât ile Eyyûb'den başka Hişâm ed-Destüvâi de nakletmiştir.¹⁶⁸⁸ Öte yandan her ne kadar Eyyûb, İbn Hacer tarafından birinci mertbe müdellisler arasında zikredilse de¹⁶⁸⁹ hakkında başka kimsenin tedlîsten söz etmediği bir râvi olduğundan böyle bir fiili kasıtlı olarak yapması uzak bir ihtimaldir. Bu nedenle Ebû Hâtîm'in, Eyyûb'ün isnadda iki râviyi terk ettiğini söylerken aslında onun naklettiği isnadda böyle bir iskâtın bulunduğu işaret etmek istediği ve râvi düşmesinden sorumlu kişinin Eyyûb olduğunu kastetmediğini düşünmek belki bu ifadesini bir nebze açıklayabilir. Bir başka ihtimal ise Yahyâ'nın düşürdüğü iki râvi dışında Eyyûb'ün de kendisi ile Yahyâ arasından iki râvi düşürmüş olabileceğidir. Bunun dışında Ebû Hâtîm'in her iki isnada da sahih demesi ayrı bir soru işareti teşkil etmektedir. Çünkü ilk isnadda râvi düşmesi problemi olduğunu kendisi de ifade etmiştir. Onun ilk isnada sahih demesinin sebebi olarak iki ihtimalden söz edilebilir. İlk olarak onun bu böyle demesi muhtemelen bu isnadın Eyyûb'den gerçekten de bu şekilde geldiğini belirtmek içindir. Yani "sahih" kelimesini terim anlamında değil de sözlük anlamında kullanmıştır. Aksi takdirde açıkça problemlili olan ilk isnadı sahih kabul etmesi anlaşılamayacaktır. İkinci ihtimal ise Yahyâ'nın hadisi gerçekten Ebû Râşid'in kendisinde de işitmiş olması nedeniyle Ebû Hâtîm'in bu tariki sahih kabul etmesidir. Bu ikinci ihtimal daha kuvvetli gözükmektedir.

Bu hadisin Yahyâ'nın Muâviye b. Sellâm aracılığı ile elde ettiği Zeyd'in kitabındaki hadislerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim hadis Muâviye b. Sellâm ↔ Zeyd b. Sellâm ↔ Ebû Sellâm ↔ Ebû Râşid ↔ Abdurrahman b. Şibl ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla da nakledilmiştir.¹⁶⁹⁰ Yahyâ hadisi bazen Zeyd ve Ebû Sellâm'ı zikrederek bazen de onları isnaddan düşürerek nakletmiş gözükmektedir. Her iki durumda da Yahyâ tedlîs yapmış olmaktadır. Şöyle ki, ilk durumda her ne kadar râvi iskâtı söz konusu değilse de hadisi kitaptan aldığını belirtmemesi nedeniyle semâ ile almış izlenimi uyandırmıştır. Bu da daha önce de belirtildiği üzere tedlîsin bir türüdür. İkinci durumda ise kitapta gördüğü isnadın başından iki kişiyi birden düşürerek hadisi doğrudan Ebû Râşid'den işitmiş gibi göstermiştir. Yahyâ her ne kadar Ebû Râşid'in talebeleri arasında zikredilmese de ondan naklettiği bir hadiste tahdîs sîgası

¹⁶⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/288, 295 (No. 15529, 15535); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/238-239 (No. 7825). İbn Ebî Şeybe'nin isnadında Abdurrahmân b. Şibl yerine Abdullah b. Şibl ismi yer almaktadır, ancak bu büyük ihtimalle bir hatadır.

¹⁶⁸⁹ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 77-78.

¹⁶⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 34/428. Hadisi Muâviye'den Rebî' b. Nâfi' nakletmiştir.

kullanmasından ondan hadis işittiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁹¹ Ancak eğer ikinci durumda Yahyâ'nın hadisi Ebû Râşid'den gerçekten işittiği ihtimali kabul edilirse bu durumda ilk tarikte tedlîs yapmadığı düşünülebilir. Gerçi semâ lafzı kullanmamış olması bu ihtimali zayıflatmaktadır. Yine de bu ihtimal kabul edilirse, onun hadisi önceleri Zeyd'in kitabından aldığı halde bunu belirtmeden ve iki râviyi iskât edecek şekilde tedlîs yaparak naklettiği, fakat daha sonra Ebû Râşid'in kendisinden de işittiği için aynı isnadı nakletmesine rağmen bu sefer tedlîsin söz konusu olmadığı açıklaması yapılabilir.

3.4.6. Metinde tedlîs (İdrâc)

Birinci bölümde açıklandığı gibi bazı muhaddisler tedlîsin kısımlarından bahsederken kasıtlı yapılması haram sayılan ve yapanı cerh edilen *metin tedlîsinden* söz etmişlerdir. Bu âlimlerin izahlarına göre metinde tedlîsten maksat idrâcdır. Tedlîsin bu türünden pek çok âlim söz etmemiştir. Ancak aşağıda verilecek örneklerde -özellikle de tedlîs lafzını açıkça kullandığı örnekte- Ebû Zür'a'nın idrâc fiilini tedlîs olarak ifade ettiği görülmektedir. Daha önce Ahmed b. Hanbel'in de tedlîsi benzer bir anlamda kullandığı ifade edilmişti. Muhtemelen az sayıdaki âlimi idrâcî, metinde tedlîs olarak değerlendirmeye iten sebep, tedlîsin erken dönemde bazen Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür'a'nın da yaptığı gibi bu anlamda kullanılabildiğini görmeleridir. Kanaatimizce bu kullanımın, terimlerin yerleşik anlamlarına kavuşmamaları ile ilgisi vardır. Nitekim hadis ıstılahlarının gelişim sürecinde çeşitli terimler birbiri yerine kullanılabilmiştir. Tezde birçok kez değinilen irsâl-tedlîs kullanımları buna örnektir. Aynı durumun çok daha az sıklıkta gerçekleşmekle birlikte idrâc-tedlîs için de geçerli olduğu söylenebilir.

3.4.6.1. Tedlîs lafzı ve türevlerini kullandığı örnek

وَسَأَلْتُ أَبِي وَأَبَا زُرْعَةَ عَنْ حَدِيثِ رَوَاهُ سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ، وَشُعْبَةُ بْنُ الْحَجَّاجِ، وَجَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ، وَأَبُو مُعَاوِيَةَ الصَّرِيرُ، وَبُحَيِّ الْقَطَّانُ، وَابْنُ عُيَيْنَةَ وَجَمَاعَةٌ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ حَذِيفَةَ، عَنِ النَّبِيِّ؛ فِي الْمَسْحِ عَلَى الْحَقِّينِ.

وَرَوَاهُ أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ عَبَّاشٍ، عَنْ الْأَعْمَشِ وَعَاصِمٍ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ. فَأَيُّهُمَا الصَّحِيحُ مِنْ حَدِيثِ الْأَعْمَشِ؟

¹⁶⁹¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/8 (No. 16/2145).

قَالَ أَبِي: الصَّحِيحُ مِنْ حَدِيثِ هَؤُلَاءِ النَّفَرِ: عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ حذيفة، عَنِ النَّبِيِّ؛ وَهَمَّ فِي هَذَا الْحَدِيثِ أَبُو بَكْرُ بْنُ عِيَّاشٍ؛ إِنَّمَا أَرَادَ: الْأَعْمَشُ، عَنْ مُسْلِمِ بْنِ صُبَيْحٍ، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ الْمَغِيرَةِ، وَلَمْ يُمَيِّزْ حَدِيثَ أَبِي وَائِلٍ مِنْ حَدِيثِ مُسْلِمٍ.

قُلْتُ لِأَبِي زُرْعَةَ: فَأَيُّهُمَا الصَّحِيحُ؟ قَالَ: أَخْطَأَ أَبُو بَكْرُ بْنُ عِيَّاشٍ فِي هَذَا؛ الصَّحِيحُ مِنْ حَدِيثِ الْأَعْمَشِ: عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ حذيفة.

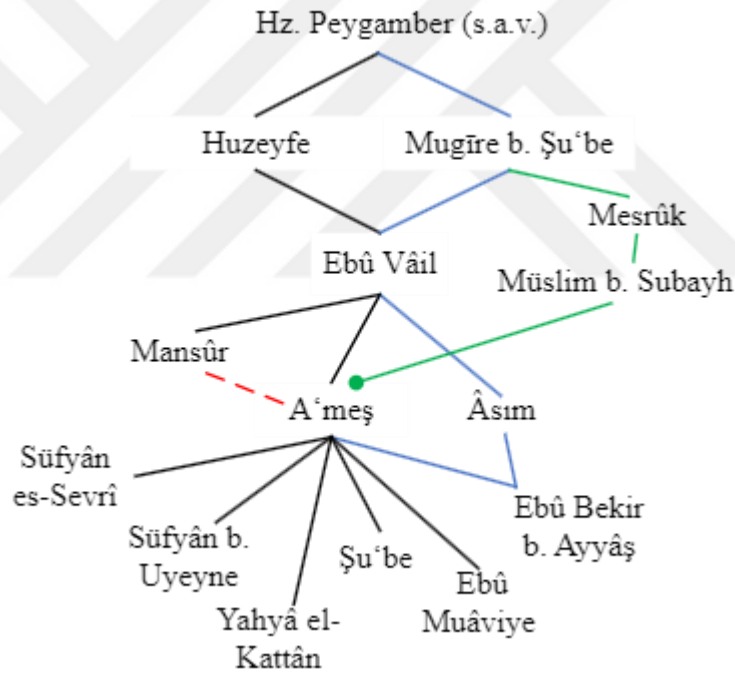
وَرَوَاهُ مَنْصُورٌ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ حذيفة؛ وَلَمْ يَذْكُرِ الْمُسْنَحَ، وَذَكَرَ أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ بِالْقَائِمَا.

قُلْتُ: فَالْأَعْمَشُ؟ قَالَ: الْأَعْمَشُ رُبَّمَا دَلَّسَ.

وَقُلْتُ لِأَبِي وَأَبَا زُرْعَةَ حَدِيثُ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ حذيفة، أَصَحُّ، أَوْ حَدِيثُ عَاصِمٍ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ الْمَغِيرَةِ؟

قَالَ أَبِي: الْأَعْمَشُ أَحْفَظُ مِنْ عَاصِمٍ.

قَالَ أَبُو زُرْعَةَ: الصَّحِيحُ: حَدِيثُ عَاصِمٍ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ، عَنْ الْمَغِيرَةِ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ. ¹⁶⁹²

İbn Ebî Hâtim bu metinde Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a'ya çeşitli sorular yöneltmektedir. Öncelikle “mestler üzerine mesh” hadisinin A'meş'ten gelen iki farklı tarikinden söz etmiştir. Meselenin daha kolay anlaşılabilmesi adına burada öncelikle A'meş ↔ Ebû Vâil ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadı ile gelen hadisin tam metnini vermek yerinde olacaktır. Hadisin bu tarikile gelen metni “Hz. Peygamber (s.a.v.) bir kavmin çöplüğüne geldi ve ayakta bevletti. Ben de ona abdest suyu getirdim ve ondan

¹⁶⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 1/403-407 (No. 9).

uzaklaşmak (geride kalmak) üzere gittim. Bunun üzerine beni topuklarının dibinde olacağım kadar (yakına) çağırdı, abdest aldı ve mestleri üzerine meshetti.” şeklindedir.¹⁶⁹³

Bu hadisin İbn Ebî Hâtim’in söz ettiği tariklerinden ilki çok sayıda sika râvinin naklettiği A‘meş ↔ Ebû Vâil ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tariki iken, ikincisi Ebû Bekir b. Ayyâş’ın naklettiği A‘meş ↔ Ebû Vâil ↔ Mugîre b. Şu‘be ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikidir. Birinci tariki A‘meş’ten nakleden râviler Süfyân es-Sevrî,¹⁶⁹⁴ Şu‘be,¹⁶⁹⁵ Ebû Muâviye ed-Darîr,¹⁶⁹⁶ Yahyâ el-Kattân,¹⁶⁹⁷ Süfyân b. Uyeyne¹⁶⁹⁸ ve daha başka pek çok râvidir.¹⁶⁹⁹

İbn Ebî Hâtim bu iki tarikten hangisinin daha sahih olduğu sorusunu yöneltmiş ve hem babasının hem de Ebû Zûr‘a’nın buna verdikleri cevapları nakletmiştir. Ebû Hâtim birinci isnadın yani A‘meş ↔ Ebû Vâil ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadının sahih olduğunu, ikinci tarikte Ebû Bekir b. Ayyâş’ın vehme düşerek isnadı A‘meş + Âsım¹⁷⁰⁰ ↔ Ebû Vâil ↔ Mugîre b. Şu‘be ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde (yanlış) naklettiğini, oysa aslında A‘meş ↔ Müslim b. Subayh ↔ Mesrûk ↔ Mugîre b. Şu‘be ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁷⁰¹ isnadını kastettiğini ve Ebû Vâil ile Müslim’in hadislerini birbirine karıştırdığını belirtmiştir. Muhtemelen İbn Ayyâş sadece “mestler

¹⁶⁹³ Müslim, “Tahâret”, 273; Tirmizî, “Tahâret”, 9 (No. 13). Bu hadisi A‘meş’ten nakleden râvi Müslim’de Ebû Hayseme, Tirmizî’de ise Vekî’dir. Bu dipnotta fazla karışıklık olmaması için hadisin başka kaynakları aşağıda hadisi A‘meş’ten nakleden râvilerle tek tek düşülen dipnotlarda verilmiştir.

¹⁶⁹⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/193 (No. 751); Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-âsâr*, 4/267 (No. 6807); Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Şerhu’s-sünne*, thk. Zühayr eş-Şâvîş - Şu‘ayb el-Arnaûd (Beyrut: el-Mektebûl-İslâmî, 1403/1983), 1/386 (No. 193). Metin iki parçayı da içermektedir.

¹⁶⁹⁵ Buhârî, “Vudû’”, 60 (No. 224); Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 13 (No. 24); Nesâî, “Tahâret”, 24 (No. 26). Hadis metni sadece ilk parçayı içermekte, mestler üzerine mesh kısmını içermemektedir.

¹⁶⁹⁶ Bezzâr, *el-Müsneid*, 7/278 (No. 2863); Ebû Avâne, *el-Müsneid*, 1/169 (No. 499, 503). Metin iki parçayı da içermektedir.

¹⁶⁹⁷ Bezzâr, *el-Müsneid*, 7/278 (No. 2864). Metin iki parçayı da içermektedir.

¹⁶⁹⁸ Ebû Avâne, *el-Müsneid*, 1/169 (No. 500).

¹⁶⁹⁹ Tahrîci uzatmamak adına bu râviler ile naklettikleri tariklere ve kaynaklarına değinilmeyecektir.

¹⁷⁰⁰ Ebû Bekir b. Ayyâş’ın naklettiği bu tarikler kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak Âsım ↔ Ebû Vâil ↔ Mugîre b. Şu‘be ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikini Hammâd b. Seleme de Âsım’dan nakletmiştir. Hadisin metni “Hz. Peygamber (s.a.v.) falanca oğullarının çöplüğüne geldi, ayaklarını açtı ve ayakta bevletti.” şeklindedir. İsnad ise tam hâliyle Hammâd b. Seleme ↔ Âsım + Hammâd b. Ebî Süleymân ↔ Ebû Vâil ↔ Mugîre b. Şu‘be ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklindedir (bk. İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/36 [No. 63]). Şu‘be de “Hz. Peygamber (s.a.v.) bir kavmin çöplüğüne geldi ve ayakta bevletti.” hadisini Âsım ↔ Ebû Vâil ↔ Mugîre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakletmiştir (bk. Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 1/163 [No. 488]).

¹⁷⁰¹ Buhârî, “Salât”, 26 (No. 388). Hadisin metni “Hz. Peygamber’e abdest aldırıldım, mestleri üzerine meshetti ve namaz kıldı.” şeklindedir. Müslim de aynı hadisi Mugîre b. Şu‘be’den farklı bir isnadla kaydetmiştir (bk. Müslim, “Tahâret”, 274).

üzerine mesh” ibaresini içeren A‘meş ↔ Müslim b. Subayh tarikinde sahâbî râvî Mugîre olduğu için, aynı ibareyi öncesinde “ayakta bevletme” lafzı da yer alacak şekilde içeren Ebû Vâil tariki ile Müslim’in tariklerini karıştırmış ve Ebû Vâil’in sahâbî râvisini de Mugîre olarak vermiştir. Onun burada hata yaptığını Ebû Hâtim de belirtmiştir.

Ebû Zür‘a da Ebû Hâtim’i destekleyerek Ebû Bekir b. Ayyâş’ın hata yaptığını, sahih tarikin Ebû Vâil ↔ Huzeyfe şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Ebû Zür‘a, Mansûr ↔ Ebû Vâil ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁷⁰² tarikinden söz etmiş, fakat Mansûr’un bu isnad ile sadece “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ayakta bevletmesi”ni naklettiğini belirtmiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Hâtim, A‘meş’in naklettiği tarikin hükmünü sormuş, Ebû Zür‘a da A‘meş’in tedlîs yapmış olabileceğini söylemiştir. A‘meş’in Ebû Vâil ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla naklettiği metin hem “ayakta bevletme” hem de “mestler üzerine mesh” kısımlarını içermektedir.¹⁷⁰³ Oysa Mansûr’un aynı isnadla naklettiği metinde sadece “ayakta bevl” geçmektedir. Yani A‘meş ayakta bevletmeden söz eden rivayete başka bir isnadla gelen “mestler üzerine mesh” hadisinin metnini eklemiş ve bu iki farklı metni birbirine katarak tek bir isnadla nakletmiştir. Bilindiği üzere bu, tam da idrâc olarak tarif edilen fiildir.

Ebû Zür‘a’nın söz konusu idrâc örneğini *tedlîs* olarak ifade etmesi bir yandan onun tedlîsi isnaddan öteye taşıyarak metin için de mümkün gördüğü anlamına gelirken, bir yandan da ıstılahların tam anlamıyla yerleşmediğini gösteren bir başka veri olarak tedlîsten kastın nadiren de olsa kimi zaman idrâc olabileceğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Ebû Zür‘a’nın metinde tedlîsi de bir tedlîs türü kabul ettiğini düşünmek de mümkündür. Bununla birlikte söz konusu idrâc türünün isnadda idrâc sayıldığı da

¹⁷⁰² Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 1/163 (No. 488). Beyhakî’nin naklettiğine göre Şu‘be ayakta bevletme hadisini Âsım ↔ Ebû Vâil ↔ Muğîre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikinden naklettikten sonra bunu Mansûr’a sormuş, o da bu hadisi Ebû Vâil ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakletmiştir. Hadisi aynı zamanda Âsım + Hammâd b. Ebî Süleymân ↔ Ebû Vâil ↔ Muğîre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla da nakleden Beyhakî’ye göre sahih tarik Mansûr + A‘meş ↔ Ebû Vâil ↔ Huzeyfe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikidir.

¹⁷⁰³ Yukarıda da gösterildiği üzere başta Müslim ve Tirmizî olmak üzere çok sayıda âlim eserlerine bu tariki kaydetmişlerdir. Oysa yine yukarıda dile getirildiği gibi hadisi A‘meş’ten nakleden Şu‘be hadis metnini sadece ilk parçayı yani “ayakta bevletme” kısmını içerecek şekilde aktarmıştır. Yani Şu‘be’nin naklettiği tarikte diğer çok sayıdaki râvinin naklettiği “mestler üzerine mesh” ziyadesi yer almamaktadır. İbn Hacer, Buhârî’nin Şu‘be’den bu şekilde naklettiği hadisile ilgili açıklama yaparken yine Şu‘be’nin Mansûr’a bu hadisi sorduğunu, onun da hadisi Ebû Vâil ↔ Huzeyfe isnadıyla naklederek A‘meş’i desteklediğini fakat ondan farklı olarak “mestler üzerine mesh” kısmını zikretmediğini aktarmaktadır. Müslim’in bu illeti dikkate almadığını ifade eden İbn Hacer, onun ziyadeyi bir hâfızdan gelmesi nedeniyle kabul ettiğini belirtmiştir (bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/560-561).

hatırlatılmalıdır.¹⁷⁰⁴ Ancak kanaatimizce bu daha ziyade hadis terimlerinin kullanımlarının yerleşmemesi ile ilgilidir.

3.4.6.2. Tedlîs lafzı ve türevlerini kullanmadığı örnek

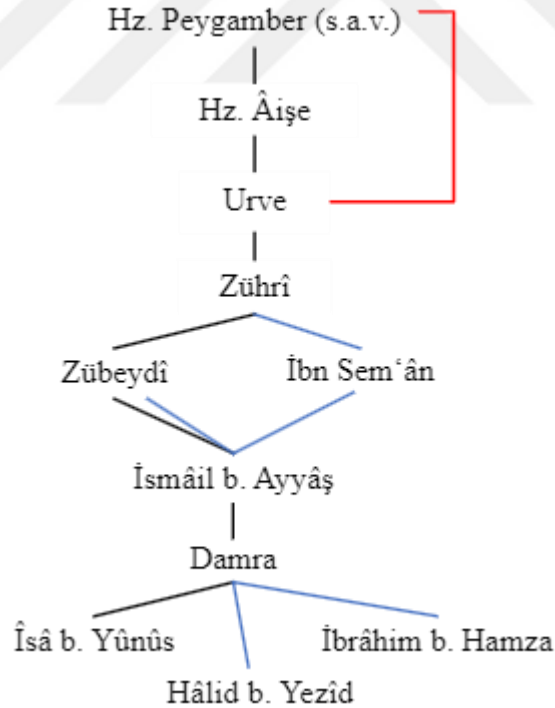
وسألتُ أبي عن حديثٍ؛ رواه عيسى بن يونس الرَّمْلِيُّ، قال: حَدَّثَنَا ضَمْرَةُ بن ربيعة، عن إسماعيل بن عِيَّاشٍ، قال: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بن الوليدِ الرُّبَيْدِيُّ، عن الرُّهْرِيِّ، عن عُروَةَ، عن عائشة: أَنَّ أبا هِنْدٍ مولى بَنِي بِياضَةَ وَكَانَ حَجَّامًا يَحْجِمُ النَّبِيَّ ﷺ، فقال: «من سرَّه أن ينظرَ إلى من نَوَّرَ اللهُ الإيمانَ في قلبه، فلينظرْ إلى أبي هِنْدٍ.»

وقال النَّبِيُّ ﷺ: «أُنكِحُوهُ، وَأُنكِحُوا إِلَيْهِ»

قال أبي: هذا حديثٌ باطلٌ.

فذكرتُ هذا الحديثَ لابنِ جُنَيْدٍ حافظِ حديثِ الرُّهْرِيِّ، فقال: أفسدَ هذا الحديثَ حديثُ رواه إبراهيمُ بن حمزة الرَّمْلِيُّ، عن ضمرة، عن إسماعيل، عن الرُّبَيْدِيِّ، وابنِ سَمْعَانَ، عن الرُّهْرِيِّ، عن عُروَةَ، عن عائشة

وروى هذا الحديثَ بقيَّةُ، عن الرُّبَيْدِيِّ، عن الرُّهْرِيِّ، عن عُروَةَ، عن عائشة، عن النَّبِيِّ ﷺ مُرسلاً.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 93.

¹⁷⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/29-31 (No. 1227).

İbn Ebî Hâtim babasına İsmâil b. Yûnus ↔ Damra b. Rebîa ↔ İsmâil b. Ayyâş ↔ Zübeydî ↔ Zührî ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁷⁰⁶ isnadıyla gelen, Hz. Peygamber’e de hacamat yapan bir hacamatçı olan Ebû Hind hakkındaki “Kimi, Allah’ın (c.c.) kalbini iman ile nurlandırdığı bir kimseye bakmak mutlu ederse, Ebû Hind’e baksın.” hadisini sormaktadır. Ebû Hâtim de bâtil hükmünü verdiği bu hadisi akranı İbnü’l-Cüneyd’e (ö. 270/884 [?]) danışmış, İbnü’l-Cüneyd ise İbrâhim b. Hamza ↔ Damra ↔ İsmâil ↔ Zübeydî + İbn Sem‘ân ↔ Zührî ↔ Urve ↔ Hz. Âişe¹⁷⁰⁷ isnadıyla gelen tarikin ilk tariki ifsat ettiğini belirtmiştir.

İbn Adî, İsmâil b. Ayyâş’ın bu hadisi Zübeydî’den nakletmede teferrüd ettiğini, Hâlid b. Yezîd’in isnadda râvileri “Zübeydî ve İbn Sem‘ân” olarak zikrettiğini belirtmiştir. Nitekim aynı durum Ebû Hâtim’in meseleyi danıştığı İbn Cüneyd tarafından verilen İbrâhim b. Hamza tarikinde de görülmektedir. İbn Adî burada hadisin Zübeydî ↔ Zührî tarikini münker kabul etmekte ve Zübeydî + İbn Sem‘ân ↔ Zührî şeklindeki tarike işaret ederek İsmâil’in, İbn Sem‘ân’ın hadisini Zübeydî’ninkine taşıdığını ve hata ettiğini söylemektedir.¹⁷⁰⁸ İbn Adî’nin zikredilen açıklamasını yaptıktan sonra Zübeydî’nin sika, İbn Sem‘ân’ın ise zayıf olduğunu belirtmesinden¹⁷⁰⁹ İsmâil b. Ayyâş’ın İbn Sem‘ân’ın zafiyetini gizleme amacıyla kastî bir tutum sergilediği düşünülebilir. Böylece İsmâil b. Ayyâş’ın hadisi aslında iki kişiden, yani hem Zübeydî’den hem de İbn Sem‘ân’dan aldığı, ancak İbn Sem‘ân zayıf olduğu için ondan aldığını gizleyerek sadece Zübeydî’den naklettiği sonucu çıkarılabilir. Bir hadis metnini iki farklı râviden aldığı halde bunların sadece birinden nakletmesi ve diğerini isnadda zikretmemesi, bir bakıma onun idrâc yaptığını anlamına gelmektedir. Bu ise aynı zamanda tedlîs olarak değerlendirilebilmiştir. Nitekim bu örnekteki râvinin zayıflığını gizleme arzusu tedlîse işaret etmektedir. Öte yandan İbn Adî’nin İsmâil’in

¹⁷⁰⁶ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 6/329 (No. 6544). Taberânî’de hadisi Damra’dan nakleden râvi Abdülvâhid b. İshâk’tır. Hadisin İsmâil b. Ayyâş ↔ Zübeydî ↔ Zührî ↔ Urve ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadlı diğer tarikleri için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/319; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/461 (No. 3795). İbn Adî’de hadisi Abdurrahmân b. Vâkîd, İsmâil b. Ayyâş’tan tahdîs sîgası kullanarak nakletmiştir. İbn Adî onun bu yaptığını serikatü’l-hadîs olarak nitelendirerek bu hadisin sadece Damra ↔ İsmâil b. Ayyâş tarikinden bilindiğini söylemiştir. Dârekutnî’de hadisi İbn Ayyâş’tan nakleden Ahmed b. Ebi’t-Tayyib de tahdîs sîgası kullanmıştır, ancak Dârekutnî bunun serikatü’l-hadîs olduğu yönünde bir açıklama yapmamıştır.

¹⁷⁰⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/295, 4/319; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/460 (No. 3793). İbn Adî’de hadisi Damra’dan nakleden râvi Hâlid b. Yezîd, Dârekutnî’de ise İsmâ b. Muhammed’dır.

¹⁷⁰⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/319. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/296. İbn Adî burada İsmâil b. Ayyâş’ın, Zübeydî’nin hadisini İbn Sem‘ân’inkine taşıdığını belirtmektedir. Ancak doğru olan ve maksadını daha iyi yansıtan ifade ilk referansta kullandığı ifadedir.

¹⁷⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/296, 4/319.

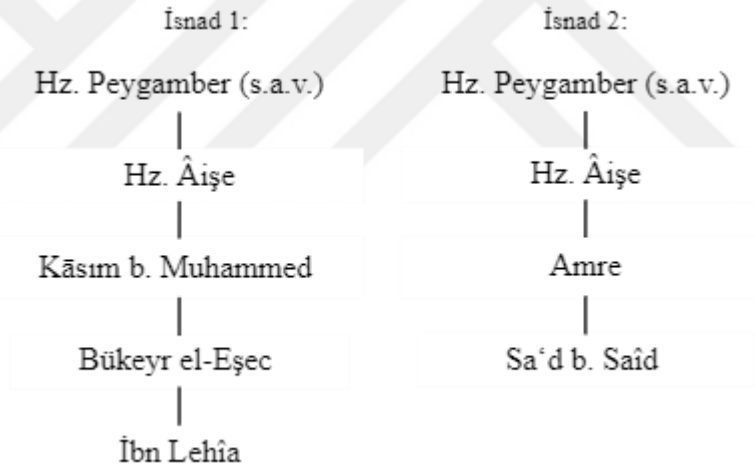
hata yaptığını söylemesi kasıtlı bir durumun söz konusu olmadığı anlamında da kabul edilebilir.

Hadisteki bir başka illet ise Bakıyye ↔ Zübeydî ↔ Zührî ↔ Urve ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁷¹⁰ isnadında da görüleceği üzere hadisin mevsûl isnadın yanı sıra mürsel isnadla da nakledilmesidir. Ancak meselenin bu kısmı tez konusunu ilgilendirmemektedir.

3.4.7. Metinleri karıştırmak anlamındaki kelime mânasıyla tedlîs

وسألت أبي عن حديث رواه ابن هبة، عن بكير بن الأشج، عن القاسم بن محمد، عن عائشة، عن النبي ﷺ قال: «إن الميت يؤذيه في قبره ما يؤذيه في بيته».

قال أبي: هذا حديث منكّر، الذي يشبه حديث سعد بن سعيد، عن عمرة، عن عائشة، عن النبي ﷺ: «كسر عظم الميت ميتا ككسره وهو حي». فأرى أنه دُلس له هذا الإسناد، لأن ابن هبة لم يسمع من سعد بن سعيد.¹⁷¹¹

İbn Ebî Hâtım babası Ebû Hâtım'e İbn Lehîa ↔ Bükeyr el-Eşec ↔ Kâsım b. Muhammed ↔ Hz. Âişe ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁷¹² isnadıyla gelen “Ölüye evindeyken (canlıyken) eziyet veren şey kabrinde de eziyet verir.” hadisini sormuştur. Ebû Hâtım münker hükmünü verdiği bu hadisin Sa'd b. Saîd ↔ Amre ↔ Hz. Âişe ↔

¹⁷¹⁰ Muhakkikin açıklamasına göre metinde “an Urve, an Âişe, ani'n-Nebî (s.a.v.)” şeklinde geçmesine rağmen buradaki “an Âişe” ifadesinden kasıt “an kıssati Âişe”dir. Böylece isnad Urve ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) şeklinde mürsel olmaktadır.

¹⁷¹¹ İbn Ebî Hâtım, *el-İlel*, 3/581-582 (No. 1104).

¹⁷¹² Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî, *Bahrü'l-fevâid el-meşhûr bi-Meâni'l-ahbâr*, thk. Muhammed Hasan İsmâil - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 297. Hadisin bulunabilen tek isnadı İbn Lehîa'nın naklettiği bu isnaddır.

H. Peygamber (s.a.v.)¹⁷¹³ isnadıyla gelen “Ölünün kemiğini kırmak onun kemiğini canlıyken kırmak gibidir.” hadisine benzediği cevabını vermiştir. Devamında Ebû Hâtîm, İbn Lehîa’nın (ö. 174/790) bu isnadı “karıştırdığını” düşündüğünü, çünkü onun Sa’d b. Saîd’den hadis işitmediğini belirtmektedir. Onun burada kullandığı “düllise lehû” ifadesini kelime anlamında en genel hâliyle “karıştırmak ve hadisteki kusurun kendisine gizli kalması” olarak anlamak daha uygun gözükmektedir.

Meselenin doğru şekilde anlaşılması için biraz daha detaya inmek yerinde olacaktır. Sehâvî ve Aclûnî, Deylemî’nin senedsiz olarak naklettiğini söyledikleri ilk hadise şâhid olarak Sa’d’ın hadisini getirmişlerdir.¹⁷¹⁴ Buradan anlaşıldığı kadarıyla, onlar da ilk hadisin ikincisine benzediğini ve en azından metnin bir aslının olduğunu düşünmektedirler. İbn Adî ise ikinci hadisin medârının Sa’d olduğunu belirtmiştir.¹⁷¹⁵ Yani bu hadisin rivayet edilen bütün isnadlarında Sa’d’ın bulunması gerekmektedir. Oysa Ebû Hâtîm’in de bildirdiği üzere İbn Lehîa’nın Sa’d’dan semâi yoktur. Bu durumda bu hadisi Sa’d’dan işitmesi mümkün değildir. Muhtemelen Bükeyr el-Eşec ↔ Kâsım b. Muhammed ↔ H. Âişe ↔ H. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla başka hadisler de nakleden İbn Lehîa’nın, yine bir seferinde bu isnadı naklettikten sonra kafası karışmış ve Sa’d’dan işitmese de bir şekilde kendisine ulaşan ikinci hadisin metnini bu ilk isnaddan sonra nakletmiştir. Nitekim metni lafzen değil mâna ile nakletmesi, metne o kadar da hâkim olmadığını göstermektedir. Bu nedenle de ilk metni rivayet etmede tek kalmış ve kendisine kimse mütâbaat etmemiştir.

İbn Lehîa’nın sikalarından geldiği bilinen rivayetlerin metinlerini yanlış isnadlarla naklettiğine dair örnekler zikreden Târik b. Avazullah, yaptığı açıklamalarla bu örneğe de uyarlanabilecek sadra şîfa bilgiler vermektedir. Târik b. Avazullah bazı hataların, râvinin onları nadiren yapmasına rağmen gaflet ve sû-i hıfza delalet ettikleri için bu râviyi zayıf kılabilceğini belirtmektedir. Bu tür hatalara örnek olarak mânâyı değiştiren metin hatalarını ve zayıf râviyi sika ile değiştirmek ya da bir hadis belli bir isnadla tanınsın diye bir isnadı başka bir isnadla değiştirmek gibi isnad hatalarını göstermiştir. İbn Lehîa’nın bu tür fahiş hatalardan yaptığını belirten Târik b. Avazullah

¹⁷¹³ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 63 (No. 3199); İbn Mâce, “Cenâiz”, 63 (No. 1616); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 40/354, 42/218, 431, 43/312 (No. 24308, 25356, 25645, 26275).

¹⁷¹⁴ Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-hasene*, 130 (No. 259); Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* (Mektebetü'l-Kudsî, 1351/1932), 1/255 (No. 789).

¹⁷¹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/353.

onun çoklukla sikalar tarafından başka isnadlarla tanınan kimi metinlere farklı isnadlar getirerek tek kaldığını ifade etmiştir.¹⁷¹⁶

Târik b. Avazullah, İbn Lehîa'nın isnaddan zayıf, metrûk ve hatta kezzâb râvileri düşürdüğünü söyleyerek buna çeşitli örnekler getirmektedir. Bu örneklerin bazıları tedlîs tanımına uyan örnekler olmasına rağmen Târik b. Avazullah bunlar hakkında tedlîs ifadesini kullanmamış, hatta bunların hata ile gerçekleştiğini düşündüğünü izhar edecek şekilde bu tür hataları yapmasının onun şiddetli gafletine işaret ettiğini belirtmiştir.¹⁷¹⁷ Târik b. Avazullah'a göre İbn Lehîa'nın çok gâfil bir râvi olduğu, aslında işitmediği hadisleri semâ belirterek nakletmesinden ve imamların onun bu tür hadislerini münker saymasından da anlaşılmaktadır.¹⁷¹⁸

Gelinen noktada İbn Lehîa'ya yöneltilen tedlîs iddialarından söz etmek faydalı olacaktır. İbn Hibbân, İbn Lehîa'nın zayıf ve metrûk râvilerden tedlîs yaptığını aktarmaktadır.¹⁷¹⁹ İbn Lehîa'nın kitaplarının yandığı bilinmektedir. İbn Hibbân'ın, kitaplarının yanmasından önce İbn Lehîa'dan hadis işiten kimseleri, bu hadisler arasında İbn Lehîa'nın zayıf ve metrûklardan tedlîs yaptığı hadisler bulunabileceği gerekçesiyle dikkatli olmaları konusunda uyarması,¹⁷²⁰ İbn Lehîa'nın zabt noktasındaki kusurunun kitaplarının yanmasıyla ilgili olmadığını göstermektedir.¹⁷²¹ İbn Hibbân dışında sadece Heysemî¹⁷²² ile İbn Hacer'in İbn Lehîa'yı müdellis olarak niteledikleri tespit edilebilmiştir. İbn Hacer onu tedlîs dışında bir sebepten zayıf sayılan müdellislerin yer aldığı beşinci mertebede zikretmiştir.¹⁷²³ Bu mertebedeki

¹⁷¹⁶ Târik b. Avazullah, *en-Nakdû 'l-bennâ li-hadîsi Esmâ fi keşfi 'l-vech ve 'l-keffeyn li 'n-nisâ'* (Mektebetü İbn Teymiyye, 1422/2002), 51.

¹⁷¹⁷ Târik b. Avazullah, *en-Nakdû 'l-bennâ*, 51-53.

¹⁷¹⁸ Târik b. Avazullah, *en-Nakdû 'l-bennâ*, 54.

¹⁷¹⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/12, 13.

¹⁷²⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/13.

¹⁷²¹ Nitekim Ebû Hâtim'e, İbnü'l-Mübârek ile İbn Vehb gibilerin İbn Lehîa'dan rivayetleriyle ihticâc edilip edilmeyeceği sorulduğunda menfi cevap vermiştir. Bilindiği üzere bu iki râvi kitaplarının yanmasından önce İbn Lehîa'dan hadis tahammül etmişlerdir. Bu durumda Ebû Hâtim'in, İbn Lehîa'nın zayıflığının kitaplarının yanması ile ilişkilendirmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte böyle bir ilişkinin varlığını kani olan âlimler de bulunmaktadır. Mesela Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864) İbn Lehîa'nın kitapları yanmadan önce ondan hadis tahammül eden Abdullah b. el-Mübârek gibi isimlerin, kitapları yandıktan sonra İbn Lehîa'dan hadis işitenlerden daha sahih olduklarını dile getirmekte, yine de neticede İbn Lehîa'ya *zaîfû 'l-hadîs* demektedir. Ebû Zûr'a ise İbn Lehîa'nın kitaplarının yanmasından önce veya sonra ondan hadis işitenler arasında bir fark görmemiş, ancak İbnü'l-Mübârek ile İbn Vehb'in İbn Lehîa'nın nüshasından hadis yazdıklarını, diğer râvilerin ise zabtı iyi olmayan İbn Lehîa'nın kendisinden hadis aldıklarını belirterek İbnü'l-Mübârek ile İbn Vehb'in ondan rivayetlerinin güvenilir olduğuna işaret etmiştir (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 'r-ıta 'dîl*, 5/145-148).

¹⁷²² Heysemî, *Bugyetü 'r-râid fi tahkiki Mecma 'u 'z-zevâid*, 10/344 (No. 17570).

¹⁷²³ İbn Hacer, *Tabakâtü 'l-müdellisîn*, 177.

râvilerin semâ beyan etseler bile hadislerinin reddedileceğini söyleyen İbn Hacer, zayıflığının hafif olması nedeniyle bazı âlimlerce tevsik edilen râvileri bundan istisna ederek, bu râvilere İbn Lehîa'yı örnek vermiştir.¹⁷²⁴

Târik b. Avazullah da açıklamalarına İbn Hibbân'ın İbn Lehîa'yı tedlîs ile nitelediğini dile getirerek devam etmektedir. Haklı bulunduğu bu görüşü destekleyen örneklerin daha önce geçtiğini belirterek yukarıda ifade edildiği üzere eserinde verdiği ve tedlîs anlamı çıkarabilecek örneklere işaret etmiştir. Bununla birlikte bunların zayıf râvilerin kasıtsız olarak gerçekleştirdikleri hata ve vehme hamledilmesinin bu tür fiilleri tedlîs saymaktan daha uygun olduğu kanaatindedir. Bu görüşünü temellendirmek üzere tedlîs için iki şartın bir arada bulunması gerektiğini savunan Târik b. Avazullah, bunlardan birincisini “kasıtlı olarak işitmediği hadisi işittiği iması”, ikicisini ise “semâa muhtemil bir sîga kullanmak” olarak açıklamıştır. Oysa İbn Lehîa açıkça semâ bildiren lafız kullanmıştır ve bu, tedlîs ihtimalini bertaraf etmektedir. Şayet İbn Lehîa burada kasıtlı olsaydı bu durumda kezzâb sayılması gerekirdi. Ancak hadis âlimleri onun hıfzı ve zabtı hakkında kötü konuşmalarına rağmen sıdkına dair söz söylememişlerdir.¹⁷²⁵ Târik b. Avazullah'ın eserinde naklettiği ve İbn Lehîa'nın gafletine delil olarak kullanıp hakkında detaylı açıklamalar yaptığı temel örnek gerçekten de semâ lafzı içermektedir. Bununla birlikte İbn Hibbân'ın onun zayıf râvilerden tedlîs yaptığı ifadesini görmezden gelmemek ve İbn Hacer'in onu beşinci mertebeye zikretmesini de dikkate almak gerekir. Târik b. Avazullah'ın İbn Lehîa'nın yaptığı bu tür fiilleri gaflete hamletmesinin, ona müdellis diyen çok sınırlı sayıda âlimin bulunması ve çoğunluğun ona tedlîs isnat etmemesi ile desteklendiği düşünülebilir. Muhtemelen İbn Lehîa'nın tedlîse benzer bu fiilleri kasıtlı yapıp yapmadığı konusunda âlimler arasında fikir birliği olmadığından, her ne kadar ulemânın ekseriyeti İbn Lehîa'ya tedlîs isnat etmese de ona müdellis diyen âlimlerin söz konusu fiillerden yola çıkarak bu sonuca ulaştıklarını söylemek mümkündür.

İbn Lehîa'nın ilk hadisi söyledikten sonra kafasının karışarak farklı bir metin naklettiği fikri Ebû Hâtim'in kullandığı “düllise lehû” ifadesi ile bir bakıma kanıtlanmaktadır. Târik b. Avazullah'ın başka bir râvi ile ilgili “isnadı verdikten sonra metne başlarken bu râvinin aklının benzer başka bir metne gitmesi ve yanlışlıkla asıl metni değil de bu

¹⁷²⁴ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-müdellisîn*, 63.

¹⁷²⁵ Târik b. Avazullah, *en-Nakdü'l-bennâ*, 57-58.

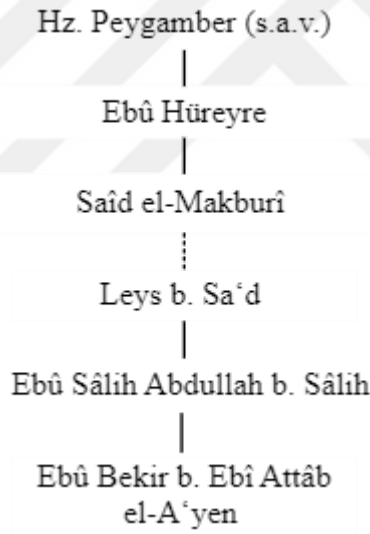
benzer metni zikretmesi”nden söz ettiği ifadeleri¹⁷²⁶ İbn Lehîa’nın bu hadisi için de geçerli sayılabilir. Ne var ki İbn Lehîa’nın böyle fiilleri kasıtlı olarak gerçekleştirdiği de belirtilmiştir.¹⁷²⁷ Yine de bu örnekte İbn Lehîa’nın bir hata yaparak metinleri karıştırdığı, Ebû Hâtim’in de tedlîs ifadesini bilinen terim anlamıyla değil de söz konusu hataya işaret etmek üzere kullandığı düşünülmektedir.

3.4.8. Kaynaklarda müdellis olarak nitelenmeyen râvilerin tedlîse benzer fiilleri

3.4.8.1. Tedlîs lafzı ve türevlerinin kullanıldığı örnek

وَسَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ أَبُو بَكْرٍ بْنُ أَبِي عَتَّابٍ الْأَعْيُنُ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنِ اللَّيْثِ، عَنْ سَعِيدِ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِشَفَاعَةِ رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي أَكْثَرُ مِنْ مُضَرٍّ، وَبَنِي قَمَيْمٍ»، فَقِيلَ: مَنْ هُوَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «أُوَيْسُ الْقُرَيْشِيِّ»؟

قَالَ أَبِي: هَذَا الْحَدِيثُ لَيْسَ هُوَ فِي كِتَابِ أَبِي صَالِحٍ، عَنِ اللَّيْثِ؛ نَظَرْتُ فِي أَصْلِ اللَّيْثِ وَلَيْسَ فِيهِ هَذَا الْحَدِيثُ، وَلَمْ يَذْكُرْ أَيْضًا اللَّيْثُ فِي هَذَا الْحَدِيثِ خَرًّا، وَيُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ سَمِعَهُ مِنْ غَيْرِ ثِقَةٍ وَدَلَّسَهُ، وَلَمْ يَرَوْهُ غَيْرُ أَبِي صَالِحٍ.¹⁷²⁸

¹⁷²⁶ Târik b. Avazullah, *en-Nakdû 'l-bennâ*, 63.

¹⁷²⁷ Târik b. Avazullah tek bir hadisi incelemeye hasrettiği eserinde araştırdığı hadislerle ilgili, İbn Lehîa’nın kendi isnadını bu hadisin diğer isnadlarına eklediğini ve bu sayede bütün bu isnadların topluca hadisi güçlendirmelerini umduğunu belirtmiştir (Târik b. Avazullah, *en-Nakdû 'l-bennâ*, 59). Târik b. Avazullah, İbn Lehîa’nın söz konusu metnin bu isnadını gerçekten hıfzetmiş olma ihtimalini yani bu metni bu isnadla naklederek isabet mi ettiği yoksa bir hadisi başkasıyla karıştırıp bu isnadı hatayla o hadisin metnini naklederken mi kullandığını sorgulamaktadır. Böyle bir durumda ilgili hadis metninin İbn Lehîa’nın naklettiği isnadla bir aslının olup olmadığının yani İbn Lehîa’nın hadisi naklettiği râvinin gerçekten o isnad ve metni birlikte nakledip nakletmediğinin sorgulanması gerektiğini ifade eden Târik b. Avazullah’a göre İbn Lehîa’ya bu isnadla mütâbaat edecek bir râvi bulunamazsa bu sorunun cevaplanması mümkün değildir (Târik b. Avazullah, *en-Nakdû 'l-bennâ*, 60-61).

¹⁷²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 6/348-349 (No. 2579).

İbn Ebî Hâtîm babasına Ebû Bekir b. Ebî Attâb el-A'yen ↔ Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih ↔ Leys b. Sa'd ↔ Sa'îd el-Makburî ↔ Ebû Hüreyre ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen, Üveys el-Karânî'nin şefaatiyle Mudar ve Temîm kabilelerinden daha fazla kişinin cennete gireceği hadisini¹⁷²⁹ sormaktadır. Ebû Hâtîm bu rivayetle ilgili birkaç problemi bir arada sıralamıştır. Öncelikle hadisin, Leys'in kâtibi olduğu bilinen¹⁷³⁰ Ebû Sâlih'in kitabında Leys'ten gelecek şekilde yer almadığını belirtmiş, ardından Leys'in hadis naklettiği nüshasını kontrol ettiğini ve bu hadisi orada da bulamadığını söylemiştir. Daha sonra Leys'in hadisi rivayet ederken tahdîs sîgası kullanmadığına işaret ederek onun zayıf bir râviden tedlîs yapmış olma ihtimaline dikkat çekmiş, son olarak da Ebû Sâlih'in bu hadisi teferrüd ederek naklettiğini bildirmiştir.

Ebû Hâtîm'in burada Leys b. Sa'd için tedlîs ihtimalini dile getirmesi dikkat çekicidir. Çünkü Leys'in müdellis olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunamamış, müdellis listelerinde de onun adına tesadüf edilememiştir. Üstelik burada Ebû Hâtîm çoğunlukla tedlîs ile bir arada anılan durumlara da -râvinin tahdîs sîgası kullanmaması ve hadisi aslında zayıf bir râviden işitmesine- dikkat çekerek bir anlamda tedlîs ihtimalini güçlendirmektedir.

Bu örneği daha iyi anlayabilmek için Muallimî'nin daha önce nakledilen açıklamalarına başvurmak gerekmektedir. Muallimî'nin söz konusu izahları, muhakkiklerin sened sahih gibi görüldüğü halde metinden şüphelenirlerse bir illet aramaları ve aslında yaralayıcı olmayan bir illet öne sürerek hadisi münker saymaları şeklinde burada da özetlenebilir. Muallimî zikredilen kâdih olmayan illete örnek olarak müdellis olmasa bile râvinin semâ lafzını açıkça kullanmamasını göstermişti. İncelenen hadisin de bu duruma tam uyan bir örnek olduğu görülmektedir. Nitekim Muallimî'nin bu duruma örnek olarak verdiği rivayetlerden biri de burada incelenen Leys hadisidir.¹⁷³¹ Muallimî'nin açıklamaları özellikle Leys'in neden müdellis kabul edilmediği sorusuna cevap ararken hayli yararlı olmuştur. Zira aksi takdirde her ne kadar Ebû Hâtîm, Leys için tedlîsi bir ihtimal olarak dile getirse de bunun özellikle

¹⁷²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/33. Zehebî hadisi büyük ihtimalle İbn Ebî Hâtîm'in eserinden almıştır. Çünkü *Mizân*'da İbn Ebî Hâtîm'den naklen *İlel*'deki bu metni vermiştir. bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/125. Hadisin bir benzeri başka bir isnadla, metinde "Üveys" yerine "İbn Ebi'l-Ced'â" gelecek şekilde ve sadece Temîm kabilesinin adı verilerek pek çok kaynakta nakledilmiştir. Örneğin bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/142 (No. 237).

¹⁷³⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/121.

¹⁷³¹ Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*, 8-9.

müdellis listeleri tertip eden âlimler tarafından dikkate alınmamasını açıklamak zor olurdu.

Muallimî'nin açıklamalarından da anlaşıldığı üzere Ebû Hâtim bu hadisin metninin münker olduğunu¹⁷³² görünce bir illet aramıştır. Muhtemelen sika bir râvi olduğu¹⁷³³ için Ebû Bekir el-A'yen'in hata yapmış ya da hadisi yanlış nakletmiş olma ihtimalini göz ardı etmiştir. Ancak hadisi duyunca anlaşılan hadiste bir problem hissetmiş, bunun üzerine hadisin, Ebû Sâlih'in kitabında ve Leys'in nüshasında bulunmaması ve bunu Leys'in ashâbından Ebû Sâlih'ten başka kimsenin rivayet etmemesine illet olarak işaret etmiştir. Bu saydığı illetlerin söz konusu olmaması ihtimaline, yani Ebû Sâlih ve Leys'in gerçekten de bu hadisi rivayet etmesi ihtimaline karşın, bir başka illet daha öne sürmüştür. O da Leys'in -müdellis olmadığı halde- bunu zayıf birinden duyup tedlîs yaparak bu zayıf râviyi düşürme ihtimalidir.

Görüldüğü üzere incelenen rivayette tedlîsin gerçekleşip gerçekleşmediği net olarak belli değildir. Bu örnekte esas önemli nokta; Ebû Hâtim'in, müdellis olmadığı bilinen bir râvinin tedlîs yapmış olabileceğini söylemesi ve müdellis olmadığı halde bu râvinin semâ lafzını kullanmamasına dikkat çekmiş olmasıdır. Bunun sebebi de yukarıda açıklandığı üzere Ebû Hâtim'in hadisin metninin problemli olduğunu fark etmesine rağmen isnadda ilk bakışta bir kusur bulamayınca bu şekilde bir illet öne sürerek hadisin zafiyetine işaret etmek istemesidir.

3.4.8.2. Tedlîs lafzı ve türevlerinin kullanılmadığı örnekler

3.4.8.2.1. Tilâvet secdesiyle ilgili rivayet

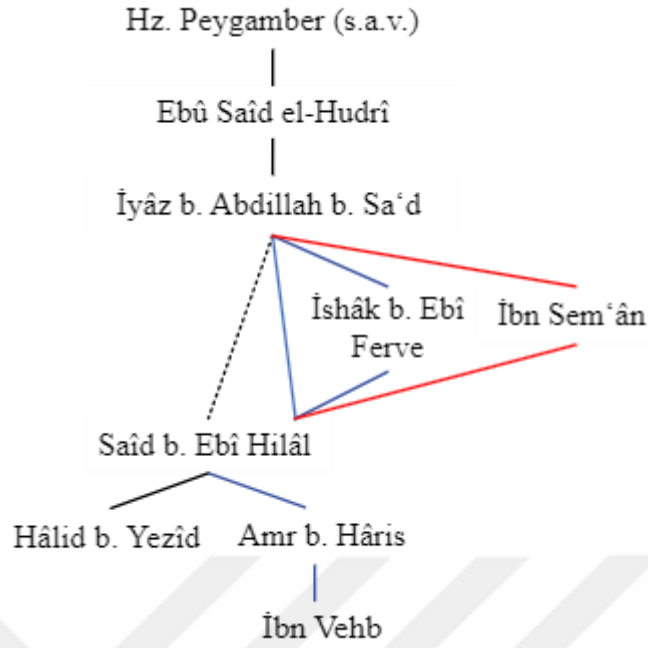
وسألت أبي عن حديث؛ رواه خالد بن يزيد، عن سعيد بن أبي هلال، عن عياض بن عبد الله بن سعد، عن أبي سعيد الخدري، قال: خطبنا رسول الله ﷺ يوماً فقرأ: ﴿ص﴾ فسجد وسجدنا معه، وقرأها مرة أخرى وثبنا للسجود.

فقال أبي: كنت أظن أن هذا حديث غريب، حتى رأيت من رواية عمرو بن الحارث، عن سعيد بن أبي هلال، عن إسحاق بن أبي فروة، عن عياض بن عبد الله، عن أبي سعيد، عن النبي ﷺ.¹⁷³⁴

¹⁷³² Nitekim Zehebî sika olmasına rağmen A'yen'in teferrüd ettiğini söylediği bu hadisi münker saymıştır (bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/33).

¹⁷³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/77-80; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/334-335.

¹⁷³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 2/335-336 (No. 411).

İbn Ebî Hâtim babasına Hâlid b. Yezîd ↔ Saîd b. Ebî Hilâl ↔ İyâz b. Abdillâh b. Sa'd ↔ Ebû Saîd el-Hudrî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen tilâvet secdesi ile ilgili hadisi¹⁷³⁵ sormuştur. Ebû Hâtim de Amr b. Hâris ↔ Saîd b. Ebî Hilâl ↔ İşhâk b. Ebî Ferve ↔ İyâz b. Abdillâh ↔ Ebû Saîd el-Hudrî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarikini görünceye kadar ilk tariki garîb hadis zannettiği cevabını vermiştir. Görüldüğü üzere ikinci tarikte Amr b. Hâris, Saîd'den nakilde Hâlid b. Yezîd'e mütâbaat etmiştir. Böylece ilk tarikin garâbeti ortadan kalkmıştır. Ebû Hâtim zikredilenler dışında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak ikinci tarikte isnadda Saîd ile İyâz arasına İbn Ebî Ferve'nin eklendiği görülmektedir. Bu durumda Saîd'in hadisi İyâz'dan işitmemiş olma ihtimali gündeme gelmiştir.

Hadisin Amr'dan gelen bu tarikini İbn Vehb'in naklettiği belirtmiştir. Ancak kaynaklarda İbn Vehb'in naklettiği isnad İbn Vehb ↔ Amr b. Hâris ↔ Saîd b. Ebî Hilâl ↔ İyâz b. Abdillâh ↔ Ebû Saîd el-Hudrî ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.)¹⁷³⁶ şeklinde verilmiştir. İbn Ebî Ferve'nin yer aldığı isnada ise rastlanamamıştır. Bununla birlikte İbn Huzeyme ilgili bâb başlığında bu hadisin sıhhati konusunda kalpte şüphe hasıl olduğunu belirtmekte ve bunun sebebini de İbn Vehb'in ashâbından bazılarının

¹⁷³⁵ Dârimî, *es-Sünen*, 2/919, 971 (No. 1507, 1595); İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 2/354, 3/148 (No. 1455, 1795); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 7/38 (No. 2799); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/82 (No. 1502); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/482 (No. 1052); Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 3/252 (No. 4470).

¹⁷³⁶ Ebû Dâvûd, "Salât", 331 (No. 1405); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 6/470 (No. 2765); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/469 (No. 3615).

isnadda Saîd ile İyâz arasında İshâk b. Ebî Ferve'yi zikretmesi olarak açıklamaktadır.¹⁷³⁷ Onun bu açıklaması Ebû Hâtim'inkiyle bir arada düşünüldüğünde hadisin böyle bir isnadı bulunmakla birlikte sahih tarik diğeri olduğu için bunun kaynaklara girmediği sonucu çıkarılmaktadır.

İsnadda İbn Ebî Ferve'nin de bulunduğu görüşünü aktaran bir başka âlim de Berze'î'dir. Berze'î, Ebû Zûr'a'nın muhtemelen burada verilen ilk isnadla ilgili "Hâlid b. Yezîd ve Saîd b. Ebî Hilâl sadûkturlar. Bazen kalbime onların hadislerinin güzelliğinden şüphe gelir." ifadelerini nakletmiş, akabinde Ebû Hâtim'in de "Bu hadislerin bazılarının İbn Ebî Ferve ve İbn Sem'ân'dan yapılmış mürseller olduğundan korkuyorum." sözünü naklederek Hâlid ile Saîd'in isnadından bu râvilerin düştüğünü ortaya çıkarmıştır. Bu ifadeleri açıklayan İbn Receb'e göre Ebû Hâtim, Hâlid ile Saîd'in rivayetlerini İbn Ebî Ferve ile İbn Sem'ân'ın hadislerine arz etmiş, bunların birbirine benzediğini ancak Hâlid ile Saîd'in nakilde bulundukları sikaların rivayetlerine benzemediğini görmüştür. Bunun üzerine Hâlid ile Saîd'in İbn Ebî Hilâl ile İbn Sem'ân'ın hadislerini alarak onların, hocalarından *tedlîs yaptığı* sonucuna ulaşmıştır.¹⁷³⁸ Bu açıklamalardan aynı tabakadan akranlar olan Hâlid (ö. 139/756-57) ile Saîd'in (ö. 130/747-48'den sonra) naklettikleri hadislerde isnaddan İbn Ebî Ferve (ö. 144/761) ile Abdullah b. Sem'ân'ı (ö. 151-160/768-776) düşürdükleri anlaşılmaktadır. Saîd ile Hâlid'in bu râvilerden hadis işittiğine dair bilgi bulunmamaktadır, ancak muâsır oldukları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Hâlid'in hocası olan Saîd,¹⁷³⁹ incelenen hadisin isnadındaki İyâz'ın da (ö. 100/718-19 civarı) talebesi iken,¹⁷⁴⁰ Hâlid, İyâz'ın öğrencisi değildir. İncelenen hadiste isnaddan düşen İbn Ebî Ferve de İyâz'ın talebeleri arasında zikredilmiştir.¹⁷⁴¹ Buradaki isnaddan İbn Ebî Ferve'yi düşüren kişinin Saîd olduğu anlaşılmaktadır. Saîd'in İbn Sem'ân¹⁷⁴² ile İbn Ebî Ferve'yi¹⁷⁴³ isnaddan düşürme nedeni ise büyük ihtimalle her ikisinin de

¹⁷³⁷ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 2/354.

¹⁷³⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*, 2/767-768.

¹⁷³⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/96.

¹⁷⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/95.

¹⁷⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/447.

¹⁷⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/9; Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr*, 2/254-259; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/125-126; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/526-532; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/219-221.

¹⁷⁴³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/396; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/227-228; Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr*, 1/102-103; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/326-328; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/446-454; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/240-242.

metrûk râviler olmasıdır. Diğer taraftan ne Hâlid ne de Saîd hakkında İbn Receb'den başka tedlîsten söz eden olmamıştır.

Berze'î'nin naklinde Ebû Hâtîm'in isnadından râvi düşen hadis için *mürsel* ifadesini kullandığı dikkat çekmektedir. Bakıldığında tam bir tedlîs örneği olmasına rağmen Ebû Hâtîm'in buna irsâl demesi, bu iki lafzı birbiri yerine kullanabildiğini göstermesi açısından önemlidir. İbn Receb'in Ebû Hâtîm'in açıkça irsâl dediği fiilden tedlîsi anlaması da bunu desteklemektedir. Ne var ki İbn Receb'den başka Saîd b. Ebî Hilâl'in tedlîs yaptığını söyleyen âlim bulunmamakta ve Saîd'in adı müdellis listelerinde yer almamaktadır.¹⁷⁴⁴ Oysa İbn Ebî Ferve'nin metrûk bir râvi olması tedlîs için en sık görülen gerekçelerden biridir. Buna rağmen kimsenin ona müdellis dememesinin nedeni büyük ihtimalle muhaddislerin Saîd'in yaptığında bir kasıt görmemeleri ve bunu hata kabul etmeleridir.¹⁷⁴⁵

3.4.8.2.2. Kişi hırsızlık yaptığında elin kesileceği rivayeti

وَسَأَلْتُ أَبِي، وَأَبَا زُرْعَةَ، عَنْ حَدِيثٍ؛ رَوَاهُ هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، عَنْ سَعْدَانَ بْنِ يَحْيَى، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَ: «إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سُرِقَ، فَاقْطَعُوهُ».

فَقَالَا: هَذَا خَطَأٌ، إِنَّمَا هُوَ: هِشَامُ بْنُ عُرْوَةَ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ.

قُلْتُ: فَالْخَطَأُ مِمَّنْ هُوَ؟ قَالَا: لَيْسَ هَذَا خَطَأً، إِنَّمَا تَرَكَ مِنَ الْإِسْنَادِ رَجُلًا.

قُلْتُ: مِنَ التَّارِكِ: هِشَامٌ، أَوْ سَعْدَانُ؟ قَالَا: يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَحَدِهِمَا مِنْ هِشَامٍ، أَوْ مِنْ سَعْدَانَ.¹⁷⁴⁶

Daha önce detaylı olarak incelenen bu hadiste konu başlığıyla ilgili dikkat çekilmek istenen nokta Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a'nın kasten yapıldığını söyledikleri iskât fiilinden Hişâm ya da Sa'dân'dan birinin sorumlu olduğunu düşünmeleridir. Adı geçen Hişâm'ın Hişâm b. Urve mi yoksa Hişâm b. Ammâr mı olduğu net değildir. Kast edilen kişi Hişâm b. Ammâr ise hem kendisi hem de Sa'dân müdellis olarak tanınmadığından, Ebû Hâtîm ile Ebû Râzi'nin müdellis olmayan bu râvilerin isnaddan kasıtlı olarak râvi

¹⁷⁴⁴ Aynı durum Hâlid için de geçerlidir.

¹⁷⁴⁵ Ebû Hâtîm'in açıklamalarından Saîd'in tedlîse çok benzer fiil gerçekleştirdiği anlaşılabilir. İbn Huzeyme'ye göre durum böyle değildir. İbn Huzeyme, İbn Ebî Ferve'nin hadisiyle ihticâc edilmeyen bir râvi olduğunu söyledikten sonra isnadda onun zikredilmesini hadisi İbn Vehb'den bu şekilde nakleden râvinin yaptığı bir hata/galat olarak göstermektedir (bk. İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 3/148 [No. 1795]). Anlaşılan İbn Huzeyme sahih isnadın Saîd'in doğrudan İyaz'dan naklettiği isnad olduğunu düşünmektedir.

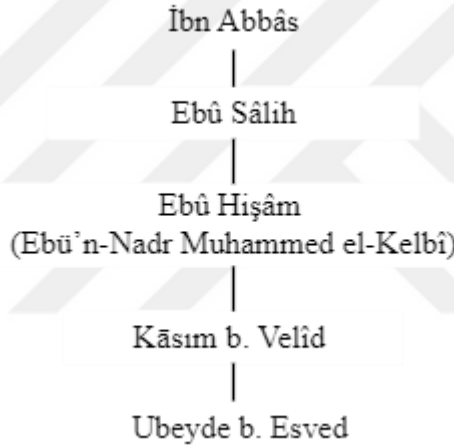
¹⁷⁴⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, 4/166-167 (No. 1339).

düşürebileceğini öngörmeleri, müdellis olarak bilinmeyen bir râvi için tedlîsi muhtemel kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Kastedilen kişi Hişâm b. Ammâr olmasa bile Sa'dân'ın da aynı şartları taşıması nedeniyle bu çıkarımda bir değişiklik söz konusu değildir.

3.4.8.2.3. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) azap indirmemesi için namaz kılıp Allah'a (c.c.) dua etmesi rivayeti

وسألتُ أبي، عن حديثٍ، رواه عبدة بن الأسود عن القاسم بن الوليد، عن أبي هشام، عن أبي صالح، عن ابن عباس لما نزلت ﴿قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ...﴾ بطوله.

قال أبي: أبو هشام هو الكلبي، وكان كنيته أبو النصر، وكان له ابن يقال له هشام بن الكلبي؛ صاحب نحو وعربية فكناه به.¹⁷⁴⁷

Ubeyde b. Esved ↔ Kāsım b. Velîd ↔ Ebû Hişâm ↔ Ebû Sâlih ↔ İbn Abbâs isnadıyla gelen hadiste Allah'ın (c.c.) azap indirmeye kâdir olduğunu bildiren âyet-i kerîme¹⁷⁴⁸ nâzil olduğunda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) abdest alıp iki rekât namaz kılarak azap indirmemesi için Allah'a (c.c.) dua ettiği anlatılmaktadır.¹⁷⁴⁹ Ebû Hâtim isnadda adı geçen Ebû Hişâm'ın künyesinin Ebû'n-Nadr olduğunu ve bu râvinin bir Arap dili âlimi olan oğlu Hişâm b. el-Kelbî nedeniyle Kāsım'ın onu Ebû Hişâm diye künyelediğini belirtmiştir.

¹⁷⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/581 (No. 1654).

¹⁷⁴⁸ el-En'âm 6/65.

¹⁷⁴⁹ Hatîb, *el-Muvazzih*, 2/355-356.

Ebü'n-Nadr Muhammed b. Sâib el-Kelbî metrûk ve *müttehem bi'l-kizb* bir râvidir¹⁷⁵⁰ ve Ebû Sâlih Bâzâm'ın talebesidir.¹⁷⁵¹ Bu nedenle sika bir râvi olan¹⁷⁵² Kâsım b. Velîd'in onun tanınmasını istemeyerek kasten tanınmadığı bir künye kullandığı düşünülmektedir. Ne var ki Kâsım'ın müdellis olduğuna dair bilgi bulunamamıştır. Bununla birlikte Kâsım'ın, Ebû Hişâm'ın künyesini bu şekilde söylediğine dair bilgi çeşitli eserde yer almaktadır.¹⁷⁵³

Muhammed b. Sâib el-Kelbî'in meşhur olduğu künyesi Ebü'n-Nadr'dır.¹⁷⁵⁴ Onu sadece Kâsım'ın bu şekilde künyelediği ise çeşitli eserlerde Kâsım b. Velîd'in hadis rivayet ettiği Ebû Hişâm'ın, Muhammed el-Kelbî olduğu bilgisinin verilmesinden anlaşılmaktadır.¹⁷⁵⁵ Kâsım'ın Kelbî'yi Ebû Hişâm olarak zikrettiği bilgisi usûl eserlerinde "râvilerin vasıflarını bilmek" başlıkları altında, râvileri farklı şekillerde künyeleyenlerin genellikle müdellis olduğu bilgisinden sonra örnek olarak verilmiştir. Meselâ Sehâvî bir râviyi çeşitli sıfatlarla zikreden kişilerden söz ederken bu fiili sıklıkla müdellislerin yaptığını, fakat müdellis olmayanların da bunu yapabildiğini belirtmektedir. İbnü's-Salâh'tan naklen, şayet bu fiil çokça gerçekleşirse bunun kişinin tedlîsinden kaynaklandığını ifade eden Sehâvî, bir râviyi çeşitli sıfatlarla zikretmenin sebebi olarak şüyûh tedlîsi nedenleri arasında sayılan; râvinin zayıf olması, yaşının küçüklüğü, bu râviyi farklı isimle anan kişinin hocalarının azlığı gibi sebepleri sıralamaktadır.¹⁷⁵⁶ Bunu yapan kişilere örnek olarak verdiği râvilerden biri de Kâsım b. Velîd'dir. Burada incelenen rivayetini de naklederek Kâsım'ın Kelbî'yi oğlunun adı ile künyelediğini belirtmiştir.¹⁷⁵⁷ Süyûtî de Nevevî'nin muhtelif isim ve sıfatlarla zikredilen râvileri bilmenin tedlîsin anlaşılması için gerekli olduğu sözlerini¹⁷⁵⁸

¹⁷⁵⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/101; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/270-271; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/114-119; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/253-256; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/246-252; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/159-162; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/178-181.

¹⁷⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/246.

¹⁷⁵² İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 2/212; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/122-123; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/334; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/456-458; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/340.

¹⁷⁵³ Örneğin bk. Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkira*, 2/201; Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 2/583; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/322.

¹⁷⁵⁴ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/203.

¹⁷⁵⁵ Örneğin bk. Hatîb, *el-Muvazzih*, 2/355; Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkira*, 2/201; Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 2/583; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/322.

¹⁷⁵⁶ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/201-202.

¹⁷⁵⁷ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 4/204.

¹⁷⁵⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/321.

açıkladıktan sonra onun verdiği örneklere ek olarak Kāsım'ın Kelbî'yi Ebû Hişâm olarak zikretmesini örnek vermektedir.¹⁷⁵⁹

Öte yandan Irākî'nin Kāsım'ın yaptığı bu fiil için açıkça tedlîs dediği görülmektedir. Irākî Kelbî'nin tedlîs yapılarak kullanılan künyelerinden biri olarak Ebû Hişâm künyesini zikretmiş ve Kāsım b. Velîd'in onu bu şekilde künyelediğini belirtmiştir.¹⁷⁶⁰ Bütün bu açıklamalar Kāsım'ın tedlîs yaptığını göstermektedir. Ayrıca Kelbî'nin başka müdellislerin de tedlîs yaptığı bir râvi olarak takdim edilmesi bunu desteklemektedir. Nitekim Kelbî'yi müdellis olan Atıyye el-Avfî, Ebû Saîd el-Hudrî'yle karıştırılmasını umarak “Ebû Saîd” diye,¹⁷⁶¹ bir başka müdellis Hammâd b. Üsâme ise “Hammâd b. es-Sâib” olarak zikretmektedir.¹⁷⁶² Kāsım da bu müdellisler ile aynı fiili yapmasına ve özellikle Irākî'nin bunu tedlîs kapsamında değerlendirmesine rağmen Kāsım'ın adının müdellis listelerinde geçmemesi ve ona müdellis diyen bir âlimin bulunmaması şaşırtıcıdır.

Hadisle ilgili işaret edilmesi gereken bir başka husus da Kāsım'ın şüyûh tedlîsi yaptığı bu hadisin aynı zamanda mevzû olmasıdır. Zira Süfyân es-Sevrî'nin naklettiğine göre Kelbî'nin kendisi Ebû Sâlih ↔ İbn Abbâs isnadıyla naklettiği bütün hadislerin uydurma olduğunu söylemiştir.¹⁷⁶³ Bu durumda Kāsım'ın ya bu hadisin uydurma olduğunu bilmediği ya da bilse bile hadis metnini beğendiği ve yayılmasını istediği için naklettiği düşünülebilir.

3.4.8.2.4. “İnsanlar üç şeyde ortaktır: Su, çayır ve ateş.” rivayeti

وسألتُ أبي عن حديثٍ؛ رواه أبو إسحاق الفزاريُّ، عن رجلٍ من أهل الشام، عن أبي عثمان، عن أبي خديشٍ، قال: كُنَّا فِي غَزَاةٍ، فَنَزَلَ النَّاسُ مِنْزَلًا، فَقَطَعَ النَّاسُ الطَّرِيقَ، وَمَدُّوا الْحِجَالَ عَلَى الْكَلَا، فَلَمَّا رَأَى مَا صَنَعُوا، قَالَ: سُبْحَانَ اللَّهِ لَقَدْ غَزَوْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ غَزَوَاتٍ، فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: «النَّاسُ شُرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ: فِي الْمَاءِ، وَالْكَلَا، وَالنَّارِ.»

قال أبي: هذا الرَّجُلُ من أهل الشام هو عِنْدِي بَقِيَّةٌ، وأبو عثمان هو عِنْدِي حَرِيزُ بن عثمان، وأبو خديشٍ لم يُدْرِكِ النَّبِيَّ ﷺ، إِنَّمَا حَكَى عن رجلٍ من أصحابِ النَّبِيِّ ﷺ.

¹⁷⁵⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/322.

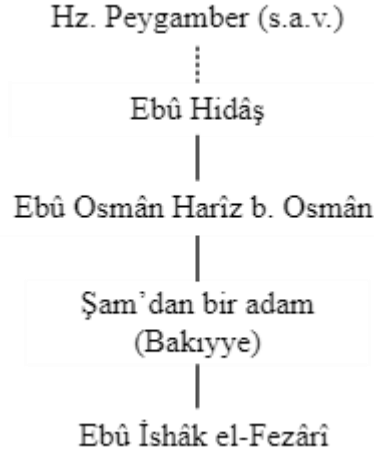
¹⁷⁶⁰ Irākî, *Şerhu't-Tebşıra ve't-tezkira*, 2/201. Ayrıca bk. Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 2/583.

¹⁷⁶¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/253; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/181; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/322.

¹⁷⁶² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/322.

¹⁷⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/254.

كذلك حدثنا أبو اليمان، وعلي بن الجعد، عن حريز كما وصفت، وإنما لم يُسمِّهِ أبو إسحاق، لأنه كان حيًّا في ذلك الوقت.¹⁷⁶⁴

Ebû İshâk el-Fezârî ↔ Şam'dan bir adam (racül) ↔ Ebû Osmân Harîz b. Osmân ↔ Ebû Hidâş Habbân b. Zeyd ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla gelen hadiste gazve için seferdeyken yolda dar bir yerde konaklayınca bazı kişilerin kendilerine yer tutmak için çayır üzerinde ip uzatması üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) “İnsanlar üç şeyde ortaktır: Su, çayır ve ateş.” buyurmaktadır.¹⁷⁶⁵ Ebû Hâtim, isnadda adı geçen Ebû Osmân'ın Harîz b. Osmân olduğunu söylemiş, ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanına yetişemediği için Ebû Hidâş'ın bu hadisi bir sahâbîden aktarmış olması gerektiğine işaret ederek isnadın bu noktasındaki râvi düşmesini dile getirmiştir. Nitekim Ebû'l-Yemân Hakem b. Nâfi' ile Ali b. Ca'd da hadisi Harîz'den bu şekilde, Ebû Hidâş ↔ Ashâbdan bir adam ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadıyla nakletmiştir.¹⁷⁶⁶ Ebû Hâtim'in tenkit ettiği noktada terim anlamıyla irsâl gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Örneğin tedlisle ilgili kısmı ise Ebû Hâtim'in, sika bir râvi olan¹⁷⁶⁷ Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fezârî'nin “Şam'dan bir adam” diye zikrettiği râvinin Bakıyye b. Velîd olduğu yönündeki açıklamasıdır. Ebû Hâtim'e göre Ebû İshâk'ın, Bakıyye'nin ismini vermemesinin sebebi Bakıyye'nin o esnada hâlâ hayatta olmasıdır. Bakıyye (ö. 197/812), Ebû İshâk'ın (ö. 188/804 [?]) talebeleri arasında zikredilmiştir.¹⁷⁶⁸

¹⁷⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/400-401 (No. 965).

¹⁷⁶⁵ Heysemî, *Bugyetü'l-bâhis 'an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, 2/508-509, 653-654 (No. 449, 631).

¹⁷⁶⁶ Hadisin Ebû Hidâş ↔ Ashâbdan bir adam ↔ Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadı için bk. Ebû Dâvûd, “Büyü”, 61 (3471); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/174 (No. 23082); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 11/669 (No. 23655); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/248 (No. 11832, 11834). Ebû Dâvûd'da Ebû Hâtim'in sözünü ettiği Ali b. Ca'd isnadı yer almaktadır.

¹⁷⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/167-170; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/151-153.

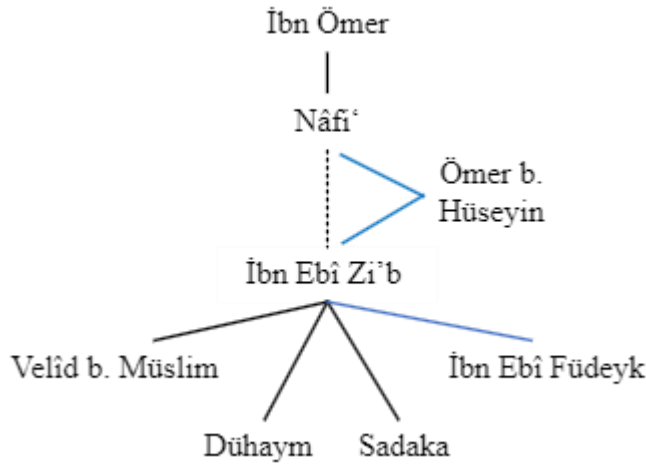
¹⁷⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/168.

Dolayısıyla Ebû İshâk'ın Bakıyye'nin adını zikretmek istememesinin sebebi sadece aynı asırda yaşamaları değil aynı zamanda onun kendisinin talebeleri arasında yer alması ve yaşça kendisinden küçüklüğü de olmalıdır. Ebû Hâtim'in açıkladığı bu gerekçe dikkate alındığında Ebû İshâk el-Fezârî'nin fiili tam anlamıyla bir şüyûh tedlîsidir. *İlel* muhakkiki de bu kanaattedir.¹⁷⁶⁹ Ne var ki Ebû İshâk el-Fezârî müdellis bir râvi değildir ve ona kimse tedlîs isnadında bulunmamıştır.¹⁷⁷⁰ Daha önce farklı râviler bağlamında, muttasıl isnadın sistemli olarak istenmediği erken dönemde yaşamaları nedeniyle, bu râvilerin yaptıkları isnad tedlîsine benzer fiillerin tedlîs sayılmadığı dile getirilmişti. Bu örnekte ise isnaddan râvi iskâtı söz konusu değildir. Yine de Fezârî'nin yaptığı'nın şüyûh tedlîsine benzediği ortadadır. Buna rağmen ona kimsenin müdellis dememesinin nedeni belki onun sadece burada böyle bir fiil gerçekleştirmesi ve bu durumun onun için nadirattan olması ile izah edilebilir.

3.4.8.2.5. Babası tarafından evlendirilen bekar kız evliliği istemeyince nikahının Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından iptal edilmesi rivayeti

وسألت أبي عن حديث؛ رواه الوليد بن مسلم، عن ابن أبي ذئب، عن نافع، عن ابن عمر: أن رجلاً زوج ابنته بكراً، فكرهت ذلك، فأنت النبي ﷺ، فرد النبي ﷺ نكاحها.

قال أبي: يدخل بين ابن أبي ذئب، ونافع رجل يسمى عمر بن حسين.¹⁷⁷¹

¹⁷⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 3/402 (dipnot).

¹⁷⁷⁰ Nitekim Alâî, Ebû İshâk'ın müdellis olmadığını açıkça belirtmiştir (bk. Alâî, *Câmi'u't-tahsil*, 141). Öte yandan Ebû Hâtim'in buradaki ifadelerini tedlîs bağlamında yorumlayarak Ebû İshâk hakkında tedlîsten söz eden tek kişinin Ebû Hâtim olduğunu belirten bir görüş de bulunmaktadır (bk. Sa'dât, *et-Ta'lîl bi'l-ihtilâl ve't-tedlîs-dirâse tatbikiyye alâ Kitâbi'l-İlel li İbn Ebî Hâtim er-Râzî*, 157).

¹⁷⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 4/48 (No. 1244).

Velîd b. Müslim ↔ İbn Ebî Zi'b ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer isnadıyla gelen, babası tarafından evlendirilen bekar kızın bu evliliği istememesi üzerine nikahının Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından iptal edilmesi rivayeti¹⁷⁷² hakkında Ebû Hâtim, isnadda İbn Ebî Zi'b ile Nâfi' arasında Ömer b. Hüseyin'in bulunduğunu söylemiştir. Nitekim hadisin İbn Ebî Zi'b ↔ Ömer b. Hüseyin ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer isnadlı tariki de kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁷⁷³

Hadise ilk bakışta Velîd'in, hocası İbn Ebî Zi'b'in hocası olan Ömer'i isnaddan düşürmek ve İbn Ebî Zi'b ile Nâfi' arasında semâ gerçekleştiği için isnadı muttasıl gibi göstermek suretiyle tesviye tedlîsi yaptığı ihtimali akla gelmektedir. Nitekim bu rivayet *Mu'cemü'l-müdekkisîn*'de de Velîd'in tedlîsine kanıt olarak zikredilmiştir.¹⁷⁷⁴

Ancak Dârekutnî, Velîd'den başka Sadaka b. Abdullah'ın da hadisi İbn Ebî Zi'b ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer isnadıyla naklettiğini bildirmiştir.¹⁷⁷⁵ Ayrıca İbn Ebî Zi'b'in hadisi Nâfi'den işitmediğini söyleyen Dârekutnî, onun hadisi Ömer b. Hüseyin'den aldığını belirtmiştir. Öte yandan İbn Hazm da hadisin Dühaym ↔ İbn Ebî Zi'b ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer tarikini nakletmiştir.¹⁷⁷⁶ Dolayısıyla Velîd'den başka iki râvinin daha hadisi Ömer b. Hüseyin'in bulunmadığı isnadla naklettiği görülmektedir. Bu durumda hadiste Velîd'in tesviye tedlîsi yaptığı iddiası geçerliliğini yitirmektedir. Sika bir râvi olan ¹⁷⁷⁷ Ömer b. Hüseyin'in isnaddan düşmesinden sorumlu râvinin ise hem Ömer'in ¹⁷⁷⁸ hem de Nâfi'in ¹⁷⁷⁹ talebesi İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776) olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada Dârekutnî'nin Velîd ile Sadaka'nın naklettikleri tarikin muhtasar ve "mürsel" olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.¹⁷⁸⁰ Çünkü bu ifadeler muttasıl isnad talebinin tam olarak yaygınlaşmadığı erken dönemde yapılan bu tür fiillerin tedlîs değil de irsâl kabul edildiğine delil kabul edilebilir. İbn Ebî Zi'b'in de

¹⁷⁷² Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/342 (No. 3570); İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 51/45. Dârekutnî'de hadisin tam isnadı Ömer b. Muhammed b. Kâsım ↔ Muhammed b. Ahmed b. Râşid ↔ Mûsâ b. Âmir ↔ Velîd ↔ İbn Ebî Zi'b ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer şeklindedir. Burada dikkat çeken husus İbn Ebî Zi'b'in "haddesenî Nâfi'" demesidir. Buradaki tahdîs sîgasından büyük ihtimalle sonraki râvilerden biri sorumludur. Nitekim Dârekutnî de aynı yerde İbn Ebî Zi'b'in hadisi Ömer b. Hüseyin'den işittiğini belirtmiştir. Dolayısıyla sika bir râvi olan İbn Ebî Zi'b'in işitmediği bir hadiste tahdîs sîgası kullanması ihtimal dâhilinde değildir.

¹⁷⁷³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/328 (No. 3545). Burada hadisi İbn Ebî Zi'b'den nakleden râvi Muhammed b. İsmâil b. Ebî Füdeyk'tir.

¹⁷⁷⁴ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdekkisîn*, 489.

¹⁷⁷⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/328 (No. 3545).

¹⁷⁷⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 9/461.

¹⁷⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/433-.

¹⁷⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/301.

¹⁷⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/632.

¹⁷⁸⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/328 (No. 3545).

normalde müdellis bir râvi yapsa tedlîs sayılacak bu fiili gerçekleştirmesine rağmen tedlîs ile itham edilmemesi bunu desteklemektedir.

3.4.9. Değerlendirme

İbn Ebî Hâtim *İlel*'de muhtelif rivayetlerde bulunan illetleri ortaya çıkarmak üzere hocalarının görüşlerini aktarmaktadır. Ağırlıklı olarak babası Ebû Hâtim'in, ardından da Ebû Zür'a er-Râzî'nin görüşlerini aktaran İbn Ebî Hâtim az sayıda örnekte de Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a'nın akranı olan bir diğer hocası İbnü'l-Cüneyd'in görüşlerine yer vermiştir. Onun, hocalarından naklettiği rivayet değerlendirmelerinden hareketle özellikle Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a'nın -ve dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in- tedlîs lafzını hangi anlamlarda kullandıkları tespit edilmiştir. Açıkça tedlîs lafzı ve türevlerini kullandıkları örneklerden hareketle bu âlimlere göre tedlîs (a) râvinin hadis işittiği hocadan dinlemediği hadisi aktarması, (b) râvinin muâsır olmasına rağmen hadis işitmediği hocadan işitmiş gibi hadis nakletmesi, (c) idrâc anlamında metinde tedlîs ve (d) kelime mânasıyla "karıştırmak" anlamlarını ifade etmektedir. Eserde, şüyûh ve tesviye tedlîslerine dair örnekler de yer almasına rağmen Ebû Hâtim ya da Ebû Zür'a yapılan fiilin tedlîs olduğunun anlaşılmasını sağlayan açıklamalarda bulundukları halde tedlîs lafzı ya da türevlerini kullanmamışlardır. Benzer bir durumun tesviye tedlîsine dair örnekler vermelerine rağmen bunlar için tedlîs ifadesini kullanmayan önceki münekkitler için de geçerli olduğu belirtilmişti. Söz konusu durum ıstılahların kullanımlarının tam olarak yerleşmemesi ile ilişkilendirilebilir.

Tezde görüşleri incelenen hadis münekkitlerinin tedlîs gerçekleşen her rivayette tedlîs lafzını kullanmamış olmaları, hadislerdeki illetleri fark etmedikleri anlamına gelmemektedir. Bilakis çoğu kez hadiste illete sebep olan fiili isimlendirmeseler bile detaylı olarak tarif etmişlerdir. Öte yandan kimi zaman bir münekkidin değinmediği kusurlara başka münekkitlerin işaret ettikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla münekkitlerin tenkitleri birbirini tamamlamakta ve bunların hadisleri kontrol mekanizmasının sıhhatli şekilde yürümesi noktasında ne kadar önemli bir role sahip oldukları anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in hocalarının tedlîs lafzını kullandıkları durumlarda ise tedlîsin türüne işaret etmedikleri görülmektedir. Önceki münekkitlerde de görülen bu durum, tedlîs türlerinin isimlerinin henüz netleşmediğini göstermektedir. Öte yandan bu bölümde tedlîs kapsamında verilen bazı örneklerde aynı rivayette birden fazla tedlîs türünün

yapıldığı tespit edilmiştir. Tedlîs türleri bağlamında son olarak, görüşleri incelenen önceki münekkitlerden farklı olarak İbn Ebî Hâtîm'in eserinde kaydettiği rivayetlerden biri, atf tedlîsine örnek kabul edilebilmektedir. Ancak bu örnekte de Ebû Hâtîm yapılan fiile illet olarak işaret etmesine rağmen tedlîs ifadesini kullanmamıştır.

Daha önceki münekkitlerin görüşleri bağlamında yapılan açıklamaların Ebû Hâtîm ile Ebû Zür'a için de geçerli olduğu anlaşılmıştır. Meselâ bazı örneklerde tedlîs yapıldığı açık olmasına rağmen adı geçen münekkitler buna irsâl demişlerdir. Bu da hadis ıstılahlarının kullanımlarının tam olarak yerleşmemesi nedeniyle kimi zaman birbiri yerine kullanıldıklarını gösteren bir başka örnektir. Öte yandan aynı durumun bir başka sonucu olarak Ebû Zür'a'nın tedlîs kelimesini idrâc anlamında da kullandığı görülmüştür. Ahmed b. Hanbel'in de tedlîsi bu mânada kullanabildiği daha önce ifade edilmişti.

Eserde tedlîs bağlamında incelenen örneklerin bütününe bakıldığında isnad tedlîsi örneklerinin hem tedlîs lafzının kullanıldığı hem de kullanılmadığı durumlarda diğer örneklere nispetle belirgin şekilde daha çok sayıda olduğu görülmektedir. Aslında benzer durum önceki münekkitler bağlamında da geçerliydi. Ancak İbn Ebî Hâtîm'in örneklerinde bahsedilen husus daha barizdir. Bu da hem tedlîs denildiğinde kastedilenin daha ziyade hadis işitilen hocadan semâ ile alınmayan hadisi nakletmek olduğunu göstermekte hem de tedlîsin gittikçe daha fazla bu anlamda kullanılmaya başlandığına, yani bir ıstılah olarak istikrar bulma sürecine işaret etmektedir. Özellikle irsâl-i hafînin sonraki dönemde tedlîsten ayrılarak müstakil bir terim olarak kullanılmaya başlamasında, erken dönemde tedlîsin kullanıldığı mânalar içinde, diğer anlamlara nispeten daha fazla isnad tedlîsinin kastedilmesi etkili olmuş olabilir. Yine de özellikle İbn Hacer'in yaptığı tanımlarla yerleşik mânada kullanılmaya başlanan bu terimlerin ilk asırlarda münekkitlerin kastettiği bütün anlamları karşılamadığı, bu nedenle mütekaddimûn dönemi araştırılırken hadis terimlerinin sonraki dönemde kazandıkları yerleşik anlamlarını esas almamak gerektiği ifade edilmelidir.

Önceki münekkitlerin görüşlerinin incelendiği bölümlerde de görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtîm'in eseri kapsamında da kimi zaman müdellis olarak tanınmayan râviler için sonraki dönemde tedlîsten söz edilebildiği tespit edilmiştir. Bu durumun râvinin erken dönemde yaşaması nedeniyle yaptığının tedlîs değil de irsâl sayılması ile ilgisi olabilir. Bir başka açıklama ise Muallimî'nin de işaret ettiği gibi metninde kusur bulunduğu

düşünülen hadiste başka bir illet bulunamadığı için son çare olarak bu hususun öne sürülmesidir.

Eserin özellikle İbn Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in eserlerinden farklılık arz etmesi nedeniyle *İlel*'de verilen örnekler bağlamında münekkitlerin müdellis râviler hakkında yaptıkları değerlendirmelerden hareketle tedlîsi hangi anlamda kullandıklarını tespit gibi bir uygulamaya gerek kalmamıştır. Zira incelenen önceki eserlerde rivayet örneklerinin yanı sıra tarih, ricâl, semâ bilgisi gibi konularda da çok sayıda görüş nakledilmiş ve bu bilgilerden bazıları tedlîsin anlamını tespit için kullanılmıştır. Oysa İbn Ebî Hâtim eserini rivayetler üzerinden kurgulamıştır. Böylece İbn Ebî Hâtim bölümünde verilen tedlîs örneklerinin tamamını rivayet örnekleri teşkil etmiştir.

Tedlîs kapsamında dikkati çeken bir diğer husus da Ebû Hâtim ya da Ebû Zür'a'nın pek çok defa münker, mevzû veya bâtıl şeklinde niteledikleri hadislerde tedlîs yapıldığının ortaya çıkmasıdır. Bu tür rivayetlerin tedlîs yapılarak nakledilmesinin, kimi zaman müdellisin hadisin çok zayıf ya da uydurma olduğunu fark etmemesi ile kimi zaman da kendisine nakledilen ve metnini beğendiği hadisin isnadındaki kusuru gizlemek istemesiyle ilgili olabileceği akla gelmektedir.

3.5. Genel Değerlendirme

Tezde; Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî (ve hocası Buhârî), Ebû Hâtim, Ebû Zür'a ve İbn Ebî Hâtim'in tedlîs bağlamındaki görüşleri, telif ettikleri ilel eserlerinde yer alan örnekler üzerinden ortaya konulmuştur. Böylece mütekaddimûn ilel eserlerinde tedlîsin hangi mânada kullanıldığı net olarak tespit edilmiştir. Her bir münekkidin ıstılahı, kendi başlığının en son kısmında değerlendirilmiştir. Burada ise kendi dönemlerinde özellikle ilel alanında ön plana çıkan ve ulemânın genel kanaatini yansıtmada temsil gücü yüksek olan bu münekkitlerin tedlîsi kullandıkları mânaları bir arada verilerek hicrî ilk üç asırda bu kelimenin kullanıldığı anlamları bütüncül bir bakış açısıyla sunmak hedeflenmektedir.

Tedlîsin mütekaddimûn dönemi ilel eserlerinde *altı* farklı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlar (a) râvinin hadis işittiği hocadan semâ ile almadığı hadisi doğrudan ondan rivayet etmesi (isnad tedlîsi), (b) muâsırı olmasına rağmen hadis işitmediği râviden yine doğrudan hadis rivayet etmesi (irsâl-i hafî), (c) râviyi tanınmadığı bir isim, künye ya da nisbe ile zikrederek kimliğinin anlaşılmamasına veya karıştırılmasına sebep olacak şekilde ya da müphem olarak zikretmek suretiyle hadis

rivayeti (şüyûh tedlîsi), (d) kitaptan aldığı yani vicâde yoluyla elde ettiği halde bunu belirtmeden semâ ile almış izlenimi verecek şekilde hadis nakletme (sıyağ tedlîsi), (e) râvinin hadis metnine asılda bulunmayan bazı açıklamalar ilâve etmesi ya da iki farklı isnadla gelen hadislerin metinlerini birbirine karıştırması (idrâc/metinde tedlîs), (f) kelime mânasıyla “karıştırmak” şeklinde sıralanabilir. Tedlîsin ikinci kullanımını ifade eden “muâsır olmasına rağmen *hadis işitmediği* râviden rivayet” tanımına iki râvi arasında mülakât gerçekleştiği ya da gerçekleşmediği durumların ikisi de dâhildir ve incelenen örneklerde likâ biliniyorsa özellikle belirtilmiştir. Tedlîsin en fazla kullandığı anlam ise, râvinin *hadis işittiği* hocadan işitmediği hadisi nakletmesidir. Bilindiği üzere bu mâna, daha sonra tedlîs terimin yerleşik anlamı olarak kabul görmüştür. İfade edilen bu kullanımların tamamı tedlîs lafzı veya türevlerinin açıkça kullanıldığı örneklerden hareketle tespit edilmiştir. Öte yandan incelenen eserlerde çoğu kez tedlîs lafzı ya da türevleri kullanılsa bile bu fiilin yapıldığını ortaya koyan açıklamalara rastlanmıştır. Tedlîsin en bilinen türlerinden biri olan tesviye tedlîsinin belirtilen bu altı kullanım arasında yer almamasının nedeni budur. İncelenen eserlerde tesviye tedlîsine dair örnekler yer almasına ve münekkitlerin bu fiili net olarak tarif etmelerine rağmen ilgili örneklerde tedlîs kelimesi kullanılmamıştır. Aynı durum sayıca daha az örnekte görülmesine rağmen atf tedlîsi için de geçerlidir. Bu durum, tedlîsin türlerinin fiil olarak tarif edilip hadisteki problem/illet olarak belirlenmelerine karşın isimlendirmelerinin netleşmediğini göstermektedir. Nitekim münekkitlerin tedlîs yapıldığını bu lafzı kullanarak ifade ettikleri örneklerde, türünden söz etmeden sadece genel olarak tedlîs kelimesini kullandıkları görülmüştür. Bu da tedlîsin çeşitli türleri için kullanılan isnad, şüyûh, tesviye gibi isimlendirmelerin sonraki dönemde yapıldığı bilgisiyle uyumludur.

Hadis ıstılahlarının gelişim sürecinde çeşitli terimler birbiri yerine kullanılabilmiştir. Bu bağlamda incelenen örnekler çerçevesinde en sık karşılaşılan durum, erken dönemde irsâl ile tedlîsin çoğu kez birbiri yerine kullanılmasıdır. Bu, o dönemde irsâl ile tedlîs arasında kesin bir ayrım gözetilmediği ve bu terimlerin müstakil mânalarını kazanmadığı anlamına gelmektedir. Tezdeki çok sayıda örnekte de anlaşıldığı gibi ilk üç asırda tedlîs, irsâl anlamında; irsâl ise hem tedlîs hem de irsâl-i hafîyi ifade eden genel bir anlamda kullanılmaktadır. Tedlîsin mefhum olarak var olmasına rağmen terim olarak kullanımının henüz yerleşmediğini gösteren bir diğer husus da Ahmed b. Hanbel’in “telekkafe” veya “telekkâ” kelimelerini tedlîsi ifade etmek üzere

kullanmasıdır. Tedlîsi ifade etmek üzere bu şekilde çeşitli kelimeler kullanılması ya da tedlîs lafzı kullanmadan sadece fiilin tarif edilmesi, o dönemde terimin kullanımının henüz yaygınlaşmaması ya da hadislerin tenkidi esnasında teknik ifadeler kullanmanın yerleşmemesi ile ilgilidir. Bunun dışında irsâl-tedlîs kullanımının bir benzerinin daha az sıklıkta gerçekleşmekle birlikte idrâc-tedlîs için de geçerli olduğu belirtilmelidir.

Tezde aynı fiili gerçekleştiren iki râviden birinin yaptığına tedlîs, diğerinkine ise irsâl denildiği ya da bir râvinin yaptığı fiilin mütekaddimûn tarafından irsâl olarak adlandırılırken müteahhirûn tarafından tedlîs olarak değerlendirildiği çok sayıda örnek incelenmiştir. Söz konusu örnekler bağlamında pek çok defa dile getirildiği gibi, bu durumun temel sebebi muttasıl isnad talebinin o dönemde tam olarak yerleşmemesidir. Daha önce de ifade edildiği gibi hadisler için isnad talep edilmeye başlanması ile muttasıl isnadın aranması aynı anda gerçekleşmemiştir. Üstelik muttasıl isnadın sistemli şekilde talep edilmesi/zorunlu olması bu aşamalardan da sonra gerçekleşmiştir. Hicrî III. (IX.) asır itibariyle isnadlarda ittisâl zorunlu hâle gelmiştir. Mütekaddimûnun müdellis olarak nitelemedikleri râvilerin müteahhirûn tarafından müdellis sayılması da aynı durumla ilgilidir. Mütekaddimûnun yerleşik anlamıyla tedlîs olduğu açık bir fiili yapan râviye müdellis dememelerinin sebebi, bu râvinin yaşadığı erken dönemde irsâl yapmanın yaygın olması ve irsâlin henüz büyük bir problem olarak görülmemesidir. Nitekim çok defa işaret edildiği üzere erken dönemde tedlîs, henüz menfî bir anlam yüklenerek irsâlden ayrı müstakil mânasını kazanmamış bir terimdir. Her ne kadar bu dönemde tedlîs hakkında olumsuz düşüncelerini izhar eden âlimler bulunsa da anlaşılan bu tavır o dönemde yaygın biçimde benimsenmiş değildir.

Tezde mütekaddim hadis münekkitlerinin müdellis olarak nitelediği çok sayıda râvi hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bütün bu değerlendirmelerden elde edilen sonuç, bir râvinin müdellis olup olmadığına yalnızca müteahhir âlimlerin görüşlerinden hareketle karar vermenin yanlış sonuca götürebileceğidir. Zira müteahhir âlimler râviler hakkındaki kanaatlerine iki kaynaktan; ilk olarak mütekaddimûnun râvi hakkındaki açıklamalarından, ikinci olarak ise râvinin rivayetlerinin incelenmesinden ulaşmaktadırlar. Oysa mütekaddimûn hem hadis rivayet asrının şartlarına bizzat şahit oldukları hem de hadislerin mahreci ve geliş yolları hakkında daha net bilgiye sahip oldukları için onların râviler hakkındaki

görüşleri vakıaya daha mutabıktır. Tezde çok sayıda örnekte görüldüğü üzere mütekaddimûnun rivayet asrının şartları çerçevesinde müdellis demedikleri ya da çok az âlimin tedlîsinden söz ettiği bazı râviler, müteahhirûn tarafından müdellis sayılmıştır. Zira müteahhirûn daha önce irsâl sayılan fiili kendi tanımları bağlamında değerlendirerek tedlîs kabul etmiş, bunun sonucunda da fiili yapan râvinin müdellis olduğuna karar vermiştir.

Müdellis olarak nitelenen bazı râviler hakkındaki tedlîs isnadı belli kayıtlarla sınırlanabilmiştir. Tezde örnekleri zikredildiği üzere bazı müdellisler sadece belli râvilerden tedlîs yapmış, bazıları belli bir râviden nakilde bulunurken hep belirli bir râviyi düşürmüş, kimileri tedlîsin sadece bazı türlerini yapmış, kimi müdellisler ise sınırlı sayıda tedlîs yapmıştır. Bir râvinin müdellis olup olmadığı belirlenirken ve rivayetleri hakkında hüküm verirken bütün bunların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Ancak müteahhirûnun bu hususlara yeteri kadar dikkat etmediği sonucuna ulaşılmıştır. Gerek sayılan sebeplerle gerekse mütekaddimûnun tedlîs ifadesini sıklıkla irsâl anlamında kullanmaları nedeniyle, yalnız müteahhirûnun görüşleri üzerinden râviler hakkında hüküm bina etmek kaçınılmaz hatalara neden olacaktır.

Bilindiği üzere pek çok hadis ıstılahının günümüzde kullanıldıkları yerleşik anlamlara ulaşmaları özellikle İbn Hacer'in yaptığı tanımlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte tezde incelenen kimi örnekler vesilesiyle İbn Hacer'in özellikle irsâl, irsâl-i hafî ve tedlîs bağlamında bizzat kendisinin yaptığı tanımlara ters düşen kullanımlarına şahit olunmuştur. Buradan hareketle İbn Hacer'in irsâl, tedlîs gibi terimleri birbirinden kesin olarak ayırmadan önce bunları birbiri yerine kullanabildiği; hatta İbn Hacer'i bu üç terimi birbirinden ayıran net tanımlar yapmaya iten sâikin bu karışıklığı giderme arzusu olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Yukarıdaki paragrafta ifade edilen, önceki âlimlerin müdellis saymadıkları râvileri müdellis olarak niteleme durumu da özellikle İbn Hacer'de çok sık görülmektedir. Böylece İbn Hacer'in (ve genellikle müteahhir âlimlerin) kendi yaptığı tanımlar çerçevesinde daha önce irsâl sayılan fiilleri tedlîs kabul ederek bunu yapan râviyi de müdellis olarak nitelediği bir kez daha anlaşılmaktadır.

Değinilmesi gereken bir başka mesele de mütekaddimûnun tedlîs hükmünü her zaman kesin olarak dile getirmedikleri, bazen tedlîsi, metninde sorun görerek münker

saydıkları ya da başka hadislerle muhalefet ettiğini düşündükleri hadisler için ikincil bir illet olarak öne sürdükleridir. Tezde çeşitli örneklerde dile getirilen bu durum, çoğunlukla münekkidin tedlîsten bir ihtimal olarak söz ettiği rivayetlerde görülmektedir. Hadisin sorunlu olduğuna kanaat getiren münekkit, isnadın sikalardan oluştuğu ve problemli gözükmediği kimi durumlarda isnadda yer alan müdellisin tedlîs yapmış olabileceği ihtimalini gündeme getirerek hadisi tedlîs ile illetlendirip probleminden kurtulma yolunu tercih edebilmektedir. Üstelik bu, kimi zaman müdellis olarak nitelenmeyen râvilerin dahi tedlîsi ihtimalinden söz edilmesine de neden olabilmektedir.

Açıklanan bu son hususla ilgili olarak, tezde incelenen bir diğer örnek grubunda da kimi râvilerin müdellis olarak bilinmemelerine rağmen, yaptıkları fiillerin tedlîs olarak ifade edildiği görülmüştür. Bu durumun sebebi olarak üç ihtimalden söz edilebilir. Bunlardan birincisi râvinin erken dönemde yaşaması nedeniyle yaptığıнын tedlîs değil de irsâl sayılması, ikincisi bu fiilin söz konusu râvinin diğer rivayetlerine oranla çok nadir görülmesi, üçüncüsü ise yukarıda belirtildiği gibi münekkidin metninde kusur bulunduğunu düşündüğü hadiste başka bir illet tespit edemediği için tedlîsi bir illet olarak öne sürmek zorunda kalmasıdır.

Özellikle İbn Hacer'in yaptığı tanımlarla yerleşik mânada kullanılmaya başlanan terimlerin ilk asırlarda münekkitlerin çeşitli hadis ıstılahlarını kullandıkları bütün anlamları karşılamadığı bu tezde bilhassa irsâl, irsâl-i hafî ve tedlîs üzerinden açıkça ortaya konmuştur. Öte yandan hadis usûlü âlimlerinin ve hususen İbn Hacer'in bütün terimleri birbirinden ayıracak tanımlar yapma çabası da göz ardı edilemez. İbn Hacer'in ıstılahları net çerçevelerle birbirinden ayırma çabası klasik hadis usûlünün teşekkülünde büyük rol oynamış ve terimler konusunda genel olarak bir fikir birliğine varılmasını sağlamıştır. Bu sayede artık tedlîs denilince hadisle meşgul herkesin aklına ortak bir mâna gelmektedir. Ancak özellikle mütekaddimûn dönemine ait bir metin incelenirken terimlerin günümüzde yerleşik anlamları ile düşünülmesi, ilgili metnin eksik ya da yanlış anlaşılmasını sebep olacaktır. Ayrıca her bir münekkidin çeşitli ıstılahları hangi anlamlarda kullandığının tespiti ve kullandıkları terimleri bu mânalara göre değerlendirmek, münekkidin görüş ve ifadelerinin doğru anlaşılması bakımından son derece önemlidir.

Son olarak, tez kapsamında incelenen çok sayıda örnek, aynı asırda yaşayan ve bazıları arasında hoca-talebe ilişkisi bulunan münekkitlerin gerek hadislerin illetini tespit etme gerekse râviler hakkında hüküm verme esnasında çok büyük oranda ortak kanaatlerde buluştuklarını göstermektedir. Nitekim tezde güvenilirlik durumu araştırılan pek çok râvi hakkında hadis münekkitlerinin ortak bir kanaati izhar ettikleri görülmüştür.¹⁷⁸¹ Benzer bir durum münekkitlerin illetli hadisler hakkındaki değerlendirmelerinde de dikkati çekmektedir. Tedlîs gerçekleştiği anlaşılan hadisler, tezde görüşleri ele alınan münekkitlerin kimi zaman tamamı, kimi zaman en az ikisi tarafından illetli olarak belirlenmiştir. Diğer taraftan müdelles hadisler bağlamında bir münekkidin illetini belirttiği halde diğerlerinin değinmediği rivayetler de bulunmaktadır. Ancak bu durum münekkitlerin hadisler hakkındaki görüşleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde en nihayetinde neredeyse sorunlu hiçbir hadisin gözden kaçırılmadığını ortaya koymakta, ayrıca hadis ve râvi tenkidinin büyük bir hassasiyetle yapıldığını gözler önüne sermektedir.

¹⁷⁸¹ Bu bağlamda yapılan bir çalışmada Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in râviler hakkındaki kanaatlerinin %95 oranında ittifak ettiği tespit edilmiştir (Muhammed Sadık Özbek, *Yahya b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkında Hakkındaki Görüş Farklılıkları* [İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019], 73). Bu çalışma üzerine yazılan bir değerlendirmede Özbek'in iki münekkit arasında ortak olarak belirlediği 2245 râviden; iki âlimin cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapmadıkları, sadece nesep, künye, vefat tarihi gibi bilgiler verdikleri 1044 râvinin çıkarılmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. Bu durumda Özbek'in tespit ettiği ittifak oranlarının değişeceği ve %89,75'e düşeceği ifade edilmiştir (Zeynep Ekici, “Yahya b. Maîn ile Ahmet b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları' Adlı Tez Üzerine Değerlendirme”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* VI/2 [2020], 358). Bir başka çalışmada ise Ebû Hâtim ile Ebû Zûr'a'nın hadis ta'lîline dair görüşlerinde %98 oranında ittifak ettikleri belirtilmiştir (Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştur?* [İstanbul: İFAV, 2019], 48). Bu tespitler tezde ulaşılan sonuçla da uyumludur. Enes Topgöl bunun, münekkitlerin aynı rivayet malzemesinden hareketle râviler hakkında hüküm vermelerinin doğal bir sonucu olduğu kanaatindedir. Münekkitlerin ihtilaf ettikleri az sayıda durum ise bir münekkidin ulaştığı illetli rivayetin diğer münekkide ulaşmaması veya bir münekkidin ilgili râviyi diğer münekkitten daha iyi tanıması gibi sebeplerle ortaya çıkmıştır. Ayrıca söz konusu ihtilaflar hiçbir zaman aynı râviye farklı münekkitler tarafından sika ve kezzâb gibi iki uç noktadaki hükmün verilmesi şeklinde gerçekleşmemiş, aksine metrûk-zayıf, sika-sadûk hükümleri gibi aralarında geçişkenlik bulunan sahalarda vuku bulmuştur (Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştur?*, 44-45).

4. MÜDELLİSLERİN BUHÂRÎ'NİN *SAHÎH*'İNDEKİ RİVAYETLERİ

4.1. Mütekaddimûn İlel Eserlerinde Müdellis Olarak Nitelenen Râviler

İkinci bölümde görüldüğü gibi mütekaddimûn ilel eserleri, tedlîs nedeniyle illetli kabul edilen çok sayıda örnek içermektedir. Tezde incelenen dört mütekaddim ilel eseri olan Yahyâ b. Maîn'in *et-Tarîh*'i, Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel* ve *ma'rifetü'r-ricâl*'i, Tirmizî'nin *el-İlelü'l-kebîr* ve *el-İlelü's-sagîr*'i ile İbn Ebî Hâtim'in *Kitâbü'l-İlel*'inde münekkitlerin tedlîs bağlamında çeşitli açıklamaları da yer almaktadır. Anılan eserlerdeki açıklama ve örnekler eserin yapısal özelliğine göre kimi zaman bir rivayet örneği olarak, kimi zaman bir râvinin tedlîs yaptığına dair bilgi verilirken, kimi zaman da müdellis olduğu bilinen râvinin hadis dinlediği ya da dinlemediği hocaların tespiti sırasında serdedilmiştir. Münekkitler bazen açıkça tedlîs ya da türevi kelimeleri kullanmışlar, bazen bu tür kelimeleri kullanmadan tedlîse işaret ettiği açıkça belli olan ibareleri tercih etmişler, bazen de tedlîs kapsamındaki bir fiili irsâl kelimesiyle dile getirebilmişlerdir. Mevzubahis kullanım çeşitleri hakkında değerlendirme ikinci bölümün sonunda yapılmıştı. Bu bölümde ise ikinci bölümde tespit edilen müdellis râvilerin Buhârî'nin *Sahîh*'inde özellikle an'ane ile naklettikleri rivayetleri incelenecektir. Ancak bunun için öncelikle hangi râvilerin değerlendirmeye konu edileceğinin belirlenmesi gerekmektedir.

İncelenen eserlerde tedlîs bağlamında adları zikredilen müdellisler ve bunlara kimlerin tedlîs isnad ettiğine dair bilgiler, tezde genellikle müdellisin tedlîs yaptığı söylenen ilk örnek altında verilmişti. Tezin yapısı gereği farklı başlıklar altında ve çeşitli yerlerde bulunan söz konusu bilgiler bir arada değerlendirildiğinde bazı önemli sonuçlar çıkarılabilmektedir. Dolayısıyla incelenen eserlerde kimi zaman açıkça tedlîs lafzı telaffuz edilerek, kimi zaman da bu lafız kullanılmasa bile tedlîse işaret eden bağlamlarda müdellis olduğuna dair bilgi verilen müdellisleri bir tabloda topluca göstermek uygun bulunmuştur. Oldukça hacimli olduğundan tez metni içinde yer verilmesi uygun bulunmayan bu tablo Ek.1'de görülebilir. Tabloda aynı zamanda isimleri verilen müdellislerin ölüm tarihleri, yaşadıkları bölge ve şehir, münekkitlerin onların isimlerini tedlîse işaret edecek şekilde hangi bağlamda zikrettikleri, Alâî ve İbn Hacer'in bu râvileri hangi müdellis mertebesine dâhil ettikleri ve son olarak ilgili müdellisin güvenilirliği hakkında bilgiler bir arada görülebilecektir. Aşağıda verilecek bilgiler ve yapılacak değerlendirmelerin tamamının alt yapısını söz konusu tablodaki

veriler oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu bölümün Ek.1'deki tablo ile mukayeseli okunması önem arz etmektedir.

Tezde tedlîs bağlamında isimleri geçen râvilerin sayısı yetmiş birdir. Ebû Hâtim bu râvilerden Ebû Kılâbe'nin, Ahmed b. Hanbel ise Muâviye b. Abdilkerîm ile Cerîr b. Abdülhamid'in tedlîs yapmadıklarını açıkça belirtmişlerdir. Ancak Muâviye ve Cerîr'in isimleri bu bilgiyle uyumlu olarak müdellis listelerinde geçmemesine rağmen Ebû Kılâbe'yi İbn Hacer birinci mertebede zikretmiş, Alâî ise bir mertebede zikretmese de onun hakkındaki tedlîs isnadını dile getirmiştir. Evzâî'nin adı ise İbn Ebî Hâtim'in, babasına bir hadiste Evzâî'nin tedlîs yaptığını düşünüp düşünmediği sorusu içerisinde geçmektedir. Ancak nihayetinde ne kendisinin ne de bir başkasının Evzâî'nin tedlîs yaptığı yönünde kesin bir yargısı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu dört râviden üçü (Muâviye, Cerîr ve Evzâî) genel toplamdan çıkarılmıştır. Ayrıca Sıbt İbnü'l-Acemî dışında kimsenin tedlîs isnad etmediği Sevr b. Yezîd de değerlendirme dışı bırakılmıştır. Böylece geriye, altmış yedi râviden müteşekkil bir liste kalmaktadır.

Tabloya işlenen verilerden hareketle tedlîsin en fazla yapıldığı bölgeler tespit edilebilmektedir. Altmış yedi müdellis râvinin şehir ve bölgelere dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.3. Müdellislerin Şehir ve Bölgelere Dağılımı

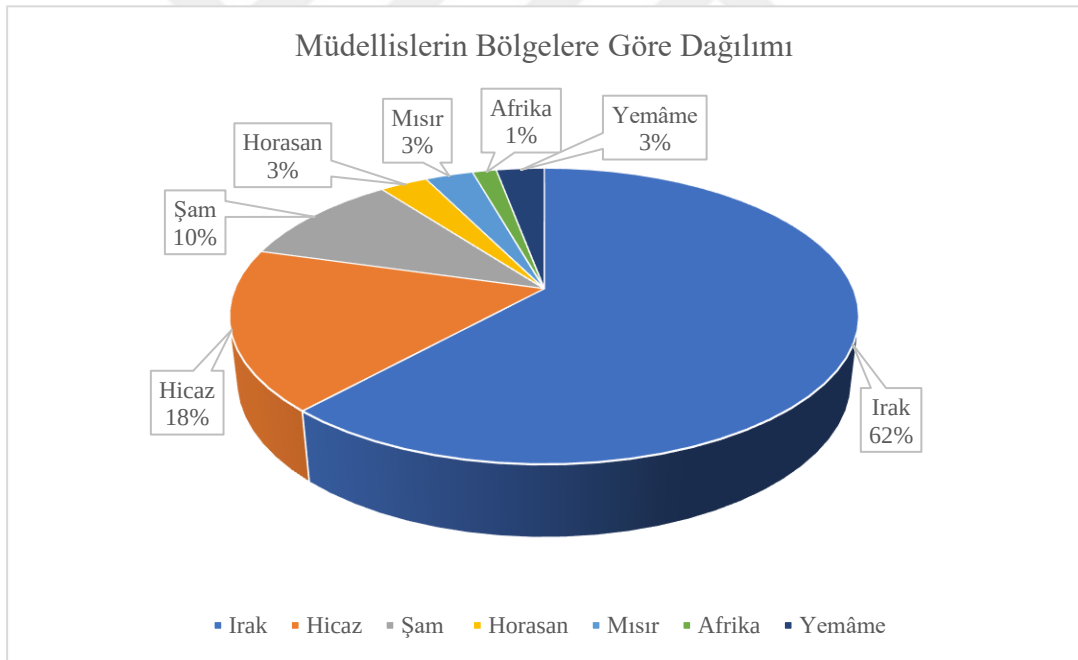
	Irak			Hicaz			Şam			Horasan	Mısır	Afrika	Yemâme
	Kûfe	Basra	Vâsıt	Mekke	Medine	Tâif	Dımaşk	Humus	Misis				
Müdellis Sayısı (Şehir)	20	20	2	5	6	1	4	1	1	2	2	1	2
Müdellis Sayısı (Bölge)	42			12			6						

Birinci bölümde bölgelere göre tedlîs konusu işlenirken Hâkim'in; Hicaz, Mekke, Medine, Mısır ve Horasan halkının tedlîs yapma alışkanlığının bulunmadığını söylediği nakledilmişti. Bu şehirlere Şam'ı da ekleyen Zerkeşî, Hâkim'in tedlîs yapmadıklarını söylediği Hicaz ve Horasan halkının az da olsa tedlîs yaptığını fakat Hâkim'in az da olsa tedlîs yaptıklarını söylediği Basra halkının ise tedlîs yapmadığını belirtmiştir. Bu bilgiler, tezde elde edilen verilerden farklılık arz etmektedir. Zira tezde Hicaz bölgesinden on iki, Şam'dan altı, Mısır ve Horasan'dan ise ikişer râvinin tedlîs yaptığı belirlenmiştir. Bu durumda Hâkim'in ifadelerinde söz konusu bölge halkının

“tedlîs yapma alışkanlıklarının bulunmadığı” bölümüne odaklanarak söz konusu bölgelerde tedlîsin yaygın olmadığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim Zerkeşî’nin Hicaz ehliyle ilgili sözleri de bu çıkarımı desteklemektedir. Zerkeşî’nin Şam ehlinin tedlîs yapmadığını şeklindeki değerlendirmesi de benzer şekilde anlaşılabilir.

Hâkim’e göre tedlîsi en fazla yapanlar Kûfeliler ile Basra ehlinen küçük bir gruptur. Kûfelilerin en fazla tedlîs yapan grup olduğu genellikle bilinmektedir. Nitekim tabloda görüldüğü üzere tezde tedlîs yaptığı belirlenen râvilerden yirmisi Kûfelidir. Öte yandan Zerkeşî’nin Basra halkının tedlîs yapmadığı yönündeki ifadeleri vakıya ters düşmektedir. Tezde esas alınan kaynaklar çerçevesinde tedlîsin, yüzde altmış iki gibi bir oranla en fazla Irak bölgesinde yapıldığı tespit edilmiştir.¹ Bunu yüzde on sekiz oranıyla Hicaz takip etmektedir. Müdellislerin bölgelere göre dağılımı aşağıdaki grafik üzerinde daha net görülebilir:

Şekil 4.1. Müdellislerin Bölgelere Göre Dağılımı

Müdellislerin bir arada verildiği Ek.1’deki tablo çerçevesinde değinilmesi gereken bir başka husus tablodaki râvilerin güvenilirlik durumudur. Muâviye, Cerîr, Evzâî ve Sevr

¹ Kûfe halkı hadis uydurmacılığının bölgede yaygın olması ya da çok fazla tedlîs yapmaları gibi sebeplerle ta’n edilmiştir. Kûfe’de hadis rivayetiyle ilgili bk. Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 86-126; Hüseyin Kahraman, “Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği”, *Marife* 6/2 (2006), 87-115; Hüseyin Kahraman, *Kûfe’de Hadis* (Bursa: Emin Yayınları, 2006). Basra’da hadis rivayeti hakkında bk. Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 126-148.

yukarıda aktarılan nedenlerle çıkarıldığında geri kalan altmış yedi müdellis râvinin *Takrîb*'deki açıklamalara göre güvenilirlikleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.4. Müdellislerin Güvenilirlik Durumları

	Makbul Râviler		Mecrûh Râviler	
	Sika	Sadûk veya lâ be'se bih	Zayıf	Metrûk
Müdellis Sayısı	37	22	6	2
	59		8	

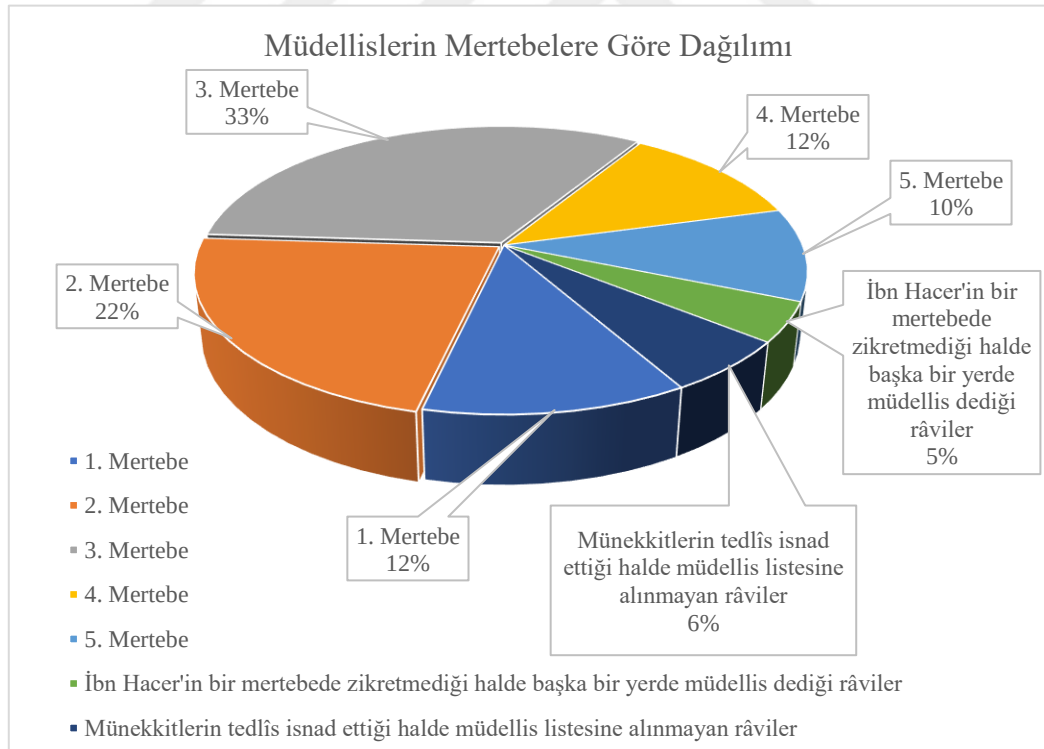
Görüldüğü üzere tedlîs yaptığı belirlenen müdellisler arasında yüzde elli beş oranıyla en fazla *sika* râviler bulunmakta, bunu yüzde otuz üç oranıyla *sadûk* ve *lâ be'se bih* olarak nitelenen müdellisler takip etmektedir. Son iki lafız aynı ta'dîl mertebesini ifade ettikleri için bir arada değerlendirilmiştir. *Zayıf* müdellislerin oranı yüzde dokuz iken *metrûk* müdellislerin oranı ise yüzde üçtür. Ortaya çıkan tablo ta'dîl edilen müdellislerin cerh edilenlerden bariz şekilde sayıca daha fazla olduğunu göstermektedir. Buna göre *sika* ve *sadûk* olarak nitelenen müdellisler yüzde seksen sekiz, *zayıf* ve *metrûk* müdellisler ise yüzde on iki oranına sahiptir.

Müdellis râvilerin mertebelerinin, rivayetleri hakkında hüküm verirken önemli olduğu daha önce belirtilmişti. Aşağıdaki tablo ve grafikte tezde belirlenen müdellislerin İbn Hacer'in mertebelerine göre dağılımı verilmiştir. Müdellisler arasında İbn Hacer'in *Tabakât*'ta zikretmediği halde başka bir eserinde müdellis olduğunu belirttiği râviler ayrıca gösterilmiştir.

Tablo 4.5. Müdellislerin Mertebelere ve Güvenilirliklerine Göre Dağılımı

	Makbul Râviler		Mecrûh Râviler		
	Sika	Sadûk	Zayıf	Metrûk	Toplam
1. Mertebe	7	1	0	0	8
2. Mertebe	14	1	0	0	15
3. Mertebe	11	11	0	0	21
4. Mertebe	3	5	0	0	8
5. Mertebe	0	2	4	1	7
İbn Hacer'in <i>Tabakât</i> 'ta zikretmediği halde başka bir yerde müdellis dediği râviler	0	2	1	0	3
Münekkitlerin tedlîs isnad ettiği halde müdellis listesine alınmayan râviler	2	0	1	1	4

Müdellislerin mertebelere göre sayısal dağılım oranları grafik şeklinde aşağıda yer almaktadır:

Şekil 4.2. Müdellislerin Mertebelere Göre Dağılım Oranları

Tezde elde edilen veriler çerçevesinde en fazla müdellis râvinin yüzde otuz üç oranıyla üçüncü mertebede bulunduğu, ardından yüzde yirmi iki oranıyla ikinci mertebe müdellislerin geldiği görülmüştür. Tablonun en ilginç noktası ise tezde incelenen

eserlerde açıkça tedlîs yaptıkları söylenmesine rağmen İbn Hacer ve diğer münekkit âlimler tarafından kendilerine tedlîs isnat edilmeyen dört râvidir (Ebü'l-Eşheb, Mindel b. Ali, Dâvûd ez-Zibrikân ve Abdüsselâm el-Mülâî). İkinci bölümde zaman zaman belirtildiği üzere genelde müteahhirûn, özelde ise İbn Hacer, genellikle önceki âlimlerin tedlîs isnad etmediği râvilere dahi müdellis diyebilmektedir. Bu durumun İbn Hacer'in kendi tedlîs tanımı doğrultusunda daha önce tedlîs olarak nitelenmeyen fiilleri tedlîs kapsamına dâhil etmesinden kaynaklandığı ifade edilmişti. Hâlbuki İbn Hacer isimleri verilen dört râviye tedlîs isnad etmemiştir. Bu, İbn Hacer'in ilgili münekkidin ifadesinin irsâle işaret ettiğini düşünmesinden kaynaklanmış olabilir. Öte taraftan İbn Hacer münekkitlerin müdellis demedikleri ya da çok az sayıda kişi tarafından tedlîsle nitelenen râvileri müdellis râviler arasında sayabilmiştir.

Müdellis mertebeleri ile ilgili Tablo 3.3.'ten hareketle değinilmesi gereken bir başka husus ise mertebelerde yer alan râvilerin güvenilirlik durumlarıdır. Bilindiği üzere Alâî ve İbn Hacer'in müdellis râvilerle ilgili derecelendirmesine göre birinci mertebe, tedlîsi çok nadir yapan ve bu sebeple müdellis olarak nitelenmemeleri daha uygun olan râvilerden; ikinci mertebe ise tedlîs yapmaları muhtemel olmakla birlikte çok az tedlîs yapmaları ya da hadiste imam olmaları gibi sebeplerle *Sahîh*'lerde rivayetleri tahrîc edilen râvilerden müteşekkildir. Müdellisin, bu iki mertebeden birinde yer alması durumunda rivayetleri ittifakla kabul edilmektedir. Bu bilgi tezde elde edilen veriyle de uyumludur. Zira tespit edilen müdellislerden gerek birinci gerek ikinci mertebede *zayıf* ya da *metrûk* bulunmamakta, bilakis ekseriyeti *sikalar* teşkil etmektedir. Birinci mertebede yedi *sika*, bir *sadûk*; ikinci mertebede ise on bir *sika*, bir *sadûk* râvi yer almaktadır. Üstelik bu iki mertebede yer alan sika râvilerin çoğu *fakîh*, *imam*, *sika*, *sebt*, *sika hâfız* gibi ta'dîlin en üst mertebelerinde yer alan vasıflarla nitelenmişlerdir. Üçüncü mertebe ise tedlîsi fazlaca yapan râvileri içermektedir. Hadis imamları bunların ancak semâlarını açıkladıkları hadisleri dikkate almışlardır. Bu grupta hadisleri tamamen reddedilenler de kabul edilenler de bulunabilmektedir. Tezde, on *sika*, on bir *sadûk* olmak üzere en fazla bu mertebeden müdellis râvi tespit edilmiştir. Dolayısıyla müdellislerin üçüncü mertebesinde hadisleri tamamen reddedilenlerin yer alması mümkünse de incelenen eserler çerçevesinde bu özellikte râvi tespit edilmemiştir. Dördüncü mertebe, tedlîsleri çoğunlukla zayıf ve meçhul râvilerden olan ve semâ beyan etmedikçe hadisleriyle ihticâc edilmeyen müdellisleri içermektedir. Tespit edilen râviler arasında dördüncü mertebede; üç *sika*, bir *sadûk* râvi

bulunmaktadır. Tıpkı üçüncü mertebede olduğu gibi bu mertebede de *zayıf* râvi tespit edilmemiştir. Beşinci mertebede ise tedlîs dışında bir sebepten dolayı *zayıf* sayılan râviler yer almaktadır ki bunlar semâlarını beyan etseler de hadisleri *zayıf*tır. Tezde incelenen râviler arasında bu tabakada iki *sadûk*,² dört *zayıf* ve bir *metrûk* râvi yer almaktadır. Son olarak İbn Hacer'in bir mertebede zikretmediği halde başka bir yerde müdellis dediği üç râviden ikisi *sadûk*, biri ise *zayıf* olarak nitelenmektedir. Bizzat kendisi müdellis olduklarını söylediği halde bu râvileri *Tabakât*'taki mertebelerden birine dâhil etmemiştir.

İncelemeye konu edilen altmış yedi müdellis râvinin yıllara ve mertebelere göre sayısal dağılımları bir arada değerlendirildiğinde de özellikle hadis tarihi açısından bazı sonuçlar çıkarmak mümkün olmaktadır. Öncelikle bahsedilen verileri bir tabloda göstermek meselenin daha net ortaya konulmasında fayda sağlayacaktır.

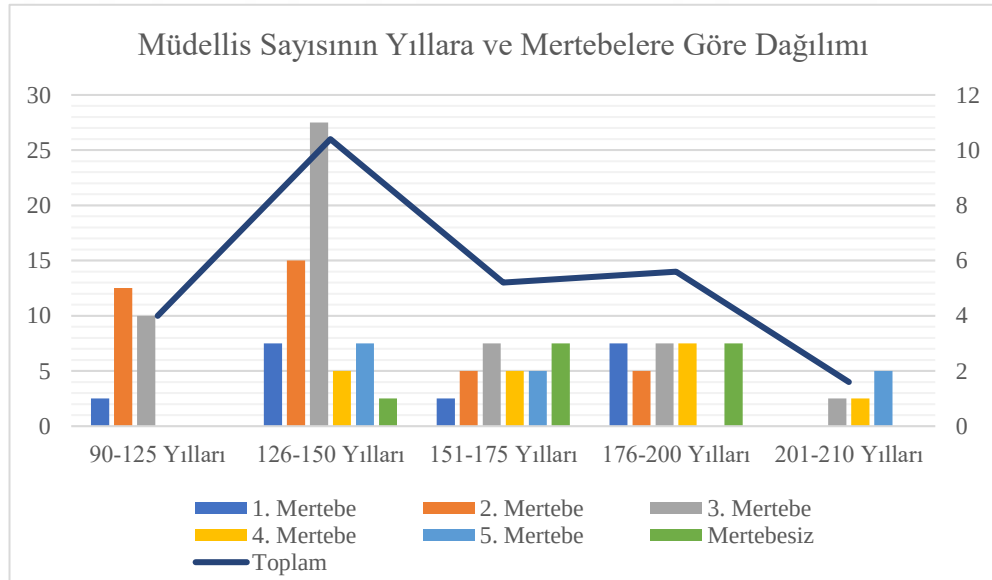
Tablo 4.6. Müdellislerin Yıllara ve Mertebelere Göre Dağılımı

	90-125 Yılları	126-150 Yılları	151-175 Yılları	176-200 Yılları	201-210 Yılları
1. Mertebe	1	3	1	3	0
2. Mertebe	5	6	2	2	0
3. Mertebe	4	11	3	3	1
4. Mertebe	0	2	2	3	1
5. Mertebe	0	3	2	0	2
Mertebesiz	0	1	3	3	0
Toplam	10	26	13	14	4

² Söz konusu râviler Abdullah b. Lehîa ile İbn Kesîr es-San'ânî'dir. Bu iki râvi her ne kadar İbn Hacer tarafından *sadûk* olarak nitelense de çoğunluğun *zayıf* kabul ettikleri râvilerdir. Aslında İbn Hacer de bu iki râviyi beşinci müdellis mertebesinde zikretmekle onların zafiyetine işaret etmiş olmaktadır. Yine de bu râvilere nihai hüküm olarak *sadûk* demesinin nedeni zayıflıklarının aynı mertebedeki diğer râvilere nazaran daha düşük olmasıdır. Nitekim beşinci mertebenin neyi ifade ettiğini açıklarken İbn Hacer, zayıflığı hafif olması nedeniyle bazı alimlerce tevsik edilen râvileri, bizzat İbn Lehîa'yı bu râvilere örnek vererek, beşinci mertebedeki diğer râvilerden ayırmakta ve geri kalanın aksine bu tür râvilerin semâ beyan ettikleri hadisleri kabul etmektedir. Söz konusu iki râviden İbn Lehîa'yı; Yahyâ b. Saîd, Abdurrahmân b. Mehdî, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn gibi isimler *zayıf* olarak nitelemiş, Ebû Hâtim ile Ebû Zûr'a onun durumunu muzdarib kabul ederek hadislerinin itibar için yazılacağını söylemişlerdir. Bununla birlikte İbn Hacer, İbn Lehîa'yı *zayıf* kabul eden bu ekseriyetin yanı sıra onun hakkında hüsnü senâda bulunan İbn Vehb, Ahmed b. Sâlih gibi kimselerin görüşlerini de dikkate almış, ayrıca İbn Lehîa'nın zafiyetine kitaplarının yanmasının etki ettiğini de ihtimal dâhilinde kabul ederek netice itibarıyla ona *sadûk* demiş gözükmemektedir. İbn Lehîa ile benzer şekilde İbn Kesîr es-San'ânî hakkında da hem taz'îf hem de tevsik ifadeleri kullanılmıştır. İbn Hacer burada da tevsik ifadelerini dikkate alarak İbn Kesîr'i *sadûk* kabul etmiş olmalıdır (bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/373-379, 9/415-417.)

Yukarıdaki tabloda müdellislerin gerek toplam gerekse mertebe bazlı sayısal değişimleri yıllara göre gösterilmiştir. Bilindiği üzere İslâmî ilimlerin doğuş ve gelişim asırları olan hicrî ilk üç asırda çeyrek yüzyıl bile birçok önemli gelişmenin yaşandığı uzun bir süreci ifade etmektedir. Bu nedenle mevzu bahis râvilerin toplam sayısının çeyrek asırlık zaman dilimlerinde nasıl bir değişiklik arz ettiğinin takibi yapılmıştır. Tezde adları geçen müdellislerin en erken vefat edeni İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), en geç vefat edeni ise İbn Kesîr es-San'ânî'dir (ö. 210/825-26 civarı). Dolayısıyla yapılacak değerlendirme de bu zaman aralığını kapsamaktadır. Bu tabloda "mertebesiz" ismi verilen satırda bahsedilen müdellisler, tezde incelenen eserlerde kendilerine tedlîs isnat edilmesine rağmen müdellis listelerinde yer almayan ya da İbn Hacer'in müdellis listesine almadığı halde başka bir yerde tedlîs yaptığını söylediği râvilerdir. Bu durum söz konusu kategoride yer alan müdellislerin bir kısmının nadiren tedlîs yaptıklarını, bir kısmının ise başka nedenlerle ta'n edildikleri ve zaten rivayetleri kabul edilmeyecek derecede zayıflıkları tescillendiği için tedlîslerinden ayrıca söz etmeye gerek görülmediğini göstermektedir.

Yukarıdaki tabloda yer alan sayısal verilerin daha açık şekilde anlaşılmasını sağlamak üzere aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.

Şekil 4.3. Müdellislerin Yıllara ve Mertebelere Göre Dağılımı

Görüldüğü gibi müdellislerin toplam sayısı hicrî II. (VIII.) asrın yarısına kadar olan süreçte azdan çoğa doğru bir ilerleme kaydetmiştir. Hicrî 90-125 yılları arası daha ziyade büyük tâbiûnun yaşadığı ve ön planda olduğu, sonlarına doğru da orta yaşlı tâbiûlerin etkinlik gösterdiği bir süreçtir. Bu dönemde tedlîs ile nitelenen râviler,

ağırlıklı olarak ikinci ve üçüncü mertebede, güvenilirlik açısından da ta'dîlin en üst derecelerinde yer alan râvilerdir. Hadislerde isnad kullanımının henüz başladığı bu dönemde tedlîs ile nitelenen râviler hakkında genellikle “Çok irsâl yapardı.” ifadesi kullanılmıştır. Dolayısıyla tezde ulaşılan sonuçla da uyumlu olarak, bu dönemde irsâl ile tedlîsin net olarak ayrışmadığı, tedlîsle, irsâlin kastedildiği anlaşılmaktadır. Belirtilen durum isnadın gelişim süreci ile doğrudan alakalıdır. İsnadın bile yeni yeni yaygın olarak kullanıldığı bu dönemde henüz ittisâl, bir sıhhat şartı olarak gündemde değildir. Bu dönemde tedlîs yapılmasının nedeni olarak, genel bir güven ortamı bulunması ya da nakledilen rivayetin herkesçe bilinmesi gibi sebepler öne sürülmüştür. Bu sebepler aynı zamanda irsâl yapmanın da sebepleri olarak verilmektedir. Özetle bu dönemde tedlîs, isnad sisteminin yeterince gelişmemesi nedeniyle genellikle menfî bir fiil sayılmamakta, irsâl ile eşdeğer kabul edilmektedir. Bu dönemde yaşayan İbrâhim en-Nehaî, Hasan-ı Basrî gibi isimlerin bir yandan irsâl ile meşhur olmaları bir yandan da kendilerine tedlîs isnat edilmesi, aslında muttasıl isnadın yerleşmediği dönemin şartları gereği kendilerinin mürsel isnadlar nakletmekte bir sorun görmediklerini, fakat sonraki dönemde söz konusu fiiller problemlî hâle gelince âlimlerin de bu kişilere tedlîs isnat ettiklerini göstermektedir. Nitekim bu dönemde tedlîs yaptıkları söylenen râvilerle tedlîs isnat eden kişiler, kendi dönemlerinden muhaddisler değil, genellikle ya bir asır sonra yaşamış hadis münekkitleri ya da müteahhirûndan hadis âlimleridir. Diğer taraftan aynı dönemden Katâde gibi tedlîs ile temeyyüz etmiş bir râvinin varlığını da görmezden gelmek mümkün değildir. Katâde örneği ileride tedlîse yöneltilecek menfî bakışın sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. Çünkü Katâde'nin fiili, isnadı dönemin diğer râvilerinin yaptığı gibi doğal şekilde mürsel nakletmekten öte, belli bir amaca matuf olarak kasten râvi düşürme izlenimi vermektedir. Ancak muhtemelen kendisi bunu bir sorun olarak görmemiştir. Öte yandan özellikle son dönemde Katâde'nin tedlîs ile meşhur olduğu iddiasını tenkit ederek onun aslında irsâl ile meşhur olduğu görüşünün dillendirilmesi, Katâde'nin de tıpkı Nehaî ya da Hasan-ı Basrî gibi dönemin şartları gereği rivayette ittisâli zorunlu görmediğini, bu nedenle mürsel isnadlar naklettiğini ihsas etmektedir.

Müdelles sayısı hicrî 126-150 yılları arasında gözle görülür biçimde artmıştır. İncelenen zaman dilimi içerisinde en fazla müdellesin görüldüğü dönem de hicrî II. (VIII.) asrın ikinci çeyreğidir. Bu durum da yukarıda belirtildiği gibi isnadın gelişim süreci ile uyum arz etmektedir. Zira mevzu bahis süreçte, hadis nakledilirken isnad

kullanımı yerleşmeye başlamışsa da bu dönemde de henüz ittisâl şartı aranmamaktadır. Dolayısıyla hadisleri mürsel isnadlarla nakletmek de büyük bir problem olarak görülmemektedir. Başlangıcında tâbiûnun daha ziyade orta yaşlılarının, sonlarına doğru ise küçük tâbiîlerin faaliyet gösterdiği bu dönemde müdellis sayısının artmasının birkaç farklı nedeninden söz edilebilir. Öncelikle, tedvîn döneminin sonlarına tekabül eden bu dönemde hadis rivayeti, öncesine göre çok daha yaygınlaşmış ve daha fazla kişi hadis rivayetiyle meşgul olmaya başlamıştır. Râvi sayısının artmasına paralel biçimde bu râviler arasında tedlîs ile itham edilenlerin oranının artması da aslında doğal bir durumdur. Bu dönemde aynı zamanda âlî isnad arayışı da başlamıştır.³ Âlî isnad elde etme çabaları da söz konusu dönemde tedlîs yapılmasına neden olmuş ve müdellis sayısını artırmış gözükmektedir. Bu dönemde üçüncü mertebe müdellisler sayısal olarak bariz şekilde öne çıkmaktadır. Büyük bir kısmı *sadûk* olarak nitelenen bu râvilerin sayısal çokluğu, tedlîs fiiline daha ziyade, güvenilirlik derecesi nispeten düşük râvilerin başvurduğunu göstermektedir. Diğer taraftan hicrî 125 yılına kadarki zaman diliminin aksine bu dönemde artık dördüncü ve beşinci mertebeden müdellislerin varlığı dikkati çekmektedir. Bu da tedlîsin, artık bizzat kendileri zayıf olan râvilerin yaptıkları bir fiil olarak tezahür etmeye başladığını göstermektedir. Nitekim tedlise karşı en sert tepkiler, tedlîsin oldukça yaygınlaştığı bu dönemin sonlarında gelmiştir. Birinci bölümde tedlîsin ıstılahlaşma süreci işlenirken detaylı olarak nakledilen bu tepkiler; bilhassa Şu'be (ö. 160/776), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) gibi muhaddislerde ön plana çıkmaktadır. Bu tür tepkilerin tedlîsi azaltmada bir hayli etkili olduğu, bundan sonraki dönemde müdellis sayısının bariz şekilde azalmasından açıkça anlaşılmaktadır. Böylece bu dönemin özellikle sonlarından itibaren irsâl ile tedlîs arasında, fiili yapanın niyetinden hareketle bir ayrışma gerçekleşmeye ve tedlîsin artık menfî bir anlam kazanarak irsâl kapsamından çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Tedlîsin orta yaşlı tâbiûn devrinde artmaya başlaması ve küçük tâbiûn devrinde iyice yaygınlaşması, isnad sorgulamalarının da artmasına neden olmuş, neticede bu durum isnadlarda ittisâl şartının aranmaya başlanmasına giden sürecin de başlangıcını teşkil etmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi hicrî 151-175 yılları arasında tedlîs ile itham edilen râvi sayısı belirgin şekilde azalmıştır. Bunu takip eden 176-200 yılları arasında da müdellis

³ Hicrî 120-180 yılları arası âlî isnadın başlangıç dönemi olarak takdim edilmiştir. bk. Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî Isnadlar*, 142-160.

râvi sayısı önceki dönemle benzer oranda devam etmektedir. Kısacası hicrî II. (VIII.) asrın ikinci yarısında tedlîs tenkit edildiği için tedlîs faaliyeti azalmakla birlikte tedlîs yapmaya devam eden râviler de bulunmaktadır. Başlangıcında küçük tâbiîler de yer alsa da büyük oranda tebe-i tâbiûnun etkin olduğu yarım asırlık bu dönemde, tedlîsin irsâl kastıyla değil de daha ziyade kusuru gizleme kastıyla yapılmasının ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durum isnadın gelişim sürecine de etki etmiş ve artık isnadlarda ittisâl talebi gündeme gelmeye başlamıştır. Bu dönemin sonlarından ve esas olarak hicrî III. (IX.) asrın başlarından itibaren ise muttasıl isnad kullanımı artık yaygın biçimde benimsenmiştir. Nitekim belirtilen durumun etkileri hicrî 201-210 yılları arasında müdellis sayısının düşmesi ile de gözlemlenebilmektedir. Bu süreç her ne kadar öncesinde üzerinde konuşulan yirmi beşer yıllık zaman dilimlerinden kısa olsa da, müdellis râvilerin büyük yekûnunun zaten daha önceki dönemde yaşaması ve hacimli musannef hadis eserlerinin telif edilmeye başlanması neticesinde hadis rivayetinin artık tedricen tikel hadisleri şifahî nakilden kitapların rivayetine dönüşmesi sebebiyle, bundan sonraki zaman diliminin de değerlendirmeye dâhil edilmesinin müdellis sayısında dramatik bir değişikliğe neden olmayacağı öngörülebilir.

Ek.1'deki tabloda müdellis râvilere yapılan tedlîs isnadlarının hangi bağlamda dile getirildiği veya açıkça tedlîs isnad edilmese de hakkındaki açıklamanın tedlîse işaret ettiği anlaşılan râvilerle ilgili izahların nasıl ifade edildiği de görülebilmektedir. Bu sayede ilâhi eserlerinde tedlîs konusunun gündeme getirildiği durum ya da fiillerin de bir arada görülmesi mümkün olmuştur. (a) Râviler hakkındaki tedlîs isnadı kimi zaman herhangi bir bağlamı olmaksızın doğrudan ilgili râvinin tedlîs yaptığı söylenmesi ile gelmiştir. Tedlîs lafzının kullanıldığı çoğu örnekte râvinin hadisi, naklettiği hocadan işitmediği ve tedlîs yaptığı belirtilmiştir. (b) Diğer taraftan pek çok rivayet örneğinde ise müdellisin hadisi işitmediği belirtilmesine ve hatta isnaddan düşürdüğü râvinin kimliği açıklanarak isnaddan düşürme nedeni belirtilmesine rağmen sarîh tedlîs lafzı kullanılmamıştır. (c) Bunun dışında müdellisin çeşitli hocalardan semâ'ının bulunup bulunmadığına dair bilgiler gerek tedlîs lafzı kullanılarak gerekse kullanılmadan çok sayıda örnekte dile getirilmiştir. (d) Ayrıca müdellisin kitaptan nakilde bulunduğu halde bunu belirtmediği örnekler de kimi zaman tedlîs lafzı açıkça zikredilerek kimi zamansa zikredilmeden nakledilmiştir. (e) Son olarak müdellislerin sîga kullanım şekillerine özellikle dikkat edildiğini ve semâ ifade etmeyen sîgalar

kullandığında ilgili rivayette tedlîs gerçekleştiğine kani olunduğunu gösteren örnekler de bulunmaktadır.

İkinci bölümde görüşleri değerlendirilen münekkitlerin, eserlerinde açık tedlîs lafzı kullanılarak tedlîs yaptığını belirttikleri râvi sayısı otuzdur. Ancak tedlîs yaptıkları herkesçe bilinmesine ve incelenen eserlerde de tedlîs yaptıklarına işaret eden çok sayıda örnek yer almasına rağmen haklarında açık tedlîs lafzı kullanılmayan râviler (Katâde, Ebû'z-Zübeyr, Ebû İshâk es-Sebî ve Velîd b. Müslim) dikkat çekmektedir. Söz konusu râvilerin değerlendirmeye dâhil edilmesinde en az üç eserde kendileri hakkında tedlîse delâlet eden örnek zikredilmesi gözetilmiştir. İlk üç râvi hakkında incelenen dört eserde, Velîd hakkında ise üç eserde örnek yer almaktadır. Bu nedenle adları zikredilen dört râvi de tedlîs yaptıkları açıkça belirtilen otuz râviye eklenmiştir. Böylece tezde incelenen eserler çerçevesinde toplamda otuz dört râvinin tedlîs yaptığı -çoğunluğu açık tedlîs lafzı içerecek şekilde- kesin olarak belirlenmiş olmaktadır. Söz konusu râviler aynı zamanda Buhârî'nin *Sahîh*'indeki rivayetleri değerlendirilecek olan râvilerdir. Aşağıdaki tabloda, bahsedilen râviler ve onlara tedlîs isnat eden münekkitler İbn Hacer'in *Tabakât*'ındaki mertebelerine göre yer almaktadır:

Tablo 4.7. Tedlîs Yaptığı Kesin Olarak Belirlenen ve Üçüncü Bölümde Rivayetleri Değerlendirilecek Müdellisler*

	Müdellis Adı	Vefat Tarihi	Münekkit Adı	Alâî'de Mertebesi	İbn Hacer'de Mertebesi
1	Hafs b. Gıyâs	194/810	Yahyâ, Ahmed	✖ ✓	1
2	Yahyâ b. Ebî Kesîr	129/746	Yahyâ	2	2
3	Süleymân et-Teymî	143/761	Yahyâ	2	2
4	A'meş	148/765	Yahyâ, Ahmed, Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a	2	2
5	Saîd b. Ebî Arûbe	156/773	Buhârî	✖ ✓	2
6	Süfyân es-Sevrî	161/778	Ahmed, Buhârî, Ebû Hâtim	2	2
7	Süfyân b. Uyeyne	198/814	Yahyâ, Ahmed	2	2

* Tabloda yer alan (✖ ✓) simgesiyle Alâî'nin, tedlîsinden söz ettiği halde herhangi bir müdellis mertebesine dâhil etmediği râviler kastedilmektedir.

	Müdelis Adı	Vefat Tarihi	Münekkit Adı	Alâî'de Mertebesi	İbn Hacer'de Mertebesi
8	Katâde b. Diâme	117/735	X	3	3
9	İbn Şihâb ez-Zührî	124/742	Ebû Hâtim	2	3**
10	Ebü'z-Zübeyr	126/743-44	X	3	3
11	Ebü İshâk es-Sebî	127/745	X	3	3
12	Humeyd et-Tavîl	143/760	Buhârî	2	3
13	Hişâm b. Hassân	147/764 [?]	Ebû Hâtim	✕	3
14	İbn Cüreyc	150/767	Ebû Hâtim	2	3
15	Meymûn b. Mûsâ	151- 160/768-776	Ahmed	✕	3
16	Ebü Hurre Vâsıl b. Abdurrahman	152/769-70	Ahmed	✕	3
17	Mübârek b. Fedale	166/782-83	Yahyâ, Ahmed	✕ ✓	3
18	Hüseyim b. Beşîr	183/799	Yahyâ, Ahmed, Buhârî	2	3
19	Ali b. Gurâb	184/800-01	Ahmed	✕	3
20	Abdurrahman el- Muhâribî	195/810-11	Abdullah b. Ahmed	✕ ✓	3
21	Haccâc b. Ertât	145/762	Yahyâ, Ahmed, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a	4	4
22	İbn İshâk	151/768	Ahmed	4	4
23	Abbâd b. Mansûr	152/769-70	Ebû Hâtim	✕ ✓	4
24	Ömer el-Mukaddemî	190/805-06	Yahyâ, Ahmed, Buhârî, Ebû Hâtim	✕	4
25	Velîd b. Müslim	195/810	X	4	4
26	Bakıyye b. Velîd	197/812	Ebû Hâtim	4	4
27	İbn Sümei'	204/819-20	Ebû Hâtim	✕ ✓	4
28	Yahyâ b. Ebî Hayye	150/767 civarı	Yahyâ, Ahmed	5	5
29	İbn Lehîa	174/790	Ebû Hâtim	✕	5

** İkinci bölümde detaylı olarak açıklandığı gibi Zührî'nin ikinci mertebeden kabul edilmesi daha uygun bulunduğundan bu bölümde Zührî hakkında Alâî'nin beyanı esas alınmıştır.

	Müdelis Adı	Vefat Tarihi	Münekkit Adı	Alâî'de Mertebe	İbn Hacer'de Mertebe
30	Ebû Katâde	210/825-26	Ahmed	×	5
31	Ebü'l-Eşheb	165/781-82	Ahmed	×	×
32	Mindel b. Ali	167/783-84 [?]	Ebû Hâtım	×	×
33	Dâvûd b. ez-Zibrikân	180/796- 97'den sonra	Yahyâ	×	×
34	Abdüsselâm b. Harb el-Mülâî	187/802-03	Yahyâ (İbnü'n- Nümeir)	×	×

4.2. Müdelislerin *Sahîhayn*'daki An'aneli Rivayetleri

Müdelislerin an'aneli rivayetlerinin semâ beyan etmedikçe kabul edilmeyeceği birinci bölümde açıklanmıştı. Bu bakımdan müdelislerin *Sahîhayn*'daki an'aneli rivayetleri, bu iki eserin sahih hadisleri içerdikleri yönünde edindikleri otorite⁴ nedeniyle çok sayıda âlimin açıklama ihtiyacı hissettikleri bir konu olmuştur.

Müdelislerin an'aneli rivayetlerinin *Sahîhayn*'da tahrîc edilmesi ile ilgili çeşitli izahlar yapılmıştır.⁵ Mesela İbnü's-Salâh'a göre bunun nedeni; tedlîsin yalan olmaması, sadece ihtimalli bir lafızla yapılan bir izlenim uyandırma türü olmasıdır.⁶ Ancak bu, müdelislerin muan'an rivayetlerindeki inkıta ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim İbnü's-Salâh'ın izahının yaygın olarak benimsenmediği görülmektedir.

Çok sayıda âlimin genel kanaati, müdelislerin *Sahîhayn*'da tahrîc edilen muan'an hadislerinin semâa hamledileceği yönündedir.⁷ Söz gelimi Nevevî, müdelis bir râvinin rivayetlerinin *Sahîhayn*'da "an" lafızıyla yer almasının başka bir cihetten semâ ile geldiği şeklinde açıklandığını belirtmiştir.⁸ Burada Şeyhayn'ın semâ tasrihi içeren ama kaynaklara girmeyen tariklere dair bilgisinin bulunabileceği ihtimaline dikkat

⁴ Buhârî'nin *Sahîh*'inin otoritesinin yerleşmesi hakkında bk. Jonathan Brown, *The Canonization of al-Bukhārī and Muslim: The Formation and Function of the Sunnī Hadīth Canon* (Leiden: Brill, 2007); Kâmil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar* 10/1-4 (1997), 100-109; H. Musa Bağcı, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", *İslâmî İlimler Dergisi* 2/2 (2007), 123-159; Nuri Tuğlu, "Eser Karizması mı Musannif Karizması mı?", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 51-70.

⁵ Konu hakkında bk. Dümeinî, *et-Tedlis fi'l-hadîs*, 127-135.

⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 75.

⁷ Örneğin bk. Irâkî, *Şerhu't-Tefsira ve't-tezkira*, 1/239; Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/327; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/363; Gumârî, *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fi ehli't-tedlîs*, 85; Cezâirî, *et-Tedlis*, 297.

⁸ Nevevî, *et-Takrîb*, 39.

çekilmelidir. Kısacası, bugüne ulaşan eserlerde semâ ile gelme de Buhârî ve Müslim tarafından semâ içeren tariki bilinen rivayetler bulunabilir. Ancak bütün bu durumların hepsi *Sahîhayn*'daki an'aneli rivayetlerin semâa hamledileceği düşüncesine dayanmaktadır. Şeyhayn'ın semâ tasrihi içeren tarik yerine an'aneli tariki eserlerine almayı tercih etmelerinin sebebi ise muan'an tarikin kendi şartlarına uyarken diğer tarikin uymaması şekilde açıklanmıştır.⁹

Müdellislerin *Sahîhayn*'daki muan'an hadislerinin semâa hamledileceği şeklindeki genel görüşe zaman zaman itiraz da yöneltilmiştir. Meselâ Sadrüddîn İbnü'l-Vekîl (İbnü'l-Murahhil) (ö. 716/1317), müdellislerin *Sahîhayn*'daki an'anelerinin diğer eserlerdeki an'anelerinden ayrı tutulmasını tenkit etmiştir. Nevevî'nin görüşünü reddeden İbnü'l-Vekîl'in, bu düşüncesini temellendirmek üzere ileri sürdüğü argüman ise, büyük muhaddislerin çoğunun *Sahîhayn*'da ya da bunlardan birinde yer alan bazı hadisleri râvilerinin tedlîs yapması gerekçesiyle illetlendirmesidir.¹⁰

Benzer bir itiraz da İbn Dakîkul'îd'den gelmiştir. Müdellislerin *Sahîhayn*'daki an'anelerinin diğer eserlerde gerçekleşenlerden ayrı değerlendirilmesini tenkit eden İbn Dakîkul'îd, söz konusu düşüncenin iki ön kabulü gerektireceğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi *Sahîh* müellifleri Buhârî ve Müslim'in bu tür hadislerde semân sıhhatine dair bilgi sahibi oldukları ön kabulüdür, ki bu da, konuyu hakkında bilgi sahibi olunmayan bir hususa havale etme ve sırf ihtimal üzerinden ispatlama demektir. İkincisi ise bu iki kitabın sıhhatine dair hâsıl olan icmân, söz konusu hadislerin semâ ile geldiğine delil olduğu, aksi takdirde ümmetin hata üzerine icmâ etmiş sayılacağı ve bunun da imkânsız oluşu düşüncesidir. Ancak bu düşünce de, böyle bir icmân muktezasının tam aksinin gerçekleşmesinin imkânsız olduğu yönünde de bir icmâ bulunduğunu ispatlamayı gerektirmektedir. Oysa İbn Dakîkul'îd'e göre bunu ispatlamak zordur. Nitekim böyle bir iddiasının bulunmadığını ifade ederek kendi görüşünü açıklayan İbn Dakîkul'îd'e göre, bu iki kitapta bulunan rivayetlerin tashihi doğrultusundaki mutabakat, bu noktada sabit zanna dayanmaktadır ve bu zan, mukabil istikametteki zandan kuvvetlidir. Dolayısıyla bu izah yolunu benimseyen kimsenin, müdellis râvilerin *Sahîh* dışındaki rivayetleriyle istidlâl etmemesi ve (bu tarz bir rivayet için) “Bu, Müslim'in şartına göre sahihtir.” dememesi gerekir ki, o rivayetle

⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/363.

¹⁰ Zerkeşî, *en-Nüket*, 93-94; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/636.

ihdicâc edilmesin. Çünkü bahsedilen icmâ *Sahîhayn* dışındaki eserlerde bulunan hadisler için geçerli değildir.¹¹

Müellislerin *Sahîhayn*'daki rivayetlerinin semâa hamledilmesinin bu iki müellife olan hüsnüzandan ileri geldiği söylenmiştir.¹² Ancak *Sahîhayn* hadislerini savunmak üzere dillendirilen bu görüş, aynı zamanda bu kaynaklara eleştiri yöneltenlerin de kullandığı bir argüman olmuştur. Nitekim Sübkî, Mizzî'ye müellisin *Sahîhayn*'daki an'anesinden müelliflerin semâ gerçekleştiğini bildiklerinin mi anlaşılması gerektiğini sormuş, Mizzî de "Öyle söylüyorlar. Oysa bu konudaki görüşler sadece bu iki kaynağa olan hüsnü zandır. Yoksa bu iki kitapta müellislerin naklettiği, *Sahîh*'teki tarikten başka tariki bulunmayan hadisler yer almaktadır." cevabını vermiştir.¹³

Günümüz araştırmacılarından Fehd'in de müellislerin *Sahîhayn*'daki an'aneli hadislerinin başka tarikten semâ tasrihiyle geldiği görüşüne bir itirazı bulunmaktadır. Buna göre söz konusu kabulün hüsnüzandan başka bir dayanağı yoktur. Ayrıca bu görüş Buhârî ve Müslim'in senedin muttasıl olduğunu bildiklerini kabulü gerektirdiğinden, hadis imamlarının, başka bir tarikte müellisin tedlîs yaptığı kesinleşince o müellisin *Sahîhayn*'daki tarikini ta'lîl etmemeleri gerekirdi. Ancak vakıa bunun tam aksidir ve bu şekilde illetlendirmeler yapılmıştır. Bunun dışında söz konusu görüşün kabul edilmesi halinde Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn*'daki yöntemlerinin mütekaddim hadis imamlarının yöntemlerinden farklı olduğunu kabul etmek gerekecektir. Ne var ki durum böyle değildir ve *Şeyhayn*'ın yöntemiyle erken dönem münekkitlerinin yöntemleri farklılık arz etmemektedir.¹⁴

Müellislerin *Sahîhayn*'daki an'aneli rivayetlerinin semâ belirten tariklerinin bulunduğu fikrine yöneltilen bütün bu itiraz ve tenkitler karşısında İbn Hacer, meseleyi çözüme kavuşturan ve söz konusu iki farklı görüşün ortak noktada buluşmasını sağlayan bir açıklama getirmiştir. Buna göre, müellislerin *Sahîhayn*'daki muan'an hadislerinin hepsi ihticâc için nakledilmemiştir. Müellisin *Sahîhayn*'daki an'anesinin semâa hamli yönündeki genel kanı ise sadece ihticâc maksadıyla aktarılan hadislerle ilgili olduğu şeklindedir. Mütâbaat için nakledilen hadislerde ise iki müellifin bir

¹¹ Zerkeşî, *en-Nüket*, 94-97; İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/636.

¹² Nevevî, *et-Takrîb*, 39.

¹³ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/636.

¹⁴ Fehd, *Menhecü'l-mütekaddimîn*, 159-162, 179, 193.

miktar daha müsamahakâr davranmış olma ihtimalleri bulunmaktadır.¹⁵ Nitekim Buhârî ve Müslim nâzil bile olsa ya da kendi şartlarına uymasa dahi müdellisin semâ tasrih ettikleri hadisleri tahrîc etmişler ve bu hadisleri mütâbaat kabilinden ya da Buhârî'nin yaptığı gibi muallak olarak nakletmişlerdir.¹⁶ Bunun çeşitli örnekleriyle bölümün ilerleyen sayfalarında sözü edilecek muhtelif rivayetlerde karşılaşılmıştır.

Müdellislerin an'aneli rivayetlerinin *Sahîhayn*'da tahrîc edilmesinin, mütâbaat olarak nakledilmeleri dışında sebepleri de bulunmaktadır. Söz konusu nedenlerden biri, rivayeti kaydedilen müdellisin sadece sikalardan ya da sadece bazı hocalarından tedlîs yapmakla bilinmesi veya rivayetinin, müdellislerin semâ durumlarını iyi bilen münekkittler tarafından nakledilmesidir. *Sahîhayn*'da müdellislerin bu koşullardan herhangi birini sağlayan rivayetleri sıklıkla tahrîc edilmiştir. Müdellisin sadece sikalardan tedlîs yapması denilince akla gelen ilk isim daha önce de söylendiği gibi İbn Uyeyne'dir. Sadece belli hocalardan tedlîs yapanlara örnek olarak Zekerîyyâ b. Ebî Zâide'nin sadece Şa'bî'den, Ebü'z-Zübeyr'in de sadece Câbir'den tedlîs yapması verilebilir.¹⁷ Böylece bu râvilerin diğer hocalardan naklettikleri muan'an rivayetlerin muttasıl olduğu anlaşılmaktadır. Müdellislerin semâ durumlarını iyi bilen münekkittlere en bilindik örnekler ise Şu'be ile Yahyâ el-Kattân'dır. Nitekim Şu'be'nin naklettiği A'meş, Ebû İshâk ve Katâde hadisleri ve Yahyâ el-Kattân'ın rivayet ettiği Sevrî hadislerinin semâ yoluyla geldiği bilinmektedir.¹⁸ Bu bölümde incelenecek rivayetlerde görüleceği gibi Buhârî'nin müdellisin an'ane ile naklettiği bazı hadisleri kaydettikten sonra mütâbaat olarak Şu'be'nin de hadisi o müdellisten naklettiğini söylemesi, aslında söz konusu muan'an hadisin semâ yoluyla geldiğini belirtmek içindir.¹⁹ Bunun dışında belli tariklerden geldiğinde müdellisin hadisi işittiğinin anlaşıldığı rivayetler de bulunmaktadır. Mesela Ebû İshâk'ın Kattâr ↔ Zühayr kanalıyla gelen rivayetleri ile Leys'in aktardığı Ebü'z-Zübeyr ↔ Câbir hadisleri de ilgili müdellislerin semâ ettikleri rivayetlerdir.²⁰ Böylece anılan müdellislerin bu tariklerden gelen muan'an hadislerinin de *Sahîh*'lerde kaydedilmesi bir sorun teşkil etmemektedir.

¹⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/634-636.

¹⁶ Cezâirî, *et-Tedlîs*, 298, 331.

¹⁷ Cezâirî, *et-Tedlîs*, 152-153.

¹⁸ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/327-328.

¹⁹ Örneğin bk. Buhârî, "Da'avât", 66 (No. 6408); "Rikâk", 5 (No. 6421); "Eymân ve'n-nüzûr", 12 (No. 6661).

²⁰ Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, 1/327-328.

Bir müdellisin belli hocalarına uzun süre mülâzemet etmesi neticesinde onun hadislerinin neredeyse hepsini bilmesi ve bu yüzden o hocalardan çok az tedlîs yapması ya da asla tedlîs yapmaması da söz konusu müdellisin rivayetlerinin *Sahîh*'lerde kaydedilmesinin bir diğer sebebidir.²¹ Sevrî'nin Habîb b. Ebî Sâbit, Seleme b. Küheyl ve Mansûr'dan; Hüşeym'in Husayn'dan; İbn Cüreyc'in Atâ b. Ebî Rebâh'tan hiç tedlîs yapmaması buna örnek olarak verilebilir. Aşağıda incelenecek rivayetlerde bu bilgilerin, müdellisin hadisi semâ ile aldığına delil olarak kullanıldığı görülecektir.

Buhârî ve Müslim'in müdellislerin an'aneli hadislerini eserlerinde nakletmelerinin bir nedeni de müdellisin hadisi sadece an'ane ile nakletmesine ve semâ içeren tarik bulunmamasına rağmen müelliflerin bu hadisi tahrîc etmeye gereksinim duymalarıdır. Bu durumda müellifler söz konusu hadisi destekleyecek ve hadisin, kaynağından sahih şekilde aktarıldığını kanıtlayacak mütâbi'ler zikretmektedirler.²² Böylece bu tür hadisler *sahîh ligayrihî* seviyesine çıkmaktadırlar. Bu durumun çeşitli örneklerine de bu bölümde incelenen rivayetlerde rastlanılmıştır ve söz konusu örneklerle yer geldikçe temas edilecektir.

Müdellislerin muan'an hadislerinin *Sahîh* hayn'da yer almasına dair bir açıklama da Hâkim'den gelmiştir. Tedlîsin beşinci türünden söz ederken çok sayıda hadislerini dinlemekle birlikte çok hadislerini de kaçırdıkları hocalardan tedlîs yapan müdellisleri bu kategoride zikreden Hâkim, bu tabakada yer alan müdellislerden bir grubun hadislerinin *Sahîh*'te tahrîc edildiğini dile getirmekte ve sadece hadis ilminde uzmanlaşmış kişilerin, bu râvilerin işittiklerini, işitmeyip tedlîs yaptıklarından ayırabileceğini vurgulamaktadır.²³ Bu ifadelerden Hâkim'in, Buhârî ile Müslim'in, müdellislerin işittikleri rivayetleri belirleyebilecek derecede bir ilmî derinliğe sahip olduklarını düşündüğü anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu kanaat, çoğu muhaddisin teslim ettiği bir hakikattir ve Târik b. Avazullah'ın "Buhârî gibi birisine naklettiği hadiste inkıta bulunduğu gizli kalmış olamaz ve mütekaddimûndan birinin taz'îf

²¹ Cezâirî, *et-Tedlîs*, 299.

²² Cezâirî, *et-Tedlîs*, 299.

²³ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 351.

etmediği *Sahîhayn* hadislerini taz‘îfe cüret edilmez.” cümlesinde net olarak ifade edilmiştir.²⁴

Sahîhayn’da müdellislerin an‘aneli hadislerinin yer almasının nedenleri hakkında bir açıklama daha öne sürülmektedir. Tezde daha önce de bahsedilen bu izaha göre, sika râvinin bir delil olmaksızın tedlîs ile itham edilmesi müphem cerh sayılır ve cerhin kabulü için gerekli şartlar bunun için de gereklidir. Cerhin kabul edilmesi için ise müfesser olması gerektiğinden, tedlîs iddiası müphem kaldığı ve açıklanmadığı sürece bu şekilde ithâm edilen sika bir râvinin, tedlîs yaptığı kanıtlanan hadisler dışındaki rivayetleri hususunda tedlîs durumu dikkate alınmaz. Müdellislerin Buhârî ve Müslim’in tahrîc ettikleri an‘aneli rivayetleri de bu nedenle *Sahîhayn*’ın sahih hadisleri içerdiği kanaatini zedeleyici bir unsur teşkil etmemektedir.²⁵

Son olarak müdellislerin *Sahîhayn*’daki rivayetleri değerlendirilirken mertebelerine dikkat edilmesi gerektiği söylenmelidir. Nitekim aynı noktaya dikkat çeken İbn Hacer, *Sahîhayn*’da hadisleri tahrîc edilen müdellisleri toplam üç tabakada tasnif etmiştir. Buna göre, ilk tabakada tedlîs ile çok nadir nitelenen ve rivayetlerinin çoğu semâ tasrihi ile gelen râviler bulunmaktadır. İkinci tabakada hadiste imam olması, rivayet ettiği çok sayıda hadise nispetle tedlîsinin az olması ya da sadece sikalardan tedlîs yapması gibi sebeplerle çok sayıda hadisleri *Sahîhayn*’da tahrîc edilen müdellisler yer almaktadır. Üçüncü tabakadaki müdellislerin özelliği ise çok fazla tedlîs yapıp bununla tanınmalarıdır. İbn Hacer bu üç tabaka dâhilinde altmış yedi isim saymaktadır.²⁶ İbn Hacer’in burada A‘meş’i üçüncü kısımda yer alan müdellisler arasında saymasına rağmen, *Tabakât*’ta onu nispeten az tedlîs yapanları ihtiva eden ikinci mertebede zikretmesi dikkat çekmiştir.

4.3. Müdellislerin *Sahîh-i Buhârî*’deki Rivayetleri

Bu başlıkta, mütekaddim münekkitlerin çeşitli müdellisler hakkında ikinci bölümde aktarılan tedlîs isnatlarının, kendileriyle aynı dönemde yaşayan bir diğer münekkit tarafından ne derece dikkate alındığı sorusunun cevabı aranmaktadır. Bu bağlamda kendisi de döneminin önde gelen münekkitlerinden biri olan Buhârî’nin özellikle sahih

²⁴ Târik b. Avazullah, *el-Kavâidü ’l-hadîsiyye* (Riyad: Dâru İbni’l-Kayyim, 1431/2010), 1/52. Aynı görüş için bk. Melîbârî, *el-Müvâzene*, 275.

²⁵ Dümeynî, *et-Tedlîs fi ’l-hadîs*, 135. Ayrıca bk. Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi ’l-hadîs*, 2/980-982; Cezâîrî, *et-Tedlîs*, 276-277.

²⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/636-644.

hadisleri kaydetme amacıyla telif ettiği eserinde müdellislerin an‘aneli rivayetlerine ne derecede ve hangi koşullarda yer verdiği, müdellislerin *Sahîh*’teki rivayetleri incelenerek tespit edilecektir. Bilindiği üzere Buhârî, hadisleri kabul için belli şartlar öne sürmektedir. Kendisinin açıkça ifade etmediği bu şartları daha sonraki dönemde bazı muhaddisler Buhârî’nin uygulamalarından hareketle tespit etmişlerdir. Bunlardan tez konusu bağlamında en önemlisi, râvi ile hadisi naklettiği hocanın en az bir kere görüştüklerinin bilinmesi, yani mülâkât şartıdır.²⁷ Sahih hadisin şartlarından biri olan ittisâlin tespiti için râvilerin aynı asırda yaşamış olmalarını yeterli görmeyen Buhârî, buna ilaveten iki râvinin görüştüklerinin de bilinmesi gerektiği kanaatindedir. Buhârî’nin bu şartı dikkate alındığında eserinde hadislerine yer verdiği müdellislerin özellikle an‘aneli rivayetlerinde hocaları ile mülâkî oldukları kesinleşmektedir. Bu ise o dönemde tedlis kapsamında sayılan, râvinin aynı asırda yaşadığı fakat mülâkî olmadığı hocadan nakillerinin bu eserde yer almayacağını en baştan göstermektedir.

Konu hakkında detaylı tetkike geçmeden önce, Buhârî’nin *Sahîh*’te müdellis râvilerden naklettiği hadisleri tespit etmek üzere iki müstakil eser kaleme alındığını belirtmek yararlı olacaktır. Bunlar, Fehmî Ahmed Abdurrahmân Kazâz’ın *Kitâbü’l-Müdellisîn ve merviyâtihim fî Sahîhi’l-Buhârî*’si ile Avvâd el-Halef’in *Rivâyâtü’l-müdellisîn fî Sahîhi’l-Buhârî* adlı eseridir. Müdellislerin rivayetlerinin tespiti yapılırken gerek *el-Mektebetü’ş-şâmile* programından gerekse bu iki eserden karşılaştırmalı olarak yararlanılmış, ayrıca tespit edilen rivayetler aynı zamanda *Sahîh* nüshasından da kontrol edilmiştir.²⁸ Adı geçen iki eserin mukayeseli incelemesi sonucunda eserler hakkında birtakım mülâhazalar hasıl olmuştur.

²⁷ Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü’s-sârî*, nşr. Abdurrahmân b. Nâsır el-Berrâk vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1426/2005), 1/19; Sehâvî, *Fethu’l-mugîs*, 1/188; Cezâîrî, *Tevcihü’n-nazar*, 1/304; İlyas Canikli, “Buhârî’nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2022), 170-172; Sevdener Kaya, “Hadis Usulünde Likâ Tartışmaları: Müslim’in İtirazları Bağlamında Likâ Şartının Buhârî’ye Atfedilmesi”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2022), 23-53. Buhârî’nin şartları hakkında detaylı bilgi için bk. Ebü’l-Fazl İbnü’l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî, *Şürûtü’l-eimmeti’s-sitte (Selâsü resâil fî ilmi mustalahi’l-hadîs içinde)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü’l-Matbûâtü’l-İslâmiyye, 1426/2005), 85-105; Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzîm el-Hâzîmî, *Şürûtü’l-eimmeti’l-hamse (Selâsü resâil fî ilmi mustalahi’l-hadîs içinde)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü’l-Matbûâtü’l-İslâmiyye, 1426/2005), 109-189; Mehmet Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 193-198.

²⁸ Kullanılan Buhârî nüshası Muhammed Zühayr b. Nâsır’ın neşriyle Dâru’l-Minhâc tarafından yayınlanan nüshadır (bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır, [Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1422/2001]).

Öncelikle iki eser arasından Halef'in eserinin daha titiz bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kazâz'ın eserinde çeşitli hatalar bulunmaktadır. Müdellisin rivayetlerinin eksik tespit edilmesi ya da rivayetin muan'an olup olmaması konusunda hata yapılarak an'aneli tarihin semâ tasrih edilen, semâ belirten tarihin ise an'aneli nakil olarak kaydedilmesi gibi hatalar dikkati çekmektedir. Ayrıca sıklıkla hadis numaraları ile bâb başlıklarının yanlış verildiği görülmüştür. Diğer taraftan Halef'in eserinde hadis numaralarının yanlış verilmesi ya da eksik hadis tespiti türünde daha az sayıda hata görülmüştür. Buna ilâveten Halef'in, daha önce semân belirtildiğini söylediği bir tarihin an'aneli mükerrerini açıklarken *Sahîh*'teki söz konusu tarike işaret etmek yerine, başka eserde semâ tasrihi içeren tarik bulunduğunu söylemesi gibi dikkatsizliklere rastlanmıştır. Bunun nedeni muhtemelen eserin yapısı ile ilgilidir. Halef hadisleri *Sahîh*'teki sırasına göre incelediğinden kimi mükerrer hadisleri gözden kaçırmıştır. Öte yandan Kazâz eserinde hadisleri bütün tarikleri bir arada olacak şekilde vermiştir. Bu da gerek mükerrer hadisleri gerekse eserde başka tarihte semâ tasrihi bulunan muan'an hadisleri tespiti kolaylaştırmaktadır.

Her iki müellif de müdellisi mertebelere göre ayrılarak incelemiştir. Kazâz eserinde rivayetleri müdellisin hocasına göre tasnif ederek sunmaktadır. Her bir müdellis başlığının sonunda yer alan tablolar, anlaşılır olma açısından gayet iyi düşünülmüşse de, bilgi yanlışlıklarından dolayı gözü kapalı itibar etmeye uygun bulunmamıştır. Bu bilgi yanlışlıkları kimi zaman yukarıda belirtilen hatalardan,²⁹ kimi zaman Kazâz'ın kendi kaydettiği rivayetleri yanlış saymasından, kimi zaman da sütunlara yazması gereken sayıları birbiriyle karıştırmamasından³⁰ kaynaklanmıştır. Özellikle gerek Buhârî'de gerekse başka bir eserde semâ içeren tarik bulunmadığı halde Kazâz'ın

²⁹ Kazâz'ın semâ belirten tarik olarak verdiği halde aslında muan'an olan rivayet örnekleri için bk. Fehmi Ahmed Abdurrahman el-Kazâz, *Kitâbü'l-Müdellisîn ve merviyâtihim fî Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 2/22 (No. 3937), 2/23 (No. 2944), 2/33 (2792), 2/ 110 (No. 1022), 2/111 (No. 240, 6404). Mu'an'an olduğu halde semâ belirttiği söylenen bazı örnekler için bk. Kazâz, *el-Müdellisîn*, 2/22 (No. 5167), 2/34 (No. 195, 1887, 3575), 2/35 (No. 402, 4916, 6049), 2/102 (No. 4317), 2/105 (No. 6313). Verilen referanslarda geçen numaralar eserde dipnotta verilen hadis numaralarıdır. İlgili numarayı içeren dipnotun metnine gidilerek hangi hadisten söz ettiği bulunabilir. Bazı rivayetlerde muan'an olmasına rağmen Buhârî aynı hadis numarasının sonunda müdellisin hadisi işittiğini ifade eden bir isnad daha nakletmiştir. Kazâz bunların tümünü semâ tasrih eden rivayet olarak kabul etmiş, Halef ise muan'an kabul etmekle birlikte siyakta semâ belirten isnad olduğunu da eklemiştir. Kanaatimizce Halef'inki daha isabetli bir yaklaşımdır ve tezde de bu yöntem benimsenmiştir. Bu durumla ilgili Kazâz'ın eserinden örnekler için bk. Kazâz, *el-Müdellisîn*, 2/22 (No. 2481), 2/26 (No. 5870), 2/27 (No. 572), 2/31 (No. 241), 2/32 (No. 4794), 2/35 (No. 4483).

³⁰ Mesela Hişâm b. Hassân için hazırladığı tabloda semâ belirten rivayetler ile an'aneli rivayetlerin sütunlarını birbirine karıştırmıştır. Buna göre aslında semâ içeren 10, muan'an 17 tarik bulunmasına rağmen Kazâz bunun tam tersini yazmıştır (bk. Kazâz, *el-Müdellisîn*, 2/306).

muan‘an rivayetin semâ belirttiğini söylemesi,³¹ *Sahîh*’te müdellislerin rivayetlerini inceleyen bir araştırma için gözardı edilemeyecek yanlış sonuçlara götürecektir. Halef ise müdellislerin rivayetlerini semâ ve an‘ane durumuna göre ikiye ayırarak vermiş, muan‘an rivayetleri kaydettikten sonra hadis ile ilgili başka bir yerde semâ belirten ifade bulunup bulunmadığı gibi açıklamalar eklemiştir.

Müdellislerin *Sahîh*’teki rivayetleri aşağıda müdellislerin mertebelere göre tasnifi çerçevesinde kaydedilecektir. Bu noktada hadis tespiti esnasında mukayeseli incelemenin daha doğru sonuçlara ulaşmayı sağladığı söylenebilir. Nitekim aşağıda görüleceği üzere, rivayetleri serdedilecek çoğu müdellisin tarafımızdan tespit edilen rivayet sayısı, Halef’in ya da Kazâz’ın tespit ettiği sayıdan *fazladır*.

4.3.1. Birinci ve ikinci mertebe müdellisler

Birinci bölümde detaylı olarak belirtildiği üzere, birinci mertebede yer alan müdellisler, müdellis sayılmamalarını gerektirecek kadar nadir tedlîs yapan râvilerdir. İkinci mertebede ise hadis imamlarının tedlîs yaptıklarına ihtimal verdikleri, ancak rivayetlerinin geneline oranla az tedlîs yapmaları veya hadiste imam olmaları gibi sebeplerle büyük muhaddislerin *Sahîh*’lerinde rivayetlerini tahrîc ettikleri râviler yer almaktadır. Bu iki mertebede bulunan râvilerin an‘aneli rivayetleri, aksini gösteren bir kârîne bulunmadıkça semâ gibi değerlendirilmektedir. Bu nedenle Buhârî’nin eserinde bu râvilerin an‘aneli rivayetlerini almasında bir sorun yoktur. Nitekim bu iki mertebede yer alan çok sayıda râvinin *Sahîh*’te rivayetleri bulunmaktadır.

Birinci mertebede yer alıp *Sahîh*’te rivayeti kaydedilen on dokuz müdellis bulunduğu, bu müdellislerin *Sahîh*’teki toplam rivayet sayısının da 1587 olduğu belirtilmiştir. *Sahîh*’te rivayeti bulunan ikinci mertebe müdellislerin sayısı ise yirmi altıdır.³² Tarafımızdan belirlenen otuz dört müdellis içinde birinci mertebede sadece Hafs b. Gıyâs bulunmaktadır. İkinci mertebede ise İbn Şihâb ez-Zührî,³³ Yahyâ b. Ebî Kesîr, Süleymân et-Teymî, A‘meş, Saîd b. Ebî Arûbe, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne yer almaktadır. Her biri hadis ilminde tanınmış ve büyük muhaddisler olan bu isimlerin

³¹ Örneğin bk. Kazâz, *el-Müdellisîn*, 2/34 (No. 195, 3575).

³² Tümen, *Sahîhayn’da Tedlîs*, 44, 46, 48, 57.

³³ Zührî her ne kadar İbn Hacer tarafından üçüncü mertebede zikredilse de daha önce açıklanan sebeplerle tarafımızdan Alâî’nin de belirttiği gibi ikinci mertebede kabul edilmesi uygun bulunmuştur.

Sahîh'te de çok fazla rivayeti bulunmaktadır.³⁴ Ancak gerek an'aneleri semâa hamledildiğinden gerekse tezin hacmini daha fazla artırmamak için *Sahîh*'teki rivayetleri inceleme dışı bırakılmıştır.

4.3.2. Üçüncü mertebe müdellisler

Daha önce ifade edildiği gibi müdellislerin üçüncü mertebesi, tedlîsi çok fazla yapan râvileri ihtiva etmektedir. Hadis imamları bu râvilerin yalnızca semâ belirttikleri hadislerle ihticâc etmişlerdir. Ayrıca bu mertebedeki râviler arasında hem hadisleri tamamen reddedilenler hem de kabul edilenler bulunmaktadır.

Üçüncü mertebede yer alan müdellislerin *Sahîh*'teki rivayetleri, daha anlaşılır olacağı düşüncesiyle tablolar halinde verilecektir. Bu nedenle öncelikle, aşağıda verilecek tablolarla ilgili bir açıklama yapmak uygun olacaktır. *Sahîh*'teki bazı hadisler ilgili tablolaradaki birkaç sütunun birden işaretlenmesini gerektirmiştir. Çünkü meselâ bazı muan'an hadislerde hem *Sahîh*'te geçen başka bir tarikte hem başka bir eserde semâ beyanı vardır, hem de hadisi aynı zamanda Şu'be nakletmiştir, ki Şu'be'nin belirli müdellislerden nakillerinin o müdellisin semâ ile aldığı hadisler olduğu bilinmektedir. Bu tür durumlarda hadiste semâ bulunduğu kanıt olarak, ifade edilen durumlardan yalnızca biri tercih edilmiş ve sadece o sütuna işaret konulmuştur. Ayrıca tercih için de bir öncelik sırası belirlenmiştir. Tercih için gözetilen sıralama; (i) hadisin *Sahîh*'te yer alan başka tarikinde semâ tasrihi bulunması, (ii) hadisi nakleden râvinin Şu'be olması, (iii) hadisin *Sahîh*'teki başka tarikini Şu'be'nin nakletmesi, (iv) başka eserlerde semâ tasrihi bulunması şeklinde ilerlemektedir. Kısacası muan'an hadiste semâ bulunup bulunmadığı öncelikle *Sahîh*'in kendi içinde araştırılmış, eğer bu araştırma netice vermezse o zaman başka eserlere müracaat edilmiştir.

Tablolarda bazı muan'an hadislerin (i) *Sahîh*'te semâ içeren tariki, (ii) Şu'be'nin naklettiği tariki veya (iii) mütâbiinin bulunduğu belirtilmiştir. Söz konusu tariklerin *Sahîh*'teki numarası "Delil hadislerin numarası" başlıklı sütunda verilmiştir. Bazı an'aneli hadislerin *Sahîh*'te birden fazla semâ tariki, Şu'be rivayeti ya da mütâbii bulunabilmektedir. Bu durumlarda yalnızca bir tarikin numarasının ilgili sütuna yazılması yeterli görülmüştür. Son olarak, delil hadisinin hadis numarası, ilgili satırda zikredilen hadis numarası ile aynıysa, bu durumda hadisin an'ane ile nakledilmesine

³⁴ Anılan râvilerin *Sahîh*'teki rivayetleri hakkında ayrıntılı bilgi Halef ve Kazâz'ın eserlerinden edinilebilir.

rağmen aynı hadisin devamında semâ tasrihi bulunan ya da Şu‘be’nin naklettiği bir tarikin zikredildiği anlaşılmalıdır.

Her bir müdellisin rivayetlerinin sayısına dair ilk kaydedilecek özet tabloda, hadislerin sayısı belirlenirken *Sahîh*’teki hadis numaraları esas alınmıştır. Ancak birçok hadisin devamında ilgili hadise mütâbaat edecek farklı bir tarik zikredilebilmiştir. Söz konusu tariklerin tamamının toplamı, ilgili müdellisin hocalarından kaç hadis naklettiğini gösteren tablolardaki toplam hadis sayısına tekabül etmektedir.

4.3.2.1. Katâde b. Diâme

Katâde b. Diâme (ö. 117/735), mütekaddimûndan çok sayıda münekkidin müdellis olduğunu belirttiği bir râvidir. Gerek Alâî gerekse İbn Hacer onu müdellislerin üçüncü mertebesinde zikretmişlerdir. Bununla birlikte tezde eserleri incelenen münekkitler bu eserlerde Katâde’nin tedlîs yaptığına dair açık bir ifade kullanmamışlarsa da söz konusu eserlerde Katâde’nin tedlîs yaptığı anlaşılan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu nedenle Katâde de bu bölümde rivayetleri araştırılan râviler arasına katılmıştır. Tedlîsi hakkında ayrıntılı değerlendirme ikinci bölümde yapılan Katâde’nin *Sahîh*’teki rivayetlerine dair bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.8. Katâde’nin *Sahîh*’teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An‘aneli						Toplam (mükerrerli)
94	191						285
	Buhârî’de semâ belirten tarik var	Hadisi nakleden kişi Şu‘be	Buhârî’de Şu‘be’nin naklettiği tarik var ³⁵	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Başka eserlerde mütâbi‘leri var	Mütâbaat hadisi	
	92	71	15	6	2	5	

Sahîh’te Katâde’nin mükerrerlerle birlikte toplam 285 hadisi tahrîc edilmiştir. Öte yandan çok sayıda hadisin sonunda ilgili hadise mütâbi‘ olarak verilen ve semâ tasrihi içeren tarikler bulunmaktadır. 285 hadisin doksan dördünde Katâde, hadisi hocasından işittiğini belirten lafız kullanmış, 191’ini ise semâ tasrihi bulunmadan rivayette bulunmuştur. Söz konusu muan‘an hadislerin doksan ikisinin semâa delâleti açık

³⁵ Bu ifadeyle kastedilen; herhangi bir râvinin bir müdellisten naklettiği an‘aneli hadisin yine *Sahîh*’te yer alan bir diğer tarikini o müdellis râviden Şu‘be’nin naklettiği, böylece müdellisin hadisi semâ ettiğinin bu ikinci tarik sayesinde kanıtlanmış olduğudur.

lafızla tarikleri yine *Sahîh*'te yer almaktadır. Bunların büyük kısmında Buhârî aynı hadisin devamında semâ tasrihi içeren tariki mütâbaat olarak nakletmiştir. Ayrıca muan'an hadislerin yetmiş birini Katâde'den nakleden râvi Şu'be'dir ve on beş hadis de *Sahîh*'te başka bir yerde Şu'be'nin Katâde'den naklettiği tarikleri bulunmaktadır. Böylece bu hadisleri de Katâde'nin semâ yoluyla aldığı anlaşılmaktadır. Zira Şu'be'nin "Katâde'nin ağzına bakardım, 'haddesenâ' derse yazardım, demezse yazmadım."³⁶ ve "Üç kişinin tedlîsi konusunda ben size yeterim: A'meş, Ebû İshâk ve Katâde."³⁷ şeklindeki sözleri onun, Katâde'nin yalnızca semâ ettiği hadisleri aldığı görüşünü desteklemektedir. Bunlar dışında altı hadisin, *Sahîh*'te yer almasa da başka eserlerde Katâde'nin semâ tasrihini içeren tarikleri bulunmaktadır. Böylece Katâde'nin an'aneli hadislerinin 184'ünü semâ yoluyla aldığı kesinleşmiştir. Geri kalan yedi hadisin ikisinin başka eserlerde mütâbi'lerinin bulunması Buhârî'nin söz konusu hadislerin metnine ve kaynağından sahih şekilde nakledildiğine güvendiğini göstermektedir. Son beş hadisi ise Buhârî mütâbaat kabilinden zikrettiğinden, bu hadislerin, Buhârî'nin *Sahîh*'in *usûl*ünü teşkil eden hadisler için öne sürdüğü şartları taşıması beklenmemelidir. Zaten bu hadislerin de dördü muallaktır. Anlaşıldığı üzere Buhârî, Katâde'nin tedlîsi ihtimalini göz önünde bulundurarak eserine onun işittiği kesin rivayetleri almaya gayret etmiştir.

Katâde'nin *Sahîh*'te rivayette bulunduğu hocaları ve hangi hocasından kaç hadis naklettiğine dair bilgiler, hoca sayısının çokluğu nedeniyle aşağıda bir tablo üzerinde gösterilmiştir:

³⁶ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü 'd-Dârimî)*, 192 (Paragraf no. 703); Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Rivâyetü Abdullah)*, 3/242; Hâkim, *el-Medhal*, 114.

³⁷ Beyhakî, *Ma 'rifetü 's-sünen*, 1/152.

Tablo 4.9. Katâde'nin *Sahîh*'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı

Enes b. Mâlik	210	Ukbe b. Sahbân	2
Ebü'l-Âliye Rûfey' b. Mihrân	10	Câbir b. Zeyd	2
İkrime Mevlâ İbn Abbâs	6	Ebü Râfi' Nüfey' b. Râfi'	2
Zürâre b. Evfâ	6	Yûnus b. Cübeyr	2
Ebü'l-Halîl Sâlih b. Ebî Meryem	5	İbn Sîrîn	2
Nadr b. Enes	7	Mutarraf b. Abdillâh	1
Abdullah b. Ebî Utbe	4	Ebü Eyyûb Yahyâ b. Mâlik	1
Ebü'l-Mütevekkil Ali b. Dâvûd	4	Sâlim b. Ebi'l-Ca'd	1
Sâid b. el-Müseyyeb	4	Ebü Osmân el-Hindî Abdurrahmân b. Mül	1
Safvân b. Muhriz	4	Ebü's-Sıddîk en-Nâcî Bekr b. Amr	1
Hasan-ı Basrî	3	Ebü's-Sevvâr Hassân b. Hureys el-Adevî	1
Ukbe b. Abdülgâfir	3	Muâze bt. Enes	1
Atâ b. Ebî Rebâh	2		

Katâde'nin bu hocalarından rivayetlerinin toplamı 285'tir. Onun *Sahîh*'te en fazla nakilde bulunduğu hocası Enes b. Mâlik'ten nakilleri, toplam rivayetlerinin yüzde yetmiş dördüne tekabül etmektedir. Bunu yüzde dört ile Ebü'l-Âliye, yüzde ikişer oranla İkrime ile Zürâre b. Evfâ'dan rivayetleri takip etmektedir. Ancak gerek adları anılan râviler gerekse sonraki hocalardan rivayetleri Enes'ten rivayetlerinin yanında çok cüz'î kalmaktadır.

Sahîh'teki Katâde hadislerine dair ayrıntılı bilgiler aşağıdaki tabloya işlenmiştir:

Tablo 4.10. Katâde'nin *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
1	"İlim", 49 (No. 128)	*									Enes
2	"Gusl", 12 (No. 268)	*									Enes
3	"Gusl", 24 (No. 284)	*									Enes
4	"Hayz", 20 (No. 321)	*									Muâze
5	"Salât", 35 (No. 412)	*									Enes
6	"Salât", 36 (No. 413)	*									Enes
7	"Salât", 37 (No. 415)	*									Enes
8	"Salât", 79 (No. 465)	*									Enes

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
9	"Ezân", 65 (No. 709)	*									Enes
10	"Ezân", 92 (No. 750)	*									Enes
11	"Cenâiz", 86 (No. 1374)	*									Enes
12	"Hac", 47 (No. 1593)	*									İbn Ebî Utbe
13	"Hac", 144 (No. 1756)	*									Enes
14	"Hac", 146 (No. 1764)	*									Enes
15	"Umre", 3 (No. 1778)	*									Enes
16	"Umre", 3 (No. 1779)	*									Enes
17	"Büyû", 22 (No. 2082)	*									Ebü'l-Halîl
18	"Büyû", 44 (No. 2110)	*									Ebü'l-Halîl
19	"İtk", 5 (No. 2526)	*									Nadr b. Enes
20	"Hibe", 28 (No. 2615)	*									Enes
21	"Hibe", 32 (No. 2626)	*									Nadr b. Enes
22	"Hibe", 33 (No. 2627)	*									Enes
23	"Cihâd ve's-siyer", 14 (No. 2809)	*									Enes
24	"Cihâd ve's-siyer", 21 (No. 2817)	*									Enes
25	"Cihâd ve's-siyer", 50 (No. 2862)	*									Enes
26	"Cihâd ve's-siyer", 91 (No. 2919)	*									Enes
27	"Cihâd ve's-siyer", 91 (No. 2921)	*									Enes
28	"Cihâd ve's-siyer", 101 (No. 2938)	*									Enes
29	"Cihâd ve's-siyer", 185 (No. 3065)	*									Enes
30	"Cihâd ve's-siyer", 186 (No. 3066)	*									Enes
31	"Farzü'l-hams", 7 (No. 3114)	*									Sâlim b. Ebi'l-Ca'd
32	"Bed'ü'l-halk", 6 (No. 3207)	*									Enes
33	"Bed'ü'l-halk", 8 (No. 3248)	*									Enes

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
34	"Bed'ü'l-halk", 8 (No. 3251)	*									Enes
35	"Ehâdisü'l-enbiyâ", 22 (No. 3395)	*									Ebü'l-Âliye
36	"Menâkıb", 23 (No. 3550)	*									Enes
37	"Menâkıb", 23 (No. 3565)	*									Enes
38	"Menâkıb", 28 (No. 3639)	*									Enes
39	"Menâkıb", 5 (No. 3675)	*									Enes
40	"Menâkıb", 7 (No. 3699)	*									Enes
41	"Menâkıbü'l-ensâr", 12 (No. 3802)	*									Enes
42	"Menâkıbü'l-ensâr", 15 (No. 3807)	*									Enes
43	"Menâkıbü'l-ensâr", 38 (No. 3878)	*									Atâ
44	"Megâzî", 8 (No. 3976)	*									Enes
45	"Megâzî", 26 (No. 4078)	*									Enes
46	"Megâzî", 27 (No. 4083)	*									Enes
47	"Megâzî", 28 (No. 4090)	*									Enes
48	"Megâzî", 35 (No. 4148)	*									Enes
49	"Megâzî", 35 (No. 4153)	*									Sâid b. el-Müseyyeb
50	"Megâzî", 36 (No. 4192)	*									Enes
51	"Tefsîr, 3/11 (No. 4562)	*									Enes
52	"Tefsîr, 25/1 (No. 4760)	*									Enes
53	"Tefsîr, 48/5 (No. 4841)	*									Ukbe b. Sahbân
54	"Tefsîr, 80/0 (No. 4937)	*									Zürâre b. Evfâ
55	"Fezâilü'l-Kur'ân", 8 (No. 5003)	*									Enes
56	"Fezâilü'l-Kur'ân", 17 (No. 5020)	*									Enes
57	"Fezâilü'l-Kur'ân", 34 (No. 5045)	*									Enes
58	"Nikâh", 102 (No. 5215)	*									Enes
59	"Talâk", 44 (No. 5331)	*									Hasan
60	"Et'ime", 8 (No. 5385)	*									Enes
61	"Et'ime", 26 (No. 5421)	*									Enes

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
62	"Ezâhî", 13 (No. 5564)	*									Enes
63	"Tıb", 29 (No. 5727)	*									Enes
64	"Libâs", 26 (No. 5812)	*									Enes
65	"Libâs", 25 (No. 5828)	*									Ebû Osmân el-Hindî
66	"Libâs", 41 (No. 5857)	*									Enes
67	"Libâs", 68 (No. 5903)	*									Enes
68	"Libâs", 68 (No. 5905)	*									Enes
69	"Libâs", 97 (No. 5963)	*									Nadr b. Enes
70	"Libâs", 101 (No. 5967)	*									Enes
71	"Edeb", 72 (No. 6102)	*									İbn Ebî Utbe
72	"Edeb", 116 (No. 6211)	*									Enes
73	"Edeb", 122 (No. 6220)	*									Ukbe b. Sahlân
74	"İsti'zân", 27 (No. 6263)	*									Enes
75	"De'avât", 4 (No. 6309)	*									Enes
76	"De'avât", 19 (No. 6334)	*									Enes
77	"De'avât", 47 (No. 6380)	*									Enes
78	"Rikâk", 17 (No. 6457)	*									Enes
79	"Rikâk", 30 (No. 6500)	*									Enes
80	"Rikâk", 45 (No. 6523)	*									Enes
81	"Rikâk", 49 (No. 6538)	*									Enes
82	"Rikâk", 51 (No. 6559)	*									Enes
83	"Rikâk", 53 (No. 6581)	*									Enes
84	"Eymân ve'n-nüzûr", 3 (No. 6644)	*									Zürâre b. Evfâ
85	"Eymân ve'n-nüzûr", 15 (No. 6664)	*									Enes
86	"Hudûd", 20 (No. 6808)	*									Enes
87	"Diyât", 12 (No. 6884)	*									Enes
88	"Diyât", 18 (No. 6892)	*									Zürâre b. Evfâ
89	"Fiten", 15 (No. 7090)	*									Enes
90	"Fiten", 15 (No. 7091)	*									Enes
91	"Tevhîd", 17 (No. 7408)	*									Enes
92	"Tevhîd", 24 (No. 7440)	*									Enes
93	"Tevhîd", 55 (No. 7554)	*									Ebû Râfî'
94	"Tevhîd", 57 (No. 7560)	*									Enes

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
95	“Îmân”, 7 (No. 13)		*		*						Enes
96	“Îmân”, 8 (No. 15)		*		*						Enes
97	“Îmân”, 13 (No. 21)		*		*						Enes
98	“İlim”, 7 (No. 65)		*		*						Enes
99	“İlim”, 21 (No. 81)		*		*						Enes
100	“Ezân”, 75 (No. 723)		*		*						Enes
101	“Ezân”, 88 (No. 742)		*		*						Enes
102	“Ezân”, 89 (No. 743)		*		*						Enes
103	“Ezân”, 141 (No. 822)		*		*						Enes
104	“Amel fi's-salât”, 12 (No. 1214)		*		*						Enes
105	“Cenâiz”, 33 (No. 1292)		*		*						Saîd b. el-Müseyyeb
106	“Zekât”, 68 (No. 1501)		*		*						Enes
107	“Hac”, 103 (No. 1690)		*		*						Enes
108	“Savm”, 48 (No. 1961)		*		*						Enes
109	“Büyü”, 19 (No. 2079)		*		*						Ebü'l-Halîl
110	“Hibe”, 7 (No. 2577)		*		*						Enes
111	“Hibe”, 30 (No. 2621)		*		*						Saîd b. el-Müseyyeb
112	“Cihâd ve's-siyer”, 46 (No. 2857)		*		*						Enes
113	“Cihâd ve's-siyer”, 91 (No. 2922)		*		*						Enes
114	“Cihâd ve's-siyer”, 116 (No. 2968)		*		*						Enes
115	“Cihâd ve's-siyer”, 19 (No. 3146)		*		*						Enes
116	“Bed'ü'l-halk”, 7 (No. 3239)		*		*						Ebü'l-Âliye
117	“Ehâdîsü'l-enbiyâ”, 35 (No. 3413)		*		*						Ebü'l-Âliye
118	“Ehâdîsü'l-enbiyâ”, 54 (No. 3470)		*		*						Ebü's-Sıddîk en-Nâcî
119	“Menâkıb”, 14 (No. 3528)		*		*						Enes
120	“Menâkıb”, 23 (No. 3562)		*		*						İbn Ebî Utbe

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
121	"Menâkıbü'l-ensâr", 8 (No. 3792)		*		*						Enes
122	"Menâkıbü'l-ensâr", 9 (No. 3795)		*		*						Enes
123	"Menâkıbü'l-ensâr", 11 (No. 3801)		*		*						Enes
124	"Menâkıbü'l-ensâr", 16 (No. 3809)		*		*						Enes
125	"Menâkıbü'l-ensâr", 17 (No. 3810)		*		*						Enes
126	"Megâzî", 35 (No. 4162)		*		*						Saîd b. el-Müseyyeb
127	"Megâzî", 35 (No. 4172)		*		*						Enes
128	"Megâzî", 56 (No. 4334)		*		*						Enes
129	"Tefsîr", 6/4 (No. 4630)		*		*						Ebü'l-Âliye
130	"Tefsîr", 48/1 (No. 4834)		*		*						Enes
131	"Tefsîr", 50/1 (No. 4848)		*		*						Enes
132	"Tefsîr", 54/1 (No. 4868)		*		*						Enes
133	"Tefsîr", 98/1 (No. 4959)		*		*						Enes
134	"Fezâilü'l-Kur'ân", 36 (No. 5059)		*		*						Enes
135	"Nikâh", 49 (No. 5148)		*		*						Enes
136	"Nikâh", 85 (No. 5194)		*		*						Zürâre b. Evfâ
137	"Talâk", 2 (No. 5252)		*		*						Yûnus b. Cübeyr
138	"Talâk", 15 (No. 5280)		*		*						İkrime
139	"Ezâhî", 90 (No. 5558)		*		*						Enes
140	"Eşribe", 12 (No. 5610)		*		*						Enes
141	"Tıb", 24 (No. 5716)		*		*						Ebü'l-Mütevekkil
142	"Tıb", 54 (No. 5776)		*		*						Enes
143	"Libâs", 29 (No. 5839)		*		*						Enes
144	"Libâs", 52 (No. 5875)		*		*						Enes
145	"Libâs", 61 (No. 5885)		*		*						İkrime
146	"Edeb", 42 (No. 6041)		*		*						Enes
147	"Edeb", 77 (No. 6117)		*		*						Ebü's-Sevvâr el-Adevî
148	"Edeb", 77 (No. 6119)		*		*						İbn Ebî Utbe
149	"Edeb", 116 (No. 6212)		*		*						Enes

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
150	"De'avât", 26 (No. 6344)		*		*						Enes
151	"De'avât", 27 (No. 6346)		*		*						Ebü'l-Âliye
152	"De'avât", 47 (No. 6378)		*		*						Enes
153	"Rikâk", 5 (No. 6421)		*		*						Enes
154	"Rikâk", 39 (No. 6504)		*		*						Enes
155	"Ferâiz", 24 (No. 6761)		*		*						Enes
156	"Ferâiz", 24 (No. 6762)		*		*						Enes
157	"Diyât", 20 (No. 6895)		*		*						İkrime
158	"Ta'bîr", 4 (No. 6987)		*		*						Enes
159	"Fiten", 2 (No. 7057)		*		*						Enes
160	"Fiten", 26 (No. 7131)		*		*						Enes
161	"Fiten", 27 (No. 7134)		*		*						Enes
162	"Ahkâm", 15 (No. 7162)		*		*						Enes
163	"Tevhîd", 7 (No. 7384)		*		*						Enes
164	"Tevhîd", 31 (No. 7473)		*		*						Enes
165	"Tevhîd", 50 (No. 7536)		*		*						Enes
166	"Tevhîd", 50 (No. 7539)		*		*						Ebü'l-Âliye
167	"Îmân", 33 (No. 44)		*	*						44	Enes
168	"Gusl", 28 (No. 291)		*	*						291	Hasan
169	"Mevâkîtü's-salât", 8 (No. 531)		*	*						412	Enes
170	"Mevâkîtü's-salât", 8 (No. 532)		*	*						412	Enes
171	"Mevâkîtü's-salât", 27 (No. 575)		*	*						576	Enes
172	"Mevâkîtü's-salât", 27 (No. 576)		*	*						576	Enes
173	"Mevâkîtü's-salât", 30 (No. 581)		*	*						581	Ebü'l-Âliye
174	"Mevâkîtü's-salât", 37 (No. 597)		*	*						597	Enes
175	"Ezân", 65 (No. 710)		*	*						710	Enes
176	"Ezân", 117 (No. 788)		*	*						788	İkrime
177	"İstiskâ", 8 (No. 1015)		*				* ³⁸				Enes
178	"İstiskâ", 22 (No. 1031)		*	*						3565	Enes

³⁸ Müslim, "İstiskâ", 895.

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
179	"Teheccüd", 8 (No. 1134)		*	*						1134	Enes
180	"Cenâiz", 53 (No. 1317)		*	*						3878	Atâ
181	"Cenâiz", 67 (No. 1338)		*	*						1374	Enes
182	"Zekât", 62 (No. 1495)		*	*						1495	Enes
183	"Hac", 36 (No. 1571)		*	*						1593	Mutarrif
184	"Hac", 145 (No. 1759)		*					*			İkrime
185	"Savm", 19 (No. 1921)		*	*						1921	Enes
186	"Savm", 63 (No. 1986)		*	*						1986	Ebü Eyyûb
187	"Büyû", 14 (No. 2069)		*					*39			Enes
188	"Büyû", 42 (No. 2108)		*	*						2082	Ebü'l-Halîl
189	"Büyû", 46 (No. 2114)		*	*						2082	Ebü'l-Halîl
190	"Hars ve'l-müzâra'a", 1 (No. 2320)		*	*						2320	Enes
191	"Husûmât", 1 (No. 2413)		*	*						6884	Enes
192	"Mezâlim", 1 (No. 2440)		*	*						2440	Ebü'l-Mütevekkil
193	"Mezâlim", 2 (No. 2441)		*	*						7514	Safvân b. Muhriz
194	"Şerike", 5 (No. 2492)		*	*						2527	Nadr b. Enes
195	"Şerike", 14 (No. 2504)		*	*						2527	Nadr b. Enes
196	"Rehin", 1 (No. 2508)		*					*40			Enes
197	"İtk", 5 (No. 2527)		*	*						2526	Nadr b. Enes
198	"İtk", 6 (No. 2528)		*	*						6663	Zürâre b. Evfâ
199	"Hibe", 28 (No. 2616)		*	*						3248	Enes
200	"Şehâdât", 7 (No. 2645)		*	*						5100	Câbir b. Zeyd
201	"Vasâyâ", 5 (No. 2746)		*	*						6884	Enes
202	"Vasâyâ", 12 (No. 2754)		*			*				1690	Enes
203	"Cihâd ve's-siyer", 55 (No. 2867)		*	*						3627	Enes
204	"Cihâd ve's-siyer", 91 (No. 2920)		*			*				2922	Enes
205	"Cihâd ve's-siyer", 116 (No. 2968)		*			*				2922	Enes
206	"Cihâd ve's-siyer", 116 (No. 3064)		*	*						4090	Enes

³⁹ Ahmed, *Müsned*, 53/19 (No. 11993).

⁴⁰ Ahmed, *Müsned*, 53/19 (No. 11993).

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
207	"Ehâdîsü'l-enbiyâ", 22 (No. 3393)		*	*						3207	Enes
208	"Ehâdîsü'l-enbiyâ", 43 (No. 3430)		*	*						3207	Enes
209	"Ehâdîsü'l-enbiyâ", 54 (No. 3478)		*	*						3478	Ukbe b. Abdülgâfir
210	"Menâkıb", 25 (No. 3572)		*	*						3572	Enes
211	"Menâkıb", 27 (No. 3637)		*	*						3637	Enes
212	"Fezâilü's-sahâbe", 9 (No. 3686)		*	*						3675	Enes
213	"Menâkıbü'l-ensâr", 7 (No. 3789)		*	*						3789	Enes
214	"Menâkıbü'l-ensâr", 13 (No. 3805)		*	*						465	Enes
215	"Menâkıbü'l-ensâr", 36 (No. 3868)		*	*						3637	Enes
216	"Menâkıbü'l-ensâr", 42 (No. 3887)		*	*						3207	Enes
217	"Megâzî", 12 (No. 3996)		*			*				3810	Enes
218	"Megâzî", 21 (No. 4068)		*	*						4562	Enes
219	"Megâzî", 28 (No. 4089)		*	*						4090	Enes
220	"Tefsîr", 2/1 (No. 4476)		*	*						7440	Enes
221	"Tefsîr", 11/4 (No. 4685)		*	*						4685	Safvân b. Muhriz
222	"Tefsîr", 54/1 (No. 4867)		*			*				4868	Enes
223	"Tefsîr", 98/2 (No. 4960)		*			*				3809	Enes
224	"Tefsîr", 98/3 (No. 4961)		*			*				3809	Enes
225	"Tefsîr", 108/1 (No. 4964)		*	*						6581	Enes
226	"Fezâilü'l-Kur'ân", 29 (No. 5046)		*	*						5045	Enes
227	"Nikâh", 4 (No. 5068)		*	*						5068	Enes
228	"Nikâh", 20 (No. 5100)		*	*						5100	Câbir b. Zeyd
229	"Nikâh", 110 (No. 5231)		*	*						6808	Enes
230	"Talâk", 3 (No. 5258)		*				* ⁴¹				Yûnus b. Cübeyr
231	"Talâk", 9 (No. 5269)		*	*						6664	Zürâre b. Evfâ

⁴¹ Müslim, "Talâk", 1471.

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şube	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
232	"Et'ime", 8 (No. 5386)		*	*						5385	Enes
233	"Et'ime", 23 (No. 5415)		*	*						5385	Enes
234	"Et'ime", 30 (No. 5427)		*	*						5020	Enes
235	"Akîka", 2 (No. 5471)		*						*		İbn Sîrîn
236	"Ezâhî", 15 (No. 5565)		*	*						5564	Enes
237	"Eşribe", 1 (No. 5577)		*	*						6808	Enes
238	"Eşribe", 11 (No. 5600)		*	*						5600	Enes
239	"Tıb", 4 (No. 5684)		*			*				5716	Ebü'l-Mütevekkil
240	"Tıb", 6 (No. 5686)		*	*						4192	Enes
241	"Tıb", 44 (No. 5756)		*			*				5776	Enes
242	"Libâs", 26 (No. 5813)		*	*						5812	Enes
243	"Libâs", 45 (No. 5864)		*	*						5864	Nadr b. Enes
244	"Libâs", 50 (No. 5872)		*	*						2938	Enes
245	"Libâs", 68 (No. 5904)		*	*						5903	Enes
246	"Libâs", 68 (No. 5906)		*	*						5903	Enes
247	"Libâs", 68 (No. 5907)		*	*						5903	Enes
248	"Libâs", 68 (No. 5908)		*	*						5903	Enes
249	"Libâs", 68 (No. 5909)		*	*						5903	Enes
250	"Libâs", 68 (No. 5910)		*	*						5903	Enes
251	"Libâs", 68 (No. 5911)		*	*						5903	Enes
252	"Libâs", 68 (No. 5912)		*	*						5903	Enes
253	"Edeb", 27 (No. 6012)		*	*						2320	Enes
254	"Edeb", 60 (No. 6070)		*	*						4685	Safvân b. Muhriz
255	"Fiten", 15 (No. 7089)		*	*						7090	Enes
256	"Edeb", 68 (No. 6093)		*				* ⁴²				Enes
257	"Edeb", 95 (No. 6159)		*			*				1690	Enes
258	"Edeb", 95 (No. 6167)		*	*						6167	Enes
259	"İsti'zân", 30 (No. 6267)		*	*						5967	Enes
260	"De'avât", 24 (No. 6342)		*				* ⁴³			1015	Enes
261	"De'avât", 27 (No. 6345)		*			*				6346	Ebü'l-Âliye
262	"De'avât", 35 (No. 6362)		*	*						7091	Enes
263	"Rikâk", 16 (No. 6450)		*	*						6457	Enes

⁴² Müslim, "İstiskâ", 895.

⁴³ Müslim, "İstiskâ", 895.

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şûbe	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
264	“Rikāk”, 25 (No. 6481)		*	*						6481	Ukbe b. Abdülgâfir
265	“Rikāk”, 48 (No. 6535)		*	*						2440	Ebü'l-Mütevekkil
266	“Rikāk”, 41 (No. 6507)		*			*				6507	Enes
267	“Rikāk”, 51 (No. 6565)		*	*						7440	Enes
268	“Eymân ve'n-nüzûr”, 12 (No. 6661)		*			*				6661	Enes
269	“Keffârâtü'l-eymân”, 10 (No. 6722)		*						*		Hasan
270	“Hudûd”, 2 (No. 6773)		*				* ⁴⁴				Enes
271	“Hudûd”, 4 (No. 6776)		*				* ⁴⁵				Enes
272	“Diyât”, 4 (No. 6876)		*	*						6884	Enes
273	“Diyât”, 13 (No. 6885)		*	*						6884	Enes
274	“Ta'bîr”, 26 (No. 7017)		*						*		İbn Sîrîn
275	“Ta'bîr”, 45 (No. 7042)		*						*		İkrime
276	“Tevhîd”, 13 (No. 7399)		*	*						5564	Enes
277	“Tevhîd”, 19 (No. 7410)		*	*						7440	Enes
278	“Tevhîd”, 22 (No. 7426)		*			*				6346	Ebü'l-Âliye
279	“Tevhîd”, 23 (No. 7431)		*			*				6347	Ebü'l-Âliye
280	“Tevhîd”, 24 (No. 7440)		*	*						7440	Enes
281	“Tevhîd”, 25 (No. 7450)		*	*						7450	Enes
282	“Tevhîd”, 35 (No. 7508)		*	*						3478	Ukbe b. Abdülgâfir
283	“Tevhîd”, 36 (No. 7514)		*	*						7514	Safvân b. Muhriz
284	“Tevhîd”, 37 (No. 7516)		*	*						7440	Enes
285	“Tevhîd”, 55 (No. 7553)		*	*						7554	Ebü Râfi'

4.3.2.2. Ebû İshâk es-Sebî

Ebü İshâk es-Sebî'yi (ö. 127/745) hem Alâî hem de İbn Hacer müdellis râvilerin üçüncü mertebesinde zikretmiştir. Daha önce de kaydedildiği gibi Ebû İshâk gerek mütekaddimûndan gerekse müteahhirûndan çok sayıda âlim tarafından müdellis

⁴⁴ Müslim, “Hudûd”, 1706.

⁴⁵ Müslim, “Hudûd”, 1706.

olduğu söylenen bir râvidir. Bununla birlikte ikinci bölümde incelenen eserlerde Ebû İshâk'ın tedlîs yaptığına dair açık bir ifade kullanılmamıştır. Yine de incelenen dört eserin tamamında onun tedlîs yaptığını gösteren örnekler bulunmaktadır. Bu nedenle Ebû İshâk da *Sahîh*'teki rivayetleri araştırılan râviler arasına dâhil edilmiştir.

Ebû İshâk'ın *Sahîh*'teki rivayetlerinin toplam sayısı semâ durumuna göre tasnif edilerek aşağıdaki tabloya işlenmiştir.

Tablo 4.11. Ebû İshâk'ın *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

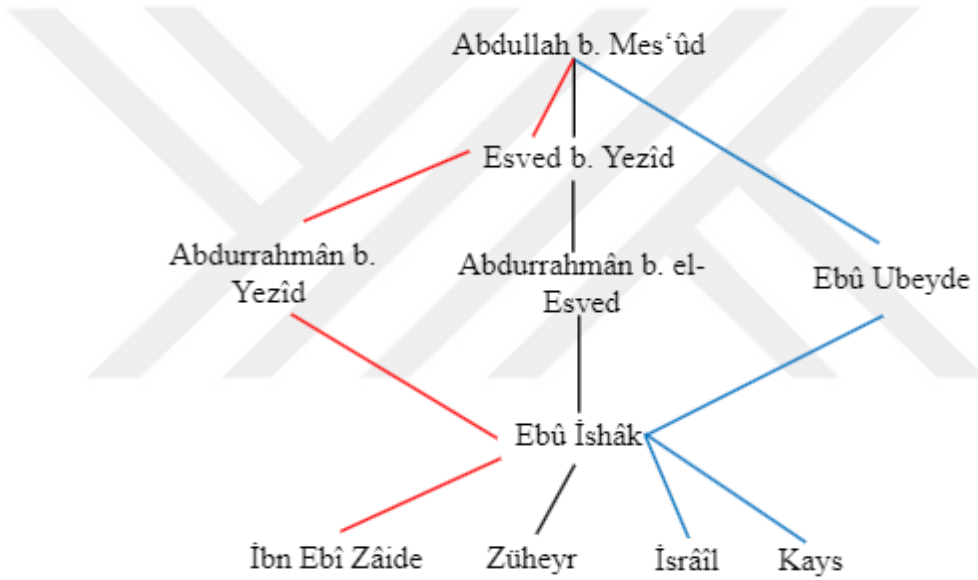
Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli						Toplam (mükerrerli)
70	94						164
	Buhârî'de semâ belirten tarik var	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Hadisi nakleden kişi Şu'be	Buhârî'de ya da başka eserde Şu'be tariki	Buhârî'de mütâbi'leri var	Mütâbaat hadisi	
	54	4	29	2	3	2	

Görüldüğü gibi Ebû İshâk'ın *Sahîh*'teki rivayetlerinin toplamı 164'tür. Bunlardan yetmişinde semâ tasrihi bulunmaktadır. Semâ ifade etmeyecek şekilde nakledilen doksan dört hadisin elli dördü yine *Sahîh*'te, dördü ise başka bir eserde semâ lafzıyla nakledilmiştir. Ayrıca muan'an hadislerden yirmi dokuzunu Ebû İshâk'tan nakleden kişi Şu'be'dir. Aynı şekilde bir hadisin yine *Sahîh*'te, bir hadisin ise başka eserde Şu'be tariki bulunmaktadır. Bu nedenle Ebû İshâk'ın bu rivayetleri de semâ ettiği anlaşılmaktadır. Zira Şu'be “Üç kişinin tedlîsi konusunda ben size yeterim: A'meş, Ebû İshâk ve Katâde.” diyerek bu râvilerden sadece işittikleri hadisleri aktardığını belirtmiştir.⁴⁶ Geri kalan hadislerden üçünün *Sahîh*'te mütâbi'leri bulunmaktadır. Bundan da Buhârî'nin metnin sıhhatinden ve kaynağından sahih şekilde geldiğinden emin olduğu anlaşılmaktadır. Son iki hadisi ise Buhârî mütâbaat kabilinden muallak olarak zikrettiğinden bunların Buhârî'nin asıl hadisleri için öne sürdüğü şartları taşıması beklenmemelidir.

Ebû İshâk'ın *Sahîh*'teki rivayetleri arasında en tartışmalı olanı hiç şüphesiz Ebû İshâk'ın “لَيْسَ أَبُو عُبَيْدَةَ ذَكَرَهُ وَلَكِنْ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ الْأَسْوَدِ عَنْ أَبِيهِ” lafzıyla naklettiği ve çok sayıda âlimin

⁴⁶ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 1/152.

onun tedlîs yaptığını söyledikleri rivayettir.⁴⁷ Hadisin isnadının Züheyr ↔ Ebû İshâk ↔ Abdurrahmân b. el-Esved ↔ babası Esved b. Yezîd ↔ Abdullah b. Mes'ûd olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer'in aşağıda verilecek açıklamalarında belirttiği gibi, Ebû İshâk hadisi Ebû Ubeyde'den nakletmekten vazgeçerek Abdurrahmân'dan rivayet etmeye karar vermiştir. Rivayetin tartışmalı olma nedeni ise birinci bölümde anlatıldığı üzere birçok âlimin Ebû İshâk'ın bu şekilde bir lafız kullanmasından tedlîs sonucunu çıkarmaları ve Ebû İshâk'ın hadisi Abdurrahmân'dan işitmediği halde bu izlenimi vermeye çalışarak tedlîs yaptığını iddia etmeleridir. Daha detaylı bir tetkike geçmeden önce hadisin burada söz edilecek isnadları aşağıdaki şemada gösterilmiştir.⁴⁸

Tirmizî aynı hadisi İsrâîl ↔ Ebû İshâk ↔ Ebû Ubeyde ↔ babası Abdullah b. Mes'ûd isnadıyla naklettikten sonra rivayet hakkında uzunca bir açıklama yapmaktadır. Buna göre hadis Kays ↔ Ebû İshâk ↔ Ebû Ubeyde ↔ Abdullah b. Mes'ûd, Züheyr ↔ Ebû İshâk ↔ Abdurrahmân b. el-Esved ↔ babası Esved b. Yezîd ↔ Abdullah b. Mes'ûd ve İbn Ebî Zâide ↔ Ebû İshâk ↔ Abdurrahmân b. Yezîd ↔ Esved b. Yezîd ↔ Abdullah b. Mes'ûd isnadlarıyla da nakledilmiştir. Hadiste *ızdırâb* bulunduğunu belirten Tirmizî, Buhârî'ye hadisi sormuş, fakat Buhârî bir hüküm beyan etmemiştir. Tirmizî'nin bu tutumdan çıkarımı ise Buhârî'nin Züheyr tarikini daha sahih görüp onu

⁴⁷ Buhârî, "Vuzû", 20 (No. 156). Hadis ayrıca Nesâî, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel, Beyhakî gibi âlimler tarafından da nakledilmiştir.

⁴⁸ Hadisin çok sayıdaki tariklerini görmek için bk. Dârekutnî, *el-İlelû'l-vârîde*, 18-39. Dârekutnî burada elli altı farklı tarik zikretmiş, ayrıca Ebû İshâk'tan gelen farklı tarikleri de müstakil bir başlık altında değerlendirmiştir.

kitabına alması olmuştur. Tirmizî'nin kendi kanaatine göre ise verilen tariklerden en sahihi İsrâil ile Kays'ındır. Bunun nedeni İsrâil'in, Ebû İshâk'ın hadisleri konusunda diğerlerinden daha isabetli olması ve Kays'ın da ona mütâbaat etmesidir. Züheyr ise Ebû İshâk'tan son zamanlarında hadis işittiğinden Ebû İshâk konusunda İsrâil mertebesinde değildir. Öte yandan isnadda adı geçen Ebû Ubeyde'nin, babası Abdullah'tan semâi yoktur.⁴⁹ Kısacası Tirmizî, hocası Buhârî'den farklı bir kanaat izhar ederek hadisin inkıtâ içeren tarikini seçmiştir.

Buhârî'nin en önemli savunucusu İbn Hacer de bu hadis üzerinde izahatta bulunmuştur. İbn Hacer'in açıklamasına göre Ebû İshâk'ın “ve lâkin Abdurrahmân b. el-Esved” derken kastı, hadisi kendisine zikreden kişinin Abdurrahmân olduğudur. Hadisin devamında gelen muallak rivayette “haddesenî Abdurrahmân” demesi de bunu desteklemektedir.⁵⁰ Ebû İshâk hadisi daha üstün olmasına rağmen Ebû Ubeyde'den nakletmekten vazgeçmiş ve Abdurrahmân'dan nakletmeye karar vermiştir. Çünkü Ebû Ubeyde'nin, babasından semâi yoktur ve o tarik aslında munkatı'dır. Ebû İshâk ise mevsûl olduğu için Abdurrahmân tarikini nakletmiştir. Ebû İshâk'ın verilen ibareden kastı “Şu an hadisi Ebû Ubeyde'den nakletmiyorum, Abdurrahmân'dan naklediyorum.” şeklindedir.⁵¹

Çok kişinin hadisi *ızdırâb* ile illetlendirdiğini belirten İbn Hacer, buna rağmen Buhârî'nin Züheyr tarikini tercih etmesinin nedenini; Yûsuf Hafîd, Şerîk, Zekerîyyâ b. Ebî Zâide, Leys b. Ebî Süleym gibi çok sayıda râvinin ona mütâbaat etmesi olarak açıklamıştır. Bir başka tercih sebebi ise İsrâil tarikin aksine Züheyr tarikinde Ebû İshâk'ın Ebû Ubeyde isnadını nakletmek istemesi, ancak sonra bundan vazgeçmesidir. Buhârî'nin her ikisini de bildiği görülmesine rağmen Ebû Ubeyde tarikini değil de Züheyr ↔ Abdurrahmân tarikini seçmesi Abdurrahmân'ın rivayetinin ona göre daha tercihe şayan olduğunu göstermektedir.⁵² Dârekutnî de hadisin bütün isnadlarını sıraladıktan sonra en güzel isnadın Buhârî'nin kaydettiği olduğunu belirtmiştir.⁵³

Ebû İshâk'ın hadisi gerçekten Abdurrahmân'dan işittiğine dair bir başka kanıt da İsmâîlî'nin *Sahîh* üzerine yazdığı günümüze ulaşmayan *Müstahrec*'inde

⁴⁹ Tirmizî, “Tahâret”, 13 (No. 17); Tirmizî, *el-İlelû'l-kebîr*, 27-29.

⁵⁰ Bu tarik Dârü'l-Minhâc baskısında (kâle) İbrâhim b. Yûsuf ↔ babası ↔ Ebû İshâk ↔ (haddesenî) Abdurrahmân şeklinde hâşîye kısmında verilmiştir.

⁵¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/442-443.

⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/445.

⁵³ Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, 230.

bulunmaktadır. Burada hadisin Yahyâ b. Saîd el-Kattân ↔ Züheyr kanalıyla nakledilmesi, Buhârî'nin tercihinin sıhhatini desteklemektedir.⁵⁴ Zira Yahyâ b. Saîd'in Züheyr'den, Ebû İshâk'ın işitmediği bir hadisi nakletmesi mümkün değildir. Zeylaî'ye göre ise Buhârî bu hadisi sırf eserine almakla hadiste tedlîs bulunmadığını ikrar etmektedir.⁵⁵ Özetle hadiste tedlîs yapılmadığı anlaşıldığından Buhârî'nin *Sahîh*'te bu rivayete de yer vermesinde bir sorun bulunmamaktadır.

Ebû İshâk'ın *Sahîh*'te rivayette bulunduğu hocaları ve onlardan rivayet sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.12. Ebû İshâk'ın *Sahîh*'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı

Berâ b. Âzib	85	Ebû Bekr b. Ebî Mûsâ Âmir b. Abdillâh b. Kays	2
Esved b. Yezîd	19	Abdurrahmân b. Esved	2
Amr b. Meymûn	15	Ebû Ca'fer el-Bâkır Muhammed b. Ali	1
Zeyd b. Erkam	7	Abdullah b. Ma'kıl	1
Abdurrahmân b. Yezîd	6	Atâ b. Ebî Rebâh	1
Amr b. Hâris	5	Mücâhid b. Cebr	1
Abdullah b. Yezîd	4	Vehb b. Ebî Cühayfe	1
Sıla b. Züfer	4	Ebû Ubeyde Âmir b. Abdillâh b. Mes'ûd	1
Süleymân b. Surad	3	Sâlim b. Ebî'l-Ca'd	1
Mesrûk b. el-Ecda'	2	Saîd b. Cübeyr	1
Hârise b. Vehb	2	Ebû Abdurrahmân Abdullah es-Sülemî	1
Nu'man b. Beşîr	2		

Görüldüğü gibi Ebû İshâk'ın bütün hocalarından rivayetlerinin toplamı ise 167'dir. En fazla hadis rivayet ettiği hocası, Berâ b. Âzib'dir. Berâ'dan nakilleri Ebû İshâk'ın rivayetlerinin yüzde elli birini oluşturmaktadır. Bunu yüzde on bir oranıyla, Esved b. Yezîd ve yüzde dokuz oranıyla Amr b. Meymûn'dan nakilleri takip etmektedir. Ebû İshâk'ın *Sahîh*'teki rivayetleri ile ilgili bilgiler aşağıdaki tabloya işlenmiştir.

⁵⁴ Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, 1/217; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, 1/26-27 (muhakkikin dipnotu). Zeylaî eserinde bu tarihin İsmâîlî'nin *Müstahrec*'inde yer aldığını aktardığına göre onun bu esere muttali olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer'in de aynı esere vakıf olduğu ve eserden alıntılar yaptığı bu tezde de çeşitli örnekleri verildiği üzere *Fethu'l-bârî*'de müteaddit defa görülmektedir. Bu nedenle İsmâîlî'nin *Müstahrec*'inin her ne kadar günümüze ulaşmasa da en azından çağdaş âlimler olan İbn Hacer ile Zeylaî'nin dönemlerine kadar geldiği anlaşılmaktadır.

⁵⁵ Zeylaî, *Nasbü'r-râye*, 1/216.

Tablo 4.13. Ebû İshâk'ın *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şu' be	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde Şu' be tariki	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
1	“Vuzû”, 20 (No. 156)	*										Abdurrahmân b. Esved
2	“Vuzû”, 69 (No. 240)	*										Amr b. Meymûn
3	“Gusl”, 3 (No. 252)	*										Ebû Ca'fer el-Bâkır
4	“Gusl”, 4 (No. 254)	*										Süleymân b. Surad
5	“Mevâkîtü's-salât”, 33 (No. 593)	*										Esved b. Yezîd ve Mesrûk
6	“Ezân”, 52 (No. 690)	*										Abdullah b. Yezîd
7	“Ezân”, 91 (No. 747)	*										Abdullah b. Yezîd
8	“Sücûdü'l-Kur'ân”, 1 (No. 1067)	*										Esved b. Yezîd
9	“Taksîru's-salât”, 2 (No. 1083)	*										Hârise b. Vehb
10	“Zekât”, 10 (No. 1417)	*										Abdullah b. Ma'kıl
11	“Hac”, 97 (No. 1675)	*										Abdurrahmân b. Yezîd
12	“Hac”, 100 (No. 1684)	*										Amr b. Meymûn
13	“Umre”, 3 (No. 1781)	*										Mesrûk, Atâ, Mücâhid
14	“Umre”, 18 (No. 1803)	*										Berâ
15	“Lukata”, 12 (No. 2439)	*										Berâ
16	“Sulh”, 6 (No. 2698)	*										Berâ
17	“Cihâd ve's-siyer”, 10 (No. 2808)	*										Berâ
18	“Cihâd ve's-siyer”, 31 (No. 2831)	*										Berâ
19	“Cihâd ve's-siyer”, 34 (No. 2836)	*										Berâ
20	“Cihâd ve's-siyer”, 61 (No. 2873)	*										Amr b. Hâris
21	“Cihâd ve's-siyer”, 97 (No. 2930)	*										Berâ
22	“Cihâd ve's-siyer”, 164 (No. 3039)	*										Berâ

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şu' be	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde Şu' be tariki	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
23	"Cihâd ve's-siyer", 167 (No. 3042)	*										Berâ
24	"Farzû'l-hams", 3 (No. 3098)	*										Amr b. Hâris
25	"Cizye", 19 (No. 3184)	*										Berâ
26	"Bed'ü'l-halk", 8 (No. 3249)	*										Berâ
27	"Menâkıb", 23 (No. 3549)	*										Berâ
28	"Menâkıb", 25 (No. 3614)	*										Berâ
29	"Menâkıb", 25 (No. 3615)	*										Berâ
30	"Fezâilü's-sahâbe", 27 (No. 3763)	*										Esved b. Yezîd
31	"Menâkıbü'l-ensâr", 12 (No. 3802)	*										Berâ
32	"Menâkıbü'l-ensâr", 45 (No. 3908)	*										Berâ
33	"Menâkıbü'l-ensâr", 45 (No. 3917)	*										Berâ
34	"Menâkıbü'l-ensâr", 45 (No. 3918)	*										Berâ
35	"Menâkıbü'l-ensâr", 46 (No. 3924)	*										Berâ
36	"Menâkıbü'l-ensâr", 46 (No. 3925)	*										Berâ
37	"Megâzî", 1 (No. 3949)	*										Zeyd b. Erkam
38	"Megâzî", 2 (No. 3950)	*										Amr b. Meymûn
39	"Megâzî", 6 (No. 3957)	*										Berâ
40	"Megâzî", 8 (No. 3970)	*										Berâ
41	"Megâzî", 10 (No. 3986)	*										Berâ
42	"Megâzî", 16 (No. 4040)	*										Berâ
43	"Megâzî", 20 (No. 4067)	*										Berâ
44	"Megâzî", 29 (No. 4106)	*										Berâ
45	"Megâzî", 29 (No. 4110)	*										Süleymân b. Surad
46	"Megâzî", 35 (No. 4151)	*										Berâ
47	"Megâzî", 54 (No. 4315)	*										Berâ
48	"Megâzî", 54 (No. 4316)	*										Berâ
49	"Megâzî", 54 (No. 4317)	*										Berâ
50	"Megâzî", 61 (No. 4349)	*										Berâ
51	"Megâzî", 77 (No. 4404)	*										Zeyd b. Erkam

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şu' be	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde Şu' be tariki	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
52	"Megâzî", 89 (No. 4471)	*										Zeyd b. Erkam
53	"Megâzî", 89 (No. 4472)	*										Berâ
54	"Tefsîr", 2/18 (No. 4492)	*										Berâ
55	"Tefsîr", 2/27 (No. 4508)	*										Berâ
56	"Tefsîr", 3/10 (No. 4561)	*										Berâ
57	"Tefsîr", 4/27 (No. 4605)	*										Berâ
58	"Tefsîr", 9/1 (No. 4654)	*										Berâ
59	"Tefsîr", 17/1 (No. 4708)	*										Abdurrahmân b. Yezîd
60	"Tefsîr", 21/0 (No. 4739)	*										Abdurrahmân b. Yezîd
61	"Tefsîr", 54/2 (No. 4871)	*										Esved b. Yezîd
62	"Tefsîr", 63/3 (No. 4903)	*										Zeyd b. Erkam
63	"Fezâilü'l-Kur'ân", 6 (No. 4994)	*										Abdurrahmân b. Yezîd
64	"Fezâilü'l-Kur'ân", 6 (No. 4995)	*										Berâ
65	"Eşribe", 12 (No. 5607)	*										Berâ
66	"Libâs", 35 (No. 5848)	*										Berâ
67	"Libâs", 68 (No. 5901)	*										Berâ
68	"De'avât", 7 (No. 6313)	*										Berâ
69	"Rikâk", 51 (No. 6561)	*										Nu'man b. Beşîr
70	"Eymân ve'n-nüzûr", 3 (No. 6642)	*										Amr b. Meymûn
71	"Vuzû", 69 (No. 195)		*		*							Amr b. Meymûn
72	"Süccûdü'l-Kur'ân", 4 (No. 1070)		*		*							Esved b. Yezîd
73	"Teheccüd", 16 (No. 1146)		*		*							Esved b. Yezîd
74	"Hac", 84 (No. 1656)		*		*							Hârîse b. Vehb
75	"Vasâyâ", 33 (No. 2778)		*		*							Ebû Abdurrahmân
76	"Cihâd ve's-siyer", 41 (No. 2837)		*		*							Berâ
77	"Cihâd ve's-siyer", 52 (No. 2864)		*		*							Berâ
78	"Bed'ü'l-halk", 21 (No. 3185)		*		*							Amr b. Meymûn
79	"Menâkıb", 23 (No. 3551)		*		*							Berâ

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şu' be	Buhârî' de Şu' be tarihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde Şu' be tarihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
80	"Fezâilü's-sahâbe", 21 (No. 3745)		*		*							Sıla b. Züfer
81	"Fezâilü's-sahâbe", 27 (No. 3762)		*		*							Abdurrahmân b. Yezîd
82	"Menâkıbü'l-ensâr", 29 (No. 3853)		*		*							Esved b. Yezîd
83	"Menâkıbü'l-ensâr", 29 (No. 3854)		*		*							Amr b. Meymûn
84	"Megâzî", 6 (No. 3955)		*		*							Berâ
85	"Megâzî", 6 (No. 3956)		*		*							Berâ
86	"Megâzî", 8 (No. 3972)		*		*							Esved b. Yezîd
87	"Megâzî", 29 (No. 4104)		*		*							Berâ
88	"Megâzî", 72 (No. 4381)		*		*							Sıla b. Züfer
89	"Tefsîr", 4/18 (No. 4593)		*		*							Berâ
90	"Tefsîr", 54/2 (No. 4869)		*		*							Esved b. Yezîd
91	"Tefsîr", 54/2 (No. 4870)		*		*							Esved b. Yezîd
92	"Tefsîr", 54/3 (No. 4872)		*		*							Esved b. Yezîd
93	"Tefsîr", 54/4 (No. 4873)		*		*							Esved b. Yezîd
94	"Tefsîr", 87/0 (No. 4941)		*		*							Berâ
95	"De'avât", 60 (No. 6398)		*		*							Ebû Bekr b. Ebî Mûsâ
96	"Rikâk", 116 (No. 6528)		*		*							Amr b. Meymûn
97	"Eymân ve'n-nüzûr", 3 (No. 6640)		*		*							Berâ
98	"Temennî", 7 (No. 7236)		*		*							Berâ
99	"Temennî", 9 (No. 7254)		*		*							Sıla b. Züfer
100	"Îmân", 30 (No. 40)		*	*							4492	Berâ
101	"İlim", 48 (No. 126)		*					* 56				Esved b. Yezîd
102	"Salât", 31 (No. 399)		*	*							4492	Berâ
103	"Salât", 109 (No. 520)		*	*							240	Amr b. Meymûn
104	"Ezân", 133 (No. 811)		*	*							747	Abdullah b. Yezîd
105	"İstiskâ", 15 (No. 1022)		*				* 57					Abdullah b. Yezîd

⁵⁶ Ahmed, *Müsned*, 6/176 (No. 3661).

⁵⁷ Müslim, "Hac", 1254.

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şu' be	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde Şu' be tariki	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
106	"Hac", 99 (No. 1683)		*	*							1781	Abdurrahmân b. Yezîd
107	"Hac", 17 (No. 1844)		*	*							1781	Berâ
108	"Savm", 15 (No. 1915)		*	*							4508	Berâ
109	"Sulh", 7 (No. 2700)		*	*							1781	Berâ
110	"Sulh", 6 (No. 2699)		*	*							2698	Berâ
111	"Şürût", 4 (No. 2718)		*							*		Sâlim b. Ebî'l-Ca'd
112	"Vasâyâ", 1 (No. 2739)		*	*							2873	Amr b. Hâris
113	"Cihâd ve's-siyer", 46 (No. 2856)		*						*		7373	Amr b. Meymûn
114	"Cihâd ve's-siyer", 61 (No. 2874)		*	*							4316	Berâ
115	"Cihâd ve's-siyer", 86 (No. 2912)		*	*							2873	Amr b. Hâris
116	"Cihâd ve's-siyer", 98 (No. 2934)		*	*							240	Amr b. Meymûn
117	"Cihâd ve's-siyer", 155 (No. 3022)		*	*							4040	Berâ
118	"Cihâd ve's-siyer", 155 (No. 3023)		*	*							4040	Berâ
119	"Cihâd ve's-siyer", 161 (No. 3034)		*	*							2836	Berâ
120	"Ehâdisü'l-enbiyâ", 3 (No. 3341)		*	*							4871	Esved b. Yezîd
121	"Ehâdisü'l-enbiyâ", 5 (No. 3345)		*	*							4871	Esved b. Yezîd
122	"Ehâdisü'l-enbiyâ", 16 (No. 3376)		*	*							4871	Esved b. Yezîd
123	"Ehâdisü'l-enbiyâ", 6 (No. 3435)		*							*		Berâ
124	"Menâkıb", 23 (No. 3545)		*						*		3543	Vehb b. Ebî Cühayfe
125	"Menâkıb", 23 (No. 3552)		*	*							3549	Berâ
126	"Menâkıb", 25 (No. 3577)		*	*							4151	Berâ
127	"Menâkıb", 25 (No. 3632)		*	*							3950	Amr b. Meymûn
128	"Fezâilü's-sahâbe", 2 (No. 3652)		*	*							3615	Berâ
129	"Menâkıbü'l-ensâr", 26 (No. 3838)		*	*							1683	Amr b. Meymûn
130	"Megâzî", 6 (No. 3958)		*	*							3957	Berâ

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Hadisi nakleden Şu' be	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrihi	Başka eserlerde Şu' be tariki	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
131	"Megâzî", 6 (No. 3959)		*	*							3957	Berâ
132	"Megâzî", 7 (No. 3960)		*	*							240	Amr b. Meymûn
133	"Megâzî", 16 (No. 4038)		*	*							4040	Berâ
134	"Megâzî", 16 (No. 4039)		*	*							4040	Berâ
135	"Megâzî", 17 (No. 4043)		*	*							3039	Berâ
136	"Megâzî", 29 (No. 4109)		*	*							4110	Süleymân b. Surad
137	"Megâzî", 35 (No. 4150)		*	*							4151	Berâ
138	"Megâzî", 43 (No. 4251)		*	*							1781	Berâ
139	"Megâzî", 66 (No. 4364)		*	*							4654	Berâ
140	"Megâzî", 72 (No. 4380)		*				* 58					Sıla b. Züfer
141	"Megâzî", 74 (No. 4384)		*	*							3763	Esved b. Yezîd
142	"Megâzî", 82 (No. 4461)		*	*							2873	Amr b. Hâris
143	"Tefsîr", 2/12 (No. 4486)		*	*							4492	Berâ
144	"Tefsîr", 2/29 (No. 4512)		*	*							1803	Berâ
145	"Tefsîr", 4/18 (No. 4594)		*	*							2831	Berâ
146	"Tefsîr", 48/4 (No. 4839)		*	*							3614	Berâ
147	"Tefsîr", 53/4 (No. 4863)		*	*							1067	Esved b. Yezîd
148	"Tefsîr", 54/3 (No. 4874)		*	*							4871	Esved b. Yezîd
149	"Tefsîr", 63/1 (No. 4900)		*	*							4903	Zeyd b. Erkam
150	"Tefsîr", 63/2 (No. 4901)		*	*							4903	Zeyd b. Erkam
151	"Tefsîr", 63/4 (No. 4904)		*	*							4903	Zeyd b. Erkam
152	"Tefsîr", 108/1 (No. 4965)		*						*		4964	Ebû Ubeyde
153	"Fezâilü'l-Kur'ân", 4 (No. 4990)		*	*							2831	Berâ
154	"Fezâilü'l-Kur'ân", 11 (No. 5011)		*	*							3614	Berâ
155	"Libâs", 26 (No. 5836)		*	*							3249	Berâ
156	"Libâs", 74 (No. 5923)		*				* 59					Abdurrahmân b. Esved
157	"İsti'zân", 51 (No. 6299)		*				* 60					Saîd b. Cübeyr
158	"De'avât", 60 (No. 6399)		*			*					6398	Ebû Bekr b. Ebî Mûsâ

⁵⁸ Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 2420; Ahmed, *Müsned*, 3/394 (No. 23377).

⁵⁹ Müslim, "Hac", 1190.

⁶⁰ Ahmed, *Müsned*, 5/475 (No. 3543).

	Rivayet	Semâ belırtıen lafız	An'ane	Buhârî' de semâ tasrıhi	Hadisi nakleden Şu' be	Buhârî' de Şu' be tariki	Başka eserlerde semâ tasrıhi	Başka eserlerde Şu' be tariki	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
159	“De'avât”, 63 (No. 6404)		*	*							6404	Amr b. Meymûn
160	“Rikâk”, 51 (No. 6562)		*	*							6561	Nu'man b. Beşîr
161	“Kader”, 16 (No. 6620)		*	*							2836	Berâ
162	“Ferâiz”, 14 (No. 6744)		*	*							4654	Berâ
163	“Ahbârü'l-âhâd”, 1 (No. 7252)		*	*							4492	Berâ
164	“Tevhîd”, 34 (No. 7488)		*	*							6313	Berâ

4.3.2.3. Humeyd et-Tavîl

Alâî'nin ikinci, İbn Hacer'in ise üçüncü mertebede zikrettiği Humeyd et-Tavîl'in (ö. 143/760) tedlîsinden, onun Enes'ten nakilleri bağlamında söz edilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Humeyd'in tedlîsinin Enes özelinde gerçekleşmiş olması nedeniyle İbn Hacer'in onu üçüncü mertebede zikretmesi tenkit edilmiştir. Humeyd, Enes'ten naklettiği bazı hadislerde hadisi aldığı asıl râvi olan Sâbit el-Bünânî'yi isnaddan düşürmüştür. Ebû Hâtim ile Ebû Zür'a ise bu fiili irsâl olarak ifade etmişlerdir.

Humeyd'in *Sahîh*'teki rivayetleri incelendiğinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

Tablo 4.14. Humeyd'in *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli				Toplam (mükerrerli)
44	79				123
	Buhârî' de semâ belırtıen tarik var	Başka eserlerde semâ belırtıen tarik var	Buhârî' de mütâbî'leri var	Mütâbaat hadisi	
	63	9	3	4	

Tablodan da anlaşılacağı üzere Humeyd'in *Sahîh*'te mükerrerlerle birlikte toplam 123 rivayeti yer almaktadır.⁶¹ Bunların kırk dördünde Humeyd hadisi hocasından işittiğini açıkça belirtmektedir. Geri kalan yetmiş dokuz rivayette ise Humeyd, geneli "an" lafzı ile olacak şekilde semâ'ın anlaşamadığı, açık semâ tasrihi bulunmayan bir lafız kullanmıştır. Söz konusu an'aneli rivayetlerin altmış üçü kimi zaman ilgili hadisin siyâkında kimi zaman da eserin başka bir yerinde, dokuzu ise başka bir eserde semâ belirten lafızla nakledilmiştir. Böylece Humeyd'in bu rivayetleri işittiği anlaşılmış olmaktadır. Geri kalan yedi muan'an rivayeti Buhârî'nin hangi sebeple eserine aldığıın belirlenmesi gerekmektedir. Bunlardan üçünün gerek *Sahîh*'te gerekse başka eserlerde mütâbi'leri bulunmaktadır. Böylece Buhârî'nin söz konusu hadislerin metninin sıhhatine ve aktarıldığı kaynaktan sahih şekilde geldiğine güvendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu üç rivayetten biri de Humeyd ↔ Sâbit ↔ Enes isnadıyla nakledilmiştir.⁶² Humeyd'in bu isnadda genellikle Sâbit'i düşürdüğü bilindiği için Sâbit'in adını açıkça verdiği tarikte semâ yönünden bir sıkıntı olmadığı anlaşılmaktadır. Geri kalan dört rivayet ise Buhârî'nin mütâbaat kabilinden naklettiği tariklerdir ve *Sahîh*'in *usûlünü* teşkil eden hadisler içinde yer almamaktadır. Bu nedenle bu hadislerde Buhârî'nin asıl hadisleri için öne sürdüğü şartları taşımaları gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır.

Buhârî'nin nakillerinde Humeyd; Enes b. Mâlik'ten 115, Sâbit el-Bünânî'den dört, Bekr b. Abdillâh'tan üç, Hasan-ı Basrî ile Mûsâ b. Enes'ten ise birer hadis rivayet etmiştir. Humeyd'in *Sahîh*'te bu hocalarından rivayet sayısı toplamda 124'tür. Humeyd'in *Sahîh*'teki rivayetleri hakkındaki bilgiler aşağıdaki tabloda bir arada görülebilir.

⁶¹ Halef de Kazâz da eserlerinde Humeyd'in bazı rivayetlerini eksik bırakmışlardır. Kazâz'ın eksik bıraktıkları için bk. Buhârî, "Cihâd ve's-siyer", 12 (No. 2805), 102 (No. 2943), "Savm", 11 (No. 1911), "Mezâlim", 34 [No. 2481], "Nikâh", 55 [No. 5154], "Rikâk", 116 [No. 6568]. Halef'in eksik bıraktıkları için bk. Buhârî, "Cihâd ve's-siyer", 12 (No. 2806), "Cihâd ve's-siyer", 102 (No. 2945). Halef bir rivayetin aynı hadiste yer alan ve farklı hocadan mütâbii olan tariki (Buhârî, "Cihâd ve's-siyer", 35 [No. 2839]) yazmamış, hoca farklılığı nedeniyle bu tarik tarafımızdan yazılmaya uygun bulunmuştur. Halef yazmadığı rivayetlerden bazılarını muan'an tarik ile ilgili açıklama yaparken hadiste semâ gerçekleştiğini kanıtlayan tarik olarak vermekle birlikte bu tariki semâ içeren rivayetler arasında yazmamış ve toplam sayıya dâhil etmemiştir.

⁶² "Temennî", 9 (No. 7241)

Tablo 4.15. Humeyd'in *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Mürâbaat hadisi	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
1	"Gusl", 23 (No. 283)	*							Bekr
2	"Salât", 28 (No. 393)	*							Enes
3	"Ezân", 28 (No. 643)	*							Sâbit
4	"Ezân", 33 (No. 656)	*							Enes
5	"Ezân", 72 (No. 719)	*							Enes
6	"Cum'a", 41 (No. 940)	*							Enes
7	"İstiskâ", 25 (No. 1034)	*							Enes
8	"Teheccüd", 11 (No. 1141)	*							Enes
9	"Umre", 17 (No. 1802)	*							Enes
10	"Cezâü's-sayd", 27 (No. 1865)	*							Sâbit
11	"Savm", 53 (No. 1972)	*							Enes
12	"Savm", 53 (No. 1973)	*							Enes
13	"Fazlû leyleti'l-kadr", 3 (No. 2023)	*							Enes
14	"Büyü", 86 (No. 2197)	*							Enes
15	"Mezâlim", 4 (No. 2443)	*							Enes
16	"Sulh", 8 (No. 2703)	*							Enes
17	"Cihâd ve's-siyer", 6 (No. 2795)	*							Enes
18	"Cihâd ve's-siyer", 6 (No. 2796)	*							Enes
19	"Cihâd ve's-siyer", 12 (No. 2805)	*							Enes
20	"Cihâd ve's-siyer", 12 (No. 2806)	*							Enes
21	"Cihâd ve's-siyer", 33 (No. 2834)	*							Enes
22	"Cihâd ve's-siyer", 35 (No. 2838)	*							Enes
23	"Cihâd ve's-siyer", 59 (No. 2871)	*							Enes
24	"Cihâd ve's-siyer", 102 (No. 2943)	*							Enes
25	"Cihâd ve's-siyer", 110 (No. 2961)	*							Enes
26	"Menâkıbü'l-ensâr", 9 (No. 3796)	*							Enes
27	"Menâkıbü'l-ensâr", 51 (No. 3938)	*							Enes
28	"Megâzî", 9 (No. 3982)	*							Enes
29	"Megâzî", 29 (No. 4099)	*							Enes
30	"Megâzî", 38 (No. 4212)	*							Enes
31	"Megâzî", 38 (No. 4213)	*							Enes
32	"Megâzî", 61 (No. 4354)	*							Bekr
33	"Tefsîr", 2/23 (No. 4499)	*							Enes
34	"Tefsîr", 41/2 (No. 4817)	*							Enes

	Rivayet	Semâ	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
35	“Nikâh”, 1 (No. 5063)	*							Enes
36	“Nikâh”, 7 (No. 5072)	*							Enes
37	“Nikâh”, 68 (No. 5167)	*							Enes
38	“Talâk”, 21 (No. 5289)	*							Enes
39	“Et'ime”, 8 (No. 5387)	*							Enes
40	“Edeb”, 61 (No. 6072)	*							Enes
41	“Rikâk”, 51 (No. 6550)	*							Enes
42	“Eymân ve'n-nüzûr”, 31 (No. 6701)	*							Sâbit
43	“Diyât”, 15 (No. 6889)	*							Enes
44	“Tevhîd”, 36 (No. 7509)	*							Enes
45	“İmân”, 36 (No. 49)		*	*				2023	Enes
46	“Vuzû”, 45 (No. 195)		*			*		169	Enes
47	“Vuzû”, 70 (No. 241)		*	*				241	Enes
48	“Gusl”, 24 (No. 285)		*	*				283	Bekr
49	“Salât”, 18 (No. 378)		*	*				5289	Enes
50	“Salât”, 28 (No. 392)		*	*				392	Enes
51	“Salât”, 32 (No. 402)		*	*				4483	Enes
52	“Salât”, 33 (No. 405)		*	*				241	Enes
53	“Salât”, 39 (No. 417)		*	*				241	Enes
54	“Mevâkîtü's-salât”, 8 (No. 531)		*	*				241	Enes
55	“Mevâkîtü's-salât”, 25 (No. 572)		*	*				572	Enes
56	“Ezân”, 6 (No. 610)		*	*				4212	Enes
57	“Ezân”, 33 (No. 655)		*	*				656	Enes
58	“Ezân”, 36 (No. 661)		*	*				572	Enes
59	“Ezân”, 75 (No. 725)		*	*				719	Enes
60	“Ezân”, 155 (No. 847)		*	*				572	Enes
61	“Cum'a”, 16 (No. 905)		*	*				940	Enes
62	“Zekât”, 58 (No. 1488)		*	*				2197	Enes
63	“Zekât”, 68 (No. 1501)		*				*		Enes
64	“Fezâilü'l-Medîne”, 10 (No. 1886)		*	*				1802	Enes
65	“Fezâilü'l-Medîne”, 11 (No. 1887)		*	*				656	Enes
66	“Savm”, 11 (No. 1911)		*	*				5289	Enes
67	“Savm”, 37 (No. 1947)		*		*63				Enes
68	“Savm”, 61 (No. 1982)		*	*				1982	Enes

⁶³ Müslim, “Sıyâm”, 1118.

	Rivayet	Semâ	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
69	"Büyû", 1 (No. 2049)		*	*				5072	Enes
70	"Büyû", 39 (No. 2102)		*		*64				Enes
71	"Büyû", 49 (No. 2120)		*		*65				Enes
72	"Büyû", 49 (No. 2121)		*		*66				Enes
73	"Büyû", 85 (No. 2195)		*	*				2197	Enes
74	"Büyû", 87 (No. 2198)		*	*				2197	Enes
75	"Büyû", 93 (No. 2208)		*	*				2197	Enes
76	"Büyû", 95 (No. 2210)		*		*67				Enes
77	"İcâre", 17 (No. 2277)		*		*68				Enes
78	"İcâre", 19 (No. 2281)		*		*69				Enes
79	"Mezâlim", 2 (No. 2293)		*	*				5072	Enes
80	"Mezâlim", 4 (No. 2444)		*	*				2443	Enes
81	"Mezâlim", 25 (No. 2469)		*	*				5289	Enes
82	"Mezâlim", 34 (No. 2481)		*	*				2481	Enes
83	"Cihâd ve's-siyer", 5 (No. 2792)		*	*				2796	Enes
84	"Cihâd ve's-siyer", 35 (No. 2839)		*	*				2838	Enes
85	"Cihâd ve's-siyer", 35 (No. 2839)		*				*		Mûsâ
86	"Cihâd ve's-siyer", 59 (No. 2872)		*	*				2871	Enes
87	"Cihâd ve's-siyer", 102 (No. 2944)		*	*				2943	Enes
88	"Cihâd ve's-siyer", 102 (No. 2945)		*	*				2943	Enes
89	"Ehadîsü'l-enbiyâ", 1 (No. 3329)		*	*				3838	Enes
90	"Menâkıb", 9 (No. 3537)		*		*70				Enes
91	"Menâkıb", 25 (No. 3575)		*			*		169	Enes
92	"Menâkıbü'l-ensâr", 3 (No. 3781)		*	*				5072	Enes
93	"Menâkıbü'l-ensâr", 50 (No. 3937)		*	*				5072	Enes
94	"Megâzî", 17 (No. 4048)		*	*				2703	Enes
95	"Megâzî", 38 (No. 4197)		*	*				4212	Enes
96	"Megâzî", 80 (No. 4423)		*	*				2838	Enes
97	"Tefsîr", 2/6 (No. 4480)		*	*				3938	Enes
98	"Tefsîr", 2/9 (No. 4483)		*	*				4483	Enes

⁶⁴ Müslim, "Müsâkât", 1577.

⁶⁵ Ahmed, *Müsned*, 20/147 (No. 12731).

⁶⁶ Ahmed, *Müsned*, 20/147 (No. 12731).

⁶⁷ Müslim, "Müsâkât", 1577.

⁶⁸ Müslim, "Müsâkât", 1577.

⁶⁹ Müslim, "Müsâkât", 1577.

⁷⁰ Ahmed, *Müsned*, 20/147 (No. 12731).

	Rivayet	Semâ	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
99	"Tefsîr", 2/23 (No. 4500)		*	*				2703	Enes
100	"Tefsîr", 5/6 (No. 4611)		*	*				2703	Enes
101	"Tefsîr", 33/8 (No. 4790)		*	*				4483	Enes
102	"Tefsîr", 33/8 (No. 4794)		*	*				4794	Enes
103	"Tefsîr", 66/5 (No. 4916)		*	*				4483	Enes
104	"Nikâh", 13 (No. 5085)		*	*				4212	Enes
105	"Nikâh", 54 (No. 5153)		*	*				5072	Enes
106	"Nikâh", 55 (No. 5154)		*	*				4794	Enes
107	"Nikâh", 60 (No. 5159)		*	*				4212	Enes
108	"Nikâh", 91 (No. 5201)		*	*				5289	Enes
109	"Nikâh", 104 (No. 5225)		*	*				2481	Enes
110	"Tıb", 13 (No. 5696)		*		* ⁷¹				Enes
111	"Libâs", 48 (No. 5869)		*	*				572	Enes
112	"Libâs", 48 (No. 5870)		*	*				5870	Enes
113	"Edeb", 44 (No. 6049)		*	*				2023	Enes
114	"Edeb", 97 (No. 6082)		*	*				5072	Enes
115	"Rikâk", 38 (No. 6501)		*	*				2871	Enes
116	"Rikâk", 116 (No. 6567)		*	*				3982	Enes
117	"Rikâk", 116 (No. 6568)		*	*				2796	Enes
118	"Eymân ve'n-nüzûr", 20 (No. 6684)		*	*				5289	Enes
119	"Keffârâtü'l-eymân", 10 (No. 6722)		*				*		Hasan
120	"Diyât", 19 (No. 6894)		*	*				2703	Enes
121	"Ta'bîr", 5 (No. 6988)		*				*		Enes
122	"Ahkâm", 43 (No. 7201)		*	*				2834	Enes
123	"Temennî", 9 (No. 7241)		*			*		1961	Sâbit

4.3.2.4. Hişâm b. Hassân

İbn Hacer'in müdellislerin üçüncü mertebesinde zikrettiği Hişâm b. Hassân'a (ö. 147/764 [?]) Alâî eserinde yer vermemiş ve ona tedlîs isnat etmemiştir. İkinci bölümde de belirtildiği gibi Ebû Hâtim, Hişâm'ın tedlîs yaptığını söylemiştir. Öte yandan Hişâm sayıca az kişi tarafından müdellis olarak nitelenmiştir. İbnü'l-Medînî ve Cerîr b. Hâzîm'in Hişâm'ın tedlîsine dair ifadelerine yine İbn Hacer'in nakli vasıtasıyla

⁷¹ Müslim, "Müsâkât", 1577.

ulaşılmıştır. Ancak onların kasıtlarının irsâl olması büyük bir ihtimaldir. Nitekim İbn Hacer'in aktarımında İbnü'l-Medînî "irsâl" ifadesini kullanmış, İbn Hacer ise bunu tedlîs olarak anlamıştır. Muhtemelen yaşadığı dönem nedeniyle Hişâm'ın fiilleri irsâl kabul edildiğinden ona pek tedlîs isnat edilmemiştir. Yine de Ebû Hâtim'in ifadeleri o dönemde Hişâm'ın tedlîsine dair az da olsa bir kanı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Buhârî'nin, Hişâm'ın hangi hadislerini tahrîc ettiğini görmek yararlı olacaktır.

Hişâm'ın *Sahîh*'teki rivayetleri aşağıdaki tabloda özet olarak gösterilmiştir:

Tablo 4.16. Hişâm'ın *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli				Toplam (mükerrerli)
11	17				28
	Buhârî'de semâ belirten tarik var	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Buhârî'de mütâbi'leri var	Mütâbaat hadisi	
	9	1	1	6	

Görüldüğü gibi Hişâm'ın *Sahîh*'te mükerrerlerle birlikte toplam yirmi sekiz rivayeti bulunmaktadır.⁷² On bir rivayette Hişâm semâ ettiğini açıkça belirttiğinden bunlarda bir sorun bulunmamaktadır. Hişâm'ın an'ane ile naklettiği on yedi rivayetin dokuzu *Sahîh*'te, biri ise başka bir eserde semâ belirten tarikle de nakledildiği için Hişâm'ın bunları semâ ettiğini anlaşılmaktadır. Geri kalan yedi rivayetin birinin *Sahîh*'te mütâbii bulunmaktadır. Dolayısıyla Buhârî'nin hadis metninin sıhhatinden emin olduğu anlaşılmaktadır. Altı hadisi ise Buhârî mütâbaat için nakletmiştir, ki bunların beşi muallaktır. Bu nedenle bu rivayetlerin Buhârî'nin şartlarını karşılamaması normaldir.

Hişâm *Sahîh*'te İbn Sîrîn'den on, İkrime'den sekiz, Hafsa bint Sîrîn'den altı, Hasan-ı Basrî'den üç, Hişâm b. Urve'den ise bir hadis rivayet etmiştir. Hişâm'ın rivayetleriyle ilgili verilen bilgiler aşağıdaki tabloda bir bütün olarak görülebilir.

⁷² Kazâz iki rivayeti eserine almamış (Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 45 [No. 3902], "Talâk", 49 [No. 5342]), bir rivayeti aynı hadis numarası içindeki mütâbaat tariki nedeniyle iki kez yazmış (Buhârî, "Akika", 2 [No. 5471]), bir de Hişâm ed-Destüvâî'ye ait bir hadisi Hişâm b. Hassân'ın zannederek eklemiştir (Buhârî, "Hayz", 22 [No. 323]). Son durum için bk. Kazâz, *el-Müdellesîn*, 2/305 (No. 323).

Tablo 4.17. Hişâm'ın *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî'ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
1	"Amel fi's-salât", 17 (No. 1220)	*							İbn Sîrîn
2	"Cenâiz", 17 (No. 1263)	*							Hafsa
3	"Savm", 26 (No. 1933)	*							İbn Sîrîn
4	"Menâkibü'l-ensâr", 45 (No. 3902)	*							İkrime
5	"Tefsîr", 2/42 (No. 4533)	*							İbn Sîrîn
6	"Tefsîr", 24/3 (No. 4747)	*							İkrime
7	"Talâk", 28 (No. 5307)	*							İkrime
8	"Talâk", 49 (No. 5343)	*							Hafsa
9	"Tıb", 14 (No. 5699)	*							İkrime
10	"De'avât", 58 (No. 6396)	*							İbn Sîrîn
11	"İ'tisâm", 16 (No. 7339)	*							Hişâm b. Urve
12	"Hayz", 12 (No. 313)		*	*				5343	Hafsa
13	"Amel fi's-salât", 17 (No. 1219)		*	*				1220	İbn Sîrîn
14	"Cenâiz", 16 (No. 1262)		*	*				1263	Hafsa
15	"Şehâdât", 21 (No. 2671)		*	*				4747	İkrime
16	"Cihâd", 98 (No. 2931)		*	*				4533	İbn Sîrîn
17	"Menâkibü'l-ensâr", 28 (No. 3851)		*	*				3902	İkrime
18	"Megâzî", 29 (No. 4111)		*	*				4533	İbn Sîrîn
19	"Fezâilü'l-Kur'ân", 9 (No. 5007)		*	*				5007	İbn Sîrîn
20	"Talâk", 49 (No. 5342)		*	*				5342	Hafsa
21	"Et'ime", 48 (No. 5450)		*				*		İbn Sîrîn
22	"Akîka", 2 (No. 5471)		*				*	muallak	Hafsa
23	"Tıb", 15 (No. 5701)		*		* ⁷³				İkrime
24	"Keffârâtü'l-eymân", 10 (No. 6722)		*				*	muallak	Hasan-ı Basrî
25	"Ta'bîr", 26 (No. 7017)		*				*	muallak	İbn Sîrîn
26	"Ta'bîr", 45 (No. 7042)		*				*	muallak	İkrime
27	"Fiten", 10 (No. 7083)		*				*	muallak	Hasan-ı Basrî
28	"Ahkâm", 8 (No. 7151)		*			*		7150	Hasan-ı Basrî

4.3.2.5. İbn Cüreyc

İbn Cüreyc'i (ö. 150/767) Alâî ikinci, İbn Hacer ise üçüncü mertebede zikretmiştir. Müttekaddimûndan da çok sayıda muhaddis İbn Cüreyc'in tedlîs yaptığını açıkça

⁷³ Ahmed, *Müsned*, 4/185 (No. 2355).

belirtmişlerdir. Öte yandan İbn Hacer'in onu üçüncü merteye zikretmesine, ikinci bölümde işaret edilen bir tenkit de yöneltmiştir. İbn Cüreyc'in *Sahîh*'te kaydedilen hadislerinin sayısı aşağıdaki özet tabloda görülebilir:

Tablo 4.18. İbn Cüreyc'in *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli					Toplam (mükerrerli)
126	75					201
	Buhârî'de semâ belirten tarik var	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Buhârî'de mütâbi'leri var	Başka eserlerde mütâbi'leri var	Mütâbaat hadisi	
	20	33	9	3	5	

Sahîh'te İbn Cüreyc'in mükerrerli olarak toplamda 201 hadisi nakledilmiştir. İbn Cüreyc, *Sahîh*'teki hadislerinin 126'sını semâ belirten lafızla nakletmiştir. Yetmiş beş an'aneli hadis içinde de yine *Sahîh*'te semâ tasrihi yer alan yirmi, başka bir eserde semâ içeren tariki kaydedilen otuz üç hadis bulunmaktadır. Böylece İbn Cüreyc'in 179 hadisi semâ yoluyla aldığı kesinleşmiştir. Geri kalan yirmi iki hadisin dokuzunun *Sahîh*'te, üçünün ise başka eserlerde mütâbi'lerinin bulunması Buhârî'nin söz konusu hadislerin metninin sıhhati ve aktarıldığı kaynaktan sahih biçimde geldiği yönünde bir şüphe taşımadığına işaret etmektedir. Buhârî, İbn Cüreyc'in muan'an hadislerinden beşini ise dördü muallak olmak üzere mütâbaat kabilinden zikrettiği için bunların Buhârî'nin asıl hadislerde aradığı şartlarını taşıması beklenmemelidir. Geriye beş mevkûf hadis kalmaktadır. Bunlardan üçü hakkında aşağıda ayrıca bir değerlendirme yapılacaktır. Burada kısaca İbn Cüreyc'in söz konusu hadisleri işittiği söylenebilir. Son iki hadis hakkında ise tablo üzerinde dipnot verilerek açıklama yapılmıştır. Ayrıca bu hadisler mevkûf olduğundan Buhârî'nin asıl hadisleri için gerekli gördüğü şartları taşıyamaları bir sorun teşkil etmemektedir.

İbn Cüreyc'in *Sahîh*'te rivayette bulunduğu hocaları ve rivayet sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 4.19. İbn Cüreyç'in *Sahîh*'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı

Atâ b. Ebî Rebâh	60	Abde bt. Ebî Lübâbe	2
İbn Ebî Müleyke (Abdullah b. Ubeydillah)	23	Abdullah b. Keysân (mevlâ Esmâ)	1
Amr b. Dînâr	21	Enes	1
Muhammed b. Müslim ez-Zührî	20	Ebû Bekr b. Ebî Müleyke	1
Süleymân el-Ahvel	9	Sâlih b. Keysân	1
Mûsâ b. Ukbe	8	Saîd b. Ebî Eyyûb	1
Ya'lâ b. Müslim	8	Âmir b. Mus'ab	1
Hasan b. Müslim	7	Süheyl b. Ebî Sâlih	1
Nâfi' mevlâ İbn Ömer	5	Kesîr b. Kesîr	1
Abdülkerîm b. Mâlik el-Cezerî	4	Kâsım b. Ebî Bezze	1
Hişâm b. Urve	3	Abdurrahman b. Zinâd el-A'rec	1
Muhammed b. el-Münkedir	3	İkrime b. Hâlid	1
Ubeydullah b. Ömer	3	Yahyâ b. Eyyûb	1
Ziyâd b. Sa'd	3	Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Tedrûs	1
Abdülhamîd b. Cübeyr	3	İsmâil b. Ümeyye	1
İbrâhim b. Meysere	2	Osman b. Ebî Süleymân	1
Eyyûb b. Temîme	2	Ömer b. Abdillâh b. Urve	1
Muhammed b. Abbâd	2	Yahyâ b. Saîd b. Kays	1
Yûsuf b. Mâhik	2	Tâvûs b. Keysân	1

Görüldüğü gibi İbn Cüreyç'in *Sahîh*'te en fazla hadis naklettiği hocası; on yedi sene talebelik ettiği⁷⁴ Atâ b. Ebî Rebâh'tır. İbn Cüreyç'in Atâ'dan rivayetlerinin semâ yoluyla alındığı, kendisinin "Eğer 'kâle Atâ' dersem, 'semi'tü' demesem bile o hadisi işitmişimdir." sözünden anlaşılmaktadır.⁷⁵ Nitekim Ahmed b. Hanbel, Atâ b. Ebî Rebâh'ın hadisleri konusunda en isabetli kişilerin İbn Cüreyç ve Amr b. Dînâr olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ Bunun dışında Yahyâ el-Kattân, İbn Cüreyç'in İbn Ebî Müleyke'den rivayetlerinin de tamamının sahih olduğunu,⁷⁷ Nâfi'in hadislerinde de Mâlik'ten bile daha isabetli olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸ Aynı durumun Atâ'dan ayrıldıktan sonra dokuz sene mülâzamet ettiği Amr b. Dînâr için de geçerli olduğu söylenmiştir.⁷⁹ Bu bilgiler İbn Cüreyç'in *Sahîh*'te en fazla hadis naklettiği ikinci sıradaki hocasının İbn Ebî Müleyke, ardından da Zührî ve Amr b. Dînâr olması ile de uyumludur. İbn Cüreyç'in *Sahîh*'teki Atâ'dan rivayetleri, bütün rivayetlerinin yüzde yirmi dokuzunu, İbn Ebî Müleyke'den nakilleri ise yüzde on birini teşkil etmektedir.

⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/347.

⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/406.

⁷⁶ Ebû Zûr'a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, 211; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/348.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 241.

⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/348.

⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/347; Avvâd Hüseyin el-Halef, *Rivâyâtü'l-müde'llisîn fî Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 397.

Söz konusu iki hocasından rivayetlerini, yüzde onar oranla Zührî ve Amr b. Dînâr'dan nakilleri takip etmektedir. Görüldüğü gibi Buhârî'nin İbn Cüreyc'den nakillerinin ekseriyetini bu hocalardan nakilleri teşkil etmektedir.⁸⁰ İbn Cüreyc'in en yakın hocalarından rivayetlerinin diğerlerine göre daha fazla olması doğal bir durumdur. Ancak bunun aynı zamanda Buhârî'nin tercihini İbn Cüreyc'in, sıhhatinden emin olduğu hadisleri yönünde yaptığına işaret ettiği de düşünülebilir.

İbn Cüreyc'in hadislerinden Buhârî'nin tahrîc ettiği bazı hadislere tedlîs bağlamında tenkitler yöneltilmiştir. Mesela Dârekutnî, İbn Cüreyc'n Zührî'den naklettiği bir rivayetin⁸¹ Haccâc ↔ İbn Cüreyc ↔ (huddistü) Zührî tarikini getirerek İbn Cüreyc'in isnaddan bir râvi düşürdüğünü ima etmiştir.⁸² Ancak Tirmizî aşağıdaki tabloda ilgili rivayetin dipnotunda verileceği üzere İbn Cüreyc'in tahdîs sîgası kullandığı bir tarik naklettiğinden İbn Cüreyc'in bu hadisi Zührî'den işittiği kanıtlanmaktadır. İbn Hacer, Buhârî'nin hadisin mütâbiini de vererek sadece İbn Cüreyc tarikine dayanmadığını, Haccâc'ın tarikinin ise mütâbiinin bulunmadığını belirtmektedir.⁸³ Bu durumda Haccâc'ın, hadiste hata ettiği ya da İbn Cüreyc'in hadisi iki şekilde de naklettiği düşünülebilir. Her hâlükârda Buhârî'nin hadisi nakletmesinde bir sorun bulunmamaktadır.

Üzerinde konuşulması gereken bir diğer rivayet de yukarıda, ileride açıklanacağı söylenen mevkûf hadislerden biridir.⁸⁴ Bu hadiste İbn Cüreyc “ve kâle Atâ an İbn Abbâs” demektedir. İbn Hacer “ve kâle Atâ” ifadesinin hazfedilmiş bir söze matuf olduğunu belirtmektedir. Bu hadise yöneltilen en önemli tenkit, buradaki Atâ'nın, Atâ

⁸⁰ Motzki'nin belirlediğine göre İbn Cüreyc'in Abdürrezzâk'ın *Musannef*'indeki rivayetlerinin yüzde otuz dokuzu Atâ b. Ebî Rebâh, yüzde sekizi isimsiz râviler, yüzde yedisi Amr b. Dînâr, yüzde altısı Zührî ve yüzde beşi İbn Tâvûs'tan gelmektedir. Yüzde bir oranında İbn Cüreyc'in kendi ifadeleri bulunurken geri kalan yüzde otuz yediyi 103 farklı râviden gelen rivayetler oluşturmaktadır. Motzki bu oranları biraz daha detaylı biçimde tekrar ele almaktadır. Buna göre İbn Cüreyc'in yüzde otuz dokuz oranıyla en fazla hadis rivayet ettiği Atâ b. Ebî Rebâh'tan sonra beş râvi gelmektedir. Amr b. Dînâr (yüzde yedi), Zührî (yüzde altı), İbn Tâvûs (yüzde beş), Ebû'z-Zübeyr (yüzde dört) ve Abdülkerîm'den (yüzde üç) müteşekkil bu râvilerden naklettiği rivayetlerin toplam oranı yüzde yirmi beştir. Bunlardan sonra gelen beş kişi olan Hişâm b. Urve (yüzde iki), Yahyâ b. Saîd (yüzde iki), İbn Ebî Müleyke, Mûsâ b. Ukbe ve Amr b. Şuayb'dan (son üçünün her biri yüzde bir ile bir buçuk arasında) rivayetleri ise toplam yüzde sekiz oranındadır. Bundan sonra yüzde yedi oranıyla on kişilik bir râvi grubunun rivayetleri gelmektedir. Geri kalan yüzde yirmilik rivayet seksen altı farklı râvinin rivayetleridir. İbn Cüreyc'in kendi fikhî görüşleri ise yüzde bir oranındadır (bk. Harald Motzki, “The Musannaf of ‘Abd Al-Razzâq al-San‘ânî as a Source of Authentic Ahādîth of the First Century A.H.”, *Hadîth: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki [New York: Routledge, 2016], 289, 292).

⁸¹ Buhârî, “Cezâü's-sayd”, 23 (No. 1853).

⁸² Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, 103.

⁸³ İbn Hacer, *Heḍyü's-sârî*, 2/949.

⁸⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 71/1 (No. 4920). Ayrıca bk. “Talâk”, 19 (No. 5286, 5287).

el-Horasânî olduğu iddiasıdır. Çünkü hem İbn Cüreyc'in *Tefsîr*'i Atâ el-Horasânî'den bizzat işitmediği ve bu hadisleri onun oğlu Osman'dan aldığı, hem de Atâ el-Horasânî, İbn Abbâs'a mülâkî olmadığı için isnadın iki kısmında inkıta gerçekleşmiş olmaktadır. İbn Hacer'in aktardığına göre Abdürrezzâk *Tefsîr*'inde bu hadisi "İbn Cüreyc kâle ahberanî Atâ el-Horasânî an İbn Abbâs" isnadıyla kaydetmiştir. Görüldüğü gibi bu isnad gerçekten de Atâ'nın, İbn Cüreyc'in meşhur hocası İbn Ebî Rebâh değil de Horâsânî olduğunu kanıtlamakta, aynı zamanda İbn Cüreyc'in hadisi ondan işittiğini de ortaya koymaktadır.⁸⁵ Öte yandan Ali b. el-Medîni bu hadisi Yahyâ el-Kattân'a sormuş, Yahyâ hadise "zayıf" deyince, İbn Cüreyc'in "ahberanâ" dediğini hatırlatmış ancak İbnü'l-Kattân buna itibar etmemiş ve hadisin Atâ'nın İbn Cüreyc'e verdiği kitaptan olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer'in açıklamasına göre İbn Cüreyc münâvele ve mükâtebe yoluyla alınan hadislerde "ahberanâ" sîgasını kullanmayı caiz görmektedir.⁸⁶ Bu da İbn Cüreyc'in hadisi Osmân b. Atâ'nın kitabından almasına rağmen sıyağ tedlîsi yaparak naklettiği anlamına gelmektedir.

İbn Cüreyc'in hadisi Atâ el-Horâsânî'den aldığını ifade eden bir başka açıklamayı da Ali b. el-Medîni yapmıştır. Buna göre İbn Cüreyc'in *Tefsîr*'i "an Atâ el-Horasânî an İbn Abbâs" isnadına sahip olmasına rağmen, bunu her hadiste yazmak zor gelince varrâklar kısaltma yoluna giderek "an Atâ an İbn Abbâs" yazmışlar, böylece bundan rivayette bulunanlar Atâ'yı İbn Cüreyc'in meşhur hocası İbn Ebî Rebâh zannederek ondan nakletmeye başlamışlardır. İbn Hacer'in kanaati ise İbn Cüreyc'in hadisin her iki Atâ'dan gelen tarikine de sahip olduğu yönündedir. Çünkü bilhassa ilel konusunda genellikle hocası Ali b. el-Medîni'ye dayanan Buhârî'nin, İbnü'l-Medîni'nin zikredilen açıklamalarını bilmemesi uzak bir ihtimaldir. Bu durumda ittisâl şartına bunca önem vermesine rağmen Buhârî'nin hadisin inkıta bulunduğu anlaşılan Atâ el-Horasânî tarihini kaydetmesi akla yatkın değildir. Bunu destekleyen bir husus da Buhârî'nin bu isnadla "ve kâle Atâ an İbn Abbâs" diyerek sadece iki yerde, toplam üç hadis nakletmesidir.⁸⁷ İbn Hacer'e göre Buhârî eğer bahsedilen durumu bilmeseydi,

⁸⁵ Ancak *Tefsîr*'in matbu nüshaları incelendiğinde "İbn Cüreyc an Atâ el-Horasânî an İbn Abbâs" ibaresinin yer aldığı görülmüştür. (bk. Abdürrezzâk, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 2/320. Ayrıca bk. es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi', *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Abde [Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1999], 3/350 [No. 3342]). Bu durum muhtemelen *Tefsîr*'in, İbn Hacer'in elinde bulunmasına rağmen günümüze ulaşmayan bir nüshasında hadisin "ahberanî" lafzıyla kaydedilmiş olduğu anlamına gelmektedir.

⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/24.

⁸⁷ Burada söz konusu edilen hadis dışındaki iki hadis için bk. Buhârî, "Talâk", 19 (No. 5286, 5287).

Atâ b. Ebî Rebâh ↔ İbn Abbâs isnadı şartlarına uyduğu için bu isnadla eserine çok daha fazla hadis alması beklenirdi.⁸⁸ Ancak böyle yapmadığına göre, demek ki *Tefsîr*'in geri kalanının aksine söz konusu üç hadisi İbn Cüreyc gerçekten de Atâ b. Ebî Rebâh'tan işitmiştir. Böylece hadislerin *Sahîh*'e alınmasında bir sorun olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Cüreyc'in *Sahîh*'te yer alan rivayetleri ayrıntısıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 4.20. İbn Cüreyc'in *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
1	“Hayz”, 2 (No. 296)	*								Hişâm b. Urve
2	“Salât”, 44 (No. 423)	*								Zührî
3	“Mevâkîtü's-salât”, 24 (No. 570)	*								Nâfi'
4	“Mevâkîtü's-salât”, 24 (No. 571)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
5	“Ezân”, 1 (No. 604)	*								Nâfi'
6	“Ezân”, 104 (No. 772)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
7	“Ezân”, 128 (No. 805)	*								Enes
8	“Ezân”, 155 (No. 841)	*								Amr b. Dînâr
9	“Ezân”, 160 (No. 854)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
10	“Cum'a", 6 (No. 885)	*								İbrâhim b. Meysere
11	“Cum'a", 20 (No. 911)	*								Nâfi'
12	“İdeyn", 7 (No. 958)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
13	“İdeyn", 7 (No. 959)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
14	“İdeyn", 7 (No. 960)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
15	“İdeyn", 7 (No. 961)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
16	“İdeyn", 8 (No. 962)	*								Hasan b. Müslim
17	“İdeyn", 19 (No. 978)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
18	“İdeyn", 19 (No. 979)	*								Hasan b. Müslim
19	“Sücûdü'l-Kur'ân", 10 (No. 1077)	*								Ebû Bekr b. Ebî Müleyke
20	“Cenâiz", 3 (No. 1244)	*								İbnü'l-Münkedir
21	“Cenâiz", 15 (No. 1261)	*								Eyyûb

⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/24-25.

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
22	"Cenâiz", 32 (No. 1286)	*								İbn Ebî Müleyke
23	"Cenâiz", 54 (No. 1320)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
24	"Zekât", 22 (No. 1434)	*								İbn Ebî Müleyke
25	"Hac", 17 (No. 1536)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
26	"Hac", 24 (No. 1546)	*								İbnü'l-Münkedir
27	"Hac", 28 (No. 1552)	*								Sâlih b. Keysân
28	"Hac", 42 (No. 1582)	*								Amr b. Dînâr
29	"Hac", 59 (No. 1608)	*								Amr b. Dînâr
30	"Hac", 64 (No. 1618)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
31	"Hac", 65 (No. 1620)	*								Süleymân el-Ahvel
32	"Hac", 80 (No. 1647)	*								Amr b. Dînâr
33	"Hac", 98 (No. 1679)	*								Abdullah mevlâ Esmâ
34	"Hac", 121 (No. 1717)	*								Hasan b. Müslim ve Abdülkerîm el-Cezerî
35	"Hac", 124 (No. 1719)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
36	"Hac", 135 (No. 1737)	*								Zührî
37	"Hac", 133 (No. 1744)	*								Ubeydullah b. Ömer
38	"Umre", 3 (No. 1777)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
39	"Cezâü's-sayd", 27 (No. 1866)	*								Saîd b. Ebî Eyyûb
40	"Cezâü's-sayd", 9 (No. 1904)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
41	"Savm", 57 (No. 1977)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
42	"Savm", 67 (No. 1993)	*								Amr b. Dînâr
43	"Büyü", 8 (No. 2060)	*								Amr b. Dînâr
44	"Büyü", 8 (No. 2061)	*								Amr b. Dînâr ve Âmir b. Mus'ab
45	"Büyü", 9 (No. 2062)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
46	"Büyü", 65 (No. 2151)	*								Ziyâd b. Sa'd
47	"Büyü", 79 (No. 2179)	*								Amr b. Dînâr
48	"Büyü", 90 (No. 2203)	*								İbn Ebî Müleyke
49	"Büyü", 98 (No. 2215)	*								Mûsâ b. Ukbe
50	"Şüf'a", 2 (No. 2258)	*								İbrâhim b. Meysere
51	"İcâre", 5 (No. 2265)	*								Atâ b. Ebî Rebâh

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbi' ler	Başka eserlerde mütâbi' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
52	"İcâre", 5 (No. 2266)	*								İbn Ebî Müleyke
53	"İcâre", 5 (No. 2267)	*								Ya'lâ b. Müslim ve Amr b. Dînâr
54	"Hars ve'l-müzâra'a", 17 (No. 2338)	*								Mûsâ b. Ukbe
55	"Şûrb ve'l-müsâkât", 8 (No. 2362)	*								Zührî
56	"Şûrb ve'l-müsâkât", 13 (No. 2375)	*								Zührî
57	"Hibe", 1 (No. 2559)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
58	"Hibe", 31 (No. 2624)	*								İbn Ebî Müleyke
59	"Şehâdât", 13 (No. 2659)	*								İbn Ebî Müleyke
60	"Şehâdât", 28 (No. 2683)	*								Amr b. Dînâr
61	"Şürût", 12 (No. 2728)	*								Ya'lâ b. Müslim ve Amr b. Dînâr
62	"Vasâyâ", 15 (No. 2756)	*								Ya'lâ b. Müslim
63	"Vasâyâ", 20 (No. 2762)	*								Ya'lâ b. Müslim
64	"Cihâd ve's-siyer", 36 (No. 2840)	*								Yahyâ b. Saîd ve Süheyl b. Ebî Sâlih
65	"Cihâd ve's-siyer", 194 (No. 3080)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
66	"Bed'ü'l-halk", 6 (No. 3209)	*								Mûsâ b. Ukbe
67	"Bed'ü'l-halk", 11 (No. 3280)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
68	"Bed'ü'l-halk", 15 (No. 3304)	*								Atâ b. Ebî Rebâh + Amr b. Dînâr
69	"Ehâdisü'l-enbiyâ", 9 (No. 3363)	*								Kesîr b. Kesîr
70	"Menâkıb", 8 (No. 3518)	*								Amr b. Dînâr
71	"Menâkıb", 23 (No. 3555)	*								Zührî
72	"Menâkıbü'l-ensâr", 25 (No. 3829)	*								Amr b. Dînâr
73	"Menâkıbü'l-ensâr", 45 (No. 3912)	*								Ubeydullah b. Ömer
74	"Megâzî", 5 (No. 3954)	*								Abdülkerîm el-Cezerî
75	"Megâzî", 53 (No. 4313)	*								Hasan b. Müslim + Abdülkerîm

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütabaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
76	"Megâzî", 56 (No. 4329)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
77	"Megâzî", 65 (No. 4362)	*								Amr b. Dînâr
78	"Megâzî", 77 (No. 4396)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
79	"Megâzî", 77 (No. 4411)	*								Mûsâ b. Ukbe
80	"Megâzî", 78 (No. 4417)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
81	"Tefsîr", 2/38 (No. 4524)	*								İbn Ebî Müleyke
82	"Tefsîr", 2/47 (No. 4538)	*								İbn Ebî Müleyke
83	"Tefsîr", 4/1 (No. 4573)	*								Hişâm b. Urve
84	"Tefsîr", 4/4 (No. 4577)	*								İbnü'l-Münkedir
85	"Tefsîr", 4/18 (No. 4595)	*								Abdülkerîm el-Cezerî
86	"Tefsîr", 4/22 (No. 4599)	*								Ya'lâ b. Müslim
87	"Tefsîr", 6/5 (No. 4632)	*								Süleymân el-Ahvel
88	"Tefsîr", 11/1 (No. 4681)	*								Muhammed b. Abbâd
89	"Tefsîr", 11/1 (No. 4682)	*								Muhammed b. Abbâd
90	"Tefsîr", 18/3 (No. 4726)	*								Ya'lâ b. Müslim ve Amr b. Dînâr
91	"Tefsîr", 25/2 (No. 4762)	*								Kâsım b. Ebî Bezze
92	"Tefsîr", 49/2 (No. 4847)	*								İbn Ebî Müleyke
93	"Tefsîr", 54/6 (No. 4876)	*								Yûsuf b. Mâhik
94	"Tefsîr", 60/3 (No. 4895)	*								Hasan b. Müslim
95	"Fezâilü'l-Kur'ân", 2 (No. 4985)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
96	"Fezâilü'l-Kur'ân", 6 (No. 4993)	*								Yûsuf b. Mâhik
97	"Nikâh", 4 (No. 5067)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
98	"Nikâh", 45 (No. 5142)	*								Nâfi'
99	"Nikâh", 74 (No. 5179)	*								Mûsâ b. Ukbe
100	"Nikâh", 92 (No. 5202)	*								Yahyâ b. Abdillâh b. Sayfî
101	"Talâk", 30 (No. 5309)	*								Zührî
102	"Et'ime", 27 (No. 5424)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
103	"Zebâih ve's-sayd", 11 (No. 5493)	*								Amr b. Dînâr
104	"Eşribe", 11 (No. 5601)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
105	"Eşribe", 22 (No. 5623)	*								Atâ b. Ebî Rebâh

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
106	"Merdâ", 6 (No. 5652)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
107	"Tıb", 49 (No. 5765)	*								Âl-i Urve
108	"Libâs", 21 (No. 5822)	*								Zührî
109	"Libâs", 56 (No. 5880)	*								Hasan b. Müslim
110	"Libâs", 72 (No. 5920)	*								Ubeydullah b. Ömer
111	"Libâs", 81 (No. 5930)	*								Ömer b. Abdillâh b. Urve
112	"Edeb", 41 (No. 6040)	*								Mûsâ b. Ukbe
113	"Edeb", 108 (No. 6193)	*								Abdülhamîd b. Cübeyr
114	"İsti'zân", 5 (No. 6232)	*								Ziyâd b. Sa'd
115	"İsti'zân", 6 (No. 6233)	*								Ziyâd b. Sa'd
116	"Rikâk", 10 (No. 6437)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
117	"Kader", 12 (No. 6615)	*								Abde bint Ebî Lübâbe
118	"Eymân ve'n-nüzûr", 15 (No. 6665)	*								Zührî
119	"Eymân ve'n-nüzûr", 31 (No. 6703)	*								Süleymân el-Ahvel
120	"Ahkâm", 18 (No. 7166)	*								Zührî
121	"Ahkâm", 25 (No. 7175)	*								Nâfî'
122	"Ahkâm", 34 (No. 7188)	*								İbn Ebî Müleyke
123	"İ'tisâm", 22 (No. 7353)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
124	"İ'tisâm", 27 (No. 7367)	*								Atâ b. Ebî Rebâh
125	"Tevhîd", 35 (No. 7499)	*								Süleymân el-Ahvel
126	"Tevhîd", 44 (No. 7527)	*								Zührî
127	"Salât", 30 (No. 398)		*		* ⁸⁹					Atâ b. Ebî Rebâh
128	"Ezân", 98 (No. 764)		*		* ⁹⁰					İbn Ebî Müleyke
129	"Havf", 98 (No. 943)		*		* ⁹¹					Mûsâ b. Ukbe
130	"Teheccüd", 25 (No. 1169)		*		* ⁹²					Atâ b. Ebî Rebâh
131	"Sehv", 5 (No. 1230)		*				*			Zührî

⁸⁹ Müslim, "Hac", 1330.

⁹⁰ Ebû Dâvûd, "Salât", 130 (No. 812).

⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/246. İbn Hacer burada İsmâîlî'nin semâ içeren tariki kaydettiğini nakletmektedir.

⁹² Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 724, Ebû Dâvûd, "Salât", 290 (No. 1254).

	Rivayet	Semâ belırtlen lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrıhi	Başka eserlerde semâ tasrıhi	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
132	“Cenâiz”, 14 (No. 1260)		*		* ⁹³					Eyyûb
133	“Zekât”, 49 (No. 1468)		*					* ⁹⁴		A' rec
134	“Hac”, 32 (No. 1557)		*	*					7367	Atâ b. Ebî Rebâh
135	“Hac”, 66 (No. 1621)		*	*					1620	Süleymân el-Ahvel
136	“Hac”, 101 (No. 1685)		*		* ⁹⁵					Atâ b. Ebî Rebâh
137	“Hac”, 127 (No. 1730)		*		* ⁹⁶					Hasan b. Müslim
138	“Hac”, 150 (No. 1770)		*			*			4519	Amr b. Dînâr
139	“Umre”, 2 (No. 1774)		*			*			1774	İkrime b. Hâlid
140	“Umre”, 4 (No. 1782)		*		* ⁹⁷					Atâ b. Ebî Rebâh
141	“Cezâü's-sayd”, 23 (No. 1853)		*		* ⁹⁸					Zührî
142	“Cezâü's-sayd”, 26 (No. 1863)		*		* ⁹⁹					Atâ b. Ebî Rebâh
143	“Cezâü's-sayd”, 27 (No. 1866)		*		* ¹⁰⁰					Yahyâ b. Eyyûb
144	“Savm”, 11 (No. 1910)		*	*					5202	Yahyâ b. Abdillâh b. Sayfî
145	“Savm”, 63 (No. 1984)		*		* ¹⁰¹					Abdülhamîd b. Cübeyr
146	“İ'tikâf”, 13 (No. 2040)		*			*			2040	Süleymân el-Ahvel
147	“Büyü”, 70 (No. 2160)		*		* ¹⁰²					Zührî
148	“Büyü”, 83 (No. 2189)		*		* ¹⁰³					Atâ b. Ebî Rebâh ve Ebü'z-Zübeyr

⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/714. İbn Hacer burada İsmâîlî'nin semâ içeren tariki kaydettiğini nakletmektedir.

⁹⁴ İbn Cüreyc burada “huddistü” lafzını kullanarak aslında isnadda zikretmediği bir râvi bulunduğunu izhar etmektedir. Ancak Buhârî'nin söz konusu isnadı metinsiz olarak mütâbaat kabilinden vermesi nedeniyle bunda bir sorun yoktur.

⁹⁵ Müslim, “Hac”, 1281.

⁹⁶ Müslim, “Hac”, 1246.

⁹⁷ Müslim, “Hac”, 1256, Nesâî, “Sıyâm”, 6 (No. 2110).

⁹⁸ Tirmizî, “Hac”, 85 (No. 946).

⁹⁹ Müslim, “Hac”, 1256.

¹⁰⁰ Ahmed, *Müsned*, 28/610 (No. 17387).

¹⁰¹ Müslim, “Sıyâm”, 1143.

¹⁰² Ahmed, *Müsned*, 17/82 (No. 11034).

¹⁰³ Müslim, “Büyü”, 1536. Burada yalnızca Atâ'dan semâ tasrihi bulunmakla birlikte Buhârî'nin naklettiği “Atâ ve Ebü'z-Zübeyr” lafzını içeren tarik de nakledilmiştir. Buhârî'nin Ebü'z-Zübeyr'in adını Atâ'ya bitişik zikretmesinden hadisi ondan da işittiği sonucu çıkarılmıştır.

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütabaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
149	“Vekâlet”, 8 (No. 2309)		*		*104					Atâ b. Ebî Rebâh
150	“Şürb ve'l-müsâkât”, 17 (No. 2381)		*	*					5601	Atâ b. Ebî Rebâh
151	“Mezâlim”, 15 (No. 2457)		*	*					7188	İbn Ebî Müleyke
152	“Şerike”, 15 (No. 2505)		*						7367	Atâ b. Ebî Rebâh
153	“Şerike”, 15 (No. 2506)		*			*			2505	Tâvûs
154	“Hibe”, 15 (No. 2590)		*	*					1434	İbn Ebî Müleyke
155	“Şürût”, 4 (No. 2718)		*		*105					Atâ b. Ebî Rebâh
156	“Cihâd ve's-siyer”, 120 (No. 2973)		*	*					4417	Atâ b. Ebî Rebâh
157	“Cihâd ve's-siyer”, 181 (No. 3061)		*		*106					Amr b. Dînâr
158	“Cihâd ve's-siyer”, 198 (No. 3088)		*		*107					Zührî
159	“Bed'ü'l-halk”, 5 (No. 3206)		*		*108					Atâ b. Ebî Rebâh
160	“Bed'ü'l-halk”, 7 (No. 3224)		*			*			2105	İsmâil b. Ümeyye
161	“Bed'ü'l-halk”, 16 (No. 3316)		*	*					3280	Atâ b. Ebî Rebâh
162	“Ehâdisü'l-enbiyâ”, 8 (No. 3359)		*		*109					Abdülhamîd b. Cübeyr
163	“Menâkıbü'l-ensâr”, 38 (No. 3877)		*	*					1320	Atâ b. Ebî Rebâh
164	“Menâkıbü'l-ensâr”, 43 (No. 3891)		*			*			3890	Atâ b. Ebî Rebâh
165	“Megâzî”, 12 (No. 4019)		*		*110					Zührî
166	“Megâzî”, 14 (No. 4028)		*				*111			Mûsâ b. Ukbe

¹⁰⁴ Ebû Avâne, *Müsned*, 3/252 (No. 4849).

¹⁰⁵ Ebû Avâne, *Müsned*, 3/252 (No. 4849).

¹⁰⁶ İbn Mâce, “Menâsik”, 7 (No. 2900), Ahmed, *Müsned*, 5/288 (No. 3231).

¹⁰⁷ Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 724.

¹⁰⁸ Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 724.

¹⁰⁹ Müslim, “Selâm”, 2237.

¹¹⁰ Ahmed, *Müsned*, 39/252 (No. 23831).

¹¹¹ Müslim, “Cihâd ve's-siyer”, 1766.

	Rivayet	Semâ belırtlen lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrıhı	Başka eserlerde semâ tasrıhı	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütabaat hadısı	Delıl hadısın numarası	Hocası
167	"Megâzî", 24 (No. 4074)		*				* ¹¹²			Amr b. Dînâr
168	"Megâzî", 24 (No. 4076)		*				* ¹¹³			Amr b. Dînâr
169	"Megâzî", 61 (No. 4352)		*	*					7367	Atâ b. Ebî Rebâh
170	"Megâzî", 68 (No. 4367)		*	*					4847	İbn Ebî Müleyke
171	"Tefsîr", 2/37 (No. 4523)		*	*					7188	İbn Ebî Müleyke
172	"Tefsîr", 3/3 (No. 4552)		*		* ¹¹⁴					İbn Ebî Müleyke
173	"Tefsîr", 3/16 (No. 4568)		*	*					4568	İbn Ebî Müleyke
174	"Tefsîr", 4/11 (No. 4584)		*		* ¹¹⁵					Ya'lâ b. Müslim
175	"Tefsîr", 9/9 (No. 4664)		*					mevkuf ¹¹⁶		İbn Ebî Müleyke
176	"Tefsîr", 9/9 (No. 4665)		*					mevkuf ¹¹⁷		İbn Ebî Müleyke
177	"Tefsîr", 18/3 (No. 4726)		*					*		Osman b. Ebî Süleymân
178	"Tefsîr", 24/8 (No. 4752)		*			*			4144	İbn Ebî Müleyke
179	"Tefsîr", 39/1 (No. 4810)		*		* ¹¹⁸					Ya'lâ b. Müslim
180	"Tefsîr", 66/1 (No. 4912)		*		* ¹¹⁹					Atâ b. Ebî Rebâh
181	"Tefsîr", 71/1 (No. 4920)		*					mevkuf		Atâ b. Ebî Rebâh
182	"Fezâilü'l-Kur'ân", 23 (No. 5032)		*		* ¹²⁰					Abde bint Ebî Lübâbe
183	"Nikâh", 96 (No. 5207)		*		* ¹²¹					Atâ b. Ebî Rebâh
184	"Talâk", 8 (No. 5267)		*		* ¹²²					Atâ b. Ebî Rebâh
185	"Talâk", 19 (No. 5286)		*					mevkuf		Atâ b. Ebî Rebâh

¹¹² Ahmed, *Müsned*, 4/368-369 (No. 2609). Burada İbn Abbâs'tan gelen başka bir tarik bulunmaktadır. Ancak hadisin İbn Cüreyc'in Amr'dan rivayeti olması en başta da ifade edildiği gibi sıhhatine işaret etmektedir.

¹¹³ Üstteki dipnota bakınız.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *Sahih*, 11/476 (No. 5082).

¹¹⁵ Müslim, "İmâre", 1834; Nesâî, "Bey'a", 28 (No. 4194).

¹¹⁶ Süfyân b. Uyeyne ↔ İbn Cüreyc kanalıyla gelen bu hadisin metninde Buhârî'nin Süfyân b. Uyeyne'ye hadisin isnadını sorduğu, onun da "haddesenâ" dediği ancak birisi onu meşgul ettiği için sonrasında "İbn Cüreyc" demediği belirtilmektedir. İbn Hacer'in açıklamasına göre bu bir açıdan İbn Uyeyne'nin hadisi işittiğini kanıtlarken, diğer bir açıdan isnaddan râvi düşürdüğü anlamına da gelebilir. Bu nedenle Buhârî hemen sonraki 4665 numaralı ve Haccâc ↔ İbn Cüreyc isnadlı hadisi; ondan sonra da 4666 numaralı ve Amr b. Saîd ↔ (ahberanî) İbn Ebî Müleyke isnadlı hadisi naklederek hadisin İbn Cüreyc'den hem de hocasından mütâbî'lerini kaydetmiştir (bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/180).

¹¹⁷ Üstteki dipnotta açıklanmıştır.

¹¹⁸ Müslim, "İmân", 122.

¹¹⁹ Müslim, "Talâk", 1474.

¹²⁰ Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 790.

¹²¹ Ahmed, *Müsned*, 23/306 (No. 15072).

¹²² Müslim, "Talâk", 1474.

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Başka eserlerde mütâbî' ler	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
186	"Talâk", 19 (No. 5287)		*						mevkuf	Atâ b. Ebî Rebâh
187	"Talâk", 42 (No. 5328)		*			*			5321, mevkuf	Zührî
188	"Edeb", 117 (No. 6213)		*			*			5762	Zührî
189	"Rikâk", 10 (No. 6436)		*	*					6437	Atâ b. Ebî Rebâh
190	"Rikâk", 49 (No. 6536)		*					*		İbn Ebî Müleyke
191	"Eymân ve'n-nüzûr", 25 (No. 6691)		*		*123					Atâ b. Ebî Rebâh
192	"Eymân ve'n-nüzûr", 31 (No. 6702)		*	*					1620	Süleymân el-Ahvel
193	"Ferâiz", 26 (No. 6764)		*		*124					Zührî
194	"Hudûd", 25 (No. 6820)		*		*125					Zührî
195	"Diyât", 18 (No. 6893)		*	*					4417	Atâ b. Ebî Rebâh
196	"İkrâh", 3 (No. 6946)		*		*126					İbn Ebî Müleyke
197	"Hayl", 11 (No. 6971)		*		*127					İbn Ebî Müleyke
198	"Ahkâm", 19 (7168)		*					*		Zührî
199	"Temennî", 9 (No. 7239)		*	*					571	Atâ b. Ebî Rebâh
200	"Tevhîd", 8 (No. 7385)		*	*					7499	Süleymân el-Ahvel
201	"Tevhîd", 24 (No. 7442)		*	*					7499	Süleymân el-Ahvel

4.3.2.6. Mübârek b. Fedâle

İkinci bölümde ifade edildiği gibi, İbn Hacer'in üçüncü mertebe müdellisler arasında zikrettiği Mübârek b. Fedâle (ö. 166/782-83); mütekaddimûndan da Abdurrahmân b. Mehdî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Ebû Zür'a gibi isimlerin tedlîs yaptığını söyledikleri bir râvidir. Alâî ise onu bir mertebede zikretmemesine rağmen tedlîs yaptığı bilgisini eserinde kaydetmiştir. Mübârek'in tedlîsinin genellikle yaklaşık on beş sene talebelik ettiği ¹²⁸ hocası Hasan-ı Basrî'den nakillerinde gerçekleştiği söylenmiştir. Buhârî'nin de *Sahîh*'te Mübârek'ten naklettiği tek hadis, Hasan-ı

¹²³ Müslim, "Talâk", 1474.

¹²⁴ Ahmed, *Müsned*, 436/138 (No. 21808).

¹²⁵ Dârimî, *Sünen*, 3/1491 (No. 2361).

¹²⁶ Müslim, "Nikâh", 1420; Nesâî, "Nikâh", 34 (No. 3266).

¹²⁷ Müslim, "Nikâh", 1420; Nesâî, "Nikâh", 34 (No. 3266).

¹²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/183.

Basrî'den gelmektedir.¹²⁹ Mübârek'in muan'an, Hasan'ın ise semâ belirten lafzıyla aktardığı bu hadis, mütâbaat kabilinden muallak olarak nakledilmiştir. Bu nedenle de Buhârî'nin asıl hadisler için öne sürdüğü şartlarını taşımaması normaldir. Mübârek'in *Sahîh*'teki rivayeti, bu bölümdeki bütün müdellisler için verilen özet tablo çerçevesinde aşağıdaki gibi işlenmiştir:

Tablo 4.21. Mübârek'in *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli	Toplam (mükerrerli)
0	1	1
	Mütâbaat hadisi	
	1	

4.3.2.7. Hüseyim b. Beşîr

Tedlîs yapması ile meşhur Hüseyim'i (ö. 183/799) Alâî müdellislerin ikinci mertebesinde, İbn Hacer ise üçüncü mertebede zikretmiştir. Hüseyim'in tedlîs yaptığı; Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Yahyâ b. Maîn, Nesâî, İbn Hibbân, Hâkim gibi âlimlerin de aralarında bulunduğu çok sayıda muhaddis tarafından dile getirilmiştir. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in, Hüseyim'in tedlîs yaptığı hadisleri ortaya çıkarmak için büyük çaba sarfettiği ikinci bölümde incelenen örneklerde açıkça görülmektedir.

Hüseyim'in *Sahîh*'teki rivayetlerinin sayısına dair bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 4.22. Hüseyim'in *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli			Toplam (mükerrerli)
37	15			52
	Buhârî'de semâ belirten tarik var	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Mütâbaat hadisi	
	3	9	2	

¹²⁹ Buhârî, "Salâtü'l-küsûf", 6 (No. 1048).

Görüldüğü gibi Buhârî'nin Hüseyim'den naklettiği rivayet sayısı mükerrerli olarak elli ikidir. Bunların otuz yedisinde Hüseyim semâ ifade eden lafız kullanmış, on beşini ise semâ belirtmeyecek şekilde nakletmiştir. Söz konusu an'aneli hadislerin de üçünün yine *Sahîh*'te, dokuzunun ise başka bir eserde semâ tasrihi içeren tariki kaydedilmiştir. Böylece Hüseyim'in elli iki rivayetin kırk dokuzunu işittiği kesinleşmiştir. Geri kalan üç rivayetin ikisi mütâbaat kabilinden nakledildiği, biri de maktû olduğu için bu hadislerin Buhârî'nin şartlarını taşıması beklenmemektedir. Ayrıca söz konusu maktû hadisi Hüseyim, Husayn'dan nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in Husayn'dan neredeyse hiç tedlîs yapmadığını söylediğinden ¹³⁰ buradaki maktû hadisi de Hüseyim'in işittiği anlaşılmaktadır.

Hüseyim'in *Sahîh*'teki rivayetleri arasından konu bağlamında özel olarak değinilmesi gereken bir rivayet bulunmaktadır. Hüseyim'in (haddesenâ) Ubeydullah b. Ebî Bekr ↔ Enes kanalıyla aktardığı söz konusu hadisi ¹³¹ Ahmed b. Hanbel, Hüseyim ↔ Ubeydullah tarikinden münker sayarak Hüseyim'in bu hadisi İbn İshâk ↔ Hafs ↔ Enes kanalıyla naklettiğini belirtmiştir. Ayrıca Hüseyim'in bu hadisi Ubeydullah'tan tedlîs yaptığı söylenmiştir. ¹³²

İbn Hacer'in açıklamasına göre Ahmed b. Hanbel'in hadisi münker sayma nedeni Hüseyim'in hadisleri arasından bu hadisi bilmemesidir. Çünkü Hüseyim eskiden hadisi Ubeydullah'tan nakletmesine rağmen daha sonra artık sadece İbn İshâk tarikiyle nakletmeye başlamış, bu yüzden de sadece ashabının büyükleri Ubeydullah tarikini işitmiştir. Hüseyim'in Ubeydullah'tan tedlîs yaptığı iddiası ise bizzat Buhârî'nin naklettiği tarikte semâ tasrihi içeren lafız kullanması nedeniyle temelsiz kalmaktadır. ¹³³

Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in hadisi Ubeydullah'tan nakletmesini sorunlu bulmakta ve hadisin Ubeydullah'ın değil İbn İshâk'ın hadisi olduğunu düşünmektedir. Ancak aynı hadisin devamında gelen Müracca' b. Recâ ↔ (haddesenâ) Ubeydullah ↔ Enes tariki Ubeydullah'ın bu hadisi Enes'ten naklettiğini kanıtlamaktadır. Buhârî, muhtemelen çok bilinen bir tarik olmadığından ve hadis

¹³⁰ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Itr)*, 2/751.

¹³¹ Buhârî, “‘İdeyn”, 4 (No. 953).

¹³² Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, 357-358; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/269-270. İbn Hacer burada İsmâîlî'nin hadisi Hüseyim'in müdellîs olmasıyla ta'lîl ettiğini aktarmaktadır.

¹³³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/938.

Hüseyim'den genellikle ikinci tarikle nakledildiğinden, ilk tarike Ahmed b. Hanbel'in gibi bir itirazın yöneltilebileceğinin bilinciyle, Ubeydullah'tan gerçekten böyle bir tarik geldiğini kanıtlamak üzere hadisin devamında mütâbiini zikretmiştir. Bu da onun, Ahmed b. Hanbel gibi bir münekkit karşısında bile hadislere ve isnadlarına olan derin vukûfiyetini göstermektedir.

Hüseyim'in *Sahîh*'te hadis naklettiği hocaları ve hangi hocasından kaç rivayette bulunduğu ise aşağıdaki tabloda görülebilir:

Tablo 4.23. Hüseyim'in *Sahîh*'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı

Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs	19	Hâlid el-Hazzâ	1
Husayn b. Abdurrahmân	11	Mansûr b. Zâzân	1
Seyyâr Ebû'l-Hakem el-Anzî	7	Mugîre b. Miksem	1
Ubeydullah b. Ebî Bekr b. Enes	5	Abdûlmelik b. Umeyr	1
Humeyd et-Tavîl	5	Atâ b. es-Sâib	1
Avvâm b. Havşeb	3	Süleymân eş-Şeybânî	1
Ebû Hâşim Yahyâ b. Dînâr	2	İsmâil b. Ebî Hâlid	1

Hüseyim'in *Sahîh*'te en fazla nakilde bulunduğu hocası Ebû Bişr'dir. Ebû Bişr'den rivayetleri bütün rivayetlerinin yüzde otuz ikisini teşkil etmektedir. Ondan sonra gelen Husayn'dan nakillerinin bütün rivayetlerine oranı ise yüzde on sekizdir. Bunu yüzde on iki ile Seyyâr, yüzde sekizer ile Humeyd ve Ubeydullah'tan rivayetleri takip etmektedir. Abdurrahman b. Mehdî'nin belirttiğine göre Hüseyim; Mansûr, Yûnus, Seyyâr ve Husayn'ın hadisleri konusunda en isabetli kişidir.¹³⁴ Ali b. Hucr da Hüseyim'in Ebû Bişr rivayetlerinde, Süfyân b. Uyeyne'nin Zührî rivayetlerindeki konumunda olduğunu ve Hüseyim'in Ebû Bişr'in hadislerinde diğer râvileri geride bıraktığını söylemiştir.¹³⁵ Buhârî'nin Hüseyim'den nakillerinin ekseriyetini de Hüseyim'in, hadislerini en iyi bildiği ve en doğru şekilde naklettiği anlaşılan bu hocalardan rivayetleri teşkil etmektedir. Hüseyim'in adları sayılan hocalarından naklettiği toplam hadis sayısı bir hadis içerisinde yer alan farklı mütâbaat tarikleri ile birlikte elli dokuzdur. Hüseyim'in *Sahîh*'teki rivayetlerine dair detaylı bilgiler aşağıdaki tabloda kaydedilmiştir.

¹³⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/282.

¹³⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/282.

Tablo 4.24. Hüseyim'in *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An' ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Mürâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
1	"Teyemmüm", 1 (No. 335)	*						Seyyâr
2	"Salât", 56 (No. 438)	*						Seyyâr
3	"Ezân", 142 (No. 823)	*						Hâlid el-Hazzâ
4	"İdeyn", 4 (No. 953)	*						Ubeydullah
5	"Zekât", 4 (No. 1406)	*						Husayn
6	"Hac", 125 (No. 1721)	*						Mansûr b. Zâzân
7	"Cezâü's-sayd", 21 (No. 1851)	*						Ebû Bişr
8	"Savm", 16 (No. 1916)	*						Husayn
9	"Büyü", 37 (No. 2088)	*						Avvâm
10	"Büyü", 86 (No. 2197)	*						Humeyd
11	"Mezâlim", 4 (No. 2443)	*						Ubeydullah ve Humeyd
12	"Cihâd ve's-siyer", 195 (No. 3081)	*						Husayn
13	"Farzü'l-hams", 8 (No. 3122)	*						Seyyâr
14	"Menâkıbü'l-ensâr", 52 (No. 3943)	*						Ebû Bişr
15	"Menâkıbü'l-ensâr", 52 (No. 3945)	*						Ebû Bişr
16	"Megâzî", 8 (No. 3969)	*						Ebû Hâşim
17	"Megâzî", 45 (No. 4269)	*						Husayn
18	"Tefsîr", 3/3 (No. 4551)	*						Avvâm
19	"Tefsîr", 8/1 (No. 4645)	*						Ebû Bişr
20	"Tefsîr", 15/4 (No. 4705)	*						Ebû Bişr
21	"Tefsîr", 17/14 (No. 4722)	*						Ebû Bişr
22	"Tefsîr", 22/3 (No. 4743)	*						Ebû Hâşim
23	"Tefsîr", 59/1 (No. 4882)	*						Ebû Bişr
24	"Tefsîr", 84/2 (No. 4940)	*						Ebû Bişr
25	"Tefsîr", 108/1 (No. 4940)	*						Ebû Bişr
26	"Fezâilü'l-Kur'ân", 25 (No. 5036)	*						Ebû Bişr
27	"Nikâh", 10 (No. 5079)	*						Seyyâr
28	"Nikâh", 122 (No. 5247)	*						Seyyâr
29	"Libâs", 71 (No. 5919)	*						Ebû Bişr
30	"Edeb", 61 (No. 6072)	*						Humeyd
31	"İsti'zân", 22 (No. 6258)	*						Ubeydullah

	Rivayet	Semâ belirten lafız	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Mütâbaat hadisi	Delil hadisin numarası	Hocası
32	“Rikâk”, 22 (No. 6473)	*						Mugîre + Abdûlmelik b. Umeyr
33	“Rikâk”, 53 (No. 6578)	*						Ebû Bîşr ve Atâ b. es-Sâib ¹³⁶
34	“Diyât”, 2 (No. 6872)	*						Husayn
35	“İkrâh”, 7 (No. 6952)	*						Ubeydullah
36	“Ahkâm”, 43 (No. 7204)	*						Seyyâr
37	“Tevhîd”, 44 (No. 7525)	*						Ebû Bîşr
38	“Salât”, 32 (No. 402)		*		*137			Humeyd
39	“Salât”, 32 (No. 517)		*		*138			Süleymân eş-Şeybânî
40	“Ezân”, 116 (No. 787)		*		*139			Ebû Bîşr
41	“Cihâd ve's-siyer”, 43 (No. 2850)		*		*140			Husayn
42	“Menâkıbü'l-ensâr”, 27 (No. 3849)		*				maktû	Husayn
43	“Megâzî”, 14 (No. 4029)		*	*			4645	Ebû Bîşr
44	“Megâzî”, 35 (No. 4191)		*		*141			Ebû Bîşr
45	“Tefsîr, 66/5 (No. 4916)		*		*142			Humeyd
46	“Nikâh”, 1 (No. 5245)		*	*			5079	Seyyâr
47	“Rikâk”, 50 (No. 6541)		*		*143			Husayn
48	“İkrâh”, 9 (No. 6939)		*			*		Husayn
49	“Tevhîd”, 24 (No. 7434)		*			*		İsmâil b. Ebî Hâlid
50	“Tevhîd”, 31 (No. 7471)		*		*144			Husayn
51	“Tevhîd”, 34 (No. 7490)		*	*			4722	Ebû Bîşr
52	“Tevhîd”, 52 (No. 7547)		*	*			4722	Ebû Bîşr

¹³⁶ İbn Hacer'in belirttiğine göre Hüseyim'in Atâ'dan semâi onun ihtilatından sonra olduğu için Buhârî burada Atâ'yı Ebû Bîşr'in adına bitişik olarak zikretmiş, yani onun tarikini Atâ'ninkine destek olarak nakletmiştir (bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15/172).

¹³⁷ Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 3 (No. 3196); Ahmed, *Müsned*, 1/297 (No. 157).

¹³⁸ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 1/ 462 (No. 2663).

¹³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/707. İbn Hacer burada Saîd b. Cübeyr'in hadisi semâ belirten tarikle kaydettiğini belirtmiştir.

¹⁴⁰ Ahmed, *Müsned*, 32/98 (No. 19354).

¹⁴¹ Ahmed, *Müsned*, 30/25 (No. 18101).

¹⁴² Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 3 (No. 3196); Ahmed, *Müsned*, 1/297 (No. 157).

¹⁴³ Müslim, “İmân”, 220.

¹⁴⁴ Ahmed, *Müsned*, 37/299 (No. 22611).

4.3.2.8. Abdurrahman el-Muhâribî

İkinci bölümde de ifade edildiği gibi Ahmed b. Hanbel'in Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî (ö. 195/810-11) hakkındaki ifadelerinin tedlîs anlamına geldiğini oğlu Abdullah belirtmişti. İbn Hacer'in üçüncü mertebede zikrettiği Muhâribî hakkında tedlîsten söz eden âlimlerin çoğu müteahhirûndandır ve tamamı Ahmed b. Hanbel'in hükmünü aktarmakla yetinmiştir. İbn Hacer, Ukaylî'nin de ona tedlîs isnat ettiği söylese de Ukaylî'nin de eserinde Ahmed b. Hanbel'in ifadesini naklettiği görülmüştür. Yine de Ahmed b. Hanbel'in eserinde Muhâribî'nin tedlîsinden söz edilmesi, aynı dönemde yaşayan Buhârî'nin, eserine Muhâribî'nin hangi rivayetlerini aldığı araştırılmasını gerektirmektedir.

Tablo 4.25. Muhâribî'nin *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli	Toplam (mükerrerli)
2	1	3
	Mütâbaat hadisi	
	1	

Tabloda görüldüğü gibi Buhârî, Abdurrahmân el-Muhâribî'den yalnız üç hadis nakletmiştir. Bunlardan ikisi semâ lafzıyla geldiğinden bir sorun teşkil etmemektedir. An'ane ile gelen rivayet ise Buhârî'nin mütâbaat kabilinden muallak olarak naklettiği bir isnada sahiptir. Bu nedenle Buhârî'nin *Sahîh*'in asıl hadisleri için gerekli gördüğü şartları taşıması beklenmemelidir. Aşağıdaki tabloda söz konusu rivayetler ve Muhâribî'nin nakilde bulunduğu hocalar bir arada gösterilmiştir:

Tablo 4.26. Hüseyim'in *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ	An'ane	Mütâbaat hadisi	Hocası
1	"İlim", 31 (No. 97)	*			Sâlih b. Hayyân
2	"İdeyn", 9 (No. 966)	*			Süleymân eş-Şeybânî
3	"Hudûd", 37 (No. 6840)		*	*	Süleymân eş-Şeybânî

4.3.2.9. Üçüncü mertebede yer alıp *Sahîh*'te rivayeti bulunmayan müdellisler ve değerlendirme

Tespit edilen otuz dört müdellis arasında üçüncü mertebede yer almalarına rağmen *Sahîh*'te hiçbir rivayetleri kaydedilmeyen râviler bulunmaktadır. Bu müdellisler; Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs, Meymûn b. Mûsâ, Ebû Hurre Vâsıl b. Abdurrahman ve Ali b. Gurâb'dır. İbn Hacer anılan müdellislerin tamamını *sadûk* olarak nitelemiştir. Muhtemelen ta'dîl derecelerinde sikalara göre daha alt konumda yer almaları Buhârî'nin onların hadislerini almamasında etkili olmuştur. Üçüncü mertebeden olup Buhârî'nin, hadislerini eserine aldığı yukarıda incelenen râvilerin genelinin sika olması bunu desteklemektedir. Bunlar arasından sadece Mübârek b. Fedâle ile Abdurrahman el-Muhâribî *sadûk* ve *lâ be'se bih* lafızlarıyla ifade edilen ta'dîl mertebesinde yer almaktadır. Buhârî bu iki râviden hadis almışsa da bunları belli şartlar dâhilinde kabul etmiştir. Nitekim Mübârek'ten sadece bir hadisi, o da mütâbaat kabilinden olmak üzere eserine almıştır. Abdurrahman'dan ise ikisi semâ tasrihli, biri ise mütâbaat kabilinden sadece üç hadis nakletmiştir. Böylece Buhârî'nin, müdellislerin üçüncü mertebesinde yer alan râvilerin rivayetlerini kabul etmede güvenilirlik derecelerini dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

4.3.3. Dördüncü mertebe müdellisler

Dördüncü mertebe müdellisler zayıf ve meçhul râvilerden çokça tedlîs yapanlardan müteşekkildir. Semâ beyan etmedikçe bu râvilerin hadisleriyle ihticâc edilmeyeceği hususunda ittifak bulunmaktadır. Bu başlık altında *Sahîh*'te dördüncü mertebeden müdellislerin hangi rivayetlerinin hangi lafızlarla kaydedildiği tespit edilecektir. Üçüncü mertebedeki müdellislerin hadislerini incelerken kullanılan tablolara bu

başlıkta da başvurulacaktır. Daha önce tablolarla ilgili yapılan açıklamalar burada da geçerlidir.

4.3.3.1. İbn İshâk

Gerek Alâî gerekse İbn Hacer'in dördüncü mertebede zikrettiği İbn İshâk (ö. 151/768) hakkında mütekaddimûndan da çok sayıda âlimin tedlîs isnadı bulunmaktadır. Eserleri incelenen münekkitler arasından Ahmed b. Hanbel ile Ebû Hâtîm de İbn İshâk'ın tedlîs yaptığını söylemişlerdir. İbn Hacer'in *sadûk* olarak nitelediği İbn İshâk'ın *Sahîh*'teki rivayetlerinin sayısına dair genel bilgiler aşağıdaki tabloya işlenmiştir:

Tablo 4.27. İbn İshâk'ın *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli		Toplam (mükerrerli)
5	12		17
	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Mütâbaat hadisi	
	3	9	

Burada öncelikle İbn İshâk'ın *Sahîh*'teki rivayetlerinin tamamının mütâbaat kabilinden kaydedilmiş hadisler olduğu vurgulanmalıdır. Toplam sayısı on yedi olan bu hadislerin beşinde İbn İshâk semâını açıkça belirtmiş, on ikisinde ise semâ tasrih eden lafız kullanmamıştır. An'aneli bu on iki hadisın üçü başka eserlerde semâ tasrihi ile yer almaktadır. Geri kalan dokuz hadis ise yedisi muallak olmak üzere mütâbaat nevinden olduklarından bunların Buhârî'nin asıl hadisleri için koyduğu şartlarını sağlamaları zorunlu değildir.

İbn İshâk'ın *Sahîh*'te hadis rivayet ettiği hocaları aşağıdaki tabloda görülebilir:

Tablo 4.28. İbn İshâk'ın *Sahîh*'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı

Nâfi'	4	Sa'd b. İbrâhim	1
Vehb b. Keysân	3	Ebü'z-Zinâd	1
Ebân b. Sâlih	2	Abdurrahman b. el-Esved	1
Büşeyr b. Yesâr	1	Zührî	1
Yahyâ b. Urve	1	Sâlih b. İbrâhim	1
İbn Ebi'n-Necîh	1	İkrime b. Hâlid	1

Sahîh'e sınırlı sayıda hadisi alınan İbn İshâk'ın çeşitli hocalardan genellikle birer rivayetinin kaydedildiği anlaşılmaktadır. İbn İshâk'ın *Sahîh*'teki hocaları arasından en fazla nakilde bulunduğu kişi ise Nâfi', ardından da Vehb b. Keysân'dır.

İbn İshâk'ın *Sahîh*'teki rivayetleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 4.29. İbn İshâk'ın *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ	An' ane	Başka eserlerde semâ tasrihi	Mütâbaat hadisi	Açıklama	Hocası
1	“Umre”, 2 (No. 1774)	*			*		İkrime b. Hâlid
2	“Şûrb ve'l-müsâkât”, 42 (No. 2384)	*			*		Büşeyr b. Yesâr
3	“Menâkıbü'l-ensâr”, 29 (No. 3856)	*			*		Yahyâ b. Urve
4	“Megâzî”, 30 (No. 4127)	*			*		Vehb b. Keysân
5	“Megâzî”, 43 (No. 4259)	*			*		İbn Ebi'n-Necîh ve Ebân b. Sâlih
6	“Ezân”, 38 (No. 663)		*		*	muallak	Sa'd b. İbrâhim
7	“Zekât”, 49 (No. 1468)		*		*	muallak	Ebü'z-Zinâd
8	“Cezâü's-sayd”, 13 (No. 1838)		*	* ¹⁴⁵	*	muallak	Nâfi'
9	“İtk”, 4 (No. 2525)		*		*	muallak	Nâfi'
10	“Sulh”, 13 (No. 2709)		*	* ¹⁴⁶	*		Vehb b. Keysân
11	“Şürût”, 4 (No. 2718)		*	* ¹⁴⁷	*		Vehb b. Keysân
12	“Tefsîr”, 77/1 (No. 4931)		*		*	muallak	Abdurrahman b. el-Esved
13	“Zebâih ve's-sayd”, 13 (No. 5527)		*		*	muallak	Zührî
14	“Libâs”, 83 (No. 5934)		*		*	muallak	Ebân b. Sâlih
15	“Hudûd”, 83 (No. 6795)		*		*		Nâfi'
16	“Hudûd”, 83 (No. 6798)		*		*		Nâfi'
17	“Fiten”, 26 (No. 7126)		*		*	muallak	Sâlih b. İbrâhim

4.3.3.2. Abbâd b. Mansûr

Abbâd b. Mansûr (ö. 152/769-70) hakkında Alâî, Ahmed b. Hanbel'in onun tedlîs yaptığını söylediğini aktarmış fakat onu müdellis mertebelerinden birinde zikretmemiş; İbn Hacer ise Abbâd'a dördüncü mertebeye yer vermiştir. İbn Hacer'in

¹⁴⁵ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 31 (No. 1823).

¹⁴⁶ Ahmed, *Müsned*, 23/270 (No. 15026).

¹⁴⁷ Ahmed, *Müsned*, 23/270 (No. 15026).

sadûk olarak nitelemesine rağmen başka muhaddislerin *zayıf* dediği Abbâd'ın İkrime'den çok az hadis dinlemesine rağmen pek çok hadisi semâ ile aldığı izlenimi verecek şekilde naklettiği belirtilmiştir. Nitekim Buhârî de eserine Abbâd'ın İkrime'den rivayet ettiği herhangi bir hadis almamıştır.

Tablo 4.30. Abbâd'ın *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli	Toplam (mükerrerli)
0	2	2
	Mütâbaat hadisi	
	2	

Görüldüğü gibi Abbâd'ın *Sahîh*'te sadece iki rivayeti kaydedilmiştir. Her ikisi de mütâbaat olarak nakledilen bu rivayetlerden birinde Abbâd'ın hocası Eyyûb es-Sahtiyânî iken, diğerinde Atâ b. Ebî Rebâh'tır. Ayrıca hadislerin ikisi de muallak olarak kaydedilmiştir. Abbâd'ın söz konusu iki rivayeti ile ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda görülebilir:

Tablo 4.31. Abbâd'ın *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	An'ane	Mütâbaat hadisi	Açıklama	Hocası
1	“Hac”, 125 (No. 1722)	*	*	muallak	Atâ b. Ebî Rebâh
2	“Tıb”, 125 (No. 1722)	*	*	muallak	Eyyûb es-Sahtiyânî

4.3.4.3. Ömer b. Ali el-Mukaddemî

İbn Hacer'in dördüncü mertebede zikrettiği Ömer b. Ali (ö. 190/805-06); aralarında Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi münekkitlerin bulunduğu çok sayıda muhaddis tarafından tedlîs yaptığı söylenmiş bir râvidir. Daha önce belirtildiği üzere İbn Sa'd, Ömer b. Ali hakkında “yüdellesü tedlîsen şedîden” demiş, Nâsır el-Fehd ise bundan Ömer'in çok fazla tedlîs yaptığını değil, kat' tedlîsi gibi anlaması zor bir tedlîs yaptığını anlayarak aynı ifadeleri kullanan İbn Hacer'in onu dördüncü mertebede zikretmesini eleştirmiş ve Zehebî'nin Ömer hakkındaki “tedlîs yapma ihtimali bulunduğu” hükmünü daha isabetli bulmuştur. Ömer b. Ali'nin *Sahîh*'teki rivayetlerine dair sayısal bilgiler aşağıdaki tabloya girilmiştir:

Tablo 4.32. Ömer el-Mukaddemî'nin *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli		Toplam (mükerrerli)
2	3		5
	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Buhârî' de mütâbi'leri var	
	2	1	

Buhârî, Ömer b. Ali'nin beş hadisini eserine almıştır. Bunların ikisinde Ömer b. Ali hadisi işittiğini açıkça belirtmiştir. Geri kalan üç hadisin ikisi başka bir eserde semâ tasrihi ile geldiğinden Ömer'in bunları da işittiği kesinleşmektedir. Son bir hadis ise mevkûf olduğundan Buhârî'nin şartlarına uygun olması ille de gerekli değildir. Ayrıca Buhârî eserinde bu hadisin mütâbiini de naklettiği için hadisin metnine güvendiği anlaşılmaktadır.

Ömer b. Ali *Sahîh*'te Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr ile Ma'n b. Muhammed'den ikişer, İsmâil b. Ebî Hâlid'den ise bir hadis rivayet etmiştir. Söz konusu rivayetlere dair bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 4.33. Ömer el-Mukaddemî'nin *Sahîh*'teki Rivayetleri

	Rivayet	Semâ	An'ane	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbi' ler	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
1	"Rikāk", 23 (No. 6474)	*					Ebû Hâzim
2	"Hudûd", 19 (No. 6807)	*					Ebû Hâzim
3	"Îmân", 29 (No. 39)		*	* ¹⁴⁸			Ma'n b. Muhammed
4	"Megâzî", 44 (No. 4264)		*		*	3709, mevkûf	İsmâil b. Ebî Hâlid
5	"Rikāk", 5 (No. 6419)		*	* ¹⁴⁹			Ma'n b. Muhammed

¹⁴⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/63 (No. 351).

¹⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/506.

4.3.3.4. Velîd b. Müslim

İkinci bölümde ayrıntısıyla işlendiği gibi Velîd b. Müslim'in (ö. 195/810) meşhur bir müdellis olduğu Ebû Müshir, Ebû Dâvûd, Yahyâ b. Maîn gibi âlimler tarafından dile getirilmiştir. İncelenen eserlerde Velîd'in tedlîsi hakkında açık tedlîs lafzı kullanılan bir örnek bulunmamakla birlikte üç eserde Velîd'in tedlîs yaptığına işaret eden örnekler kaydedilmiştir. Ayrıca *Târîh*'te açık bir ifadesi bulunmasa da Yahyâ b. Maîn'in Velîd'in tedlîs yaptığını söylediğini İbn Abdilber aktarmaktadır. Alâî ve İbn Hacer, Velîd b. Müslim'i dördüncü mertebede zikretmişlerdir. Bununla birlikte Velîd'in tedlîsi konusundaki açıklamalar genellikle Evzâî bağlamında dile getirilmiş ve onun, Evzâî'nin zayıf hocalarını isnaddan düşürdüğü belirtilmiştir. Bu bağlamda daha önce de ifade edildiği üzere Velîd'in Evzâî'den isnad, tesviye ve şüyûh tedlîslerinin üçünü de yaptığını belirten Fehd, müteahhirûnun Velîd'i dördüncü mertebede zikretmesini eleştirerek Velîd'i A'meş ve Sevrî gibi sikalarla aynı konumda kabul etmektedir. Diğer taraftan tezde incelenen örnekler neticesinde Velîd'in genellikle Evzâî'den tedlîs yapmakla birlikte, tedlîsinin sadece bununla sınırlanmaması gerektiği, çok nadir de olsa başka râvilerden de tedlîs yapabileceği anlaşılmıştır.

Velîd'le ilgili elde edilen bu bilgiler onun *Sahîh*'teki rivayetleri incelenirken sadece kendi lafızlarına değil, aynı zamanda tesviye tedlîsi ihtimaline karşı hocasının kullandığı lafızlara da dikkat edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bütün bunlar göz önünde bulundurularak Velîd'in hadisleri incelendiğinde aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 4.34. Velîd b. Müslim'in *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli				Toplam (mükerrerli)
30	7				37
Hocasının semâ tasrihi var	Buhârî'de semâ belirten tarik var	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Buhârî'de mütâbii var	Hocasının semâ tasrihi var	
29	2	3	2	4	

Görüldüğü üzere Velîd'in *Sahîh*'te toplamda otuz yedi hadis yer almaktadır. Velîd'in semâ tasrihi ettiği otuz rivayetin yirmi dokuzunda, Velîd'in hocası da semâ belirten

lafız kullanmıştır. Söz konusu yirmi dokuz hadisin yirmi sekizinin, Buhârî metninde Velîd'in hocasının semâ tasrihi bulunurken, birinde hocanın semâı, başka eserdeki tarikten anlaşılmıştır. Hocanın semâını açıkça belirtmediği son bir hadiste ise Velîd'in hocası İbn Nemr hadisi Zührî'den nakletmiştir ve aşağıda ilgili rivayetin dipnotunda açıklanacağı üzere İbn Nemr'in Zührî'den rivayetinin semâ yoluyla ve sahih olduğu anlaşılmıştır.

Buhârî'nin *Sahîh*'e Velîd'in hem kendisinin hem de hocasının semâının açık olduğu rivayetlerini almayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Velîd'in an'ane ile naklettiği yedi hadisin de ikisinin yine *Sahîh*'te, üçünün ise başka eserlerde semâ tasrihi içeren tarihi kaydedilmiştir. Geriye kalan son iki rivayetten biri mevkûf olduğundan Buhârî'nin asıl hadisler için koştuğu şartlarını taşıması zorunlu değildir. Ayrıca her iki hadisin de gerek *Sahîh*'te gerek başka eserlerde mütâbi'leri bulunmaktadır. Bu nedenle Buhârî'nin söz konusu hadislerin metnine ve kaynağından sahih olarak nakledildiğine güvendiği anlaşılmaktadır. An'aneli hadislerden üçü yine Buhârî'de, biri ise başka eserde Velîd'in hocasının da semâ tasrihi ile gelmiştir. Geri kalan üç rivayetten biri az önce sözü edilen mevkûf hadis olduğundan, zaten eserde mütâbi'leri de bulunan bu hadisin, Buhârî'nin şartlarını taşımaması normaldir. Diğer iki rivayette ise Velîd'in hocaları Sevr ve Ebû Gassân'dır. Velîd'in genellikle Evzâî'nin zayıf hocalarını isnaddan düşürdüğü ve tedlîsinin Evzâî özelinde gerçekleştiği bilgisi bağlamında onun, bu iki hocasının semâ durumlarını açıkça belirtmemesinde bir sorun bulunmamaktadır.

Velîd'in *Sahîh*'te rivayette bulunduğu hocaları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 4.35. Velîd b. Müslim'in *Sahîh*'teki Hocaları ve Onlardan Rivayetlerinin Sayısı

Abdurrahman b. Amr el-Evzâî	25	Yezîd b. Ebî Meryem	1
Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir	5	Ömer b. Muhammed el-Umerî	1
Abdurrahman b. Nemr	2	Ebû Gassân Muhammed b. Mutarrif	1
Abdullah b. Alâ b. Zebr	2	Sevr b. Yezîd	1

Buhârî'nin eserine aldığı Velîd hadislerinin yüzde altmış altısında Velîd'in hocası, Evzâî'dir. Bunu yüzde on üç ile İbn Câbir'den nakilleri takip etmektedir. Velîd'in tedlîsinden genellikle Evzâî bağlamında söz edildiğinden Velîd'in ondan nakillerine özellikle dikkat edilmiştir. Yukarıda da açıklandığı gibi *Sahîh*'te yer alan Velîd'in Evzâî'den nakillerinin neredeyse tamamında hem Velîd'in hem de hocasının semâ

tasrihi bulunmaktadır. Nitekim sadece bir hadiste Velîd ile Evzâî'nin semâ belirten lafız kullanmadığı görülmekle birlikte bu hadis de mevkûf olduğundan, Buhârî *Sahîh*'e aldığı asıl hadisler için öne sürdüğü asgarî şartlarını muhtemelen bu hadiste aramamıştır. Bundan Buhârî'nin, Velîd'in Evzâî hakkındaki durumundan haberdar olduğu için özellikle semâ tasrihi içeren hadisleri tercih ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Velîd'in *Sahîh*'teki rivayetleri hakkında ayrıntılı bilgi aşağıdaki tabloya işlenmiştir:

Tablo 4.36. Velîd b. Müslim'in *Sahîh*'teki Rivayetleri

Rivayet	Semâ	Hocasının semâ tasrihi	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütâbî' ler	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
1 “Mevâkîtü's-salât”, 18 (No. 559)	*	*						Evzâî
2 “Ezân”, 65 (No. 707)	* ¹⁵⁰							Evzâî
3 “Cum'a”, 18 (No. 907)	*	*						Yezîd
4 “Cum'a”, 35 (No. 933)	*	*						Evzâî
5 “İdeyn”, 14 (No. 973)	*	*						Evzâî
6 “Küsûf”, 19 (No. 1065)	*	*						İbn Nemr
7 “Zekât”, 36 (No. 1452)	*	*						Evzâî
8 “Zekât”, 69 (No. 1502)	*	*						Evzâî
9 “Hac”, 2 (No. 1515)	*	*						Evzâî
10 “Hac”, 16 (No. 1534)	*	*						Evzâî
11 “Hac”, 45 (No. 1590)	*	*						Evzâî
12 “Fezâilü'l-Medîne”, 9 (No. 1881)	*	*						Evzâî
13 “Lukata”, 7 (No. 2424)	*	*						Evzâî
14 “Cizye ve'l-müvâda'a”, 15 (No. 3176)	*	*						Abdullah b. Alâ
15 “Bedü'l-halk”, 11 (No. 3292)	*	*						Evzâî
16 “Menâkıb”, 25 (No. 3606)	*	*						İbn Câbir
17 “Menâkıb”, 28 (No. 3641)	*	*						İbn Câbir
18 “Fezâilü's-sahâbe”, 18 (No. 3737)	* ¹⁵¹							İbn Nemr

¹⁵⁰ Evzâî'nin bu hadisi, naklettiği Yahyâ b. Ebî Kesîr'den işittiği, Ahmed b. Hanbel'in naklettiği tarikete “haddesenî” demesi ile kanıtlanmaktadır (bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/288 [No. 22602]).

¹⁵¹ Abdurrahman b. Nemr'in iki hocası (Zührî ve Mekhûl) ve tek bir talebesi (Velîd) bulunmaktadır. Genellikle sika olduğu söylenmekle birlikte İbn Maîn, “Zührî'den hadis nakleden İbn Nemr zayıftır.” demiştir. Yine İbn Maîn onun Zührî hakkında zayıf olduğunu söylemiştir. Ancak İbn Hacer bu ifadenin, İbn Maîn'in, İbn Nemr'in Zührî'den naklettiklerini münker saydığı anlamına gelmediğini, bilakis bir

	Rivayet	Semâ	Hocasının semâ tasrihi	An'ane	Buhârî' de semâ tasrihi	Başka eserlerde semâ tasrihi	Buhârî' de mütabî'ler	Delil hadisin numarası ve Açıklama	Hocası
19	"Menâkıbü'l-ensâr", 29 (No. 3856)	*	*						Evzâî
20	"Menâkıbü'l-ensâr", 45 (No. 3920)	*	*						Evzâî
21	"Menâkıbü'l-ensâr", 45 (No. 3923)	*	*						Evzâî
22	"Megâzî", 35 (No. 4187)	*	*						Ömer el-Umerî
23	"Tefsîr", 7/3 (No. 4640)	*	*						Abdullah b. Alâ
24	"Tefsîr", 40/0 (No. 4815)	*	*						Evzâî
25	"Talâk", 3 (No. 5254)	*	*						Evzâî
26	"Edeb", 95 (No. 6165)	*	*						Evzâî
27	"Hudûd", 15 (No. 6802)	*	*						Evzâî
28	"Hudûd", 15 (No. 6803)	*	*						Evzâî
29	"Fiten", 11 (No. 7084)	*	*						İbn Câbir
30	"Tevhîd", 29 (No. 7460)	*	*						İbn Câbir
31	"Teheccüd", 21 (No. 1154)		*	*		*152			Evzâî
32	"Büyü", 52 (No. 2128)			*		*153			Sevr
33	"Büyü", 54 (No. 2131)			*			*	2123 mevkuf	Evzâî
34	"Ehâdisü'l-enbiyâ", 6 (No. 3435)		*	*	*			3435	Evzâî
35	"Fezâilü's-sahâbe", 5 (No. 3678)		*	*	*154			3856	Evzâî
36	"Edeb", 95 (No. 6163)		*	*		*155			Evzâî
37	"Keffârâtü'l-eymân", 6 (No. 6715)			*			*	2517	Ebû Gassân

4.3.3.5. Bakıyye b. Velîd

Mütekaddimûndan Ahmed b. Hanbel, Müslim, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, Nesâî, gibi isimlerin tedlîs yaptığını söyledikleri Bakıyye b. Velîd'i (ö. 197/812), Alâî ve İbn

hadisi hariç İbn Nemr'in, zayıflardan hadisleri yazılan râviler arasında sayılacağını belirtmiştir. İbn Hacer'in aktardığına göre İbn Nemr'in Zührî'den gelen çok sayıda nüshası bulunmaktadır ve bu nüshalar sahih hadisler içermektedir. Ayrıca Dühaym da İbn Nemr'in Zührî'den hadislerinin sahih olduğunu söylemiştir, Zührlî de onun Zührî'den semâ belirten hadisler naklettiği yönünde bir açıklama yapmıştır (bk. Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 17/460-461; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 6/287-288). Bütün bu mülahazalar İbn Nemr'in hadisi Zührî'den rivayet ettiğini ve Evzâî'nin ikisinin arasından başka bir râviyi düşürme ihtimalinin bulunmadığını kanıtlamaktadır.

¹⁵² Tirmizî, "De'avât", 26 (No. 3712).

¹⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/591. İbn Hacer burada İsmâîlî'nin semâ tasrihi içeren tarik naklettiğini aktarmaktadır.

¹⁵⁴ 3856 numaralı hadiste aynı zamanda Evzâî'nin de kendi hocasından semâ tasrihi bulunmaktadır.

¹⁵⁵ Ebû Dâvûd, "Sünne", 31 (No. 4732). Burada hem Velîd'in hem de hocasının semâ lafzı kullandığı tarik yer almaktadır.

Hacer dördüncü mertebede zikretmişlerdir. Zayıf ve meçhul râvilerden çok fazla tedlîs yapma denilince akla gelen ilk isim Bakıyye'dir. Bu nedenle Buhârî'nin onun hangi hadislerini eserine aldığı ya da herhangi bir hadisine yer verip vermediği önem arz etmektedir.

Tablo 4.37. Bakıyye b. Velîd'in *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli	Toplam (mükerrerli)
0	1	1
	Mütâbaat hadisi	
	1	

Tabloda görüldüğü gibi Buhârî, eserine Bakıyye'nin naklettiği sadece tek bir hadis¹⁵⁶ almıştır. Bakıyye'nin, hocası Evzâî'den naklettiği bu tek hadisi de mütâbaat için ve muallak olarak kaydetmiştir. Böylece Buhârî'nin, Bakıyye'nin hadislerini *Sahîh*'e almaya değer görmediği anlaşılmaktadır.

4.3.3.6. Dördüncü mertebede yer alıp *Sahîh*'te rivayeti bulunmayan müdellisler ve değerlendirme

Otuz dört râvi arasında dördüncü mertebede yer almasına rağmen *Sahîh*'te hiç hadisi kaydedilmeyen iki müdellis bulunmaktadır. Bunlar; Haccâc b. Ertât ile Muhammed b. İsâ b. Sümei'dir. Her ikisi de *sadûk* olarak nitelenen bu râvilerin hadis rivayetinde hatalar yaptıkları söylenmiştir. Buhârî muhtemelen bu nedenle onların hadislerini eserine almayı tercih etmemiştir. Öte yandan yukarıda da belirtildiği gibi yine *sadûk* râviler olan İbn İshâk, Abbâd ve Bakıyye'den yalnızca mütâbaat için hadis nakletmiş, *Sahîh*'in asıl hadisleri içinde bu râvilerin rivayetlerine yer vermemiştir. Ayrıca Buhârî'nin kaydettiği İbn İshâk hadislerinin ekseriyeti, Abbâd ile Bakıyye hadislerinin ise tamamı muallaktır.

Buhârî'nin dördüncü mertebede yer alıp *sika* olan râvilerden Ömer el-Mukaddemî'den naklettiği beş hadisin dördünü Ömer'in hocasından semâ ettiği anlaşılmış, biri ise mevkûf olduğundan Buhârî bunda *Sahîh*'teki asıl hadislerde gözettiği şartları aramamıştır. Diğer sika râvi Velîd ise dördüncü mertebedeki müdellisler arasından Buhârî'nin en fazla hadis naklettiği kişidir. Bunun nedeni hem Velîd'in tedlîsinin

¹⁵⁶ Buhârî, "Ezân", 65 (No. 707).

genellikle Evzâî'den nakillerinde gerçekleştiğinin bilinmesi hem de Velîd'in sika diye nitelenmesi olabilir. Öte yandan Buhârî'nin Velîd'den nakillerinin büyük çoğunluğu Evzâî'den gelmekle birlikte bunların da ekseriyetinde iki râvinin semâî anlaşılmıştır. Bütün bu veriler Buhârî'nin, eserine hadislerini aldığı râvilerin güvenilirlik derecelerine ihtimam gösterdiği kanaatini pekiştirmektedir.

4.3.4. Beşinci mertebe müdellisler

Beşinci mertebede yer alan müdellisler, tedlîs dışında bir sebepten zayıf sayılan râvilerdir. Bu mertebedeki müdellisler semâ beyan etseler bile hadisleri merdûddur. İbn Hacer bu kuraldan, İbn Lehîa gibi zayıflığının hafif olması nedeniyle bazı âlimlerce tevsik edilenleri istisna etmiştir. Buhârî, *Sahîh*'e beşinci mertebede yer alan hiçbir müdellisin hadisini almamıştır. Tespit edilen otuz dört râvi arasından Yahyâ b. Ebî Hayye, Abdullah b. Lehîa ve Ebû Katâde Abdullah b. Vâkîd beşinci mertebede yer almaktadır. Bunlardan Yahyâ *zayıf*, İbn Lehîa *sadûk*, Ebû Katâde ise *metrûk* olarak nitelenmiştir. Az önce de ifade edildiği gibi *Sahîh*'te bu râvilerin hiçbir rivayeti bulunmamaktadır.

4.3.5. Bir mertebede yer almayan müdellisler

İncelenen eserlerde tedlîs yaptığı ifade edildiği halde ne Alâî'nin ne de İbn Hacer'in herhangi bir tedlîs mertebesinde zikretmediği râviler bulunmaktadır. Buhârî'nin bu râvilerden hadis alıp almadığı ya da aldıysa hangi hadislerini tercih ettiği bu başlıkta incelenecektir.

Mevzubahis râvilerden ilki Ebü'l-Eşheb Ca'fer b. Hayyân'dır (ö. 165/781-82). Ebü'l-Eşheb hakkında tek tedlîs iddiası Ahmed b. Hanbel'den gelmiştir. Muhtemelen yaşadığı dönem nedeniyle onun fiilleri irsâl sayılmış, Ahmed b. Hanbel de tedlîs ile irsâli kastetmiştir. Bu nedenle de Ebü'l-Eşheb'in adı müdellis listelerine alınmamıştır. *Sahîh*'te sika bir râvi olan Ebü'l-Eşheb'in hadisleri araştırıldığında, Buhârî'nin ondan üç hadis naklettiği tespit edilmiştir. Bunların ikisinde Ebü'l-Eşheb hadisi işittiğini belirten lafız kullanmıştır.¹⁵⁷ Semâ tasrihi içeren söz konusu hadislerin ilkinde Ebü'l-Eşheb'in hocası Ebü'l-Cevzâ Evs b. Abdillâh, ikincisinde ise Hasan-ı Basrî'dir.

¹⁵⁷ Buhârî, "Tefsîr", 53/2 (No. 4859); "Ahkâm" 8 (No. 7150).

Üçüncü hadisi Ebü'l-Eşheb, A'rec'den nakletmiş,¹⁵⁸ Buhârî bu rivayete mütâbaat kabilinden muallak olarak yer vermiştir.

Bir diğer râvi Abdüsselâm el-Mülâî'dir (ö. 187/802-03). Abdüsselâm'ın tedlîsine dair tek ifade, İbn Maîn'in eserinde geçmesine rağmen ona ait değil, İbnü'n-Nümejr'e aittir. Daha önce İbnü'n-Nümejr'in tedlîsi irsâl-i hafî anlamında kullanmış olabileceği belirtilmişti. İbnü'n-Nümejr'den başka hiçbir âlimin Abdüsselâm hakkında tedlîsten söz etmemesi de bunu destekleyen bir argüman olarak kabul edilmişti. Bu bakımdan Abdüsselâm hakkındaki tedlîs iddiasının çok zayıf kaldığı, hatta ona müdellis denilmesinin doğru olmayacağı ortadadır. Dolayısıyla Buhârî'nin, onun an'aneli ya da semâ tasrihli ne tür hadislerini kaydettiğinin de inkıta ihtimali bulunmaması nedeniyle çok bir önemi yoktur. Bununla birlikte Buhârî, sika bir râvi olan Abdüsselâm b. Harb el-Mülâî'den iki hadis nakletmiştir.¹⁵⁹ An'ane ile gelen bu hadislerin birincisinde Abdüsselâm'ın hocası Eyyûb es-Sahtiyânî, ikincisinde ise Hişâm b. Hassân'dır.¹⁶⁰ Her iki hadisin de gerek Buhârî'de gerekse başka eserlerde çok sayıda mütâbii bulunmaktadır.

Bu başlık altında söz edilmesi gereken bir diğer müdellis, zayıf bir râvi olan Mindel b. Ali'dir (ö. 167/783-84 [?]). Ebû Hâtım tarafından müdellis olarak nitelenmesine rağmen başka hiç kimse ona müdellis dememiştir. Tezin ikinci bölümünde, bu durumun Mindel'in zayıflığının tedlîs gibi başka kusurlarına baskın gelmesi ya da yaşadığı dönem gereği ulemanın onun fiillerini irsâl kabul etmelerinden kaynaklanmış olabileceği öne sürülmüştü. Her hâlükârda Buhârî *Sahîh*'te Mindel'in hiçbir hadisini nakletmemiştir.

Son olarak Dâvûd b. ez-Zibrikân (ö. 180/796-97'den sonra) hakkında Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel tedlîs isnadında bulunmalarına rağmen ne başka bir âlim bu yönde görüş beyan etmiş ne de Dâvûd'un adı müdellis listelerine girmiştir. Daha önce, *metrûk* bir râvi olan Dâvûd'un zayıflığının, tedlîsinin gündeme getirilmesine gerek bırakmayacak kadar şiddetli olmasının müdellis listelerinde yer almamasına sebebiyet verdiği ihtimali ileri sürülmüştü. Nitekim Buhârî de onun hiçbir hadisini eserine almamıştır.

¹⁵⁸ Buhârî, "Libâs", 9 (No. 5797).

¹⁵⁹ Buhârî, "Megâzî", 74 (No. 4385); "Talâk", 49 (No. 5342).

¹⁶⁰ Kendisi de bir müdellis olan Hişâm burada hadisi an'ane ile nakletse de Buhârî'nin *Sahîh*'te yer verdiği bir tarikte onun semâ tasrih ettiği daha önce kendi başlığı altında belirtilmişti.

4.4. Değerlendirme

Sahîh'teki rivayetleri tahrîc edilen müdellislerin toplam rivayet sayıları semâ durumunu ortaya koyacak bir tasnif ile aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.38. Müdellislerin *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Sayısal Özeti

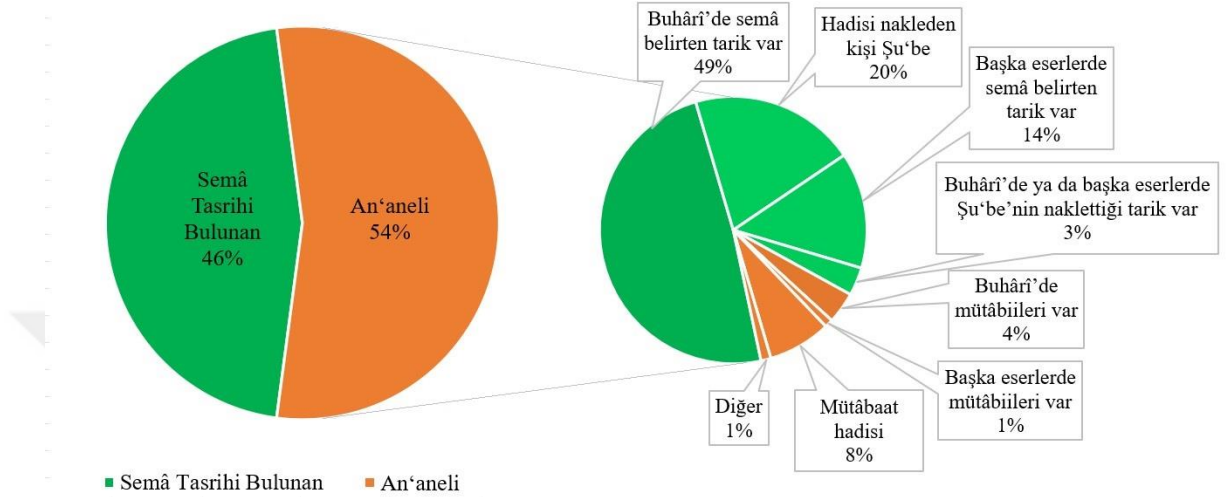
Semâ Tasrihi Bulunan	An'aneli								Toplam
421	498								919
	Buhârî'de semâ belirten tarik var	Hadisi nakleden kişi Şu'be	Başka eserlerde semâ belirten tarik var	Buhârî'de ya da başka eserlerde Şu'be'nin naklettiği tarik var	Buhârî'de mütâbi'leri var	Başka eserlerde mütâbi'leri var	Mütâbaat hadisi	Diğer ¹⁶¹	
	243	100	70	17	19	5	38	6	

Müdellislerin *Sahîh*'teki rivayetlerinin incelenmesi sonucunda Buhârî'nin büyük oranda müdellis râvilerin hocalarından işittiklerine dair kesin bilgi veya zann-ı gâlib oluşan hadisleri almayı tercih ettiği görülmüştür. Bu da hicrî ilk üç asırdaki ve özellikle de Buhârî'nin akranı olan münekkitlerin tedlîs ve müdellisler bağlamındaki değerlendirmelerinin Buhârî'de bir karşılığının olduğunu göstermektedir. Buhârî'nin kaydettiği müdellis hadislerinin ekseriyetinde müdellisin semâ tasrihi açıkça yer almış, muan'an hadislerin büyük kısmı ise çoğu zaman yine *Sahîh*'te kimi zaman da başka eserlerde müdellisin hadisi işittiğini kanıtlayan tariklerle nakledilmiştir. Ayrıca an'aneli hadislerin pek çoğunun sonunda Buhârî'nin semâ tasrihi içeren tariki ya da Şu'be'nin naklettiği tariki mütâbi' olarak zikretmesi, onun, müdellisin ilgili hadisi işittiğine özellikle dikkat çekmek istediğini göstermektedir. Çok az sayıdaki hadiste ise müdellisin hadisi işittiğini kesin olarak kanıtlamak mümkün olmamıştır. Ancak bu hadislerin bir kısmını Buhârî -çoğu muallak olmak üzere- mütâbaat kabilinden eserine aldığı için, mütâbaat hadislerinde biraz daha müsamahakâr davranarak *Sahîh*'in asıl hadislerinde gerekli gördüğü şartları aramamıştır. Diğer bir kısmının ise gerek *Sahîh*'te gerekse başka eserlerde mütâbi'leri bulunmaktadır. Bu da Buhârî'nin söz konusu hadislerin kaynağından sahih şekilde aktarıldığına güvendiğini göstermektedir.

¹⁶¹ Tablodaki "Diğer" adıyla ifade edilen rivayetlerin sayısı altıdır ve bunların da *Sahîh*'te yer almasında, eserin sahih hadisleri barındırma iddiası bakımından bir sorun olmadığı tez metninde yeri geldikçe açıklanmıştır.

Nitekim bu hadisler mütâbî'lerle birlikte *sahîh ligayrihî* seviyesine çıktıklarından, Buhârî'nin yalnızca sahih hadisleri eserine alma amacını zedelememektedir.

Müdellislerin *Sahîh*'teki rivayetlerine dair bütün bu bilgiler, daha anlaşılır olması adına aşağıda bir grafik üzerinde gösterilmiştir:

Şekil 4.4. Müdellislerin *Sahîh*'teki Rivayetlerinin Semâ Durumuna Göre Dağılımı

Buhârî'nin, eserine hadislerini kaydetmeyi tercih ettiği müdellislerin genellikle ilk üç mertebede yer aldığı görülmüştür. Bu üç mertebedeki müdellislerin çoğu sika olmakla birlikte az sayıdaki müdellis, sadûk gibi daha alt bir ta'dîl derecesinde yer almaktadır. Ancak Buhârî'nin bunlardan nakillerinin de hayli sınırlı olduğu ve belli şartlar dâhilinde yapıldığı tespit edilmiştir. Dördüncü mertebede yer alan müdellislerden ise az sayıda hadis nakleden Buhârî, bunların da çoğunu mütâbaat için eserine kaydetmiştir. Bu mertebeden müdellisler arasından hadislerine asıl hadisler içinde yer verdiği müdellisleri ise, sika olarak nitelenen râviler teşkil etmektedir. Buhârî, tedlîs dışında bir sebepten zayıf sayılan müdellisleri içeren beşinci mertebede yer alan hiçbir müdellisten ise hadis nakletmemiştir. Böylece Buhârî'nin müdellislerden hadis naklederken onların güvenilirlik durumlarına ihtimam gösterdiği, ancak bununla da yetinmeyerek sika olsalar bile müdellislerin semâ beyan ettikleri hadisleri nakletmeye gayret ettiği anlaşılmaktadır.

5. SONUÇ

Tedlîs teriminin mütekaddim münekkitlerin telif ettikleri ilel eserleri kapsamında hangi anlamlarda kullanıldığını ortaya çıkarmayı hedefleyen bu tezde ulaşılan en temel sonuç; tedlîsin söz konusu dönemde tek bir anlamı değil, birden fazla fiile delâlet eden bir anlamlar bütününe içerdiği'dir. Tedlîs, bir râvinin, naklettiği hadisi gerçekten nakilde bulunduğu hocadan işitip işitmemesi ile ilgili bir kavramdır. Bu ise hoca ile talebe arasında muâsarât, likâ ya da semâ bulunması durumlarında söz konusu olabilmektedir. Bir başka ifadeyle müdellis ile hocanın muâsır olmalarına rağmen mülâkî olmamaları, mülâkî olsalar bile müdellisin hocadan hadis semâ etmemesi ya da başka hadisleri işitse bile naklettiği müdelles hadisi ondan işitmemiş olması durumlarının hepsinde, ilk bakışta müdellis ile hoca arasında semâ ihtimali bulunmaktadır. Böylece isnadı kusursuz hâle getirmek isteyen râvi bu ihtimali değerlendirerek ve kesin semâa delalet eden lafız kullanmadan naklederek hadisi aslında o hocadan işitmediğini gizleme imkânı elde etmektedir. Tedlîs kelimesi başlangıçta, irsâl anlamında; irsâl ise hem tedlîs hem irsâl-i hafîyi ifade eden genel bir anlamda kullanılmaktadır. Tedlîsin irsâl kapsamından ayrılması ise bir süreç dâhilinde gerçekleşmiştir.

Tedlîsin ıstılahlaşma sürecinin ele alındığı ve hadis usûlü eserlerinde tedlîse dair açıklamaların değerlendirildiği birinci bölümde ayrıntılı olarak dile getirildiği üzere, başlangıçta tedlîs kelimesi, kimi zaman anlamına dair bir açıklama yapılmadan, çeşitli râvilerin tedlîs yaptığına dair değerlendirmelerde, kimi zaman da kötü bir fiil olduğu vurgulanmak üzere çeşitli âlimler tarafından kullanılmıştır. İlk başta irsâl ile eşdeğer görülen tedlîs kelimesi ilerleyen süreçte menfi bir anlam kazanarak irsâlden ayrılmıştır. Bu süreçte tedlîse yönelttikleri tenkitle büyük pay sahibi olan münekkitlerin tedlîse karşı gösterdikleri tepki giderek sertleşmiş ve hicrî II. (VIII.) asrın sonlarında tedlîsin haramlığına, zinadan daha kötü olduğuna dair açıklamalar yapılmıştır. Tedlîse yöneltilen bu tepkinin isnad sisteminin gelişim süreci ile doğrudan irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Başlangıçta isnad kullanımı henüz sistemleşmemişken hadisleri irsâl yaparak nakletmek doğal bir durumken, bir sonraki aşamada artık isnadsız rivayetlerin kabul edilmemeye başlanması ve ilerleyen süreçte de ittisâl şartının yaygınlaşmasıyla irsâl bir kusur olarak görülmeye başlanmıştır. Öte yandan

isnadda ittisâl şartının zorunlu hâle gelmesi belli bir sürecin sonunda genel kabul gördüğünden, bu süreçte irsâl bir süre daha yapılmaya devam etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde yapılan irsâllerde isnad kusurunu gizleme gibi bir kasıt bulunmamaktadır. Ancak ilerleyen süreçte bu fiilin kötü niyetle, kusur gizleme maksadıyla yapılmaya başlanması bir yandan artık tedlîs olarak adlandırılmaya başlanan bu fiile karşı tepkilere neden olmuştur. Üçüncü bölümün başında detaylı olarak açıklandığı üzere, tedlîse yöneltilen şiddetli tepkilerin tedlîs fiilinin daha az yapılmaya başlanmasında etkili olduğu, söz konusu tepkilerin yöneltildiği yıllardan sonraki zaman diliminde müdellis olarak nitelenen râvi sayısının önceki döneme göre bariz biçimde azalmasından da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte muttasıl isnadın zorunlu hâle geldiği hicrî III. (IX.) asrın başlarına kadar hâlâ dönemin şartlarının neticesinde hem doğal olarak irsâl yapanlar hem de bu fiili kötü niyetle yapanlar bir arada bulunmaktadır. Tedlîsin, yapanın niyetinden hareketle irsâl kapsamından ayrılması da işte bu süreçte gerçekleşmiştir.

Tedlîsin sonuç bölümünün en başında ifade edilen anlamların her biri için kullanılması ve başlangıçta irsâl ile aynı anlamı ifade etmesi, bu terime dair net bir tanım yapmayı zorlaştırmıştır. Bu nedenle hadis usûlü eserlerinde tedlîs tanımlarının birbirinden farklılık arz ettiği görülmektedir. Bazı eserlerde tedlîs, muâsarât şartı ön plana çıkarılarak, bazı eserlerde ise likâ ya da semâ şartları baz alınarak tarif edilmiştir. Muâsarât, râvinin hocayla karşılaşp karşılaşmaması veya ondan hadis işitip işitmemesi durumlarının tamamını kapsadığından, en geniş tanımlar muâsarâtın esas alındığı tanımlardır. Tedlîsi bu şekilde tarif eden müellifler, ilk dönem ulemasının bu kelimeyi kullandıkları anlamların tamamını dikkate alarak bu tanımları yapmış gözükmektedirler. Öte yandan zikredilen fiillerin her birine ayrı bir isim vererek bunları birbirinden net biçimde ayırmak isteyen müellifler de olmuştur. Günümüzde tedlîsin yerleşik manası olarak İbn Hacer'in yaptığı semâ odaklı tanımın büyük ölçüde kabul gördüğü söylenebilir. Buna göre tedlîs, müdellisin *hadis işittiği* hocadan, işitmediği hadisi dinlemiş izlenimi uyandıracak “an” ve “kâle” gibi lafızlar kullanarak nakletmesidir.

Tedlîsin zikredilen yerleşik tanımının tercih edilmesinin en önemli sebeplerinden biri de, ikinci bölümde mütekaddim münekkittlerin tedlîs kelimesini kullandıkları

örneklerde en çok bu anlamı kastetmeleri ve tedlîsin bu manasının kastedildiği örneklerin diğer anlamlarda kullanıldığı örneklere göre sayıca bariz biçimde fazla olmasıdır. Bununla birlikte tedlîs kelimesi mütekaddim münekkitler tarafından altı farklı anlamda kullanılmıştır. İkinci bölümün genel değerlendirme kısmında ayrıntılı olarak ortaya konulduğu üzere, incelenen eserler çerçevesinde tedlîs; (a) râvinin hadis işittiği hocadan semâ ile almadığı hadisi doğrudan ondan rivayet etmesi (isnad tedlîsi), (b) muâsırı olmasına rağmen hadis işitmediği râviden yine doğrudan hadis rivayet etmesi (irsâl-i hafî), (c) râviyi tanınmadığı bir isim, künye ya da nisbe ile zikrederek kimliğinin anlaşılmamasına veya karıştırılmasına sebep olacak şekilde ya da müphem olarak zikretmek suretiyle hadis rivayeti (şüyûh tedlîsi), (d) kitaptan aldığı yani vicâde yoluyla elde ettiği halde bunu belirtmeden semâ ile almış izlenimi verecek şekilde hadis nakletme (sıyağ tedlîsi), (e) râvinin hadis metnine aslında bulunmayan bazı açıklamalar ilâve etmesi ya da iki farklı isnadla gelen hadislerin metinlerini birbirine karıştırarak nakletmesi (idrâc/metinde tedlîs), (f) kelime mânasıyla “karıştırmak” anlamlarında kullanılmıştır.

Bir illet çeşidi olması bakımından tedlîse dair örnekler en fazla ilel eserlerinde yer almaktadır. Nitekim ikinci bölümde incelenen ilel eserlerinde de pek çok hadisin illeti olarak tedlîs dile getirilmiştir. Söz konusu eserlerde tedlîs lafzı ya da türevleri kullanılsa dahi tedlîs yapıldığı ve münekkidin de buna dikkat çekmek istediği anlaşılan çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu örnekler de değerlendirmeye dâhil edildiğinde, yukarıda zikredilen tedlîs anlamları dışında, tesviye tedlîsi ve sayıca daha az olmakla birlikte atf tedlîsinin de münekkitlerin gözünden kaçmadığı görülmektedir. Bununla birlikte münekkitler, bu fiilleri net olarak tarif etmelerine rağmen ilgili örneklerde tedlîs kelimesi kullanılmamışlardır. Benzer bir durum tedlîs lafzının kullanıldığı örneklerde tedlîsin türüne dair bir ifadenin yer almamasında da görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu dönemde tedlîsin belli bir fiili ya da fiil grubunu ifade eden bir terim olarak kullanımının henüz tam olarak yerleşmediği ve tedlîsin türlerine dair net bir ayrıştırmanın henüz yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde tedlîsin türlerinin belirlenmesi bir yana, bir bütün olarak tedlîs terimi de irsâl ve irsâl-i hafiden net biçimde ayrılmış değildir. Nitekim aynı fiil için hem tedlîs hem de irsâl kelimelerinin kullanıldığı örnekler bunu açıkça göstermektedir.

Tedlîs ve irsâlin birbirinden kesin biçimde ayrıışmamasının bir sonucu olarak aynı fiili yapan râvilerden birinin yaptığına tedlîs, diğerininkine ise irsâl denildiği çok sayıda örnek bulunmaktadır. Benzer şekilde mütekaddim âlimlerin irsâl demesine rağmen müteahhirûnun kendi tanımları doğrultusunda tedlîs kabul ettiği örnekler de sayıca hayli fazladır. Buna bağlı olarak da mütekaddimûnun müdellis saymamasına rağmen müteahhirûn tarafından müdellis kabul edilen râvilerin varlığı dikkati çekmektedir. Mütekaddimûnun yerleşik anlamıyla tedlîs olduğu açık bir fiili yapan râviyi müdellis saymamalarının nedeni, o dönemde irsâl yapmanın yaygın olması ve irsâlin tabîi kabul edilerek henüz büyük bir problem addedilmemesidir.

Mütekaddim münekkitlerin ilâ eserlerinde tedlîs yapıldığını ortaya koydukları örnekler aynı zamanda müdellis râvilerle dair de bilgi içermektedir. Bu bilgilerden hareketle ulaşılan sonuçlardan biri de tedlisin en fazla yapıldığı bölgeyle ilgilidir. Tedlîsin en çok Irak bölgesinde yapıldığı yönündeki yaygın kanaat, bu tezde tartışılan müdellislerin de öncelikle Kûfe, ardından da Basra olmak üzere en fazla Irak bölgesinden oldukları tespitiyle somut biçimde desteklenmiştir.

Münekkitlerin tedlîs yaptığını açıkça söyledikleri râvilerin rivayetlerinin o dönemde ne derecede ve hangi şartlarda kabul gördüğüne dair bir araştırma, hadis ilminin kendi içindeki tutarlılık seviyesini ve teorisinin uygulamada bir karşılığının olup olmadığını tespit için gereklidir. Bu amaca matuf olarak tezin üçüncü bölümünde, Buhârî'nin *Sahîh*'inde, müdellis râviler hakkında münekkitlerin görüşlerini ne kadar dikkate aldığı araştırılmıştır. Bu bağlamda müdellislerin *Sahîh*'teki rivayetleri incelenmiş, neticede Buhârî'nin büyük oranda müdellis râvilerin hocalarından işittiklerine dair kesin bilgi veya zann-ı gâlib oluşan hadisleri almayı tercih ettiği tespit edilmiştir. Böylece bir kısmı Buhârî'nin akranı olan münekkitlerin tedlîs ve müdellislere dair değerlendirmelerinin Buhârî tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî'nin eserine aldığı müdellis râvi hadislerinin büyük çoğunluğunda müdellis hadisi işittiğine dair açık ifade kullanılmış, muan'an hadislerin büyük kısmı ise çoğu zaman yine *Sahîh*'te kimi zaman da başka eserlerde müdellis hadisi işittiğini kanıtlayan tariklerle nakledilmiştir. Ayrıca an'aneli hadislerin pek çoğunun sonunda Buhârî'nin mütâbi' olarak semâa delâlet eden tarike işaret etmesi, onun, müdellis hadisi işittiğini bilhassa vurgulamaya çalıştığını göstermektedir. Kısacası Buhârî,

râvilere dair kendi dönemine kadar yapılan değerlendirmeleri göz ardı etmemiş, müdellis râvilerden hadis naklederken bu râvilerin işittiği hadisleri nakletmeye ya da müdellisin hadisi işittiğinin kanıtlandığını vurgulamaya özen göstermiştir.

KAYNAKLAR

- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân el-Hanzalî el-Mervezî. *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, ts.
- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. Mübârek*. thk. Subhî el-Bedrî Sâmarrâî. Riyad: Dâru'l-Me'ârif, 1407/1987.
- Abdullah, Hâşim Cemîl. *Fıkhu'l-İmâm Saîd b. Müseyyeb*. 4 Cilt. Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1394-1395/1974-1975.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr (Pezdevî'nin Kenzü'l-vusûl'ü ile birlikte)*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1418/1197.
- Abdülgaaffâr, Sâmi Tûnî Muhammed. *Tedlîsü'r-rivâye inde'l-muhaddisîn*. Malezya: Câmi'atü'l-Medîneti'l-Âlemiyye, Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Abdünnebî, Muhammed. *Menhecü'l-İmâm Ahmed fi't-ta'îl ve eseruhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Musannef*. nşr. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1391-1395/1971-1975.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1989.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ*. 2 Cilt. Mektebetü'l-Kudsî, 1351/1932.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh. *Süâlatü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Mekke & Beyrut: Mektebetü Dârü'l-istikâme & Müessesetü'r-Reyyân, 1418/1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü'l-Merrûzî vd.)*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1408/1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *ez-Zühd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl (Rivâyetü Abdullah)*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel (Rivâyetü İbn Hâni')*. thk. Züheyr eş-Şâvîş. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1394-1400.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. nşr. Şu'ayb el-Arnaûd vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416-1421/1995-2001.
- Akgün, Hüseyin. "Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 267-279.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası*. İstanbul: İFAV, 2019.
- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivayet Asrında İllet -Bezzâr Örneği-*. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Alâî, Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî. *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmi'r-merâsîl*. thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1986.
- Albânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'ife ve'l-mevzû'a*. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1412-1425/1992-2004.
- Albayrak, Ali. *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*. İstanbul: İFAV, 2020.
- Alî b. el-Ca'd, Ebü'l-Hasen el-Cevherî. *Müsnedü İbni'l-Ca'd*. thk. Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî. 2 Cilt. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1405/1985.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *el-Esrâru'l-merfû'a fî'l-ahbâri'l-mevzû'a*. thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâg. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1406/1986.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*. thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Anthony, Sean William. *Muhammad and the Empires of Faith: The Making of the Prophet Islam*. California: University of California Press, 2020.
- Âsım Efendi, Mütercim. *Kāmûs Tercemesi*. 4 Cilt. İstanbul: Bahriyye Matbaası & Cemal Efendi Matbaası, 1304.
- Avnî, Şerîf Hâtîm b. Ârif. *el-Mürselü'l-hafî ve alâkatühû bi't-tedlîs - Dirâse nazariyye ve tatbikiyye ale merviyâtü'l-Hasan el-Basrî*. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1418/1997.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 3. Basım, 2009.

- Aydın, Abdullah. *Hadis Tespit Yöntemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Megâni'l-ahyâr fî esâmî ricâli Me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan İsmâil. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Nuhabül'l-efkâr fî tenkîhi Mebâni'l-ahyâr fî şerhi Me'âni'l-âsâr*. nşr. Ebû Temîm Yâsir İbrâhim. 19 Cilt. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *Avnü'l-ma'bûd*. thk. Abdurrahman Muhammed Osmân. 14 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *et-Ta'liku'l-mugnî 'alâ Süneni'd-Dârekutnî (Sünenü'd-Dârekutnî içinde)*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Babanzâde, Ahmet Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. İstanbul, 1346/1928.
- Bağcı, H. Musa. "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler". *İslâmî İlimler Dergisi* 2/2 (2007), 123-159.
- Bâhû, Ebû Süfyân Mustafa. *el-İlle ve ecnâsühâ inde'l-muhaddisîn*. Tantâ: Mektebetü'z-Ziyâ, 1426/2005.
- Bedir, Mürteza. "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Şerhu's-sünne*. thk. Züheyr eş-Şâviş - Şu'ayb el-Arnaût. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Berg, Herbert. "Competing Paradigms in the Study of Islamic Origins: Qur'ân 15:89-91 and the Value of Isnâds". *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*. ed. Herbert Berg. 259-290. Leiden: Brill, 2003.
- Berg, Herbert. *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*. Richmond: Curzon Press, 2000.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. nşr. Abdülmu'ti Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: Câmiatü'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1411/1991.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdülâlî Abdülhamîd Hâmid vd. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Bahru'z-zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*. nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. 15 Cilt. Beyrut & Medine: Müessesetü Ulûmi'k-Kur'ân & Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1409-1426/1988-2005.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî. *en-Nüketü'l-vefîyye bimâ fî şerhi'l-Elfiyye*. thk. Mâhir Yâsin Fahl. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1428/2007.
- Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Boz, Halit. *İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-hadis Adlı Eseri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Brown, Jonathan. *The Canonization of al-Bukhārī and Muslim: The Formation and Function of the Sunnī Hadīth Canon*. Leiden: Brill, 2007.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Semîr b. Emîn ez-Zehîrî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1419/1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-evsat*. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1418/1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. nşr. Muhammed Abdülmûid Hân. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Hayru'l-keîlâm fî'l-kırâe halfe'l-imâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Kitâbü'd-Du'afâi's-sagîr ve yelîhi Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Muhammed İbrâhîm Zâyed. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986.
- Bûsîrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl. *Misbâhü'z-zücâce (Zevâidü İbn Mâce ale'l-kütübi's-sitte)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1414/1993.
- Canan, İbrahim. *Hadis Usûlü ve Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Canikli, İlyas. "Buhârî'nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2022), 166-183.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Füsûl fî'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şü'ûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1414/1994.

- Cezâirî, Sâlih b. Saîd Avmâr. *et-Tedlîs ve ahkâmühû ve âsârühû'n-nakdiyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2002.
- Cezâirî, Tâhir. *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2 Cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.
- Coşkun, Cüneyt. *Hadis Rivayetinde Tedlîs ve Çeşitleri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kûb. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmârrâî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.
- Cüdey', Abdullah b. Yûsuf. *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1424/2003.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 23. Basım, 2010.
- Çakın, Kâmil. "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslâmî Araştırmalar* 10/1-4 (1997), 100-109.
- Çelik, Ali. "Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Basralı Râviler". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/13 (2019), 185-210.
- Çelik, Ali. "Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Kûfeli Râviler". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 99-123.
- Dakkāk, Yezîd b. Heysem. *Min kelâmi Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn fi'r-ricâl (Rivâyetü'd-Dakkāk)*. thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, ts.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî. 11 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405-1416/1985-1996.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*. thk. Ebû Abdurrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. nşr. Hüseyin Selîm Esed. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Mugnî, 1421/2000.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk. *ez-Zürriyyetü't-tâhîratü'n-nebeviyye*. Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1407/1986.
- Dümeynî, Misfir b. Gurmullâh. *et-Tedlis fi'l-hadîs*. Riyad, 1412/1992.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Ebnâsî, Ebû İshak Burhâneddin İbrâhîm b. Mûsâ b. Eyyûb. *eş-Şeze'l-feyyâh*. thk. Salâh Fethi Helel. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998.
- Ebû Âsım en-Nebîl, ed-Dahhâk b. Mahled b. Müslim eş-Şeybânî el-Basrî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Albânî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî. *Müsnedü Ebî Avâne*. thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *Süâlâtü Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem, 1414/1994.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Avvâme. 7 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Târîhu Isfahân*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullâh b. İshâk el-İsfahânî. *Sıfatü'l-cenne*. thk. Ali Rıza b. Abdullah b. Ali Rıza. 3 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1415/1995.
- Ebû Reyze, Mahmûd. *Edvâ' ale's-sünne*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Garîbü'l-hadîs*. nşr. Hüseyin Muhammed Şeref. 5 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-âmme li-şüûni'l-metâbü'l-emîriyye, 1404/1984-1413/1993.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hedyi'n-nebevî, 1428/2007.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsîlî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*. nşr. Hüseyin Selîm Esed. 14 Cilt. Dimaşk & Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs & Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 2. Basım, 1404-1410/1984-1990.
- Ebû Zûr'a ed-Dimaşkî, Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh. *Târîhu Ebî Zûr'a ed-Dimaşkî*. nşr. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

- Ebû Zür'a eh-İrâkî, Veliyyüddîn Ahmed b. Abdürrahîm. *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*. thk. Abdullah Nevvâre. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1999.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Ahlâku'n-nebî ve âdâbühû*. thk. Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân. Riyad: Dâru'l-Müslim, 1418/1998.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Emsâl fî'l-hadîsi'n-nebevî*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1402/1982.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsfahân*. thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1412/1992.
- Efendioğlu, Mehmet. *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*. İstanbul: İFAV, 4. Basım, 2019.
- Ekici, Zeynep. “‘Yahya b. Maîn ile Ahmet b. Hanbel’in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları’ Adlı Tez Üzerine Değerlendirme”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* VI/2 (2020), 357-361.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Tavdîhu'l-efkâr*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.
- Ensârî, Hammâd b. Muhammed. *İthâfû zevi'r-rusûh bi men rumiye bi't-tedlîs mine's-şüyûh*. Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, 1406/1985.
- Erdem, Elif. *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Erul, Bünyamin. “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 27-61.
- Esam, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf el-Esam en-Nîsâbûrî - Saffâr, Ebû Ali İsmâîl b. Muhammed. *Mecmû' fihî musannefâtü Ebi'l-Abbâs el-Esam ve İsmâîl es-Saffâr*. thk. Nebîl Sadeddîn Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Esrem, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed. *Süâlatü Ebî Bekr el-Esrem li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-hadîs, 1428/2007.
- Fahl, Mâhir Yâsin. *el-Câmi' fî'l-ilel ve'l-fevâid*. 5 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431.
- Fahl, Mâhir Yâsin. *Eseru ileli'l-hadîs fî ihtilâfi'l-fukahâ*. Amman: Dâru Ammâr, 1420/1999.

- Fehd, Nâsır b. Hamed. *Menhecü'l-mütekaddimîn fi't-tedlîs*. Riyad: Advâü's-selef, 1422/2001.
- Fesevî, Ya'küb b. Süfyân. *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. 4 Cilt. el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, 1398-1400/1978-1980.
- Futsi, Ali Fuat. *Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî*. Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Gavrî, Seyyid Abdülmâcid. *et-Tedlîs ve'l-müdellisûn*. Dimaşk & Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1430/2009.
- Gavrî, Seyyid Abdülmâcid. *Mevsû'âtü ulûmi'l-hadîs ve fûnûnihî*. 3 Cilt. Dimaşk & Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007.
- Gavrî, Seyyid Abdülmâcid. *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-hadîsiyye*. Dimaşk & Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007.
- Görke, Andreas. "The Historical Tradition About al-Hudaybiya A Study of 'Urwa b. al-Zubayr's Account". *The Biography of Muhammad*. ed. Harald Motzki. 240-271. Leiden: Brill, 2000.
- Gumârî, Seyyid Abdülazîz b. Muhammed b. es-Sıddîk. *et-Te'nîs bi-şerhi Manzûmeti'z-Zehebî fî ehli't-tedlîs*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.
- Gül, Mutlu. *Haneî Usûlünde Hadis Tenkidi*. İstanbul: İFAV, 2018.
- Gümüş, Fatih. *Hadis Usulünün Gelişimi -İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'si Özelinde-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Günaydın, Tuğçe. *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*. İstanbul: İFAV, 2023.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.

- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbûrî. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbûrî. *Süâlatü'l-Hâkim en-Neysâbûrî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Muvaffik b. Abdullah b. Abdülkâdir. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
- Halef, Avvâd Hüseyin. *Rivâyâtü'l-müdeellisîn fî Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh. *Kitâbü'l-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. *el-Vukûf ve't-tereccül mine'l-Câmi' li-mesâili'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1415/1994.
- Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî. *Î'tilâli'l-kulûb*. thk. Hamdî ed-Dimurdâş. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2. Basım, 1420/2000.
- Harb b. İsmâil, Ebû Muhammed Harb b. İsmâil el-Kirmânî. *Mesâilü Harb min kitâbi'n-nikâh ilâ âhiri'l-kitâb*. nşr. Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid Hâbis. Câmi'atü Ümmü'l-kurâ, Doktora Tezi, 1422.
- Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm. *Garîbü'l-hadîs*. thk. Süleymân b. İbrâhîm b. Muhammed el-Âyid. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1985.
- Hâşim b. Mersed et-Taberânî. *Süâlatü Osmân b. Tâlût el-Basrî li'l-Îmâm Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn (Târîhu Hâşim b. Mersed et-Taberânî an Yahyâ b. Maîn)*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye, 1428/2007.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sâmi'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, ts.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Haydarâbâd: Cem'iyetü dâireti'l-me'ârifî'l-Osmâniyye, 1357/1938.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Muvazzih li-evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*. nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî. 2 Cilt. Dâru'l-Fikri'il-İslâmî, 2. Basım, 1405/1985.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu medîneti's-selâm (Bağdâd)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.

- Hâzimî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim. *Şürûtü'l-eimmeti'l-hamse (Selâsü resâil fî ilmi mustalahi'l-hadîs içinde)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1426/2005.
- Hennâd b. Serî. *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Abdurrahmân b. Abdülcebâr el-Firyevâî. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-kitâbi'l-İslâmî, 1406/1985.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Bugyetü'l-bâhis 'an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*. thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkerî. 2 Cilt. Medine: Merkezü hizmetî's-sünne ve's-sîreti'n-nebeviyye, 1413/1992.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Bugyetü'r-râid fî tahkîki Mecma'u'z-zevâid*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr ale'l-kütübi's-sitte*. nşr. Habîburrahmân el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1399/1979.
- Hın, Mustafa Saîd el- - Lehhâm, Bedîuşşehîd. *el-Îzâh fî ulûmi'l-hadîs ve'l-istilâh*. Dimaşk & Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-tayyib, 1425/2004.
- Horovitz, Josef. *İslami Tarihçiliğin Doğuşu*. çev. Ramazan Özmen - Ramazan Altınay. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Hudayr, Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman. *Tahkîkü'r-rağbe fî tavzîhi'n-Nuhbe*. Riyad: Dâru'l-Minhâc, 1426.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî. *Müsnedü'l-Humeydî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1996.
- Huttelî, Ebû İshâk İbnü'l-Cüneyd. *Süâlâtü İbni'l-Cüneyd li Yahyâ b. Maîn*. thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*. Dâru'l-Hadîs, ts.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *Şerhu't-Tebsıra ve't-tezkira*. thk. Abdüllâtîf el-Hemîm - Mâhir Yâsin Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *Zeylû Mizâni'l-i'tidâl*. thk. Ebû Rızâ er-Rifâ'î. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Itr, Nûreddin. *Menhecü'n-nakd fî ulûmil'l-hadîs*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *el-İstizkâr*. nşr. Abdülmu'ti Emîn Kal'acî. 27 Cilt. Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1414/1993.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*. nşr. Saîd Ahmed A'râb vd. 26 Cilt. Rabat, 1387-1412/1967-1992.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. thk. Süheyl Zekkâr - Yahyâ Muhtâr Gazzâvî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1408/1988.
- İbn Ammâr eş-Şehîd, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ammâr el-Herevî. *İlelü'l-ehâdis fî Kitâbi's-Sahîh li-Müslim b. el-Haccâc*. thk. Ali b. Hasan el-Halebî. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1412/1991.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Ali Şîrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî. *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari Ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1406/1986.
- İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî. *el-İktirâh fî beyânî'l-ıstılâh*. thk. Kahtân Abdurrahman ed-Dûrî. Amman: Dâru'l-Ulûm, 1428/2007.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *el-Âhâd ve'l-mesânî*. 6 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, ts.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Albânî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-türâs, 1408/1987.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1371-1373/1952-1953.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-İlel*. thk. Hâlid b. Abdurrahman el-Cüraysî - Sa'd b. Abdullah el-Humeyd. 7 Cilt. Riyad, 1426/2005.

- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Merâsîl*. thk. Şükrullah b. Ni'metullah Kûçânî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî. *Târihu İbn Ebî Hayseme*. thk. Sâlih b. Fethî Helel. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye, 1424/2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. nşr. Muhammed Avvâme. 21+5 Cilt. Cidde & Dimaşk: Dâru'l-Kıble & Müessesetü ulûmi'l-Kur'ân, 1427/2006.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Kitâbü Kazâi'l-havâic*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1413/1993.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*. 5 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. nşr. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî. 14 Cilt. Merkezü Hicr li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr. 2 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdurrahmân b. Nâsır el-Berrâk vd. 17 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1426/2005.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Hedyü's-sârî*. nşr. Abdurrahmân b. Nâsır el-Berrâk vd. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1426/2005.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *İthâfü'l-mehera bi'l-fevâidi'l-mübtakera min etrâfi'l-aşera*. nşr. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır vd. 17 Cilt. Medine: Merkezü hizmetî's-sünne ve's-sîreti'n-nebeviyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nûreddin İtr. Dimaşk: Matbaatü's-Sabbâh, 3. Basım, 1421/2000.

- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Şerhu Nüzheti'n-nazar*. thk. Târik b. Avazullah. Riyad: Dâru'l-Me'sûr, 1432/2011.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Halep: Dâru'r-Reşîd, 1411/1991.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ta'rîfû ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs (Tabakâtü'l-müdellisîn)*. thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî. Riyad, 2. Basım, 1414/1993.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-meârif, 1325-1327.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Telhîsu'l-habîr*. thk. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutb. Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.
- İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî. *Ahbâru'l-kudât*. nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-cedîde, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 11 Cilt. Kahire: İdâretü't-tibâ'a el-münîriyye, 1347.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Muhammed İbrâhim Zâyed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1412/1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. 9 Cilt. Beyrut: Matbaatü Meclisi dâireti'l-mârifî'l-Osmâniyye, 1393-1403/1973-1983.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhîri ulemâi'l-emsâr*. nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî. *et-Tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-Rab*. thk. Abdülazîz b. İbrâhim eş-Şehvân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988.

- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 26. Basım, 1412/1924.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Müntehab min İleli'l-Hallâl*. thk. Târik b. Avazullah. Riyâd: Dâru'r-Râye, 1419/1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru'l-İhyâi'l-kütübi'l-Arabî, ts.
- İbn Mahled el-Attâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahled b. Hafs ed-Dûrî. *Min hadîsi Muhammed b. Osmân b. Kerâme ve min hadîsi Tâhir b. Hâlid b. Nizâr el-Eylî - rivâyetü Muhammed b. Mahled el-Attâr anhumâ- (Silsiletü'l-ecâ' ve'l-kütübi'l-hadîsiyye)*. nşr. Âmir Hasan Sabrî. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2003.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*. thk. Şuayb el-Arnaût - İbrâhim Bâcis. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1999.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (İtr)*. thk. Nûreddin İtr. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Mellâh, 1398/1978.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî (Saîd)*. thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd. 2 Cilt. Zerkâ/Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdisi'l-vâhiye*. nşr. Halîl el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1403/1983.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. nşr. Ebü'l-fidâ Abdulah el-Kādî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1406/1986.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Mevzû 'ât mine'l-ehâdîsi'l-merfû 'ât*. nşr. Nureddin Boyacılar. 4 Cilt. Riyad: Advâu's-selef, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zemmü'l-hevâ*. nşr. Hâlid Abdüllatîf es-Seb'û'l-alîmî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1998.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed. *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-rasûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût. 11 Cilt. Mektebetü'l-Halvânî & Matbaatü'l-Melâh & Mektebetü Dâru'l-beyân, 1389-1392/1969-1972.
- İbnü'l-Hanbelî, Ebü Abdillâh Râdıyyüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî el-Hanefî. *Kafvü'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1408.
- İbnü'l-İrâkî, Ebü Zür'a Velıyyüddîn Ahmed b. Abdürrahîm. *Kitâbü'l-Müdelîsîn*. thk. Rif'at Fevzi Abdülmuttalib - Nâfiz Hüseyin Hammâd. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1415/1995.
- İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî. *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkıayn fî kitâbi'l-ahkâm*. thk. el-Hüseyin Âyet Saîd. 5 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1418/1997.
- İbnü'l-Mukrî, Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî. *el-Mu'cem*. nşr. Ebü Abdurrahmân Âdil b. Sa'd. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdîs vel-âsâri'l-vâkıa fî ş-Şerhi'l-kebîr*. thk. Mustafa Ebü'l-Gayt Abdülhay vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1526/2004.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî'. 2 Cilt. el-Ahsâ: Dâru Fevvâz, 1413/1992.
- İbnü'l-Münzir, Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbü'rî. *el-Evsat fî's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*. nşr. Ebü Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanîf. 5 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbnü'l-Vezîr, Ebü Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî. *Tenkîku'l-enzâr fî ma'rifeti ulûmi'l-âsâr*. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk - Âmir Hüseyin. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *Kitâbü'l-Fihrist*. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. Londra: Müessetü'l-Furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1430/2009.
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nûreddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

- İbnü't-Türkmânî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardîni. *el-Müntehab fî ulûmi'l-hadîs*. thk. Avvâd el-Halef. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- İclî, Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ahmed. *Ma 'rifetü's-sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.
- Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *el-İlmâ'*. thk. Seyyide Ahmed Sakr. Kahire & Tunus: Dâru't-Türâs & el-Mektebetü'l-Atûka, 1389/1970.
- Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Kahraman, Hüseyin. "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği". *Marife* 6/2 (2006), 87-115.
- Kalaç, Rıdvan - Engin, Hayrullah. "Mürsel ve Müdelles Rivâyetler -İbnü'l-Mibred el-Makdisî Özelinde-". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 53-72.
- Karaçam, Kudret. *İlel Edebiyatı ve Kuralları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Karadeniz, Hatice. *Hadis İlminde Münker Hadis Kavramı*. Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Karadeniz, Hatice. "İstilahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı". *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* III/2 (2017), 57-92.
- Karayiğit, Rahime. *Duafâ Literatüründe Serikatü'l-hadîs Kavramı*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Kâsım b. Kutluboğa. *es-Sikât mimmen lem yaka' fî'l-kütübi's-sitte*. thk. Şâvî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân. Kahire: Mektebetü İbn Abbâs, 1432/2011.
- Kâsımî, Cemâleddin. *Kavâidü't-tahdîs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Kaya, Sevdener. "Hadis Usulünde Likâ Tartışmaları: Müslim'in İtirazları Bağlamında Likâ Şartının Buhârî'ye Atfedilmesi". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2022), 23-53.
- Kazâz, Fehmi Ahmed Abdurrahman. *Kitâbü'l-Müdellesîn ve merviyâtihim fî Sahîhi'l-Buhârî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî. *Bahrü'l-fevâid el-meşhûr bi-Meâni'l-ahbâr*. thk. Muhammed Hasan İsmâil - Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.

- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî. *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullâh el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Kızıl, Fatma. "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar". *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* V/1 (2019), 155-245.
- Kızıl, Fatma. "Râvi". *Hadis El Kitabı*. ed. Zişan Türkan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*. İstanbul: İFAV, 2020.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. *İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin "İlelü'l-hadîs" Adlı Eserinde Vasledilmekle İletli Saydığı Mürsel Rivayetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1980.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 7. Basım, 2008.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer. *Müsnedü's-Şihâb*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1985.
- Kutlay, Halil İbrahim. *Hadiste Sened Tenkidi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2015.
- Kuzudişli, Ali. "Hadis Hırsız (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4/8 (2015), 43-60.
- Kuzudişli, Bekir. *Aile İsnâdları*. İstanbul: İFAV, 2021.
- Lâhim, İbrâhim Abdullah. *el-İttisâl ve'l-inkitâ*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2005.
- Leknevî, Abdülhay. *Zaferü'l-emânî bi-şerhi Muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416.
- Makdisî, Ebû'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî. *Şürûtü'l-eimmeti's-sitte (Selâsü resâil fî ilmi mustalahi'l-hadîs içinde)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1426/2005.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *Muvattaü'l-İmâm Mâlik*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Abu Dhabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âli Nehyân, 1425/2004.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *Muvattaü'l-İmâm Mâlik (Rivâyetü's-Şeybânî)*. thk. Takıyyüddîn en-Nedvî. 3 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1991.

- Mantran, Robert. "Humus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/370-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Mâverî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü'l-Kādî*. thk. Muhyî Hilâl es-Serhân. Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1391/1971.
- Melîbârî, Hamza Abdullah. *el-Müvâzene beyne'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Melîbârî, Hamza Abdullah. *Nazarât cedîde fî ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403-1413/1983-1992.
- Moğultay b. Kılıç, Ebü Abdillâh Alâüddîn b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlû Tehzîbi'l-Kemâl*. thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhim. 12 Cilt. el-Fârûku'l-hadîsiyye, 1422/2001.
- Motzki, Harald. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Motzki, Harald. "The Musannaf of 'Abd Al-Razzâq al-San'ânî as a Source of Authentic Ahâdîth of the First Century A.H." *Hadîth: Origins and Developments*. ed. Harald Motzki. 287-307. New York: Routledge, 2016.
- Motzki, Harald. "The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article". *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*. ed. Herbert Berg. 211-257. Leiden: Brill, 2003.
- Muallimî, Ebü Abdillâh Abdurrahmân b. Yahyâ. *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*. nşr. Muhammed Nâsuriddîn el-Albânî vd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1406/1986.
- Muhammed b. Tal'at. *Mu'cemü'l-müdelîsîn*. Riyâd: Advâü's-selef, 1426/2005.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî*. 12 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *el-Yevâkît ve'd-dürer*. thk. Abdullah Rebî' b. Muhammed es-Suûdî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 8 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1433/2013.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *et-Temyîz*. thk. Sâlih b. Ahmed b. Sâbit Deyyân. San'â & Beyrut: Mektebetü'l-İmâm Albânî & Dâru İbn Hazm, 1430/2009.

- Nâtûr, Nâdir b. Vehbî. *Mu‘cemü men rumiye bi’t-tedlîs*, 1429/2008.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Amelü’l-yevm ve’l-leyle*. thk. Fârûk Hamâde. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü’l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün‘im Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1421/2001.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Kitâbü’d-Du‘afâi’s-sagîr ve yelîhi Kitâbü’d-Du‘afâ’ ve’l-metrûkîn*. thk. Muhammed İbrâhim Zâyed. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1406/1986.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü’n-Nesâî*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1421/2000.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve’t-teysîr*. thk. Muhammed Osmân el-Haşî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405/1985.
- Osmânî, Şebbir Ahmed. *Fethu’l-mülhim*. 6 Cilt. Kuveyt: Dâru’z-Zıyâ‘, 1426/2006.
- Ömer, Beşîr Ali. *Menâhicü’l-İmâm Ahmed fî i‘lâli’l-ehâdîs*. Riyad: Vakfû’s-selâmi’l-hayrî, 1525/2005.
- Özbek, Muhammed Sadık. *Yahya b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in Râviler Hakkında Hakkındaki Görüş Farklılıkları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özben, Zübeyde. *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet*. İstanbul: İFAV, 2020.
- Özdemir, Veysel. *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü’s-Sadîka’sı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Özdemir, Veysel. “‘Amr b. Şuayb an ebîhi an ceddihi’ İsnâdının Tenkit ve Tahlili”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 227-245.
- Özdemir, Veysel. “Ebû Hüreyre’ye Yöneltilen Tedlîs İsnâdı Bağlamında Sahâbe Zamanında Tedlîsin İmkân ya da İmkânsızlığı”. 297-324. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Özdemir, Veysel. “Kûfe’de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine”. *Hadith (Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi)* 3 (2019), 7-35.
- Özdemir, Veysel. *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2014.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2017.

- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Kenzü'l-vusûl (Abdülazîz Buhârî'nin Keşfü'l-esrâr'ı ile birlikte)*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Polat, Selahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Polat, Selahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: TDV Yayınları, 1985.
- Râmezhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. nşr. Muhammed Accâc el-Hafîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1771.
- Robson, James. "Ibn Ishâq's Use of the Isnâd". *Bulletin of the John Rylands Library* 38 (1955), 449-465.
- Robson, James. "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı (1)". çev. Talât Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 117-126.
- Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn. *Müsnedü'r-Rûyânî*. nşr. Eymen Ali Ebû Yemânî. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.
- Sa'dât, Râniye 'Îd Avde. *et-Ta'lîl bi'l-ihtilât ve't-tedlîs-dirâse tatbîkiyye alâ Kitâbi'l-İlel li İbn Ebî Hâtim er-Râzî*. Gazze: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûlû'd-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1443/2021.
- Sâid b. Mansûr, Ebû Osmân b. Şu'be el-Horasânî. *Kitâbü's-Sünen*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1403/1982.
- Sâlih, Subhî. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev. Yaşar Kandemir. İstanbul: İFAV, 8. Basım, 2009.
- Sâmi b. Ubeydillah b. Ahmed. *Merviyâtü Hüseyim b. Beşîr beyne't-tedlîs ve'l-irsâl-i hafî min hilâli's-Süneni'l-erba' ve Müsnedi Ahmed ve'd-Dârimî*. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-kurâ, Külliyyetü'd-Da've ve usûlû'd-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1417/1997.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press, 1975.
- Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Mekâsîdü'l-hasene*. thk. Abdullah Muhammed es-Siddîk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399/1979.

- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*. thk. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr - Muhammed b. Abdullah b. Fühayd. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Minhâc, 1426/2005.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr. *Kavâtu'u'l-edille*. thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hikemî. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1418/1998.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1414/1993.
- Serkastî, Ebû Muhammed el-Kâsım b. Sâbit. *Kitâbü'l-Delâil fî garîbi'l-hadîs*. thk. Muhammed b. Abdullah el-Kannâs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1422/2001.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto, 5. Basım, 2017.
- Sıbt İbnü'l-Acemî, Burhânüddin İbrâhim b. Muhammed. *et-Tebyîn li esmâi'l-müdeellisîn*. thk. Yahyâ Şefik. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1406/1986.
- Sibâî, Mustafa. *es-Sünne ve mekânetühâ fî teşrîi'l-İslâmî*. el-Mektebü'l-İslâmî & Dâru'l-Varrâk, ts.
- Sifil, Ebubekir. *Çağdaş Dünyada İslâmî Duruş*. İstanbul: Rihle Kitap, 2010.
- Sifil, Ebubekir. *Muvatta Nüshaları Muhteva Analizi*. İstanbul: Rihle Kitap, 3. Basım, 2017.
- Sifil, Ebubekir. "Sünnî Ricâl Kaynaklarındaki Boşlukların Doldurulmasında Şî'î Ricâl Edebiyatının Önemi: Câbir el-Cu'fî Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2015), 23-39.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Ebü'z-Zübeyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/354-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfiîn el-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî. 10 Cilt. Dâru İhyâi kütübi'l-Arabiyye, 1383-1396/1964-1976, 1413/1992.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Habîb. *Süâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye, 1427/2006.
- Süreyc b. Yûnus el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Kazâ'*. thk. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîri bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-

Türkî. Kahire: Merkezü Hicr li'l-buhûs ve'd-dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Kitâbü Esmâi 'l-müdellesîn*. thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hüseyin Nassâr. Beyrut: Dâru'l-Cemîl, 1412/1992.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî*. thk. Târık b. Avazullah. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Asâme, 1424/2004.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Tertîbü Müsnedi's-Şâfiî (bi tertîbi's-Sindî)*. nşr. Seyyid Yûsuf Ali ez-Zevâvî el-Hasenî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951.

Şahyar, Ayşe Esra. "Sahabenin Tabiundan Hadis Rivayeti". *Hadis Tetkikleri Dergisi* VIII/1 (2010), 125-144.

Şahyar, Ayşe Esra. *Zayıf Hadis Rivayeti*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.

Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs*. thk. Nâsiruddîn Albânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1417/1996.

Şecerî, Yahyâ b. Hüseyin. *Kitâbü'l-Emâlî (Hamsiyye)*. thk. Muhammed Hasan İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târık b. Avazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hasînî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *Kitâbü'd-Duâ'*. thk. Muhammed Saîd b. Muhammed Hasan el-Buhârî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1407/1987.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1409/1989.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Tefsîrû't-Taberî Câmi'u'l-beyân an te'vilâti'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Tehzîbü'l-âsâr*. nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Me'âni'l-âsâr*. nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdulhak. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Müşkili'l-âsâr*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1415/1994.
- Tanrıverdi, Mustafa. *Müdelles Hadis ve Müdellis Râviler*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019.
- Târik b. Avazullah. *ed-Dîbâce fî ilmi'l-hadîs*. Kahire: Dâru'l-Kevser, ts.
- Târik b. Avazullah. *el-Kavâidü'l-hadîsiyye*. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1431/2010.
- Târik b. Avazullah. *en-Nakdû'l-bennâ li-hadîsi Esmâ fî keşfi'l-vech ve'l-keffeyn li'n-nisâ'*. Mektebetü İbn Teymiyye, 1422/2002.
- Târik b. Avazullah. *Şerhu lügati'l-muhaddis*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1422/2002.
- Tartı, Nevzat. *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usûlü*. Ankara: Otto, 3. Basım, 2017.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Dâru Hicr, 1420/1999.
- Tebri'î, Ali b. Abdullah b. Hasan el-Erdebîlî. *el-Kâfî fî ulûmi'l-hadîs*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Süleyman. Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1429/2008.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *Kavâid fî ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1404/1984.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Hülâsa fî usûli'l-hadîs*. thk. Subhî es-Sâmârrâî. Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünenü't-Tirmizî)*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût vd. 6 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *İlelü't-Tirmizî el-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmârrâî vd. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1989.
- Toksarı, Ali. "Müdelles Hadis ve Sahabeye Tedlîs İsnadı". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1988), 221-236.
- Topgöl, Enes. *İsnâdı Okumak*. İstanbul: İFAV, 2022.
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnâdın Satır Araları*. İstanbul: İFAV, 2018.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: İFAV, 2019.
- Tuğlu, Nuri. "Eser Karizması mı Musannif Karizması mı?" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 51-70.
- Turan, Mehmet. *Sahabe Mürseli*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Tümen, Furkan. *Sahîhayn'da Tedlîs*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. *Kitâbü'd-Du'afâi'l-kebîr*. thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Vekî b. el-Cerrâh, Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî. *Kitâbü'z-Zühûd*. thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Firyevâî. Riyad: Dâru's-Sumey'î, ts.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Ma'rîfetü'r-ricâl (Rivâyetü İbn Muhriz)*. thk. Muhammed Kâmil Kassâr vd. 2 Cilt. Dımaşk: Matbûâtü Mecma'i'l-lügati'l-Arabiyye, 1405/1985.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Târîhu Osmân b. Saîd ed-Dârimî 'an Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn*. thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1400/1980.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbühû et-Târîh (Rivâyetü'd-Dûrî)*. thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf. Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve İhyâü't-türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.
- Yamanus, Ayşe Nur. *Eş'arî Hadis Ekolü*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Yücel, Ahmet. *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

Yücel, Ahmet. “Cerh Lafızlarından ‘Münkerü’l-Hadis’ ve Farklı Kullanımları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1995-1997), 199-210.

Yücel, Ahmet. *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*. İstanbul: İFAV, 1996.

Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2015.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 31. Basım, 2017.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc vd. 40 Cilt. Küveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Küveyt, 1385-1421/1965-2001.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte*. nşr. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Mugnî fî'd-du'afâ*. nşr. Nûreddin İtr. 2 Cilt. Katar: İdâretü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, ts.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Mûkaza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1405.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ*. thk. Muhammed Sâlih Abdülazîz el-Murâd. 2 Cilt. Medine: el-Meclisü'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1408.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl*. nşr. Ali Muhammed Muavviz vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1416/1995.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şu'ayb el-Arnaûd vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402-1417/1982-1996.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410-1421/1990-2000.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, ts.

Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî. *Fethu'l-bâkî bi-şerhi Elfîyyeti'l-İrâkî*. thk. Abdüllâtîf el-Hemîm - Mâhir Yâsin Fahl. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'ilmiyye, 1422/2002.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*. nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî vd. 6 Cilt. Gardaka: Dâru's-Safve, 1413/1992.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidin b. Muhammed Bellâ Füreyc. 3 Cilt. Riyad: Edvâü's-selef, 1419/1998.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbü'r-râye*. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1418/1997.

EKLER

Ek.1 – İkinci Bölümde Tedlîs Bağlamında Adları Geçen Râviler ve İsimlerinin Zikredildiği Bağlamlar *

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki <i>Takrîb</i> 'deki Açıklama
1	İbrâhim en-Nehâî	96/714	Kûfe	Irak	✖	Rivayet örneği	✖	✖	2	2	الفقيه ثقة إلا أنه يرسل كثيرا
2	Sâlim b. Ebi'l-Ca'd	97/715-16	Kûfe	Irak	Sema bilgisi	✖	✖	✖	✖	2	ثقة وكان يرسل كثيرا
3	Ebû Kılâbe el-Cermî	104/722-23'ten sonra	Basra	Irak	✖	✖	Rivayet örneği (Buhârî)	<i>Tedlîs yapmaz (Ebû Hâtîm)</i>	✖ ✓	1	ثقة فاضل كثير الإرسال
4	Hasan-ı Basrî	110/728	Basra	Irak	Sema bilgisi, Kitaptan nakil bilgisi	✖	✖	✖	3	2	ثقة فقيه فاضل مشهور وكان يرسل كثيرا ويدلس
5	Mekhûl eş-Şâmî	112/730	Dımaşk	Şam	Sema bilgisi	✖	✖	✖	✖ ✓	3	ثقة فقيه كثير الإرسال
6	Hakem b. Uteybe	113/731-32'den sonra	Kûfe	Irak	✖	Rivayet örneği	✖	✖	2	2	ثقة ثبت فقيه إلا أنه ربما دلس

* Tabloda [✖ ✓] simgesiyle müdellis olduğuna dair bilgi verildiği halde müdellis mertebelerinden birine dâhil edilmeyen râviler belirtilmiştir. Münekkî ismi altındaki her bir sütun ilgili münekkîdin tezde incelenen eserini ifade etmektedir. Münekkîtlerin tedlîs lafzı ve türevlerini açıkça kullanarak müdellis olduğuna işaret ettikleri râviler ilgili münekkîdin eserine ait sütunda **bold** karakterle, tedlîs yapmadığı söylenen ya da tedlîsine şüpheli yaklaşılan râviler ise **bold italic** karakterle gösterilmiştir.

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb'deki Açıklama
7	Katâde b. Diâme	117/735	Basra	Irak	Sema bilgisi, Kitaptan nakil bilgisi	Rivayet örneği, Kitaptan nakil bilgisi, Sema bilgisi	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	3	3	ثقة ثبت
8	Amr b. Şuayb	118/736	Tâif, Mekke	Hicaz	Sema bilgisi, Kitaptan nakil bilgisi	×	×	×	×	2	صدوق
9	Habîb b. Ebî Sâbit	119/737-38	Kûfe	Irak	×	×	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği, Sema bilgisi (Ebû Hâtîm)	×	3	ثقة فقيه جليل وكان كثير الإرسال والتدليس
10	İbn Şihâb ez-Zührî	124/742	Medine, Şam	Hicaz	Semâ bilgisi	Rivayet örneği	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	2	3	الفقيه الحافظ متفق على جلالته وإتقانه
11	Talha b. Nâfi'	125-150/743-767	Vâsıt	Irak	Kitaptan nakil bilgisi	Kitaptan nakil bilgisi	×	×	3	3	صدوق
12	Amr b. Dînâr	126/744 [?]	Mekke	Hicaz	×	Rivayet örneği (İşittiği hadisler)	Rivayet örneği (İşitmediği hadis)	×	×	1	ثقة ثبت
13	Ebü'z-Zübeyr	126/743-44	Mekke	Hicaz	Sema bilgisi	Rivayet örneği, Kitaptan nakil bilgisi	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	3	3	صدوق إلا أنه يدلّس

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb'deki Açıklama
14	Ebû İshâk es-Sebî	127/745	Kûfe	Irak	Sema bilgisi	Kitaptan nakil bilgisi	Rivayet örneği	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	3	3	ثقة مكثر عابد من الثالثة اختلط بأخرة
15	Câbir b. Yezîd el-Cu‘fî	128/746	Kûfe	Irak	✖	Sîga kullanımı	✖	✖	4	5	ضعيف رافضي
16	Yahyâ b. Ebî Kesîr	129/746	Basra, Yemâme	Yemâme	Kitaptan nakil bilgisi	Rivayet örneği	✖	Rivayet örneği (Ebû Zür‘a)	2	2	ثقة ثبت لكنه يدلس ويرسل
17	Yezîd b. Ebî Mâlik	130/747-48	Dımaşk	Şam	✖	✖	✖	✖	✖ ✓	3	صدوق ربما وهم
18	Abdullah b. Ebî Necîh	131/748-49’dan sonra	Mekke	Hicaz	Sema bilgisi	✖	✖	✖	✖	3	ثقة رمي بالقدر وربما دلس
19	Eyyûb es-Sahtiyânî	131/749	Basra	Irak	✖	✖	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	✖	1	ثقة ثبت حجة من كبار الفقهاء العباد
20	Atâ b. Ebî Müslim	135/752-53	Horasan, Belh	Horasan	Sema bilgisi	✖	✖	✖	✖	✖ ✓	صدوق يهم كثيرا ويرسل ويدلس
21	Abdûlmelik b. Umeyr	136/753-54	Kûfe	Irak	✖	✖	✖	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	3	3	ثقة فصيح عالم تغير حفظه وربما دلس
22	Mugîre b. Miksem	136/753-54	Kûfe	Irak	✖	Rivayet örneği	✖	✖	✖ ✓	4	ثقة متقن إلا أنه كان يدلس ولا سيما عن إبراهيم
23	Yûnus b. Ubeyd	139/756	Basra	Irak	Rivayet örneği	Rivayet örneği	✖	✖	✖ ✓	2	ثقة ثبت فاضل ورع
24	Sâlih b. Ebi’l-Ahdar	140/757-58’dan sonra	Yemâme, Basra	Yemâme, Irak	✖	Semâ bilgisi	✖	✖	✖ ✓	5	ضعيف يعتبر به

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb'deki Açıklama
25	Hasan b. Zekvân	141-150/758-767	Basra	Irak	Semâ bilgisi (belli isnadlardan düşürdüğü râviler)	×	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	× ✓	3	صديق يخطئ ورمي بالقدر وكان يدلّس
26	Humeyd et-Tavîl	143/760	Basra	Irak	Semâ bilgisi (belli isnadlardan düşürdüğü râviler)	Semâ bilgisi (belli isnadlardan düşürdüğü râviler)	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm + Ebû Zûr'a)	2	3	ثقة مدلس وعابه زائدة لدخوله في شيء من أمر الأمراء
27	Süleymân et-Teymî	143/761	Basra	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi	×	×	×	2	2	ثقة عابد
28	Haccâc b. Ertât	145/762	Basra, Kûfe	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi, Semâ bilgisi	Tedlîs yaptığı bilgisi, Rivayet örneği	Rivayet örneği	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm + Ebû Zûr'a)	4	4	أحد الفقهاء صدوق كثير الخطأ والتدليس
29	Hişâm b. Urve	146/763	Medine	Hicaz	Rivayet örneği	×	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm + Ebû Zûr'a)	×	1	ثقة فقيه ربما دلّس
30	İsmail b. Ebî Hâlid	146/763-64	Kûfe	Irak	×	Sîga kullanımı, Rivayet örneği	×	Rivayet örneği (İbnü'l-Cüneyd)	2	2	ثقة ثبت
31	Hişâm b. Hassân	147/764 [?]	Basra	Irak	×	×	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	×	3	ثقة قيل كان يرسل عن الحسن وعطاء

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb'deki Açıklama
32	Zekerıyyâ b. Ebî Zâide	147/764 [?]	Kûfe	Irak	×	Semâ bilgisi, Kitaptan nakil bilgisi	×	×	× ✓	2	ثقة وكان يدرس
33	A'meş	148/765	Kûfe	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi, Semâ bilgisi	Tedlîs yaptığı bilgisi, Rivayet örneği	Tedlîs yaptığı bilgisi, Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm + Ebû Zür'a)	2	2	ثقة حافظ عارف بالقراءات ورع لكنه يدرس
34	Muhammed b. Aclân	148/765	Medine	Hicaz	×	×	Rivayet örneği (Yahyâ el-Kattân)	Rivayet örneği (İbnü'l-Cüneyd)	× ✓	3	صدوق إلا أنه اختلطت عليه أحاديث أبي هريرة
35	İbn Cüreyc	150/767	Mekke	Hicaz	Rivayet örneği	Rivayet örneği	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm + Ebû Zür'a)	2	3	ثقة فقيه فاضل وكان يدرس ويرسل
36	Yahyâ b. Ebî Hayye	150/767 civarı	Kûfe	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi	Tedlîs yaptığı bilgisi	×	×	5	5	ضعفه لكثرة تدليسه
37	Meymûn b. Mûsâ	151-160/768-776	Basra	Irak	×	Tedlîs yaptığı bilgisi	×	×	×	3	صدوق مدلس
38	İbn İshâk	151/768	Medine	Hicaz	Sema bilgisi, Rivayet örneği	Sema bilgisi, Rivayet örneği	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm + Ebû Zür'a)	4	4	صدوق يدرس ورمي بالتشيع والقدر
39	Abbâd b. Mansûr	152/769-70	Basra	Irak	×	×	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	× ✓	4	صدوق رمي بالقدر وكان يدرس وتغير بأخرة

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb'deki Açıklama
40	Ebû Hurre Vâsıl	152/769-70	Basra	Irak	✖	Tedlîs yaptığı bilgisi, Sîga kullanımı	✖	✖	✖	3	صدوق عابد وكان يدلس عن الحسن
41	Saîd b. Ebî Arûbe	156/773	Basra	Irak	Semâ bilgisi	Sîga kullanımı, Semâ bilgisi	Rivayet örneği (Buhârî)	✖	✖ ✓	2	ثقة حافظ له تصانيف كثير التدليس واختلط
42	Abdurrahman b. Ziyâd	156/772-73'ten sonra	Afrika	Afrika	✖	✖	✖	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	✖	5	ضعيف في حفظه وكان رجلا صالحا
43	Mahreme b. Bükeyr	159/775-76	Medine	Hicaz	Kitaptan nakil bilgisi bilgisi	✖	✖	✖	✖ ✓	1	صدوق وروايته عن أبيه وجادة من كتابه
44	Süfyân es-Sevrî	161/778	Kûfe	Irak	Rivayet örneği (Başka eserde tedlîs yaptığını söylüyor)	Tedlîs yaptığı bilgisi, Rivayet örneği	Tedlîs yaptığı bilgisi (Çok az tedlîs yapardı)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	2	2	ثقة حافظ فقيه عابد إمام حجة وكان ربما دلس
45	Ebü'l-Eşheb Ca'fer	165/781-82	Basra	Irak	✖	Tedlîs yaptığı bilgisi	✖	✖	✖	✖	ثقة
46	Mübârek b. Fedale	166/782-83	Basra	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi	Tedlîs yaptığı bilgisi, Sîga kullanımı	✖	✖	✖ ✓	3	صدوق يدلس ويسوي
47	Ukbe b. Abdillâh el-Esam	166/782-83	Basra	Irak	Rivayet örneği	✖	✖	✖	✖	✖ ✓	ضعيف وربما دلس
48	Mindel b. Ali	167/783-84 [?]	Kûfe	Irak	✖	✖	✖	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	✖	✖	ضعيف

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb'deki Açıklama
49	İbn Lehîa	174/790	Mısır	Mısır	✕	✕	✕	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	✕	5	صدوق خلط بعد احتراق كتبه
50	Mâlik b. Enes	179/795	Medine	Hicaz	✕	Rivayet örneği	✕	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	✕	1	الفقيه إمام دار الهجرة رأس المتقنين وكبير المتبشرين
51	Muâviye b. Abdilkerîm	180/796-97	Basra	Irak	✕	<i>Tedlîs yapmaz</i>	✕	✕	✕	✕	صدوق
52	Dâvûd b. ez-Zibrikân	180/796-97'den sonra	Basra	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi	✕	✕	✕	✕	✕	متروك وكذبه الأزدي
53	Hüseyim b. Beşîr	183/799	Vâsıt, Bağdat	Irak	Rivayet örneği	Rivayet örneği, Tedlîs yaptığı bilgisi	Tedlîs yaptığı bilgisi	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	2	3	ثقة ثبت كثير التدليس والإرسال الخفي
54	Ali b. Gurâb	184/800-01	Kûfe	Irak	✕	Tedlîs yaptığı bilgisi	✕	✕	✕	3	صدوق وكان يدلّس ويتشيع وأفرط بن حبان في تضعيفه
55	Ömer b. Ubeyd	185/801-02'den sonra	Kûfe	Irak	✕	Sîga kullanımı	✕	✕	✕	✕ ✓	صدوق
56	Abdüsselâm el-Mülâî	187/802-03	Kûfe	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi (İbnü'n-Nümeyr)	✕	✕	✕	✕	✕	ثقة حافظ له مناكير

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtîm	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb'deki Açıklama
57	Ömer b. Ali el-Mukaddemî	190/805-06	Basra	Irak	Tedlîs yaptığı bilgisi	Tedlîs yaptığı bilgisi	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	✖	4	ثقة وكان يدلّس شديدا
58	Ebû Muâviye ed-Darîr	195/810-811	Kûfe	Irak	✖	Rivayet örneği	✖	✖	✖ ✓	2	ثقة أحفظ الناس لحديث الأعمش وقد يهم في حديث غيره
59	Hafs b. Gıyâs	194/810	Kûfe	Irak	Rivayet örneği	Rivayet örneği, Semâ bilgisi	✖	✖	✖ ✓	1	ثقة فقيه تغير حفظه قليل في الآخر
60	Abdurrahman el-Muhâribî	195/810-11	Kûfe	Irak	✖	Rivayet örneği (Abdullah b. Ahmed)	✖	✖	✖ ✓	3	لا بأس به وكان يدلّس
61	Velîd b. Müslim	195/810	Dımaşk	Şam	Rivayet örneği, Sîga kullanımı (Başka eserde: müdellis)	✖	Rivayet örneği (Buhârî)	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	4	4	ثقة لكنه كثير التدليس والتسوية
62	Abdullah b. Vehb	197/813	Mısır	Mısır	✖	Sîga kullanımı	✖	✖	✖	1	الفقيه ثقة حافظ عابد
63	Bakıyye b. Velîd	197/812	Humus	Şam	Zayıf râvinin adını zikretmediği bilgisi	✖	✖	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	4	4	صدوق كثير التدليس عن الضعفاء
64	Süfyân b. Uyeyne	198/814	Mekke	Hicaz	Rivayet örneği	Rivayet örneği	✖	Rivayet örneği (Ebû Hâtîm)	2	2	ثقة حافظ فقيه إمام حجة إلا أنه تغير حفظه بأخرة وكان ربما دلّس

	Râvi Adı	Ölüm Tarihi	Yaşadığı Şehir	Yaşadığı Bölge	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel	Tirmizî	İbn Ebî Hâtim	Alâî	İbn Hacer	Râvi Hakkındaki Takrîb’deki Açıklama
65	Abdülvehhâb b. Atâ	204/819-20 [?]	Basra, Bağdat	Irak	Rivayet örneği (Başka eserde: müdellis)	×	×	×	×	3	صدوق ربما أخطأ أنكروا عليه حديثا في العباس يقال دلسته عن ثور
66	Muhammed b. İsâ b. Kâsım b. Sümei‘	204/819-20	Dımaşk	Şam	×	×	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtim)	×	4	صدوق يخطئ ويدلس ورمي بالقدر
67	Ebû Katâde Abdullah b. Vâkîd	210/825-26	Horasan, Harran	Horasan	×	Tedlîs yaptığı bilgisi	×	×	×	5	متروك وكان أحمد يثني عليه وقال لعله كبر واختلط وكان يدلس
68	İbn Kesîr es-San‘ânî	210/825-26 civarı	Masîsa	Şam	×	×	×	Rivayet örneği (Ebû Hâtim)	×	5	صدوق كثير الغلط
69	Sevr b. Yezîd**	150/767-68 [?]	Humus	Şam	×	×	Rivayet örneği	×	×	×	ثقة ثبت إلا أنه يرى القدر
70	Evzâî***	157/774	Dımaşk	Şam	×	×	×	Tedlîs yapıp yapmadığı sorusu	×	×	الفقيه ثقة جليل
71	Cerîr b. Abdülhamîd****	188/804	Kûfe, Rey	Irâk-ı Acem	×	Tedlîs yapmadığı bilgisi	×	×	×	×	ثقة صحيح الكتاب قيل كان في آخر عمره يهم من حفظه

** Tirmizî, Sevr’in bir hadisi işitmediğine dair bilgi verdiği halde müdellis olduğunu belirtmemiştir. Sevr’e müdellis diyen tek kişi Sıbt İbnü’l-Acemî’dir.

*** Evzâî’ye müdellis diyen kimse bulunmamaktadır. Sadece İbn Ebî Hâtim onun tedlîs yapıp yapmadığını sormuştur.

**** Cerîr’in adı müdellis olmadığını belirtmek üzere Ahmed b. Hanbel’in eserinde geçmektedir.

Ek.2 – Ayrıntılı Fihrist

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	ix
TABLolar LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
ÖZET.....	xiii
ABSTRACT.....	xiv
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu, Amacı Ve Önemi	1
1.2. Çalışmanın Yöntemi, Sınırlandırılması Ve Kaynakları	2
2. HADİS USÛLÜNDE TEDLÎS KAVRAMI, İSTİLAHLAŞMA SÜRECİ VE ÇEŞİTLERİ.....	8
2.1. TEDLÎS KAVRAMI.....	8
2.1.1. Sözlük anlamı	8
2.1.2. Terim anlamı ve ıstılahlaşma süreci	9
2.1.3. Tedlîsle irtibatlı kavramlar	29
2.1.3.1. İrsâl ve irsâl-i hafî.....	29
2.1.3.2. Sahâbe mürseli/Sahâbe tedlîsi	34
2.1.3.3. İnkıta‘	37
2.1.3.4. İllet.....	37
2.2. TEDLÎS ÇEŞİTLERİ	38
2.2.1. Senedde gerçekleşen tedlîs	38
2.2.1.1. İsnad tedlîsi.....	40
2.2.1.1.1. İsnad tedlîsi için gerekli şartlar ve buna dayalı görüşler	41
2.2.1.1.2. İsnad tedlîsinin türleri	44
2.2.1.1.2.1. Tesviye tedlîsi	44
2.2.1.1.2.2. Kat‘/Sükût tedlîsi	49
2.2.1.1.2.3. Hazf tedlîsi	51
2.2.1.1.2.4. Atf tedlîsi	52
2.2.1.1.2.5. Sıyağ tedlîsi	53

2.2.1.1.2.6. Diğer tedlîs türleri.....	60
2.2.1.2. Şüyûh tedlîsi	61
2.2.1.2.1. Bilâd tedlîsi	64
2.2.2. Metinde gerçekleşen tedlîs/Metin tedlîsi.....	64
2.3. TEDLÎSLE İLGİLİ MESELELER	67
2.3.1. Bölgelere göre tedlîs.....	67
2.3.2. Tedlîs yapma sebepleri	68
2.3.3. Tedlîsin hükmü.....	72
2.3.4. Rivayetlerinin değeri açısından müdellis râviler.....	77
2.3.4.1. Müdellis râvilerin mertebeleri	77
2.3.5. Tedlîs konusunda literatür	80
3. MÜTEKADDİMÛN İLEL ESERLERİNDE TEDLÎS	86
3.1. YAHYÂ B. MAÎN'DE TEDLÎS	87
3.1.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü'l-isnâd).....	87
3.1.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	88
3.1.1.1.1. Aşûre gününde aileye bol ikramda bulunma rivayeti	88
3.1.1.1.2. Küslüğün sona ermesi için selâm vermenin yeterli olması rivayeti	91
3.1.1.1.3. A'meş'in Mücâhid'den tedlîsi	93
3.1.1.1.4. Mübârek b. Fedâle'nin tedlîsi	94
3.1.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	95
3.1.1.2.1. "Hz. Peygamber (s.a.v.) elbisesini dikerdi." rivayeti	95
3.1.1.2.2. "Hacamatçı aynasına bakmak alçaklıktır." ve "Mushaf eskirse gömülür." rivayetleri	101
3.1.1.2.3. İbn Ömer'in Celûlâ günü payına düşen câriyeyi öpmesi ve "İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir." rivayetleri	103
3.1.1.2.4. "[Hz.] Ömer'e bardaklar (içerisinde içecek) getirildi..." rivayeti.....	106
3.1.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	108
3.1.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	108
3.1.2.1.1. Zekere dokunmanın buruna dokunmak gibi olması rivayeti	108

3.1.2.1.2. Hüseyim'in Zâzân'dan tedlîsi	110
3.1.2.1.3. Abdüsselâm el-Mülâî'nin tedlîsi.....	112
3.1.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	113
3.1.2.2.1. Kadının Mekke'den Medîne'ye yalnız başına seyahat edeceği zamana çok az kalması rivayeti	113
3.1.2.2.2. Bir satış içinde iki satış gerçekleşmesinin yasaklanması rivayeti.....	116
3.1.3. Şüyûh tedlîsi.....	119
3.1.3.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek (Hüseyim'in tedlîsi).....	119
3.1.3.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	120
3.1.3.2.1. “Kim hasta olarak ölürse şehit olur.” rivayeti	120
3.1.3.2.2. Sevrî'nin şüyûh tedlîsi	126
3.1.4. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)	128
3.1.4.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek (Yahyâ b. Ebî Kesîr'in Zeyd b. Sellâm'dan tedlîsi)	128
3.1.4.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnek (Süfyân es-Sevrî'nin tedlîsi).....	131
3.1.5. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler	132
3.1.5.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	132
3.1.5.1.1. Yahyâ b. Ebî Hayye.....	132
3.1.5.1.2. Süleymân b. Tarhân et-Teymî	133
3.1.5.1.3. Ömer b. Ali el-Mukaddemî.....	133
3.1.5.1.4. Dâvûd b. ez-Zibrikân	134
3.1.5.1.5. Cerîr b. Abdülhamîd	136
3.1.5.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	138
3.1.5.2.1. Sâlim b. Ebi'l-Ca'd.....	138
3.1.5.2.2. Ebû Kılâbe	140
3.1.5.2.3. Hasan-ı Basrî	141
3.1.5.2.4. Mekhûl	145
3.1.5.2.5. Katâde	146
3.1.5.2.6. Amr b. Şuayb	149
3.1.5.2.7. Zührî	150

3.1.5.2.8. Ebü’z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs	152
3.1.5.2.9. Ebû İshâk es-Sebîl	155
3.1.5.2.10. Abdullah b. Ebî Necîh	156
3.1.5.2.11. Atâ b. Ebî Müslim Horasânî	157
3.1.5.2.12. Hasan b. Zekvân	159
3.1.5.2.13. Humeyd et-Tavîl	161
3.1.5.2.14. Haccâc b. Ertât	162
3.1.5.2.15. A‘meş	163
3.1.5.2.16. İbn İshâk	165
3.1.5.2.17. Saîd b. Ebî Arûbe	166
3.1.5.2.18. Mahreme b. Bükeyr el-Eşec	167
3.1.5.2.19. Ukbe b. Abdillâh el-Esam	168
3.1.5.2.20. Hüseyim b. Beşîr	170
3.1.5.2.21. Velîd b. Müslim	171
3.1.5.2.22. Bakıyye b. Velîd	173
3.1.5.2.23. Talha b. Nâfi‘	174
3.1.6. Kaynaklarda müdellis olarak nitelenmeyen râvîlerin tedlîse benzer fiilleri	175
3.1.6.1. İbrâhim b. Sa‘d	175
3.1.6.2. Abdülmelik b. Ebî Süleymân	176
3.1.7. Değerlendirme	177
3.2. AHMED B. HANBEL’DE TEDLÎS	179
3.2.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü’l-isnâd)	179
3.2.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler	179
3.2.1.1.1. “Kabristan ve banyo hariç yeryüzünün tamamının mescittir.” rivayeti	179
3.2.1.1.2. Vali Ziyâd’ın kışı Basra’da yazı Kûfe’de geçirmesi rivayeti	181
3.2.1.1.3. Mübârek b. Fedâle’nin tedlîsi	183
3.2.1.1.4. Emzikli çocuğu olduğu halde evlenen kadının çocuğunu kocası izin vermedikçe emziremeyeceği rivayeti	184
3.2.1.1.5. Meymûn b. Mûsâ’nın tedlîsi	186
3.2.1.1.6. Hüseyim’in Câbir el-Cu‘fi’den tedlîsi	187

3.2.1.1.7. Hüseyim'in tedlîs yapması.....	189
3.2.1.1.8. Muâviye b. Abdilkerîm'in tedlîs yapmaması	190
3.2.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	191
3.2.1.2.1. Hüseyim'in tedlîs yaptığı örnekler	191
3.2.1.2.1.1. Hüseyim'in Ebu Bîşr'den tedlîs yaptığı örnekler	191
3.2.1.2.1.2. Hüseyim'in Seyyâr'dan tedlîs yaptığı örnekler	194
3.2.1.2.1.3. Hüseyim'in Mugîre'den tedlîs yaptığı örnekler	196
3.2.1.2.1.4. Hüseyim'in Mücâlid'den tedlîs yaptığı örnekler	199
3.2.1.2.1.5. Hüseyim'in Yûnus b. Ubeyd'den tedlîs yaptığı örnekler	201
3.2.1.2.1.6. Hüseyim'in Haccâc'dan tedlîs yaptığı örnekler	202
3.2.1.2.2. Hüseyim'den başka râvilerin tedlîs yaptıkları örnekler	203
3.2.1.2.2.1. Süfyân es-Sevrî'nin tedlîs yaptığı örnekler ..	203
3.2.1.2.2.1.1. Esved'in "İçeri Gireyim mi?" anlamında "Ender âyem" demesi rivayeti.....	203
3.2.1.2.2.1.2. Azatlı kölenin malını istediği gibi kullanabileceği rivayeti	204
3.2.1.2.2.1.3. "Allah tektir, teki sever." rivayeti	206
3.2.1.2.2.1.4. "İbn Mes'ûd'a şafak söktükten sonra konuşmak zor gelirdi." rivayeti	207
3.2.1.2.2.1.5. "Mürted kadın hapsedilir, öldürülmez, tövbe etmesi istenir." rivayeti	208
3.2.1.2.2.1.6. "Kıran hacı yapan kimsenin iki tavaf, iki sa'y yapması gerekir." rivayeti	210
3.2.1.2.2.1.7. Süt emzirmeden kaynaklanan haramlık hakkındaki rivayet	210
3.2.1.2.2.2. Süfyân b. Uyeyne'nin tedlîs yaptığı örnekler	212
3.2.1.2.2.2.1. İbnü'z-Zübeyr'in Emevîlere muhalefeti rivayeti	212
3.2.1.2.2.2.2. Namazda teşehhüd hakkında rivayet ..	214

3.2.1.2.2.2.3. Hedy kurbanı ve cemreleri taşlama rivayeti	215
3.2.1.2.2.2.4. “Talha b. Ubeydillah’tan daha çok kendisinden istenmeden yüklü miktarda para veren kimseyi görmedim.” rivayeti (İdrâc).....	216
3.2.1.2.2.3. Katâde’nin tedlîs yaptığı örnekler	217
3.2.1.2.2.3.1. Katâde’nin Saîd b. el-Müseyyeb’den tedlîsi	217
3.2.1.2.2.3.2. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) definde sonra kabir üzerinde namaz kılması rivayeti	218
3.2.1.2.2.4. İbn Cüreyc’in tedlîs yaptığı örnekler	220
3.2.1.2.2.4.1. Ramazan’da hacamatın orucu bozması rivayeti	220
3.2.1.2.2.4.2. Akîka kurbanı hakkındaki rivayet.....	221
3.2.1.2.2.4.3. İbn Cüreyc’in çeşitli hocalarından tedlîs yapması.....	222
3.2.1.2.2.5. Hakem b. Uteybe’nin tedlîs yaptığı örnekler	224
3.2.1.2.2.5.1. Amcası Abbâs’ın Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Meymûne’nin nikâhında Meymûne’nin vekaletini üstlenmesi rivayeti	224
3.2.1.2.2.5.2. İbn Ömer’in üç kere yemin ettikten sonra yeminini bozması sonucunda tek bir kefarete yerine getirdiğine dair rivayet.....	225
3.2.1.2.2.6. A‘meş’in tedlîs yaptığı örnek	226
3.2.1.2.2.7. Ebû Muâviye ed-Darîr’in tedlîs yaptığı örnek	228
3.2.1.2.2.8. Yahyâ b. Ebî Kesîr’in tedlîs yaptığı örnek	230
3.2.1.2.2.9. Ebü’z-Zübeyr’in tedlîs yaptığı örnek.....	232
3.2.1.2.2.10. Zührî’nin tedlîs yaptığı örnek	234
3.2.2. Râvinin muâsırî ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	235
3.2.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	236
3.2.2.1.1. Hüseyim’in Sevrî’den tedlîs yapması	236
3.2.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	239
3.2.2.2.1. Hırsızlıktan dolayı el kesme için gereken çalıntı miktarı hakkındaki rivayet.....	239

3.2.2.2.2. Hz. İsa'nın (a.s.) yeryüzüne inip kırk gün kalması rivayeti.....	240
3.2.2.2.3. Eşine isyan ederek evden çıkan kadına nafaka gerekmeyeceği rivayeti.....	242
3.2.2.2.4. “Şafak kızılıktır.” rivayeti.....	243
3.2.2.2.5. Şa‘bî’nin hastanın hastayken evlendirilmesini ve alışveriş yapmasını caiz gördüğü rivayeti.....	244
3.2.2.2.6. Hafs b. Gıyâs’ın tedlîsi	245
3.2.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)	245
3.2.3.1. “İçkinin azı da çoğu da haramdır.” rivayeti.....	246
3.2.3.2. İbn Aclân’ın tesviye tedlîsi yapması	248
3.2.4. Şüyûh tedlîsi.....	250
3.2.4.1. Râvinin tanınmadığı bir isim, künye veya nisbeyle zikredilmesi suretiyle yapılan şüyûh tedlîsi	250
3.2.4.1.1. Hüşeym’in Abdullah b. Meysere’yi tanınmadığı şekilde zikretmesi	250
3.2.4.1.2. Hüşeym’in Osmân el-Bettî’yi tanınmadığı şekilde zikretmesi	251
3.2.4.1.3. Süfyân’ın Sâlim b. Ebî Hafsa’yı tanınmadığı şekilde zikretmesi	252
3.2.4.1.4. Ebû Muâviye’nin Hasan b. Umâre’yi tanınmadığı şekilde zikretmesi	252
3.2.4.2. Râvinin müphem bırakılmasıyla yapılan şüyûh tedlîsi	253
3.2.4.2.1. Kibleye dönerek cimâ etmenin kerih olması rivayeti	253
3.2.4.2.2. Bir kimseye malından bir pay vasiyet eden kişi hakkındaki rivayet	254
3.2.4.2.3. Madeni para ile selef satışı rivayeti	256
3.2.4.2.4. “Ümmetimin yaşı elli ile altmış arasındadır...” rivayeti	256
3.2.4.2.5. “Mushaf eskirse gömülür, yakılmaz.” rivayeti	257
3.2.4.2.6. Evlenip de hanımı zifaktan önce ölen adamın eşinin annesi/kızıyla evlenmesinin yasaklanması rivayeti ...	258
3.2.4.2.7. “(Kişi) Şeytan taşlamayı unutursa hatırladığı zamanda taşlar.” rivayeti	260
3.2.4.2.8. Köle öldüren hürün diyeti hakkındaki rivayet	261

3.2.5. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)	263
3.2.5.1. Katâde'nin Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden hadis nakletmesi.....	263
3.2.5.2. Talha b. Nâfi'in Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden hadis nakletmesi	264
3.2.5.3. Ebü'z-Zübeyr'in Süleymân el-Yeşkürî'nin sahifesinden hadis nakletmesi	264
3.2.6. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler	267
3.2.6.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	267
3.2.6.1.1. A'meş, Ebû Hurre, İbn İshâk.....	267
3.2.6.1.2. Ebû Katâde Abdullah b. Vâkîd.....	268
3.2.6.1.3. Ömer b. Ali el-Mukaddemî.....	270
3.2.6.1.4. Haccâc b. Ertât.....	270
3.2.6.1.5. Yahyâ b. Ebî Hayye.....	271
3.2.6.1.6. Ali b. Gurâb el-Muhâribî	271
3.2.6.1.7. Hüseyim (İdrâc/Metin tedlîsi).....	272
3.2.6.1.8. Ebü'l-Eşheb	274
3.2.6.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	275
3.2.6.2.1. Katâde	275
3.2.6.2.2. Amr b. Dînâr	276
3.2.6.2.3. Ebû İshâk es-Sebî	278
3.2.6.2.4. Câbir b. Yezîd el-Cu'fî	279
3.2.6.2.5. Yûnus b. Ubeyd	280
3.2.6.2.6. Sâlih b. Ebi'l-Ahdar.....	281
3.2.6.2.7. Humeyd et-Tavîl.....	282
3.2.6.2.8. İsmâil b. Ebî Hâlid.....	283
3.2.6.2.9. A'meş.....	285
3.2.6.2.10. İbn Cüreyc	286
3.2.6.2.11. Zekerîyyâ b. Ebî Zâide	286
3.2.6.2.12. Ebû Hurre Vâsıl b. Abdîrrahmân.....	288
3.2.6.2.13. Saîd b. Ebî Arûbe.....	289
3.2.6.2.14. Süfyân es-Sevrî.....	290
3.2.6.2.15. Mâlik b. Enes	291

3.2.6.2.16. Ömer b. Ubeyd.....	297
3.2.6.2.17. Abdullah b. Vehb.....	298
3.2.6.2.18. Süfyân b. Uyeyne.....	300
3.2.7. Tedlîsin kötü bir fiil olduğuna dair ifadelerin yer aldığı örnekler.....	300
3.2.7.1. Yezîd b. Züray‘ın tedlîsi kötüleyen sözü.....	300
3.2.7.2. Şu‘be’nin tedlîs konusunda müteşeddîd olması	301
3.2.8. Kaynaklarda müdellîs olarak nitelenmeyen râvîlerin tedlîse benzer fiilleri	301
3.2.8.1. Vekî‘	301
3.2.8.2. Süleymân b. Ebî Süleymân el-Kâflâî	302
3.2.9. Değerlendirme	302
3.3. TİRMİZÎ’DE TEDLÎS	304
3.3.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü’l-isnâd).....	305
3.3.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	305
3.3.1.1.1. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hac ve umre için tek bir telbiye getirmesi rivayeti.....	305
3.3.1.1.2. Ömer b. Ali el-Mukaddemî’nin tedlîsi	308
3.3.1.1.3. Süfyân es-Sevrî’nin tedlîsi.....	309
3.3.1.1.4. Hüşeym, A‘meş ve Sevrî’nin tedlîsi.....	310
3.3.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler.....	310
3.3.1.2.1. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) mestin altını ve üstünü mesh ettiği rivayeti.....	310
3.3.1.2.2. Güneş tutulduğunda kılınacak namaz rivayeti.....	314
3.3.1.2.3. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) veda haccında umre yapan hanımları için tek bir inek kurban etmesi rivayeti	315
3.3.1.2.4. “İç hastalıklarından dolayı ölen kimse kabir azabı çekmez.” rivayeti.....	318
3.3.1.2.5. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kızı Zeyneb’in eski eşi Ebü’l-As ile tekrar evlenmesi rivayeti	320
3.3.1.2.6. Mallar konusunda bir yeminle birlikte bir şahit gerektiği rivayeti	321
3.3.1.2.7. Zimmetine para geçiren, hainlik yapan ve yağma yapan kişiler için el kesme cezasının uygulanmayacağı rivayeti (Tirmizî)	322
3.3.1.2.8. Namazın kısaltılması için gereken sefer müddeti hakkındaki rivayet	323

3.3.2. Râvinin muâsırı ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	325
3.3.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler	325
3.3.2.1.1. “Kur’ân’ı daima okuyup müzakere ediniz!..” rivayeti	325
3.3.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	327
3.3.2.2.1. Deve için de buğday için de zekât verileceği rivayeti	327
3.3.2.2.2. “Fıtır sadakası bütün Müslümanlara vaciptir.” rivayeti	328
3.3.2.2.3. “Bir umre diğer umreye kadar aradaki (günahlara) kefarettir. Kabul olunmuş haccın mükafatı ancak cennettir.” rivayeti	330
3.3.2.2.4. “Ey tüccar topluluğu! Siz çok fazla yemin ediyorsunuz.” rivayeti	332
3.3.2.2.5. Zinaya Zorlanan Kadın Hakkındaki rivayet	333
3.3.2.2.6. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kertenkele yemekten hoşlanmaması rivayeti	334
3.3.2.2.7. Evden çıkarken okunacak dua hakkındaki rivayet	335
3.3.2.2.8. “Ümmetimi zâlîme (zulmettiğini söylemekten) korkarken gördüğünüzde, ümmetim (Allah (c.c.) tarafından) terk edilir.” rivayeti	336
3.3.2.2.9. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hanımlarını öptükten sonra tekrar abdest almadan namaz kıldığı rivayeti	337
3.3.2.2.10. “Zenginin borcunu ödemeyi geciktirmesi zulümdür.” rivayeti	339
3.3.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)	340
3.3.3.1. İbn Aclân’ın tesviye tedlîsi	340
3.3.4. Sıyağ tedlîsi	340
3.3.4.1. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs	340
3.3.4.2. Gizli tedlîs	341
3.3.5. Müdellis râvilerle ilgili açıklama yapılan örnekler	341
3.3.6. Değerlendirme	342
3.4. İBN EBÎ HÂTİM’DE TEDLÎS	342
3.4.1. Râvinin hadis işittiği hocadan tedlîsi (Tedlîsü’l-isnâd)	343

3.4.1.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnekler.....	343
3.4.1.1.1. Öpmekten dolayı abdestin bozulmayacağı rivayeti	343
3.4.1.1.2. Arka safta tek başına namaz kılan kimsenin namazı iade etmesi gerektiği rivayeti	345
3.4.1.1.3. Anne ve baba adına sadaka verilebileceği rivayeti	347
3.4.1.1.4. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cihad dışında hiçbir kadın veya köleye vurmadığı rivayeti.....	350
3.4.1.1.5. Evlilikte denklik rivayeti	352
3.4.1.1.7. Musibete uğrayan şikâyet etmezse ecini alacağı rivayeti ve aynı isnadla gelen rivayetler.....	355
3.4.1.1.8. Faydasız meclisten kalkarken istiğfâr getirenin bağışlanacağı rivayeti	358
3.4.1.1.9. “Allah (c.c.) duada ısrar edenleri sever.” rivayeti	361
3.4.1.1.10. Asıl sıra-i rahmin karşıdaki kişi gelmeyi bıraksa bile ziyarete gitmeye devam etmek olduğu rivayeti	362
3.4.1.1.11. “Allah (c.c.) her hastalığın mutlaka şifasını da göndermiştir.” rivayeti	363
3.4.1.1.12. Uyurken sürme kullanmanın göze iyi geldiği rivayeti (Hişâm tariki).....	365
3.4.1.1.13. Uyurken sürme kullanmanın göze iyi geldiği rivayeti (Abbâd tariki)	367
3.4.1.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	371
3.4.1.2.1. Şek günü oruç tutmanın yasaklanması rivayeti	371
3.4.1.2.2. Bekâr hanımın yanında yedi, dul hanımın yanında üç gün kalınacağı rivayeti	372
3.4.1.2.3. Kişi hırsızlık yaptığında elinin kesileceği rivayeti	373
3.4.1.2.4. Zimmetine para geçiren kişi için el kesme cezasının olmadığı rivayeti (İbn Ebî Hâtim)	376
3.4.1.2.5. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Secde ve Mülk sûrelerini okumadan uyumadığı rivayeti	378
3.4.1.2.6. İsrâ-mi'râc rivayeti	379
3.4.1.2.7. “İmandan sonra aklın başı insanları sevmektir.” rivayeti.....	383

3.4.1.2.8. “Uyluğunu açma. Ölü ya da diri kimsenin uyluğuna da bakma.” rivayeti	386
3.4.1.2.9. “Benden sonra gelen iki kişiye [Ebû Bekir ve Ömer’e] uyun.” rivayeti.....	390
3.4.1.2.10. Hz. Ebû Bekir’in diğer insanlardan üstün olduğu rivayeti	392
3.4.1.2.11. Ebû Zer’in Muâviye’ye “Sen ve ben bu ümmetin Firavun’uyuz.” dediği rivayet.....	395
3.4.1.2.12. Hz. Osmân’ın şehit edilmesi hakkındaki rivayet	396
3.4.1.2.13. Bineğe binilince okunacak dua hakkındaki rivayet	397
3.4.1.2.14. Mal sahibi köle satıldığında malının kime kalacağı hakkındaki rivayet	399
3.4.1.2.15. Kadın kocasına eziyet ettiğinde kocanın hûrilerden olan hanımının bu kadına beddua ettiği rivayeti	402
3.4.1.2.16. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sabah ve akşam namazlarının sünnetlerinde okuduğu sûreler hakkındaki rivayet	403
3.4.1.2.17. “Köpek (avın etinden) yerse yırtıcıdır.” rivayeti	405
3.4.1.2.18. Zühd sahibi olan kimseyi Allah’ın (c.c.) seveceği rivayeti	406
3.4.1.2.19. Allah’ın (c.c.) rızasını gözetmeden insanları rızasını kazanmaya çalışandan Allah’ın (c.c.) razı olmayacağı rivayeti.....	408
3.4.1.2.20. “Kim bir müminin dünyalık bir sıkıntısını giderirse Allah (c.c.) da onun kıyamet günü bir sıkıntısını giderir.” rivayeti.....	409
3.4.1.2.21. “Eşeğin anırması zalimlere bir çağrıdır.” ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) amcası Abbas’a dua etmesi rivayetleri	411
3.4.1.2.22. “Bir dağ bir dağa zulmederse bunlardan zulmedeni yerle bir edilir.” rivayeti.....	415
3.4.1.2.23. “Kuvvetli mümin zayıf müminden daha faziletlidir...” rivayeti.....	417
3.4.1.2.24. Dua ederken dünya için de ahiret için de hayrın istenmesi gerektiği rivayeti.....	420

3.4.1.2.25. “Mümini öldürmek Allah (c.c.) katında dünyanın yok olmasından daha büyük/beterdir.” rivayeti	422
3.4.1.2.26. “İnsanların en hayırlıları benim asrında yaşayanlardır...” rivayeti.....	424
3.4.1.2.27. Ya‘küb Peygamberin (a.s.) Allah’a (c.c.) şikâyetinde bulunduğu için istiğfar etmesi rivayeti	426
3.4.2. Râvinin muâsırî ama hadis işitmediği hocadan tedlîsi (Mürsel-i hafî)	427
3.4.2.1. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullandığı örnek	428
3.4.2.1.1. Bakire sanılarak evlenilen kadının hamile olduğu fark edildiğinde çocuk doğunca recmedileceği rivayeti	428
3.4.2.2. Tedlîs veya aynı kökten lafızları kullanmadığı örnekler	430
3.4.2.2.1. Hacamat yapanın da yaptırının da orucunun bozulacağı rivayeti (İbn Cüreyc tariki).....	431
3.4.2.2.2. İhramlıyken deve kuşu yumurtası ezen kişinin kefareti rivayeti	432
3.4.2.2.4. Cennetin sıcak ya da soğuk olmayan mutedil/ılıman bir havaya sahip olacağı rivayeti.....	435
3.4.2.2.5. Hacamat yapanın da yaptırının da orucunun bozulacağı rivayeti (Sevrî tariki)	437
3.4.2.2.6. Toprakta çömlekte yapılan nebîzin yasaklanması rivayeti.....	439
3.4.3. Hocasının üstündeki râvilerden tedlîs (Tesviye tedlîsi)	441
3.4.3.1. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) oruçken hacamat yaptırdığı/sürme sürdüğü rivayeti.....	441
3.4.3.2. Kızıl atların hayırlı ve bereketli olduğu rivayeti	443
3.4.3.3. Zahmet kadar rızkın, musibet kadar da sabrın verileceği rivayeti.....	445
3.4.3.4. “Kişinin kalbindeki iman, Allah’ı (c.c.) sevmesidir.” rivayeti.....	448
3.4.3.5. “Görüşlerini (ayrıntılı olarak) bilmedikçe bir kişinin Müslümanlığını övmeyin.” rivayeti.....	450
3.4.3.6. Bitlenme nedeniyle ihramlıyken saç tıraşına cevaz ve karşılığında fidye rivayeti.....	452
3.4.3.7. “Arkadaşınız için üzülmeyin. Bu (hastalık), onun hasenatından sayılacaktır.” rivayeti.....	454
3.4.3.8. “Allah (c.c.) ümmetimden hata ile, unutarak ya da zorlanarak yaptıkları şeylerin cezasını kaldırmıştır.” rivayeti.....	455

3.4.4. Şüyûh tedlîsi	457
3.4.4.1. Râvinin tanınmadığı bir isim, künye veya nisbeyle zikredilmesi suretiyle yapılan şüyûh tedlîsi	457
3.4.4.1.1. Herkesin kalbinin Allah'ın (c.c.) parmakları arasında olması rivayeti	457
3.4.4.1.2. "Nice oruçlu vardır ki, orucundan tek kazancı açlıktır. Nice gece namaz kılan vardır ki, namazından tek kazancı uykusuzluktur." rivayeti	459
3.4.4.1.3. "Kim hasta olarak ölürse şehit olur." rivayeti (İbn Ebî Hâtim).....	462
3.4.4.1.4. Cömertlik ya da cimriliğin sahip olunan mal miktarı ile ilgili olmadığı hakkındaki rivayet	463
3.4.4.2. Râvinin müphem bırakılmasıyla yapılan şüyûh tedlîsi	465
3.4.4.2.1. İstisnalar dışında köpek besleyeninin ecrinin eksileceği rivayeti	465
3.4.4.2.2. Firavun'un insanların kurban kestiği putlara sahip olduğu rivayeti.....	466
3.4.4.2.3. "Ey Araplar, gelin. Sizin hakkınızda en çok korktuğum şey zina ve gizli şehvettir." rivayeti	468
3.4.5. Kitaptan alınan hadisi semâ yoluyla almış izlenimi verecek şekilde aktarmak suretiyle tedlîs (Sıyağ tedlîsi)	470
3.4.5.1. Miraç gecesinde meleklerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hacamat yaptırmasını söyledikleri rivayeti.....	470
3.4.5.2. Zekere dokunmadan dolayı abdest gerekeceği rivayeti.....	472
3.4.5.3. Kabristanda bineğe binmek hakkındaki rivayet	474
3.4.5.4. Allah'ın (c.c.) Hz. Mûsâ'ya (a.s.) seslenmesi rivayeti	476
3.4.5.5. Kur'an'ı tilâvette itidalli olmak gerektiği rivayeti.....	477
3.4.6. Metinde tedlîs (İdrâc)	480
3.4.6.1. Tedlîs lafzı ve türevlerini kullandığı örnek	480
3.4.6.2. Tedlîs lafzı ve türevlerini kullanmadığı örnek	484
3.4.7. Metinleri karıştırmak anlamındaki kelime mânasıyla tedlîs	486
3.4.8. Kaynaklarda müdellîs olarak nitelenmeyen râvilerin tedlîse benzer fiilleri	490
3.4.8.1. Tedlîs lafzı ve türevlerinin kullanıldığı örnek	490
3.4.8.2. Tedlîs lafzı ve türevlerinin kullanılmadığı örnekler	492
3.4.8.2.1. Tilâvet secdesiyle ilgili rivayet.....	492
3.4.8.2.2. Kişi hırsızlık yaptığında elin kesileceği rivayeti ..	495

3.4.8.2.3. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) azap indirmemesi için namaz kılıp Allah'a (c.c.) dua etmesi rivayeti	496
3.4.8.2.4. "İnsanlar üç şeyde ortaktır: Su, çayır ve ateş." rivayeti	498
3.4.8.2.5. Babası tarafından evlendirilen bekar kız evliliği istemeyince nikahının Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından iptal edilmesi rivayeti	500
3.4.9. Değerlendirme	502
3.5. GENEL DEĞERLENDİRME	504
4. MÜDELLİSLERİN BUHÂRÎ'NİN <i>SAHÎH</i> 'İNDEKİ RİVAYETLERİ	510
4.1. Müttekaddimûn İlel Eserlerinde Müdellis Olarak Nitelenen Râviler	510
4.2. Müdellislerin <i>Sahîhayn</i> 'daki An'aneli Rivayetleri	523
4.3. Müdellislerin <i>Sahîh-i Buhârî</i> 'deki Rivayetleri	528
4.3.1. Birinci ve ikinci mertebe müdellisler	531
4.3.2. Üçüncü mertebe müdellisler	532
4.3.2.1. Katâde b. Diâme	533
4.3.2.2. Ebû İshâk es-Sebî	545
4.3.2.3. Humeyd et-Tavîl	556
4.3.2.6. Mübârek b. Fedâle	576
4.3.2.7. Hüseyim b. Beşîr	577
4.3.2.8. Abdurrahman el-Muhâribî	582
4.3.2.9. Üçüncü mertebede yer alıp <i>Sahîh</i> 'te rivayeti bulunmayan müdellisler ve değerlendirme	583
4.3.3. Dördüncü mertebe müdellisler	583
4.3.3.1. İbn İshâk	584
4.3.3.2. Abbâd b. Mansûr	585
4.3.4.3. Ömer b. Ali el-Mukaddemî	586
4.3.3.4. Velîd b. Müslim	588
4.3.3.5. Bakıyye b. Velîd	591
4.3.3.6. Dördüncü mertebede yer alıp <i>Sahîh</i> 'te rivayeti bulunmayan müdellisler ve değerlendirme	592
4.3.4. Beşinci mertebe müdellisler	593
4.3.5. Bir mertebede yer almayan müdellisler	593
4.4. Değerlendirme	595
5. SONUÇ	597

KAYNAKLAR	602
EKLER.....	628
Ek.1 – İkinci Bölümde Tedlîs Bağlamında Adları Geçen Râviler ve İsimlerinin Zikredildiği Bağlamlar	628
Ek.2 – Ayrıntılı Fihrist	637
ÖZGEÇMİŞ	653

ÖZGEÇMİŞ

2009 yılında Denizli Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden, 2014 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri yüksek lisans programına yerleşti. Yine aynı yıl Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2017 yılında “Hadis İlminde Münker Hadis” başlıklı yüksek lisans tezini savunarak yüksek lisanstan mezun oldu. Aynı yıl Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde doktorasına başladı. Şubat 2015'ten itibaren görevlendirme ile Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

YAYIN VE ESERLER

Karadeniz, Hatice. “İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* III/2 (2017), 57-92.